DIKTATORI

HITLEROVA NJEMAČKA STALJINOVA RUSIJA

RICHARD OVERY

LJEVAK

Sadržaj

Skraćenice
Predgovor
Uvod Usporedba diktatura
1. Staljin i Hitler: Put do diktature
2. Umijeće vladanja
3. Kult ličnosti
4. Stranačka država
5. Državna strahovlada
6. Gradnja utopije
7. Moralni svijet diktature
8. Prijatelj i neprijatelj: reakcije naroda na diktaturu
9. Kulturna revolucija
10. Dirigirano gospodarstvo
11.Vojne supersile
12. Totalni rat
13. Nacije i rase
14. Carstvo logorâ
Zaključak Dvije diktature
Bibliografija
Bilješke
Ilustracije
Karte
Karte-englesko izdanje
Impresum

RICHARD OVERY
DIKTATORI
Hitlerova Njemačka i Staljinova Rusija

Preveli s engleskog: Neda i Janko Paravić

Naklada Ljevak d.o.o., Zagreb 2005.

Skraćenice

BA-B Bundesarchiv-Berlin (Lichterfelde) (Savezni arhiv)

BA-MA Bundesarchiv - Militärarchiv (Savezni arhiv - Vojni arhiv)

BNP Bruto nacionalni proizvod

Čeka Izvanredna komisija za borbu protiv kontrarevolucije i sabotaže

DAP Deutsche Arbeiter Partei (Njemačka radnička stranka)

DNVP Deutschnationale Volkspartei (Njemačka nacionalna pučka stranka)

Freikorps Dobrovoljačka milicija

Gestapa Geheime Staatpolizeiamt (Ured tajne državne policije)

Gestapo Geheime Staatspolizei (Tajna državna policija)

Gosplan Državna planska komisija

GPU Državna politička uprava

Gulag Glavna uprava popravnih radnih logora

GUPR Glavna uprava za prisilni rad

IG Farben Interessengemeinschaft Farben AG (Interesna zajednica za boje)

ITK Popravna radna kolonija

ITL Popravni radni logor

IWM Imperial War Museum (Imperijalni ratni muzej) (London)

KGB Komitet za državnu sigurnost

Komsomol Svesavezni lenjinski komunistički savez omladine

NA II Nacionalni arhiv II, College Park, Maryland

ND Nacionalni dohodak

NKGB Narodni komesarijat za državnu sigurnost

NKVD Narodni komesarijat za unutarnje poslove

NSDAP Nationalsozialistiche Deutsche Arbeiterpartei (Nacionalsocijalistička njemačka radnička partija)

Predgovor

"Ljudske udruge imaju jedan glavni cilj: potvrditi pravo svakoga da bude drukčiji, da bude poseban, da razmišlja, osjeća i živi na svoj način. Ljudi se udružuju kako bi stekli ili obranili to pravo. No tu se rađa strašna, sudbonosna pogreška: uvjerenje da su te udruge u ime određene rase, božanstva, stranke ili države prava svrha života, a ne samo sredstvo za postizanje cilja. Ne! Jedino pravo i trajno značenje borbe za život jest u pojedincu, u njegovim skromnim osobitostima i u njegovu pravu na te osobitosti."

Vasilij Grosman, Život i sudbina , s. 230

Hitler i Staljin već su predugo dio mojega života. Zanimali su me još dok sam bio prerano sazreli školarac, a odonda se bavim tim dvjema diktaturama, u većoj ili manjoj mjeri, gotovo trideset godina. Odgojen sam u duhu stare škole o totalitarizmu koja objašnjava diktatorsku vlast strahom što ga nameću psihopatski tirani. Te diktatore još obrađuju na različite načine: Hitlera kao neosporno čudovište, Staljina kao čovjeka kojega je nužda prisilila da očuva revoluciju iz 1917.godine divljačkim sredstvima kao opravdanjem za plemenite ciljeve koje je zastupao sovjetski komunizam. "Je li Staljin izdao revoluciju?" bio je naslov

ogleda što sam ga morao napisati - pitanje koje je dalo naslutiti da su moguća razna tumačenja. Nitko ne bi postavio pitanje"Je li Hitler izdao njemački narod?" Hitler je neprijeporno bio priča za sebe.

Trideset godina poslije ta se dvojica smještaju u posve drukčiji kontekst. Ne zato što su im oproštene strahote što su ih njihovi sustavi počinili njihovom narodu i drugim narodima, već zato što ti sustavi jednostavno nisu bili djelo jednog čovjeka. Već se dugo vremena može,a svakako i treba, pisati povijest tih dviju diktatura iz perspektive u kojoj dva diktatora kao središnji likovi tih diktatura imaju tek malu i često posrednu ulogu. To su bila velika i složena društva čije su vrijednosti, ponašanje, težnje i razvoj dugovali nešto i prenapuhanoj ličnosti u središtu, ali ona su se očito sastojala od mnogo elemenata s vlastitim razvojnim putanjama, s opširnom društvenom i političkom poviješću, vlastitim zločincima, promatračima i žrtvama. Što više znamo o periferiji, jasnije je da je središte uspijevalo samo onoliko koliko je glavnina stanovništva prihvaćala ta dva sustava i surađivala s njima, ili pak gradila svoj život izbjegavajući neposredan dodir s opasnim ovlastima države, ili odobravajući moralne ciljeve diktatura i plješčući njihovim uspjesima. Danas povijest Hitlera i Staljina mora biti povijest života i vremena ili, još bolje, povijest koja ih smješta u društva iz kojih su potekli i istražuje dinamiku koja je održavala diktaturu izvan okvira simplicističke predodžbe o svemoćnom despotu.

Proučavanja provedena posljednjih dvadeset godina promijenila su naše shvaćanje i Hitlerove Njemačke i Staljinova Sovjetskog Saveza jer se uglavnom usredotočuju na mnoga područja države, društva, kulture, znanosti i ideja

od kojih je sastavljena povijest ovoga i svakog drugog doba. To je noviji proces iz nekoliko razloga. Otvaranje bivših sovjetskih arhiva potaknulo je mnoštvo ruskih i zapadnih znanstvenih istraživanja, koja su poticajna, originalna i dokumentirana, što je bilo nemoguće u doba racioniranih izvora u sovjetskom razdoblju. Arhivi Trećeg Reicha bili su većinom dostupni, ali njemački povjesničari nerado su se upuštali u proučavanje većeg dijela materijala u dugom razdoblju njemačkog suočavanja s posljedicama Hitlerova režima. Veći dio prvih najznačajnijih knjiga o tom razdoblju napisali su nenjemački povjesničari, ali u posljednjih desetak godina došlo je do prave eksplozije istaknutih novih istraživačkih djela o svakom aspektu njemačkoga društva - od predhitlerovskog do poslijehitlerovskog doba - čiji su autori njemački znanstvenici koji više ne zaziru od suočavanja s povijesnom istinom. Ova analiza tih dvaju sustava ne bi se mogla provesti bez takve poplave novog materijala. Čak je i područje koje je toliko važno u povijesti dvaju sustava - pitanje koncentracijskih logora - ispravno obrađeno tek u posljednje dvije godine, često s iznenađujućim rezultatima. Htio bih izraziti svoju vrlo veliku zahvalnost svim autorima na čija sam se djela oslanjao u ovoj knjizi kako bih popunio mnoge dijelove slagalice s likovima dvojice diktatora. Pišući ovu knjigu uživao sam i u čitanju mnogih poticajnih i originalnih pristupa diktaturi.

Moram izraziti i mnoge druge znanstvene zahvale. Mnogobrojni su ljudi s velikim zanimanjem i oduševljenjem slušali moja razmišljanja o argumentima koje sam ovdje prikazao, a među njima moram svakako spomenuti mnoge studente koji slušaju moj kolegij "Usporedba diktatura" na

londonskom King's Collegeu. Ta je nastava za mene poticajno iskustvo, i na mnogim sam mjestima promijenio svoje gledište na temelju onoga što je pisano ili izgovoreno na predavanjima. Mnogo je kolega sa mnom razmijenilo svoje poglede, ponekad se slažući s onim što kažem, ali često se i suprotstavljajući mojim mišljenjima, na čemu sam im zahvalan. Posebnu zahvalnost dugujem osobama kao što su Albert Axell, Claudia Baldoli, David Cesarani, Patricia Clavin, Gill Coleridge, Ulrike Ehret, Richard Evans, Isabel Heinemann, Geoffrey Hosking, Sergej Kudrjašov, Stephen Lovell, Lucy Luck, Jeremy Noakes, Ingrid Rock, Robert Service, Lennart Samuelson, Jill Stephenson, Chris Szejnmann, Mikulas Teich, Alice Teichova, Nicholas Terry, Adam Tooze i Richard Vinen. Htio bih posebno spomenuti Olgu Kučerenko i Aglaju Snetkov i njihovu suradnju na materijalima pisanim na ruskom. Naposljetku, zahvaljujem cijeloj ekipi *Penguina* - Simonu Winderu, Chloi Campbell, Charlotti Ridingsi Richardu Duguidu.

Richard Overy

Veljača 2004.

Uvod
Usporedba diktatura

> "U Rusiji i u Njemačkoj - i gdje god je prodro totalitarizam - ljude je raspaljivala fanatična vjera, apsolutna slijepa sigurnost koja je odbacivala kritičko mišljenje suvremenog čovjeka. Totalitarizam u Rusiji i Njemačkoj porušio je civilizacijske brane koje su u 19. stoljeću smatrali postojanim."
>
> Hans Kohn, 1949.[1]

Usporedba Hitlera i Staljina zaista je veliko iskušenje. Njih obično smatraju demonima 20. stoljeća, koji su, iz različitih razloga i na različite načine, odgovorni za veći broj nasilnih smrti od bilo koga drugoga u povijesti. Oni zlokobno odskaču od drugih suvremenih diktatora ili diktatora iz ranijih vremena. Usporedba Staljina i Hitlera združivanje je dvaju povijesnih divova novoga vijeka čije su se diktature neposredno sukobile u najvećem i najskupljem oružanom sukobu u povijesti.

Odmah se postavljaju dva pitanja: mogu li se usporediti Staljinova i Hitlerova diktatura? Treba li ih uspoređivati? U nedavno objavljenoj knjizi o krizi 20. stoljeća Cvetan Todorov odgovara s "da" na oba pitanja zbog toga, kako

tvrdi, što su te dvije diktature obilježene zajedničkim značajkama jednog jedinog političkog roda: totalitarizma.[2] Podrijetlo toga odgovora seže u prilično daleku prošlost. Pedesetih godina 20. stoljeća, kada se Zapad suočio sa sovjetskim komunizmom nedugo nakon borbe protiv Hitlera, bilo je lako sagledati obojicu kao "totalitarne" vođe na čelu sustava koji su nastojali nametnuti apsolutnu i nemilosrdnu vlast stanovništvu pod njihovom centraliziranom vlašću. Zapadni politolozi pokušali su dokučiti kako se Zapad, pošto je porazio jednu čudovišnu diktaturu, našao suočen s drugom, po svemu sudeći još mračnijom i nepopustljivijom. Međutim, razrada modela idealnoga ili tipičnog totalitarnog režima umanjila je i te kako stvarne razlike između sustava koje svrstavamo u "totalitarne". Sam izraz počeo se smatrati opisom aparata vlasti i tlačenja, i pritom su zanemarene šire društvene, kulturne i moralne ambicije režima, koje je taj izraz prvobitno obuhvatio kada je prvi put skovan dvadesetih godina prošloga stoljeća u Mussolinijevoj Italiji. Šezdesetih godina povjesničari su općenito okrenuli leđa generičnom "totalitarnom" sustavu te se radije usredotočili na prikaz koji naglašava posebni značaj svake pojedine diktature i umanjuje sličnost. Poslije propasti europskog komunizma 1989.-1991., rasprava o dvjema diktaturama krenula je drugim smjerom. Razvija se povijesno rafiniranija definicija totalitarizma, definicija koja ističe opseg u kojemu je pozitivna vizija isključive društvene i kulturne utopije (koja se često opisuje izrazom "politička religija") poticala oba sustava, uzimajući istodobno u obzir činjenicu da se politička i društvena praksa režima često vrlo razlikovala od utopijskih težnja. Više se ne treba oslanjati na sirovi

znanstveno-politički model "totalitarizma" radi definicije dviju diktatura; posljednjih desetak godina donijelo je iscrpne povijesne spoznaje o njemačkom i sovjetskom režimu, zahvaljujući, s jedne strane, otkrićima *glasnosti* u Sovjetskom Savezu i državama sljednicama, a s druge strane, valu kritičkih znanstvenih istraživanja u Njemačkoj koja su razotkrila mnoge vidove Hitlerova režima dotad prekrivene šutnjom. Ta nam istraživanja dopuštaju da s povjerenjem kažemo, kako to čini Todorov, da su se ta dva sustava također "značajno razlikovala" unatoč zajedničkom totalitarnom karakteru.[3]

Otkriće opsega i unaprijed smišljene naravi staljinističkih masovnih ubojstava pridonijelo je gledištu kako Staljin nije bio bolji od Hitlera. Naslov članka što ga je 1997. u Francuskoj objavio Alain Besangon glasio je "Nacizam i komunizam, podjednako zločinački". Čak je predložen nekakav izračun zla kojim bi se s većom znanstvenom točnošću moglo odrediti koji je od dvojice diktatora bio opakiji, premda to nije bila Besangonova namjera.[4] Snažnu reakciju potaknuo je šok što su ga doživjeli bivši marksisti i simpatizeri sovjetskog komunizma otkrivši kako je Staljinov režim doista bio izgrađen na bezobzirno prolivenoj krvi i na idealima iskrivljenima do neprepoznatljivosti. "Crna knjiga komunizma" koju su 1997. u Francuskoj objavili bivši francuski komunisti pokazala je koliko se ljevica promijenila spoznavši da se Staljinova diktatura temeljila na brutalnom zločinu.[5] Prema jednoj nedavno objavljenoj studiji, Staljin je nedvojbeno bio psihopat; studije Hitlerova "uma" usredotočene su na patologiju zla.[6] Implicitna pretpostavka da su i Staljin i Hitler istoga krvavog kova

zamaglila je svaku stvarnu razliku među njima. No takva je usporedba isto toliko intelektualno jalova koliko i raniji pokušaj da se sve diktature svedu na isti tip totalitarizma. Nitko ne sumnja u grozote tih dviju diktatura, no bilo bi besmisleno uspoređivati nasilje i zločinačku narav dvaju režima samo zato da bi se pokazala njihova što veća sličnost ili kako bi se statističkom rekonstrukcijom pokušalo utvrditi koji je režim bio krvoločniji. Odgovornost povjesničara ne svodi se na dokazivanje tko je od te dvojice bio opakiji ili poremećeniji, već na razumijevanje različitih povijesnih procesa i stanja duha koji su naveli te diktature na ubijanje u tako golemim razmjerima.

Ova je knjiga doprinos tom razumijevanju. Uza sva nastojanja da se hitlerovska i staljinistička diktatura definiraju kao primjeri zajedničkog totalitarnog poriva ili zajedničke moralne izopačenosti i podjednako osuđuju za neizrecive zločine, izuzetno je malo literature koja daje neposrednu povijesnu a ne polemičku usporedbu. Na ovom mjestu treba objasniti čime se knjiga "Diktatori" *ne* bavi. Ona nije dvojna biografija, premda se Hitler i Staljin javljaju u cijelom tekstu. U monumentalnoj dvostrukoj biografiji "Usporedni životi" *(Parallel Lives),* objavljenoj 1991. godine, Alan Bullock isprepleo je osobnu povijest dvojice diktatora, i taj pristup ovdje ne treba ponavljati.[7] Danas postoje izvrsne pojedinačne biografije jednog i drugog diktatora u kojima je pažljivo i detaljno rekonstruiran svaki vid njihova života.[8] Njihov se život ispituje podrobnije negoli život bilo kojeg drugog povijesnog aktera. Knjiga "Diktatori" nije ni izravna povijest dvaju sustava. Postoje mnogi izvrsni prikazi obaju, te ponovno nije potrebno ponavljanje.[9] "Diktatori" su

napisani s dva cilja: prvo, pružiti empirijski temelj za raspravu o tome po čemu su ta dva sustava slična ili različita; drugo, napisati komparativnu "operativnu" povijest dvaju sustava kako bi se odgovorilo na važno povijesno pitanje o stvarnom funkcioniranju personalne diktature. Odgovor na to pitanje nadasve je važan ako želimo shvatiti kako su te dvije diktature nastale i što ih je održavalo sve do smrti dvojice diktatora. Neka su područja konvergencije jasno vidljiva, premda su i razlike upadljive. Obje su se diktature pojavile u određenom povijesnom trenutku i dugovale su ponešto povijesnim snagama koje se mogu korisno usporediti. Obje su u ekstremnom obliku bile tipični primjeri ideje o "nadčovjeku", čiji su korijeni, navodno, u djelima njemačkog filozofa i pjesnika Friedricha Nietzschea. Obje su pokazivale očite operativne sličnosti u prirodi aparata državne sigurnosti, iskorištavanju logora na širokoj osnovi, potpunoj kontroli kulture ili izgradnji društvene utopije na gomilama mrtvih tijela. To nisu slučajne usporedbe. Oba sustava bili su svjesni jedan drugoga te su reagirali u skladu s tom sviješću. Hitlerova je diktatura naposljetku pokrenula razorni rat radi iskorjenjivanja Staljinove diktature. Oba su diktatora nakratko razmišljala o tome što se moglo dogoditi da su surađivali a ne ratovali jedan protiv drugoga. "Zajedno s Nijemcima", rekao je, kako tvrde, Staljin, "bili bismo nepobjedivi".[10] Ocjenjujući mogućnosti koje je mogao odabrati u prošlosti, Hitler je u veljači 1945. godine pretpostavio da su, "u duhu neumoljivog realnog razmišljanja na objema stranama", on i Staljin "mogli stvoriti situaciju koja bi omogućavala trajni savez".[11] Čovječanstvo je srećom pošteđeno toga groznog

partnerstva, jer je ono više razdvajalo nego ujedinjavalo težnje dvojice diktatora.

Ni jednu ni drugu diktaturu nije izgradio niti vodio samo jedan čovjek bez obzira na neograničenu teoretsku osnovu svoje moći. Priznavanje činjenice da su te diktature cvale zahvaljujući širokom suučesništvu, poticane nizom razloga od idealizma do straha, bolje objašnjava njihovu trajnost i strahovita nedjela što su ih obje počinile. Obje su bile režimi s golemom potporom naroda i promišljenom viktimizacijom. Bile su sustavi koji su u izvanredno kratkom vremenskom razdoblju preobrazili vrijednosti i društvene težnje svoga stanovništva. Obje su bile revolucionarni sustavi koji su oslobodili silnu društvenu energiju i strašno nasilje. Odnos vladara i onih kojima je on vladao bio je složen i višedimenzionalan, a ne jednostavno utemeljen na poslušnosti ili strahovladi. Danas je nedvojbeno da su i jedna i druga diktatura ovisile o odobravanju ili suradnji naroda kojima su vladale, te da nisu opstale samo zbog straha što su ga poticale. Obje su razvile snažan osjećaj vlastite legitimnosti s kojim se slagao dobar dio stanovništva; taj osjećaj moralne sigurnosti može se shvatiti samo raspetljavanjem niti moralnoga ruha kojim su oba sustava bila zaodjenuta.

Tijekom pisanja *Diktatora* postalo je očito kako je bilo važno što vjernije rekonstruirati svijet u kojemu su te diktature djelovale, koliko god se on činio stranim ili nepojmljivim šezdeset godina poslije. S obzirom na to nisu se mogle zanemariti i riječi - pisane ili izgovorene - samih diktatora. U slučaju većine povijesnih ličnosti to bi bilo razumljivo samo po sebi, no u ova dva slučaja postojao je otpor prema razmatranju gledišta ljudi čija su djela očito

govorila glasnije od riječi. Hitlerovi tekstovi se obično otpisuju kao iracionalni, smušeni ili nečitljivi. Staljina su oduvijek smatrali intelektualnim patuljkom, s malim (ili ni sa kakvim) doprinosom matici marksizma. No oba su diktatora mnogo govorili ili pisali i bavili se izuzetno širokom lepezom tema. Obojica su sebe smatrali velikim povijesnim ličnostima. Izražavali su gledišta o politici, vodstvu, pravu, prirodi, kulturi, znanosti, društvenim strukturama, vojnoj strategiji, tehnologiji, filozofiji i povijesti. Ta gledišta treba shvatiti u kontekstu njihova nastanka jer su ona utjecala na odluke obaju diktatora i oblikovala njihove političke sklonosti, te su, s obzirom na narav njihova autoriteta, utjecale na širok krug političara i dužnosnika oko njih. Oni nisu bili intelektualci (koje ni jedan ni drugi nisu poštovali: "oni su potpuno beskorisni, čak i štetni", ustvrdio je jednom Hitler [12]), ali su određivali parametre javne političke rasprave i odbacivali ideje i stajališta s kojima se nisu slagali. Oni su imali bitnu a ne marginalnu ulogu u oblikovanju ideologije, a jednako je tako bitna bila uloga ideologije u oblikovanju dviju diktatura.[13]

Te se ideje nisu razvile u vakuumu. Ni jedna ni druga diktatura nisu nametnute izvana nekakvom stranom intervencijom. Ni jedna ni druga nisu bile povijesna zastranjenja koja se ne mogu racionalno objasniti, premda ih često smatramo posebnim povijesnim pojavama, odvojenim od svega što im je u povijesti prethodilo ili slijedilo. Te diktature treba staviti u kontekst kako bismo shvatili ideje, političko ponašanje i društvene težnje koje su ih određivale. Taj je kontekst i europski i, u užem smislu, ruski i njemački. One su proizvod europskih političkih,

kulturnih i intelektualnih snaga s početka 20. stoljeća. One su bile i proizvod određenih društava čija je ranija povijest u velikoj mjeri oblikovala karakter i usmjerenje dvaju sustava.

Zajednički nazivnik bio je utjecaj Prvog svjetskog rata. Bez tog potresa ni jedan ni drugi diktator ne bi nikada osvojio vrhovnu vlast u dvjema zemljama koje su se ubrajale u najveće i najmoćnije svjetske države. Taj je rat bio strašna trauma za europsko društvo, no on je puno snažnije uzdrmao njemačko i rusko društvo negoli bogatije i politički stabilnije države zapadne Europe i Sjeverne Amerike. Staljina je stvorila boljševička Oktobarska revolucija 1917., koja je u nekoliko godina preobrazila monarhističku Rusiju; Hitlerov radikalni nacionalizam nastao je iz moralnoga i fizičkog kaosa u poraženoj Njemačkoj poslije raspada staroga imperijalnog poretka. Obje su države imale mnogo zajedničkog. Obje su doživjele poraz, premda u ograničenom smislu, jer su zatražile primirje ne mogavši nastaviti rat. Neuspjeh u ratu otvorio je u objema državama put prema preobrazbi političkog krajolika. Rusko carstvo pretvorilo se u komunističku republiku u devet mjeseci; Njemačka je za manje od tjedan dana prešla put od autoritarnog carstva do parlamentarne republike. Te su promjene izazvale opće političko nasilje i gospodarsku krizu. Boljševici su uspjeli učvrstiti vlast u bivšem carstvu tek 1921. godine, nakon četverogodišnjeg građanskog rata i uspostave autoritarne jednopartijske države. Njemačka je doživjela dva različita revolucionarna pokreta, jedan komunistički i jedan nacionalistički; drugi je iskorišten kako bi se porazio prvi u prvim godinama Weimarske Republike, ali je zatim svladan kada su pobjednički saveznici nakratko pomogli republikanskoj

vladi da stabilizira novi sustav. Obje su države doživjele hiperinflaciju koja je potpuno uništila nacionalnu valutu i lišila imovine sve ljude s novčanim sredstvima. U Sovjetskom Savezu to je služilo ciljevima revolucije jer je uništilo buržoaziju; u Njemačkoj je uništilo cijelu generaciju njemačkih štediša čije je ogorčenje potaknulo kasniji uspon hitlerovskog nacionalizma.[15] Međunarodna zajednica odbacivala je i prezirala obje države - Sovjetski Savez zato što je bio komunistički, a Njemačku zato što ju je smatrala odgovornom za izbijanje rata 1914. godine. Taj osjećaj izolacije gurnuo je obje države prema ekstremnijem obliku revolucionarne politike i, naposljetku, u diktaturu.

Njemačka i Sovjetski Savez reagirali su na trusne promjene u politici i društvu koje je izazvao Prvi svjetski rat na način uvjetovan njihovim različitim obilježjima. Njemačka je bila razvijenija država, s dvije trećine stanovništva zaposlenog u industriji i uslužnom sektoru, s razvijenim upravnim aparatom, učinkovitim državnim školskim sustavom i s velikim međunarodnim znanstvenim ugledom. Rusija je bila pretežno poljoprivredna zemlja, s četiri petine stanovništva na selu, premda svi nisu bili seljaci; i socijalni sustav i obrazovanje bili su nerazvijeni po mjerilima ostatka Europe, a regionalne razlike bile su naglašenije zbog velikih klimatskih razlika i imperijalnog karaktera ruske ekspanzije u Aziji u 19. stoljeću. Ipak, u nekim se važnim vidovima pretjeruje s razlikom između Njemačke kao "moderne" države i Rusije kao "zaostale" države. Rusija je imala razvijen i moderan upravni aparat, vrlo razvijenu kulturu (Dostojevski je bio osobito popularan u Njemačkoj prije 1914.), sve snažniju industrijsku proizvodnju i trgovinu (rusko je gospodarstvo 1914. bilo na

petom mjestu u svijetu) i mali ali vrlo kvalitetni znanstveni i tehnički sektor u čija se postignuća ubraja prvi višemotorni teški bombarder proizveden 1914. godine.

U političkoj kulturi jaz je također bio manji no što se čini na prvi pogled. Obje su države bile federalne, s prilično decentraliziranom upravom; ni jedna ni druga nije bila parlamentarna država u punom smislu te riječi, premda je car uživao šire ovlasti od *Kaisera;* još je važnija činjenica da ni u jednom ni u drugom sustavu moderne političke stranke nisu imale onakvu političku odgovornost u upravljanju kakva bi ih prikladno pripremila na ono što se dogodilo poslije rata. U jednoj i drugoj državi postojala je i naglašena polarizacija u politici kao i prepoznatljiv jezik političkog isključivanja radikalnih neprijatelja carstva; obje su države, u kojima je glavnu riječ vodila konzervativna elita, imale političku policiju, i obje su smatrale radikalni nacionalizam i marksizam snagama koje treba obuzdati i suzbiti. Iako je zapadnije orijentiran politički liberalizam postojao u Rusiji i Njemačkoj prije 1914., on ni u jednoj od njih nije bio jaka politička snaga pa je ubrzo potisnut dvadesetih godina 20. stoljeća. Ako su dvije države, koje su dale povoda diktaturi, imale išta zajedničko, bilo je to podvojeno stajalište o zapadnom modelu razvoja. U nepovoljnim uvjetima, koji su prevladavali dvadesetih godina 20. stoljeća, važne političke snage u Sovjetskom Savezu i u Njemačkoj okrenule su leđa pobjedničkom Zapadu i krenule revolucionarnijim putem. Ni u jednom ni u drugom slučaju diktatura nije bila neizbježan ili nuždan ishod te povijesti, ali se taj ishod može shvatiti u smislu političke kulture i moralnih nazora koji su mu prethodili te neuspjeha alternativnih modela povijesnog razvoja.

Konačnu pojavu diktatura oblikovale su okolnosti i častohleplje njihovih središnjih aktera. Priznavanje činjenice da su te dvije diktature bile proizvod određenog niza povijesnih okolnosti smanjuje iskušenje da ih smatramo samo čudovišnom povijesnom cezurom koja bi prisiljavala povjesničare na upotrebu posebnog kompleta kirurških instrumenata za njihovo seciranje.

Građa *Diktatora* narativna je samo u širem smislu. Knjiga počinje s dolaskom dvojice diktatora na vlast, a završava ratom i rasizmom, ali se materija između tih granica istražuje kroz niz središnjih tema koje su bitne za razumijevanje načina i razloga zbog kojih je diktatura funkcionirala. Svemu se ne pridaje podjednaka važnost. Knjiga se vrlo malo bavi vanjskom politikom i stvarnim tijekom vojnog sukoba osim u dijelovima koji su očito relevantni. Neke poznate i dramatične epizode nisu obuhvaćene iscrpno ako neposredno ne pridonose objašnjenju. Tematski pristup ima posebnu prednost. Kako se pokazalo, mogu se raščlaniti neka važna pitanja koja se obično tretiraju kao jedinstvena pojava. Tako se, na primjer, "Veliki teror" u Sovjetskom Savezu 1937.-1938. godine sastoji od mnogo zasebnih dijelova sa zasebnim podrijetlom i razvojem. "Veliki teror" kao suvisla cjelina povijesna je izmišljotina a ne stvarnost. Teror se javlja u većini sljedećih poglavlja kao proizvod niza izrazitih pritisaka i težnja koji su zajedno proizveli smrtonosan splet okolnosti sredinom tridesetih godina 20. stoljeća. To vrijedi i za Holokaust. Njemački antisemitizam javlja se u svakom poglavlju, ali sastavni dijelovi genocida - biološka politika, svjetska "židovska urota", rat protiv "judeoboljševizma", pitanja nacionalnog određenja i identiteta - postali su jasni tek u

onom trenutku potkraj 1941. i početkom 1942. kada su konačno donesene ključne odluke da se sustavnim masovnim ubijanjem riješe ta mnoga različita pitanja. Stvarnost je razlomljenija i povijesno manje izrazita nego što bi se to moglo zaključiti iz većeg dijela standardnih opisa dviju diktatura.

Usporedba nije isto što i ekvivalentnost. Svako tematsko poglavlje ustrojeno je tako da se objasne suprotnosti između dvaju sustava, i to ne samo upadljive razlike između geografskih i društvenih okolnosti već i neupadljivije razlike između ideja, političke prakse i institucionalnog razvoja. Dvojica diktatora jasno se razlikuju: s jedne strane, Staljin, opsjednut političkim detaljima i svakodnevnim nadziranjem osoba oko sebe; s druge, Hitler, čovjek velikih vizija i sporadičnih ali odlučnih intervencija. Ova knjiga ne pokušava natuknuti da je riječ o istoj vrsti ličnosti (jer to očito nije tako) ili da se iz samo ova dva primjera može zaključiti kako je posrijedi nekakav generički "diktator" ili generička "diktatura". Ipak, ima upadljivih sličnosti u načinu funkcioniranja tih diktatura, načinu podilaženja javnosti i održavanja javne potpore, načinu uspostave državne represije i potkopavanja pravnog sustava, u prisvajanju i iskorištavanju kulture, u izrazu općenarodnog militarizma i vođenju totalnog rata. Uza sve razlike u povijesnim okolnostima, ustroju i političkom nazoru, model sudioništva i otpora, terora i konsenzusa, društvene organizacije i društvenih težnja ukazuje na očite sličnosti, a u nekim slučajevima i na zajedničke europske korijene. Svi su oni plod izrazito nasilnih, utopijskih revolucionarnih pokreta koji se politički ne mogu uredno kategorizirati.

Između dvaju sustava postoji još jedna bitna razlika, koja se ne smije zanemariti ni u kakvoj usporedbi. Staljinistički režim i sovjetski sustav što ga je on stvorio formalno su se posvetili izgradnji komunističke utopije, pa su tisuće komunista izvan Sovjetskog Saveza (čije su inačice marksizma često imale malo zajedničkih crta sa sovjetskom verzijom ili sovjetskom stvarnošću) bile spremne podržati tu utopiju zbog neprijateljskog stava prema suvremenom kapitalizmu. Hitler i nacionalsocijalisti mrzili su marksizam kao i mnogi Europljani izvan Njemačke. Hitler se nepokolebljivo posvetio izgradnji novog europskog poretka utemeljenog na rasnoj hijerarhiji i kulturnoj nadmoći germanske Europe. Usprkos njihovu zajedničkom odbacivanju europskog liberalizma i humanizma, njihovim revolucionarnim društvenim ambicijama, njihovom kako isključivom tako i diskriminatorskom kolektivizmu kao i važnoj ulozi znanosti u oblikovanju njihovih društvenih težnja, te su ideologije bile bitno različite, a to objašnjava rat koji je naposljetku izbio između njih radi prevlasti. Sovjetski je komunizam trebao biti oruđe ljudskog napretka, koliko god se ono danas činilo nesavršeno oblikovano, dok je nacionalsocijalizam po svojoj naravi bio oruđe za napredak određenog naroda.

Ta tvrdnja o društvenim težnjama Sovjetskog Saveza može se doimati vrlo šuplje poslije otkrića krvoločnog karaktera Staljinove vladavine. Kako je sovjetski pisac Victor Serge (Viktor Lvovič Kibalčič; *nap. prev.*) primijetio u svojem satiričkom romanu o Staljinovoj eri, društveni razvoj pod sovjetskom diktaturom bio je dvosmislen: "Pod tim barbarstvom svakako ima napretka", razmišlja jedan od Sergeovih komunističkih likova osuđenih na propast, "ima

napretka u tom nazatku. Svi smo mi mrtvaci s odgodom izvršenja smrtne kazne, ali se lice zemlje promijenilo."[15] Ljudi u objema diktaturama morali su se pomiriti s cijenom koju su morali platiti u političkim slobodama ili ljudskom dostojanstvu ili istini kako bi se mogli uključiti u novo društvo. Iako su ideološki ciljevi bili izrazito različiti i jedna i druga diktatura isticale su se širokim jazom između proklamiranog cilja i društvene stvarnosti. U silnom nastojanju da premosti taj jaz diktatura je iskrivljavala stvarnost i strahovito zlostavljala neistomišljenike. Ti su procesi bili tijesno povezani i u sovjetskom i u njemačkom režimu; oni tvore srž analize diktature kojom se ova knjiga uglavnom bavi.

1.
Staljin i Hitler: Put do diktature

> "... za oslobođenje naroda od velikog ugnjetavanja, ili za uklanjanje velike nesreće, ili za oslobođenje njegove duše,
> nemirne jer je nesigurna - Sudbina ga jednoga dana obdari čovjekom nadarenim za taj cilj, čovjekom koji napokon donosi dugo željeno ispunjenje."
>
> Adolf Hitler, *Mein Kampf* ("Moja borba"), 1925.[16]

Proljeće je 1924. godine. Plenum Centralnog komiteta Svesavezne komunističke partije (boljševika) sastao se 18. svibnja, nekoliko dana prije Trinaestog kongresa partije. Istoga dana Lenjinova udovica predala je Komitetu zapečaćeno pismo što ga je njezin bolesni suprug s mukom diktirao u prosincu 1922. Izrađeno je pet primjeraka pisma, i svaki je pohranjen u omotnicu zapečaćenu voskom. Lenjin je naredio supruzi da pismo preda na sljedećem kongresu partije 1923. godine, jer je bio previše bolestan da bi se sam obratio delegatima, ali je ona pričekala do njegove smrti, godinu dana poslije, 21. siječnja 1924. Pismo je sadržavalo njegovu političku oporuku. Otvorili su ga i pročitali

odabranim delegatima na kongresu, a zatim je o njemu raspravljao Centralni komitet. Oporuka se najbolje pamti po Lenjinovoj osudi Staljina: "Kad je postao generalni sekretar [u travnju 1922.], drug Staljin koncentrirao je neograničenu vlast u svojim rukama, i nisam uvjeren da će on uvijek uspjeti dovoljno pažljivo iskoristiti tu vlast."[2] Staljinu je bio poznat sadržaj pisma i prije negoli je otvoreno; jedna od Lenjinovih tajnica, zabrinuta zbog mogućeg učinka oporuke, bila ga je pokazala Staljinu čim ga je Lenjin izdiktirao. Pošto ga je proslijedio nekolicini partijskih rukovodilaca, Staljin je Lenjinovoj tajnici otresito naredio da spali pismo, ne znajući da su još četiri primjerka pod ključem.[3] Staljin nije znao ni da je Lenjin nekoliko dana poslije izdiktirao dodatak, koji je mogao uništiti Staljinovu karijeru. Ljutit zbog Staljinove grubosti i arogancije, Lenjin je savjetovao partiji da "pronađe način za njegovo uklanjanje" i imenuje "tolerantnijeg" i "manje hirovitog" zamjenika.[4]

Lenjinov prijedlog, koji je mogao brzo poslije njegove smrti donekle utjecati na nepokolebljive članove partije, nije pročitan na Kongresu, već se o njemu raspravljalo na zatvorenom sastanku Centralnog komiteta. Jedan se svjedok sjeća kako je Staljin sjedio na stubama govornice Komiteta dok se čitala oporuka, "sitan i jadan"; iako je naizgled bio miran "na njegovu se licu jasno vidjelo kako zna da je u pitanju njegova sudbina".[5] Grigorij Jevsejevič Zinovjev, uz podršku predsjednika Komiteta Lava Borisoviča Kamenjeva, koji je sada sjedio za stolom u Lenjinovu naslonjaču, predložio je da se oporuka zanemari, navodeći kao razlog da Lenjin nije bio priseban kada ju je pisao. Staljin je, navodno, ponudio ostavku, ali su njegovi

saveznici u rukovodstvu partije odbili ponudu. Na Kongresu su Staljina formalno pozvali da ozbiljno shvati Lenjinovu kritiku i ponaša se doličnije. Spasila ga je ne samo hinjena, lažna skromnost nego i borba za vodeće mjesto u partiji poslije Lenjinove smrti. Potencijalni nasljednici mrzili su jedan drugoga. Zinovjev i Kamenjev nisu htjeli da Lenjinovo mjesto naslijedi neobuzdani i nadareni komesar za obranu Lav Nikolajevič Trocki. Dajući Staljinu potporu, smatrali su da dobivaju saveznika u natjecanju sa suparnikom. Ostalo je otvoreno pitanje je li negativna reakcija Centralnog komiteta i Kongresa nakon čitanja Lenjinova pisma mogla ukloniti Staljina, ali nedvojbeno je da je odluka o zanemarivanju Lenjinova posljednjeg zahtjeva dala Staljinu prigodu za političku odgodu koju je zgrabio objema rukama. Dvanaest godina poslije Zinovjev i Kamenjev pogubljeni su poslije prvog velikog, montiranog staljinističkog procesa.[6]

Toga istog proljeća u Njemačkoj, na sudskoj raspravi u trošnoj učionici bivše škole za pješačku obuku u jednom münchenskom predgrađu, Adolf Hitler čekao je na odluku o svojoj sudbini nakon pokušaja državnog udara protiv bavarske vlade u studenom 1923. godine. Puč 9. studenog trebao je biti uvod u ambiciozni "marš na Berlin" radi rušenja republike i osvajanja vlasti u državi. Pokušaj je ugušen u kiši policijskih metaka. Hitler je sljedećeg dana zaprijetio da će se ustrijeliti u kući u kojoj se skrivao, ali ga je razoružala snalažljiva domaćica, koja je neposredno prije toga naučila džiu-džicu.[7] Uhvaćen je istoga dana, pa je nekoliko tjedana poslije izveden na sud pod optužbom veleizdaje zajedno s drugim vođama svoje male Nacionalsocijalističke stranke i veteranom iz Prvoga

svjetskog rata, vojnim zapovjednikom Erichom Ludendorffom. Bivši prvi pomoćnik načelnika stožera vrhovnog zapovjedništva stupao je s Hitlerom prema postrojenim policajcima i vojnicima koji su blokirali put kojim se kretala povorka 9. studenog, i nije ustuknuo ni kada je policija otvorila vatru, a njegov sudrug pobjegao. Veleizdaja je bila ozbiljna povreda zakona za koju se mogla dobiti i zatvorska kazna od dvadeset godina prisilnog rada. Pošto je zaprijetio štrajkom glađu, Hitler je odlučio iskoristiti sudski proces za promicanje svoje verzije revolucionarnog nacionalizma. Imao je sreću jer mu se sudilo na Münchenskom narodnom sudu *(Volksgericht),* koji je trebao prestati s radom potkraj ožujka 1924. s ostalim izvanrednim sudovima koji su osnovani neposredno nakon rata. Odobrena je odgoda od mjesec i pol kako bi se "proces Hitleru", pod kojim je imenom postupak postao poznat, mogao održati u Bavarskoj a ne u Berlinu.[8] Proces je trajao 25 dana, od 26. veljače do konačne presude 1. travnja. Ispred privremene sudnice stražarili su naoružani vojnici iza improviziranih barikada od bodljikave žice. Većinu prostora u sudnici zauzimala su tri reda sjedala dodijeljena novinarima koji su došli izvještavati o izvanrednoj političkoj predstavi koja se odvijala u sudnici.[9]

Hitleru je dopušteno govoriti pretjerano dugo u vlastitu obranu. Prikazao je sebe i suoptuženike kao poštene njemačke domoljube koji su odlučili spasiti Njemačku od "trajnog ropstva" u koje je upala nakon završetka rata 1919. godine zbog izdaje onih koji su prihvatili Versajski sporazum. Georg Neidhardt, koji je predsjedavao sudom, otvoreno je pokazivao simpatije prema nacionalističkoj desnici u Bavarskoj, te je dao Hitleru potreban govornički

prostor. Posljednjega jutra Hitler je dominirao sudom. Sud je počeo zasjedati odmah nakon devet, a završio u 11.17 sati. Iako je bilo još pet optuženika, Hitlerova završna riječ oduzela je gotovo dvije trećine jutra. Završio je kićenom retorikom na temu povijesnog otkupljenja: "Možete nas proglasiti 'krivima' tisuću puta, no ova će vječna boginja [Povijest] vječnog suda sa smijehom poderati podnesak državnog tužitelja i sa smijehom poderati sudsku presudu. Ona nas proglašava slobodnima!"[10]. Hitlerov nastup zaveo je i tužitelja, pa je opisao Hitlera kao čovjeka "pozvanog da spasi Njemačku". Neidhardt je Hitlera osudio na zatvorsku kaznu od pet godina (tri manje od one koju je zahtijevao državni tužitelj) i novčanu kaznu od 200 zlatnih maraka. Trebao je narediti i Hitlerovo protjerivanje jer još nije bio njemački državljanin već austrijski. I petogodišnja presuda mogla je okončati Hitlerovu političku karijeru, no nakon povoljnog izvještaja o Hitlerovu primjernom ponašanju u zatvoru u Landsbergu (gdje su ga simpatizeri obasipali hranom, pićem i cvijećem; odbijao je sudjelovati u zatvorskim sportskim aktivnostima - "vođa ne može sebi dopustiti poraz u igri" - i diktirao *Mein Kampf*),pušten je iz zatvora 20. prosinca 1924.[11] Neidhardt je nagrađen velikodušnije od Zinovjeva i Kamenjeva; pošto je Hitler imenovan kancelarom u siječnju 1933. godine, Neidhardt je postavljen za predsjednika Bavarskoga vrhovnog suda, a na proslavi povodom njegova odlaska u mirovinu pročitano je Hitlerovo pismo s pohvalom velikog domoljublja što ga je sudac pokazivao tijekom svoje karijere.[12]

I Staljin i Hitler dugovali su mnogo sreći u preživljavanju kriza 1924. godine. Da je partijsko rukovodstvo odlučilo poštovati Lenjinove posljednje želje,

Staljinov opstanak u samom srcu partijskog aparata mogao je biti neizvjesniji; da je sudac Neidhardt pokazao manje samilosti, Hitler je mogao završiti kao pretendent za austrijskog a ne njemačkog *Führera*. Usprkos tome, ni jedan ni drugi nisu priznavali ulogu sreće u svojem političkom preživljenju. U intervjuu što ga je dao američkom novinaru Walteru Durantyju, Staljin je oštro reagirao na pitanje o tome koliko u svojoj karijeri duguje sreći: "Na što vam ja nalikujem, na nekakvu gruzijsku babušku koja vjeruje u bogove i vragove? Ja sam boljševik i ne vjerujem u te besmislice." Zatim je, nakon stanke, dodao: "Vjerujem samo u jedno, u snagu ljudske volje." Hitler je obično pripisivao tijek svoje karijere nevidljivoj ruci Sudbine. Albert Speer je odmah poslije rata napisao kako je Hitler "stekao čvrsto uvjerenje da je cijelu njegovu karijeru, s njezinim brojnim nepovoljnim događajima i privremenim neuspjesima, predodredila Providnost i da ga je ona dovela do cilja koji mu je postavila". "Ta nepokolebljiva volja", nastavlja Speer, bila je Hitlerova središnja, "patološka" značajka.[13] No krize 1924. godine podsjećaju da uspon i jednog i drugog do diktature nije bio ni u kojem smislu predodređen ili neizbježan. Hitler nije bio nužni ishod njemačke povijesti kao što Staljin nije bio neizbježno dijete Lenjinove revolucije 1917. godine. Njihovim usponom na vrhovnu vlast upravljale su sreća, ambicija i pružena prilika.

Hitler i Staljin nedvojbeno su dvije vrlo različite ličnosti. Ima površnih sličnosti, ali svaki zaključak izveden na temelju koincidencije nekih činitelja u njihovoj biografiji zahtijeva veliku pažnju. Obojicu je, navodno, nemilosrdno tukao tiranski otac: Staljinov je bio pijani postolar, Hitlerov nasilni malograđanski pedant. I jedan i drugi bili su vrlo

privrženi majci. I jedan i drugi protivili su se u mladosti vjerskom odgoju. Ni jedan ni drugi nisu društveno i etnički pripadali matici ruskoga odnosno njemačkog društva - Staljin kao Gruzijac a Hitler kao Austrijanac. I jedan i drugi zadržali su jaki naglasak rodnoga kraja, koji im je pomagao da se ograde od matice. I jedan i drugi započeli su karijeru u političkom podzemlju kao teroristi, Staljin u Ruskoj socijaldemokratskoj stranci prije 1914., a Hitler u mutnom svijetu radikalnog nacionalizma u Njemačkoj poslije 1918. I jedan i drugi sjedili su u zatvoru zbog svojih političkih uvjerenja. Nijedna od tih usporedba nije neobična niti jedinstvena. Početkom stoljeća stotine Europljana završile su u zatvoru zbog svojih uvjerenja; mnogi su bili *"autsajderi"* na lijevoj ili desnoj strani političke scene. Većina Europljana imala je nekakav vjerski odgoj; malo je dječaka potkraj 19. stoljeća izbjeglo batine, ali je redovno i brutalno zlostavljanje, koje su doživjeli i Staljin i Hitler, bilo također rasprostranjeno. U većini ostalih usporedbi - osobina, dnevnih navika ili radne kolotečine - ta se dvojica razlikuju.

Staljinov biograf mora svladati dvije zapreke: s jedne strane, tu je veliki jaz između prave povijesti Staljinove revolucionarne karijere i hagiografskih izmišljotina iz tridesetih godina 20. stoljeća; s druge strane, očuvani prikazi o Staljinovoj ličnosti kreću se u nevjerojatnoj lepezi od slike neumoljivoga, okrutnog despota lišenog ljudskih svojstava do portreta mirnog, skromnog, toplog ljudskog bića, čovjeka na čije bi koljeno, kako se izrazio američki izaslanik John Davies, "dijete poželjelo sjesti".[14] Staljin je bio čovjek različitih lica. I ta su se lica mijenjala tijekom vremena. Za sliku "stvarnog" Staljina treba uzeti u obzir

činjenicu da su fiksne točke u svakom opisu u stvarnosti određene vremenom i okolnostima u kojima je opis napravljen. Miran, sirov i uvijek oprezan Staljin koji se javlja u mnogim opisima suvremenika iz njegove političke mladosti razvio se četrdesetih godina 20. stoljeća u očinskog, uzdržanog i mušičavog državnika. Pojedinosti o njegovoj mladosti dobro su poznate. Staljin, sin postolara i pralje, rodio se 6. prosinca 1878. godine u malom gruzijskom gradu Goriju, u dalekim kavkaskim graničnim područjima ruskog carstva. Bilo je to doista neugledno podrijetlo za čovjeka koji se pedeset godina poslije uspeo na vrhunac moći. Život je započeo kao pravi proleterski revolucionar, siromašan i obespravljen. Pohađao je mjesnu školu u kojoj je njegovo izvanredno pamćenje privuklo pažnju učitelja, koji mu je osigurao mjesto u sjemeništu u gruzijskoj prijestolnici Tbilisiju. Ondje je mršavi dječak, koščav zbog boginja koje je prebolio u djetinjstvu, pomalo krivonog, s lijevom rukom koja je bila pet centimetara kraća zbog sepse uzrokovane čirom, uspostavio prvi kontakt s ruskim socijaldemokratskim pokretom.[15]

Staljin se pridružio tom pokretu u dobi od osamnaest godina, pa su ga izbacili iz sjemeništa. Privlačio ga je beskompromisni revolucionarni stav ruskog marksizma kao i jednostavne pouke klasne borbe. Pridružio se ilegalnom pokretu i proveo sljedećih sedamnaest godina u loše osvijetljenim i opasnim katakombama. Ondje je naučio kako preživjeti brisanjem vlastite ličnosti: mladić koji se rodio kao Josif Džugašvili postao je najprije "Koba", ponekad "David", "Nižeradze", "Čižikov", "Ivanovič" sve dok napokon, neposredno prije izbijanje rata 1914., nije preuzeo ime "Staljin" prema ruskoj riječi za "čelik". Bio je

potpuno zaokupljen borbom, mnogo je čitao, pisao više nego što su ljudi koji su ga poslije omalovažavali bili spremni priznati, i pljačkao banke kako bi smogao sredstva za pokret. Uhićen je najmanje četiri puta i prognan u Sibir. Odatle je pobjegao, a to je kod carističkog progonstva značilo samo da se ukrcao na vlak i otputovao na Zapad. Bio je delegat na partijskim skupovima u inozemstvu, uključujući Četvrti kongres u Stockholmu i Peti kongres u Londonu, ali je za njegov kasniji uspon bila ključna odluka da se svrsta uz boljševičku ili "većinsku" frakciju kad se Socijaldemokratska partija 1903. godine rascijepila zbog pitanja revolucionarne taktike. Staljin je ostao u ogranku koji je vodio mladi pravnik Vladimir Iljič Uljanov, čiji je *nom de révolution* bio Lenjin. Iako je tada bio u zatvoru, 1912. godine izabran je u Centralni boljševički komitet, vodeće tijelo partije, u kojem je ostao, izuzevši kratko razdoblje za vrijeme Prvog svjetskog rata, sljedećih četrdeset godina. Godinu dana poslije prognan je na četiri godine u Turuhansk s državnom plaćom od 15 rubalja na mjesec; ovdje je velik dio vremena provodio u lovu i ribolovu. Jedan prognanik koji je sa Staljinom dijelio istu sudbinu 1916. godine sjeća se tada već tridesetšestogodišnjeg veterana mlade revolucionarne borbe: "Bio je krupan, srednje visine, spuštenih brkova, guste kose, niska čela i kratkih nogu... govorio je dosadno i suhoparno... uskogrudan fanatik." Staljin je bio ohol i šutljiv, a prema ljudima oko sebe "grub, provokativan i ciničan".[16] Staljinova se osobnost već očito odredila s obilježjima prepoznatljivim i kod kasnijeg diktatora.

Staljin duguje svoj uspjeh revoluciji 1917. godine. Vratio se iz Sibira u Petrograd i pridružio iskusnim

aktivistima koji su se nadali da će slom ruske monarhije uspjeti iskoristiti kao odskočnu dasku za socijalnu revoluciju. Prema herojskoj verziji Staljinova revolucionarnog doprinosa napisanoj tridesetih godina 20. stoljeća, Staljin je bio posvuda, u najtežim krizama. Postao je Lenjinov najprisniji suradnik i neumorno se trudio da utre put boljševičkom preuzimanju vlasti u listopadu.[17] Stvarnost je bila drukčija, premda Staljin nije bio toliko nenametljiv u revolucionarnoj godini koliko navode kasnije revizije njegove uloge. Podupirao je Lenjinovu politiku, objavljenu u travnju 1917., o odbijanju svakog kompromisa s Privremenom vladom. Njegovi članci i govori odaju nepokornoga, beskompromisnog revolucionara koji je razotkrivao nedovoljno fanatične ili oportunističke socijaliste kao kontrarevolucionarnu opasnost i pozivao partiju i stanovništvo da preuzmu inicijativu prenošenjem vlasti na trudbenike u ruskom društvu. Njegovi uskogrudni pogledi na partijsko jedinstvo i jedinstvenu partijsku liniju, tipični za tridesete godine 20. stoljeća, razvili su se u potpunosti u ideološkom i organizacijskom previranju između dviju revolucija. Staljin je u "Pravdi" pozivao na "jedno zajedničko mišljenje", "jedan zajednički cilj" i "jedan zajednički put".[18]

Upravo je Staljin u srpnju 1917. podnio izvještaj Centralnog komiteta koji je pozivao na raskid s drugim socijalističkim strankama, menjševicima i socijalističkim revolucionarima, zbog njihove potpore "buržoaskoj" vladi. Njegovi govori odražavaju jasno razumijevanje političkih realnosti i dosljedan revolucionarni kurs. Kada je u listopadu 1917. nastupila konačna kriza Privremene vlade, Staljin je s većinom članova Centralnog komiteta glasovao

za državni udar. Njegov je govor, zabilježen u kratkom zapisniku, završio sljedećom uputom: "Moramo čvrsto i odlučno poći putem pobune".[19]

Dio tog revolucionarnog oduševljenja možda je ubačen poslije, kada su Staljinova sabrana djela objavljena četrdesetih godina prošloga stoljeća. Državni udar u listopadu 1917. bio bi uspješan i bez Staljina, no nema dvojbe da je Staljin silno napredovao u legalnom političkom okruženju. Nitko nije nikada posumnjao u činjenicu da je on bio angažirani revolucionar koji je, tijekom cijele 1917. godine, smatrao revoluciju sredstvom prenošenja vlasti na obične ljude i potpunog uništenja privilegiranog društva koje ih je eksploatiralo. To je bio njegov *métier,* njegov razlog za život. Kada je 26. listopada 1917. osnovana prva boljševička vlada, Staljin je nagrađen položajem narodnog komesara za nacionalnosti. U kontekstu višenacionalne države, koja se raspadala, to je bio važan položaj, i Staljin ga je iskoristio kako bi spriječio neruske granične zemlje, uključujući svoju rodnu Gruziju, da se odcijepe od nove revolucionarne zajednice. Zbog svoje čvrste politike oštro se 1921. godine sukobio s Lenjinom, koji je bio sklon labavijoj federaciji, pa je i to pridonijelo nelaskavu mišljenju o njemu u Lenjinovoj oporuci. Staljin je bio jedan od desetak ljudi koji su činili boljševičko vodstvo. U listopadu 1917. izabran je u sedmeročlani "Politički biro" Centralnog komiteta, prethodnika formalnog Politbiroa osnovanog 1919., čiji je član Staljin također bio. U studenom je imenovan jednim od četiriju partijskih vođa, zajedno s Lenjinom, Trockim i Jakovom Sverdlovom, koji su mogli samostalno odlučivati o hitnim pitanjima.[20] Njegov je ured bio nedaleko od Lenjinova, pa je radio za

njega kao šef političkog ureda u kritičnim ranim godinama režima suočenog s građanskim ratom i gospodarskim slomom. Iste godine (1919.) dobio je dodatni položaj komesara za radničko-seljačku inspekciju *(Rabkrin)* i bio je zadužen za učinkovito funkcioniranje državnog aparata i rješavanje pritužbi običnih ljudi. Zbog mnogih odgovornosti nije neobičan izbor na mjesto generalnog sekretara partije u travnju 1922., kada je odlučeno da bi trebalo ojačati aparat koji je opsluživao Centralni komitet.

Postoje mnogi oprečni opisi Staljina u ranom razdoblju njegove karijere, no u većini je prikazan kao politički beznačajna osoba. Ovakva negativna prosudba i poznata definicija Staljina kao "sive mrlje" potječu iz memoara jednog neboljševika, Nikolaja Suhanova, objavljenih 1922.; zapečatila ju je kasnija zajedljiva primjedba Trockog, koji je Staljina nazvao "vodećim mediokritetom partije".[21] Kamenjev, koji je za vrijeme rata bio u progonstvu sa Staljinom, otpisivao je njegove riječi "kratkim, gotovo prijezirnim primjedbama".[22] Lenjin je, navodno, opravdavao Staljinovo imenovanje na državni položaj u listopadu 1917. jer "ne zahtijeva nikakvu inteligenciju"; Staljinovo ime bilo je posljednje na popisu dvanaest komesara što ga je sastavio Lenjin.[23] Predodžbu tupog birokratskog oportunista odražava rani nadimak *tovarišč Kartotekov,*[24] I Staljinovo ponašanje i osobnost pridonosili su toj slici. Bio je naizgled skroman i nepretenciozan, bez vatrenosti i intelektualnog pouzdanja mnogih svojih kolega. Glas mu je bio "bezbojan"; bio je slab govornik, čitao je iz pripremljenih tekstova, s povremenim stankama i mucanjem, te gotovo bez modulacije radi potrebnog naglašavanja određenih dijelova u metodološkim

tekstovima. Prema kasnijim kritičarima, govorio je poput "jučerašnjeg uvodnika u 'Pravdi', kojega je vjerojatno i napisao".[25] Na sastancima je često sjedio postrance, govorio malo ili šutio, pušeći cigarete ili lulu napunjenu smrdljivim duhanom, ali budan i pažljiv.

Lako je shvatiti zašto su mnogi od njegovih sudrugova podcjenjivali čovjeka koji se krio iza maske nespretne skromnosti i intelektualne plahosti. Staljin se znao majstorski pretvarati. Dok su neki u njemu vidjeli samo tupost uma, iza toga krio se lukav, dobro obaviješten, oprezan i organiziran inteligentan čovjek. Staljin nije bio glup. Čitao je nezasitno i kritički. Tridesetih godina prošloga stoljeća njegova je biblioteka imala 40.000 knjiga.[26] Mnogo je pisao, i prije 1917. i dvadesetih godina, djela i govore koji su, kad su objavljeni, popunili trinaest svezaka. Njegovi su prikazi marksizma promišljeni i argumentirani jasno, logično, dosljedno i odmjereno. Njegova je proza, premda su je poslije isticali kao uzor socijalističke jasnoće, dosadna i nemaštovita, začinjena tek povremeno ponekom privlačnom metaforom, pogotovo zbog pompoznog okolnog teksta. Bio je sklon onome što je 1917. nazivao "kreativnim marksizmom", a njegova politička razmišljanja odaju um koji je bio voljan prilagoditi marksizam stvarnosti isto toliko spremno koliko i Lenjin.[27] Nije nikada odstupao od središnjeg pitanja - stvaranja komunističkog društva. Njegov pogled na komunizam bio je prije jednostran negoli uskogrudan. Već zarana u svojoj političkoj karijeri smatrao je komunizam povijesnom nužnošću, premda je zbog stvarnosti, s kojom su se boljševici suočili dvadesetih godina 20. stoljeća, komunizam bio puka utopija.

Premda nije bio glup, Staljin nije bio ni "intelektualac", i to je za njega bio pogrdan izraz. U usporedbi s osobama poput Lenjina ili Trockog, njegova je osobnost dvadesetih godina bila izrazitije plebejska. Bio je sirov i nije okolišao; često je psovao, čak pred Lenjinovom ženom, što je potaknulo štetni dodatak oporuci. Psovanje je odvajalo najniži sloj pokreta od obrazovane i dobro odgojene boljševičke inteligencije i preraslo je u endemsko ponašanje u skupini kojom se Staljin okružio tridesetih godina. Staljin nije trpio uljudnost, u društvu je bio potpuno neodgojen (na jednoj večeri s predstavnicima saveznika 1943. godine morao je zbunjeno pitati čemu služe pojedini brojni dijelovi jedaćeg pribora uz tanjur), nije bio fizički privlačan, pa je morao pribjegavati otresitom, pa i autokratskom ponašanju.[28] Nenametljiv prema onima koje je htio obmanuti, znao je biti naprasit, vulgaran, uzdržan ili bahat prema podređenima, i neumoljivo okrutan prema onima koje je iz vlastitih razloga smatrao neprijateljima. Staljin je možda po prirodi bio osvetoljubiv i nesiguran, i lako je moguće da osvetoljubivost duguje rodnoj Gruziji. Prema Kamenjevu, za sibirskog progonstva stalno je čitao Machiavellija. Podrijetlo njegovog pogleda na političke odnose potpuno je neizvjesno[29], no kao političar pretvorio je umijeće uporabe i zlouporabe ljudi u pravu umjetnost.

Prema jednoj znakovitoj anegdoti, koja je možda uljepšana (jer je potjecala od Trockoga), poslije jedne večere 1924. godine Staljin, Kamenjev i šef sigurnosne službe Dzierzynski (Dzeržinski) pozvali su jedan drugoga da kažu što im se najviše sviđa. Staljin je odabrao sljedeće: "U životu je najslađe odabrati žrtvu, pažljivo pripremiti udarac, čvrsto udariti, a zatim otići u krevet i mirno

spavati".[30] Bila istinita ili ne, priča odaje središnji element Staljinova političkog ustroja. Njegovo mišljenje o drugima bilo je cinično i oportunističko; bio je obziran prema onima koji su mu bili korisni sve dotle dok ih je trebao, a s onima koji su mu stajali na putu nije se sukobljavao nego ih je nadmudrivao. Promatrao je ljude poput grabežljivca koji razumije svoj plijen. Staljin je bio tajnovit i nelojalan, ali i potpuno sposoban osvojiti povjerenje pojedinca kojemu je htio doći glave. "Čuvajte se Staljina"; ponavljao je navodno Lenjin. "On je uvijek spreman da vas izda."[31] Staljin je imao malo prisnih prijatelja, ali je znao biti veseo i prijateljski raspoložen kad mu je to odgovaralo. U cijeloj karijeri pratilo ga je duboko nepovjerenje prema drugima, koje je poslije u njegovu životu graničilo s patološkim osjećajem. Stoga se nagonski ponašao osvetoljubivo i hirovito, premda se tridesetih godina u javnosti doimao, prema riječima jednog od mnogih stranih posjetilaca koje je Staljin očarao, poput "ugodnog, ozbiljnog postarijeg čovjeka".[32]

Staljin je bio očit proizvod dugogodišnje ilegalne politike, u kojoj je bilo teško uspostaviti povjerenje, u kojoj su policijski špijuni i provokatori bili posvuda, tajnost i oslanjanje na vlastite snage druga priroda, a izdaja svakodnevna činjenica. On je upio vrijednosti ilegale i unio ih, izoštrene teškim iskustvom građanskog rata, u visoku politiku. Tridesetih i četrdesetih godina Staljin se kao diktator Sovjetskog Saveza ponašao kao da infiltracija neprijatelja, prikrivanje, izdaja i ogorčene frakcionaške svađe - materijalni svijet ilegalne politike - još na određeni način djeluju u zrelom okruženju jednopartijske države. Ipak, Staljin je u starijim godinama postao učinkovitija i

sređenija osoba u odnosu na gnjevnoga mladog ilegalca i iskoristio je svoja ograničenja. Njegova sumornost postala je mirnoća, nespretno nepovjerenje preobrazilo se u nenamještenu umjerenost, a ukočeno govorništvo razvilo se u polagan, promišljen, zajedljiv prikaz, koji je mogao potrajati i tri ili četiri sata. Izraz njegova lica nije odavao njegovo raspoloženje. Samo su njegove žutosmeđe oči, koje su stalno strijeljale amo-tamo kao da traže ranjive točke uzvanika, odavale budnost uma iza vanjske mirnoće.[33]

Njegove radne metode razvijale su se zajedno s njegovom ličnošću. Nije nikada bio blagi partijski činovnik iz narodnog mita, birokrat koji se pretvorio, u diktatora. Nikolaj Ivanovič Buharin, urednik "Pravde" dvadesetih godina i jedna od glavnih žrtava Staljinovih kasnijih čistki, smatrao je "lijenost" Staljinovom glavnom osobinom, no taj se pogled ne poklapa s predodžbom neumornog funkcionara koji pretiče svoje suparnike zahvaljujući administrativnoj ustrajnosti.[34] Staljin je neumorno radio, ali njegov je rad bila politika. Zanemarivao je svoje komesarske dužnosti do te mjere da ga je Lenjin javno ukorio. Nije volio upravne dužnosti, pa se 1924. povukao iz oba komesarijata. Rutinski posao partijskog sekretarijata obavljala je brojna ekipa dužnosnika i pomoćnika koje je Staljin okupio poslije 1922. Staljin je bio aktivist i revolucionar, i ostao je takav sve dok je mogao. Osobnu kolotečinu njegova rada često navode kao opreku Hitleru, no bilo je sličnosti. Ustajao je kasno i lijegao kasno; većinu dana provodio je na sastancima i rješavajući korespondenciju, no znao je i odlaziti u svoje dače, a tridesetih godina odlazio je na duge odmore. Navečer je ponekad pozivao goste na večeru ili možda pogledao nekakav film u kremaljskom kinu ili raspravljao

do kasno u noć. Pio je malo, obično lako gruzijsko vino, ali je uživao promatrajući kako mu se opijaju gosti. Prema ženama bio je vrlo srdačan, pa i šarmantan do galantnosti. Inače bi pojeo jednostavan obrok u skromno namještenu trosobnom stanu koji su mu uredili u Kremlju. Ženio se dvaput, ali je poslije samoubojstva druge žene 1931. godine, koje ga je duboko potreslo, ostao neoženjen tijekom cijele diktature, premda je volio žene[35]. Nije nikada koristio svoju moć za razmetanje, koje mu je bilo antipatično i koje je ismijavao kod drugih. Mrzio je privilegije, ali se kao stariji državnik i svjetski političar u godinama nakon 1945. odijevao službenije i doimao se dostojanstvenije od partijskog političara iz tridesetih godina.

U svakom prikazu Staljinova života postavlja se pitanje što ga je pokretalo. Dmitrij Volkogonov, njegov prvi biograf poslije *glasnosti,* pretpostavlja, a to bi nametao i zdrav razum, da je to bila moć: "Što je više moći skupio i držao u rukama, to je više moći htio."[36] U svojoj klasičnoj biografiji Robert Tucker pretpostavlja da Staljin nije htio samo moć nego i slavu: "Slava... je bila njegov trajni cilj".[37] Buharin i Trocki smatrali su da Staljina vode teški poremećaji ličnosti: zavist, ljubomora, sitne ambicije.[38] Staljin nije ostavio gotovo nikakva traga o svojoj motivaciji. Poslije uspješne obrane povolškog grada Caricina tijekom građanskog rata, jednom je primijetio da bi rado žrtvovao 49% kad bi time mogao "spasiti 51%, tj. spasiti revoluciju".[39] Možda ga je i pokretala zavist kad je uništavao uspješnije ili ambicioznije ljude oko sebe, možda mu se i sviđalo povlađivanje njegovoj diktaturi (premda ima mnogo dokaza da nije odobravao pretjerano veličanje svoje osobe), no jedinstvena dosljedna nit u njegovoj cijeloj

djelatnosti bila je opstanak revolucije i obrana prve socijalističke države. Kako se čini, moć je za Staljina značila moć za očuvanje i proširenje revolucije i države koja ju je predstavljala, ne moć radi sebe same. Težnja da spasi revoluciju postala je za Staljina osobna težnja, jer je u jednom trenutku dvadesetih godina 20. stoljeća, možda nakon Lenjinove smrti, Staljin počeo sebe smatrati jedinim boljševičkim vođom koji može upravljati državom dovoljno nemilosrdno i s jedinstvenim ciljem. Njegov nagon za preživljenjem, njegovo bezosjećajno uništavanje tisuća partijskih drugova, njegova makijavelistička politika ne ukazuju na ličnost izopačenu egocentričnim sadizmom već na čovjeka koji je upotrijebio oružje kojim će, kako je pretpostavljao, postići središnji cilj kojem se posvetio još od mladosti. Posljedice te usmjerenosti na jedan cilj bile su za rusko društvo duboke i potresne, ali je Staljin zacijelo smatrao da ih opravdava najvažniji cilj - izgradnja komunizma.

Hitlerova je biografija otvorenija. Pojedinosti o njegovu životu poznatije su, a njegovi pogledi na mnoga pitanja preživjeli su u njegovim tekstovima i zabilježenim razgovorima. Legenda o Hitleru, razrađena tridesetih godina prošloga stoljeća, bila je bliže istini od službene verzije Staljinove prošlosti. No najskrovitije misli, izražene eventualno u dnevniku ili redovitom privatnom dopisivanju, ostaju tajna i kod Hitlera i kod Staljina. Razumijevanje Hitlerove ličnosti izvanredan je izazov. Čini se da je kod Hitlera gotovo nemoguće premostiti jaz između nespretnog, neuglednog, vrlo povučenog pojedinca i javne političke ličnosti, demagoga i proroka, dok se kod Staljina privatni karakter odražavao u javnoj osobi. U Hitlerovu slučaju

suprotnost je doista istaknuta, pa se često spekulira nije li posjedovao nekakav rijetki, teško razumljiv psihološki ili fizički element koji je očaravao i oduševljavao i ljude u njegovoj neposrednoj fizičkoj blizini i mase kojima je počeo držati vatrene govore početkom dvadesetih godina.

Pritom se ne isključuje ni nadnaravno. Dva britanska gosta na jednom Hitlerovu mitingu u Berlinu 1934., koji su sjedili na stadionu metar iza njega, promatrali su ga kako osvaja slušatelje poznatom sve snažnijom strašću i kreštavim glasom. "A tada se dogodilo nešto zapanjujuće", navodi se u opisu: "Obojica smo ugledali plavičastu munju kako sijeva iz Hitlerovih leđa... Iznenadilo nas je što nije usmrtila nikoga od nas koji smo sjedili iza Hitlera." Dvojica muškaraca poslije su se pitali nije li Hitler u određenim trenutcima bio opsjednut đavlom. "Zaključili smo da jest."[40]

Adolf Hitler rođenje 20. travnja 1889. u austrijskom gradiću Braunau am Inn kao četvrto dijete u trećem braku svojega oca. Troje starije djece umrlo je u ranom djetinjstvu. Otac mu je bio carinik, a obitelj je pripadala malograđanskom sloju. Otac je umro 1900. godine, a majka Klara 1907. Pohađao je mjesnu školu, u kojoj je pokazao određenu nadarenost, ali je u srednjoj školi u Linzu izgubio zanimanje za učenje. Kao i Staljin, Hitler je bio obdaren izvanrednim pamćenjem. Napustio je školu sa šesnaest godina i preselio se iz Linza u Beč, nadajući se kako će postati slikar ili arhitekt. Nije živio u siromaštvu, kako je poslije tvrdio, jer se uzdržavao znatnim nasljedstvom i prodajom svojih slika, uglavnom gradskih veduta izloženih u lokalnim galerijama. Bečka Umjetnička akademija odbila ga je primiti 1907. godine. Dane je provodio s bečkim

besposličarima, a večeri na koncertima i u kazalištu slušajući Wagnerove opere kojima je dirigirao kompozitor Gustav Mahler.[41] U petogodišnjem mladenačkom razdoblju u Beču nema mnogo znakova koji bi ukazivali na njegovu kasniju političku karijeru; zanimala ga je pučka politika i privlačio pangermanski nacionalizam, no u tom ranom stadiju nije jasno je li njegov nacionalizam bio i izričito antisemitski. No plah, uljudan mladić, nespretan u društvu, koji je ponekad znao biti i grub i nepopustljiv u svojim nazorima, neiskren, sebičan i bešćutan prema prijateljima, prepoznatljivo je nagoviještao podvojenu ličnost iz tridesetih godina.

U svibnju 1913. Hitler je pobjegao iz Beča u München kako bi izbjegao služenje vojnog roka u Austriji. Vlasti su doprle do njega, ali je gotovo godinu dana uspijevao izbjeći deportaciju sve dok se u veljači 1914. dvadesetčetverogodišnji umjetnik nije morao vratiti u Salzburg, gdje su ga vojni liječnici proglasili "nesposobnim za vojnu ili pomoćnu službu" i dopustili mu povratak u Njemačku.[42] U kolovozu iste godine Hitler je čuo da je počeo Prvi svjetski rat dok je stajao na Odeonplatzu u Münchenu. Dva dana poslije javio se kao dobrovoljac u njemačku vojsku, koja ga je primila. Poslije samo dva mjeseca obuke upućen je na ratište u Belgiji i sjevernoj Francuskoj. Poput tisuća drugih mladih Europljana koji su pohitali u borbu, Hitler je priznao da je bio "strašno uzbuđen".[43] Rat je stvorio Hitlera kao što je revolucija stvorila Staljina. Nakon mjesec dana unaprijeđen je u kaplara, a dva mjeseca poslije odlikovan je Željeznim križem drugog stupnja ("najsretniji dan u mom životu", pisao je svom minhenskom kućegazdi). Željezni križ prvog

stupnja dobio je napokon u kolovozu 1918. Bio je hrabar i uzbuđen zbog izvanrednih zahtjeva što ih je sukob nametao svakom vojniku, "izlažući svoj život opasnosti svakoga dana, gledajući smrti ravno u oči".[44] Pukim slučajem preživio je četiri godine rata promatrajući kako pogibaju tisuće njegovih sudrugova. Rat je utjecao mnogo više na Hitlerov razvoj nego godine u Beču. U *Mein Kampfu* Hitler ga opisuje kao "najznačajnije i najnezaboravnije doba mojega zemaljskog života".[45] Hitler se u duši stopio s borbom; prema vlastitom priznanju, očvrsnuo je prema paralizirajućem strahu od smrti. Nema razloga za dvojbu da je za mladog vojnika, koji je doživio nemilosrdne godine u abnormalnim i surovim uvjetima na fronti, poraz bio neizdrživ. Hitler je možda nakitio svoje sjećanje na dan primirja, kada se u njemu rodila žestoka mržnja prema onima koji su Njemačku predali saveznicima, no njegovo političko ponašanje tijekom cijele karijere pokazuje potpunu nesposobnost odvajanja stanja psihe od povijesne stvarnosti s kojom se nastojao suočiti. On je nacionalni poraz shvatio kao neposredno osobno poniženje i nosio je u sebi nekontroliranu, strasnu želju za osvetom, koja je ponekad graničila s poremećenošću.[46]

Hitler je započeo poslijeratni život kao vojni doušnik i agitator u Münchenu, zadužen za prijavljivanje radikalnih političara i za održavanje povremenih govora protiv marksizma i Židova. U rujnu 1919. godine upisao se u malu münchensku političku stranku koju je 9. siječnja iste godine osnovao urar Anton Drexler. Drexler je prije toga bio član Domovinske stranke, koju su 1917. osnovali radikalni nacionalisti i pangermanski političari radi potpore ratu. Hitlerov članski broj u Njemačkoj radničkoj stranci bio je

555 (upisi su počinjali s brojem 501). U studenom 1919. imenovan je vođom promidžbe. Stranka je 1920. promijenila ime u Nacionalsocijalističku njemačku radničku stranku te objavila stranački program od dvadeset i pet točaka. Sljedeće godine, 29. srpnja 1921., izabran je za predsjednika stranke, te je u tom svojstvu pokušao izvršiti državni udar, *Putsch*, zbog kojega je završio u tvrđavi Landsberg i stekao preko noći nacionalni politički ugled. Dojmovi o mladom političaru vrlo su raznoliki. Ljudi koji su ga čuli kako govori ili koji su bili privučeni u njegov krug opisuju ga riječima kakve bi se mogle primijeniti na pučkog propovjednika s božanskom objavom. "U njemu je gorjela nekakva nepoznata vatra", sjeća se njegov prisni prijatelj Max Amann.[47] No mnoga svjedočanstva navode na zaključak da su Hitlera smatrali promašenim čovjekom; kad nije bio u akciji, njegov su izgled i ponašanje bili nezanimljivi i neupadljivi, a kad je pokušavao nastupati kao tribun izdanog naroda često je bio smiješan. Njegov zaštitni znak, prljavi baloner, uski tamni brkovi, obješeni čuperak kose, blijedo i malo podbuhlo lice, pa i sivoplave oči koje su ponekad bile prazne i bezizražajne - sve su te crte činile Hitlera lako prepoznatljivim, ali ne i manje odbojnim.

U indikativnom sjećanju na susret s Hitlerom 1920. godine, tijekom prijema u münchenskoj vili kompozitora Clemensa von Franckensteina, jedan od gostiju točno je opisao mješavinu Hitlerove društvene nesigurnosti i kreštave demagogije. Hitler je stigao s drugim gostima, glumcima i slikarima. Na cipelama je imao gamaše a na glavi šešir spuštena oboda, nosio je jahaći bič, premda nije znao jahati, i koristio se njime kao poštapalicom, lupkajući povremeno po čizmama. Poveo je sa sobom i psa.

Nalikovao je na "stereotip konobara", i sjedio nespretno suzdržan u prisutnosti svojega aristokratskog domaćina. Na kraju se odjednom uhvatio za šlagvort i započeo politički monolog u stilu koji je zadržao cijeloga političkog života. "Nasrnuo je na nas poput divizijskog kapelana", sjeća se jedan drugi gost. "Dobio sam dojam temeljne *gluposti*." Hitler je počeo propovijedati, a kada ga nitko nije prekinuo, stao je vikati. U prostoriju su pohrlile sluge da zaštite svojega gospodara. Kad je otišao, gosti su se međusobno pogledali, kako je zabilježio jedan od njih, poput putnika u vlaku koji su odjednom shvatili da su "sjedili u odjeljku s psihopatom".[48] Zbog potpune zbunjenosti ili neugodnosti što ih je Hitler mogao izazvati u svakome tko nije bio privučen njegovom predstavom bilo ga je teško ušutkati kad bi rasprava krenula. Hitler je naučio upotrebljavati takav način kao obranu od neslaganja ili prigovora, te bi sugovornika doslovce dotukao. Kako je 1933. godine primijetio Hermann Rauschning, stranački vođa u Danzigu, Hitler je tiradama "pobjeđivao svoje inhibicije", pa je stoga bilo jasno "kako su mu vikanje i grozničav tempo bili potrebni za njegovu rječitost".[49]

Dvadesetih godina Hitleru je na neki način uspjelo pretvoriti neprivlačni bombastični monolog u trijumfalno javno govorništvo koje je postalo najizrazitiji atribut budućeg stranačkog vođe i diktatora. Bio je svjestan dojma što ga je ostavljao, i nije nimalo dopuštao kritiku, nepažnju ili smijeh. Prema Heinrichu Hoffmannu, njegovu fotografu, kojemu nije nikada bilo dopušteno snimiti Hitlera s naočalama ili u kupaćim gaćicama, Hitler se "strašno bojao da ne ispadne smiješan".[50] Pomno je uvježbavao govore i pazio na koreografiju. Govore je isprva pisao sam, poput

Staljina, ali ih je poslije diktirao. Interpretirao je govor onako kako je htio da ga slušatelji čuju, i zahtijevao od tajnica da ga reproduciraju dok je govorio, bez bilješki. Na taj je način napisan govor za desetu obljetnicu Hitlerove diktature. Njegova ga je tajnica prvih nekoliko minuta jedva čula dok je u početku govorio polagano i tiho, koračajući gore-dolje po sobi. Završio je vičući u zid, okrenutih leđa, ali posve razgovijetno.[51] Ponavljao je govore sve dotle dok nije bio posve siguran da predstava djeluje. Spoznao je vrlo rano moć svojega muklog, hrapavog glasa s jakim austrijskim akcentom; isprva spor i odmjeren, postao bi kreštav, bučan i gnjevan, povremeno, ali nakratko, i histeričan. Smatrao je da se u politici govorom uvijek postiže više nego pisanjem: "Moć koja je uvijek pokretala najveće vjerske i političke lavine u povijesti", pisao je u *Mein Kampfu*, "bila je od pamtivijeka moć izgovorene riječi." Političke se strasti, tvrdio je, mogu potaknuti samo "vatrom riječi bačenih u mase."[52]

Među brojnim povijesnim gledištima o Hitleru javlja se i općenita pretpostavka da je sadržaj njegovih govora bio manje važan od načina na koji su oni bili održani. Prema uobičajenom mišljenju, Hitlerove ideje nisu bile originalne i promišljene, bile su proizvod trome inteligencije i diletantskog ukusa. *Mein Kampf* smatra se općenito mješavinom sebičnog i lažnog životopisa s jedne i bombastičnog plagiranja tuđih ideja s druge strane. "Hitler je bio tipičan primjer poluobrazovana čovjeka", pisao je njegov bivši ministar gospodarstva 1945. godine. "Doista je mnogo čitao, ali je tumačio sve što bi pročitao po vlastitom shvaćanju... ne poboljšavajući svoje znanje."[53] To je samo pola istine. Hitler je doista čitao kako bi u knjigama našao

potporu svojim idejama; njegova biblioteka, koja je preživjela rat, pokazuje da je čitao mnoga djela suvremene popularne filozofije, politologije i ekonomike, te pažljivo podcrtavao ili na marginama označavao odlomke koji su mu se sviđali ili nisu sviđali. Čitao je Schopenhauera, Lenjina; čitao je Paula Antona de Lagardea, apostola "načela vođe" iz 19. stoljeća; čitao je Houstona Stewarta Chamberlaina, možda najpoznatijeg rasnog teoretičara s kraja 19. stoljeća.[54] No očito je da je Hitler iz svih tih izvora izveo svoj svjetonazor i vlastite ideje o političkoj praksi i ponašanju. Te su ideje u većini slučajeva postale *idées fixes,* i one su obilježile njegovu kasniju političku karijeru kao što je Staljinov kreativni marksizam obilježio njegovu. Činjenica da je Hitler bio uskogrudan i izbirljiv, slijep na racionalne ili kritičke prigovore, intelektualno naivan ili banalan ne umanjuje vrijednost njegovih ideja kao povijesnog izvora u shvaćanju njegova uspona do vlasti i diktature koja je potom uslijedila. *Mein Kampf* ostaje neprocjenjiv izvor za shvaćanje Hitlerova pogleda na svijet.

Njegov se svjetonazor može brzo ocrtati. On se držao njegovih glavnih crta cijeloga života premda su se pojedinosti mijenjale tijekom vremena. Hitler je bio uvjeren da je svjedok jednog od povremenih prevrata u svjetskoj povijesti, potaknutog Francuskom revolucijom i razdobljem neobuzdanog individualizma i ekonomskog egoizma koji su uslijedili. Podjela europskog društva na klase, koja je odgovarala interesima buržoazije, stvorila je klasnu zavist i štovanje novca, otuđila radničku klasu od nacije i potaknula revolucionarni internacionalizam koji je zaprijetio europskoj civilizaciji. Ključ opstanka bilo je priznavanje činjenice da povijest napreduje rasnom a ne klasnom

borbom, te da je ispravno shvaćanje važnosti rase (ili nacije) ključ za prevladavanje klasne revolucije i uvođenje nacionalne revolucije.[55] Trebalo je iznad svega očuvati rasu, te kulturu i društvene institucije koje rasna zajednica stvara. To je po Hitlerovu mišljenju bio središnji zadatak politike. Njegov radikalni nacionalizam prelazio je okvire puke reafirmacije nacionalnih interesa, uobičajene kod nacionalista svih vrsta. Hitler je htio da nacija predstavlja posebnu vrstu zajednice, s "rasnim drugovima" umjesto klasa, gospodarstvom kojim se upravlja u ime naroda i zajedničkom krvlju kao odrednicom privrženosti, kombinacijom koja je namjerno određena izrazom "nacionalsocijalistički", koji duguje isto toliko Hitlerovom austrijskom podrijetlu koliko i njemačkom miljeu radikalnog nacionalizma.[56] Neprijatelji tih ambicija bili su uglavnom Židovi. U jednom trenutku potkraj rata Hitler je usvojio popularni antisemitski argument da su Židovi krivi za njemački poraz kao marksisti koji propovijedaju ideologiju raspadanja truloga društva, kao kapitalisti koju vuku konce svjetskog tržišta, ili kao biološki izazov čistoći krvi. Židovi i židovstvo postali su za Hitlera povijesna metafora koja objašnjava krizu Njemačke.[57]

Njegovi pogledi na političku praksu bili su cinični i manipulativni. Mase koje je pokretala njegova retorika bile su važne samo kao sredstvo koje će dati revolucionarni zalet političkom pokretu. U svojoj knjizi Hermann Rauschning sjeća se razgovora s Hitlerom o tajni njegova uspjeha kod masa: "Mase su poput životinja koje slušaju svoj nagon. One ne zaključuju umovanjem. Misao je eliminirana na mitingu."[58] Hitler je gledao na ljudske odnose kao na borbu ličnosti: "Vlast uvijek znači prijenos snažnije volje na

slabiju", i taj prijenos slijedi, smatrao je, "nešto u prirodi fizičkog ili biološkog procesa."[59] Njegovo gledište o rasi bilo je gotovo isključivo, odbacujući svaki ljudski materijal koji nije zadovoljavao uvjete. "Svi oni koji ne pripadaju dobroj rasi na ovom svijetu", pisao je u *Mein Kampfu*, "otpatci su."[60] Preziranje velikog dijela čovječanstva miješalo se s dubokom mržnjom prema svakome tko je bio označen kao neprijatelj. Hitlerov jezik bio je uvijek začinjen izrazima koji su odražavali apsolutno svojstvo tog opsjednutog neprijateljstva: "iskorijeniti", "razoriti", "uništiti". Tko god bi se s njim sukobio, bio bi otpadnik; poput Staljina, bio je veliko zlopamtilo. U Hitlerovu političkom svijetu ljude je trebalo zavesti pa njima vladati ili isključiti i ukloniti.

To su bila gledišta i stajališta koja je Hitler nosio sa sobom dok se preobražavao iz radikalnog nacionalističkog agitatora u državnog poglavara i diktatora. Kao zreli političar, pokazivao je više pristojnosti i samosvjesno dostojanstvo, ali žestoke provale bijesa trajno su se zadržale. S vremenom se Hitler tim provalama počeo koristiti kao političkim sredstvom, koje bi namjerno uključivao ili isključivao radi njihova učinka u pregovorima, premda je i dalje znao potpuno i posve nehinjeno izgubiti kontrolu nad sobom. Hitler je pokazivao golemu živčanu napetost, koja se očitovala brojnim bolesnim stanjima, stvarnim i zamišljenim.[61] Iako je odobravao odlučnost kao političku vrlinu, često su ga nalazili u stanju neodlučnosti i živčane neizvjesnosti. Obuzimali su ga i trenutci sigurnosti i "željezne odlučnosti", i to iznenada, nakon nekoliko dana oklijevanja, kao da je odjednom prikupio impulzivnu energiju. Privid temeljite

sposobnosti za intuitivnu prosudbu bio je jedna od metoda koje je Hitler razvio kako bi pojačao opću predodžbu o sebi kao o njemačkom mesiji. U svakodnevnim kontaktima iskorištavao je razliku između svoje vanjske neupadljivosti i navodne izvanredne osobnosti. Skromno ali elegantno odjeven, osvajao bi simpatije gostiju s prividno blagom normalnošću. No nakon pozdrava sa smiješkom i rukovanja, "s ravno i nisko pruženom rukom", slijedila bi i neugodna i neočekivana šutnja. U tom bi se trenutku Hitler čvrsto i prodorno zagledao u oči ispred sebe. Učinak bi bio hipnotički, kao u kunića skamenjenog pred ukočenim pogledom zmije. Oči bi ostale, kako primjećuje jedan od Hitlerovih prevoditelja, "čvrsto uperene" u žrtvu; " ...oni koji bi izdržali taj pogled bili su prihvaćeni", oni koji su oborili pogled ili bili ravnodušni bili bi otpisani.[62]

Raskorak između diktatorovih mesijanskih pretenzija i njegove dosadne osobnosti rastao je s vremenom. Čovjek koji je mogao oboriti Versajski sporazum, obnoviti njemačku vojnu moć, objaviti rat polovici svijeta i uništiti milijune nerazumljivo se razlikovao od uskogrudnoga, moralizatorskog, malograđanskog Hitlera čiji je omiljeni dnevni obrok bio poslijepodnevni čaj. Obični Hitler bio je pedantan i izbirljiv, njegovi ukusi u kulturi bili su ograničeni, a režim privatnog života ukočen i asketski, osobito tijekom rata. Nakon 1933. Hitlerov je život bio banalna rutina. Počeo se sve više izdvajati iz društva i brižljivo je, čak opsjednuto, kontrolirao svoj monotoni način života. Nakon samoubojstva nećakinje Geli Raubal, kojoj je bio vrlo privržen, 1931. godine, distancirao se od žena. Suprotnost grubom, sirovom i društvenom Staljinu je očita. Hitler je mrzio pušenje: Staljin je pušio cijeloga

života. U Hitlerovim rezidencijama - u uredu kancelara u Berlinu i u alpskom utočištu u bavarskom gradu Berchtesgadenu - zasebne su sobe za odmor poslije obroka bile namijenjene pušačima i nepušačima. Nitko se nije usudio pušiti u njegovoj prisutnosti. Hitler je bio trezvenjak (dopuštao je sebi malo konjaka u mlijeku kako bi lakše zaspao, i viđen je sa čašom šampanjca onoga jutra kada je Japan napao Sjedinjene Države u Pearl Harboru); uz obroke je najradije pio mineralnu vodu, inače čaj od kamilice ili cvijeta lipe.[63] Hitler je bio vegetarijanac i mrzio je lov; Staljin je jeo velike količine mesa, pio vino ili votku i navodno je bio najopušteniji sa sačmaricom ili štapom za pecanje.[64] Hitler je znao biti ponizno uljudan, džentlmen s osobama suprotnog spola, a psovao je vrlo rijetko, pa se njegova tajnica u svojim poslijeratnim memoarima još sjećala kako je psovao Talijane zbog predaje Saveznicima 1943. godine.[65] Premda je sebe smatrao umjetnikom koji je postao političar, njegov je ukus bio daleko od boemskog. Usprkos Wagneru, njegovo omiljeno glazbeno djelo bila je opereta "Vesela udovica" Franza Lehara; uživao je u romanima s divljeg zapada Karla Maya; u Hitlerovoj kulturnoj ostavštini, skrivenoj u rudniku soli 1945. godine pronađen je i primjerak pjesme "Ja sam kapetan u svojoj kadi".[66]

Dio objašnjenja za široki jaz između dosadne privatne osobe i priprostih ukusa s jedne strane i, s druge, napornog i samosvjesnog života usred svjetske povijesti može se pronaći u tumačenju motivacije za moć. Kao ni Staljin, Hitler nije težio za moći samo radi nje same. Čini se da mu vanjski znakovi moći nisu mnogo značili. Nakon niza godina ogorčenja zbog neuspjeha, Hitlerovu krhku ličnost

možda je doista psihološki potkrijepila moć, no ta je moć za njega služila određenom cilju. Hitler je smatrao da je njegova moć dar Providnosti njemačkom narodu, koji treba iskoristiti samo za spašavanje Njemačke iz stanja klonulosti i sramote. "Ovo je čudo našega doba", izjavio je na jednom stranačkom mitingu u studenom 1937., "što ste me pronašli, pronašli me među milijunima. A ja sam pronašao vas. Na sreću Njemačke."[67] Hitler je u sebi vidio spasitelja Njemačke: osobnu moć, po njegovu uvjerenju, dodijelila mu je svjetska povijest, a skroman početak i jednostavan život samo su odražavali činjenicu da ga je za njegovo poslanje odabrala Providnost, koja ga je znala izabrati u masi. Ubrzo poslije krize koja je dovela do uklanjanja Ernsta Röhma u lipnju 1934. godine, Hitler je u *Reichstagu* svečanim glasom izjavio: "U tom trenutku bio sam odgovoran za sudbinu njemačkog naroda..."[68] Hitler je bio fanatično usmjeren na spas njemačke nacije kao što je Staljin bio usmjeren na opstanak revolucije. Bio je uvjeren da je sredstvo povijesti koje će osigurati taj spas kao što je Staljin bio uvjeren da je nezamjenjiv za izgradnju komunizma. Taj duboki osjećaj ispunjene sudbine slaže se s Hitlerovom cjelokupnom političkom karijerom, od ranih poslijeratnih godina u kojima njegovi govori i tekstovi odaju neprofinjen ali nekonvencionalan um koji se bori s poukama svjetske povijesti do konačne oporuke, koju je diktirao 1945. i u kojoj prisvaja mjesto u toj povijesti: "Posijao sam dobro sjeme. Zahvaljujući meni, njemački je narod shvatio važnost borbe koju vodi za opstanak... ,"[69] Ni Hitler ni Staljin nisu bili normalni. Koliko se može prosuditi, nisu bili poremećeni u kliničkom smislu, premda ne bi bilo teško podleći iskušenju i pretpostaviti da bi

čudovišna djela i ludilo morali ići ruku pod ruku. Bili su to ljudi izvanredne osobnosti i izuzetne političke energije. U oba slučaja poticalo ih je duboko opredjeljenje za jedinstven cilj, i obojica su sebe smatrali, iz različitih razloga, povijesnim izvršiteljima tog cilja. Licem u lice s takvom sudbinom, u obojici se razvila pretjerana sklonost prema bolesnim idejama. Staljin se strahovito bojao smrti, a kako je stario, počeo se bojati što bi njegova smrt mogla značiti za revoluciju koju je po vlastitom mišljenju štitio. I Hitlera je obuzimao strah da neće živjeti dovoljno dugo. "Opsjednut strahom od vremena", primijetio je jednom hamburški stranački vođa Albert Krebs, "htio je zbiti stoljetni razvoj u dva desetljeća..."[70] Obojica su bili nemilosrdni, oportunisti i taktički fleksibilni, i njihova je politička praksa bila beskompromisno usredotočena na osobni opstanak. Suradnici i suparnici podcjenjivali su obojicu, ne shvaćajući da se iza tih ličnosti, koje su bile tako neupadljive i skromne u stanju mirovanja, krije tvrda jezgra ambicije, političke nemilosrdnosti i amoralnog pomanjkanja obzira prema drugima u političkom djelovanju. Obojicu su zaokupljali svakodnevni izazovi političkog života; obojica su morali izgraditi svoj put do diktature vlastitim snagama usprkos otporu. Jednostrana posvećenost cilju i snažna volja, koje su obojica pokazivala dvadesetih godina prošloga stoljeća, nisu ih automatski dovele na položaj neograničene vlasti, koji su osvojili tridesetih godina. Diktatura nije bila predodređena. Nije jasno kada je Staljin potpuno shvatio da bi njegova osobna moć mogla biti sigurniji put za zaštitu revolucije negoli kolektivno rukovodstvo - možda u posljednjim mjesecima Lenjinova života. Hitler se tek u zatvoru, 1924. godine, počeo poistovjećivati, isprva nesigurno, s osobom

pozvanom da spasi Njemačku. Trebalo je vremena da se razviju takve predodžbe o sebi, i još više vremena za njihovo uvjerljivo prenošenje na šire stranačke/partijske krugove ili javnost. I Staljin i Hitler morali su najprije ovladati svojom strankom odnosno partijom kako bi tek tada mogli prisvojiti širu vlast.

"Protivimo se tome da jedna osoba odlučuje o pitanjima partijskog rukovodstva", pisao je Buharin 1929. godine. "Protivimo se zamjeni kolektivne kontrole kontrolom jedne osobe..."[71]. Dvadesetih godina, poslije Lenjinove smrti, Boljševičkom partijom trebalo je rukovoditi središnje tijelo. U prvih nekoliko godina nakon 1924. nijedna osoba nije dominirala u Centralnom komitetu Politbiroa. Političke odluke donosile su se poslije rasprave u središnjim institucijama partije. Staljinov je glas bio jedan glas među mnogima. Jezgru centralnog rukovodstva tvorili su Zinovjev, Kamenjev, Buharin, Trocki i predsjednik Sovjeta narodnih komesara Aleksej Ivanovič Rikov, imenovan nasljednikom Lenjina poslije njegove smrti 1924. godine. Već 1930. svi su oni otjerani s partijskog vrha, a Staljina su općenito smatrali "gazdom", najvažnijom osobom u rukovodstvu. "Kada on uđe", tvrdi se u jednoj ranoj biografiji objavljenoj 1931. godine, "leđa se uspravljaju, pažnja usredotočuje: prisutan je veliki vođa.. ,"[72]

Petogodišnje razdoblje od 1924. do 1929. godine bilo je odlučujuće u Staljinovoj karijeri. Tijekom toga razdoblja iskoristio je svoj položaj generalnog sekretara kako bi izigrao i pretekao svoje kolege. Kao prvi korak, prisvojio je ostavštinu mrtvog Lenjina. U listopadu 1923., kako se Lenjinovo zdravlje polako pogoršavalo, Staljin je predložio drugim partijskim vođama da se Lenjinovo tijelo balzamira

poslije smrti, ali ga je Trocki ismijao, a Buharin pokroviteljski odbio ideju kao "uvredu sjećanja na Lenjina".[73] Međutim, kada je Lenjin četiri mjeseca poslije umro, Staljin je uspio pridobiti većinu u Politbirou za svoju zamisao. Balzamiranje Lenjinova tijela nadzirao je Staljinov saveznik Feliks Dzierzynski.. Staljin je bio jedan od dvojice glavnih članova počasne pratnje lijesa na Lenjinovu sprovodu. Tri mjeseca poslije, na Sverdlovljevu partijskom univerzitetu u Moskvi, Staljin je održao niz predavanja o Lenjinovu doprinosu marksističkoj teoriji. Predavanja, objavljena pod naslovom "O osnovama lenjinizma", suvislo su oblikovala Lenjinovu misao i prikazala Staljina kao jedinoga partijskog vođu koji je tvrdio da je potpuno shvaća. Knjiga je bila posvećena naraštaju novih, mladih komunista koji su ušli u partiju poslije revolucije, za koje je jedinstven, jasan uvod u lenjinističke osnove revolucionarne države bio bitan. Staljin je uspio u javnosti stvoriti predodžbu o sebi kao o jedinom istinskom izvršitelju revolucionarne teorije.[74]

Staljinu je bila potrebna Lenjinova ostavština kako bi naglasio važnost jedinstva partije i partijskog rukovodstva. Napad na frakcije i otpadnike bio je glavno Staljinovo sredstvo za osiguranje prvenstva u partiji. U svojem obraćanju Kongresu sovjeta, koji se sastao samo dva dana poslije Lenjinove smrti, Staljin je dao počasno mjesto beskompromisnoj solidarnosti: "Odlazeći od nas, drug Lenjin naložio nam je da čuvamo jedinstvo partije kao zjenicu oka."[75] U "Osnovama lenjinizma" Staljin je snažno ponovio Lenjinovu rezoluciju, donesenu 1921. godine na Desetom kongresu partije, "O jedinstvu partije", premda su i njegovi tekstovi iz revolucionarnog razdoblja puni poziva

na jedinstvenost partijske linije. Partiji treba "jedinstvo volje" i "apsolutno jedinstvo akcije"; ta ujedinjena volja, pisao je Staljin, "isključuje svako frakcionaštvo i podjelu ovlasti u partiji".[76] Staljin je zacijelo vjerovao da je to kamen temeljac političke strategije, ali je prikazivanje samoga sebe kao apostola jedinstva odgovaralo i njegovim političkim interesima. Sve osobe čije je ovlasti u partiji potkopao dvadesetih godina optužene su za frakcionaštvo: Staljin je tu optužbu spletkarski unosio u svoje govore i članke kako bi izolirao suparnike i potkopao temelje njihova otpora.

Staljin se prije svega poistovjećivao sa širim interesima običnih članova partije. On je bio u prednosti i zbog istinske plebejske prošlosti. Uvijek je definirao partiju kao organizaciju radnika i siromašnih seljaka, premda je velik dio partijskog rukovodstva potjecao iz redova privilegiranije inteligencije. Njegov govor prigodom Lenjinove smrti počinje riječima "Mi komunisti ljudi smo posebna kova", ali zatim definira idealne članove partije kao "sinove radničke klase, sinove bijede i borbe, sinove nevjerojatne oskudice"[77]. U predavanjima na Sverdlovljevu univerzitetu upozorio je da pravi proleteri moraju "nemilosrdnom borbom" izbaciti intelektualce i druge malograđanske elemente, koji su ušli u partiju kao oportunisti s namjerom da je ideološki razmrve. Tu je strategiju neumorno nastavljao primjenjivati u sljedećim godinama protiv partijske intelektualne elite.[78] Staljin je mogao promicati proletarizaciju partije dijelom zato što je imao veću kontrolu nad kadrovima u partijskom aparatu. Staljinovi pristalice postavljeni su u urede Centralnog komiteta i sekretarijata odgovorne za organizaciju i dodjelu imenovanja. Staljin je

uvijek pomno pratio ravnotežu snaga u komitetima i skupštinama, premda se ponekad pretjeruje tvrdeći kako je time stvorio poslušni partijski stroj. Većinu dužnosnika službeno je imenovao Centralni komitet, a ne Staljin. Sigurnije objašnjenje njegova uspjeha među novim nepokolebljivim sljedbenicima partije treba potražiti u njegovoj sposobnosti da se prikazuje kao jedini vođa koji dosljedno stavlja partiju na prvo mjesto ispred vlastitog političkog interesa ili ambicije. Na sastancima je razradio taktiku koja mu je omogućavala da ima posljednju riječ, a da se istovremeno prikaže kao glasnogovornik partijske linije. "Staljin na sastancima nije nikada sudjelovao u raspravi sve dotle dok ne bi završila", piše Boris Bažanov, Staljinov suradnik u Kremlju. "A zatim, kad su svi rekli svoje, dignuo bi se i rekao u nekoliko riječi ono što je zapravo bilo mišljenje većine."[79] Na većim kongresima pretvarao se da je glas zdravog razuma, te je parodirao, ismijavao i napadao svaki nagovještaj odstupanja od neke partijske linije, koji se mogao kreativno izvrnuti kad bi to njemu odgovaralo. S vremenom je velik dio partije počeo smatrati Staljina odanim zastupnikom partijske linije i najpouzdanijim pobornikom jedinstva Partije.

Usprkos tome, bilo je stvarnih pitanja povezanih s revolucionarnom strategijom koja su podijelila partijsko rukovodstvo. Trocki, koji je vodio sovjetske snage za vrijeme građanskog rata kao komesar za radničku i seljačku armiju, zauzeo je mnogo prije Lenjinove smrti političke stavove koji su ga odveli izvan lenjinističke matice. Ostao je privržen većem stupnju partijske demokracije i istinskoj raspravi o partijskoj liniji; bio je protiv Nove ekonomske politike uvedene 1921. godine radi ponovne uspostave

učinkovitog tržišnog gospodarstva u poljoprivredi i sitnoj trgovini te je, naprotiv, zagovarao društvenu proizvodnju i brzu, opsežnu industrijalizaciju; naposljetku, Trocki je vjerovao da je međunarodno djelovanje revolucionarnog pokreta ("...čekajući svjetsku revoluciju, mogli bismo je malo pogurati") bitno za izgradnju socijalizma u Sovjetskom Savezu, čiji bi sustav inače bio samo "privremen".[80] Trocki je bio ambiciozan protagonist, koji se tijekom 1924. godine počeo udaljavati od lenjinizma i umanjivati Lenjinovu ulogu 1917. godine, upravo kad je Staljin počeo sve jače svojatati mjesto Lenjinova nasljednika. I Zinovjev i Kamenjev, koji su podržali Staljina prilikom otvaranja Lenjinove oporuke, počeli su se okretati protiv Staljina kad su shvatili da bi mogao potkopati njihove izglede za vodeći položaj. Međutim, već potkraj 1924. Staljin se osjećao dovoljno snažnim za žestoki javni napad. U predavanju pod naslovom "Trockizam ili lenjinizam?", optužio je Trockog da osniva centar za "neproleterske elemente" koji žele uništiti proletersku revoluciju.[81] Mjesec dana prije toga Staljin je u *Pravdi* objavio pismo, koje je Trocki napisao 1913. godine i koje je pronađeno u starim policijskim dosjeima. U tom pismu, upućenom jednom gruzijskom menjševiku, Trocki je omalovažio Lenjina: "Cijela zgrada lenjinizma temelji se danas na lažima i krivotvorinama."[82] Pismo je ozbiljno naudilo moralnom autoritetu Trockoga u partiji, pa je u siječnju zatražio da ga smijene s mjesta komesara za obranu.

Sljedeće dvije godine Staljin je neumorno proganjao i Trockog i svoje nekadašnje saveznike Zinovjeva i Kamenjeva. Staljin i njegovi pristalice u partiji počeli su ih nazivati "ujedinjenom oporbom" i tvrditi da žele rascijepiti

partiju ubrzavanjem gospodarskih promjena, te time zanijekati sposobnost Sovjetskog Saveza da izgradi neovisan socijalistički sustav. Staljinova taktička vještina uključivala je veliku pozornost koju je obraćao pojedinostima kao i način kojim se polagano i namjerno služio tim pojedinostima da nagrize ugled svojih žrtava. Tako se, primjerice, 1924. godine pobrinuo da više ni jedan grad, poljoprivredno dobro ili tvornica ne nosi ime Trockoga. Naredio je da se ime Trockoga izbaci iz vojnih brošura za politički odgoj u kojima se Trocki nazivao vođom Crvene armije.[83] O Trockomu su se širile anonimne glasine i ulične klevete koje su iskorištavale činjenicu da je on većinu karijere proveo kao menjševik te da se pridružio partiji tek 1917. godine. Ista se taktika primjenjivala sa Zinovjevim i Kamenjevim: oni nisu podržali poziv partije na pobunu u listopadu 1917. godine, i Staljin je to prikazao kao sabotiranje revolucije. Do Četrnaestog kongresa partije u prosincu 1925. Staljinovi su suparnici prisiljeni na samoobranu, koju je slabila sklonost navedene trojice da napadaju Staljina osobno, dok je Staljin njih uvijek napadao u apstraktnijem smislu, kao prijetnju revoluciji. Kad je Kamenjev počeo govor osuđujući Staljina kao vođu partije, nadglasali su ga delegati glasno skandirajući "Staljin! Staljin!".[84] U govoru održanom godinu dana poslije Staljin je počeo s pomirljivom primjedbom kako će se potruditi koliko god bude mogao da "izbjegne osobni element" u svojoj polemici, a zatim prešao na žestok osobni napad na svoj cilj.[85] Staljin je upotrebljavao sirova ali efikasna retorička sredstva kako bi izbjegao dojam puke svađe među neposlušnim kandidatima za Lenjinovo prijestolje. U

govorima je često govorio o sebi u trećem licu kao da zastupa partiju i protiv vlastitih interesa.

Oporba se pokušala dokopati još jedne očajničke prilike da nadmudri Staljina, premda to ni izdaleka nije bilo "povijesno raskrižje" kako to opisuje Trocki u svojoj autobiografiji.[86] U listopadu 1927. Centralni je komitet na plenumu trebao isključiti Trockog i Zinovjeva, koji su već bili isključeni iz Politbiroa i bila im je zabranjena svaka državna funkcija. Trocki je iskoristio priliku i razaslao dugo pismo o povijesti partije, u kojem je razotkrio one dijelove Lenjinove oporuke koji su osuđivali Staljina i tražili njegovo isključenje. Dvadeset i trećeg listopada 1927. došlo je do posljednjeg dramatskog sukoba na plenumu. Trocki je ustao i vatreno osudio Staljina kao stvarnu opasnost za partiju, kao centralizmu sklono birokratsko čudovište kojega se pokret davno trebao riješiti, kada ga je Lenjin pozvao da to učini. Neki su ga prekidali povicima "kleveta!", "frakcionaš!", dok su mu ostali jedva obraćali pažnju. Ljutit i na oprezu, svjestan da je već bilo nezgodnih pitanja o razlozima zbog kojih Lenjinova oporuka nije bila objavljena širem krugu ljudi, Staljin je Trockome odgovorio - premda ga je Trocki optužio da ne može artikulirati misli niti argumentirano raspravljati - sa sudržanim ogorčenjem takve snage da je potpuno nadmašio zadnji pokušaj Trockoga. Pozdravio je napade na sebe: "Mislim da bi bilo neobično i uvredljivo", rekao je delegatima, "kad bi oporba, koja pokušava uništiti partiju, hvalila Staljina, koji brani temelje lenjinističkog načela partije."[87] Prihvatio je bez prigovora Lenjinov opis da je "pregrub", ali je zatim preokrenuo argument naglavce: "Da, drugovi, grub sam prema onima koji neoprostivo i pakosno ruše i dijele

partiju." Staljin je pozvao plenum da prihvate "grubost" kao potrebno svojstvo, a ne kao porok. Zatražio je isključenje onih koji su ga osudili i zamolio plenum da ga ukore zbog njegove prijašnje blagosti prema njima. Uz ironične povike "Tako je, zaslužuješ ukor!" i gromoglasan pljesak Staljin je pobijedio.[88] Oporba je isključena iz Centralnog komiteta, a sljedećeg mjeseca i iz partije. U siječnju 1928. godine Trocki je prognan u središnju Aziju, a godinu dana poslije u Tursku.

Tijekom borbe protiv takozvane "lijeve oporbe" Staljin se za potporu u Politbirou i Centralnom komitetu oslanjao na skupinu vodećih članova partije, sljedbenike partijskog ekonomista i urednika *Pravde* Nikolaja Ivanoviča Buharina. Buharin je bio popularna ličnost u partiji i prava suprotnost Staljinu. Bio je iskren, društven, srdačan, prepoznatljiv po crvenoj kosi, podrezanim brčićima i kozjoj bradici, obdaren izvanrednom inteligencijom i enciklopedijskim znanjem. Sin učitelja, studirao je ekonomiju na Moskovskom sveučilištu, stupio u partiju 1906. godine, pobjegao u inozemstvo 1910., i vratio se u Rusiju poslije revolucije. Kao radikalan član partije 1917. godine i tijekom građanskoga rata zagovarao je revolucionarni rat koji će proširiti komunizam po Europi te krutu i prisilnu gospodarsku mobilizaciju, ali je 1922. i 1923. postao umjeren, podupro Novu ekonomsku politiku i skroman industrijski razvoj koji bi mali trgovci i seljaci mogli prihvatiti, naglašavajući ravnotežu u kojoj "grad ne bi smio pljačkati selo".[89] Bio je politički nespretan i bezazlen, ali su ga sredinom dvadesetih godina smatrali vodećim misliocem novog sovjetskog sustava i vjerojatnim nasljednikom Lenjina. Bio je sa Staljinom u prijateljskim odnosima, ali je

intelektualno bio blizak i Trockome. Njegov je krug uključivao moskovskoga partijskog vođu Nikolaja Aleksandroviča Uglanova, predsjednika sindikata Mihaila Pavloviča Tomskog i predsjednika Sovjeta Alekseja Ivanoviča Rikova. Oni nisu tvorili nekakvu jasno određenu frakciju niti platformu, ali su dijelili opredjeljenje za uravnotežen gospodarski rast i stabilno poslijerevolucionarno društvo kao prihvatljivo lice ruskog komunizma i poželjnu alternativu staljinističkoj diktaturi.[90]

Staljin je možda oduvijek namjeravao eliminirati Buharina jer ga je smatrao opasnim zbog njegova ugleda i popularnosti, no pitanje koje ih je razdvajalo bilo je i doktrinarno i osobno. Staljin nije nikada bio sretan zbog implikacija promjene u gospodarskom razvoju koja se pokazala potrebnom 1921. godine. U dugom razgovoru što ga je 1925. godine vodio s Buharinom o gospodarskim izgledima, Staljin je naglasio da će Nova ekonomska politika "ugušiti socijalističke elemente i uskrsnuti kapitalizam".[91] Staljin je bio sklon bržem rastu industrije radi izgradnje prave proleterske države, ali je u nadmetanju s idejama Trockoga o "superindustrijalizaciji" morao zauzeti oprezan srednji stav. U zimi 1927./1928. godine, kada je poražena "ujedinjena oporba", Staljin je mogao krenuti prema brzom industrijskom razvoju kojemu je uvijek bio nadasve sklon. To je značilo tražiti veće viškove od seljaka; u proljeće 1928. Staljin je napokon progurao izvanredne mjere za otkup žita kao prvi stadij revolucije na selu, s kojom se on uvijek povezuje. To je u odnosu s Buharinom bilo sporno pitanje koje je dovelo do njegove eliminacije i uništenja preostale skupine vodećih članova partije oko njega.

Staljin je sa svojom novom žrtvom odigrao partiju političkog šaha. U svoje je govore postupno ubacivao aluzije upozoravajući na stvaranje nove oporbene frakcije koja se protivi gospodarskoj revoluciji. Bez širokoga političkog uporišta i privlačnosti za proleterskije elemente pokreta, Buharin i njegovi saveznici našli su se u izolaciji. U Moskvi, u kojoj je Buharin doista uživao potporu, Staljin je izmanipulirao izbore za gradski komitet kako bi osvojio većinu, pa je u studenom smijenjen gradski vođa Uglanov. U siječnju 1929. godine Staljin je konačno prozvao Buharina kao predstavnika platforme "u suprotnosti s partijskom politikom".[92] Istog je mjeseca Buharin pogriješio ponovno podsjetivši Staljina na Lenjinovu kritičku prosudbu. U članku objavljenom u *Pravdi* pod naslovom "Lenjinova politička oporuka" Buharin je iznio svoje poglede o istinskom lenjinizmu i optužio Staljina da potkapa Lenjinovo opredjeljenje za partijsku demokraciju. U izjavi koja je objavljena 30. siječnja Buharin je hrabro izjavio da se "staljinistički režim više ne može podnositi u našoj partiji".[93] Staljin se potrudio da stekne većinu u Centralnom komitetu, a zatim je razorio preostali otpor. Na plenumu Centralnoga komiteta u travnju Buharinovi pristaše napali su Staljina i njegov rad u partiji. Staljin je na svako osobno poniženje odgovarao s "to je beznačajno", ali je zatim zaključio svoju obranu citirajući Lenjinovu oporuku, u kojoj Lenjin osuđuje Buharina zbog njegova skolastičkog i neortodoksnog marksizma. Komitet je izglasovao smjenjivanje članova "desne oporbe" s njihovih dužnosti. Buharin je u studenom 1929. godine izgubio mjesto u Politbirou i uredništvo *Pravde.* Buharin, Rikov i Tomski bili su prisiljeni napisati ponizno pismo s

priznanjem svojih pogrešaka. Tomski je smijenjen s mjesta predsjednika sindikata, a u prosincu 1930. mjesto predsjednika Sovjeta preuzeo je od Rikova Staljinov bliski saveznik Vjačeslav Mihajlovič Molotov. "Desna oporba" kao organizirana platforma bila je uglavnom fikcija, ali stvarne su razlike u mišljenju o političkoj strategiji doista postojale. Staljin je bio uvjeren da Buharin ne shvaća stvarnu revolucionarnu dinamiku u srži lenjinizma. U jednoj svađi uoči Buharinova isključenja Staljin se okomio na njega: "Ti i tebi slični niste marksisti, vi ste vračevi. Nitko od vas nije shvatio Lenjina!"[94]

U prosincu 1929. godine proslavljen je u cijeloj zemlji Staljinov rođendan; popis članova Politbiroa, koji se uvijek objavljivao u *Pravdi* abecednim redom kao znak kolektivnog rukovodstva partije, promijenjen je kako bi se Staljina istaknulo kao "Lenjinova prvog sljedbenika" i vođu partije. To je bio prvi i potrebni korak prema uspostavi personalne vlasti u tridesetim godinama 20. stoljeća.[95]

Kontekst Hitlerove vlasti nad njegovom strankom bio je posve drukčiji. Hitler nije nipošto bio spreman podnositi "kolektivno vodstvo" u bilo kojem formalnom smislu. Kad je u prosincu 1924. godine izišao iz zatvora u , prvi mu je cilj bio povratiti položaj neospornog lidera stranke izgubljen tijekom tamnovanja. Za razliku od Staljina, Hitler je morao ovladati nemirnom strankom daleko od bilo kakvih izgleda za vlast, dok je Staljin bio visoko rangirani član partije na vlasti. Tijekom razdoblja provedenog u zatvoru Hitler se našao u vrlo teškom položaju. Njegova je stranka bila zabranjena u svim pokrajinama osim u Tiringiji.[96] U srpnju 1924. odustao je od svake političke djelatnosti sve do puštanja iz zatvora sljedeće godine. Izvan zatvora, male

skupine nacionalsocijalista raspale su se na različite frakcije; neke su se pridružile radikalnoj, krovnoj nacionalističkoj organizaciji u sjevernoj Njemačkoj, a druge maloj svenjemačkoj udruzi u Bavarskoj. Prva skupina, Nacionalsocijalistička slobodarska stranka, odabrala je postarijeg generala Ludendorffa za zamjenika vođe tijekom Hitlerove odsutnosti, ali ga bavarsko krilo nije htjelo prihvatiti. Pokret koji je dočekao Hitlera kad se vratio politici 1925. godine bio je sitan i podijeljen; stranačka nakladnička kuća u Münchenu, Eher-Verlag, zapošljavala je samo tri osobe.[97] Hitler je ponovno organizirao stranku, uglavnom na temelju vjernosti njezinih članova njegovoj osobi. Svoj prvi javni govor održao je 27. veljače 1925. godine u istoj pivnici u Münchenu u kojoj je pokrenut puč. Tisuće ljudi koji nisu mogli naći mjesto za sjedenje okružile su dvoranu. U samoj dvorani, Hitler je pozvao na vjernost svojem osobnom autoritetu. Lokalni nacionalistički vođe, koji su se okupili oko Hitlera kad je završio, "pružili su ruku pomirenja", bilježi jedan svjedok, stavljajući se "bezuvjetno" pod njegovu vlast.[98]

Sljedeće dvije godine bile su prekretnica u Hitlerovoj karijeri. Početak njegova ponovnog uspona na prevlast u stranci nije nimalo obećavao. Radikalno nacionalističko krilo njemačke politike bilo je malo i rascjepkano. Hitler je imao bezuvjetnu potporu nekoliko tisuća bavarskih nacionalista; u sjevemonjemačkoj organizaciji prevladavali su revolucionarni nacionalisti koji nisu bili oduševljeni Hitlerovom autoritarnošću; Ludendorff je još bio važna ličnost na marginama pokreta; na sceni se pojavio i lik ambicioznoga mladog apotekara Gregora Strassera, koji se za Hitlerove odsutnosti počeo ponašati kao "opunomoćenik"

zatočenog *Führera.* Odnos Hitlera i Strassera nalikuje odnosu Staljina i Buharina. Iako ga često opisuju kao predstavnika "sjevernog krila" stranke, Strasser je bio Bavarac, rođen 1892. godine u pobožnoj katoličkoj obitelji. Otac mu je bio niži činovnik. Poput Hitlera, i Strasser se borio u ratu, i također dobio Željezni križ prvog i drugog stupnja; kao i Hitler, smatrao je rat središnjim životnim doživljajem. Bio je u mnogočemu istinska suprotnost Hitleru. Bio je društven, veseo, otvoren i sklon šali; zahvaljujući krupnom tijelu i snažnom glasu, kao i autoritetu što ga je pobuđivao bez ikakve prisile, bio je rođeni vođa i popularan lik i u stranci i izvan nje. Njegove političke poglede oblikovalo je rovovsko iskustvo: Strasser je bio uvjereni revolucionarni nacionalist koji je u potpunosti odbacivao stari carski poredak u korist organske nacionalne zajednice, koja se ne bi temeljila na klasnim podjelama ili povlasticama nego na zajedničkom radu za naciju. "Budući da smo u rovovima postali nacionalisti", izjavio je na jednom skupu 1924. godine, "morali smo u rovovima postati i socijalisti."[99] Hitlerov pokret bio je Strasseru prirodni dom. Pristupio je nacionalsocijalističkoj stranci 1922. godine, a u ožujku 1923. preuzeo je bavarsku pukovniju stranačke paravojne organizacije, *Sturmabteilung* ("jurišni odredi", SA). Dok je Hitler bio u zatvoru, Strasser je postao jedan od vodećih članova radikalnog nacionalističkog bloka uspostavljenog radi izlaska na izbore umjesto zabranjene Nacionalsocijalističke stranke, te je izabran u *Reichstag* u prosincu 1924. godine. Za razliku od niza istaknutih desničarskih radikala, Strasser se u veljači 1925. ponovno pridružio Hitleru, ali kao "stranački kolega", a ne kao "sljedbenik".[100]

Hitler je prihvatio Strasserovu suradnju u obnovi oslabljene stranke, ali je i dalje nedvosmisleno smatrao da je samo on može voditi u buduće pobjede. To se uvjerenje učvrstilo tijekom zatvorskih mjeseci, uz potporu njegova dodvorničkog tajnika Rudolfa Hessa, koji je s vođom bio u zatvoru i nazivao ga "Tribunom". Nakon sastanka na kojemu je ponovno osnovana stranka, Hess je zabilježio *"Führerovu* nepokolebljivu vjeru u vlastitu sudbinu".[101] Hitler je odbacivao ideje o stranačkoj demokraciji koje su zastupali neki stranački dužnosnici; njegovo se poimanje pokreta temeljilo isključivo na ideji da je on potencijalni spasitelj Njemačke i da njegove ideje i političko ponašanje ne mogu podlijegati volji ili savjetu drugih. Hitler je 14. veljače 1926. sazvao visoko stranačko rukovodstvo na konferenciju u Bambergu, gradu u sjevernoj Bavarskoj. Među vođama sjedili su stranački radikali skloniji revolucionarnom putu na vlast, labavo organizirani u radnu skupinu koju je Strasser osnovao godinu dana ranije u srpnju radi koordinacije stranačke strategije izvan Bavarske; Strasser je izradio i modificiranu verziju stranačkog programa iz 1920., nadajući se da će je stranka prihvatiti. Hitler je neumorno govorio pet sati. Uporno je zahtijevao nepromjenljivost stranačkog programa ("temelja naše religije, naše ideologije"), odbacio je put revolucionarne borbe u korist parlamentarnog puta do vlasti, i iznad svega dao jasno na znanje da je on prijeko potreban za uspjeh pokreta.[102] Pet mjeseci poslije, na prvom kongresu nakon ponovnog osnivanja stranke, koji je održan 4. srpnja u Weimaru, većina je prihvatila Hitlerov osobni autoritet u stranci i njegov položaj *Führera* stranke. Naslov je

formalno odobren u Weimaru i Hitlerov je položaj bio trenutno nepobitan.

Nema dvojbe da je Hitler nemilosrdno iskorištavao svoju osobnu privlačnost i karizmu kako bi se riješio svih mogućih izazova svojem vodstvu i pojednostavnio razradu stranačke strategije. Usprkos tomu, u stranci je bilo stvarnih razlika u glavnim pitanjima doktrine i taktike. Strasser je zastupao stranačke krugove koji su bili skloni afirmativnom "germanskom" obliku socijalizma: "Mi smo socijalisti", pisao je u jednom letku izlažući buduće zadatke pokreta, "i neprijatelji, smrtni neprijatelji sadašnjeg kapitalističkog gospodarskog sustava."[103] Bilo je i onih koji su bili protiv ideje da bi stranka trebala usredočiti sve svoje napore na to da postane nacionalistički predstavnik urbane radničke klase. Razlika se odražavala u neslaganju oko taktike: "socijalističko" krilo bilo je sklono beskompromisnijem neprijateljstvu prema parlamentu, dok su umjerenjaci zagovarali legalni put na vlast. Hitlerov pristup tom pitanju mogao bi se usporediti sa Staljinovom taktikom u raspravi o sovjetskoj industrijalizaciji. Obojica su se protivila radikalnoj opciji jer je bila povezana sa stranačkim krugovima koji su bili moguća opasnost za njihov politički položaj. Hitler je uvelike dijelio i nastavio promicati Strasserovo gledište kako je stari gospodarski poredak propao i nepravedan, te da ga treba zamijeniti gospodarskim sustavom koji će se temeljiti na nacionalnom "uspjehu".[104] No uviđao je da bi beskompromisna revolucionarnost mogla otuđiti birače te naposljetku pomesti i njega.

Ponekad se previše naglašava snaga ili cjelovitost oporbe s kojom je Hitler bio suočen. U njegovu slučaju nema ekvivalenta "ujedinjene oporbe", jer je većina

stranačkih vođa prihvatila činjenicu da se bez Hitlera stranka ne bi mogla razlikovati od mnogih drugih radikalnih nacionalističkih frakcija koje su se borile za opstanak. Očite razlike u političkim gledištima i ideologiji odražavale su heterogeno podrijetlo mnogih nacionalističkih skupina i udruga koje su pristupile stranci. Takve su se razlike mogle prevladati samo podaničkom vjernošću Hitleru, baš kao što su se nimalo drukčija ideološka stajališta u sovjetskoj komunističkoj stranci dvadesetih godina s vremenom ujedinila oslanjanjajući se na Staljinovu partijsku liniju. I Hitlerova stranka i Staljinova partija bile su široke ideološke, političke i društvene koalicije, a ne monolitni pokreti. Hitler je do 1933. godine posvećivao velik dio političke energije upravljanju strankom, izglađivanju razlika, isključivanju disidenata, pridobivanju lokalnih stranačkih vođa stalnim pomirbenim posjetima, neposrednim susretima i poticajnim razgovorima. Ipak, bilo je prigovora ideji prema kojoj se stranka može oslanjati uglavnom na umjetni mit o njemačkom mesiji. Artur Dinter, uporni protivnik pokreta usredotočenog na Hitlera i bivši stranački vođa u Tiringiji, predložio je na velikom stranačkom skupu o organizacijskoj reformi u kolovozu 1928. rezoluciju koja je trebala ograničiti Hitlerovu vlast imenovanjem stranačkog senata. Prilikom glasovanja Dinter je jedini glasao "za". U listopadu je isključen iz stranke, a Hitler je svim stranačkim vođama poslao na potpis okružnicu kojom su se trebali odreći svakog ograničavanja njegove vlasti. Svi su vratili potpisanu okružnicu.[105]

Ozbiljne izazove potaknulo je i revolucionarno krilo pokreta, čija su gledišta ojačala kada su izbori za *Reichstag* 1928. pokazali da se zakonitim putem do vlasti postiglo

upadljivo malo. Nacionalsocijalisti su 1924. osvojili samo dvanaest mjesta i manje glasova od nacionalističkog bloka. Stranačka politika skrenula je s borbe za odvlačenje radnika od marksizma na traženje glasova među seljacima i stanovnicima malih gradova. Urbana strategija nije napuštena, ali socijalizam je postao manje nametljiv. To je izazvalo posebne probleme sa SA-om jer je paravojno krilo pokreta bilo pretežno urbano s velikim udjelom fizičkih radnika. SA je ponovno osnovan kasnije negoli stranka, u kolovozu 1926., pod bivšim vođom *Freikorpsa* Franzom Pfefferom von Salomonom. On je postao zagovornik SA organizacije neovisne o centralnom stranačkom aparatu i dijelio je nelagodu mnogih vođa SA-a zbog pretjeranog individualnog vodstva što ga je pokretu nametnuo Hitler.[106] To je ogorčenje 1930. godine preraslo u otvoreni prekid. U srpnju 1930. Otto Strasser, brat Gregora Strassera, koji je predstavljao malu skupinu beskompromisnih antikapitalističkih revolucionara, istupio je iz stranke objavivši formalno da "socijalisti napuštaju NSDAP".[107] U kolovozu je von Salomon podnio ostavku u znak prosvjeda, jer stranka nije dala potporu SA-u u njegovim težnjama da postane protoarmija kao suparnik uspostavljenim vojnim snagama.

Hitler je smirio nastalu krizu izjavivši da će sam preuzeti SA i ponudivši nekoliko malih ustupaka. Međutim, sljedećeg proljeća u SA-u u istočnoj Njemačkoj izbila je prava pobuna pod vodstvom Walthera Stennesa, koji je 1. travnja nakratko zbacio stranačko vodstvo u Berlinu i objavio da je kontrolu preuzeo SA, ali je maknut pošto je Hitler emotivno apelirao na apsolutnu potrebu za odanošću. Uslijedila je čistka sa suspenzijom i političkom provjerom

svih članova SA-a. Hitler je centralizirao kontrolu nad imenovanjima u SA-u u stranačkoj središnjci i prisilio sve vođe SA-a da mu prisegnu na poslušnost. SA je naposljetku došao pod kontrolu još jednoga bivšeg vođe *Freikorpsa,* Ernsta Röhma, koji je bio Hitlerov nadređeni 1919. i njegov suoptuženik 1924.[108]

Hitlera je čekala još jedna zapreka prije negoli mu je u siječnju 1933. godine ponuđen položaj kancelara. Iako se Gregor Strasser nije nikada odrekao osobne odanosti Hitleru, ostao je stranački kolega, a ne pomoćnik. Strasser je 1928. imenovan organizacijskim vođom stranke, pa je racionalizirao i modernizirao njezin ustroj i proceduru kako bi odgovorio na veliko povećanje članova stranke izazvano gospodarskom krizom nakon 1929. godine. Bio je popularan i općenito poštovan političar, te najdjelotvorniji stranački parlamentarni lik. Od 1930. Strasser se počeo odmicati od socijalističkijih elemenata u svom razmišljanju i usredotočio se na potrebu za stvarnom političkom moći. Istraživao je kontakte s drugim političkim strankama i njihovim glasnogovornicima; za razliku od Hitlera, koji nije podnosio nikakve kompromisne koalicije radi dobivanja položaja kancelara, Strasser se bojao da će stranka zbog Hitlerove tvrdoglavosti izgubiti svaku priliku za vlast, uz diobu ili bez nje. U ljeto 1932. na obzoru se nazirao neuspjeh, i Strasser je postao nestrpljiv. U listopadu je počeo zagovarati blok sa sindikatima i drugim nacionalističkim strankama: "Tko god želi s nama dobro je došao."[109] Pregovarao je s Katoličkom strankom centra i s vodećim vojničkim ličnostima, te postao saveznik Kurta von Schleichera, ministra obrane i zagovornika širokog nacionalnosocijalnog saveza koji je privukao i druge vodeće

političare. Kada su izbori u studenom 1932. pokazali nagli pad glasova za nacionalsocijaliste, Strasser je započeo otvoreni prekid nadajući se da će za sobom povući i druge važne članove stranke ili nagovoriti Hitlera da prihvati koaliciju i kolektivno vodstvo. Trećega prosinca Schleicher je Strasseru ponudio položaj vice-kancelara u koalicijskoj vladi; poslije deset godina u oporbi, iskušenje je bilo očito. U napetoj neposrednoj konfrontaciji u berlinskom hotelu Kaiserhof Hitler je naredio Strasseru da prekine daljnje pregovore. Umjesto da podijeli stranku i pristupi vladi, Strasser je 8. prosinca naglo podnio ostavku i povukao se gotovo potpuno iz politike, nesposoban da u posljednjem trenutku zaniječe važnost Hitlera za nacionalnu revoluciju koju je želio dočekati u Njemačkoj.[110]

I Strassera i Buharina danas smatraju istinskim povijesnim alternativama diktaturama, koje su ih obojicu pomele. Da je Strasser uspio smanjiti Hitlerovu vlast ili ga potpuno zamijeniti u nacionalističkoj koaliciji početkom 1933. godine, možda se osobna diktatura mogla izbjeći. Da je Buharin iskoristio položaj "miljenika cijele partije" opisan u Lenjinovoj oporuci, u uspješnom promicanju svoje verzije revolucije, možda je Staljin mogao biti smijenjen ili prisiljen na partnerstvo.[111] Nedvojbeno je da bi povijest i Njemačke i Sovjetskog Saveza bila drukčija da su oni stekli povjerenje svojih stranaka. No, važno je i to da nijednu alternativu ne smijemo smatrati prihvatljivim licem komunizma ili nacionalsocijalizma ili umjerenim sjenama fanatične stvarnosti. Strasser je bio ekstremni antisemit, ogorčeni protivnik marksizma, revizionist u vanjskoj politici i protivnik parlamentarizma. Buharin je započeo sovjetsku karijeru na ekstremnom revolucionarnom krilu, i

njegovo opredjeljenje za gospodarski oprez ne čini ga nekakvim velikim demokratom; kao jedan od vodećih članova Politbiroa Buharin je podržao cijeli niz autoritarnih odredbi uvedenih dvadesetih godina 20. stoljeća. Ni Strasser ni Buharin nisu bili alternative ni Hitleru ni Staljinu, već prije njihovi varijeteti.

Konačno, ni Buharin ni Strasser nisu bili dovoljno jake ličnosti za svladavanje ozbiljnih slabosti s kojima se suočila svaka oporba budućim diktatorima. Obojica su bili neposredne i nekomplicirane ličnosti, i njihova je otvorenost bila nedostatak s obzirom na pritajene ili neiskrene manevre Hitlera i Staljina, koji su uživali u svojem političkom umijeću i nemilosrdno ga prakticirali. Ni jedan ni drugi nisu imali ambicije, ni odlučnosti, ni volje da preuzmu vodstvo, a to su i pokazali mlakom reakcijom na sukob kada je on napokon izbio. Njihove doktrinarne razlike u odnosu na dominantne suparnike previše naglašavaju povjesničari kojima je stalo do isticanja drugih mogućih ishoda kriza dvadesetih godina.[112] Iznad svega, ni jedan ni drugi nisu uspjeli uvjeriti ni stranačke mase niti stanovništvo u učinkovitije ostvarenje ključnih političkih obveza. Hitler i Staljin obraćali su se preko glava stranačkih vođa masi običnih članova, koji su ih prihvatili kao prijeko potrebne za budućnost stranke. Strasser i Buharin doživjeli su jezovitu sudbinu jer su u svojim strankama istinski kritizirali način vođenja koji su usvojili Hitler i Staljin. Strasser je uhićen u svom domu 30. lipnja 1934. pod izlikom da je kovao zavjeru protiv države; nekoliko sati poslije ustrijelio ga je u ćeliji središnjice tajne policije u Berlinu jedan esesovski satnik. Buharin se nekako održavao u partiji, izložen Staljinovim poniženjima osam godina, sve dotle dok u

ožujku 1938. nije izveden pred sud kao kontrarevolucionarni terorist. Osuđen na smrt, u noći prije smaknuća, 15. ožujka 1938., napisao je Staljinu kratku poruku: "Koba, zašto ti treba moja smrt?"[113]

Vlast nad strankom odnosno partijom nije dovoljna za objašnjenje dolaska diktature, premda je bila bitni preduvjet. Prijelaz na individualnu diktaturu može se objasniti kao proizvod dva razdoblja intenzivne krize, jedne u Sovjetskom Savezu a druge u Njemačkoj. Unatoč povijesnim razlikama, obje su krize bile revolucionarnog karaktera. Godine poslije 1928. bile su u Sovjetskom Savezu razdoblje izuzetnog društvenog prevrata s početkom kolektivizacije, petogodišnjim planovima i napadima na "buržujsku" kulturu, ideje i znanje koje je režim tolerirao ili iskorištavao dvadesetih godina. Takozvana "druga revolucija" vratila se radikalizmu i društvenim sukobima iz ranih postrevolucionarnih godina građanskog rata kako bi ubrzala izgradnju socijalizma. U Njemačkoj je izvanredna društvena i politička kriza, koju je izazvala ekonomska depresija 1929. godine, potaknula nacionalističku revoluciju, koja je potpuno odbacila politički sustav, kulturu i društvene vrijednosti republike te nastojala ostvariti autentičnu "njemačku" nacionalnu zajednicu. Ta je revolucija također bila protiv "buržujskih" vrijednosti i smatrala ih je zapadnjačkim, kozmopolitskim i izvorom nesloge. Prema njezinim zagovornicima, nacionalna obnova pretpostavljala je povratak nacionalnoj afirmaciji koju su prekinuli rat i poraz.

Hitler i Staljin izronili su iz zakulisnih političkih borbi dvadesetih godina kao vrhovni predstavnici dviju revolucija i krugova, u oba naroda, koji su ih podržavali i u njima

sudjelovali. Ni Staljin ni Hitler nisu organizirali ni jedan ni drugi prevrat, iako su obojica imali važnu ulogu u promicanju krize i iskorištavanju političkih mogućnosti koje je ona pružala. Te su revolucije bile rezultat društvenih snaga i povijesnih okolnosti koje je bilo teško predvidjeti ili nadzirati, i koje su poticale opće nasilje i političke sukobe. Nestabilnost i jednog i drugog društva ugroženog krizom poticala je traganje za uglednim političkim likovima dostojnima povjerenja, koji će moći okončati nered, a istodobno osigurati revolucionarni ishod. U prijelazu na potpunu diktaturu Staljin i Hitler oslanjali su se na narodnu potporu i opći osjećaj, pa i među onima koji nisu bili gorljivi obraćenici, da bi oni mogli biti izvor političke stabilnosti i revolucijom uspostaviti red. Ni jedan ni drugi nisu mogli uzurpirati vlast na grub ili izravan način. Njihove su diktature bile plod jedinstvenog spleta povijesnih okolnosti u kojemu su se pretenzije dvaju vođa poklapale, iako nepotpuno, s težnjama onih koje su oni htjeli zastupati.

"Druga revolucija" u Sovjetskom Savezu bila je rezultat očito paradoksalne poslijerevolucionarne Nove ekonomske politike koju je Lenjin progurao 1921. godine. Odluka da se dopusti privatna poljoprivreda i privatna trgovina imala je očitih reperkusija u društvu u kojemu su četiri petine stanovništva još radile u poljoprivredi, a mnogi "radnici" bili još obrtnici i mali trgovci. Odluka, donesena iste godine, o okončanju frakcionaštva i iskorjenjivanju svih alternativnih političkih snaga ostavila je pretežno urbanu revolucionarnu partiju, formalno opredijeljenu za izgradnju moderne radničke države i krupne industrije, na čelu zajednice u kojoj je bilo teško nametnuti socijalističku modernizaciju. To je protuslovlje bilo neizbježno čim je

velik dio partije shvatio da dvadesetih godina neće nigdje drugdje u Europi biti revolucije. Bitke između Trockog i Staljina odnosile su se na implikacije te stvarnosti. Trocki je zastupao uski krug ljudi koji su smatrali da će revolucija naposljetku biti osuđena na propast ako se ne bude mogla širiti; Staljin je bio vodeći glasnogovornik ostatka partije, koja je prihvatila pretpostavku da je primjerna izgradnja socijalizma u Sovjetskom Savezu uvod u poticanje revolucije u drugim zemljama. Porazom Trockoga partija se morala suočiti s logikom vlastitog stava. Društvene i gospodarske uvjete trebalo je radikalno i brzo preobraziti ako je Sovjetski Savez htio sam pokazati kako izgleda socijalističko društvo. U govoru industrijskim rukovodiocima u veljači 1931., ponavljajući primjedbe koje je već bio iznio na sastanku Centralnog komiteta u studenom 1929., Staljin je prikazao gospodarsku preobrazbu kao temeljno pitanje opstanka revolucije: "Mi zaostajemo pedeset ili stotinu godina za razvijenim zemljama. Moramo nadoknaditi tu razliku u deset godina. Ako to ne učinimo, propast ćemo."[114] Staljin je podsjetio slušatelje na to da je preobrazba Sovjetskog Saveza uzor svjetskom proletarijatu, koji će gledati moderniziranu državu i izjaviti: "Evo moje prethodnice, moje jurišne brigade, moje radničke državne vlasti, moje domovine!"[115]

Proces izgradnje uzornog socijalističkog društva bio je u stvarnosti nasilan, društveno destruktivan i često kaotično nadziran. Prekretnica je uslijedila 1927. i 1928. godine. U zimu 1927. godine isporuka žita u gradove naglo je pala. U studenom i prosincu iznosila je polovinu količine iz 1926.[116] Krizu je djelomično izazvala nedovoljna industrijska proizvodnja robe široke potrošnje, pa su seljaci

zadržavali žito kako bi poboljšali pregovarački položaj u odnosima s državom. Međutim, državni gospodarski planeri izradili su istodobno obrise budućega Petogodišnjeg plana kako bi pokušali brže povećati sveukupnu industrijsku proizvodnju, osobito u teškoj industriji. Žitna kriza dovela je u pitanje industrijski plan; ona je također pokazala da tržišne sile u srži Nove ekonomske politike ugrožavaju ravnotežu u sovjetskom društvu u korist velikog broja ljudi zaposlenih u privatnoj trgovini i proizvodnji. U proljeće 1928. partija je počela sve više napadati seljačke špekulante, kulake, i propagirati brži industrijski rast. U siječnju su uvedene izvanredne mjere prema 107. članku Kaznenog zakonika o špekulantskoj aktivnosti kako bi se iz seljaštva izvuklo više žita i kaznilo one koji ga nisu htjeli isporučiti. Tijekom 1928. počeo je Petogodišnji plan s naglaskom na teškoj industriji, a ne na robi široke potrošnje; na selo su odlazili partijski aktivisti kako bi smanjili opasnost od stvaranja zaliha kod seljaka ogorčenih zbog manjka potrošnih dobara. "Ne možemo dopustiti da nam industrija", objavio je Staljin početkom 1928., godine, "ovisi o hirovima kulaka."[117]

Rezultat je bio kraj društvene suradnje i umjerene ekonomije dvadesetih godina. Na selu su partijski aktivisti, ogorčeni na seljaštvo zbog ucjenjivanja revolucije, pokrenuli novi klasni rat protiv svakog seljaka koji je bio obilježen kao kapitalist, često na temelju vrlo labavih dokaza. Partija je mobilizirala siromašnije seljake i poljoprivredne radnike radi provedbe društvene revolucije na selu. Tradicionalna seoska skupština, *shod*, iskorištena je kao sredstvo za izolaciju "bogatih" seljaka i protivnika državne politike, te povećanje njihove otkupne kvote na

razinu koja će isključiti njihovu tržišnu moć. Kulaci su izloženi javnim poniženjima, vodili su ih u "karnevalskim" povorkama kroz selo, mazali katranom ili javno tukli.[118] Strategija iskorištavanja samog seljaštva za provedbu onoga što je partija htjela - Staljin ju je nazvao "uralsko-sibirskom metodom" po području gdje je najprije uspješno primijenjena - potaknula je revolucionarni polet koji se 1929. razbuktao u otvorenu i nasilnu klasnu borbu, a do kraja godine prešao u službenu politiku "dekulakizacije". Tijekom iste godine partija je započela kolektivizaciju poljoprivrede, s velikim državnim posjedima umjesto malih privatnih seoskih čestica, i uništenjem samostalnog tržišta poljoprivrednih proizvoda. Masovna kolektivizacija započela je u listopadu: mjesec dana poslije Staljin je najavio "veliki zaokret", kako ga je sam nazvao, u procesu izgradnje moderne, podruštvovljene poljoprivrede. Za njega je kriza bila središnji problem za opstanak revolucije: "Ili ćemo uspjeti", izjavio je na plenumu Centralnog komiteta, "ili propasti."[119] Staljin je napokon 27. prosinca 1929. pozvao ne beskompromisnu politiku "likvidacije kulaka kao klase". Jezik nasilnoga klasnog ratovanja prožeo je cijelu poljoprivrednu politiku.

Obnavljanje revolucionarne klasne borbe napredovalo je i na drugim područjima, a poticali su ga oni partijski rukovodioci koji su se, poput Staljina, bojali da će Nova ekonomska politika dovesti do polagane obnove kapitalističkog društva. Vrhovni sovjet potvrdio je u ožujku 1929. maksimalni industrijski plan i time obilježio početak programa koji je fizički preobrazio Sovjetski Savez i potaknuo maksimalno iseljavanje sa sela u nova industrijska središta. Partija je iskoristila društveni prevrat za pokretanje

agresivnog proletariziranja sovjetskog društva. Stotine tisuća novih članova partije u tvornicama preplavile su stariju generaciju predrevolucionarnih boljševika. Kulturna je proizvodnja bila pod kontrolom kako bi se isključili eksperimentalni oblici izražavanja, koje su definirali kao formalističke ili buržujske, a pomagala se autentična proleterska umjetnost. Kulturna revolucija bila je jedan vid trajnog rata protiv ostataka buržujske klase i buržujskih vrijednosti, najavljen u ožujku 1928. s montiranim suđenjem skupini inženjera iz rudnika ugljena Šahti u južnoj Ukrajini. Optužili su pedeset i tri inženjera za namjernu sabotažu i kontrarevolucionarne "rušilačke" aktivnosti. Većinu su proglasili krivima i smaknuli. Proces je označio kraj razdoblja u kojem su takozvane buržujske stručnjake smatrali dobrodošlim suradnicima. U travnju 1928. Staljin je izjavio kako je proces razotkrio novi oblik buržujske kontrarevolucije "protiv diktature proletarijata". Strah od obnovljenih napada domaćih kapitalističkih snaga "protiv sovjetske vlasti" koristio se kao izgovor za šikaniranje, uhićenje, zatočenje ili pogubljenje tisuća pripadnika stare inteligencije u industriji i upravi, uključujući niz vodećih ekonomista i statističara koji su omogućili industrijsko planiranje potkraj dvadesetih godina.[120]

Učinci obnovljene revolucionarne klasne borbe bili su u kratkoročnom smislu katastrofalni. Stari naraštaj stručnjaka zamijenili su na brzinu osposobljeni proleterski kadrovi. Industrija se širila u mahnitom tempu s napola dovršenim objektima, neispunjenim kvotama i lošom kvalitetom proizvoda, a to je potaknulo uzastopne valove proganjanja zbog rušilačke djelatnosti. Najštetnije posljedice osjetile su se u poljoprivredi, gdje su se milijuni seljaka oduprli

iznenadnoj promjeni života, pa su neki ruralni dijelovi Sovjetskog Saveza bili u stanju neobjavljenog građanskog rata. Uništavale su se i palile zgrade i oprema. Seljaci su ubijali stoku kako ne bi pala u ruke državi; u razdoblju od 1928. do 1933. broj goveda pao je za 44%, broj ovaca za 65%, a broj konja, bitnih za oranje u predtraktorskom razdoblju, za više od 50%. Proizvodnja žitarica se smanjila, ali se otkup povećao, pa je veći dio sela ostao bez hrane.[121] Seljački otpor potaknuo je sve veći porast nasilja kad su članovi partije, dužnosnici i policajci krenuli iz gradova u provinciju radi borbe protiv seljačke sabotaže. Broj nasilnih sukoba i terorističkih djela povećao se s nešto više od 1.000 godine 1928. na 13.794 godine 1930. Te godine zabilježeno je 1.198 ubojstava te 5.720 pokušaja ubojstava i fizičkih napada, uglavnom na partijske aktiviste i seljake koji su dobrovoljno stupili u kolhoze. Razbuktali su se i neredi i demonstracije, prešavši 1930. godine broj od 13.000, u kojima je, prema službenim procjenama, sudjelovalo više od 2,4 milijuna seljaka.[122] Vlasti su ustuknule pred napadima, pa je Staljin u ožujku 1930. najavio privremeni prekid i okrivio komunističke aktiviste da ih je "zaslijepio uspjeh" na selu. Do listopada je postotak kolhoza u Rusiji pao sa 59% na 22%.[123] Režim se pregrupirao, i sljedeće godine nastavljena je prisilna kolektivizacija; više od dva milijuna seljaka deportirano je u radne logore na sjeveru i istoku, a još dva milijuna unutar svojih regija.[124]

Kriza je naposljetku izazvala masovnu glad 1932. godine. U zimu l932./1933., na širokom potezu od Kazahstana preko sjevernog Kavkaza do Ukrajine umrlo je, prema procjenama, 4-5 milijuna osoba zbog neishranjenosti i bolesti uzrokovanih glađu - posljedica pretjeranog otkupa,

gubitka radne snage i konja, demoralizacije i otpora seljaka. Te je godine kriza koju je potaknula druga revolucija dosegnula vrhunac. Industrijska se proizvodnja usporila, a inflacija porasla. U travnju, reagirajući na nedostatak hrane, moskovski industrijski radnici stupili su u štrajk. Situacija u Ukrajini, u kojoj je partija ustrajno nametala maksimalne otkupne kvote kao kaznu za seljački otpor, bila je zaista očajna, pa je Staljin primijetio, u žurnom pismu napisanom u kolovozu 1932., "mogli bismo izgubiti Ukrajinu" - premda - tipično za njega - nije popustio već je zahtijevao još strože mjere protiv sabotera i zločinaca.[125] U ožujku 1932., skupina komunista oko Martemijana Rjutina, kandidata za Centralni komitet, izradila je dokument od 200 stranica pod naslovom "Staljin i kriza diktature proletarijata" s detaljnom analizom neuspjeha druge revolucije. U rujnu je takozvana Rjutinova platforma uputila Centralnom komitetu "Pismo osamnaestorice boljševika", koje je pozivalo sve članove partije da izvedu zemlju "iz krize i slijepe ulice" "likvidacijom diktature Staljina i njegove klike".[126] Svi su isključeni iz partije u listopadu 1932., premda su njihova gledišta odražavala otvorenu tjeskobu partije zbog krize na selu. Iako je Staljin zahtijevao smaknuće Rjutina, Politbiro je oklijevao, pa je Staljin morao prihvatiti zatvorsku kaznu za Rjutina.

Režim je zadržao kontrolu tijekom krize druge revolucije dijelom zbog potpore naroda, jer se općenito smatralo da se konačno nešto stvarno poduzima kako bi se revolucija vratila svojim bitnim socijalističkim načelima. Masovni otpor na selu bio je praćen i većim oduševljenjem siromašnijih ili bezemljaških seoskih radnika, koji su surađivali u prijavljivanju navodnih kulaka. Novi kadrovi iz

redova proleterskijih članova partije, koji su bili organizirani u brigade revolucionarnih "udarnika" u tvornicama ili su obilazili sela donoseći dobre revolucionarne vijesti, pozdravili su novi smjer zbog obećanja bolje budućnosti radničkoj klasi koja je imala malo koristi od Nove ekonomske politike. Pošto je 1930. godine postao predsjednik Sovjeta, Molotov je poticao *"oslobađanje revolucionarnih snaga* radničke klase te siromašnih i srednje imućnih seljaka".[127] To je najviše koristilo samom Staljinu, koji je namjerno svim silama podržao novi val klasne borbe. Staljina su počeli smatrati prijeko potrebnim za partiju i zemlju u kritičnim godinama revolucionarne obnove. "On je postao nekakav simbol partije", tužio se Buharin 1936., "i obični ljudi, radnici, narod vjeruju u njega."[128] I ljudi koji nisu bili skloni onome što je Staljin zastupao podržali su njegov revolucionarni aktivizam. "Ne mogu podnijeti neaktivnost", piše Ivan Smirnov, bivši sljedbenik Trockoga, "moram graditi!"[129] Staljin je uspio uspostaviti svoj autoritet kao simbol solidnosti u nestalnu svijetu. Taj osjećaj da je Staljin potreban prevladao je Rjutinovo suprotno uvjerenje čak 1932. godine, na vrhuncu krize. "Odanost Staljinu", pisao je poslije Aleksandar Barmin, "temeljila se uglavnom na uvjerenju kako nitko ne može zauzeti njegovo mjesto... stati u ovom trenutku ili povući se značilo bi gubitak svega."[130] Prvu su revoluciju poistovjećivali s Lenjinom; druga je revolucija bila veliki pomak naprijed radi dovršenja procesa koje je pokrenula prva. S vremenom se ona poistovjetila sa Staljinovom revolucijom, i njegovo svojatanje vrhovne vlasti raslo je sa samom krizom.

"Nacionalna revolucija" u Njemačkoj uvijek se poistovjećuje s Hitlerom i nacionalsocijalizmom, jer je krajnji proizvod bila Hitlerova diktatura; odatle nastojanja povjesničara da utvrde razloge za izborni uspjeh njegove stranke i točnu društvenu prirodu njezinih birača kako bi objasnili njezin uspon na vlast. Međutim, Hitler je u stvarnosti postao predstavnik mnogo šireg pokreta političkog nacionalizma, koji se pojavio mnogo prije značajne izborne prisutnosti Nacionalsocijalističke elitističke stranke i koji je surađivao s nacionalsocijalizmom nakon što je postao masovni pokret. Znatan broj Nijemaca koji nisu bili uvjereni članovi stranke ili nisu izišli na izbore pozdravili su kraj Weimarske Republike i ponovno rođenje Njemačke; početne godine Hitlerove vladavine bile su godine nacionalističke koalicije. Hitler je došao na vlast samo zato što je skupina konzervativnih političara oko ostarjelog predsjednika, feldmaršala Paula von Hindenburga, koji je izabran kao simbol nacije 1925. godine, prosudila - premda oklijevajući - da je Hitler bitan za provedbu šire nacionalne revolucije. Nacionalsocijalizam je iskoristio godine krize poslije 1929. godine uspješnije od svih drugih nacionalističkih pokreta, ali se taj uspjeh uglavnom temeljio na sposobnosti stranke da govori jezikom društvene obnove i nacionalne afirmacije koji je široko odjeknuo u javnosti. Hitlerov konačni politički autoritet ovisio je o reprezentativnosti njegova javnog obraćanja.

Svako prikazivanje gospodarske krize nizom grafikona s krivuljom naglog pada uzaludan je posao. U četiri godine druga svjetska industrijska sila doživjela je pad trgovine za više od 50%, dvije petine radne snage ostalo je bez posla,

dok su ostali radili povremeno ili za sve manje nadnice, trgovci i mali poduzetnici osiromašili su, a država je bila na rubu bankrota.[131] Poslije 1919., većina Nijemaca doživjela je samo dvije ili tri godine gospodarskog rasta jednakog predratnom razdoblju, a iznenadni gospodarski kolaps koji je uslijedio izazvao je duboke poremećaje u obliku socijalnih tegoba i političke krize. Koalicija u *Reichstagu,* sastavljena od liberala i socijaldemokrata, raspala se 1930. zbog neslaganja oko isplata socijalne pomoći, pa se od toga trenutka do 1933. godine upravljanje svelo na izvanredne predsjedničke dekrete i upravne mjere kancelara. Izbori za *Reichstag* 1930. i u ljeto 1932. godine samo su potvrdili izborni pad umjerenih gledišta i uspon stranaka opredijeljenih za protuparlamentarnu i izvanparlamentarnu aktivnost. Zajednički udio glasova koje su osvojile Nacionalsocijalistička stranka i Komunistička partija Njemačke porastao je u razdoblju između jednih i drugih izbora sa 31 na 52%. Obnova komunizma odigrala je važnu ulogu u ponovnom oživljavanju općih sjećanja na poslijeratnu njemačku revoluciju; gospodarska kriza poticala je opći strah da bi kraj kapitalizma mogao značiti raspad društva i građanski rat. "Sve je izgledalo tako deprimantno poznato", piše jedan svjedok, "i mirisalo je na 1919. ili 1920."[132] Kako se općenito smatralo, politika se trebala baviti temeljnim pitanjima povezanim s budućnošću Njemačke. Političko nasilje i rast kriminala koji su obilježili godine poslije 1929. bili su po općem mišljenju simptomi duboke moralne krize. Samo 1932. godine u političkim je sukobima ubijeno 155 osoba, među njima 55 nacionalsocijalista i 54 komunista.[133] Tisuće su ranjene ili zastrašene prijetnjama. Gregor Strasser suspendiran je iz

parlamenta zbog napada na kolegu zastupnika. Policijski se sustav mučio da obuzda nasilje. Sporovi su se redovito rješavali vatrenim oružjem. I sam Hitler nosio je povremeno sa sobom nabijen pištolj. Politički osjećaji srozali su se na izražavanje dubokog ogorčenja i nasilne mržnje.

Nacionalističke snage u Njemačkoj često su spominjale potrebu za "revolucijom". Hitler je često upotrebljavao tu riječ u opisivanju postojećeg poretka i stranačkih planova za izgradnju nove Njemačke.[134] Međutim, nacionalizam je dvadesetih godina bio podijeljen, ne samo prema pojedinim ličnostima već i prema različitim tumačenjima nacije. Sve do 1929. godine nacionalsocijalizam je bio mali dio nacionalističkog političkog kruga kojemu drugi nacionalisti nisu vjerovali. "Većina ljudi smatra nas nezrelim usijanim glavama", objašnjavao je jedan član SA-a u ogledu koji je 1934. napisao sociolog Theodor Abel, "koje troše vrijeme i novac na tlapnje."[135] Hitlera su, sjeća se jedan drugi svjedok, još uvijek smatrali donekle nezgodnom osobom s lošom prošlošću."[136] Nacionalistička grupacija uključivala je Njemačku nacionalnu pučku stranku, koju je od 1928. vodio novinski magnat Alfred Hugenberg, Njemačku pučku stranku te niz manjih stranaka i lobističkih skupina koje su zagovarale nacionalistička gledišta. Među mnogobrojnim paravojnim i veteranskim organizacijama najveća je bila *Stahlhelm,* "čelična kaciga", pod vodstvom Franza Seldtea. I neke trgovačke udruge i sindikati, poput velike Njemačke nacionalne udruge trgovačkih zaposlenika, zastupale su nacionalističke stavove. U utjecajnoj radikalnoj nacionalističkoj inteligenciji, čiji su glasnogovornici oblikovali očekivanja za nacionalnu obnovu i društvenu reformu, bilo je malo nacionalsocijalista. Sve te skupine

spajao je neprijateljski stav prema republikanskoj politici, oduševljeno prihvaćanje autoritarnosti, militarizam i revizija Mirovnog sporazuma, te u nekim slučajevima, ali svakako ne svim, želja za izgradnjom novoga društvenog poretka.

To je bilo raznoliko nacionalističko biračko tijelo koje se nakon 1929. borilo za političko rješenje kojim bi se izbjegao povratak na parlamentarni sustav i nacija zaštitila od komunizma uz oživljavanje njemačkog gospodarstva i moći. U ljetu 1929. osnovan je "Odbor za *Reich"* spajanjem Hugenbergovih nacionalista, Seldteovih veterana i konzervativne nacionalističke Pangermanske lige Heinricha Classa. S njim je bio povezan i Hitlerov pokret, ali su tijekom 1930. i 1931. nacionalsocijalisti nastojali pretećи svoje saveznike promicanjem prodornije i radikalnije nacionalističke poruke. Mnogi manji pokreti stopili su se s Hitlerovom strankom ili upućivali svoje članove da glasuju za nacionalsocijalističke kandidate. Zahvaljujući efikasnoj promidžbi i organizaciji, nacionalsocijalisti su 1932. postali najveći element nacionalističkog pokreta. Središnja se poruka usredotočila na projekciju Hitlera kao čovjeka kojega Njemačka traži. Izborni plakati objavljivali su u studenom 1932. "Hitler, naša posljednja nada." Pad nacionalsocijalističkih glasova na tim izborima nije neizbježno odražavao popuštanje oduševljenja za nacionalni preporod već više smanjivanje uvjerenja da ga Hitler može ostvariti.

Hitlera je spasio sve jači strah među konzervativnim nacionalistima - premda je mnoge od njih odbijalo ulično nasilje i populizam pokreta - da će neriješena politička kriza 1932. godine još više otvoriti put komunizmu i građanskom ratu. Hitlera su 30. siječnja 1933. pozvali da osnuje

"Kabinet nacionalnog jedinstva", u kojem bi nacionalsocijalisti imali samo tri mjesta. Hitlerovo imenovanje nije uvelo diktaturu, ali je označilo točku od koje se nacionalna revolucija pomaknula s težnje prema stvarnosti. Tijekom sljedeće godine i pol u cijeloj se Njemačkoj odvijao proces poznat kao *Gleichschaltung,* "prisilna prilagodba prevladavajućem političkom mišljenju"; tisuće osoba smijenjene su s položaja jer nisu sudjelovale u nacionalnoj revolucionarnoj borbi, a još ih j e više završilo u zatvorima i logorima u valu neograničene brutalnosti i zastrašivanja. Mentalitet građanskog rata nije razlikovao nacionalsocijaliste i ostale, već nacionaliste i ostale, i nasilje koje je obilježilo prvih nekoliko mjeseci režima bilo je usmjereno protiv navodnih neprijatelja nacije, prvenstveno socijalista, Židova i kršćana koji su se aktivno protivili pokretu. Nacionalnu revoluciju pokretala je široka koalicija nacionalističkih snaga koja se iskristalizirala u konkretniju nacionalsocijalističku verziju revolucije tek poslije ukidanja svih ostalih političkih stranaka u ljeto 1933. godine. Koalicija s konzervativnim nacionalistima zadržala se i poslije toga. Nacionalistički bankar Hjalmar Schacht držao je važno ministarstvo gospodarstva, Seldte je postao ministar rada, a jedan profesionalni državni dužnosnik postao je ministar financija. Ni jedan od njih nije bio član stranke.

Hitler je očito imao najviše koristi od nacionalističke revolucije. Velik broj novih članova stranke ozakonio je njegovo pravo na zastupanje revolucije. Zbog popularnosti kod otprilike jedne trećine biračkog tijela 1932. godine mogao je svojatati pravo na političko vodstvo više negoli ikoja druga ličnost u nacionalističkim pokretima.

Strasserovo oklijevanje da se suprotstavi Hitleru 1932. potjecalo je iz njegova privatnog uvjerenja da bi mogao nauditi budućim izgledima Njemačke ako pridonese raskolu u stranci. Hitler je, poput Staljina, iskorištavao strah od klasnog sukoba u svojatanju prava na vodstvo. Što je više govorio o opasnosti od komunizma, primjenjujući taktiku koja je dosegla vrhunac u proljeće 1933. kada je osvojio zakonsko sredstvo za uništenje komunističkog pokreta, to se više u predodžbi naroda doimao poput čovjeka koji će spasiti Njemačku. Kriza je bila bitna za taj cilj. Strasser je 1929. shvatio tu stvarnost kada je rekao "Mi hoćemo katastrofu... jer samo će katastrofa... raščistiti put za nove zadaće koje mi nacionalsocijalisti odredimo."[137] I oni koji nisu vjerovali Hitleru, poput katoličkog političara Franza von Papena, koji je posredovao u uvjeravanju predsjednika da Hitlera imenuje kancelarom, smatrali su da samo Hitler može okupiti raspršene nacionalističke snage 1933. Na izborima u ožujku 1933. nacionalsocijalisti su osvojili 44% glasova, ali su nacionalističke stranke zajedno osvojile većinu - 52%. Mnogi su nacionalisti i dalje zazirali od socijalnog radikalizma i rasnog nasilja Hitlerovih sljedbenika, ali je malo njih htjelo povratak Njemačke u gospodarski kaos i političke građanske sukobe ranih tridesetih godina prošloga stoljeća.[138] U tom pogledu Hitlerova sve veća vlast, kao i Staljinova, temeljila se na ocjenama koje su bile i pozitivne i negativne. Među onima koji su podržavali diktaturu, neki su to činili s oduševljenjem, neki oklijevajući i proračunato, a neki zbog straha da bi alternativa mogla vratiti sustav unatrag i time poništiti rezultat druge revolucije ili onemogućiti spas nacije. Produljena kriza bila je neodvojiv dio tog procesa; u

oba slučaja, ambicije ili osjećaj sudbinske uloge koji su pokretali Hitlera i Staljina dopuštali su im da u kritičnim trenutcima nastupaju kao zastupnici onih kojima je stalo do promjene sa stabilnošću. Bilo bi teže povjerovati da bi se bez krize i jedan i drugi mogao preobraziti u veću, diktatorsku ličnost.

Kada su oni postali diktatori? Na to pitanje nema jasnog povijesnog odgovora. Staljinova se diktatura obično računa od prosinca 1929. godine kada je njegov rođendan ekstravagantno proslavljen na stranicama *Pravde.* Taj je trenutak svakako obilježio njegovu vlast nad partijskim aparatom, ali ga je javnost još smatrala jednim od niza partijskih dužnosnika, možda *primus inter pares,* ali ne osobom s neograničenom vlašću potkraj tridesetih godina. Kada su jednog od vratara na Moskovskom sveučilištu 1920. upitali na koga misli kada govori o "novom caru", spomenuo je sovjetskog predsjednika Mihaila Ivanoviča Kalinjina.[139] Predodžba o Staljinu kao osobi koja će izgraditi novu socijalističku zajednicu razvila se tijekom druge revolucije, ali ga nitko nije zvao "diktatorom" osim onih koji su ga klevetali. Nasuprot tome, čini se da je Hitlerova diktatura počivala na čvršćem tlu. Njegovo imenovanje na položaj kancelara 30. siječnja 1933. često se uzima kao početni datum "Hitlerove diktature", premda je bio kancelar u kabinetu koji se uglavnom sastojao od nacionalista koji nisu pripadali nacionalsocijalističkom pokretu, pod predsjednikom koji je zadržao izvanredne ovlasti, pa je mogao nadglasati kancelara ili prekinuti zasjedanje parlamenta ako je za to imao valjan razlog. Hitlerova je vlada dobila izvanredne zakonodavne ovlasti

aktom koji je izglasan u ožujku 1933., ali nije bilo jasno ima li to pravo samo Hitler ili vlada kao kolektivno tijelo.[140] Hitlerov neograničeni osobni autoritet, koji je već dugo imao u svojoj stranci, također se razvio tijekom nacionalne revolucije. Povjesničari nasumce spominju različite datume kako bi odredili trenutak kada su obojica preuzeli diktatorsku vlast, ali izbor očito ovisi o definiciji osobne diktature.

Kao prekretnica mogla bi se argumentirano navesti 1934. godina. Deset godina poslije krize koja je mogla označiti kraj njihovih političkih karijera, Staljin i Hitler dominirali su kongresima svojih stranaka. U oba slučaja obljetnica je iskorištena kao prilika za sažimanje protekle revolucionarne prošlosti. Na Sedamnaestom kongresu Komunističke partije, "Kongresu pobjednika", koji je zasjedao u siječnju 1934. u Moskvi, Staljin je objavio da je antilenjinizmu došao kraj: "Više ne treba ništa dokazivati, nema više nikoga protiv koga bi se trebalo boriti. Svi mogu vidjeti da je linija partije pobijedila."[141] U bizarnoj komediji Staljin je dopustio svim svojim bivšim neprijateljima, uključujući Zinovjeva i Kamenjeva, da održe govore pune ulagivačke pohvale Staljinu ("naš vođa i naš zapovjednik", nazvao ga je Kamenjev).[142] U rujnu 1934. godine nacionalsocijalisti su proslavili "Kongres jedinstva, kongres moći". Hitlerov trijumfalni govor pročitao je oduševljenom mnoštvu Adolf Wagner, stranački vođa Bavarske, na stadionu Zeppelin u Nürnbergu. "Njemački način života", najavio je Wagner, "konačno je određen za sljedećih tisuću godina. Za nas je nemirno devetnaesto stoljeće konačno završilo."[143]

Međutim, nastup osobne diktature nisu najavila dva kongresa 1934. godine, nego dva ubojstva. Prvo je od njih ubojstvo Ernsta Röhma, vođe SA-a, koji je po Hitlerovu nalogu ustrijeljen u münchenskom zatvoru Stadelheim 1. srpnja 1934. Drugo je atentat na popularnog sekretara lenjingradske komunističke partije Sergeja Kirova 1. prosinca 1934., dok je bio na putu u svoj ured u Smoljnom. U oba slučaja, Hitler i Staljin iskoristili su te smrti kao priliku da pokažu kako su sada iznad zakona; taj izraz neograničene osobne moći bio je bitni element koji je odredio diktatorsku vlast obojice.

Imenovanjem na mjesto vođe SA-a Röhm je 1930. nagrađen kao stari stranački borac, a time je trebalo smiriti i buntovničko gunđanje revolucionarnih elemenata u redovima SA-a. Rezultat je bio posve obrnut. Röhm je izgradio mnogo veću i militariziraniju organizaciju, te je poput Strassera smatrao sebe kolegom a ne pomoćnikom. SA je 1933. pušten s lanca u valu službenoga i neslužbenoga nasilja protiv neprijatelja pokreta. SA-ovci su očekivali da će ih nacionalna revolucija nagraditi položajima ili zaposlenjem, ali su mnogi ostali nezaposleni; govorkalo se o tome kako će SA preuzeti policijsku dužnost, pa i ulogu njemačke vojske, koja je, sa samo 100.000 vojnika dopuštenih prema Versajskom sporazumu, činila tek 5% stranačke milicije. Hitler se nije htio zamjeriti svojim konzervativnim saveznicima u nacionalnoj koaliciji, pa je u ljeto 1933. obuzdao SA. Međutim, sljedeće godine porasle su Röhmove ambicije za širom nacionalnom revolucijom. On je otvoreno razmišljao o SA-ovskoj vojsci i SA-ovskom zrakoplovstvu, koji bi preuzeli obranu *Reicha.* Članovi SA-a počeli su gajiti kult svojega vođe umjesto

Hitlera. Već u ljeto 1934. u velikom dijelu SA-a prevladavao je ogorčeni radikalizam.[144]

Hitler se našao pred teškim izborom, jer je SA rastao zajedno s pokretom i simbolizirao njegovu dugu i krvavu borbu za vlast. U lipnju 1934. vodstvo oružanih snaga zaprijetilo je da će djelovati ako to on ne učini, pa je Hitler nevoljko morao pristati na eliminiranje Röhma. Tajna je policija imala podebeli dosje o neobuzdanoj homoseksualnosti vodstva SA-a te o Röhmovim kontaktima s von Schleicherom, zavjerenikom koji je pokušao namamiti Strassera u vladu u prosincu 1932. godine. Uz potporu ostatka vrhovnog vodstva Hitler je potkraj lipnja 1934. planirao udar pod izlikom da se Röhm sprema zbaciti vladu i predati Njemačku u ruke stranih sila (optužba dostojna Staljinovih čistki). Tridesetog lipnja, u izuzetno dramatičnim okolnostima, vođe SA-a odvukli su u zatvore u Berlinu, Münchenu i u drugim gradovima, u kojima su ih strijeljali članovi *Schutzstaffeln* (zaštitnog odreda, SS-a), Hitlerove tjelesne straže. Schleicher i Strasser s nizom drugih istaknutih kritičara i protivnika ubijeni su istoga dana pod izlikom da su i oni bili članovi zavjere. Navodno je pobijeno ukupno osamdeset i pet članova SA-a, ali je broj bio svakako veći jer su stranački vođe izravnavali stare račune.[145]

Hitler je osobno uhitio Röhma. Odjurio je avionom u München, a odatle automobilom u Bad Wiessee, u hotel u kojem su odsjeli Röhm i Edmund Heines, vođa SA-a iz Breslaua. Hitler je upao u spavaću sobu vođe SA-a s revolverom u ruci i zaurlao: "Uhićen si, svinjo!". Zaprepaštenog Röhma zgrabila su dva SS-ovca, dodali mu na brzinu odjeću i strpali ga u automobil kojim je odvezen u

münchenski zatvor Stadelheim. Röhm je ubijen među posljednjima. Hitleru je bilo teško, pošto se malo smirio, narediti smrt starog sudruga. Sjetio se vremena, deset godina prije, kada je s Röhmom u Münchenu optužen za veleizdaju: "Nekoć je stajao do mene u Narodnom sudu", potužio se Hessu.[146] Sutradan je odlučio dopustiti Röhmu da se sam ubije. U ćeliji mu je ostavljen pištolj i dobio je deset minuta vremena za odluku. Pošto se nije čuo nikakav hitac, SS-ovski zapovjednik lokalnog koncentracijskog logora u Dachauu Theodor Steicke ušao je u ćeliju i ustrijelio Röhma, golog do pojasa, iz neposredne blizine. Istoga dana ministar obrane pukovnik Werner von Blomberg objavio je vojsci da je Hitler spasio naciju od izdaje "vojničkom odlučnošću".[147] Na sjednici kabineta 3. srpnja dogovoreno je da su ubojstva bez procesa bila "zakonita radi obrane države". Ministar pravosuđa Franz Gürtner, postariji pravnik, koji nije bio član Nacionalsocijalističke stranke, potvrdio je da je ono što je Hitler učinio nedvojbeno zakonito.[148] Hitler je 13. srpnja u *Reichstagu* opisao fantastične razmjere zapravo nepostojeće zavjere. Svatko bi trebao znati, objavio je, "za sva vremena", da će svakog tko digne ruku na državu "sigurno čekati smrt". Predsjednik *Reichstaga* Hermann Göring, koji je organizirao čistku SA-a u Berlinu, rekao je okupljenim zastupnicima: "Svi mi uvijek odobravamo ono što naš *Führer* čini."[149] Hitler je javno i izričito bio iznad zakona i mogao je bez ograničenja raspolagati životom ili smrću.

Kirov je možda umoren na Staljinov nalog, ali većina do sada prikupljenih dokaza ukazuje na to da je bio žrtva jednog jedinog atentatora. Značenje Kirovljeve smrti leži u tome što je on bio posljednja moguća zapreka na Staljinovu

putu do neograničene vlasti. Sergej Mironovič Kostrikov, sin činovnika, koji je odabrao prezime Kirov kao boljševički pseudonim, bio je malo mlađi od Staljina. Duga i ugledna revolucionarna karijera dovela ga je na čelo partije u Lenjingradu, gdje je u veljači 1926., kao Staljinov izaslanik, trebao iskorijeniti lijevu oporbu. Bio je inspirativan vođa, naporno je radio (i mnogo pio), energičan, privlačan, široka, dječačka lica, dobar govornik, "gorljiv, uvjerljiv, nadahnut", kako ga opisuje jedan od slušatelja iz ranih dana u Lenjingradu.[150] Tridesetih godina smatrali su ga odanim Staljinovim sljedbenikom, pa se, poput Röhma, razmetao tom odanošću u javnosti. Njegovo privatno gledište bilo je kritičnije. Prije Kongresa pobjednika, kako se tvrdi, skupina starijih boljševika pokušala ga je nagovoriti da se natječe za Staljinov položaj, ali je odbio. Međutim, na samom Kongresu nije sjedio na pozornici, na što je po položaju imao pravo, već s lenjingradskom delegacijom. Kirovljev govor bio je nakićen uobičajenim hiperbolama o Staljinu; govorio je bez bilježaka, žestoko i uzbudljivo, dok je Staljinov govor bio tvrd i neprivlačan. Kad je Kirov završio, delegati su skočili na noge i pozdravili ga burnim klicanjem. Poslije glasovanja za Centralni komitet, objavljeno je da je Staljin dobio 1056 od 1059 glasova, a Kirov 1055. Međutim, kako su pokazala kasnija svjedočanstva, možda je uništeno čak 289 listića s prekriženim Staljinovim i podcrtanim Kirovljevim imenom; time bi Kirov očito pobijedio i osporio Staljinovu vlast, premda ga ne bi svrgnuo. Staljin se nikada više nije kandidirao za položaj generalnog sekretara, i otad ga ni partijski ni državni dokumenti ne spominju s tim naslovom.[151]

Tijekom 1934. Staljin je počeo Kirovu obraćati veću pažnju. Ovacije kojima je Kirovljev govor dočekan na kongresu bile su obično namijenjene samo Staljinu. Nekoliko tjedana poslije kongresa Staljin je pozvao Kirova u Moskvu, u sekretarijat Centralnog komiteta, u kojem bi ga mogao pomnije pratiti. Kirov je hrabro odbio, i ostali članovi Politbiroa podržali su njegovu odluku. Kako se čini, Kirov se nije bojao Staljina. Branio je 1932. Rjutina kada ga je Staljin htio smaknuti. Ponekad se nije slagao s odlukama Politbiroa. Bio je neoprezan u privatnim primjedbama o Staljinu.[152] Staljin je uporno zahtijevao redovite sastanke, pa je u kolovozu, protiv svoje volje, Kirov morao otići sa Staljinom na dugi odmor u Staljinovu daču u Sočiju. Kad se Kirov vratio poslije nadzora žetve u Kazahstanu u listopadu 1934., ustanovio je da su mu iznenada i bez njegova znanja preselili ured, na trećem katu sjedišta partije u Smoljnom, s glavnog hodnika u prostoriju na kraju dugog prolaza uz malo stubište.[153] Upravo je ondje, nakon 16.30 sati, iz neposredne blizine Kirova ustrijelio Leonid Nikolajev, nezaposleni član partije, poznat po nedisciplini, s obitelji na rubu gladi, koji je bezuspješno molio Kirova da ga zaposli. Nikolajev je bio bijedan i očajan atentator, i u dnevniku je opisao, rječnikom koji podsjeća na Dostojevskog, kako je danima razmišljao o atentatu. Istina se možda neće nikada doznati, ali nema dokaza koji bi neposredno povezivali Staljina s Kirovljevom smrću. Iste večeri Staljin je pohitao vlakom u Lenjingrad, a sutradan, posve neuobičajeno, osobno je razgovarao s Nikolajevim kako bi ga, navodno, prisilio da oda imena sukrivaca. Tri tjedna iza toga Nikolajev je pogubljen.[154]

Staljin je iskoristio ubojstvo Kirova da progura izvanrednu uredbu. Istoga dana, bez uobičajene rasprave u Politbirou ili ratifikacije u Vrhovnom sovjetu, predviđene ustavom, Staljin je na brzinu sastavio i potpisao zakon koji je dopuštao tajnoj policiji uhićenje pod sumnjom terorizma, tajno suđenje i suđenje *in absentia,* bez obrane ili prava na priziv, te pogubljenje po kratkom postupku.[155] Staljin je iskoristio takozvani "Kirovljev zakon", poput zakona što ga je Hitler progurao dva dana nakon ubojstva Röhma, kako bi stvarno stavio sebe iznad zakona. Zakon je postao sredstvo za eliminiranje tisuća članova partije koji su raskrinkani kao neprijatelji naroda tijekom sljedeće tri godine. Više od 1100 delegata koji su pljeskali Kirovu s takvim neopreznim oduševljenjem na Kongresu pobjednika bilo je mrtvo ili u zatvoru četiri godine poslije. Rjutin, koji je već prije bio uhićen, pogubljenje 1938. godine. Jedan od Staljinovih bliskih suradnika sjetio se poslije reakcije svoga vođe, na sastanku Politbiroa, kad je novost o čistki Röhmovih ljudi stigla u Moskvu: "Hitler, to je velik čovjek! Tako treba postupiti s političkim protivnicima."[156]

Put do diktature koji su prešli Staljin i Hitler bio je nepredvidiv i neplaniran. Obojicu je poticala izvanredna odlučnost da ispune, kako su smatrali, potrebno mjesto u povijesti, ali ta je neumoljiva volja bila povezana s opsjednutošću taktičkim detaljima taktičke borbe, neprirodnim ogorčenjem prema svakome tko je ugrožavao ili ometao njihove političke ambicije i neprincipijelnim traženjem javnog ugleda. Bila je to neumoljiva kombinacija. Lako je osuđivati slabost oporbe s kojom su bili suočeni, no mora se svakako priznati da je bilo teško pronaći način na koji bi se spriječili ili izigrali ljudi koji su smatrali da nose

teret povijesti na svojim plećima i koju su bili spremni upotrijebiti ga, ako mogu, za slamanje ljudi i okolnosti na svom putu. Iako nepredviđene prilike i puki slučaj mogu donekle objasniti njihovu osobnu povijest, Staljin i Hitler nisu nipošto slučajno postali diktatori.

2. Umijeće vladanja

"Prava demokracija nije bespomoćno prepuštanje klikama već pokoravanje vođi kojega je narod sam izabrao."

Max Weber, 1922.[1]

"Načelno svakako nema proturječja između sovjetske demokracije i diktatorske vlasti pojedinih osoba."

Lenjin, 1918.[2]

Žena sovjetskoga profesora željezničke tehnike opisala je 12. prosinca 1937. godine u 6,30 sati ujutro u svojem dnevniku kako je samo pola sata prije glasovala na državnim izborima za prvi Vrhovni sovjet prema nedavno ratificiranom Staljinovom ustavu. Zapis u njezinu dnevniku pokazuje njezino očito oduševljenje. Večer prije ona i njezin muž dogovorili su se kako će biti prvi u redu na glasačkom mjestu svoje izborne četvrti, ali kad su izišli iz kuće, malo prije šest sati, neki su se već žurili ulicom na glasovanje. Glasačko mjesto bilo je puno "parola i cvijeća" i pomoćne izborne literature. Njih dvoje uspjeli su doći među prve u redu od dvadeset i pet ljudi, a vrata su se otvorila točno u 6,00 sati. Unutra su se gurali pomagači raspoređujući glasače. U drugoj

prostoriji službenici su dijelili glasačke listiće. Glasači su dobivali dvije omotnice kako bi se osigurala tajnost glasovanja te dva lista, jedan za lokalne i jedan za savezne izbore, a na svakom je bilo otisnuto ime jednoga kandidata iz jedine dozvoljene političke stranke. Par je ušao u kabine, svaka je bila zastrta zavjesom od crvene pamučne tkanine, označili su kvačicom kandidata, zalijepili listove u omotnice i gurnuli ih u glasačke kutije. U obližnjim jaslicama bilo je sve sređeno tako da majke mogu ostaviti svoje potomke dok su na ozbiljnoj zadaći glasovanja. Profesorova žena osjećala je "nekakvo uzbuđenje u duši". Te noći bila je spavala svega dva sata u radosnom iščekivanju kako će ona i njezin muž biti "prvi među prvim glasačima na prvim takvim izborima u svijetu".[3] Njih dvoje su sjedili neko vrijeme i uspoređivali doživljaj. Njezina joj je sestra poslije pisala kako je i ona uspjela glasovati pošto se navrat-nanos upisala u birački spisak dobivši dozvolu boravka tri dana prije izbora. Kad je gurnula omotnicu u glasačku kutiju, obuzeli su je osjećaji sjetivši se drevne izreke koja je sažeto odražavala njezino uvjerenje kako i najskromniji građani sada imaju veliku demokratsku moć: "I najmanja riba može uzburkati oceanske dubine."[4]

Lako je ismijavati prostodušne sovjetske glasače, suočene s jednom jedinom partijom i s jednim ili s nekoliko provjerenih kandidata koje bez protukandidata bira, premda ne potpuno jednoglasno, ponizno biračko tijelo. Ti obrazovani Rusi mislili su kako sudjeluju u stvarnom demokratskom

eksperimentu. Na jednom predizbornom sastanku u Lenjingradu jedan je slušatelj upitao smiju li glasački listić ponijeti kući i razmisliti o izboru. Koliko god to pitanje bilo nestašno, odgovor je bio posve ozbiljan: "Naravno, imate pravo otići kući, sjesti i provesti nekoliko sati raspravljajući o svemu."[5] Sovjetski je Savez prema novom Ustavu - "najdemokratskijem ustavu na svijetu" - tvrdio da je demokratska zemlja i uvjerio milijune unutar i izvan svojih granica kako je to doista tako. Izborni proces vladao je i te kako životom partije i ponavljao se na svakoj razini državne i partijske organizacije. Sam Staljin vršio je predizbornu agitaciju u dane općih izbora u moskovskim rajonima koje je zastupao ne ponizujući se predizbornim govorima, ali spreman za šetnju među ljudima i rukovanje. Osvojio je izbore u prosincu 1947. sa 131 posto glasova jer su glasači iz susjednih rajona dodali svoju samovoljnu potporu.[6] Izbori su bili prigoda za veliku proslavu - s vatrometom, zrakoplovnom paradom i svečanostima.

Pripreme za novi ustav počele su u veljači 1935. sa sastankom Ustavne komisije od trideset i jednog člana, kojim je predsjedao sam Staljin. Nakon jednogodišnjeg sastavljanja nacrta pet mjeseci bilo je odvojeno za javnu raspravu o ustavu. Prema službenim brojkama, u cijeloj zemlji održana su 623.334 sastanka obuhvativši otprilike četiri petine biračkoga tijela. Iz gradova i sela diljem Sovjetskoga Saveza došlo je gotovo 170.000 izmjena i prijedloga, ali u Ustav ih je ušlo samo 48.[7] Veliko zanimanje pobudila su pitanja potaknuta dokumentom koji je obećavao puna građanska prava,

uključujući slobodu govora, udruživanja i savjesti; mnogi obični ljudi smatrali su javnu raspravu iskrenim pokušajem uključivanja naroda u demokratsku izgradnju svoje budućnosti, pa su iskoristili priliku da iznesu neugodne probleme u vezi s represivnim aparatom pod kojim su zapravo živjeli.[8] Unatoč njihovu očito restriktivnom karakteru, mnogi obični ljudi smatrali su izbore 1937. prilikom da sudjeluju u zasnivanju novoga ustavnog poretka. Na izborima je sudjelovalo 96,8 posto biračkoga tijela. Neki glasački listići nisu bili valjani. U jednom okrugu bilo je 97 posto valjanih glasačkih listića, a ostatak je bio zbog nečega poništen ili je ime kandidata bilo izbrisano. U regiji Novosibirsk na jednom glasačkom listiću bilo je upisano ime "Trocki", na drugom "Glasam za nebeskoga cara", a na trećem "Mi ne glasujemo".[9] No većina je glasovala prema pravilima, i demokratski izabrani Vrhovni sovjet konstituiran je nekoliko dana poslije.

Njemačka se diktatura nije toliko razmetala demokracijom, ali potpora glasača tražila se i dalje poslije posljednjih višestranačkih izbora za *Reichstag* u ožujku 1933., na kojima su nacionalsocijalisti osvojili 44 posto glasova, s većim udjelom od bilo koje druge stranke otkako je Njemačka osnovana 1871. godine. Od 1933. do 1938. godine Nijemci su glasovali još četiri puta, tri puta na izborima za *Reichstag,* koji su održani na isti dan kad i plebiscit, i jedanput samo na plebiscitu u kolovozu 1934. Nakon 1933. godine nisu ukinuti niti zamijenjeni ni ustav Weimarske Republike niti parlamentarni sustav. Izbori su bili prigoda

njemačkom narodu da izrazi svoje opredjeljenje za nacionalni ideal na neposredan način, i u svim slučajevima, osim u jednom, izišlo je na izbore više od 90 posto stanovništva. Oni su tijekom 1933. i 1934. obuhvatili i frakciju još spremnu da izrazi svoje protivljenje. Izborima za *Reichstag* 12. studenoga 1933. uspostavljen je prvi potpuno jednostranački parlament; istoga dana njemačkom je narodu postavljeno pitanje slaže li se da se Njemačka povuče iz Lige naroda. Glasali su svi osim 5 posto biračkoga tijela, a od njih je 89,9 posto birača odgovorilo "da" na plebiscitu. Manji broj birača, 87,7 %, glasovao je za nacionalsocijalistički parlament, a više od 3 milijuna glasačkih listića bilo je poništeno jer uz ime kandidata nije bilo potrebnog križića.[10] Na plebiscitu godinu dana poslije, koji je trebao odobriti Hitlerovu odluku da spoji dužnost kancelara i predsjednika u jednu i jedinstvenu funkciju *Führera,* pravila su bila blaža i dopuštala su glasačke listiće na kojima su bili križići ili riječi koje su značile pristanak. Ovaj je put samo 84 posto biračkoga tijela izašlo na izbore, od toga 90 % u prilog odluci, ali zbir neispravnih glasačkih listića i onih koji nisu glasovali dosegnuo je 7,200.000, i bilo je to posljednji put da je značajni dio biračkoga tijela zabilježio ravnodušnost ili neslaganje.[11]

Za izbore raspisane za 29. ožujak 1936. i 10. travanj 1938. promijenila su se pravila za nevaljane glasačke listiće. Prazni glasački listići brojili su se, u nedostatku drugih stranaka, kao glasovi za nacionalsocijalizam. Samo listići glasača koji su upisali "ne" ili prekrižili ime kandidata smatrali su se

glasovima protiv. Izbori 1936. bili su prvi na kojima je izražena gotovo jednodušna volja birača - 98,8 posto; u nekim okruzima zabilježeno je i 100 posto premda lokalni službenici gotovo sigurno uopće nisu uzeli u obzir nevažeće listiće. Za izbore 1938. pravila su se ponovno promijenila. Jedan jedini glasački listić obuhvatio je izbore za *Reichstag* i za plebiscit kojim se tražilo ujedinjenje s Austrijom, koje je završilo nasilnim pripajanjem 12. ožujka 1938. Izbori su bili obična aklamacija, "da" ili "ne" za *"Führerovu* listu" kako bi se izbjegla opasnost da potpora Nacionalsocijalističkoj stranci bude manja nego za Hitlera. Listić je imao "da" u velikom krugu, a "ne" u malom krugu. Na jednom glasačkom mjestu glasačima su rekli da idu u glasačke kabine samo ako kane glasovati za "ne". Lokalni stranački dužnosnici nastojali su izdvojiti potencijalne glasače za "ne" još i prije njihova dolaska na biralište kako bi ih isključili iz glasovanja. Ni tada se proglašenih 99 posto glasova "za" nije poklapalo s (neobjavljenim) rezultatima koji su stigli iz izbornih okruga. Najslabiji rezultat bio je u općini Visbek u kojoj je samo 68 posto biračkoga tijelo glasovalo "za"; u jednoj je zabilježeno 75 posto, u osam drugih ispod 87 posto.[12] Međutim, za odane članove stranke bio je dovoljan čin sudjelovanja i potvrde: "Stoga naš put prema glasačkoj kutiji", primijetio je romanopisac Werner Beumelburg u vezi s izborima u ožujku 1936., "nisu izbori ili plebiscit, već naprotiv, ozbiljno, svečano, neizrecivo očitovanje sudbini kojoj služimo i čovjeku kojemu smo je povjerili.[13] To je opis "njemačke demokracije", kako je

obično nazivaju pravnici i politički znanstvenici koji opisuju narav novoga političkog poretka nakon 1933.

Ni Hitlerova Njemačka niti Staljinov Sovjetski Savez nisu bile prepoznatljive demokracije u uobičajenom liberalnom smislu. Međutim, i jedni i drugi su smatrali da imaju demokratski karakter, da je njihov oblik, štoviše, prepoznatljivo superiorniji od zapadnog modela kojega nisu smatrali samo izvorom prirođeno neučinkovite vlasti nego i produktom koristoljubivih klasnih snaga koje nisu uspjele zastupati interese cijeloga društva. "A što je demokracija?" pitao je Staljin kad je objavio novi sovjetski ustav u studenom 1936. "Demokracija u kapitalističkim zemljama je... na kraju krajeva, demokracija za jake, demokracija imućne manjine."[14] Konvencionalnu parlamentarnu demokraciju otežava postojanje stranaka ili frakcija čiji je cilj u sovjetskim očima mogao biti samo potkopavanje revolucionarne države i podjela mišljenja naroda ili, u slučaju Njemačke, cijepanje i slabljenje nacije u ponovljenim porođajnim mukama. Sovjetskom narodu, nastavio je Staljin, potrebna je samo jedna partija, jer više nema podjele na "kapitaliste i radnike, na zemljoposjednike i seljake."[15] Nekoliko mjeseci poslije, u travnju 1937., i Hitler je održao dug govor o naravi demokracije lokalnim stranačkim vođama u kojemu je i on objasnio kako je društvu, ujedinjenom jednom voljom, potrebna samo jedna stranka: "No, prije svega, ne možemo dopustiti oporbu jer bi to svakako ponovno dovelo do raspada."[16] Višestranački sustav smatrao se izrazom

socijalnih nemira i podijeljene lojalnosti, a ne slobodnim političkim izborom.

U jednom i drugom slučaju demokracija se tumačila kao odsutnost političke podjele i istinsko zastupanje narodnih interesa. Boljševička partija naslijedila je od Lenjina ideju demokratskog centralizma. Taj očiti oksimoron odražavao je Lenjinovu tvrdnju kako partija mora biti snaga koja vodi revoluciju dok istodobno priznaje sudioništvo širokih masa članova partije i nečlanova čija bi gledišta partija morala razmotriti prije donošenja čvrste odluke. Mješavina sudioništva i zastupanja prikazana je, barem teoretski, u raspravama oko sastavljanja ustava 1936. Staljin je hvalio "temeljitu demokratičnost" novoga ustava, jer je on omogućavao pravo glasa svima bez diskriminacije stvarajući snažnu iluziju da država iskreno zastupa interese čitavoga radnog naroda u Sovjetskom Savezu.[17] Tu iluziju podupirala je tvrdnja da partija zastupa narod u cjelini, a ne samo interesnu skupinu ili društvenu elitu kako se to dogodilo drugdje.

Pojam zastupanja bio je središnji element u koncepciji "njemačke demokracije": nacionalsocijalizam je zastupao samo ujedinjeni narod ili *Volk*, a Hitler je bio njegovo idealno utjelovljenje. Zamisao o redovnim plebiscitima ozakonjena je 14. srpnja 1933. Oni su se trebali pobrinuti, objasnio je Hitler u jednom govoru u ožujku 1933., da akte nove vlasti konačno "zakonski legalizira" (sic) sam *Volk* na neposredniji način nego što to inače dopušta posredstvo parlamentarnih izbora. U nacionalsocijalizmu narod se mora smatrati pravim

"zakonodavcem", a Hitler čovjekom kojemu je povjerena briga za zaštitu "povijesne zadaće *Volka"*.[18] Hitler je u govoru 1937. suprotstavio parlamentarnu demokraciju, u kojoj svatko ima pravo na riječ, a ništa se ne može odlučiti, svojoj koncepciji njemačke demokracije u kojoj se pojavljuje jedan jedini lik koji cijelom njemačkom narodu daje čvrsto, beskompromisno nacionalno vodstvo. "U mojim očima", nastavio je Hitler, "to je najljepša i najgermanskija demokracija. Što narodu može biti ljepše od spoznaje da najbolji iz naših redova može doći na najvišu dužnost bez obzira na porijeklo ili rođenje ili bilo što drugo."[19] Ideal vođe, kojega je izabrao narod kako bi on bio personifikacija njihove združene volje, postojao je u djelima Maxa Webera i mnogih drugih njemačkih intelektualaca prije 1933. Hitler je tvrdio da on nudi taj ideal. "Demokracija je u osnovi", pisao je jedan mladi nacionalsocijalistički pravnik 1935., "samo samouprava *Volka...* Punomoć za vodstvo dolazi od samog *Volka."*[20]

Pokušaj da se sustavi kojima dominira volja pojedinca prikažu kao neka vrsta demokracije imao je očit politički cilj. Svaki je režim prikazan kao izbor naroda, i režim ga zastupa i posreduje u njegovu interesu. "Mi smo daleko iznad bilo kojeg parlamenta na svijetu", prenose izvještaji Hitlerovu tvrdnju, "u našem stalnom pozivanju na volju naroda."[21] To je bila samo intelektualna smicalica, ali ona je stvorila javno uvjerenje da diktatura kolektivno za stupa narod onako kako ga parlamentarni sustavi nisu mogli niti mogu zastupati. Spona stanovništva i vođe bila je

suučesnička; ni Hitler ni Staljin nisu otvorenom silom prkosili interesima naroda. "Socijalistički demokratizam" (kako ga je nazvao Staljin) i "germanska demokracija" trebali su opisati oblike vlasti čiji je utvrđeni cilj bio braniti interese čitave zajednice ili barem onih koji nisu bili stavljeni izvan zakona zbog rasne ili klasne mržnje. Uza sve privide, s današnjega gledišta, populistički temelji diktature bili su snažni instrumenti legitimizacije.

Brigu za demokratske institucije ističe činjenica koja se i prečesto zanemaruje u opisima dvaju sustava, a to je da su i Sovjetski Savez i Njemačka imali ustavnu strukturu tijekom cijele diktature. Postojanje ustava nije stvarno ograničavalo ni jednog ni drugog diktatora, ali personalna vlast nije bila pitanje izravnog despotizma, bez obzira na ustaljene postupke ili ustavne norme. Postojanje ustavnog aparata prisililo je Hitlera i Staljina da razviju oblike vlasti koji su zapravo bili izvanustavni ili koji su do neprepoznatljivosti izobličili postojeće ustavne odredbe. Tu treba naći srž diktatorske vlasti.

Prvi sovjetski ustav objavljen je u prosincu 1922., ali je on bio slab uzor tadašnjim državnim procesima zbog toga što je Komunistička partija imala glavnu ulogu u oblikovanju i diktiranju politike. Centralni komitet partije bio je glavni izvor vlasti, no, budući da se komitet sastajao neredovito, u praksi je njegov podkomitet, ili Politbiro, bio najvažnija sastavnica sustava. Peteročlani Politbiro osnovan je 1919. i ubrzo je postao poprište raspravljanja o svim važnim

političkim pitanjima i odlučivanja o njima. Do 1930. godine broj članova toga unutarnjeg kabineta narastao je na deset. Drugi podkomitet, Orgbiro, dodan je prvom radi partijske organizacije i kadrovskih pitanja. Istodobno je osnovan partijski sekretarijat s jednim sekretarom; broj se 1922. godine povećao na tri, a Staljin, kao jedan od prvih članova, postavljen je za generalnog sekretara. Taj ustroj zadržao se do 1952. godine, kada je Staljin ukinuo Politbiro i Orgbiro i zamijenio ih jednim tijelom - Prezidijem. Dokle god je postojala sovjetska država Centralni komitet partije i njemu podređeni organi preuzeli su odgovornost za pokretanje političkih inicijativa i njihovo odobravanje, premda se ravnoteža vlasti između države i partije s vremenom promijenila u prilog države.

Prema formalnom ustavnom ustroju 1924. godine zemlja je bila parlamentarna država koja se temeljila na kombinaciji neposrednih i posrednih izbora. Narod je glasovao neposredno za Kongres Sovjeta SSSR-a; Kongres je zatim birao Centralni izvršni komitet od 500 do 600 delegata podijeljenih u dva doma - Savezni sovjet (vijeće) i Sovjet (vijeće) nacionalnosti. Prvi je zastupao cijelu državu, a drugi je bio sastavljen od delegata iz svake glavne nacionalne sastavnice Sovjetskoga Saveza, izabranih na proporcionalnoj osnovi. Kongres je birao i Prezidij čiji je predsjednik automatski bio i predsjednik države te Sovjet narodnih komesara (ekvivalent ministarstva) čiji je predsjednik postao premijer. Taj sovjet imao je dvadesetih godina samo pet članova, a osam 1936.[22] Taj je ustroj racionaliziran 1936. Staljinovim ustavom koji je,

barem na papiru, bio uzor predstavničke vlasti. Kongres je zamijenjen neposredno biranim Vrhovnim sovjetom koji se sastojao od dva zakonodavna doma, jedan sa zastupnicima iz cijeloga Sovjetskog Saveza, jedan sa zastupnicima nacionalnosti. Svaki je dom mogao davati zakonske prijedloge koji su postajali zakoni na osnovi obične većine u oba parlamentarna doma. Vrhovni sovjet birao je Prezidij kao prije, ali je imenovao, ili "formirao" (jezikom ustava), Sovjet narodnih komesara koji je bio najviši izvršni i administrativni organ u državi. Prezidij je mogao smjenjivati komesare, ali samo na prijedlog premijera za čije smjenjivnje nije bilo odredbe u ustavu.[23] U ožujku 1946 komesarijati su preimenovani u ministarstva, pa je predsjedavajući Sovjeta narodnih komesara postao predsjednik Vijeća ministara kojemu je pomagalo šest potpredsjednika i širi kabinet stručnjaka iz pojedinih ministarstava.

Hitlerov *Reich* nije stvorio svoj ustav; za svojega dvanaestogodišnjeg života ustav republike, ratificiran u Weimaru 1919., ostao je njemački ustav. Prijašnje ustrojstvo *Reicha* ostalo je, barem na papiru, uglavnom neizmijenjeno, premda se radikalno promijenilo donošenje zakona, a podjela vlasti promijenila se tako temeljito da je potpuno poništila odredbe ustava. Posljedica je bila pojava "dvojne države", koncepcija koju je prvi razradio njemački pravnik Ernst Fraenkel 1940., dvije godine nakon što je emigrirao iz Njemačke u Sjedinjene Države. To se i te kako razlikovalo od dualizma sovjetskog sustava, partije i državne vlasti; Nacionalsocijalistička partija nije nikada osnovala

centralni komitet niti politbiro, premda je tijekom diktature počela igrati sve veću ulogu u stvaranju politike i rušenju državne vlasti. "Dvojna država" predstavljala je podjelu na postojeće ustavno ustrojstvo i na sustav izvanredne administrativne i izvršne vlasti koja je djelovala izvan ustaljenih normi ili u proturječju s njima.

Treći *Reich* naslijedio je formalni parlamentarni sustav koji se temeljio na dva neposredno birana zakonodavna doma: *Reichstaga*koji se sastojao od zastupnika koji su zastupali cijelu zemlju i *Reichsrata,* ili državnog vijeća, koji je zastupao pokrajine *(Länder)* njemačke države. Predsjednik se birao neposredno, ali njegova je izvršna vlast bila ograničena. Ključni politički lik bio je kancelar kojega je imenovao Predsjednik, ali bio je odgovoran neposredno *Reichstagu.* Kancelar je bio premijer i na čelu kabineta ministara, također odgovornih parlamentu. Taj ministarski aparat sa svojim davno ustaljenim administrativnim ticalima zadržao se tijekom cijele diktature, premda se kontekst u kojem je funkcionirao znatno promijenio.

Ustavno uređenje već se urušilo mnogo prije negoli je Hitler došao na vlast. Od 1930. nije bilo parlamentarne većine za potporu vlade, pa se ona nije oslanjala na *Reichstag,* koji se rijetko sastajao, nego na uredbe koje bi po hitnom postupku donosio Predsjednik sukladno članku 48 (II) ustava. Parlament je još mogao srušiti vladu, ali imenovanje Hitlera bez parlamentarne većine bilo je dokaz da postojeći parlamentarni sustav više ne funkcionira onako kako

su to zamislili sastavljači ustava. Nakon 1933. zadržala se samo ljuska ustava. Nacionalsocijalistički planovi pretvaranja *Reichstaga* u savjetodavni senat, o kojem je Hitler otvoreno raspravljao mnogo prije negoli je došao na vlast, napušteni su 1934. i parlament je u proceduralnom smislu ostao odgovoran za donošenje zakona, premda je izgubio pravo na donošenje prijedloga zakona, te je odustao od prakse da ih kritizira.[24] Međutim, 30. siječnja 1934. donesen je zakon koji je dopuštao vladi da "sastavi novi ustavni zakon", pa je zbog toga drugi dom, *Reichsrat*, ukinut temeljem Zakona o rekonstrukciji *Reicha*; u isto vrijeme svi pokrajinski parlamenti izgubili su pravo na sastavljanje nacrta lokalnih zakona. Zakonske ovlasti već su prešle na vladu s donošenjem Zakona o prijenosu ovlasti *(Ermächtigungsgesetz)* 24. ožujka 1933. Taj Zakon "za poboljšanje teškog stanja naroda i države", kako je neobično nazvan, dopuštao je vladi donositi zakone u svoje ime usprkos Ustavu. Zakon je ostao na snazi četiri godine. To je dalo povoda mnogim raspravama među ustavnim pravnicima, pa su neki od njih tvrdili da točna formulacija ne mijenja Ustav nego ga samo privremeno obustavlja. Pravo donošenja zakona ipak je bilo središnje pitanje jer, za razliku od sovjetskoga sustava u kojem su odvojene ovlasti ostale formalna stvarnost , njemačka je vlada zapravo ujedinila zakonodavnu i izvršnu vlast. Taj su akt pozdravili kao "Temeljni zakon" *(Grundgesetz)* novoga režima ili, prema riječima profesora prava Carla Schmitta, "privremeni Ustav".

Neposredno stapanje izvršne i zakonodavne funkcije bilo je otvoreno provedeno 2. kolovoza 1934. godine kada je, nakon smrti predsjednika Hindenburga upravo toga jutra, proglašen Zakon o najvišoj državnoj funkciji Njemačkoga *Reicha*, koji je omogućio Hitleru da preuzme ulogu predsjednika bez neposrednih izbora. S tim zakonom suglasili su se ministri dan prije, a trebao je stupiti na snagu "čim predsjednik *Reicha* premine". Zajedničke odgovornosti predsjednika i kancelara stopile su se u jednu službu "vođe", *Führera.* Taj jednostavni naslov bio je prihvaćen u zaglavlju službenih memoranduma Hitlera kao čelnika države (premda su do 1942. godine dužnosnici uporno dodavali "... i kancelar" na dokumente što su ih sastavljali i nosili mu na potpis).[25]

Način na koji su Staljin i Hitler rušili postojeće ustavne strukture radi postizanja osobne diktature očito se razlikuje. Izvor Staljinove moći tridesetih godina bio je neformalan i izvanustavni; on nije obnašao vrhovnu državnu funkciju niti je imao službenu zakonodavnu ovlast. S druge strane, Hitlerova je vlast potjecala izričito od visoke javne funkcije i uvjeta iz "privremenog Ustava" definiranih zakonskim ovlastima. Točna priroda Staljinove vlasti kao generalnog sekretara partije suprotstavlja se jasnoj definiciji, ali od svršetka dvadesetih godina pa do trenutka kad je preuzeo visoku državnu funkciju kao predsjednik Sovjeta komesara 1941., Staljina su ipak počeli smatrati glavnim izvorom vlasti. Pišući u *Pravdi* u siječnju 1938., Vjačeslav Molotov, Staljinov prethodnik kao sovjetski premijer, opisao je jedinstven

odnos vlade i diktatora: "U svim važnim pitanjima, mi, Sovjet narodnih komesara, tražimo savjete i upute od Centralnog komiteta Boljševičke partije, a posebno od druga Staljina."[26] Sam Staljin nije nikada prihvatio činjenicu da je diktator. Kad ga je američki novinar Eugene Lyons otvoreno pitao 1931.: "Jeste li diktator?" dobio je ovaj neiskreni odgovor: "Ne, nisam diktator... Ni jedan čovjek niti skupina ljudi ne može diktirati. Odluke donosi partija, a provode ih izabrani organi, Centralni komitet i Politbiro."[27] Riječ "diktatura" kao da je posebno uznemirivala Staljina. Marginalije u njegovim osobnim primjercima Lenjinovih djela otkrivaju Staljinovo gnušanje nad Lenjinovom redovitom i katkada nehajnom uporabom izraza "diktatura partije" ili "diktatura proletarijata".[28] Tridesetih godina Staljinovo se ime pojavljivalo ispod Molotovljeva na službenim uredbama; rijetko je potpisivao dokumente bez supotpisnika kako bi sačuvao fikciju da je vladanje još kolektivna djelatnost.

Staljin je upravo ovdje, u radu Centralnog komiteta i Politbiroa, mogao razviti načelo običajne vlasti na kojem se napokon i temeljila njegova moć. On nije bio diktator u uobičajenom smislu i nije se, poput Hitlera, šepirio na javnim spektaklima vrhovne vlasti; njegova je moć potjecala od uobičajenog pokoravanja njegovim gledištima, a ne iz potrebe za formalnom poslušnošću. Korijeni njegove vlasti nalaze se u već opisanom političkom manevriranju u dvadesetim godinama i u Staljinovoj sposobnosti da sebe pretvori u nezamjenjiva branitelja Lenjinove revolucije, pa i tijekom njezine transformacije. No to je bio spor i

nepredvidiv proces; tridesetih godina Staljin je učvrstio vlast koja je naposljetku počivala na neizmjernu poštovanju ili strahu što ga je pobuđivao u krugovima ljudi oko sebe koji su preživjeli političke sukobe dvadesetih godina. Tridesetih godina glavne institucije partije stalno su slabjele. Plenum Centralnoga komiteta sazivan je sve neredovitije, a često je bio malo više od pozornice za drame staljinističkoga kazališta. Četrdesetih godina sastao se samo desetak puta, a samo u jednoj prigodi, 1947. godine, bavio se ozbiljnom političkom raspravom. U sedam godina, između 1941. i 1951., nije se uopće sastao.[29]

Važnije je bilo slabljenje uloge Politbiroa. U Komitetu osnovanom 1930. godine bili su uglavnom Staljinovi kadrovi, a Politbiro je ostao Staljinovo leno do njegove smrti. Staljin je već davno prije razvio sredstva za zaobilaženje diskusije kontrolirajući dnevni red i intervenirajući administrativno u svim pitanjima za koja je bilo odobreno premalo vremena za debatu. Važna promjena u proceduri dogodila se 1932. godine kada je uobičajenih četrdeset-pedeset točaka na svakom sastanku bilo svedeno na petnaest. Ako je bilo potrebno, o mnogim pitanjima moralo se odlučivati izvan Komiteta, zapravo, u Staljinovu sekretarijatu. Sazivali su se dodatni zatvoreni ili izvanredni sastanci koji su se vodili bez zapisnika i tajno u malim skupinama. Redoviti sastanci Politbiroa prorijedili su se, obujam zapisnika o odlukama izvan Komiteta ili između sastanaka povećavao se, a njihov optjecaj ograničavao.[30] Broj sastanaka sveo se sa 153 između 1930. i 1934. na 69 između 1934. i 1939. i na 34 u

iduće tri godine. U poslijeratnom razdoblju Politbiro je kao središnji kabinet sustava brzo gubio važnost sastajući se prosječno samo osam puta na godinu.[31] Staljin je radije organizirao male podkomitete ili posebna povjerenstva čije je članove mogao imenovati i čije je odluke mogao kontrolirati. Članovi Politbiroa sve su manje smjeli znati što se razmatra. To je pravo imao samo Staljin, koji je vladao Politbiroom trideset i četiri godine, od početka 1919. do svoje smrti 1953. godine.[32]

Staljinovo izvanredno i golemo administrativno iskustvo bilo je zacijelo moćan faktor u njegovoj dominaciji nad političkim procesom tridesetih godina. Nedavno objavljena korespondencija Staljina i sovjetskoga premijera Molotova, te Staljina i jednoga od njegovih najtješnjih suradnika, Lazara Kaganoviča, otkrivaju Staljinovo golemo znanje i o najbanalnijim stvarima u partiji i u državi. Pisma također otkrivaju do koje je mjere sovjetsko rukovodstvo već početkom tridesetih godina tražilo od Staljina pomoć za smjernice u gotovo svim vidovima politike. Kad bi Staljin otišao na kratak odmor ili u jednu od svojih dača, pisma odaju suspregnuti strah ljudi koji su bili naviknuti na to da će generalni sekretar smjesta i neposredno odobriti njihove prijedloge, pa su se morali prilagoditi brzini pošte.[33] Pisma također otkrivaju do koje su mjere glavne kadrovske preporuke i političke odluke bile dirigirane neovisno o formalnim strukturama partije ili državnih komiteta. Staljinovi prijedlozi nisu imali zakonsku snagu, ali već tridesetih godina bilo je opasno zanemarivati njegove naputke.

Kad je Staljin prigovorio da na moskovskim pločnicima raste trava, poslali su, navodno, radnike da jure gradom i uklone svaku biljku koju ugledaju.[34] Stvaranje neformalnih načina za donošenje odluka i diskusije nije bila nipošto samo sovjetska pojava, ali Staljin ih je iskoristio kako bi zaobišao formalna poprišta za donošenje temeljnih političkih odluka, na kojima bi nekakva razina opće rasprave ili kritike bila neizbježna. Mrzio je ono što je nazivao "birokracijom", koja je, za njegove pojmove, bila sterilna i spora. Staljin je više volio diskutirati s nekoliko povjerljivih suradnika, čak u razgovorima licem u lice u tišini svoje radne sobe, nego izdržati sate i sate na sastancima. Njegov rokovnik iz tridesetih godina otkriva dug popis sastanaka u četiri oka na kojima se nesumnjivo vodila većina državnih poslova. Njegovi osobni dolasci na sastanke s više sudionika smanjivali su se od tridesetih godina, ostavljajući prisutnima nezavidnu zadaću predviđanja Staljinovih stavova. Politika se vodila u njegovoj dači ili u kremaljskom apartmanu, za ručkom ili večerom, skriveno od suradnika i, nažalost, trajno izgubljeno za povjesničare.[35]

Taj tajnoviti oblik vlasti, odvojen od redovitih postupaka i partije i države, oslanjao se na Staljinovu jedinstvenu kontrolu nad mrežama tajne komunikacije i obavještajnih službi čije su podzemne žile bile razgranate ispod temelja svake državne institucije i partijskoga aparata. Tajna struktura sovjetskoga sustava bio je najvažniji politički instrument koji je Staljinov sekretarijat najpomnije kontrolirao sve od početka dvadesetih godina. Žarište sustava bio je štab

Komunističke partije u Moskvi, Stari trg 4. Na petom katu bilo je skrovito svetište Staljinova partijskog sekretarijata u kojem su se održavali svi sastanci osim oni Politbiroa. Tu je Staljin stvorio svoju tajnu kancelariju pod svojom osobnom kontrolom. Tajni odjel *(sekretnij otdel)* osnovan je 1921. godine. Imao je urede za sekretare Politbiroa i Orgbiroa, vodio arhiv svih strogo povjerljivih dokumenata, internu knjigu šifri radi osiguranja komunikacije, urede za pomoćnike Staljinovih osobnih sekretara od kojih su mnogi tridesetih godina postali visoki političari.[36] Dokumentacija se čuvala u vatrostalnim čeličnim sefovima, a cijeli je ured bio zaštićen teškim čeličnim vratima i čuvali su ga naoružani stražari. Samo nekolicini povlaštenih, čija je lojalnost bila temeljito provjerena, bio je dopušten pristup dokumentima. Tajni odjel pripremao je Politbirou program rada i provjeravao da li se njegove odluke provode; bio je odgovoran za slanje najvažnijih partijskih naputaka u brižljivo zapečaćenim strogo povjerljivim paketima, koje su dostavljali teško naoružani kuriri iz službe državne sigurnosti koja je tridesetih godina imala 1.325 komunikacijskih središta diljem zemlje. U prostorijama odjela bile su smještene tisuće dosjea o partijskim rukovodiocima, punih nesmotrenosti iz prošlosti i slabih strana iz sadašnjosti, i Staljin je imao pristup njima kad god mu je to bilo potrebno.[37]

Sustav je 1934. temeljito reorganiziran kako bi se u potpunosti sačuvala tajnost i centraliziralo skupljanje svih povjerljivih informacija. Ured je preimenovan u Specijalni sektor i stavljen pod nadzor lojalnoga

Aleksandera Poskrebiševa. Taj niski, neugledni, proćelavi birokrat, koji se od bolničara uzdigao do pomoćnika u Centralnom komitetu već 1924. godine i kojega je Staljin navodno izabrao zbog zastrašujuće vanjštine, zadržao se na dužnosti šefa tajne kancelarije gotovo dvadeset godina.[38] On je pripremao program rada, sređivao dokumente za Staljinov potpis i kontrolirao tok tajnih informacija u sustavu. Bio je nepopularan kod ostalog partijskog rukovodstva, jer nije dopuštao pristup Staljinu; Staljin ga je zadirkivao i vrijeđao, a završio je kao žrtva diktatorova hira 1952. kada je otpušten zato što nije otkrio (nepostojeću) zavjeru u kojoj je trebalo otrovati državne rukovodioce.[39] Specijalni sektor imao je manje urede diljem cijeloga Sovjetskog Saveza i snabdijevao Moskvu informacijama i primao informacije iz središta. Svaki sovjet i državna služba imali su specijalni odjel s istom odgovornošću. Sve sigurne komunikacijske linije i obavještajni podatci završavali su u Staljinovoj osobnoj kancelariji. Vladalo je osnovno načelo da nitko osim Staljina ne smije znati više nego što treba znati u određenom trenutku, a ista se praksa primjenjivala u Hitlerovu *Reichu.*[40] U supertajnoj kartoteci bilježila su se sva zastranjenja u partijskoj disciplini ili pojave protivljenja. Staljin je zacijelo sudjelovao u svemu tome, unaprijed oboružan protiv svake slučajnosti.

Ta tajna struktura tijesno je povezala Staljina sa sigurnosnim sustavom, premda prava narav te veze još ostaje u arhivima, skrivena od pogleda. Činjenica da je Staljin imao neograničen pristup svim tajnama u

sustavu zacijelo je zabrinjavala svakoga u političkom establišmentu tko se bojao za svoju budućnost. U romanu Viktora Sergea o staljinističkim tridesetim godinama dvadesetoga stoljeća, lik osuđen na propast razmišlja o moći tajne kartoteke: "Znao je kako se dosje KONDRATJEV, I.N. kreće od službe do službe u neograničenoj domeni najtajnije tajnosti... Povjerljivi glasnici spustili su zapečaćenu omotnicu na pisaći stol tajne službe Generalnog sekretarijata..." Naposljetku kaže Serge, koji je tridesetih godina bio u zatvoru tri godine: "Šef je preletio pogledom listove papira."[41] Staljinova vlast tridesetih i četrdesetih godina temeljila se na prijetnji uhićenjem, zatvorom ili smrću, pa to nitko i ne dovodi u pitanje. U mnoštvu novih dokaza o progonima tridesetih godina, koji su dosegnuli vrhunac 1937. i 1938. kada je pogubljeno gotovo 700.000 ljudi, postoje opširna arhivska svjedočanstva o Staljinovoj odgovornosti, o suodgovornosti Molotova i drugih, zbog stavljanja potpisa na smrtne kazne tisuća žrtava, premda su one izrečene nakon uhićenja, saslušavanja i procesa, pa nisu bile rezultat tajnoga državnog ubojstva. Prijetnja degradacije ili uhićenja visjela je nad svakim pojedincem u partijskoj i državnoj eliti, prijetnja koja nije bila samo Staljinova, premda je vjerojatno njegova suglasnost bila potrebna za uklanjanje osobe na višem položaju. Služba državne sigurnosti tijesno je surađivala s tajnim aparatom koncentriranim u Staljinovoj kancelariji i u njezinim brojnim ispostavama diljem zemlje; službenici sigurnosti čuvali su urede, dostavljali tajnu korespondenciju i razmjenjivali obavještajne podatke

skupljene širom zemlje. Tajni dogovori bili su rutinski poslovi. Staljinova ovlast da daje naputke sigurnosnoj policiji stavljala ga je prije izvan negoli iznad zakona, baš kao što je njegovo uobičajeno potvrđivanje politike bilo izvan a ne iznad formalnog ustava. No, uza svu svoju tajnost i samovolju, obična je vlast tražila pokornost onih koji su je priznavali. Taj je položaj Staljin imao mnogo prije početka nasilja sredinom tridesetih godina, a to pokazuje kako je strah bio samo jedan od činilaca Staljinovih iznimnih ovlasti.

Hitlerova moć počivala je možda na formalnijim temeljima vlasti, ali on ju je, poput Staljina, obnašao u suprotnosti s ustaljenim političkim pravilima. Jedan element običajne vlasti karakterističan je za Hitlerovu diktaturu: i on je stvorio odijeljenu sferu politike, u kojoj su se ispitivale ideje i donosile odluke, zaštićene od svake javne kontrole i prečesto bez ikakvih povijesnih tragova. Hitler nije dijelio Staljinovo nepovjerenje, ali se ni on nije rado nazivao diktatorom, pa je taj izraz prestao rabiti početkom dvadesetih godina. Jedinstveni položaj *Führera* ipak su najotvorenije opisivali kao vrhovnu, nesputanu moć. Taj je izraz izabran ne samo zato što je on udaljavao novi politički poredak od ustaljenih političkih izraza poput predsjednika i premijera, nego i zato što je taj izraz, koji ne znači samo "vođa" nego i "vodič", pa i "poglavar", izazivao predodžbu o zakonodavcu ili proroku kojega priznaje i sama povijest, kojega je sudbina odabrala da nepokolebljivo vodi svoj narod u budućnost. Opisujući nacionalsocijalistički Ustav Ernst Huber objašnjava da položaj *Führera*nije samo

"državna funkcija" nego i "sveobuhvatna i potpuna" vlast u kojoj je utjelovljena volja cijeloga naroda.[42] Hitlerovo poimanje političkoga vodstva oduvijek je bilo strogo autoritarno. Volio je banalne analogije - zapovjednik puka, kapetan broda, graditelj zgrade - kako bi pokazao da je samo apsolutna vlast razborita. Krilatica "Autoritet vođe prema dolje, odgovornost sljedbenika prema gore" postala je karakteristična odrednica nacionalsocijalističke revolucije.[43] Taj se odnos, kako se tvrdilo, ne svodi na despotizam niti na tiraniju. Pretpostavljalo se da postoji "bezuvjetna srodnost" vođe i sljedbenika *(Gefolgschaft);* povjerenje u vođu izražavalo se u iracionalnom smislu apsolutne, neposredne, mistične poslušnosti geniju koji se uzdigao iz njihovih vlastitih redova.

Osobna spona između vođe i vođenih bila je jezično izražena dodavanjem riječi "moj" uz riječ "vođa": *mein Führer.*[44]

Te su apstrakcije bile uobičajene pretpostavke u Hitlerovoj Njemačkoj. No one nisu jasno niti pravno precizno definirale opseg Hitlerove vlasti u praksi. Prigodom uvođenja Zakona o prijenosu ovlasti u ožujku 1933. raspravljalo se o tome kako definirati pripisivanje zakonodavne vlasti novoj vladi. Konačni nacrt dao je "vladi *Reicha"* pravo da "odlučuje" o zakonima u svoje ime, ali prvobitni nacrt, koji je pripremio novi ministar unutarnjih poslova Wilhelm Frick, govorio je o "mjerama", a ne o zakonima, koje bi vladi dale još šire ovlasti za inicijativu. I "vlada" je i u jednom i u drugom slučaju bio neodređen pojam. Vlada je bila koalicija stranačkih i nestranačkih

ministara, s Hitlerom kao kancelarom, koji je u početku bio prisiljen na ulogu premijera. Zakon iz ožujka 1933. nije samo Hitleru dao ovlaštenje za donošenje zakona. Četiri godine poslije, kada su u *Reichstagu* nakanili ponovno potvrditi taj zakon, Hitler je tražio preinačenje formulacije tako da samo on može donositi zakone: "Zakone *Reicha* donosi *Führer* i kancelar." Uslijedila je uzrujana rasprava s dužnosnicima iz Frickova Ministarstva unutarnjih poslova, koji su htjeli da vlada u cijelosti zadrži veće pravo na odlučivanje, a da *Reichstag* nastavi formalno odobravati zakone. Hitler je odustao od te promjene kad su ga nagovorili da pričeka dok ne bude gotov konačni nacrt nacionalsocijalističkoga ustava, pa je 30. siječnja 1937. *Reichstag* ozakonio postojeću verziju Zakona o prijenosu ovlasti i ponovno ga produljio posljednji put dvije godine poslije. Zadržano je formalno pravno načelo da zakone odobrava "vlada *Reicha* kao kolegij", a ne samo Hitler.[45]

Hitler se u stvarnosti odavno prestao pretvarati da državom upravlja kolektivno vodstvo. Umjesto toga, izdavao je u svoje ime uredbe i direktive, koje su imale zakonsku snagu, jer ih je ostatak sustava počeo prihvaćati kao takve. "U formulaciji zakona", pisao je Hans Frank 1938., "provedena je *Führerova* historijska volja." *Führererlass* ili uredba mogla se, zakonski donijeti kao mjera po hitnom postupku, koja "nije ovisila" , nastavlja Frank, "o preduvjetima državnih zakona". Objavljivanje direktiva postalo je trajna pojava u sustavu koji je dopuštao Hitleru da djeluje kao da je jedini zakonodavac, bez pravne obveze da se

savjetuje s ministrima ili traži (neospornu) suglasnost *Reichstaga.* Sustav je smatrao Hitlerovu odluku posebnom kategorijom zakona, s većom stvarnom imperativnom snagom od bilo kojega formalnog parlamentarnog akta. U ratnim godinama, od 650 važnijih zakonodavnih odredbi, samo su 72 bili formalni zakoni; 241 je bila *Führerova* uredba, a 173 su bile *Führerove* naredbe. Od toga broja dvije trećine bile su tajne. Ista zakonska snaga protezala se i na nepisane naredbe. Kada su dužnosnici prigovorili zbog genocida nad Židovima 1941. i 1942. godine, stišali su ih odgovorom: *"Führerova* naredba", premda vjerojatno nema ni jednog jedinog dokumenta koji je Hitler potpisao u tom smislu.[46] Poslušnost Hitleru premjestila se iz domene ustavne normalnosti na oblike uobičajene pokornosti vođinoj volji bez obzira na oblik u kojem je izražena.

Napuštanje "kolektivnog" donošenja odluka postalo je jasno s opadanjem uloge kabineta. Hitler se sve neredovitije sastajao s ministrima nakon 1934., a broj sastanaka sveo se samo na šest 1937. i na jedan, posljednji, 20. veljače 1938. Manje skupine ministara nastavljale su se sastajati, ali ne redovito niti često. Hitler nije volio sastanke s mnogo ljudi i, poput Staljina, više je volio službeno razgovarati svaki put s jednom osobom ili s dvije, katkada u neposrednom kontaktu u svojem uredu, katkada u osami svojega Berchtesgadena u Bavarskim Alpama ili za ručkom ili večerom. Od 1936. većina Hitlerovih rasprava o politici odvijala se na neformalnim sjednicama bez zapisnika. Potkraj 1936., primjerice, Göring je pozvan

u južnu Bavarsku gdje se raspravljalo o njegovu imenovanju na položaj šefa moćne nove ustanove za gospodarsko planiranje i o tome postigla suglasnost na dugoj šetnji alpskim krajolikom. Novoimenovani stranački vođa u Beču, bivši vođa Hitlerove mladeži Baldur von Schirach, bio je pozvan 1941. na ručak s Hitlerom. Prije ručka Hitler ga je pozvao van, na stranu, izvan dohvata bilo čijeg uha, kako bi mu dao naputke o protjerivanju židovskog stanovništva iz Beča.[47] Dnevnici i rokovnici važnijih ministara - Himmlera, Goebbelsa, Speera, Göringa - otkrivaju podatke o redovitim sastancima iza zatvorenih vrata, čiji je sadržaj sačuvan samo u fragmentima razgovora po sjećanju, ako je uopće sačuvan. Kao i kod Staljina, glavnina državnih poslova vodila se oko samoga diktatora; svita se naviknula na neredovit, tajni i krnji politički proces koji je štitio njihova vođu od bilo kakvog osjećaja da je on šef nekakva odbora. "Ja svakako nisam predsjednik nekakva upravnog odbora", rekao je Hitler stranačkim vođama koji su se okupili 1937. da čuju njegova gledišta

0 vodstvu.[48]

Hitlerova vlast oslanjala se manje od Staljinove na manipulaciju tajnoga državnog aparata. Imao je pristup redovitim obavještajnim izvještajima, a stranački stožeri u Berlinu i Münchenu vodili su rutinske dosjee o svim članovima stranke, ali njegov javni imidž vođe naroda i njegove formalne i neformalne zakonodavne ovlasti omogućavali su mu sigurniju vlast negoli Staljinu tridesetih godina. Njegove osobne kancelarije,

jedna za državne obveze, jedna za stranačke, služile su kao filteri kako bi se njegovo radno opterećenje

1 broj posjetitelja održali pod kontrolom, ali ne i za stvaranje posebne, tajne države. Kad se diktatura učvrstila, stranačka je kancelarija počela igrati važniju ulogu u pokretanju ili organizaciji onih vidova politike, osobito rasne, koje je trebalo držati u tajnosti od ostatka aparata.[49] Kancelarijom je 1934. godine upravljao Philipp Bouhler u suradnji s Hitlerovim zamjenikom Rudolfom Hessom. Nakon Hessova leta u Škotsku u svibnju 1941. godine za šefa kancelarije postavljen je Martin Bormann. Bormann je bio Hitlerov Poskrebišev, odabran zbog svojeg birokratizma i nepopustljivosti, omražen od većine ministara koji su se mimo njega morali probijati do Hitlera. Pod Bormannovom upravom stranačka je kancelarija sve više zlorabila upravljanje državom sve do 1944. godine kada su se svi zakoni morali davati na suglasnost kancelariji prije objavljivanja.[50] Bormannovo tajništvo postalo je važan dodatak za provođenje Hitlerove vlasti, baš kao što je tajna kancelarija u Kremlju postala nezamjenjivo oruđe Staljinove prikrivenije dominacije nad sovjetskom državom.

Iako se njihov uspon na diktatorsku vlast razlikovao, bilo je zajedničkih crta u načinu na koji su Hitler i Staljin obnašali tu vlast. Obojica su razvili model upravljanja koji se oslanjao na njihovu neposrednu fizičku nazočnost na određenim lokacijama, vrlo nalik na obnašanje kraljevske vlasti u doba apsolutizma. Njihova se vlast kretala s njima. U

rujnu 1935. godine zastupnici *Reichstaga*prebačeni su fizički u Nürnberg kako bi ratificirali zakone koje je Hitler htio najaviti na stranačkom kongresu.[51] Kada se Staljin nakratko povukao u svoju daču u Kuncevu potkraj lipnja 1941. nakon njemačke invazije, upravni sustav načas je izgubio glavu i to je potrajalo sve dok ga suradnici nisu nagovorili da se vrati u Kremlj.[52] Usmeni naputci i jednog i drugog diktatora bili su dovoljni za poduzimanje akcije. Zatvoreni sastanci, nezabilježeni telefonski razgovori, slučajni i neformalni razgovori možda su ostavili vrlo slabe tragove, ali su gotovo sigurno odigrali mnogo važniju ulogu u umijeću vladanja od formalnih komiteta i korespondencije odložene u arhive. To nije bila "skrivena" vlast, jer je bila dovoljno stvarna onima koji su navikli raditi u sjeni diktature, ali je bila i te kako pripisiva, jer je ovisila o psihološkoj spremnosti ostatka formalnog aparata vlade ili partije da prihvati izraz diktatorske volje kao zamjenu za normativne procese upravljanja i donošenja zakona. Sama uporaba poznatih i popularnih naziva *Führer* ili *hozjain* (gazda) naglašavala je tu povezanost koja ju je izrazito odvajala od svijeta uobičajene politike.

Pripisana vlast nije se dogodila automatski. Razvitak običajne vlasti bio je prije svega proces, kako to kaže sam naziv. I Hitler i Staljin imali su veću vlast potkraj tridesetih godina nego 1934.; Staljinova moć bila je jača nakon pobjede 1945. negoli 1941. godine. Taj je proces bio složen, a u njemu su dvojica diktatora odigrali središnju ulogu poistovjećujući postignuća režima sa svojom osobom kako bi ozakonili svoja

jedinstvena prava na vlast. Mjera do koje se ta vlast oslanjala na manipulaciju javnog mnijenja i diktatorskog imidža, ili na fikciju "zastupanja" naroda, ili na političku aktivnost stranke ili na prijetnju državnog progona tema je velikog dijela ove knjige.

Koliko je bila apsolutna vlast što su je obnašali Hitler i Staljin? To je pitanje koje su početni prikazi jedne i druge diktature prihvatili kao gotovu činjenicu. Prema tim prikazima, i jedan i drugi diktator obnašali su neograničenu, potpunu vlast. Međutim, paradigma potpuno neograničene vlasti, koju u koherentnom, centraliziranom poretku obnašaju ljudi iznimne nesmiljenosti, koji ne podnose nikakva ograničenja niti neslaganja bila je i ostala političko- znanstvena fantastika.

Budući da povijesno istraživanje napušta predodžbu potpune, centralizirane vlasti, i Staljina i Hitlera počeli su u određenom smislu smatrati "slabim" diktatorima. Proces je počeo s Hitlerom. Dokazi da su u Trećem *Reichu* postojala i druga središta moći, koja su se natjecala za pristup Hitleru, upuštala u beskrajne birokratske prepirke radi obrane svojih interesa, promicala političke inicijative s možda radikalnijim rješenjima od Hitlerovih (njemački povjesničar Hans Mommsen opisao je taj proces izrazom "kumulativna radikalizacija"), zaokupljena ometanjem redovnih poslova vlade radi vlastitih ciljeva, pokazuju da Hitler nikada nije u potpunosti bio gazda u svojoj kući.[53] Očiti nedostatak regulative u vladanju - odsutnost središnjega kabineta ili izvršnog odbora, česti izostanci

vrhovnog dužnosnika iz Berlina, gomilanje nepročitane ili nepotpisane papirologije, nepredvidivi i neredoviti programi rada - oslikava zbrkanu, čak kaotičnu diktaturu, vidljivo udaljenu od ideala potpune vlasti na kojoj se nekoć temeljio Hitlerov politički imidž.[54] Portret umjetnika vladara, s većim zanimanjem za arhitekturu nego za upravljanje, koji se ujutro diže kasno i gleda filmove dugo u noć, premda je to doista karikatura Hitlerovih radnih navika, potiče gledište, kako je Hitler bio diletantski diktator čije je umijeće vladanja bilo samouništavajuće i koji je sam bio više konfuzan negoli sređen.[55] Od pada komunizma u Istočnoj Europi Staljinova je vladavina predmet istoga kritičkog pogleda. Očiti kaos i nestručnost, sastavni dijelovi kampanje modernizacije u tridesetim godinama, te zbrkani i neskladni glasovi koji su se javljali iz središnjega političkog aparata dok se on borio da svlada kaos, otvaraju novi pogled na sustav koji se nekad hvalio jedinstvom i jasnom zapovjednom hijerarhijom. Za razliku od nekadašnje uobičajene slike nemilosrdnog centralista i neograničenog despota, Staljin sada biva strašljiviji, osjetljiviji i nesigurniji politički moćnik.[56]

Dio te nove povijesne predodžbe nepobitan je, no predodžba o "slaboj diktaturi" može uspjeti samo ako se ta povijest usporedi s tobožnjim idealom apsolutne, potpune vlasti koju obnašaju vrhunski dosljedno ljudi strogo zacrtanih ambicija. U usporedbi s pretjeranim očekivanjima generičkog "totalitarizma" diktatura mora uvijek biti nešto manje: što se više ti apstraktni pojmovi apsolutne, neograničene i smišljene vlasti

smatraju manifestacijom "snage", slabija će biti povijesna stvarnost. Ta dihotomija logički je besmislena. Diktatorska vlast može biti u suglasju s decentraliziranim sustavima vladanja, ili sa sustavima koji ovise o opsežnom delegiranju, ili sa sustavima s loše definiranim ili neusklađenim modelima odlučivanja, ili sa sustavima čija društvena stvarnost nije sinkronizirana s političkim ambicijama režima. Diktature bi mogle postići cilj na manje proturječne ili socijalno neučinkovite načine, ali kad je posrijedi vlast, veza između tih diktatora i ljudi koje oni vode ili zastupaju traje onoliko koliko oni svojataju tu vlast i koliko im je ljudi pripisuju. Ta vlast ne mora biti neograničena, uz ostalo i zato što diktatura traži svoje ozakonjenje u odobrenju naroda, ali ona ostaje iznad ili izvan zakona poput svemoćnog Levijatana Thomasa Hobbesa. Ni Staljin ni Hitler nisu bili idealni apsolutisti, ali savršen diktator je izmišljotina koja prelazi okvire povijesti.

Karakter obiju diktatura ponajviše je oblikovala povijesna stvarnost koja je odredila nemirne, dinamičke, često nekoordinirane ili kontradiktorne crte svakog sustava. Obje su se diktature razvile i održale uglavnom u okruženju iznimne krize. Staljinova diktatura rodila se u takozvanoj "drugoj revoluciji" nakon 1928., učvrstila se u razdoblju kolektivizacije i političkoga terora, zatim uronila u rat protiv Njemačke i završila obnovom zemlje opustošene u jednom sukobu i suočene s početkom hladnoga rata protiv neprijateljskoga Zapada. Hitler je bio izdanak njemačke gospodarske krize i političkoga građanskog

rata; režim je polako učvrstio nacionalnu revoluciju prije negoli se upustio u masivno ponovno naoružavanje i vojnu ekspanziju, u rat izvanrednih razmjera i ambicioznih planova za prekrajanje Europe prema njemačkom "novom poretku" nakon 1939. godine. Neke od tih okolnosti bile su posljedica diktatorovih pretjeranih dugoročnih ambicija, a neke nisu; diktatori su mnogo vremena morali potrošiti na reakcije na nepredviđene događaje, a ne na planiranje i izvršavanje diktatorskih planova. Kriza je pokretala diktature i jačala osobnu moć diktatora. Strategija onoga što se danas naziva "upravljanje krizom" bila je ugrađena u oba režima, ali posljedica toga bio je razvitak izvanrednih političkih i administrativnih sustava za rješavanje problema i pronalaženje rješenja koja su bila inovativna, improvizirana, a ponekad i proturječna. Tridesetih godina u Sovjetskom Savezu institucionalizirane su izvanredne mjere za svladavanje gospodarskih i socijalnih nemira poslije 1928. godine.[57] U Trećem *Reichu* ustanovljene institucije i administracija natjecale su se s novim odjelima i stranačkim kadrovima kako bi izvršile Hitlerove naredbe ili riješile privremeni zastoj. Rezultat je i prečesto bila dezorganizirana jagma za prioritetnim statusom i traženje metoda za izigravanje birokracije ili izbjegavanje raširene pojave tzv. *Doppelarbeita,* dviju službi koje su se preklapale na istom poslu.[58] Ni u jednom sustavu nije nikada bilo razdoblja ravnoteže. Osjećaj krize, svladavanja zapreka, socijalnih ratova i vojnih ratova, bio je iskorišten kako bi se jedno i drugo

društvo održalo u stanju gotovo neprekidne mobilizacije.

Druga stvarnost trebala bi biti očita. Obje su države posjedovale velike, složene i višeslojne zakonske, sigurnosne, upravne i gospodarske strukture gdje su dužnosnici nastojali na svoj način pretvoriti politiku u stvarnost. Iako je velik dio njihova posla ovisio o političkim odlukama ili o ideološkim naputcima iz centra, posredni i periferni upravni krugovi morali su tumačiti te naputke i pretakati ih u pravnu, socijalnu ili gospodarsku stvarnost. U čitavom sustavu bilo je mnogo prostora za subjektivno tumačenje, ograničenu lokalnu improvizaciju, pravosudna natezanja, pa i svjesnu nelojalnost. Detaljni podatci o izvršenju petogodišnjih planova tridesetih godina pokazuju kako u mnogim slučajevima rukovodioci ne bi postigli središnje ciljeve da nisu protuzakonito podmićivali radnike, pribavljali neslužbene zalihe ili krivotvorili statističke podatke.[59] Nije se očekivalo da bi i jedan i drugi diktator mogao potpuno i neposredno nadzirati stvaranje politike i njezino provođenje. Ta rutinska ograničenja provođenja politike bilo je gotovo nemoguće izbjeći, pa i u Sovjetskom Savezu u kojem su se kontrolne komisije obilato množile upravo stoga da bi se provjerio stupanj provedbe.[60] U tom pogledu te dvije diktature nisu se mnogo razlikovale od bilo koje druge složene moderne države. Nadmetanje odjela, politička natezanja, jaz između središnjeg plana i mogućnosti lokalne provedbe, ili neovisne inicijative dužnosnika daleko od središta sustava samo su dio opisa redovitih neskladnosti moderne države, očitih i u

Rooseveltovoj Americi i u Hitlerovoj Njemačkoj. Operativne pojedinosti režima malo pomažu u ocjeni stupnja vlasti glavnih vlastodržaca, premda objašnjavaju zašto se provedba neke politike pokazala mnogo težom od druge.

Jedna okolnost, koja mnogo više podržava pojam "slabe diktature", jest proturječje centraliziranih tendencija diktatorske vlasti i stvarnosti opsežnog delegiranja. I s tim zaključkom treba biti oprezan. Delegiranje se očito nije moglo izbjeći, ali ono nije smanjilo stupanj osobne moći ni Hitlera ni Staljina, premda je neizbježno utjecalo na stupanj neposredne odgovornosti za izvršavanje politike. "Staljin nije radio sam", podsjetio je Molotov novinara koji ga je intervjuirao godinama poslije. "Okupio je oko sebe prilično jaku skupinu ljudi."[61] Karakteristika obaju sustava bila je potreba dvojice diktatora da stvore uzak krug lojalnih suradnika i potčinjenika koji su činili upravljačko tijelo na čijem je čelu diktator nedvojbeno ostao gospodar. "Mnogi od njih bili su veoma sposobni ljudi", nastavio je Molotov, "ali na samom vrhu isticao se samo Staljin."[62] Unutarnji krugovi ostali su značajno konstantni tijekom jedne i druge diktature, premda ravnoteža moći u sviti i stupanj njezina pristupa diktatoru nisu bili tako stabilni. Na dvorovima obiju diktatura vladajuća klika gorljivo se borila za prednost kao i dvorjani Luja XIV.

Vladajuće skupine bile su sastavljene u potpunosti od muškaraca; oni su gotovo isključivo potjecali iz stranačkoga/partijskoga vodstva, premda ih je većina obnašala i ministarsku odnosno komesarsku dužnost.

Njihova stranačka provenijencija bila je osnovna veza s diktatorom, obično ranijeg datuma od datuma stjecanja državne službe, i ona ih je odredila kao elitu koja se razlikuje od formalnih struktura vlade i države, istodobno pokazujući kako je važnu posrednu i neposrednu ulogu imala stranka u vođenju dvaju režima. U većini slučajeva članovi unutarnje skupine bili su i prisni prijatelji. U Staljinovu krugu obično bi se oslovljavali s "prijatelju", ali Staljina su nazivali "naš veliki prijatelj".[63] Članovi Politbiroa živjeli su svi jedan blizu drugoga u Kremlju ili u blizini Kremlja. Hitlerov je krug bio manje povlašten, pa su ljudi iz toga kruga živjeli odvojenije. Hitler se nije uvijek obraćao s "ti", pa ni najbližim suradnicima. Stil njegova vodstva bio je rezerviraniji i službeniji od Staljinova; on je bio "moj Führer", a ne prijatelj. Dok je Staljin viđao uski krug svojih suradnika gotovo svakodnevno, susreti između Hitlera i njegovih suradnika bili su mnogo rjeđi. Oni su pak smatrali razgovor ili ručak s Hitlerom posebnim terapijskim događajem koji će ih nadahnuti ili okrijepiti ili katkada zastrašiti.[64] I Hitler i Staljin očekivali su od svojega kruga bezuvjetnu lojalnost koju su i oni dobivali zauzvrat. Čak poslije njihove smrti i raskrinkavanja pogubnih režima koje su vodili, unutarnji krug njihovih suradnika ostao im je uglavnom lojalan. Na saslušanjima prije Nürnbe^kog procesa samo jedan od optuženika, Albert Speer, kasniji član unutarnjeg kruga, osudio je tu lojalnost priznavši da je bila prevelika.[65] Ostarjeli Molotov, čija je žena Židovka bila žrtva Staljinove čistke, sedamdesetih je godina

ipak ostao lojalan: "Usprkos Staljinovim pogreškama, vidim u njemu velikoga, nezamjenjivog čovjeka! Nije mu bilo premca u njegovo doba!"[66]

Vjačeslav Mihajlovič Molotov, sin knjigovođe, bio je na najvišem položaju među ljudima oko Staljina. Kratko vrijeme bio je "odgovorni sekretar" partije (prethodnik dužnosti generalnog sekretara) dvanaest mjeseci prije negoli je Staljin preuzeo tu dužnost. Taj predratni boljševik, koji je uzeo rusku riječ za "čekić" kao svoj politički pseudonim, bio je flegmatičan, vrlo načitan, veliki puritanac, za razliku od drugih boljševičkih vođa odijevao se klasično, u odijelo s kravatom, imao je malo smisla za humor, običavao je govoriti bezosjećajno i veoma opširno kako bi osigurao svoje stajalište, pa su ga nagradili ne baš laskavim nadimkom "kamena guzica"[67]. Ostao je član partijskoga sekretarijata pod Staljinom dvadesetih godina, a 1930. imenovan je premijerom na Staljinov poticaj. Godine 1939. postao je i komesar za vanjske poslove, i taj je položaj držao do 1949. , kada ga je Staljin, sve zaboravljiviji, mušičaviji i paranoidniji, počeo isključivati iz unutarnjeg kruga nakon više od dvadeset godina. Jedina druga osoba koja je služila Staljina dulje od njega bio je Kliment Jefremovič Vorošilov. Prijašnji metalac, koji se priključio partiji 1903. godine, Vorošilov je bio jedan od malobrojnih pravih proletera u partijskom vodstvu dvadesetih godina. Ušao je u Staljinov krug nakon sudjelovanja u građanskom ratu u obrani grada Caricina (poslije Staljingrada) pod Staljinovim političkim vodstvom. Komesarom narodne obrane imenovan je 1925. i taj je

položaj zadržao sve dotle dok očiti nedostatak njegove vojne i administrativne stručnosti nije doveo do njegove ostavke 1940. Općenito su ga smatrali nepopravljivo glupim. Njegovo gorljivo, nasmiješeno lice, nalik na malog glodavca, ceri se s nebrojenih fotografija iza Staljinova ramena. Staljin ga je nemilosrdno ismijavao, iskorištavajući ga kao dvorsku ludu. Vorošilov je mnogo pio. Njegova slaba ličnost i neprofinjeni intelekt nisu ga spriječili da postane herojski vojni lik u očima javnosti. On je bio premalo opasan da bi ga se Staljin riješio, a nakon Staljinove smrti postao je predsjednik Prezidija Vrhovnoga Sovjeta SSSR-a - proleter koji se uzdignuo do predsjednika zahvaljući samo svojoj osrednjosti.[68]

Treća osoba iz dvadesetih godina, koja je također počela karijeru u Staljinovu sekretarijatu, bio je Lazar Mojsejevič Kaganovič. Bio je kožarski radnik iz središnje Azije, ušao je u Partiju 1908., bio je visok, neuglađen, marljiv i krut administrator, poznat po iznimnoj grubosti, pa su ga nazivali "željeznim Lazarom". Upoznao se sa Staljinom 1918., priključio mu se 1922. u Moskvi i postao šefom odjela za partijsku izobrazbu; ušao je u Politbiro 1925. i tijekom cijele diktature ostao njegovim članom. Iako slabo obrazovan i bez političke originalnosti, brzo se uzdigao, pa je tridesetih godina bio jedan od rijetkih ljudi koji su se gotovo svakodnevno sastajali sa Staljinom. Morao je otrpjeti samoubojstvo starijega brata, kojega je Staljin na vrhuncu terora tridesetih godina osudio zbog političkog zastranjenja. Staljin ga iskoristio za rješavanje problema, pa se Kaganovič

hvatao ukoštac s poteškoćama i krizama kao Staljinov posebni izaslanik, ali sa širokom slobodom djelovanja prema osobnoj ocjeni.[69]

Kaganovič, Vorošilov i Molotov najdulje su se održali: radili su sa Staljinom od početka dvadesetih i podosta ga nadživjeli. Druga skupina bliskih suradnika pojavila se tridesetih godina i svi su oni, osim jednoga, preživjeli diktaturu: Andrej Aleksandrovič Ždanov, Georgij Maksimilijanovič Maljenkov, Lavrentij Pavlovič Berija i Nikita Sergejevič Hruščov. Prema Molotovu, Staljin je Ždanova "iznimno visoko cijenio".[70] Debeo i umišljen, "bezizražajnih očiju", pun prhuti, neumjereni pijanac, Ždanov je bio jedan od rijetkih sovjetskih vođa koji se pretvarao da ima nekakvo obrazovanje i da poznaje kulturu. Staljin ga je tridesetih i četrdesetih godina koristio kao svojega kontrolora kulture sve dotle dok mu nije otkazalo srce 1948. od živčane napetosti, prekomjerne težine i od kroničnoga visokog tlaka, pa je umro baš u trenutku kad mu je Staljin počeo uskraćivati pokroviteljstvo.[71] Maljenkov je bio još neprivlačniji od Ždanova; imao je dežmekasto, kruškoliko lice, bio je nepopustljivo poslušan Staljinu, stalno ljubomoran na druge u Staljinovoj sviti. Počeo je raditi u Staljinovu sekretarijatu potkraj dvadesetih godina i ostao mu blizak tijekom cijele diktature, u milosti zbog svoje slijepe lojalnosti, grubosti i organizacijskih vještina. Berija i Hruščov bili su noviji ljudi, koje je Staljin izabrao potkraj tridesetih zbog toga što su bili na glasu kao čvrsti bičevi lokalnih partijskih ogranaka. Obojica

su preživjeli i dočekali borbu za nasljedstvo nakon Staljinove smrti.

Članovi unutarnjeg kruga živjeli su u neposrednom susjedstvu unutar zidina Kremlja. Staljin je uporno htio znati gdje su oni svaki dan; pratio je njihove razgovore i nije imao povjerenja ni u njihov samostalni društveni život. Atmosfera u Kremlju je gušila i ugrožavala, isprekidana redovitim, zapanjujuće djetinjastim psinama. Papar se širokogrudno posipao po jelima za ručak; na stolce su podmetali rajčice, a votkom nadomještali vodu za piće.[72] Staljin je pomno promatrao svoj krug, pa bi jednoga izigravao na račun drugoga kad bi mu to odgovaralo, prebacujući odgovornost, proširujući ili uskraćujući pokroviteljstvo kako bi spriječio dominaciju jedne osobe ili prijetnju vlastitoj premoći. Ostao je lojalan koliko je sam mogao središnjoj skupini oko sebe, koja se smanjivala samo smrću, samoubojstvom ili atentatom: tako su nestali Sergej Mironovič Kirov 1934., Grigorij ("Sergo") Konstantinovič Ordžonikidze (komesar za tešku industriju) 1937., ostarjeli predsjednik Prezidija Vrhovnog sovjeta Mihail Ivanovič Kalinjin 1946., Ždanov 1948. Taj imidž opovrgava Staljinov glas kao paranoidnog čovjeka uz kojega nijedan komunistički vođa nije mogao dugo preživjeti. Istraživanje o stopi preživljavanja partijskih vođa pokazuje da je unutarnji krug imao više šanse od vanjskog kruga mlađih, obrazovanijih komunista tijekom cijele diktature; vrlo ih je malo ušlo u unutarnje svetište, a onima koji su ušli, poput mladog, istaknutog ekonomista Nikolaja Aleksejeviča Voznesenskog (ubijen 1950. na

Staljinovu zapovijed), Staljin nije vjerovao smatrajući ih potencijalnim uzurpatorima vlasti.[73]

Hitler je, poput Staljina, tridesetih godina bio okružen skupinom stranačkih vođa koji su radili s njim od dvadesetih godina i koji su činili razmjerno stabilan politički aparat tijekom čitavog vijeka diktature. Politički najvažniji bio je Hermann Göring, sin diplomata, koji se priključio elitnoj pruskoj pukovniji prije Prvoga svjetskog rata i istaknuo se kao pilot s visokim odličjima za vrijeme rata. Pristupio je stranci 1922. kad je čuo Hitlera kako govori. Bio je ozbiljno ranjen u prepone u puču u studenom 1923. Pobjegao je u inozemstvo, ali je bio amnestiran i vratio se 1928. te postao jedan od dvanaestorice stranačkih zastupnika izabranih za tu godinu. Od 1932. bio je predsjednik Reichstaga i jedan od malobrojnih nacionalsocijalista koji su ušli s Hitlerom u vladu u siječnju 1933., najprije kao ministar bez lisnice, zatim ministar zrakoplovstva, a 1935. postao je vrhovni zapovjednik novoosnovanih njemačkih zračnih snaga *(Luftwaffe*). Gorljivi, bučni, beskrupulozni, ali bezrezervno vjerni suradnik, Göring je bio važna politička ličnost; bio je častohlepan i tašt, ali dovoljno lukav da zadovolji svoju glad za napredovanjem u diktatorovoj sjeni. U prosincu 1934. službeno je proglašen Hitlerovim nasljednikom, a već potkraj tridesetih vodio je njemačke unutarnje poslove i vanjsku politiku prilično neovisno, premda ne neposlušno. Za vrijeme rata njegovu je ulogu sve više potiskivao sam Hitler, a u posljednjim danima rata Hitler ga je osudio na smrt zato što se usudio predložiti da on treba preuzeti vladu

koju Hitler više ne može kontrolirati iz svojega opkoljenog bunkera u Berlinu.[74]

Još jedan preživjeli iz prvih dana pokreta, Joseph Goebbels, ostao je s Hitlerom do samoga kraja i ubio se sa cijelom svojom obitelji. Sin radnika iz Düsseldorfa, koji se brzo uzdigao do direktora pogona, Goebbels je bio niska, slabašna stasa i izrazitih crta lica, oštrouman, invalid zbog deformacije stopala, s nagonskim neprijateljstvom prema etabliranoj eliti predratne Njemačke. Bio je jedan od nekolicine. stranačkih čelnika koji su se mogli pohvaliti doktoratom. Ušao je stranku 1925. godine i proslavio se u Berlinu potkraj dvadesetih kao agitator i politički terorist i kao čovjek koji je imao moć ganuti slušateljstvo gotovo onako kako je to uspijevao Hitler sa svojim slušateljstvom. Godine 1933. dobio je za nagradu ministarstvo za propagandu i narodnu prosvjetu. Vjerojatno se sastajao s Hitlerom redovitije od drugih iz unutarnjeg kruga, premda je teško izmjeriti njegov utjecaj kao jednog od radikalnijih stranačkih vođa. Hitler ga je 1944. godine odabrao za posebnog povjerenika za totalni rat zbog njegove lojalnosti, bezobzirnosti i optimizma. Njegova emotivna ovisnost o Hitleru, kojega je nekritično smatrao njemačkim mesijom, bila je duboka i dovoljno snažna da potakne samoubojstvo.[75] Treći iz toga povjerljivog unutarnjeg kruga bio je Heinrich Himmler, koji se uzdigao na položaj šefa sigurnosti cijeloga *Reicha* i SS-a, elite pokreta u crnim uniformama, koja je potkraj dvadesetih godina davala Hitleru ljude za njegovu osobnu tjelesnu stražu.

Himmler, je potjecao iz ugledne bavarske katoličke obitelji, ali se nakon njemačkoga poraza u ratu, u kojemu je trebao sudjelovati za samo nekoliko tjedana, bacio u radikalnu nacionalističku politiku, ušavši 1923. godine u stranku u kojoj je stekao glas učinkovitoga, premetodičnog organizatora, opsjednutog biološkim opstankom nordijske rase. Bio je mršav, blijed i nenametljiv, tiha glasa i obješene brade, a zbog usana sa stalnim, gotovo refleksnim osmijehom, promatračima se činio i srdačnim i opasno neiskrenim. Bio je iskompleksiran svojim fizičkim izgledom i muškošću koju je štitio pretjeranom krutošću pred svojim ljudima. Godine 1936. postao je zapovjednik cjelokupne njemačke policije i Gestapoa, a 1939. posebni povjerenik za zaštitu njemačke rase, i te dvije dužnosti spojio je u ulozi organizatora masovne deportacije i genocida tijekom rata. U ratnim godinama bio je sve bliže Hitleru što je više blijedjela Göringova zvijezda, ali je poput Göringa pokušao izgurati Hitlera u posljednjim danima *Reicha.*[76] Obojica su počinila samoubojstvo: Himmler kada su ga uhvatili Britanci 21. svibnja 1945., a Göring 15. listopada 1946. kako bi izbjegao smaknuće nakon što ga je Međunarodni vojni sud u Nürnbergu osudio na smrt.

Krugu drugih vođa oko Hitlera nedostajalo je političke veličine, vještine i bezobzirnosti unutarnje jezgre. Rudolf Hess nije bio dorastao natjecanju za utjecaj. Robert Ley, koji je bio na čelu Njemačke radne fronte, osnovane 1933. umjesto sindikata, upravljao je stranačkom nacionalnom organizacijom i bio još jedan "stari borac" koji je ostao u službi tijekom cijele

diktature, neprekidno raspravljajući sa suradnicima o pitanjima političke odgovornosti. Baltički Nijemac Alfred Rosenberg, jedan od prvih članova stranke, bio je" samozvani stranački filozof. Njegovo lice s izbuljenim očima i tamnim podočnjacima doimalo se trajno i neugodno zlovoljno; lebdio je na rubu kruga, katkada u Hitlerovoj milosti, ali često žrtva spletki svojih kolega. Pridošlice u stranci, čije je članstvo potjecalo tek od početka tridesetih, bili su rijetko u skupini iz unutarnjeg kruga. Joachim von Ribbentrop, tašt, bez smisla za humor, nepopustljivo umišljen, postao je glasnogovornikom za stranačke inozemne poslove, a 1938. ministar vanjskih poslova, potpuno u Hitlerovoj vlasti, ali drzak i uobražen u komunikaciji sa svima drugima. Prema Albertu Speeru, koji je ušao u stranku 1931. godine, Hitler je pokazivao posebnu naklonost kao prema čovjeku odgovornom za ostvarenje mnogih Hitlerovih arhitektonskih snova. Godine 1942. postao je ministar za naoružanje i streljivo, položaj koji ga je dovodio u redoviti kontakt s Hitlerom. Uvučen je u privatni krug pobočnika, posluge, te tajnika i tajnica, počašćenih dugim noćima s večerama, prikazivanjem filmova i držanjem monologa, premda nije bio blizak s drugima u vodstvu koji su 1944. uspješno isplanirali smanjenje njegova utjecaja. U posljednjim mjesecima rata u sviti su bili "stari borci" koji su radili za pokret dvadeset godina i više i koji su još vladali sustavom.

Hitler je do kraja kratkovidno vjerovao u kvalitetu i lojalnost stranačkoga aparata oko sebe. "Izvan sebe sam", navodno je rekao u travnju 1945., samo nekoliko

tjedana prije samoubojstva, "na pomisao da će Njemačka odsad biti lišena svoje elite koja ju je dovela do vrhunaca herojstva..."[77] No, Hitlerova je ličnost zapravo vladala njegovom svitom koja je, baš kao i ljudi oko Staljina, bila poslušna, oprezna i prestrašena. "Jedno je sigurno", napisao je Speer neposredno poslije rata, "svi njegovi suradnici koji su dugo tijesno surađivali s njim bili su potpuno ovisni o njemu i poslušni." U Hitlerovoj nazočnosti "bili su beznačajni i plašljivi" i "nisu imali vlastitu volju". No, kad bi se odmaknuli od izvora svojega psihološkog uškopljenja, bivali su "grubi i egocentrični... u odnosu na svoje podčinjene".[78] Hitler je nedvojbeno bio svjestan nadmetanja pripadnika svoje svite, pa je, poput Staljina, možda zaigrao igru *divide et impera,* ali gotovo nema dokaza da je namjerno režirao napetosti među njima (ili ih poticao). Tijekom godina što ih je proveo u Hitlerovoj neposrednoj sjeni Speer je zapazio da Hitler nagonski ili impulzivno pruža ili povlači svoju naklonost isključujući one koji su otvoreno pokazivali protivljenje i proizvoljno nagrađujući one koji su zadobili njegovo povjerenje. Hitler je bio u stanju prepoznati prijetnje svojem položaju, kao što je to prepoznao u Röhmu, pa i poslije, kada je odbio proširiti Göringove već ionako pozamašne odgovornosti kad je Ministarstvo rata ostalo bez ministra 1938., ali je općenito tolerirao unutarnju jezgru stranačkog vodstva koliko god su neki od njih ponekad bili nestručni, raskalašeni, nesposobni ili u zabludi.

Općenito je prihvaćeno da je postojanje konkurentske, vlasti gladne elite oko Hitlera bitno ograničilo provođenje diktature. Izraz koji se upotrebljava za opis sustava vlasti koji je time nastao jest "polikratska vladavina", država s više centara moći, a antonim toga izraza je "autokracija". Takav ustroj, kako se tvrdi, smanjuje diktatoru neovisnost ili slobodu manevriranja istodobno osporavajući koherentnost sustava i kočeći njegovu sposobnost provođenja politike.[79] Zbog toga je delegiranje vlasti, premda neizbježno, bilo i besmisleno, jer je poticalo stvaranje posebnih blokova moći oko članova unutarnje elite, čije su nepopustljivo političko samoljublje, ljubomorno svojatanje odgovornosti i institucijska nesigurnost potkapali razlog za delegiranje. To tumačenje potiče temeljna pitanja provođenja diktature koja bi se mogla primijeniti i na Sovjetski Savez. No ni u jednom slučaju "polikracija" se ne može lako dokazati. Moć se ne bi smjela brkati s odgovornošću. Ni u jednoj ni u drugoj diktaturi nije bilo drugih centara moći koji bi bili odvojeni od volje središnjeg lika, čiji je autoritet mogao prevladati svaku odluku donesenu drugdje u sustavu. To se nije nikada uhodalo zbog složenosti i jednog i drugog vladajućeg sustava, ali odsutnost trajne kritike iz centra nije štetno djelovala na načelo koje je omogućavalo Hitleru ili Staljinu da na nečemu inzistiraju ako su smatrali da to zaslužuje njihovu intervenciju. Neposredna svita u jednoj i drugoj diktaturi bila je podvrgnuta jakoj političkoj kontroli. Berijin sin motrio je rad Staljinova dvora dulje od jednog desetljeća: "Staljin je uspio

obuzdati sve ljude oko sebe... svakim je upravljao željeznom šakom." lako se ponosi "jakom skupinom" oko Staljina, Molotov priznaje u svojim sjećanjima: "... bili smo poput pubertetlija" u njegovoj nazočnosti. "On nas je vodio, on je bio *pravi* vođa."[80] Hitler je doslovce paralizirao ljude koji su inače bili, kako kaže Speer, skloni "nasilnu ponašanju u vlastitoj sferi utjecaja". U nizu prigoda vidjeli su Göringa, kojega su smatrali najvažnijom političkom ličnošću nakon Hitlera, kako u suzama ili blijed i nesuvisao odlazi s privatnog i neugodnog razgovora s Hitlerom.[81] Ni jedan od dvojice diktatora nije trpio ozbiljno ili trajno protivljenje; bilo bi teško vjerovati da bi podnijeli sustav vladavine koja se temeljila na izrazitom obnašanju neovisne vlasti u nekoliko centara.

Isplati se pozornije ispitati što su Hitler i Staljin *doista* očekivali od ostalog vodstva. Prvo, oni su bili rezonator i poticaj diktatorskih zamisli. Obojici je bio potreban uski krug, jer se ni jedna ni druga diktatura nije provodila u izolaciji. U Kremlju se raspravljalo o mnogim problemima; Staljin je poticao svoje suradnike da izraze svoja gledišta, raspravljao s njima i tražio njihova objašnjenja i opravdanja. Volio je na kraju rezimirati diskusiju, dajući jasno na znanje kakvo je njegovo gledište i isključujući druga. Hitler gotovo nije bio sposoban dulje slušati druge, ali je trebao druge ljude da slušaju njega. Eugen Dollmann, jedan od njegovih prevoditelja, koji ga je promatrao niz godina, opisao ga je kao čovjeka koji "uopće ni u koje vrijeme nije imao dara za razgovor". Stajao bi nespretno s gostima ili bi sjedio jedva govoreći za stolom "sve

dotle dok netko ne bi dotaknuo temu koja je njega zanimala, pa bi se tada upustio u monolog koji bi znao potrajati i nekoliko sati".[83] Speer je bio jedan od rijetkih koji se mogao usprotiviti Hitleru i objasniti mu svoje gledište ne pobuđujući uzvratnu tiradu, ali to se uglavnom tumačilo strogo stručnom prirodom pitanja ratne proizvodnje ili arhitektonskim projektima o kojima su njih dvojica raspravljali.[84]

Drugo, unutarnji krug koristio se kao politička grupa za rješavanje posebno žurnih ili važnih problema. Odobrenje posebnih ovlasti nije bilo priznanje slabosti nego posljedica oblika personalne vladavine u kojoj su se neuspjeh, nesposobnost ili otpor normalnih državnih kanala u provođenju politike nadvladavali imenovanjem povjerljivih članova unutarnjeg kruga pod iznimnim uvjetima. Za jednog i drugog diktatora prioritet nije bio opstanak zdravih ili razumnih postupaka zasnovanih na poštivanju birokratske prakse ili uobičajenih razgraničenja: njihov prioritet bilo je djelovanje radi postizanja posebnih rezultata. Unutarnji krugovi sastojali su se od ljudi s jakim vlastitim mišljenjem i političkim ambicijama, i oni su dobivali prostora za osobnu inicijativu. Ako bi dodjela novih odgovornosti uzrokovala sukob s ustaljenim institucijskim interesima, to nije bilo važno sve dotle dok su nova organizacija i njezin organizator mogli izvršiti ono što je obećano. Taj sustav posredništva davao je svakoj od tih dviju diktatura dojam kaotične pogrešne namjene administrativnog rada i stalne napetosti između centra i periferije.

Posebni ciljevi i iznimne ovlasti odredili su mnoga imenovanja. U Sovjetskom Savezu Staljin je odredio Ždanova da bude odgovoran za uvođenje strogoga kulturnog konformističkog diktata tridesetih godina; Hruščova je otpremio u Ukrajinu 1938. da uništi ostatke Ukrajinske komunističke partije i podvrgne tu regiju strožoj kontroli Moskve; Kaganovič je poslan u Kazahstan da učini isto; Berija je 1945. dobio nadasve tajnu zadaću: da se pobrine za proizvodnju atomske bombe za tri godine i da ne štedi sredstva. Iz godina građanskoga rata sovjetski je sustav naslijedio običaj neredovite, prisilne intervencije predstavnika središnje vlasti oboružanih posebnim ovlaštenjima, ali to nije tim delegatima omogućilo da i sami imaju izvor moći. Njihova moć bila je uzajmljena od središnjih vlasti i jačala je baš zbog te pupčane veze s centrom.

U Trećem *Reichu* uspostava posebnih povjereničkih ovlasti postala je rutinska tek od sredine tridesetih godina dvadesetoga stoljeća. Uzor je bila uspostava drugoga četverogodišnjeg plana, pretvorenoga 18. listopada 1936. u zakon koji je omogućio

Göringu, preuzimanjem uloge njegova ovlaštenog predstavnika, jedinstveni oblik vlasti, definirane u uredbi kao "punomoć" *(Vollmacht)* kako bi se otklonile sve političke ili institucijske prepreke na putu k postizanju plana.[85] To je ovlaštenje bilo dovoljno stvarno, i njegov ga je korisnik iskoristio da grubo odbacuje prigovore ministarskoga, vojnog i gospodarskog vodstva kako bi se ubrzalo naoružavanje i gospodarska obnova, ali to je ovlaštenje potjecalo od

samog Hitlera, kako je jasno bilo naznačeno u uredbi. Uslijedila su druga izvanredna imenovanja radi rješavanja glavnih problema: Himmler za pitanja rase i raseljavanja, Ley za socijalnu politiku njemačkoga Novog poretka, Fritz Sauckel, *Gauleiter* za Tiringiju, za iskorištavanje radne snage europskih zemalja u njemačkom gospodarstvu, Goebbels kao opunomoćenik za totalni rat. Za sva ta imenovanja - katkada je to bio opunomoćenik, katkada komesar (naslov koji nije potpuno kompromitirala asocijacija na sovjetski sustav), a katkada povjerenik - ovlaštenje za provođenje volje vlade potjecalo je od središnje vlasti i nije bilo neovisno o njoj. Upravo je improvizatorska i neprovjerena narav takvoga prenošenja ovlasti uzrokovala mnoge političke napetosti; iako s neposrednom Hitlerovom potporom, novi dužnosnici morali su se još probijati kroz neprijateljski birokratski teren s već ustaljenim interesima kako bi proveli ono što centar želi.

Nedvojbeno je da su i jedan i drugi diktator mogli sve to obavljati sami s aparatom koji je bio pod njihovom neposrednom, svakodnevnom kontrolom. Hitler je potpisivao mnogobrojne spise, stavljene na njegov pisaći stol, ne obraćajući im preveliku pozornost. Neka su ga područja državne politike manje neposredno zanimala, premda bi bilo pogrešno tvrditi da Hitler nije znao za njih ili da ga nisu zanimala kad bi postala doista važna. Njegove ratne uredbe, zakoni i zapovijedi pokazuju da je odobravao i potpisivao spise povezane s unutarnjom politikom unatoč pritisku što ga je nametalo nadziranje vojnih operacija. Za vrijeme

rata Hitler je radio s gorljivom odlučnošću sve dotle dok Speer nije prosudio da je postao "rob rada".[86] I Staljin je radio do kasnih noćnih sati, ali je mogao izaći nakraj samo s dijelom posla što su mu ga svakodnevno predočili, pa bi, prema procjeni jednog biografa, riješio 100 do 200 spisa. Mnoge su odluke bile donesene bez formalnog spisa. Staljin bi dodao kvačicu ili svoje inicijale debelom plavom olovkom ako se slagao ili bi napisao "suglasan".[87] Molotov se sjećao velikog svežnja, zavezanog uzicom, nepotpisanih dokumenata koji su "mjesecima" stajali neotvoreni u Staljinovoj dači. Uredbe su se pisale iznad njegova tiskanog potpisa. Inače bi, nastavio je Molotov, "jednostavno postao birokrat", a takvu sudbinu Staljin nikada nije želio.[88] Hitler se bojao iste sudbine. "Ne mogu zamisliti ništa groznije", čuo ga je sobar kako govori, "od sjedenja u uredu dan za danom čučeći nad dokumentima i tako ispunjavajući život."[89] I jedan i drugi usredotočili su snage na ona pitanja visoke politike koja su bila posebno važna po njihovoj ocjeni ili ocjeni drugih ljudi. Kad bi mu predočili dokumente, Staljin je pitao: "Je li to važno?" I ako bi dobio odgovor da jest, "gutao bi tekst do posljednjeg zareza"[90] Hitler bi usredotočio pozornost na područja politike koja je smatrao primjerenima vodi: vojne pripreme i vojni sukob, vanjska politika, trajno arhitektonsko naslijede i opstanak rase.

U tim prioritetnim područjima državnih poslova i Staljin i Hitler suočavali su se sa širokim rasponom problema koje je trebalo riješiti i smetnji što ih je trebalo ukloniti. Njihove sklonosti nisu se mogle lako

odrediti. Stvaranje novoga gospodarskog poretka, preobrazba društva, borba protiv religije, naoružanje za rat i za pobjedu u ratu opširno se opisuju u tekstu koji slijedi. Uspjeh je uvijek bio malo manji od optimalnog, ali je ipak bio značajan. Bez vidljivih postignuća ni jedan od tih diktatora ne bi mogao svojatati ista prava na vrhovnu vlast. "No, on je mnogo učinio", primjećuje Molotov opravdavajući Staljina, "a to je najvažnije."[91] Put za postizanje cilja značio je rješavanje sličnih pitanja u oba sustava. Primjerice, napetosti između centra i periferije stvarale su trajni poticaj za centralizacijom radi sprečavanja centrifugalnih pritisaka ili jednostavno inercije koji ometaju provedbu politike. Glavnina političkog sukoba u Sovjetskom Savezu tridesetih godina i grozan teror što ga je on izazvao potjecao je od nastojanja Staljinove vlade da prekine utjecaj lokalnih partijskih čelnika i uspostavi instrumente središnje komunikacije i nadzora radi bolje usklađenosti političkih ciljeva i konačnog ishoda.

U Hitlerovoj Njemačkoj to je pitanje bilo složeno zbog naslijeđene društvene moći ili političkog utjecaja institucija koje su stajale na putu njegovim prioritetima. Politički sukobi tridesetih godina nisu bili proizvod namjernoga ili nehotičnog institucijskog darvinizma nametnutog stranačkom vodstvu nego posljedica sukoba između stranačkoga vodstva i snaga konzervativnog nacionalizma i konzervativne društvene moći koncentrirane u tradicionalnom vojnom vodstvu, u dijelu poslovne zajednice koja je predstavljala stare sektore teške industrije, u

diplomatskom zboru i preživjelim nenacionalsocijalističkim ostatcima nacionalističke koalicije zasnovane 1933. godine. Napetost između tih ustaljenih institucija i težnja nacionalsocijalističkoga pokreta predstavljala je glavnu zapreku u ostvarenju radikalnije rasne i nacionalne politike.

Kriza je riješena u produljenoj političkoj borbi od 1936. do 1938. godine. Početak je označen stvaranjem četverogodišnjega plana u listopadu 1936., a kraj je došao sa stvaranjem Vrhovnoga zapovjedništva oružanih snaga u veljači 1938. godine pod neposrednom Hitlerovom nadležnošću. U oba slučaja Hitlerov cilj nije bio množenje, namjerno ili slučajno, broja ustanova odgovornih za istu zadaću, nego upravo obratno - centralizacija donošenja odluka i pojednostavljenje izvršavanja politike umjesto fragmentarnoga i natjecateljskog procesa izvršavanja politike. Imenovanje Göringa označilo je prijelazno razdoblje s gospodarske i vojne politike koju je diktiralo vojno vodstvo i ministarstvo gospodarstva pod konzervativnim bankarom Hjalmarom Schachtom i otvorilo put opsežnom ponovnom naoružavanju i gospodarstvu podređenom vojnim potrebama.[92] Odluku da se proglasi vrhovnim zapovjednikom oružanih snaga 1938. godine potaknulo je Hitlerovo razočaranje mlakim stajalištem vojnog vodstva prema aktivnijoj i silovitijoj vanjskoj politici. Novi položaj omogućio mu je središnju kontrolu, praktički nad većinom pitanja vojne i vanjske politike, pa ga konzervativni krugovi nisu više mogli sprečavati u njegovim ratnim ambicijama.[93] Tijekom sljedećih

osamnaest mjeseci Schacht je morao dati ostavku u studenom 1937., vojno vodstvo bilo je prisiljeno odstupiti s dužnosti u siječnju i veljači 1938., a nenacionalsocijalistički ministar vanjskih poslova Constantin von Neurath otpušten je u isto vrijeme.

Kriza nije bila unaprijed planirana, ali se nastavila korak po korak borbom iza kulisa, i time je završila formalna koalicija s konzervativnom strujom i stvoren politički establišment sastavljen od čelnih stranačkih ljudi.

Ovaj primjer pokazuje kako je važno sagledavati te diktature ne kao fiksne, idealne sustave centralizirane vlasti koju su zatim potkopala opsežna "ograničenja" nametnuta njihovom društvenom i institucionalnom stvarnošću, nego primijeniti obrnuti pristup. Diktatori su trebali ukloniti ograničenja u provođenju vlasti i oblikovanju politike iz početnog položaja na kojem je njihova vlast bila još daleko od apsolutne. Hitlerova vlast nije slabjela s razvitkom diktature nego je jačala; Staljinov je apsolutizam bio snažniji nakon krize gospodarske modernizacije nego tijekom same krize. Proces centralizacije obuhvaćao je prepoznavanje granica u oblikovanju politike, kompromis s njima ili uklanjanje tih granica. Posljedica je bio proces u kojem je diktator stalno prisvajao sve neograničeniju vlast, a ne sustav u kojem je teoretski neograničenu diktaturu stalno ugrožavalo ograničenje.

Dva primjera poslužit će za prikaz opsega do kojeg su oba diktatora uspjela prevladati ta ograničenja u donošenju svojih odluka. Oba se odnose na situacije u

kojima se važni ljudi iz političkih i vojnih institucija nisu složili s diktatorovim stajalištem, i obje su odluke dovele do ishoda koji je pokazao da ostatak establišmenta ima pravo, a diktatori krivo. Prva je bila Hitlerova odluka da napadne Poljsku u rujnu 1939. godine, uvjeren da će sukob biti lokaliziran. Druga je bila Staljinova odluka da ne poduzima nikakve ozbiljne radnje radi sprečavanja njemačkoga napada u ljeto 1941., uvjeren kako Hitler nije vojno dovoljno jak da napadne Sovjetski Savez niti spreman odustati od njihova političkog sporazuma u kolovozu 1939., tjedan dana prije Hitlerova napada na Poljsku.

Sam Hitler donio je odluku o pripremi rata protiv Poljske i o konačnoj zapovijedi njemačkoj vojsci da prijeđe granicu. On te odluke nije donio zanemarujući međunarodni poredak jer mu je slabost Zapada prema njegovoj diktatorskoj volji pružila priliku za njegov postupak. Moglo bi se donekle tvrditi da je njemački iredentizam u poljskim pograničnim područjima natjerao Hitlera na čvrst stav prema Poljskoj, ali time bi se izgubila iz vida činjenica da je Hitler 1939. odlučio povesti mali rat i pritiskom dovesti Poljake u situaciju u kojoj nije bila moguća nikakva nagodba nego samo sukob. Detalje za pripremu akcije razradila je vojska koja je u tom stadiju još mogla provesti svoju volju u stručnim pitanjima. Odluku za rat ipak je u svoje ime donio Hitler te je 3. travnja, poslije neuspjelih pregovora s poljskom vladom o dobrovoljnom ustupanju određenih teritorija Njemačkoj u ožujku 1939. godine, zapovjedio vojsci da pripremi *Fall Weiss*, strateški plan za napad i

okupaciju cijele Poljske kasnije toga ljeta. Rat će, tvrdio je u svojoj zapovijedi, "iskorijeniti prijetnju" iz Poljske "za sva vremena", ali preduvjet za rat bila je diplomatska izolacija Poljske. Hitler je gledao na rat kao na lokalni njemačko-poljski sukob, zbog kojega će Zapad, u najboljem slučaju, samo prosvjedovati i prijetiti.[94]

Hitler je bio uvjeren da Zapad neće intervenirati kako bi spasio Poljsku, i to ga je uvjerenje - izvanredno važno za njegov pogled na rat - pratilo cijelo ljeto 1939. godine. Postrojbe su razmještene na položaje 12. kolovoza, a napad je bio je određen za 26. kolovoza. Prijeporna točka nije bio rat protiv Poljske, koji je narod donekle podupirao, nego je problem bio u tome da se on ne širi. U ljetnim mjesecima francuska i engleska vlada jasno su dale na znanje da će one, bude li Poljska napadnuta, objaviti rat. Opći rat nije odobravala ni njemačka javnost niti vojno i stranačko vodstvo. Hitler je tvrdokorno ostao pri ocjeni da je Zapad vojno preslab, politički podijeljen i mlitav te da se neće oduprijeti demonstraciji političke volje - "Naši su neprijatelji crvići; vidio sam ih u Münchenu" - a obavještajna zajednica dobavljala mu je materijale iz kojih je crpio dokaze u prilog svojih pretpostavki.[95] Kad je kriza došla do vrhunca, nesigurnost u reakcije Zapada zahvatila je i Hitlera. Stoga je 23. kolovoza na brzinu potpisan pakt sa Sovjetskim Savezom kako bi se zajamčila njegova neutralnost. Hitler je to iskoristio kako bi likujući pokazao svojoj sviti da se Zapad više ne može nadati kako će spriječiti njegovo osvajanje Poljske. Ponovno je oklijevao 25. kolovoza, kada je

trebalo izdati zapovijed za napad, pa je dan invazije odgođen na 1. rujna. Posljednjih dana članovi unutarnjeg kruga izrazili su sumnju. Göring se požalio Goebbelsu da se nisu uspješno trudili šest dugih godina "kako bi u ratu sve to stavili na kocku". Goebbels je zabilježio u svojem dnevniku bojazan da je Hitler krivo ocijenio raspoloženje, ali i Hitlerovo samopouzdanje dan prije rata: *"Führer*ne vjeruje da će Engleska intervenirati."[96] Zapovijed je izdana 31. kolovoza i nije bila povučena; tri dana poslije Velika Britanija i Francuska objavile su Njemačkoj rat.

Odluku o napadu na Poljsku, unatoč dokazima da će ta invazija izazvati opći rat, koji Hitler nije htio (rat protiv Francuske, čuo ga je njegov pobočnik kako kaže potkraj kolovoza, "problem je za kasnije"; Poljska će "ostati izolirana"), treba shvatiti kao izraz Hitlerova shvaćanja svojeg autoriteta. Godinu dana prije bio je planirao drugi mali rat, protiv Čehoslovačke, ali je bio prisiljen - zbog straha od zapadne intervencije, javnoga mišljenja koje time nije bilo oduševljeno i Göringove neposredne intervencije na dramatičnom sastanku 28. rujna prije podne - prihvatiti Münchenski sporazum i nagodbu. On to nije smatrao pobjedom izvojevanom diplomatskim prijetnjama nego porazom svojih ratnih planova. *"Führer* je napokon popustio, potpuno", primijetio je jedan svjedok u svojem dnevniku. Hitler je 1939. odlučio da ne ponovi to javno popuštanje te da drugi put ne odustane od rata kao vrhovni zapovjednik Njemačke bez obzira na opasnosti. "Uvijek sam prihvaćao veliki rizik, uvjeren da bi se mogao isplatiti", izjavio je vojnim zapovjednicima. "I sada je

rizik velik. Željezni živci. Željezna odluka." Bio je "izuzetno razdražljiv, ogorčen i jedak", a svi oko njega savjetovali su mu da bude oprezan u kolovozu 1939. godine.[97] Kad ga je na dan njemačke invazije na Poljsku Ribbentrop upozorio na opomene iz Pariza da će se Francuska zaratiti s Njemačkom, Hitler mu je odgovorio: "Napokon sam odlučio nešto poduzeti ne obazirući se na mišljenje ljudi koji su me već desetak puta pogrešno obavještavali... Oslonit ću se na vlastitu prosudbu."[98] U rujnu 1939. odbacio je dokaze da je opći rat neizbježan i zanemario sve pokušaje stranke, oružanih snaga, javnog mišljenja i stranih državnika da ograniče njegovu vlast. Rat protiv Poljske bio je tipični izraz diktatorske samovolje.

I Staljin je u proljeće i ljeto 1941. uporno tvrdio da nema opasnosti od njemačkoga napada. I to je mišljenje bilo donekle razborito. Hitler je bio u ratu s Britanskim Carstvom, a u sukob na Balkanu uvukli su ga njegovi talijanski saveznici. Prema riječima sovjetskoga veleposlanika u Washingtonu, Maksima Maksimoviča Litvinova, Staljin je smatrao da bi Hitlerov napad na "takvu moćnu zemlju kakva je naša" prije negoli okonča rat na Zapadu bio "ludost".[99] U travnju 1941. Sovjetski Savez sklopio je s Japanom sporazum koji je zajamčio neutralnost te zemlje i dao Sovjetskom Savezu slobodne ruke da koncentrira svoje snage u zapadnim područjima. Staljin je. naredio točnu i potpunu isporuku materijala Njemačkoj po uvjetima trgovačkih ugovora sklopljenih između 1939. i 1941. godine, a Sovjetski Savez davao je ograničenu pomoć njemačkim snagama koje su napadale Britaniju iz

zraka i s mora. U proljeće 1941. Staljin je napisao Hitleru osobno pismo, koje je ostalo neobjavljeno, tražeći uvjeravanja da Nijemci s nagomilavanjem vojske na Istoku nemaju neprijateljske namjere; Hitler je odgovorio da se ondje odmaraju pred invaziju na Britaniju. No, usprkos tom naoko uvjerljivom tumačenju njemačkih namjera, golem broj svakakvih dokaza pokazivao je kako se Njemačka priprema za opsežan napad. Njemačke planove prikrivala je domišljata prijevara, ali postupno prebacivanje tri milijuna ljudi i opreme na konačne borbene položaje nije se moglo stalno prikrivati. Među mnogobrojnim obavještajnim podatcima, neki su potjecali od komunističkih simpatizera na njemačkoj strani, koji su prešli na sovjetski teritorij s informacijama o njemačkim namjerama. U Moskvu su stigla najmanje osamdeset i četiri upozorenja, ali na Staljinov poticaj smatrali su ih namjernom provokacijom ili krivim informacijama što ih šire Britanci kako bi uvukli Sovjetski Savez u rat. Na sastanku ratne sekcije Centralnog komiteta 21. svibnja obavještajni podatci dočekani su s takvom nervozom da su prisutni zaboravili uobičajeno zapljeskati kad se spomenulo Staljinovo ime. No sva su nastojanja Staljinova kruga ne bi li ga pridobili da ozbiljno shvati obavještajne podatke bila bezobzirno odbačena. Kad se general Proskurov, šef sovjetske obavještajne službe, posvadio sa Staljinom, bio je uhićen i strijeljan.[100]

Staljinovo uvjerenje prešlo je u opsesiju. Prema nekim izvještajima, Staljin se i te kako bojao mobilizacije protiv njemačke opasnosti, jer je

caristička mobilizacija u srpnju 1914. izazvala krizu koja je dovela do Prvoga svjetskog rata, te je 14. lipnja odbacio prijedlog načelnika Glavnoga stožera, generala Georgija Konstantinoviča Žukova, da stavi sovjetske vojne snage u stanje najveće pripravnosti riječima: "To je rat!"[101] U međuvremenu su sovjetski špijuni i simpatizeri u inozemstvu neprekidno izvještavali o točnom datumu njemačkoga napada, te o veličini i opsegu napada. I Staljina su mučile dvojbe kao i Hitlera u kolovozu 1939. No, što su ga više spopadale dvojbe, odlučnije je izražavao svoj autoritet. Iako su vojnici Crvene armije mogli na granici zapaziti okupljanje vojnih snaga na drugoj strani, a sovjetski su promatrači zabilježili 180 njemačkih izviđačkih letova duboko na sovjetskom teritoriju, Staljin se na to nije obazirao i u tome su ga podupirali njegovi ulizice. Godinama nakon toga Molotov je još branio Staljina: "Ima posvuda mnogo provokatora. Zato se ne može vjerovati obavještajnim podatcima." Priroda Staljinove dominacije sama je sebi nanosila štetu. Berija je kao šef državne sigurnosti bio dužan iskorijeniti provokatore i defetiste koji su širili lažne glasine o njemačkoj ratobornosti, pa je 21. lipnja, nekoliko sati prije najveće invazije u povijesti, pisao Staljinu: "Moj narod i ja, Josife Visarionoviču Staljine, nepokolebljivo pamtimo vaše mudro proročanstvo: Hitler neće napasti 1941. !"[102]

Staljinova odluka bila je javno očitovanje njegove diktature kao i Hitlerova dvije godine prije. Obje odluke odnosile su se na pitanja od najveće važnosti; obje odluke donesene su usprkos činjenicama; obje su

donesene unatoč sumnjama što su ih izražavale vodeće vojne i civilne ličnosti; obje su donesene usprkos mučnoj sumnji u sebe ili možda baš zbog nje. Posljedice su bile teške, ali ni u jednom slučaju diktaturu nisu oslabili javni dokazi o svojevoljnoj krivoj procjeni. "Staljin je i dalje bio nezamjenjiv", primijetio je Molotov poslije. Hitler je potajno bio potresen. "Jasno se vidjelo kako je šokiran", zapisao je jedan svjedok.[103] Bjesnio je zbog onoga što je nazvao zapadnom budalaštinom i drskošću. Njegova svita javno je pokazivala "teško malodušje".[104] Staljinova reakcija bio je bijes zbog Hitlerove dvoličnosti, ali i bijes na sebe. "Lenjin je osnovao našu državu", progunđao je nakon odlaska sa sastanka radi upoznavanja s katastrofalnim sovjetskim porazima tjedan dana nakon invazije, "a mi smo je razjebali."[105] Podrška javnosti i oružanih snaga pridobivena je u obje države. Rat je prikazan kao nešto za što treba okriviti druge: Britaniju i Francusku zato što su ponovno opkolile Njemačku i započele neopravdani rat, Njemačku zbog ničim izazvane fašističke agresije. U Njemačkoj se određeni broj viših časnika bavio mišlju da udarom zbaci Hitlera, ali su odustali od toga pokušaja zbog njegove očite i opće popularnosti. Staljin se 3. srpnja 1941. na radiju obratio sovjetskom narodu, prvim javnim govorom od invazije, i pozvao "braću i sestre" da pruže otpor agresiji svime što je u njihovoj moći. Stanovništvo je taj govor dočekalo s općim olakšanjem. Hitler je diktirao obraćanje naciji odmah, 3. studenoga 1939. Počeo je, možda nesmotreno, riječima "dragi stranački drugovi", a zatim

je te riječi zamijenio s "njemačkom narodu", pozivajući ga da vodi rat do smrti.[106] Ni jednom ni drugom diktatoru nije u očima javnosti oslabjela moć zbog neuspjeha, i to pokazuje kako je neograničena bila njihova vlast i u najnepovoljnijim okolnostima.

Nije svaka odluka što su je donijela ta dva diktatora bila nedvosmisleno njihova. Za dvojicu diktatora opisanih u ovoj knjizi važno je to što su oni u pravom smislu riječi bili test granica diktatorske moći. Ni Hitler ni Staljin nisu mogli sebi dopustiti udaljavanje od stava što su ga zauzeli a da ne ugroze predodžbu o svojem autoritetu, ali nije bilo ni pojedinaca ni institucija sa sredstvima kojima bi ih obuzdali da su bili spremniji poslušati glas razuma. Te dvije krize otkrile su štetne učinke ne premale nego prevelike vlasti. Ako su postojale slabosti u te dvije diktature, one nisu nastale zbog toga što centar nije uspio primijeniti "potpunu" kontrolu nad društvom kojim je vladao (a to je očito bilo nemoguće), nego zbog stvarnoga izvanrednog autoriteta kojim su diktatori svojevoljno utjecali na politiku i događaje. Bili su izuzetni vladari, obnašajući oblik neposredne, običajne vlasti koja se temeljila na općem odobravanju naroda, jedinstvenom u dotadašnjoj i kasnijoj povijesti jedne i druge zemlje; ta su dvojica smatrala sebe izuzetnima, pozvanima da obave povijesnu zadaću u doba krize.

Takve oblike vlasti treba opisati političkim rječnikom koji se razlikuje od jezika uobičajene politike. Taj način vladanja nije trebao otvorene i sustavne oblike odlučivanja i stvaranja politike;

glavnina toga procesa bila je tajna, namjerno skrivana ili kategorizirana.

Nametanje politike nije se temeljilo na čvrsto ustaljenim linijama vlasti i odgovornosti nego na opsegu u kojem su predstavnici diktatora mogli koristiti izvanredna stanja ili iznimna, a obično i prisilna ovlaštenja za prenošenje diktatorove volje u politiku u pravom smislu te riječi kada je službeni državni aparat bio nekompetentan ili se tome protivio. Rušenje regularnoga sustava vlade bilo je pojednostavljeno zbog odsutnosti jasnog konsenzusa o naravi političke vlasti u razdoblju koje je neposredno prethodilo jednoj i drugoj diktaturi. Osnovna slabost u srži marksističke politike jest nejasan opis podrijetla vlasti. Ni Lenjinovo naglašavanje "diktature proletarijata" pod "upravljačkom snagom" partije nije razjasnilo pitanje kako treba uspostaviti vlast i provoditi je. Staljinova diktatura bila je prvi primjer mnogih kasnijih komunističkih država u kojima je sustav vlasti morao biti sazdan na temeljima doktrine koja je izrazito izbjegavala pitanja moći. U Njemačkoj je koncepcija političke vlasti bila u krizi dvadesetih godina dvadesetoga stoljeća, kada su milijuni odbacili republikanski sustav jer su smatrali stranačku politiku bitno nesposobnom za provođenje odlučne vlasti. I jedan i drugi diktator iskoristili su vakuum koji je tada nastao i stvorili jedinstvene i izuzetne oblike općenito prihvaćene ali apsolutne vlasti s kojom se velik dio stanovništva mogao poistovjetiti.

Ni jednog ni drugog vođu nitko nije ozbiljno ograničavao u obnašanju te vlasti. Nisu se upletali u

sve, znali su prihvatiti savjete, katkada su slušali prigovore i pomno su pratili javno mišljenje. No ništa nije umanjilo vlast koju su oni imali nad pitanjima koja su se ticala njih samih. Premda je tradicionalna predodžba o svemoćnom despotu, o despotu koji sve vidi, u središtu dobro podmazana političkog stroja osjetno oslabljena, i jedan i drugi diktator ipak su imali potencijalno neograničenu vlast (i sredstva da je osiguraju s odobravanjem naroda i delegiranjem odgovornosti). Bez te vlasti ne mogu se razumjeti jezovita postignuća jednoga i drugog sustava. Jedinstvena priroda ovog oblika vlasti nije imala problema sa svojom reprodukcijom. Hitler je tridesetih godina mnogo razmišljao o nasljedniku, a to nije čudno u sustavu u kojemu je odlučna bila "ličnost", a ne "položaj", kako piše jedan nacionalsocijalistički politički filozof. Stoga je 1934. izdao naredbu da će ga naslijediti Göring ako on umre ili bude ubijen; dodao je 1939. i nevjerojatnog Hessa, ("jednog od najvećih čudaka u Trećem *Reichu",* kako se izrazio Speer) koji je trebao biti nasljednik ako se nešto dogodi Göringu.[107] No pravo nasljedstva nije nipošto bilo hereditarno: Hitler je tražio da sljedeći *Führer* zahtijeva plebiscitarno odobrenje naroda i stranke i posebnoga stranačkog izbornog tijela. Budući vođe, vjerovao je Hitler, moraju poput njega proizaći iz naroda, u suprotnosti s bilo kakvim pisanim ustavnim pravilima.[108]

Obično se pretpostavlja da je sovjetska situacija bila drukčija, jer je autoritarna država, kojom je vladala partija, i prethodila Staljinu i nastavila se poslije

njegove smrti. No ni ovdje se nikada nije ponovno stvorio posebni autoritet kakav je uživao Staljin. Čak prije njegove smrti njegovi su potencijalni nasljednici počeli uklanjati sredstva bitna za osobnu diktaturu. Tajni ured prvog sekretara pretvoren je u službeni odjel koji je služio cijelom sustavu, a ne samo prvom sekretaru partije. Na Staljina su izvršili pritisak da 1952. sazove partijski kongres, prvi nakon 1939., a Centralni komitet počeo se sastajati redovitije. Poslije Staljinove smrti dogovorili su se za kolektivno vodstvo. Kad se Hruščov, koji je postao prvim sekretarom 1953. godine, pojavio kao Staljinov nasljednik 1956., njegove ovlasti, premda vrlo velike, nisu bile neograničene. Osam godina poslije Centralni ga je komitet svrgnuo.[109] Ni u Njemačkoj ni u Sovjetskom Savezu nije se mogao ponoviti običajni autoritet kakav su uživali i Hitler i Staljin, a ni osobno i proizvoljno upravljanje kakvo je išlo s tim. I jedan i drugi bili su proizvod posebnog trenutka u povijesti koji je dopustio nastanak jedinstvene spone naroda i vođe i koji se održao sve do njihove smrti.

3. Kult ličnosti

"Nema na planetu imena poput Staljinova. Ono blista poput sjajne baklje slobode, vijori se poput bojne zastave milijunima radnika širom svijeta; grmi poput groma upozoravajući klase robovlasnika i izrabljivača osuđenih na smrt... Staljin je Lenjin današnjice! Staljin je mozak i srce partije! Staljin je barjak milijunima ljudi u njihovoj borbi za bolji život."

Pravda, 19. prosinca 1939., na Staljinov 60. rođendan [1]

"Moj *Führeru!* Stojim danas pred tvojim portretom. Kako li mi on izgleda snažno, jako, lijepo i uznosito! Tako jednostavan, ljubazan, topao i skroman! Otac, majka, brat, sve u jednoj osobi, i više... Ti si *Führer,* premda ne izgovaraš zapovijedi. Ti si oživotvorenje zakona i ti si Zakon. Ti si Ljubav, ti si Moć."

Das Schwarze Korps, travanj 1939., na Hitlerov 50. rođendan[2]

Kad je 5. ožujka 1953. godine umro Staljin, cijeli je narod tugovao. Samo nekoliko sati nakon smrti prenijeli su ga u laboratorij uz Lenjinov mauzolej kako bi ga preparirali za ležanje na odru. Trebao je biti balzamiran poput Lenjina i položen na katafalk pokraj oca revolucije. Golem broj ljudi posivjelih, uplakanih lica, okupio su se oko Doma sindikata da bace pogled na tijelo. Bilo je toliko ljudi da su se stotine onesvijestile u gužvi, a mnogi policijski konji bili su nasmrt pregaženi. I oni koji su mrzili Staljina bili su svjesni moći i snage njegova kulta. "Nekako sam se", napisao je Andrej

Donatovič Sinjavski, "duševno uspio oduprijeti tom nevjerojatno snažnom magnetu čiji je epicentar smrtonosno zračio cijelim gradom... te noći njegova je nazočnost bila opipljivija na ulicama negoli ondje unutra, uz vijence i počasnu stražu."[3] Za prave pristaše, poput vojnika Pjotra Grigorenka, Staljinova smrt bila je "velika tragedija". Staljin je ostao "besprijekoran" u krdu pokvarenih ili zlih savjetnika. Mladi Pjotr Derjabin poslije se sjećao tjeskobnoga pitanja svoje punice kad je čula vijest o Staljinovoj smrti: "Što ćemo sada kada je mrtav drug Staljin? Što ćemo sada?"[4]

Hitler se ubio 30. travnja 1945. pucajući si u usta. Njegovo su tijelo bezobzirno istovarili u vrtu iza njegova bunkera, polili benzinom i spalili do neprepoznatljivosti. SS-ovci koji su čuvali njegov bunker u Berlinu napili su se popivši posljednje zalihe alkohola. Albert Speer, Hitlerov glavni čovjek za naoružanje, koji je razmišljao o atentatu na Hitlera nekoliko tjedana prije kako bi spasio Njemačku od potpune propasti, ali nije imao hrabrosti za to, uzeo je Hitlerovu fotografiju s njegovim potpisom, koju mu je bio dao sam Hitler, te se pred svima rasplakao čuvši vijest o smrti svojega vođe: "Tek se tada opčinjenost raspala, a čarolija nestala", napisao je poslije.[5] Nije bilo ni sprovoda ni komemoracije. U nekoliko tjedana sva je Njemačka doznala za grozote počinjene u tom režimu. Strah Saveznika da će kult Hitlera nadživjeti poraz bio je pogrešan, ali britanska je cenzura potkraj rata presretala njemačka pisma u kojima se izražavala očajnička želja da je on možda ipak živ, a u jednom je bila izražena gorljiva nada da se u tom trenutku rodi dijete koje će osvetiti Njemačku.[6] Anketa provedena među mladim Nijemcima u listopadu 1945.

pokazala je da 48% vjeruje kako je novi *Führer* odgovor za njemački preporod; još 1967. jedna trećina anketiranih Zapadnih Nijemaca smatrala je da bi Hitler bio među najvećim njemačkim državnicima da nije bilo rata.[7] Za vrijeme rata milijuni Nijemaca poginuli su za *Führera* i *Vaterland,* još više milijuna umrlo je za Staljina i *rodinu.* Iako su im smrti bile različite, i Hitleru i Staljinu narod je iskazivao nadasve jaku lojalnost tijekom njihova života.

Ta popularnost potječe u znatnoj mjeri od takozvanog "kulta ličnosti". Sistematsko ulagivanje toj dvojici vođa bilo je obilježje jedne i druge diktature. Slikar i književnik Wyndham Lewis pisao je o *Hitlerovu kultu* 1939. godine; u Zürichu se 1937. pojavila knjiga pod naslovom Der *Mythos Hitler (Mit o Hitleru)* u kojoj se Hitler uspoređuje s Muhamedom, a njegovi sljedbenici s muslimanskim fanaticima.[8] Suvremeni kritičari Staljinova režima usredotočili su se na neobična pretjerivanja u opisu Staljinove osobe, "legendarnog vođe".[9] Zbog takvih pretjeranih oblika političkoga štovanja, očitih i u slučaju Mussolinija, te su se diktature razlikovale od drugih oblika autoritarnosti, primjerice, od vojne diktature ili neustavne monarhije, zato što su cvjetale samo pomoću političke lukavštine, stvaranjem i prenošenjem kulta, a ne pomoću sile ili pokornosti. Stvaranje "nadličnosti" bilo je i uzrok i posljedica njihove moći.

Put dvaju diktatora do kulta ličnosti polazio je iz suprotnih pravaca. Ličnost je za Hitlera bila definitivni kriterij vodstva; ona je bila središnji element u njegovu čitavom političkom pogledu na svijet. U *Mein Kampfu (Moja borba)* posvetio je cijelo poglavlje toj temi. Hitler je tvrdio da je glavni cilj države promaknuće viših ličnosti na

položaje vlasti: "... ona se ne gradi na pojmu većine nego na pojmu ličnosti". Učinkovita moderna država "mora čvrsto usaditi načelo ličnosti u svoju organizaciju". Hitler je smatrao da "superiorni duhovi" nisu odabrani nego da nekako izranjaju tijekom borbe za opstanak u određenom narodu, "a samo ih život podvrgava testu". Ta su viša bića već po svojoj prirodi odvojena od mase: "Izvanredni geniji nemaju nikakva obzira prema prosječnom čovječanstvu." U početku pokreta Hitler je bio previše plah da vidi sebe u ulozi toga iznimnog lika. "Trebamo diktatora koji je genij", najavio je 1920.[10] Tek nakon neuspjelog puča 1923. počeo je doista vjerovati kako je on utjelovljenje svoje tvrdnje da veliki ljudi izranjaju iz društava u krizi. *Mein Kampf* bio je izraz predodžbe o borbi kao školi genija. Kad ga je stranka 1926. potvrdila kao *Führera*, predstavio se kao živi dokaz da je ličnost, a ne sposobnost, bogatstvo ili titula, ključ za vrhovno političko vodstvo. U Trećem *Reichu* kult ličnosti bio je za Hitlera prirodni ishod, a ne povijesno zastranjenje.

Hitler je smatrao pojam *Führera* jedinstvenim oblikom vodstva primjerenim modernom dobu u kojem narod u cjelini treba imati pravo na mišljenje u odabiru vođe. U razgovorima zabilježenim za vrijeme rata Hitler se mnogo puta vratio na pitanje o najboljem načinu opisa vodeće ličnosti. Odbacio je riječ "kancelar" zato što iz nje proizlazi da iznad njega postoji nekakav "vrhovni šef". Odbacio je i izraz "predsjednik": "Zamislite! Predsjednik Hitler!" Bio je nadasve neprijateljski raspoložen prema konceptu kraljevske vlasti i pozdravio je činjenicu da je s narodu bliskim izrazom *Führer* prekinuo s "posljednjim znacima podložnosti, tim ostatcima feudalnog doba". Smatrao je da primjer posljednjega *Kaisera* Wilhelma II. pokazuje "kako

loš monarh može uništiti dinastiju", pa je nakon 1933. odbijao svaku pomisao da se *Kaiseru* dopusti povratak u Njemačku iz progonstva u Nizozemskoj. Nasljednu monarhiju smatrao je "biološkom pogreškom"; sve slabija loza neizbježno vodi prema "slabljenju i propasti" države. "U nasljednim monarhijama", izjavio je na jednoj večeri u ožujku 1942., "najmanje osamdeset posto kraljeva ne bi moglo voditi ni špeceraj."[11] Neprijateljstvo je bilo uzajamno. Kad je Wilhelm II. objavio knjigu o istočnom simbolizmu 1934., naglasio je da svastika s krakovima okrenutim udesno (kao u Hitlerovoj Njemačkoj) simbolizira noć, nesreću i smrt.[12]

Staljin je proizišao iz revolucionarnog pokreta čiji je cilj bio iskorjenjivanje personalne vladavine cara i stvaranje diktature masovne partije koja barem formalno zastupa obične ljude. "Sovjetska vlast", pisao je Staljin 1914. dok je Hitler u zatvoru u Landsbergu diktirao svoj *Mein Kampf,* "ima najizrazitiji masovni karakter i najdemokratskija je državna organizacija."[13] Nekoliko odlomaka o vodstvu u tom tekstu potpuno je oprečno Hitlerovom stajalištu. Oni su usredotočeni na ulogu partije u vodstvu i pripremi mase radnika i seljaka za prijelaz na kolektivističku i demokratsku budućnost i na zajedničko odlučivanje. To je bio konvencionalni lenjinizam. Jedini ključ za Staljinov kasniji status kao objekta pretjerana obožavanja može se naći u retoričkom pitanju koje je postavio u istim primjedbama o sovjetskoj vlasti: "Tko može ispravno voditi proleterske milijune?" Staljinov odgovor temeljio se na Lenjinovu mišljenju o Boljševičkoj partiji kao avangardnoj ili vodećoj sili, ali on je otišao još dalje, tvrdeći da i partija mora razviti vlastitu unutarnju jezgru koja će upravljati

ostatkom partije. Ovdje se možda otkriva sjeme kasnije beskompromisne osobne nadmoći i tih viših partijskih kadrova. U razdobljima krize, pisao je, povijest traži "koncentraciju sila proletarijata u jednoj točki, skupljanje svih konaca revolucionarnog pokreta na jednom mjestu."[14]

U svim Staljinovim tekstovima naglasak na potrebi jedinstvene partijske linije, željezne discipline i potpune centralizacije svakako je u skladu s predodžbom da u određenom stadiju jedan jedini vođa može stvoriti te uvjete, ali malo je dokaza da je Staljin doista tako razmišljao dvadesetih godina. Već 1931. godine, kada ga je njemački biograf Emil Ludwig pitao u intervjuu kako opravdava svoj visoki položaj u komunističkoj hijerarhiji, Staljin mu je odgovorio da marksizam "nikada nije zanijekao ulogu heroja". Iako je skromnije dodao kako je "netko drugi mogao biti na njegovu mjestu", nije porekao da je herojski lik potreban; posve suprotno, "jer netko ga je morao zauzeti".[15] Međutim, Staljin nije pokušao stvoriti teoretsku osnovu za kult herojske ličnosti. Mnogo je čitao o povijesti velikih ruskih vladara, posebno o Ivanu IV. (Groznom) i Petru Velikom, koji su tridesetih godina rehabilitirani kao ruski povijesni junaci na Staljinov poticaj. Divio se Dostojevskom u čijem se *Zločinu i kazni* istražuje predodžba o tome kako se likovi iz svjetske povijesti mogu ponašati onako kako im se sviđa bez obzira na prevladavajući moral ili ideološka ograničenja. Staljina pamte po vrlo neteoretskoj primjedbi kako "narodu treba car", koja se često uzima kao objašnjenje pomaka s kolektivnog na individualno rukovodstvo.[16]

Međutim, ima mnogo svjedoka iz godina osobne diktature koji se sjećaju Staljinove očite nelagode zbog

kultnog statusa u narodu. "U početku", sjeća se Molotov poslije, "on se opirao kultu ličnosti", njemu se "nije baš sviđalo to ulagivanje". Tek poslije, nakon rata, doista je počeo "malo uživati u tome". Molotov je smatrao kako je kasniji Staljin postao prilično "umišljen".[17] U govoru u studenom 1937. Staljin je tvrdio kako "ličnost nije osnovni problem" i da on nije "istaknut čovjek" nego marljiv i svjestan sluga naroda.[18] U pismu što ga je u veljači 1938. uputio dječjem nakladničkom poduzeću Staljin se žalio da je predložena knjiga *Priče iz Staljinova djetinjstva* "puna činjeničnih pogrešaka, iskrivljavanja, pretjerivanja, nezaslužene pohvale". To nije bilo ono najgore, po njegovu mišljenju, jer "... knjiga namjerava utuviti u glavu djece (i ljudi općenito) kult ličnosti, vođa, bezgrešnih heroja".[19] Staljin je možda naposljetku iskoristio kult ne stoga što bi on bio ideološki opravdan nego stoga što je osigurao njegovu ulogu kao glavnog nasljednika Lenjinove revolucije i zadovoljio težnju naroda za jakim središnjim likom. Neutemeljeno je mišljenje da on nije razumio i da nije uživao političke prednosti kulta, ali je njegovo mišljenje o tome bilo oportunističko i cinično, dok je Hitlerovo bilo i te kako ozbiljno.

Za povijesno objašnjenje jednoga i drugog kulta treba ga smjestiti u širi kulturni i politički kontekst toga doba, jer je predodžba o "ličnosti" bila jedno od sudbonosnih otkrića *fin de siècle* u Europi.. Sedamdesetih i osamdesetih godina devetnaestoga stoljeća njemački je filozof i pjesnik Friedrich Nietzsche odbacio svoj sveopći "mentalitet stada" modernoga, industrijaliziranoga masovnog društva. Cijenio je pojedince koji mogu nadmašiti prevladavajući etos

tromoga društvenog poretka i uskogrudnih konvencija i izraziti moralnu autonomiju i psihološku neovisnost o vrijednostima i institucijama modernoga svijeta. Takvu jedinstvenu ličnost nazvao je *"Übermenschom"* ili "nadčovjekom". Taj je izraz postao jedna od ključnih riječi u početku dvadesetoga stoljeća. Vulgarno tumačenje Nietzschea ubrzo je prenijelo taj pojam u područje sociologije i politike, a to nije bila njegova namjera. Mnogi europski intelektualci vjerovali su da moderna društva trebaju odbaciti sirovi egalitarijanizam ljevice i liberalizam i pokušati stvoriti društvene inkubatore za istaknute "ličnosti". *Nietzsche. Versuch einer Mythologie* (Nietzsche. Pokušaj jedne mitologije), knjiga Ernsta Bertrama, prvi put objavljena 1918. i ponovno tiskana sedam puta dvadesetih godina, ističe pojam proroka poslanog da spasi naciju od same sebe.[20] Od drugog Nijemca, sociologa Maxa Webera, jednog od najutjecajnijih filozofa svoje generacije, potječe predodžba da najpoželjniji autentični oblik političke vlasti u novom vijeku proistječe iz promicanja onoga što on naziva "karizmatskom ličnošću", a ne iz oslanjanja na naslijeđenu poslušnost ili jednostavnu zaslugu.[21]

Weber je opisao ono što je smatrao bitnim obilježjem tog oblika vodstva. On je smatrao da uspješni vođa mora biti neovisan o ograničenjima okolnosti i da se mora oslanjati na vlastitu psihološku snagu i snagu volje. "On poznaje", piše Weber, "samo unutarnju odluku i unutarnje ograničenje."[22] On mora nadmašiti sebične interese klase ili korporacije i treba mu povjeriti "odlučno" djelovanje prema vlastitoj volji. Weber je smatrao Williama Gladstonea, britanskoga premijera iz devetnaestoga stoljeća, jasnim primjerom. U "Prirodi karizmatske dominacije", objavljenoj

1922. godine, Weber tvrdi da je jak narodni vođa, iznikao iz naroda, ali ne i njime zasjenjen, proizvod razdoblja krize: "... 'prirodni' vođe u doba duhovne, tjelesne, gospodarske, moralne, religijske krize bili su oni... koji su bili posebno fizički i duhovno nadareni i koje su smatrali nadnaravnima".[23] Masa stanovništva morala je priznati te moći jer su one jedini izvor legitimnosti. Weber je spoznao da se u moderno doba snažna volja izuzetnog pojedinca može izraziti kao politička moć samo dotle dok ga "vjera njegovih sljedbenika potvrđuje kao karizmatski nadarenog" na nekakav plebiscitaran način. Ako oni koje on nastoji spasiti "ne priznaju njegovu misiju", on ostaje po strani. Ako ga prihvate, "on ostaje njihov gospodar" sve dotle dok se mogu održati dokazi njegove jedinstvene moći. Taj je oblik vodstva, zaključuje Weber, "značajno *nestabilan".*[24]

Predodžba o izuzetnoj, upornoj ličnosti postala je središnji element u mnogim znanostima, ne samo u političkim. Eugeničari su je primjenjivali na rasni uzgoj; sociolozi - Vilfredo Pareto u Italiji, Joseph Schumpeter u Austriji - koristili su je za objašnjavanje načina na koji nastaje moderna politička i industrijska elita; psiholozi su ekstrapolirali iz Nietzschea predodžbu da se doista velika ličnost može uzgojiti samo među nekolicinom izuzetnih pojedinaca. Godine 1934., kada su i Hitler i Staljin učvrstili osobnu diktaturu, švicarski je psiholog Carl Gustav Jung objavio rad o razvitku ličnosti u kojem tvrdi kako glavno zanimanje naroda za ličnost potječe od povijesne činjenice da velika djela u svjetskoj povijesti potječu od "vodećih ličnosti" a nikada od "inertne mase". Jung je podržavao mišljenje kako autentičnih ličnosti ima malo i da su rijetke

te da ih pokreće "gola nužda" da sami sebi postanu zakon i, naposljetku, *"vođe"*.[25]

Narodno prihvaćanje pojma ličnosti u Njemačkoj odgovaralo je temeljitom odbacivanju zapadnih predodžbi o individualizmu koje su Nijemci smatrali plitkim i materijalističkim. Prvi svjetski rat potaknuo je propadanje svjetonazora liberalne buržoazije s naglaskom na građanskoj jednakosti i razboritom, aktivno odgovornom građaninu. Iz iskustva u ratu i poraza potekla je žudnja za otkupljenjem pod vodstvom herojske ličnosti, "čovjeka koji dolazi", kako ga je opisao Franz Haiser. Narod nije tražio povratak diskreditiranog cara. Oni koji su dvadesetih godina žudjeli za njemačkim mesijom usredotočili su se na predodžbu o običnom čovjeku iz naroda. Ta se želja razvila potpuno neovisno o Hitleru, ali on ju je mogao iskoristiti za vlastite ciljeve. Ekonomsku krizu nakon 1929. nisu općenito smatrali samo bankrotom nesputanoga gospodarskog individualizma, još jednim načelom liberalizma, nego i propašću uobičajene parlamentarne politike i prevladavajuće buržoaske elite. Ekonomist Werner Sombart, jedan od osnivača Demokratske stranke Njemačke 1919., izjavio je skupini poslovnih ljudi 1932. godine kako Njemačka treba tražiti jednog vođu jake volje: "... bez njega ćemo zapasti u kaos".[27] Hitlerov kult ličnosti nije bio ucijepljen u njemačku političku kulturu, ali je njegova privlačnost potekla od rasprostranjenoga, premda nipošto ne univerzalnog čekanja njemačkoga otkupitelja.

Utjecaj Nietzschea u Rusiji bio je jednako velik. Njegova ideja o herojskom odbacivanju sadašnjosti oduševljeno je odjeknula u jednom dijelu ruskoga marksističkog pokreta. Romanopisac Maksim Gorki težio je

za ruskim "nadčovjekom" koji će zauvijek izbrisati stari poredak. Predodžba herojskoga pojedinca koji se bori protiv pokvarenosti carističkoga sustava i pasivnosti mase bila je privlačna revolucionarnom pokretu opredijeljenom za ideale partijskoga aktivizma.[28] Književnost predrevolucionarne Rusije imala je jak apokaliptični ton; revolucionarna očekivanja pomiješala su se s romantičnim idejama o otkupljenju i idealiziranoj ličnosti. Predodžba o otkupitelju koji spašava Rusiju iz okova pokvarenoga carizma imala je drugo korijenje u narodnoj mitologiji: seljaci su čekali "bijeloga cara" da ih spasi od siromaštva i ponovno raspodijeli zemlju; pripadnici jedne kršćanske sekte čekali su drugi dolazak; radikalni intelektualci, kojima je znanstveni socijalizam bio mrzak, spojili su svoje revolucionarne težnje sa starijim predajama mesijanske vjere. Simbolistički pjesnik Aleksandr Aleksandrovič Blok priziva novozavjetne apostole u svojem spjevu "Dvanaestorica" o skupini revolucionara, napisanom 1918. godine: "I zastrti do glave uskovitlanim snijegom/noseći zastavu krvavocrvenu... A predvodi ih Isus Krist."[29] Ni boljševička partija nije bila imuna na čar simbolizma, mita i kulta izuzetnoga bića. Anatolij Vasiljevič Lunačarski, prvi komesar za narodnu prosvjetu 1918., bio je najistaknutiji predstavnik tzv. "bogostroiteljstva", pokreta u partiji koji je težio za spajanjem ruske religije s ruskim socijalizmom zastupajući stvaranje "usavršenog organizma" ili "nadčovjeka", božanskoga heroja revolucionarnog pokreta kojega je Lunačarski opisao kao "najreligijskijega među svim religijama".[30] Iako su Nietzscheove knjige izbačene iz sovjetskih knjižnica 1922. godine s obrazloženjem da su

izraz buržoaskog misticizma, među "bogostroiteljima" zadržao se idealizirani pogled na ličnost.

Rusija je imala i cara. Tradicija sustavnog ulagivanja postojala je mnogo prije 1917. godine. U ruskom narodu, posebice kod većine seljaka, car je bio dobar i pravedan, osvetoljubiv prema neprijateljima naroda, zaštitnički "tatica" *(baćuška)* koji će spasiti svoju djecu od pokvarenih dužnosnika i pohlepnih zemljoposjednika.[31] Ta je predodžba izblijedjela u godinama prije 1914. i brzo se raspala tijekom Prvoga svjetskog rata, ali njegovanje narodnog ulagivanja nadživjelo je revoluciju i prenijelo se na nove vođe. Pojam "cara" postao je revolucionarnom metaforom; umjesto monarha revolucionarni su vođe sjedili daleko u Moskvi, skrbeći dan i noć za svoj narod, odmjeravajući pravdu klasnim neprijateljima, tatice koji su vodili brigu o djeci nove Rusije. "Moskva spava", glasio je tekst spjeva objavljenog za Staljinov rođendan 1939. godine, "Staljin je jedini budan/U tom poznom satu.../On misli na nas.../On čak čuje pjesmu/Koju pastir pjeva u stepi/Dječak će Staljinu napisati pismo/I uvijek će primiti odgovor iz Kremlja."[32] Lenjin nije odobravao ostatke toga predrevolucionarnog načina razmišljanja, ali ni njegovi suradnici nisu ostali imuni na to. "Vođa milošću Božjom", pisao je Zinovjev 1918. godine o Lenjinu.[33]

Lenjin je potaknuo prvi kult ličnosti u poslijerevolucionarnoj Rusiji. Njegova ličnost - asketska, marljiva, metodična - odvajala ga je od mnogih slobodnih (i slobodnijih) duhova u socijalističkom pokretu. Njegovo nadasve jako uvjerenje da razumije ideale revolucionarne borbe bolje od bilo koga drugoga manifestiralo se u značajnoj borbi za samosvijest u pokretu, a netolerantno

odbacivanje bilo čega smatrao je raskolničkim i intelektualno plitkim. Nakon Oktobarske revolucije Lenjin je bio pokretačka sila novoga sustava. Smjestio je svoj moskovski ured u kremaljsku palaču, u kojoj su seljaci i radnici, kad bi ga došli vidjeti, morali proći kroz prostoriju za raskuživanje prije negoli bi ih uveli u njegovu nazočnost.[34] Usprkos samom sebi, Lenjin je odgovarao predodžbi dobroga cara - jednostavnog, skromnog, voljnog da se pomiješa s običnim ljudima i podijeli s njima probleme, ali istodobno božanskoga stvoritelja novoga poretka. Njega su prvog 1918. godine počeli nazivati *vožd* ili "vođa" (tako su tradicionalno nazivali vojne zapovjednike), i taj se izraz općenito upotrebljavao u narodu dvadesetih godina kada se počeo primjenjivati na sve visoke partijske dužnosnike (*voždi*).[35] Bilo je nemoguće suzbiti narodno štovanje Lenjina, a u kritično doba građanskoga rata sama je partija iskoristila sve jači kult za svoj politički opstanak.

Religijska prošlost Rusije snažno je utjecala na simbolički svijet stvoren u prvim godinama revolucionarne Rusije. Građanski se rat pretvorio u manihejsku borbu sila dobra i zla, revolucionarnih svetaca i kontrarevolucionarnih demona. Lenjina su tek postupno počeli smatrati višim svecem, autorom, kako se izrazio jedan pjesnik Prvoga svibnja 1918., "Svetog pisma radništva".[36] Poslije pokušaja atentata u kolovozu 1918. njegov je kult počeo jačati. Tjedan dana poslije Zinovjev je u Petrogradu govorio o Lenjinu kao apostolu i evanđelistu ruskoga socijalizma: "On je doista izabranik među milijunima... On je autentični lik vođe koji se rada jedanput u pet stotina godina u životu čovječanstva."[37] Do svoje smrti 1924. godine Lenjin je

mogao spriječiti službenu promidžbu da prihvati pretjeranu religioznost, sve očitiju u narodu koji je u Lenjinu gledao iskupitelja poput Krista, ali nakon njegove smrti kultu u narodu pridružio se službeni "kult Lenjina" koji se zadržao i tijekom cijele povijesti Sovjetskoga Saveza.

U srži službenoga kulta bila je odluka da se Lenjinovo tijelo balzamira i izloži u veličanstvenom komunističkom mauzoleju na Crvenom trgu. Ta je zamisao, navodno, potekla od Staljina u listopadu 1923., mjesecima prije Lenjinove smrti, premda nema izvornog zapisnika s toga sastanka. Centralni je komitet pripremio specijalnu "pogrebnu komisiju" na dan Lenjinove smrti, ali je težnja da se očuva mrtvi vođa već bila ugrađena u rasprave o budućnosti tijela. Komisiji je predsjedao Felix Dzierzynski, šef sigurnosne policije. Ona je bila sastavljena od visokih članova partije (premda u njoj nije bio Staljin). Bilo je oštrih svađa oko toga što će se učiniti s Lenjinovim posmrtnim ostatcima koje su, nakon autopsije, privremeno konzervirali za odar. Komisija je već bila odaslala službena "posmrtna priopćenja" u cijeli Sovjetski Savez, s ne baš istinitim prikazom Lenjinova života za javnu potrošnju. Nije bilo spora oko iskorištavanja vođine smrti za reafirmaciju revolucionarnih postignuća u širokoj javnosti niti oko prikaza koji bi najvjerojatnije mogao potaknuti kult Lenjina u narodu.[38] Podijelili su se u raspravama o balzamiranju.

Oni koji su bili zagovarali balzamiranje tvrdili su kako je ono politički korisno. Dzierzynski je savjetovao da Lenjina izlože sovjetskim masama kao simboličko utjelovljenje revolucije. Drugi su prigovarali strogoj religijskoj simbolici posvećenja i relikvijara, tipičnoj za Rusiju, protiv koje se Lenjin borio. Dok su trajale prepirke,

radnici su dinamitom iskopali rupu za temelje privremenoga, drvenog mauzoleja na Crvenom trgu u zemlji tvrdoj poput kamena. Ubrzo se tijelo počelo vidljivo raspadati; koža je potamnjela i smežurala se, a usta su se počela skupljati. Komisija, sada preimenovana u "Komisiju za ovjekovječenje uspomene na Lenjina", dala se panično u lov na znanstvenike s dovoljnim znanjem biologije da ga spase. U ožujku su pronašli dvojicu, pa su napokon odlučili da Lenjin bude zauvijek izložen u novom i veličanstvenijem mauzoleju. Drvenu konstrukciju, završenu 1924., naposljetku su 1930. zamijenili veličanstvenom granitnom građevinom.[39] Lenjin se ponovno rodio, gotovo poput Krista; mučeništvo, uskrsnuće i vječnost bile su teme Lenjinova kulta, a "Lenjin živi!" njegov slogan. Lenjinovi prvi divovski spomenici pojavili su se u Staljingradu 1925. i na Finskom kolodvoru u Lenjingradu 1926. U cijelom Sovjetskom Savezu, u godinama neposredno nakon njegove smrti, postavljali su mala svetišta - takozvane "Lenjinove kutiće" - u uredima, tvornicama i u selima, projektirane prema partijskim smjernicama u veljači 1924. Organizirane su Lenjinove večeri za proslavu njegova rođendana. U dućanima se pojavio lenjinski kič, suveniri za tisuće komunističkih hodočasnika koji su se vukli mimo voštanog tijela velikoga vođe iz godine u godinu.[40] Partija je poticala obredno štovanje koje će deset godina nakon toga postati obilježje novog kulta Staljina.

Očito je da su Hitleru i Staljinu politički koristile dvije odvojene niti političkoga mesijanstva čiji su korijeni bili u devetnaestom stoljeću. Suvremena rasprava o jedinstvenoj ličnosti koja teži za vlašću preobrazila se u poslijerevolucionarnoj Rusiji i poslijeratnoj Njemačkoj u

metaforu otkupiteljskog spasitelja - ali metaforu poteklu iz naroda, koji shvaća njegovu patnju i pomaže mu u borbi protiv pasivnih i pogubnih povijesnih sila. "Heroj, vođa, spasitelj", pisao je Jung u svojem radu 1934., "jest onaj tko otkriva novi put s većom sigurnošću."[41] Bez takva plodnoga kulturnog tla kult Hitlera i Staljina ne bi nikada postigao takve razmjere.

Svi su kultovi ličnosti manje-više fikcije. Trebalo je stvoriti pretjerani imidž obojice diktatora. To ne znači da su bez toga imidža Hitler i Staljin beznačajni, jer povijest - s njihovim već opisanim usponom do moći kada su ti kultovi bili tek u začetku - pokazuje da su oni bili obdareni mnogim drugim političkim i osobnim vještinama, potpuno neovisnim o kultu što su ga iskorištavali. Problem s kojim su se suočila oba diktatora bio je u tome što su samo to i imali. Nisu bili monarsi niti uspješni vojni zapovjednici, niti ljudi s velikim nacionalnim zaslugama čija bi prava na vodstvo bila očita. Bez obzira na iskazanu snagu ličnosti i volje, i jedan i drugi shvatili su da njihovo pravo na vrhovnu vlast treba umjetno poticati i podržavati te u određenom smislu "preuveličati".

Samosvjesno stvaranje političkog imidža uobičajeno je u dobu stručnjaka za stvaranje imidža i televizije; tridesetih godina to je bila novina. No imidž je bio i te kako važan za obojicu vođa čije je pravo na vlast potjecalo iz javnog odobravanja. Ni jedan ni drugi nisu nikada u javnosti odražavali svoju stvarnu osobu. "Taj mali čovjek u smeđem ogrtaču, gospodin Adolf Hitler", napisala je Martha Dodd, kći američkoga veleposlanika, "obična je bajka."[42] Ta je fikcija stvorena na bezbroj beznačajnih načina. Dobro je

poznato da je Hitler provodio sate uvježbavajući svoje govore na velikim javnim priredbama. Njegova pretjerana teatralnost nije nikada bila tako spontana kako se doimala. Jedna od njegovih tajnica, Christa Schroeder, sjećala se, na saslušanju nakon rata, da je Hitler beskrajno uvježbavao svoje govore, neprestance provjeravajući jezik, praveći stanke i isprobavajući "glas i glumu" kojima će se koristiti kad dođe napokon vrijeme da održi govor.[43] Glavnina njegovih javnih nastupa bila je proračunata. Nije htio da ga vide ili fotografiraju s naočalama (sačuvala se samo jedna takva fotografija; Hitler je bio vrlo dalekovidan, pa su dokumenti morali biti natipkani velikim slovima na tzv. *"Führerovu* pisaćem stroju"). U njegovu ponašanju u javnosti, premda u njemu nije bilo kočopernog gestikuliranja kao u Mussolinija, bilo je samouvjerenosti Izabranika.[44] Martha Dodd zapazila je kako se "vitko tijelo, blijedo, nježno, neurotično lice, skromno držanje" iz doba prije 1933. postupno pretvaralo u "bezobrazan i arogantan lik, razmetljivo zabačenih ramena, koji hoda i maršira kao da je stvorio zemlju ispod svojih nogu".[45]

Hitlerovo prenapuhano, katkada gotovo histerično ponašanje na govornici pred tisućama gledatelja bila je apoteoza imidža. Ti su događaji bili izrežirani u svim pojedinostima i predstavljeni što je moguće brojnijem slušateljstvu. O stranačkom mitingu 1933. snimljen je film *Pobjeda uvjerenja (Sieg des Glaubens),* koji je gledalo dvadeset milijuna gledatelja u njemačkim kinima. To nije bilo potpuno uspješno sredstvo za kult, jer je film Hitlera stalno prikazivao rame uz rame s Ernstom Röhmom, a ni finale s Hitlerovim završnim govorom nije se mogao snimiti iz tehničkih razloga.[46] Iduće godine mlada glumica i

filmska redateljica Leni Riefenstahl bila je pozvana da filmski zabilježi miting stranke 1934. godine. U sljedećem filmu, *Trijumf volje (Triumph des Willens)* Hitler više nije bio običan čovjek. Njegov završni govor okrunio je film prizorima nadasve velike dramatske snage i emotivnog intenziteta. Drugi film daje primjerenije od prvoga obredni prikaz zadivljene javnosti i njezina jedinoga herojskog otkupitelja. To supostavljanje tvori srž prikaza kulta tijekom tridesetih godina. Američka novinarka Virginia Cowles ostavila je svjedočanstvo o jednom od tih mitinga na golemom stadionu s 200.000 ljudi:

Kako se približavalo vrijeme *Führerova* dolaska, mnoštvo je bivalo sve nemirnije. Minute su prolazile, i čekanje se činilo beskrajnim. Iznenada se bubnjanje pojačalo, i tri motorkotača sa žutim zastavama koje su vijorile s njihovih vjetrobrana projurila su kroz vrata. Nekoliko minuta kasnije kolona crnih automobila brzo je ušla u arenu: u jednom od njih bio je Hitler, stojeći na prednjem sjedalu, s rukom pruženom u nacistički pozdrav.

Zatim je Hitler počeo govoriti. Mnoštvo se stišalo, ali su bubnjevi nastavili bubnjati ravnomjernim ritmom. Hitlerov glas krештao je u noć, a svako toliko mnoštvo je urlalo od odobravanja i pljeskalo. Neki gledatelji njihali su se tamo-amo intonirajući *Sieg heil* i ponavljajući te riječi u delirijskom ludilu. Gledala sam lica oko sebe i vidjela kako im suze teku niz obraze.

Tu uspješnu predodžbu preuveličanoga Hitlera još je jače naglasila zbunjujuća slika čovjeka koji je zatim napustio govornicu. Dotadašnja javna zvijezda, nastavlja Virginia Cowles, preobrazila se u "neugledan i jadan lik".[47]

Iako je Wyndham Lewis smatrao da Hitler može javno pokazati i "divljački prijeteća" raspoloženja, i on je zaključio da bi daleko od pozornice i mikrofona bilo "teško naći prozaičniju osobu".[48]

Staljinov imidž u javnosti bio je vrlo daleko od dramatičnih i emotivno nabijenih sučeljavanja vođe i vođenih uprizorenih u Njemačkoj. Rijetko se pojavljivao u javnosti, a kad bi se i pojavio, ugođaj nije bio tako senzacionalan. Na sastancima je radije sjedio sa strane, prije mirni promatrač negoli primadona. Često se odlučivao na to da govori posljednji, ne kao trijumfalni finale nego kao skromna koda. Usavršio je lik "stričeka" (premda su ga samo Amerikanci zvali "Uncle Joe"), naglašen gustim brkovima i lulom te sporim i promišljenim načinom govorenja. Priča se da je tridesetih godina tražio od članova Moskovskoga državnog kazališta poduku za stil diktatorskoga imidža. Savjetovali su mu važniji stav, da se koristi lulom kao rekvizitom, da govori polako, s dugim stankama koje bude napetost i da se povremeno zajedljivo smješka.[49] Kad bi ipak govorio u javnosti, nije mu se žurilo i katkada bi zastajkivao. Stenogrami pokazuju kako nije bilo zanjihane, suzne gomile nego "smijeha" ili "glasnog smijeha", a povremeno "glasnog i dugog pljeskanja". Ljudima je bilo dopušteno da ga prekidaju dok je govorio, premda često samo radi naglašavanja vođinih osjećaja ("Svinje", uzviknuo je jedan dobrohotni slušatelj kad je čuo za otpor kulaka). Poslije govora, kako se moglo vidjeti u filmskom žurnalu, Staljin je pljeskao svojem slušateljstvu dok je ono stajalo i aplaudiralo mu.[50]

Međutim, u nekim važnim vidovima dva su diktatora prišli stvaranju svojeg imidža na vrlo slične načine. Obojica

su se predstavljali kao skromni, jednostavni muškarci, potekli iz redova običnih ljudi. Odijevali su se nenametljivo, u jednostavne vojničke bluze i sakoe. Hitler je nosio samo svoj Željezni križ prvog stupnja, a Staljin medalju Heroja rada Sovjetskog Saveza. Samo je vrhovno zapovjedništvo u ratu promijenilo taj izbor kad su obojica nosila paradnu uniformu u službenim prigodama. No Staljin nije nikada bio sretan s nazivom maršal Sovjetskoga Saveza koji mu je dodijeljen 1943. niti s blistavom bijelom uniformom primjerenom toj tituli: "Što mi sve to treba?" pitao je Molotova. Odbio je odlikovanje Heroja Sovjetskoga Saveza što su mu ga ponudili 1939.[51] Staljin nije volio javno razmetanje i isticanje, pa je svoju nepreuzetnost pretvorio u vrlinu. Hitler se volio pretvarati da sudjeluje u životu običnih radnika kad se obraćao mnoštvu njemačkih radnika. Klonio se svega što bi ga činilo razmetljivim, povlaštenim ili ljubiteljem užitaka.

Imidž jednostavnog čovjeka iz naroda namjerno je stvoren, gotovo sigurno iskren i potpuno drukčiji od raskoši i uglađenosti predratnih careva. Ta poza omogućila je obojici da se javnosti pokazuju i pristupačni i distancirani. S jedne strane, ljudi su s likom vođe mogli poistovjetiti nekoga tko sudjeluje u njihovim problemima i shvaća ih; s druge strane, oba diktatora njegovali su predodžbu kako su, unatoč političkoj poniznosti, prisiljeni odvojiti se od svakodnevnog života dok vode narod. Hitler je tridesetih godina vidio više svojeg naroda negoli Staljin, ali za vrijeme rata obojica su se sve više odvajali od šire populacije. Njihovi privatni životi bili su zaštićeni od pogleda javnosti. Hitler je namjerno ostao neženja, dijelom zato što je htio pokazati da je oženjen povijesnom zadaćom

da obnovi Njemačku, a dijelom možda zato što je u njemačkim ženama htio pobuditi tračak nade da će on izabrati jednu od njih.[52] Njegova ljubavnica Eva Braun bila je prisiljena živjeti u sjeni. Staljin je imao obitelj, ali je jasno razdvajao privatni život od svoje uloge diktatora, do te mjere da je žrtvovao jednoga od svojih sinova kojega su Nijemci zarobili za vrijeme rata.

Tu mješavinu pristupačnosti i distanciranosti ilustrira podizanje nove zgrade Hitlerove kancelarije *Reicha,* čija je gradnja počela sredinom tridesetih godina, a završena u siječnju 1939. U sredini te veličanstvene zgrade bila je golema radna soba s ogromnim, nezakrčenim pisaćim stolom. No, zapravo nije služila kao radna soba. U njoj je Hitler primao pojedine goste. Kad bi stigli, nakon prolaska dugim hodnikom visoka stropa do vrata radne sobe, ugledali bi osamljen lik *Führera,* gotovo izgubljen u golemoj sobi u kojoj je, kako se govorilo, neumorno radio za budućnost Njemačke. Zatim bi se Hitler dignuo i prišao pridošlici da ga pozdravi i oslobodi treme. Teatarski učinak bio je izvanredan - prisnost i zastrašivanje u isto vrijeme. Time je trebalo stvoriti dojam da je Hitler potekao iz naroda, ali da je istodobno i nešto više od čovjeka iz naroda. Radnicima koji su sagradili novu rezidenciju Hitler je rekao: "Kad god primam nekoga u kancelariji, ne primam ga kao privatni pojedinac Adolf Hitler nego kao vođa njemačkoga naroda - pa ga stoga ne primam ja nego Njemačka preko mene."[53]

Ta složena predodžba bila je središnja fikcija kulta ličnosti. I Staljin i Hitler ostavljah su dojam da se na neki način razlikuju od svakodnevnog svijeta politike (u kojoj su i te kako aktivno i redovito sudjelovali) na temelju svoje povijesne uloge vođe. Naprotiv, oni su promicali predodžbu

kako vode državu u interesu naroda, iznad politike, ali ipak sposobni protumačiti i posredovati volju naroda. Glavni mit o Hitlerovoj diktaturi bila je tvrdnja kako se on potpuno srodio s njemačkim narodom, da ima s njim prisan odnos zbog kojega je, prema riječima Carla Schmitta, istaknutoga njemačkog ustavnog pravnika, bio "neposredan i blizak" milijunima Nijemaca koji su ga slijedili.[54] Na stranačkom mitingu u Nürnbergu 1934. godine sam je Hitler objasnio narav svojih spona s narodom: "Naše vodstvo ne smatra narod pukim objektom svoje aktivnosti; ono živi u narodu, osjeća s narodom i bori se za narod."[55] Zahvaljujući tom "neprekidnom i nepogrešivom ugovoru" volja svakog pojedinca uključena je u volju vođe. Narod je "utjelovljen u *Führeru",* koji će ih voditi u povijesnu sudbinu.[56]

Staljinova tvrdnja kako vodi sudbinu naroda izvedena je iz političkih okolnosti svojstvenih Sovjetskom Savezu. Dok je Hitler namjerno prikazivao svoje vodstvo kao nešto ukorijenjeno u osjećaje sklonosti prema njemačkom narodu i psihičkom jedinstvu s njim, kult Staljina bio je ukorijenjen upravo u očuvanju Lenjinove revolucije. Staljin se poistovjetio s baštinom mrtvoga vođe neposredno nakon Lenjinove smrti u siječnju 1924. U nizu predavanja na Sverdlovljevu univerzitetu u travnju 1924. godine, poslije objavljenim pod naslovom *O osnovama lenjinizma,* Staljin je iznio svoje stajalište da su partija i njezino vodstvo povijesno obvezatni sačuvati "lenjinističku partiju" po svaku cijenu, pa je u glavnim crtama izložio i branio svaki vid Lenjinova doprinosa revolucionarnoj misli.[57] Teško je odrediti točan trenutak u kojem se Staljin počeo predstavljati kao Lenjinov nasljednik koji vodi i usmjerava partiju, koji vidi dalje od radničke klase, a ipak održava mit

da je on pravi predstavnik naroda, utjelovljenje revolucionarnih težnji, ali to se stajalište učvrstilo već potkraj dvadesetih godina kada se izraz *vožd* počeo upotrebljavati samo za Staljina, "vođu i učitelja" poput Lenjina.

Od toga vremena o Staljinu se redovito govorilo kao o Lenjinovu vjernom učeniku i stalnom pratiocu. Godišnjica Lenjinove smrti 1930. spojena je s proslavama Staljinova pedesetog rođendana. Početkom tridesetih godina Staljin se uspio predstaviti kao prvi tumač Lenjinove doktrine. Lenjinove slike postavljale su se uza Staljinove portrete na plakatima i u novinama, ali umjetnička prezentacija te dvojice počela se mijenjati. Dvadesetih godina na plakatima obojice Lenjin je bio prikazan u prvom planu, a Staljin iza njega, a u nekim slučajevima Staljinov lik je bio djelomično zakriven. Na posterima iz tridesetih njih dvojica bili su u početku prikazani vizualno jednako, ali već sredinom desetljeća prevladali su plakati na kojima je Lenjin bio lice na zastavi ili magloviti lik u kutu ili u pozadini prikazan kako se smješka svojem nasljedniku čiji je stameni lik sada dominirao slikom. Plakati sa Staljinovim likom bili su tiskani u nakladama od 150.000 ili 200.000 komada dok su oni s Lenjinovim likom rijetko tiskani u više od 30.000 primjeraka. Na jednom od najpoznatijih plakatnih slika iz doba diktature, koju ju je napravio Viktor Govorkov 1940. godine, "Staljin u Kremlju vodi brigu za svakoga od nas", Staljin sjedi za pisaćim stolom marljivo pišući pod svjetiljkom, kasno u noći, ali Lenjina nema na vidiku. Na jednom od posljednjih plakata Viktora Semjonoviča Ivanova, "Veliki Staljin - zvijezda vodilja komunizma", Lenjin je sveden samo na ime, upadljivo napisano na knjizi

koju Staljin drži. Na velikoj polici za knjige, iza samog Staljina, na hrptovima knjiga vidljivo je samo ime "J. Staljin".[58]

Sredinom tridesetih godina kult Lenjina je oslabio, potpuno potisnut novim kultom Staljina. "Staljin je Lenjin današnjice", bila je partijska parola. Na Novu godinu 1934. u *Pravdi* je objavljen članak Karla Radeka, prijašnjeg partijskog vođe degradiranog u borbama za vlast dvadesetih godina, pod naslovom "Staljin, graditelj sovjetskoga društva". Radek, prisni prijatelj "bogostvoritelja" Lunačarskog, prikazao je Staljina kao Lenjinova pravog nasljednika i kao vrhovno biće partije. Članak je objavljen u obliku brošure u nakladi od 225.000 primjeraka, označivši s velikim publicitetom službeno stvaranje novoga kulta Staljina.[59] Tijekom tridesetih godina Staljin se spominjao češće nego o Lenjin kao revolucionarni učitelj naroda. Sve su škole 1934. godine objavile primjerke Staljinova govora na XVII. kongresu Partije sa smjernicama koje su objašnjavale oduševljenje partije kao cjeline "u proglašavanju svoje odanosti vođi, drugu Staljinu".[60] "Nadahnuti vođa cijelog proletarijata, Staljin Veliki" bio je naslov na prvoj stranici *Pravde* 1935. godine; "Mudri vođa", "Najmudriji čovjek našega doba", pisalo je 1936. U filmu *Lenjin u oktobru* iz 1937. Staljin je vođa koji savjetuje Lenjinu svaki potez.[61] Staljin nije nikada potpuno prekinuo vezu koju je stvorio između sebe i baštine mrtvoga Lenjina, kojom se koristio kako bi se zaštitio od kritike. Nije dopustio upotrebu izraza "staljinizam" za opis svojih doprinosa teoriji,[62] ali je prisvojio štovanje naroda koje je dvadesetih godina podržavalo kult Lenjina.

Predodžba o Staljinu kao glavnom vođi revolucije nakon Lenjina obuhvaćala je mit o sveznanju i nepogrešivosti, tvrdnje koje su postojale i u stvaranju mita o *Führeru.* Vođa kao vodilja, dalek i svevideći, a ipak uvijek nekako nazočan bila je predodžba koju je naglašavao ikonografski status dvojice diktatora. Vizualna predodžba bila je bitna za širenje kulta. Hitlerovi portreti morali su visjeti u svakoj javnoj zgradi, a 1934. ministar unutarnjih poslova Wilhelm Frick obznanio je da će se iz državnih fondova platiti postavljanje odobrenih fotografija *Führera* u svakom uredu.[63] Biste, razglednice, jeftini plakati jasno su prikazivali Hitlera njegovoj javnosti, ali sve je to bilo brižljivo odabrano. Od samog početka svoje karijere Hitler je bio svjestan važnosti portretiranja. U rujnu 1923. pojavio se prvi službeni portret u tri formata. Tu fotografiju i većinu kasnijih snimio je fotograf Heinrich Hoffmann, jedan od Hitlerovih najvjernijih pratilaca. Na svim Hitlerovim javnim slikama velika pažnja posvećena je izrazu i pozi. U Njemačkoj je dvadesetih godina postojalo živo zanimanje za prikaz lica, dijelom zbog sve većeg zanimanja za rasnu biologiju, dijelom iz estetskih razloga. U Njemačkoj je 1927. Ernst Benkard tiskao *Vječno lice (Das ewige Antlitz),* zbirku slika posmrtnih maski slavnih ljudi prikazanih na crnoj pozadini, među njima i posmrtnu masku kompozitora Richarda Wagnera. Hitler je posudio tu zamisao za jedan od najupadljivijih plakata predizborne kampanje 1932. - fotografiju samo Hitlerova lica na crnoj pozadini s jednom jedinom riječi "Hitler" napisanom velikim slovima pri dnu.[64]

Predstavljanje Hitlera kao utjelovljenja germanske rase suočilo se s očitim problemima: Hitler nije imao izrazit

profil niti visok stas i nije bio plavokos poput rasnog stereotipa koji je želio sačuvati. Kad je Max von Gruber, predsjednik Bavarske akademije znanosti i eugeničar, vidio Hitlera prvi put, napisao je ovo: "Vanjština i glava lošeg soja, mješanac. Nisko čelo, nelijep nos, široke jagodice, sitne oči, tamna kosa."[65] Hoffmann se trudio prikazati Hitlera u najljepšem svjetlu, usredotočivši se na mnogim slikama na njegove oči i vizionarski pogled. Nakon 1933. službeni su portreti naglašavali imidž povučenijega, krutijeg, ozbiljnijeg proročkog državnika u elegantnoj uniformi ili odijelu. Ni na jednoj slici nije bilo ni pokušaja da se Hitler prikaže kao stvarni čovjek. To je uvijek bila idealizirana slika višeg, snažnijeg i otmjenijeg Hitlera u pozi vojnika, proroka ili državnika. Hoffmann je 1936. godine objavio zbirku fotografija u obliku knjige. *Slike iz Führerova života* prodale su se u dva milijuna primjeraka. Hoffmann je 1939. godine objavio 200.000 primjeraka druge, manje knjige pod jednostavnim nazivom *Führerovo lice* sa šesnaest portreta koji su obuhvaćali Hitlerov politički život od 1919. Te su slike 1936. najprije prikazane u stranačkom tjedniku *Illustrierter Beobachter* pod naslovom "lice skovano borbom" kao protupotez nelaskavim komentarima o Hitlerovoj fiziognomiji u izgnaničkom satiričkom časopisu *Simplicissimus,* premda oni nisu mogli nauditi mišljenju kako je Hitler idealno lice za "novi poredak".[66]

I Staljinovo lice iscrpno su iskorištavali radi promidžbe kulta njegove ličnosti. Od sredine tridesetih godina iz propagandnog je aparata tekla bujica Staljinovih slika u očinskoj pozi s djecom ili s radnicima, ili kao partijskog mislioca, s knjigom u ruci, kako netremice gleda u

socijalističku budućnost. Slike vođe bile su trajni, sveprisutni podsjetnici na kult, brižljivo oblikovane kako bi se maksimalno pojačao njihov učinak. Već 1918. godine Lenjin je potaknuo zamisao o javnom prikazivanju socijalističkih heroja u obliku kipova, bista ili bareljefa, ali on je imao na umu uglavnom mrtve heroje.[67] Od 1924. godine na plakatima i kipovima počeli su se javljati portreti živih boljševika. Za Staljina je možda bila prekretnica prvomajska parada 1932. godine kada su na moskovskom Puškinovu trgu objesili divovske ali jednake portrete Lenjina i Staljina, jednog do drugog. Otad su se Staljinovi portreti pojavljivali svugdje na javnim prostorima i u mnogobrojnim kućama (premda je svakom tko je bio tako glup da ga objesi u zahodu prijetio sudski progon). Za razliku od Hitlerovih slika, na prvim portretima Staljin se smješkao ili je prikazan u ležernoj pozi, premda nije bilo ni traga bubuljičavoj koži i tamnom tenu. Tek u kasnijem razdoblju diktature prevladavaju ukočeni, državnički prikazi; Staljina se moglo vidjeti na mnogim portretima kako nepokolebljivo gleda u daljinu, nepomično, poput stijene.[68] U službenom časopisu *Umjetnost* objavljene su 1935. godine smjernice za "portrete vođa", u kojima se brižljivo opisivalo što se smije a što ne smije u prikazivanju Staljina. Isto je bilo s popularnim izdanjima povijesti ili slikovnicama. Novi naputci objavljeni su 1939. godine za proslave Staljinova šezdesetog rođendana s naslovom "Što pisati o životu i radu druga Staljina".[69] *Pravda* je 1929. obznanila da će "svaki radnik i seljak koji zna čitati"[70] ubrzo moći dobiti Staljinov jednostavni životopis, ali on nije objavljen još deset godina. Za Staljinov rođendan 1939. godine napokon je izišao autorizirani *Kratki životopis*;

drugo izdanje objavljeno je osam godina poslije, a u njemu je, kao i u knjigama o Hitleru, bilo portreta od mladosti do doba zrelog državnika počevši od ozbiljnog prikaza mladog sjemeništarca i završivši s prosijedim, debljim Staljinom u uniformi generalisimusa iz ratnog razdoblja. Na posljednjih sedam stranica knjige, koju su kupili milijuni sovjetskih građana, bili su prikazani svi elementi kulta ličnosti - veza s Lenjinom, herojski vođa i otac svojega naroda, kažnjavanje neprijatelja, jedini graditelj sovjetskoga komunizma, razboriti mislilac i vođa.[71]

Uza slike i kipove citirane su i riječi vođa. Hitlerov *Mein Kampf* postao je uspješnicom i stranačkom biblijom. Najprije objavljena u dva sveska 1926. i 1927. po cijeni od dvadest i četiri marke, priličnoj svoti u to doba, knjiga se prodavala umjereno. Verzija u jednom svesku objavljena je 1930. godine za osam maraka i prodaja je počela rasti, pa je potkraj 1933. godine dosegnula više od jednog milijuna. U travnju 1936. matičarima je naređeno da izdaju primjerke svim mladencima. Do kraja Trećega *Reicha* prodalo se, prema procjenama, 8 do 9 milijuna primjeraka.[72] Staljin je pisao mnogo više od Hitlera. Njegove su se knjige prodavale u jeftinim partijskim izdanjima koja su brojem zasjenila čak Marxa i Lenjina. Četrdesetih godina objavljeno je u trinaest svezaka službeno izdanje Staljinovih sabranih djela, čast koju je dotad uživao samo Lenjin. Do smrti Staljin se prodao u 706 milijuna primjeraka, Lenjin u 279 milijuna, a Marx i Engels u samo 65 milijuna.[73] Među tim djelima bila je i *Povijest Komunističke partije Sovjetskoga Saveza; kratak tečaj,* napisana u Staljinovoj režiji 1937. i objavljena 1938. godine. Premda se Staljinovo ime ne spominje u dugom sadržaju, knjiga je puna oduljih

citata iz Staljinovih djela (dvadest i šest na posljednjih stotinu stranica) i lažnih prepravaka revolucionarne povijesti u kojoj je Staljin preuzeo odgovornost "u zapovijedanju ustankom" u listopadu 1917. godine.[74]

Kratki tečaj pokazuje opseg do kojeg su se prepravljanjem povijesti mogli stvarati mitovi i legende o diktatorima. Zbog kultova ličnosti nova povijest imala je malo veze sa stvarnošću, a to joj nije bila ni namjera. Cilj je bio pokazati kako su dvojica običnih muškaraca preuzeli povijesnu ulogu. Još povezani s narodom, Hitler i Staljin predstavljeni su kao ljudi opterećeni visokom dužnošću neprekidno radeći za narod ili za revoluciju, svevideći, sveznajući, a povrh svega dobri pastiri koji s ljubavlju skrbe za svoja stada, budni u obrani od vukova koji bi ih inače mogli proždrijeti. Ti su diktatori postali alegorijski prikazi sustava kojima su vladali, ali moć kultova temeljila se na volji njemačkoga i sovjetskog naroda da prepozna i prihvati fikcionaliziranu verziju ličnosti na kojoj se osnivala alegorija.

Često se govori kako su njemački i sovjetski narod bili žrtve nekakve masovne hipnoze u kojoj su nijemo slijedili svoje beskrupulozne vođe. To nije nikada bio uvjerljiv argument. Uspjeh tih kultova ličnosti oslanjao se na aktivno i voljno sudjelovanje milijuna ljudi koji su se dali začarati, te su prihvatili i uveličavali pretjerane ličnosti što su ih stvorile vlasti. Kultovi cvjetaju u dva smjera, odozgo i odozdo, kako to uočava Weber. Očito dobrovoljni karakter ulagivanja u ovim, kao i u drugim modernim diktaturama, značajan je pokazatelj djelovanja diktature u narodu. Postoji suučesništvo vladara koji projicira sliku mitskog heroja i

sljedbenika koji ga posvećuju i potvrđuju. Emotivna veza stvorena tim činom povezuje jednu i drugu stranu. Diktatori ne mogu slobodno istupiti iz predstave koja je nastala njihovom potporom. "Ni Staljin se nije imao pravo odreći ni svoje lule niti dotjeranih brkova", piše poslije Andrej Donatovič Sinjavski. Osuđen da čini sve što "štovatelji traže od njega", Staljin više nije bio osoba, "postao je portret".[75]

Mišljenje Sinjavskog nadasve je važno ako želimo shvatiti smisao kulta ličnosti. Diktatori su stvarali potrebne metafore o sebi, ali su brzo postali vlasništvo cijelog naroda, koji ih je mogao prihvatiti ili odbaciti, kako je Sinjavski dobro spoznao: "Tko vuče konce? Možda i mi sami a da to ne opažamo."[76] Bila je to oduševljena potvrda naroda koja je te kultove na vrhuncu oblikovala u groteskne forme. Poneki impuls toj transformaciji nedvojbeno je dala propaganda i stranački aparat koji je u tome vidio dio svoje funkcije skrbeći kako bi se Hitlera i Staljina štovalo na pravi način. Staljin je svakodnevno pomno pratio što pišu *Pravda* i *Izvjestija.* Mladog su autora Aleksandra Nikolajčuka Avdejenka prekorili zato što je završio govor s "hvala ti, sovjetska vlasti" i rekli mu da je sovjetska vlast "iznad svega Staljin".[77] Nekoliko tjedana poslije, u veljači 1935., *Pravda* je ponovno objavila drugi Avdejenkov govor čije bi se pretjerano fraziranje moglo u manje ozbiljnoj političkoj sredini smatrati satirom:

> Muževi svih naraštaja prizivat će Tvoje ime koje je snažno, prekrasno, mudro i čudesno. Tvoje ime resi svaku tvornicu, svaki stroj, svako mjesto na zemlji, i u srcima je svih ljudi..[78]

To je ekstremni primjer. No on pokazuje u kojim se razmjerima kult primjenjivao i odražavao na slušateljstvo koje je shvaćalo svoju ulogu u stvaranju mita.

Kult je prije religijska negoli politička pojava. I u Njemačkoj i u Sovjetskom Savezu javnost je slabo razlikovala te dvije pojave. Kult Hitlera bio je samosvjesno religiozniji. Hitlera su opisivali kao boga ili kao dar božji. Alois Spaniel, stranački vođa iz Saara, opisao je Hitlera kao "novog, većeg i moćnijeg Isusa Krista". Ministar *Reicha* za crkvena pitanja Hans Kerrl opisao je Hitlera kao "pravoga Svetog Duha". U programu od trideset točaka pronacionalsocijalističkoga Njemačkoga kršćanskog pokreta, osnovanog 1933. moglo se naći i ovo:

> ...najveći pisani dokument našega naroda jest knjiga našega *Führera "Mein Kampf'*. Pokret je potpuno svjestan činjenice da ta knjiga ne utjelovljuje samo najveću nego i najčistiju i najistinskiju etiku za sadašnji život našega naroda.[79]

Nacionalsocijalistički pokret stvorio je vlastitu liturgiju s vjerom, krštenjem i obredom vjenčanja. Mali "Hitlerovi oltari" bili su postavljeni na javnim mjestima i privatnim domovima, poput Lenjinovih kutića u sovjetskom kultu.[80] Pogrebi javnih stranačkih čelnika bili su prigode za prekomjerne izljeve religioznosti. Mučenika za ideale sjećali su se svake godine na obljetnicu studentskoga puča iz 1923. i slavili ih poput svetaca.

U Sovjetskom Savezu neposredna veza s kršćanskom simbolikom bila je teža u državi koja je barem službeno bila ateistička. Usprkos tome, nastanak kulta u narodu bio je, kao u Njemačkoj, prožet metaforama koje su bile bestidno svete. Predodžbe o Staljinu kao spasitelju, kao izvoru nadnaravne moći, kao vizionaru ili otkupitelju, bile su posuđene iz tradicije narodne ruske religije, poznate i najobičnijim Rusima, pa i onda kada su bili neprijateljski raspoloženi prema njoj. Neke od prvih Lenjinovih slika snažno podsjećaju na ikone, a Lenjinovi kutići bestidne su kopije svetih kuteva u kućama pravoslavnih vjernika. Staljin je tridesetih godina katkada prikazan s podignutom rukom na crvenoj pozadini, poput ikona s prikazom Krista. Slike Staljina kako zuri ravno iz fotografije, a ne iskosa, kako je bilo uobičajeno dvadesetih godina, možda također podsjećaju na ikone.[81] Veličanje Staljina odražavalo je novu religioznost. "Tvoj jedinstveni genij penje se do neba", napisao je jedan pjesnik 1936.; "No ti si, o, Staljine, na višem mjestu/više od najvišeg mjesta na nebu", pisao je drugi. "O, veliki Staljine, o vođo naroda/Ti koji si dao čovjeku život/Ti koji si oplodio zemlju", pojavilo se u *Pravdi* u kolovozu iste godine.[82] U jednom pismu predsjedniku Kalinjinu jednostavno piše: "Vi ste za mene poput bogočovjeka, a bog je J.V. Staljin."[83]

Religijska vizualna simbolika cvjetala je u još jednom području ruske kulturne tradicije - u narodnim pripovijetkama. Tijekom dvadesetih godina sovjetske su vlasti poprijeko gledale na rusku usmenu predaju basni i bajki kao na manifestaciju kulturne zaostalosti. No početkom tridesetih godina folklorist Jurij Sokolov predložio je da bi narodna pripovijetka mogla poslužiti kao

most između tradicionalnog društva i partije koja se modernizira. On je 1932. godine imenovan čelnikom Folklorne sekcije Saveza sovjetskih pisaca. Pod njegovim vodstvom folklor je mobiliziran za partiju. Oživljena je narodna epska pjesma (*bilina*) uz tradicionalnu pjevanu narodnu pjesmu u modernom sovjetskom obliku *(novina),* a njihove su autore poticali da razmišljaju jezikom novog naraštaja narodnih revolucionarnih heroja. Slavnu pjevačicu narodnih pjesama Marfu Krjukovu poslali su na putovanje po selima da nade nadahnuće za nove pjesme o Staljinu, pa je 1937. objavljena antologija narodne književnosti, spjevova i pjesama.[84]

Sve nove narodne pripovijetke i narodne pjesme nisu bile o Staljinu, ali one koje jesu naglašavale su kult. "Slava Staljinu bit će vječna" bila je tema jedne *novine* 1937. godine, u kojoj Staljin susreće Lenjina i odluči osnovati Boljševičku partiju. U pjesmi se zamišlja Staljin daleko od Moskve, ali uvijek nazočan u svojem narodu: "I s te (kremaljske) kule dan i noć/U svojoj vojnoj odori/S dalekozorom u ruci/S vedrim osmijehom/Brine se za svoju zemlju/I brižljivo njome vlada." Udovici se savjetuje u tradicionalnoj tužaljci: "Idi u Staljinov grad/Što Iljič ga dade Josifu/Sve svoje znanje Josifu."[85] I.F. Kovaljov, najpoznatiji bajkopisac iz sovjetske generacije, prizivao je svijet magije, čarobnjaka i demona u političke svrhe. Lenjin i Staljin bore se čarobnim mačem i razornom kuglom koja teži 1.000 pudi. U pripovijetci "Heroj s crnim kovrčama" Staljin zabija čarobni stup u zemlju kako bi natjerao Zemlju da se okreće u obrnutom smjeru i da se Rusija oslobodi cara, svećenika i vojnika.[86]

Kult se u narodu razvijao u raznim oblicima, ali svima je zajednička bila politička hiperbola koja je poprimila vlastitu formu, neovisnu o stvarnom objektu ulagivanja, jer su se pisci, likovni umjetnici i dužnosnici natjecali kakav će izraz dati metaforičkom nadčovjeku. Štovanje heroja zarazilo je sva područja javnog života. U Njemačkoj su stvoreni novi dani za proslave: Hitlerov rođendan 20. travnja; Dan njemačke majke na rođendan Hitlerove majke; Dan sjećanja na one koji su dali život za ideale nacionalsocijalizma 9. studenoga; ekstravagantne proslave svakog 30. siječnja radi obilježavanja dana kada je Hitler postao kancelarom. Širom Njemačke ulice i trgovi bili su nazvani po *Führeru*; sadili su se Hitlerovi hrastovi; tisuće nesretnih njemačkih dječaka kršteno je imenom Adolf, a to je ime, prema jednom zanesenom filologu, sastavljeno od *"ath"* (božanski ili duhovni čin) i *"nolfa"* (stvoritelj).[87]

Kult Hitlera općenito nije bio ni tako neobuzdan niti tako izravan kako se u Sovjetskom Savezu doimao kult Staljina. Čim je javno ulizivanje Staljinu službeno dozvoljeno, SSSR se suočio s pretjeranim napadajima nesputana dodvoravanja, premda je ono bilo i organizirano. Sovjetska je književnost dvadesetih godina još kritički gledala na Staljina, ali od tridesetih godina svi su se književni oblici prilagodili kultu ličnosti. Tipičan je primjer narodna pripovijetka *Staljin i Istina*, objavljena 1936., iz Nenečkoga okruga u Sibiru, kamo je mladoga Staljina car prognao u tundru zbog njegova prijateljstva s Istinom. U svojem ledenom progonstvu on se pokazuje kao pravi heroj koji vodi obične ljude u sretniju bududućnost bez cara.[88]

Novela *Na istoku*, objavljena iste godine, podsjeća na zrelijeg vođu dok glavni ženski lik "sluša glas naše

domovine, jasan, beskrajno pošten, neizmjerno srdačan, staložen i očinski glas Staljina".[89] Barem neki od tih dodvoričkih tekstova vuku tradicionalno korijenje iz azijskih društava u kojima neobuzdano laskanje vladarima ima prepoznatljivo simboličko značenje. Jednu od prvih otvoreno kultnih pjesama napisao je iranski pjesnik Lahuti: "Mudri gospodaru, marksistički vrtlaru/Ti uzgajaš lozu komunizma."[90] No, i laskanje ima granica. U kolovozu 1936. godine, na vrhuncu prvoga vala kulta, uvodnik u dnevniku *Izvjestija* iskreno je priznao da pisci, kad je posrijedi Staljin, "više ne znaju s čime bi te usporedili i naši pjesnici više nemaju dovoljno jezičnoga biserja da te opišu".[91]

Lokalni dužnosnici natjecali su se uzajamno u davanju Staljinova imena selima, gradovima, kazalištima i kolhozima. Do četrdesetih godina na zemljovidu SSSR-a vidjeli su se, osim Staljingrada, gradovi Staljinsk, Staljinogorsk, Staljinabad, Staljinski, , Staliniri i Staljino. U nekoliko pisama partiji 1937. predloženo je preimenovanje Moskve u "Staljinodar" ili "Staljindar". Jedan zanesenjak predložio je promjenu kalendara s početkom od Staljinova, a ne Kristova rođenja. To je i Staljinu bilo previše pa je odbio oba prijedloga.[92] U godinama neposredno prije početka rata kult je namjerno sveden u umjerenije okvire. U anonimnom pismu jednog komunista, svjesnog problema, poslanog u srpnju 1938. godine Ždanovu, vrhovnom gospodaru svih umjetnika u Sovjetskom Savezu, izražena je pritužba kako je "sve Staljin, Staljin, Staljin... Naposljetku to sveto i ljubljeno ime - Staljin - može izazvati takvu buku u glavama ljudi da će... imati suprotni učinak".[93] No smanjeni intenzitet kulta bio je relativan. Kad bi se

Staljinovo ime spomenulo na predratnim sastancima Centralnoga komiteta, svi su nazočni pljeskali. Rat i pobjeda donijeli su obnovljeni val neograničene idolatrije. Od 1945. do 1953. godine kult je institucionaliziran, i nitko se nije bunio protiv imidža Staljina kao oca naroda i tvorca pobjede, pa ni onda kada je Staljin u filmu *Pad Berlina* prikazan kako sam brižljivo prati situaciju na stožernim kartama i planira Hitlerov poraz. Na vrhuncu staljinizma moglo se vjerovati kako je Staljin iz predratnoga mita postao stvarni poslijeratni heroj i državnik.

Krajnja iracionalnost jednog i drugog kulta tridesetih godina nameće pitanje uvjerenja. I za one koji su prihvatili kult vođe kao vjerski čin pretjerano oduševljenje vjernika i nevjerojatne kvalitete pripisane jednom i drugom vođi imaju očito metaforičko obilježje. S pravom se tvrdi da su obojica diktatora mogli zadržati moć s mnogo nižom razinom idolatrije. Zašto su onda obojica aktera i njihova publika uživali u tim prenaglašenim oblicima političkoga teatra? U koje su svrhe služili kultovi ličnosti?

Većina pokušaja da se odgovori na ova pitanja počinje sa samim diktatorima. Njihovi razlozi nisu posve eksplicitni. Staljinova nastojanja da smanji važnost kulta rijetko su shvaćena ozbiljno, jer ima mnogih primjera Staljinove neposredne intervencije u poticanju i potkrepljivanju kulta. Za Hitlera je kult bio potpuno u skladu s idejom da su nove *"Führerove* države" utemeljene na načelu ličnosti. U Njemačkoj su kult smatrali nužnom posljedicom predodžbe o vodstvu *(Führung)* i sljedbenicima *(Gefolgschaft);* apsolutna vlast odozgo, apsolutna poslušnost odozdo. Staljin je u tom pogledu posve drukčiji.

Moglo bi se podleći iskušenju i objasniti kult Staljina u kontekstu njegovih osobnih slabosti. Staljina opisuju kao nesigurnoga, strahovito ambicioznog i taštog. U ovom prikazu kult ličnosti nije produžena ruka političkoga sustava nego psihološki rekvizit. Staljinu je trebalo napuhati njegovo krhko samopoštovanje sirovim izrazima veličanja. Možda ima istine u toj karakterizaciji, premda je to nemoguće dokazati. Poput Hitlera, Staljin se uzdigao iz jednostavne sredine na vrhovnu vlast u jednoj velikoj europskoj državi, i možda je tu priču o uspjehu trebalo stalno ponavljati u diktatorovoj glavi. Međutim, ima malo povijesnih dokaza koji bi potkrijepili tvrdnju da je kult odraz krhke psihe. Staljinovo nevoljko prihvaćanje kulta temeljilo se na političkoj procjeni njegovih prednosti. Uvjerljivije objašnjenje nastajanja kulta može se potražiti u ustroju političkoga sustava tridesetih godina i u sve većoj važnosti personalne vlasti u njemu.

I u tome Staljin i Hitler ponovno imaju zajedničkih obilježja. Konteksti u kojima je nastala personalna vlast bili su različiti. Takva je bila i srž diktature - Hitler kao otkupitelj njemačke nacije, Staljin kao čuvar Lenjinove revolucionarne baštine - ali svrha jednoga i drugog kulta bila je ojačati i osigurati dominantni politički položaj dvaju diktatora. Sredstva za postizanje toga cilja bila su uglavnom slična: obredno dodvoravanje, neprekidna vidljivost ili "nazočnost", stvaranje herojskih mitova, otklanjanje kritike, hotimično supostavljanje imanentnosti i distance. Ti su kultovi bili brižljivo stvorena djela političke umješnosti koja je iskorištavala sveopću političku težnju za jakim vođom (ponovno Carl Gustav Jung: "... naše doba traži otkupiteljsku ličnost, nekoga tko se može osloboditi

neizbježivog stiska zajedništva"[95]) i legitimizirala njihov zov.

Mobilizacija kultova radi potvrđivanja personalne vlasti donosila je druge političke dividende. Ni Staljin ni Hitler nisu imali moralnih ograničenja. Zamisao da bi politika mogla biti svedena na izraze vođine volje omogućila je stvaranje specifičnog moralnog univerzuma. Pravičnost jednog i drugog diktatora uzeta je iz mitova o nepogrešivosti i sveznanju što su ih stvarali kultovi ličnosti. Primjedba "To je *Führerova* naredba" ukidala je svaku raspravu u Trećem *Reichu* (premda nije obvezatno gušila mišljenje). Iako je Staljin nastavio službeno djelovati preko Centralnog komiteta partije i Sovjeta narodnih komesara, nijedna važnija odluka nije se mogla donijeti bez njegova odobrenja. Takav koncept moralnog uporišta protezao se na opravdavanje neprijeporno nemoralnih djela. Kada se Staljin upleo u snimanje Eisensteinova filma "Ivan Grozni", rekao je redatelju: "Morate pokazati kako je bilo potrebno da bude okrutan."[96] U *Kratkoj biografiji* slavi se Staljinova "nemilosrdna strogost" i "izvanredna nepokolebljivost" prema onima koji su napadali moralno i političko jedinstvo partije.[97] Gottfried Feder, koji je zacrtao program Nacionalsocijalističke stranke, opisao je *Führerovu* narav ovim riječima: "...unutarnji poriv, moralna revnost, strastvena volja... Diktator se mora osloboditi svih nepotrebnih ograničenja i skrupula... U postizanju svojega cilja ne smije se susprezati ni od krvoprolića ni od rata."[98] Kult ličnosti veličao je i provođenje osobne volje i opravdavao diktatore ako je njihova volja podrazumijevala zlo i represiju.

Mitovi o nepogrešivosti mogli su se iskoristiti i kao sredstva političkog menadžmenta i društvene kontrole. Razdoblje personalne vlasti okončalo je postojanje temeljne ideološke i taktičke podjele i učvrstilo ideju socijalne i političke integracije. Partijska/stranačka linija bila je dobro poznata, ali se znalo da Hitler i Staljin donose konačne odluke o ideološkim pitanjima. "Velika debata" o revolucionarnoj strategiji u sovjetskoj Komunističkoj partiji dvadesetih godina nikad se nije ponovila pod Staljinom. Poraz nacionalsocijalističkih revolucionara 1934. godine s ubojstvom Ernsta Röhma omogućio je Hitleru da zagospodari idejama stranke. Kult ličnosti doista je obdario jednog i drugog diktatora gotovo vizionarskom moći. Ljudi oko njih radije su slušali njihove riječi negoli čekali pismene naputke ili zapovijedi. To je pojednostavnilo zadaću upravljanja i strankom i partijom. Stranački/partijski dužnosnici i njihovi članovi, bez obzira na njihove eventualne dvojbe, imali su važnu ulogu i u stvaranju kulta ličnosti i u prenošenju toga kulta široj javnosti. Što je status diktatora bio viši, respektivna je stranka/partija bila ovisnija o jačanju i održavanju kulta kako bi osigurala naklonost diktatora; što je kult bio uspješniji, bilo je manje manevarskoga prostora za druge političke aktere. "Jasno je da je u komunističkim krugovima borba za predsjedničko mjesto u tijeku", tvrdio je (pogrešno) sovjetski akademik na vrhuncu kulta Staljina 1936. godine. "Gotovo sam siguran da će predsjednik biti Staljin koji će se na taj način pretvoriti u Josifa Prvog, novoga sveruskog cara."[99]

Odnos između vođe i vođenih bio je također vrlo pojednostavljen projekcijom pretjerane slike vođe. Uloga vodiča ili otkupitelja pripisana jednom i drugom diktatoru

smanjivala je potrebu za konvencionalnijim oblicima političke lojalnosti i pomagala pri svladavanju paradoksa njihove fizičke prosječnosti i fantastične povijesne uloge koja im se pripisivala. Lakovjerniji ili zaneseni sljedbenici prihvatili su središnji mit kako se u Hitlera i Staljina može imati povjerenja da će zaštititi državu i sačuvati svoj narod. Rezultat je bio opće i dragovoljno političko odricanje, očigledno i u društvenim ili političkim skupinama koje su prije bile neprijateljski raspoložene prema novom režimu. U Hitlerovoj Njemačkoj to je odricanje ritualizirano uvođenjem stranačkoga pozdrava "Heil Hitler". Taj je pozdrav postao obvezatan za sve državne službenike 13. srpnja 1933. godine; bio je obvezatan i za vrijeme pjevanja državne himne i stranačke himne "Horst Wessel". Nijemcima koji zbog invalidnosti nisu mogli dignuti desnu ruku, bilo je dopušteno dignuti ljevicu.[100] Na svim službenim pismima trebalo je pisati "Heil Hitler!" umjesto "Vaš odani" ili "S poštovanjem" ili "S najboljim željama", a u arhivima je vidljivo da su dužnosnici to počeli primjenjivati gotovo odmah nakon što je Hitler postao kancelar.

Kult Staljina nije mogao ići tako daleko, ali obredno potvrđivanje velikog vođe bilo je očito na partijskim sastancima i u javnim prigodama, a odsutnost takvih potvrda, namjerna ili slučajna, poticala je na ukor. Sličnu bi sudbinu doživjele javno izrečene kritike ili šale. Kružili su, dakako, vicevi i o Hitleru i o Staljinu, ali oni su uglavnom ostajali iza zatvorenih vrata. Dvojicu vođa trebalo je očito štovati; ako ih ljudi ne bi shvaćali ozbiljno, to se nije smatralo samo glupim i drskim nego i političkim bogohuljenjem. Oni koji bi se osvijestili i glasno izrazili

sumnju ili neprijateljstvo, izlagali su se stvarnoj opasnosti da budu uhićeni ili zatvoreni zbog izdajničke klevete. Povezanost tih dvaju kultova i sustava strahovlade pokazuje kako je u jednom i drugom društvu bilo malo mjesta za one koji se nisu dali zavesti sveopćom atmosferom dodvoravanja.

Reakcija javnosti na kult bila je ipak daleko od monolitne. Pokoravanje javnosti kultu prikrivalo je široku lepezu motiva. Ponašanje ciničnih oportunista i pravih vjernika može izvana biti isto. Stranačkim/partijskim dužnosnicima i pripadnicima nije trebala posebna intuicija da shvate kako se kult može iskoristiti i u vlastitom interesu: kult se mogao mobilizirati radi suradnje u lokalnom stranačkom/partijskom ogranku ili društvenoj jedinici; ako se dobro iskoristio, dobivalo se unapređenje; u najmanju ruku, oduševljenim odobravanjem mogli su se očekivati pozitivni rezultati (premda su redovite čistke partije u Sovjetskom Savezu pokazale da ni štovanje Staljina nije davalo zaštitu). Sve to mogli su činiti pojedinci čije je privatno mišljenje o objektu dodvoravanja bilo manje laskavo.

Stajalište naroda prema kultu u jednoj i drugoj zemlji mijenjalo se s promjenama okolnosti. Kult Staljina razvijao se vrlo polako početkom tridesetih godina, ojačao je 1933.-1934. u trenutku kada je osigurana personalna diktatura, dosegnuo vrhunac 1936.-1937. tijekom Velikog terora i ponovno se javio ojačan kada je već 1943. godine propast Njemačke bila očita. Zatim je deset godina, sve do Staljinove smrti, kult ostao središnjim obilježjem sustava. Njegovi usponi i padovi mogu se dijelom objasniti namjernim nastojanjima centra da otkloni neprijateljstvo

naroda prema Staljinu - primjerice zbog kolektivizacije ili Njemačko-sovjetskog pakta 1939. Kult Hitlera također je odražavao plime i oseke režima. Bio je najjači 1933. i 1934., pa oslabio u godinama konsolidacije, a zatim jednakomjerno rastao u razdoblju vanjskopolitičkih i vojnih uspjeha i dosegao drugi put vrhunac u ljeto 1940. godine kada su se milijuni Nijemaca radovali Hitlerovoj povijesnoj pobjedi nad Francuzima. Nakon toga Hitler je još ulijevao fanatičnu lojalnost i vjeru, ali bombardiranje i neminovnost poraza smanjili su privlačnost i u posljednjoj godini rata razotkrili njegovu pogrešivost.[101]

Bilo je i mnogo Nijemaca i sovjetskih građana koji nisu htjeli prihvatiti niti odobriti štovanje heroja. To je bilo očitije u Sovjetskom Savezu u kojem se kult manje uklapao u razvitak partijske politike dvadesetih godina. Usprkos tradiciji dodvoravanja caru i vjerskoj mistici, koji su hotimice prizivani u komunističkom ruhu kako bi se naprije potaknuo kult Lenjina, a zatim i njegova nasljednika, ostaje činjenica da se čitav sovjetski eksperiment temeljio na uništenju sustava vladavine koji se osnivao na kultu cara. Jedan se radnik požalio: "...svatko hvali Staljina, smatraju ga bogom, a nitko ne kritizira."[102] Drugi prigovori bili su usredotočeni na usporedbu s Hitlerom ili na vezu s carskim razdobljem. "Došlo je doba kada su vođe postali bogovi i kada ih nose kao ikone", primijetio je jedan drugi radnik nakon sovjetskih izbora 1937. godine.[103] Neki od onih koji su se usprotivili Staljinu, poput pjesnika Osipa Emiljeviča Mandeljštama, smatrali su se prisiljenima, radi vlastite sigurnosti, odglumiti štovatelje usprkos svojim uvjerenjima. U zimi 1936./37. Mandeljštam je napisao *Odu Staljinu.* Njegova se žena poslije sjeća kako je napisati odu značilo

da se pjesnik morao "ugoditi, poput glazbala, hotimičnim predavanjem općoj hipnozi" i "biti opčinjen liturgijom".[104] Drugi pisci prikrivali su svoje mišljenje ironijom ili basnom, premda su cenzori bili nadasve budni i pazili na najmanji znak neukazivanja štovanja. Jedini sovjetski pisac koji je objavio otvorene kritike Staljina prije vođine smrti, pjesnik Naum Mandel, izbjegao je smaknuće jer su ga vlasti smatrale ludim.[105]

Uvjereni sljedbenici režima - pravi vjernici - bivali su s vremenom psihički kompleksniji. Njihova predanost idealima katkada se uspoređuje s povezanošću rock-zvijezde i fanova iz kasnijih vremena, ali to je trivijalna i povijesno neumjesna usporedba. Pravi vjernici općenito se smatraju svjetovnom kongregacijom i doživljavaju isto oduševljenje i nijekanje samih sebe poput vjerske ekstaze. Ni jedan ni drugi kult nisu prikrivali iskorištavanje religijske simbolike; barem neki vidovi kulta ličnosti u jednoj i drugoj diktaturi imaju jak religijski prizvuk. Međutim, ni jedan kult nije bio metafizički. Oni su se oslanjali na sponu, stvarnu ili zamišljenu, koja je bila bitno politička, izraz moćne veze vođe i sljedbenika. Ta je veza u pravom smislu riječi bila neposredna i fizička, ne izvanzemaljska. Evo, primjerice, upisa u dnevnik jednoga svjedoka Staljinova posjeta Kongresu mladih komunista u travnju 1936. godine:

> I ON je ustao, malo umoran, zamišljen i dostojanstven. Mogli ste osjetiti strahovitu moć, njezinu snagu, a istodobno i nešto žensko i blago. Pogledao sam oko sebe: svi su bili zaljubljeni u to

blago, nadahnuto, nasmiješeno lice. Vidjeti ga, samo ga vidjeti, bila je sreća za sve nas.[106]

Poslijeratna slika Roberta Sturue s prikazom mlade seljakinje u krugu svoje obitelji, pune strahopoštovanja, nosila je samo naslov *Vidjela je Staljina.*[107]

Spona s Hitlerom bila je također povezana s političkom moći. Kako primjećuje Albert Speer u jednom od poslijeratnih saslušanja na temu Hitlerove ličnosti, neposredni krug njegovih vjernih sljedbenika u njegovoj nazočnosti doimao se "beznačajno i plašljivo... Bili su opčinjeni njime, slijepo ga slušali i nisu imali vlastitu volju". Fizička nazočnost vođe, nastavlja Speer, osobito je djelovala na osobe udaljenije od unutarnjeg kruga: "... ljudi su bili potpuno uvjereni u Hitlerovu veličinu i poslanje" i prilazili mu sa "štovanjem zbog njegove povijesne veličine".[108] Kult Hitlera obuhvaćao je i element seksualne moći, a njega u Staljinovu slučaju gotovo i nije bilo. Žene su pisale Hitleru moleći ga da bude otac njihove djece. Jedna žena pisala je kako joj je brak propao zbog predanosti vođi: "Od prvog trenutka kada sam čula za Adolfa Hitlera, osjetila sam kako mi daje novu vjeru, dao mi je snagu i moć i ljubav. On je moj idol, i ja ću svoj život posvetiti njemu."[109] Žene su, kako tvrde neki očevici, prolazeći pokraj Hitlerova bavarskog utočišta u Berchtesgadenu, jele šljunak po kojemu je upravo prošao *Führer.*[110]

Pretjerano oduševljenje za jednog i drugog muškarca nastalo je uglavnom zbog predodžbe o njima i moći koja je iz nje proizlazila. No ono se može objasniti i kontekstom povijesti u kojemu su te dvije diktature nastale.

Stanovništvo jedne i druge zemlje bilo je izloženo vrlo dugim razdobljima političke nesigurnosti, građanskoga rata, nasilja i oskudice. Ekonomska je kriza bila jaka i duga i dezorijentirala je ljude. Težnja za spasenjem bila je jedna od posljedica. Jedan i drugi vođa iskoristili su psihološku nesigurnost svojega stanovništva i održavali se tom nesigurnošću kao i osjećajem sigurnosti koji je pružao imidž vođe. Kult ličnosti u jednoj i drugoj zemlji bio je donekle potrebna fikcija u svijetu u kojem su "normalni" političari raskrinkani kao nesposobni, izdajnici ili jednostavno uništeni.

Potkraj života i jedan i drugi diktator pokazivali su očite znake tjeskobe glede budućnosti. I jedan i drugi diktator tvrdili su kako su u jednom trenutku svojega životnog puta razmišljali o povlačenju iz političkoga života - Hitler o mirnom životu u Linzu, a Staljin o životu jednostavnog umirovljenika - ali obojica su ostali čvrsto povezani sa svojom misijom. U svojim završnim, zabilježenim monolozima u proljeće 1945. Hitler se pitao kako će se Njemačka snaći bez svojega palog vođe. Poslije rata Staljin je očajavao zbog svojih suradnika u Centralnom komitetu pitajući se što će biti s njima kada njega više ne bude da ih vodi: "Što će biti s vama? Imperijalisti će vas zadaviti."[111] Ni u jednoj ni u drugoj državi napuhani kult njihove ličnosti nije ih nadživio. U veljači 1954. Hruščov je objavio zaprepaštenom partijskom vodstvu kako je Staljin zlouporabio svoju vlast i nepotrebno tlačio sovjetski narod. Centralni komitet objavio je rezoluciju "O odbacivanju kulta ličnosti i njegovih posljedica" kako bi se pobrinuo da se više ne ponovi ništa poput idolatrije u Staljinovu slučaju.[112] Njegovo je tijelo 1961. godine uklonjeno iz

Lenjinova mauzoleja na Crvenom trgu i ponovno, neupadljivo pokopano u zidine Kremlja. U sovjetskoj državnoj himni, uvedenoj 1943. godine, pošto je Staljin ispravio i odobrio riječi, bila je rečenica: "Staljin nas je uskrisio - vjeru u ljudima/Nadahnuo nas na rad i herojska djela." Nakon 1956. himna se svirala bez pjevanja sve dotle dok 1977. godine Lenjinovo ime nije zamijenilo okaljano Staljinovo.[113] U ruralnoj Rusiji, koja je bila cilj Staljinova ugnjetavanja, šezdesetih su se godina proširile priče kako je Staljinov duh izvor uroka.[114] U Njemačkoj se raskrinkavanje Hitlerove reputacije završilo na Nürnberškom procesu ratnim zločincima koji je počeo u studenom 1945. godine. Nije bilo kasnijih pokušaja oživljavanja ideala karizmatskog junaka, premda je u komunističkoj Njemačkoj Demokratskoj Republici bilo blijedih verzija Staljinova kulta. Nesputano štovanje ličnosti bilo je ograničeno na desetak godina njemačke povijesti.

4. Stranačka država

"Stranka i država nisu jedna te ista stvar jer su njihove zadaće različite. Stranka zapovijeda državom, ali nije država! Stranka je političko vodstvo, a država upravljačka funkcija."

Otto Dietrich, rujan 1936.[1]

"Partija vrši diktaturu proletarijata... U tom smislu partija *uzima* vlast, partija *upravlja* zemljom... To ne znači da se partija može poistovjetiti sa sovjetima, s državnom vlašću. Partija je jezgra te vlasti, ali se ne može poistovjetiti s državnom vlašću".

Josif Visarionovič Staljin, siječanj 1926.[2]

Ništa nije toliko semantički i koncepcijski opterećivalo dvije diktature koliko pitanje definiranja stranke/partije i njezin točan odnos s državom i društvom. Stranka/partija je ipak bila središnja institucija obaju sustava. Hitler je bio *Führer* stranke mnogo dulje negoli vođa Njemačke, ukupno dvadeset i četiri godine ako se uračuna i godina dana u zatvoru; Staljinov osobni autoritet nije se temeljio na visokom državnom položaju već na položaju generalnog sekretara partije, na kojem je bio trideset i jednu godinu,

većim dijelom kao neslužbeni "gazda" *(hozjain)* partije. Ni jedna ni druga diktatura ne mogu se zamisliti bez aktivnosti i sudioništva masovne stranke odnosno partije, iako se uloga stranke u objašnjenju djelovanja i opstanka diktature općenito zanemaruje u korist dominantne ličnosti u njezinoj jezgri.

I sam izraz "stranka/partija" navodi na krivi zaključak. Premda su i njemačka stranka i ruska partija započele život kao jedna od mnogih stranaka koje su se natjecale za članove i glasove i mjesta u parlamentu, ni Hitler ni Staljin nisu nacionalsocijalizam i sovjetski komunizam smatrali strankom/partijom u uobičajenom europskom smislu. Na godišnjem kongresu stranke 1934. godine Hitler je održao dug završni govor o prirodi političkih stranaka u Njemačkoj. Stare parlamentarne stranke, istisnute 1933., bile su, po njegovu mišljenju, izborni mehanizmi koji su zastupali samo uske vjerske ili gospodarske interese dijela stanovništva, ali nikada cijeli narod. Ni jedna nije bila nadahnuta "pravim svjetonazorom" jer su sve bile spremne na ideološke kompromise s drugim strankama radi diobe vlasti, ili su jednostavno ostajale u oporbi, plijen frakcionaštva i klasnog sukoba.[3] I Staljin je otpisivao stranke predrevolucionarne Rusije kao puke "izborne mehanizme prilagođene parlamentarnim izborima i parlamentarnoj borbi", zaokupljene vlastitim interesima i borbom za vlast a ne političkim otporom, koji bi narodne mase Rusije doveli do "beznadnog očaja i neizbježnog poraza".[4] Potrebna je, pisao je 1924. u *Osnovama lenjinizma,* nova vrsta stranke, beskompromisna, ujedinjena, revolucionarna i isključiva - stranka iznad svih stranaka. Hitler je opisao nacionalistički pokret u povojima - bio je

skloniji izrazu "pokret" *(Bewegung)* negoli riječi "stranka" *(Partei)* koju je smatrao pogrdnom - gotovo istim izrazima. On je osnovan, rekao je slušateljima na kongresu, da ne prihvati nikakve kompromise, da predstavlja jedinstvenu i revolucionarnu volju, te da "sam drži vlast"[5].

Oba su diktatora mogli govoriti s povoljnoga, uspostavljenog položaja jednostranačke/jednopartijske vladavine, ali njihova analiza izrazitih značajki dviju stranaka govori mnogo o njihovu položaju pod diktaturom. Nacionalsocijalizam i sovjetski komunizam manje su zastupali gospodarski interes ili klasnu frakciju, a više, kako su tvrdili sljedbenici i jednog i drugog, cijelu zajednicu, i bili su prožeti dubljim povijesnim interesima naroda. Komunizam je bio "upravljačka snaga" ili "avangarda" svih snaga društvene revolucije u Rusiji; Hitlerovim riječima, nacionalsocijalizam je bio "rasna jezgra" (*Rassenkern*) cijeloga njemačkog naroda, odgovorna za očuvanje rasne budućnosti.[6] I Hitlerova stranka i Staljinova partija trebale su u svoje redove privući najbolje elemente stanovništva koji se izdvajaju iz mase društvenim angažmanom i inteligentnim aktivizmom. Naša se stranka, nastavio je Hitler, sastoji od manjine "vrijednih elemenata" opredijeljenih za borbu i žrtvu u ime cijelog naroda *(Volk).* Po Staljinovu mišljenju, komunisti predstavljaju "najbolje elemente radničke klase" kojima je sudbina namijenila ulogu vođa njihove klase.[7] Nepokolebljivi sljedbenici partije ne smiju se nipošto odvajati od ostatka stanovništva, već moraju biti oblik "prijenosnog remena" (Lenjinov izraz) ili "spojne karike" (Hitlerov izraz) između požrtvovne jezgre i udaljenih rubova nestranačkog stanovništva. Preko stranke, prema Hitleru, "cijeli narod postaje

nacionalsocijalistički", i stranka "utjelovljuje volju njemačkog naroda"; za Staljina partija prožima cijelo stanovništvo revolucionarnim "duhom discipline i izdržljivosti".[8] Osnivački mit obiju stranaka temeljio se na idealnom populističkom pokretu samozatajnih i samouvjerenih političkih aktivista iz naroda i zastupnika najdubljih i općih interesa tog naroda.

Bilo je teže definirati točan odnos stranke/partije i države. U oba slučaja bilo je besmisleno pretvoriti stranku/partiju u državu i uvesti njezin aparat, procedure i osoblje umjesto naslijeđenih upravnih i policijskih struktura čak u onim slučajevima gdje su one, kao u Rusiji poslije 1917., bile slabe ili nisu ni postojale. No ni jedna ni druga nisu bile uobičajene parlamentarne stranke, spremne pasivno sjediti i prepustiti upravljanje malom ministarskom krugu i neovisnom činovničkom aparatu. Dilema je riješena prihvaćanjem stranke/partije kao izvora političkog vodstva i nadahnuća, s državom kao njezinom izvršnom polugom. "Partija *upravlja* zemljom", pisao je Staljin, ali državne su institucije "organizacije koje okupljaju radne mase" pod partijskim vodstvom, namećući po potrebi pokornost.[9] Potreba za prisilom, za onim što je Lenjin opisivao kao "vlast koja se neposredno temelji na primjeni sile", bila je posebna funkcija države; bilo bi besmisleno, tvrdio je Staljin, kad bi radnička partija primjenjivala silu protiv radničke klase.[10] Ista se razlika isticala u Njemačkoj. U Hitlerovu *Reichu* stranka se predstavljala kao izvor političkog vodstva i političkih vođa, ali je provedba politike bila odgovornost države, čiji su dužnosnici, prema Hitlerovim riječima, postali "poslušni i časni dužnosnici pokreta". Stranka i država imale su jasno razdvojene

funkcije, ali je stranka, barem teoretski, bila "glava tvrtke": "Sve dok postoji Nacionalsocijalistička stranka, može postojati samo nacionalsocijalistička država".[11]

Ti ideali nisu bili nebitni. Ni u jednom ni u dugom sustavu nije bila dopuštena nikakva druga stranka, a borba protiv frakcionaštva u stranci/partiji bila je odlučna i oštra. Političko vodstvo bila je u rukama najviših dužnosnika stranke/partije, koji su u mnogim slučajevima obnašali i visoke državne dužnosti. Obje su stranke sebe smatrale reprezentativnom elitom. Međutim, odnos prema državi i širem društvu, iz kojeg su se vrbovali obični članovi, bio je i složeniji i nejasniji od čiste podjele odgovornosti koju su odredili stranački/partijski vođe. Same stranke nisu bile pasivni akteri s kojima se manipuliralo isključivo odozgo. Uloga, ustroj i značaj stranaka mijenjali su se s promjenom prirode obiju diktatura. Funkcionalni disparitet između države i stranke bio je proces prilagođavanja i kompromisa, a ne dogovorenog razgraničenja. Društvena veza između stranke i naroda nije bila bez trzavica već proizvod političke agitacije, stalnog nadzora i, po potrebi, otvorene prisile.

I Hitlerova stranka i Staljinova partija razvile su se iz skromnih korijena u goleme organizacije koje su obuhvaćale velike dijelove stanovništva. Ubrzo poslije osnivanja boljševička frakcija Ruske socijaldemokratske radničke stranke imala je 1905. godine 8.000, a kada je car zbačen u veljači 1917. 26.000 članova; nakon Staljinove smrti 1953., Komunistička partija Sovjetskog Saveza - kako su je nazvali samo godinu dana prije, zamijenivši tim nazivom manje elegantni naziv "Svesavezna komunistička partija (boljševika)" pod kojim je bila poznata od 1924.,

imala je gotovo 7 milijuna članova. Nacionalsocijalistička njemačka radnička stranka, nasljednica (1920.) sitne Njemačke radničke stranke, imala je 3.000 članova 1921. i, prema procjenama, 8 milijuna članova 1945.[12]

Ni stranka ni partija nisu jednoliko rasle - duga razdoblja konsolidacije ili lagane ekspanzije izmjenjivala su se s razdobljima naglog povećanja ili smanjenja broja članova. Obje su pomno kontrolirale broj i kvalitetu kandidata jer se članstvo smatralo čašću a ne automatskim pravom. Kandidate su često odbijali. U Sovjetskom Savezu službeno je 1922. godine uvedeno obvezatno pokusno razdoblje za "kandidate", premda se kratki pripravnički staž prvi put pojavio 1919. Svakog potencijalnog člana morala su preporučiti najmanje tri člana partije s određenim partijskim stažom. Sve do 1939. radnici i seljaci imali su prednost, s kratkim pokusnim rokom od šest mjeseci ili godinu dana, dok su ne-radnici morali čekati dvije godine i pronaći pet jamaca. Standardni sustav kandidatskog staža uveden je 1939. s jednogodišnjim pokusnim rokom za sve.[13] Nacionalsocijalistička stranka uvela je 1933. dvogodišnji pokusni rok, nakon kojega su članovi uz stranačku iskaznicu primali i stranačku knjižicu, koja se posebno cijenila; ocjenjivala se politička podobnost svakog kandidata, a o svakom primljenom članu vodila se evidencija. Stranačka/partijska iskaznica dodjeljivala se u objema diktaturama na službenim svečanostima kako bi se naglasila njezina važnost. U Sovjetskom Savezu članove partije moglo se ponekad prepoznati po platnenoj torbici na lančiću oko vrata s dragocjenom ispravom. Gubitak stranačke/partijske iskaznice imao je ozbiljne posljedice, pa

je krivac ponekad morao čekati određeno razdoblje na ponovnu kandidaturu.[14]

Jedna od prvih i najvažnijih dužnosti bila je plaćanje mjesečne članarine, bez koje nijedna organizacija ne bi mogla ispravno funkcionirati. Komunisti su plaćali 2% od plaće pri učlanjivanju, a zatim redovnu članarinu na osnovi mjesečnog dohotka. Najsiromašniji članovi plaćali su 1934. godine 20 kopjejki na mjesec, a imućniji do 3% od dohotka.[15] Nacionalsocijalistička stranka uvela je 1934. godine kliznu skalu od 2 do 5 maraka na mjesec prema dohotku, ali je za članove koji su stupili u stranku prije svibnja 1933. zadržana dotadašnja članarina od marku i pol. Neplaćanje tih skromnih iznosa na vrijeme bilo je jedno od najčešćih opravdanja za isključenje iz stranke.[16]

Povećanje broja članova Komunističke partije dvadesetih godina dvadesetog stoljeća bilo je uglavnom uvjetovano hitnom potrebom da se u partiju upiše što više radnika i siromašnih seljaka kako bi time stekla autentičniji proleterski karakter. Kampanje vrbovanja novih članova 1924. i 1925. godine u okviru tzv. "lenjinskog upisa" privukle su 200.000 novih članova, dok se u trećem, "listopadskom pozivu" 1927. broj neznatno povećao. Međutim, najbrže popunjavanje partije mlađim radnicima i seljacima poklopilo se s prvim petogodišnjim planom, kada je tijekom četverogodišnjeg razdoblja na brzinu upisano oko 1,800.000 novih članova, i time se članstvo udvostručilo. Poslije 1933., svjesna da je u lovu na nove članove tijekom plana bila gotovo potpuno nekritična, partija je obustavila nove upise i pokrenula niz čistki, te smanjila broj članova za 1,600.000. Nakon studenog 1936. godine dopuštena je nova kampanja upisa, ali broj članova gotovo i nije porastao zbog

stalnih i žestokih čistki. Počeo je ponovno naglo rasti tek od ljeta 1938. (vidi Tabelu 4.1), i premda je rat privremeno zaustavio rast, milijunima vojnika koji su se istaknuli u ratu pružena je mogućnost da se za nagradu skraćenim postupkom upišu u partiju. No uobičajeni postupak provjere i upisa zadržan je i u borbenim zonama. U Sevastopolju, gradu kojega su Nijemci opsjedali u proljeće 1942., te redovito bombardirali i granatirali, u prva tri mjeseca te godine primljeno je u partiju pedeset i sedam novih civilnih članova.[17] U siječnju 1946. 1,800.000 članova prebačeno je iz oružanih snaga u civilni dio partije, ali je u srpnju 1946. započela nova provjera podobnosti zbog toga što su mnogi članovi primljeni u partiju na ratištu. Broj novoupisanih članova tek je prešao broj isključenja, pa se u posljednjih šest godina Staljinove diktature broj članova povećavao za skromnih 1,8% na godinu.[18]

Broj članova Nacionalsocijalističke stranke nije se povećavao niti smanjivao tako skokovito, ali je ipak bio podložan razdobljima namjernog ograničenja. Kada se stranka domogla vlasti 1933., vrbovanje se naglo ubrzalo, a poslije izborne pobjede u ožujku 1933. stranku je preplavio val takozvanih *Märzgefallene* ("ožujski oportunisti") i povećao broj članova na gotovo 850.000, pa je stranka morala objaviti moratorij od 1. svibnja. Stranački uredi stranke nisu uspijevali držati korak s dodatnim rješavanjem molbi, pa je upis novih članova, izuzevši članove pridruženih organizacija (SA, SS, *Hitlerjugend* itd.), obustavljen do svibnja 1937., kada je organizacija bila bolje pripremljena za primanje novih članova, a stranci trebalo više sredstava.[19] Novi je val bio ograničen na Nijemce koji su već pokazali sklonost prema pokretu članstvom u

mnogim pridruženim ograncima ili koji su pružali "posebne usluge" *Reichu.* S 2,7 milijuna 1937. broj članova povećao se na 3,9 milijuna krajem 1938. Tada je ponovno obustavljeno primanje molbi, ali su 1939. odlučili primiti sve nove kandidate kako bi se najmanje deset posto stanovništva upisalo u stranku. Stranka je za dvije godine nabujala na 5,4 milijuna, pa su ponovno zatvorili vrata. Poslije 1942. u stranku su se mogli upisivati samo članovi Hitlerove mladeži *(Hitlerjugend)* ne bi li se time poboljšao dobni profil pokreta, pa su mladi Nijemci bili stalan priljev nove krvi sve do pada Njemačke 1945. godine, kada je gotovo deset posto stanovništva bilo upisano u stranku (vidi Tabelu 4.2).[20]

*Tabela 4.1*Godina*

Članovi Komunističke partije Sovjetskog Saveza 1917-1953.

Godina*	Punopravni članovi	Kandidati	Ukupno
1917.	24.000		24.000
1919.	350.000		350.000
1920.	611.978		611.978
1921.	732.521		732.521
1922.	410.430	117.924	528.354
1923.	381.400	117.700	499.100
1924.	350.000	122.000	472.000
1925.	440.365	361.439	801.804
1926.	639.652	440.162	1,079.814
1927.	786.288	426.162	1,212.450
1928.	914.307	391.547	1,305.854

1929.	1,090.508	444.854	1,535.362
1930.	1,184.651	493.259	1,677.910
1931.	1,369.406	842.819	2,212.225
1932.	1,769.773	1,347.477	3,117.250
1933.	2,203.951	1,351.387	3,555.338
1934.	1,826.756	874.252	2,701.008
1935.	1,659.104	699.610	2,358.714
1936.	1,489.907	586.935	2,076.842
1937.	1,453.828	527.869	1,981.697
1938.	1,405.879	514.123	1,920.002
1939.	1.514.181	792.792	2,306.973
1940.	1,982,743	1,417.232	3,399.975
1941.	2,490.479	1,381.986	3,872.465
1942.	2,155.336	908.540	3,063.876
1943.	2,451.511	1,403.190	3,854.701
1944.	3,126.627	1,791.934	4,918.561
1945.	3,965.530	1,794.839	5,760.369
1946.	4,127.689	1,383.173	5,510.862
1947.	4,774,886	1,277.015	6,051.901
1948.	5,181.199	1,209.082	6,390.281
1949.	5,334.811	1,017.761	6,352.572
Godina*	Punopravni članovi	Kandidati	Ukupno
1950.	5,510.787	829.396	6,340.183
1951.	5,658.577	804.398	6,462.975
1952.	5,853.200	854.339	6,707.539

1953.	6,067.027	830.197	6,897.224

*Broj članova prema stanju 1. siječnja osim za 1919-1920. (stanje u ožujku).

Izvor: T.H. Rigby, *Communist Party Membership in the USSR 1917-1967* (Princeton, 1968.), s. 52253; M. Fainsod, *How* Russia is *Ruled* (Cambridge, Mass.), s. 249, navodi manji broj za razdoblje 1917-1921. kako slijedi: 23.600, 251.000, 431.400, 576.000.

Broj osoba koje su se bavile nekakvim stranačkim/partijskim radom bio je u oba slučaja veći od ukupnog broja članova. U Sovjetskom Savezu osnovana je početkom dvadesetih godina mreža "simpatizera", koja je zatim privremeno ukinuta, pa naposljetku ponovno pokrenuta tridesetih godina radi potpore partijskim dužnosnicima u područjima s malim brojem članova partije. I u Njemačkoj je manjak kvalitetnih organizatora prisiljavao stranku da angažira nečlanove na stranačkim dužnostima.[21] Članovi su mogli dati i ostavku, umrijeti, biti izbačeni ili ubijeni. Pritisak na članove partije bio je velik, i neuspjeh u zadovoljavanju visokih zahtjeva kažnjavao se degradiranjem ili nečim gorim. Sovjetska Komunistička partija bila je stalno u procesu obnavljanja. Brza promjena broja članova značila je da su mnogi sovjetski građani bili članovi partije samo kratko vrijeme, a zatim im je ta čast oduzeta. U čistkama 1933. izbačeno je 800.000 članova, a 1934. dodatnih 340.000. Dvogodišnjom kampanjom provjere partijskih dokumenata 1935. godine isključeno je još 350.000 članova. Potkraj tridesetih godina broj članova bio je znatno manji od broja 1933., ali to su uglavnom bili novi članovi. Oko 40% svih članova upisalo se u partiju poslije 1937., od čega 1,1 milijun samo 1939.[22] U čistkama

je isključen velik broj "starih boljševika" koji su stupili u partiju prije 1917. Godine 1930. 69% partijskih sekretara pripadalo je naraštaju prije 1917.; 1939. godine, više od 90% otpadalo je na članove koji su stupili u partiju poslije 1924. godine.[23] Zatim je rat dao drugu masovnu transfuziju novih članova. Tijekom rata poginulo je, prema procjenama, otprilike 3,5 milijuna komunista, a primljeno više od 5 milijuna novih kandidata. U siječnju 1946. samo jedna trećina preživjelih članova partije bili su članovi prije lipnja 1941., a od toga je najmanje polovina bila u partiji manje od tri godine prije rata. Situacija u Ukrajini, koju su okupirale snage Osovine, bila je krajnje teška. Ukrajina je 1940. godina imala 521.000 članova, ali kad je to područje ponovno osvojeno, ostalo je samo 16.816 članova, pa je partijske kadrove trebalo potpuno obnoviti.[24]

Tabela 4.2 Članovi Nacionalsocijalističke stranke od 1919. do 1945.

Godina	Članovi	Godina	Članovi
1919.	55	1937.	2,793.890
1921.	3.000	1938.	3,900.000
1923.	55.287	1939.	4,985.400
1928.	96.918	1940.	5,339.567
1930.	129.563	1942.	7,100.000
1933.	849.009	1944.	7,600.000
1935.	2,493.890	1945.	8,000.000

Izvor: M. Kater, *The Nazi Party, a Social Profile of Members and Leaders, 1919-1945* (Oxford, 1983.); D. Orlow, *The History of the Nazi Party,* sv. *2, 1933-1945* (Newton Abbott, 1973.), broj za kraj 1938.

Rat je utjecao i na Nacionalsocijalističku stranku, i stotine tisuća članova stranke našlo se u oružanim snagama. Do 1943. u vojsku je stupilo približno 40% vođa stranačkih "blokova" ili ćelija.[25] Tijekom rata broj članova povećao se za otprilike 3 milijuna, ali broj novih članova bio je svakako veći zbog broja poginulih u ratu ili od bombardiranja. Posljednje godine rata, 1945., najmanje 65% činili su oni članovi koji su stupili u stranku nakon 1938.[26] Članove stranke isključivali su zbog kršenja stranačkih pravila ili lošeg ponašanja: u velikoj čistki 1934-1935. godine izbačeno je mnogo članova stranke koji su podržavali ili bili pod sumnjom da su podržavali revolucionarne ambicije Röhmova SA-a 1934. Do 1935. stranku je napustilo ili je iz nje isključeno 20% od ukupno 203.000 dužnosnika iz 1933., a u područjima u kojima su simpatije prema SA-u bile najjače čistkom je izbačena gotovo jedna trećina.[27] Odnos između njemačkih ekvivalenata starih boljševika, starih boraca *(alte Kämpfer)* i novih članova stranke također je bio u prilog naraštaja poslije 1933. Već 1935. godine 71% svih vođa "blokova" i 60% svih stranačkih dužnosnika bile su osobe koje su stupile u stranku nakon Hitlerova dolaska na vlast.[28] I u Hitlerovoj stranci i u Staljinovoj partiji tvrdu jezgru iz političkih sukoba dvadesetih godina preplavili su valovi novih članova koji su ušli u stranku/partiju za vrijeme diktature.

Tijekom razvoja u masovne pokrete obje su stranke doživjele temeljite promjene. Obje su započele kao male prosvjedne skupine, protudržavne i potpuno neprijateljski raspoložene prema strankama oko sebe. Tijekom preobrazbe u veće organizacije one su angažiranoj jezgri privukle mnoge pripadnike suparničkih pokreta. Stranke su bile

prisiljene stvarati koalicije i pripajati slabije političke skupine, pa su pretvarale njihove sljedbenike u autentične komuniste ili nacionalsocijaliste. Dvadesetih godina sovjetska partija bila je mješavina bivših socijalističkih revolucionara, menjševika, anarhista i nacionalista, stopljenih novim angažmanom za komunizam. Uporna nastojanja da se početkom dvadesetih godina nametne partijsko jedinstvo i izbace frakcije odražavala su miješano podrijetlo pokreta. Novi članovi bili su tek početkom tridesetih godina proizvod nedvojbeno komunističkog odgoja. Nacionalsocijalistička stranka bila je pravi koktel bivših ekstremističkih nacionalističkih pokreta, seljačkih stranaka i radikalnih antirepublikanskih prosvjednih udruga. Stranka je 1933. preuzela članove iz bivših desničarskih stranaka, Njemačke nacionalističke stranke i Bavarske pučke stranke. U valu novih članova 1933. godine bilo je i bivših komunista i socijaldemokrata.[29] Novi članovi, upisani pretežno i namjerno iz redova mladeži, mogli se se tek potkraj tridesetih godina smatrati političkim "djevicama", neokaljanim bivšim političkim sklonostima.

Obje su stranke bile i društvene i geografske koalicije jer su imale potporu u svim dijelovima društva i na svim područjima. Sastav stranaka također se odlikovao izrazitim značajkama: sovjetska Komunistička partija bila je slabija na selu a jača u gradovima, dok je u Nacionalsocijalističkoj stranci situacija bila obrnuta; ni jedna ni druga nisu mnogo žena, premda je Komunistička partija u tom pogledu prednjačila; obje su stranke četrdesetih godina imale isti postotak fizičkih radnika; u objema strankama prevladavali su članovi do trideset i pet godina. Prvi članovi stupali su u stranku/partiju iz niza razloga, privučeni idejama ili

socijalnim obećanjima, ili nasilnim aktivizmom pokreta, ili pak zavedeni kultom ličnosti. U nekim slučajevima milijune novih članova pokretalo je oduševljenje, ali društveni i geografski obuhvat privlačio je i članove s praktičnijim ili razboritijim težnjama, svjesne društvene i političke koristi stupanja u stranku. Neki su se pak učlanjivali nedobrovoljno, jer se to od njih tražilo zbog njihova posla ili položaja. Na vrhuncu petogodišnjeg plana cijeli su tvornički pogoni morali potpisati masovnu molbu, pa su sutradan na sastanku primljeni u partijsku ćeliju bez ikakve provjere političke prošlosti ili stupnja angažmana.[30] U Njemačkoj su se školski nastavnici i državni službenici morali zbog stalnog pritiska učlanjivati u stranku. No naglo povećanje članova početkom četrdesetih godina nije nipošto bilo jasan znak da su milijuni ljudi, koji prije nisu bili komunisti odnosno nacionalsocijalisti, odjednom postali oduševljeni dobrovoljci.

Sačuvani statistički podatci o socijalnoj strukturi Nacionalsocijalističke stranke odnosno Komunističke partije nepotpuni su, a primijenjene društvene kategorije previše nejasne, ali ipak dopuštaju nekoliko zaključaka. Zbog sovjetskih predrasuda prema kandidatima koji nisu potjecali iz radnih masa, partija se početkom tridesetih godina sastojala pretežno od radnika i seljaka, čiji je postotak 1932. godine dosegnuo čak 92%. No partijska se statistika temeljila na socijalnom podrijetlu a ne na trenutnom zanimanju; 1932. godine 38% članova partije nisu bili fizički radnici, a samo 43% članova bilo je doista zaposleno u industriji. Staljin je sredinom tridesetih godina potaknuo veću angažiranost tehničke inteligencije u partiji pod parolom "kadrovi odlučuju sve" te izbacivanje velikog

broja radnika i seljaka upisanih zbog prioriteta prvog petogodišnjeg plana. Te su promjene polako preobrazile partiju u pokret činovnika, tehničke inteligencije i intelektualaca. Na njih je 1947. otpadalo pola članstva, dok je samo 32% poslijeratnih članova partije bilo iz radničkih redova, i taj se postotak i dalje smanjivao.[31] U doba Staljinove smrti broj radnika u partiji spao je ispod polovice. Partija je i dalje bila slabo zastupljena na selu. U čistkama tridesetih godina znatno je smanjen broj seljaka, pa je 1939. u 243.000 kolhoza i sovhoza bilo samo 12.000 partijskih ćelija i 153.000 članova. Poslije rata, u oblasti Kalinjin sjeverno od Moskve preživjelo je samo 167 ćelija na ukupno 6.940 kolhoza i sovhoza, tj. samo 2,4%. Ustrajnom kampanjom za povećanje broja članova partije na selu udio seljaka porastao je na nešto više od jedne četvrtine, no mnogi od novih članova na selu bili su lokalni dužnosnici ili tehničari upućeni iz gradova, koje bi zapravo trebalo ubrajati u ne-radničko članstvo partije.

Dok je Komunistička partija bivala manje proleterska, proces u Nacionalsocijalističkoj stranci tekao je obrnutim putem. Prije 1933. godine Hitlerov pokret oslanjao se na sve dijelove njemačkog društva, ali se radnički element naglo povećao tijekom gospodarske krize nakon 1929., odražavajući populistički karakter stranke. Mnogi radnici privučeni nacionalsocijalizmu potjecali su iz seoskih područja ili iz redova sitnih obrtnika, te manje organiziranih dijelova tvorničkog proletarijata, no sve veća potpora radnika bila je nedvojbena. Saska, najindustrijaliziranija njemačka pokrajina, bila je i područje najjače potpore stranci.[33] U razdoblju od 1930. do 1932. postotak novih članova iz radničkih redova iznosio je 36% od ukupnog

broja. Taj je broj stalno rastao tijekom Trećeg *Reicha* te 1944. godine dosegnuo više od 40%, pa su radnici bili najbrojniji društveni element u pokretu. Otprilike 20% članova bili su činovnici, 10% seljaci, a ostatak je potjecao iz redova inteligencije i poslovne zajednice.[34] Stranka je bila slabije zastupljena u gradovima, a jače na selu, odakle je 1933. potjecalo oko 43% novih članova - neki od njih bili su seljaci, neki radnici, a neki su svakodnevno putovali na posao u gradove[35]. Usprkos sve plebejskijem sastavu stranke, status običnih članova i stranačkih dužnosnika znatno se razlikovao prema zanimanju. Tako su, na primjer, 1935. godine samo 10% viših stranačkih položaja zauzimali radnici. Sličan se jaz pojavio i u Sovjetskom Savezu. Delegati na partijskom kongresu 1930. godine bili su uglavnom fizički radnici; na kongresu 1939. više od polovine delegata potjecalo je iz redova inteligencije, a na Devetnaestom kongresu 1952. taj je broj narastao na 85%.[36] I njemačku stranku i sovjetsku partiju vodio je aparat izabran uglavnom iz redova službenika, nastavnika, direktora i tehničke inteligencije, koji su u svojoj političkoj karijeri odražavali naslijeđeni sustav društvenog razgraničenja.

Dobni i spolni profil Nacionalsocijalističke stranke i Komunističke partije vrlo je karakterističan za obje diktature. Obje su bile pretežno muške i mlade organizacije. Žene su mogle pristupiti Nacionalsocijalističkoj stranci ako su imale nekakvu ulogu u pomoćnim organizacijama pokreta, ali je još 1935. omjer žena i muškaraca bio 1:20. Taj se omjer poboljšao nakon 1938. pristupanjem većeg broja žena preko pokreta mladeži, a i tijekom rata, odlaskom muškaraca na frontu, ženama se pružilo više

prilika, pa se njihov statistički udio u stranci povećao. No na vodećim položajima prevladavali su muškarci. Točniji podatci o broju žena poznati su za Sovjetski Savez: 15,9% 1932., 17% u siječnju 1945. i 21% 1950.[37] Rukovodeća mjesta u partiji zauzimali su gotovo isključivo muškarci. Zbog velike fluktuacije članstva partija pod Staljinom nije nikada ostarjela. Godine 1927. malo više od polovine članova bilo je mlađe od trideset godina; 1946. dvije trećine imale su manje od 35 godina.[38] U Njemačkoj je stranka počela s mladim članstvom, ali je zbog polaganije fluktuacije starjela zajedno s diktaturom. U prosincu 1934. približno 37% članova bilo je mlađe od 30 godina, a dvije trećine mlađe od 40. S početkom rata mnogi su članovi zagazili u četrdesetu, pa sve sredovječniji sastav stranke objašnjava oduševljenje za primitak više članova iz *Hitlerjugenda* u pokret poslije 1942. No dužnosnici su ipak još bili razmjerno mladi. Prosječna dob pokrajinskih vođa *(Gauleitera)* stranke 1943. godine bila je samo 45 godina.[39]

Organizacijski ustroj Nacionalsocijalističke stranke i Komunističke partije razlikovao se donekle od uobičajenog ustroja masovnih stranaka u drugim dijelovima Europe: on je oponašao upravne podjele obiju država i bio je jasno organiziran u hijerarhijskom pogledu. Nacionalsocijalistička stranka temeljila se na načelu "vodstva" i "sljedbenika"; podčinjeni su morali bespogovorno slušati naredbe pretpostavljenih dužnosnika. No i Komunistička je partija bila principijelno autoritarna. U njezinu statutu bila je jasno i nedvosmisleno izražena odredba o pokoravanju uputama odozgo[40]. Osnovni element obiju stranaka bila je ćelija, i tisuće ćelija tvorile su veći stranački/partijski organizam. Premda je bila na dnu stranačkog ustroja, ćelija je bila

izuzetno važna, jer je možda odražavala prošlost stranaka, odnosno mrežu sitnih, često izoliranih skupina. Ćelije Komunističke partije mogle su biti vrlo malene, i sastojati se čak samo od tri člana, ali su obično bile mnogo veće. Svaka je ćelija birala komitet i tajnika (premda su od Staljinova doba kandidati obično odabrani unaprijed i bili podložni odobrenju partijske hijerarhije). Kada se broj članova partije povećao, ćelije su podijeljene na tri kategorije i preimenovane u "osnovne partijske organizacije": ćelije s manje od 15 članova nisu mogle imati komitet, ćelije s 15 do 500 članova birale su biro i sekretara, dok su samo ćelije s više od 500 članova imale puni partijski komitet s plaćenim sekretarom. Komitet svake ćelije imao je četiri odjela za zasebne funkcije: za organizaciju, za vrbovanje članova, za kulturu i propagandu, te za masovnu agitaciju. Godine 1931. bilo je ukupno 51.185 ćelija u tvornicama, kolhozima i sovhozima, sovjetima, sveučilištima i transportu; pedesetih godina bilo ih je više od 200.000.[41]

Neposredno iznad partijskih ćelija bile su okružne odnosno gradske organizacije, *rajkomi* i *gorkomi,* sa svojim komitetima, kojih je 1939. bilo ukupno 10.900. One su registrirale sve članove ćelija, provjeravale upis u partiju i prenosile centralne direktive najnižim jedinicama partije. Iznad njih bili su *oblasni* komiteti, kojih je bilo ukupno 137. To su bile glavne teritorijalne organizacije, podređene u većini slučajeva Centralnom komitetu partije u Moskvi. U šest autonomnih pokrajina *(kraj)* postojali su posebni pokrajinski komiteti, kojima su bile podređene *oblasti* na njihovom teritoriju. Viši komiteti imali su brojne odjele i potkomitete, koji su se bavili partijskim financijama,

lokalnim gospodarstvom, obrazovanjem, propagandom i kulturom. Dužnosnici s punim radnim vremenom uvedeni su u partiju (u kojoj se dotada radilo na dobrovoljnoj osnovi) 1935. godine radi rješavanja svih poslova, ali njihov broj nije poznat.[42] Na vrhu goleme partijske piramide bio je Centralni komitet sa svemoćnim sekretarijatom i linijama zapovijedanja sve do mnogo tisuća partijskih ćelija.

Prije 1933. osnovna organizacija Nacionalsocijalističke stranke bila je *Ortsgruppe*, "mjesna grupa", koja je mogla biti bilo koje veličine, a vodio ju je vođa mjesne grupe. U srpnju 1932. godine, zbog prerastanja stranke u istinski nacionalni pokret, osnovna je grupa ponovno definirana. Prema novom ustroju, članovi u svakoj ulici ili stambenoj zgradi tvorili su stranački "blok", a nekoliko blokova "ćeliju" od 11 do 50 članova. Na selu, gdje je stranka bila "rjeđa", blokovi su bili organizirani u bazu *(Stützpunkt)* s istim brojem članova kao ćelija. *Ortsgruppe* se sastojala od nekoliko ćelija ili baza i imala je od 51 do 500 članova.[43] Broj mjesnih grupa 1935. godine bio je 21.283, i one su obuhvaćale 269.501 ćelija, baza i blokova. Na područnoj razini mjesne su grupe bile podređene organizaciji okruga *(Kreis),* koji je odgovarao sovjetskom *rajonu.* Broj okružnih organizacija bio je 855. Najviša organizacijska jedinica (neposredno ispod *Reicha)* bio je *Gau.* Svaki *Kreis* i *Gau* imao je mnogo stalnih zaposlenika i mnoge odjele koji su bili odgovorni, kao u sovjetskim *oblastima,* za obrazovanje, propagandu, mjesno gospodarstvo, kulturu i organizaciju stranke.[44] Na samom vrhu stranke bila je središnja stranačka kancelarija te mala skupina nacionalnih stranačkih vođa *(Reichsleiter),* koji su bili odgovorni za stranačke

poslove - propagandu, organizaciju, izdavačku djelatnost, ideologiju, poljoprivredu itd.[45]

Prvog svibnja 1936. Nacionalsocijalistička stranka uvela je radikalnu reformu organizacije i funkcije. Sve do toga dana ustroj stranke obuhvaćao je sve članove stranke i vodio stranačke poslove. Od 1936. godine stranka je ambiciozno preuzela odgovornost za cijelo njemačko stanovništvo. Svaka mjesna grupa, ćelija i blok dobili su dio urbanog ili ruralnog teritorija na kojemu su bili odgovorni za političko gledište, obrazovanje i duh svakog stanovnika, bio on član stranke ili ne bio. Svaki se blok brinuo za 40 do 60 domaćinstava, a svaka ćelija imala je 4 do 8 blokova. Radi očekivanog povećanog radnog opterećenja svaki je blok bio podijeljen na jedinice od 8 do 15 kuća, na koje je pazio "blokovski pomoćnik" ili "kućni čuvar", koji nije uvijek morao biti član stranke. Prema novim propisima iz svibnja 1938., *Ortsgruppe* je obuhvaćala 1500 do 3000 domaćinstava; veličina mnogih grupa morala se smanjiti, pa je 1941. njihov ukupni broj porastao na 30.601, a ukupni broj ćelija i blokova na izvanrednih 657.411, pa je zemlja bila prekrivena stranačkim jedinicama mnogo temeljitije nego u Sovjetskom Savezu.[46] Svaka je osnovna organizacija morala na svakom području osigurati dovoljan broj članova stranke za obavljanje potrebnih dužnosti, ali njemački je narod u svakom pogledu bio nedobrovoljno uključen u sveobuhvatni nacionalni pokret.

Brojne masovne organizacije, tijesno povezane s Nacionalsocijalističkom strankom ali sastavljene uglavnom od nečlanova, olakšavale su nadzor cijelog stanovništva. I Nacionalsocijalistička stranka i Komunistička partije promicale su bogat društveni život koji je trebao osigurati

odanost stranci/partiji u širim krugovima njemačkog odnosno sovjetskog društva. Najvažnija djelatnost bila je privlačenje mladeži. U Rusiji je 1918. godine osnovana komunistička omladinska organizacija radikalnog usmjerenja, uglavnom neovisna o partiji. Radikalizam je eliminiran 1926. kada je organizacija postala Svesavezni lenjinski komunistički savez omladine, poznatiji kao *Komsomol.* Komsomol je 1939. neposredno pridružen partiji prema čijoj je organizaciji bio i ustrojen. Članstvo u omladinskom savezu bilo je kontrolirano kao i u partiji. Svaki je potencijalni član morao imati komunističkog sponzora te je neko vrijeme imao status kandidata. Propisi o pristupanju organizaciji, koji su davali prednost djeci radnika i siromašnih seljaka, ublaženi su tek 1936., pa je broj članova sa 4 milijuna porastao na 9 milijuna 1939. godine i na 16 milijuna do Staljinove smrti.[47] Komsomolci su isprva morali imati najmanje 17 godina (granica je 1949. spuštena na 14), i bili su u organizaciji do 21. godine. Dvadesetih godina uvedena je dječja, pionirska organizacija za članove od desete do petnaeste godine, koja je četrdesetih godina obuhvaćala većinu djece školskog uzrasta.

Mreža pridruženih organizacija u Njemačkoj bila je mnogo šira, raznovrsnija i ne toliko isključiva koliko sovjetski model. U paravojnim SA-u i SS-u bilo je više od 4 milijuna muškaraca. *Hitlerjugend* (Hitlerova mladež) osnovan je službeno 1926. godine i uključen u stranački ustroj. Organizacije mladeži podijeljene su 1928. na dvije dobne skupine, *Hitlerjugend* za skupinu od 15. do 18. godine, dok su mlađi članovi - 10-14 godina - uključeni 1931. u organizaciju *Deutsches Jungvolk* (Njemački podmladak). Dvadesetih godina mali broj djevojaka

pripadao je pridruženim "sestrinskim grupama", ali je 1930. osnovana službena udruga, Savez njemačkih djevojaka *(Bund deutscher Mädel),* s "poletarkama", djevojčicama od 10 do 14 godina.

Na početku diktature udruge mladeži nisu imale mnogo više od 100.000 članova, ali kad su druge skupine raspuštene ili uključene u stranku broj je naglo porastao. Tako su 1936. udruge mladeži imale 5,4 milijuna članova, od čega 46% djevojaka, a 1939. 7,7 milijuna članova.[48] Teritorijalno su bile organizirane poput stranke, ali je njihov unutarnji ustroj više nalikovao na vojsku. Učlanjenje je bilo kontrolirano kako bi se osiguralo prvenstvo najzdravijih ili rasno najsvjesnijih pojedinaca, ali se potkraj tridesetih godina mreža naglo proširila. Stranka je u listopadu 1931. osnovala i posebnu udrugu za žene, *Nazionalsozialistische Frauenschaft* (Nacionalsocijalističke žene), a 1936. krovnu organizaciju za sve njemačke ženske udruge, *Deutsche Frauenwerk* (Radni savez njemačkih žena), koja je 1938. imala oko 4 milijuna članica. Za članove stranke koji su se oduševljavali automobilizmom osnovan je Nacionalsocijalistički automobilski korpus, dok su sveučilišni nastavnici, studenti, pravnici, liječnici i zubari imali svoje stručne udruge. Najveća organizacija poslije udruge mladeži bio je pokret za Nacionalsocijalističku socijalnu skrb (*Nationalsozialistische Volkspflege).* Osnovana neslužbeno u Berlinu 1932. godine, ta je dobrotvorna udruga uključena u stranku kao pridružena jedinica u svibnju 1933., pa se pretvorila u pravu armiju dobrovoljnih skupljača priloga, distributera i sljedbenika koja je 1943. imala više od 7 milijuna članova.[49] Upravo se tim djelatnostima, raznolikim i široko rasprostranjenim

društvenim životom pokreta, pratio i organizirao velik dio stanovništva, te uključivao u aktivno služenje stranci.

I njemačka stranka i sovjetska partija imale su mnogo ciljeva, ali je njihova prvenstvena odgovornost bila organizirati, disciplinirati i obrazovati vlastite članove radi ispravnog ostvarenja tih ciljeva. Budući da su obje bile koalicije te obuhvaćale raznovrsne poglede, društvene korijene i osobnosti u svojem milijunskom članstvu, uspostava primjenjivog konsenzusa i jasnih pravila ponašanja bila je uvjet za šira nastojanja usmjerena na integraciju nestranačkih masa i prevlast nad njima. Obje su uspostavile aparat za nametanje unutarnje stranačke/partijske pravde i osiguranje idealnih članskih značajki "najboljih elemenata". Lenjin je potaknuo zamisao da bi partija morala neumorno i budno paziti na zabušante i izdajice koji bi se mogli uvući u partiju: "Naš statut", pisao je Lenjin 1904. godine, "odražava organizacijsko nepovjerenje partije prema svim njezinim dijelovima."[50] Partiju je stalno nagrizao duh institucionalne sumnje koji je poticao stalno istraživanje i samokritiku, te dovodio do rutinskih čistki ljudi koji, prema prosudbi partije, nisu više bili dostojni članstva.

Čistke u Komunističkoj partiji često se pogrešno tumače kao kratkotrajno, namjerno puštanje krvi sredinom tridesetih godina kako bi se pojačao Staljinov položaj u hijerarhiji i osigurala partija sukladna njegovu opisu "monolitne organizacije".[51] Zapravo, čistka kao službeni proces uvelike prethodi Staljinovoj diktaturi: čistka je bila generički izraz koji je pokrivao niz izrazitih oblika partijske samodiscipline. Svaki je član bio pod trajnim nadzorom te

je u redovitim vremenskim razmacima morao posebnoj reviziji podnositi dokaze o stalnom angažmanu i djelatnosti, te pokazivati određenu razinu partijske pismenosti. Članovi su znali da se to od njih zahtijeva, pa su se unaprijed pripremali za kušnju. Amerikanac, koji je 1932. boravio u domu jednoga kvalificiranog radnika u Moskvi, promatrao ga je kako marljivo svake večeri čita djela Marxa i Lenjina pripremajući se za revizionu komisiju. Nekoliko dana prije same revizije, njegova žena ispitivala ga je njegovu verziju biografije, a pomagala mu je i kod bubanja za ispit iz političke teorije. Sustanar u njihovu malom radničkom stanu bio je degradiran s člana na "simpatizera" zbog nepoznavanja teorije, no u ovom slučaju sve je prošlo dobro. Potvrđeni komunist, otpraćen "odobravajućim kimanjem" partijskoga suda, vratio se kući: "...izgledao je deset godina mlađi", a pod jednom i drugom rukom nosio je bocu vina i votke. Cijela obitelj proslavila je uspjeh što je mogla bogatijom gozbom, s beskrajnim nazdravljanjem partiji i Petogodišnjem planu, te razuzdanim plesom.[52]

U listopadu 1924. godine partija je utvrdila niz takozvanih "boljki", od kojih je trebalo "pročistiti" partiju. Bilo ih je ukupno sedam: karijerizam, "brak ili prisan kontakt s malograđanima", bogaćenje, pretjerani osobni poroci, alkoholizam, seksualna raspuštenost i sudjelovanje u vjerskim obredima. Svaka od tih optužbi mogla je biti povod za isključenje iz partije. Prva velika čistka partijskih ćelija u gradskim sovjetima dogodila se 1925. godine; uslijedile su još dvije velike čistke 1926. i 1929.-1930. Poslije naglog porasta broja članova potkraj dvadesetih godina Centralni komitet je 1933. naredio reviziju članstva, koja je te godine počela u deset glavnih *krajeva* odnosno

oblasti, a zatim se 1934. proširila na cijelu partiju. Kako je istaknuto u odluci od 28. travnja 1933., u partijske je redove tijekom procesa kolektivizacije i industrijalizacije primljeno previše karijerista, "dvoličnih elemenata" i političkih nepismenjaka, što je svakako bilo točno.[53] Partijska čistka bila je službeni postupak koji se vodio u javnim prostorijama pred tročlanom komisijom. Mjesne komuniste prozivali su da pristupe i navedu svoje društveno porijeklo i partijsku aktivnost te da priznaju svako zanemarivanje dužnosti u "samokritičnom" duhu. Zatim bi se pozivali svjedoci koji bi davali otegotne iskaze ili iznosili propuste. Komisija je zaprimala pismene iskaze i unakrsno ispitivala one koji su se tužili na pojedine članove partije, a zatim donosila odluku - od potvrde statusa do isključenja.[54]

Sljedeće godine izvršena je čistka druge vrste. Centralni komitet izdao je 13. svibnja 1935. odluku "o neurednosti u prijavljivanju, izdavanju i čuvanju partijskih iskaznica". Kampanja za provjeru dokumenata, kojom je trebalo ustanoviti koriste li se partijske iskaznice zakonito i jesu li ispravno izdane, dosegnula je vrhunac u trećem valu čistki, u prosincu 1935. godine, kada je partijsko rukovodstvo naredilo da se postojeće partijske iskaznice zamijene novima od 1. veljače do 1. svibnja 1936. Oduzimanje partijske iskaznice moglo se opravdati na mnogo načina. U Smolensku je oduzeto 455 partijskih iskaznica, a neke od optužbi bile su vrlo neodređene ("osobe koje ne pobuđuju političko povjerenje" - 28%; "osobe iz klasno nepoželjnog okruženja koje su zatajile svoju prošlost" - 22%), neke su se odnosile na posebne prekršaje ("neprijateljski agenti" - 1,5%; dezerteri iz Crvene armije - 2,6%), a neke na moralnu pokvarenost, pronevjere, prijevare ili prikrivanje zločinačke

prošlosti.[55] Čistka se zatim nastavila tijekom 1937. i 1938. godine prema direktivama iz centra, izdanima 29. srpnja 1936., radi raskrinkavanja političkih neprijatelja sklonih Trockom i partijskoj oporbi koja je pala u nemilost. Ta je čistka napokon pokrenula masovna ubijanja u razdoblju "velikog terora", o kojem je riječ u jednom od sljedećih poglavlja, ali treba pojasniti da sam čin isključivanja iz partije nije morao biti znak za uhićenje i pogubljenje. Čistka je bila zasebni element partijske samodiscipline, a ne pravosudni proces. Njezin je cilj bio stezanje partijske kontrole nad lokalnim partijskim kadrovima te iskorjenjivanje nesposobnih ili korumpiranih dužnosnika. Partija je tridesetih godina isključivala članove isto onako kako je to činila desetljeće prije, i ta se praksa nastavila do kraja staljinističkog razdoblja, pa i dulje. Proganjanje bivših članova partije nastavili su agenti službe državne sigurnosti, državni istražitelji i državni sudovi, koji su ispitivali djela koja su smatrali stvarnim zločinima, a ne loš partijski rad. Mnoge žrtve državne strahovlade uhićene su još dok su bile u partiji i nisu nikada bile službeno isključene. S druge strane, pojedinac je mogao biti isključen, a zatim ponovno primljen u partiju, ili isključen zbog ponašanja kojim je kršio partijska pravila, kao što je npr. pijanstvo (koje, prema suvremenim izvorima, nije bilo nimalo rijetka pojava), ali koje nije bilo zločin protiv države. Partijska čistka bila je službeni postupak koji je trebao osigurati visoku razinu angažiranog političkog aktivizma kod onih koji su preživjeli nesmiljeni proces unutarnjega partijskog nadzora. U praksi se taj postupak često primjenjivao protiv partijskih dužnosnika daleko od Moskve koji su bili skloni osporavanju političkog monopola centra.

Stroge disciplinske mjere protiv korupcije, lijenosti ili neposlušnosti nisu bile ograničene na komunizam. Hitler je u pokret uveo stranačke sudove još 1921. godine, kada je on još bio vrlo mala organizacija. Sudovi su bili odgovorni za provjeru članstva, isključenja i čistke, ali su djelovali i kao sudovi časti na kojima su se članovi, koje bi sučlanovi optužili zbog nesavjesnosti, mogli opravdavati. Svaki *Gau* i svaki *Kreis*imao je stalne sudove. Poput sovjetskih komisija za čistke, sud je imao tročlano vijeće, koje je pozivalo članove na opravdavanje, saslušavalo svjedoke i istraživalo navodne prekršaje. I ti su sudovi imali raspon presuda, od oslobađanja od optužbe preko usmenog i pismenog ukora do izbacivanja *(Ausstoßung)* iz stranke.[56] Od 1927. godine na čelu partijskih sudova bio je umirovljeni časnik, bojnik Walter Buch, visok i asketskog izgleda, fanatični Hitlerov sljedbenik, koji je podržavao ekstremni antisemitizam stranke (ali se 1928. usudio upozoriti Hitlera kako "prezire čovječnost", što je Bucha "nadasve uznemirilo").[57] Buch je tridesetih godina nadzirao stvaranje državnog sustava stranačkih sudova. Zakonom od 17. veljače 1934. ti su sudovi dobili pravni status i pravo na istragu i kažnjavanje zločina protiv stranke, uključujući pravo na predlaganje zatvorske kazne u krajnjim slučajevima. Njihov su rad pratili inspektori *Gaua,* koji su pratili stranačku disciplinu u ime državnog vodstva. Sudovi su se bavili stotinama slučajeva, koji su se većinom odnosili na sitne prekršaje poput tromjesečnog neplaćanja članarine, nemoralnog ponašanja, kaznene evidencije ili jednostavno "gubitka zanimanja" za stranačke poslove.[58]

Sudovi su mogli istraživati i ozbiljnija kaznena djela. Godine 1939. na sud je izvedeno 30 članova stranke, SA-a i

SS-a zbog silovanja, krađe i ubojstva tijekom protužidovskog pogroma 9. studenog 1938.; počinitelji dvadeset i jednog ubojstva oslobođeni su zbog židovskih provokacija, ali su pritvorena tri muškarca koji su silovali židovske djevojke - ne zbog seksualnog nasilja već zbog onečišćenja rase. Sudovi su mogli pozvati na odgovornost i stranačke vođe; teoretski je i Hitler, kao član stranke, morao prihvatiti njihovu nadležnost i poštovati njihove presude, premda ih je on u praksi ukidao kad mu je to odgovaralo. Tako je 1938. godine *Gauleiter* Wilhelm Kube smijenjen i zatočen dvije godine u logoru jer je lažno optužio Buchovu ženu da je Židovka. Zloglasni antisemit i *Gauleiter* Franačke Julius Streicher izveden je 1940. na sud i optužen za pronevjeru, preljub i zlonamjerno ogovaranje te smijenjen. Josef Wagner, *Gauleiter* Južne Vestfalije, optužen je 1941. godine zbog prokatoličkih sklonosti jer je poslao djecu u katoličku školu, a njegova žena, katolkinja, protivila se udaji svoje kćeri za SS-ovca. Iako je Visoki stranački sud u Berlinu oslobodio Wagnera, Hitler je promijenio presudu i poslije uporno zahtijevao da Wagnera pošalju u koncentracijski logor.[59]

Stega je išla ruku pod ruku s političkim obrazovanjem. U oba sustava, članovi stranke/partije dobivali su stalne instrukcije o stranačkoj/partijskoj liniji i načinu samopoboljšanja aktivističkog rada. Od komunista se očekivalo, kao nešto što je samo po sebi razumljivo, da čitaju i uče političke klasike. Čovjek koji je plesao od veselja poslije pozitivne odluke partijske komisije rekao je svojem američkom gostu: "Bez političke teorije ne može se shvatiti što se događa u ovoj zemlji. Komunist mora predvoditi u učenju..."[60]. Za obrazovanje članova partije bio

je odgovoran odjel Centralnog komiteta za propagandu i agitaciju. Dvadesetih godina na vrhu sustava bila su partijska sveučilišta, "večernje sveučilište" marksizma-lenjinizma i Sverdlovljev komunistički univerzitet, osnovan 1921. godine radi obuke oko tisuću novih komunističkih rukovodilaca na godinu, te Institut Marx-Engels; 1936. godine sve su te ustanove bile u okviru Komunističke akademije znanosti, koja je 1946. preimenovana u Akademiju društvenih znanosti poslije velike reorganizacije partijskog obrazovanja. Tridesetih godina u prijestolnici i u republikama osnovane su više partijske škole s trogodišnjim programima organizacije i propagande za buduću partijsku elitu, a na nižoj razini djelovale su tisuće manjih političkih škola *(politškoli)* i kružoka za političko opismenjavanje. Takvih je škola 1930. godine bilo 52.000, a 1933. 210.000, i u njima je 4,5 milijuna polaznika, uključujući simpatizere nepartijce, pohađalo kratke tečajeve o osnovama historijskog materijalizma. Kada je 1938. godine objavljen *Kratki kurs* o povijesti boljševizma, studenti političkih znanosti morali su se njime koristiti kao prijeko potrebnim priručnikom za razumijevanje komunizma. Tijekom osmomjesečne školske godine svaka dva tjedna održavali su se kružoci na kojima je sudjelovalo deset do dvadeset pet studenata. Poslije rata partija je nastojala podignuti razinu partijskog obrazovanja nakon poslijeratne obnove partijskih kadrova. Na temelju rezolucije Centralnog komiteta "O obrazovanju i dopunskom obrazovanju vodećih partijskih radnika" iz 1946. godine, oko 400.000 članova pohađalo je više partijske škole.[61]

Nacionalsocijalistička stranka nije obrazovala svoje članove tako sustavno ili s tako visokim intelektualnim

idealima. U stranačkim školama bilo je mnogo tjelesnog odgoja, i cilj je bio stvaranje biološke elite a ne elite s dobrim poznavanjem političke ekonomije. Za obuku stranačkih kadrova u Njemačkoj bio je odgovoran organizacijski vođa *Reicha (Reichsorganisationsleiter),* bivši kemičar Robert Ley, zdepast i lajav fanatik, sklon piću i ženama, i opsjednut stvaranjem fizički idealnih Nijemaca. Ley je osnovao centre za obuku, koje su bombastično nazivali *Ordensburgen*, "tvrđave reda", u kojima su stranačke dužnosnike na kratkim tečajevima upoznavali s njemačkom poviješću i stranačkim svjetonazorom, dok su rano ujutro morali gimnasticirati, pucati i trčati. "*Ordensburgen*" su službeno osnovani 24. travnja 1936., ali su škole za obuku postojale mnogo ranije na razini *Gaua* i *Kreisa* pod nadzorom Glavnog odbora stranke za školovanje. Godinu dana kasnije u sustav "*Ordensburgen"* uključene su trogodišnje škole za obrazovanje sljedeće generacije stranačkih dužnosnika.[62] Polaznike su odabirali iz posebnih škola za dječake dobrog rasnog izgleda i rukovodilačkog potencijala. Prve ustanove te vrste bili su Nacionalni instituti za političko obrazovanje (NAPOLA), osnovani 1934., u koje su upisivali plavokose, pametne i sportski razvijene dječake stare od deset do osamnaest godina; sljedeće, osnovane u travnju 1937., bile su škole "Adolf Hitler" za dječake od dvanaeste do osamnaeste godine. I jedne i druge naglašavale su razvoj ličnosti kroz paravojnu obuku i takmičarski sport; kao i u slučaju sovjetskog *Kratkog kursa,* politička obuka osnivala se na temeljitom poznavanju povijesti stranke. Članovi *Hitlerjugenda* morali su ovladati nizom obveznih tema, a znanje se provjeravalo na usmenim ispitima. Naslovi tema

bili su, na primjer, "Borba za Njemačku", "Uzroci njemačke propasti u Prvom svjetskom ratu", *"Volk* i njegov krvni izvor", "Mjere nacionalsocijalističke države za očuvanje čistoće njemačke krvi" i tako dalje.[63]

Cilj političkog obrazovanja bio je stvaranje boljih komunista odnosno nacionalsocijalista, sposobnih za usvajanje stranačke/partijske linije i njezino razumljivo prenošenje široj javnosti. U stvarnosti je bilo teško izgraditi elitu požrtvovnih i informiranih članova. Mnogi su komunisti isključeni ili svedeni na status kandidata zbog političke nepismenosti, a neki su u tom pogledu bili potpuno nepismeni. Iako su prijave članova stranke/partije često bile zlonamjerne, lokalni stranački/partijski dužnosnici mogli su zlorabiti svoj položaj pa su to i činili. U objema strankama bilo je kriminaliteta, opijanja i karijerizma. Obje su se stranke brzo razvijale, a njihovo je članstvo bilo vrlo nepostojano, pa je uvijek bilo premalo sposobnih dužnosnika. U objema strankama pojavio se jaz između običnih članova i čvrste jezgre požrtvovnijih aktivista. Potkraj tridesetih godina prošloga stoljeća mnogi članovi (otprilike jedna trećina) Nacionalsocijalističke stranke bili su na stranačkim položajima na kojima su se morali baviti stranačkim radom gotovo svaki dan. U istom razdoblju Komunistička je partija postala svjesna činjenice da je takozvani *aktiv,* odnosno članovi koji nešto rade, elita unutar elite, da zauzima više partijske položaje i često se sastaje odvojeno i češće od redovnog članstva.[64] I ovdje se to odnosilo na otprilike trećinu članstva. Poslu požrtvovnijih aktivista nije nikada bilo kraja. "To znači biti komunist", rekla je jedna članica partije, čiji se brak tridesetih godina

svodio na to da su je postavljali na dužnost u razne dijelove zemlje daleko od muža: "Tvoj život ne pripada tebi."[65]

Član stranke/partije nije mogao biti samo puki uzor - koliko god bio neprimjeren - rasnog ili revolucionarnog ideala. Hitler je na jednom stranačkom mitingu 1935. godine objavio da je uloga stranke, kao tijela "aktivista i propagandista", "obrazovati i nadzirati" ostalo njemačko stanovništvo.[66] U partijskim pravilima usvojenim na kongresu sovjetske Komunističke partije u ožujku 1935. godine navodi se kako partija mora voditi ostalo stanovništvo u izgradnji komunizma, provoditi partijsku politiku i "svakodnevno jačati veze s masama" objašnjavajući i prenoseći partijske odluke.[67] Stvarni politički značaj partije očitovao se prije svega u svakodnevnim rutinskim poslovima, a ne u povremenim, režiranim skupovima i obredima. Uspostava ćelije i bloka u njemačkom društvu uvela je stranku u svako domaćinstvo. Lokalnom vođi bloka, odgovornom za otprilike četrdeset do šezdeset domaćinstava, pomagao je određeni broj drugih lokalnih dužnosnika i drugih pomoćnika iz drugih stranačkih udruga, npr. iz Njemačke radne fronte, ženskih udruga (koje su 1938. godine davale 280.000 vođa blokova i pomagača) i Nacionalsocijalističke socijalne skrbi. Lokalne organizacije *Hitlerjugenda* i Saveza njemačkih djevojaka *(Bund deutscher Mädel)* također su prikupljale priloge u novcu ili rijetkim sirovinama, ili dijelile stranačku literaturu.[68] Članovi ćelija i blokova imali su mnoge dužnosti: morali su pratiti domaćinstva za koja su bili odgovorni kako bi pronašli, prema Leyovim riječima, dokaze o "protivnicima ili neprijateljima naše ideje"; morali su dijeliti propagandne i obrazovne materijale, po

mogućnosti osobnim posjetom svakom domaćinstvu jedanput na mjesec; trebali su sastavljati dosjee o političkoj podobnosti, ponašanju i domoljublju svakog domaćinstva; popisivali su sve poznate Židove na svom području, sastavljali kataloge židovske imovine i zapisivali sve nežidove koji su i dalje održavali veze sa Židovima u svojoj četvrti; konačno, smatrali su ih prvom linijom pozadinske fronte i osobama koje pripremaju narod za rat i potiču oduševljenje za ratne napore pošto je izbio rat.[69]

Taj se golemi popis zadaća koordinirao na redovnim mjesečnim sastancima, "blokovskim večerima" ili "ćelijskim večerima", na kojima se pripremao plan rada za sljedeći mjesec, pregledavala stranačka literatura i povremeno održavala predavanja.[70] Pojedinosti iz popisa ili kartoteke domaćinstava, koji su postali obvezatni poslije organizacijske reforme 1936. godine, također su se ažurirale na tim sastancima, uz planiranje dodatnih posjeta obiteljima čiji su duh ili ponašanje bili dvojbeni; takve su obitelji ponekad dobivale i posebne, detaljne upitnike o stavu prema novoj Njemačkoj. Sustavom se vrlo teško upravljalo, djelomično zato što je stranačka organizacija opterećivala vođe ćelija i blokova s previše šablonskih poslova i nepolitičke administracije, a djelomično zato što je neumoljivi ciklus posjeta radi podizanja duha i ispunjavanja obrazaca postao gnjavaža i za najgorljivije lokalne aktiviste. Usprkos tomu, kartoteka domaćinstava bila je neprocjenjivo sredstvo za stranačku kontrolu društva i provedbu rasnih i sigurnosnih ciljeva režima. Kartoteka je također pružala sustavu bitne informacije za "karakteristike" koje je stranka nesmiljeno primjenjivala kako bi se osiguralo da se radna mjesta i u javnom i u privatnom sektoru dodjeljuju

kandidatima koji podržavaju režim, socijalna pomoć daje samo politički prihvatljivim podnositeljima molbi, a poslovne dozvole odobravaju samo osobama s besprijekornom prošlošću. Karakteristika se temeljila na standardnim obrascima pohranjenima u uredu *Kreisa,* koji su sadržavali podatke dobivene iz lokalnih stranačkih podružnica i, prije svega, iz ćelija i blokova.[71]

Karakteristika je bila univerzalno sredstvo stranačkog aparata. Ako je odluka stranke značila neodobravanje, nije bilo mogućnosti priziva. Karakteristiku je trebalo tražiti za svaku javnu ustanovu na čije bi odluke mogao utjecati politički status podnositelja molbe. U travnju 1939. godine sporazum između stranke i Ministarstva gospodarstva otvorio je mogućnost davanja karakteristike i na području zapošljavanja u privatnim tvrtkama, a u nekim područjima na takve se karakteristike odnosila jedna četvrtina zahtjeva.[72] Osim osobnih pojedinosti, svaki je obrazac sadržavao podatke o dotadašnjoj političkoj aktivnosti, vjerskom uvjerenju, doprinosima stranačkim dobrotvornim akcijama, trenutnom političkom stavu i ponašanju. Svaki je obrazac završavao praznom rubrikom za preporuku stranke. Karakteristika se često temeljila na grubim mjerilima. Zanemarivanje nacističkog pozdrava smatralo se *prima facie* dokazom neprijateljskog stava prema režimu; u jednoj nepovoljnoj karakteristici navodi se namjerno ispuštanje dijela pozdrava, tj. *Heil* umjesto *Heil Hitler.* Redovito pohađanje vjerskih obreda bilo je sumnjivo, kao i oportunistički prijelaz iz Socijaldemokratske ili Komunističke partije.[73] Arhiv*Kreisa* Berchtesgaden jasno pokazuje kakve je posljedice moglo imati negativno mišljenje. Jednom čovjeku, čija je žena bila Židovka,

uskraćena je poslovna dozvola; drugi je doživio istu sudbinu zbog "političke nepodobnosti"; negativno ocijenjenom seljaku uskraćene su sve potpore; jedan nastavnik nije unaprijeđen jer se nije "odrekao svojega vjerskog uvjerenja".[74] Neki su zahtjevi odobreni, ali su podnositelji molbe upozoreni da preuzmu aktivniju ulogu u jednoj od mnogih djelatnosti stranke. Karakteristike su davale lokalnim stranačkim organizacijama izuzetna i proizvoljna ovlaštenja da samovoljno uključe ili isključe svakoga, prate lokalno političko raspoloženje i izdvoje potencijalne problematične pojedince.

Komunistička partija nije bila organizirana tako temeljito na lokalnoj razini jer su njezini kadrovi bili previše raspršeni na golemu teritoriju te nisu imali spretnosti, opreme niti vremena za praćenje svakog domaćinstva, pa ni za zadaće poput agitacije i nadzora što su ih partijska pravila od njih očekivala. Mnogi su članovi Komunističke partije radili u upravi ili industriji, pa nisu imali mnogo vremena za praćenje širega, nepartijskog stanovništva. Sastanci partijskih kadrova bili su obično zatvoreni. Na selu je partijska organizacija bila osobito slaba, pa je svakodnevnu partijsku kontrolu bilo mnogo teže provesti negoli u Njemačkoj. Velik dio aktivnosti na selu delegiran je ćelijama Komsomola, koje su organizirale "crvene kutiće", pomagale u osnivanju seoskih sovjeta i brinule se za popunjavanje seoskih knjižnica. No bitne aktivnosti nepokolebljivih sljedbenika partije bile su obrazovanje i propaganda. Partijski instruktori obilazili su tvornice i sela i raspravljali o partijskim inicijativama, davali savjete i pratili poštivanje partijskih direktiva. Partija je angažirala i nepartijske glasnogovornike, obrazovane u

partijskim školama. Godine 1933. bilo je 130.000 agitatora; početkom rata, prema tvrdnji partijskog rukovodstva, taj se broj povećao na tri milijuna.[75] Njihovim radom upravljali su lokalni ogranci Državnog odjela za agitaciju i propagandu, koji je redovito izdavao okružnice za govornike. Poslije rata u moskovskom okrugu okružnice su se dijelile dva ili tri puta na mjesec po 135.000 komada; svaka je okružnica detaljno obrađivala tri ili četiri glavne teme s uputama za njihovo javno predstavljanje. Sovjetsko se stanovništvo upoznavalo s tim temama na sastancima koji su se istovremeno održavali u cijeloj zemlji, u dvoranama i tvorničkim pogonima koji su bili okićeni transparentima, parolama i crvenim zastavama. Sudjelovanje je bilo obvezatno, a uporno izostajanje tumačilo se kao politički prosvjed. Sastanci i propaganda bili su primitivni. U jednoj reportaži o sastanku sazvanom radi rasprave o Staljinovu ustavu, koji je usvojen 1936. godine, *Pravda* navodi kako je samo jedna žena među pospanim slušateljstvom postavila pitanje: "Zašto nema kaljača u trgovinama?"[76] Čak je i na manjim kružocima, organiziranim poslije rata, na kojima se raspravljalo o nekoj temi, ponekad nedostajalo strogosti. Na jednom kružoku u gradu Toržoku, nastavnik je s učenicima izvježbao odgovore na jednostavna pitanja izvedena iz *Kratkog kursa.* Na pitanje, "Je li carska vlada mogla zadovoljiti radnike i seljake?", razred je jednoglasno odgovarao: "Nije!".[77]

Obični članovi imali su važniju ulogu u institucijama u kojima su radili negoli u domaćinstvima svoje četvrti. Partijske su ćelije djelovale u tvornicama, kolhozima/sovhozima, uredima ili na fakultetima, i upravo su ondje pratile izvanpartijske mase, njihovo opredjeljenje

za komunizam i društveno ponašanje. Tvornički sastanak nije bio samo mjesto za prenošenje novih političkih inicijativa već i način da se ispitaju gledišta radnika, osude zabušanti ili klasni neprijatelji, ili pruži pomoć onima kojima je bilo potrebno školovanje ili socijalna skrb. Kao i sastanci posvećeni propagandi i agitaciji, i ovi su skupovi bili uglavnom režirani. Jedan je strani radnik prisustvovao masovnom sastanku u tvornici *Elektrozavod,* na kojemu su provjeravali znanje sredovječnoga tehničkog inspektora o komunizmu. Njegovo je "znanje", kako se pokazalo, bilo bijedno. Mislio je da je Staljin predsjednik Sovjetskog Saveza, da je Kominterna (Treća internacionala) radiopostaja, a međunarodna komunistička sindikalna organizacija oporbena frakcija. Međutim, kao bliski prijatelj partijskih kadrova, nije doživio ništa gore od smijeha prisutnih.[78] Sastanci u tvornici ili u kolhozu pružali su i nepartijcima priliku za žalbe. Iako je sustav mogao optužiti one koji su se žalili na nesovjetsko ponašanje, te ih podvrgnuti posebnom nadzoru, žalbe su se mogle proslijediti na odgovarajuće mjesto, pa i potaknuti određene postupke. Partijska ćelija djelovala je kao glavni posrednik između naroda i rukovodilaca, središta i periferije, mobilizirajući potporu, procjenjujući javno mnijenje i kažnjavajući potencijalne neprijatelje ili nezadovoljnike - kao što je i Nacionalsocijalistička stranka kontrolirala svoje četvrti.

Obje su stranke postale sastavni dio društva koje su vodile, jer su bile proizvod toga istog društva. Mnogi njihovi članovi dobro su poznavali svoja mjesta i radne sredine, i te su informacije bile izvanredno važne za stranački/partijski aparat u njegovim nastojanjima da

mobilizira i prati izvanstranačku/izvanpartijsku većinu. U oba sustava stranka/partija postala je vrlo brzo središnji element u svakodnevnom životu, koji se nije mogao izbjeći niti zanemariti, osim u zabačenijim ruralnim dijelovima Sovjetskog Saveza. Time se društvo kontrolirano integriralo, sve se snažnije zahtijevalo pokoravanje službenoj liniji, izdvajalo se i isticalo namjerno neslaganje ili politički prkos i kažnjavalo one koji nisu htjeli prihvatiti novi sustav. Ovakav oblik narodnoga, lokalnog nadzora bio je djelotvorniji i nametljiviji u Njemačkoj negoli u Sovjetskom Savezu, i ondje su vođe ćelija i blokova poticali da se suočavaju s nadziranim osobama "za kuhinjskim stolom".[79] U Njemačkoj je Nacionalsocijalistička stranka uvela male ali važne načine nametanja javne potvrde odanosti stranci bez obzira na mišljenje pojedinaca. Stranački skupljači dobrotvornih priloga dolazili su u stanove, primali priloge ili prodavali značke i bižuteriju, i registrirali one koji su odbijali dati prilog; i davatelji priloga vodili su evidenciju o svojim doprinosima.[80] Mladi Nijemci i Njemice sudjelovali su u strogim programima za poticanje stranačke svijesti. Tako je, na primjer, svaka članica BDM-a (Savez njemačkih djevojaka) dobivala tiskani "Opći program rada" za četveromjesečno razdoblje, s uputama o mjesečnom planu rada stranke, mjesečnoj pjesmi, mjesečnoj društvenoj večeri posvećenoj posebnoj temi ("Unutarnji *Reich*", "Nosimo i gradimo *Reich"* itd.), stranačkim "domaćim zadaćama" i završnim stupcem za posebne dužnosti.[81] Komunistička partija prodavala je novine, dijelila brošure, organizirala sovjetsku omladinu i oblikovala javni život zajednice koliko god je mogla, ali

nije nikada uspjela ostvariti omjer od jednog partijskog dužnosnika na 150 stanovnika.

Učinkovitost stranačke prisutnosti bila je u određenoj mjeri ugrožena nedostatnim političkim obrazovanjem i poteškoćama u vezi s pronalaženjem sposobnih organizatora, lako su obje stranke sebe pretjerano u javnosti prikazivale kao jedinstvene i cjelovite sluge naroda, bile su stalno zaokupljene iskorjenjivanjem korupcije i nesposobnosti u vlastitim redovima, te prikrivanjem uobičajenih sporova i osobnog suparništva koje su organizacije te veličine i raznorodnosti teško mogle izbjeći.[82] Obje su diktature morale centralizirati i disciplinirati stranku kako bi sjedinile stanovništvo s režimom. To je bio zasebni proces s obzirom na opsežnu i nepovratnu stranačku/partijsku prevlast u društvenom i institucionalnom životu dviju država, koji se odvijao vlastitom lokalnom dinamikom i nije jednostavno bio nametnut odozgo. Dokumentacija iz oba sustava pokazuje kako su se mnogi članovi stranke/partije ozbiljno i oduševljeno prihvatili mobilizacije onih za koje su bili odgovorni. Biti član stranke/partije značilo je imati povlastice, status i mogućnost napredovanja u karijeri, usporedo s manje privlačnim, šablonskim stranačkim zadaćama, pa je to ograncima stranke pružalo dodatne poticaje za stalno nametanje svojeg utjecaja okruženju. Te su društvene prednosti bile vrlo realne u oba sustava i ponekad su dopunjavale, a ponekad nadomještale idealizam što su ga članovi stranke/partije trebali pokazivati. Stranka je postala sredstvo za stvaranje novih struktura društvene moći i lokalnoga političkog utjecaja, te instrument za

isključivanje ili razvodnjavanje alternativnih oblika identiteta, društvenog statusa ili institucionalne autonomije.

Stranka/partija bila je važna i na području države. Odnos između stranke i države oblikovale su povijesne okolnosti. Za sovjetske komuniste, "država" kao skup institucija, propisa i činovnika određena ustavnim pravom nestala je nakon boljševičke revolucije. Partija je u praksi vladala Rusijom dok se polako dovršavala zadaća izgradnje alternativne, komunističke države koju je trebao voditi sustav državnih sovjeta. Nova je država definirana u ustavu iz 1924., kojim je službeno uspostavljen Sovjetski Savez, i ponovno definirana u "Staljinovom ustavu" objavljenom u prosincu 1936. Pod Staljinom stalno su se širili državni aparat i odgovornosti državnih institucija. Komunistička partija imala je ključnu ulogu u vođenju i upravljanju novom državom, ali se njezin položaj promijenio razmjerno s jačanjem važnosti, veličine i iskustva države. Država koju je rodila partija počela je četrdesetih godina 20. stoljeća dozrijevati i težiti neovisnosti.

Država koju je preuzeo nacionalsocijalistički režim bila je za razliku od sovjetske snažan skup upravnih i pravosudnih institucija, ukorijenjenih u korpusu ustaljenoga ustavnog prava pod upravom mnogobrojnih saveznih i pokrajinskih činovnika s jakim osjećajem za kolektivni identitet i moralni cilj uz potporu složenoga, odavno ustaljenog skupa proceduralnih propisa.[83] Problem s kojim su se suočili nacionalsocijalisti bio je kako kontrolirati ili ograničiti državni aparat za koji nisu bili odgovorni i čija mjerila nepristranosti, rutinske navike i institucionalna inercija nisu nimalo odgovarali radikalnijim i utopijskim

težnjama stranke. Tijekom diktature država je bila sve više pod utjecajem stranke, njezine su odgovornosti potkapali ili onemogućavali i mijenjali njezine pravne i proceduralne temelje. "Normativna" država iz 1945. godine bila je lažni ostatak države naslijeđene 1933.

U oba sustava odnos stranke/partije i države ovisio je o pravu na dodjeljivanje javnih službi pristašama. I Nacionalsocijalistička stranka i Komunistička partija razradile su službene i neslužbene načine kako bi osigurale imenovanje svojih članova ili poznatih simpatizera na državne dužnosti. U Sovjetskom Savezu popis tih dužnosti po partijskoj procjeni bio je institucionaliziran sustavom *nomenklature.* Sustav potječe iz 1917. godine, kada je Lenjin uporno tvrdio kako će partija uspjeti izgraditi socijalizam samo ako njezini sljedbenici budu istovremeno državni dužnosnici. Srce sustava bila je kartoteka Centralnog komiteta s imenima svih članova, s podatcima koji su dobiveni na temelju standardnog upitnika; kartoteka se koristila u dodjeli mjesta partijskim radnicima. Odjel Centralnog komiteta za arhiv i dodjelu *(Uhraspred)* vodio je katalog svih položaja u partijskoj organizaciji, sindikatima, sovjetima i komesarijatima. U lipnju 1923. sastavljeni su službeni popisi položaja koje je smjelo popunjavati samo središnje rukovodstvo partije; slični su popisi izrađeni za niže položaje, na koje su pokrajinski partijski organi imenovali dužnosnike. Staljin je htio da partija kontrolira imenovanja "u svim granama uprave bez iznimke".[84] Centralni je komitet 1926. godine bio odgovoran za imenovanja na ukupno 5.100 visokih dužnosti. Tridesetih i četrdesetih godina sustav je proširen na sva područja javnog života. Godine 1936. 55% dužnosnika u lokalnim sovjetima

i državnim poduzećima bili su članovi partije, kao i 68% dužnosnika u regijama i republikama Sovjetskog Saveza. U srcu državnog aparata, u Centralnom izvršnom komitetu i Prezidiju kongresa sovjeta, taj je postotak bio gotovo 100%.[85] Kako se državni sektor širio, sve položaje nisu mogli zauzeti komunisti, pa su novoimenovani dužnosnici mogli podnijeti molbu za primanje u partiju nakon postavljenja. Nije poznato koliko je državnih dužnosnika bilo u partiji, no smatra se da je, na primjer, četrdesetih godina većina (približno 75%) sveučilišnih nastavnika i vojnih starješina bila u partiji.[86]

Nacionalsocijalistička stranka nije razradila sustav *nomenklature,* ali je odlučivala o imenovanjima u državnu službu na svim razinama. Njemačka država iz razdoblja prije 1933. doživjela je decentralizaciju, pa su se ministri i dužnosnici postavljali i na pokrajinskoj i na državnoj razini. Upravo na toj nižoj razini lokalni stranački šefovi pokrenuli su 1933. kratku i često nasilnu kampanju za izbacivanje državnih dužnosnika, ministara i gradonačelnika koje su smatrali nesklonima "nacionalnoj revoluciji". Tako je, na primjer, u Marburgu stranka u ožujku 1933. poslala na dopust gradonačelnika *(Oberbürgermeistera)* i smijenila ga 1934.; dužnost *Landrata* (okružnog poglavara) preuzeo je stranački vođa *Kreisa;* profesori na Marburškom sveučilištu suspendirani su; otpušteni su općinski službenici koji su podržavali ljevičarske stranke, a na čelo lokalnog plivačkog i gimnastičkog kluba postavljeni su stranački simpatizeri.[87] Uprava u pokrajini Baden nije bila sklona stranci. Nakon izbora u ožujku 1933. godine *Gauleiter* Robert Wagner proglasio se područnim komesarom, izbacio ministre i zamijenio ih članovima stranke, očistio policiju i

oslobođena mjesta popunio članovima stranke. Visoki okružni dužnosnici morali su prihvaćati vođe *Kreisa* kao savjetnike, uglavnom za kadrovska pitanja; do 1935. u stranku se upisalo petnaest od ukupno četrdeset upravnih dužnosnika Badena. U istom razdoblju gotovo 14% članova stranke u Badenu bili su državni dužnosnici.[88] U ovom slučaju stranka nije ondje morala kao drugdje u *Reichu* kontrolirati sva imenovanja; bilo je dovoljno postaviti članove stranke na ključna mjesta i osigurati stranačku provjeru u kadrovskoj politici.

Na državnoj razini stranka je početkom 1933. godine uvela politiku čišćenja i diskriminacije u cijelom državnom aparatu. Središnji pravni instrument bio je Zakon o obnovi stručne državne uprave objavljen 7. travnja. Prema odredbama toga zakona, svaki je stručni državni činovnik mogao biti otpušten na temelju neodređene optužbe da nije bezrezervno pridonio uspostavi nove nacionalne države. Židovski službenici mogli su dobiti otkaz zato što su bili Židovi. Iako je na taj način otpušteno samo 2% svih državnih činovnika, postotak je bio mnogo viši među višim dužnosnicima. U Pruskoj je umirovljeno 12% viših dužnosnika.[89] Stranka se usredotočila na visoke službenike jer su oni mogli utjecati na podređene strukture, pa se time izbjegavalo paušalno i štetno otpuštanje tisuća nižih činovnika. U Pruskoj je do 1937. svih 12 *Oberpräsidenten* (najviši položaj u upravi) imenovano nakon 1933., kao i 31 od 34 *Regierungspräsidenten* (sljedeći položaj po rangu), 45 od 46 podpredsjednika i 97 područnih poglavara *(Landrata).* Do 1941. u Nacionalsocijalističkoj stranci bilo je devedeset posto visokih dužnosnika u Pruskoj. U cijelom *Reichu,* na čak 60% visokih upravnih položaja i 66% svih

državnih mjesta popunjenih poslije 1933. sjedili su članovi stranke.[90] Drugi Zakon o njemačkoj državnoj upravi, usvojen 26. siječnja 1937., proširio je utjecaj Nacionalsocijalističke stranke na položaje u državnoj upravi, premda ne toliko opsežno koliko bi se to mnogim stranačkim dužnosnicima sviđalo. Novim su zakonom mogli biti unaprijeđeni samo pojedinci koji su dobili pozitivnu karakteristiku (što je tom stranačkom "atestu" davalo punu zakonsku snagu); on je također dopuštao članovima stranke u državnoj službi da probleme u svojem poslu prenose neposredno pretpostavljenima u stranci, a ne poslodavcima; napokon, članak 71 dopuštao je otpuštanje svakog dužnosnika koji više nije mogao jamčiti da će "u svako doba podržavati nacionalsocijalističku državu", premda je do tog vremena već smijenjena većina činovnika koji nisu zadovoljavali zahtjeve novog režima.[91]

Utjecaj na namještenja u državnoj službi u općinama i okruzima bio je također znatan. Isprva nije bilo mnogo propisa odozgo, pa je oštar i ambiciozan vođa *Kreisa* ili *Ortsgruppe* mogao preuzeti vlast bez velikog obraćanja pretpostavljenima. Do 1935. gotovo pola (44,6%) gradonačelničkih mjesta u Bavarskoj preuzeli su okružni stranački vođe, koji su spojili te dvije dužnosti.[92] Od nestranačkih gradonačelnika očekivala se podrška novom režimu. "Bilo bi beskorisno", pisao je jedan bavarski vođa *Kreisa* 1933. godine, "kada bi ovdje ili ondje neki okrug ... smatrao da može dobiti gradonačelnika koji nije po volji NSDAP-u".[93] Gradonačelnici su većinom bili članovi stranke - 69% u Bavarskoj i 61% u cijelom *Reichu.* Tridesetog siječnja 1935. objavljena je Uredba za ustroj njemačkih općina, koja je dala zakonsku snagu stranačkom

upletanju u osnovnu upravnu jedinicu u gradu i na selu. Svaka je općina morala imati "stranačkog opunomoćenika", kojeg je imenovala Kancelarija stranke, odgovornog za potvrđivanje svih dužnosnika na općinskoj razini. Kao i u sovjetskom sustavu, od stranačkih vođa više se nije očekivala izvršna uloga, i oni su se oslanjali na opunomoćenike, koji su preporučivali osobe opredijeljene za nacionalne ideale. Opunomoćenik je obično bio vođa *Kreisa*, koji je sada imao zakonsko pravo upletanja u svako imenovanje u javnoj upravi i biranje općinskoga savjetodavnog odbora, koje su ubrzo popunili stranački aktivisti i njihovi prijatelji.[94] Iako je Kancelarija stranke u veljači 1937. godine ukinula pravo lokalnih stranačkih vođa na istovremeno obnašanje dužnosti gradonačelnika ili *Landrata* i stranačkog dužnosnika, kako bi lokalni stranački vođe imali više vremena za stranački rad i političko vodstvo, u većini slučajeva lokalni stranački vođe imali su veliki utjecaj na sve poslove lokalne zajednice. Kancelarija stranke pripremila je pravni instrument koji je trebao osigurati neposrednu odgovornost vođe *Kreisa* za sva imenovanja i kontrolu lokalnog proračuna, no on nije nikada stupio na snagu.[95]

Uza službeni i neslužbeni pritisak pri imenovanju članova stranke i simpatizera u državnu službu, i Nacionalsocijalistička stranka i Komunistička partija stvorile su "državu u sjeni" u vlastitoj organizaciji. Broj dužnosnika koji su radili i za jednu i za drugu tvorio je sam po sebi činovnički ustroj ravan ustroju državne uprave. Već 1935. godine nacionalsocijalistička stranka imala je 1,017.000 službenika u svim ograncima; do rata taj je broj porastao prema procjenama na 2 milijuna.[96] Ne zna se točan

broj stalnih službenika u Komunističkoj partiji i pridruženim organizacijama u Staljinovu razdoblju, ali je šezdesetih godina prošloga stoljeća prelazio pola milijuna. Nekakav osjećaj o trajnoj inflaciji partijskog aparata može se steći iz broja stalnih službenika u Centralnom komitetu: od 30 dužnosnika 1919. godine do 534 1929. i približno 1.500 do Staljinove smrti.[97] Mnogi od tih službenika bavili su se poslovima koji su se ticali same stranke i njenih internih zadaća, ali je organizacijski ustroj obiju stranaka uključivao odjele koji su pratili rad državnih odjela i njihove odgovornosti odnosno, zapravo, propisivali pravila.

Država u sjeni počinjala je na samom vrhu stranke odnosno partije. Kancelarija stranke u Berlinu nalazila se fizički u srcu okruga državne uprave, u Friedrich-Wilhelm Straße. Neposredno podređeni bili su uredi *Reichsleitera,* među kojima su se mnogi bavili državnim pitanjima - propagandom, zakonima, kolonijalnom politikom, poljoprivredom, lokalnim zajednicama, sigurnošću. Nekoliko ulica dalje, nedaleko od Ministarstva vanjskih poslova, nalazio se odjel Hitlerova zamjenika, gdje je također sjedilo mnogo načelnika koji su se bavili važnim političkim pitanjima: financijama, oporezivanjem, ustavnim zakonom, vanjskom politikom (koju je do 1938. godine vodio tvrdokorni nacionalsocijalist i afektirani vanjskopolitički stručnjak Joachim von Ribentropp), obrazovanjem, graditeljstvom (koje je vodio glavni graditelj stranke Albert Speer), tehnologijom, zdravstvom, rasnim pitanjima i kulturom. Samo jedan od dvadeset specijaliziranih odjela bavio se konkretno "unutarnjim stranačkim poslovima".[98] Uloga tih stranačkih ureda nije bila izvršna, ali ni posve dekorativna. Šefove odjela i

Reichsleitere redovito su pozivali na rasprave o političkim pitanjima s kolegama iz ministarstava; stranačka gledišta o politici kanalizirala su se preko Kancelarije stranke, čiji je energični i nemilosrdni organizator Martin Bormann postao jedan od najmoćnijih političkih aktera u posljednjim godinama *Reicha.*

Na razini ispod kancelarije, svaka razina stranačke organizacije imala je vlastite odjele odgovorne za glavna područja javnog života i za stranačke poslove. Sredinom tridesetih godina organizacija *Kreisa*imala je čak trideset posebnih odjela; odjeli za rasnu politiku, zdravstvo, administraciju, obrazovanje, zakone, poljoprivredu, obrt, gospodarstvo, tehnologiju i općinska pitanja bavili su se poslovima izvan djelokruga stranke.[99] Godine 1936. uvedene su redovne okružne stranačke konferencije i manifestacije, na kojima su se lokalni stranački dužnosnici susretali s lokalnim vođama pridruženih organizacija - *Hitlerjugenda,* Udruge njemačkih žena, SA-a itd. - kao i s predstavnicima lokalnih državnih, gospodarskih i kulturnih ustanova. To su bili propagandni sastanci, ali su služili i kao sredstvo za tješnje povezivanje lokalnih zajednica sa strankom. U stranačkim okruzima u sjevernoj Bavarskoj više od 1,3 milijuna osoba sudjelovalo je u ovom ili onom obliku lokalnih stranačkih manifestacija tijekom 1938. godine. U njih se ubraja devet okružnih konferencija stranke sa završnom jedanestodnevnom konferencijom u Münchenu. Iako su ti sastanci uglavnom bili stranačke "veselice", služili su jasnom političkom cilju jer su lokalne dužnosnike i elitu jasno upozoravali na stvarnost - na političko vodstvo stranke - predavanjima, izložbama i

mnogim prilikama za pretresanje političkih pitanja u vedroj atmosferi.[100]

Kamen temeljac države u sjeni bila je stranačka organizacija *Gaua.* Stranačka područja imala su velike stalne urede koji su se većinom bavili glavnim političkim pitanjima, pa su stoga redovni kontakti između područne stranačke elite i lokalne državne organizacije bili neizbježni. U mnogim slučajevima *Gauleiter* je bio i namjesnik *Reicha(Reichsstatthalter);* ta je dužnost uvedena zakonom od 7. travnja 1933. godine kao sredstvo za centralizaciju političkog ustroja *Reicha.* Hitler je sam sebe imenovao namjesnikom *Reicha* za Prusku, ali su zakonom od 27. studenog 1934. pruski *Oberpräsidenten,* najviši područni dužnosnici, izjednačeni s ostalim namjesnicima *Reicha.* I oni su uglavnom bili vođe *Gaua.* Njihove su dužnosti uglavnom bile loše definirane, a izvršna odgovornost nejasna, ali je zakon trebao osigurati političku koordinaciju *Reicha* i pritom su najviši stranački vođe trebali nadzirati ne samo stranačku organizaciju i kadrovsku politiku nego i teritorijalne upravne organe pod svojom kontrolom.[101] *Gauleiteri* su 1939. godine postali obrambeni komesari *Reicha* odgovorni za koordinaciju radničke i gospodarske mobilizacije, civilne zaštite i socijalne skrbi na svom području, na štetu vojnih vlasti koje su tijekom Prvoga svjetskog rata bile potpuno odgovorne za domaće ratne aktivnosti, ali su sada morale raditi rame uz rame sa stranačkim vođama. *Gauleitere* su smatrali aristokracijom stranačkoga političkog vodstva, a oni su i sami imali o sebi takvo mišljenje. Njihova moć na mjesnoj razini temeljila se uglavnom na stranačkom položaju: lokalni uredi *Gaua,* poput mnogobrojnih centrala Komunističke partije po

cijelom Sovjetskom Savezu, postali su centri moći, važniji od okljaštrenih područnih upravnih tijela, ne zbog lokalne upravne i izvršne vlasti već i zbog toga što na teritoriju *Gaua* nisu bile dopuštene nikakve političke inicijative koje nisu bile sukladne stranačkoj politici ili koje *Gauleiteri* nisu odobravali.

Na državnoj razini, stranački su se vođe sastajali na redovitim skupštinama na kojima se raspravljalo o glavnim političkim pitanjima. Na tim skupštinama sudjelovali su i *Gauleiteri* i *Reichsleiteri.* Skupove je organizirala Kancelarija stranke. Na njima je uvijek bio prisutan Hitlerov zamjenik Hess, sve do leta u Škotsku u svibnju 1941. godine, kada ga je zamijenio Bormann. Hitler je sudjelovao na mnogim skupštinama, premda bi ponekad održao samo završni govor. Sudionici su morali prisegnuti na tajnost. Nisu se sačuvali nikakvi zapisnici. Od 1933. do 1939. održano je 27 sastanaka, koji su trajali od jedan do tri dana, a tijekom rata još 19. Sastanci su se u mnogim slučajevima poklopili s ključnim trenutcima u povijesti diktature - sa stranačkom krizom 1934. godine, ponovnom okupacijom Porajnja, pripojenjem Austrije 1938. itd. Neki oskudni podatci ukazuju na teme skupova: Himmler je predavao o homoseksualnoj prijetnji 1937. godine te o ulozi stranke na istoku 1939., Hitler o židovskom pitanju 1941. Te su konferencije nedvojbeno bile prigode za druženje i izražavanje stranačke solidarnosti, rješavanje sukoba i smirivanje uobraženih ličnosti, ali njihova tajnovitost pokazuje da su to bili i skupovi na kojima je političko vodstvo otkrivalo svoj privatni politički program ili prenosilo osjetljivije političke i strateške informacije najvažnijem vodećem tijelu stranke.[102] U stranačkoj i

ministarskoj eliti *Gauleiteri* su jedini bili jamstvo redovitih skupština tijekom cijele diktature. Stoga su sudionici zacijelo razgovarali o politici, imenovanjima i državnim poslovima dok im se pružala prilika da to čine, na trenutak daleko od svakodnevnih pritisaka ostalih odgovornosti.

Sovjetska Komunistička partija nije bila tako dobro organizirana kao usporedna struktura u državi uspostavljena dvadesetih godina. Sekretarijat Centralnog komiteta bio je središnja partijska ustanova. Njegov se ustroj redovno mijenjao tridesetih i četrdesetih godina, jer su partijski vođe nastojali pronaći najfunkcionalniji oblik središnje kontrole. Samo je oblik uveden 1948. godine trebao namjerno pratiti ustroj sovjetske države s odjelima za sindikate, tešku industriju, poljoprivredu, trgovinu, financije, vanjske poslove, vojsku, promet, laku industriju i propagandu. Međutim, tijekom cijele Staljinove diktature sekretarijat Centralnog komiteta pratio je rad državnih tijela, prenosio partijsku politiku lokalnim sovjetima i postavljao komuniste na ključna mjesta u raznim državnim sektorima. U organizacijskom smislu te su se odgovornosti ponavljale na svakoj razini partijskog aparata. Organizacija *oblasti,* poput one u njemačkom *Gauu,* imala je odjele za sva glavna područja državne uprave i gospodarstva: financije, poljoprivredu, obrazovanje, laku industriju, trgovinu, općinsko gospodarstvo, ceste, zdravstvo, socijalne službe i komunikacije.[104] Međutim, za razliku od njemačke stranke, partijske organizacije u područjima na višoj razini bile su odgovorne i za lokalno gospodarsko planiranje i raspodjelu proračuna; te su funkcije davale sekretaru i komitetu *oblasti*velike ovlasti za reguliranje i provjeru rada državnih ustanova. Kontrolne komisije na svakoj razini sovjetske

države pratile su pokazatelje učinka i izvršenje planova. Lokalni uredi za cenzuru nadzirali su cijelu područnu kulturnu djelatnost. Partijski dužnosnici pratili su većinu javnih djelatnosti. Na ovoj razini veza između partije i države bila je isto toliko bliska i sveprisutna koliko i u Njemačkoj.

U oba sustava stranka je djelovala kao politički vratar koji prihvaća i ovlašćuje državne dužnosnike, provjerava njihove političke kvalifikacije, prati njihovo ponašanje i gledište te nameće kazne u slučaju propusta ili neslaganja. To je bio zbrkan i neplaniran proces. Uredni organigrami prikrivali su beskrajno institucionalno natezanje, svađe zbog nadležnosti i protokola, nejasne odgovornosti i nesigurne dužnosti. Sklonost stranačkih/partijskih radnika - ograničenih savjetodavnom ili loše definiranom rukovodećom ulogom - prema stvarnoj izvršnoj odgovornosti redovito je izazivala sukobe i stalnu napetost. Stranka/partija je općenito htjela da njezini članove vode, a ne da upravljaju; državni dužnosnici htjeli su slobodu djelovanja bez stranke/partije koja im uvijek viri preko ramena, no trebalo je pratiti i sljedbenike stranke/partije postavljene na državne dužnosti. Prema njemačkom Zakonu o državnoj službi iz 1937. godine, stranački sudovi imali su pravo istraživati i kažnjavati svaki propust članova stranke na državnoj dužnosti.[105] Komunisti postavljeni na državne dužnosti bili su na prvoj liniji političke fronte jer su ih kolege na poslu stalno promatrali, a njihove partijske organizacije ocjenjivale gotovo svakodnevno. Opseg utjecaja stranke/partije na državu nije ovisio toliko o jasnom izrazu ustavnog razgraničenja koliko o borbi u bazi da se progura stranačka/partijska politika. U svakom gradu,

općini i selu okvir stranačke/partijske moći i granice njezina utjecaja uvijek su se razlikovali jer su bili rezultat složene mreže osobnih odnosa, političkih ambicija i društvenih napetosti.

Odnos između države i stranke/partije bio je neodređen na najnižoj razini jer ni jedna ni druga diktatura nisu točno znale što to u praksi znači. To su bili hibridni sustavi u kojima su određenu ulogu imale i država i stranka/partija, ali je stranka/partija trebala biti glava tvrtke. Većina prikaza sovjetski sustav smatra "partijskom državom" u kojoj je država u potpunosti bila talac dominantne "totalitarne" partije. Institucionalizacija sustava *nomenklature* i partijsko praćenje svih državnih djelatnosti nedvojbeno su stvorili sustav partijskog prvenstva dok je država bila u procesu izgradnje dvadesetih i tridesetih godina prošloga stoljeća. O glavnim političkim pitanjima odlučivala je unutarnja partijska elita. Međutim, pod Staljinom je uslijedio polagani proces razmjernog pada utjecaja partije kako je državna struktura sazrijevala. Bila je to promjena u ravnoteži vlasti, ali Staljin nije učinio ništa kako bi to obrnuo - naprotiv. Dvadesete godine bile su razdoblje redovitih kongresa partije i sastanaka Centralnog komiteta; prema statutu partije to su bila najviša partijska tijela za donošenje odluka.[106] Za vrijeme Staljinove diktature održana su samo tri kongresa, 1934., 1939. i 1952. godine, i samo se na prvom ozbiljno raspravljalo o političkim pitanjima. Plenum Centralnog komiteta, koji se prema statutu iz 1939. godine trebao sastajati tri puta na godinu, sastao se samo triput od 1941. do Staljinove smrti 1953. godine: u siječnju 1944., u veljači 1947. i kolovozu 1952. godine.[107] Čistke tridesetih godina 20. stoljeća znatno su djelovale i na utjecaj partije

jer su njima uklonjeni, uz loše obrazovane komuniste ili karijeriste, brojni članovi političke avangarde koja je vodila Sovjetski Savez poslije revolucije. Pojavili su se novi kadrovi, no oni su se poslušno uklapali u već postojeći gospodarski upravni sustav umjesto da postanu graditelji novog.

Na ulogu partije na lokalnoj razini utjecala su mnoga praktična ograničenja kao i neprekidni politički i vojni sukobi. Partijska struktura bila je geografski jako razbacana. Još četrdesetih godina prošlog stoljeća uobičajeno prijevozno sredstvo sekretara izvan gradova bio je bicikl ili konj; telefona i pisaćih strojeva bilo je malo. Partijski dužnosnici bili su preopterećeni, prije svega prioritetnim partijskim zadaćama, a zatim brojnim odgovornostima za lokalni gospodarski, kulturni i društveni život, prikupljanje točnih statističkih podataka i sastavljanje podataka o lokalnoj političkoj sceni. Te bi zadaće opteretile i organizaciju dobro opskrbljenu opremom i osobljem. Partijski dužnosnici bili su opsjednuti izvršenjem gospodarskog plana i postizanjem ciljeva partijske centrale, pa su se i oni upletali u svakodnevno upravljanje tvornicama i kolhozima kako bi osigurali postizanje planskih ciljeva. Hruščov je 1948. godine napao okružne partijske rukovodioce jer se nisu držali svoje rukovodeće zadaće i upletali su se umjesto toga u poslove koje su trebali prepustiti državnim dužnosnicima.[108]

Korijen toga problema bio je prevelik državni sektor. U skladu sa strategijom gospodarske modernizacije, broj činovnika naglo se povećao, sa 3,9 milijuna 1928. na 8,6 milijuna 1940. i na 15,5 milijuna 1960.[109] Partija se tridesetih godina suočila s velikim državnim organizacijama

koje su zastupale vlastite interese, uključujući sovjete, sindikate, komesarijate, vojsku i službu sigurnosti. Te su organizacije dvadesetih godina bile organizacijski primitivne, pa su ih morali voditi obrazovani članovi partije, i bile su pod stalnim pritiskom partijskih inspektora. Tridesetih godina postale su mnogo veće, s razrađenim pravilnicima (propisi o pravima i obvezama činovnika utvrđeni su prvi put u prosincu 1922.) i propisno organiziranom administracijom. Staljin je 1931. godine upozorio partijske kadrove da se drže "konkretnog i operativnog rukovodstva", a provedbu politike prepuste državnom aparatu.[110] Tako je, što je značajno, upravo Odjel za državnu sigurnost Komesarijata za unutarnje poslove preuzeo uhićenje i pogubljenje članova partije od 1936. do 1938. godine. Proces jačanja državnih institucija nastavio se tijekom rata. Vojne snage uspjele su ograničiti ulogu partijskog vojnog komesara nakon jeseni 1942. godine. Državni komesarijati bili su podijeljeni na sve specijaliziranije sektore, pa im je stručnost stalnih namještenika omogućavala oblikovanje pa i iniciranje raznih političkih odluka. Komesarijati su 1946. godine postali ministarstva, kao da potvrđuju novu prirodu sovjetske države. No, prije svega, i sam je Staljin 1941. prvi put odlučio prihvatiti visoku državnu dužnost. Posljednjih dvanaest godina svoje diktature proveo je kao predsjednik vlade i generalni sekretar, i ta je promjena statusa odražavala dublju promjenu prirode sovjetskog državnog aparata što ga je izgradila Komunistička partija: sada je to bila "normativna država" za razliku od "države u izvanrednom stanju" iz ranih revolucionarnih godina. Iako je partijska organizacija i dalje imala važnu agitacijsku i

nadzornu ulogu u svakom sektoru, sada je ona bila jedna od niza institucionalnih "velikih zvijerki" - uz vojsku, aparat službe sigurnosti, ministarstva - tj. uz državna tijela u kojima je stručnost postala isto toliko važna koliko i odanost partiji, ako ne i važnija.

Prikazi njemačke diktature obično daju suprotnu sliku: prema toj slici, stranka je nakon 1933. potisnuta u pozadinu, njezini su radikalni politički zahtjevi spriječeni, Hitler je odbio potvrditi opću reformu države, pa su se zadržale stare ministarske i institucionalne strukture. Ta je istina u određenom smislu ograničena. Stranka nije bila jasno određeni forum u kojemu bi stranački vođe donosili političke odluke, a niti Hitler se nije suglasio s radikalnom reformom ustroja *Reicha* koji je mogao pojačati izvršnu ulogu stranke.[111] Ipak, slabljenje normativne države nakon 1933. godine postalo je stvarnost, pa ga je stranka iskoristila. To nije bio planirani proces već postupno potkapanje državnih funkcija, javnog morala i pravnih normi. Činovnici su se morali zakleti na nepristranost 1933. godine kada je Savez njemačkih činovnika pretvoren u novi Savez njemačkih činovnika *Reicha (Reichsbund deutscher Beamten),* koji se trebao odreći izrazitoga kolektivnog identiteta i obrazovati članove koji će poštivati nacionalsocijalističke vrijednosti.[112] Suci, odvjetnici i vojne osobe morali su polagati prisegu na odanost *Führeru.* Sigurnosni aparat, kojim su dominirali stranački vođe i SS, srušio je vladavinu prava nakon 1933. Lokalni stranački vođe, premda s nedovoljnim novčanim i kadrovskim kapacitetom poput svojih sovjetskih pandana, nisu bili toliko opterećeni stranačkim radom, niti stalno zaokupljeni formalnim postupcima provjere i ocjene, niti pod stalnom

prijetnjom isključenja ili degradiranja ako nisu mogli dovoljno jasno pamtiti *Mein Kampf*. Mnogi od njih smatrali su svojom nacionalsocijalističkom dužnošću šikaniranje i osporavanje svake neprihvatljive institucije ili pojedinca; u tome im je pomagala cijela armija pridruženih organizacija, osobito *Hitlerjugend* i SA, koje su, ako je bilo potrebno, mogle neposredno primijeniti prisilu.

Eventualni u sukob između države i stranke bio je posljedica postojanja - prije 1933. godine - velikoga državnog aparata, potpuno neovisnog o nacionalsocijalizmu. Stranka nije trebala graditi državu, trebala ju je razgraditi. Sovjetski je projekt bio graditeljski, a njemački se svodio na transformaciju. Važna područja društvene djelatnosti bila su neovisna o tradicionalnoj državi: Radna fronta, SA, SS, *Hitlerjugend*, nakon 1936. godine Četverogodišnji plan za njemačke ratne pripreme, ženski nacionalsocijalistički pokret itd. Stranka je srušila ključna područja državne djelatnosti. Pravosudni, sigurnosni i policijski sustav neko je vrijeme branio od stranačkog prisvajanja nacionalsocijalistički ministar unutarnjih poslova Wilhelm Frick, i sam bivši činovnik, ali je u lipnju 1936. Heinrich Himmler stekao pravo na vođenje sustava po nacionalsocijalističkim uvjetima. SS je bio najgrabežljivija i najambicioznija stranačka institucija. Tijekom rata SS je učvrstio svoj položaj zakona za sebe i počeo širiti utjecaj na druga područja državne djelatnosti. Sigurnosni aparat bio je središnji element u rušenju tradicija normativne države i pretvaranje preživjelog ministarskog aparata u podatnije sredstvo pokreta. Tako je do 1944. godine Himmler postao ministar unutarnjih poslova, SS-ovski sudac Otto Thierack postao je ministar pravosuđa, a

visoki časnici SS-a vodili su važne dijelove ratnog gospodarstva. Golema zadaća planiranja poslijeratnog njemačkog poretka delegirana je vođama SS-a i stranke.[113]

Hitlera je zabrinjavalo stvaranje prekomjerno birokratske stranačke strukture, no kao što Staljin nije ničim ometao rast ojačane države u Sovjetskom Savezu, tako ni Hitler nije ometao pretvorbu odnosno rashodovanje stare države. Staljinu je trebala država radi vlasti nad partijom; Hitleru je trebala stranka radi vlasti nad državom. Ti su različiti politički prioriteti bili izraženi i u načinu na koji su diktatori pristupali pitanju ustava. Staljinov Ustav iz 1936. godine bio je opis državnih institucija i državne vlasti, u kojem je rukovodeća uloga partije spomenuta samo dvaput, a i tada neizravno.[114] Nastojanja usmjerena na formalnu reformu države u Njemačkoj propala su zbog protivljenja vođe, koji se, za razliku od Staljina, bojao da bi čvrsto napisana pravila ograničila diktatorsku vlast.[115] Sovjetski je projekt ostvaren u krutoj birokratskoj, administrativno glomaznoj sovjetskoj državi koja je živjela još četrdeset godina; nova njemačka država nestala je 1945. godine, još u procesu definiranja, ali je ono što je postignuto do tog vremena dovoljno jasno pokazivalo da je ustroj na svakoj razini u Njemačkoj bio bliži ideji "stranačke države" negoli u Sovjetskom Savezu.[116]

"Jednostranački" sustav bio je novina u međuratnoj Europi. Prije 1914. godine nijednom europskom državom nije vladala jedna jedina politička stranka. Usprkos samosvjesnim izjavama o ulozi stranke/partije, i boljševizam i nacionalsocijalizam bili su eksperimentalni pokreti, a ne gotovi sustavi. Vodili su ih uglavnom obični

Nijemci i Rusi koji u mnogim slučajevima, a možda i u većini slučajeva, nisu imali nikakva iskustva u političkom organiziranju, i ograničeno stručno znanje o upravljanju (ili nisu imali nikakvo znanje). Time se objašnjavaju ustrajna nastojanja usmjerena na samodisciplinu i obrazovanje, prisutna i u Njemačkoj i u Sovjetskom Savezu, kako bi pokreti postali djelotvorniji i jedinstveniji. Time se također objašnjava zašto je stanovništvo ponekad ispravno smatralo stranačke/partijske dužnosnike korumpiranima, podmitljivima i nesposobnima; u koncentracijskim logorima jednog i drugog sustava bilo je i članova stranke/partije. Obje su stranke bile samouke; one su preživjele proces učenja zato što je svaka alternativa prisilno uklonjena, ali i zato što je velik dio stanovništva odobravao ambiciozan stranački/partijski idealizam u izgradnji novoga društva.

Možda se zbog navedenog ni jedna ni druga stranka ne bi mogle smatrati "totalitarnima" premda ih često smatraju takvima.[117] Taj se izraz često pogrešno koristi. "Totalitaran" ne znači da su one bile "totalne" stranke, tj. stranke koje obuhvaćaju sve ili imaju potpunu vlast, već stranke zaokupljene "totalitetom" društava u kojima su djelovale. U tom užem smislu oba su pokreta zaista imala totalitarne težnje i nisu nikada bila puke parlamentarne stranke. Javni život bio je uglavnom podvrgnut stranačkoj ocjeni, morao je biti usuglašen sa strankom ili bi s druge strane bio sankcioniran. Javnost je, i milom i silom, bila pod stalnim stranačkim nadzorom. Tako je, na primjer, na stranačkim manifestacijama organiziranima u Gornjoj Bavarskoj sudjelovalo prema procjenama oko 70% njezina stanovništva.[118] Stranački dužnosnici u Njemačkoj morali su redovito posjećivati stranačke ćelije i domaćinstva. U

Sovjetskom Savezu, rajonski instruktori morali su posjećivati svoje partijske ćelije po mogućnosti svakoga dana kako bi pratili što se u njima događa. Jedan instruktor na selu razradio je desetodnevni ciklus posjeta, prema kojem je svakih tri do pet dana, morao posjetiti dvije do tri različite lokacije kako bi stigao u svaku ćeliju.[119] To su bili zahtjevni programi koji su tražili izvanredni osobni angažman. Programi su bili rezultat partijskih uputa prema kojima je partija morala trajno biti zauzeta mobiliziranjem i angažiranjem stanovništva i uz to osiguravati spone između stanovništva udaljenih krajeva i središnjeg političkog aparata.

Nema statističkih podataka o uspješnosti ili neuspješnosti toga procesa mobilizacije, ali je nedvojbeno da je partija zaista pozivala na opće dobrovoljno sudjelovanje u raznim djelatnostima, kao što je nedvojbeno i to da je bilo gunđala i nezadovoljnika koji su u tome sudjelovali, ako su morali, ali nerado. Stranačka uloga ne smije se podcijeniti ni u jednom slučaju. Značajna je činjenica da su i Nacionalsocijalistička stranka i Komunistička partija mogle vladati lokalnom i državnom scenom bez obzira na kritike javnosti ili razdoblja nepopularnosti. Ni u jednom ni u drugom sustavu nije bilo alternative imanentnosti stranke/partije. Obje su bile podložne prijekoru javnosti kad bi njihovi članovi prekršili njihova mjerila ili zlorabili svoj položaj, premda bi javno ispravljanje nepravde rijetko uslijedilo automatski. Kada je jedan mladi poručnik NKVD-a na dopustu posjetio jedan kolhoz u oblasti Kalinjin, ustanovio je da kolektivno dobro vodi klika stalno pijanih komunista, koji su dijelili radna mjesta svojim rođacima, pa se odmah požalio rajonskoj

partijskoj organizaciji, koja je odbila razmatrati slučaj. Poručnik se zatim obratio partijskoj organizaciji na višoj razini, u *oblasti,* pa su mu napokon rekli da će se pijanstvo i nepotizam morati tolerirati jer je kolhoz znatno premašio svoj plan.[120] U izvanstranačkoj većini postojao je svakako osjećaj antagonizma između "njih" i "nas", potaknut razvojem često nezasluženoga elitnog mentaliteta među članovima stranke/partije, ali nije bilo mogućnosti za šire suprotstavljanje stranačkoj moći, pa su opasne posljedice čekale one koji bi u tome ustrajali.[121]

Totalitet njemačkog sustava bio je svakako veći od sovjetskog. Stranka je imala brojnije, stabilnije i obrazovanije aktiviste; njemačko je društvo bilo geografski gušće; sa stranačkom mašinerijom bio je povezan bogat i rasprostranjen društveni život. Redovni kontakti sa skupinama stranačke mladeži, lokalnim SA-om, skupljačima priloga za stranačku socijalnu skrb i ženskim udrugama bili su neizbježni za prosječnu njemačku obitelj. Sve je bilo prožeto stranačkim simbolima i jezikom. Propagandne stranačke parole i transparenti visjeli su na tvorničkim i uredskim zidovima i ukrašavali stranačke zgrade. Prisutnost stranke bila je vidljiva i zahtjevna. I u sovjetskoj partiji bilo je mnogo takvih značajki, ali ona nije imala dovoljno kadrova za pokrivanje prostranstva države. Milijuni ljudi u seoskim područjima dolazili su, u najboljem slučaju, neredovito u kontakt s partijom. U gradovima je partija nudila političku kulturu i obrazovanje, djelatnosti za omladinu, dobrovoljnu civilnu zaštitu, pomiješane s proslavama i partijskim posjetima. Sve je to bilo dovoljno vidljivo, ali ekspanzivna, sveobuhvatna kultura partijskog života ostvarila se posvuda tek pedesetih i šezdesetih godina

prošloga stoljeća. Komunistička je partija iskoristila odsutnost alternativnog kulturnog ili institucionalnog života u velikom dijelu nove Rusije; pretenzije Nacionalsocijalističke stranke na totalitet razvile su se u kontekstu društva s mnogim alternativnim mogućnostima prije 1933. godine, i to je razlog zbog čega je nacionalsocijalizam bio mnogo nametljiviji i zahtjevniji. Komunistička Njemačka Demokratska Republika, uspostavljena 1949., dugovala je u svojoj organizaciji i vrijednostima mnogo više nacionalsocijalističkom sustavu, koji je zamijenila, negoli sovjetskom sustavu, koji je oponašala. U sva tri sustava stranke su - integracijom, nadzorom, uvjeravanjem i prisilom - bile praktično sredstvo vezivanja stanovništva s diktaturom.

5. Državna strahovlada

"Moramo se sjetiti i nikada ne smijemo zaboraviti da će, sve dotle dok postoji kapitalističko okruženje, preko granice Sovjetskog Saveza slati rušitelje, diverzante, špijune i teroriste... i ne smijemo primjenjivati stare metode, metode rasprave, već nove metode, metode za njihovo razbijanje i iskorjenjivanje."

Josif Visarionovič Staljin, 1927.[1]

"Jedna od najvažnijih zadaća Pokreta bit će objava nesmiljene borbe protiv rušitelja narodne snage i vođenje te borbe sve dok ih potpuno ne uništimo ili pokorimo."

Adolf Hitler, 1933.[2]

Teror se oduvijek smatra značajkom moderne diktature; strah je, pretpostavlja se, držao u svom ledenom stisku milijune koje nije zavela propaganda. Državni teror, tvrdi se, bio je sveopći i posvudašnji. Aparat terora zarobio je njemački i sovjetski narod. Sve nas to dovodi u iskušenje da oba sustava promatramo kao podjelu na vojsku tajnih policajaca s jedne i masu žrtava s druge strane.

Nasilna represija na širokoj osnovi svakako je postojala, ali se ni u jednom sustavu nikada nije nazivala "terorom". Riječi "teror" i "terorist" nisu se primjenjivale na policajce i agente službe sigurnosti, koji su provodili državnu represiju nego na one koji su se protivili diktaturama. Oba su sustava vidjela sebe na prvoj liniji borbe protiv međunarodnog terorizma. Ono što danas smatramo nemilosrdnim državnim terorom bilo je u Hitlerovim i Staljinovim očima zaštita države od neprijatelja naroda. To vrlo različito poimanje "terora" bitno je za razumijevanje odnosa između snaga sigurnosti i društva. Tijekom obiju diktatura javni rat protiv terora općenito je odobravalo stanovništvo i Njemačke i Sovjetskog Saveza, pa je ono i surađivalo u njemu. Iako bi se strah danas mogao smatrati najracionalnijom reakcijom na strašne režime po svim mjerilima, taj se strah projicirao na žrtve diskriminacije i državne represije. "Teroriste" su isključivali i proganjali ne samo organi državne sigurnosti nego i stanovništvo podjareno režiranim programima javnog klevetanja.

Pod Hitlerom i Staljinom represija se nije nikada provodila radi same sebe, kao puko sredstvo poticanja opće poslušnosti strahom. Represija je bila usmjerena na skupine ili pojedince izdvojene kao prijetnja političkim prioritetima dvaju sustava. U sovjetskom slučaju to je bila zaštita proleterske revolucije od njezinih navodnih buržujskih, kontrarevolucionarnih neprijatelja kod kuće i u inozemstvu; u njemačkom slučaju to je bila zaštita njemačke nacije i rase od navodnoga biološkog zagađenja i duhovnog propadanja. U oba slučaja neprijatelji su bili definirani kao posebno nepopustljivi, lukavi i opaki kako bi se time pridala važnost antiterorističkoj borbi i opravdale najnemilosrdnije metode

gušenja. U oba slučaja pretežni mentalitet više je nalikovao mentalitetu građanskog rata.

Hitler i Staljin, koji su obojica bili bivši politički teroristi, imali su ključnu ulogu u stvaranju ideje o vječnom neprijatelju. Staljinov politički pogled u potpunosti je oblikovala dvojnost moralno čistog boljševičkog revolucionara i kontrarevolucionarnog protivnika. "Imamo unutarnje neprijatelje. Imamo vanjske neprijatelje", objavio je Staljin 1928. tijekom montiranog procesa u Šahtiju: "Tu činjenicu, drugovi, ne smijemo zaboraviti ni jednog trenutka."[3] Državna služba sigurnosti potrebna je, tvrdio je Staljin u jednom govoru 1927., "radi zaštite interesa revolucije od napada kontrarevolucionarne buržoazije i njezinih agenata". Neprijatelje su uvijek definirali kao dio terorističke mreže, kao "urotnike, teroriste, palikuće i bombaše".[4] Zinovjev i Kamenjev, optuženi na prvom od velikih montiranih procesa tridesetih godina prošloga stoljeća, u kolovozu 1936., navodno su vodili "teroristički centar". Kada su Buharina na montiranom procesu u ožujku 1938. godine upitali odobrava li teroristička djela, bio je prisiljen priznati da to čini.[5] Za Staljina su teroristi bili posebno opasni protivnici. Kako je izjavio njemačkom biografu Emilu Ludwigu, u intervjuu 1931. godine, režim je isprva izdao interese radničke klase svojom pretjeranom blagošću. "Iskustvo nas je naučilo da je najnesmiljenija politika gušenja jedini pravi postupak s takvim neprijateljima".[6] Staljinov najneumjereniji javni rječnik bio je namijenjen neprijateljskim teroristima: "Strijeljajte ih, uništite ih", pozivao je u studenom 1937. godine. "Oni su provokatori koji djeluju diljem svijeta, najpodliji fašistički agenti."[7]

"Budnost" je bila krilatica staljinističke represije. Nakon dugogodišnje djelatnosti u socijalističkoj politici, Staljin je, kako se čini, obično pretpostavljao da su partijske podjele, ideološka skretanja i taktičke svađe rezultat infiltracije stranih političkih snaga, te da teroristička mreža u partiji djeluje i iznutra i izvana. Staljinov poziv 1937. godine na pretvaranje partije u "neosvojivu tvrđavu" bio je usmjeren protiv armije agenata, "rušitelja" i izdajica unutar njezinih zidina; "dvoličnjake" *(dvurušnike)* trebalo je raskrinkati i istrijebiti.[8] Neprijatelja je uvijek plaćala neka pogubna strana sila. Dvadesetih godina neprijatelji su bili predstavnici svjetske antikomunističke buržoazije; tridesetih godina neprijatelji su bili fašistički agenti (sve dok Njemačko-sovjetski pakt u kolovozu 1939. godine nije prisilio tužitelje da za terorizam ponovno optuže imperijalističku Britaniju i Francusku); nakon 1945. neprijatelji su postali agenti američkog imperijalizma ili međunarodnog cionizma ili jednostavno "kozmopolitizma". Zbog predodžbe o stranom neprijatelju bilo je jednostavnije izolirati i isključiti krivce, a time je i represija bivala vjerodostojnija u očima javnosti usprkos često apsurdnim optužbama. U posljednjem velikom montiranom procesu u ožujku 1938. godine, svi su optuženici (sve angažirani komunisti) okrivljeni zbog organiziranja zavjere sa stranim državama (u ovom slučaju s Njemačkom i Japanom) radi "izazivanja vojnog napada..., komadanja SSSR-a" i "ponovne uspostave kapitalizma".[9]

Hitlerov stav prema neprijatelju odlikovao se istim podjarivačkim jezikom i naglašavanjem stranog utjecaja kao i sovjetski model. Tako je u jednom govoru 1934. godine izjavio slušateljstvu kako je njegov pokret spasio njemački

narod "od crvenog terora". Nakon čistke Röhmovih sljedbenika Hitler je sebi dao oduška sljedećim krvožednim riječima: "To su zvijeri, zločinci, zavjerenici, izdajice, trovači bunara - krvavo ih i brzo uništite, ustrijelite ih, spalite te čireve do golog mesa, ščepajte ih nesmiljeno."[10] Prema Hitleru, neprijatelja podržavaju pretežno Židovi i boljševici, koji radi stranih interesa hoće potkopati nacionalsocijalističku državu. To su isti neprijatelji koji su u studenom 1918. godine, "svojim suludim ili zločinačkim djelovanjem", izložili Njemačku nedaćama.[11] U svojem govoru u Reichstagu 1934. godine, Hitler je uz ostalo rekao: "Nacionalsocijalistička država istrijebit će i uništiti i posljednje ostatke onih koji truju i zaglupljuju narod".[12]

Krilatica Hitlerove represije bila je "osveta"; osveta ne samo zbog židovske i socijalističke izdaje Njemačke 1918. godine - sukladno notornoj ideji o "nožu u leđa" - već i zbog svih neprijatelja pokreta i izdajica nove Njemačke. Politička represija nije bila zamišljena kao nešto sveobuhvatno; neprijatelj je bio jasan i isključen, baš kao klasni neprijatelj u Sovjetskom Savezu. U prvim godinama režima to su bili izrazito politički neprijatelji: ostatci njemačkog komunizma i socijaldemokracije i protivnici u njemačkim crkvama. Sredinom tridesetih godina glavna je opasnost bila političko-biološka. Strani se neprijatelj sada skrivao, kao i maskirani protuboljševik, ali u samom narodu, ne u stranci. Za imenovanje mnogih kategorija rasne prijetnje upotrebljavali su se izrazi nenjemačka (osobito židovska) krv, nasljedni genetski duševni i fizički nedostatci, seksualna perverzija i devijacija te sociopatološko ponašanje. Ponekad su se politička i biološka viktimizacija preklapale. U psihološkoj teoriji namijenjenoj širokim

masama tvrdilo se da postoji izravna veza između psihičkih poremećaja, rasne nepodobnosti i komunističkih sklonosti.[13] Uklanjanje rasnih neprijatelja postalo je glavni cilj njemačkih službi sigurnosti, a taj je prioritet četrdesetih godina 20. stoljeća završio genocidom.

Državna diskriminacija i nasilje izvodili su se u objema diktaturama iz konkretnog, premda široko shvaćenog osjećaja o tome tko je neprijatelj. Prepoznavanje neprijatelja bilo je u dobroj mjeri nadahnuto političkim uvjerenjima dvaju diktatora. Oba su režima prikazivala aparat državne sigurnosti kao sredstvo za zaštitu većine stanovništva koja se ne bavi subverzivnim djelatnostima. Namjerno pretjeranim naglašavanjem kontrarevolucionarne prijetnje u jednom slučaju odnosno židovsko-boljševičke opasnosti u drugom, oba su sustava uspjela prikazati državnu represiju kao oblik narodne političke pravde s kojom su se obični ljudi mogli poistovjetiti. Primjena nasilne, istrebljivačke retorike navikla je javnost na prihvaćanje nesmiljenog režima u neumoljivom ratu protiv subverzije ili nacionalnog propadanja. Taj neograničeni i smrtonosni rat vodio se u ime naroda. Teror je postao reprezentativan.

Državna represija bila je odgovornost policijskih snaga i sigurnosnih institucija, koje su tijesno surađivale s pravosuđem. Koliko god se ona danas činila nezakonitom ili slučajnom, obje su diktature pružale pravnu osnovu i razradile institucionalni okvir kojim su one mogle izdvajati i proganjati sve neprijatelje naroda. To ni u jednoj ni u drugoj državi nije bio nov proces. U drugoj polovici 19. stoljeća diljem Europe postojala je politička policija. U carskoj Rusiji, državna politička policija, koju je nadzirao

Specijalni odjel *(osobij otdel)* osnovan 1898., vodila je podzemni rat protiv političke oporbe.[14] U Njemačkoj je svaka pokrajinska policijska uprava imala politički odjel, koji je pratio lokalni politički život i istraživao slučajeve izdaje, političkog klevetanja i terorizma. Broj političkih zločina u Njemačkoj naglo se povećao dvadesetih godina s usponom radikalnih stranaka i njihovih paravojnih ogranaka. Samo 1932. osuđeno je 250 osoba zbog veleizdaje. Uoči Hitlerova režima u njemačkim su zatvorima bile zatočene stotine političkih zatvorenika; mnogi od njih bili su nacionalsocijalisti osuđeni zbog ubojstva i ranjavanja protivnika.[15] Politička policija vodila je kartoteke o političkim radikalima i pribavljala dokaze o političkim zločinima.

Neposredni prethodnik staljinističkog sigurnosnog aparata, Svesavezna izvanredna komisija za borbu protiv kontrarevolucije, špekulacije, sabotaže i zloupotrebe položaja, kako su je glomazno nazvali, osnovana je 20. prosinca 1917. godine. Poznatija kao Čeka, nova služba sigurnosti postala je zakon za sebe tijekom građanskog rata, kada je prema procjenama pogubila približno 250.000 osoba.[16] Kako bi ponovno uspostavila nekakav osjećaj revolucionarne zakonitosti nakon nasilja u građanskom ratu, sovjetska je vlada 1922. zamijenila Čeku Državnom političkom upravom (GPU), koja je bila izravno odgovorna komesaru za unutarnje poslove, ali se naziv "čekist" zadržao u svakodnevnoj uporabi. Sa službenim osnivanjem Sovjetskog Saveza GPU je postao Svesavezni GPU, tj. OGPU. Djelatnost GPU-a nadzirao je komesar za pravosuđe, a sve političke zločine procesuirali su sovjetski sudovi, osim u posve izuzetnim slučajevima. Za

najozbiljnije slučajeve izdaje bio je nadležan Vojni kolegij Vrhovnog suda SSSR-a. Tijekom dvadesetih godina OGPU je proganjao društvene ostatke starog poretka, socijalističke otpadnike i strane špijune kao državne neprijatelje. Kad je 1929. započeo program kolektivizacije, OGPU je počeo zatvarati neposlušne "bogate seljake" i deportirati ih u logore i radne kolonije. Osnovani su zloglasni tročlani sudovi, *trojki*, radi rješavanja golemog broja slučajeva na selu. Djelatnost službe sigurnosti bila je tijesno povezana s političkim prioritetima partije; Staljinov je sekretarijat uspostavio i održavao tijesne veze s OGPU-om, premda on nipošto nije bio samo Staljinova tvorba.[17]

U ljeto 1934. godine cijeli sigurnosni aparat podvrgnut je velikoj pretvorbi kako bi se politička policija stavila pod stroži nadzor državnih vlasti nakon čestih žalbi zbog protupravnih postupaka. Sustav koji je time uspostavljen postao je zapravo učinkovitiji i centraliziraniji instrument za jačanje represije, i potrajao je sve do kraja Staljinove diktature. OGPU je potpao pod Komesarijat za unutarnje poslove (NKVD), koji je vodio Genrih Grigorjevič Jagoda, te je pod nazivom Državna sigurnost *(Gosbezopasnost)* postao jedan od najvažnijih odjela komesarijata. Obična policija ili milicija istovremeno je objedinjena pod NKVD-om. U studenom iste godine NKVD je osnovao državnu mrežu radnih logora, poznatih po skraćenici Gulag, pa su time svi dijelovi državne represije i policijskog nadzora stavljeni pod isti krov. *Trojki* su reformom privremeno ukinute, ali je NKVD zadržao svoje tzv. posebne komisije *(osobije soveščanija;* doslovce "posebna savjetovanja"), izvansudska tijela koja su procesuirala kontrarevolucionarne

i terorističke zločine, ne pozivajući svjedoke pa ni optuženike.[18]

Glavni pravni instrument za rješavanje protudržavnog terorizma bio je 58. članak ruskog Kaznenog zakonika iz 1926. godine. Članak je tumačio, premda ne previše točno, širok raspon kontrarevolucionarnih i terorističkih zločina, za koje su bile predviđene kazne od tri mjeseca zatvora do pogubljenja. Tumačenja su bila neodređena, a odredbe univerzalne, pa su dužnosnici službe državne sigurnosti nesmiljeno iskorištavali tu fleksibilnost. Prilika da se državna sigurnost pretvori u zakon za sebe ukazala se 1934. U satima nakon ubojstva Sergeja Mironoviča Kirova 1. prosinca, Staljin je izdiktirao novi Zakon o "terorističkim organizacijama i terorističkim djelima". Zakon je dva dana nakon toga odobrio Politbiro. Njegove su odredbe bile recept za državno bezakonje. Teroristička djela smjela su se istraživati najviše deset dana; nisu bili predviđeni ni tužitelji ni branitelji; nije postojala mogućnost priziva; sve krivce (u stvarnosti se nevinost nije ni pretpostavljala) trebalo je "brzo" pogubiti.[19]

Srce sigurnosnog aparata bila je zloglasna zgrada na Trgu Lubjanka, u kojoj su bili smješteni činovnici, istražitelji i stražari Odjela za državnu sigurnost. Upravo su onamo dovodili sumnjive osobe u velikim crnim policijskim kombijima. Kombiji su ponekad bili obojeni "nevinim" živim bojama, a ponekad prerušeni u obrtnička ili pekarska vozila kako žrtve ne bi bile unaprijed upozorene ili kako se ne bi uznemirilo susjedstvo. Uhićenike su trpali u pretrpane ćelije, u kojima je ljeti bilo nesnosno vruće, a zimi ledeno. Prije toga bi ih pretresli, skidali dogola, uzimali im otiske prstiju i fotografirali ih. Teroriste su držali odvojeno od

drugih, bezazlenijih kontrarevolucionara. U ćelijama su zatvorenike ispitivali kako bi kompromitirali druge, ili bi ih *in absentia* osudio posebni sud NKVD-a, pa bi ih premjestili u zatvor ili pogubili; ponekad bi zatvorenika preuzela vojna *trojka,* te osudila u dvadeset i četiri sata, prema odredbama zakona od 1. prosinca 1934. godine. Mučenje nije bilo službeno odobreno osim na vrhuncu represije 1937.-1938., kada su istražitelji htjeli brzo dobiti odgovor, ali su ispitivači općenito mogli prisiljavati žrtve da satima stoje (Bela Kun, koji je 1919. vodio neuspješnu komunističku revoluciju u Mađarskoj, morao je danima stajati na jednoj nozi sve dok nije priznao da je fašistički agent), lišavati ih sna i izlagati ih bujici kleveta i ponižavanju.[20] Nadzor nad stražarima i ispitivačima nižeg ranga bio je slab, a mogućnosti zlouporabe velike. Samo je mali broj zatvorenika mogao izdržati maltretiranje dulje od nekoliko dana. "Priznanja" su uglavnom bila lažna, a ispitivači su ih mijenjali koristeći se debelim dosjeima dokaza i iznuđenih priznanja drugih zatvorenika. I.A. Pjatnicki, sekretar Izvršnog komiteta Kominterne sve do uhićenja u srpnju 1937. godine, nakon nekoliko mjeseci mučenja napokon je priznao svoje "grijehe". Njegovo usmeno priznanje nije trajalo više od petnaest minuta, ali je zatim morao potpisati pismeno priznanje na dvadeset i pet stranica.[21] Opisi ispitivanja pokazuju da su policajci vjerovali u ono što su im rekli o njihovim zatvorenicima jer mnogi nisu imali nikakva razloga da to ne povjeruju.

Uslijedili bi zatim, u najboljem slučaju, površna istraga i proces na temelju dokaza koje zatvorenik nije mogao vidjeti niti ih je znao. Zatvorenici su dobivali kopije optužbe, koja je bila osnova za prisilno priznanje krivnje. Procesi su bili

izrugivanje pravdi. Jevgenija Ginzburg, koja je preživjela suđenje i logor, opisala je sudsku raspravu, koja je trajala sedam minuta. Uvela su je dva stražara, koji su sjeli lijevo i desno od nje, sučelice trojici sudaca i sudskoj tajnici. Optužena je na temelju članka 58 i Kirovljeva zakona. Bezizražajna lica njezinih tužitelja odražavala su dosadu. "Priznajete li krivnju?", upitao je predsjednik suda. Kad je odgovorila niječno, suci su odbili raspravljati o njezinu slučaju. Pošto su saslušali njezine prosvjede da je nevina, povukli su se kako bi odredili presudu i kaznu; vratili su se nakon dvije minute i osudili je na deset godina radnog logora.[22]

Pretrpane ćelije i pravda "na tekućoj vrpci" bile su posljedica velikog povećanja slučajeva političke represije, koja je dosegnula vrhunac 1937.-1938. Tijekom razdoblja koje je općenito na Zapadu poznato kao "veliki teror", a u Sovjetskom Savezu kao *ježovščina* prema komesaru za unutarnje poslove Nikolaju Ivanoviču Ježovu, članu Staljinova sekretarijata, koji je na Staljinovo traženje postavljen na to mjesto u rujnu 1936. godine - Služba državne sigurnosti dobila je dodatne ovlasti za borbu protiv "terorističke organizacije" u samoj partiji diljem zemlje. Niže je riječ o prirodi i posljedicama mahnite represije pod Ježovim. Poticaj za tu iznenadnu eskalaciju terora protiv neprijatelja dao je nedvojbeno Staljin. Od jeseni 1936. do plenuma Centralnog komiteta u lipnju 1937., Staljin je od svoje okoline energično zahtijevao konačnu bitku s prerušenim "klasnim neprijateljima". On je osobno davao sudovima zapovijedi za strijeljanje osuđenih. Poslije dugog plenuma Centralnog komiteta u veljači i ožujku 1937. godine, na kojem je budnost partije protiv rušitelja i

terorista bila glavna tema za diskusiju, Staljin je objavio svoje govore na plenumu pod naslovom "Mjere za likvidaciju trockista i drugih licemjera". Riječ "likvidacija" namjerno je dodana naslovu govora namijenjenog objavljivanju; njezino značenje bilo je, iznimno tom prigodom, jasno u zemlji naučenoj na dešifriranje svega što bi njezin vođa napisao ili rekao. Staljin je upozorio da je stigao trenutak konačne bitke - "najoštrijeg oblika borbe" - protiv onih subverzivnih snaga "koje prijete revolucionarnoj državi još od dvadesetih godina našega stoljeća". Tu apokaliptičnu viziju strahovito su uvećavali snage državne sigurnosti i partijski sekretari, uvijek i prerevni u dokazivanju da su barem oni pravi revolucionari.

Dodatne ovlasti dužnosnika Službe državne sigurnosti otkrivaju mnogo toga. U jednom trenutku 1937. godine (dokument nije nikada pronađen) Centralni komitet je zapovjedio ispitivačima da primijene fizičko mučenje radi iznuđivanja priznanja. Prema Kaganoviču, od kojega je pedesetih godina zatraženo da povuče tu zapovijed, sam Staljin napisao ju je vlastoručno i zatražio od ostalih članova Politbiroa da je potpišu. Osnovana je posebna skupina "istražitelja batinaša" *(kolotilščiki),* čije ime govori za sebe. Broj istražitelja je početverostručen pod Ježovim; sustavu je počelo nedostajati ljudi, pa su za iznuđivanje priznanja premlaćivanjem angažirani i istražitelji bez uobičajenih nedostatnih kvalifikacija - uključujući policijske vozače i ložače.[24] U studenom 1936. obnovljene su *trojki,* a u ljeto 1937. njihov se posao još više razgranao. Ti mali proizvoljni sudovi, koji su dijelili takozvanu revolucionarnu pravdu, radili su prekovremeno kako bi zadovoljili zapovijedi NKVD-a br. 00446 i 00447 "te na taj

način jednom zauvijek dokrajčili podlo subverzivno djelovanje protiv temelja sovjetske države".[25] Zapovijedi su stizale iz Politbiroa s uputama da se krivce ne šalje u zatvor nego strijelja. U sljedećoj godini služba državne sigurnosti imala je praktički neograničenu ovlast da ubije svakoga koga bi se dočepala.

U drugoj polovini 1938. godine val državnih pogubljenja počeo se smirivati pošto je Staljin dao znak da je izvanredno stanje prošlo, pa se svrstao uz one koji su tvrdili da je teror bio pretjeran. Ježov je u studenom smijenjen i naslijedio ga je Lavrentij Pavlovič Berija, Gruzijac poput Staljina, koji je stekao iskustvo divljačkim čišćenjem partijske organizacije u kavkaskim republikama prije negoli je premješten u Moskvu kao Ježovljev zamjenik i Staljinova siva eminencija u NKVD-u. Berija se znatno razlikovao od mršavoga, bljedolikog Ježova, koji se do 1938. potpuno propio i bio u stanju stalne napetosti; Berija je bio solidan policajac, mirnih i bezizražajnih očiju iza cvikera (Staljin ga je prisilio da im doda lančić kako bi izgledao manje buržujski). Uza žestoku ćud i opak jezik, odlikovao se i izvanrednom političkom lukavošću. Preživio je kao šef NKVD-a šest godina i izbjegao sudbinu svojih prethodnika, Jagode i Ježova, koji su strijeljani pod uobičajenim nevjerodostojnim optužbama.

Iako ga povijest pamti kao pokvareno i cinično čudovište - toj bi se kvalifikaciji teško moglo prigovoriti - Berija je smanjio NKVD-ovsku represiju na razinu prije *ježovščine*, i uveo reforme u policijsku praksu. Mučenje je smanjeno i uvedeni su propisni istražni postupci. Vrhovni sud SSSR-a donio je 31. prosinca 1938. odluku prema kojoj su se predmeti mogli razmatrati sukladno članu 58 samo

ako se mogla dokazati namjera za izvršenje kontrarevolucionarnih ili terorističkih kažnjivih djela. Rad *trojki* ponovno je privremeno obustavljen, kao i posebni sudovi, koji su mnoge zatvorenike Službe državne sigurnosti osudili na smrt doista bestidnom žurbom.[26] Berija je htio prebaciti istražnu dužnost na Komesarijat za pravosuđe, ali je Centralni komitet odbio njegov zahtjev, pa je NKVD i dalje uhićivao i istraživao političke sumnjivce.[27] On je osnovao Odjel za istragu posebno važnih zločina, koji je preuzeo najvažnije političke predmete sve do kraja diktature, uključujući predmet njegova prethodnika. Tijekom 1939. održano je nekoliko javnih suđenja dužnosnicima Službe sigurnosti optuženima za falsificiranje dokaza i kršenje pravde, i to su svakako bili jedini montirani procesi na kojima su dokazi i optužbe bili u osnovi istiniti.

No službe sigurnosti ipak su održavale stanje revolucionarne budnosti. Berija nije napustio tradiciju lažnih optužbi, iznuđenih priznanja i prijekih osuda, mučenje nije nikada iskorijenjeno, a članak 58 i Kirovljev zakon ostali su na snazi sve do Staljinove smrti 1953. godine. Stotine tisuća sovjetskih građana i dalje su dospijevale u mrežu službe sigurnosti zbog navodnih kontrarevolucionarnih zločina. Pod Berijom se organizacija povećala, postala efikasnija i birokratskija. Improvizirano policijsko nasilje tridesetih godina zamijenio je metodičniji i sustavniji program nadzora. U travnju 1943. golemo NKVD-ovo carstvo ponovno se podijelilo; Odjel za državnu sigurnost, odgovoran za rad političke policije i logore, unaprijeđen je na status komesarijata za državnu sigurnost, NKGB, i podređen je Nikolaju Merkulovu, Berijinom nekadašnjem zamjeniku u kavkaskim republikama. Berija

se zadržao na položaju komesara odnosno ministra za unutarnje poslove do 1946. godine. Te su godine komesarijati pretvoreni u ministarstva. Novi MVD preuzeo je Sergej Kruglov, a MGB profesionalni policajac Viktor Abakumov. Berija je nakratko nakon Staljinove smrti 1953. preuzeo ponovno sjedinjenu organizaciju MVD/MGB-a, ali su ga za nekoliko tjedana njegovi bivši kolege smijenili i dali strijeljati u još uvijek nerazjašnjenim okolnostima.[28]

U Njemačkoj je politički i pravosudni represivni aparat trebalo uspostaviti u posve drukčijim okolnostima. Kada je Hitler 1933. godine preuzeo vlast, pravosuđe je bilo neovisno, vladavina prava je funkcionirala, a odjeli političke policije morali su se pridržavati ustavnih odredbi. Prvi val političkog nasilja, koje se razularilo u siječnju 1933., kada su se Nacionalsocijalistička stranka i SA brzo i krvavo počeli osvećivati svojim protivnicima, bio je izvan zakona. Policija nije mogla kontrolirati brojna premlaćivanja i ubojstva, a propali su i slabašni napori da se nasilje obuzda. SA je osnovao male zatvoreničke logore za svoje žrtve, kao i centre za ispitivanje u kojima su zatvorenike zvjerski mučili. Hermann Göring, koji je u veljači 1933. imenovan pruskim ministrom unutarnjih poslova, istoga je mjeseca zapovjedio skupu policijskih dužnosnika neka se ne obaziru na dokaze da je terorizam, usmjeren pretežno na ljevičarske stranke, "u sukobu sa sadašnjim pravima i zakonima *Reicha”*.[29]

Divljačko i javno nasilje nacističkog pokreta polako se pretvaralo u nasilje sa službenim odobrenjem države i, naposljetku, u institucionaliziranu državnu represiju. SA je 11. veljače 1933. u Porajnju položio prisegu kao pomoćna policija, a jedanaest dana nakon toga dobio je policijske

ovlasti u cijeloj Pruskoj.[30] Prilika za legalizaciju represije pružila se tjedan dana kasnije kada je, kasno navečer 27. veljače, zgradu njemačkog parlamenta zahvatio požar. Hitler je sutradan od predsjednika Hindenburga zatražio izvanredne ovlasti radi suzbijanja prijeteće komunističke revolucije, za koju je paljenje *Reichstaga* trebao biti signal. Zbog te slučajnosti povjesničari oduvijek podliježu iskušenju da pretpostave kako su palikuće bili nacionalsocijalisti, a ne slaboumni nizozemski komunist Marinus van der Lubbe, koji je uhvaćen na licu mjesta. No, poput ubojstva Kirova, koje je potaknulo divljačke izvanredne ovlasti staljinističke diktature, požar u *Reichstagu* bio je gotovo sigurno djelo usamljenog terorista.

Uredba donesena povodom paljenja *Reichstaga* "radi zaštite naroda i države" objavljena je 28. veljače 1933. sukladno članku 48 (2.2) njemačkog Ustava, koji je davao predsjedniku izvanredne ovlasti. Uredba je osigurala važno pravno sredstvo za državnu represiju sve do kraja diktature, premda je parlament neko vrijeme izigravao ustavnu komediju obnavljajući je svake godine. Njezine odredbe nisu mogle biti jasnije. Glavni ustavni članci koji su jamčili građanska prava (114, 115, 117, 118, 123, 124 i 153) privremeno su ukinuti. To je omogućavalo "ograničavanje osobne slobode" i smanjenje "slobode govora", kao i restrikciju slobode tiska, kršenje prava na nepovredivost telefonskih i poštanskih komunikacija, premetačinu stanova i zapljenu imovine. Uredba je uvela smrtnu kaznu za niz kažnjivih djela, od izdaje do sabotaže željeznice, koja su se prije kažnjavala robijom s prisilnim radom. Smrtna je kazna bila namijenjena i atentatorima na državne dužnosnike, osobama koje su poticale na ubojstvo ili "o tome

razgovarale s drugim osobama"; ista je kazna bila predviđena za kažnjiva djela protiv javnog reda počinjena oružjem i za otmicu talaca u političke svrhe (što je nekažnjeno i redovito činio SA).[31] Potkraj ožujka donesen je Zakon o smrtnoj kazni, koji je dopuštao njezinu retroaktivnu primjenu na zločine počinjene prije 28. veljače i na nesretnog van der Lubbea, kojega su objesili nekoliko dana kasnije.[32]

Skup pravnih instrumenata potrebnih za nametanje političke represije dopunjen je s još dvije uredbe koje su donesene po hitnom postupku 21. ožujka. Prva se odnosila na "zlonamjerna naklapanja" *(Heimtücken)* širenje defetizma ili demoralizacije, klevetanje političkih ličnosti ili stranke, ili primjedbe koje bi mogle "izazvati vanjskopolitičke teškoće". Ta je uredba 20. prosinca 1934. godine zamijenjena novim "Zakonom protiv podmuklog klevetanja države i stranke i za zaštitu stranačkih odora", koji je omogućavao i uhićenje osoba koje neovlašteno nose odore ili im se izruguju. Za ta kažnjiva djela, koja su neodređenom formulacijom trebala spriječiti svaku javnu političku kritiku, bile su predviđene duge zatvorske kazne ili, u krajnjim slučajevima, smrtna kazna. Režim je 21. ožujka uveo i "posebne sudove" *(Sondergerichte),* koji su mogli procesuirati politička kažnjiva djela definirana zakonima donesenima po hitnom postupku bez uobičajenih jamstava u pravnom postupku. Ti sudovi nisu bili potpuna novina: u razdoblju od 1919. do 1923. bili su osnovani posebni sudovi za rješavanje političkih nemira. Isto tako, 6. listopada 1931. godine osnovan je *Sondergericht* za procesuiranje brojnih slučajeva političkog nasilja. Usprkos tome, zajedno s uredbama donesenima po hitnom postupku

ti su sudovi bili jedan od najvažnijih koraka koji je dopuštao režimu da izigra tradicionalni pravosudni sustav i nametne svoj oblik narodne pravde. Posebni su sudovi mogli raditi brže, preskočiti uobičajene postupke obrane i ograničiti mogućnost priziva. Do 1935. osnovano je ukupno 35 takvih sudova u cijelom *Reichu.*[33] Vrhovni posebni sud osnovan je 24. travnja 1934., sa sjedištem u Berlinu, za najozbiljnije slučajeve izdaje. Narodni sud *(Volksgerichtshof)* došao je 1936. pod nadležnost Otta Thieracka, jednog od mnogih sudaca koji su stupili u stranku prije 1933. godine. Nemilosrdan i neumjeren, Thierack nije poštivao tradicionalni pravni sustav. U njegovim je rukama Narodni sud postao sredstvo uskogrudne političke pravde.[34]

Diktaturi su još nedostajali tajni policajci. U prvim mjesecima režima iz postojećih odjela političke policije izbačeni su poznati politički protivnici; mnogi policajci u tim odjelima dragovoljno su proganjali radikalnu ljevicu mnogo prije Hitlerova dolaska na vlast, pa ih nije trebalo posebno poticati na iskorištavanje širih ovlasti što su ih omogućavale uredbe donesene po hitnom postupku. Jedan od njih, mladi pruski policajac Rudolf Diels, predložio je Göringu da pruski policijski ured pretvori u tajnu policiju. Ured Tajne državne policije *(Geheimes Staatspolizeiamt)* službeno je osnovan 26. travnja 1933., s Dielsom kao prvim direktorom. Budući da se smatralo kako kratica GPA previše nalikuje na sovjetski GPU, jedan poštanski službenik predložio je naziv "Gestapa", pa je napokon novi policijski odjel postao poznat kao "Gestapo" ili *Geheime Staatspolizei*, Tajna državna policija. Organizacija je 20. travnja 1934. došla pod nadležnost Heinricha Himmlera, koji se u godinu dana uzdigao s položaja šefa političke

policije u Bavarskoj na dužnost poglavara političke policije u gotovo cijeloj Njemačkoj. Za sjedište Gestapoa izabran je Berlin, Prinz Albrechtstraße 9, a mjesto direktora preuzeo je brutalni i ambiciozni bavarski policajac Heinrich Müller. Ta zgrada, koja je sa svojim sivim i neuglednim pročeljem te zvučno izoliranim ćelijama u podrumu vrlo nalikovala na Lubjanku u Moskvi, postala je središte sustava političke represije.

U prvim godinama režima obična policija i sudovi nastavili su igrati važnu ulogu u političkoj represiji iskorištavajući sredstva koja su već postojala u Kaznenom zakoniku radi zaštite države od kršenja javnog reda i izdajničkog djelovanja. Već 1935. u zatvorima je bilo 22.000 političkih zatvorenika više nego u logorima. Većina njih bili su komunisti i socijaldemokrati. U zatvoru u Chemnitzu, u Saskoj, na političke zatvorenike 1934. godine otpadalo je 75% svih zatvorenika; u Dortmundu, u Ruhru, u jednom trenutku gotovo svi zatvorenici na prisilnom radu bili su osuđeni zbog političkih zločina.[35] Politička policija razlikovala se od ostalog policijskog aparata pravom na zaštitni pritvor *(Schutzhaft).* To pravo najprije je uvedeno na temelju izvanrednih ovlasti nakon paljenja *Reichstaga* i ono je bilo izvanredno važno za djelovanje represije, ali ga je trebalo obnavljati i pažljivo tumačiti. Prema Ministarstvu unutarnjih poslova, u srpnju 1933. godine u zaštitnom je pritvoru bilo 26.789 osoba; to je zapravo značilo zatočenje u koncentracijskom logoru ili u zatvoru bez prava na sudsku raspravu. I dužnosnici i javnost redovito su se tužili na očite zlouporabe što ih je takav sustav omogućavao, pa je zatvorena većina neregularnih logora, koje je SA osnovao 1933. godine. Ministar unutarnjih poslova Wilhelm Frick,

nacionalsocijalistički pravnik kojemu je policija, barem teoretski, još bila podređena, objavio je 12. travnja 1934. godine tajne smjernice o "zaštitnom pritvoru" kako bi osigurao primjenu jedinstvenih propisa u cijelom *Reichu.* Iako su nesretni zatvorenici sada imali pravo da u roku od dvadeset i četiri sata budu obaviješteni o razlozima zatočenja, nije određeno nikakvo ograničenje pritvora sve dotle dok su bili "prijetnja za javnu sigurnost i red". Usprkos Frickovim osobnim ogradama, ta je definicija uglavnom prepuštena diskrecijskoj ocjeni organa tajne policije, koji su i dalje ustrajali na pravu zadržavanja zatvorenika bez suđenja. Druga uredba o zaštitnom pritvoru donijeta je 25. siječnja 1938., i ona je bila na snazi do kraja rata. Odgovornost za vođenje sustava predana je potpuno u ruke Gestapou.[36]

Gestapo je zadržao prvenstveno pravo uhićenja tijekom diktature. Usprkos uobičajenoj predodžbi SS-ovca u crnoj uniformi kao simbola državnog terora, za uhićenje, ispitivanje i deportaciju bila je zapravo odgovorna politička policija, a ne SS. S druge strane, uobičajena predodžba o Gestapou uglavnom je točna. Policajci su stizali rano ujutro (obično u paru), pokucali na vrata i uljudno zamolili sumnjivu osobu ili osobe da pođu s njima u policijsku postaju. Kada je münchenski urednik i kasniji osnivač časopisa *Picture Post* Stefan Lorant uhićen u ožujku 1933. godine, odveli su ga u njegovu redakciju gdje su dvojica policajaca stali tražiti dokazni materijal. Kada ih je Lorant upitao što traže, shvatili su da nemaju ni pojma što traže, pa su telefonirali inspektoru, koji im je rekao da potraže "karikature koje bi mogle poniziti vladu". Zatim su ga odveli u zatvor, pretresli, uzeli otiske prstiju, fotografirali

sprijeda, iz profila i sa šeširom, pa bacili u malu zajedničku ćeliju. Naime, pretresom redakcije otkrivena je razglednica koju mu je poslao prijatelj s puta po Sovjetskom Savezu i na kojoj je uz ostalo naivno napisao "čitam Marxa i Engelsa". Loranta su optužili za "boljševičke spletke" i zadržali u zatvoru; nekoliko tjedana kasnije uhićena je i njegova žena te strpana u žensko krilo. Nakon sedam mjeseci deportiran je, bez sudske rasprave, sa ženom u Mađarsku, svoju rodnu zemlju.[37]

Djelatnost političke policije nije bila gotovo ničim ograničena, pa ni u slučajevima nestručno vođenog postupka poput Lorantovog. Stranačke institucije počele su igrati sve važniju ulogu u sigurnosnom aparatu, na štetu službenog policijskog i pravosudnog sustava. Lorant je promatrao kako SA-ovski batinaši, dovedeni u politički zatvor, tuku zatvorenike do besvijesti. Za razliku od sovjetskog sustava, u kojemu je NKVD imao kontrolu nad Odjelom za državnu sigurnost u doba najveće državne represije, njemačko je Ministarstvo unutarnjih poslova sve više, korak po korak, gubilo nadzor nad sigurnosnim aparatom. U veljači 1936. godine usvojen je novi zakon o Gestapou, koji je tajnu policiju potpuno oslobodio svake službene pravosudne provjere i dopuštao joj da pravomoćno odluči tko je politički delinkvent i što je politički zločin.[38] Četiri mjeseca nakon toga Hitler je pristao na opću reorganizaciju službi sigurnosti pod Himmlerovim vodstvom. Himmler je 17. lipnja 1936. službeno imenovan *Reichsleiterom* SS-a i šefom njemačke policije. Njegova nova titula izričito je naglasila stapanje stranačkih i sigurnosnih interesa. Himmler je sada mogao izgraditi vrlo centralizirani državni sustav policijske vlasti. Pod

Himmlerovu vlast došla je redovna policija na čelu s Kurtom Daluegeom, visokim časnikom SS-a, krim-policija i tajna državna policija (koje su 26. lipnja spojene u novu "sigurnosnu policiju", *Sicherheitspolizei)* pod vodstvom Reinharda Heydricha, Himmlerova zamjenika u SS-u, i koncentracijski logori, koji su u ožujku iste godine prešli pod upravu SS-a. Heydrich je ostao i direktor stranačke sigurnosne službe *(Sicherheitsdienst),* čiji su prvenstveni zadatci bili praćenje javnog mnijenja i otkrivanje potencijalnog otpora u stranci i izvan nje.

Iako nominalno pod krovom Frickova Ministarstva unutarnjih poslova, nova je organizacija postala sama sebi gospodar. Simpatizeri stranke i SS-ovci postavljeni su na ključne policijske funkcije te na položaje u Ministarstvima unutarnjih poslova i pravosuđa, pa je cijeli pravosudni i policijski sustav sve više odražavao političku volju stranačkog vodstva. Ubrzo nakon izbijanja rata cijeli je aparat unaprijeđen na razinu ministarstva pod nazivom Glavni sigurnosni ured *Reicha (Reichssicherheitshauptamt,* RSHA), a Himmler i Heydrich su postali ministri. Jedan od prvih poteza RSHA-a odnosio se na objavljivanje smjernica koje su Gestapou dopuštale da pritvori i pogubi ili uputi u logor svaku osobu okrivljenu za slabljenje ratnih napora bez sudskog postupka. Taj je postupak eufemistički nazvan "posebna obrada" *(Sonderbehandlung).* U tom trenutku sigurnosna je policija dobila neograničeno i službeno pravo na ubijanje svojih žrtava. Početkom 1943. godine Himmler je preporučio da se logorašima umjesto procesa, neposredno prije izvršenja smrtne presude, pročita neobično sročena formula: "Delinkvent je počinio to-i-to, pa je zbog zločina izgubio pravo na život. Kako bi se zaštitio narod i *Reich,* bit

će usmrćen. Presuda će se izvršiti".[39] Gestapo je 30. lipnja 1943. dobio dodatno pravo na odlučivanje treba li *bilo koji* kriminalni ili politički optuženik doći na sud ili se mora smjesta zatočiti u logoru, no u tom stadiju takve su pravne finese postale nevažne s obzirom na neograničenu moć sigurnosnih službi u borbi protiv, prema Himmlerovim riječima, "prirodnog neprijatelja, međunarodnog boljševizma, pod vodstvom Židova i masona".[40]

Ima nekih očitih sličnosti između aparata državne sigurnosti u jednoj i drugoj diktaturi. Oba su se tijekom vremena razvila u vrlo centralizirane, birokratizirane policijske sustave, koji su naposljetku prerasli u zasebna ministarstva za državnu sigurnost - MGB u Sovjetskom Savezu i RSHA u Njemačkoj. Oba su tijesno odražavala političke prioritete jednog i drugog režima: "Funkcija je policije rješavati samo ono što vlada želi rješavati", napisao je 1937. godine dužnosnik službe sigurnosti Werner Best.[41] Državna služba sigurnosti u Sovjetskom Savezu ostala je ropski osjetljiva na signale iz središnjeg partijskog i državnog aparata. U jednom i drugom režimu sigurnosni je aparat polako skupljao pravna sredstva kojima je mogao izbjeći postojeći pravosudni sustav. Međutim, u Sovjetskom Savezu ta su se sredstva redovito preispitivala, a nakon tridesetih godina (izuzevši proizvoljno vojno pravosuđe tijekom ratnih godina) služba državne sigurnosti trebala je djelovati unutar vlastitih pravnih granica, premda to uopće nije bilo važno njezinim žrtvama.

Glavna razlika između sovjetskog i njemačkog sigurnosnog sustava jest potpuno nezakonit karakter državne represije u Njemačkoj tijekom diktature. Uza sve svoje očite nepravde i nestručnost, samovolju i pravno

izvrtanje, sovjetski je sustav djelovao na temelju prihvaćenih pravnih temelja. Političkim su zatvorenicima sudili, a njihove predmete istraživali brižljivo, često i surovo, ponekad i godinama. Taj se sustav masovno i redovno zlorabio. Političke su "neprijatelje" tajno ubijali, pa je teško sa sigurnošću ustanoviti je li smrt poznatih ličnosti pripisana samoubojstvu, nesreći ili prirodnim uzrocima bila zapravo slučaj pretjerane državne represije ili nije. Služba državne sigurnosti mogla je osnivati i vlastite sudove i obavljati vlastite istrage, pa usvojene pravne norme nisu bile dio normativnog pravnog sustava, usprkos željama Komesarijata za pravosuđe da nad njima uspostavi kontrolu. Kad bi se jednom upalo u sustav, bilo je gotovo nemoguće izvući se iz njega bez presude, premda je više tijelo moglo - što je vrlo rijetko i činilo - odbaciti neke od mnogo tisuća pogrešnih presuda. Ipak, Služba državne sigurnosti nije nikada, pa ni na vrhuncu *ježovščine*, tražila pravo na uhićenje samo radi zatočenja ili smaknuća bez saslušanja ili optužbe.

I u njemačkom sustavu došlo je do postupnog razdvajanja službe državne sigurnosti i normativnog pravosudnog sustava. Služba državne sigurnosti imala je pravo na posebna pravna sredstva, posebne sudove i pravo na istragu po svojim pravilima. I jedan i drugi sustav redovito su pribjegavali mučenju radi iznuđivanja priznanja ili inkriminirajućih obavještajnih podataka, i otvarali logore za političke zatvorenike. Glavna je razlika bila pravo Gestapoa na zaštitni pritvor i preporuku "zatočenja na neodređeno vrijeme" i za zatvorenike kojima je redovni sud odredio manju kaznu ili koji su je već izdržali. (Paradoksalno, upravna autonomija davala je Gestapou i

pravo na oslobađanje osoba samo s upozorenjem i bez prijetnje sudom, a to se rijetko događalo u sovjetskom sustavu kad bi se postupak pokrenuo). Zaštitni se pritvor, koji se prvi put odobravao u početku diktature, flagrantno i sustavno zloupotrebljavao, pa je konačno dao sigurnosnoj policiji, zanemarujući čak i posebne sudove, pravo na odlučivanje o životu ili smrti - ne samo za političke zatvorenike već i za milijune Nijemaca i Europljana, proganjanih i ubijenih ne zbog kažnjivih djela nego zbog svoje rase.

Jedan od problema koji najviše muči povjesničare jest broj žrtava državne represije. Sovjetski sigurnosni sustav proizvodio je veliku količinu tajnih statističkih podataka, koji su većinom na raspolaganju nakon sloma europskog komunizma. Treći je *Reich* bio statistički manje pedantan i tajnovitiji. Dok su zapisničari u NKVD-u marljivo zapisivali svaku presudu i kaznu, njemačka logorska i zatvorska evidencija nije bila tako savjesno vođena ili se namjerno uništavala svakih nekoliko mjeseci. Potkraj rata dokumentacija službe sigurnosti gorjela na lomačama diljem *Reicha.* Usprkos boljoj sovjetskoj evidenciji, bilo bi pretjerano vjerovati da je upisana svaka žrtva ili da su suparničke službe evidentirale iste žrtve želeći dokazati da prebacuju normu, osobito u izvanrednim okolnostima tijekom *ježovščine* i rata. I jedna i druga diktatura zatočile su i ubile milijune, a ne stotine. Nemoguće je povijesno utvrditi statistički točan broj žrtava jedne i druge diktature, a to je također značajka pogubne represije.

Ipak, postojeće brojke jasno pokazuju razmjer i prirodu represije. Brojke o sovjetskoj represiji koje su kružile Zapadom bile su godinama prenapuhane. Anton Antonov-

Ovsjejenko, sin jednog od glavnih partijskih žrtava tridesetih godina, tvrdi u svojim memoarima, napisanima 1980., kako je prema izvorima Politbiroa u sovjetske zatvore upućeno od 1935. do 1940. godine 18,840.000 ljudi, od čega je strijeljano 7 milijuna; oko 16 milijuna navodno je završilo u logorima, a prema njegovom računu 41 milijun osoba umrlo je tridesetih godina od gladi i represije.[42] Neke od tih brojki prihvaćene su i ponovljene na Zapadu, na kojem općenito kruže procjene od 8 do 20 milijuna uhićenja i od 9 do 40 milijuna poginulih i ubijenih.[43]

Arhivski podatci pokazuju posve drukčiju sliku. Nakon Staljinove smrti 1953. godine prikupljeni su statistički podatci o uhićenjima, osudama i pogubljenjima. NKVD je od 1930. do 1953. uhitio, osudio i kaznio ukupno 3,851.450 osoba.[44] Prema istim brojkama, ukupno je pogubljeno 776.074 osoba, a to je vrlo blizu brojki od 786.098 osoba koja se navodi u podatcima o smrtnim presudama objavljenima za vrijeme Gorbačova 1990. godine. Potpuna evidencija prikazana je u Tabeli 5.1. Te su brojke znatno manje od spekulativnijih procjena iz doba prije *glasnosti.* Statistički podatci o osobama upućenima u logore slažu se s onim što je danas poznato iz arhiva Gulaga glede veličine i sastava logorske populacije. Godine 1940. u raznim kaznenim ustanovama bilo je 4 milijuna osoba: oko 1,300.000 u Gulazima, 300.000 u zatvorima, 997.000 u posebnim naseljima i 1,500.000 u logorima za deportirane osobe.[45]

Izuzetne su godine 1937. i 1938. Na dvije središnje godine *ježovščine* otpada 35% svih presuda od 1930. do 1953., te 88% svih pogubljenja, pa je ukupni broj žrtava u te dvije godine 681.692. Prosjek pogubljenja za "normalne"

godine - 1932.-1936., 1939.-1940. i 1946.-1953. - iznosi 1.432. Uobičajene kazne bile su logor i zatvor, pa je broj logoraša nakon rata stalno rastao kako se ubijanje velikih razmjera smanjilo. Broj zatočenika u raznim dijelovima logorskog "carstva" dosegnuo je 1950. godine 6,450.000. Ukupni broj umrlih u Gulagovim logorima - uglavnom zbog bolesti, iscrpljenosti, smrzavanja i neishranjenosti - od 1934. (kada počinje točna evidencija) do 1953. iznosi 1,053.829. NKVD je dio smrtnih kazni izvršavao u logorima, pa postoji mogućnost dvostrukog brojenja u sveukupnom broju NKVD-ovih ubojstava. Teže je procijeniti broj kažnjivih slučajeva koje su procesuirale službe sigurnosti (poput slučaja dvaju nesretnih seljačića, koji su trebali čuvati kolhozne krave, pa su ih uhvatili kako jedu krastavce i svakoga osudili na osam godina logora).[46] Ne može se izračunati ni koliko je slučajeva u redovnom pravosudnom sustavu potpalo pod Članak 58. i završilo pogubljenjem ili zatvorskom kaznom. Može se samo nagađati o broju osoba koje su umrle prilikom prijevoza do logora u pretrpanim vagonima bez hrane i vode te na temperaturi ispod ništice. Konačan broj žrtava represije u Sovjetskom Savezu svakako je veći od navedenih podataka, ali za nekoliko stotina tisuća, a ne milijuna. Ukupni broj pogubljenih i umrlih u logorima iznosi 1,829.903; ta se brojka mora smatrati minimumom. Ne treba posebno spominjati da se iza tih brojki kriju milijuni primjera ljudske patnje izvan neposrednog kruga žrtava: žene i muškarci koji su ostali bez bračnog druga, djeca bez roditelja, razorene obitelji i uništena prijateljstva. Stoga je za traume represije statistička točnost doista irelevantna.

Tabela 5.1

Presude u slučajevima koje je pred sud izvela Državna sigurnost

Godina	Smrtna kazna	Logor	Izgnanstvo	Ostalo	Ukupno
1930.	20.201	114.443	58.816	14.609	208.069
1931.	10.651	105.683	63.269	1.093	180.696
1932.	2.728	73.946	36.017	29.228	141.919
1933.	2.154	138.903	54.262	44.345	239.664
1934.	2.056	59.451	5.994	11.498	78.999
1935.	1.229	185.846	33.601	46.400	267.076
1936.	1.118	219.418	23.719	30.415	274.670
1937.	353.074	429.311	1.366	6.914	790.665
1938.	328.618	205.509	16.842	3.289	554.258
1939.	2.552	54.666	3.783	2.888	63.889
1940.	1.649	65.727	2.142	2.228	71.746
1941.	8.011	65.000	1.200	1.210	75.421
1942.	23.278	88.809	7.070	5.249	124.406
1943.	3.579	68.887	4.787	1.188	78.441
1944.	3.029	73.610	649	821	78.109
1945.	4.252	116.681	1.647	668	123.248
1946.	2.896	117.943	1.498	957	123.294
1947.	1.105	76.581	666	458	78.810
1948.*		72.552	419	298	73.269
1949.		64.409	10.316	300	75.025
1950.	475	54.466	5.225	475	60.641
1951.	1.609	49.142	3.452	599	54.802
1952.	1.612	25.824	773	591	28.800
1953.	198	7.894	38	273	8.403

*Smrtna je kazna ukinuta 1947. godine, ali je ponovno uvedena 1950. za osobito teške slučajeve. Izvor: J.J. Pohl, *The Stalinist Penal System* (Staljinistički kazneni sustav) (London, 1997.), s. 8.

Za Treći *Reich* podatci nisu tako temeljiti. Statistički je materijal fragmentaran i nepotpun, premda pokazuje mnogo manje brojke nego u Sovjetskom Savezu. Prema procjeni za razdoblje od 1933. do 1939. godine, 225.000 osoba osuđeno je i zatvoreno za djela koja se mogu smatrati političkim zločinima, s presudama u rasponu od kratkotrajnih zatvorskih ili logorskih kazni do zatočenja na neodređeno vrijeme. Međutim, broj logoraša prije 1939. godine bio bi manji: 25.000 1933., 10.000 1936. i ponovno 25.000 u godini izbijanja rata. Brojke su dosegnule stotine tisuća tek u posljednje tri godine rata, kada su logori bili pretrpani ratnim zarobljenicima, Židovima i robijašima na prisilnom radu.[47] Također je teško uskladiti brojke o logorašima tridesetih godina s visokim procjenama osoba u "zaštitnom pritvoru", koje u jednom slučaju navode ukupno 162.000 osoba 1939. godine. Brojke iz procjena Ministarstva unutarnjih poslova mnogo su niže: 27.000 sredinom ljeta 1933. i 4.000 u lipnju 1935. Budući da se moglo pretpostaviti kako će osobe u zaštitnom pritvoru završiti u logoru do 1939., brojka od 162.000 očito je iskrivljena. Točni statistički podatci o svim osobama koje je služba državne sigurnosti uhitila i zatočila izgubljeni su zbog uništene evidencije, i malo je vjerojatno da će ih se ikada moći rekonstruirati, no danas se čini da su te brojke - kao i sovjetske brojke - niže negoli se prije mislilo.

Ni ukupni broj osoba koje je ubio njemački sigurnosni sustav nisu nikada izračunali kako treba. Postoje arhivski

spisi o pogubljenim osobama koje je Narodni sud osudio na smrt zbog izdajničkih djela: taj sud je do rata na smrt osudio 108 osoba, a od 1940. do 1944. ukupno 5.088.[48] Broj smrtnih presuda Posebnog suda u Düsseldorfu pokazuje sličan obrazac: po jedan slučaj na godinu od 1937. do 1939., 5 slučajeva 1940. i 7 1941., ali zatim 74 smrtnih presuda u posljednje četiri godine rata. Postoje i dodatni statistički podatci o broju osoba koje su redovni sudovi osudili na smrt zbog političkih i kažnjivih djela od 1938. do 1945. - ukupno 16.080.[49] Nije poznato koliko tih pogubljenja otpada na obične zločine, no s obzirom na to da većina tih žrtava nisu bili Nijemci, može se pretpostaviti da su to uglavnom bili strani radnici ili ratni zatvorenici optuženi za sabotažu, miješanje rasa ili ubojstvo. Iza tih grubih podataka kriju se tisuće žrtava nasumične brutalnosti, SS-ovskog terorizma u posljednjim mjesecima rata, stranačkih ubojica i njihovih političkih ubojstava, te tisuće nenijemaca ubijenih zbog otpora i sabotaže diljem okupirane Europe sukladno zloglasnoj uredbi *Nacht und Nebel* (Noć i magla), koju je Hitler donio 7. prosinca 1941. i koja je dopuštala Gestapou da se rješava zatočenika i zarobljenika bez traga.[50]

Izuzetne godine za njemački sigurnosni sustav uslijedile su od 1941. do 1944. Tijekom godina sukoba sa Sovjetskim Savezom RSHA je pokrenuo masovno ubojstvo milijuna muškaraca, žena i djece. Velika većina njih bili su Židovi dovedeni iz cijele Europe - prema procjenama približno 5,700.000. Oko 3,600.000 pobijeno je u posebno izgrađenim logorima, a još milijun i pol u selima i gradovima zapadnog Sovjetskog Saveza u prvoj godini sovjetsko-njemačkog rata.[51] Koncentracijski i radni logori bili su također mjesta masovnih ubojstava, zlostavljanja

zatočenika i iscrpljujućeg prisilnog rada. Procjenjuje se da je u njima stradalo ukupno 1,100.000 osoba, uključujući visoki postotak Židova koji su u njima rintali do smrti.[52] Nemoguće je točno prikazati strahovit ukupni broj osoba koje je njemački sigurnosni sustav pobio ili ubio bolešću, izgladnjivanjem ili radom, no taj broj vjerojatno nije mnogo manji od 7 milijuna. Većina njih nisu bili Nijemci.

Golema većina milijuna žrtava jedne i druge diktature bili su nevini ljudi. Njihova su "nedjela" bila beznačajna, ili u većini slučajeva nisu ni bila nikakva nedjela. Žrtve su uglavnom bile bespomoćne: bili su to obični muškarci, žene i djeca uhićeni kod kuće ili na poslu, ponekad pojedinačno, ponekad u velikim racijama službe sigurnosti. U oba sustava u mrežu su upadale i obitelji sumnjivaca. Kada je Staljin napadao kontrarevoluciju u studenom 1937., obećao je da neće iskorijeniti samo neprijatelje naroda već i njihove "prijatelje i rođake". To se moralo učiniti, kako je Molotov objašnjavao ruskom novinaru Feliksu Čujevu nekoliko godina poslije, "jer bi inače širili svakojake pritužbe ... i izopačene izjave..."[53] Osvetnička ruka sovjetskog sigurnosnog sustava hvatala je prijatelje, obične poznanike, "cimere" i kolege kao da je "kontrarevolucionarna djelatnost" nekakva zarazna bolest. Jevgenija Ginzburg završila je u logoru jer je nekoliko godina radila s kolegom koji je raskrinkan kao trockist. Izbačena je iz partije zbog nedostatka budnosti, ali kad su je uhitili u veljači 1937. godine, sustav ju je pretvorio u zločinku nad zločinkama. "Smrt bi bila predobra za tebe", vikao je policajac koji ju je uhitio. "Ti, prevrtljivice! Ti, agentice međunarodnog imperijalizma!"

U jednom i u drugom sustavu tisuće žrtava pretvorene su, poput Jevgenije Ginzburg, iz uglednih, pa i lojalnih građana, u zločince i izopćenike. Stefan Lorant, optužen za "zločin" samo zato što nije podržavao nacionalsocijalizam, proživio je u gestapovskom zatvoru polaganu pretvorbu iz uspješnog poslovnog čovjeka u jadnog zatvorenika u prljavoj i neurednoj odjeći, koji je očajnički nastojao izbjeći ćeliju za kažnjavanje i zlonamjernost stranačkih stražara i s kojim je politička policija postupala prezirno. Iako su ljudi često postajali žrtve posve slučajno, sustav je pretvarao nevinost u očitu krivnju, a građane u zatvorenike. Neki od ljudi koje su proganjali i jedan i drugi režim bili su protivnici ili kritičari sustava, ali među njima nije bilo mnogo terorista niti političkih zločinaca. Mnoge su osuđivali i kažnjavali kako bi se potvrdile snažne tlapnje o zavjeri koje je širila i jedna i druga diktatura. Te su tlapnje paradoksalno i često besmisleno pretvarale ljude u žrtve, a to najbolje potvrđuje upadljiva činjenica da su tridesetih godina 20. stoljeća *oba* režima proganjala komuniste.

Model viktimizacije u Sovjetskom Savezu može se objasniti teorijom zavjere kao najvažnijim temeljem komunističke države. Tu je teoriju oblikovalo, kao i mnoge druge stvari u mladom sovjetskom sustavu, iskustvo građanskog rata, s trajnim strahom da će sovjetsko društvo ugroziti međunarodna zavjera sila svjetske buržoazije i njezinih preživjelih saveznika u Sovjetskom Savezu. To nije bilo potpuno iracionalno s obzirom na zapadnu intervenciju na strani kontrarevolucionarne vojske 1919. i 1920. godine. Zavjerenike su uvijek prikazivali kao petu kolonu stranih špijuna i provokatora povezanih s ostatcima starih klasa i oporbenjacima u partiji. Njihov je cilj, kako se tvrdilo, bio

čak uništenje revolucionarnog postignuća i ponovna uspostava kapitalizma. Njihove su se metode uvijek opisivale istim retoričkim izrazima: sabotaža, rušilačka djelatnost i terorizam. Njihovi nesvjesni suučesnici, tvrdilo se nadalje, bili su nemarni ili oportunistički dužnosnici i članovi partije koji nisu "raskrinkali" subverzivne elemente u svojim redovima. Uz povremene promjene naglaska, to je bio glavni politički tekst staljinističkih godina od druge polovine dvadesetih godina do diktatorove smrti 1953. Nije bilo bitno jesu li u to vjerovale tisuće nižih policijskih službenika i partijskih aparatčika koji su se borili protiv zavjere. Bilo je bitno naglašavanje partijskog vodstva da je kontrarevolucionarna zavjera javna politička stvarnost.

Gotovo sve žrtve režima mogu se svesti u taj okvir. Partijske smjernice o uroti formulirane su u centru, ali njihovi su se valovi širili do rubova golemog sovjetskog mora. Za primjer može poslužiti sudbina 57. specijalnog korpusa Crvene armije, koji je 1937. godine upućen u Mongoliju radi sprječavanja japanskih upada iz susjedne Mandžurije. Vojnici su bili smješteni u bijednim uvjetima na goloj, dalekoj mongolskoj ravnici. Vojnički moral bio je nizak, nesreće česte, a oprema se redovito kvarila. No u ljeto 1937. godine, nakon raskrinkavanja "zavjere" u vrhovnom zapovjedništvu Crvene armije, duga ruka sovjetskog zakona pružila se preko Sovjetskog Saveza do udaljenog 57. korpusa. Specijalni odjel NKVD-a stigao je da "raskrinka i likvidira sudionike u vojnoj zavjeri". NKVD-ovci su otkrili izmišljenu zavjeru u svakoj postrojbi korpusa. Istraga je trajala trinaest mjeseci, jer se u svakoj otkrivenoj zavjeri otkrivala nova zavjera u drugim postrojbama. Izvještaji NKVD-a opisivali su raskrinkanog

neprijatelja na niz neobičnih načina čak kad bi "neprijatelji" potjecali iz iste postrojbe: "sin kulaka", "služio pod Kolčakom" (bjelogardijskim zapovjednikom u građanskom ratu), "ulizica", "član kontrarevolucionarne trockističke organizacije", "sudionik u vojno-fašističkoj zavjeri", "saboter", "povezan s neprijateljima naroda" itd.[55] Komesar korpusa A.P. Prokofjev opozvan je čak u Moskvu i uhićen dok je u čekaonici Komesarijata za obranu čekao da ga prime. Njegov je zamjenik upućen u Mongoliju, ali je samo nekoliko mjeseci kasnije raskrinkan kao fašistički zavjerenik i smijenjen.[56]

Sudbina 57. specijalnog korpusa ponavljala se u cijelom Sovjetskom Savezu tijekom tridesetih godina prošloga stoljeća. Lov na vještice bio je mahnitiji tijekom dvogodišnje *ježovšćine*, ali su direktive za raskrinkavanje pete kolone postojale i prije najžešćeg terora i zadržale se sve do pedesetih godina. OGPU je već 1934. godine smislio tzv. "Slučaj svesaveznog trockističkog centra", pa su stotine osoba uhićene zbog navodnog članstva u tom centru u drugoj polovini 1934. i 1935. i strijeljane.[57] Državni su komesari 1936. morali izvještavati Centralni komitet o broju i kategoriji službenika raskrinkanih u svojim odjelima. Lazar Mojsjejevič Kaganovič, komesar za promet, izvijestio je o otpuštanju 485 bivših carističkih policajaca, 220 bivših menjševika i socijalističkih revolucionara, 572 trockista, 1415 bivših bjelogardijskih časnika, 285 sabotera i 443 špijuna. Svi oni, naveo je Kaganovič, bili su povezani s "desničarsko-trockističkim blokom" urotnika i rušitelja države.[58] Otkrivanje subverzivne djelatnosti podrazumijevalo je opasnost daljnjih optužbi za nedostatak budnosti. Kaganovič je to preživio, ali mnogi drugi

komunistički dužnosnici, na tisuće njih, bili su zatočeni i pogubljeni ne zbog toga što su nešto učinili već zbog toga što nešto nisu učinili.

Članstvo u partiji nije pružalo nikakvu zaštitu. Najopasnija su bila mjesta blizu centara moći. Gornje razine partije desetkovane su tijekom *ježovščine.* Pogubljeno je pet Staljinovih kolega u Politbirou te 98 od 138 članova Centralnog komiteta. U Centralnom komitetu Republike Ukrajine preživjela su samo 3 člana od ukupno 200. Pogubljena su i 72 člana (od ukupno 93) Centralnog komiteta Komsomola. Od ukupno 1996 partijskih rukovodilaca, koji su sudjelovali na Sedamnaestom kongresu 1934. godine, zatvoreno je ili pogubljeno 1108. U pokrajinama je nestalo 319 (od 385) pokrajinskih partijskih sekretara i 2210 (od 2750) rajonskih sekretara. Obični su članovi uglavnom prolazili bolje, premda je u Lenjingradu gorljivi Ždanov, kako se tvrdi, izbacio iz partije 90% članova.[39] Obrazac represije u gradovima pokazuje da su najranjiviji bili viši dužnosnici bez obzira na članstvo u partiji. Prema jednom statističkom uzorku žrtava čistke, 69% osoba bilo je starije od 40, a samo 6% mlađe od 30 godina; među ženama, koje su općenito bile manje zahvaćene čistkom, 75% bilo je starije od 40, a gotovo polovina starije od 50 godina.[60] Taj generacijski obrazac pokazuje da su čistke izravno koristile mlađim komunistima i radnicima koji su odrasli nakon revolucije.

Nepovjerenje je bilo nadasve izraženo prema članovima partije koji su dolazili u kontakt sa strancima ili su i sami bili strani državljani. Ksenofobni strah od stranog zagađenja i infiltracije tipična je značajka komunističke političke kulture od dvadesetih godina 20. stoljeća nadalje. Ured

Komunističke internacionale bio je u hotelu "Lux" u Moskvi, ali je njezina mreža pokrivala cijeli svijet. Početkom tridesetih godina organizacija se pomno čuvala od okuženja drugim socijalističkim ili socijaldemokratskim pokretima u inozemstvu. No pošto je Staljin, uz znatne ograde, prihvatio suradnju inozemnih komunista s drugim socijalistima u "Narodnoj fronti" protiv fašizma (ta je promjena revolucionarne strategije službeno objavljena na Međunarodnom kongresu Kominterne u Moskvi u srpnju 1935.), počeo je sumnjati da bi špijuni i fašistički agenti mogli iskoristiti suradnju kao priliku da se uvuku u aparat Kominterne. U veljači 1937. godine Staljin je upozorio generalnog sekretara Kominterne Georgija Dimitrova: "... svi vi ondje... radite u prilog neprijatelju."[61] Tijekom 1937. i 1938. uništene su zajednice stranih komunista u Sovjetskom Savezu i sama Kominterna. Njemačka Komunistička partija u izgnanstvu izgubila je 7 članova svog Politbiroa (samo ih je 5 ubijeno pod Hitlerom) i 41 od 68 vodećih dužnosnika. Poljska Komunistička partija u izgnanstvu, čije je članove pratila Služba državne sigurnosti od 1929. godine, izgubila je cijeli Centralni komitet i (prema procjeni) približno 5000 članova, koji su svi pogubljeni kao agenti "poljskih tajnih službi".[62] Njihova partija službeno je raspuštena u kolovozu 1938. jer nije bilo članova koji se nisu kompromitirali kao pritajeni fašisti. Represija je zahvatila i 700 osoba u sjedištu Kominterne, koje su optužene zbog nedovoljne budnosti u raskrinkavanju zavjera. Sljedećih petnaest godina, sve do Staljinove smrti, veze s vanjskim svijetom, koliko god bile slabašne ili slučajne, mogle su završiti smrću ili zatvorom.

Popis žrtava izvan partijske jezgre odražavao je mnogobrojne manifestacije navodne zavjere. Tko god je bio raskrinkan kao bivši klasni neprijatelj, bio to kulak, bjelogardijac ili dijete buržuja ili zemljoposjednika, osobito ako se posebno trudio da zataji svoj identitet, bio je izložen opasnosti od represije, premda je samo 1937. i 1938. ta opasnost gotovo sigurno podrazumijevala smrt. Oživljen je pojam kontrarevolucionarne sabotaže (ta se optužba javlja još na prvom montiranom procesu grofici Sofiji Panini, koja je 1918. optužena za izdaju revolucije).[63] Tijekom razdoblja kolektivizacije i industrijske obnove nakon 1928., najbeznačajnije zanemarivanje dužnosti, nesreća na radu ili mehanički kvar smatrali su se sabotažom. Uz političku evidenciju vodila se i pažljiva statistika nesreća. U razdobljima pojačane partijske budnosti stopa nesreća na radu mogla se koristiti kao dokazni materijal. U 57. specijalnom korpusu broj nesreća uvišestručio se tijekom 1938. (2728 u devet mjeseci) jer su dovedeni nekvalificirani ili nesposobni radnici kao zamjena za vozače i kvalificirane mehaničare koji su maknuti u prvoj čistki. Te su nesreće postale osnova za daljnje optužbe za sabotažu.[64]

Žrtva je češće bila pripadnik elite negoli nekakav nesretni radnik. Direktori pogona i inženjeri u tvornicama nosili su teret kritike zbog neizvršenja petogodišnjih planova. I optužbe za gospodarski neuspjeh, koji se općenito smatrao rušilačkom djelatnošću, bile su također dugog vijeka i započele su sa suđenjem stručnjacima potkraj dvadesetih godina, ali se poslije sabotaža objašnjavala intenzivnom klasnom borbom u tvornicama. Radnike su poticali na prokazivanje rukovodilaca i poslovođa. Samo 1936. uhićeno je 14.000 industrijskih rukovodilaca zbog

rušilačke djelatnosti i sabotiranja revolucije. U golemoj željezari "Kirov", u industrijskom području Donbas, lokalni partijski komitet zatražio je u ožujku 1937. od G.V. Gvakarije, sposobnog i inovativnog rukovodioca, uzora modernog menadžera, da objasni niz tehničkih problema koji su dovodili do zastoja proizvodnje. Optužili su ga za rušilačku djelatnost i uhitili. U travnju su ga u tisku optužili kao "fašističkog agenta"; naposljetku su ga osudili i strijeljali. Nekoliko mjeseci kasnije objavljeno je da je Gvakarija sabotirao tvornicu kako bi olakšao njemačku i japansku pobjedu u budućem ratu. Istu sudbinu ubrzo su doživjeli i njegovi suradnici. U tvornici su 1940. ostala još samo dva inženjera i trideset i jedan tehničar od onih koji su radili ondje 1937. godine.[65]

Čistke su pogađale sva područja institucionalnog života, i od njih su najviše stradali ljudi na višim položajima. U tim su čistkama pobijene tisuće diplomata, visokih dužnosnika i vojnih časnika. Od otprilike 24.000 svećenika i vodećih crkvenih dužnosnika 1936. godine, nakon pet godina ostalo ih je na životu samo 5665.[66] Zavjera je na kraju progutala zavjerenike. Godine 1939. na red su došli zaposlenici NKVD-a i Službe državne sigurnosti, optuženi za rušilačku djelatnost u partiji. Ježov je najprije degradiran 1938., pa uhićen u travnju 1939. te optužen da je britanski i poljski špijun. Nakon liječenja od alkoholizma u jednoj klinici, podvrgnut je istom barbarskom postupku kakav je primjenjivao na svojim žrtvama. Pošto su ga premlatili i prisilili na priznanje isti ispitivači koji su nekoliko mjeseci ranije postupali po njegovim naređenjima, izveden je u veljači 1940. godine pred Vojni kolegij, gdje je povukao priznanje i izjavio u obrani da se u dvadeset i četiri godine

partijskog rada "časno borio protiv neprijatelja i istrebljivao ih... iskorištavajući sva raspoloživa sredstva za raskrinkavanje zavjera". Sutradan su ga strijeljali zbog špijunaže.

U Hitlerovu *Reichu* zavjera je služila istoj svrsi u pronalaženju neprijatelja i opravdavanju njegova isključenja ili istrebljenja kao u Sovjetskom Savezu. Dvije različite, premda međusobno povezane, zavjere izvedene su iz poraza 1918. godine. Prva je bila usredotočena na marksističke neprijatelje čiji su pacifizam i internacionalizacija, kako se tvrdilo, zatrovali Njemačku tijekom Prvoga svjetskog rata i iscrpli njezin nacionalni duh i vojnu vitalnost, i čije je uporno postojanje trajno prijetilo izdajom nacionalnog preporoda i spasa. Izdaja nacionalnog ideala bila je odlučujući test za isključenje i represiju. "Mi nedvojbeno želimo uništiti sve", objavio je Göring u ožujku 1933. godine, "što se suprotstavlja narodu i naciji."[68] Druga se zavjera odnosila na Židove. I oni su se, u nacionalsocijalističkim raspravama, urotili kako bi ometali njemačke ratne napore, nametnuli revoluciju 1918. i potaknuli rasno raspadanje pa time otvorili put boljševizaciji Njemačke i ostatka Europe. Ti su neprijatelji, kako se vjerovalo, nastavili djelovati kako bi Njemačka ostala razoružana i podijeljena te time potkopavali vojnu i političku obnovu novog *Reicha.* Vladao je istinski strah da će se novi "nož u leđa" ponoviti u sljedećem ratu. Upravo u tom svjetlu treba čitati Hitlerove primjedbe u *Mein Kampfu* kako se poraz 1918. godine mogao izbjeći uništenjem 10.000 Židova otrovnim plinom.[69] Himmler je 1937. u svojem govoru visokim časnicima o ulozi sigurnosti u budućem ratu tvrdio kako je pozadina bojište protiv

unutarnjeg neprijatelja, "ideološkog protivnika" *(Weltanschaulicher Gegner),* koji Njemačkoj ponovno želi oteti pobjedu. Posao službe državne sigurnosti, nastavio je Himmler, "jest održati zdravlje naše krvi i našega naroda" kako bi osigurali buduće vojne pobjede.[70]

Žrtve državne represije u prvim godinama bili su komunisti, sindikalni dužnosnici, socijaldemokrati i intelektualci neskloni nacionalsocijalizmu. Za razliku od nesretnih žrtava koje je raskrinkavao NKVD, ovo su bili stvarni protivnici. Međutim, ideja o komunističko-revolucionarnoj zavjeri 1933. godine bila je isto toliko nestvarna koliko i "trockističko-fašistički centar" izumljen u Moskvi. Komuniste su zatvarali i mučili kako bi ih prisilili da otkriju mreže komunističkih agenata, planove za revoluciju i tajna skrovišta oružja i eksploziva nagomilanih radi revolucije. S gušenjem komunističke političke djelatnosti počeli su žestoki sukobi između komunista, policajaca i pomoćnih postrojba SA-a. Dan nakon požara u *Reichstagu* u Berlinu je uhićeno oko 1500, a u cijeloj Njemačkoj 10.000 komunista. Komunistička partija u izgnanstvu objavila je 1935. da su od siječnja 1933. godine umorena 393 člana partije.[71] Većina zatočenika u logorima uspostavljenima 1933. i 1934. godine bili su komunisti i socijaldemokrati.

Ostale žrtve političke represije bile su iz širokog kruga kritičara i protivnika čiji se antinacizam proglašavao izdajom. Politička se policija nije obazirala na klasu, položaj ili ugled. Poznati antinacisti među svećenicima, intelektualcima i članovima konzervativnih političkih stranaka bili su osuđivani na kratke zatvorske ili logorske kazne. Mnogi među njima, poput Stefana Loranta, bili su

posve nedužni. S njim su u zatvoru čamili i ljudi koji su bili žrtve privatnih osveta. Fritza Gerlicha, izdavača jednog katoličkog lista u Münchenu, držali su u zamračenoj ćeliji, u kojoj su ga SA-ovci tukli kako bi iz njega izvukli izvor njegovih navoda o homoseksualnosti Ernsta Röhma. Jednog starijeg židovskog liječnika, koji je ranije savjetovao mirovinskoj komisiji da smanji invalidninu jednom ratnom veteranu i nacionalsocijalistu, tukli su gumenim palicama po minutu na sat sve dotle dok nije kolabirao. Vozača automobila koji je odvezao Hitlera na odsluženje kazne u landberški zatvor 1924. godine ispitivali su zbog njegovih tadašnjih nelaskavih primjedba o budućem *Führeru.*[72] Većina osoba uhićenih na temelju uredbe o zaštitnom pritvoru u prvim tjednima novoga režima puštena je na slobodu do ljeta 1933. godine. Među prvim žrtvama bili su Židovi, no njemački Židovi još nisu sustavno bili cilj aparata državne sigurnosti. Zastrašivali su ih, povremeno fizički napadali, protuzakonito uhićivali, potkradali i otpuštali s posla kao višak radne snage. I njih su, kao i komuniste, ubrajali u one koje treba isključiti iz nove Njemačke kao neprijatelje njemačkog ideala.

Već sredinom tridesetih godina prirodu državne represije u Njemačkoj počeli su određivati rasni prioriteti. Dotad je politička oporba već bila žestoko okljaštrena, pa je bilo lako ograničavati njezinu djelatnost. No upravo druga vrsta zavjere, strah da će njemački preporod i trijumf oslabiti biološko zagađenje i raspadanje, dovela je sustav državne sigurnosti na čelo režimske rasne politike. Žrtve državne represije od 1936. godine do kraja rata bile su većinom "biološke" žrtve, uhićene ili umorene ne zbog stvarnih ili izmišljenih političkih zločina nego radi zaštite rase. Među

prvima koji su upali u sigurnosnu mrežu bili su takozvani "asocijalci" *(Asoziale).* Ta je kategorija obuhvaćala, prema jednoj Heydrichovoj okružnici iz prosinca 1937., "prosjake, skitnice [Rome], prostitutke, alkoholičare" i "lijenčine".[73] Prvo veliko "čišćenje" uslijedilo je u ožujku 1937. godine. Oko 2000 osoba odvedeno je u zaštitni pritvor, a mnogi su zatim prebačeni u koncentracijske logore.[74] Neki su prisilno sterizilirani kako bi se spriječio prijenos recesivnih gena koji, kako se tvrdilo, uzrokuju asocijalnu osobnost. Recidivistima je bio namijenjen isti postupak, sa zatvorskom kaznom na neodređeno vrijeme. Međutim, tijekom rata i na Hitlerov zahtjev asocijalci i recidivisti u zatvorima prebačeni su u logore, u kojima ih je 20.000 mučeno do smrti napornim radom.[75]

Žrtve su bili i počinitelji seksualnih kažnjivih djela, osobito homoseksualci. Himmler je fanatično mrzio homoseksualce ("Pederastija je poremećenost degenerirane ličnosti", zapisao je na jednom mjestu u svoj studentski dnevnik).[76] Poslije reorganizacije policijskog sustava 1936. godine Himmler je uveo novi odjel za "borbu protiv homoseksualnosti i pobačaja" smatrajući ih izričitim prijetnjama rasnom razvoju, no i prije toga homoseksualce je uglavnom proganjao i pritvarao Gestapo, a ne redovna policija.[77] Od 1936. godine homoseksualce su počeli slati u logore, premda je njihovo proganjanje bilo proizvoljno i često je ovisilo o prokazivanju. U srpnju 1940. na Himmlerovu je odluku donesena uredba prema kojoj je sve promiskuitetne homoseksualne prekršitelje trebalo slati u logore na neodređeno vrijeme kao očito nepopravljive degenerike. Kaltenbrunner, šef RSHA-a, pokušao je 1943. uvesti zakon o obvezatnom kastriranju svih osuđenih

homoseksualaca. Prema procjenama, u pritvoru i logorima stradalo je otprilike 5000 homoseksualaca.

Ostali seksualni prekršaji prešli su u domenu sigurnosnog sustava. Prema Zakonu o zaštiti njemačke krvi iz 1935., 1680 njemačkih Židova osuđeno je zbog oskvrnjenja rase.[79] Tijekom rata Gestapo je proširio svoju djelatnost na praćenje spolnih odnosa između Nijemaca i stranih radnika. Poljaci i Rusi koje bi uhvatili kako "oskvmjuju" njemačke žene mogli su očekivati pogubljenje ili upućivanje u logor, ali i žene su se izlagale opasnosti od zaštitnog pritvora i logorske kazne. I pedofile su obično slali u logore. Od 1933. do 1939. kastrirano je 2079 počinitelja seksualnih delikata, većinom zbog zloporabe djece.[80] Za osobe koje je režim smatrao prijetnjom za rasno zdravlje uvedena je 1933. godine obvezatna sterilizacija, koja se rutinski provodila u zatvorima, zatvorskim bolnicama i logorima. Od 1933. do 1945. sterilizirano je oko 400.000 osoba, i muškaraca i žena.[81] U istom razdoblju počeo je i progon osoba koje su vršile pobačaje; u Njemačkoj je do 1932. godine broj nasilnih pobačaja prelazio jedan milijun na godinu. Njih su smatrali neprijateljima rasnog preporoda, pa su nakon 1936. postali predmet iscrpnih gestapovskih istraga.

Tijekom rata služba državne sigurnosti postala je glavni organizator radikalnijeg rasnog progona. Glavne žrtve bili su Židovi u Njemačkoj, Austriji te u okupiranim i satelitskim teritorijima u Europi. Gestapo je bio zadužen za prikupljanje svih podataka o broju i rasporedu Židova kao i za vođenje dosjea o istaknutim Židovima. U rujnu 1939. jedan mladi SS-ovac, Adolf Eichmann, koji je u Beču i Pragu organizirao iseljavanje Židova, doveden je u Berlin

na čelo novog odjela za židovske poslove u tek osnovanom RSHA. Odjel IV D4 (ubrzo nakon toga preimenovan u IV B4) ostao je centar programa za progon Židova, od registracije i političkog praćenja židovskoga stanovništva do kasnijeg uhićenja i deportacije u geta i logore smrti na istoku.[82]

Velik dio rada službe državne sigurnosti tijekom ratnih godina bio je posvećen organizaciji genocida nad Židovima. Prema odredbama rasne politike, Židovi su bili neprijatelji *Reicha,* a Gestapo je prema Židovima postupao kao prema političkim protivnicima. Gestapo je u pronalaženju i deportiranju Židova primjenjivao iste metode policijskoga istražiteljskog rada, političkog špijuniranja i grubog nasilja kojima se koristio u progonu komunista početkom tridesetih godina. Povremeno bi Gestapou u ruke pao Židov koji je bio i komunist. U ožujku 1940. Josef Mahler, njemački Židov i iseljenik, protjeran je sa ženom iz Nizozemske u Njemačku, u kojoj ga je Gestapo strpao u zaštitni pritvor. Mahler je bio aktivni komunist od 1932., a od 1937., kada je napustio Njemačku, prenosio je informacije o stanju u Njemačkoj svojim komunističkim vezama u drugim zemljama. Usprkos brutalnom jednogodišnjem ispitivanju, ni Mahler ni njegova žena nisu ništa otkrili. U travnju 1941. poslali su ih u koncentracijski logor Westerbork, odakle su Mahlerovu ženu otpremili u jedan od logora smrti na istoku. Policija je nastavila nemilosrdno ispitivati Mahlera, a zatim su policajci pronašli Mahlerovu nezakonitu kćer i iznudili njezino priznanje. Mahlera su ponovno odvukli u gestapovske podrume u Düsseldorfu, ali on nije htio ništa priznati ni poslije višemjesečnog mučenja. Pošto nisu

uspjeli otkriti zavjereničku mrežu koju su tražili, ubili su ga u zatvoru 2. rujna 1943.[83]

Tisuće sati utrošeno je na istragu navodnih židovskih zločina ili jednostavno na lov na skrivene Židove ili Židove koji su pokušavali prikriti svoj identitet, poput kulaka i buržuja u Sovjetskom Savezu. Nežidovi su mogli stradati ako su pružali utočište židovskim susjedima ili skrivali židovsku djecu, premda su to tisuće ljudi hrabro činile diljem okupirane Europe. Razgovor, trgovina ili spolni odnos sa Židovima postali su 1941. politički zločin.[84] Židovi su pod prijetnjom kazne morali nositi žutu Davidovu zvijezdu koja je u Njemačkoj postala obvezatna 15. kolovoza 1941. Gestapo je ustrajno tragao za Židovima po cijeloj Europi samo zato što su bili Židovi, i postupao sa svakim tko bi ometao njihov rad kao sa sudionicima u zločinu. Operacija se provodila strahovito dosljedno. U jednom zabačenom bjeloruskom gradu jedna je žena stajala sa skupinom sovjetskih Židova uz jamu, koju su upravo iskopali, i čekala strijeljanje, ali u posljednjem trenutku spasio ju je jedan časnik potvrdivši da je Ruskinja. Njemački su je policajci pustili, premda im je moglo biti svejedno hoće li strijeljati tu ženu ili neće, na neprijateljskom teritoriju stotine kilometara od *Reicha*.[85]

Većina žrtava njemačke strahovlade tijekom rata umorena je iz rasnih razloga. Mnoge nije ubila služba sigurnosti već SS, vojska ili pripadnici lokalnih antisemitskih paravojnih snaga. RSHA je radio kao impresario, organizirajući, klasificirajući i privodeći milijune žrtava. Služba sigurnosti nije tako savjesno pratila ostale stanovnike Njemačke, premda su morali i dalje poštivati zakone o kleveti, defetizmu i demoralizaciji.

Zakonski je odgovaralo samo 13% osoba protiv kojih je pokrenuta istraga zbog slušanja inozemnih radio-emisija.[86] Kazna za slučajno gunđanje, koje je netko načuo i prijavio policiji, bila je u mnogim slučajevima samo upozorenje. Aparat represije djelovao je nesmiljeno i neumorno, izvršavajući svoju zadaću, samo protiv navodnih neprijatelja i društvenih izopćenika, poput kontrarevolucionarnih "neprijatelja" u Sovjetskom Savezu. Neki koji su upali u sigurnosnu mrežu bili su pravi protivnici (premda su neki od njih mogli preživjeti neotkriveni). No za milijune nedužnih pojedinaca koje su proganjali i jedan i drugi režim, ostaje strahovita povijesna ironija. Trud službi državne sigurnosti u privođenju neprijatelja pravdi bio je uglavnom uzaludan. Zavjere su bile fiktivne.

Kada se doktor Fritz Gerlich jednoga dana dovukao natrag u ćeliju koju je dijelio sa Stefanom Lorantom, gotovo u nesvijesti i sav krvav od SA-ovskog pendrečenja, Lorant je čuo kako jedan SS-ovac urla: "Baš si zaslužio što si dobio!"[87] Ova epizoda otkriva važan element odnosa između aparata represije i društva koje taj aparat nastoji tlačiti. Kako bi represija uspjela, znatan dio društva mora se s njom poistovjetiti ili čak odobravati njezinu djelatnost. Staljin nije bio potpuno neiskren kada je u intervjuu s Emilom Ludwigom 1932. godine odbacio njegovu primjedbu kako sovjetski narod osjeća "samo strah": "Zar zaista mislite da bismo mogli zadržati moć i uživati potporu širokih masa četrnaest godina metodama zastrašivanja i terora?"[88]

I u jednoj i u drugoj diktaturi aparat represije bio je dio društva, a ne apstrakcija. Vodili su ga policijski dužnosnici i policajci vrbovani iz stanovništva, a ne dovedeni izvana. I u Sovjetskom Savezu i u Njemačkoj mnogi nemilosrdni lovci na trockiste ili Židove dugo su prije toga obavljali redovne policijske dužnosti, i mnogi su nastavili raditi u policiji nakon smrti jednog i drugog diktatora. U Sovjetskom Savezu biti "čekist" značilo je imati određeni status. "Osjetio sam zadovoljstvo, bio sam čak ponosan", sjeća se jedan tek primljeni NKVD-ovac 1938. Većina njegovih kolega bili su "samo mladići kojima su rekli da 'neprijatelji socijalističkog društva žele rušiti sovjetski sustav'... Momci rade ono što im kažu i mirno obavljaju svoj posao."[89] Neki su bili članovi Nacionalsocijalističke stranke odnosno Komunističke partije, u većem postotku u Njemačkoj negoli u Sovjetskom Savezu, no ni šef Gestapoa Heinrich Müller nije bio član stranke sve do 1938. Drugi su se našli u sigurnosnoj policiji pukim slučajem, premješteni iz redovne policije ili stranačkih organizacija. Mnogi od njih bili su, prema opisu Christophera Browninga, "obični ljudi" koji su poživinčili zbog sustava za koji su radili. Rijetki su bili sociopati. Bili su okorjeli, Jedan od psihijatara koji su pregledavali Adolfa Eichmanna kad su ga izraelski tajni agenti uhvatili 1960. godine, proglasio ga je potpuno normalnim: "... normalnijim, u svakom slučaju, od mene pošto sam ga pregledao".[90]

Za golemu većinu neizravnih žrtava represije svakodnevni život bio je normalniji od onoga kakav bi se mogao naslutiti na temelju općenite predodžbe o jednoj ili drugoj diktaturi. U Njemačkoj se moglo živjeti tijekom cijele diktature i možda biti očevicem nekoliko slučajeva

državne represije u dvanaest godina - vidjeti kako u ožujku 1933. SA-ovski batinaš mlati radnika, kako u studenom 1938. policija odvodi brbljavog antinacistički raspoloženog susjeda u postaju i pušta ga isto poslijepodne uz napomenu da drži jezik za zubima, ili u rujnu 1942. kako zubara Židova odvode radi "preseljenja". Služba sigurnosti mogla je poremetiti život sovjetskog radnika na samo nekoliko sati u dvadeset godina Staljinove diktature događajima poput uhićenja tehničkog direktora jednoga dana u ožujku 1937., nestanka kolege na radu s njemačkim prezimenom 1941. ili skupine zatvorenika prilikom popravka tvorničke ceste 1947. U jednom i drugom sustavu svatko je morao biti svjestan postojanja službe državne sigurnosti, no mišljenje običnog građanina - nezainteresiranog za politiku i sretnog što ne pripada nijednoj stigmatiziranoj "neprijateljskoj" skupini - moglo bi se prije opisati kao razborito poštovanje, čak odobravanje, negoli kao stanje trajnog straha.

Aparat državne sigurnosti nije ni u jednom sustavu bio dovoljno velik za trajni i posvudašnji pregled nad cijelim stanovništvom. Njegovi napori bili su usredotočeni na dio stanovništva koji je režim smatrao "neprijateljima naroda" ili, u njemačkom slučaju, "stranima narodu" *(Volksfremde).* Malobrojni primjerci sačuvane evidencije Gestapoa pokazuju da je tajnih policajaca bilo vrlo malo u odnosu na broj stanovnika koje su oni pratili. Gestapo je na vrhuncu svoje moći sredinom tridesetih godina imao samo 20.000 zaposlenika na 68 milijuna stanovnika, a taj je broj uključivao uz istražitelje i administrativno osoblje i tipkačice. Frankfurt na Majni imao je 1934. godine samo 41 političkog policajca. Odjel Gestapoa u Dortmundu, zadužen za istočno industrijsko područje u dolini Ruhra zapošljavao

je 76 policajaca raspoređenih u centrali i malim, postajama. Ured Gestapoa u Düsseldorfu, zadužen za 4 milijuna stanovnika u zapadnom dijelu doline Ruhra, imao je 1937. godine 218 političkih policajaca.[91] Mnogi od njih radili su uredski posao. Gestapo se slijepo pridržavao tradicija njemačke birokratske prakse, pa je točno vođenje evidencije bilo obvezatno.[92] Golemi posao koji je Gestapou bio povjeren prisiljavao je mnoge policajce na uredsko traganje za protudržavnim elementima umjesto rada na terenu. Opseg administrativnog posla smanjio se u prilog suđenja po kratkom postupku i iznuđenih priznanja tek tijekom rata, kada su viši dužnosnici premješteni na rad u okupiranim dijelovima Europe i zamijenjeni mlađim kadrovima koji su bili zadojeniji nacističkim duhom.[93]

NKVD je bio suočen s mnogim sličnim poteškoćama. Ukupni broj zaposlenih bio je 1939. godine 366.000, no to su većinom bili graničari te pripadnici redovne policije i paravojne službe unutarnje sigurnosti. NKVD je bio zadužen i za sigurnost prometnog sustava i upravljanje državnom vatrogasnom službom. Političkih policajaca bilo je malo; prema jednoj procjeni, 20.000 na otprilike 170 milijuna stanovnika.[94] Prema podatcima o lokalnim uredima službe sigurnosti, broj NKVD-ovih službenika na terenu bio je vrlo malen. Prema jednom bivšem dužnosniku NKVD-a, prosječni broj službenika po okrugu *(rajonu)* bio je od osam do petnaest. Jedan okrug u područnoj upravi u Smolensku imao je osam službenika, uključujući tajnicu i građevinskog inspektora. U području Murmanska bilo ih je osam do deset. U Lenjingradu, s gotovo tri milijuna stanovnika, NKVD navodno nije imao više od trideset ljudi.[95] Slabije naseljeni okruzi imali su postaje s tri do pet

operativaca, dok u nekim dijelovima nije bilo ni jednog NKVD-ovca. S obzirom na mnoge dodatne zadaće dodijeljene službi državne sigurnosti - rješavanje običnih kažnjivih djela, raskrinkavanje podmitljivosti i korupcije, pa i provjeru pravilnosti žetve - NKVD-ovci su, kao i gestapovci, bili preopterećeni jer su morali zadovoljiti zahtjeve administrativne točnosti, operativne učinkovitosti i efikasnog nadzora. Kao i Gestapo, koji je pod pritiskom velikog povećanja radnog opterećenja u ratnim godinama pronalazio načine izbjegavanja birokracije i obrade žrtava po hitnom postupku, i sovjetska služba državne sigurnosti - u jeku panike 1937. i 1938. godine - zanemarila je šablonu, unaprijed pisala priznanja ili krivotvorila površne dokaze potrebne za donošenje presude.[96]

I jedna i druga služba sigurnosti oslanjala se u svojem poslu na aktivnu suradnju i dosluh društva u kojem su održavale red. Prva veza bio je policijski doušnik. Gestapo je naslijedio taj sustav od političke policije prije 1933., koja se koristila policijskim špijunima radi infiltracije u komunističke organizacije. Gestapo se koristio doušnicima *(Vertrauensmänner)* za praćenje ljevičarskih političkih protivnika, ali su oni mogli dobavljati i druge političke obavještajne podatke. Mali broj doušnika odigrao je glavnu ulogu u razbijanju glavnih komunističkih mreža koje su preživjele u Njemačkoj nakon prvog vala represije 1933. godine.[97] Nema podataka o njihovu stvarnom broju. Policijski doušnici, *sekretnie sotrudniki,* bili su i česti suradnici sovjetske službe sigurnosti u prikupljanju obavještajnih podataka, a služili su i kao provokatori, kao što su to činili caristički tajni policajci u ilegalnom boljševičkom pokretu prije 1917. godine. Prema jednoj

procjeni, u Harkovu je 1940. djelovalo pedesetak doušnika.[98] Većina velikih tvornica ili ustanova imala je doušnika koji je obavještavao lokalni specijalni odjel Službe sigurnosti. Članovi Nacionalsocijalističke stranke odnosno Komunističke partije imali su sličnu ulogu kad su promatrali susjede i prenosili informacije stranačkim/partijskim uredima i policajcima.

Drugi izvor informacija bila su dobrovoljna prokazivanja. U objema diktaturama služba državne sigurnosti bila je preplavljena prijavama koje su građani spontano slali. U Sovjetskom Savezu prokazivanje je bilo povezano s tradicionalnom ruskom praksom, tj. sa žalbama na korumpirane službenike upućenima višoj vlasti. No u revolucionarnom režimu nisu se prokazivale samo korupcija ili zloupotreba položaja. Mnoga su pisma bila dobrodošla kao "signali odozdo" *(signali s mest),* tj. od budne komunističke javnosti, i nisu se smatrala pakosnom denuncijacijom *(donos):* taj je izraz jako podsjećao na čin izdaje u carsko doba.[99] Javnost su na otkrivanje političkog kriminala poticali redovitim partijskim proglasima o budnom raskrinkavanju neprijatelja. Pionir Pavlik Morozov, koji je navodno prijavio oca, pa ga je djed iz osvete ubio, postao je javni mučenik u borbi za odavanje neprijatelja. U evidenciji NKVD-a postoji čak slučaj gorljiva logoraša koji je napisao više od 300 prokazivačkih pisama.[100]

U Njemačkoj, Gestapo se uvelike oslanjao na prokazivanje. Tisuće takvih pisama pretežno su se odnosile na nove kategorije političkog kriminala - općenje (trgovačko i spolno) sa Židovima, zlonamjerno ogovaranje i političko klevetanje. Robert Gellately izradio je pionirsku analizu predmeta koje je obrađivao würzburški Gestapo, i

ona potvrđuje opsežnost prijava. U slučajevima koji su bili povezani s izolacijom Židova, 57% odnosilo se na prijave građana, a 17% na informacije dobivene od stranačkih tijela i redovne policije. Samo jedan slučaj od njih 175 stvarno je otkrila policija.[101] U Saarbrückenu je na temelju prijava građana otkriveno 87,5% slučajeva zlonamjernog ogovaranja (premda je teško zamisliti kako bi Gestapo mogao to doznati na bilo koji drugi način); no još je opasnija činjenica što je 69,5% slučajeva izdaje ili veleizdaje, za koje je smrtna kazna bila obvezatna, poteklo od prokazivanja.[102] Prema gotovo svim istraživanjima operativne djelatnosti Gestapoa, 50 do 70% svih slučajeva temeljilo se na prijavama. Sami istražitelji općenito su otkrivali manje od 10% evidentiranih slučajeva.[103]

Dosluh javnosti može se objasniti na nekoliko načina. Mnoge su prijave bile zlonamjerne, pa i lažne. Gestapo je posebno odvajao prijave sa sumnjivim razlozima. Ponekad bi i sami prokazivači postali predmet policijskog istraživanja. Istraživanjem jednog slučaja NKVD je ustanovio da je jedan notorni denuncijant bio "uhićen zbog protusovjetske aktivnosti... pijanstva, huliganstva, klevetanja poštenih radnika..."[104] U mnogim pismima otvoreno su se navodili osobni razlozi za prijavu, poput pisma upućenog u Eisenachu lokalnom ogranku stranke u siječnju 1940.: "Htio bih znati zašto Židov Fröhlich još može stanovati u stanu od šest ili sedam soba... Zacijelo nekakav *Volksgenosse* zaslužuje više od tog Židova da bude u tom stanu."[105] Ponekad nije lako odvojiti prokazivače čiji je razlog bila pritužba ili osveta od onih koji su istinski htjeli podupirati ciljeve režima. U nekim slučajevima razlozi su se mogli zgodno preklapati. Primjerice,

kolhoznici su pribjegavali prokazivanju "klasnih neprijatelja" kako bi se osvetili kolhoznim rukovodiocima na koje su bili kivni. Molbe koje su slali kolhoznici - "pomozite nam da kolhoz očistimo od tih lupeža" ili "oslobodite nas tih neprijatelja naroda" samo su dva primjera - mogu se protumačiti na nekoliko načina.[106]

Bilo je nedvojbeno i onih koji su prijavljivali političke zločine jer su se poistovjećivali s određenim političkim ili socijalnim ciljevima režima, pa su dojavu smatrali svojom građanskom dužnošću. Osim toga, takvi su postupci vrlo vjerojatno jačali osjećaj društvene pripadnosti u svijetu u kojem je strašna cijena isključenja iz društva bila očita. Za milijune ljudi u jednoj i drugoj zemlji bilo je sigurnije, razboritije i često osobno korisnije pripadati društvu. To je dovelo do nečega što bi se moglo nazvati "mekim terorom", koji je postojao uz tešku realnost neposredne državne represije. I u jednoj i u drugoj diktaturi javnost je surađivala i sudjelovala u samozvanom održavanju reda. Oblici te suradnje bili su raznoliki, od bezazlena podsjetnika kolegi da potpiše pismo s "Heil Hitler" do odavanja susjeda koji skriva židovsko dijete. Tijekom kampanje protiv sabotaže na radu, u Sovjetskom Savezu 1936. godine, radnici su sami preuzimali inicijativu i prijetili rukovodiocima da će ih raskrinkati. Tisuće žrtava *ježovščine* pale su zato što su ih prokazale njihove društvene ili radne sredine, a ne politička policija.[107]

Složeni proces samozvanog održavanja reda ne pridonosi samo objašnjenju kako je represivni aparat mogao djelovati s tako ograničenim sredstvima, nego razotkriva i do koje je mjere i jedno i drugo društvo smatralo represiju potrebnom, pa i poželjnom, a ne režimskim terorom.

Atmosfera zavjere, koja je sve prožimala i na kojoj se temeljila represija, bila je ukorijenjena u općem uvjerenju i prije diktature. U Njemačkoj se strah od ekstremne ljevice kao neprijatelja države *(Reichsfeinde)* može pratiti od sedamdesetih godina 19. stoljeća, pa možda i prije. Moderni oblici antisemitizma, usredotočeni na borbu protiv svjetske zavjere, postojali su diljem Europe barem od devedesetih godina 19. stoljeća, a zaoštrili su se dvadesetih godina 20. stoljeća s općim poistovjećivanjem židovske prijetnje s opasnošću od revolucionarnog sovjetskog komunizma. Političko ozračje sumnje, zavjere i raskrinkavanja "drugih" postojalo je u Rusiji mnogo prije 1917. godine, pa su ga ponovno preuzeli i zaodjenuli komunističkim ruhom za rat protiv kontrarevolucije. Hitler i Staljin zastupali su na taj način politički sukob koji je bio u suglasju s jasnim društvenim stajalištem. Teorije o zavjeri na kojima se temeljila represija bile su iskrivljene projekcije već postojećih modela društvenih i političkih predrasuda.

Represija se tako mogla prerušiti u oblik narodne političke pravde, poticane i pritiskom odozdo i politikom odozgo. U jednom i u drugom režimu represija se redovito prikazivala kao odraz narodne volje u zaštiti društva od unutarnjih izvora raspada. "Rukovodioci dolaze i odlaze", izjavio je Staljin skupini radnika na vrhuncu *ježovščine* u listopadu 1937., "ali narod ostaje. Samo je narod vječan."[109] U govoru na proslavi obljetnice preuzimanja vlasti u siječnju 1936. godine, Hitler je podsjetio slušatelje na to da oporba ne djeluje samo protiv nacionalsocijalizma, nego da "neprijatelj naroda rovari u vlastitoj zemlji."[110] Nitko se u Njemačkoj nije trudio da prikrije represiju. Osnivanje prvog službenog koncentracijskog logora u

Dachauu objavljeno je u svim medijima sa slikama prvih komunista koji su onamo upućeni. Navodnim komunističkim zavjerama podizala se razina društvene zabrinutosti i poticao osjećaj da se represijom štiti društvo od stvarnog kriminala.[111] Odabir izraza "narodni sud" i opis neprijatelja kao nečega što je "tuđe narodu" trebali su potkrijepiti predodžbu da se režim i stanovništvo zajedno bore protiv terora i zavjere.

Narodna pravda u Sovjetskom Savezu jasno se očitovala u mnogim montiranim procesima, ne samo za vrijeme Velikog terora već i tijekom cijele diktature. Procesi su ponekad bili mali provincijski događaji. Primjerice, samo 1934. godine u zapadnom Sibiru održano je 108 montiranih procesa. Jedina razlika od situacije tri godine kasnije bila je u tome što je 1937. proces vjerojatno završavao pogubljenjem, a ne zatvorom. Staljin je 3. kolovoza 1937. naredio lokalnim rukovodiocima na selu da uhićenje neprijatelja iskoriste kao prigodu za mjesne montirane procese. Trideset-četrdeset procesa održano je u ozračju seoskog karnevala. Kolhoznici su dobivali slobodan dan kako bi mogli prisustvovati procesu, na kojem se obilno točila votka. Mnogi optuženici bili su nepopularni rukovodioci i stručnjaci, a ne obični radnici, jer se narod u mnogim slučajevima osvećivao ljudima koji su doista izazivali socijalno ogorčenje. Kada je oblasni komitet Smolenska izvijestio Staljina o uspješnom procesu na selu potkraj kolovoza, on je odgovorio: "Savjetujem vam da rušitelje u andrejevskom rajonu osudite na strijeljanje te da to objavite u mjesnim novinama."[112] U usporedbi s takvim procesima, glavni montirani procesi starim boljševičkim rukovodiocima od kolovoza 1936. do ožujka 1938. godine

bili su političke predstave za cijelo stanovništvo, i njihova je svrha bila raskrinkati silnu zlonamjernost proturevolucionarne zavjere i istovremeno javno dokazati zajednički interes režima i naroda za zaštitu društva od subverzije. Ilja Zbarski i njegov otac, obojica znanstvenici blizu centra moći u Moskvi, dobili su propusnice za proces Buharinu i drugima u ožujku 1938. U dugoj, prljavobijeloj sudnici u Domu sindikata, koja je plemstvu u carsko doba služila kao plesna dvorana, Ilja je slušao kako tužitelj dva sata čita optužnicu s detaljnim navodima o dugogodišnjoj zavjeri. "Te su me izjave", napisao je u svojim memoarima, "silno impresionirale, pa sam čak bio uvjeren da su optuženici krivi." Dok je Buharin govorio, ljudi u sudnici vikali su "Svinjo!" i "Lažeš!" kako bi naglasili da je on predmet narodne osvete, premda su to najvjerojatnije vikali agenti NKVD-a.[113]

Kako se čini, ljudi su općenito vjerovali u predodžbu o narodnoj pravdi protiv stvarnih neprijatelja i davali joj potporu. I u Sovjetskom Savezu i u Njemačkoj vlasti su manipulirale raspoloživim informacijama i ograničavale ih, ali u mnogim slučajevima to je uvjerenje potjecalo od skupa ustaljenih predrasuda na štetu ciljeva diskriminacije. U Njemačkoj su kastracija pedofila i zatvaranje homoseksualaca i asocijalnih osoba podilazili konvencionalnom moralnom gađenju. I široki nestranački krugovi općenito su odobravali viktimizaciju komunista. U proganjanju i izolaciji Židova naglašavale su se predodžbe o židovskim ambicijama, pokvarenosti i devijantnosti, a javnost se tome i nije opirala, pa ni onda kada su Židove počeli otpremati izvan Njemačke, na istok. U gradu Eisenachu lokalni stranački vođa koji je 1940. primio

pritužbu na židovskog stanara, pozdravio je odluku, donesenu u rujnu 1942., da se židovska zajednica u gradu otpremi na istok: "Ubrzo će cijela gomila Židova krenuti iz Eisenacha i time će se osloboditi stanovi."[114]

I u Sovjetskom Savezu općenito se prihvaćala ideja da je državna represija i potrebna i opravdana; prihvaćali su je ponekad i oni koji su smatrali da su oni ili članovi njihove obitelji žrtve grubog kršenja pravde. Uhićene i procesuirane osobe smatrali su zločincima ili izdajicama, čije su djelatnosti opasne, pa i nadnaravne. Ugibanje stoke nije se pripisivalo prirodnim uzrocima nego proturevolucionarnim urocima, za koje je morao odgovarati prozvani pojedinac. U poticanju straha od špijuna i diverzanata iskorištavale su se ne samo uobičajene moralne dvojbe nego i tradicionalno praznovjerje; komuniste se moglo prikazivati kao nasljednike "bijelih" magičnih boraca protiv crnih čarobnjaka koji pod krinkom suvremenih rušitelja plave polja i pale zgrade. Obični su ljudi iskorištavali tradicionalne narodne mitove i bajke, s njihovim grubim podjelama na dobro i zlo, radi opravdavanja suvremenijih i okrutnijih manifestacija represije s kojima su bili suočeni.[115] Stigmatizacija neprijatelja poklapala se i s novijim jezikom klasnog sukoba, stvorenog u revoluciji, u kojem se siromašni seljak suprotstavlja kulaku, pošteni radnik prikrivenom buržuju, vojnik skrivenom bjelogardijcu. U takozvanom "industrijskom procesu" 1930. godine pola milijuna ljudi promarširalo je pokraj sudnice s transparentima na kojima je pisalo "Ubijte rušitelje!" i "Nema milosti za klasne neprijatelje", a njihovo su ritmičko skandiranje "Smrt! Smrt! Smrt!" mogli čuti svi u sudnici.[116] Tim se klasnim predrasudama aktivno manipuliralo u

prozivanju neprijatelja u zemlji i u inozemstvu. Mješavina tisućljetnog mita i klasne podjele pružala je kulturni okvir koji je tijekom cijele Staljinove diktature održavao stanje budnosti protiv zavjere.

Složeni odnos državne represije i društva donekle objašnjava strahovit *crescendo* nasilja u jednom i u drugom sustavu, najprije u Sovjetskom Savezu 1937.-1938., a zatim u Njemačkoj od 1941. do 1945. godine. U obje zemlje vođe režima reagirali su na navodno jačanje opasnosti od zavjere: u Staljinovu slučaju bio je to posljednji stadij klasne borbe protiv domaćih terorista i stranih sila, a u Hitlerovu borba protiv Židova kao kozmopolitskih neprijatelja koji će Njemačkoj zabiti nož u leđa iznutra i voditi nesmiljeni rat izvana. U oba slučaja postojanje velikoga sigurnosnog aparata, koji je radio u vlastitom interesu i bio tijesno povezan sa strankom/partijom i s diktatorom, nudilo je instrument za suzbijanje zavjere, a taj je aparat već radio na toj zadaći i prije negoli mu je naloženo pooštrenje. I Himmler i Ježov bili su ključni likovi u poticanju i organizaciji ubrzanog programa uništenja.

Ni jedna ni druga neumjerenost nisu bile prethodno planirane ili sustavno organizirane; obje su uvelike posljedica okolnosti kakve su prevladavale sredinom tridesetih godina 20. stoljeća ili u ratnim godinama, na koje su reagirali Staljin i Hitler te njihove službe državne sigurnosti. No ni jedan ni drugi ne bi bili razumljivi bez jezika, ideja i prakse koji su već bili razvijeni u državnom ratu protiv tlapnja poput terorizma i subverzije. Eskalacija nasilja protiv "neprijatelja" bila je rezultat duboke i opasne simbioze vođa, policajaca i naroda, pa se nasilnicima činila i potrebnom i zakonitom. "Pogled na mrtvace", pisao je

svojoj ženi 1942. godine zapovjednik jedne esesovske postrojbe za likvidaciju u Sovjetskom Savezu, "nije baš vedar. No u ovom ratu u pitanju je opstanak ili propast našeg naroda... gdje god se pojavi njemački vojnik, nema više Židova."[117] Govoreći zapovjednicima SS-a o uništenju židovskog stanovništva tijekom rata, Himmler je u listopadu 1943. godine istaknuo kako je genocid "stranica u našoj povijesti kojom se možemo ponositi"; smrću milijuna "sačuvat ćemo svoj narod i svoju krv... Na sve ostalo možemo biti ravnodušni".[118] Kada je Molotov potkraj života razmišljao o teroru 1937.-1938., godine, još ga je prihvaćao kao korak potreban za sprečavanje unutarnje krize: "... naravno, bilo je ekscesa, ali sve je to bilo dopušteno, po mojem mišljenju, radi glavnog cilja - zadržavanja državne vlasti! Naše su pogreške, uključujući one grube, bile opravdane..."[119]

6. Gradnja utopije

"Geopolitička važnost vitalnoga fizičkog centra za neki pokret... ne može biti prenaglašena. Samo postojanje takva mjesta, koje mora biti prožeto čarobnim i magičnim ozračjem kakvo okružuje jednu Meku ili Rim, može dugoročno pokretu dati snagu koja se krije u njegovu unutarnjem jedinstvu..."

Adolf Hitler, *Mein Kampf,* 1925.[1]

"Staljin, graditelj novoga svijeta, nadahnuo je plan gotovo nalik na bajku, gotovo čaroban, kako bi Moskva postala nova Meka, u koju će hrliti borci za sreću čovječanstva iz svih krajeva svijeta."

Nikolaj Ivanovič Buharin, 1935.[2]

U prosincu 1922. godine, na kongresu Komunističke partije, Sergej Mironovič Kirov objavio je delegatima u prepunom Domu sindikata da će partija sagraditi veličanstvenu novu palaču revolucije, "simbol proleterske moći".[3] Projektiranje zgrade započelo je 1924., nakon Lenjinove smrti, ali je Centralni komitet tek 1930. službeno najavio natječaj za projekt "Palače Sovjeta". Na natječaju je sudjelovalo 160 arhitekata, uključujući slavnog modernista

Le Corbusiera. Tri godine kasnije, žiri pod vodstvom Molotova odlučio je da nitko nije pobijedio na natječaju, ali je ekipi koju je vodio ruski arhitekt Boris Mihajlovič Iofan omogućeno da preradi svoj projekt. Staljin je prihvatio njihov projekt za zgradu, nalik na golemi svadbeni kolač, pa su dvije godine kasnije počeli kopati temelje na mjestu srušene katedrale Otkupitelja, u srcu Moskve nedaleko od Kremlja.[4]

Palača Sovjeta trebala je biti najveća zgrada na svijetu, podne površine od 110.000 četvornih metara i visine od 420 metara - viša od tada tek dovršenog Empire State Buildinga u New Yorku. Na njezinoj golemoj osnovi - za beton je prema projektu trebalo potrošiti 16% godišnje proizvodnje cementa u Sovjetskom Savezu - bilo je predviđeno šest višeslojnih tornjeva, jedan iznad drugoga. Na vrhu je bio planiran monumentalni kip Lenjina, triput veći od Kipa slobode i visok više od 90 metara. Sam lik, s rukom dugom 35 metara pruženom prema nebu i prstima dugim 6 metara, trebao se vidjeti s daljine od šezdesetak kilometara.[5] Do pretjerano velikog ulaza trebala je kroz samo središte Moskve voditi nova cesta, mjestimice široka 250 metara. Pod stometarskom kupolom bila je predviđena kongresna dvorana za 21.000 delegata svjetskog socijalizma. Cijela se građevina trebala doimati poput idealnog grada iz predmodernog doba, spomenik utopijskoj civilizaciji koji se mogao usporediti sa sedam svjetskih čuda. "Sagradit ćemo je", pisalo je u jednom hvalospjevu, "kako bi stajala vječno, ne stareći".[6]

Iako to Staljin nije mogao znati, i Hitler je sanjao o zgradi koja bi srušila sve rekorde. Od 1937. godine u berlinskoj Umjetničkoj akademiji stajala je u zapečaćenim i

čuvanim izložbenim prostorijama tridesetmetarska maketa goleme cestovne osi kroz središte Berlina. Na središnjoj točki trebao je stajati golemi Narodni dom *(Volkshalle)*. Projekt se temeljio na skici koju je sam Hitler izradio dvadesetih godina. Hitler je dao izgraditi siguran prolaz iz kancelarije *Reicha* do prostorije s maketom, pa bi noću sa svjetiljkom u ruci vodio goste kako bi im pokazao kako će izgledati novi Berlin.[7] Ulica je trebala biti široka 130 metara - namjerno šira za jednu trećinu od Champs-Eliséesa - i presvođena na jednom mjestu granitnim slavolukom visokim 117 metara, najvećim na svijetu, s uklesanih 1,800.000 imena Nijemaca poginulih u Prvom svjetskom ratu. Najistaknutiji detalj na maketi bio je sam Narodni dom s golemom dvoranom za 200.000 ljudi, najvećim zatvorenim okupljalištem na svijetu. S promjerom od 250 metara i visinom od 74 metra kupola je trebala biti veća od kupole Sv. Petra u Rimu. Zgrada je trebala biti visoka 290 metara, ali ju je, na Hitlerov bijes, zasjenjivala Palača Sovjeta. Kao i Staljinov spomenik revoluciji, Hitlerove su građevine bile namijenjene utopijskom potomstvu. Njih je trebalo graditi, kako je Hitler izjavio na kongresu stranke 1937. godine, ne samo za 1940., pa ni za 2000. godinu, "već tako da traju poput katedrala iz naše prošlosti, tisuće godina u budućnosti".

Ni jedan od tih spomenika diktaturi nije nikada završen. Gradnja Narodnog doma odgođena je kad je izbio rat; nakon pobjede trebala ga je dovršiti armija od 3 milijuna stranih radnika na prisilnom radu u Njemačkoj. Maketa je nestala iz Berlina 1945. godine; bila je ukradena ili spaljena.[9] Temelji Palače Sovjeta iskopani su na zemljištu natopljenom podzemnim vodama koje je napajalo čak 117

izvora. Podzemne vode pokušali su najprije izolirati slojem bitumena, a zatim pokriti tisućama nadgrobnih spomenika s nekadašnjeg groblja na tom mjestu. Tijekom rata čelični skelet za armirani beton srušen je i iskorišten za protutenkovske "ježeve". Nakon rata Staljin je naredio da se gradnja nastavi, ali tehnički se problemi nisu mogli riješiti. Za njegova života gradnja je odgođena, premda ne i obustavljena, a zatim se pedesetih godina potpuno odustalo od nje. Na tom je mjestu 1960. godine sagrađen golem grijani bazen.[10]

Podizanje najspektakularnijih građevina na svijetu bilo je samo dio još maštovitijih programa koji su Moskvu i Berlin trebali pretvoriti u prijestolnice koje će monumentalnošću i simbolikom nadmašiti sve drevne i suvremene gradove. Osim za prijestolnice, postojali su ambiciozni planovi za preuređenje urbanih i ruralnih dijelova obiju država sukladno samosvjesnom izražavanju novoga doba. Svi su se ti planovi temeljili na jasnom utopijskom cilju - na graditeljskom okolišu diktature koji će integrirati i oblikovati društvo budućnosti. Berlin i Moskva odabrani su kao jezgra novoga društvenog poretka. "Jednoga dana", primijetio je Hitler 1941., "Berlin će biti prijestolnica svijeta", pa će mu stoga biti potrebne grandiozne građevine koje će odražavati moć i postignuća njemačkog carstva.[11] Moskvu su pak smatrali središtem svjetskog socijalizma, Novim Jeruzalemom, u kojem će idealno društvo prebivati u idealnom gradu.[12]

Ni jednom ni drugom diktatoru nisu se sviđale prijestolnice koje su naslijedili. Hitler je smatrao Berlin tipičnim modernim "masovnim" gradom, kaotično izgrađenim, koji je pun boljševizma u zametku i koji je

uništila njegova sebična buržoazija. Stara kancelarija *Reicha,* smatrao je, "bila bi dobra za tvornicu sapuna".[13] U jednom trenutku Hitler je razmišljao o gradnji potpuno novoga "idealnog grada" izvan Berlina u Mecklenburgu o nekakvoj njemačkoj Brasiliji, ali se poslije predomislio.[14] U projektu za Moskvu što ga je odobrio Staljin stari su grad opisivali kao žrtvu "barbarskoga ruskog kapitalizma" u najgorem smislu. Staljin je stalno prigovarao nepravilnom obliku mnogih ulica i trgova.[15] Ni jedan ni drugi diktator nisu odobravali arhitektonske zahvate koji su dvadesetih godina trebali uljepšati njihove prijestolnice. Staljin je 1930. godine pokrenuo rezolucije Centralnog komiteta protiv eksperimentalnog načina života i 1931. protiv tzv. arhitektonskog "formalizma" - zgrada koje su odražavale modernističku očaranost jednostavnim konstrukcijama u staklu, čeliku i betonu, poput onih što ih je projektirala njemačka škola Bauhaus u Dessauu. Mnogi modernistički prijedlozi odražavali su općenitiji val kulturnog eksperimentiranja i umjetničkog utopizma u poslijerevolucionarnoj Rusiji. Jedan je arhitekt predlagao veliku zajedničku spavaonicu, "laboratorij za san", gdje bi se uspavanim masama inducirala socijalistička svijest pažljivo odabranim šumovima i mirisima koji bi odisali kolektivizmom.[16] Drugi je predložio velike zajedničke stambene blokove u kojima bi stanovnici djelovali u skladu s "grafikonom života" te bi svaka minuta bila točno isplanirana, od zajedničkog buđenja u 6 sati ujutro do naloga "priprema za spavanje (moguće tuširanje) - 10 minuta" u 10 sati navečer. Staljin je ta maštanja odbacio kao "malograđanska".

I Hitler je odbacio arhitektonski modernizam. U travnju 1933. godine Bauhaus je zatvoren i Gestapo je zapečatio njegove urede. Hitlerov režim nije bio sklon neukrašenim, funkcionalnim zgradama od stakla i betona koje u ovom slučaju nisu smatrali manifestacijom buržujskog formalizma nego "graditeljskim boljševizmom".[18] Hitler je više volio arhitekturu oblikovanu sukladno ideji o organskoj zajednici koja bi stapala grad i selo, moderne tehnike s klasičnim uzorima, stranku i narod s njihovim vođom. Ta je teorija rijetko bila jasno formulirana, ali bi bilo pogrešno u Hitlerovu omiljenom stilu nalaziti čežnju za ruralnom jednostavnošću i ozelenjenim predgrađima. Njega je prvenstveno zanimala monumentalna urbana arhitektura koja je trebala odražavati impozantnu veličinu i povijesnu postojanost novog njemačkog carstva. Hitlerova je koncepcija trebala biti bezvremena, a ne reakcionarna. Goleme su zgrade očito podsjećale na klasičnu prošlost, ali su bile izrazito moderne u ekstravagantnom izražavanju moći. Golemi aerodromski kompleks koji je Ernst Sagebiel projektirao za zračnu luku Tempelhof, ali koji nikada nije završen, bio je daleko od čistih, prozračnih projekata weimarskog modernizma, ali klasičan samo u ograničenoj mjeri jer mu je funkcija nedvojbeno bila futuristička.[19]

Hitler je jasno izrazio opredjeljenje za veliki grad kao težište novog poretka na kongresu stranke u rujnu 1936., kada je javno najavio obnovu Berlina. Četvrtog listopada 1937. Hitler je objavio detaljni zakon za "obnovu njemačkih gradova" u kojem je prioritet dao Berlinu. Početkom iste godine imenovao je Alberta Speera, omiljenog stranačkog arhitekta, na položaj generalnog graditeljskog inspektora za obnovu prijestolnice.[20] Speeru su u to doba bile samo

trideset i dvije godine, ali je Hitleru zapeo za oko dok je radio na projektima stranačkih zgrada početkom tridesetih godina. Visok, privlačan, pomalo nespretan, ambiciozan mladić uspio je s Hitlerom uspostaviti odnos na kojemu su mu zavidjeli drugi stranački vođe. Hitler je obnovi Berlina posvetio posebnu pažnju. Sve do kraja rata, kada su maketu Narodnog doma prenijeli u *Führersbunker,* znao je satima pregledavati projekte, zamišljajući sebe kao "majstora-graditelja" njemačkog naroda koji gradi njemački "novi poredak" u pravom smislu te riječi.[21]

I Staljina je zaokupljala obnova Moskve pošto je najprije odobrio rušenje nekoliko najvećih i najljepših crkava. Potkraj 1930. godine Centralni je komitet osnovao komisiju za poboljšanje moskovske infrastrukture. Iako to inače nije činio, Staljin je sudjelovao na svim sastancima komisije i pozorno slušao kako inženjeri raspravljaju o vodovodnoj mreži, gradnji ulica, popravku mostova i uklanjanju sirotinjskih četvrti. Komisija je naposljetku usuglasila glavne projekte - kanal koji je trebao povezati Moskvu s rijekom Volgom, moskovsku podzemnu željeznicu i generalni urbanistički plan za obnovu središta Moskve, koji su razborito nazvali "Staljinovim planom".[22] Urbanisti i arhitekti dobili su godinu dana od listopada 1931. da pripreme projekte za prijestolnicu svjetskog socijalizma, odražavajući time Staljinovu želju za organskom izgradnjom "prema utvrđenom planu". Projekt koji će "određivati ulice i trgove" morao je po Staljinovu naputku biti "nepovrediv zakon", i to je odražavalo njegovu opsjednutost urbanom urednošću.[23] Niti taj put ni jedan od 150 radova nije zadovoljio sovjetsko rukovodstvo, pa je 1932. urbanistu Vladimiru Semjonovu povjeren projekt

obnove Moskve bez eksperimentalnog modernizma i naglašene deurbanizacije tipičnih za većinu neuspjelih natječajnih projekata. Gipsana maketa dovršena je 1933., pa je nakon višemjesečne rasprave oprezno odobrena na režiranom sastanku u Kremlju, na kojem je Staljin ispred velike karte prijestolnice održao stručnjacima predavanje o svojoj viziji grada budućnosti.

Staljin i Molotov potpisali su 10. srpnja 1935. rezoluciju Centralnog komiteta "O generalnom urbanističkom planu za obnovu Moskve". Plan je predviđao desetogodišnji program koji je trebao podvostručiti površinu grada. Kao u novom Berlinu, u središnjim četvrtima bile su predviđene goleme ulične osi i prostrani trgovi za narodna okupljanja. Duž novih ulica bile su predviđene monumentalne poslovne zgrade, komesarijati i stambene zgrade, projektirani u stilu koji je pokazivao velik utjecaj suvremenoga neoklasicističkog francuskog arhitekta Augustea Perrota, više kićeni nego funkcionalni, izvedeni spojem starih stilova i novih tehnika.[24] Od 1935. do početka rata izgrađeno je nekoliko zgrada, i nervozni projektanti trebali su ih prikazati Staljinu. Projektanti su htjeli zadovoljiti viziju svojeg vođe, pa je golemi hotel "Moskva", izveden s istim previsokim klasičnim trijemom na stupovima kakav nalazimo na berlinskim projektima, sagrađen s dva krila potpuno različitih stilova jer je Staljin pogrešno odobrio dva različita rješenja koja su mu stavili na stol kao jedinstveni projekt.[25]

Planovi za Moskvu ostvareni su potpunije nego u Berlinu. Gradnja kanala Moskva-Volga započela je 1933., a četiri godine kasnije dovršila ju je cijela armija logoraša, od kojih su tisuće izgubile život na gradilištu. Logoraše koji su

radili na kanalu zvali su *zeki* (od *ze-ka, zaključenij,* kažnjenik).[26] *Zeki* su radili i na gradnji moskovskog metroa. Probijanje prvog tunela počelo je 1932. godine, a Staljin je 1935. otvorio prvih dvanaest kilometara. Metro je bio planiran kao spomenik novom socijalističkom dobu s prostranim postajama u neoklasicističkom stilu, s mozaicima i ekstravagantnim ukrasima. Takva je izvedba trebala na sve korisnike ostaviti snažan dojam moći proleterske države: "Svaki je vijak", hvalio se Kaganovič, "vijak socijalizma."[27] Staljin se podrobno zanimao za oblik nove prijestolnice i nakon rata. Vrhunac staljinističke monumentalnosti postignut je s takozvanim "visokim zgradama" koje su podignute potkraj četrdesetih godina, a temeljile su se na jednom crtežu samoga Staljina. Golemo Moskovsko državno sveučilište, započeto 1949. i dovršeno u godini Staljinove smrti, bilo je posljednja utopijska građevina. Taj ekstravagantni objekt, koji je podsjećao na Palaču Sovjeta, koja nije nikada sagrađena, gradili su ratni zarobljenici smješteni u tri logora izvan grada.[28]

Prijestolnice su bile težište sveobuhvatnijeg i ambicioznijeg programa izgradnje u državi. U Njemačkoj je Nacionalsocijalistička stranka potaknula niz različitih vizija idealnog okoliša, no one koji su bili skloni urbanoj decentralizaciji i jednostavnom seoskom životu kao izrazu autentične germanske kulture čekalo je razočaranje. Hitler je bio tvrdoglavo sklon gradovima kao središtima stranačke moći i izrazu njemačkog identiteta. On je povezao graditeljski program sa širim projektom gradnje takozvanog *Volksgemeinschafta* (narodne zajednice). Kako je rekao skupini slušatelja 1937. godine, zgrade će dati narodu osjećaj jedinstva, snage i zajedništva: "One će psihološki

ispuniti naš narod trajnom samosviješću o tome da su Nijemci!"[29] Hitler je više volio organsku mješavinu sela i grada, povezanu novom mrežom modernih autocesta. To prostorno jedinstvo definirao je autor stranačkog programa Gottfried Feder u knjizi *Die neue Stadt* ("Novi grad"), objavljenoj 1939. godine. Feder je zagovarao idealni grad sa 20.000 stanovnika kao mješavinu "velegrada i sela".[30] Albert Speer je projektirao idealni grad, "Stadt-X", u kojemu je cjelovita gradska mreža bila ispresijecana parkovima i pošumljenim površinama.[31]

Nacionalsocijalistička arhitektura odražavala je koncepciju organskog okoliša, povezanu s određenim skupom socijalnih i političkih načela. Zakonom iz 1937., koji je pokrenuo obnovu Berlina, Hitler je odredio dodatnih sedamnaest lokacija za uzorne gradove budućnosti. U glavne metropole, nazvane *"Führerovim* gradovima", ubrajali su se München (u kojem je Hermann Giesler projektirao kupolu za novi kolodvor još veću od planiranog Narodnog doma), Linz, Hamburg i Nürnberg te potpuno novi grad Wolfsburg, u kojem se, kao u uzornom radničkom gradu, trebalo proizvoditi 1,5 milijuna automobila na godinu. Tome je trebalo dodati dvanaest "prijestolnica *Gaua"*: Augsburg, Bayreuth, Breslau, Dresden, Düsseldorf, Köln, Münster, Stettin, Weimar i Würzberg u Njemačkoj; Graz i Salzburg dodani su nakon pripojenja Austrije 1938.[32] Poput gradova u Rimskom carstvu, svaki taj grad trebao je imati standardni središnji sklop, tj. široku uličnu os do središnjeg foruma s prostranim trgom za narodna okupljanja i kongresnom dvoranom. Veličina trgova i dvorana bila je propisana prema važnosti svakog središta. Kapacitet trga u Weimaru trebao je biti 60.000 osoba, u Dresdenu 300.000, a

u Berlinu pola milijuna; Weimaru je dodijeljena dvorana za 15.000, Dresdenu za 40.000 a Berlinu za 200.000 ljudi.[33] Idealne je gradove trebalo graditi bez obzira na troškove i na postojeći urbani pejzaž. Prema Speerovoj procjeni, sama izgradnja gradova trebala je stajati 20 milijardi maraka. Na Hitlerov zahtjev, privatna imovinska prava bila bi suspendirana u interesu "narodne zajednice" gdje god bi se sukobila s novim graditeljskim planovima. Špekulacijski dobitak, ostvaren povećanjem vrijednosti nekretnina u novim stranačkim gradovima, trebalo je oduzeti porezom.[34]

Usporedo s programom urbane izgradnje zamišljena je politika masovnog preseljenja, usmjerena na rušenje kaotičnih, društveno opasnih područja u velikim industrijskim gradovima, koja nisu ugrožavala "samo civilizaciju, kulturu, zdravlje i socijalni mir, nego i reprodukciju".[35] Tu je prijetnju trebalo riješiti stvaranjem novih, niskih stambenih objekata u prigradskim sredinama. Obiteljske kućice u tradicionalnom njemačkom stilu trebale su njemačkim radnicima pružiti osjećaj "veze s tlom" i pravi "osjećaj zajedništva".[36] Projekt za izgradnju otprilike 6 milijuna takvih kućica brzinom od oko 300.000 na godinu povjeren je Njemačkoj radnoj fronti Roberta Leya prema Hitlerovu "Temeljnom zakonu o izgradnji socijalnih kuća" objavljenom 25. studenog 1940. Hitler je osobno odlučivao koliko kuća treba sagraditi svake godine. Prioritet su imale obitelji s djecom, jer su to bili socijalno najdragocjeniji radnici. Hitler je odobravao i standardni projekt i dimenzije. S podnom površinom od najmanje 62 četvorna metra, kuća je morala imati kuhinju, dvije spavaće sobe, kupaonicu, hodnik i balkon. Svaka je kuća morala imati i protuavionsko

sklonište koje je trebalo izdržati izravni pogodak i biti dovoljno veliko za cijelu obitelj.[37]

Ta idealizirana geografija centara moći, uzornih industrijskih gradova i malih gradskih općina, protezala se bez ikakvih granica i na područja koja je Njemačka osvojila nakon 1939. Istočni *Lebensraum* (životni prostor) bio je odabran kao glavno područje njemačkog preseljenja u kojemu bi njemački seljaci preobrazili krajolik, a njemački inženjeri i kvalificirani radnici uredili teritorij od austrijskih i čeških željezara i ugljenokopa do južne Rusije i Ukrajine s ležištima željezne rude, mangana, ugljena i nafte.[38] Ozbiljno se razmišljalo i o prstenu garnizonskih gradova duž oboda novoga carstva, u kojima bi vojne snage štitile izgradnju germanske utopije. Pokorena područja davala bi tada građevinski materijal i radnu snagu za graditeljski program nevjerojatnih razmjera i raskoši.[39] Jedan od rijetkih projekata koji je sišao s crtaćeg stola odnosio se na novi njemački grad koji je trebalo izgraditi oko poljskog grada Oświęcima, bolje poznatog po njemačkom imenu Auschwitz.

Više od godinu dana prije negoli je logor Auschwitz-Birkenau postao mjesto masovnih ubojstava njemačkih rasnih žrtava, Himmler je to područje odabrao za *Musterstadt*, ogledni grad. Ondje je namjeravao osnovati najveći europski centar za poljoprivredno istraživanje uzgoja biljaka i životinja. Odluka donesena 1941. godine o preseljenju proizvodnje sintetskog kaučuka u taj grad pružila je neočekivanu prigodu za stvaranje "organske" jedinice, koja bi bila dijelom industrijski grad, dijelom ogledno poljoprivredno naselje. Prvobitni plan o naseljavanju 3000 pripadnika njemačke manjine u skladna

radnička predgrađa proširen je 1943. planovima za naseljavanje 70.000 - 80.000 osoba.[40] Na seljačkim imanjima trebalo je spojiti, prema Himmlerovim uputama, tradiciju njemačkih seljačkih gospodarstava s najsuvremenijim poljoprivrednim metodama i opremom.[41] Gradilište su trebali pripremiti logoraši iz koncentracijskih logora. Tijekom sljedeće dvije godine ogledni je grad polako poprimao oblik, dok su mnogobrojni zlostavljani i izgladnjeli logoraši širili riječna korita, isušivali močvarno zemljište, gradili seljačke kuće, gospodarske zgrade i radnička predgrađa te golemu kemijsku tvornicu. Na projektante je posebno utjecala Federova knjiga o novom nacionalsocijalističkom gradu te prijedlozi urbanista Carla Culemanna o organskim gradovima uređenima prema ustroju same stranke: od središnje stambene skupine od 10 kuća preko urbane ćelije od 100 kuća do područnog naselja od 10.000 kuća.[42] Projekti su dovršeni 1941. godine i odobreni godinu dana kasnije. Ogledni grad imao je sve: stadion, prostor za vojne parade, stranačke zgrade, predgrađe za SS-ovce, škole i igrališta. Cijelo germanizirano područje trebao je posluživati stalni logor, u kojem je nesretnih 100.000 logoraša trebalo vidljivo podsjetiti da je to imperijalni grad. Nenjemački stanovnici, tvrdio je Himmler, mogli su živjeti kako su htjeli u potleušicama i kolibama; njima je bila namijenjena uloga helota koji će služiti njemačkim građanima-vojnicima.[43]

I u Sovjetskom Savezu razrađen je graditeljski program koji se protezao daleko izvan prijestolnice. "S obnovom Moskve obnovit će se svi gradovi naše domovine", glasio je naslov jedne reportaže 1935.[44] Jedan državni program gradnje iz 1929. godine nazvan je "Općim planom za

izgradnju socijalizma"; urbanizam se smatrao glavnim činiteljem za "organizaciju psihe masa". Opći plan predlagao je urbano područje, mješavinu grada i sela, pomalo nalik na Pederove prijedloge osim veličine, jer je u sovjetski miješani grad trebalo udomiti 60.000 stanovnika.[45] Kao u Njemačkoj, vladalo je uvjerenje da su gradovi naslijeđeni iz ranijeg doba degenerirani i raspršeni. Utopijski urbanizam bio je sklon decentraliziranom gradu, punom zelenila i parkova za socijalističko opuštanje: najbolji primjer bio je Staljingrad, razvučen šezdeset i četiri kilometra obalom Volge (pa ga je stoga, igrom slučaja, bilo teže osvojiti odjednom). Međutim, poput Hitlera Staljin je bio uvjereni urbanist i odbacivao je "malograđansko selo" u prilog "socijalističkog grada".[46] Naglasak je bio na "znanstvenoj izgradnji" kako i dolikuje materijalističkoj državi opredijeljenoj za društveni napredak.[47] Novi socijalistički grad trebao je odražavati društvene ciljeve režima. Prioritetni objekti bile su stranačke zgrade, palače rada, skupštinske dvorane i trgovi za narodna očitovanja zajedničke solidarnosti. Lenjingrad je dobio svoj Dom Sovjeta, monumentalnu građevinu koju je u pseudoklasicističkom stilu projektirao arhitekt N. A. Trocki, s dvadeset visokih atičkih stupova na pročelju, koji nose veliki friz s prikazom herojske socijalističke borbe.[48] I stambene su zgrade trebale odražavati kolektivističke prioritete sa zajedničkim sadržajima i vrtićima. U jednoj stambenoj zgradi dovršenoj 1930. stanari su kao uvjet za useljenje morali potpisati zavjet da će se "odlučno boriti protiv alkoholizma, nekulture i religije".[49]

Sovjetski ogledni gradovi bili su prije industrijski negoli monumentalni. Dragulj u arhitektonskoj kruni novog

komunističkog poretka trebao je postati grad Magnitogorsk, novo središte teške industrije pokraj bogatih ležišta željezne rude na južnom kraju Urala, na "magnetnom brdu". Upravo je ondje 1929. godine režim odlučio sagraditi spomenik novoj revolucionarnoj državi, radnički grad, u kojemu je deset godina kasnije živjelo 200.000 ljudi, s najvećim industrijskim kompleksom u Sovjetskom Savezu. Novi grad nije bio samo odgovor na zahtjeve brzog industrijskog i urbanog razvoja, koje su nametali petogodišnji planovi. Njegov konačni cilj, prema jednom biltenu iz 1930., koji je objavilo građevinsko poduzeće koje je gradilo grad, bio je "ucjepljivanje novog socijalističkog načina života". Uz industrijska i rudarska područja planiran je "socijalistički grad", s veličanstvenim parkom i zelenim pojasom kako bi se stanovništvo zaštitilo od stalnih oblaka dima i smoga iznad grada. Umjesto skladnih seoskih kućica, sagrađenih u Wolfsburgu za kvalificirane radnike tvornice Volkswagen, kvalificirani radnici u Magnitogorsku trebali su živjeti u "superblokovima" s više od 8000 stanara po bloku. Stanari bi zajedno kuhali, jeli i prali rublje kako bi se žene mogle baviti proizvodnim radom umjesto kućanskog "crnčenja"; za djecu bi se brinuli vrtići u bloku, a u slobodno vrijeme stanari su mogli odlaziti u kino i baviti se sportom.

Prvi superblok - donekle nalik na projekt slavnog njemačkog arhitekta Ernsta Maya - dovršen je 1933. godine. No nije bilo dovoljno sanitarne opreme, nije izgrađena ni kanalizacija, pa su se prvi stanovnici morali izlagati temperaturi i do -40°C kako bi stigli do privremenih daščara, postavljenih na ulici, koje su služile kao nužnici za tisuće ljudi.[52] Drugi je blok dovršen 1937., ali je izveden tako loše da se stanari nisu mogli useliti. Od 200.000 ljudi

naguranih u čađava, opasna područja oko tvornica, većina ih je živjela u prizemnim drvenim barakama ili u šatorima i u potleušicama od blata. Malo je pažnje poklonjeno planiranju "instant" grada, pa se rezultat nije mnogo razlikovao od improviziranih industrijskih gradova iz prvog vala industrijalizacije pod carevima. Jedini pristojni stambeni objekti podignuti su u velikoj brezovoj šumi - pojedinačni bungalovi i veće vile za američke inženjere koji su sudjelovali u gradnji željezara. Kad su Amerikanci otišli 1932., u te su se objekte uselili rukovodioci i partijski šefovi, koji su mogli uživati u načinu života i materijalnim povlasticama uskraćenim proleterskim masama. No "socijalistički grad" nije se ostvario oko njih. Samo 15% stanovnika moglo se smjestiti u zgrade od opeke. Slike o životnim uvjetima radnika pokazuju pretrpane drvene spavaonice i obroke za dugim drvenim stolovima na nogarima - gotovo potpuno nalik na prizore iz kaznene radne kolonije koju je NKVD osnovao izvan grada 1932. godine.[53]

Usprkos neuspjehu oglednog grada, Sovjetski Savez ipak je uspio izgraditi novo urbano društvo. Utopijske težnje iz dvadesetih godina ustupile su mjesto gruboj stvarnosti industrijskog razvoja, ali se snažna utopijska jezgra ipak zadržala i u realnijim vidovima staljinističkog planiranja. Kako se pretpostavljalo, novi su gradovi bili središta proleterske kulture i partijske moći, palače rada zamijenile su raskošne dvorce, rušili su crkve kako bi dobili prostora za partijske zgrade, a diljem Sovjetskog Saveza otvarale su se bolnice i škole, često smještene u primitivnim drvenim barakama i improviziranim objektima. I nacionalsocijalistički program gradnje trebao je stvoriti

osjećaj zajednice - ali zajednice svjesne rasnog naslijeđa i veličanstvene budućnosti. Ogledni nacionalsocijalistički gradovi bili su prepuni zgrada s ratničkim asocijacijama i političkih spomenika koji su trebali zamijeniti javne zgrade neherojskog buržoaskog doba. I u jednoj i u drugoj diktaturi gradovi su postali glavni fizički izraz novoga društva.

Društvena vizija kao jedan od središnjih elemenata obiju diktatura bila je doslovce utopijska. Poput idealnoga grada Thomasa Morea, obje su težile savršenom društvu prisiljavajući svoje podanike da se natežu s nesavršenom sadašnjošću. Preobražajnim žarom režima stari je poredak trebao prerasti u novi, u kojem se nekadašnji egoizam napušta u korist kolektivnog "mi". Savršenstvo je trebalo postići po cijenu napuštanja sadašnjosti i prihvaćanja budućeg vremena s apokaliptičnim oduševljenjem. "Država mora djelovati", pisao je Hitler, "kao čuvar tisućljetne budućnosti pa -se želje i sebičnost pojedinca moraju svesti na ništicu i pokoriti se".[54] Socijalistički projekt pod Staljinom temeljio se na ideji borbe protiv preživjelih elemenata klasne sebičnosti i konačnoj pobjedi zlatnoga doba komunističkog kolektivizma. Bez obzira na Marxovo odbijanje utopijskog razmišljanja, središnja marksistička težnja jest stvaranje idealnog društva koje će se razviti preobrazbom u revolucionarnoj borbi.

Sovjetski i njemački sustav nisu težili za istom idealnom državom, ali ih je spajao jedan zajednički cilj: stvaranje besklasnog društva. Ta istovjetnost cilja nije bila slučajna. I Staljin i Hitler bili su rezultat snažnog vala poslijeratnoga protuburžujskog osjećaja, koji je predratno "buržujsko doba" smatrao prije svega krivcem za stvaranje klasno podijeljenog društva. Kao dobar Marxov učenik, Staljin je

mrzio buržoaziju kao utjelovljenje društvenih represivnih snaga; bio je isto tako iskreni protivnik buržujskih vrijednosti, smatrajući ih preuzetnima i nečasnima. Hitlerove vatrene protuburžujske govore dvadesetih godina često smatraju jezikom pivnice, koji je postupno napustio kad je stranka stekla veće poštovanje, a stjecanje vlasti postalo vjerojatnije. Takvim se stavom podcjenjuje mjera u kojoj su Hitler i dobar dio nacionalsocijalističkog pokreta smatrali sebe nasljednicima buržujskog stadija u povijesti. U *Mein Kampfu* Hitler je pozivao mlade Nijemce da "budu konačni svjedoci potpunog sloma buržujskog poretka".[55] Tijekom dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća neprijateljski stav prema buržoaziji bio je središnja nit koja se provlači kroz Hitlerove napise i govore. Kako je 1932. primijetio Ottu Wageneru, jednom od gospodarskih stručnjaka u stranci, poslovna buržoazija "zna samo za profit. 'Domovina' je za njih samo puka riječ". Na kongresu stranke 1936. Hitler je vjernim pristašama stranke objavio kako Njemačkoj trebaju "čvrsti i odlučni ljudi, a ne slabi malograđani".[56] Privatno je pozdravljao sovjetski komunizam zbog toga što se otarasio ruske buržoazije, "beskorisne za čovječanstvo". Potkraj Trećeg *Reicha,* u siječnju 1945., izjavio je krugu slušatelja: "Dobu buržoazije došao je kraj, i ono se neće nikada vratiti."[57]

Izraz "buržoazija" značila je nešto posebno i Hitleru i Staljinu. Taj je izraz često nekritično obuhvaćao stare elitne društvene slojeve općenito, buržoaziju u pravom smislu riječi kao i veleposjednike i plemstvo. U Sovjetskom Savezu buržuj je bio svatko tko nije potekao iz siromašnog seljaštva ili radničke klase. Budući da se klasni identitet nije nikada jasno odredio nakon 1917. godine, riječ "buržoazija"

upotrebljavali su protiv svih vrsta takozvanih "nekadašnjih ljudi" - svećenika, carskih časnika, kontrarevolucionara iz građanskog rata, pa i novog vala trgovaca i špekulanata koje je dvadesetih godina stvorila Nova ekonomska politika.[58] Buržuj je prema definiciji bio čovjek zainteresiran za sebično potkopavanje novog revolucionarnog poretka i potencijalni izopćenik. Hitler je također tumačio riječ "buržoazija" hotimice netočno. Ponekad je spominjao gornjih "deset tisuća" ili čak "stotinu tisuća" u njemačkom društvu, uključujući u njih ne samo industrijalce i bankare nego i plemiće, generale i veleposjednike. Smatrao je da su stari elitni slojevi krivi za stvaranje klasne zavisti, zato što im je glavna težnja bila goli materijalni interes i zato što se nisu obazirali na to kakav je socijalni utjecaj to imalo na ljude koje su zapošljavali. Nije mu se sviđala njihova politička plahost - "gomila kukavičkih govana" nazvao ih je 1922. - i kulturna arogancija. Stoga je, poput Staljina, odlučno naumio buržoaziju kao tvorca socijalne rascjepkanosti isključiti iz stvaranja novoga političkog poretka.[59]

Umjesto klasnog društva, oba su diktatora težili za idealom organske zajednice. Razliku između "društva" *(Gesellschaft)* i "zajednice" *(Gemeinschaft)* razradio je u 19. stoljeću njemački sociolog Ferdinand Tönnies. Dvadesetih godina 20. stoljeća tu su razliku svi prepoznavali i o njoj uvelike raspravljali. Prema tim raspravama, "društvo" je racionalna udruga pojedinaca organiziranih radi ostvarenja staleških ili klasnih interesa; za razliku od toga, "zajednica" je socijalni organizam vezan nesebičnim opredjeljenjem svojih članova za cjelinu. Komunizam se lako mogao svrstati u drugu kategoriju s obzirom na svoju idealnu

postklasnu zajednicu utemeljenu na društvenom zajedništvu i suradnji. I nacionalsocijalizam je sebe definirao kao pokret usredotočen na ideal zajednice, ali se ta zajednica temeljila na zajedničkom služenju naciji odnosno *Volku* i zajedničkom rasnom identitetu. I jedan i drugi predstavljali su ono što je njemački pisac Bogislav von Selchow nazvao "doba 'nas'" *(Wirzeit*), koje je zamijenilo odumrlo buržujsko "doba ega" *(Ichzeit).*[60] Zajedničarski karakter obaju sustava sažeto su odražavali sovjetski izraz "drug" i njemačka riječ *Volksgenosse* (drug kao pripadnik njemačke narodne zajednice tj. *Volka),* koji su zamijenili individualistički epitet "građanin".

Koncepcija *Volksgemeinschafta* bila je središnji idealistički element nacionalsocijalističkog pokreta. Ideja isključive zajednice organizirane na načelu "istorodnosti", u kojoj je pripadnost klasi zamijenjena zajedničkim služenjem cjelini, potječe iz 19. stoljeća, a dvadesetih godina njome su se uvelike koristili. Hitler je u potpunosti dijelio to mišljenje o utopijskoj čežnji. Načelo nove nacionalsocijalističke države, rekao je na jednom skupu u studenom 1937. godine, valja potražiti u "ujedinjenoj narodnoj zajednici"[61] a ne u "kršćanstvu ili u teoriji države"; to se jedinstvo temelji na zajedničkoj krvi i zajedničkoj rasnoj svijesti. Zbog tog objedinjujućeg načela pojedinac mora potisnuti svoj egoizam radi dugoročnog očuvanja zajednice. Ponovno prema Hitleru 1933.: "Osamljeni pojedinac stvar je prošlosti... Narod ostaje. Pojedinac se mora polako navikavati na ideju da je njegovo osobno 'ja' beznačajno u odnosu na biće cijeloga naroda".[62] Parola "potrebe naroda prije potreba pojedinca" ponavljala se kao mantra tijekom cijele diktature.

Pokret je taj oblik zajednice prikazivao kao "socijalizam rase", i ta je ideja izravno izvedena iz takozvanog "nacionalboljševičkog" stajališta mnogih njemačkih radikalnih pisaca dvadesetih godina 20. stoljeća. Ideal službe naciji ukidao je konvencionalne klasne razlike: "Ne priznajem ni buržuje ni proletere", izjavio je Hitler 1927., "priznajem samo Nijemce".[63] Zajednički rad za *Volk* trebao je nadvladati stvarnost društvenih razlika. U nacionalsocijalističkoj zajednici vrijednost rasno prihvatljivih pojedinaca mjerila se prema njihovoj spremnosti da pridonesu općem dobru naroda bez obzira, kako je ponovno izjavio Hitler, "na socijalno podrijetlo, klasu, zanimanje, obrazovanje..."[64] Glavni cilj integracije u narodnu zajednicu bila je njemačka radnička klasa, koju je trebalo osloboditi od otuđujućeg iskustva klasnog društva i izbaviti iz napasti komunizma.

Mogućnost odvlačenja radnika od marksizma podržavala je aktivnosti stranke tijekom prvih godina postojanja. Stvaranje nacionalno svjesnog radništva - "drug s crvenom suknenom kapom mora postati drug u nacionalnoj zajednici" - smatralo se kritičnom kušnjom za novu idealnu državu.[65] Osnivanjem Njemačke radne fronte 10. svibnja 1933. godine, goleme udruge koja je zastupala sve zaposlenike, od fizičkih i kvalificiranih radnika do direktora, trebalo je postupno pomiriti radnike i državu u besklasnoj budućnosti. Prvoga svibnja 1933. godine Hitler je javno govorio o važnosti fizičkog rada kad on jednom postane "lojalan i pošten", a ideja o "časti rada", izražena na mnoge simbolične načine, trebala je zaliječiti rane što ih je običnom radniku nanijela bezosjećajna klasa poslodavaca.[66] Tijekom dvadesetih godina Hitler je stalno propovijedao o

potrebi integriranja radnika kao predstavnika elementarne životne sile, "nositelja žive energije" naroda. I u ovom slučaju Hitler je bio u nesuglasju s onim elementima u stranci koji su hvalili seljaka kao temelj rasne zajednice.[67] Pokret je općenito bio skloniji ideji "nacionalnog" radnika. Hitler je bio naklonjeniji radnicima jer ih vodi nagon a ne razum, kako je izjavio na jednom stranačkom skupu 1938. godine, "a iz nagona izvire vjera". Uspjeh stranke u privlačenju potpore radnika potvrdio je popis članova stranke 1935. godine, prema kojemu je gotovo 30% članstva bilo iz redova fizičkih radnika, a dodatnih 20% iz redova činovnika[68].

Težnja za stvaranjem besklasne zajednice u Sovjetskom Savezu bila je suočena s posve drukčijim problemom. Ondje je radnik, posve razumljivo, bio uključen; problem je bio kako nadvladati klasu uključujući ne-radnike u novi sustav. Komunisti se nakon 1917. godine nisu zavaravali da su ukinuli klase. U dugoročnom smislu, cilj revolucionarne države bilo je komunističko društvo bez klasa u marksističkom smislu kao jedinstvena zajednica utemeljena na društvenom vlasništvu i kolektivnom trudu. Priroda te zajednice rijetko se jasno formulirala jer je stvarnost u Sovjetskom Savezu očito bila daleko od zamišljene budućnosti. S ukidanjem klasa komunizam bi po definiciji postao "narodna zajednica" iz koje bi bili isključeni klasni neprijatelji, socijalistička zajednica zasnovana na znanstvenim načelima organizacije i kolektivističkom mentalitetu.

Klase su dvadesetih godina prošloga stoljeća još bile otvoreno pitanje. Uvođenjem Nove ekonomske politike milijuni seljaka postali su potencijalni ruralni kapitalisti,

pojavila se nova klasa malih trgovaca i trebalo je angažirati domaće i strane buržujske stručnjake radi pomoći u gospodarskoj obnovi. Radnička klasa u gradovima dosegnula je broj iz carskog doba tek 1926. godine. Zajedno s urbanim radništvom, siromašni seljaci i seoski težaci te neburžujska inteligencija ("proleteri po uvjerenju") činili su jezgru zamišljene buduće komunističke zajednice.[69] Samo ti "trudbenici" imali su pravo glasa 1918. godine. Sovjetsko je društvo, začudo, ostalo razlomljeno po tradicionalnim klasnim razlikama. Iako su carski staleži *(soslovija)* ukinuti u studenom 1917., klasni identitet netrudbenika i dalje se izražavao istim predrevolucionarnim kategorijama. Samo članovi partije nisu morali otkrivati svoje *soslovije* ili *soslovije* svojih roditelja. Potomci klasnih neprijatelja, tzv. *lišenci* (osobe lišene građanskih prava), nisu se mogli učlaniti u partijske udruge niti su mogli pohađati visokoškolske ustanove. Kada je 1928. godine započela kampanja protiv kulaka i privatnih trgovaca ili *"nepmana",* dodali su ih na popis klasnih neprijatelja i lišili istih prava.[70] Četiri godine kasnije režim je konačno ukinuo posljednji ostatak staroga društvenog poretka, radnu zajednicu ili *artelj.* Te male radne zajednice, uobičajene u graditeljstvu i rudarstvu, potjecale su iz starijih vremena. Vodili su ih izabrani "starješine", a radnici su zajedno stanovali i radili u timu, i bili su plaćeni iz zajedničke kase. Staljinu se nije sviđala njihova neovisnost, pa su pod njegovim pritiskom ukinuti svi oblici zajedničkog rada, a njihovi članovi uključeni u brigade revolucionarnih udarnika.[71]

Početkom tridesetih godina Staljin i njegovi politički istomišljenici pokrenuli su svoj veliki utopijski eksperiment.

Kampanje kolektivizacije i industrijalizacije bile su sredstva za stvaranje uvjeta za komunističku zajednicu, u kojoj je klasa napokon uništena kao društvena kategorija, pa ju je trebala zamijeniti zajednica utemeljena na herojskoj socijalističkoj izgradnji.[72] Staljin je stalno upozoravao kako će tijekom toga opasnog razdoblja klasni neprijatelji postati još očajniji, a klasna borba žešća. "Umirući ostatci", kako je izjavio na plenumu Centralnog komiteta u siječnju 1933. godine, "kradomice nas potkopavaju, uništavaju kolhoze, kradu javnu imovinu, inficiraju stoku kugom i bedrenicom." Besklasno društvo, nastavio je, ostvarit će se tek pošto država uništi "preostale buržujske odrede".[73] Godinu dana kasnije, na Sedamnaestom kongresu partije, delegati su zahtijevali stvaranje besklasnoga socijalističkog društva iskorjenjivanjem ostataka kapitalističke svijesti tijekom drugoga petogodišnjeg plana. U svom konačnom govoru na kongresu Staljin je iznio program organizirane klasne borbe radi konačnog ukidanja klasa.[74]

To je ukidanje značilo zatočenje i izgnanstvo milijuna seljaka i stvaranje sve većeg broja logoraša, navodnih klasnih neprijatelja, u koncentracijskim logorima. Režim je istodobno hvalio oplemenjivanje fizičkim radom u gradnji novog poretka. Kako se tvrdilo, radnici "razmišljaju konkretnije... od buržujskih intelektualaca".[75] Predodžba o herojskom trudbeniku kao težištu stvaranja socijalističke sutrašnjice imala je mnogo zajedničkih osobina s idealiziranom predodžbom o nacionalsocijalističkom radniku. I jednu i drugu uzdizali su kao uzor koji treba oponašati, i u oba sustava fizički se rad smatrao stvarnim poticajem i moralnom potvrdom. U jednom od svojih rijetkih izlaganja o naravi komunizma, Staljin ga je odredio

kao sustav u kojemu su svi "podjednako dužni raditi".[76] Potkraj 1936. godine Staljin je objavio da je borba za stvaranje besklasnog društva bila uspješna. Kad su uklonjene sve eksploatatorske klase, ostali su samo radnici, seljaci i inteligencija, čiji se pripadnici uglavnom potjecali iz jedne ili druge kategorije. Te skupine, tvrdio je Staljin, nisu uopće klase u starom smislu riječi, nego graditelji "novoga, besklasnog, socijalističkog društva" koje karakterizira "kolektivno vlasništvo" i "kolektivni rad" i ukidanje socijalnih suprotnosti.[77]

Stvaranje novih oblika zajednice, koji se razlikuju od starog društva iz kojega su potekli, nije značilo kraj socijalnih razlika ni u jednom ni u drugom sustavu. U idealnoj državi kakvu su zamišljala oba režima, klasne razlike koje su se prije temeljile na karakteristikama kapitalističkog društva pretvorene su u funkcionalne kategorije. U jednom i u drugom sustavu očekivalo se kako će svi članovi zajednice pozitivno pridonijeti cjelini najvećim zalaganjem. I oni koji su bili isključeni iz zajednice, zatočenici u logorima i kaznenim kolonijama, trebali su posvetiti svoj rad zajednici koja ih je izolirala i kaznila. To je u Sovjetskom Savezu dovelo do odbacivanja grubog egalitarizma i prihvaćanja raspodjele društvenih zadaća prema sklonostima i stručnim mogućnostima. Kako je Staljin istaknuo u istom govoru na Sedamnaestom kongresu partije, jednakost znači podjednaku obvezu na rad i na dobivanje nagrade za rad, a ne da svatko radi isti posao ili dobiva istu plaću ili živi istim životom. To bi bilo "klevetanje marksizma".[78] Pod Staljinovom diktaturom nagrada za različite zadaće bila je također različita, a

iznimna predanost izgradnji socijalizma donosila je povlastice i posebne nagrade.

Ravnopravno članstvo u narodnoj zajednici nije ni u Njemačkoj značilo jednostavni egalitarizam. "Najviše vrijedi onaj", tvrdio je Hitler, "koji je spreman posvetiti svu svoju djelatnost zajednici."[79] Po njegovu mišljenju, učinkovitost države izražavala se stupnjem otkrivanja i pronalaženja najboljih rasnih umova bez obzira na njihovo društveno podrijetlo. Cilj nije bio klasno nadmetanje, nego racionalna raspodjela društvenih zadaća. Bio netko radnik ili inženjer, vratar ili direktor tvornice, sve ih je trebala sjedinjavati spremnost na nesebičan rad za dobrobit zajednice. Hitler se sam nadao da će se u jednom trenutku grube nejednakosti dohotka izgladiti sustavom "stupnjevitog nagrađivanja", koji bi odražavao prirodu doprinosa svakog rasnog druga rasi u cjelini, uključujući "smetlare".[80] Ta idealizirana zajednica bila je izraz društveno učinkovitog razgraničenja funkcija, u kojemu učinak *(Leistung)* određuje mogući doprinos pojedinca cjelini. Društvene težnje obaju sustava odlikuju se racionalizacijom gospodarstva i društva pravilnim iskorištenjem ljudskih kapaciteta u službi zajednice.

Ljudi s praktičnim znanjem bili su ključne osobe u promicanju gradnje novoga društva. Građevine u novom okruženju mogle su nastati samo trudom inženjera, arhitekata, tehnologa i urbanista. Nestajanje klasnog identiteta i konvencionalne klasne moći trebalo je stvoriti tehnokratskije društvo koje će voditi stručnjaci, poticani željom da ovladaju tehničkim problemima za zajednicu a ne imperativom institucionalne sebičnosti ili klasne pohlepe. Te zamisli nisu bile ograničene samo na diktature o kojima

je ovdje riječ. U cijelom razvijenom svijetu bilo je pobornika ideje da moderno društvo treba planirati nesebična elita planera i tehnologa.[81] I Njemačkoj i Sovjetskom Savezu trebalo je tehničko znanje radi promicanja industrijskog razvoja, urbanističke obnove i jačanja vojne moći bez obzira na narav društvenih eksperimenata kojima su se jedna i druga zemlja istodobno bavile. Međutim, namjerni napad na klasu osiguravao je tehničkim dužnosnicima veći društveni ugled i u jednom i u drugom režimu.

I jedan i drugi diktator bili su uvjereni da je tehnika bitno sredstvo izgradnje društva. Kao što je dobro poznato, Hitler je bio opčaran modernom tehnikom. "Lud sam za tehnikom", izjavio je svom krugu 1942. godine.[82] Njegovo zanimanje za masovnu motorizaciju, na primjer, vezivalo je njegovu koncepciju "narodne zajednice" s praktičnim pitanjima poput cestogradnje i prozvodnje automobila. Hitler je u zatvoru 1924. godine pročitao autobiografiju Henryja Forda, pa je sebe smatrao njemačkim Fordom koji će običnom radniku i seljaku dati jeftin automobil i time izbrisati razliku između bogatih vlasnika automobila i ostatka društva. U rujnu 1933. pozvao je u Berlin austrijskog projektanta automobila Ferdinanda Porschea i zamolio ga da proizvede "jeftin obiteljski automobil... automobil za narod".[83] Revolucionarna konstrukcija malog, zbijenog automobila koja je iz toga proizašla ubrzo je postala poznata kao "narodni automobil" - *Volkswagen.* Njemačka automobilska industrija kasnila je s proizvodnim planovima, pa je Hitler cijeli projekt prebacio Njemačkoj radnoj fronti. Nakon planova za automobil slijedili su planovi za "narodni traktor", koji je trebao ubrzati

modernizaciju njemačke poljoprivrede. Istodobno je projektirana mreža od 6000 kilometara brzih višetračnih autocesta; do 1939. izgrađena je polovina pod vodstvom Fritza Todta, inženjera i oduševljenog nacista.

Todt je bio primjer nove tehnokratske elite "narodne zajednice". Bio je član stranke od 1923. godine i Hitlerov miljenik; 1934. podređen je izravno Hitleru i zadužen za sva tehnička pitanja. Zahvaljujući službenom položaju generalnog građevinskog inspektora, imao je središnju ulogu u fizičkoj preobrazbi novog poretka u svim njegovim mnogobrojnim aspektima. Njegova organizacija nije gradila samo ceste nego i nove gradove i utvrde na njemačkoj granici s Francuskom, *Westwall* ("zapadni bedem; Siegfriedova linija). Samo u zimi 1938, -1939. na tim je utvrdama radilo pola milijuna radnika, a potrošeno je 30% njemačke proizvodnje cementa.[84] Todt je bio i na čelu nove inženjerske organizacije, Glavnog tehničkog ureda, koji je okupio 300.000 njemačkih inženjera. Todtov pristup tehnici bio je potpuno u skladu s novim stajalištima društva koje se temeljilo na uspješnom radu za zajednicu a ne za klasu, u kojem će germanska tehnika postati "stup države" pružajući tehnička sredstva za osiguranje nacionalnog opstanka i razvoja i istodobno premošćujući modernistički jaz između tehnike i kulture.[85] Njemačka tehnička zajednica općenito je podupirala ideju prema kojoj je germanska tehnika procvat takozvanog "njemačkog bića", posve različita od bezdušne američko-židovske tehnike. Želja za uključivanjem tehnike u organsku zajednicu kao glavnog sredstva za njezinu preobrazbu - "primat tehnike" *(Primat der Technik)* kako se 1934. izrazio jedan inženjer sklon

filozofiji - bila je važna nit u protuburžujskom raspoloženju koje je prevladavalo u predhitlerovskim godinama.[86]

I Staljin je priznavao neophodnost tehnike. Rješavanje praktičnih izazova bilo je bitno za stvaranje znanstvenog socijalizma. U tehniku nije bilo potrebno unositi nestvarne ideje poput rasnog bića ili duhovnog zdravlja, jer je njezin primat bio sam po sebi očit. "Tehnika odlučuje o svemu u obnovi", tvrdio je Staljin.[87] Njegov omiljeni film bio je navodno *musical* "Volga! Volga!", snimljen 1938. godine, glazbena komedija koja završava s trijumfalnim dovršenjem kanala Moskva-Volga, koji su izgradili mnogobrojni logoraši: 55.000 logoraša velikodušno je amnestirano nakon završetka, ali tisuće i tisuće izgubile su život tijekom gradnje.[88] Sovjetski Savez bio je suočen s nepostojanjem velike zajednice stručnjaka, neokaljane, u očima režima, ostatcima buržujskog idealizma ili ljagom kontrarevolucije. Uspostava nove kategorije stručnjaka imala je i političku i praktičnu svrhu: socijalističku zajednicu mogla je na kraju izgraditi samo inteligencija čiji se interesi poklapaju s društvenim težnjama režima. Na početku prvoga petogodišnjeg plana 1928. godine Staljin je zatražio izradu brzog programa obrazovanja novog sloja tehničkih stručnjaka iz politički podobnog dijela stanovništva, "iz radničke klase, partije i Komsomola".[89]

Odbacivanje "buržujskog" inženjera kao sredstva modernizacije društva bilo je središnja značajka šire borbe za stvaranje besklasnog društva. U sovjetskom modelu tehnička inteligencija nije mogla preuzeti glavnu ulogu dok radnici ostaju iza kulisa. Potkraj dvadesetih i početkom tridesetih godina 20. stoljeća mnogi su inženjeri angažirani iz inozemstva, pa su stoga, naravno, bili sumnjivi, ili su

potjecali iz povlaštenijih socijalnih ili obrazovnih sredina. Stručnjaka se stereotipno smatralo rušiteljem ili saboterom. Paradoks se rješavao forsiranom izobrazbom sovjetskih mladića i žena, koji su trebali postati *praktiki,* osobe s iskustvom ali bez diplome, te s neokaljanim proleterskim karakteristikama.[90] Već 1931. godine program tehničke izobrazbe obuhvatio je tri milijuna polaznika; naglasak je stavljen na usko praktično školovanje, izravno povezano s proizvodnjom i izgradnjom. S napretkom industrijalizacije, *praktiki* su donekle počeli ustupati mjesto sve većem broju radnika sa završenom tehničkom školom ili fakultetom, jer su te škole mogle dati višu razinu obrazovanja, no tijekom tridesetih godina još se zadržala generacija tehničke inteligencije koja je bila više orijentirana na praksu i socijalno skromnijeg podrijetla. Od 1933. do 1941. postotak tehničke i rukovodilačke inteligencije iz viših obrazovnih ustanova pao je s 22 na 17%, dok je postotak onih koji su nekad bili *praktiki* porastao s 59 na 66%.[91] Novoj besklasnoj državi uzor je bio herojski inženjer-radnik, i tisuće su promaknute na položaje na kojima su prije bile osobe diskvalificirane zbog podrijetla ili obrazovanja tijekom čistki.

Nova besklasna društva trebala su razviti funkcionalnu a ne društvenu elitu. Taj je cilj bilo lakše postići u Sovjetskom Savezu, u kojemu su društvene kategorije bile vrlo nestabilne prvih dvadeset godina nakon 1917. Društvena pokretljivost bila je neizbježna posljedica uništenja starije elite i društvenih klasa te forsirane industrijalizacije. Seljaci su odlazili u gradove i pretvarali se u radnike, pa su milijuni jednih i drugih postali nadzornici, niži rukovodioci i tehničari, a tisuće su se uzdigle na položaj direktora i

inženjera. Za razliku od Lenjinova doba, u Staljinovu Politbirou samo jedan član nije bio iz puka. Zbog oblikovanja izrazito moderne društvene strukture Sovjetski Savez mogao je pod Staljinom stvoriti društvene uvjete za ukidanje klasa naslijeđenih iz predrevolucionarnog razdoblja, i takav je ishod olakšao postizanje staljinističkog ideala o pretežno proleterskoj zajednici. Bilo je teže odlučivati o društvenom ishodu u Hitlerovoj Njemačkoj jer ondje su se idealisti morali baviti ustaljenim društvenim ustrojem i naslijeđenom elitom. Socijalna analiza nacionalsocijalizma pokazuje da se zadržala klasifikacija na seljake, radnike, namještenike, samostalne obrtnike i visokoobrazovane stručnjake. Zaključak da diktatura zbog toga nije znatno utjecala na dugoročni strukturni razvoj njemačkog stanovništva, da je radnik ostao radnik a inženjer inženjer, ipak zanemaruje značajno ubrzanje društvene pokretljivosti i, nadasve, konsolidaciju nacionalsocijalističke elite koja je odgovarala društvenom utopizmu režima, kao što su se sve prisutniji *praktiki* uklapali u projekciju komunističke budućnosti.

Svaka od stotina fotografija Hitlera okruženog skupinom vojnih časnika i stranačkih dužnosnika, predstavnika bezbrojnih društava i udruga nastalih nakon 1933., pokazuje u kojoj je mjeri stranka stvarala elitu koja se jasno razlikovala od svega prethodnoga. Odluka prema kojoj je svatko morao nositi nekakvu uniformu bila je izraz samosvijesti i trebala je, kako se Hitler izrazio, "Nijemcima omogućiti da hodaju ruku pod ruku bez obzira na društveni položaj".[92] U uniformi je nestajala vidljiva podjela između "zapeglana pregiba na hlačama", kako ga je nazivao Hitler, i "radničkog kombinezona". Na uniformi je zamršenim

sustavom ukrasnih oznaka i znački bilo lako pokazati funkciju, ali ne više u smislu konvencionalnih klasnih razlika. Kao i u Sovjetskom Savezu, nova njemačka elita odlikovala se i praktičnom funkcijom i političkom lojalnošću. Potkraj tridesetih godina Hitler je počeo unaprjeđivati praktičare sa stranačkim stažem. Fritz Todt bio je očit primjer, ali bilo je i mnogo drugih. Znakovita je činjenica da je odabrao najprije Todta, a zatim svojeg graditelja Alberta Speera, za ministre naoružanja tijekom rata, premda ni jedan ni drugi nisu imali vojničkog iskustva, dok su mladi lojalni tehnokrati sve više potiskivali visoke vojne časnike s odgovornih tehničkih i gospodarskih položaja. Od 1939. golemu njemačku državu vodili su uglavnom ljudi koje je odabirala i imenovala stranka zajedno s mlađim dužnosnicima koji su brzo napredovali zahvaljujući stručnosti i stranačkoj članskoj iskaznici. Dvadesetih godina mladi Adolf Eichmann bio je sitni trgovac. Članstvo u stranci i zatim u SS-u dovelo ga je 1939. na visoki položaj u glavnom uredu Službe sigurnosti. Zbog zloćudne učinkovitosti u rješavanju židovskog pitanja postao je jedan od najvažnijih organizatora genocida dvije godine kasnije.[93]

U stranačkoj mašineriji bilo je na tisuće eichmanna. Sastav njemačkog društva mijenjao se sukladno članstvu u stranci i njezinim podređenim institucijama. Članovi su uglavnom bili radnici i namještenici, vrlo nalik na novi sloj zaposlenika koji se sve više i brže uzdizao u Sovjetskom Savezu. Trećina članova SS-a potjecala je iz redova fizičkih radnika; od 1933. do 1942. udio radnika koji su svake godine pristupali stranci povećavao se 30 do 43% svake godine, a udio namještenika 26 do 32%. Dvije trećine osoba

koje su se do 1939. učlanile u stranku bili su radnici ili namještenici.[94] Velik dio onih koji su ušli u stranku i stranačke institucije bili su mladi ljudi. Polovina muškaraca primljenih u SS bila je mlađa od 30, a 85% od 40 godina.[95] Društvenu potporu nacionalsocijalističkom eksperimentu dao je poslijeratni naraštaj, koji je htio iskoristiti novi institucionalni ustroj za poboljšanje svojeg društvenog statusa - ne prijelazom iz jedne konvencionalne klase u drugu, već posve izvan klasnog okvira. Eichmann nije stekao svoj društveni položaj nakon 1933. skokom iz malograđanskog okruženja na višu društvenu razinu nego svojom ulogom SS-ovskog časnika i rasnog birokrata. Stranačka se elita revno trudila stvoriti posebni društveni establišment koji će oboriti stara pravila socijalnih razlika i klasnog snobizma. Taj je novi naraštaj postao samozvana politička kasta čije su se društvene pretenzije i društveni identitet temeljili na lojalnosti Hitleru i nacionalsocijalizmu, na rasnim kriterijima selekcije ili na nejasno definiranim osobinama "vodstva", a ne na konvencionalnoj klasnoj pripadnosti.

Društvene posljedice gradnje organskih zajednica pod vodstvom miješane stranačke/partijske/tehnokratske elite i pod prevlašću stranačkih/partijskih institucija nisu bile iste u Sovjetskom Savezu i u Njemačkoj. Sovjetski je cilj bio stvoriti zajednicu koja će seljacima i radnicima dati više prilika da pokažu svoje prirođene sposobnosti u gradnji socijalizma i ukidanju klasa. Aktivni, marljivi i politički prihvatljivi proleteri bili su društveno vrijedni. Njemački je ideal bila krvna zajednica u kojoj je služenje rasi ili naciji bila opća obveza radi njezina trajnog očuvanja i u kojoj je "rasna vrijednost" a ne zasluga bila mjerilo istinske

društvene vrijednosti. Iako očito slična oblika, ove dvije društvene utopije temeljito su se razlikovale u cilju.

Društveni idealizam jedne i druge diktature bio je najočitiji u ideji "novoga čovjeka" koji će izgraditi novo društvo i hodati njegovim novim gradovima. I u jednoj i u drugoj društvenoj viziji, komunističkoj i nacionalsocijalističkoj, pretpostavljalo se da će se građani Utopije razlikovati od tadašnjih ljudi. Lenjingradski profesor Nikolaj Andrejevič Gredeskul pisao je 1926. godine o sovjetskoj budućnosti u kojoj će živjeti preobraženi pojedinci: "Oni će drukčije razmišljati, drukčije osjećati, imati drukčiji karakter i drukčije međusobne odnose." Ti će pojedinci biti nalik na "prekrasnog čovjeka budućnosti" Lunačarskog, dijelom radnici, dijelom mislioci.[96] Nada da će društvena revolucija pozitivno promijeniti ljude bila je nadasve važna za njezin cilj. "Plastičnost organizma", kako se izrazio Buharin, omogućit će novom društvu da svoje stanovnike preoblikuje u aktivne, svjesne i čestite članove socijalističke zajednice.[97]

Nacionalsocijalistička opsjednutost "novim čovjekom" dobro je poznata. Ta ideja nije izvedena iz reformatorskih mogućnosti društvene revolucije već iz mogućnosti fizičkog stvaranja novog ljudskog soja. "Stvaranje nije završeno", Hitler je navodno rekao Hermannu Rauschningu. "U biološkom smislu čovjek je očito stigao do prekretnice. Počinje se izdvajati nova ljudska vrsta." Hitler je taj novi oblik nazivao "bogočovjekom" i pripisivao mu svojstva koja bi trebala biti poželjna za snažno pleme budućih Nijemaca (premda ih se ne može stvoriti biološkim putem): oni su trebali biti "neustrašivi", "moćni", "dominantni", "brutalni".[98] Nacionalsocijalizam se obično poistovjećivao s

biološkim stvaranjem muškaraca i žena vrhunskog fizičkog izgleda - takozvanih "arijaca", visokih, plavokosih, plavookih, izrazita profila, skladnih proporcija - idealnih stanovnika Utopije. Hitler je te prekrasne buduće ljude smatrao "čistim i plemenitim materijalom" s kojim će izgraditi novi poredak.[99]

Idealan je čovjek očito imao utopijske korijene. Potkraj 19. stoljeća znanstvenici su počeli primjenjivati nove teoretske biološke spoznaje na ljudsku populaciju. U tome je najvažniju ulogu imao razvoj biologije nakon pionirskih istraživanja britanskog socijalnog biologa Francisa Galtona, koji je 1881. skovao izraz "eugenika" kako bi opisao mogućnost stvaranja zdrave genske zalihe i zdravog demografskog razvoja. Znanstveno zanimanje za kontroliranu evoluciju proizvelo je niz fantastičnih prijedloga za bolje razmnožavanje, uključujući potpuno ženski kolektiv koji bi "poslužio" mali broj rasno odabranih muških "gostiju" odgovornih za širenje vrste i ni za što drugo. Opisujući vlastitu verziju eugeničke utopije, njemački biolog Alfred Ploetz skovao je 1895. godine izraz "rasna higijena" *(Rassenhygiene)* kako bi opisao primjenu eugeničkih načela, i taj je izraz prevladavao u raspravama o rasnom slabljenju i rasnom jačanju sve do tridesetih godina 20. stoljeća.[100] Eugenika je bila doista međunarodna znanost, i pozdravljali su je kao moderno znanstveno sredstvo za sprječavanje društvene degeneracije, trajnog nasljednog invaliditeta pa i kriminaliteta. U Sovjetskom Savezu eugeniku su preuzeli kao ključ za općenitije strategije poslijerevolucionarnog poboljšanja društva. Rusko eugeničko društvo osnovano je 1921. godine, i jedan

od njegovih prvih koraka bilo je osnivanje komisije za proučavanje židovske rase.[101]

Jedno od središnjih pitanja evolucijske biologije ostalo je neriješeno. Darvinisti su smatrali da se svojstva nasljeđuju; francuski biolog Jean Lamarck, jedan naraštaj stariji od Darwina, bio je sklon stečenim svojstvima kao posljedicama prilagodbe na promjene okoliša a ne na promjenu genetičkog obrasca. Sljedbenici Darwina pretpostavljali su da je priroda najvažnija u određivanju ljudskog biološkog razvoja; pristaše Lamarcka bili su uvjereni da odgoj poboljšava čovjeka. Početkom 20. stoljeća te su znanstvene rasprave postale politički aktualne. Socijalisti su bili skloni lamarkizmu jer je poboljšanje društva bilo jasno povezano s promjenama socioekonomskog okruženja. U svojoj brošuri *Anarhizam ili socijalizam* i sam je Staljin snažno zagovarao grubo neolamarkističko tumačenje marksizma: "Da se majmun nije dignuo na noge, njegov bi potomak, čovjek, bio prisiljen zauvijek hodati na sve četiri... Najprije se mijenjaju vanjski uvjeti..."[102] Dvadesetih godina darvinistička biologija potaknula je sve veće zanimanje za genetiku u Sovjetskom Savezu, ali je politička klima bila sklona evoluciji uvjetovanoj promjenama okoliša. Njemački znanstvenik i socijalist Paul Kammerer pokušao je dokazati lamarkistička načela eksperimentima na krastačama. Kada su njegove rezultate raskrinkali kao krivotvorine, ubio se, ali je u Sovjetskom Savezu, koliko god to zvučalo nevjerojatno, snimljen film u kojemu je Kammerer prikazan kao junak revolucionarne znanosti. Genetiku i darvinizam osudili su kao idealističke buržujske znanosti, pa je 1930. Eugeničko društvo raspušteno. Sveučilišta su počela

zatvarati odjele za genetičku biologiju. Veza između genetike i rasizma u nacionalsocijalističkoj misli dovršila je raskid; sovjetski znanstvenici odbacili su ta stajališta kao "zoološku" besmislicu.[103] Tridesetih godina Staljin se pokazao predanim učenikom Lamarcka, pa je svom snagom podupro doktrinu koja je zastupala odlučni utjecaj okoliša i njezina najnotornijeg predstavnika Trofima Denisoviča Lisenka, seljaka koji je postao agronom, čije su pokuse u uzgoju otporne ozime pšenice prethodnim uranjanjem sjemena u vodu hvalili kao primjer nadmoći okoliša nad genima. Iako su se zaključci izvedeni iz Lisenkova primitivnog pokusa pokazali znanstveno neodrživima, njegov su rad hvalili kao veliki napredak praktične proleterske tehnike za razliku od spekulativne buržujske znanosti, a mendelovska genetika stavljena je izvan zakona za cijeli naraštaj. Sa Staljinovom potporom Lisenko je postao vodeći predstavnik sovjetske znanosti nakon 1945. Biologija utemeljena na utjecaju okoliša trebala je utjecati i na razvoj ljudske vrste: u novom sovjetskom društvu čovjeka je trebalo uzgojiti, a ne rađati.

U Njemačkoj je trijumfirao Darwin. Ovdje su u raspravama podržavali mišljenje da se svojstva nasljeđuju i da se snažna rasa može razviti samo prirodnom selekcijom. "Nasljedni faktori", pisao je Eugen Fischer, od 1926. direktor novoosnovanog Njemačkog eugeničkog instituta, "oblikuju sve ljudske osobine - normalne i patološke, fizičke i duševne."[105] Mnogi njemački znanstvenici i socijalni radnici pretpostavljali su da je rasni soj dugoročno sklon degeneraciji ako se, kako je pisao prohitlerovac Fritz Lenz, "snažnima i sposobnima ne dade prednost u razmnožavanju."[106] Znakovito je da se Hitler potpuno

slagao s tom znanstvenom koncepcijom. Darvinizam je odgovarao njegovoj pretpostavci da je cijeli život borba i da život daje prednost najsposobnijima. *Mein Kampf* je začinjen upućivanjima na nasljeđivanje i unutarnju prirodu kao glavnim determinantama ljudske evolucije. Za Hitlera bila je legitimna samo država koja promiče svoj najbolji rasni soj: "Politika je danas potpuno slijepa bez biološkog temelja i bioloških ciljeva."[107] I da lamarkizam nije eksperimentima diskreditiran u međuratnoj Njemačkoj, Hitler bi svejedno promicao darvinizam na njegovu štetu. Novi se nacionalsocijalistički čovjek rađao kao takav, njega se nije uzgajalo.

Stvaranje biološkoga "novog čovjeka" imalo je duboke posljedice u njemačkoj društvenoj i socijalnoj politici. U weimarskoj Njemačkoj širenje zdravoga rasnog soja bio je ideal a ne stvarnost. Nakon 1933. znanstvenici i liječnici koji su prije promicali rasnu higijenu pronašli su režim čija je središnja društvena težnja bila stvaranje zdravoga, sve brojnijeg i rasno isključivog stanovništva kao temelja "narodne zajednice". Stranački Ured za rasnu politiku i SS-ov Ured za rasu i preseljenje, koji je osnovan pod vodstvom Walthera Darrea 1933, angažirali su liječnike i sveučilišne profesore koji su smatrali da se rasa može djelotvorno zaštititi samo prisilnom i izravnom medicinskom intervencijom. Kao prvo, trebalo je pronaći i klasificirati fizička i psihološka stanja koja štete higijeni rase. To je obavljeno brzo. Zaštita genetičkog naslijeđa (*Erbgut*) isključivanjem mogućnosti ramnožavanja među skupinama koje su određene kao genetički nevrijedne bila je osigurana Zakonom o sprječavanju potomstva s nasljednim bolestima, koji je objavljen u srpnju 1933. i stupio na snagu 1. siječnja

1934. Kriminalni recidivizam povezan je s biološkim nedostatcima u dodatnom zakonu, objavljenom u studenom 1933., radi borbe protiv "prisilnog kriminaliteta".[108]

Prevencija je obuhvaćala obvezatnu sterilizaciju ili kastraciju na zahtjev državnih medicinskih, socijalnih i kaznenih vlasti. U zakonu koji je sastavio dr. Arthur Gütt, dužnosnik Ministarstva unutarnjih poslova, član Nacionalsocijalističke stranke i oduševljeni pobornik rasne higijene, bilo je navedeno devet stanja koja ugrožavaju rasno zdravlje: slaboumnost, shizofrenija, manična depresija, nasljedna padavica, alkoholizam, sljepoća, gluhoća, nasljedna tjelesna nakaznost i Huntingtonova bolest (koreja).[109] Dužnosnici obrazovnih, zdravstvenih i socijalnih ustanova imali su pravo upućivati povjerene im osobe novoosnovanim Sudovima za nasljedno zdravlje, koji su odlučivali o obvezatnoj sterilizaciji radi dugoročnih interesa rase. U većini slučajeva sudovi su podržavali preporuku. Najspornija kategorija, "slaboumnost", dopuštala je vlastima sterilizaciju u slučajevima koje su smatrali štetnima za zajednicu a ne za rasu kao takvu, poput skitnje, sitnog kriminala, izvanbračnih spolnih odnosa, poremećenog i delikventnog ponašanja. U prve tri godine primjene toga zakona nalog za sterilizaciju izdan je u 90% slučajeva, većinom zbog slaboumnosti. Do 1945. sterilizirano je prema procjenama 360.000 osoba (i kastrirano više od 2.000 počinitelja seksualnih kažnjivih djela). Prema profilu njemačkog stanovništva što su ga izradili rasni statističari, nasljedna stanja bila su prisutna kod 1,600.000 stanovnika, pa ih je sve trebalo sterilizirati kako bi se očistila genska zaliha.[110]

Službeni probir *(screening)* odabran je kao jedini način za otkrivanje i isključivanje biološki "degeneriranih" osoba. Provedba toga fantastičnog prijedloga početa je 1934. godine. Sve osobe pod liječničkim ili socijalnim nadzorom morale su dati podatke za rodoslovnu i zdravstvenu banku podataka, koju je s vremenom trebalo proširiti na cijelo stanovništvo. Prvoga travnja 1935. godine otvorena je državna mreža klinika za rasnu higijenu u kojoj su se prikupljali i obrađivali podatci. Na obojene kartice upisivao se spol, etničko podrijetlo, rodoslovlje kroz četiri naraštaja, nasljedno medicinsko i psihijatrijsko stanje i eventualni podatci o kažnjavanju. Uspješnost programa bila je različita: Hamburg je registrirao više od milijun profila, Tiringija pola milijuna. Registrirani su pacijenti u psihijatrijskim bolnicama i osobe u staračkim domovima diljem Njemačke. Himmler je 1939. naredio izradu genetskog profila kao redovitog postupka kod svih kriminalnih istraga, uz uobičajeno fotografiranje i uzimanje otisaka prstiju. Novom Uredu *Reicha* za istraživanje obitelji, osnovanom 1935., obraćale su se stotine tisuća Nijemaca kako bi dokazale svoju rasnu i genetsku čistoću.[111] Naslijeđe je postalo mjerilo potvrde društvene prihvatljivosti za one koji su zadovoljavali službenu šablonu rasnog zdravlja i sklonosti; za one koji nisu zadovoljavali taj kriterij, on je postao izopačeno sredstvo društvene diskriminacije i biološkog kažnjavanja.

Ista načela naslijeđa i rasnog zdravlja počela su se ubrzo primjenjivati na brakove. Buduća je rasa ovisila o pametnom izboru bračnog druga, a država je zadržala pravo sprječavanja nepoželjnih bračnih zajednica. Dva zakona, donesena 1935., trebala su osigurati sukladnost braka

biološkom imperativu rase. Zakon o zaštiti njemačke krvi i časti, najavljen na stranačkom mitingu u Nürnbergu u rujnu 1935. godine, zabranjivao je brak ili spolne odnose između Nijemaca i Židova; sljedećeg mjeseca stavljeni su izvan zakona brakovi između zdravih članova rase i osoba s nasljednom bolešću ili nedostatkom. Zdravstvene i rodoslovne potvrde nisu bile potrebne, ali zato vrlo preporučljive, i matičari su mogli uputiti svakoga tko je htio sklopiti brak u kliniku za rasno zdravlje u slučaju sumnje u rasnu podobnost. Obvezatno sterilizirane osobe smjele su sklapati brak samo s neplodnim partnerima, no ta se diskvalifikacija odnosila i na recidiviste, alkoholičare, medicinski registrirane psihopate i 750.000 Nijemaca oboljelih od spolnih bolesti. Čak i kad bi osoba koja je preboljela spolnu bolest prošla ponižavajući postupak uzorkovanja mokraće i krvi, dozvola za sklapanje braka mogla se uskratiti i u slučaju sumnje u izliječenje. Bolesnicima od tuberkuloze, šećerne bolesti, leukemije i astme mogla se uskratiti dozvola s obrazloženjem da su to stanja koja bi mogla ugroziti sretan brak ili negativno, djelovati na potomstvo.[112]

Ostalim stanovnicima režim je prikazivao brak kao jedinstveno opredjeljenje za budućnost njemačkog naroda na koji se treba odlučiti tek poslije duga razmišljanja i razboritih liječničkih pretraga. Ured za rasnu politiku Nacionalsocijalističke stranke objavio je za buduće bračne parove skup smjernica u kojima se naglašavalo da se brak ne temelji samo na ljubavi nego i na rasnim i zdravstvenim kriterijima: "Kada biraš bračnog druga, raspitaj se za njegove/njezine pretke!"; "Ako si nasljedno podoban/podobna, sklopi brak!"; i tako dalje.[113] Isti su se

kriteriji primjenjivali na sustav bračnih zajmova, koji je uveden u lipnju 1933. kako bi se smanjio broj nezaposlenih žena na tržištu rada. U razdoblju od osamnaest mjeseci odobreno je 365.000 zajmova parovima kod kojih nije bilo bioloških ili društvenih razloga za prigovor. Pola je molbi odbijeno zbog tjelesne ili duševne zaostalosti.[114] Glavna svrha braka bilo je rađanje djece ("Imaj što više djece!", glasila je posljednja naredba na stranačkom popisu). Brakove bez djece službeno su registrirali kao domaćinstva a ne kao obitelji, i bili su zbog svog propusta izloženi većem pritisku medicinskih i socijalnih službi (i plaćali veće poreze). Uvedeni su veliki obiteljski doplatci, primjerice jednokratni fiksni doplatak za velike obitelji i mjesečni doplatci po određenoj ljestvici, koji su do 1941. stajali državu milijardu maraka na godinu.[115] I te povlastice mogle su se izgubiti ako se u obitelji dokazalo društveno zastranjenje ili tjelesna abnormalnost. Namjernim kažnjavanjem najslabijih domaćinstava umjetno je dodatno potaknuta prirodna selekcija.

"U mojoj državi", izjavio je Hitler, "majka je najvažniji građanin." Na stotinama propagandnih plakata propagirala se idealna predodžba nove žene kao zadovoljne i sposobne životne družice, ali ponajprije kao uzor herojske plodnosti. Dvanaestog kolovoza svake godine, na rođendan Hitlerove majke, tisuće majki dobivale su medalje, brončanu za četvero ili petero djece, srebrnu za šestero ili sedmero, zlatnu za osmero i više.[116] Stereotipi nacionalsocijalističke retorike bili su žena kao majka i pomoćnica i muškarac kao borac i mislilac. No spolne su uloge bile složenije. Žena kao majka bila je nekoć i djevojka koja je odlazila na duge izlete u organizaciji stranke, koja je obavila svoju "jednogodišnju

dužnost" (*Pflichtjahr*) obrađujući zemlju u dobi od osamnaest godina i koja je usvojila kulturu održavanja kondicije uobičajenu diljem međuratne Europe. Prema statističkim podatcima, 1939. godine radilo je u Njemačkoj 4 milijuna žena, 37,3% radne snage. Na jednoj upadljivoj slici u stranačkom kalendaru za 1939. prikazano je deset djevojaka s pletenicama u kratkim hlačicama i majicama te s kopljem u ruci; ispod slike bio je potpis "Buduće majke". Idealna je žena mogla biti i snažna, neovisna, uzor životne snage i hrabrosti; ako je umjesto vojne službe rađala djecu, to joj se priznavalo u vojni rok. Tijekom ratnih godina SS je čak promicao projekt prema kojemu bi neudane žene mogle rađati djecu za *Vaterland* bez društvene osude. Polovinu od 12.000 djece rođene u SS-ovskim rodilištima *Lebensborn* rodile su neudate majke.[117] S druge strane, brak nije bio nepovrediv ni za rasno podobne. Vlada je 1938. predložila nove zakone o razvodu kako bi ih uskladila s prioritetima rasne zajednice. Cilj je bio pojednostavniti razvod u nadi da će se time ubrzati ponovni brak i rađanje većeg broja djece. Razvod se prema tim zakonima mogao odobriti ako su se jedan ili drugi partner ponašali nečasno u rasnom pogledu, ili su se duševno razboljeli, ili postali nesposobni za začeće zbog prisilne sterilizacije ili odbili razmnožavanje.[118]

Obitelj je bila stožerna jedinica narodne zajednice. No ona nije bila neovisna jedinica. U Trećem *Reichu* obitelj je bila službeno podređena nužnostima rasne zajednice. Pojava novoga čovjeka nije se mogla prepustiti samo prirodi. Vrijednu obitelj podupirala je mreža socijalnih i zdravstvenih ustanova kako bi se spriječilo daljnje rasno propadanje. Državni programi pregleda radi dijagnosticiranja tuberkuloze, zubarski pregledi za svu

djecu, redoviti pregledi obitelji lošeg zdravstvenog stanja ili higijenskih uvjeta - sve je to trebalo osigurati konačni biološki proizvod koji će biti što sličniji rasnom idealu. Šestodnevni školski tjedan smanjen je na petodnevni kako bi se time dobio jedan dan za organizirane sportske aktivnosti.[119] *Hitlerjugend* je bio škola za neustrašive i poduzetne, u kojoj se stroga stega kombinirala s okušavanjem snage u neobuzdanim tjelesnim aktivnostima i paravojnom obukom. Osnovane su posebne škole, koje su trebale odgajati buduće vođe i koje su primale dječake s odgovarajućom tjelesnom kondicijom i unutarnjom energijom sukladne brojnim rasnim priručnicima koji su se pojavili tridesetih godina. Prema ministru obrazovanja Bernhardu Rustu, ondje su oni trebali naučiti "kako opstati u životnom natjecanju!"[120]

Uzorni novi muškarac bio je stranački drug i budući ratnik, vojničkih i herojskih vrlina, discipliniran i izdržljiv, spreman za žrtvovanje samoga sebe i pun rasnog žara. Dječaci s naočalama nisu mogli pohađati posebne stranačke škole. SS je osnovan na temelju takvih ideala. Usprkos svojim naočalama, *Reichsleiter* Himmler odredio je SS rasnim nositeljem nacije, tjelesno izrazitim i potpuno predanim borbi za naciju i krv.[121] Pristupanje SS-u bilo je ograničeno. Za svakog se kandidata morala ispuniti posebna rasna kartica s ocjenom njegovih tjelesnih osobina, rase i osobnosti. Na kartici je nadasve birokratski temeljito bilo navedeno devet kategorija za tjelesna svojstva, od "idealan" do "deformiran". Nije čudno da su mogli biti primljeni samo kandidati iz prve četiri kategorije. Dodatna 21 tjelesna osobina odnosila se na pojedine tjelesne značajke i dijelove, od "visine", "oblika glave" i "boje očiju" do skrovitijih

detalja poput "razmjerne dužine nogu", "kapaka" i "orbitalnih grebena". Sličan je upitnik primijenjen poslije diljem okupirane Europe u SS-ovskom probiru stanovništva radi određivanja potencijalnih počasnih arijaca i kandidata za istrebljenje.[122] SS je probirom htio dobiti ljude tjelesno i duševno sposobne za obranu rasne utopije koji će biti brutalno ravnodušni prema ljudskim žrtvama i potpuno zanemarivati svaki moralni imperativ osim biološkog opstanka.

Upravo su ti "novi muževi" pretvorili najprije Njemačku a zatim i okupiranu Europu u golemi i smrtonosni genetički laboratorij. Nesretni spoj stranačke rasne politike i genetike učvršćen je uključivanjem liječnika i znanstvenika u SS-ovski aparat rasnog čišćenja i rasnog preporoda. Tridesetih godina naraštaj znanstvenika, kojima se pružila prilika da znanstvenu spekulaciju pretvore u krutu stvarnost, nesmiljeno je plavio narodnu zajednicu bujicom retorike protiv rasnog onečišćenja. Neki su odbacili radikalnije verzije rasne utopije, pa su ih gurnuli u pozadinu. Stručnjaci koji su se okupili oko Hitlera i Himmlera uzdigli su se na hijerarhijskoj ljestvici jer su prihvatili praktičnu viziju i moralna uvjerenja nove rasne zajednice. Taj grozni savez nije dopuštao samo obvezatnu sterilizaciju i isključenje iz društva nego i neposljetku strategiju istrebljenja.

Ideal biološke čistoće logički je doveo do politike negativne selekcije. Rasni stručnjaci dijelili su stanovništvo na rasno vrijedne i "nevrijedne života", koji onečišćuju i time ugrožavaju cjelinu. Metafore usvojene za opis pročišćenja rase bile su posve medicinske. Stanovništvo je postalo "tijelo" (*Volkskörper*) koje, poput ljudskog organizma, stalno ugrožavaju bolesti svih vrsta. Tom je

tijelu potreban lijek, jer bi inače došlo do smrti rase *(Volkstod),* kako se 1933. izrazio ministar unutarnjih poslova kada je uveo zakon o sterilizaciji.[123] Analogija s ljudskim medicinskim stanjem dala je lažni znanstveni legitimitet ideji da sve ono što prijeti tijelu naroda *(Volksfremde)* treba izrezati ili na neki način očistiti kako bi se osigurao biološki opstanak cjeline. U takvom smislu, koji je prevladao u raspravama o rasnoj higijeni tridesetih godina, biološka je utopija postala i isključiva i apsolutna zajednica, u kojoj nije bilo mjesta za one koji predstavljaju očitu prijetnju za zdrav organizam.

Raspon osoba koje su, kako se smatralo, predstavljale biološku opasnost već samom prisutnošću, nije bio ograničen na žrtve koje su zbog svojega nasljednog stanja morale biti sterilizirane. Bilo je svakakvih bioloških neprijatelja, ali su svi svedeni izobličenim suvremenim medicinskim rječnikom na "bacile" ili "kancerozne tvorbe" ili tjelesne parazite. Ta se zamisao posebno žestoko primjenjivala na Židove. "Naša je zadaća kirurška", objavio je Joseph Goebbels, "drastičan rez, jer će inače jednoga dana Europa poginuti od židovske bolesti."[124] Židove su redovito osuđivali kao sredstvo tjelesnog raspadanja. Gerhard Wagner, direktor stranačkog Rasnog ureda, izjavio je na stranačkom mitingu 1935. da je židovstvo "utjelovljena bolest". Židove su okrivljavali za druga očitovanja degeneracije oni su bili skloniji zločinu, skloniji homoseksualnosti i pornografiji te podložniji nasljednoj slaboumnosti, kratkovidnosti, šećernoj bolesti i cijelom nizu drugih nasljednih bolesti.[125]

Predodžba o Židovima kao patogenim parazitima dovela je naposljetku do fatalne povezanosti biološkog i kemijskog

istraživanja u Njemačkoj. Vlada je 1935. naredila svim kemijskim laboratorijima da podnesu izvještaje o vrlo toksičnim tvarima koje bi, udahnute u vrlo malim dozama, mogle izazvati smrt. Tijekom pokusa za dobivanje vrlo otrovnih insekticida potkraj tridesetih godina, u istraživačkim centrima koncerna IG Farben nisu proizvedeni samo vojni nervni plinovi "tabun" i "sarin", nego i izuzetno smrtonosno sredstvo za ciklonizaciju, dobiveno iz cijanovodične kiseline i poznato kao ciklon B. Prvi oblici toga proizvoda uporabljeni su u Prvom svjetskom ratu za uništavanje gamadi i raskuživanje vojnih objekata i logora. Ciklon B su zatim iskorištavali za ubijanje parazitskih kukaca u koncentracijskim i zarobljeničkim logorima zbog njegove izvanredne toksičnosti. Plin je prvi put pokusno primijenjen na ljudskim žrtvama u Auschwitzu ujesen 1941. godine, a nakon 1943. postao je glavno sredstvo za ubijanje europskih Židova. "Antisemitizam je isto", rekao je navodno Himmler, "što i raskuživanje."[126]

Židovi nisu bili prve žrtve ideje o radikalnim mjerama za izlječenje rasnog tijela, premda su s vremenom postali najbrojnija kategorija "bioloških" žrtava. Prag između sterilizacije i smrti preskočen je tijekom 1939. Hitler je u proljeće ovlastio svog osobnog liječnika, SS-ovca Karla Brandta, i voditelja svoje osobne kancelarije Philippa Bouhlera da organiziraju ubijanje defektne djece. Prijelaz toga praga bio je presudan jer je omogućio postupno uništavanje svih osoba koje su smatrali biološkom opasnošću - recidivista, počinitelja seksualnih kažnjivih djela, romskih "mješanaca" i duševnih bolesnika. Odluka o državnom ubojstvu bila je logički slijed biološke politike režima i njegovih nasljednih prioriteta. Nakon

dugogodišnjeg lobiranja najekstremnijih pobornika rasne higijene, za koje su invalidne osobe bile stalna biološka mrlja, i onih koji su smatrali da su troškovi socijalne skrbi previsoki za osobe bez rasne vrijednosti, Hitler je napokon dopustio postupak koji su on i mnogi drugi opravdavali kao milosrdno rješavanje patnji i medicinsku nužnost "rasnog tijela".[127] Međutim, na vrijeme donošenja te odluke u velikoj je mjeri utjecao rat. Hitler je već godinama prije toga upozoravao da će promijeniti kontekst rasne politike. Na osobe "nevrijedne života" trošila su se sredstva potrebna za rat, a one su zauzimale i bolničke krevete; no za Hitlera je rat ponajprije bio iskušavanje rasnog zdravlja i nacionalne muževnosti, pa stoga bitka i protiv unutarnje degeneracije i protiv vanjskih neprijatelja. Liječnici i znanstvenici postali su "biološki vojnici", kako ih je opisao berlinski medicinski stručnjak Rudolf Ramm.[128]

Taj sklop stručnog pritiska i diktatorske mašte doveo je do masovnog ubojstva u organizaciji države. Osamnaestog kolovoza 1939. godine osnovan je eufemistično nazvan Odbor za znanstvenu registraciju teških nasljednih bolesti, zadužen za program uništenja invalidne djece u dvadeset odabranih ustanova. U nekim slučajevima djeca su injekcijom dobivala otrove ili prevelike doze barbiturata, u drugima im je uskraćena liječnička pomoć i hrana sve dok ne bi umrla. U ljeto 1939. Hitler je proširio program i na defektne odrasle osobe. Pod velom potpune tajnosti posebno odabrani dužnosnici i liječnici uselili su se u berlinski ured na adresi Tiergarten Straße 4 (odatle šifra projekta T4), odakle su vodili Dobrotvornu kompaniju za prijevoz bolesnika. No cilj te kompanije bio je sve samo ne dobrotvoran. U zimu 1939. jedna prostorija u

brandenburškom zatvoru pretvorena je u hermetičnu komoru s malim zabrtvljenim prozorom i cijevi za dovod ugljičnog monoksida. U prostoriju su uveli osmoricu invalida, pa je zatim zaključali. U nju su pustili plin, pa se oko malog otvora skupila skupina medicinskih stručnjaka i dužnosnika kako bi promatrali agoniju nesretnika u komori.[129] Pokus je ocijenjen kao potpuni uspjeh. Nakon toga osnovana su još tri centra za ubijanje plinom u Grafeneku, Hartheimu i Sonnensteinu, a potkraj 1940. još dva u Bernburgu i Hadamaru. U tim prvim plinskim komorama umoreno je približno 80.000 tjelesno i duševno defektnih Nijemaca.

Tijekom prvih godina rata biološko umorstvo proširilo se na Židove, socijalne devijante (tzv. "asocijalce") i recidiviste. U rujnu 1940. donesena je odluka o umorstvu svih židovskih duševnih bolesnika. Skupina od 160 tih bolesnika najprije je snimljena za propagandni film o onečišćenju rase, *Talog čovječjeg roda,* a zatim likvidirana u brandenburškoj plinskoj komori. Početkom 1941. počelo je ubijanje svih Židova, kriminalaca i "asocijalaca" u bolnicama, a u travnju 1941. i likvidacija duševnih bolesnika i kriminalaca u koncentracijskim logorima. Pomoć u tom projektu, poznatom pod šifrom "14 f 13", pružilo je osoblje projekta T4 sa svojim plinskim komorama. Postupak je nalikovao na uobičajenu liječničku praksu. Žrtvama su govorili da komora služi za raskuživanje i čišćenje; pošto su žrtve uvedene, pušten je ugljični monoksid pod nadzorom liječničke ekipe. Jedan bi liječnik zatim službeno proglasio žrtve mrtvima i eventualno izvadio organe potrebne za daljnja medicinska istraživanja. Na kraju bi pomoćnici, poznati kao "spalitelji" *(Brenner),*

poskidali zubno zlato i odvozili tijela u krematorij; zlato se posebnim kurirom slalo u Berlin i prenosilo u Njemačku središnju banku. Taj je postupak usvojen u cijelosti kad su ekipu projekta T4 u zimi 1941. pozvali da osnuju centre za likvidaciju u Chelmnou, Sobiboru, Majdaneku, Treblinki i Belzecu, u kojima su ubijeni milijuni žrtava - uglavnom Židova i Roma - kako bi se zadovoljile nužnosti utopijske biološke vizije režima. Korijene genocida valja potražiti i u političkom antisemitizmu i narodnoj ksenofobiji, te u okolnostima totalnog rata, ali oni potječu i iz prisvajanja i izobličavanja genetike u ime nasilnog programa rasnog čišćenja. Genocid je bio sukladan mnogim drugim elementima u nacionalsocijalističkoj biološkoj utopiji. Značenje znanstvenog rasizma odražavalo se u neobično izražajnom biološkom jeziku (primjerice, izrazom "fizičko uništavanje" umjesto "ubijanje"), kojim su nositelji rasne politike opisivali masovno ubojstvo Židova.[130]

Sovjetski Savez stvarao je "novog čovjeka" posve drukčijeg kova. Umjesto da odjeljuje prirođene, primitivne i nagonske ljudske elemente, sovjetsko je društvo nastojalo ograničiti te porive stvaranjem društvene sredine koja će poticati uravnotežen, zdrav i civiliziran program osobnog razvoja. Ideološko uvjerenje da su devijantno ponašanje, seksualni prekršaji, zločin i slabo zdravstveno stanje društveno inducirani značilo je da bi se socijalna i zdravstvena politika, prema jednom sovjetskom medicinskom stručnjaku, trebala prvenstveno baviti "proučavanjem i oblikovanjem društvenog života."[131] Boljševizam je osjećao snažnu potrebu da znanost iskoristi za oblikovanje revolucionarne budućnosti. Retorika

sovjetskih medicinskih stručnjaka podsjeća na njemačku tvrdnju kako nova zajednica čini "tijelo" kojemu treba terapija i izlječenje, no sovjetski je cilj bilo dijagnosticiranje i poboljšanje "društvenih boljki" pozitivnim profilaktičkim mjerama, a ne njihovo iskorjenjivanje nasilnom medicinskom intervencijom.

Prvenstvena važnost sredine za objašnjenje društvenog razvoja ipak je ostavljala mnogo prostora za diskriminaciju. I sovjetska je zajednica bila isključiva, ali se ta isključivost izražavala politički a ne biološki. Granice socijalističke utopije određivalo je namjerno uskraćivanje građanskih prava svima koji zbog prijašnjega društvenog položaja nisu mogli biti uvršteni u "trudbenike". Nekadašnje izrabljivače ili djecu bivših izrabljivača smatrali su žrtvama društvene bolesti kojoj Se nije smjelo dopustiti zagađivanje zdrave nove države. Oni nisu smjeli biti na službenim, položaj ima niti pohađati više škole, a njihovoj je djeci bilo zabranjeno sudjelovanje u komunističkim omladinskim skupinama Tijekom tridesetih godina ta su se pravila postupno ublažila, ali na svim službenim obrascima trebalo je navesti zanimanje i status roditelja, a u praksi se objava neprihvatljivog društvenog naslijeđa kažnjavala predrasudama koje su bile duboko usađene u sustav. Tijekom "Velikog terora" 1937.-1938. zatočeno je otprilike 200.000 osoba pod optužbom da su "društveno štetne".[132] Uhićene su tisuće i tisuće njihovih bračnih drugova ili rođaka jer se smatralo da je i njih zatrovala sredina prijevare i klasnog neprijateljstva koju je stvorila primarna žrtva. Svi politički zatvorenici odvojeni su 1947. godine od običnih kriminalaca u logorima i zatvorima jer se Staljin bojao da bi klima političkog neraspoloženja mogla utjecati na zločince

koji su se mogli oporaviti od svoje "društvene bolesti". Nakon puštanja iz zatvora politički se zatvorenici u većini slučajeva nisu mogli zaposliti, a bili su i geografski prognani daleko od glavnih središta. Ograničenja su se ublažila tek nakon Staljinove smrti, no tada su žrtve isključenja bili uglavnom starije osobe i žene.[133]

Isključenje iz društva nije značilo i gubitak nade u iskupljenje. U Njemačkoj Židovi nisu mogli postati "arijci" kao što ni bogalj nije mogao prohodati; njihova je sudbina bila zapečaćena. No u Sovjetskom Savezu opći cilj društvene i socijalne politike bilo je stvaranje uvjeta koji će iskorijeniti kriminal i društvene devijacije te poboljšati zdravlje i društveno blagostanje. Dvadesetih godina to je opredjeljenje bilo isto toliko utopijsko koliko i biološki raj što su ga zamislili u Njemačkoj. Pod Staljinom je općenito razglašenu "zaostalost" trebalo nadvladati službenim programima obrazovanja i "kultiviranog ponašanja" pod pokroviteljstvom države. Utjecaj na ponašanje a ne na razmnožavanje bio je središnji element sovjetske društvene politike. Seljake i radnike učili su da je njihov život bio "mračan" prije komunizma, i uvedeni su razrađeni obredi javnog izvrgavanja ruglu radi usađivanja novih pouka. U proljeće 1934., s dolaskom komunističkog novinara u jedno selo, odmah su postignuti rezultati. On je donio britve za brijanje tradicionalnih seljačkih brada; donio je laternu magicu (dijaskop) i prazne staklene pločice, na kojima je crtao karikature seljana uhvaćenih u nekulturnim djelima poput pijanstva i mlaćenja žene. Navečer je u seoskoj školi priredio predstavu, u kojoj su se suseljani izrugivali i grdili svog susjeda koji je tukao ženu, kako bi time prenio poruku o "kultiviranosti".[134] Tridesetih godina, diljem Sovjetskog

Saveza rukovodioci i članovi partije podsjećali su ljude da ne pljuju, da ne skidaju cipele i čarape na javnim mjestima, da ne leže na sjedalima u vlaku i da ne mokre na ulici. Naglašavanje društvene higijene općenito se prihvaćalo kao središnji činitelj u izgradnji socijalističke utopije. "Pranje zuba", objašnjavalo se u jednom komsomolskom letku, "revolucionarni je čin".[135]

Pod Staljinom se promjena stajališta prema ponašanju i društvenoj sredini odvijala usporedno s promjenom stajališta prema obitelji. U tome su se i jedna i druga diktatura slagale. Za razliku od obiteljske politike dvadesetih godina, koja je pretpostavljala postupni raspad klasične obiteljske jedinice, jer je država omogućavala obrazovanje i davala društvenu potporu mladima a muškarci i žene težili kolektivističkom načinu svakodnevnog života, društvena politika pod Staljinom ponovno je uspostavila obitelj kao središnju društvenu jedinicu, a ispravnu roditeljsku skrb kao uzornu sredinu za novi sovjetski naraštaj. Ponovno otkrivanje obitelji kao sredstva za "preodgajanje djece" nadahnulo je Antona Semjonoviča Makarenka, koji je dvadesetih godina preuzeo logore i domove za siročad i besprizorne. Makarenko je smatrao da se djeca mogu preobraziti strogom, vojničkom disciplinom i kolektivističkom etikom, pa je postao Staljinov miljenik. U *Knjizi za roditelje,* objavljenoj posmrtno 1940. godine, Makarenko savjetuje roditeljima da djeci usade vrijednosti herojskoga socijalističkog rada, kolektivizma i vjere u partiju.[136]

Obiteljsku politiku pokretala su dva prvenstvena razloga: povećanje nataliteta i osiguranje stabilnijeg društvenog konteksta u razdoblju brzih društvenih

promjena. Majke su prikazivali kao herojske socijalističke uzore, a majčinstvo se smatralo socijalističkom dužnošću. Za žene koje su se odazvale tom pozivu uvedene su 1944. medalje: medalja za majčinstvo drugog stupnja za petero djece i prvog stupnja za šestero djece; medalja majčinske slave u tri stupnja za sedmero, osmero ili devetero potomaka. Majke s desetero ili više djece dobivale su s pravom naslov majke-heroja Sovjetskog Saveza; u prosjeku je više od 5.000 žena na godinu dobivalo to najviše priznanje i diplomu od samog predsjednika Vrhovnog sovjeta.[137] U stilu socijalističkog realizma idealna obitelj bila je velika, skladna i marljiva. Muž i žena trebali su jedno drugome pružati drugarstvo i potporu. Socijalistička se ljubav sada suprotstavljala spolnoj razuzdanosti: "Takozvana slobodna ljubav i slobodni spolni život", propovijedala je *Pravda* 1936. godine, "potpuno su buržujski." Veće spolno oslobođenje, očito dvadesetih godina, trebalo je ustupiti mjesto bračnoj odgovornosti i idealiziranom poticaju za gradnju socijalizma. Partijski junak romana *Sot* Leonida Maksimoviča Leonova, objavljenog 1930. godine, odriče se cigareta, alkohola i seksa te bračni život promatra samo kao "gorivo koje će mu potrostručiti snagu" za sutrašnje političke napore.[139]

Tradicionalni brak rehabilitiran je 1934. godine. Lokalnim vlastima dopušteno je da ponovno odobre izradu vjenčanog prstenja, koja je bila zabranjena od dvadesetih godina. Registracija vjenčanja, rođenja i smrti u ZAGS-ovima (matičnim uredima; *ZAGS, zapis aktov graždanskogo sostojanija),* osnovanima 1919., bila je zamijenila crkvene obrede nakon revolucije. Ti su uredi bili tmurni, sjeća se jedna nevjesta, zidovi su bili prekriveni sablasnim plakatima

o alkoholizmu i spolnim bolestima, a za kratak obred u zapovjednom tonu trebalo je platiti tri rublje. Matični uredi preseljeni su poslije u vedrije prostorije, i uvedeni su duži i svečaniji obredi.[140] Režim je istodobno pooštrio postupak razvoda. U godinama nakon revolucije bilo je lako razvesti se, pa su tisuće muškaraca napuštale žene i obitelji, prepuštajući ih državi na uzdržavanje. Prema uredbi o razvodu donesenoj 1936. prvi razvod stajao je 50 rubalja, drugi 150, a svaki sljedeći 300 rubalja. "Odbjegle" očeve trebalo je pronaći i prisiliti da plate do polovine dohotka za uzdržavanje djece koju su napustili. Očevi bjegunci izlagali su se opasnosti od uhićenja te novčane kazne ili zatvora. Za tisuće samohranih i zaposlenih žena država je osigurala brojne jaslice i vrtiće. U njima je već 1940. bilo mjesta za 2 milijuna mališana, od dojenčadi do sedmogodišnjaka, a dodatnih 4 milijuna mjesta bilo je namijenjeno djeci sezonskih radnica.[142]

Uvedene su oštre mjere protiv onih koji se nisu prilagodili idealu sretne, drugarske obitelji s mnogo djece. Kao i njemačke, sovjetske su vlasti smatrale homoseksualnost prijetnjom za svoje natalitetne prioritete, pa su je 1934. proglasile kažnjivim djelom. Pobačaj je ozakonjen u studenom 1920., a zabranjen 1936. Iako za pobačaj nije bila predviđena smrtna kazna kao u Njemačkoj 1943., osobe koje su obavljale pobačaje čekala je zatvorska kazna od jedne do tri godine, dok je žena za pokušaj nezakonitog prekida trudnoće plaćala kaznu do 300 rubalja. Promjena politike o pobačaju nije bila tako brza kako se čini. Zakon koji je legalizirao pobačaj 1920.. smatrao je prekid trudnoće nužnim zlom zbog tadašnjih gospodarskih uvjeta. Ženska sekcija Komunističke partije držala je

dvadesetih godina da će pobačaj nestati s procvatom gospodarstva. To nije imalo mnogo veze s emancipacijom sovjetskih žena. Režim je opravdavao odluku iz 1936. tvrdeći da je pobačaj i opasan za žensko zdravlje i sebični čin koji ograničava rast budućeg naraštaja sovjetskih "novih ljudi". Kako se tvrdilo, žene nemaju pravo birati hoće li rađati djecu za sovjetsku domovinu ili ne; one su imale "pravo" očekivati da im društvo osigura potporu u obiteljskom životu i u majčinstvu. Jedan je ustupak učinjen genetici: žene s nasljednom bolešću mogle su podnijeti molbu za pobačaj.

Uzorni novi sovjetski čovjek tridesetih godina bio je heroj socijalističke izgradnje, kojega ne potiču grubi prirodni nagoni već racionalna želja da svlada te nagone kako bi postao "svjestan gospodar samoga sebe".[144] To se moglo postići usmjerenim programima izobrazbe i samousavršavanja radi oblikovanja i razvijanja discipliniranoga, kultiviranog i stručno osposobljenog pojedinca. Sovjetski psiholozi odbacivali su mišljenje da je karakter prirođen, jer bi to poticalo uvjerenje kako postoje prirodno niže klase ili rase; režim ih je 1934. godine prisilio da odbace frojdovske ideje o nesvjesnom kao dekadentnu buržujsku znanost, jer su te ideje navodile na zaključak kako je čovjek samo igračka svojega nesvjesnog. Čovjek može oblikovati svoju osobnost, tvrdilo se, svjesnom samodisciplinom i pravim obrazovanjem.[145] Staljin je 1934. iskoristio proslavu prigodom dodjele diploma polaznicima Vojne akademije kako bi u svom govoru upozorio na to da je "glavna stvar" odgoj ispravno obrazovanog pojedinca, predanog komunističkom idealu i neustrašivog u sučeljavanju s poteškoćama. Nekoliko mjeseci kasnije

ponovno je pozvao "nove ljude", majstore tehnike i heroje rada, da podupru komunističku utopiju.[146]

U noći 31. kolovoza 1935. godine, u sekciji Nikanor-istok ugljenokopa Srednje Irmino, dijela Donjeckoga ugljenog bazena u Ukrajini, mladom kopaču Alekseju Grigorjeviču Stahanovu pružila se prilika da pokaže što sve može sovjetski novi čovjek. Nadzornik ga je potaknuo da pokuša oboriti rekord u smjeni. Norma po radniku bila je 6,5 tona u jednoj smjeni. Stahanovu je trebalo samo pet sati i četrdeset pet minuta da iskopa 102 tone. Kad je rano ujutro izišao iz jame, žurno su sazvali izvanredni partijski sastanak, na kojemu je njegov novi svjetski rekord pozdravljen kao politički primjer - cijelome svijetu - sovjetskoga novog čovjeka na djelu.[147] Iako su mu dva pomoćnika postavljala podupirače i bez obzira na nadzornikovu velikodušnu pomoć, Stahanov je za nekoliko dana postao nacionalni junak. Drugi su rudari za tjedan dana nadmašili njegov rekord - 119 tona, pa 125 tona - ali Stahanov je imao sreću što je bio prvi. Komesar za tešku industriju "Sergo" (Grigorij Konstantinovič) Ordžonikidze pročitao je izvještaj o njegovu svjetskom rekordu i naredio *Pravdi* da iskoristi rudara za primjer "novog čovjeka", pa je 8. rujna taj list objavio rađanje "stahanovskog pokreta" radi postizanja izvanrednih uspjeha na radu.[148] Stahanova su nagradili dodijelivši mu povlašteni stan, jednomjesečnu plaću i propusnicu za mjesno kino.

Za nekoliko tjedana stahanovci su se namnožili u cijeloj sovjetskoj industriji i poljoprivredi. U prvim danima petogodišnjih planova osnovane su udarničke brigade, čija je zadaća bila ubrzavanje industrijalizacije neumjerenim kolektivnim trudom, dok je tridesetih godina naglasak bio

na malim ljudima, na anonimnim običnim radnicima koji su pomicali granicu sovjetske modernizacije. U posljednjim godinama prvoga petogodišnjeg plana, 1931.-1932., vlasti su izvršile pritisak da se naglasak s malog čovjeka premjesti na "heroja rada". Izraz "heroj" počeo se sve češće upotrebljavati i nije se primjenjivao samo na radnike nego i na uspješne sportaše, pilote i istraživače. Sovjetskim piscima savjetovano je 1934. godine da se pozabave temom "herojstva".[149] Stahanov je imao mnoga svojstva idealnog "heroja", pa je sredinom tridesetih godina njegov intenzivan ali i radostan pogled pratio javnost na mnogobrojnim plakatima i propagandnim brošurama.

Bio je mlad, duga i privlačna lica i simpatična smiješka. Bio je oženjen. Odrastao je u jednom selu nedaleko od Orela i bio je tipičan predstavnik milijuna Rusa koji su otišli u industrijske centre tridesetih godina; bila je tipična i njegova kratka stručna izobrazba. No Stahanov je, iznad svega, bio hrabar, odlučan, nesputan i natprosječno sposoban mladi čovjek. Tridesetih godina 20. stoljeća sovjetsku opsjednutost veličinom - većim zgradama, golemim tvornicama, proizvodnim rekordima, stratosferskim letovima, neobično dugim i zahtjevnim putovanjima - pratio je novi naraštaj "velikih" heroja, poteklih iz redova običnih ljudi, ali izvanrednih zbog svojih herojskih djela.[150]

Za muškarcima nisu zaostajale ni "nove žene". Godine 1928. u Sovjetskom je Savezu bilo 3 milijuna radnica, a 1940. otprilike 13 milijuna. Iako je tridesetih godina režim počeo naglašavati obiteljske vrijednosti i rađanje djece, žene svih dobi su radile, a među njima je bilo najviše onih u najpovoljnijoj dobnoj kategoriji za rađanje djece - od

dvadesete do dvadeset devete godine. Emancipacija žena bila je dio šire kampanje protiv klasnog društva, koju je Staljin 1936. godine smatrao dovršenom. *Pravda* je 1937. opisivala sovjetsku ženu kao "novu ženu" i citirala Staljinovu primjedbu kako "takve žene nisu mogle postojati nikada prije". U stahanovskom pokretu bilo je i žena heroja rada, poput jedne moskovske poljoprivredne radnice koja je postigla svjetski rekord u berbi kupusa. Postotak stahanovki bio je općenito manji, ali je 1936. objavljeno da 25% svih članica sindikata prebacuje normu.[152] Većina radnica radila je u sektorima koji su zahtijevali nižu kvalifikaciju, kao što su tekstilna industrija i poljoprivreda, u kojima je mogućnost napredovanja bila slabija, ali su 1939. godine 30% inženjera i čak 79% liječnika bile žene.[153] Iako je ženama bio ograničen pristup najvišim položajima, a morale su se nositi s dvojakim pritiskom - s poslom i s vođenjem kućanstva - smatrali su ih sastavnim elementom u stvaranju nove zajednice. Staljinova frazerska izjava 1938. godine kako su "žene u našoj zemlji postale velika snaga" možda je prikrivala stvarnost, tj. društvenu diskriminaciju, ali je ipak otkrivala prioritet koji se znatno razlikovao od prioriteta Trećeg *Reicha.*[154]

Ništa tako potpuno ne daje sažeti prikaz različitih predodžbi o novom čovjeku u dvjema diktaturama kao dva poznata kipa koji su resili njemački i sovjetski paviljon na Svjetskoj izložbi u Parizu 1937. godine. Od ekspresionističke ruske umjetnice Vere Ignjatjevne Muhine zatraženo je 1936. godine da napravi divovski kip koji je trebao stajati na vrhu sovjetskog paviljona. Rezultat je bio *Rabočij i kolhoznica*(Radnik i kolhoznica). Odliven iz nehrđajućeg čelika, kip je predstavljao novog muškarca i

novu ženu. Dva lika u nadnaravnoj veličini, prekrasna, mladenačka, naginju se prema naprijed, uzdignutih ruku, u radnoj odjeći, muškarac s čekićem, žena sa srpom, pogleda uprtih prema naprijed, napetih i gorljivih lica.[155] To je kip komunističkih radnika-heroja u kretanju prema budućnosti. Za razliku od njih, monumentalni kipovi u Hitlerovoj Njemačkoj prikazivali su muškarce u vojničkoj pozi i upadljive tjelesne građe. Jedan od najpoznatijih bio je *Kameradschaft* (Drugarstvo) Josepha Thoraka, odabran za postavljanje ispred njemačkog paviljona, nasuprot sovjetskom paviljonu. Poslije je premješten u novi münchenski Muzej moderne umjetnosti otvoren 1937. godine. Kip prikazuje dva golema, gola muška lika - uzore tzv. "arijskog" muškarca, nabreklih mišića i isklesanih lica - kako stoje jedan do drugoga, stišćući jedan drugome ruku s izrazom drugarske povezanosti rasne braće i suboraca. Lica su im mrka, neumoljiva i ponosna; ovdje nema pokreta prema naprijed, samo izraz nepopustljive obrane.[156] Nema ni družice, tu je samo snažna homoerotika. To je kip rasnih ratnika.

Utopije ne postoje i ne mogu postojati. One su svojom naravi idealne ali nedostižne, kao što je i *Utopija* Thomasa Morea namjerno stavljena izvan dohvata stvarnih ljudi. I sovjetski i njemački eksperiment društvene obnove mogao bi se nazvati i distopijom - koja ne stvara idealnu, složnu i planiranu zajednicu već moru nasilja, diskriminacije, proganjanja i iskrivljenih predodžba.

Jaz između utopijske mašte i društvene stvarnosti bio je oduvijek očit. Sovjetski grad bio je zbrkani sklop planskih projekata i improvizirane gradnje; tijekom tridesetih i četrdesetih godina novo urbano radništvo moralo je živjeti u

malim, skučenim stanovima. Stanovnici Moskve imali su 1940. godine prosječno četiri četvorna metra, gotovo 30% manje negoli 1930.[157] Mnogi su živjeli u zajedničkim barakama u novim gradovima ili u potleušicama od ilovače i šiblja. Životni je standard pao ili stagnirao. Sovjetski "novi čovjek" živio je usporedo sa sve većim nasiljem i kriminalitetom - "huliganstvom" u sovjetskom žargonu - dok su milijuni čamili u logorima i radnim kolonijama zbog sitnih kažnjivih djela koja je socijalistička sredina trebala iskorijeniti. U Hitlerovoj Njemačkoj narodna zajednica definirala je "narod" ograničenim pravilima: on nije mogao obuhvaćati biološki nečiste, kriminalne i društveno devijantne osobe - milijune Židova, Roma i Slavena koji su umoreni u ratnim godinama. Žene su bile za rađanje, a ne za rukovođenje. Stranka je bila izrazito muška i nasilna, i njezino je utjelovljenje bio samosvjesni i brutalni SS. Tijekom rata, nacionalsocijalistički "novi čovjek" postao je počinitelj strahovitih zločina diljem okupirane Europe.

S obzirom na takve okolnosti idealna zajednica mogla bi se smatrati samo namjernom izmišljotinom koja je trebala prikriti porobljavanje i društveno razmještanje. No, koliko god bio privlačan, taj argument zanemaruje jednu važnu pojedinost: oba su se diktatora opredijelila za idealiziranu zajednicu koju su htjeli izgraditi i oba su stekla opću, pa i oduševljenu potporu stanovništva u ostvarivanju svojeg cilja. I jedan i drugi sustav temeljili su na mitu o postizanju savršenosti. Oba su obećala ukloniti nesklad iz prošlosti i zamijeniti ga iskupiteljskom utopijskom budućnošću. Potkraj tridesetih godina sovjetskom rječniku društvenog razvoja dodan je pojam *beskonfliktnosti.* Staljin je u studenom 1935. godine izvrsno opisao novo doba

obraćajući se radnicima-herojima: "Život se poboljšao, drugovi. Život je postao radosniji."[159] Hitler je govorio, barem od 1935., kao da je sukobe iz staroga klasnog društva zamijenio novi društveni sklad u kojem će se sadašnjost i budućnost stopiti u idealno jedinstvo: "Naša je revolucija novi stadij... koji će završiti ukidanjem povijesti."[160]

Ni u jednom ni u drugom sustavu budući ideal nije potisnut na status mitologije. Stvaranje socijalizma značilo je društveni preustroj, uklanjanje tragova starog poretka deportiranjem kulaka, miniranjem crkava ili nametanjem "kultiviranosti". Njemački je novi poredak zatvarao, sakatio i ubijao milijune u ime biološkog spasa, premrežio Njemačku brzim autocestama, obrazovao novu elitu u stranačkim školama i nastojao zamijeniti klasične strukture društvenog identiteta novom, rasno određenom tehnokracijom pod vodstvom stranke. I u jednoj i u drugoj zemlji opće oduševljenje naroda za novo doba preraslo je okvir propagandnih plakata i režimskih filmskih novosti. U jednom popularnom sovjetskom šlageru iz tridesetih godina spominju se riječi "rođeni smo za ostvarenje bajki".[161] Tridesetih godina mlada američka socijalistkinja Seema Allan zabilježila je u Sovjetskom Savezu desetke susreta s ljudima obuzetima priprostim idealizmom. Jedna joj je žena - koja se mučila da podigne djecu uz vođenje kolhoznog svinjca - uz ostalo rekla: "Shvaćam sve što naša zemlja treba. Radim svom dušom!" Žena je htjela da Amerikanka cijelom vanjskom svijetu kaže kako "mi izlazimo iz mraka na svjetlo".[162] Nijednom promatraču njemačkog društva nakon 1933. nisu mogli promaknuti dokazi sveopće i oduševljene čežnje za novim početkom i novim dobom.[163]

Težnja za utopijom može se objasniti na nekoliko načina. I staljinistički i nacionalsocijalistički pokret bili su po svojoj naravi samosvjesni i revolucionarni. Usporedba zlatne budućnosti i dekadentne prošlosti iskorištavala se za usađivanje oduševljenja u narod i njegovo poistovjećivanje s režimom. Staljinov cilj nije bio samo iskorjenjivanje buržujskog doba nego i uklanjanje tragova buržujskoga ili malograđanskog mentaliteta koje je on otkrivao u kulturi, znanosti i društvenoj politici prethodnog desetljeća. Komunistička vizija tridesetih godina bila je usredotočena na pročišćenje. Ta je vizija uključivala opasnije implikacije društvenog čišćenja na temelju procjene društvene ili političke vrijednosti: režim je opravdavao čistke potrebom da se zaštiti revolucionarna budućnost. I društveni idealizam nacionalsocijalizma uključivao je pojam pročišćenja "proširen", Hitlerovim riječima, "na gotovo sva područja".[164] Za njega je revolucionarna čistoća značila i iskorjenjivanje dekadencije republikanskog društva iz dvadesetih godina 20. stoljeća; njemačka kultura, znanost i društvo "čistili" su se u ime rasnog idealizma koji je opravdavao diskriminaciju i nasilje kao elemente potrebne za pročišćenje. I jedna i druga diktatura tražile su legitimitet u ciljevima a ne u sredstvima.

Oba su sustava bila i podjednako predana znanstvenoj obnovi društva. Tridesetih godina, znanstveni značaj društvenog eksperimenta u Sovjetskom Savezu bio je njegov središnji intelektualni temelj. Posve utopijski društveni eksperiment odbačen je u prilog društvenog ideala utemeljenog na znanstvenom razvoju socijalističke sredine. Naglašeni lamarkizam, odbacivanje frojdovske psihologije radi ideje o promjenljivoj osobnosti i javna potpora

Pavlovljevim istraživanjima induciranog ponašanja bili su znaci režimske zaokupljenosti modernom znanošću kao temeljem stvaranja socijalizma. Opsjednutost planiranjem potjecala je iz iste vizije o racionalnom društvenom razvoju.[165] I nacionalsocijalistički eksperiment temeljio se na znanosti povezanoj sa zaokupljenošću njemačkih sociologa, biologa i socijalnih radnika čistim društvenim tijelom i sa zanimanjem psihologa za prirođeni rasni karakter. Stvaranje čiste rase eugeničkom politikom i prisilnim socijalnim mjerama postalo je prvenstvena značajka nacionalsocijalističke diktature; zanimanje za "zajednicu" na štetu društva izniklo je iz suvremenoga sociološkog idealizma; znanstveno zastupanje naslijeđa na štetu sredine poticalo je obrazovne i socijalne prioritete usmjerene na maksimalni razvoj novih elita s rasno definiranom osobnošću.[166]

Po iskorištavanju znanstvene rasprave u opravdavanju težnje za idealnom budućnošću obje se diktature smatraju "modernima". Elementi društvenog konzervativizma i u jednoj i u drugoj - stajalište prema obitelji i majčinstvu, proganjanje homoseksualnosti i pobačaja, odbacivanje modernističke arhitekture, uvođenje tehnokratskih zajednica umjesto klasnih podjela - nisu se opravdavali povratkom na prošlost nego aktualnim demografskim, sociološkim i geografskim zahtjevima novih poredaka. Usprkos tome, bilo je bitnih razlika između dvaju sustava. Sovjetska utopija, za kojom se težilo pod Staljinom, bila je sociološka utopija čiji je cilj bio stvoriti napredno društvo utemeljeno na zadovoljavanju ljudskih potreba. Nove zgrade u sumornim novim industrijskim gradovima bile su palače rada, radnički domovi, državni vrtići i tehnički fakulteti. Heroji novog

sovjetskog panteona bili su skromni radnici i seljaci; negativci su bili društveni pokvarenjaci koji potkopavaju društveni napredak.

Utopija za kojom je težila Njemačka pod Hitlerom bila je biološka utopija, opredijeljena za razvoj rasno čistoga tijela sposobnog za razmnažanje prema strogim demografskim smjernicama. Vrijednost i dobrobit pojedinca mjerili su se po biološkoj korisnosti i rasnoj vrijednosti i, ponajprije, po spremnosti za prihvaćanje žrtvovanja sama sebe radi opstanka vrste. Njemački novi poredak gradio je ratne spomenike, hramove stranačkim mučenicima, "vojničke domove", stadione za igre i vojne parade. Heroji nove Njemačke bili su politički ulični borci i vojnici koji su već ginuli za ideal ili su to bili spremni učiniti u budućnosti. Stoga je trud uložen u gradnju takve utopije posve dolično propao s porazom u ratu 1945., jer je to bila logika vulgarnog darvinizma na kojem se taj pothvat temeljio - pobjeda ili poraz u borbi za opstanak. Sovjetski je eksperiment preživio mnogo dulje i postigao više. Do Staljinove smrti društveni ustroj i socijalni sustav znatno su se promijenili od onih u dvadesetim godinama, uz visoku društvenu cijenu i visoku razinu prisile i diskriminacije. Poslije Staljinove smrti, partija je u mnogočemu krenula suprotnim pravcem. Pobačaj je legaliziran 1955. godine, modernistička arhitektura zamijenila je revolucionarni barok, a milijuni zatočenih društvenih ili političkih devijanata pušteni su na slobodu. No ambicija da se stvori isključiva i društveno zahtjevna komunistička zajednica, sa članovima oblikovanima "konkretnim uvjetima" komunističkog svijeta, nastavila je živjeti sve do svoga konačnog pada 1989. godine.[168]

7. Moralni svijet diktature

"Naša je etika sredstvo za uništenje staroga društva eksploatatora; borba za jačanje i ostvarenje komunizma osnova je komunističke etike."
V.I. Lenjin, *Sabrana djela,* XXVI[1]

"Najvažnija je rasa a ne formalno pravo; pravo i život rase ne smiju se razdvajati."
Hermann Göring, kolovoz 1934.[2]

Kad se govori o njemačkoj i sovjetskoj diktaturi, rijetko se postavlja temeljno pitanje za razumijevanje razloga zbog čega su se one tako ponašale prema stanovništvu kojim su vladale: zašto su mislile da imaju pravo? Vođe dvaju režima nisu nipošto smatrali žestoki progon svojih stvarnih i zamišljenih neprijatelja zločinačkim ili nemoralnim činom. Malo je vjerojatno da su Staljin i Hitler provodili besane noći mučeni mislima na milijune žrtvovane na njihov nalog. Ni u jednom ni u drugom slučaju diktatori nisu pokazivali nikakvu vidljivu dvojbu u opravdanost svojih načela. Besavjesnost nije bila samo posljedica izvanredne bezobzirno iskorištene moći niti izraz moći kao prava. I u jednoj i u drugoj diktaturi stvoren je jedinstven moralni

svijet radi opravdanja i objašnjenja najprljavijih i najsamovoljnijih djela.

Povjesničari vrlo oprezno pristupaju rekonstrukciji moralnih pogleda jedne i druge diktature jer se njihove etičke postavke većinom smatraju samo retoričkim ili demagoškim sredstvima za ublažavanje gorka okusa državne represije. Međutim, zanemarivanje etičkih objašnjenja režima ozbiljno iskrivljuje povijesnu stvarnost i potkopava svaki pokušaj da se shvati djelovanje tih dviju diktatura u njihovim okvirima. I jedan i drugi režim poticali su snažni moralni imperativi koji su osporavali i prelazili norme starorimskog i kršćanskog naslijeđa. Ti režimi nisu se oslanjali samo na postojanje moći krute prisile za provedbu svojih vrijednosti, već su se izravno suprotstavljali drugim moralnim zasadama koje su ugrožavale njihove pretenzije na zakonitost i moralnu vrijednost. Najočitije primjere toga moralnog suprotstavljanja nalazimo u njihovim stajalištima prema vjerskim zajednicama i pravu. I religija i pravo potječu od moralnih tradicija koje su mnogo starije od diktatura o kojima je ovdje riječ; i religija i pravo nudili su moralnu sferu ili moralnu referentnu točku onima koji su se htjeli ograditi od bezobzirne ideologije obaju sustava. Diktatura nije samo odbacivala druga moralna stajališta kao nevažna, ona se borila protiv drukčijih tumačenja pravde i moralnog uvjerenja.

I jedan i drugi sustav bili su uvjereni da moralne norme nisu sveopće ili prirodne ili plod božanske objave. Moralni svijet obiju diktatura nije se temeljio na apsolutnim moralnim vrijednostima nego na relativnim vrijednostima izvedenima iz određenih povijesnih okolnosti. Priroda je

bila jedina apsolutna stvarnost koju su ta dva sustava priznavala. Cijeli sustav marksističko-lenjinističke misli u Sovjetskom Savezu temeljio se na ideji "dijalektičkog materijalizma", koja je u Staljinovo doba bila izvanredni autoritet. Staljin ju je sam službeno definirao u ogledu o *Dijalektičkom i povijesnom materijalizmu,* objavljenom 1938. godine. Filozofijska bit te ideje bila je jednostavna, pa i simplicistička: sve u prirodi dio je objektivnoga materijalnog svijeta koji je i cjelovit i stalno izložen promjeni. Promjene se zbivaju "dijalektički". Taj je izraz u novom vijeku prvi upotrijebio, u 19. stoljeću, nemarksistički njemački filozof G. W. F. Hegel kako bi opisao dinamička protuslovlja koja pokreću sve pojave, od nižih do viših oblika postojanja. Marksisti su tvrdili kako se dijalektičkim materijalizmom može opisati i razvoj prirodnoga svijeta i evolucija povijesti kao slijed gospodarskih sustava s različitim društvenim kontradikcijama, posljedicama klasnog sukoba. Staljin je od marksizma preuzeo mišljenje da se te promjene mogu odrediti vidljivim, znanstvenim povijesnim zakonitostima - kao što znanstvene zakonitosti upravljaju ponašanjem svijeta prirode. Ti su zakoni, napisao je Staljin 1952. godine, "odraz objektivnih procesa neovisnih o ljudskoj volji".[3] Zbog veze prirodnih znanosti i socijalne povijesti, koju je prvi put formulirao Lenjin, pojava komunizma nije bila slučajni povijesni događaj nego povijesna sudbina, proizvod bitne naravi stvari.[4]

Zakonitosti razvoja davale su revoluciji neodoljiv prizvuk legitimnosti. Komunizam su tumačili kao najnapredniji i najrazvijeniji stadij u povijesti i time, po definiciji, etički moćniji od svih drugih oblika društva. Prema Lenjinu, sovjetski moral određivala je povijesna

borba proletarijata. Sve što služi "interesima klasne borbe" bilo je moralno; sve što ometa povijesni put prema komunizmu bilo je nemoralno.[5] Ta je formulacija Komunističkoj partiji, kao avangardi revolucionarne borbe, nudila neograničene mogućnosti u određivanju oblika djelovanja i razmišljanja najprimjerenijih određenom stupnju povijesnog razvoja. Lenjin, a zatim i Staljin, oborili su Marxovu središnju tezu prema kojoj političku, kulturnu, misaonu i svaku drugu nadgradnju određuje u potpunosti narav gospodarskog sustava. Staljinov najoriginalniji doprinos marksističkoj filozofiji jest njegovo ustrajavanje na tvrdnji kako se gradnja komunizma ne oslanja samo na konkretne materijalne uvjete nego i na subjektivnu ulogu partije u "organizaciji, mobilizaciji i preobrazbi" društva. Te partijske funkcije uključuju iskaze revolucionarne volje koji odražavaju temeljnu povijesnu stvarnost, pa stoga nisu nikakav hir; međutim, u takvom okviru svaki zločin počinjen u ime države mogao se prikazati i kao pravovremena inicijativa u službi revolucije.[6]

Hitler je drukčije tumačio prirodu i povijest. Dok je marksistima sredstvo povijesne preobrazbe bila klasna borba, Hitleru je to bio rasni sukob. On je izvodio svoju povijesnu viziju iz grubog darvinizma, gotovo sigurno iz djela Ernsta Haeckela, koji je šezdesetih godina 19. stoljeća njemačkoj javnosti tumačio Darwina naglašavajući važnost prirodne selekcije i u ljudskoj i u životinjskoj populaciji. Za Hitlera glavna značajka prirode nije bila kao u Staljina međuovisnost prirodnih pojava nego upravo njezina suprotnost: "unutarnje odvajanje vrsta svih živih bića". Vrste u prirodi ostaju biološki isključive, bio je uvjeren Hitler, zbog prvenstvenog nagona za samoodržanjem.

"Rasna čistoća najviši je zakon", napisao je početkom dvadesetih godina u sinopsisu za "Monumentalnu povijest čovječanstva", koju nije nikada napisao.[7] Prirodna borba za hranu i teritorij, koju opisuju biolozi, s vremenom mijenja ravnotežu vrsta u prilog jačih. "Priroda je neumoljiva", nastavlja Hitler u istom sinopsisu, "a to znači pobjedu jačega."[8]

Hitler je nekritično primijenio zakone prirode na ljudsku povijest. Čovječanstvo se dijeli na rase, a ne na vrste, no i tu priroda odustaje od "miješanja više rase s nižom". Kad do toga dođe, posljedica je regresivno razmnožavanje, obrnuta evolucija. Prevladavajuća povijesna stvarnost uvijek je "borba naroda za opstanak" protiv drugih rasa i opasnosti od biološkog onečišćenja, koju je Hitler posebno povezivao sa Židovima.[9] Kultura ne sadrži vječne istine, smatrao je, već je uvjetovana trajnim nadmetanjem viših naroda ("kulturotvornih" ili "kulturonosnih" rasa, kako ih je nazivao) u borbi protiv slabijih naroda. Željezna logika povijesti tjera narode sposobne za zdravo stanovništvo i višu kulturu na oponašanje životinjskog carstva otimanjem teritorija i hrane. Nacija ili rasa nije opravdana nikakvim vanjskim ili apsolutnim moralnim normama, koje su filozofi nacionalsocijalizma jednoglasno odbacivali, nego mjerom u kojoj može braniti svoje povijesno pravo na opstanak. Njemačka je bila suočena s tim povijesnim imperativima kao i svaka druga nacija: "Samoočuvanje i postojanost veliki su poticaji na kojima se temelji svaka akcija", pisao je Hitler 1928.[10] Međutim, u ovom slučaju njemački ili "arijski" narod, koji se penjao "beskrajnim ljestvama ljudskog napretka", bio je nacionalsocijalistima vrhunac povijesnog postignuća, kao što je komunizam socijalistima

bio najviši oblik ljudske evolucije. Hitlerova Njemačka bila je suočena s neizbježnom sudbinom ozakonjenom logikom prirode i povijesti. I Hitler je vjerovao da će arijski narod samo vrhunskom voljom svladati zapreke oko sebe i dovršiti svoje povijesno poslanje.[11]

U jednom i u drugom slučaju diktatura nije bila opravdana subjektivnim činiteljima (npr. ambicijom moćnih ljudi) nego objektivnim zakonima prirode i povijesti. Rezultat je bio moralni pomak koji je te režime i njihove zastupnike izravno oslobodio odgovornosti za njihove postupke: moglo se tvrditi - i tvrdilo se - da biološka ili povijesna nužnost, a ne ljudski hir, stvaraju novi moralni poredak i upravljaju ljudskim ponašanjem. Te povijesne sile Staljin je nazivao "autentičnim znanjem" i "objektivnom istinom", a Hitler "strogim i krutim zakonima prirode".[12] I jedan i drugi odbacivali su pomisao da su njihovi sustavi povijesne slučajnosti; oni su bili "pravi" za svoje doba. S obzirom na izvanrednu moć dvojice diktatora, ti osobni svjetonazori dali su moralnu potporu jednom i drugom sustavu. Njihov nadmoćni osjećaj povijesne sigurnosti nedvojbeno je potaknuo mnoge zlouporabe diktature, ali je zahtijevao i borbu za moralna područja koja je već zauzimala apsolutna etika crkve i klasične pravne znanosti.

Potkraj 1930. godine, u svetištu Bogorodice pokraj ceste u zapadnoj Ukrajini dogodilo se čudo: kip od lijevana željeza viđen je kako lije krvave suze. Tisuće hodočasnika pohrlilo je iz susjednih sela u jesensku hladnoću. Neki su umrli uz cestu. Nakon nekog vremena lokalne komunističke vlasti ogradile su svetište i postavile stražu, ali su hodočasnici ogradu odgurali ustranu, a milicajce potjerali.

Zatim su onamo uputili znanstveno povjerenstvo da prouči kip i raskrinka čudo kao puko praznovjerje, pa time natjera na razlaz mnoštvo koje se utaborilo na okolnim poljima. Kako su ustanovili stručnjaci, glavu kipa izjela je korozija, pa se voda puna hrđe probijala kroz lice doimajući se poput krvavih suza. Ponijeli su na mjesto "čuda" boce zelene, plave i žute vode, pa su s vrha ljestvi ulili vodu u glavu; Bogorodica je počela prolijevati suze različitih boja. Mnoštvo je pred tim novim čudom isprva zanijemjelo, ali kad je jedan od znanstvenika pokušao objasniti da je posrijedi znanost a ne Bog, hodočasnici su napali ekipu i nasmrt premlatili dvojicu. Nekoliko dana kasnije stigli su vojnici kako bi zaštitili drugu znanstvenu delegaciju. Mnoštvo ih je odmah napalo, i u gužvi je kip oboren i razbijen. U sukobu je smrtno stradao jedan lokalni slaboumnik, i njegov se sprovod pretvorio u veliku procesiju na čelu sa svećenicima i monasima koji su nosili kandila i ophodne zastave. Time je strpljenju komunista došao kraj: milicija je bajunetima razjurila procesiju, kako je pisalo u izvještajima, i pobila stotine ljudi.[13]

Sukob između dvaju idejnih sustava bio je rijetko tako izravan i krvav, ali su natezanja oko čuda omogućila doista javnu borbu između znanstvenog materijalizma nove komunističke države i trajnog vjerskog uvjerenja velikog dijela stanovništva Sovjetskog Saveza. Kršćanstvo je bilo potpuno nespojivo s komunizmom. Usprkos tome, odnos revolucionarnog pokreta i vjere bio je dvosmislen. Prije Prvoga svjetskog rata nekoliko je istaknutih socijalista tvrdilo da je prvobitno kršćanstvo po svojoj naravi socijalističko i da bi Krista trebalo smatrati prvim proleterskim revolucionarom.[14] U posljednjim godinama

carstva bilo je bezbroj milenarističkih pokreta, podržavajući apokaliptičnu revolucionarnu borbu koja je sa svoje strane i njih podržavala. U tome su sudjelovali i svećenici, koji su kritizirali socijalne ekscese staroga režima i obećavali iskupiteljsku političku budućnost.[15] Početak sukoba jasno je označila tek pobjeda boljševizma u studenom 1917. Kao i Marx, Lenjin je bio neumoljivo protiv svakog vjerskog osjećaja. "Svaka vjerska ideja", pisao je Maksimu Gorkom 1913. godine, "najopasnija je podlost, najsramotnija 'zaraza'." Bogoštovlje je odbacivao kao "ideološku nekrofiliju". Bog je bio samo sredstvo za *"uspavljivanje* klasne borbe".[16]

Novi komunistički režim nije preozbiljno shvatio opasnost od kršćanstva. Komunisti su tumačili religiju u klasnom smislu, pa je Crkva za njih bila sredstvo staroga režima za širenje iluzija o budućnosti. Pretpostavljalo se da će s rušenjem starog sustava vjerska uvjerenja splasnuti. Svećenici su bili klasni neprijatelji, ali ih komunisti nisu smatrali važnim suparnicima u osvajanju srca i duše masa koje je povijest trebala pretvoriti u socijalističke mase. Bitku su mnogo bolje shvaćali ruski kršćani (i nekolicina mesijanskih boljševika na čelu s Anatolijem Vasiljevičem Lunačarskim i Nikolajem Aleksandrovičem Berdjajevim). *Sobor* (sabor) Ruske pravoslavne crkve objavio je u studenom 1917. da je boljševizam "potekao od Antikrista", a nekoliko tjedana kasnije anatemizirao je boljševički pokret. Sabor je svećenike podsjetio da je kršćanstvo "jedinstvena istina" iznad političkih previranja. U pismu koje je nekoliko godina poslije objavila skupina zatočenih episkopa ponovljeno je uvjerenje Crkve da su "načela morala, pravde i zakona apsolutna i nepromjenjiva", a

načela komunizma uvjetna i prolazna.[18] Crkva se odjednom suočila s dugo očekivanom borbom između Boga i Sotone, i to za dušu Rusije.[19]

Komunistički režim smatrao je Crkvu političkom institucijom, a ne skupom uvjerenja. Dvadeset osmoga siječnja 1918. Ruska pravoslavna crkva službeno je odvojena od države; vjersko uvjerenje bilo je dopušteno sve dotle dok nije ugrožavalo javni poredak ili zadiralo u politiku. Vjerska je imovina zaplijenjena i počeo je dvadesetogodišnji program zatvaranja crkava. Religija je izbačena iz škola. Država i partija bile su službeno ateističke, premda je bilo kršćanskih vjernika u objema. Vjera se službeno smatrala običnim praznovjerjem koje će otkrića moderne znanosti ubrzo pomesti. Mladi revolucionari uživali su u pakosnom svetogrđu. Brigade komsomolaca kružile su na Božić ulicama pjevajući prostačke verzije božićnih pjesama i noseći crvena božična drvca. U Bakuu su pozvali skupinu djece da provjere biblijsku istinu, pa su ih povezli u park i rekli im da mole za ručak. Kad se ništa nije pojavilo, rekli su im da zazovu Lenjina, pa se za nekoliko minuta pojavio kamion natovaren kruhom, sirom i voćem. "Eto, vidite", rekli su djeci, "kruh vam ne daje Bog nego Lenjin."[20]

Ismijavanje vjere pokazalo se kontraproduktivnim. Režim je postupno počeo shvaćati da je vjera snažna moralna stvarnost koju godine revolucije i građanskog rata nisu nimalo uzdrmale. Režim je 1921. prešao s političke represije na idejnu borbu. Lenjin je pozvao partiju da usvoji program "borbenog ateizma" i "borbenog materijalizma".[21] Vjeru je trebalo poraziti snagom znanstvenog objašnjenja kao "jedinom istinom". Partija je u lipnju 1923. osnovala

Ligu bezbožnika na čelu s Emilijanom Mihajlovičem Jaroslavskim, starim boljševikom, koji je prije Staljina nakratko bio sekretar Centralnog komiteta partije i najuvjereniji ateist među novim rukovodiocima režima. Liga je 1929. imala 9.000 ćelija ateističkih agitatora i 465.000 članova.[22] Godinu dana poslije, 1924. godine, osnovano je Društvo borbenih materijalista. Partija je pokrenula svesavezni program ateističke propagande i znanstvenih demonstracija. Otvorene su grobnice pedeset osmero svetaca kako bi se lokalnom stanovništvu pokazalo da su u njima samo kosti i prah (iako je, kako se govorilo, sv. Sergije Radonješki pronađen posve uščuvan, na ushit prisutnih i na zaprepaštenje manastirskog komunističkog čuvara, kojega je mnoštvo nakon toga pretuklo).[23] Ateistički tjednik *Bezbožnik* počeo je izlaziti 1922. i ubrzo je dostigao nakladu od nekoliko stotina tisuća primjeraka; mjesečnik *Bezbožnik u stanka*(bezbožnik za alatnim strojem) bio je namijenjen proletarijatu; u časopisu *Ateist,* koji je pokrenut 1925., objavljivani su sofisticiraniji znanstveni članci kojima su osporavane moralne i metafizičke postavke crkvene inteligencije.

Dvadesetih godina dvije su strane najčešće oštro raspravljale. Na sovjetskim sveučilištima i u ustanovama organizirana su izravna suprotstavljanja, i to je za religiju bila javna platforma kakvoj se teško mogla nadati. Sveto pismo je prostački izvrgnuto ruglu u knjizi *Biblija za vjernike i nevjernike,* objavljenoj 1922. godine. Pamflet Pjotra Pavelkina "Ima li Boga?" osporio je same temelje vjere. Partija je poticala protureligijske agitatore da na sastancima postavljaju provokativna pitanja, primjerice "Je li moguće uskrsnuće?"[24] Pitanje besmrtnosti postalo je čak

predmetom znanstvenog eksperimenta. S nadom da će moći pokazati kako znanost, a ne religija, može ponuditi vječni život, neki sovjetski biolozi počeli su tražiti načine za usporavanje starenja i za "oživljavanje" ljudskih organa. Odjel za živu materiju Instituta za eksperimentalnu medicinu istraživao je biokemijske elemente kojima bi se moglo spriječiti raspadanje. Jedan od istaknutih *bogostroitelja,* Aleksandr Aleksandrovič Bogdanov, umro je 1928. tijekom transfuzije kojom je htio postići tjelesnu besmrtnost.[25]

Sovjetski režim nastojao je istodobno prisiliti vjerske zajednice na prihvaćanje novog poretka i priznavanje podređenosti režimu. Vlada je 1922. pronašla način za iskušavanje ravnoteže moći dvaju sustava, koji je dramatično zaoštrio njihov sukob, pa je nasilan ishod postao gotovo neizbježan. Crkvama je naređeno da predaju sve dragocjenosti iz riznica, uključujući i ruho za podjelu svetih sakramenata. Prodajom tih predmeta trebalo se, navodno, doći do sredstava za žrtve gladi u Sovjetskom Savezu, ali posrijedi je bio samo odnos Crkve i države. Patrijarh Tihon nevoljko je naredio svećenicima da poslušaju vlasti, ali da ne predaju predmete potrebne za sakrament. Vlasti su tada silom zaplijenile i njih. Tijekom izvlaštenja ubijeno je više od 8.000 svećenika i bilo je više od 14.000 žestokih sukoba s razjarenim parohijanima. Režim je inscenirao pedeset pet procesa neposlušnim svećenicima svih vjeroispovijesti te pogubio niz istaknutih crkvenih dostojanstvenika, uključujući lenjingradskog mitropolita Benjamima, popularnog i skromnog svećenika, poznatog po predanosti najsiromašnijim članovima svoje zajednice.[26] Tajna policija nakratko je zatvorila i samog patrijarha zbog

kontrarevolucionarne djelatnosti, ali ga je zatim pustila kad je pristao potpisati priznanje, koje je objavljeno u državnom listu *Izvjestija:*"Ovime izjavljujem sovjetskim vlastima da više nisam neprijatelj sovjetske države."[27]

Dok je Tihon bio u zatvoru, skupina radikalnih svećenika, pobornika crkve koja bi bila više u skladu s modernim vremenima, zauzela je patrijaršiju i objavila raskol s Pravoslavnom crkvom. Uz službeno odobrenje vlasti, *obnovljenci* su osnovali "Živu crkvu", objavili da je kršćanstvo ipak u skladu s moralnim ciljevima socijalizma ("svaki častan kršćanin morao bi svim sredstvima oživotvoriti velika načela Oktobarske revolucije") te uveli osuvremenjenu liturgiju i demokratske postupke.[28] Iako je 1925. Živa crkva imala 12.593 parohija i 192 episkopa, njezino preporođeno kršćanstvo nije privlačilo vjernike, pa je država obustavila potporu. Dvije godine poslije, 1927., mitropolit Sergej (Stragorodski), najstariji visoki svećenik poslije Tihonove smrti 1925., priznat je kao vršitelj dužnosti poglavara Ruske pravoslavne crkve nakon što je i on proveo neko vrijeme u zatvoru i potpisao priznanje. Mitropolit je 29. srpnja 1927. objavio izjavu da Crkva priznaje Sovjetski Savez kao svoju "građansku domovinu" čiji su "uspjesi i radosti naši uspjesi i radosti".[29] No stotine svećenika nisu htjele "caru priznati carevo"; 1930. otprilike jedna petina zatočenika u logorskom kompleksu Solovki na krajnjem sjeveru bili su žrtve vjerskog progona.

Potkraj dvadesetih godina religija se odrekla političkog sukoba s komunizmom, ali su vjerski osjećaji velikog dijela stanovništva Sovjetskog Saveza bili vrlo očiti. Govorilo se da su Staljina izvještavali o "čudu" Bogorodičinih suza i provali vjerskog oduševljenja koje je ono potaknulo. Na

Šesnaestom kongresu partije 1930. godine Staljin je zloslutno objavio da je religija "kočnica u gradnji socijalizma", ali je Centralni komitet već godinu dana prije bio odlučio da je iskorjenjivanje religije argumentima doživjelo neuspjeh, pa je stoga potrebna potpuno drukčija antireligijska kampanja.[30] Pod Staljinom su kulturne i institucionalne djelatnosti svih konfesija u Sovjetskom Savezu nemilosrdno ukinute, a tisuće svećenika umorene su ili prognane. Nakon 1929. ideološki rat protiv religije zaoštren je uz primjenu sirovih parola, npr. "lupaj religiju po glavi svaki dan".[31] Režim je religiju smatrao glavnom preprekom u modernizaciji sovjetskog društva, a vjerske zajednice političkim pobornicima kapitalističkih ostataka.

Fizički napad na religiju značio je zatvaranje ili konfiskaciju crkava, kapela, džamija, sinagoga i manastira. Napad je počeo umjereno 1928. godine zatvaranjem 532 vjerska objekta; do 1940. većina je minirana, zatvorena ili iskorištena za razne građanske svrhe. Poznati manastir Strastnoj u središtu Moskve pretvoren je u nacionalni antireligijski muzej, u kojemu su plakati i razni predmeti naglašavali kako sve religije potječu iz drevnog izvora primitivnog praznovjerja; diljem Sovjetskog Saveza namnožile su se manje izložbe i muzeji znanstvenog ateizma.[32] Mjere su pogodile sve crkve i sljedbe. U doba revolucije Ruska pravoslavna crkva imala je 46.457 crkava i 1.028 manastira; prema procjenama, 1939. djelovalo ih je još od stotinu do manje od tisuću.[33] U Moskvi je 1917. godine bilo šest stotina vjerskih zajednica svih vrsta, ali ih je do 1939. preživjelo samo dvadeset. Nije pošteđena ni prokomunistička Živa crkva. U Lenjingradu, u kojem je ta crkva privukla najviše bivših vjernika Pravoslavne crkve,

djelovala je 1940. samo jedna bogomolja. Smanjivao se i broj aktivnih svećenika; od 290 pravoslavnih episkopa i 400 episkopa Žive crkve posvećenih dvadesetih i tridesetih godina, ostalo ih je 1941. samo po deset u svakoj crkvi. Neki su umrli u logorima, drugi su pogubljeni zbog kontrarevolucije, a nepoznat broj se skrivao. Broj paroha smanjio se sa 40.000 (prema procjenama) potkraj dvadesetih godina na otprilike 4.000 1940. Istu su sudbinu doživjele tisuće katoličkih, baptističkih, židovskih i muslimanskih svećenika.[34]

Staljin je bio pokretačka sila pojačane antireligijske kampanje. Ona je počela s novim zakonom o vjerskim organizacijama, koji je stupio na snagu 8. travnja 1929. Njime je još više sužen ograničen status vjerske djelatnosti predviđen Ustavom iz 1918. Ni jedna vjerska zajednica nije se više smjela baviti djelatnošću koju su općenito nazivali vjerskom propagandom; zabranjene su sve studijske skupine i biblijski kružoci, ženski i omladinski vjerski pokreti, crkvene čitaonice i knjižnice, svi oblici vjerskog obrazovanja i službeno obraćenje. Svećenicima su bili dopušteni samo vjerski obredi i ništa više. Obrede su morali voditi svećenici nastanjeni u tom području u posebnim za to određenim zgradama, a u crkvama su se mogle izlagati i čuvati samo liturgijske knjige.[35] Svi svećenici morali su državi plaćati sve što bi zaradili - porez na dohodak od 80% te dodatnih 20% zbog nesluženja vojnog roka. Promijenili su se i propisi o pravima svećenika na prebivalište, pa su svećenici bili prisiljeni ovisiti o darežljivosti vjernika koji su im mogli ponuditi sobu i redovito im darivati hranu. Svećenici koji su htjeli kupovati hranu u državnim trgovinama morali su plaćati poseban polog. Prema

dopunskom zakonu objavljenom 5. kolovoza 1929., siromašni svećenici nisu smjeli financijski pasti na teret državi, pa su im ukinuta sva socijalna i mirovinska prava te zdravstveno osiguranje.[36]

Novi je zakon posebno potvrđivao pravo na antireligijsku propagandu, pa je tridesetih godina Sovjetski Savez bio preplavljen ateističkim djelatnostima. Na dan donošenja novoga zakona o vjerskim organizacijama Centralni je komitet osnovao tzv. "Komisiju za vjeru" čija je dužnost bila nadgledati postupnu likvidaciju organizirane vjerske djelatnosti. Odgovornost za obrazovni rad povjerena je Ligi bezbožnika, koja je 1929. najavila još veću gorljivost u borbi protiv religije, preimenovavši se u Ligu borbenih bezbožnika. Liga je od 465.000 članova 1929. prerasla u masovni pokret sa 5,600.000 članova 1932. Antireligijski propagandni materijal - "agitacijske priručnike" - osiguravao je središnji državni propagandni aparat. Tim materijalom koristili su se na redovitim sastancima koje je Liga organizirala u svakom selu, tvornici i uredu. "Vaša je zadaća", pisalo je u jednoj partijskoj okružnici 1937., "objasniti masama reakcionarni klasni karakter Uskrsa i vjerskih blagdana općenito i religije u cjelini."[37] Partija je 1920. organizirala samo 230 antireligijskih predavanja; 1940. održano je 239.000 predavanja za 11 milijuna slušatelja. Znanstveni materijalizam promicali su kao pravi put. Božić je preimenovan u Dan industrijalizacije. Seljake su učili "bezbožnoj meteorologiji", a kolhozi su obrađivali "bezbožne hektare" kako bi sumnjičavim ili praznovjernim seljacima dokazali da se znanošću mogu postići veći prinosi nego molitvom. Partija je 1929. uvela "trajni radni tjedan" kako bi spriječila nedjeljni odlazak u crkvu; poslije četiri

radna dana slijedio je neradni dan, pa je većina nedjelja bila radna.[38]

Posljedice novog vala ateističkog odgoja i proganjanja religije bile su dvojake. Crkve su preživjele improvizacijom u ograničenom dopuštenom prostoru. Jedan nizozemski teolog, koji je posjetio Moskvu 1930., smjestio se u malom hotelu nasuprot jednoj crkvici. Promatrao je prolaznike i zamijetio kako mnogi neupadljivo saginju glavu ili gornji dio tijela prolazeći uz crkvicu. Kad je prešao ulicu i prišao crkvici, ugledao je pokraj vrata veliki oglas s poznatom Marxovom izrekom, "Religija je opijum za mase". U samoj crkvici svećenik u otrcanom ruhu propovijedao je vjernicima, praćen stalnim tuljenjem i podrugljivim povicima skupine "bezbožnih" aktivista koji su stajali na jednoj strani. Svećenik je rekao posjetitelju kako će se crkvica ubrzo preurediti u kulturni centar; susjedna crkva Sv. Vladimira pretvorena je u kinematograf, u čijem su se predvorju neki posjetitelji još krstili prolazeći pokraj mjesta gdje je nekoć visjela ikona Bogorodice.[39]

Vjersko štovanje i uvjerenje zadržalo se tijekom cijelog staljinističkog razdoblja. Prema popisu stanovništva iz 1937., više od polovice stanovništva (57%) još su sebe smatrali vjernicima. Sovjetski je režim oklijevajući reagirao na tu stvarnost. Staljin je najprije naredio privremeno popuštanje vjerskog progona početkom tridesetih godina, ali je 1937. bijesno napao Ligu pod Jaroslavskim i Komisiju za vjeru zbog neuspješne i spore borbe protiv vjerskog uvjerenja, pa su Ligu žestoko očistili uz ostale partijske institucije. Staljinov Ustav iz 1936. dao je svećenicima pravo glasa, koje su bili izgubili 1918., i ta je promjena politike zbunila ateističke komuniste. Ponekad se tvrdi da je

Staljin, nekadašnji sjemeništarac, još gajio ostatke vjerskog osjećaja, koji bi mogli objasniti povremeno popuštanje u inače nemilosrdnoj kampanji protiv vjerskog svjetonazora. Nema dokaza koji bi potkrijepili takav zaključak. Staljin je ostao dosljedan pobornik znanstvene i materijalističke osnove spoznaje. Njegovi ustupci religiji bili su taktički i oportunistički, ali svećenicima nisu davali nikakav imunitet glede njihova statusa u revolucionarnoj državi. Mitropolita Sergeja i pedeset jednog episkopa službeno su priznali kao vrhovno tijelo Pravoslavne crkve u siječnju 1937., ali je iste godine zbog kontrarevolucionarnog djelovanja i špijunaže uhićeno pedeset episkopa, koje su strijeljali ili zatvorili.[40] Poslije "popuštanja" progona, koje se osjetilo 1936., slijedile su tri godine najintenzivnijeg zatvaranja crkava, uhićenja svećenika i antireligijskog terora. Staljinu je Pravoslavna crkva (ali ne i raskolničke sekte ili židovstvo) bila korisna kao pitomo, pokorno sredstvo režima. Na svako osporavanje svjetonazora sovjetskog komunizma režim je uvijek reagirao nepopustljivim neprijateljstvom.

Oportunistički karakter staljinističke vjerske politike jasno se očitovao u obnovi pravoslavlja 1941. godine, kada je vjera trebala pridonijeti Domovinskom ratu i zavarati saveznike. Vodeći svećenici Pravoslavne crkve objavili su na engleskom izbor tekstova pod naslovom *Istina o religiji u Rusiji,* u kojem se tvrdilo - pod senzacionalističkim naslovima poput "Nasilje nad svetištima i vjernicima" i "Fašisti oduzimaju djetetu pokrivač" - da je nacionalsocijalizam pravi neprijatelj vjere. "Pod komunizmom", pisao je jedan poslušni episkop, "nitko nam ne brani da slobodno ispovijedamo svoju vjeru".[41] Antologija je objavljena u tisućama primjeraka, a tiskana je

na istim strojevima kojima se koristila Liga bezbožnika. Bilo kako bilo, vlasti su doista dopustile ponovno otvaranje crkava, pa ih je 1947. bilo približno 20.000 (prema procjenama) uz 67 manastira.[42] No žar moralne borbe protiv religije nije popuštao. U rujnu 1944. Centralni komitet pozvao je na obnovu "znanstveno-obrazovne" propagande protiv vjere, a 1947. osnovano je Društvo za širenje političke i znanstvene spoznaje, koje je trebala nastaviti rad nekadašnje Lige raspuštene 1943. Skupina studenata, koja se 1948. sastala radi rasprave o postojanju Boga, uhićena je zbog "neprijateljske kritike" marksizma-lenjinizma.[43]

Sukob s religijom oko temeljnih pitanja istine nije nikada razriješen za vrijeme Staljina. Komunisti su se nadali da će fizičkim iskorjenjivanjem vjerskih institucija i ukidanjem vjerskog obrazovanja postupno nadvladati kulturnu zaostalost sovjetskog društva, a praznovjerje zamijeniti prirodnim i društvenim znanostima. Tako je doista i bilo. Sovjetski Savez nije bio dekristijaniziran, ali je bio posve svjetovna država u kojoj su svi građani bili izloženi dogmatizmu komunističkog svjetonazora; u jednoj anketi građana Voronježa 1964. godine, samo je 7,9% bilo spremno priznati da su vjernici, dok je uvjerenih ateista bilo 59,4%.[44] Vjernici su uvijek bili u defenzivi zbog stalne opasnosti od progona. U jednom privatnom razgovoru 1936. godine, mitropolit Sergej priznao je da strpljivo očekuje "dan Kristove pobjede" u Rusiji, ali je javno hvalio Staljina kao "Božjeg izabranika".[45]

Mjesto religije u njemačkoj diktaturi bilo je posve drukčije. U formalnom smislu nacionalsocijalizam nije bio ateistički pokret, premda su njegovi pristaše bili borbeni

protivnici kršćanstva. Prema 24. članku stranačkog programa, nacionalsocijalizam se trebao "temeljiti na pozitivnom kršćanstvu", a ubrzo poslije osvajanja vlasti u ožujku 1933., Hitler je uvjeravao crkvene zajednice kako je vjera "jedan od najvažnijih činitelja u očuvanju njemačkoga naroda".[46] Režim nije minirao crkve niti konfiscirao crkvenu imovinu, niti osiromašivao svećenstvo. Tijekom diktature bili su dopušteni vjerski obredi (osim za njemačke Židove i Jehovine svjedoke, koji su odbijali vojnu službu). Milijuni članova stranke bili su i ostali katolici ili evangelici. Mnogi njemački kršćani nisu u svom političkom opredjeljenju nalazili ništa nespojivo sa svojim vjerskim uvjerenjem, pa su oduševljeno poduprli nacionalnu revoluciju. Za mnoge njemačke vjernike neprijatelj je prije i poslije 1933. bio bezbožni boljševizam. Na sinodi održanoj u Jugoslaviji 1939. godine Ruska pravoslavna crkva u izgnanstvu objavila je "Zahvalnicu Adolfu Hitleru" za njegovu borbu protiv boljševičkog antikrista.[47]

Odnos religije i diktature u Njemačkoj bio je, zapravo, mnogo složeniji i ne toliko snošljiv koliko bi se činilo s obzirom na njezin opstanak. Glavne su konfesije imale ozbiljnih problema već davno prije 1933. Od kraja 19. stoljeća bile su suočene s postupnim osipanjem vjernika i sveopćom sekularizacijom. Milijuni Nijemaca napustili su kršćanstvo i formalno i praktički. Prema njemačkim zakonima, građani su imali pravo istupiti iz konfesije u kojoj su bili prijavljeni. Od 1918. do 1931. 2,242.000 građana napustilo je evangeličku, a 497.000 katoličku crkvu. Broj redovitih pričešćenja pokazuje da su dodatni milijuni u najbolju ruku bili pasivni kršćani. U Pruskoj je 1933. samo 21% stanovnika redovno odlazilo na pričest, a u

Hamburgu (najmanja brojka) samo 5%.[48] Evangeličke crkve, kojima pripadaju dvije trećine Nijemaca, odvojene su od države 1919., pa su izgubile potporu koju su uživale od Reformacije. Njemački protestantizam našao se na povijesnom raskrižju, koje se odrazilo potragom za "teologijom krize", kako ju je nazvao jedan od crkvenih vođa Karl Barth, potrebnom za suočavanje s moralnim relativizmom i izgubljenim vrijednostima novoga doba.[49]

Uznemirujući položaj njemačkog kršćanstva potaknuo je reakcije nalik na rusku situaciju. I Njemačka je imala svoje *bogostvoritelje,* promicatelje zamisli o novom čovjeku koji će se junački suočiti sa životom i dubokom duhovnom snagom nadvladati oslabljenu čežnju za životom na onom svijetu i otkriti kako "čovjek postaje Bog".[50] Među mlađim bogoslovima prevladavao je snažan apokaliptički ton. "U cijelom svijetu nema oblika života koji se ne razlaže", kaže Friedrich Gogarten u ogledu "Od jednog vremena do drugog vremena", koji je napisao 1920. kao reakciju na njemački poraz u Prvom svjetskom ratu. "Ovaj je rat zora koja najavljuje kraj jednog povijesnog razdoblja, štoviše epohe čovječanstva."[51] Za neke protestantske svećenike rat i poraz bili su kazna Njemačkoj zbog njezina neuspjeha u očuvanju vjere u Boga svih Nijemaca. Povezivanje Boga i nacije ima dugu tradiciju u njemačkoj protestantskoj pobožnosti; služba *Volku* bila je i služba određenom, povijesnom Bogu, a ne apstraktnim, apsolutnim vrijednostima šire kršćanske zajednice. Poslije rata nacionalistička je pobožnost oživjela, pa je 1925. osnovan pokret za izrazito njemačko kršćanstvo, Njemačka crkva *(Deutschkirche).* Načela pokreta uključivala su "naglašavanje misli o njemačkoj rodnoj zemlji".[52] Pokret je

zastupao ideju o njemačkom spasitelju - "junaku Isusu, borcu za Boga" - umjesto kozmopolitskog i poniznog, pacifističkog i samozatajnog Isusa.[53] U nacionalističkoj ideologiji Bog se očitovao u duši i tijelu njemačkoga naroda: "Kraljevstvo je nebesko u nama", pisao je Ernst zu Reventlow, "ne izvan nas."[54]

Radikalno nacionalističko krilo njemačkog protestantizma imalo je mnogo zajedničkih elemenata s nacionalsocijalističkim stajalištima o primatu rase i jedinstvenom poslanju njemačkoga naroda. Potkraj dvadesetih godina pojavio se Njemački vjerski pokret *(Deutsche Glaubensbewegung),* na čelu s profesorom teologije iz Tübingena Wilhelmom Hauerom, zastupajući ideju da je njemački Bog izraz posebne duhovnosti njemačkog naroda, a ne "politički, stranački Bog drugih". Vjera u Boga koji se objavio Nijemcima zamijenila je vjeru u imanentnog, transcendentnog Boga. Kada je Hitler došao na vlast 1933., Njemački vjerski pokret imao je pola milijuna sljedbenika i uzalud je zatražio puno priznanje kao službena vjera. Još je brojniji bio pokret "njemačkih kršćana" *(Deutsche Christen),* osnovan 1923. godine u okviru Evangeličke crkve radi zastupanja nacionalsocijalističkih interesa. Naziv je predložio sam Hitler. Pokret je inicirao pastor Friedrich Wieneke, jedan od prvih nacionalsocijalističkih kandidata na općinskim izborima, a vodio ga je od svibnja 1932. mladi protestantski svećenik i bivši pripadnik *Freikorpsa* Joachim Hossenfelder. Hossenfelder je 1929. postao član Nacionalsocijalističke stranke, a zatim je imenovan savjetnikom stranke za crkvene poslove. Njegovo stajalište o teologiji bilo je energično i vojničko: "Kršćanska je vjera

muški, herojski posao"; Bog govori snažnije, bio je uvjeren, "kroz krv i rasu" nego kroz "pojam *čovječnosti".*[55] Do 1934. pokretu se pridružilo milijun evangeličkih protestanata uvjerenih da će herojsko nacionalno kršćanstvo ići ukorak s nacionalsocijalizmom.

Hitler je na odnos s religijom gledao u političkom kontekstu. On nije bio praktični kršćanin, ali je nekako uspio prikriti svoju vjersku sumnjičavost od milijuna njemačkih glasača. Iako Hitlera često prikazuju kao novopoganina ili kao središnji lik političke religije u kojoj je on bio božanstvo, njegovi su pogledi bili mnogo sličniji revolucionarnom ikonoklazmu boljševičkog neprijatelja. Njegove privatne primjedbe o kršćanstvu odaju duboki prijezir i ravnodušnost. Četrdeset godina poslije mogao se još sjetiti kako je u školi odgovorio vjeroučitelju, kada mu je ovaj rekao kako će biti nesretan u zagrobnom životu: "Čuo sam za znanstvenika koji sumnja u postojanje zagrobnog svijeta." Hitler je bio uvjeren da su sve vjere "dekadentne" i da "u Europi doživljavamo propast kršćanstva". Razlog krize bila je znanost. Hitler je, poput Staljina, zastupao vrlo moderno stajalište o nespojivosti vjerskog i znanstvenog tumačenja. "Kršćanska dogma", rekao je Himmleru u listopadu 1941., "nestaje zbog napretka znanosti."[57] U znanosti nema laži kao u vjerskim idejama o zagrobnom životu; "nužna formulacija je znanstvena istina", izjavio je u razgovoru poslije jedne večere nekoliko mjeseci poslije. Stranka ne može ponuditi, tvrdio je nadalje, ništa onome koji traga za "potrebama metafizičke naravi". Istina je u prirodnim znanostima, a za Hitlera je to bila istina rasne biologije - prirodne selekcije, rasne borbe, "istovrsnosti".[58]

Hitler je bio dovoljno politički razborit, pa nije javno razglasio svoja znanstvena stajališta, jer je uz ostalo morao održati razliku između svojega pokreta i bezbožnoga sovjetskog komunizma. No nije bio ni potpuni ateist. Njegove javne izjave obiluju pozivanjima na "Boga" i "duh". Eshatološke vrijednosti njegova shvaćanja rase bile su za njega stvarna "vječna volja koja vlada svijetom"; u beskonačnoj vrijednosti rase i borbe za njezino održanje ljudi nalaze ono što možda nazivaju Bogom, unutarnji osjećaj jedinstva i svrsishodnosti prirode i povijesti.[59] Takvi se pogledi mogu otkriti u razvoju kritičke teologije u Njemačkoj prije Prvoga svjetskog rata, koja je izražavala mišljenje da se Bog mora doživjeti kao unutarnji osjećaj a ne kao vanjska etika; oni su prisutni i u vrijednostima njemačkoga predratnog pokreta mladeži, prema kojima bi zajedništvo s prirodom, unutarnja kontemplacija i grupna odanost trebali oblikovati svjetovnu duhovnost. No Hitler nije mogao prihvatiti pomisao da bi kršćanstvo moglo ponuditi išta više od "lažnih ideja" kao potporu svojim pretenzijama na apsolutno moralno uvjerenje.[60]

Stav same stranke nije bio nimalo jedinstven, ali u njoj je postojala jaka struja naglašenog antiklerikalizma. Antireligiozni radikali oko samozvanog filozofa stranke Alfreda Rosenberga nisu bili skloni kršćanstvu zbog njegova internacionalizma, pacifizma i humanizma te zbog njegovih "istočnjačkih" korijena u djelu "židovsko-sirijskog" apostola Pavla. Rosenberg je bio baltički Nijemac i pobjegao je na zapad poslije boljševičke revolucije, pa je 1919. u jednoj münchenskoj knjižnici mjesecima čitao sve što je pronašao o Židovima, masonima i boljševicima kao "neprijateljima" germanstva; bio je jedan od malobrojnih

čelnika stranke koji su tumačili nacionalsocijalizam kao sukob kultura i vrijednosnih sustava. Rosenberg je 1930. objavio *Mit dvadesetog stoljeća*, koji je uz *Mein Kampf* postao obvezatno štivo za članove stranke. Rosenbergovo obilježavanje kršćanstva kao nečega što je *artfremd,* strano njemačkim vrijednostima, poticalo je stranački antiklerikalizam pa i poganstvo. Njemački vjerski pokret odbacivao je "židovski" Stari zavjet i tragao za germanskim oblicima vjerskog izraza, uključujući vikinške himne i simboličnu zastavu sa suncem. "Križ mora pasti", bila je njegova propagandna poruka, "kako bi Njemačka opstala."[61] Privlačnost poganstva i kulta, premda ograničena na ekstremno krilo stranke, odražavala se i u javnim obredima stranke i nazorima mnogih njezinih vjerskih pobornika, ali je Hitler u *Mein Kampfu* otpisao narodne kultove kao luđački ekstremizam i javno odbacivao svaku vezu s "mističnim kultovima" poslije dolaska na vlast.[62]

Kad je Hitler 1933. postao kancelar, odnos s religijom zahtijevao je više pažnje. Većina njemačkih kršćana, i katolika i protestanata, nije podupirala ekstremnije vjerske nacionaliste, a mnogi nisu ni glasovali za Hitlera. Hitler je htio neutralizirati svaku moguću političku prijetnju koja bi potekla od organizirane vjerske djelatnosti. Prvi je korak bio sporazum s njemačkom Katoličkom crkvom, čija teologija nije prihvaćala nova nacionalistička kretanja i koja je duhovno bila prvenstveno odana Svetoj stolici. Nakon tromjesečnih pregovora, u Rimu je 20. srpnja 1933. potpisan Konkordat; u zamjenu za suglasnost o neupletanju u njemačku politiku, Hitlerova je vlada potvrdila sva konfesionalna prava crkve i pravo na katolički odgoj. Što se

tiče njemačkog protestantizma, Hitler se nadao da će obnoviti sporazum s katoličkom Njemačkom i stvoriti jedinstvenu Crkvu *Reicha* koja bi okupila dvadeset osam pokrajinskih evangeličkih crkava i koja bi bila lojalna novom *Reichu* i sama upravljala svojim poslovima.

Vodstvo su preuzeli "njemački kršćani" (*Deutsche Christen*), koji su 5. travnja 1933. u Berlinu sazvali koncil, na kojemu su objavili poziv na ujedinjenu Protestantsku crkvu vjernu zasadama nacionalsocijalizma, uključujući "arijsko" čišćenje Crkve. Hitler je 25. travnja imenovao istaknutog člana "njemačkih kršćana", bivšeg vojnog kapelana i oduševljenog nacionalsocijalista Ludwiga Müllera, svojim predstavnikom u procesu ujedinjenja. Dva mjeseca kasnije Müller je uspio napisati ustav nove Crkve *Reicha,* koji je ozakonjen 14. srpnja. U Wittenbergu je 27. rujna održana sinoda, na kojoj je Müller izabran za biskupa ujedinjene evangeličke crkve *Reicha.* Bivši vojni kapelan, sin željezničara i oduševljeni pobornik energične, vojničke religije, proslavio je svoj izbor u istoj dvorskoj crkvi *(Schlosskirche)* na čija je vrata Luther pribio svojih devedeset pet teza četiri stoljeća ranije. Povorku su predvodile crkvene zastave i zastave sa svastikom, i za Müllerom stupali su vjerski čelnici u smeđim SA-ovskim uniformama te vojnici u paradnoj uniformi; vojnici su nosili bijele značke u zelenom okviru, oslikane isprepletenom svastikom i raspelom. Nekoliko tjedana poslije, prigodom 450. rođendana Martina Luthera, novi je biskup *Reicha* objavio vjernicima da Protestantska crkva smatra Hitlera "darom Božje ruke" i da "čvrsto i nepokolebljivo" podržava njegovu vlast.[63]

No stvarnost je bila posve drukčija. Težnja da se njemačke crkve potaknu na bezuvjetnu potporu diktaturi gotovo je odmah potaknula otpor. U svibnju 1933. skupina evangeličkih svećenika osnovala je radnu grupu - Reformacijski pokret mladeži - koja se suprotstavila državnim nastojanjima glede osnivanja jedinstvene crkve i nametanja etničkih propisa vjernicima. Reagirajući na izbor biskupa *Reicha,* bivši podmornički kapetan iz Prvoga svjetskog rata, pastor Martin Niemöller, osnovao je u rujnu 1933. Izvanredni pastorski savez, koji je početkom 1934. imao 7.000 članova, otprilike 40% evangeličkog svećenstva. Niemöller je pripadao istom naraštaju vojnih svećenika kao i Müller, pa je čak stupio u Nacionalsocijalističku stranku. Bio je domoljub i spreman poštivati pravnu državu. No on i drugi pastori, njegovi istomišljenici, nisu mogli prihvatiti državni zahtjev prema kojemu je Crkva trebala voditi svoje poslove suprotno nauku Svetoga pisma i reformaciji, isključujući, uz ostalo, pokrštene Židove. Rezultat je bio protestantski raskol. Ne priznavajući autoritet novog biskupa *Reicha* i "njemačkih kršćana", predstavnici gotovo polovine evangeličkih crkava sastali su se 30. svibnja 1934. u Barmenu, Vestfalija, gdje su objavili odcjepljenje "Ispovijedajuće crkve" *(Bekenntniskirche)* utemeljene na Barmenskoj teološkoj deklaraciji koju su sastavili Karl Barth i dva mlada svećenika u hotelskoj sobi u Frankfurtu na Majni nekoliko dana prije. Srž deklaracije bila je ponovna afirmacija moralne snage Svetoga pisma i odbacivanje drugih moralnih izvora. "Odbacujemo lažno učenje", glasila je prva od šest teza, "prema kojemu Crkva može i mora priznati i druge događaje i vlasti, predodžbe i istine, kao božansku

objavu uz jedinu riječ Božju."[65] Tijekom rasprave Hans Asmussen, pastor iz Schleswig-Holsteina, izjavio je pred delegatima da "mudrost države u svom sadašnjem obliku nije Božja mudrost".[66]

Raskol je izazvao potpunu zbrku u odnosima Crkve i države. "Njemački kršćani" oslabjeli su poslije nepromišljenog govora svojega člana Reinholda Krausea u berlinskom Sportpalastu u studenom 1933. Krause je podržao bezuvjetno opredjeljenje za nacionalsocijalističke zakone i vrijednosti, pozvao na ukidanje Biblije kao židovskog praznovjerja ("priče o trgovcima stokom i svodnicima"), i odbacio zapovijed "ljubi bližnjega svoga" u prilog herojskom, "borbenom Isusu".[67] To je bilo previše za druge nacionalističke kršćane. Hossenfelder je nekoliko tjedana poslije podnio ostavku. Biskup Müller nije mogao biti potvrđen kao poglavar Crkve *Reicha* usprkos uhićenju i zastrašivanju nenaklonjenih svećenika, pa ga je u prosincu 1934. smijenio ministar za crkvena pitanja Hans Kerrl. Kerrl je 24. rujna 1935. imenovao Povjerenstvo za Crkvu *Reicha* radi nadzora lokalnih odbora, osnovanih za pojedine evangeličke crkve, ali su svi sljedeći pokušaji za stvaranje jedinstvene protestantske crkve propali zbog velikih teoloških i političkih razlika potaknutih reformom. Hitler se držao podalje od internih svađa - "ostavite popove da požderu jedni druge", primijetio je tijekom rata, ali nije mogao ostati ravnodušan na moralni izazov, tj. kršćansko ustrajanje na tvrdnji da su jedine apsolutne vrijednosti u učenju crkve.[68]

Kršćanstvo je u osnovi bilo nespojivo i s nacionalsocijalizmom i sa sovjetskim komunizmom. Članak 24 stranačkog programa prihvaćao je "pozitivno

kršćanstvo", ali je pozivao i crkve da ničim ne povrijede "moralni osjećaj njemačke rase".[69] Ta je zapovijed stavljala moralno gledište stranke iznad svih religija. To je moralno gledište bilo ukorijenjeno u "priznavanju i nemilosrdnom iskorištavanju željeznih zakona prirode".[70] Prvenstveni zakon i "izvor autentičnosti i istine" bila je bezuvjetna obrana rase i njezine krvi. Riječima jednog talijanskog katoličkog kritičara, moral i istina "povezani su s rasom i ovise o rasi". Za "arijca" moralno uvjerenje njegove rase "vrijedi samo za njega".[71] Takav svjetonazor osporavali su mnogi njemački teolozi. Oni su se povodili za Karlom Barthom i njegovom tvrdnjom kako ni priroda ni znanost ne mogu dati apsolutni moral: "Samo je Bog Gospodin."[72] Ispovijedajuća crkva objavila je 5. ožujka 1936. deklaraciju kojom je odbacila nacionalsocijalističku težnju za "vrhovnim i konačnim autoritetom u svim područjima života" i prizvala sud Božji da ocijeni nacionalsocijalističke pretenzije. Iako je Gestapo zabranio deklaraciju, pročitalo ju je 700 pastora, koji su uhićeni.[73] Sutradan je Sveta stolica objavila encikliku "S gorućom brigom" *(Mit brennender Sorge),* koja je 21. ožujka 1937. pročitana u svim katoličkim crkvama. Velik dio enciklike odnosio se na konkordat o odgoju i vjerskoj slobodi koje su kršili stranački antiklerikalni zagovornici ("očekujemo potpuni prestanak protukršćanske propagande"), ali enciklika je odbacila i nacionalsocijalistički moralni stav koji je podržavao apsolutna načela tradicionalnoga prirodnog prava te pozvala katoličke zajednice na ponovnu afirmaciju "istine" i "osjećaja pravde".[74]

Režim i Nacionalsocijalistička stranka reagirali su na moralnu borbu onako kako su na nju reagirali sovjetski

režim i Komunistička partija: s jedne strane, političkom represijom i izravnim progonom, ublaženima povremenom političkom razboritošću s obzirom na opće vjersko uvjerenje; s druge strane, izravnom borbom na polju obrazovanja i propagande. Politička se represija pojačala kad je režim učvrstio svoj položaj, i sudbina Martina Niemöllera najbolji je primjer toga pomaka. Kad je prvi put uhićen u siječnju 1934., ubrzo je nakon toga pušten zbog pritiska javnosti. Poslije vrlo otvorene propovijedi 27. lipnja 1937. u Berlinu, u kojoj je Niemöller jasno objavio kršćansku obvezu "poslušnosti Bogu a ne čovjeku", uhićen je zbog protudržavne djelatnosti i osuđen u ožujku 1938. na kaznu zatvora od sedam mjeseci. Hitler je intervenirao i zatražio da ga poslije zatvora pošalju u koncentracijski logor, iz kojega je, na svoju sreću, izišao živ 1945. godine. Tijekom diktature zatočeno je i pogubljeno više od 6.000 svećenika zbog izdajničke djelatnosti; neki od njih, poput Niemöllera, bili su bivši članovi stranke.[75] Gestapo je redovito nadzirao crkve, a 1936. osnovan je poseban odjel za "crkve, sekte i masone", pandan "odjela za vjerske poslove" sovjetskog GPU- -a. Poslije 1938. Martin Bormann, šef stranačke kancelarije i istaknuti stranački ateist, nastojao je ukinuti sve državne financijske potpore crkvama te ograničiti njihov pravni status i djelatnost, ali je potreba za crkvenom potporom ratu nakon rujna 1939. dovela, kao i u Sovjetskom Savezu poslije 1941., do ograničenog političkog primirja između Crkve i države.[76]

Crkve su napustile političku borbu kao i u Sovjetskom Savezu. Mnogi su se kršćani našli po savjesti u ničijoj zemlji, između protivljenja antiklerikalizmu Nacionalsocijalističke stranke i simpatije za njezin

antikomunizam i nacionalizam. Kada su Stefanie von Mackensen, članicu stranke ali i aktivisticu Ispovijedajuće crkve, pozvali na stranački disciplinski sud zbog njezina prigovora lokalnom *Gauleiteru,* koji je crkve javno nazvao "svinjcima", izravno su je upitali bi li u sukobu savjesti poslušala "Židova Isusa ili Adolfa Hitlera". Odgovorila je "samo Krista", pa je od nje zatraženo da napusti stranku (premda je poslije žalbe smjela ostati u njoj).[77] Vjernici, katolički i protestantski, članovi i nečlanovi stranke, obrambeno su reagirali na političku represiju i antiklerikalizam, neskloni daljnjem sukobu, zabrinuti za opstanak vjere u svjetovnom dobu i, u mnogim slučajevima, privrženi mnogim aspektima stranačke politike. Kada je skupina katoličkih biskupa u studenom 1941. pokušala objaviti kršćansku optužbu svega što je režim zastupao (osim njegova antisemitizma) - "Što traži savjest? Što Bog očekuje?" - pokušaj je blokirao kardinal Adolf Bertram, katolički prelat u Njemačkoj, smatrajući ga politički neuputnim. Bertram je dokraja ostao zaslijepljen Hitlerovim protuboljševizmom, pa je, kada je u svibnju 1945. godine doznao za *Führerovo* samoubojstvo, sastavio nalog svojim dijecezanskim crkvama da odsluže "svečanu misu zadušnicu" za palog vođu.[78]

Od sredine tridesetih godina u režimu i u stranci prevladavali su istaknuti protukršćani - Himmler, Goebbels, Bormann, Heydrich - ali im je Hitler, usprkos svojim antireligijskim osjećajima, zabranjivao radikalne programe dekristijanizacije. No stranka je ipak počela ograničavati vjersko obrazovanje i promicati vlastiti idealizam. Vjerski pokreti mladeži raspušteni su ili spojeni s *Hitlerjugendom*, u kojemu je bila isključena vjerska pouka. U kolovozu 1937.

Himmler je zabranio sva sjemeništa i nastavne djelatnosti Ispovijedajuće crkve. Disidentskim protestantima bio je zabranjen pristup sveučilištima. Do 1939. zatvorene su sve vjerske škole s državnom potporom i privatne vjerske škole. Svećenicima nije dopušten vjeronauk. Crkvene osobe nisu smjele javno skupljati dobrotvorne priloge.[79] Novi naraštaj Nijemaca učili su da prezire obilježja kršćanina jer je on okaljan degeneriranom, židovskom mekušnošću te da u sebi traže snagu za afirmaciju i obranu rase. Pruski disident Friedrich Reck pratio je posljedice toga sukoba vrijednosti boraveći u Münchenu u kolovozu 1936. Promatrao je člana *Hitlerjugenda,* smještenog u učionicu tijekom jednog stranačkog mitinga, kako izazovno zuri u raspelo na zidu, a zatim ga, "dok je njegovo mlado i još nezrelo lice bilo izobličeno od bijesa", baca kroz prozor vičući "Lezi ondje, ti prljavi Židove!". Nekoliko tjedana poslije Reck je u svojem časopisu potišteno razmišljao o tome kako je "Bog zaspao u Njemačkoj".[80]

Njemačka nije pod diktaturom bila dekristijanizirana više od Sovjetskog Saveza. U Njemačkoj nisu vjeru proganjali tako sustavno i nasilno jer je Hitler očekivao da će "bolest kršćanstva" nestati sama od sebe čim se njezine laži razotkriju. Tijekom rata on je razmišljao kako, dugoročno gledajući, "suživot nacionalsocijalizma i vjere više neće biti moguć".[81] I Staljin i Hitler željeli su mlaku religiju, podložnu državi, sve dotle dok program znanstvenih otkrića postupno ne uništi temelj vjerskog mita. U Njemačkoj se to moglo postići brže jer je do dvadesetih godina proces sekularizacije otišao dalje nego u Sovjetskom Savezu; osim toga, ideološki pogled mnogih kršćana u Njemačkoj očito se preklapao s ideologijom stranke, dok

takvih stjecanja gledišta uglavnom nije bilo u Sovjetskom Savezu. Usprkos tomu, u oba slučaja crkve su shvatile povijesni karakter šire borbe između kršćanske tradicije i moralnih pretenzija revolucionarne ili rasne nužde i kad su bile politički zastrašene ili kad su se bojale da se tome u potpunosti suprotstave. I stranka u Njemačkoj i partija u Sovjetskom Savezu te njihovi čelnici također su priznavali dublji značaj moralne borbe, ali su pretpostavljali da je vjerski moral proizvod povijesnog stadija na zalazu te da će njegovo mjesto zauzeti znanstveno uvjerenje i stranački/partijski zanos.

Glavno područje kušnje moralnih pretenzija jedne i druge diktature nije bila borba protiv religije već odnos prava i države. Upravo na tom polju najbolje se otkriva razlika između moderne diktature i moderne liberalne demokracije. Pod diktaturom država nije ovisila ni o kakvoj pravnoj ocjeni. Zakonodavci su donosili i provodili zakone. Zakoni su bili nepredvidivi i selektivno su se primjenjivali. Suci su bili taoci svojih političkih gospodara. Nesretnici koji su se našli u klopki sovjetskog ili njemačkog pravnog sustava za vrijeme diktature ubrzo su mogli ustanoviti da u sudskom postupku premoćno vlada optužba i da politička vlast može po volji promijeniti svaku presudu. Zapadni povjesničari prava posve su uvjereni u nepostojanje klasičnih zapadnih pojmova o pravdi, utjelovljenih u davno uspostavljenim tradicijama prirodnog prava i građanskih sloboda, u jednoj i drugoj diktaturi, i nemaju u tom pogledu nikakvih dvojbi. Stoga nije u pitanju moralni argument. Zloporaba prava zaštitni je znak svjetske tiranije.

Tridesetih i četrdesetih godina 20. stoljeća ovakvo gledište ne bi prihvatili mnogi sovjetski ili njemački

pravnici. Oni nisu shvaćali pravdu u smislu apstraktnih teorija prava već kao proizvod jedinstvenog trenutka u povijesti koji zakonu diktature daje svoju potvrdu. Bilo je sudaca, tužitelja i zakonodavaca (premda njihov broj nije poznat) koji su pretpostavljali da je ono što čine ne samo formalno zakonito već i temeljno pravedno, te da normativno pravo liberalnog Zapada ne može svojatati moralni autoritet jer se temelji na sebičnim zapadnim interesima, pa ne može ništa ponuditi revolucionarnoj državi. Sovjetski teoretičari prava tumačili su sve pravne sustave kao izraz određenog klasnog društva. Oni su odbacivali rusko pravno naslijeđe jer su carsko pravo, kao i carsku religiju, smatrali institucijom za tlačenje upravo onih klasa koje je revolucija trebala osloboditi. Zamisao o nekakvu višem moralu koji prelazi okvire povijesnih promjena i stoji iznad države odbačena je kao idealistička fantazija: države su donosile i provodile zakone u ime određenih klasnih interesa, i to su oduvijek činile.[82] "Ideje o moralnom i nemoralnom, pravednom i nepravednom, dobrom i lošem, nisu prirođene", pisao je 1947. A. Denisov, "one se ne mogu izvesti iz takozvanih 'vječnih načela'."[83]

Dugo prije 1933. njemački teoretičari prava napustili su zamisao njemačkih liberala 19. stoljeća prema kojoj države obvezuje skup vanjskih, apstraktnih pravnih normi koje jamče građanska prava pojedinca i neovisan pravosudni sustav. To je djelomice bila reakcija na spremnost pobjedničkih Saveznika da nametnu, u ime međunarodne pravde i liberalne diplomacije, ono što su Nijemci smatrali najvećom nepravdom, tj. odredbu o "ratnoj krivnji" u Mirovnom sporazumu iz 1919. Takav je stav odražavao i protivljenje mnogih teoretičara prava i sudaca načinu na

koji su republikanske vlade nakon 1919. primjenjivale pravo radi proširenja prava pojedinaca na socijalnu zaštitu i zaštitu na radu. No središnje je pitanje bila sve veća podjela u teoriji prava, očita u najmanju ruku od sedamdesetih godina 19. stoljeća, koja je odražavala natezanja između internacionalista i nacionalista, kojima su bili izloženi i njemački kršćani. Mnogi su pravnici bili nacionalisti i konzervativci. Bilo je i poziva na vraćanje autentičnijem njemačkom obliku prava umjesto pravne tradicije "obilježene", kako se izrazio jedan mladi pravnik, "duhom prosvjetiteljstva".[84] Hans Gerber, sveučilišni profesor prava, ovako je opisao novi duh njemačkog prava nakon 1933.: "Nacionalsocijalizam ističe da pravda nije sustav apstraktnih i autonomnih vrijednosti poput raznih sustava prirodnog prava. Svaka država ima svoju koncepciju pravde."[85] Nacionalsocijalisti su se mogli pozvati na 19. članak stranačkog programa, napisanog 1921. godine, koji je zahtijevao "opće germansko pravo" kao zamjenu za ustaljeno rimsko pravo u kojemu "prevladava materijalistička koncepcija svijeta". Pravnici Nacionalsocijalističke stranke odbacivali su Građanski zakonik iz 1900. godine, koji se temeljio na toj ustaljenoj tradiciji, kao "istočnjački", čak židovski.[86]

Zbog odbacivanja univerzalnih kriterija pravde, pravo postaje povijesno uvjetovano, proizvod svojega vremena i mjesta. Ni u jednoj ni u drugoj diktaturi pravo se nije smatralo uklesanim u kamen, već nečim što se razvija i mijenja s promjenom povijesnih okolnosti. Tvrdilo se da povijesna stvarnost nameće prirodu pravnih sustava i upravlja njihovom moralnom vrijednošću. Države su donosile zakone koje su htjele na svoju sliku. No takva

argumentacija nije rješavala razliku između zakonitog i pravednog, između zakona i pravde. Ako su države donosile zakone po svojem izboru a ne zakone izvedene iz ustaljenih pravnih tradicija, to po definiciji nisu bili pravedni zakoni. To se pitanje rješavalo tautologijom. U Sovjetskom Savezu revolucija je bila pravedna; zakone je donosila revolucionarna država pa su stoga bili pravedni. U Trećem *Reichu* najviša pravda bilo je očuvanje života nacije; nacija je bila izvor prava, pa su stoga i zakoni bili pravedni. Taj *circulus virtuosus* omogućavao je objema diktaturama odbacivanje moralnih apsoluta apstraktnog prava uz istodobnu afirmaciju moralnog apsoluta vlastitoga zakonodavstva. Upravo su na takvom sofističkom temelju ovi sustavi izgradili arhitekturu zakonitosti.

Ovdje sličnosti načas prestaju. U Sovjetskom Savezu nastupila je 1917. pravna *tabula rasa.* Carski sudovi i zakonici ukinuti su 24. studenoga. Sovjetski suci smjeli su iskoristiti što im je trebalo iz staroga zakonodavstva, ali ih je u donošenju presuda trebala voditi revolucionarna svijest.[87] Pravo se smatralo produžetkom politike koji će u socijalističkoj državi ubrzo poprimiti oblik pukih proceduralnih pravila te s vremenom odumrijeti s odumiranjem države. "Komunizam", pisao je Pjotr Ivanovič Stučka, jedan od najistaknutijih teoretičara prava iz doba revolucije, "ne znači pobjedu socijalističkih zakona nego pobjedu socijalizma nad svim zakonima." Kad se ostvari besklasno društvo, pretpostavljao je Stučka, "pravo će potpuno nestati".[88] Središnji lik sovjetske teorije prava dvadesetih godina, Evgenij Bronislavovič Pašukanis, smatrao je pravo u prijelaznom razdoblju od revolucije do komunizma skupom gospodarskih propisa koji se mijenjaju

prema gospodarskim prioritetima. Pravo je bilo samo problem koji je "99% politički"; revolucionarna zakonitost bila je fleksibilna i prilagodljiva, i to je odražavalo njezin privremeni karakter.[89] S prvim petogodišnjim planom javila se velika nada da će se pravo preobraziti u granu ekonomskog planiranja, u "upravljanje stvarima" kako je to opisao Marx.

Ovakva utopijska koncepcija prava prkosila je stvarnosti u kojoj je i dalje bilo zločina, u kojoj je trebalo provoditi ugovore i obuzdavati kontrarevolucionarnu djelatnost. Sovjetsko pravosuđe - kojim je nominalno upravljao komesar za pravosuđe Nikolaj Vasiljevič Krilenko - bilo je rudimentarno. Revolucionarne sudove vodili su partijski kadrovi oskudna ili nikakva pravnog obrazovanja; sudovi su ovisili o nedosljednim i proizvoljnim tumačenjima "revolucionarne svijesti" na koja su se morali oslanjati prema Lenjinovim uputama iz 1917.[90] Ubrzo se ustanovilo da su zakonici ponovno potrebni. Kazneni zakonik uveden je u Ruskoj SFR u lipnju 1922., a Građanski zakonik četiri mjeseca kasnije. Oba su se morala poprilično temeljiti na predrevolucionarnim uzorima, pa su suci dobili naputke da primjenjuju buržujske propise u slučajevima u kojima su ti propisi dovoljno usklađeni s "društvenim ciljevima" revolucije.[91] Potkraj dvadesetih godina sovjetsko se pravo našlo u paradoksalnom položaju: marksistička teorija prava odbacivala je formalne pravne sustave kao povijesno preživjele oblike, a pravna je praksa pokazivala da je zakon potrebniji nego ikada u upravljanju društvom i zaštiti društva od zločina.

Paradoks je riješio sam Staljin. On je odbacio ideju kako će pravo ili država odumrijeti dok se komunizam još gradi;

štoviše, na Šesnaestom kongresu Komunističke partije 1930. Staljin je zatražio "energičan razvoj državne vlasti". On je otvoreno priznao da se time jedan paradoks zamjenjuje drugim ("Je li to kontradiktorno?", upitao je retorički i odgovorio "Da, to jest kontradiktorno"), ali je zatim izjavio da se odumiranje može zbiti samo kao dijalektička reakcija na "maksimalno jačanje" državne vlasti.[92] Staljin je odbacivao gledište prema kojem je pravo samo skup gospodarskih propisa; tridesetih godina pravo je trebalo postati skup normi koje će odrediti partija u interesu borbe za gradnju socijalizma. Njegov legitimitet izveden je iz te središnje revolucionarne težnje: "Socijalističko pravo", pisao je Andrej Januarjevič Višinski, pravnik koji je vodio staljinističku preobrazbu prava, "zna samo za jedan cilj, za rušenje kapitalističkog svijeta i gradnju novoga komunističkog društva."[93] Pod Staljinom, pravo se zbog povijesti moralo dignuti "na najvišu razinu" jer je bilo sredstvo "višeg prava" revolucije čija je čistoća bila besprijekorna. "Prvi put u povijesti" - ponovno Višinski - "pravne odredbe poklapaju se s općim moralnim načelima jer sovjetsko pravo utjelovljuje volju naroda."[94] Tu je volju tumačila partija, ali zapravo sam Staljin.

Višinski je više od ijednog drugog pravnika oblikovao pravnu teoriju Staljinove diktature. Bio je sretan što se održao dugo jer je sve u njegovoj prošlosti bilo pogrešno. Bio je poljskog podrijetla, sin buržujskih roditelja, i diplomirao je pravo prije rata; kao aktivni socijalist pridružio se menjševicima a ne boljševicima, i bio je menjševički zastupnik i policijski dužnosnik pod Privremenom vladom te je u tom svojstvu naredio uhićenje moskovskih boljševika nakon neuspjelog državnog udara u

srpnju 1917. godine. I on je zatim 1918. uhićen kao kontrarevolucionar; izbjegao je kaznu, stupio u Komunističku partiju 1920., ali je dvaput izbačen zbog nepodobnosti, pa ponovno primljen.[95] Bio je mondena ličnost: uvijek obrijan, u elegantnim odijelima i košuljama, pristajao bi u svaku zapadnu sudnicu. Bio je pravi primjer oportunističkoga klasnog neprijatelja; tisuće takvih stradale su u čistkama tridesetih godina. Opstao je jer je jasnije od svojih pravnih kolega shvatio Staljinove signale. U knjizi *Revolucionarna zakonitost u suvremenom razdoblju,* objavljenoj 1932. godine, izložio je temelje teorije prava koja je oblikovala zakone u Staljinovo doba.

Višinski je polazio od pretpostavke da je pravo izravni proizvod diktature proletarijata, tj., u biti klasno pravo. Stoga pravni formalizam uvijek ovisi o "partijnosti", kako je on to nazivao, a zakonitost je bezvrijedna ako se suprotstavlja zahtjevima revolucionarnog trenutka. Početkom tridesetih godina sovjetsko je pravo trebalo ojačati ne samo u pravosuđu i formalnim pravnim postupcima već i kao aktivno sredstvo za gradnju komunističkog društva. "Pravo i država ne mogu se razmatrati odvojeno", pisao je Višinski. "Pravo dobiva moć i sadržaj od države."[96] Sovjetsko pravo nije autonomno i njegova se zakonitost izvodi iz činjenice da revolucionarna država "stvara, jamči, regulira i iskorištava pravo".[97] Sovjetsko se pravo upravo zato, tvrdio je, razlikuje od buržujskog prava: u buržujskom sustavu pravo je sredstvo za ograničenje i reguliranje državne vlasti u skladu sa širom koncepcijom osobnog prava; sovjetsko pravo trebalo je osigurati nesmiljenu provedbu propisa revolucionarne države u borbi protiv samovoljnog ponašanja zločinaca i

kontrarevolucionara. Višinski je 1934. nagrađen položajem zamjenika državnog tužitelja, a godinu dana nakon toga postao je vrhovni državni tužitelj Sovjetskog Saveza. Taj mu je položaj omogućio reguliranje, centralizaciju i stabilizaciju pravosudnog sustava te poboljšanje stručnosti pravnika od kojih je samo 1,8% imalo višu pravnu naobrazbu.[98] On se također pobrinuo za to da teoretičari prava iz dvadesetih godina, osuđeni tijekom čistki kao beznadni utopisti ili buržujski legalisti, postanu i sami žrtve nove vrste revolucionarne zakonitosti. Pašukanis je nestao u siječnju 1937., a Krilenko je uhićen i strijeljan 1938.

Treći je *Reich* bio posve drukčiji. U Njemačkoj je postojao ustaljeni pravni sustav, kodificiran u Kaznenom zakoniku iz 1871. i Građanskom zakoniku iz 1900. godine. Pravosudni sustav bio je uhodan, a njegovi zaposlenici visoko obrazovani. O teoriji prava raspravljali su mnogi sveučilišni profesori, ali malo ih je otvoreno napadalo ustaljene vrijednosti pravne države i pravosudnu nepristranost, pa i među mlađim pravnicima koji su zagovarali pravo utemeljeno na nacionalnoj tradiciji. Njemačka je, prije svega, bila *Rechtsstaat* (pravna država), država utemeljena na poštivanju prava i pravnoj zaštiti svojih građana. Tijekom dvadesetih republikanskih godina pravni reformatori zagovarali su blaži kazneni režim, a građansko i ustavno pravo štitili su prava običnih ljudi. Pravnik Hans Kelsen objavio je 1922. knjigu *Teorija čistoga prava,* u kojoj tvrdi kako se pravo temelji na skupu ustaljenih normi na koje ne djeluju političke promjene ili trenutni moralni zanos.[99]

To je bogato naslijeđe gotovo potpuno otpisano u prvim godinama diktature, a uništeno je glavno načelo države

vezane zakonom. Pravo je svedeno na simplicističke formule izvedene iz nacionalsocijalističkog svjetonazora: "Pravo je ono što je korisno za njemački narod" ili "Sve pravo potječe iz prava naroda na život".[100] Pravni temelj države okrenut je naglavce: u nacionalsocijalističkoj pravnoj znanosti pravo je postalo izraz višeg morala rase - "apsolutnog osiguranja života nacije" - i stoga podređeno volji rase i njezina političkog vodstva.[101] "Pravo prestaje biti jedini izvor odlučivanja o tome što je zakonito a što nezakonito", primijetio je Franz Gürtner, ministar pravosuđa u Hitlerovu prvom kabinetu.[102] Umjesto toga, moralna osnova prava trebao je biti "etički poredak naroda" utemeljen na njegovu rasnom "zdravom razumu". Tvrdilo se kako će se moral i pravo tek tada poklopiti te kako nacionalsocijalističko pravo predstavlja "moralni zakonik nacije".[103] Rasno pravo imalo je ulogu klase u sovjetskoj pravnoj znanosti; i jedan i drugi sustav tvrdili su kako se autentična pravda može izvesti samo iz narodne volje koju tumači i prenosi vrhovna državna vlast.

Te ideje u Njemačkoj nisu potaknuli sitni stranački birokrati pokušavajući opravdati naglo izvrtanje vladavine prava, omogućeno zakonima o izvanrednim ovlastima države donesenima u veljači i ožujku 1933. Intelektualni temelj teorije prava u Hitlerovoj diktaturi dao je važan dio zajednice sveučilišnih profesora prava koji su oblikovali nacionalsocijalizam i koje je nacionalsocijalizam oblikovao. Najvažniji među njima bio je Carl Schmitt, četrdesetpetogodišnji profesor prava na Berlinskom sveučilištu, koji je dvadesetih godina postao intelektualna zvijezda radikalne desnice zbog svojeg beskompromisnog neprijateljstva prema parlamentarnoj demokraciji i

"plitkom" liberalizmu.[104] Schmitt je 1. svibnja 1933. postao član Nacionalsocijalističke stranke i time dao *imprimatur* Hitlerovim pravnim i ustavnim težnjama. Schmittovo poimanje države temeljilo se na učenju engleskog političkog filozofa Thomasa Hobbesa iz 17. stoljeća: suverena je vlast nedjeljiva i apsolutna bez obzira na to tko donosi zakone, tko ih provodi i tko sudi. "Führer nije nikakav državni organ", pisao je 1935. Schmitt, "nego najviši sudac nacije i najviši zakonodavac."[105] Pravo nije nikakva apstrakcija i mora odražavati "plan i cilj zakonodavca". Pravo ponajprije služi za izdvajanje i isključivanje državnih neprijatelja; država određuje tko je "prijatelj" a tko "neprijatelj" *(Freund oder Feind),* a pravo nameće isključenje. Schmitt je pozdravljao vođu koji može iskoristiti trenutak u vrijeme nacionalne krize i sa željeznom odlučnošću pretočiti te ciljeve u konkretne pravne propise. Pravo odražava prvenstvo političkog vodstva i time omogućava "dublje poimanje zakonitosti".[106]

Mnoge se rasprave vode oko opsega u kojem je Carl Schmitt bio odgovoran za uništenje pravne države nakon 1933. On, dakako, nije bio čovjek koji bi, poput Višinskog, uživao u fizičkom eliminiranju svojih bivših kolega u velikim procesima tijekom čistke.

Nakon 1936. pao je postupno u nemilost jer su ga izgurali politički lukaviji pravnici. Nakon 1945. Schmittova osuda liberalne ustavnosti i dalje je bila predmet rasprave i učenja u Njemačkoj, a njegovo koketiranje s Hitlerom otpisano je s vremenom kao zastranjenje u dugoj i plodonosnoj znanstvenoj karijeri.[107] Bilo je i drugih uglednih profesora prava koji su prigrlili novi režim s većim političkim oduševljenjem i intelektualnom sofisterijom

negoli Schmitt. Usprkos tome, on je bio jedan od vodećih akademskih stručnjaka i istaknuta javna ličnost te je sa stotinama svojih kolega svojevoljno i nedvosmisleno dao potporu uništenju onoga što je smatrao zastarjelom koncepcijom prava. U srpnju 1934., nekoliko dana pošto je Hitler objavio u Reichstagu da je bio primoran postupiti izvan izvan zakona zapovijedivši ubojstvo Ernsta Röhma i kruga navodnih zavjerenika, Schmitt je u časopisu njemačkih pravnika napisao članak pod naslovom "Führer štiti zakon" te objasnio kako Hitler u svojoj osobi spaja i vrhovnu političku i sudsku vlast; prema tome, uklanjanje političkih protivnika nije bilo izvan zakona već izraz, prema Schmittovim riječima, "najviše pravde" donesene odlukom "najvišeg suca" nacije.[108]

Taj naglavce okrenuti pogled na pravo općenito je prihvaćen. Ernst Fortshoff, profesor prava u Kielu donekle liberalnijih nazora, pozdravio je novi pravni poredak kao prvi korak u stvaranju "države doista utemeljene na pravu".[109] Pravnici su se prilagodili novoj zakonitosti. U travnju 1933. otpušteno je 120 od 378 sveučilišnih profesora prava zbog rasnih ili političkih gledišta; zamijenili su ih mnogo mlađi kolege koji su spremno prihvatili novu pravnu klimu. Šest godina poslije, 1939., postotak svih sveučilišnih profesora prava imenovanih poslije 1933. iznosio je 60% Godine 1933. u Nacionalsocijalističkoj stranci bilo je već 9.943 sudaca; 1942. bilo ih je 16.000.[110] Pravnici su se morali učlaniti u Savez nacionalsocijalističkih pravnika, a oni koji su se držali po strani ostali su bez posla i bili izloženi stalnom političkom šikaniranju. Oko 1.500 pravnika, većinom njemačkih Židova, otpušteno je iz državne službe 1933.; preostalim

židovskim odvjetnicima (1.753) bila je zabranjena praksa u rujnu 1938. Svi su pravnici morali položiti prisegu izravne vjernosti: "Prisežem da ću ostati odan Adolfu Hitleru, vođi njemačke države i naroda..."[111]

Novu je zakonitost trebalo kodificirati. Komisija za kazneno pravo počela je raditi 1935. pod vodstvom postarijeg ministra pravosuđa Franza Gürtnera, jednog od malobrojnih konzervativaca koji su se zadržali na položaju zahvaljujući oduševljenju za novu državu. Njegov državni tajnik Roland Freisler imao je vodeću ulogu u nametanju nacionalsocijalističkih vrijednosti dok je komisija obavljala svoj posao. Freisler je pozivao suce da napuste nepristranost u korist presuda donesenih "samo u nacionalsocijalističkom duhu".[112] Nacrt novoga Narodnog zakonika *(Volksgesetzbuch)* dovršen je 1942., ali je završna kodifikacija morala biti obustavljena zbog rata. Budući da se velik dio formalnog prava i dalje temeljio na zakonicima iz razdoblja prije 1933., Freisler je podsjetio pravnike na to da se i bez novog kaznenog zakonika svi pravni pojmovi moraju rješavati sukladno "najvišoj vrijednosti za život germanske zajednice".[113] Izraz "germanska zajednica" odnosio se zapravo na Hitlera kao njezinog reprezentativnog vođu. Zakon je *"Führerova zapovijed",* pisao je jedan pravnik 1939. godine.[114] Hans Frank, stranački šef Saveza pravnika, tražio je od pravnika da svaku presudu ispitaju kao da su oni sam Hitler: "Nekoć smo znali reći: ovo je pravo, ovo je krivo. Danas se moramo pitati: što bi *Führer* rekao?"[115]

Sada možemo shvatiti zašto su teoretičari prava i pravnici u objema diktaturama mislili da njihov sustav nije samo zakonit nego i opravdan. Posljedice su bile velike i

izrazito slične. Razvoj pravosudne prakse temeljio se na dva opća načela: prvo je bila bezuvjetna tvrdnja da je država iznad zakona. U ovom pogledu postoji razlika između komunističke države kao predstavnika revolucionarnih masa i Trećeg *Reicha* kao države u kojoj je Hitler bio "predstavnik cijeloga naroda".[116] Iako je Staljin zapravo imao najvažniju ulogu u sovjetskom zakonodavstvu, održavao se privid da su "državna vlast" ili "diktatura proletarijata" izvor prava.[117] Međutim, ni u jednom ni u drugom sustavu država nije bila podvrgnuta vlastitim zakonima ili pravosudnoj ocjeni, i državne vlasti mogle su se pozivati na zahtjeve povijesne fikcije - "pravo" revolucije ili "pravo" rasnog razvoja - kako bi objasnile svoj posebni status.

U takvom dijeljenju pravde pojedinačna prava bila su uvijek podređena kolektivnom interesu - bila to komunistička država ili rasna zajednica. "Ti si nitko i ništa", glasila je jedna nacistička parola, *"Volk*je sve."[118] Tvrdilo se da pravo zastupa fiktivnu "javnu volju"; individualna sloboda nije potjecala od prava koja su se mogla braniti protiv države, nego iz dužnog poštovanja te volje i stroge pokornosti njezinim pravilima. Presude u pojedinim slučajevima ovisile su o političkoj funkciji zakona: predmeti se nisu rješavali prema pravnoj utemeljenosti nego u skladu s poštivanjem zahtjeva narodne pravde. "Moguć je sukob i raskorak između formalne zapovijedi zakona i zapovijedi proleterske revolucije", pisao je Višinski 1935. "Taj sukob mora se riješiti samo podređivanjem formalnih zapovijedi zakona zapovijedima partijske politike."[119] Predsjednik Hamburškog suda Curt Rothenburger odobravao je nestanak "neutralnog, nepolitičkog suca liberalnog doba" i rađanje

pravde koja je "potpuno politička, čvrsto povezana sa svjetonazorom zakonodavca". Suce su poticali na presuđivanje *contra legem* ako im je to diktirala njihova "rasna svijest".[120]

Drugo se načelo odnosi na pravo kao sredstvo u ratu protiv neprijatelja društva. Zakonom se moglo odrediti tko zaslužuje uključenje u klasnu državu ili rasnu zajednicu, a koga treba isključiti. Schmittova koncepcija "prijatelja ili neprijatelja" vrijedi za sve moderne diktature. Teoriju prava u jednom i drugom ustavu nije zanimala zaštita pojedinca od države; nju je prije svega zanimala zaštita države od pojedinaca sklonih zločinu ili političkom zastranjivanju. U Njemačkoj su izdajnika nazivali "najgnusnijim zločincem"; pravnik Georg Dahm izrazio je čak mišljenje da bi se i običnu krađu moglo nazvati činom nelojalnosti *Volku.* Sudskim procesima provjeravalo se može li optuženik uopće ostati član društva.[121] U Sovjetskom Savezu *krađa* se smatrala političkim činom. Zakon "o zaštiti i jačanju javne (socijalističke) imovine", donesen 7. kolovoza 1932., svečano je proglasio "svetost i nepovredivost" državne imovine; svi su kradljivci po definiciji bili "neprijatelji naroda". Najstroža kazna bila je strijeljanje, a minimalna deset godina u logoru.[122] Dvije godine poslije, u lipnju 1934., Sovjetskom kaznenom zakonu iz 1926. dodan je opsežni "Statut izdaje" s obvezatnom smrtnom kaznom za izdajnika i pet godina u Sibiru za svakog člana izdajnikove obitelji.[123] Velik dio novog prava u jednoj i drugoj diktaturi bavio se pronalaženjem i kažnjavanjem neprijatelja.

"Neprijatelja" su definirali politički: u Sovjetskom Savezu bio je kontrarevolucionar, u Njemačkoj neprijatelj rase i nacije. Kako bi osigurali pravno rješavanje takvih

predmeta i kad nije bilo počinjeno nikakvo kažnjivo djelo, oba su pravosudna sustava uvela pravno načelo "analogije". Carski sudovi pribjegavali su tom načelu pri donošenju presude osobama koje su smatrali društveno opasnima, ali nisu prekršile nikakav članak kaznenog zakona. Takve su osobe inkriminirane "analogijom". To je načelo ukinuto 1917., ali je ponovno uvedeno 1922. te se uvelike primjenjivalo pri donošenju presuda navodnim političkim zločincima tridesetih godina. Kada je 1937. godine Jevgenija Semjonovna Ginzburg, lojalna članica partije, uhićena i optužena za kontrarevolucionarnu djelatnost, prkosno je upitala suce za kakav je zločin optužuju. Suci su joj zbunjeno odgovorili: "Zar ne znaš da je drug Kirov ubijen u Lenjingradu?" Jevgenija je prosvjedovala i izjavila da nije nikada bila u tom gradu te da je ubojstvo počinjeno tri godine prije, no suci su jer nestrpljivo prekinuli: "Ali ubili su ga ljudi koji dijele tvoje ideje, pa stoga i ti snosiš moralnu i političku odgovornost."[124] Načelo "analogije" davalo je državnim vlastima gotovo neograničenu mogućnost uhićenja svake osobe koju su te vlasti smatrale društveno opasnom. U njemačkom pravu usvojeno je u lipnju 1935. Do toga vremena Kazneni je zakonik izričito zabranjivao "analogiju". Prerađeni 2. stavak zakona sada je dopuštao pokretanje kaznenog postupka u slučajevima u kojima je prema "narodnom mišljenju" neki čin bio kažnjiv premda ga nisu smatrali nezakonitim. "Ako se utvrdi da Kazneni zakon nije od koristi za konkretno djelo", glasio je amandman, "djelo treba kazniti sukladno zakonu čija su načela najrelevantnija." Tradicionalna pravna maksima, prema kojoj "nema kazne bez zakona", zamijenjena je, kako

se složio Carl Schmitt, maksimom "nema zločina bez kazne".[125]

Obje su diktature imale sustav koji često nazivaju "političkim pravosuđem".[126] Pravo je podređeno samovolji vrhovnih državnih vlasti, no upravo je ta samovolja prikrivena obmanom da je sovjetsko, odnosno nacionalsocijalističko pravo proizvod više pravde koju predstavlja država. Viša pravda, tvrdilo se, izvire iz narodne volje ili "zdravog javnog mišljenja". Pravnici i jednog i drugog sustava primjenjivali su taj pravno neprecizni pojam kao izvor zakonitosti za pravnu praksu koja je zapravo ograničavala pojedinačna prava i mogućnost pravne zaštite. Ni jedan ni drugi sustav nije htio pravo izravno izvrgnuti ruglu. Umjesto toga, moralni temelji prava prerađeni su kako bi javnost shvatila da je pravosudna praksa u diktaturi pravedna jer je utemeljena na "narodnoj pravdi".

I jedna i druga diktatura vjerovale su da izražavaju viši moral. Izvor te moralne pretpostavke bila je kriza Prvoga svjetskog rata. Neprijateljski stav prema liberalnom svjetonazoru bio je izravna posljedica sukoba. U njegovoj srži bio je jak osjećaj da su moralna uvjerenja predratnog doba nestala i da su ih zamijenili drugi oblici morala, pa i zapadni liberalizam. Sovjetski Savez izišao je iz poslijeratne pomutnje uvjeren da je najnaprednija država na svijetu. Komunisti su smatrali da je njihovo društvo pobjeda posljednje potlačene klase; njihovo novo društvo bilo je po definiciji najnapredniji stupanj u povijesti. Upravo je kapitalizam, tvrdili su marksisti, odgovoran za nevolje svijeta, pa je stoga i sam nemoralan. Njemačka je izišla iz rata ogorčena porazom i - kako se općenito smatralo -

nepravednim mirom. Vladao je snažan osjećaj da zapadni liberalizam ugrožava njemačke vrijednosti, te da su kvalitete koje izdvajaju njemačku kulturu moralno više od vrijednosti zapadnih država nametnutih ratom. Kada je 1918. objavljen prvi svezak djela *Propast Zapada* Oswalda Spenglera, njemački intelektualci počeli su pozivati njemačku kulturu da iskupi Europu preuzimajući vodstvo u moralnoj revoluciji protiv komunizma i kapitalizma.

Ostatak svijeta nije smatrao Njemačku i Sovjetski Savez zvijezdama vodiljama u budućnost nego prezrenim državama koje će ponovno morati steći moralno pravo na povratak u međunarodnu zajednicu. Ta je optužba okrenuta naglavce u Njemačkoj i Sovjetskom Savezu: upravo je liberalni poredak, kako se tvrdilo u tim zemljama, pokazao svoju moralnu propast u suočavanju s izazovima novoga doba. Njemački nacionalisti i sovjetski revolucionari bili su podjednako uvjereni da nemaju što naučiti od Zapada; i jedni i drugi smatrali su "buržujske" vrijednosti pokvarenima i štetnima, poticajima društveno razornog morala neobuzdane sebičnosti i hedonizma, jedva prikrivenog mlakim racionalizmom i univerzalizmom. "Zapad je već rekao sve što je imao za reći", pisao je 1920. ruski romanopisac Mihail Afanasevič Bulgakov. *"Ex Oriente lux* (svjetlost dolazi s istoka)."[127] Ni jedan ni drugi režim nije vidio nikakvu korist od prihvaćanja tuđega, zapadnog morala koji po općem mišljenju nije bio ni popularan niti društveno potreban. Kada je 1947. sovjetski filozof G. F. Aleksandrov nepromišljeno objavio *Povijest filozofije*, Andrej Aleksandrovič Ždanov pozvao je devedeset sveučilišnih profesora na raspravu o propustu njihova kolege, koji nije prepoznao da je marksizam -

koliko god drugi filozofijski sustavi mogu biti napredni - filozofija koja se "kvalitativno razlikuje od svih prethodnih filozofijskih sustava".[128] "Naš moral", napisao je Ždanov u jednom ogledu o sovjetskoj etici, "osuđuje buržujsku jurnjavu za užicima i zanemarivanje dužnosti."[129]

Izvrsnost i moralna kvaliteta njemačkih vrijednosti općenito se podrazumijevala među obrazovanom njemačkom elitom. Filozof Ernst Troeltsch uspoređivao je racionalni, mehanicistički, humanistički moral Zapada s jedinstvenom vitalnošću njemačkog "povijesnog i produktivnog duha".[130] Wilhelm Stapel, jedan od vodećih "njemačkih kršćana", tvrdio je da se "nacije razlikuju karakterom pa stoga i sposobnošću i kvalifikacijama", te iz toga izveo zaključak: "Mi Nijemci nismo na istoj razini s drugim narodima; mi imamo pravo koje se ne može usporediti s pravom bilo koga drugog."[131] Carl Schmitt usporedio je "snagu stvarnog života" izraženu njemačkom reakcijom na poslijeratnu krizu s "mehanizmom" zapadnih univerzalnih vrijednosti; jedan drugi pravnik, Wilhelm Siebert, nazvao je zapadni pristup moralnim pitanjima "izrazom bespomoćnosti, neutemeljenosti i mlitavosti", itd.[132] Etičke tvrdnje zapadnog liberalizma odbačene su kao sebične i licemjerne; "politički moral uzdignut je na razinu 'univerzalne valjanosti' tek kada su Anglosasi utvrdili njegovu svrsishodnost", pisao je jedan njemački kritičar, za kojega je zapadna moralna samodopadnost bila maska za beskrupulozni imperijalizam.[133]

Umjesto toga, oba su sustava moralni poredak smatrala proizvodom specifičnih povijesnih okolnosti jedinstvenih za pojedine narode i društva. I jedna i druga diktatura opravdavale su moralni pogled koji je odbacivao

univerzalne istine ili vrijednosti tvrdeći da viša povijesna nužda daje zakonitost moralnom poretku. Rezultat je bio filozofski paradoks: tijek povijesti određuje moral, pa je on stoga relativan, ali vrijednosni sustavi koje stvara povijest imaju apsolutnu vrijednost upravo zato što su povijesne stvarnosti a ne apstraktna načela. Taj je paradoks 1935. objasnio jedan mladi sveučilišni profesor i član Nacionalsocijalističke stranke tvrdeći da je jedina istina ona koja koristi "krvi i životu rase": "Apsolutne se vrijednosti mogu potvrditi bez prihvaćanja apsolutnih istina."[134] Pojam apsolutne povijesne vrijednosti bitan je za razumijevanje razloga zbog kojega se moralni svijet diktature mogao primjenjivati s takvom fanatičnom nepopustljivošću. Roland Freisler pozivao je svoje pravne kolege da unesu nacionalsocijalističke vrijednosti u pravo radi povijesne nužde: "Povijest ostaje neumoljiva i nepotkupljiva - jer ona je istina."[135] Sovjetska etika temeljila se na sličnom osjećaju o povijesnoj uvjerenosti. Filozof M. N. Rutkevič mogao je 1952. lako pomiriti napetost između povijesti i vrijednosti: "Sve temeljne teze marksističko-lenjinističke filozofije, ekonomske znanosti te teorije socijalizma i klasne borbe... sve su to *apsolutne* istine, potvrđene do sada u praksi, pa ih ništa u budućnosti ne može pobiti."[136]

Značajke novoga morala u jednom i drugom sustavu značile su potpuno odbijanje humanizma. Prkoseći etičkom gledištu koje promiče unutarnju vrijednost pojedinca i osobnih prava, i jedna i druga diktatura izgradile su moralni poredak koji je propovijedao apsolutnu vrijednost kolektiva i apsolutnu obvezu napuštanja brige za sebe u ime cjeline. Njemački teolog Michael Müller pozdravio je kraj etičkog relativizma pod Hitlerom jer je on u njemački narod usadio

temeljnu zamisao prema kojoj "pojedinac mora služiti skupini" i načelo da "život nije sreća nego žrtvovanje samoga sebe."[137] Zanemarivanje pojedinca poticalo je namjernu moralnu žilavost. "Boljševik mora biti nesmiljen, hrabar i nepokolebljiv, spreman da se žrtvuje za partiju", rekao je Kaganovič jednom partijskom drugu koji se tužio na slučajeve nepravde. "Da, spreman žrtvovati ne samo vlastiti život nego i samopoštovanje i osjetljivost."[138] Sovjetska Komunistička partija službeno je objavila 1961. dvanaest zapovijedi "Moralnog kodeksa graditelja komunizma", u kojemu su kao u kamen uklesana neka kruta načela komunističke etike naslijeđene iz Staljinova vremena, primjerice: "Radi za dobro društva - tko ne radi, ne treba ni da jede"; "treba imati nepomirljiv stav prema neprijateljima komunizma".[139]

Pretpostavljena krjepost kolektiva davala je moralnu snagu isključivom i brutalnom karakteru jednog i drugog sustava. Obje su diktature bile obilježene velikim povijesnim ogorčenjem na one koji misle drukčije; ta je ogorčenost bila izrazitija i nasilnija u Sovjetskom Savezu jer ondje je sustav morao zbaciti organiziranu vjersku aktivnost i graditi pravosudni sustav gotovo od ništice. Odmazda je zaodjevena pravičnošću. "Nepomirljiva mržnja prema neprijateljima naroda", pisao je Višinski 1938., "jedno je od najvažnijih načela komunističke etike."[140] Nacionalsocijalistička mržnja bila je bitni element režima, a to se odražavalo i u moralnom jeziku diktature. Nasilje i jedne i druge diktature protiv onih koje su one htjele isključiti prikazivalo se kao nešto čime se njihove moralne vrijednosti razlikuju od suhoparnog zapadnjačkog humanizma. Viktor Kravčenko, tvornički rukovodilac koji

je nasreću izbjegao čistku, sjeća se partijskog sastanka sazvanog upravo radi čistke i naglašavanja kako "nema mjesta za 'truli liberalizam' i 'buržujsku sentimentalnost'" u raskrinkavanju "neprijatelja". Kako se izrazio Himmlerov štićenik, SS-ovski časnik Werner Best, "u eri nacionalne države vrijedi samo jedan zakon: budi jak!" Rosenberg se hvalio kako su snažni muškarci takvi zato što su *"apsolutno* strogi".[141] Nužnost viktimizacije i isključenja smatrala se krjepošću diktature a ne njezinim porokom.

Stanovništvo nije općenito prihvaćalo moralna načela diktature. U oba sustava moglo se funkcionirati podilaženjem službenom moralu sa zadržavanjem osobne savjesti; neke postupke režima moglo se smatrati nepravednima, ali odobravati opći svjetonazor; moglo se i boriti protiv prevladavajuće moralne klime, ali je cijena bila nemilosrdna kazna. Milijuni ljudi u jednoj i drugoj diktaturi prihvaćali su novi moralni poredak. Oba su sustava pokazala žestoku moralnu energiju u gradnji novog poretka i uništavanju onih koji su ga tobože ometali ili potkopavali. Režim je ratnike novog morala pretvarao u heroje. Mladi nacisti koji su poginuli u tučnjavama na ulicama ili u krčmama postali su mučenici i sveci pokreta. U Sovjetskom Savezu dužnosnici NKVD-a dobivali su prestižnu medalju Heroja Sovjetskog Saveza zbog beskrajnih strahota koje su počinili svojim žrtvama. U moralnom svijetu diktature zločini države nisu se objašnjavali kao zločini već kao potrebne mjere opreza radi sprječavanja veće nepravde. Naprotiv, za Hitlera i Staljina veći bi grijeh bio iznevjeriti zaštitu rase ili socijalističke države od uništenja. Ta moralna inverzija omogućila je opstanak najpogubnijih režima 20. stoljeća.

Zaštićeni tim nastranim moralnim oklopom, počinitelji zločina u ime države provodili su naređenja čije se izvršenje inače ne može shvatiti. Tijekom saslušavanja u Nürnbergu zapovjednik Auschwitza Rudolf Höss jasno je pokazao što smatra a što ne smatra moralnim. Kad su ga optužili za potkradanje židovske imovine, reagirao je iskreno ogorčen: "Pa to bi bilo protiv mojih načela... to ne bi bilo pošteno".[142] No Höss nije pokazao grižnju savjesti niti osjećaj da je prekršen moral masovnim uništenjem više od milijuna Židova, Roma i sovjetskih ratnih zarobljenika u Auschwitzu. Viši moral kojega je diktirao povijesni i prirodni imperativ smatrao se drukčijim od postupka prema klasičnom zločinu. I jedan i drugi sustav slali su u zatvor ubojice i kradljivce, ali ne i one koji su hladnokrvno ubijali Židove i pljačkali njihove dragocjenosti za državnu riznicu, niti one koji su konfiscirali crkveno blago i ubijali svećenike, protivnike režima. I jedna i druga diktatura koristile su se tom moralnom razlikom kako bi stekle odobravanje naroda, ozakonile inače nezakonito obnašanje državne moći, pozdravile brutalnost i bezakonje potaknuto državnom vlasti - ali ponajprije zato što su smatrale da im to pravo daju povijesni imperativi. "Samo nužda", izjavio je Hitler 1942. godine, "ima pravnu snagu." Slično je mišljenje izrazio i Staljin 1952.: "Povijest ne čini ništa bitno ako za to ne postoji posebna nužda."[143] Ni diktature ni ponašanje diktatora ne mogu se shvatiti ako se ne prizna činjenica kako je za njih bilo bitno da ih smatraju moralnim sredstvima nesavladivog i otkupiteljskog povijesnog pokreta.

8. Prijatelj i neprijatelj: reakcije naroda na diktaturu

> "Ja sam, dakako, nadasve oprezan jer sam u osobito opasnom položaju i moram misliti na svoju ženu i djecu. Kada predajem u svojem razredu, ja nisam samo stopostotni nego i stopedesetpostotni nacist. Tako pretjerujem da i najgluplji dječak ne može a da ne pomisli kako je sve to besmisleno."
>
> Njemački učitelj, Bielefeld, kolovoz 1939.[1]

Njemačka Slobodarska stranka objavila je 1939. godine u Londonu knjigu *Necenzurirana Njemačka* s pismima Nijemaca koji su bili neprijateljski raspoloženi prema Hitlerovu *Reichu.* Jedno od tih pisama, koje je napisao jedan njemački učitelj, navodimo na početku ovoga poglavlja. Ono nosi datum 14. kolovoza, pred sam početak rata, i odgovor je na prijekorno pitanje zašto je on, protivnik režima, morao pristupiti stranci. Njegov odgovor otkriva mnogo o pogledima naroda na diktaturu. Njegovo članstvo nije bilo iskreno, prosvjedovao je u odgovoru, ali prihvatio ga je zbog straha od vlasti. "Kakve bi koristi bilo", nastavio

je, "od lažnog pokazivanja junaštva, koje bi bilo samo vid samoubojstva?" Svi oko njega "navikli su se glumiti". Svoje je učenike podijelio na kategorije koje su se mogle primijeniti na sve njemačko stanovništvo. Neki su bili oduševljeni nacističkim "herojskim teorijama", pa su čak sanjali o drugom, radikalnijem valu nacionalne revolucije; većinu svojih učenika smatrao je "ciničnim oportunistima", skepticima i materijalistima, spremnima na suradnju s nacionalsocijalistima kako bi poboljšali izglede u budućem životu. Međutim, mala skupina dječaka protivila se režimu, ali nije imala sigurnih načina kako bi izrazila svoj otpor, pa su učenici "nalazili utočište u privatnosti osobnoga života" i čitali knjige. Samo se jedan učenik, čiji je otac privatno osjećao isto što i učitelj, izložio opasnosti i otvoreno kritizirao režim.[2]

Svi ti brojni problemi pri objašnjavanju reakcije naroda na diktaturu vidljivi su u ovom prikazu. I pod Hitlerom i pod Staljinom bilo je bučnih zagovornika sustava u koji oni nisu obvezatno vjerovali. Analiza koja uzima u obzir izričito prihvaćanje režima kao polaznu točku mora očekivati element proračunatog licemjerja ispod površine. U Sovjetskom Savezu takve su ljude zvali "rotkvice" - izvana crveni, iznutra bijeli. Bilo je teško razlikovati one koji su bili oduševljeni pokretom, iskreno uvjereni u pravednost svojega cilja, od lažnih pristaša. Oni su naoko pripadali uvjerenim fanaticima, premda su njihovi stvarni osjećaji bili možda očajničko, ali bespomoćno neprijateljstvo. Spektar gledišta u školskoj učionici, premda statistički nedokaziv i u navedenom primjeru i općenito u društvu pod diktaturom, pokazuje u grubim crtama razboritu podjelu u njemačkom društvu na četiri kategorije - na one koji su vjerovali, na one

koji su se zanosili, ili imali koristi ili bili sretni što se mogu poistovjetiti s novim poretkom oportunističkim udruživanjem, na one koji su se naoko ravnodušno pokoravali, a u sebi se zbog savjesti nijemo protivili te, naposljetku, na one koji iz bilo kojeg razloga nisu podnosili režim, pa se ta nesnošljivost očitovala u vidu odbacivanja režima, protivljenja ili otpora.

Ovaj sažetak potpuno je u skladu s novijim raspravama o gledištima naroda o tim dvjema diktaturama, koje su nametnule prihvaćanje mišljenja - toliko različitog od tradicionalnog "totalitarnog" modela okrutne kontrole nad običnim, potlačenim pukom - kako su široki slojevi njemačke i sovjetske javnosti podupirali diktaturu, često oduševljeno i odano ili barem s općim odobravanjem.[3] Ni jedan ni drugi sustav ne mogu se dobro objasniti a da se ne prihvati taj zaključak, ali može se samo nagađati do koje je mjere taj zanos proizvod iskrene ideološke identifikacije ili proizvod političkog odgoja i koristoljublja. I jedna i druga diktatura ovisile su o stvaranju jakog osjećaja poistovjećivanja stanovništva s režimskim težnjama pretvarajući se da te težnje predstavljaju interese naroda i odražavaju predrasude naroda, što su donekle i činile. Oni koji su u jednoj ili drugoj diktaturi podupirali sustav ili ga prihvaćali, činili su to kao sudionici, a ne od straha, i to zato što su smatrali da se njihova očekivanja i mišljenja donekle odražavaju u diktaturi.

Taj pomak pogleda na diktaturu traži drukčiji odgovor na pitanje koje se vrlo često postavlja u vezi s jednim i drugim stanovništvom: "Zašto je bilo tako malo otpora?" Dok se to nekoć moglo objasniti terorističkom naravi diktature i željeznim stiskom države, današnja tumačenja

oslanjaju se mnogo više na shvaćanje složene naravi reakcije društva i naroda na diktaturu. Osim represivnoga državnog aparata, bilo je mnogo drugih čimbenika koji objašnjavaju otpor prema neposrednom sučeljavanju ili, točnije, opću odsutnost svakog trajnijeg narodnog neprijateljstva. Dio objašnjenja jest u povijesnim okolnostima koje su oblikovale jednu i drugu diktaturu. U jednoj i drugoj državi dvadesete godine bile su godine jakih socijalnih podjela i političkih prepirki, i predodžba o "neslaganju" i "protivljenju" kao uzroku gospodarske krize, ili građanskoga sukoba ili političke nestabilnosti - gledište što su ga snažno promicale jedna i druga diktatura - stvorila je općenarodnu suglasnost s politikom bez sukoba i s društvom bez podjela. Stav "protiv", a ne "za", počeli su općenito smatrati neprihvatljivom opasnošću za obećanu društvenu slogu i politički sklad. Oba diktatora postavila su zamisao o jedinstvu u središte svojega pogleda na politiku: jedinstvo *Volka* i jedinstvo sovjetskih radnih masa. Izražavanje različitosti prikazivalo se kao izdaja društva ili nacije; odobravanje i privola postali su društvene dužnosti za zaštitu društva od povratka u štetnu neslogu. Tu su dihotomiju oba društva internacionalizirala smještavajući one koji su se istinski protivili režimu u političku ničiju zemlju.

Na što se svodio otpor? To se ne može jednostavno objasniti. Otpor se mogao pružiti režimu, pa i žestoko, kako su to učinili sovjetski seljaci za vrijeme kolektivizacije, ali ljudi nisu mogli biti politički protivnici samog režima. Ljudi su se mogli i politički protiviti diktaturi u jednoj i drugoj zemlji, ali pritom izbjegavati opasnost od otvorena otpora. U obje zemlje bilo je razmjerno malo političkih protivnika

koji su pružili aktivni otpor, ali svi ti otpori bili su silom ugušeni. Iz staljinističkog razdoblja ni jedan nije poznat. U Njemačkoj je vjerojatno bila međunarodno poznata samo studentska skupina Bijela ruža, aktivna nakratko u Münchenu 1942. godine. Ljudi su mogli pružiti otpor ili se usprotiviti posebnom vidu režima - njemačkom antisemitizmu ili sovjetskoj poljoprivrednoj politici - ali uz općenitu suglasnost s drugim ciljevima diktature. S tom su se dilemom suočili konzervativni protivnici nacionalsocijalističkog režima koji su pokušali izvršiti atentat na Hitlera u srpnju 1944. godine, premda su im se sviđala mnoga postignuća nacionalistička revolucije. Bilo je moguće, a to se najčešće i događalo, upustiti se u manje važne demonstracije neposlušnosti, nepokornosti ili neprijateljstva, obuhvaćene općim pojmom "neslaganja".

"Neslaganje" je problematičan izraz. U Sovjetskom Savezu rabio se izraz "disidentstvo" kao opći termin za sve vrste prosvjeda, nekonformizma ili intelektualne neovisnosti i odnosio se na sve one koji su mislili drukčije od ostatka komunističkoga društva. Sovjetsko disidentstvo lako je moglo obuhvatiti i otpor i političku oporbu, ali ono se obično odnosilo na one koji su odbacili režim zbog savjesti ili religije, ali se nisu uključili u politički prosvjed. U povijesti Trećega *Reicha* disidentstvo se tumači općenitije kao manifestacija prosvjeda ili neslaganja bez otvorenoga političkog prkosa ili subverzije. Širina te definicije potiče nezgodna pitanja. Mnogi postupci, koji bi se mogli svesti na disidentstvo, bili su proizvod kompleksnih slojeva društvene, institucionalne i osobne interakcije, u kojoj se, u određenom stupnju, nisu mogla izbjeći trvenja ili neslaganja ni u diktaturi ni u bilo kojem drugom sustavu. Ni jedna

društvena skupina - neposredna okolina, tvornica, školski razred - ne govori jednoglasno, a u sustavu koji je manje opsjednut jedinstvom, negodovanja i sukobi u svakodnevnom životu mogu se smatrati samo onim što jesu, ni opasnima niti subverzivnima. Ono što je te beznačajne manifestacije neodobravanja pretvaralo u "neslaganje" ili "disidentstvo", bio je način na koji je režim tretirao te pojave, pa je one koje je otkrio smatrao namjernim, prkosnim i otpadničkim. Disidentske pojave u tom širem smislu ostale su uglavnom neotkrivene i nisu bile kažnjavane, ali stanovništvo jedne i druge zemlje bilo je svjesno opasnosti kad bi netko čuo gunđanje ili kad se ne bi poštovao neki propis ili se ocrnjivao režim. Malo je toga, unatoč osjetljivosti jednog i drugog režima, imalo bilo kakav važan politički sadržaj. Mnoga manja disidentska djela bila su nagonska, nekoordinirana i nepromišljena.

"Disidentstvo" je teško i izmjeriti; oba režima politizirala su djela i ponašanje koji u drugim situacijama ne bi bili politička nedjela: slušanje stranih radiopostaja, sviranje američkoga *jazza,* razgovor sa Židovima, krađa na poslu itd. U takvim slučajevima režimska često izmišljena tumačenja "neslaganja" ili "disidentstva" imala su malo veze s namjerom koju je sustav smatrao kažnjivom. Žena koju su uhvatili kako krade klipove kukuruza iz kolhoza poslije žetve bila je gladna, a ne politička saboterka. Saboter nije bio ni direktor banke koji je gunđao zbog tijeka rata pred suputnikom u vlaku u Njemačkoj i izražavao samo svoje osobno mišljenje, premda nesmotreno. Oba primjera ipak postoje u kaznenoj evidenciji. Direktor banke bio je uhićen i pogubljen, a žena poslana u Gulag.[4] I kada je negodovanje bilo istinsko, njegov su utjecaj ograničavali

brojni egzistencijalni faktori. Mnoga disidentska djela počinili su njemački ili sovjetski građani koji su reagirali samo na jedan vid režima, ali nisu smatrali da time odbacuju režim u cjelini. Ta podvojenost bila je najočitija kada je pojedinac pravio razliku između diktatora i diktature: u prilog komunizmu, ali protiv Staljina, ili oduševljenje za Hitlera, ali ravnodušnost prema njegovoj stranci.[5] Disidentska djela bila su i mali dio odnosa pojedinca prema režimu (koji se mogao s vremenom mijenjati od oduševljenja do nesigurnosti i obratno), ali najvjerojatnije su bila epizodna ili beznačajna. Veća otpadnička djela - primjerice, odbijanje vjerskih ustanova da priznaju svjetovnu vlast - vlasti su smatrale političkim otporom i strogo kažnjavale. No mnogi "disidenti", malo razočarani, pa malo nerazočarani, pronašli su načine da se nekako pomire sa sustavom. "Teško je svaki dan biti hrabar", napisao je jedan njemački socijaldemokrat opisujući svoje kratko koketiranje s oporbom.[6] Obični građani morali su se suočiti sa svakakvim pritiscima, sa savješću, sa strahom za obitelj, sa stidom ili s opasnošću od javne osude, koji su mogli potpuno zakočiti disidentstvo mnogo prije od pomisli na koncentracijski logor.

Disidentstvo je elastična i nemjerljiva pojava. Iako je ono očito izbilo na površinu u raznovrsnim kontekstima i stupnjevima intenziteta, razmjere disidentstva teško je odrediti zbog državnog tumačenja neslaganja i pretjeranih očekivanja povjesničara. Stav jednog i drugog naroda prema jednoj i drugoj diktaturi nije bio ni jednostran niti autonoman; disidentstvo, oduševljenje i pokoravanje dolazili su u doticaj i u sovjetskom i u njemačkom društvu. Mogli su se naći u istoj osobi dok se ona suočavala s

različitim zahtjevima društva ili dok su se tijekom vremena mijenjale društvene i političke obveze. Kad je Aleksandr Solženjicin uhićen zbog slučajne primjedbe u pismu što ga je presrela vojna cenzura 1945., bio je topnički časnik Crvene armije i borio se za spas sustava kojem se rugao.[7] Disidentstvo je često bilo dvosmisleno, maskirano ili skriveno, pa i to otežava procjenu njegova raspona i sadržaja. Složeni mozaik mišljenja naroda u režimima u kojima je "mišljenje" bilo službeno koordinirano i kontrolirano javlja se uglavnom u policijskim ili političkim obavještajnim izvještajima partije/stranke, u kojima su podnositelji izvještaja vjerojatno iskrivljavali javno raspoloženje usredotočujući se uglavnom na negativne reakcije ili se koristeći strahom samog režima od nemira ili izmišljotinama o zavjerama u prikazu svojega mišljenja o stanovništvu.[8]

Disidentstvo, oporba i otpor ipak su postojali, ne svaki za sebe već međusobno povezani. Slabost neprijateljske političke reakcije na jednu i drugu diktaturu i dokazi o općem odobravanju i poslušnosti ne smiju se shvatiti kao opći pristanak na jednu ili drugu diktaturu. Da je tako bilo, one bi potrošile mnogo manje vremena na praćenje mišljenja i proganjanje neprijatelja. Bez obzira na to, slabost oporbe u jednoj i drugoj diktaturi nije odražavala samo moć države s kojom se ona suočavala, nego i problem djelovanja u društvu koje se općenito pokoravalo i negodovalo zbog društvenog razdora. Svi ti problemi opsega, prirode i učinkovitosti narodne reakcije na diktaturu pojavili su se u odnosu uspostavljenom između tih režima i radničke klase.

U evidenciji koju je vodio NKVD 1933. godine izvještava se o industrijskoj sabotaži među sovjetskim

željezničarima, pa se navode primjedbe što ih je netko "načuo": "Sve što dolazi iz Kremlja guši radničku klasu", "Sramota - oni s nama ne postupaju pravedno. Morat će doći do nove revolucije..."[9] Sovjetski radnici imali su jasnu revolucionarnu tradiciju s korijenima i u neuspjeloj revoluciji 1905. i u dvjema uspjelim revolucijama 1917. godine; radnička oporba, nesklona autoritarnosti Lenjinove države, nemilosrdno je ugušena 1921. godine, potkraj građanskoga rata. Staljinova država s jakim sigurnosnim aparatom pomno je pratila radnike da se osigura kako se ta snaga ne bi okrenula protiv vlastite "radničke države". I njemačka se diktatura suočila s brojnom klasom tvorničkih radnika čiji je revolucionarni potencijal bio nakratko izražen kao Ustanak spartakovaca u krizi nakon poraza 1918. i kao kratkotrajna pobuna bavarskih komunista u proljeće 1919. Pobunjenički potencijal bio je mora njemačkim nacionalistima sve do tridesetih godina. Njemački industrijski radnici bili su najbrojniji i najorganiziraniji u Europi; njemačke socijalističke stranke dobile su na izborima 1932. više glasova od nacionalsocijalista. Kada je Hitler 1933. došao na vlast, bojao se da bi generalni štrajk pod vodstvom socijalista mogao paralizirati novi režim. Divljačko proganjanje komunista i socijaldemokrata i njihovo stavljanje izvan zakona odraz je toga straha; tridesetih godina sigurnosni i policijski aparat izvještavao je tjedno i mjesečno o preostalim aktivnostima i položaju marksističkih stranaka koje su rutinski smatrali *staatsfeindlich,* neprijateljski raspoloženim prema državi.[10]

Pod jednom i pod drugom diktaturom položaj radnika se prilično pogoršao. Dvadesete godine bile su, za usporedbu, zlatno doba. Njemački radnici bili su preko sindikata i

sustava pregovora o plaćama i te kako uključeni u određivanje visine svojih nadnica i uvjeta rada. Radnički savjeti osnovani tijekom Prvoga svjetskog rata bili su institucionalizirani kao sredstvo zastupanja radničkih pogleda pred upravom. Njemačka je republika bila opredijeljena za napredan socijalni sustav, a radnička pučka kultura izišla je iz kulturnoga geta u kojem je bila zatvorena prije 1914. godine. Socijaldemokratska stranka bila je najveća politička stranka u Njemačkoj prije 1933., s više od 1,300.000 članova na svojem vrhuncu 1923. godine.[11] Sovjetski radnici bili su dvadesetih godina mala ali povlaštena društvena kasta, i smatrali su ih glavnim pogonskim strojem preobrazbe u proletersku državu. Njihovi materijalni uvjeti polako su se poboljšavali, povećana su socijalna davanja i proširene obrazovne mogućnosti, a radnike su poticali da uz lake uvjete udu u Komunističku partiju. Štitilo ih je novo radno zakonodavstvo i osmosatno radno vrijeme, a sovjetski sindikati zastupali su radnike neposredno u samoj tvornici boreći se za bolje uvjete rada i braneći radničke interese od partije i države.[12] Već 1928. radnički životni standard dosegnuo je razinu koju više neće imati sve do svršetka Staljinove diktature.

S prvim petogodišnjim planom 1928. godine nastupile su drukčije okolnosti za sovjetske radnike. Pokrenuta je javna kampanja protiv radnika kao samozadovoljnih zabušanata koji uporno izostaju s posla ili se opijaju. Radi smanjenja izostanaka s posla i visoke fluktuacije radne snage uvedeno je u proljeće 1929. godine čvrsto proturadničko zakonodavstvo. Te iste godine smijenjeno je sindikalno vodstvo, na čijem su čelu bili pristaše

Buharinova krila partije, zajedno s dvije trećine članova odbora radničkih sindikata koji su podupirali nezavisni sindikalni pokret. Sindikatima je naređeno da se "okrenu proizvodnji", te da discipliniraju radnike i potiču ih na brži i produktivniji rad, ali da ih više ne štite niti da pregovaraju o visini plaće koju je odredio direktor pogona u suradnji s komisijom za platne razrede.[13] Komesarijat za rad pod još jednim buharinistom, V. Schmidtom, bio je zatvoren. Novim zakonom od 29. ožujka 1929. potpuno je vraćeno ovlaštenje tvorničkom rukovodstvu *(edinonačalie)* da radnicima naređuje i kažnjava ih bez obraćanja sindikatu.[14]

Uslijedila je bujica radnog zakonodavstva koja je poništila mnoga postignuća revolucije: smanjeno je socijalno osiguranje i postroženi uvjeti za socijalnu zaštitu; odredbom iz listopada 1930. zabranjeno je slobodno kretanje radne snage, a nekoliko mjeseci poslije ukinute su i burze rada; kršenje radne discipline ili oštećivanje alata postali su kažnjiva djela 1931. godine; u srpnju 1932. ukinut je članak 37 Zakona o radnim odnosima iz 1922., po kojemu se radnika moglo premjestiti samo uz njegov pristanak; u studenom 1932. jedan dan izostanka s posla kažnjavao se trenutačnim otkazom; režim je 27. prosinca 1932. uveo interne putovnice za gradsko stanovništvo kako bi, kao u carističkoj državi, mogao pratiti kretanje i boravište radne snage.[15] Obvezatne "radne knjižice" uvedene su 15. siječnja 1939. za sve radnike; u njih su se upisivale pojedinosti o svim radnim mjestima na kojima je radnik bio, disciplinski prekršaji, kazne i ukori. Ni jedan radnik nije mogao promijeniti zaposlenje bez pismenog odobrenja svojega direktora pogona u radnoj knjižici. Nekoliko mjeseci kasnije novim disciplinskim pravilnikom

tražilo se od svih direktora pogona da svakoga tko na posao zakasni više od dvadeset minuta prijave lokalnom tužiteljstvu. Popis je trebalo sastavljati svakog jutra s točnim brojem minuta zakašnjenja, zabilježenim uza svako ime. Popis je potpisivao rukovodilac i dostavljao ga tužiteljstvu, i ti su radnici bili sudski preslušani gotovo odmah. Kazna je bila do šest mjeseci popravnog rada.[16]

I Hitlerov režim počeo je ukidati ovlaštenja i prava što su ih imali radnici. Dan nakon proslave Praznika rada 1933. godine vlada je raspustila glavnu sindikalnu udrugu, Njemačke slobodne sindikate zauzela sve njihove urede pomoću SA i zaplijenila njezine fondove (Katolički kršćanski sindikati likvidirani su kasnije, 24. lipnja.) Mnogi su sindikalni vođe uhićeni te odvedeni u logore i zatvore. Organizaciju i fondove preuzela je nacionalno ustrojena Njemačka radna fronta koja nije predstavljala ni radničke interese niti je sudjelovala u određivanju visine plaće. Te funkcije preuzeli su novi državni povjerenici, tzv. radni povjerenici, čija je dužnost bila sklapati sve ugovore o nadnicama pod nadzorom Ministarstva rada i bez sudjelovanja radnika. U svibnju 1933. zabranjeni su i štrajkovi, a tvornički savjeti *(Betriebsräte)* opozvani su zakonom od 4. travnja. Novi radni odnosi službeno su utvrđeni "Zakonom o uređivanju radnih odnosa", objavljenim 20. siječnja 1934. prema nacrtu Carla Goerdelera, gradonačelnika Leipziga i jednog od budućih vođa pokreta otpora. Taj je zakon dao njemačkim direktorima istu apsolutnu vlast kakvu su imali njihovi sovjetski pandani. Šef pogona mogao je utvrditi uvjete rada i nametnuti visinu nadnica koje su odobrili povjerenici. Nadnice su bile svedene na razinu iz razdoblja krize i nisu

se mnogo mijenjale tijekom diktature. U svim tvrtkama koje su zapošljavale više od dvadeset ljudi, tvornički savjeti nadomješteni su novim "povjereničkim savjetima" *(Vertrauensräte),* koji su se nominalno birali prema usuglašenom popisu politički pouzdanih kandidata što su ga sastavljali direktori i stranačka ćelija u tvornici.[17] Radna disciplina pooštrena je 1935., a uvedena je radna knjižica radi praćenja raspodjele radne snage. Prema novom zakonodavstvu poslodavci u industriji čelika, strojogradnji, građevinarstvu i poljoprivredi imali su pravo odbiti radniku promjenu zaposlenja kako bi se ograničila fluktuacija radne snage, a 1938. godine uvedeno je pravo države na prisilno zapošljavanje radnika radi obnašanja zadaća od nacionalne važnosti.[18]

Kresanje prava, pooštrenje radne discipline, povećanje šefovskih ovlaštenja i gubitak pregovaračkog mehanizma dodatno su pogoršani politikom plaća i redovitim oskudicama hrane i robe široke potrošnje, pa je većina sovjetskih i njemačkih radnika jedva stajala bolje negoli prije Prvoga svjetskog rata. Takva lišavanja doista su poticala nemire i protivljenje u stanovništvu jedne i druge zemlje, premda je njihov politički učinak bio skroman a sposobnost obrane radničkih interesa beznačajna. U Njemačkoj je postojala bojazan od generalnog štrajka, ali on se nije ostvario zato što su u prvim tjednima diktature i Socijaldemokratska stranka i sindikalni pokret zaključili kako je bolje živjeti kao kukavica nego umrijeti kao junak. Općenito se pretpostavljalo, a to i nije bilo posve nelogično, da bi zatim pala i Hitlerova vlada, te da ionako oslabljeni sindikalni pokret ne bi ništa postigao kad bi se suprotstavio režimu koji je čvrsto odlučio uništiti svaki nagovještaj

otpora. "Organiziranje, a ne demonstriranje", objavio je Theodor Leipart, vođa sindikalnog pokreta, onoga dana kada je Hitler pobijedio na izborima.[19] Sindikati su u ožujku počeli pregovarati s nacionalsocijalističkom organizacijom tvorničkih ćelija kako bi razmotrili može li se osnovati jedan jedinstveni neovisni "ujedinjeni sindikat". Kad su sindikalni vođe uhićeni ili otpušteni 2. svibnja, oganizirani radnički pokret nije praktički učinio ništa da sačuva svoju jezgru.[20] Poslije likvidacije sindikata male ćelije sindikalnih aktivista zadržale su se u tvornicama diljem Njemačke. U ljetu 1933. javlja se pokušaj da se osnuje ilegalno "Vodstvo *Reicha* za obnovu sindikata", koji se temeljio na neslužbenim kontaktima sa sindikalistima, uglavnom u metaloprerađivačkoj industriji i željezničkom sektoru te među lučkim radnicima u Hamburgu, ali u ljeto 1935. mrežu je razbio Gestapo. Komunistički sindikalisti pokušali su osnovati Revolucionarnu sindikalnu opoziciju u Berlinu i Hamburgu, izdajući novine i vrbujući članove, ali i u taj pokret prodro je Gestapo 1934. godine. U Hamburgu je uhićeno 800 radnika. Konačni val uhićenja uslijedio je potkraj 1937., kad je razbijena mreža od približno 1500 željezničkih sindikalaca. Svi su u prosincu osuđeni na duge zatvorske kazne.[21]

Zabranjene političke stranke također su osnivale ilegalne mreže kako bi sačuvale okosnicu organizacije za trenutak pada Hitlerove vlade. Mnogi su socijaldemokrati vjerovali da će moći preživjeti poput svojih djedova pod Bismarckovim antisocijalističkim zakonodavstvom osamdesetih godina 19. stoljeća, pa su uglavnom bili pasivniji od bivših komunista. Aktivnu oporbu ugušila je učinkovitost policijskih akcija. Od 422 vođa Komunističke

partije 219 ih je uhićeno i osuđeno do jeseni 1935. godine, 125 je emigriralo, 24 ubijeno a 42 napustilo partiju. Od 60.000 preostalih članova 18.243 sudski je progonjeno od 1933. do 1935.[22] Komunističke mreže bile su male, razasute i ranjive. U Badenu je, primjerice, komunistička ćelija preživjela u Mannheimu, zajedno s lokalnim regionalnim odborom, ali policija ju je razbila 1935. godine. Raspon partijske djelatnosti bio je prikazan u redovitim biltenima Gestapoa, koje je izdavao regionalni stožer u Karlsruheu. Izvještaj za listopad 1934. pokazuje ograničenu propagandnu djelatnost, uglavnom "od usta do usta", uz raspačavanje malobrojnih letaka. Komunistički list - *Crvena zastavica* - izlazio je kratko vrijeme u Oberhausenu, ali je prestao izlaziti kad su uhitili dvanaest bivših članova partije kojima su dali da nakratko okuse posebni pritvor. Uhićen je i radnik s primjerkom matičnog lista *Crvena zastava.* No druge djelatnosti gotovo i nisu bile revolucionarne: u Mannheimu je uhićen seljak zato što je rekao da je Hitler "bitanga"; bivšega komunista iz Heidelberga otpremili su u koncentracijski logor zato što je naglas rekao: "Ostat ću komunist dok sam živ"; jedna je žena uhićena u Konstanzu jer je krijumčarila švicarske novine u Njemačku itd.[23] U Ruhru je postojala razvijenija komunistička mreža koja je objavljivala dvoje novine - *Sloboda* i *Revolucionar* - u nakladi od 2000 primjeraka i više, ali policija je, prema riječima jednog aktivista školovanog u Moskvi, neko vrijeme pustila na miru preostalu, "uglavnom pasivnu organizaciju". I tu mrežu likvidirali su 1934. godine.[24]

I radnike se moglo potaknuti na spontane prosvjede, premda su svi oni bili kratka vijeka i neznatna opsega. Kartoteke Gestapoa, premda nepotpune, pokazuju da je

1935. bilo 25.000 štrajkaša od ukupno 16 milijuna radnika, od kojih je 4.000 kratko vrijeme provelo u zatvoru. U rujnu 1935. policija je izvijestila o 37 štrajkova u Porajnju, Vestfaliji, Šleskoj i Württembergu. U posljednjem tromjesečju 1936. zabilježeno je približno 100 izgreda diljem zemlje. Tijekom cijele 1937. središnji ured Radne fronte izvijestio je o 250 štrajkova, ali broj štrajkova se nakon toga smanjio. Štrajkovi su uvijek bili povezani samo s jednom tvornicom ili pogonom i trajali su samo nekoliko sati, katkada i cijeli dan. U štrajk se stupalo uglavnom zbog plaća, uvjeta rada ili nepravednih otkaza. Radna fronta otkrila je politički sadržaj u 40 od 250 štrajkova organiziranih 1937.[25] Gestapo i Radna fronta sastavili su popis svih "nepouzdanih radnika" kako bi mogli pritisnuti poznate buntovnike i štrajkaške vođe, a da ne pribjegnu masovnim uhićenjima. Radna fronta osnovala je vlastitu "tajnu službu", organiziranu u dva odjela, jedan za istraživanje marksizma u. tvornicama, a drugi za sprječavanje štrajkaških aktivnosti. Fronta je tijesno surađivala sa SS-ovskom službom sigurnosti u prikupljanju tajnih političkih obavještajnih podataka o radnicima. Gestapo je 1939. godine osnovao logore za radni odgoj, u koje su slali neposlušne i tvrdoglave radnike na kratko i strogo preodgajanje, da nauče kako se radnik mora ponašati u novoj Njemačkoj.[26] U svakoj tvornici ili rudniku, bez obzira na veličinu, gestapovski predstavnik ili nadzornik iz Radne fronte bili su zaduženi za nadgledanje ponašanja zaposlenika. Taj nadzor pomogao je da se do 1935. svlada prvi organizirani otpor. Politička aktivnost svela se na održavanje malih tajnih mreža; sabotaže ili obustave rada svodile su se na sporadične i kratke sukobe.

Sovjetske radnike bilo je teže disciplinirati. Tijekom prvoga petogodišnjeg plana bilo je mnogo primjera disidentstva ili prosvjeda, često vrlo žestokih, gotovo uvijek zbog nepodnošljivih uvjeta ili gospodarskih poteškoća. Nisu zabilježeni opći štrajkovi, a u nekim slučajevima rukovodioci nisu prijavljivali nemire iz straha da će njih okriviti. Postoje dokazi o lokalnim štrajkovima. U gradu Staljino u Donjeckom bazenu zabilježeno je dvadeset i pet štrajkova 1928. - 1929. Bili su malog opsega i ograničeni na doista prave gospodarske nedaće, poput nestašica kruha, prekomjernog smanjivanja plaće radi obvezatne štednje, ili velikih sindikalnih i drugih članarina. Štrajkovi su bili češći 1932., kao reakcija na nestašicu hrane uzrokovane krizom kolektivizacije.[27] Zabilježeni su u Lenjingradu, Moskvi, Gorkom te u industrijskim regijama južne Ukrajine. Mnogi su bili takozvani "talijanski štrajkovi", *italjanki,* s namjernim i kolektivnim usporavanjem tempa rada.[28] Veza između krize s hranom i industrijskih nemira bila je vrlo neposredna kao i 1917. godine. U travnju 1932. Nikolaj Nikolajevič Švernik, generalni sekretar sindikata, upozorio je Staljina da su radnici "vrlo neraspoloženi" jer nema kruha.[29] No ograničenu učinkovitost radničke akcije vidljivo pokazuje sudbina jednoga štrajka u tejkovskoj predionici pamuka u industrijskoj regiji Ivanovo sjeverno od Moskve.

Štrajk je počeo 8. travnja 1932. kad su radnici čuli da će ionako mršavi obroci hrane biti ponovno smanjeni za trećinu i više. Direktor se pojavio pred ljutitom gomilom i objavio: "To je državna uredba, i nemam vam što objasniti", te odbio pregovore. Sutradan je više radnika obustavilo rad. Onima koji su pokušali nastaviti s radom, štrajkaši su

prijetili i ismijavali ih; skupina žena prisilila je nekoliko komunističkih radnika u skladištu da prestanu raditi. Nakon tri dana, 11. travnja, organiziran je marš u grad radi traženja hrane od partijskih vlasti. Demonstracijama su se priključili i oni koji nisu sudjelovali u štrajku, ali kad je jedan od njih održao improvizirani govor pozivajući radnike da "svrgnu sovjetski režim", nadglasalo ga je ljutito mnoštvo. Prve postrojbe službe sigurnosti, poslane da zaustave marš, radnici su pomeli u stranu, ali na putu u Ivanovo agenti GPU-a izvukli su štrajkaške vođe i uhitili ih jednog po jednog. Štrajk je opozvan 16. travnja i njime nije postignuto ništa. U izvještaju poslanom u Moskvu govorilo se o "incidentima" klasnog neprijatelja, a ne o štrajku. Obustava rada zaprepastila je jednog tvorničkog rukovodioca, pa je zapisao u svojem dnevniku: "Kakva strahota! Petnaest godina od revolucije, pa iznenada... To jednostavno ne može biti."[30]

Može se samo nagađati koliko je bilo takvih incidenata, ali njih je podjarila prava glad. No, oni su nestali nakon 1932. GPU je, poput Gestapoa, vodio dosjee disidenata i aktivista, pa je u kritičnim trenutcima mogao brzo djelovati protiv militantnih frakcija. Svaka sovjetska tvornica i rudnik imali su "posebnu sekciju" s agentima GPU-a koji su nadzirali radnu snagu. Sovjetski logori počeli su se, poput njemačkih, puniti radnicima.

Ograničena i nekoordinirana radnička reakcija na uvjete pod njemačkom i sovjetskom diktaturom, koja je uključila nekoliko tisuća radnika među milijunima, mogla bi se uvjerljivo pripisati oštroj stezi i neposrednoj policijskoj paski. Radnici su bili izloženi većoj opasnosti od drugih skupina, jer su ih pomno motrili, a i oblici njihova prosvjeda

bili su i te kako očiti. Ima, doduše, i drugih objašnjenja za ponašanje radnika, koja imaju malo veze s državnom prisilom.

Mi u jednom ni u drugom društvu "radništvo" nije bilo kolektivna društvena niti politička stvarnost. Bilo je društveno heterogeno, politički rascjepkano i regionalno raznoliko. U Njemačkoj je postojao širok jaz između osiromašenog obrtnika u maloj bavarskoj radionici i dobro plaćenog metalca u dolini Ruhra. Njemačko radništvo bilo je politički podijeljeno: ljevica je bila rascijepljena na socijaldemokrate i komuniste, a sama socijaldemokracija bila je podijeljena na umjereno i radikalno krilo; milijuni katoličkih njemačkih radnika podupirali su prije 1933. Stranku centra; milijuni su dvadesetih godina redovito glasovali za desne nacionalističke stranke, ali zatim su se nakon 1930. priklonili Hitleru.[31] Podjele u radništvu bile su očite na posljednjim izborima u tvorničkim savjetima, održanim u travnju 1933., kada su nacionalsocijalistički kandidati dobili trećinu glasova radnika u proizvodnji i polovinu glasova tvorničkih službenika.[32] U Sovjetskom Savezu, uoči Staljinove diktature, mogle su se također vidjeti doista stvarne razlike između već ustaljenih industrijskih grana koje su zahtijevale stručnu radnu snagu, brojnih maloobrtničkih sektora i nadničara, polukvalificiranih i potpuno odvojenih od kvalificiranih radnika. Radnici su bili zatvoreni u regionalne, pa i lokalne okvire. Politička lojalnost među starijim radnicima također je bila podijeljena, a u industrijskim središtima postojala je jezgra bivših menjševika i socijalističkih revolucionara. Podjele u svjetonazoru i okolišu bile su očite kao u

Njemačkoj, premda u Sovjetskom Savezu nije bilo širokog sloja društveno konzervativnih i nacionalističkih radnika.[33]

Posebne gospodarske okolnosti početkom tridesetih godina imale su također važnu ulogu u oblikovanju prevladavajuće reakcije radništva na diktaturu. Sovjetsko radništvo doživjelo je iznimnu preobrazbu od kasnih dvadesetih godina. Broj industrijskih radnika povećao se sa 3,1 milijun na 8,3 milijuna do 1940.; broj nepoljoprivrednih radnika porastao je u istom razdoblju sa 6,8 milijuna na 20 milijuna. Već ustaljenu kvalificiranu radnu snagu razvodnila je rijeka uglavnom nekvalificiranih ili polukvalificiranih radnika, većinom sa sela, uključujući mnogobrojne žene i mlade radnike neupućene u organizaciju radništva. Novo je radništvo prevladavalo u modernijim industrijskim sektorima. U automobilskoj i zrakoplovnoj industriji 57 posto radništva iz 1932. zaposlilo se u četiri prethodne godine, u industriji željeza i čelika 50 posto, u elektrotehničkoj industriji 48 posto. U ta tri sektora samo je približno jedna petina radnika bila zaposlena prije 1917.[34] Otprilike tri četvrtine pridošlica nikada nije bilo zaposleno s redovitim primanjima; došli su ili ravno sa sela, ili iz vojne službe ili iz škole. Broj ženske radne snage povećao se sa 2 4 milijuna 1928. na 7 milijuna 1933., kada su žene činile točno jednu trećinu industrijske radne snage; 1937. bilo ih je 42 posto. Ti novi radnici i radnice bili su većinom vrlo mladi: 1930. četvrtina radnika u teškoj industriji bila je mlađa od dvadeset tri godine, a 1935. više od jedne trećine. U 1.500 tvornica, sagrađenih u prvom petogodišnjem planu, postotci su bili još viši: 43 posto u željezari u Magnitogorsku, 60 posto u divovskoj kemijskoj tvornici "Staljin" u Staljinogorsku.[35] Ondje, u krcatim, kaotičnim

industrijskim provincijskim gradovima, potreba za disciplinom bila je i te kako stvarna za radnike koji nisu imali iskustva u organizaciji vremena, čija je stručnost i pismenost bila ograničena i koji nisu imali pojma o sindikalnoj solidarnosti naslijeđenoj od nekadašnje industrije. Nezadovoljni radnici nisu bili skloni štrajku, nego su jednostavno odlazili na drugi posao. Početkom tridesetih godina, kada se radnička klasa postupno konsolidirala, zadržala se napetost između "starijih radnika" i pridošlica. Zajednički identitet mogao se pronaći samo u okviru novoga industrijskog i društvenog poretka, a ne u zadržavanju uobičajenoga radničkog ponašanja i radničkih očekivanja naslijeđenih iz predrevolucionarnog razdoblja.[36]

Iako Njemačka nije doživjela isti stupanj poremećaja i društvenih promjena, poglede i strukturu radništva također je oblikovala kriza. Faktor koji je vladao očekivanjima radnika u tridesetim godinama bila je dugotrajna nezaposlenost. Na vrhuncu gospodarske krize, najgore u povijesti Njemačke, više od trećine radnika bilo je nezaposleno, neki dulje od tri godine, a milijuni su bili na skraćenom radnom vremenu i na znatno smanjenoj plaći. Nove generacije mladih Nijemaca koje su se pojavljivale na tržištu rada od 1929. do 1933., nisu imale iskustva s redovito plaćenim radom. Utjecaj nametnute besposlenosti u tim razmjerima bio je golem. Sindikalno članstvo palo je na najniže grane od rata - samo 3,5 milijuna 1932. u usporedbi s maksimumom od 8,5 milijuna desetljeće prije.[37] Mnogi radnici koji su se zaposlili nakon 1933. godine bili su mladi ili su odavno prekinuli tijesne veze s radničkim udruženjima. Stariji radnici bili su preskočeni u planovima za ponovno zapošljavanje; pojavile su se nove

kategorije jeftine radne snage za gradnju cesta i obnovu infrastrukture, podvrgnute strogoj disciplini i vojničkim uvjetima.[38] Građevinska konjunktura potaknula je rast broja mobilnih, mladih radnika, a poslije i migranata iz Italije i Poljske, slabo povezanih s organiziranom radničkom tradicijom. I Njemačka se, poput Sovjetskog Saveza, upustila u opsežne planove industrijskog preustroja, a proizvodnja novih motornih vozila, zrakoplovna i kemijska industrija privukle su radnike koji su napustili tradicionalne modele zapošljavanja. Izgledi za dobivanje posla ujedinjavali su sve radnike u prvim godinama režima. Politikom ponovnog zapošljavanja ostvarena je puna zaposlenost u četiri godine; mnogi radnici poistovjetili su se s režimom koji im je omogućio stalni posao i plaću, pa su se udaljili od socijalističkih sindikata i političkih stranaka koji su se pokazali potpuno neuspješnima u sprječavanju strahota krize.[39]

Oba režima iskoristila su te nove uvjete za rušenje starih oblika radničkog identiteta i za smanjenje ostataka solidarnosti. To su postigli mjerama koje su rascjepkale radništvo i potaknule veći osjećaj individualizma, ali istodobno i integraciju radnika u sovjetsko, odnosno njemačko društvo. Jedan i drugi sustav nastojali su stvoriti pozitivnu sliku radnika. Poslije "proturadničkih" govorancija potkraj dvadesetih godina sovjetski je režim ponovno stavio radnike u središte kampanje za gradnju socijalizma. Od 1930. radnici su mogli dobiti dodatak na plaću ili nagradu kao "udarnici" organizirani u udarničke brigade koje su se međusobno natjecale za posebno priznanje i povlastice. Te su brigade 1931. postale "brigade za povećanje učinkovitosti i smanjivanje proizvodnih

troškova"; čak 150.000 brigada trebalo se nadmetati kako bi proizvodnja bila učinkovitija i jeftinija. Brigade su 1935. ustupile mjesto nagrađivanju za izvanredni individualni učinak, pa se radnik nadmetao s radnikom. Stahanovski pokret odvojio je ambicioznije i kvalificirane radnike od ostalih radnika; sjedili su u odvojenim tvorničkim kantinama uz bolju hranu i dobivali su najbolje od općenito bijednih stanova.[40] Na brojnim tečajevima radnici su mogli steći naobrazbu i kvalifikaciju te se maknuti s grubih fizičkih poslova na bolje plaćena mjesta. U jednoj tvornici motornih vozila broj nekvalificiranih radnika pao je s polovine radne snage 1931. na samo 18 posto do 1938.; kvalificiranih radnika bilo je 17 posto među tvorničkim radnicima 1931., a 39 posto sedam godina poslije.[41] Iz redova kvalificiranih radnika potjecalo je sve više nadglednika, rukovodilaca pogona ili čelnika partijskih ćelija; ta diferencijacija omogućila im je da se učinkovitije nametnu sve većem broju nadolazeće nekvalificirane radne snage.[42] Individualnom radniku pružao se niz poticaja kako bi se poistovjetio s režimom.

Proces "individualizacije" tekao je usporedo s promjenama u proizvodnji i načinu nagrađivanja. Moderne tvornice iz plana raščlanile su proizvodnju na različite, međusobno odvojene stadije i procese, i svi su oni imali vlastite specijalizirane radnike. Rad su sve češće organizirali stručnjaci za studij vremena i pokreta, koji su postavljali vremenske proizvodne norme za svaku skupinu radnika posebno. I to je smanjivalo osjećaj solidarnosti među tvorničkim radnicima, solidarnosti koja je prije bila povezana sa zajedničkim oblicima radničkog organiziranja na osnovi tradicije *artelja* ili radne zajednice. Do 1930. bilo

je 232.000 posebnih normi koje je za svaku tvornicu postavio Ured za plaće i norme. Radnici su se trebali prilagoditi standardnim metodama iskušanim u laboratorijskim uvjetima na osnovi nove znanosti, "biomehanike".[43] Norme su se stalno povećavale, a radnici poticali na zadovoljavanje određenih razina osobnog postignuća. Plaća je bila povezana s normom. Većinu radnika počeli su plaćati na akord - 70 posto do 1935. - koji se stalno preračunavao radi ubrzanja proizvodnje. Akord je poticao i natjecanje među radnicima i naglašavao razlike u sposobnosti i pristupu radu. Struktura isplate na osnovi dnevne ili tjedne plaće tridesetih se godina također promijenila, radi većeg razgraničenja radnika. Uvedena je skala plaća podijeljena na sedamnaest glavnih kategorija, pa su radnici težili za višom stepenicom na skali prestizanjem svojih drugova. Stručna klasifikacija stvorila je mnoštvo raznih mjerila statusa: dvanaest posebnih kategorija metalaca iz 1930. povećalo se do 1939. na 176; u istom su se razdoblju samo tri kategorije kvalificiranih električara povećale na 188.[44] Svi kolektivni ugovori o plaćama ukinuti su 1935. godine, i izračunavanje nagrada bilo je decentralizirano na svaku pojedinu tvornicu ili gradilište. Identitet radnog mjesta i radne grupe istisnuo je klasni identitet.

Njemački radnici doživjeli su sličan proces individualizacije i decentralizacije. Odsječeni od sindikalnih organizacija i s platnim razredom koji su im određivali vanjski arbitri, radnici su se trebali mnogo više poistovjećivati s tvornicom u kojoj su radili nego s drugim radnicima. Na tjednom *Betriebsappellu* (tvornički zbor) okupili bi se svi zaposlenici kako bi poslušali opomene

uprave i pljeskali prigodom prozivanja onih koji su postigli visok učinak. Raširena primjena plaće na akord poticala je dodatne napore za postizanje dodatnih nagrada, dok je brižljivo razgraničenje kvalifikacija dalo isti model rascjepkanosti kao u sovjetskoj industriji. Uvođenjem standardiziranog rada i proizvodnih normi nestala je nekadašnja podjela na nekvalificirane, polukvalificirane i kvalificirane radnike, a zamijenio ju je sustav diferencijacije koji se temeljio na spolu i proizvodnom učinku pojedinog radnika. Opsežni obrazovni programi u organizaciji Ureda za stručno obrazovanje Radne fronte dali su priliku milijunima radnika - 2,5 milijuna do 1936. - da se uzdignu na bolje plaćena stručna mjesta ili da se presele sa slabo plaćenih mjesta u proizvodnji robe široke potrošnje na sve jaču industriju oružja gdje su nagrade bile veće.[45] Radna fronta organizirala je diljem zemlje i natjecanje kvalificiranih radnika *(Reichsberufswettkampf)* koje je do 1939. obuhvatilo 3,5 milijuna radnika u lokalnim i državnim natjecanjima. Finalisti su sudjelovali na Olimpijadi kvalificiranih radnika, na kojoj su se mladi radnici nadmetali u gradnji zidova, lončarstvu i šivanju haljina. Natjecanje je bilo vrlo popularno i simboliziralo je očitu preobrazbu stava mladih radnika od tradicionalnog kolektivizma prema meritokraciji.[46] Rascjepkanost identiteta ubrzao je isti proces kao u Sovjetskom Savezu, tj. proces zapošljavanja prokušanih, afirmiranih radnika - takozvanih *Stammarbeitera* - na nadgledničkа i upravljačka mjesta koja su ih udaljavala od ostalih zaposlenika. Stariji i iskusniji radnici vodili su planove izobrazbe i nadzirali manje stručne radnike, te stvarali novi ustroj statusa i nagrađivanja koji je odvojio prirodno vodstvo od baze.[47]

Taj se proces ubrzao kada su milijuni njemačkih radnika muškaraca zamijenjeni preraspoređenom ženskom radnom snagom i stranim radnicima na prisilnom radu, kojima su upravljali muški nagledni ci i poslovođe promaknuti na ta mjesta iz redova afirmiranih radnika. Do 1944. više od trećine radne snage u ratnoj industriji činile su žene dok je nenijemaca bilo 37 posto.[48]

U jednom i drugom sustavu tvornica je postala izvor dodatnih nagrada i prilika. Tijekom tridesetih i četrdesetih godina sovjetska je tvornica doslovce postala ključ za preživljenje milijuna sovjetskih radnika. Hranu su osiguravale, često i velikodušno, tvorničke kantine i kuhinje. Prema riječima jednoga stranog radnika u tvornici "Karbolit" u Dubrovki, u kantini su se 1937. nudile tri različite juhe, dvanaest do petnaest mesnih jela, voće, čaj te crni ili polubijeli kruh, i sve to za tri rublje na dan iz mjesečne platne vrećice od 200 do 300 rubalja. U moskovskoj čeličani "Srp i čekić" radila je tridesetih godina prodavaonica zatvorenog tipa u kojoj su zaposlenici mogli kupiti voće i drugu hranu koju su proizvodili sami radnici na tvorničkom poljoprivrednom dobru dvanaest kilometara od Moskve. Ista tvornica imala je jaslice, centar za cjelodnevnu skrb i ambulantu. To je bilo posebno važno za velik broj zaposlenih žena u sovjetskoj industriji koje su imale pravo na zakonski dopust, ne samo rodiljski nego i na bolovanje, uz predočenje liječničke potvrde, zbog jakih menstrualnih bolova.[49] Tvornice širom Sovjetskog Saveza davale su svojim radnicima i mala zakupljena poljoprivredna zemljišta; mnogim kolhozima dodijeljeno je zemljište, pa su postali dobavljači lokalnim tvornicama. Dodatna "socijalna plaća" povećavala se što je dulje radnik

ostajao vjeran svojoj tvornici. Tridesetih godina ona je otprilike za četvrtinu povećavala plaću isplaćivanu u gotovu. Socijalna skrb ovisila je o visini staža, i to je tridesetih godina pogađalo nove radnike. Šefovi pojedinih tvornica mogli su po vlastitom nahođenju davati zajmove povlaštenim ili lojalnim radnicima iz tvorničkog socijalnog fonda za plaćanje dopusta, za medicinske troškove ili krizne obiteljske situacije.[50]

U Njemačkoj su radnici mogli biti nagrađivani u naravi ili dodatnom tvorničkom hranom iz tvorničkih zaliha. Duga tradicija poslovnog paternalizma doživjela je procvat tridesetih godina kada su poslodavci, posebice u sve jačoj industriji oružja i u teškoj industriji, nalazili načine da sačuvaju radničku lojalnost u slabo plaćenom gospodarstvu. Socijalni doprinosi velikih poduzeća za financiranje dječjih vrtića, radničkih stanova i obrazovanja neprestance su se povećavali tijekom tog desetljeća (oni su se mogli priznavati i kao porezne olakšice). Sama Radna fronta nudila je radnicima redovit i jeftin dopust preko organizacije *Kraft durch Freude.* Samo 18 posto njemačkih industrijskih radnika iskoristilo je dopust 1933.; 2,1 milijun radnika otišlo je na jednotjedno ili dulje putovanje u njemačka odredišta 1934., a 7 milijuna 1938. godine.[51] Ista organizacija nudila je medicinske usluge radi smanjenja visoke stope iscrpljenosti i izostanaka, posebno očitih kod sve većeg broja radnica koje su morale izlaziti nakraj sa zahtjevima obiteljskog života, majčinstva i posla. Zdravstvena preventiva i poboljšani higijenski standardi, potaknuti programom "ljepota na radu", bili su povezani s većom produktivnošću; simulante su redovito pregledavali

liječnici kako bi se smanjili iznadprosječni izostanci nakon 1933.[52]

Ni u jednom ni u drugom sustavu radnici se nisu suprotstavili režimu, već su se prilagodili novim uvjetima. To ne znači da su time postali oduševljeni pobornici komunizma, odnosno nacionalsocijalizma, premda je takvih bilo mnogo u oba sustava. Radnici su morali pronalaziti vlastitu strategiju opstanka, ponekad u sudioništvu s malom skupinom drugih radnika, često kao pojedinci. Rascjepkanost radništva, već očita u njegovu raznorodnom karakteru i novim strukturama, uništila je kolektivni javni identitet i navela radnike da se povuku u privatno okruženje obitelji ili kvarta. Ni jedan ni drugi režim nije htio poticati ponovno stvaranje autonomne radničke sredine koja bi mogla utjecati na novu gospodarsku i političku stvarnost. U Njemačkoj se izraziti radnički identitet zadržao u malim urbanim "džepovima" u kojima je susjedska solidarnost odbijala režimsko dodvoravanje, ali su udruge koje su povezivale radnike u tvornici i izvan nje - skupine mladeži, zadruge, dramski klubovi, paravojne brigade itd. - eliminirane ili pomno praćene. U svakom radničkom zboru, kojih je u Njemačkoj bilo mnogo, SS-ovska služba sigurnosti vrbovala je doušnika za dojavljivanje svake sumnjive riječi između jedne i druge pjesme.[53] Milijunima radnika koji nisu bili aktivni članovi sindikata ili stranke prije 1933. nacionalsocijalizam je nudio mogućnost društvene pokretljivosti i političke odgovornosti, ili stvarao nove oblike statusa i identiteta. U Sovjetskom Savezu integracija u sustav imala je očito smisla jer je obećavala društveni razvoj i osiguravala monopol u institucionalnom i kulturnom životu.

Prilagođavanje je moglo poprimiti i konkretniji oblik. U jednom i u drugom sustavu bilo je donekle prostora za određivanje platnog razreda i uvođenje novih radnih navika. Zbog decentralizacije odgovornosti na pogonske i tvorničke rukovodioce, oni su se morali oslanjati na radnike u izvršenju planova i normi. U nekim slučajevima tvorničko rukovodstvo prenosilo je ovlast za organizaciju proizvodnje na pogonske radnike i nadglednike. U Sovjetskom Savezu norme su bile namjerno niske kako bi se time pomoglo slabijim radnicima i osigurale nagrade radnicima koji su lako prebacivali norme. Prilika za simuliranje ili navođenje lažnog učinka bilo je bezbroj; zbog neorganiziranog sustava distribucije u industriji radnici su često dobivali plaću za nerad dok su čekali repromaterijal. U kolovozu 1933., prosječno radno vrijeme u moskovskoj tvornici "Dinamo" iznosilo je četiri sata i sedamnaest minuta na dan; ostatak vremena radnici su provodili čekajući dijelove ili materijal.[54] Zbog velike fluktuacije radne snage tvorničko rukovodstvo bilo je često prisiljeno zanemariti mnoge ne baš propisne postupke, kako bi zadržalo radnike i održalo disciplinu u razumnim granicama. Radnici su bili svjesni svoje moći i znali su da mogu otežati život rukovodiocima, koji su bili pod stalnim pritiskom održavanja rokova. Stahanovce su ponekad ubijali, napadali ili bojkotirali jer su ugrožavali manje motivirane radnike. Te sudioničke zajednice štitile su radnike od punog slova zakona i nesmiljenih zahtjeva za učinkom.

Situacija u Njemačkoj bila je slična. Radnici su pronašli način na koji će se oduprijeti određivanju visokih akordnih normi, pa su dogovorno radili polaganije i naoko temeljitije prigodom inspekcija normiraca. Kolektivni dogovor o

usporavanju rada u pogonu mogao je prisiliti šefove na bolju plaću po komadu. Tijela za određivanje plaća bila su suočena s brojnim poteškoćama u nametanju radnog tempa u pojedinim tvornicama i sprječavanju prekomjernih povećanja plaće. Tako je, primjerice, radni povjerenik u Brandenburgu bio 1939. godine odgovoran za čak 330.000 tvrtki; njegov je ured primao 800 do 900 telefonskih poziva na dan te nekoliko stotina pisama. Dvadeset namještenika radilo je do dugo u noć te većinu nedjelja kako bi riješilo zaostale zahtjeve za određivanje normi. Lokalni vlasnici tvornica činili su što su mogli kako bi izbjegli kontrolu i plaćali veće nadnice te time "zadržali radnike". Jedan je isplaćivao posebne nagrade kako bi izigrao službeni plafon plaća: 300.000 maraka na Hitlerov rođendan, 50.000 maraka za proslavu rođenja djeteta, 150.000 maraka za Božić.[55] Iako su ih nominalno osnivali tvornička uprava i radni povjerenici, povjerenički savjeti mogli su i braniti radničke interese protiv nastojanja uprave da racionalizira proizvodnju; Radna fronta postavljala je radnike na položaj nadzornika, pa su se oni trudili poboljšati radne uvjete uz potporu Nacionalsocijalističke stranke. Neformalni sporazumi, prikrivene prijetnje, usporavanje rada i mito zamijenili su suspendirani mehanizam pregovora o plaćama, štrajkove i zatvaranje pogona *(lockout)*.[56]

Sve to nije bila izravna politička prijetnja. Radnike je zanimala hrana, plaća i radni ritam. Fleksibilnost na razini tvorničkih pogona bila je sredstvo za odvraćanje borbenih djelatnosti i poticanje većeg osjećaja uklapanja i prilagodbe. Kako 1936. navodi jedan od redovnih "Izvještaja o Njemačkoj", koje su objavljivali izgnani socijaldemokrati u Pragu, "... velik dio radnika povjerovao je da prihvaćanjem

sustava može zamijeniti slobodu za sigurnost".[57] Prognani socijalisti promatrali su kako se njemački radnici naglo depolitiziraju. "Automatizam kojim tvornički radnici sve prihvaćaju doista zastrašuje", navodi jedan izvještaj iz Saske; drugi, 1936., primjećuje kako "politička ravnodušnost proleterijata poprima zastrašujuće razmjere".[58] Taj se zaključak poklapa s gestapovskom prosudbom iz 1935.: "Broj radnika koji podupiru *Führeru* i njegovu ideju stalno raste".[59] Obje su strane bile sklone prenaglašavanju prethodne razine političkog aktivizma. Većina njemačkih radnika 1932. godine nije pripadala sindikatu; milijuni radnika nisu glasovali za socijalističke pokrete niti su u njima bili aktivni. Oni su prihvatili prijelaz na nacionalsocijalizam s oduševljenjem, s opreznom simpatijom ili ravnodušno, ali time se njihov politički angažman nije nimalo povećao. Bivši socijalisti i komunisti, kojima je sada nedostajalo sigurno sredstvo za zaštitu svojih interesa, uglavnom su napustili politiku i nekako se nagodili s novim poretkom. Potkraj tridesetih godina i tijekom rata radnici su dali najveći broj novih članova stranke.[60]

Sovjetski radnici imali su još manje iskustva s političkim aktivizmom. Golema većina novih mladih radnika koji su se zaposlili nakon 1929. znala je samo za Komunističku partiju. Malobrojni radnici povezani s trockizmom i ostali odani starijim idejama menjševičke demokracije nesmiljeno su "očišćeni" tridesetih godina. Okruženje sovjetskog radništva oblikovali su zahtjevi opsežnog programa industrijskog i urbanog razvoja. Mnogi novi gradovi nisu imali mnogo sadržaja, pa su sovjetski radnici slobodno vrijeme i energiju posvećivali oblikovanju i razvoju svojih lokalnih zajednica, a to se moglo postići

samo posredstvom partije. Uporno neslaganje, izraženo nedisciplinom, gunđanjem i povremenim nasiljem, a ponekad i stvarnom sabotažom, režim je skretao u potragu za političkim "neprijateljima", uglavnom izmišljenim, te neutralizirao beskrajnim obećanjima o utopijskoj sutrašnjici. Postupna stabilizacija novih urbanih i industrijskih zajednica stvorila je, kao u Njemačkoj, osjećaj pripadnosti dovoljan za eliminiranje svake političke opasnosti od radnika, čija su sredstva za definiranje, koordinaciju i iskazivanje političke oporbe a ne tek neslaganja bila učinkovito uništena.

Atentat na diktatora bio je najizravnije i najdjelotvornije sredstvo suprotstavljanja diktaturi. Elementi sustava nadživjeli bi smrt i jednog i drugog, ali nevjerojatno je da bi nasljednik mogao u potpunosti preuzeti osobnu diktaturu palog diktatora. Poticaj za atentat mogao je doći iz raznih izvora kao što su ambiciozni pretendenti na prijestolja diktatora, razočarani suradnici, protivnici spremni na tiranocid ili poremećeni prosvjednici. Rusija je imala dugu tradiciju političkih ubojstava kao načina odmazde za nepravdu.[61] Na Lenjina su izvršena dva atentata. Mnogo godina poslije, u Lenjinovu mauzoleju uhvatili su čovjeka koji je htio pucati u balzamirano tijelo.[62] Stoga je još upadljivija činjenica što dosad još nema nikakva dokaza ni o jednom pokušaju atentata na Staljina. Bilo je mnogo navodnih zavjera, kako su priznali zatočenici koje je tukla i mučila sigurnosna policija, no sve su te "zavjere" bile groteskne maštarije dijelom potaknute Staljinovim paranoidnim strahom od smrti. Bilo je, dakako, bezbroj Rusa koji su željeli vidjeti Staljina mrtvog. Genrika Ljuškova, sovjetskog prebjega na japanski teritorij u lipnju

1938., japanska je obavještajna služba navodno vrbovala da ubije Staljina. Prema izvještaju infiltriranog NKVD-ovca skupina emigranata razgovarala je u Parizu o ubojstvu Staljina u veljači 1935. Izvještaj jednog drugog NKVD-ova agenta navodi primjedbu Lava Sedova, sina Trockoga, također u Parizu: "Nema smisla dulje oklijevati. Staljina treba ubiti".[63] U Sovjetskom Savezu pričali su se mnogi vicevi povezani sa Staljinovom smrću. Prema jednom od njih, kratica naziva države, SSSR, značila je "Staljinova smrt spašava Rusiju".[64]

Staljin je i te kako bio svjestan mogućeg ubojstva. Njegova žestoka reakcija poslije atentata na Kirova 1934. godine odrazila je taj strah. Sustav njegove osobne sigurnosti postao je složen gotovo do apsurda. Zavjese je trebalo podrezati kako se nitko ne bi mogao sakriti iza njih. Njegovi službeni automobili bili su oklopljeni i bez "papuča" na koje bi mogao skočiti atentator. Staljin, navodno, nije nikada unaprijed najavljivao u kojoj će sobi spavati; uporno su se širile i glasine kako se hrana i piće kuša prije nego što počne jesti.[65] Čuvala ga je brojna straža milicionara i agenata službe sigurnosti, i rijetko se izlagao izravnom kontaktu s javnošću. No sve to ne bi odvratilo odlučnog atentatora. I sreća je u tome očito imala ulogu, ali je tu sreću potpomagala taktika infiltracije i praćenja koju je primjenjivala služba sigurnosti. Jednu primjedbu Lava Sedova vjerno je prenio u Moskvu mladi Poljak Mark Zborowski, koji je šest godina bio Lavov najbliži i najpovjerljiviji prijatelj, ali i agent sovjetske tajne službe. Staljina su odmah obavijestili. On je, a ne njegovi potčinjeni, naređivao atentate. Lav Sedov umro je u tajanstvenim okolnostima u jednoj ruskoj bolnici u Parizu,

godinu dana poslije svoje provale gnjeva. Staljin je 1937. osobno naredio ubojstvo njegova oca Lava Trockog.

Hitler je bio meta atentata tijekom cijele političke karijere, od dva hitca ispaljena u njega tijekom gužve u jednoj münchenskoj pivnici 1921. do zavjere njegova ministra za naoružanje Alberta Speera, u kojoj je 1945. trebalo pustiti otrovni plin kroz zračne oduške Hitlerova berlinskog bunkera.[67] Prema procjenama, izvršena su četrdeset dva pokušaja atentata, premda je neke ponovila ista skupina, neki planovi poput Speerova nisu nikada provedeni, a neki su možda prošli posve nezapaženo. Svima je zajednički nazivnik neuspjeh. Hitlera je okrznuo kamen u napadu na njegov automobil u srpnju 1932., a 20. srpnja 1944. prilično ga je ošamutila i ozlijedila bomba koja je eksplodirala u njegovu stožeru, ali je u ostalim pokušajima ostao neozlijeđen. Preživio je nekoliko napada vatrenim oružjem, najmanje osam bombaških zavjera, jedno kamenovanje i jedan fizički napad, i pripisao to nevidljivoj ruci Providnosti "koja me upućuje da dovršim svoje djelo".[68] I sreća je u svakom slučaju odigrala svoju ulogu - bomba koju je postavio jedan nezadovoljni SS-ovac nije pravodobno aktivirana jer je atentator zapeo u nužniku s defektnom ključanicom; bombu je brižljivo sakrio Georg Elser, württemberški urar, iza drvene oplate stupa u münchenskoj pivnici u kojoj se Hitler obratio "starim stranačkim borcima" navečer 8. studenog 1939. Bomba je eksplodirala trinaest minuta nakon Hitlerova odlaska; osam je osoba smrtno stradalo, a 63 ranjeno.[69] Nestručnost i oklijevanje upropastili su druge pokušaje. Mauricea Bavauda, mladog švicarskog studenta teologije, poslali su iz sjemeništa u Bretanji da obavi Božji posao, tj. ubije Hitlera

zbog toga što se nije dovoljno suprotstavio komunizmu, pa je, opsjednut svojim poslanjem, ušao u Njemačku s pištoljem u listopadu 1938. Pošao je za Hitlerom u Berlin, pa u Berchtesgaden i Nürnberg, gdje je uspio sjesti u prvi red i promatrati Hitlera u povorci povodom godišnje komemoracije stranačkih mučenika. Bavaud je vježbao gađanje pucajući u stabla u šumi, ali je bio precizan samo na udaljenosti od nekoliko metara. Hitler je prošao s druge strane, daleko od Bavauda i izvan dometa. Naposljetku su ga uhitili pošto je krivotvorio pismenu preporuku francuskog ministra vanjskih poslova i pokušao je upotrijebiti za osobnu audijenciju kod *Führera.*[70] Bavauda su pogubili, ali su Elsera otpremili u logor i ubili tek potkraj rata.

Hitler je bio najbliži smrti u srpnju 1944. Taj se atentat razlikuje od ostalih pokušaja, jer su "srpanjsku zavjeru" planirali i izveli članovi unutarnjeg vojnog establišmenta, koji su, za razliku od gotovo svih ostalih atentatora, imali pristup Hitleru. Skupina konzervativnih vojnih časnika i dužnosnika, okupljena oko bivšeg načelnika stožera njemačke vojske Ludwiga Becka, nekoliko je godina nastojala pronaći način za ubojstvo Hitlera kako bi time spasili Njemačku od sigurne katastrofe. U ožujku 1943. general Henning von Treschkow stavio je u Hitlerov avion dvije boce *Cointreaua* napunjene britanskim plastičnim eksplozivom i opremljene britanskim detonatorima, kojih su se zavjerenici domogli iz pošiljaka koje su Britanci bacali padobranom, ali je eksploziv zatajio. Raspravljalo se i o planovima za osvajanje Hitlerova stožera, pa i za hladnokrvno pogubljenje vatrenim oružjem, no ti se planovi nisu nikada ostvarili. Naposljetku se 1944. zavjerenicima

pridružio mladi stožerni časnik, grof Claus Schenk von Stauffenberg; uvjeren da je ubojstvo Hitlera viteški čin, dobrovoljno se ponudio da unese bombu u Hitlerov stožer. Stauffenberg je ostao invalid nakon teških rana zadobivenih u tuniskoj kampanji: izgubio je jedno oko, desnu ruku i dva prsta lijeve ruke, ali je ipak naučio kako se aktivira bomba. Već dvaput prije toga unosio je smrtonosnu torbu na sastanke s Hitlerom. Prvi put nije bilo Himmlera, koji je također bio meta zavjerenika, a drugi put Hitler je otišao prerano. Međutim, 20. srpnja 1944. Stauffenberg je uspio proći tri sigurnosne provjere na putu do Hitlerova stožera u Istočnoj Pruskoj, u kojem se trebao održati sastanak radi upoznavanja sa situacijom. Namjestio je upaljač, sakrio torbu s bombom pod debeli hrastov stol na kojemu su bile rasprostrte karte i povukao se uz ispriku. Izvana je promatrao kako se drvena kućica raspada od eksplozije i kako krhotine i tijela lete u zrak. Drskim je nastupom uspio napustiti uskomešani vojni kompleks, odletio u Berlin i objavio Hitlerovu smrt. Hitler je preživio samo zato što je jedan časnik odgurnuo torbu, koja mu je smetala pod nogama, podalje od diktatora. Stauffenberg je istoga dana uhićen u Berlinu i odmah pogubljen u popločenom dvorištu Ministarstva rata.[71] Stotine zavjerenika uhićene su, mučene i osuđene te pogubljene ili upućene u logor.

Srpanjska zavjera bila je jedinstvena među svim pokušajima atentata jer je bila rezultat mnogo opsežnijeg plana za rušenje režima i uspostavu nove vlasti. Ni u jednoj ni u drugoj diktaturi nema drugih primjera dogovorenog i planiranog pokušaja zbacivanja diktatora iznutra. U tom smislu aktivna politička oporba ostala je iznimno ograničena. Njemački socijaldemokrati pozvali su na

revolucionarnu akciju potkraj 1933. tek pošto je njihova organizacija uništena. Objavljivali su i dnevnike, među kojima je bio najvažniji *Sozialistische Aktion*, koji su naglašavali prekid u dugoj socijaldemokratskoj tradiciji parlamentarne zakonitosti. Jedan od prvih ilegalnih socijaldemokratskih pamfleta nosio je naslov "Revolucija protiv Hitlera".[72] No već opisana nastojanja preostalih stranačkih aktivista bila su usredotočena samo na vlastiti opstanak, a ne na planove o rušenju režima. Stranka je uglavnom djelovala u izgnanstvu. Sjedište joj je isprva bilo u Pragu, zatim u Parizu poslije njemačke okupacije Češke u ožujku 1939., pa naposljetku u Londonu. Stranka je uspostavila mrežu tajnih ureda uz granice s Njemačkom, šest u Čehoslovačkoj, po dva u Poljskoj, Švicarskoj, Francuskoj i Belgiji, te po jedan u Luksemburgu i Danskoj. Odatle su krijumčarili novine i pamflete u Njemačkoj te emitirali redovne radioemisije preko granice. Stranka nije mogla spriječiti postupno rasulo preostale mreže u Njemačkoj. Poslije vala uhićenja 1934. i 1935. revolucionarna djelatnost općenito je prestala, i politika stranke svela se na čekanje propasti diktature. Dva bivša socijaldemokratska čelnika, Hermann Brill i Otto Brass, osnovali su 1936. Njemačku narodnu frontu s programom od deset točaka za ponovnu uspostavu demokracije i socijalnog gospodarstva. Prva je točka glasila "Rušenje i uništenje Hitlerove diktature". Uhićeni su dvije godina poslije i osuđeni na zatvorsku kaznu u trajanju od dvanaest godina.[73]

Njemačka komunistička partija također je prvih godina održavala ilegalnu revolucionarnu djelatnost, ali se poput socijaldemokrata morala usredotočiti na održavanje svojega

posustalog aparata, koji je Gestapo provaljivao i uništavao vrlo često, pa su do 1936. neke ćelije već imale šesto ili sedmo rukovodstvo. Većina političke aktivnosti odvijala se u inozemstvu: njemački Politbiro osnovan je u Parizu pod vodstvom Wilhelma Piecka, dok je Walter Ulbricht, generalni sekretar i poslije vođa komunističke Njemačke Demokratske Republike, u rujnu 1933. otišao u Čehoslovačku, ali je provodio duga razdoblja u Moskvi. Daleko od teške stvarnosti političkog života u Njemačkoj, oni su pozivali sve njemačke radnike da odbijaju plaćati porez, stanarinu, plin i struju te da organiziraju marševe, štrajkove i demonstracije diljem Njemačke.[74] Sukladno promjeni taktike Komunističke Internacionale u prilog "Narodne fronte" protiv fašizma, izgnani komunisti pokušali su uspostaviti veze sa socijaldemokratima. U Njemačkoj se pojavilo nekoliko "Odbora ujedinjene fronte", ali je bilo teško zaliječiti stare i oštre podjele između dvaju socijalističkih pokreta bez obzira na zajedničkog neprijatelja. Obje stranke sastale su se u Pragu u studenom 1935. godine, ali su socijaldemokrati odbili suradnju tvrdeći kako će se komunizmu neskloni radnici prikloniti diktaturi u slučaju prevelikog skretanja ulijevo. Na drugom sastanku, koji je održan u Parizu u siječnju 1939., postale su jasne razlike između dviju stranaka. Ostatak njemačke ljevice nije imao povjerenja u njemačke komuniste i smatrao je gledišta Narodne fronte mogućom odskočnom daskom prema krutom staljinizmu.[75]

Slabost lijeve političke oporbe bila je posljedica policijskog progona, ali i dubokoga, naslijeđenog rivalstva. Komunisti su imali jaču revolucionarnu tradiciju, ali njihove veze sa sovjetskim sustavom i podržavanje izravne borbene

akcije nisu privlačili većinu Nijemaca prije 1933., a još manje u opasnoj političkoj klimi nakon 1933. Komunizam je postao marginalni pokret: Hitlerov režim izdvojio ga je kao najveću opasnost za preporod njemačke nacije, a socijaldemokrati nisu u njega imali povjerenja zbog autoritarnosti i politike nasilja. I jedno i drugo krilo njemačkih socijalista osjetilo je poslije 1933. negativne posljedice organiziranog djelovanja u izgnanstvu. Odnosi između onih koji su ostali i onih koji su otišli bili su često napeti: organizacija u izgnanstvu nestrpljivo je očekivala znakove solidarnosti i otpora no redovito je bila razočarana; aktivisti koji su ostali u Njemačkoj bili su ogorčeni zbog pretjeranih očekivanja emigrantskog čelništva jer ono, naizgled, nije bilo svjesno opasnosti kojima su se oni izlagali u zemlji. Ljevičarska djelatnost u Njemačkoj praktički je nestala nakon 1939.

Konzervativna politička oporba bila je posve drukčija. Ona se nije temeljila ni na kakvom potencijalnom masovnom pokretu niti na djelatnosti bivših političkih stranaka. Broj oporbenjaka bio je vrlo malen, i oni su uglavnom potjecali iz onih krugova njemačkog društva u kojima se otpor mogao najmanje očekivati. Njihova djelatnost nije bila revolucionarna nego kontrarevolucionarna. Malobrojni generali, veleposjednici i visoki državni dužnosnici, koji su potkraj tridesetih godina zaključili da je Hitler opasan društveni eksperiment i prijetnja za opstanak "stare Njemačke", potjecali su iz istih konzervativnih krugova koji su u početku pozdravili novi poredak 1933. i bili zakleti neprijatelji njemačke ljevice. Ludwig Beck, glavni vođa ratne zavjere, nazivao je diktaturu uvedenu 1933. "prvom stvarnom zrakom svjetlosti

od 1918."; Carl Goerdeler, vođa građanskog konzervativnog otpora, kojega su smatrali mogućim Hitlerovim nasljednikom na položaju kancelara, pozivao je 1932. na ukidanje višestranačja i na "dugogodišnju diktaturu", pa je 1934. pisao Hitleru kako podržava ukidanje drugih političkih stranaka i spajanje vlasti "u rukama jedne osobe".[76] Pravnik Fritz-Dietlof von der Schulenburg, jedan od zavjerenika obješenih 1944., stupio je u Nacionalsocijalističku stranku 1932. i 1933. oduševljeno pozdravio Hitlerovu pobjedu nad "židovstvom, kapitalom i Katoličkom crkvom".[77] Kada je mali krug konzervativnih protivnika režima počeo razmatrati mogućnost državnog udara na Hitlera, ozbiljno se pomišljalo i na koaliciju s "umjerenijim" nacionalsocijalistima, uključujući Hermanna Göringa. Kada je 20. srpnja 1944. uslijedio pokušaj udara, u vjerojatnoj novoj vladi trebali su biti Albert Speer, istaknuti nacionalsocijalist, i Hjalmar Schacht, ministar u Hitlerovoj vladi.[78]

Te autoritarne i nacionalističke simpatije stalno su opterećivale konzervativnu oporbu. Prije 1933. njemačko biračko tijelo odbacilo je konzervativno viđenje nacije i prihvatilo Hitlerov obećani, radikalniji preporod. Narod nije želio povratak tradicionalne konzervativne elite na vlast, a konzervativni protivnici režima - premda su ponekad, poput Becka, govorili o stvaranju širega poslijehitlerovskog saveza, uključujući čak njemačku ljevicu - nisu imali gotovo nikakvu potporu u široj njemačkoj javnosti. Mnogi konzervativci nisu prešli u oporbu zbog nužne ponovne uspostave demokracije već zbog opasnosti koja je njemačkoj naciji prijetila, po njihovu mišljenju, od opasno samovoljne vanjske politike i neodgovornog huškanja na

rat. Konzervativni oporbenjaci rado su prihvatili kršenje Versailleskog sporazuma i ponovnu uspostavu njemačke oružane moći pod Hitlerom; oni su i tijekom rata jaku i ujedinjenu Njemačku smatrali bitnim elementom u svakom poslijeratnom rješenju i bedemom protiv komunizma. Claus von Stauffenberg smatrao je da će Njemačka, kada on ubije Hitlera, moći postati punopravna velika sila s netaknutim oružanim snagama, te s "vojničkim" i "totalitarnim" političkim poretkom pod vodstvom istinskih "nacionalsocijalista".[79] Iako su mu se iskreno gadili rasizam i tiranija diktature, Goerdeler je htio Veliku Njemačku s Austrijom, Sudetima i Južnim Tirolom, zajamčenu u svakom budućem mirovnom rješenju.[80] Oporba se nadala da će zapadni saveznici prihvatiti jaku Njemačku kao nužnu obranu od sovjetske opasnosti. Adam von Trott zu Solz, kojega su općenito XX smatrali liberalom među oporbenjacima, glavni izaslanik u kontaktima s Britancima tijekom rata, još je očekivao slobodne ruke na Istoku kao "čvrst oklop" protiv komunizma.[81] No saveznici su uporno odbacivali sve prijedloge konzervativaca i smatrali ih glasnogovornicima onih istih militarističkih krugova koje je Zapad optuživao kao glavne krivce za dovođenje Hitlera na vlast.

Konzervativna oporba morala se pomiriti i sa svojom novom ulogom zavjerenika i atentatora. Za mnoge je to značilo prekid s drevnim tradicijama vojne lojalnosti i obrane države. Većina visokih časnika i dužnosnika nije se pridružila oporbi; prisega odanosti Hitleru nametala je njihovoj savjesti snažna ograničenja bez obzira na izopačeni i zločinački karakter režima. Srpanjski zavjerenici borili su se protiv unutarnjih glasova koji su im govorili da je

ubojstvo njihova državnog poglavara i glavnog zapovjednika izdaja. Oni su opravdavali svoje postupke na razne načine. Za neke je preživljenje Njemačke i njemačkih vrijednosti poslije tiranocida bilo dovoljno; neki drugi, uključujući Clausa von Stauffenberga, smatrali su ubojstvo opravdanim zbog višega, vječnog zakona protiv nepravde. Uza sve domoljublje i autoritarne sklonosti, Goerdeler je kao i mnogi drugi zavjerenici bio ogorčen zbog genocida nad Židovima za koji su 1943. svi znali. No zavjerenici su imali vrlo malo izgleda da postignu domaći konsenzus u prilog konzervativnoj vlasti uspostavljenoj na temeljima Hitlerova ubojstva. Te je izglede otežalo osnivanje dviju organizacija u izgnanstvu; u Sovjetskom Savezu osnovan je u srpnju 1943. pod komunističkim okriljem "Odbor Slobodna Njemačka", a dva mjeseca poslije Savez njemačkih časnika, u koji su ušli njemački ratni zarobljenici. Obje su organizacije 1943. i 1944. vodile otvoreni propagandni rat letcima i radioemisijama, pozivajući njemačku vojsku i njemački narod da zbace Hitlera. Vrijednost tih djelatnosti za sovjetske ratne napore bila je očito oportunistička, ali u općenarodnom njemačkom mišljenju to je dovelo do poistovjećivanja vojne konzervativne oporbe sa sovjetskim neprijateljem i "izdajnicima" kojima je on pružio utočište. Kada je Hitler na dan atentata objavio da su zavjerenici htjeli "Njemačkoj zabosti nož u leđa", stanovništvo se s tim uglavnom složilo, ne nužno zbog zanesenosti Hitlerom već zbog ogorčenosti izazvane izdajom. Anton Ackermann, njemački komunistički spiker u emisijama iz Sovjetskog Saveza, žalio je što zavjerenici nisu stvorili "široku bazu u narodu".[82]

Osim otvorene političke oporbe, u jednoj i u drugoj diktaturi bio je stalno prisutan i otpor na temelju savjesti. Režim je taj oblik prosvjeda uvijek smatrao činom političke neposlušnosti, ali to se rijetko moglo svrstati u organiziranu ili suvislu političku oporbu. Takav se otpor često izražavao pojedinačnim prkošenjem službenom stavu skupine ili institucije iz kojih je prosvjed potjecao. Svećenici su s propovjedaonice redovito osuđivali ovaj ili onaj vid partijske politike i kad se Crkva tome nije kolektivno opirala. Tajni prkos, primjerice, skrivanje njemačkih Židova od vlasti, bio je izraz osnovne čovječnosti a ne želje za rušenjem režima. Bilo bi nemoguće ocijeniti opseg takvih prosvjeda na temelju savjesti; neke su otkrivali i kažnjavali, ali mnoge nisu. Neki su bili iznenadni, nagli, a neki promišljeniji.

Otpor je ponekad bio uspješan - ako je ostao neotkriven - a ponekad nije, no on je bio osebujan izraz stava a ne oporba. Jedan od najpoznatijih primjera je pokret "Bijela ruža". Ta mala skupina na Münchenskom sveučilištu preuzela je naziv iz jednog popularnog romana iz tridesetih godina čija se radnja zbiva u Meksiku. Glavne su ličnosti bili Hans i Sophie Scholl, djeca gradonačelnika jednoga gradića koji je smijenjen 1933. Hans je bio u *Hitlerjugendu*, ali ga je napustio i pridružio se jednoj omladinskoj prosvjednoj skupini, pa je zbog toga nakratko zatvoren. Odslužio je radnu i vojnu obvezu u vojnom sanitetu, a zatim se 1942. vratio u München gdje je, sa sestrom i profesorom Kurtom Huberom, stručnjakom za narodnu glazbu, izradio i raspačavao po gradu šest prosvjednih letaka u kojima se osuđivao zločinački karakter režima i pozivalo na neposlušnost. Tekstovi su bili i filozofski i politički. Na

jednom od letaka pitalo se zašto je društvo izgubilo čovječnost: "Zašto njemački narod gleda tako apatično na najstrašnije i najnedostojnije zločine?" Schollovi su uhićeni 18. veljače 1943., kada je jedan sveučilišni vratar telefonirao Gestapou zamijetivši jednog člana skupine kako rano ujutro razbacuje letke. Schollovi su pogubljeni četiri dana poslije, a Huber u srpnju. Hans je, navodno, umro s riječju "sloboda" na usnama.

Politička oporba u Sovjetskom Savezu bila je sputana sličnim ograničenjima. Povjesničari su suočeni s očitim poteškoćama ne samo pri ocjeni opsega oporbe nego i pri ocjeni postojanja aktivnih protivnika Staljinove diktature poslije poraza Rjutinove platforme 1932. godine. Montirani procesi navode na pomisao o opsežnoj, koordiniranoj oporbi usredotočenoj na zbacivanje Staljina, uvođenje kapitalizma i ponovno sputavanje Sovjetskog Saveza u imperijalističke okove. Ti se procesi oduvijek smatraju obmanama koje je smislila Služba državne sigurnosti na temelju priznanja iznuđenih premlaćivanjem svojih zatočenika ili na temelju dojava, aluzija i krivotvorenih dokaza. Pod Staljinovom diktaturom u Sovjetskom Savezu je nedvojbeno bilo komunista, kao što ih je bilo u takozvanoj oporbi dvadesetih godina, koji se nisu slagali sa staljinističkom strategijom, premda ih je većina tridesetih godina završila u zatvoru ili bila pogubljena. No neslaganje s partijom nije potpuno nestalo. I prelako se zaboravlja činjenica da se na sastancima moglo proturiječiti Staljinu u raspravi o političkim pitanjima - i ostati živ. No to nije nipošto bio znak dogovorene političke oporbe kojom bi partiju trebalo osloboditi Staljina, a Sovjetski Savez autoritarnog komunizma. Jedan od oporbenjaka, romanopisac Viktor

Serge (Viktor Lvovič Kibalčič), opisuje nemogućnost ozbiljne političke djelatnosti ovako: "Kako je itko mogao kovati zavjeru u takvim uvjetima - kada se jedva moglo disati, kad smo živjeli u staklenoj kući u kojoj su pratili sve naše pokrete i riječi?" Serge je početkom tridesetih godina održavao veze s najviše dvadesetak ljudi, ali su svi oni tek "jednostavno postojali" i "slobodno razgovarali samo međusobno".[84] Pokatkad bi tiskali letke ili otvorena pisma koji su pozivali na prosvjed. Jedan od njih pozivao je 1937. glasače da na izborima izraze svoje neodobravanje: "Drugovi! Prosvjedujte protiv nečuvenog terora... Na izborima ubacite neispunjene listiće, prekrižite sva imena. Dolje krvava diktatura!"[85] No čini se da je utjecaj izoliranog izražavanja prkosa bio malen. Na temelju dosadašnjih dokaza može se zaključiti da je pod Staljinovom diktaturom u Sovjetskom Savezu bilo malo aktivne političke oporbe usredotočene na promjenu vođe ili režima.

Jedina politička oporba djelovala je izvan Sovjetskog Saveza, jer je to bila jedina mogućnost za redovitu propagandu i neovisan politički život. No i ta je neovisnost bila uvjetna, jer su se sovjetski atentatori i provokatori marljivo trudili da unište svaku oporbu i izvan i unutar granica Sovjetskog Saveza. Vanjska politička djelatnost bila je uglavnom osuđena na neuspjeh. Ona se protezala od ekstremne desnice do izgnane komunističke "ljevice" oko Trockog. Emigrantske zajednice bile su vrlo brojne: prema podatcima Ureda za izbjeglice Lige naroda iz 1936., u inozemstvu je živjelo 844.000 Rusa. Među njima je bilo bivših *kadeta* (pripadnika ruskog građanskog pokreta i protivnika boljševizma), socijalističkih revolucionara i

menjševika, koji su obnovili minijaturne verzije zabranjenih stranaka u izgnanstvu. Menjševici su u New Yorku objavljivali časopis *Socijalistički vjesnik.*[86] Na desnici su skupine odane Romanovima, koje je Čeka uglavnom likvidirala dvadesetih godina, zamijenile nacionalističke i kvazifašističke organizacije. U Jugoslaviji je 1932. osnovan Nacionalni savez ruskih solidarista, blizak Mussoliniju, a poslije Hitleru i Franku.[87] Bjeloruski emigranti osnovali su 1933. u Berlinu Ruski nacionalni socijalistički pokret; njegove članove, koji su smiješno oponašali Hitlerove brkove i odijevali se poput željezničarskih stražara, pomno je pratio Gestapo. Organizacija je raspuštena 1939. godine.

Glavni dom ruskog fašizma bio je izvan Europe, u Mandžuriji. Ruska fašistička stranka, osnovana po uzoru na Mussolinijev pokret, osnovana je u gradu Harbinu 1931. Ondje su, na dalekim obalama rijeke Sungari, tisuće Rusa koji su pobjegli od revolucije izgradili malu Rusiju. U gradu koji je obilovao raznim narodnostima Rusi su tiskali i čitali brojne publikacije na ruskom, odlazili u rusku sabornu crkvu, sjedili u kavanama na elegantnom *Boljšom prospektu* i beskrajno raspravljali o osvetničkom ratu protiv boljševizma. Bjelogardijska zajednica bila je razjedinjena, a sovjetski agenti poticali su njihove svađe. Ruski fašisti na čelu sa svojim Mussolinijem, mladim sibirskim emigrantom Konstantinom Aleksandrovičem Rodžajevskim, bili su jedna od nekoliko nacionalističkih grupacija, ali ih je moglo biti najviše nekoliko tisuća u uniformi. Bili su antisemiti, jaki nacionalisti ("Rusija Rusima"), kršćani i korporativisti.[88] Stranka se 1934. spojila s još jednom fašističkom skupinom, osnovanom godinu dana prije u gradu Thompsonu, u saveznoj američkoj državi

Connecticut, pretenciozno nazvanom Sveruska fašistička organizacija. Zapovijedao joj je grof Anastas Vonsijacki, poljski emigrant koji je dvadesetih godina bio blizak pariškom Savezu ruskih oružanih snaga (osnovanom radi terorističkih napada na Sovjetski Savez), a zatim se oženio bogatom dvadeset godina starijom Amerikankom, nastanio se u Novoj Engleskoj na istočnoj obali SAD-a i proglasio se ruskim Hitlerom. Njegova je organizacija "posudila" crne košulje od Mussolinija i kukasti križ od Hitlera. Stranačka himna bila je ruska verzija nacionalsocijalističke himne s dodatkom *jazza.* Razmetljivom Vonsijackom bilo je teško dijeliti ulogu *Führera* s Rodžajevskim, pa su se dvije organizacije razdvojile. Vonsijacki je u Sjedinjenim Državama objavljivao kopije časopisa *Fašist* koji su, kako je on tvrdio, tiskali fašistički simpatizeri u Moskvi; govorilo se kako je jedan od njegovih sljedbenika, članova sovjetskog fašističkog pokreta, ubio Kirova.[89] Tijekom svojega kratkog vijeka sovjetski je fašizam bio stalno razjedinjen. Rodžajevski se potkraj rata priklonio staljinizmu ("staljinizam je naš ruski fašizam bez ekstremnih postupaka, zabluda i pogrješaka"), no uhićen je i izveden pred sud u Moskvi zajedno s dvojicom šefova suparničkih fašističkih organizacija i jednim zakletim nacionalističkim neprijateljem. Svi su proglašeni krivima i pogubljeni. Tijekom rata Vonsijacki je u Americi osuđen na tri godine zatvora zbog špijunaže za Njemačku, a zatim se bavio golfom. Umro je u Floridi 1965. godine.[90]

Staljinov glavni politički protivnik do 1940. godine, kada je umoren, bio je Lav Trocki. Tijekom političkog izgnanstva od 1929. pa sve do smrti, Trocki je energično pokušavao zbaciti pobjedničkog suparnika i uspostaviti

mrežu protustaljinističkih komunista, pobornika njegova viđenja svjetske revolucije. Trocki se time počeo baviti u sobi koju su mu privremeno dali na raspolaganje u sovjetskom konzulatu u Carigradu. Ondje je napisao članak zbog kojega je u Staljinovim očima ostao zauvijek obilježen: "Što je Staljin? On je najizrazitiji mediokritet u našoj partiji... Njegov je politički obzor krajnje uzak... Njegovo je teoretsko znanje primitivno..."[91] Trocki se zatim preselio na turski otok Prinkipo gdje je četiri godine u novinama napadao svoju metu. Ondje je pokrenuo *Bilten oporbe*, koji je deset godina bio glavni odušak za njegove oštre i osobne napade na Staljina. Urednik je bio njegov sin Lav Sedov, ali je priloge uglavnom pisao sam Trocki. Primjerke bi ponekad uspjeli prokrijumčariti u Sovjetski Savez, ali je ured za tisak Centralnog komiteta uvijek Staljinu dostavljao primjerak svakog biltena. Trocki je pokušavao održavati vezu sa simpatizerima u Sovjetskom Savezu, ali oni su se time izlagali velikoj opasnosti. Jakov Bljumkin posjetio je Trockoga na otoku Prinkipo i dobio od njega dva pisma koja je trebao dostaviti na određene adrese; na povratku u Sovjetski Savez uhićen je i strijeljan. Trocki je 1933. objavio namjeru o osnivanju Četvrte internacionale kao konkurenta Staljinovoj Kominterni, pa je u lipnju 1938. osnovana u Parizu "Svjetska partija društvene revolucije". Međutim, u prosincu 1936. Trocki se bio preselio u Meksiko, pa nije mogao posebno utjecati na događaje u Europi. Staljin mu je desetkovao obitelj. Njegova majka Aleksandra nestala je iz Lenjingrada 1936., a oba su sina umorena: Sergej Sedov, koji je ostao u Sovjetskom Savezu, uhićen je 1935. i pogubljen u listopadu 1937.[92]

Sljedbenici Trockoga bili su redovito žrtve atentata gdje god su djelovali. Stotine su ih umorili drugi komunisti i agenti NKVD-a dok su se na republikanskoj strani borili u Španjolskom građanskom ratu. Tijelo Rudolfa Klementa, jednog od bivših tajnika Trockoga, pronađeno je 1937. kako odrubljene glave pluta u Seini; u rujnu iste godine Ignace Reiss, sovjetski diplomat na dužnosti u Parizu i poznanik Lava Sedova, pokušao je prebjeći, pa su ga namamili u jedan restoran u Lausanni, pretukli do nesvijesti i izrešetali mecima. Život Trockoga već je odavno bio ugrožen. Izrađeni su složeni planovi za atentat na njega u njegovu meksičkom utočištu. Napad strojnicom propao je, pa se Ramon Mercader, fanatični španjolski staljinist i veteran osvetničkih bratoubilačkih sukoba u Španjolskom građanskom ratu, prerušio u lokalnoga marksističkog novinara kako bi mogao bez poteškoća ući u kuću. Stigao je jednog vrućeg sunčanog dana u kolovozu 1940., sa šeširom i debelom kabanicom. Sumnjičavi Trocki uveo je Mercadera u radnu sobu, u kojoj ga je atentator oborio na pod malim pijukom za led sakrivenim pod kabanicom. Trocki je sutradan umro od rana, žrtva terorističkog napada kakve je i sam dosljedno zagovarao.[94] Oporba u inozemstvu nije nigdje mogla pronaći sigurno utočište. Politički aktivisti nisu bili dorasli sovjetskoj sigurnosnoj službi, ali je glavni problem Trockoga i njegovih saveznika bilo nepostojanje prostora za sigurno i javno političko djelovanje u Sovjetskom Savezu. Isti je problem mučio i njemačke oporbenjake u izgnanstvu. Režimski napadi na trockizam tridesetih godina onemogućili su Trockome javni odjek njegovih napada na Staljina.

Najneposrednija opasnost za sovjetski sustav u Staljinovo doba bili su sovjetski vojnici i časnici u njemačkom zarobljeništvu. Kao i Rusi Savezom njemačkih časnika, Nijemci su njima manipulirali kako bi potkopali političku volju neprijatelja te su uglavnom podržavali tri pokreta usmjerena na rušenje sovjetskog komunizma. Dva su osnovana 1941., ubrzo poslije njemačke invazije. Rusku nacionalnu oslobodilačku armiju vodio je bivši sovjetski inženjer Bronislav Vladislavovič Kaminski, i njegova je "armija" postala sinonim za zvjerstva i zločine u divljačkom ratu protiv vojnika Crvene armije koji su ostali iza njemačkih linija i sovjetskih partizana. Nedaleko od Smolenska ruski emigranti osnovali su pod pokroviteljstvom njemačkih okupatora Rusku narodnu armiju, koja je raspuštena 1943.[95] SS se koristio Kaminskim u operacijama u kojima su se barbarstvo i grabežljivost njegovih sljedbenika tolerirali, ali kada je njegova brigada sudjelovala u gušenju Varšavskog ustanka u kolovozu 1944. i u neopisivom pokolju, Himmler ga je dao strijeljati, a njegove su sljedbenike priključili neslužbeno i površno organiziranoj Ruskoj oslobodilačkoj armiji pod vodstvom bivšega sovjetskog generala Andreja Dmitrijeviča Vlasova. Nijemci nisu nikada priznavali tu armiju kao organiziranu snagu, i naziv se koristio za opis skupa protuboljševika, pljačkaša i protofašista. Nijemcima su služili za propagiranje oslobođenja i slabljenje morala Crvene armije. U prvom pismu s Vlasovljevim potpisom, koje je bačeno iz aviona na sovjetske linije, pozivali su vojnike da se pridruže borbi protiv "omraženog sovjetskog sustava"; odazvalo se nekoliko tisuća vojnika.[96]

Kao i njemački vojni zavjerenici, Vlasov je isprva bio oduševljeni pobornik sustava kojemu je služio. Pridružio se Crvenoj armiji 1919., a partiji 1930. godine; odigrao je uzornu ulogu u čišćenju svoje postrojbe tijekom *ježovščine;* odlikovan je Ordenom Lenjina i Ordenom crvene zastave; istaknuo se u borbama protiv Nijemaca tijekom povlačenja iz Kijeva u srpnju 1941. i u protuofenzivi oko Moskve u siječnju 1942. U lipnju 1942. njegova Druga udarna armija uništena je u pokušaju razbijanja njemačkog prstena oko Lenjingrada, i Vlasov je zarobljen. U sljedećih šest mjeseci Vlasov se preobrazio iz lojalnoga komunističkog vojnika u antikomunističkog križara. Kao vođa oslobodilačkog odbora objavio je u prosincu 1942. takozvanu "Smolensku deklaraciju". Ona je nosila jasni pečat šefova njemačke vojne propagande koji su tijesno surađivali s Vlasovom, premda se čini da je njegovo mišljenje o komunizmu kao pogrešnom sustavu za Rusiju bilo iskreno, a ne oportunističko. Deklaracija je pozivala na političku revoluciju, na "svrgnuće Staljina i njegove klike, na uništenje boljševizma", a obuhvaćala je i trinaest širokogrudnih obećanja za oslobođenu Rusiju - uz ostalo, kraj kolektivizacije, intelektualnu slobodu i slobodu savjesti, ukidanje aparata strahovlade i socijalnu pravdu za sve, ali nije spominjala političku slobodu.[97] U otvorenom pismu, objavljenom tri mjeseca poslije, Vlasov je objasnio kako se ideološki obratio dok je promatrao kako ruski narod nepotrebno prolijeva krv za cilj koji zapravo služi angloameričkom kapitalizmu, čiji je Staljin sluga. Na temelju takva nejasnog razmišljanja Vlasov je zaključio kako je savez s Hitlerovom Njemačkom jedini način za oslobođenje ruske domovine.[98]

Hitler se nije obazirao na djelatnosti Vlasovljeva oslobodilačkog pokreta, koji je tek u rujnu 1944. dobio službeni njemački blagoslov kada je Himmler odobrio osnivanje Odbora za oslobođenje ruskih naroda. U siječnju 1945. formirane su dvije divizije ruskih dobrovoljaca, ali one su sudjelovale u borbenim akcijama samo nakratko u Pragu, u travnju 1945., kada je slavenska solidarnost nadvladala pronjemačke osjećaje, pa su se okrenule protiv SS-a kako bi zaštitile češko stanovništvo od njemačkog divljanja pri povlačenju.[99] Vlasova i njegove glavne suradnike zarobili su potkraj rata i optužili godinu dana poslije. Politbiro je 23. srpnja odobrio smrtnu kaznu vješanjem, i proces je počeo tjedan dana poslije. Govorilo se kako je Staljin naredio da ih objese o glasovirsku žicu (onako kako su u Njemačkoj pogubljeni sudionici u neuspješnoj srpanjskoj zavjeri), ali svi dokazi upućuju na obično uže.[100] Kao u slučaju njemačkih vojnih zavjerenika, Vlasovljev oslobodilački pokret zanosio se iluzijama o narodnoj potpori u svrgavanju režima, premda nema nikakvih dokaza o tome; osim toga, ljaga izdaje nije se mogla izbrisati sve dotle dok je Vlasov javno prihvaćao savezništvo s Nijemcima. Njegov pokret bio je politički podijeljen u širokom rasponu, od antisemitskih nacionalista do reformatorskih komunista, i ta su se proturječja mogla prikriti samo zajedničkom težnjom za uklanjanjem Staljina i zajedničkom odanošću domovini. Vlasovljeva vlada u Moskvi bila bi se suočila s istim poteškoćama u uspostavi moralnog autoriteta kao i Goerdelerova vlada u Berlinu. Političku oporbu u oba sustava sputavali su ovisnost o vanjskoj potpori i sramotni biljeg izdaje. Kako nije bilo praktične platforme za javnu političku raspravu kroz

neovisne medije i višestranačku organizaciju, oporba je ostala nevidljiva većini stanovništva u jednoj i drugoj diktaturi, pa su se protivnici režima morali oslanjati na teroristička djela koja su ih još više udaljavala od onih koje su htjeli osloboditi.

Romanopisac Isaak Emanuilovič Babelj, uhićen 1939. i poslije strijeljan, jednom je primijetio kako je u Sovjetskom Savezu privatni život nepovrediv samo noću, u krevetu, s pokrivačima navučenima preko glave. Tek tada, i samo tada, muž i žena mogli su šapćući razgovarati bez straha od prisluškivanja.[101] Nacionalsocijalistički pravnik Robert Ley hvalio se kako Treći *Reich* ostavlja svoje građane na miru samo kad napokon zaspu. Iznimno ograničenje slobodnog izražavanja ili slobodnog izbora u društvima u kojima je javnost općenito odobravala režim doista je sprječavalo sve političke oporbe i ozbiljno sputavalo umjerenije izraze neslaganja. Tko god je htio otvoreno ili diskretno izraziti neslaganje, svjesno se izlagao opasnosti u jednoj i u drugoj diktaturi. Ta je opasnost bila uvijek prisutna: jedna uspješna gesta prkosa nije isključivala opasnost od kazne sljedećom prilikom. Zbog potencijalne opasnosti većina njemačkih i sovjetskih građana ostala je politički pasivna.

Time se postavlja pitanje koja su se područja osobne autonomije uopće zadržala u jednoj i drugoj diktaturi. Ako je svakodnevni život doista bio tako sputavan kako navodi Babelj, društvo je moglo teško funkcionirati. Nekakve autonomije ipak je bilo; ni jedan ni drugi režim nisu mogli nadzirati svakodnevni život svih kojima su vladali, pa su odabirali, na temelju ideološkoga uvjerenja ili političke razboritosti, one ključne elemente koje je po njihovu

mišljenja trebalo kontrolirati. Time su većini pojedinaca, osim onih obilježenih pripadnošću rasi ili društvenoj klasi, ostavljene mogućnosti različitih odluka u svakodnevnom životu - i značajnih i banalnih - koje država manje-više nije ometala: kada sklopiti brak i s kim, veličina obitelji, posao, gdje živjeti, kada otići u kazalište ili što gledati u kinu. Okruženje je još moglo štititi male zajednice od zahtjeva javnoga i političkog života. Izbor je često bio vrlo ograničen zbog radnih uvjeta, stambene situacije, obiteljske ili kulturne politike režima, ali je u dopuštenom prostoru još bio razmjerno slobodan. Četrdesetih godina prošloga stoljeća istraživači sa Sveučilišta Harvard razgovarali su u okviru jednog projekta s tisućama sovjetskih građana koji su ostali na Zapadu poslije njemačkog poraza, te zaključili da je politička poslušnost bila cijena koju su sovjetski građani plaćali kako bi sačuvali druge stvari koje su im bile važne, "ljubav prema domovini, obitelj, posao, status i način života na koji su bili navikli". Prihvaćali su režim "kako ne bi izgubili... ono što vole"[102] To je bio prirodni izbor njemačkoga i sovjetskog stanovništva, koje se prilagođavalo onome što je režim dopuštao ili nije dopuštao kako bi zadržalo privatnost u kojoj je moglo stvoriti ograničenu ali neovisnu egzistenciju. To sudioništvo režima i stanovništva omogućavalo je svakodnevni život i štitilo ga od abnormalnosti političke diktature.

Ponekad je izbor načina života bio namjerni izazov režimu i zamjena za neposrednije političko sučeljavanje. To se osobito odnosi na buntovne mladenačke epizode u oba režima, koje su izričito odbacivale konformističku, dotjeranu i politički angažiranu sliku mladih ljudi koju su promicali *Hitlerjugend* i *Komsomol.* No to je ipak bila samo

politička kritika a ne organizirana politička pobuna. Stoga je država oklijevala s reakcijom, ali je nakraju sve završavalo represijom. U Sovjetskom Savezu bilo je prije 1941. godine, a ponovno i poslije rata, mnogo malih, tajnih omladinskih organizacija. U Voronježu je 1948. otkrivena ilegalna omladinska organizacija koju je vodio sin lokalnoga partijskog rukovodioca. Članovi te organizacije, Komunističke omladinske partije (KPM), sastajali su se i raspravljali o političkim pitanjima izvan dopuštenoga partijskog okvira. Netko ih je izdao i pedeset troje mladih ljudi završilo je u logoru. Jedna skupina u Astrahanu sastajala se od 1947. do 1949. na književnom kružoku i raspravljala o većoj, a ne manjoj kolektivizaciji sustava. U prosincu 1945. djelovala je Prosvijećena komunistička omladina, skupina koja je tvrdila da predstavlja bolju vrstu mladih komunista, a ne nekomunističku alternativu. I te male skupine idealista pokupila je Služba državne sigurnosti.[103] U drugim slučajevima sovjetska se mladež isključivala slušajući zabranjenu glazbu (posebice *jazz*) ili izbjegavajući isforsiranu vedrinu i predanost komsomolskim aktivnostima.

U Njemačkoj su institucionalizacija pokreta mladeži i usporavanje radikalne dinamike također razočarali mlade Nijemce, i to je razočaranje dosegnulo vrhunac potkraj tridesetih godina i tijekom rata. Ono je moglo poprimiti oblik nekomformizma - kao odbijanje zajedničkih izleta, puštanje preduge kose, slušanje *jazza,* razmetanje seksualnošću - ili organizacije bandi ili "klika", kako ih je režim nazivao, koje su bile agresivno neovisne. Članovi većine alternativnih pokreta bili su pretežno mladi ljudi iz radničkih obitelji u industrijskim, sjeveroistočnim

dijelovima Njemačke, koji su sebe općenito nazivali *Edelweisspiraten* ("gusari s runolistom", jer su nosili značke sa slikom runolista). Svaka je "gusarska" skupina imala svoje ime, obrede i pjesme. Sastajale su se u slobodno vrijeme, lovile i premlaćivale ophodnje *Hitlerjugenda* i odbijale mnoge korisne zadaće koje je dolična njemačka mladež trebala izvršavati. Neke od njihovih pjesama odražavaju blisku vezu nasilnog grupnog ponašanja i političkog odbacivanja režima: "Možda nas Hitlerova moć sputava/I drži nas u lancima/Ali jednog ćemo dana slomiti lance/I biti ponovno slobodni."[104] U Düsseldorfu su 1943. pisali po zidovima "Dolje Hitler!" i "Dolje nacistička brutalnost!", ali nema dokaza da su imali na umu nekakvu jasnu političku alternativu. Jedina iznimka bile su tzv. "horde" *(Meuten)* koje su potkraj tridesetih godine harale Leipzigom, nekadašnjim komunističkim uporištem. Gestapo se borio protiv mladenačke buntovnosti na niz načina. Neki bi se izvukli s upozorenjem ili kratkim "preodgajanjem" preko vikenda, dok bi drugi završavali u radnim logorima ili koncentracijskim logorima za mlade prijestupnike. U raciji koja je u prosincu 1942. izvršena u Ruhru uhićeno je 739 mladića i djevojaka, ali vlasti nisu znale kako izići nakraj s pokretom koji je rijetko politički prelazio želju za izrugivanjem ili izbjegavanjem načina života kakav je propagirala stranka.[105] Dio prosvjeda nije se nimalo razlikovao od kasnijih poslijeratnih manifestacija mladenačkog prkosa i rokerskih subkultura, ali je u ovom slučaju bio usmjeren protiv pretjerane respektabilnosti i moralnosti službenih nacionalsocijalističkih predodžbi o mladosti i obiteljskim vrijednostima. I jedna i druga diktatura smatrale su prosvjed političkim činom, premda je

malobrojne prosvjednike često poticalo tvrdoglavo pubertetsko odbacivanje svakodnevnog života pod diktaturom, a ne ideja o političkoj oporbi.

Mogućnosti javnog prosvjeda ili rasprave bile su vrlo ograničene i pomno, ali ne i kruto praćene. Ni jedan ni drugi režim nisu ugušili javno mišljenje, ali je ono bilo oblikovano onime što je sustav dopuštao a što nije, premda to nije nikada bilo potpuno predvidivo. Mišljenje nije bilo ni ujednačeno ni trajno. Javno se mišljenje u diktaturi kretalo u rasponu od oduševljenog odobravanja do ogorčenja. Izrazi odobravanja mogli su se rukovoditi koristoljubljem ili biti glumljeni, ali i istinski spontani. Građani obiju diktatura slali su tisuće pisama, osobno Hitleru ili Staljinu, ili novinama, ili stranačkim/partijskim tijelima, u kojima su davali savjete, podupirali politiku, hvalili (ruko)vodstvo, izražavali zahvalnost ili čestitali. Službeno glasilo sovjetske vlade *Izvjestija* primalo je potkraj tridesetih godina približno 5.000 pisama na dan.[106] Stranice s pismima čitatelja u *Pravdi* bile su pune obrednih odjeka partijske linije. Kad je u lipnju 1937. objavljena vijest o zavjeri u vojnom rukovodstvu, listovi su poslušno objavljivali pisma: "Pogubite špijune, odvratne fašiste i izdajnike!" pisalo je u pismu upućenom iz jedne moskovske tvornice automobila; radnici su s jednog sastanka uputili sljedeću poruku: "Treba ih strijeljati kao bijesne pse! Morali bismo svi postati NKVD-ovi dobrovoljci"; Demjan Bednji napisao je i pjesmu: "Odvratno je siktanje špijuna!/Ružan je neprijatelj među nama!/Sramimo se majki koje su rodile/Takve podle pse!"[107] Ovakvi formalni iskazi solidarnosti ne bi se smjeli olako otpisati. Dio javnog mišljenja dobrovoljno se poistovjećivao sa sustavom u Sovjetskom Savezu i

Njemačkoj, i pisanje pisama bilo je uobičajeni način izražavanja takva stava.

No pisma, ponekad anonimna, bila su važno sredstvo i za izražavanje nezadovoljstva. Pismene predstavke i molbe odozdo bile su poznate davno prije revolucije. Pisma u dosjeima sovjetskih državnih ureda rijetko su se odnosila na vladu ili politički sustav, već su uglavnom bila usredotočena na osobne tegobe i nepravde s takvom iskrenošću i gnjevom kakvi su se rijetko nalazili u pismima koja su njemački građani upućivali ministarstvima ili stranačkim uredima. Mnoga su pisma slali komunisti koji su od režima zahtijevali pravedniju upravu. Vlada je 1938. primila nečitljivo potpisano pismo s prosvjedom protiv masovnih uhićenja: "Ljudi potpuno odani sovjetskoj državi osjećaju da tu nešto nije u redu... Drugovi, ovo ne pomaže sovjetskoj vlasti, već samo otuđuje ljude."[108] Mnoga su pisma, često slabo sročeni životopisi, naglašavala loše životne uvjete u Sovjetskom Savezu. Primjerice, jedan je radnik 1937. godine pisao: "Što reći o sovjetskoj vlasti? To su laži... Ja sam radnik, nosim otrcanu odjeću, moje četvero djece je polugladno i u krpama odlazi u školu"[109], a obudovjela seljanka, 1936. godine: "Lenjin je umro prerano. Sada je život teži za nas udovice negoli prije revolucije... Zašto komunisti s nama postupaju lošije nego kapitalisti?"[110] Neka su pisma podupirala režimske obmane o unutarnjem neprijatelju, ali i osuđivala metode koje je režim tada primjenjivao. U pismu upućenom iz Odese u prosincu 1938. optužuje se Ježov zbog uhićenja pogrešnih ljudi i "zanemarivanja stvarnih špijuna i sabotera".[111] Staljin je poslije iskoristio mnoga pisma u kojima su se ljudi žalili na

ekscese NKVD-a ili tražili pomilovanje kao tobožnji razlog za smjenjivanje Ježova. Prema suvremenim izvorima, bilo je malo odgovora na pisma i ispravljanja nepravde. Pisma su ljudima pružala mogućnost da se privatno ispušu, ali ona odaju i dubinu opće smetenosti i nezadovoljstva pod javnom maskom jedinstva.

Nezadovoljstvo i skepticizam mogli su se izražavati naglas i javno širenjem glasina, ogovaranjem i ismjehivanjem. Humoru se pribjegavalo za izražavanje mišljenja koja bi, izričitije izrečena, bila opasna; vicevi i šaljive pjesmice bili su sigurnosni ventil pojedincima koji se nisu htjeli suprotstavljati režimu, ali su htjeli šurovati s drugima i uspostaviti neovisnu vezu koju su vlasti teško mogle nadzirati zbog upravo epidemijskog širenja. Ured Gestapoa u Badenu marljivo je bilježio sve primjere koje bi dočuo; u listopadu 1934. netko je načuo kako skupina židovskih učenika pjeva vulgarnu ali zagonetnu pjesmicu o pokojnom njemačkom predsjedniku: "Hindenburg, veliki jahač, ima gromobran na guzici i kiseli krastavac sprijeda, pa ga zato zovu Hindenburg."[112] Viceve o Hitleru trebalo je pričati vrlo oprezno, ali druge su čelnike često i lascivno ismijavali. Göring je stalno nosio sa sobom knjižicu uvezanu u teleću kožu, u koju je zapisivao sve viceve koje bi čuo o sebi.[113] Prosti stihovi i vicevi kao tipični oblici izražavanja nezadovoljstva postojali su mnogo prije staljinizma. Na sovjetskom selu, tradicionalne pučke pjesmice - *častuški* - prilagođene su tridesetih godina opisivanju teških životnih uvjeta u kolhozima i sovhozima: "Kad sam došla u kolhoz/Imala sam novu suknju/Kad sam otišla/Bila sam potpuno gola." Neke su pjesmice imale neposrednu političku poruku: "Kirova ubiše/Staljina će

ubiti/Svi će se seljaci radovati/A komunisti će plakati."[114] Mnogi su vicevi i zagonetke imali istu temu: "Lenjin je umro, pa smo se odmorili; ako umre još jedan dobri momak, odmorit ćemo se još više."[115] Jedna priča koja je kružila u narodu odaje prirodu odnosa naroda i onih koji su njime vladali: Staljin se utapa, i spašava ga seljak koji je usput prolazio. "A sada", kaže Staljin, "možeš tražiti što god hoćeš. Unaprijed ti obećavam da ću ti ispuniti svaku želju. Ja sam Staljin." Na to seljak tjeskobno odgovara: *"Baćuška,* ništa ne želim, ali nemoj molim te nikome reći da sam te spasio. Ubit će me zbog toga."[116]

Ljudi su mogli kritizirati režim i otvorenije, uz svakodnevno gunđanje o nestašici hrane ili robe široke potrošnje, kad su posrijedi bili događaji koje je stanovništvo teško moglo shvatiti ili prihvatiti. Poslije dugogodišnjih javnih napada na fašizam potpisivanje Sovjetsko-njemačkog pakta 23. kolovoza 1939. izazvalo je opću nelagodu i ogorčenost u sovjetskom stanovništvu kada se na partijskim sastancima raspravljalo o ciljevima sporazuma.[117] Kada se 1941. godine otkrilo da njemačke vlasti sustavno ubijaju defektnu djecu, program su morali službeno obustaviti zbog očitog javnog ogorčenja. Odluka o uklanjanju raspela iz škola u katoličkoj Bavarskoj 1941. godine potaknula je općenite, a u nekim slučajevima i žestoke prosvjede, pa je i nju trebalo opozvati.[118] Jedan i drugi sustav svakodnevno su pratili javno mišljenje kako bi predvidjeli reakciju stanovništva. Služba sigurnosti *(Sicherheitsdienst)* u Njemačkoj, prvobitno uspostavljena radi praćenja mišljenja u Nacionalsocijalističkoj stranci, postala je poslije 1933. izvor domaćih obavještajnih podataka o cijelom stanovništvu. Njezini redoviti izvještaji upozoravali su

režim na moguće poteškoće i služili kao sredstvo za ispitivanje javnog raspoloženja i za planiranje propagande.[119] I sovjetske su vlasti pomno pratile javno mišljenje. Kriza koja je nastala zbog Pakta 1939. godine potaknula je dodatnu agitaciju i objašnjenja kako bi se sovjetskom narodu ukazalo na to da je zapravo Velika Britanija neprijatelj diktature. Vlasti su dijelile letak na kojemu je u gornjem dijelu bio nacrtan trokut: na vrhu je pisalo "London", a na osnovici "Berlin" i "Moskva", s podnaslovom "Što je Chamberlain htio?"; ispod toga bio je nacrtan još jedan trokut, no s natpisom "Moskva" na vrhu, a ostale dvije prijestolnice na osnovici, te s podnaslovom "Što je drug Staljin učinio?" Naravno, može se samo pretpostaviti koliko je taj prikaz bio razumljiv običnim Rusima.

Oba režima tolerirala su te mnogobrojne oblike javnog mišljenja. Ponekad bi bili uhićeni pojedinci koji su preslobodno pričali viceve ili se prebuntovno izrugivali, ali režim nije mogao progoniti svakog podrugljivca ili kritičara. Time je običnim ljudima pružen odušak za osjećaje u situacijama u kojima je otvoren prosvjed bio preopasan. Narod je općenito shvaćao granice i ponašao se u tom okviru, stvarajući male kontrakulture kako bi održao osjećaj bar nekakve autonomije, ali bez subverzivnog djelovanja. Kao i radnici, stanovnici jedne i druge zemlje shvatili su da nisu posve bespomoćni u oblikovanju svojeg života ili u razmjernom udaljavanju od totalitarnih imperativa režima. Ni jedno ni drugo stanovništvo nije bilo pasivno niti inertno. Poput većine djece u bielefeldskoj školi s početka ovoga poglavlja, većina ljudi nije se protivila režimu niti ga je žestoko odobravala, već je očekivanja prilagođavala

mogućnostima. Onaj dio koji se protivio ili opirao čekala su zastrašujuća ograničenja i nemilosrdno represivna država. Budući da su se mnoge stvari povezivale s "politikom", obični ljudi držali su se u životu onih aspekata koji više-manje nisu imali veze s politikom. Bila je to stoga depolitizirana egzistencija uz povremene epizode prosvjeda ili neslaganja. Reakcija naroda na diktaturu bila je razborita i oportunistička - uz ushit ili neprijateljski stav. Ponašanje većine bilo je doista racionalno s obzirom na sustave koji su uživali široko premda uvjetno odobravanje i bili prirodno oprezni. Bilo je lako naviknuti se na pokornost i licemjerje, no oni su isto tako brzo nestali s nestankom diktatura. Oporba i otpor predstavljali su su iznimku i lako ih se obuzdavalo. Poslušnost je značila uključenost, neposlušnost isključenje. Suočeni s takvim neugodnim moralnim izborom, čak i u najtežim ili najočajnijim okolnostima ljudi su većinom radije bili prijatelji negoli neprijatelji režima.

9. Kulturna revolucija

Kada je Režim zapovijedio da se knjige štetna sadržaja
Javno spale pa su odasvud
Volovi morali vući kolica puna knjiga
Do lomača,
Prognani pisac, jedan od najboljih, bacivši pogled
Na popis knjiga, užasnu se ustanovivši da su
Njegove knjige previdjeli. Pohita do stola
Tjeran gnjevom, i napiše pismo
Moćnicima. Spalite me! Pero je hitalo. Spalite me!
Nisu li moje knjige uvijek govorile istinu?
Bertolt Brecht, *Spaljivanje knjiga* (1937/38.)[1]

Dvije veličanstvene umjetničke izložbe bile su predviđene 1937. godine, jedna u Sovjetskom Savezu, druga u Njemačkoj. Obje su trebale označiti kulturnu prekretnicu. Izložbu "Industrija socijalizma" u Moskvi, prvi veliki svesavezni događaj od revolucije, zamislio je komesar za tešku industriju Sergo Ordžonikidze, koji je 1935. osnovao odbor za planiranje te izložbe na čelu s glavnim urednikom časopisa *Industrija.* Otvorenje je planirano za jesen 1937. kako bi se obilježila dvadeseta obljetnica revolucije i kraj druge petoljetke.[2] Izložba njemačke umjetnosti trebala je biti prvi prikaz suvremenoga njemačkog slikarstva i

kiparstva otkako je Hitler preuzeo vlast i predviđena je u novom Domu njemačke umjetnosti u Münchenu, čiji je kamen temeljac Hitler položio 15. listopada 1933. prigodom prvog službenog Dana umjetnosti u Trećem *Reichu.* Golema izložbena dvorana bila je prvi monumentalni arhitektonski objekt što ga je Hitler naručio. Duga pseudoklasicistička fasada, na kojoj je dominirao dvadeset jedan kameni stup, dovršena je 1937., na vrijeme za prvu Izložbu njemačke umjetnosti u srpnju.[3]

Izložba "Industrija socijalizma" bila je zapravo proslava gospodarskih i društvenih uspjeha sovjetske države. Umjetnike su pozvali da pošalju radove na zadane teme, iscrpno opisane na osamdeset stranica. Svakoj je temi trebala biti posvećena posebna dvorana - jedna za robu široke potrošnje, jedna za metalne proizvode, jedna za prehrambene proizvode itd. Svi sovjetski umjetnici trebali su poslati svoja djela do siječnja 1936., pa je naručeno nekoliko tisuća djela. Ubrzo su nastale poteškoće Novi izložbeni centar, u kojemu se trebala održati izložba, nije se mogao dovršiti na vrijeme, pa je izložbu trebalo smjestiti u Dvoranu stalne izložbe građevinarstva. Odabrani slikari nisu imali dovoljno platna, a mnogi niti atelje. Stoga su u školama i javnim zgradama osigurali prostorije za umjetnike. Boje za umjetnike, koje je proizvela Lenjingradska tvornica, bile su vrlo loše, pa se bijela nije sušila, a druge su boje pocrnjele nakon šest mjeseci.[4] Nadljudskim naporima djela su napokon dovršena za otvaranje u studenom, ali su vrata izložbe ostala zatvorena za javnost. Na prevelikom broju slika prikazani su "neprijatelji naroda", koji su raskrinkani i "očišćeni" dok su umjetnici još slikali. Stoga su slikari morali premazati

nepodobne likove, a veliki grupni portret Ordžonikidzeova komesarijata trebalo je iznova naslikati.

Nove su slike zadovoljile cenzore, pa je izložba otvorena 18. ožujka 1939., sa šesnaest mjeseci zakašnjenja. Posjetitelji su dobili knjižicu s bilješkama o izložbi, djelo partijskog Svesaveznoga umjetničkog komiteta, kontrolnog tijela koje je osnovano na Staljinov zahtjev tri godine prije. Službeni vodiči vodili su ih kroz sedamnaest tematskih dvorana - od dvorane "Staro i novo", s usporedbom života u carskom i sovjetskom društvu, preko dvorane "SSSR se metalizira", pune prigodnih slika čeličana, do završnih dvorana, grupiranih pod dobro poznatim Staljinovim riječima "Život je bolji, život je radosniji", gdje su slike trgovina punih privlačnih proizvoda i seljaka kako beru zrele, primamljive plodove, manje sretnim posjetiteljima pružali pogled na socijalističku budućnost.[5] Na izložbi su prikazana dva velika Staljinova portreta s narodom, *Nezaboravni susret* Vasilija Jakovljeviča Efanova i *Vođa, učitelj, prijatelj* Grigorija M. Šegala, te slike manje važnih političkih ličnosti, među kojima je posebnu pozornost privukla slika Fjodora Aleksandroviča Modorova *Drug Mikojan u astrahanskoj tvornici za preradu ribe.* Izloženo je ukupno 2.000 slika i skulptura registriranih sovjetskih umjetnika.[6]

Izložba njemačke umjetnosti otvorena je točno na vrijeme, 18. srpnja 1937., u prisutnosti Hitlera i velike skupine stranačkih čelnika i stručnjaka za umjetnost. Umjetnici njemačke nacionalnosti bili su pozvani da pošalju svoja djela žiriju na čelu s Adolfom Zieglerom, povlaštenim umjetnikom i predsjednikom Komore likovnih umjetnosti *Reicha.* Stiglo je više od 15.000 djela; broj je smanjen na

900 slika i skulptura koje su prikazane Hitleru radi konačnog odobrenja. *Führer* je bio ogorčen jer su neke slike bile tako modernističke da nije znao kako bi ih trebalo objesiti. Diktator je spasio neke slike koje su prethodno odbili kao nezanimljive ili presentimentalne, a neke je odbacio. Zieglerov je pomoćnik iz prosvjeda odmah podnio ostavku. Naposljetku su izložena 884 djela, grupirana po temama.[7] Dvije petine bili su pejzaži, dvije petine portreti, ali je Hitler odobrio za izložbu samo jednu sliku Vođe. Usprkos početnim ogradama, Hitler je sam kupio 202 slike, a zatim je izvan Doma umjetnosti promatrao svečanu povorku s morem svastika, stranačkih barjaka i paradnih uniformi. Stranačko glasilo objavilo je sutradan svojim čitateljima kako su posjetitelji u Münchenu "bili gledatelji u kazalištu našega doba i promatrali uzvišenu predstavu".[8]

Dvije izložbe razlikovale su se po uspjehu. Kroz Dom njemačke umjetnosti prodefiliralo je 600.000 Nijemaca prije negoli su slike preuzeli kupci, ali je samo 160.000 ljudi posjetilo "Industriju socijalizma". Umjetnički komitet bio je razočaran zbog reakcije na izložbu, pa ju je zatvorio 1940. Neki su izlošci bili namijenjeni Muzeju sovjetske umjetnosti, koji nije nikada sagrađen. Neki su kritičari potiho govorili kako je izložba nezanimljiva. Prvu nagradu nisu dodijelili prikazu vrijednih sovjetskih uspjeha nego Johansonovoj slici *U staroj uralskoj tvornici,* nadahnutoj industrijalizacijom u carsko doba; Staljinu se svidjela klasna napetost prikazana sučeljavanjem nacerenog plutokrata i zamišljenog radnika.[9] Hitlera se nije dojmila većina djela na münchenskoj izložbi ("nema umjetnika vrijednog spomena"), ali se divio dvorani u kojoj su bili izloženi neoklasicistički kipovi skladnih arijskih muškaraca i žena u

nadnaravnoj veličini.[10] No službena je reakcija bila oduševljenje u jednoj i drugoj prijestolnici. Prema jednom sovjetskom kritičaru, izložba je dovela sovjetsku umjetnost na "prag nove Renesanse". Njemačku su izložbu hvalili kao "temelj nove i istinske njemačke umjetnosti", u kojoj su umjetnici napokon okrenuli leđa taštom izražavanju svoje ličnosti i postali, kako se izrazio Goebbels "pravi sluge naroda".[11]

Obje su izložbe bile manifestacija službene umjetnosti. Izložene slike i skulpture nisu bile proizvod spontanoga umjetničkog izraza već rezultat državnih uputa i odobrenja. I Hitler i Staljin sudjelovali su u izboru izložaka i dodjeli nagrada, te pridonijeli oblikovanju svijeta kulturne proizvodnje koju su dopuštala dva režima. Te grandiozne pretenzije stvorile su propisanu umjetnost: kultura je u tom okviru postala središnji element u gradnji novih poredaka, koji se mogao politički disciplinirati kao i svaki drugi dio društva. I jedna i druga diktatura bile su uvjerene da kultura može izuzetno djelovati na duševno raspoloženje i uvjerenje promatrača. Da nije bilo tako, bili bi suvišni napori da se kruto disciplinira svaka manifestacija tiskane riječi, likovne predodžbe ili arhitekture. Kriteriji za mjerenje vrijednosti umjetničkoga ili književnog djela odražavali su društvene težnje i političke potrebe diktature. Službena umjetnost nije potpuno zanemarivala estetsko postignuće, ali je glavni cilj umjetnosti bio izražavanje društvenih vrijednosti i političkih ideala na način koji će znati cijeniti obični ljudi, a ne uski svijet umjetničkih kritičara i pokrovitelja umjetnosti. Kultura je u jednoj i drugoj diktaturi morala biti posve demokratska, a ne elitistička i usredotočena na sebe.

Službena umjetnost bila je figurativna, didaktička i herojska. Moskovska izložba bila je velika demonstracija takozvanog "socijalističkog realizma". Taj se izraz nekritično primjenjivao na sve oblike kulture pod Staljinom. Iako su taj izraz pripisivali sovjetskom diktatoru, prvi put ga je upotrijebio Ivan Mihajlovič Gronski, glavni urednik *Izvestija,* u govoru na jednom književnom skupu 20. svibnja 1932. godine. Nekoliko dana poslije taj je izraz preuzela *Literaturnaja gazeta* pozivajući umjetnike da prepoznaju kako sovjetske mase žele od likovnih umjetnika i pisaca "iskrenost i istinitost" socijalističkog realizma u prikazu revolucionarnog uspjeha.[12] Nekoliko mjeseci poslije, 26. listopada, Staljin je u kući pisca Maksima Gorkog sudjelovao u kasnovečernjoj raspravi s pedeset pisaca o tome što je "socijalistički realizam". Njegova je definicija bila jednostavna, ali i logički dvojbena: ako umjetnik "vjerno prikazuje naš život", on može "u njemu prikazivati samo ono što vodi u socijalizam. Upravo to će biti socijalistička umjetnost." Socijalistički realizam mora prikazivati "herojsku sadašnjost" optimistički i dostojanstveno, dodao je Gorki, koji je 1932. proglašen počasnim predsjednikom Saveza sovjetskih pisaca.[13]

Socijalistički realizam bio je zapravo poziv na slikanje ili opisivanje staljinističke utopije, a ne životne stvarnosti tridesetih godina. To je trebalo postići samo neposrednim kulturnim prikazima svakodnevnog života s jednostavnim temama i jednostavnim herojima. Granice staljinističke umjetnosti određivali su "prekrasna socijalistička stvarnost" i "velika djela socijalističke gradnje".[14] Umjetnički oblik koji osporava neposrednu stvarnost smatrao se "buržujskim formalizmom" i sebičnom umjetnošću koja se ne obazire na

nužnost povezivanja kulture i naroda. Staljin je sam pridonio promicanju ideala vedre populističke umjetnosti. Dva dana pošto je, očito nezadovoljan, odgledao Šostakovičevu operu *Ledi Makbet Mcenskoga okruga* u siječnju 1936., *Pravda* je objavila žestoku kritiku pod naslovom "Zbrka a ne glazba": "Namjerno disonantna, smušena bujica zvukova... Ta glazba viče, gače, praska, stenje i uzdiše..." Skladatelje su upozoravali da glazba, kao i svaka druga umjetnost, mora usvojiti načela "jednostavnosti, realizma, razumljivosti predodžbe".[15] Simplifikacija umjetnosti u Sovjetskom Savezu nije bila samo posljedica nepostojanja estetskog pristupa umjetnosti ili krajnje uskogrudnosti. Staljin je želio opere koje će sovjetsku klasičnu tradiciju izjednačiti s velikim klasičnim skladateljima devetnaestog stoljeća. Kultura je pojednostavljena i uljepšana, jer je u komunizmu trebala biti odraz cijeloga društva, svojina radnika i seljaka a ne samo umjetničkih kritičara. Lenjin je 1920. godine izjavio kako "umjetnost pripada narodu".[16] U okviru socijalističkog realizma poimanje umjetnosti kao nečeg sveopćeg i pristupačnog bilo je dio šire društvene revolucije potaknute staljinističkom modernizacijom, premda njezini korijeni potječu iz dvadesetih godina 20. stoljeća. Umjetnike su redovito podsjećali na to da je njihova dužnost "osjećaj za narod" i obvezatna "partijnost".[17] Andrej Aleksandrovič Ždanov, vodeći partijski glasnogovornik za sva kulturna pitanja tridesetih i četrdesetih godina, objavio je 1948. kako "narodu ne treba glazba koja mu je nerazumljiva"[18] Staljin je volio koncertna djela čiju je melodiju publika mogla poslije zviždati.

U skladu s marksističkim aksiomom, umjetnost je morala odražavati društvenu stvarnost a ne osobni umjetnički izbor: "Sam život sve kristalizira - život, izvor sve umjetnosti", napisao je biograf Nikolaja Aleksejeviča Ostrovskog, jednog od velikih književnih heroja socijalističkog realizma, čija je uspješnica, roman *Kako se kalio čelik,* izlazio u nastavcima 1932., kada je socijalistički realizam prvi put definiran.[19] Staljin je rekao slikaru Izaku Izrailjeviču Brodskom, koji je slikao u duhu socijalističkog realizma, kako mu se najviše sviđaju slike s prikazom "stvarnih ljudi" u "živom i razumljivom obliku". Umjetnička tjeskoba, nedoumica, neodlučnost i očaj neprijatelji su "stvarnog" života i izdaja revolucionarne države. Kategorija "poteškoće" nije bila ni spomenuta u službenom katalogu dopuštenih književnih tema iz četrdesetih godina.[20] Socijalistički realizam bio je i edukativan i uzoran, nadahnut životom i nadahnuće za život. Centralni komitet donio je 1928. rezoluciju prema kojoj bi cjelokupna umjetnost trebala služiti "borbi za nove kulturne poglede, za novi način života".[21] Na sastanku u kući Maksima Gorkog Staljin je, navodno, izrekao poznatu definiciju umjetnika kao "inženjera ljudskih duša", a kada je Ždanov službeno pokrenuo socijalistički realizam u kolovozu 1934., rekao je okupljenim piscima kako je socijalistički realizam sredstvo za "ideološko preoblikovanje" i za "obrazovanje radnih ljudi u duhu socijalizma", i ti su naputci uključeni u statut Saveza sovjetskih pisaca osnovanog 1934. godine.[22] Socijalistički realizam postao je uzrok i posljedica preobrazbe sovjetskoga društva.

Službena umjetnost Trećeg *Reicha* pokazuje mnogo sličnosti sa sovjetskim modelom. Larpurlartizam, umjetnost radi umjetnosti, odbačen je i u Njemačkoj, a prevladala je ideja, koju je izrazio Joseph Goebbels, gospodar cijeloga kulturnog aparata, o "umjetnosti u funkciji života naroda". Umjetnost je trebala biti "herojska i romantična" poput socijalističkog realizma.[23] U svojem govoru na godišnjem stranačkom mitingu u Nürnbergu u rujnu 1934. Hitler je dao definiciju kulture koja gotovo potpuno odgovara Ždanovljevim riječima izrečenima mjesec dana prije toga: "... budući da je umjetnost najčistiji, najneposredniji odraz ljudske duše, ona nesvjesno najviše utječe na narodne mase". Funkcija umjetnosti ipak je uvjetna, jer "ona mora prikazivati vjernu sliku života i prirođenu sposobnost naroda, a ne ih iskrivljavati".[24]

Umjetnost je za Hitlera bila združena s narodom, a ne neovisna o njemu. Kad je 1937. godine otvorio izložbu, Hitler je izjavio kako je nepodnošljiva svaka umjetnost koja se "ne može osloniti na radosno, srdačno odobravanje širokih i zdravih narodnih masa". Umjetnost, tvrdio je, mora "potvrđivati zdrave ljudske nagone".[25] Načela jednostavnosti i pristupačnosti, koja se tako često javljaju u sovjetskim izjavama o kulturi, bila su središnji element Hitlerovih umjetničkih predrasuda: "Nama treba umjetnost koja je u našoj krvi", rekao je također tom prigodom, "umjetnost koju ljudi mogu shvatiti, jer prava je umjetnost samo ona koju jednostavni čovjek može shvatiti."[26]

Hitlerov odnos prema kulturi bio je izravniji od Staljinova; Staljin je, doduše, pročitao gotovo svu literaturu, odgledao sve filmove i tisuće slika stvorenih tijekom svoje diktature, ali nije samosvjesno pretendirao na položaj

"umjetnika vladara" poput Hitlera. Mladi Hitler bavio se slikarstvom u predratnom Beču, gdje se uzdržavao slikajući jednostavne akvarele i sanjao o studiranju arhitekture na Bečkoj umjetničkoj akademiji. To je kasnijem političaru bilo dovoljno za samozvano svojatanje statusa autoriteta u kulturi. U *Mein Kampfu* Hitler tvrdi kako je moderni pristup iskvario sve oblike umjetnosti, pa će ih trebati očistiti kako bi služili obnovljenoj "moralnoj, političkoj i kulturnoj ideji".[27] A ta ideja bila je preporod i širenje germanske rase i onih njezinih elemenata koji "daruju kulturu i stvaraju ljepotu".[28] Umjetničko stvaralaštvo bilo je za Hitlera izraz rasnog zdravlja i vječne rasne vrijednosti.

Hitler je od 1933. redovito objavljivao svoje poglede na umjetnost, i ti su pogledi neslužbeno postali *"Führerova načela",* utemeljena na njegovu osobnom ukusu i političkim predrasudama.[29] U kiparstvu je ustrajno zagovarao "tjelesnu ljepotu" grčkih kipova koje je, usprkos prenaglašenim anatomskim detaljima, smatrao izrazom "stvarne", znanstveno provjerljive tjelesne građe. U umjetnosti je volio realističke pejzaže iz 19. stoljeća i slike koje "istinski prikazuju život", bez plavih polja, žutih oblaka, zelenog neba i ružičastog drveća.[30] U arhitekturi je rimski i grčki svijet bio za njega uzor "jasnoće, svjetla, ljepote". Književnost ga je zanimala manje nego Staljina.[31]

Te sklonosti mogle bi se opisati kao "nacionalistički realizam", premda se "realizam" kao izraz nije službeno koristio u nacionalsocijalističkoj umjetnosti, zbog njegovih socijalističkih konotacija. Usprkos tome, obje su diktature javno poistovjećivale umjetnost s uzvišenim, herojskim gorljivim, optimističnim i jednostavnim pogledom na stvarnost. U praksi je službena umjetnost bila prije

idealistička i romantična negoli realistička. Svaki trag sukoba ili tjeskobe bio je uklonjen. "Neprijatelja" revolucije ili rase rijetko se opisivalo. Gorki je govorio o "revolucionarnom romantizmu" u umjetnosti koja uzdiže slike kolhoza i čeličana iznad kategorije puke ilustracije te opisuje "herojsku sadašnjost vedrijim tonovima".[32] Goebbels je 1932. pisao kako će umjetnost u Njemačkoj biti "romantična" i "sentimentalna", ali i "stvarna".[33] U oba režima, to je značilo namjerno ograničavanje kulturnih obzora i promicanje jednog jedinog, dosadnog i konvencionalnog likovnog i književnog žanra.

Umjetnički individualizam bio je neprijatelj službene kolektivističke kulture. U tridesetogodišnjem razdoblju prije pojave tih dviju diktatura Europa je doživjela procvat izvanrednog doba samostalnog kulturnog izražavanja. Rusija i Njemačka bile su na prvoj liniji umjetničke avangarde. Mnogi sovjetski likovnjaci i pisci pozdravili su revoluciju 1917. kao čin umjetničke emancipacije, a dvadesetih godina pojavila se eksperimentalna, pluralistička kultura, poticana agresivno protuburžujskim stavom režima. Republikansko razdoblje u Njemačkoj nakon 1919. bilo je doba bogatoga i raznovrsnog umjetničkog izražavanja; oslobođeni starog carstva, pod dubokim utjecajem ratnog iskustva, poraza i revolucije, nesputani predrasudama i ukusima javnosti, njemački likovni umjetnici i pisci pozdravili su mogućnost razvoja umjetnosti do granica društvenog protesta ili morbidnog nihilizma ili samozadovoljne inovacije.

Eksplozija eksperimentalne kulture dvadesetih godina odražavala je naglašenu obranu umjetničke slobode, jer

avangarda je bila subverzivna i neovisna, namjerno izazovna i neobuzdana, samosvjesno revolucionarna i ikonoklastična. "Vrijeme je da metci obaspu muzejske zidove/Da stogrle puške ustrijele staro smeće", pisao je futuristički pjesnik Vladimir Vladimirovič Majakovski.[34] Podvrgavanje kulture političkoj kontroli tridesetih godina bilo je reakcija protiv razornog i nemirnog djelovanja avangarde, koju ni jedna ni druga diktatura nisu htjele trpjeti, premda je i u Sovjetskom Savezu i u Njemačkoj bilo istaknutih modernista, uključujući Majakovskog, koji su bili spremni podržati nove političke poretke. Boris Leonidovič Pasternak, ruski pjesnik i romanopisac, opisao je 1942. godine napet odnos umjetničkog stvaralaštva i političke kontrole, koji objašnjava potpuno nepovjerenje diktature u umjetničku neovisnost (i Pasternakovu književnu šutnju): "Umjetnost je nezamisliva bez opasnosti... bez slobode i smione maštovitosti. Stvarna umjetnost uvijek je iznenađenje. Ne može se predvidjeti nepredvidivo niti upravljati nepokorivim."[35]

Napet odnos umjetničkog izraza i političke kontrole bio je očit već dvadesetih godina i u Njemačkoj i u Sovjetskom Savezu. I prije službenog pokroviteljstva nad socijalističkim realizmom sovjetska država nametala je čvrste granice koje su određivale što se prihvaća kao revolucionarna kultura. U prve tri godine nakon revolucije u narodni pokret autentične proleterske kulture, poznat pod kraticom "Proletkult", uključene su tisuće radnika koje je trebalo obučiti kao revolucionarne likovne umjetnike i pisce koji će zamijeniti buržujske umjetnike i srušiti ogradu između elitne umjetnosti i narodne kulture. Režimu se nije svidjela demokratičnost i autonomija pokreta, pa je on naglo oslabio

nakon 1921.[36] I razni oblici modernizma - kubizam, konstruktivizam, impresionizam, nadrealizam - bili su također pod brižljivom paskom države zbog sumnje na buržujsko zastranjenje. Ruski futuristi, uglavnom na ekstremnoj ljevici boljševičke partije, organizirali su se 1922. u Lijevu umjetničku frontu, ali njihov agresivni umjetnički aktivizam, nadahnut prvim futuristom, Talijanom Filippom Marinettijem, nije bio u skladu s gospodarskim prioritetima režima, pa je već 1928. propao. Dvije godine poslije ustrijelio se Majakovski, možda najpoznatiji futurist, ostavivši kratko oproštajno pismo s lakonskim zaključkom: "Ozbiljno govoreći, ne može se ništa učiniti. Zbogom."[37] "Formalizam" kao metoda i kao pokret bio je također sumnjiv zbog središnje tvrdnje da je "oblik" knjige, zgrade ili slike možda važniji od sadržaja i da nije povezan s društvenom sredinom. Formalistička parola "umjetnost je uvijek neovisna o životu" bila je izravni izazov marksizmu te je poslužila kao jedna od glavnih optužbi protiv svakog umjetnika koji bi skrenuo s puta socijalističkog realizma.[38]

Početak kolektivizacije i prvog petogodišnjeg plana 1928. godine napokon su potaknuli režim na izravniji nadzor umjetnosti kako bi se nadvladalo "ropsko oponašanje buržujske kulture".[39] U prosincu iste godine, Centralni je komitet rezolucijom o "književnosti u službi čitateljskih masa" naredio nakladnicima da objavljuju knjige pretežno komunističkih autora o temama gospodarske mobilizacije i prestanu objavljivati književna djela puna "buržujskih utjecaja" ili "dekadencije". Namjernu proletarizaciju kulture promicale su dvije institucije, Ruska udruga proleterskih pisaca (RAPP) i Ruska udruga

proleterskih glazbenika (RAMP); obje su zahtijevale potpuno ušutkivanje svih oblika umjetnosti osim onih koji služe poticanju gospodarske i društvene preobrazbe. Umjetnost je morala reagirati na "društvenu zapovijed" a ne se povoditi za vlastitim stvaralačkim nagonima. Društveno podrijetlo postalo je ljaga za sve likovne umjetnike i glazbenike koji nisu potjecali iz trudbeničkih redova.[41] Kulturni modernizam ubrzo je nestao. Kad je 1932. službeno prihvaćen socijalistički realizam, mnogi pravci kulturnog eksperimenta iz dvadesetih godina bili su na izdisaju.

U Njemačkoj se sukob modernizma i tradicionalnih oblika pojavio davno prije 1933. On je odražavao opću zabrinutost javnosti da moderna umjetnost donekle simbolizira oslabljeni poslijeratni položaj Njemačke i moralno rasulo. Hitler je bio jedan od tisuća ogorčenih Nijemaca koji su u umjetničkoj revoluciji vidjeli dokaze rasne degeneracije, tuđe subverzije ili izravne pornografije. Umjetnička avangarda namjerno je potkopavala ili izazivala vladajuće i prihvaćene moralne vrijednosti. Pošto je 1924. optužen zbog objavljivanja opscenih crteža i izveden pred sud, umjetnik Georg Grosz suprotstavio se moralno ogorčenom tužitelju argumentom da njegov "negativni i skeptični" pogled na svijet odražava određenu estetsku stvarnost: on u čovječanstvu, izjavio je, ne nalazi nikakvu "ljepotu niti profinjene oblike". Sudac se nije složio, proglasio je sadržaj Groszovih slika pornografijom i oglobio ga sa 6.000 maraka.[42] Nacionalističku osjetljivost smetali su i realistični prikazi strahota tek završenog rata. "Uši, štakori, bodljikava žica, buhe, granate, bombe... tijela, krv... to je rat!" pisao je umjetnik Otto Dix. "Sve je to đavolje

djelo!"[43] Film snimljen 1930. prema potresnom romanu o pravom licu rata, *Na zapadu ništa novo* Ericha Remarquea, izazvao je nacionalističke demonstracije pa su ga morali povući iz kinematografa u Berlinu. Nacionalsocijalistička kulturna politika odražavala je predrasude i licemjerje mnogobrojnih Nijemaca. U svibnju 1928. stranački ideolog Alfred Rosenberg osnovao je s intelektualcima - nečlanovima stranke - *Kampfbund für deutsche Kultur* (Borbeni savez za njemačku kulturu) radi obrane njemačkog "bića" od "kulturne dekadencije".[44] Kada je 1930. Wilhelm Frick postao prvi nacionalsocijalist imenovan na položaj ministra unutarnjih poslova Tiringije, smijenio je Walthera Gropiusa, osnivača progresivne arhitektonske škole Bauhaus i direktora Weimarske umjetničke akademije, i na njegovo mjesto postavio pisca Paula Schultzea-Naumburga, čija je knjiga *Umjetnost i rasa,* objavljena neposredno prije, odrazila opće uvjerenje kako je moderna umjetnost djelo bolesnih umova. Frick je naredio da se sva modernistička djela (nazvana "crnačkom kulturom") uklone iz Weimarskog umjetničkog muzeja.[45]

Nakon 1933. te su predrasude mogle slobodno cvjetati. Sva moderna kultura - impresionizam, futurizam, kubizam, dadaizam - bila je osumnjičena kao "neprijateljska prema *Volku".* Najoštrije rječi bile su namijenjene ekspresionizmu, prkosnom, nekomformističkom, slobodnom, nadasve maštovitom umjetničkom pravcu čiji su istaknuti predstavnici Max Beckmann i Ernst Kirchner stvorili djela izrazite originalnosti. Ekspresionizam su odbacivali kao "poluživotinjski", "stran", "negroidni", "poluidiotski" i, najčešće, kao "degeneriran" *(entartet),* a smatrali su ga i politički tendencioznim. Svaki umjetnički pravac koji nije

odgovarao mjerilima režima nazivali su "kulturnim boljševizmom". Prva izložba degenerirane umjetnosti održana je u Karlsruheu 1933. pod naslovom "Državna umjetnost 1919.-1933." kako bi se jasno istaknula veza moderne umjetnosti i propalog republikanstva.[46] Male izložbe "umjetničkih strahota" nicale su diljem Njemačke. Režim je 1937. naredio da se održi velika Izložba degenerirane likovne umjetnosti u Münchenu, nedaleko od Izložbe njemačke umjetnosti. Izložba je iskorištena kao prigoda za uklanjanje svih preostalih primjera likovnog modernizma iz javnosti.

Odbor koji je Goebbels imenovao za organizaciju paralelne izložbe konfiscirao je 16.000 crteža, slika i skulptura iz muzeja, umjetničkih galerija i javnih zgrada. Odabrano je ukupno 650 izložaka, djela Dixa, Grosza, Kirchnera, Beckmanna, Kokoschke, Kollwitza, Chagalla, Kandinskog - pravi "tko-je-tko" u modernoj umjetnosti. Eksponati su izloženi zbrda-zdola od poda do stropa kako bi se naglasio osjećaj zbrke i nereda.

Svaka je skupina izložaka dobila pogrdni naslov - "Bezobrazno ruganje božanskom", "Otkriće židovske duše" (premda je na izložbi bilo zastupljeno samo šest židovskih umjetnika), "Priroda u očima bolesna uma" itd.[47] Na predmete oduzete iz javnih umjetničkih galerija bile su stavljene crvene naljepnice s riječima "Plaćeno porezom njemačkog radnog naroda". Uz umjetnička djela bili su nagurani crteži i slike duševnih bolesnika kako bi se time posjetitelju dokazalo da je avangarda doista umno poremećena. Izložbu je otvorio Adolf Ziegler 19. srpnja 1937., dan poslije Izložbe njemačke umjetnosti, s dugim napadom na "čudovišne proizvode ludila, drskosti, gluposti

i čiste degeneracije".[48] Izložba je u trenu doživjela uspjeh. U četiri mjeseca više od dva milijuna posjetitelja prošlo je kroz pretrpane, zagušljive dvorane - bizarna mješavina moralno ogorčenih konzervativnih Nijemaca, koji su se grohotom smijali i uzvikivali te šutljivih ljubitelja moderne umjetnosti. Izložba je tada prikazana diljem Njemačke i privukla još milijun posjetitelja.[49] Izložbi "degenerirane likovne umjetnosti" ubrzo se pridružila Izložba degenerirane glazbe, koji je Goebbels organizirao 1938. kao napad na modernu, disonantnu židovsku glazbu i "crni" *jazz.* Nacionalsocijalistička stranka objavila je katalog degeneriranih filmova - *Film-'Art', Film-Cohen, Film-Corruption* - koji je trebao pokazati da je ekspresionistički i eksperimentalni film židovski izum.[50]

Trajno gušenje umjetničke modernosti i eksperimenta te ponovno nametanje konzervativnih umjetničkih vrijednosti bili su mogući u jednom i drugom sustavu zbog osnivanja službenih, sveobuhvatnih institucija za političku kontrolu kulturne djelatnosti. U Sovjetskom Savezu uvedene su nove organizacije za svaki umjetnički medij, počevši 1930. s filmom. Umjesto državnog filmskog poduzeća Sovkino i malih, eksperimentalnih studija dvadesetih godina, osnovano je jedno tijelo, Svesavezno sovjetsko filmsko povjerenstvo, odgovorno za proizvodnju svih sovjetskih filmova i za provjeru te odobrenje političke ispravnosti svakog scenarija.[51] Ukidanje RAPP-a, RAPM-a i niza službenih i neslužbenih kulturnih organizacija uslijedilo je 1932.

Rezolucijom Centralnog komiteta od 23. travnja ukinute su sve postojeće književničke udruge i osnovan je jedinstveni Savez sovjetskih pisaca. Ostalim umjetnicima

naređeno je da se pokore službenoj politici. Niz manjih umjetničkih skupina udružio se 25. lipnja u Savez sovjetskih likovnih umjetnika sa sjedištem u Moskvi. Slijedio je Savez sovjetskih skladatelja 1933. te Savez sovjetskih arhitekata i Savez sovjetskih novinara 1934. Svaki umjetnički sektor morao se držati pravila sastavljenih za službeno pokretanje Saveza pisaca u kolovozu 1934., uključujući promicanje "velike mudrosti i heroizma Komunističke partije" i aktivno sudjelovanje, preko socijalističkog realizma, "u klasnoj borbi proletarijata i u gradnji socijalizma".[52] Početkom 1936. Centralni je komitet unaprijedio svoj odjel za umjetnost osnivanjem Svesaveznog komiteta za umjetnost pod vodstvom Platona Mihajloviča Keržence va, ovlaštenog za nadzor i, po potrebi, usmjeravanje političkog i umjetničkog ponašanja svih saveza.[53] Poslije rata režim je još više stegnuo umjetnost. Ždanov je 1946. pokrenuo tzv. *ždanovšćinu,* nemilosrdno gušenje svakog eventualno preostalog znaka modernog, formalističkog ili stranog utjecaja u umjetnosti. Sustav je potrajao sve do početka kulturnog popuštanja tri godine nakon Staljinove smrti 1956. godine.[54]

Organizacija kulture u Njemačkoj bila je još centraliziranija od one u Sovjetskom Savezu. U jesen 1933. gotovo sve kulturne udruge nasilno su ukinute, a njihove djelatnosti prenesene na novu Komoru za kulturu *Reicha,* koja je pravno definirana 22. rujna i službeno počela djelovati 13. studenog pod pokroviteljstvom Goebbelsova Ministarstva za promidžbu i narodnu prosvjetu. Izvršni direktor postao je mladi novinar Hans Hinkel, bivši član *Freikorpsa* i dugogodišnji član stranke. Nacionalna komora imala je sedam posebnih komora - za glazbu, likovnu

umjetnost, kazalište, književnost, tisak, radio i film. Predviđeni su svi aspekti likovnog i književnog stvaralaštva i distribucije. Komora za likovnu umjetnost bila je nadalje podijeljena na sljedećih sedam dijelova: uprava; tisak i promidžba; slikarstvo, kiparstvo i grafika; komercijalne ilustracije i dizajn; promicanje umjetnosti; udruge umjetnika i primijenjenih umjetnika; izdavačka djelatnost, prodaja i aukcije.[55] Komore su bile podijeljene i geografski na trideset jedan okrug; svaki je okrug imao lokalnog kulturnog upravitelja odgovornog ministarstvu; unutar svakog okruga bile su organizirane udruge za svaku granu djelatnosti. Samo komora za tisak imala je 134 lokalne udruge, koje su obuhvaćale sve - od prodavača novina na željezničkim postajama do stenografa u novinskim redakcijama.[56]

Poslije uspostave komorskog ustroja donesena su još tri zakona - Zakon o književnosti objavljen 4. listopada 1933., Zakon o kinematografiji objavljen 16. veljače 1934. i Jedinstveni zakon o kazalištu objavljen 15. svibnja 1934. - koji su ovlastili komoru da diktira sve što se smije napisati i izvesti. U statutu same komore navedena je posve nedvosmisleno namjera režima da kulturnu djelatnost podvrgne strogoj političkoj kontroli: "Država se mora boriti protiv štetnih utjecaja i poticati one vrijedne zbog odgovornosti za dobrobit nacionalne zajednice."[57] Cilj je bio koordinirati sve nacionalne kulturne djelatnosti "radi stapanja stvaralačkih elemenata na svim područjima u provođenju jedinstvene volje pod vodstvom države".[58] U praksi je trebalo proći neko vrijeme kako bi Goebbels mogao nametnuti jedinstvenu volju. Rosenbergov *Kampfbund* porastao je sa skromnih 6.000 članova u

siječnju 1933. na 38.000 u listopadu iste godine; savez je trebao imati važnu ulogu u definiranju prihvatljive nacionalsocijalističke umjetnosti. Savez je 1934. preimenovan u Nacionalsocijalističku zajednicu kulture te je tijesno surađivao s Leyevom Radnom frontom u postizanju idealne i autentične njemačke drame (na tom je području utjecaj Radne fronte postupno nestao).[59] Zbog poteškoća u okupljanju umjetnika i intelektualaca pod jedinstvenom kontrolom Goebbels je 1935. godine osnovao Senat za kulturu, koji je trebao djelovati kao savjetodavno tijelo za Komoru *Reicha* i ugađati stvaralačkom, ali i kritičnom egu pozvanih sudionika. Komore su već 1936. bile najvažnije ustanove u kulturnom životu nove Njemačke.

Aparat i jednog i drugog sustava pristupao je zadaći stvaranja politički koordinirane kulture na pozitivan i na negativan način. Kulturna politika nije nikada bila samo rat protiv modernizma. Trebalo je odrediti politički prihvatljiv kulturni sadržaj i podržati umjetnike koji su bili službeno potvrđeni za njegovu provedbu ili izvedbu; istodobno se gušio svaki pokušaj osporavanja novih kulturnih normi kombinacijom službene cenzure, isključivanja i zastrašivanja. Udrugama i komorama nije nikada nedostajalo aktivnih i dobrovoljnih sudionika, dovoljno entuzijastičnih ili razboritih kako bi shvatili da svoju umjetnost mogu održati samo kolaboracijom. Kontrola umjetnosti nije nužno značila gušenje svakog umjetničkog zanosa ili nadahnuća. Većina kulturnih djelatnika u Njemačkoj i Sovjetskom Savezu i dalje je pisala, slikala, klesala ili skladala u dopuštenim oblicima i sadržajima. Većina onih koji se s time nisu slagali odlazili su dobrovoljno u izgnanstvo. Glazbena komora *Reicha* imala

je 1937. godine 95.500, Komora likovnih umjetnosti 35.000, a Kazališna komora 41.000 članova.[60] Sovjetski Savez pisaca mogao se 1953. pohvaliti sa 3.700 članova. Budući da je svatko tko je htio ostati javni aktivni stvaralac morao biti registriran i odobren, umjetnici su se brzo prilagodili novim okolnostima. To je podrazumijevalo znatne prednosti. Sovjetske kulturne udruge nudile su središnja sastajališta, stipendije, umjetničke seminare i - za malobrojne sretnike - mogućnost stvarne slave. Staljinova nagrada, uspostavljena 1939. i prvi put retroaktivno dodijeljena trinaestorici autora za socrealistička djela nakon 1934., iznosila je do 100.000 rubalja.[61] Preko udruga mogao se dobiti i sav materijal. U gospodarstvu obilježenom apsolutnim oskudicama, mogućnost dobivanja boja, mramora, papira, platna, kistova i glazbala davala je kulturnim vlastima izvanrednu moć u promicanju i ograničavanju umjetničkog stvaralaštva. Mnogi likovni umjetnici, glumci i glazbenici pozdravili su njemačke komore ne samo zato što su se nerijetko slagali s antimodernističkim predrasudama svojih političkih gospodara nego i zato što su gospodarski preporod, službeno pokroviteljstvo i sve veći dohodak rješavali pitanje nezaposlenosti kulturnih djelatnika i umjetničke nesigurnosti.[62] Mladog arhitekta Alberta Speera spasio je od prisilnog nerada izazvanog krizom ugovor s Goebbelsom, koji mu je otvorio put prema blistavoj karijeri. Za tisuće takvih politička kontrola umjetnosti bila je i izvor sigurnosti a ne samo prijetnja, pa su pozdravili uklanjanje umjetničkih suparnika i razmetljivog modernizma.

Lako je zaboraviti činjenicu da je u oba sustava službeno pokroviteljstvo stvaralo novu umjetničku elitu

koja je niknula iz redova stranačkih/partijskih aktivista i pristaša. Njih su u većini slučajeva unaprjeđivali jer su u svojem životu i svojoj umjetnosti bili primjer ideala pokreta. Tipičan je u tom pogledu mladi njemački pjesnik Gerhard Schumann. Odrastao u weimarskim godinama, Schumann je bio opsjednut porazom i kulturnim propadanjem Njemačke, pa se 1930. učlanio u stranku, a 1931. u SA. Njegova rana pjesnička djela odražavaju konvencionalnu čežnju, zajedničku mnogim Nijemcima, za novim *Reichom,* herojskim mesijom i jedinstvenim narodom kojega će ujediniti krv i drugarstvo. Već 1933. postao je, tada u dvadesetim godinama, slavan stranački pjesnik i pisao mračne i predvidive hvalospjeve *Führeru,* njemačkoj prirodi, krvi i smrti. Tri godine poslije dodijeljena mu je državna književna nagrada za knjigu pjesama koja je uključivala poemu "Svečanost heroja", posvećenu šesnaestorici stranačkih "mučenika" koji su pali tijekom državnog udara 1923. Poema je uglazbljena i prikazana Hitleru u Berlinskoj operi. Kada je Njemačka okupirala Austriju u ožujku 1938., Schumannova je pjesma - "Poslije tisućgodišnjih rana/Krv se vratila krvi..." - emitirana diljem Velike Njemačke dan za danom.[63] Iste je godine imenovan voditeljem spisateljskog odjela komore za književnost. Njegova drama "Odluka" *(Entscheidung),* koja je s velikim uspjehom prikazana 1939., tipičan je primjer nacionalističkog realizma: putevi dvojice ratnih drugova razdvajaju se dvadesetih godina; jedan odlazi u nacionalistički *Freikorps,* drugi u Komunističku partiju; u završnoj sceni komunist shvati svoju pogrješku, čuje pjesmu *Freikorpsa* ("Nebo je krvavocrveno... Želim umrijeti za Njemačku...") i odlučuje promijeniti stranu dok mu njegov

umirući drug govori "Dolazi novi *Führer".*[64] Schumannova odlučna morbidnost odražava želju režima, tj. spajanje umjetnosti i žestokoga, herojskog doživljaja. "Gdje bi njemački čovjek mogao bolje naučiti mirnu, neobjašnjivu snagu pjesme", pitao se 1940., "nego licem u lice sa smrću?"[65]

Sovjetski Savez proizveo je cijeli niz pisaca koji su postali književne zvijezde zbog oponašanja socijalističkog realizma iskustvom. Autor romana *Kako se kalio čelik,* Ostrovski, borio se u građanskom ratu, učlanio se u Komsomol, sudjelovao u industrijskoj obnovi i vjerno zabilježio sve te djelatnosti u svojem romanu, koji je napisao, slijep i prikovan uz krevet, prije rane smrti, iscrpljen, kako se govorilo, pretjeranim mladenačkim revolucionarnim žarom.[66] Pisac Vasilij Nikolajevič Ažajev, koji se 1948. proslavio uspješnicom *Daleko od Moskve,* bio je uzorni proizvod staljinističke kulture. Započeo je književnu karijeru u jednom Gulagovom logoru na sovjetskom dalekom istoku. Uhićen je ubrzo poslije Kirovljeva ubojstva, upućen u logor Bajkal-Amur gdje se gradila druga transsibirska željeznica, pa je odsjedivši četverogodišnju kaznu ostao ondje kao slobodni radnik i službenik u logoru. Počeo je pisati novele kao logoraš, a 1939. upisao se u dopisni kurs Književnog instituta Gorki kako bi postao pisac. Roman je napisao za vrijeme rata, i on na idealizirani i herojski način opisuje gradnju naftovoda kroz pustu, neistraženu sibirsku tundru, s uobičajenim nesigurnim inženjerima i hrabrim komunističkim radnicima koji rade brže od plana, ali bez opisa mukotrpnog života u Gulagu što ga je Ažajev osobno proživio. Radnici radosno rade, priroda je ponižena i pokorena, a nekoć neobično i

primitivno područje spašeno je za sovjetsku civilizaciju. Roman je 1949. dobio Staljinovu nagradu (prvog razreda), pa je Ažajev postao stup književnog establišmenta, član uprave Saveza pisaca i urednik časopisa *Sovjetska književnost.* Prikazivali su ga kao trijumfalni primjer sposobnosti običnog sovjetskog građanina u stvaranju vlastite uzbudljive i vedre kulture iz najprozaičnijeg materijala.[67]

Bilo je teže odgovoriti na pitanje što je prihvatljivo u umjetnosti u tim novim okolnostima jer je to uključivalo odluke i o mrtvim i o živim skladateljima, piscima i likovnim umjetnicima. Uspostava uzornog književnog i likovnog kanona bila je protkana neočekivanim dvosmislenostima. Skladatelj Richard Wagner, čije su opere očarale mladoga Hitlera i čija se obljetnica raskošno slavila u diktatorovoj prisutnosti svake godine, bio je omiljen i Sovjetima i Nijemcima. Dvadesetih godina 20. stoljeća Wagnera su redovito prikazivali u Moskvi i Lenjingradu. Zbog njegove kratkotrajne veze s revolucijom 1848., njegovih ideja o umjetnosti za narod i društvenoj funkciji kazališta, moglo ga se smatrati "borcem i revolucionarom" kako se izrazila *Pravda* prigodom 125. obljetnice njegova rođenja 1938. U studenom 1940. Sergej Mihajlovič Eizenštejn režirao je raskošnu novu postavu opere *Walküre* u znak pomirenja u doba Njemačko-sovjetskog pakta o nenapadanju. Rat je naglo prekinuo taj vagnerijanski preporod i njegove su se opere ponovno počele prikazivati tek mjesec dana nakon Staljinove smrti, u travnju 1953.[68]

U socijalističkom realizmu bilo je i drugih dvosmislenosti. Staljin je bio glavna snaga koja je poticala rehabilitaciju klasika u književnosti i glazbi. Ponovno su

oživjela djela ruskih skladatelja 19. stoljeća, Čajkovskoga, Rimski-Korsakova, Glinke i Borodina, pošto su ih dvadesetih godina u pozadinu potisnuli glazbeni modernisti, ali i Beethovena, Brahmsa i Schuberta. Djela ruskih klasika, poput Tolstoja, Puškina, Čehova i Turgenjeva (ali ne i Dostojevskog, zbog "prevelike složenosti") tiskala su se u milijunima primjeraka; za vrijeme opsade Lenjingrada stanovništvu je podijeljeno pola milijuna primjeraka *Rata i mira* radi održavanja hrabrosti, premda je gradu očajnički trebalo gorivo i hrana.[69] Režim je istodobno podržavao ideal novog sovjetskog "klasika". Od tridesetih godina autore su učili da se drže okvirnog zapleta: mladi proleterski junak (rijetko junakinja), neiskreni buržujski stručnjak, naoko nesavladive poteškoće u proizvodnji, potpora dobre žene (rijetko muškarca) i nikakav seks. Govoreno im je da čitaju Staljinove govore zbog "sažetosti, jasnoće i kristalne čistoće njegova jezika".[70] Sastavljen je popis uzornih socrealističkih djela, u koja su ubrojili dosadne dramatične prikaze industrijskog razvoja *(Cement* Fjodora Vasiljeviča Gladkova, *Kako se kalio čelik* Ostrovskog), herojstva u građanskom ratu *(Poraz* Aleksandra Aleksandroviča Fadjejeva, *Čapajev* Dmitrija Andrejeviča Furmanova) te dva romana Maksima Gorkog (Alekseja Maksimoviča Peškova) - *Mati,* objavljen 1907., i *Klim Samgin*(posljednji roman, objavljen 1927.).[71] Gorki je uključen premda je okrenuo revoluciji leđa i proveo većinu dvadesetih godina u Mussolinijevoj Italiji. Staljinu su se sviđala njegova djela, pa je nagovarao Gorkog da se vrati s Caprija. Prigodom povremenih, pažljivo režiranih posjeta Sovjetskom Savezu Gorkoga su slavili kao "inovatora i osnivača" sovjetske književnosti. Konačno se vratio 1933., pa je dobio veliku

kuću u Moskvi i lijepu daču; njegov rodni grad Nižnij Novgorod preimenovan je u Gorki u njegovu čast. Gorki je postao zatočenik socijalističkog realizma čijem je stvaranju pridonio. Odbili su mu vratiti putovnicu, a agenti NKVD-a pratili su ga do smrti 1936. godine.[72]

Određivanje pozitivne umjetnosti u Njemačkoj bilo je također predmet raznih tumačenja. Čak ni Goebbels nije bio siguran što je prihvatljivo a što nije. Neko je vrijeme u svojem ministarskom uredu držao slike ekspresionističkog umjetnika Emila Noldea sve dok mu Hitler nije rekao da ih ukloni. Kako bi podupro vjerodostojnost novih umjetničkih komora, Goebbels je pozvao istaknute umjetnike - čiji je opus svakako bio moderan - da ih vode. Postariji skladatelj Richard Strauss prihvatio je predsjedništvo Komore za glazbu; u ljeto 1933. Goebbels je pozvao ekspresionističkog filmskog režisera Fritza Langa da preuzme Komoru za film i to u trenutku kad je Langov upravo dovršeni sumorni film o zločinu, *Testament doktora Mabusea,* zabranjen u njemačkim kinematografima zbog idealiziranja zločina.[73] Lang je umjesto toga otišao u Hollywood. Kao i u Sovjetskom Savezu, odobrena umjetnost postala je mješavina starog i novog, sve dotle dok je bila pretežno njemačka, premda to tridesetih godina nije ometalo redovite izvedbe djela ruskog emigranta Igora Stravinskog - kojega su u Sovjetskom Savezu ignorirali kao kozmopolitskog formalista - na njemačkom *koncertnom repertoaru.* I talijanska je opera zamijenila Wagnera u njemačkim kazalištima. Od deset najčešće izvođenih opera 1932.-1933., četiri su bile Wagnerove; 1938.-1939. Wagner je nestao, a prva tri mjesta zauzimale su talijanske opere.[74] Njemački književni klasici bili su dopušteni ako nisu bili Židovi ili

izrazito protunjemački; modernu su književnost podnosili ako je odgovarala standardnim temama nacionalističkog realizma. Njemačka klasična glazba bila je u velikoj milosti, osim djela njemačkih Židova. Beethovenov *Fidelio* režirali su prikrivajući poruku oslobođenja od tiranije. U najpopularnije skladatelje ubrajali su se Brahms i Bruckner. Poticala se i nova klasična glazba, primjerice, *Rekvijem za njemačke junake* Gottfrieda Müllera, prvi put izveden 1934. u čast njemačkih ratnih žrtava, i *Olimpijska mladež* Carla Diema, djelo uprizoreno za Olimpijadu u Berlinu 1936.[75] Međutim, takav strogi kanon umjetnosti pokazao se nemogućim zbog raznovrsnosti i širine njemačke kulture, kako stare tako i nove; prihvatljiva kultura određivala se ponajprije prema rasnim ili političkim kriterijima ili prema subjektivnim *"Führerovim načelima"*.

U svom negativnom aspektu kontrola kulture poprimala je mnogobrojne oblike, od izravne državne cenzure do samonametnute umjetničke šutnje. Isključenje je pogađalo cijeli kulturni spektar, od umjetnosti do zabave. Sovjetska cenzura uvedena je 1920., kada je Državno nakladničko poduzeće dobilo pravo na provjeru ideološke čistoće svih djela prije tiskanja. Službeno državno tijelo osnovano je 6. lipnja 1922. pod nazivom Glavna uprava za književne i nakladničke poslove odnosno ukratko Glavlit. Njezina je uloga isprva bila i politička i kulturna jer je morala sprječavati objavljivanje svih djela koja otkrivaju državnu tajnu, potiču pobunu i pozivaju na nacionalni ili vjerski fanatizam ili moralnu degeneraciju. Glavlit je izradio indeks zabranjenih knjiga, *Perečen,* koji je najprije obuhvaćao publikacije koje je trebalo držati u tajnosti, ali je zatim obuhvatio sve knjige od kojih je javnost trebalo zaštititi.[76]

Posebno tijelo, Glavna uprava za repertoar (Glavrepertkom) osnovano je 1923. radi cenzuriranja svih scenskih djela. Obje su uprave potpale pod Centralni komitet 1936. godine. U cijelom Sovjetskom Savezu osnovani su područni uredi, pa je 1939. cenzorska organizacija zapošljavala više od 6.000 osoba.[77]

Dvadesetih godina cenzore je zanimala zabrana svega što se nije smjelo gledati ili čitati. No u doba socijalističkog realizma bili su odgovorni i za "reformiranje" književnosti ili filma kako bi djela odražavala aktualnu partijsku liniju. Zabranjene knjige, sovjetske i strane, dospijevale bi na crnu listu, a primjerci bi se zaplijenili i predavali NKVD-u, koji bi ih svečano odlagao u zapečaćene prostorije. Količina koju je trebalo uništiti stalno se povećavala. Samo 1938,1939. povučena su iz prometa 16.453 naslova, a 24 milijuna primjeraka pretvoreno je u pulpu.[78] Cenzori su pročešljavali knjige u knjižnicama kako bi crnom tintom prekrili imena građana koji su pali u nemilost. Cenzori su bili nemilosrdno temeljiti. Jednoga dana u listopadu 1934. ustanovljeno je da jedan broj lista *Kolhoznik* u Kareliji sadrži materijal koji podliježe cenzuri. Cenzori su pohitali da povuku 1.900 primjeraka: 1.507 primjeraka konfiscirano je u seoskom poštanskom uredu, 300 na kioscima, 50 primjeraka već je bilo iskorišteno umjesto tapeta, a 12 za toaletni papir. Jedanaest pretplatnika nije htjelo predati svoj primjerak, pa su dobili službenu opomenu. Ostatak je spalila uprava cenzure.[79] Slabo obučeni ali vrlo budni cenzori nisu ništa prepuštali slučaju: pronalazili su kukaste križeve pregledom najnevinijih ilustracija; držali su novine prema svjetlu kako bi provjerili ne nazire li se pod Staljinovom slikom na poleđini stranice nekakva druga slika; jedan revni

cenzor javio je Moskvi kako se na Staljinovu portretu, objavljenom u jednom pamfletu u prosincu 1937., nedvojbeno nazire obris Mussolinija na rukavu i slabo vidljiva slova HITLER na prsima.[80]

Preinačenje knjiga, scenarija i slika bilo je isto toliko važno koliko i sama zabrana. Sukladno socijalističkom realizmu, cenzori su se morali pobrinuti za to da sve odražava jasnu i nedvosmislenu poruku "jednoumlja".[81] No bilo je uvijek prostora za dvosmislenost. Neke slike prikazane na izložbi "Industrija socijalizma" bile su povučene jer su uz portrete partijskih rukovodilaca sadržavale trivijalne detalje (premda to nije spriječilo izlaganje pohvaljene slike Nikolaja Denisovskog, koja je prikazivala Staljina, Molotova, Kaganoviča i Mikojana - komesara za trgovinu - kako razgledaju stolić sa ženskim toaletnim potrepštinama).[82] Bilo je lakše kontrolirati pisanu riječ; cenzori su sve pregledavali, unosili predložene promjene crvenom tintom, vraćali materijal nakladnicima i autorima, pa ga ponovno čitali prije objavljivanja kako bi provjerili jesu li unesene sve izmjene. Tek se tada dobivala Glavlitova "viza". Tog postupka nisu bile pošteđene čak ni knjige pisane u sovjetskom kanonu. U svakom izdanju *Cementa* bilo je malih promjena; Fadjejevljeva *Mlada garda,* objavljena 1945. godine, prerađena je na Staljinovu preporuku. Staljin je bio glavni neslužbeni cenzor Sovjetskog Saveza. On je dao smjernice i za odluku prema kojoj u duhu socijalističkog realizma knjige treba očistiti od svih prostota, svetogrđa, seksa i, po mogućnosti, spominjanja prirodnih tjelesnih funkcija. To jačanje čednosti bilo je dio opće politike "kultiviranja" tridesetih godina. Cenzori su 1935. dobili od Glavlita naputke "O

borbi za čistoću ruskog jezika" uz nalog za borbu protiv "prostih izraza i psovki".[83] Riječ *šljuha* (kurva) svedena je najprije na *š....,* pa je četrdesetih godina potpuno izbačena. Uklonjene su sve riječi za spolne organe; pokušaj da se igrom riječi četveroslovna ruska riječ *hren* podmetne za riječ *člen* (penis) otkrivenje i uklonjen.[84] Četrdesetih godina autori i nakladnici već su sami sebe cenzurirali kako ne bi dočekali neizbježno izbacivanje.

Cenzura u Njemačkoj razlikovala se od sovjetske u jednom važnom pogledu. Nije bilo pokušaja prepravljanja umjetničkih djela jer je sve što je trebalo zabraniti bilo po definiciji "kulturni boljševizam" ili židovsko ili strano. Kulturni proizvodi dijelili su se na prihvatljive i neprihvatljive. Neprihvatljive su zabranjivali ili uništavali. Goebbels je u ožujku 1933. naredio knjižničaru Wolfgangu Herrmannu da napravi crnu listu židovske, marksističke i nenjemačke književnosti. Popis je dostavljen svim učeničkim i studentskim udrugama u njemačkim srednjim školama i na sveučilištima. Upravo su studentski aktivisti *Deutsche Studentenschafta,* a ne suparnički Nacionalsocijalistički studentski savez, proglasili četverotjedni program kulturnog čišćenja od 12. travnja do 10. svibnja, koji je dosegnuo vrhunac masovnim spaljivanjem knjiga s crne liste. Knjige su zaplijenjene iz sveučilišnih biblioteka i knjižara; profesori koji su prosvjedovali bili su bojkotirani Završnog dana goleme lomače potpaljene su u Berlinu, Münchenu, Breslauu, Frankfurtu i Dresdenu, a gomile studenata, SA-ovaca i članova nastavničkih vijeća bacale su grješne knjige u plamen, uključujući drame i pjesme Bertolta Brechta, koji je već u ožujku 1933. napustio Njemačku i otišao u Austriju.

Brecht se u jesen te godine preselio u Dansku i ondje je napisao satiričku pjesmu *Spaljivanje knjiga*, posvetivši je piscu Oskaru Mariji Grafu, koji se tužio da je izostavljen s prvog popisa zabranjenih knjiga sastavljenog u ožujku 1933. Prve knjige koje su dospjele na lomaču bile su djela Karla Marxa.[85]

Cenzura obično nije bila tako nasilna, premda je bila primitivna. Goebbelsovo ministarstvo naredilo je izdavačima i knjižarima da uklone sve zabranjene knjige sa svojih popisa i polica. Ukinute su i protustranačke publikacije. Do travnja 1934. ukinuto je 1.000 listova, dok ih je 350 dobrovoljno prestalo izlaziti.[86] Sav objavljeni kulturni materijal, bez obzira na granu umjetnosti, odobravali su cenzorski odjeli svake komore ili stranačka Komisija za provjeru, čiji se nespretni *imprimatur* nalazio s unutarnje strane korica: "NSDAP nema prigovora na objavljivanje ove knjige".[87] Na lokalnoj razini komesari su nadzirali pokrajinska kazališta, koncertne programe i umjetničke galerije. U velikoj knjižnici münchenskog stranačkog stožera držali su sav zabranjeni materijal i evidentirali ga. Sva umjetnička djela bila su podvrgnuta cenzuri prije objavljivanja. Filmska je cenzura bila posebno temeljita; član odbora za filmsku cenzuru pratio je svaki dan snimanje svakog odobrenog filma. U lipnju 1935. Goebbels si je prisvojio pravo preglasavanja cenzora ako mu se ne bi svidio film što su ga odobrili. On je odgledao svako dovršeno filmsko djelo, a Hitler dobar dio. No i u takvim okolnostima dvosmislenost je mogla promaknuti cenzoru. Film koji se zbiva u srednjovjekovnoj Njemačkoj, *Splavarica Maria* Franka Wysbara, imao je sve prave sastojke - arijskog junaka koji otkriva svoju domovinu,

romantični povijesni ambijent - ali je gotov proizvod osuđen kao dekadentan jer je u filmu njemačka domovina bila pod stranom vlašću, a žena u koju je bio zaljubljen junak nije bila Njemica.[88] Strane su filmove cenzurirali ili zabranjivali prije javnog prikazivanja. Kako bi se spriječila svaka dvosmislenost, potaknuta raspravama o filmovima ili o umjetnosti, Goebbels je 26. studenog 1936. zabranio umjetničku kritiku. Tisak je smio objavljivati samo "umjetničke izvještaje" ili "razmišljanja o umjetnosti". Kritička ocjena umjetničke djelatnosti bila je dopuštena samo osobama s nacionalsocijalističkom "čistoćom srca i pogleda" koje će izreći ono što režim želi.[89]

U jednoj i drugoj diktaturi ukidanje slobode izražavanja nije se temeljilo na sustavu službene cenzure nego na fizičkom i psihološkom pritisku nad likovnim umjetnicima, piscima, redateljima i nakladnicima koji su prkosili vrijednostima službene kulture. U jednom i drugom režimu tisuće ljudi povezanih s kulturom i umjetnošću bile su žrtve čistki. Isključenje iz udruge ili komore ili odbijanje članstva u njima značilo je umjetničku smrt, no to nije moglo spriječiti ljude da potajno pišu ili slikaju, osim u slučajevima u kojima su sigurnosne službe i dalje pomno pratile što zabranjeni umjetnik radi. Poslije Staljinova napada na Šostakoviča 1936. uslijedio je val čistki, koji je pogodio sve skladatelje, likovne umjetnike, redatelje i filmske radnike optužene za "formalizam", premda je Šostakovič preživio. No prisilno ušutkivanje umjetničke djelatnosti općenito se primjenjivalo i prije. Djela dramaturga Nikolaja Robertoviča Erdmana, autora nekoliko uspješnih modernističkih drama dvadesetih godina, zabranjena su potkraj istoga desetljeća; Erdmana su uhitili,

prisilili da prizna kako je autor "kontrarevolucionarnih književnih djela" i prognali ga na tri godine u Sibir. Erdman se nije smio vratiti u Moskvu niti nastaviti rad, ali nisu ga smaknuli. Kako bi potvrdili njegovu književnu smrt, kasnije su ga angažirali za pisanje skečeva za NKVD-ovske ratnodopske varijetetske predstave.[90] Njegov zaštitnik, istaknuti kazališni režiser Vsevolod Emiljevič Mejerhold, nije bio te sreće. Osuđen kao formalist, pokušavao je tridesetih godina održati svoje eksperimentalno kazalište sve do njegova zatvaranja u siječnju 1938. Kao režimu nepoćudan, uhićen je u lipnju 1939. pošto su dva zatočenika u Lubjanki, jedan japanski komunist i jedan moskovski novinar, pod prisilom izjavili da je Mejerhold špijun francuske i japanske tajne službe. Tijekom preslušavanja iščeprkani su mu prijašnji prekršaji - poznanstvo s "neprijateljima naroda", potpora jednom trockističkom pjesniku i tako dalje - pa je nakon višednevnoga divljačkog premlaćivanja i prisilne besanice od šezdesetšestogodišnjeg Mejerholda napokon iznuđeno priznanje da je deset godina prije doista bio vođa antisovjetske, trockističke (i stoga avangardne) zavjere u sovjetskoj umjetnosti. Prvog veljače 1940. na tajnom sudskom procesu izjavio je da je nevin, hrabro povukao sva priznanja, a sutradan su ga strijeljali.[91]

Umjetničko preživljavanje u Sovjetskom Savezu pod Staljinom potpuno je ovisilo o nečijem hiru. Pisci Isaak Emanuelovič Babelj i Osip Emiljevič Mandeljštam uhićeni su i umoreni, ali većinu umjetnika koje je Mejerhold pod mukama naveo kao sudionike u zavjeri nitko nije šikanirao ako se Staljinu sviđao njihov rad - poput filmskog redatelja Sergeja Mihajloviča Ejzenštejna, koji je stalno bio u sukobu s umjetničkim vlastima ali je umro u krevetu 1948., ili

protuboljševičkog pisca Ilje Grigoreviča Erenburga, koji je 1921. godine uz Buharinovu pomoć otišao iz Rusije u Pariz, kratko vrijeme surađivao s Trockim, vratio se 1940. u Moskvu poslije pada Francuske i završio kao vodeći propagator i pjesnik sovjetskih ratnih uspjeha.[92] Najistaknutiji preživjeli umjetnik bio je dramaturg, pjesnik i romanopisac Mihail Afanasevič Bulgakov, koji je prema svom životopisu trebao prvi doći na red za čistku. Rodio se 1891. u Kijevu, završio medicinu i služio u sanitetu tijekom Prvoga svjetskog rata. Zatim se 1918. pridružio bjelogardijcima kao vojni liječnik, borio se u građanskom ratu na Kavkazu, i ostao neprijatelj boljševizma cijeloga života. Dvadesetih godina počeo se ponašati provokativno protuproleterski, s urednim leptir-kravatama, krutim ovratnicima, monoklom i beskompromisnom predanošću ruskim književnim tradicijama. Bulgakov je iskustvo iz građanskog rata pretočio u svoju jedinu uspješnu dramu, *Dani Turbinovih,* u kojoj istražuje složene pritiske koji prisiljavaju ljude da odaberu jednu ili drugu stranu, no zatim mu je zabranjen svaki rad.

Bulgakov je 1930. poslao hrabro pismo sovjetskim vlastima osuđujući grubo gušenje književne slobode i "helote, ulizice i preplašene puzavce" koji podilaze sovjetskom umjetničkom ukusu.[93] Tijekom tridesetih godina stalno je radio na djelima koja nisu nikada uprizorena ili objavljena; opsjednut strahom od smrti i stvarnošću stvaralačkog sužanjstva, doživio je 1934. živčani slom i pao u dulju depresiju. "Koliko god se trudiš da sam sebe prigušiš, teško je odložiti pero", izjavio je jednom prijatelju 1939. godine. Mučila ga je "skrovita želja da konačno svede svoje račune u književnosti."[94] Bio je

beskompromisni komentator sovjetske književne iskvarenosti, pa je 1938. napisao oštru satiru na sovjetski kulturni život, *Rikard I.*, u kojoj kulturni aparatčik Rikard Rikardovič angažira razočaranog autora da umjesto njega piše službenu književnost sve dok i njega ne zahvati čistka, pa pisac ostaje bespomoćan kao i prije, ali još jače moralno zatrovan.[95] No Staljin je Bulgakova i očaravao i odbijao, pa mu se 1939. ukazala nada, koju je dugo gajio, kako će moći nešto napisati o diktatoru kada su od njega zatražili da napiše dramu o Staljinovoj ranoj političkoj aktivnosti. Dovršio ju je u srpnju 1919. Poslije razmatranja petnaest naslova odabran je naslov *Batum*, prema imenu kavkaskog grada, kao najmanje sporan. Staljin je smjesta pročitao tekst i odbacio ga kao neprimjereno uljepšavanje svoje revolucionarne mladosti. Shrvan duševno i tjelesno, Bulgakov je naglo propao i umro u ožujku 1940. Nekoliko dana prije njegove smrti žena mu je obećala da će natipkati konačnu verziju romana na kojemu je radio od 1928. godine: "Neka se zna... neka se zna!", promrmljao je. Taj roman - *Majstor i Margarita* - objavljen prvi put 1966., pravi je epitaf sovjetskoj literarnoj represiji, fantastičan prikaz napetosti opterećene krivnjom između đavolske moći s jedne i neprirodne autorske šutnje s druge strane. Iz nepoznatih razloga sam je Staljin dopustio Bulgakovu da preživi, uništivši njegov umjetnički integritet i duševno zdravlje.

Uklanjanje umjetnika u Trećem *Reichu* nije bilo tako očito nepredvidivo. U prvom valu 1933. godine u Njemačkoj je eliminirana većina židovske i protustranačke umjetničke inteligencije. Umjetnici su morali režimu prisegnuti na odanost. U pismu upućenom u ožujku 1933.

predsjednik Pruske akademije umjetnosti zatražio je od svih članova da sa "da" ili "ne" odgovore jesu li spremni suzdržati se od svake protudržavne djelatnosti i lojalno surađivati s novim "nacionalnim kulturnim programom" što ga je nametnuo režim.[97] Niječno su, između ostalih, odgovorili romanopisci Thomas Mann i Alfred Döblin; iz Akademije je isključeno još četrnaest članova, uključujući skladatelja Arnolda Schönberga, njemačkog Židova. Židovskim umjetnicima zabranjena je svaka umjetnička veza s Nijemcima. Studenti koji su spaljivali knjige u svibnju 1933. zahtijevali su i da se svim židovskim piscima zabrani upotreba njemačkog pisma i da se zabrane svi prijevodi židovskih pisaca na njemački. "Židovi ne mogu biti tumači nijemstva", objavio je Goebbels 1933.[98] Sukladno odredbama Zakona o zapošljavanju u javnim ustanovama, otpušteni su uglavnom svi Židovi zaposleni u orkestrima, kazalištima, opernim kućama i umjetničkim galerijama. Kada je u studenom osnovana glazbena komora umjetnicima židovskog podrijetla bilo je zabranjeno učlanjivanje. Proces se nastavio tijekom tridesetih godina provjerom rodoslovlja svih registriranih umjetnika. Do 1938. isključeno je 2.310 glazbenika 1.657 likovnih umjetnika, 1.303 književnika i 1.285 filmskih i kazališnih umjetnika.[99] Naposljetku su svi preostali židovski umjetnici u Njemačkoj i oni zarobljeni u Europi poslije 1939. završili kao žrtve genocida. Židovske glazbenike u logorima nisu odmah ubijali, ali su ih prisiljavali da sviraju "njemačku" glazbu svojim tamničarima, premda su neki prkosno pisali vlastite skladbe na skrivenim komadima papira.

Kao i u Sovjetskom Savezu, bilo je i onih kojima je režim isprva ugađao, ali ih zatim isključivao ili ušutkivao.

Skladatelj Richard Strauss pozdravio je reorganizaciju glazbenika 1933., ali se ubrzo upleo u mrežu novoga političkog sustava. Zbog napetih njemačko-austrijskih odnosa zabranjen mu je nastup na Salzburškom festivalu 1934., a u ljeto 1935. zabranjena je izvedba nove Straussove opere na riječi prognanog književnika Stefana Zweiga, njemačkog Židova; tada je Gestapo presreo i Straussovo pismo Zweigu. Dva stranačka dužnosnika posjetila su Straussa kod kuće i rekla mu da ode u mirovinu "iz zdravstvenih razloga". Gustav Havemann, član Nacionalsocijalističke stranke i profesor na *Hochschule für Musik,* otpušten je s funkcije u glazbenoj komori zbog potpore modernističkom skladatelju Paulu Hindemithu te stoga što je bio na zlu glasu kao pijanac i ženskar; Friedrich Mahling, tajnik komore za tisak, otpušten je zato što je dopustio objavljivanje oglasa o Moskovskom kazališnom festivalu u jednom časopisu. Takvih je primjera bilo mnogo. Sve su te ljude zamijenile podobnije stranačke uzdanice.[100]

Slična je sudbina u književnosti zadesila ekspresionističkog pjesnika Gottfrieda Benna. Kao i Bulgakov, Benn je bio liječnik i služio je u ratu; i on se elegantno odijevao, uvijek u finom odijelu i kravati, prava antiteza protuburžujske boemštine svojega pjesništva. Njegovi estetski pogledi nisu se nimalo poklapali s gledištima kulturnog establišmenta Nacionalsocijalističke stranke, lebdeći između dubokog nihilizma i težnje za umjetničkom autonomijom. Doduše, duboko razočaran republikom, Benn je 1933. pozdravio novi *Reich* i njegovu opredijeljenost za čvrsti autoritet i rasnu čistoću. Nacionalsocijalistički intelektualci nisu mu vjerovali, pa su ga već 1934. napali zbog ekspresionističke degeneracije i

otvorenih veza s talijanskim futurizmom. U tisku se nagađalo da je Židov, pa je zbunjeni Benn upitao jednog prijatelja potječe li prezime "Benn" od židovskog "ben-", ali ga je prijatelj uvjerio da je to nemoguće.[101] "Vremena su postala tako mračna", pisao je prijatelju u siječnju 1938., "a svijet tako prazan, čovjek mora sve doživjeti sam, s lancem na vratima i šipkama pred umom i riječima."[102] U ožujku 1938. klevetničku kampanju okončalo je suhoparno službeno pismo spisateljske komore s obavijesti da je njegovo članstvo ukinuto i da ga čeka kazna ako nastavi pisati i objavljivati svoja djela.[103] Benn je potajno nastavio pisati žestoke napade na stranku i njezino kulturno barbarstvo i "zločinačko društvo", ali njegova djela ponovno su se počela objavljivati tek 1949.[104]

Službenu zabranu dopunjavala je opća autocenzura, primijenjena u vrlo mnogo oblika. Nakladnici i urednici obavljali su velik dio cenzorskog posla. Umjetnici su birali prihvatljive teme, stvarali manje ili tajno, ili šutjeli. Lezbijska pjesnikinja Sofija Jakovljevna Parnok objavila je svoju posljednju zbirku pjesama 1928. pod naslovom *Poluglasno* kako bi time odrazila službeno gušenje svojega pjesničkog djela, ali je do smrti 1933. napisala još stotinjak neobjavljenih pjesama.[105] Boris Leonidovič Pasternak prestao je pisati tridesetih godina i prihvatio se prevođenja; između ostalog, preveo je na ruski Shakespeareova *Hamleta* i Goetheova *Fausta.* Avangardni sovjetski arhitekti potpuno su prekinuli rad. Moglo se izabrati i izgnanstvo, ili samoubojstvo, premda je bijeg iz Sovjetskog Saveza bio rijetkost. Tisuće njemačkih intelektualaca i umjetnika napustilo je Njemačku od 1933. do 1939., većina u samom početku toga razdoblja. Iako otpušten kao nastavnik 1933.,

ekspresionistički umjetnik Max Beckmann ostao je u Njemačkoj do otvaranja Izložbe degenerirane umjetnosti, kada je "počašćen" izlaganjem dviju velikih slika. To ga je napokon uvjerilo da ode u Nizozemsku.[106] Izgnanstvo je donosilo osobnu sigurnost, ali su umjetnici time gubili utjecaj na kulturno poprište koje su napustili, a s druge strane pridonosili su slabljenju otpora i izazivanju ogorčenosti u onih koji su ostali. "Nikakvo strano nebo nije me čuvalo/Ničije strano krilo nije mi štitilo lice", pisala je ruska pjesnikinja Ana Andrejevna Ahmatova, čiju je lirsku poeziju Ždanov 1946. osudio kao djelo "poluredovnice, polubludnice".[107] Konačno rješenje bilo je samoubojstvo, premda se izrazito malo umjetnika ubilo. U mračnoj pjesmi objavljenoj 1939. Ahmatova zaklinje smrt ("Doći ćeš ionako - zašto ne sada? Kako li dugo čekam i čekam?"), ali živjela je do 1966.[108] Ernst Kirchner pao je u dugotrajnu depresiju kad je čuo da su za izložbu 1937., osim Beckmannovih, odabrali čak trideset dva njegova djela te da je 639 njegovih slika zaplijenjeno iz muzeja. Iz toga stanja spasio se metkom u srce 18. lipnja 1938., pošto je uništio drvene ploče za drvoreze i spalio preostale slike.[109]

Težnju za oblikovanjem kulture i kontrolom nad njom nije nimalo sputavalo uobičajeno razlikovanje "elitne umjetnosti" i narodne, masovne zabave. Nove klasike sovjetske i njemačke književnosti, glazbe i likovne umjetnosti trebali su svi čitati i diviti im se. Poslije objavljivanja romana *Daleko od Moskve* organizirani su sastanci u partijskim ograncima, tvornicama i uredima, na kojima su slušatelje poticali na izražavanje gledišta o kvaliteti i nedostatcima romana. Samo u prvoj godini tiskano je 150.000 primjeraka.[110] U Sovjetskom Savezu

objavljeno je 1950. godine fantastičnih 180 milijuna primjeraka proznih i pjesničkih djela.[111] *Hitlerjugend* i SA-ovci recitirali su i pjevali pjesme Gerharda Schumanna na stranačkim svečanostima i mitinzima. Kulturi se pristupalo kao vlasništvu cijele zajednice, kao dijelu njezina zajedničkog djelovanja i tkivu svakodnevnog života, a ne kao nečemu odvojenom od zajednice. U skladu s tom širom koncepcijom "kulture" i najneviniji oblik narodne zabave morao je zadovoljiti kulturne smjernice režima. Ljudi nisu bili nimalo slobodniji dok su slušali laku glazbu, odlazili u plesnu dvoranu ili gledali film negoli u knjižnici ili umjetničkoj galeriji.

Službeni stav prema *jazzu* najbolje pokazuje do koje se mjere kulturna ideologija primjenjivala u oblikovanju cijele kulturne sredine. Od početka tridesetih godina *jazz* su u Sovjetskom Savezu smatrali oblikom kulturne sabotaže, a ples koji je taj glazbeni žanr poticao buržujskom degeneracijom. Budući da je *jazz* očito bio vrlo popularan, osnovani su državni *jazz* orkestri koji su smjeli svirati samo umjerenu plesnu glazbu ili melodije bliske ruskim folklornim tradicijama. Nakon 1945. povezivanje *jazza* s američkim hladnoratovskim neprijateljem potaknulo je nova ograničenja, pa je 1949. zabranjena čak proizvodnja i prodaja saksofona.[112] *Jazz* je prolazio još gore u Hitlerovoj Njemačkoj, u kojoj su ga nazivali, uz popularne plesove poput tanga i charlestona, rasno degeneriranom "crnačkom glazbom" potpuno stranom njemačkom glazbenom ukusu. *Jazz* je 1935. zabranjen na radiju i na mnogim drugim mjestima, ali je bila dopuštena "raskužena" plesna verzija s violinama i violončelima, s naglaskom na melodioznosti i izbjegavanjem disonantnih tonova i "provokativnih

ritmova".[113] Na posebnim javnim glazbenim natječajima pokušavali su razviti izrazito njemačku plesnu glazbu, koja bi omogućila blagu i doličnu zabavu u njemačkom stilu, pa je Goebbels osnovao Njemački plesni i zabavni orkestar koji je svirao dopuštenu glazbu na radiju.[114] U jednoj i drugoj diktaturi slušanje ili sviranje autentičnoga, disonantnog, sinkopiranog *jazza* bilo je čin političkog prkosa.

Ta su mjerila prenesena na rastuće područje filma i radija. Oba su režima pridavala posebnu važnost radioemisijama. Radio se pojavio u Sovjetskom Savezu već 1919., a redovito emitiranje započelo je 1924. Broj radiopostaja povećao se 1933. na šezdeset, a 1940. na devedeset; broj prijavljenih prijamnika stalno se povećavao u istom razdoblju, sa 1,300.000 na 7,000.000. U razdoblju socijalističkog realizma radiostanice su redovito emitirale glazbu (približno tri četvrtine svih emisija), čitanje klasičnih tekstova, drame i političke odgojne programe, sve pod budnim okom Glavlita.[115] Radioemisije u Njemačkoj počele su 1923., pa se do 1933. pojavio velik broj malih lokalnih stanica koje je, ne prestrogo, nadziralo Radijsko društvo *Reicha* (RRG, *Reichsrundfunkgesellschaft*). Goebbels je centralizirao cijeli sustav pod kontrolom svojega ministarstva. U srpnju 1933. ovlasti RRG-a su povećane i Društvo je došlo pod nadzor Odjela za radioemitiranje Ministarstva za promidžbu. Svaku lokalnu postaju moralo je politički potvrditi Ministarstvo unutarnjih poslova, a kvalitetu i podobnost emisija pratilo je njezino kulturno vijeće. Nacionalne programe uređivao je Eugen Hadamowsky, koji je radio smatrao promidžbenim sredstvom za oblikovanje karaktera i volje njemačke

nacije".[116] Prema jednom dužnosniku, parametri radioemitiranja bili su određeni riječima "njemački", "rasa", "krv" i "Volk".[117] No i u Njemačkoj su 70% programa zauzimale glazbene emisije, kombinacija klasične i lake glazbe, koja je, prema Goebbelsu, morala biti "ugodna i pristupačna". Kako bi brzo povećao broj radijskih slušatelja režim je organizirao masovnu proizvodnju jeftinog "narodnog prijamnika" *(Volksempfänger).* Proizvodnja je počela u svibnju 1933. s prvim tipom - VE301 ili "30. siječnja", u čast dana kada je Hitler postao kancelar - koji se prodavao za 76 maraka; manja, kompaktna verzija pojavila se na tržištu 1938. po maloprodajnoj cijeni od 35 maraka. Broj prijavljenih prijamnika povećao se sa 4,5 na 15 milijuna 1941.[118]

I film je bio nadasve važan za razvoj prihvatljive masovne kulture, osobito s pojavom zvuka početkom tridesetih godina (premda je to manje utjecalo na kinematografiju u Sovjetskom Savezu, u kojem su se 1934. na samo 1% od 30.000 projektora u zemlji mogli projicirati zvučni filmovi, pa su se nijemi filmovi proizvodili još četrdesetih godina).[119] Broj kinematografa u Sovjetskom Savezu - često su to bile obične drvene barake s prenosivim platnom - porastao je sa 17.000 1927. godine na 31.000 desetljeće poslije, a broj gledatelja se potrostručio. U cijelom Sovjetskom Savezu bilo je 1952. godine 49.000 projektora, čak u najudaljenijim dijelovima tundre, premda je prosječni sovjetski građanin do 1950. još odlazio u kino samo šest puta na godinu.[120] Važnost koja se pridavala kinematografiji u doba socijalističkog realizma nije se temeljila samo na službenoj tvrdnji kako se "filmom lako prenose ideološke vrijednosti". Sovjetski su filmovi trebali i

zabaviti i odgajati, biti "100% ideološki ispravni i 100% komercijalni".[121] Glazbeni filmovi, komedije i povijesne drame uvelike su nadmašili broj filmova s tvorničkim ili kolhoznim temama, na koje je otpalo samo 9% filmova snimljenih od 1933. do 1940. No temeljita filmska cenzura tridesetih i četrdesetih godina ipak je smanjila opseg zabave, a producenti su se mučili da pronađu scenarije i ambijente koji će zadovoljiti stroge socrealističke zahtjeve. Film *Tekuća vrpca smrti* režisera Ivana Aleksandroviča Pirjeva o pogubnom zapadnom kapitalizmu trebalo je preraditi četrnaest puta. Dvadesetih godina snimalo se približno 120 filmova na godinu; pod Staljinom, koji je gledao svaki snimljeni film, broj se tridesetih godina smanjio na prosječno 35 na godinu, četrdesetih godina na 25, a 1951. snimljeno je samo 9 filmova. Otprilike 2.700 svakovrsnih filmova snimljenih do 1935. godine, uključujući žurnale, bilo je zabranjeno. Strani su filmovi gotovo potpuno nestali: 1927. svakog se tjedna prosječno prikazivalo jedanaest sovjetskih i dvadeset stranih filmova; to se 1937. svelo na samo jedanaest sovjetskih filmova.[122] Kratki je preporod uslijedio od 1945. do 1950., kada su sovjetskim gledateljima dopustili da gledaju nekoliko romantičnih njemačkih filmova (i jedan jedini film o Tarzanu) iz. Goebbelsova osobnoga filmskog arhiva u Berlinu. Njemačka glamurozna i romantična ratnodopska melodrama, *Djevojka mojih snova,* bila je najgledaniji film 1947.[123]

I pod Hitlerom film je trebao razonoditi i odgojiti. Kao i organizatori sovjetske kinematografije, Goebbels je shvaćao da film "ispunjava političku funkciju" i da je "idealno sredstvo utjecaja na mase". On je shvaćao i da film mora

zabaviti, pa se samo približno 14% od ukupno 1.094 snimljena filma svodilo na otvorenu propagandu; prosječno 47% filmova snimljenih od 1934. do 1940. bile su komedije. Država je naručila tek 96 filmova sa snažnijom ideološkom porukom.[124] Samo je Hollywood 1933. bio ispred Njemačke po veličini i tehničkim kapacitetima, a Njemačka je već imala i mrežu kinematografa diljem zemlje i golemu, stalnu filmsku publiku. No broj gledatelja ipak se povećao još četiri puta od 1933. do 1944., kada je prosječni Nijemac odlazio u kino 14,4 puta na godinu za razliku od samo 4 odlaska 1933.[125] Službenim "filmskim danima" promicao se odlazak u kino, a u sela daleko od kinematografa dolazila su pokretna kina. *Hitlerjugend* je organizirao posebne "omladinske filmske dane" za prikazivanje didaktičkih filmova jednom na mjesec u nedjelju; 905 predstava 1935. povećalo se 1942. na više od 45.000.[126] Broj stranih filmova naglo se smanjio, uključujući komedije i lagane ljubavne priče, jer ih nisu mogli cenzurirati u svakom stadiju proizvodnje kao filmove snimljene u Njemačkoj: 1933. prikazana su 64 američka filma, ali samo 39 četiri godine poslije i pukih 5 filmova 1940. Filmovi snimljeni u Njemačkoj prije 1933. nisu službeno odobreni, pa su nestali i iz privatnih kinematografa, osim nekoliko filmova o herojskim zrakoplovnim i planinarskim pothvatima.[127] Jedina je iznimka bio film *Zora,* snimljen 1932. a prikazan u Berlinu 2. veljače 1933. ushićenom gledateljstvu i oduševljenom Hitleru. Tema filma je žrtvovanje u ratu, a radnja se zbiva u njemačkoj podmornici osuđenoj na propast: "Možda mi Nijemci ne znamo kako treba živjeti", napominje glavni

junak mornar, svojoj majci, "ali znamo kako treba umrijeti, to znamo nevjerojatno dobro."[128]

Kombinacija zabave i poduke u popularnim filmovima koji su se prikazivali u jednoj i drugoj diktaturi trebala je privući gledatelje određenim društvenim vrijednostima ne odbijajući ih filmskim prodikama. To je podrazumijevalo vrlo brižljiv i promišljen proces ideološke selekcije, prilagođavanja i preradbe, premda umjetnički uspješni završni proizvod nije morao ostavljati taj dojam. Evo jednog primjera: u jednoj i drugoj diktaturi uloga žene izvan kuće i u kući morala je strogo odgovarati režimskim smjernicama, premda su te smjernice odražavale spolne stereotipe koji, dakako, nisu bili ograničeni samo na te dvije diktature. Poslije slobodnijeg raspoloženja dvadesetih godina u oba sustava prevladao je novi puritanizam. Glumice se nisu smjele oskudno odijevati niti se ponašati neskromno ili nemoralno; umjesto toga, morale su pokazivati zdrave nagone i umjerenu sentimentalnost. Filmovi o složenim dilemama obiteljskog života (*Dvije majke* 1931. o moralnim problemima posvojenja, ili *Pet žena* 1930. o silovanju u obitelji) zabranjeni su u Sovjetskom Savezu na zahtjev javnosti kao "neproleterski". Redateljica Esfir Iljinična Šub, koja je 1932. režirala uspješan film, KŠE *(Komsomol - šef elektrifikacii)* o mladim komunistima i njihovoj pomoći u elektrifikaciji Sovjetskog Saveza - mladići proizvode generatore, a djevojke žarulje - pokušala je godinu dana poslije režirati film jednostavnog naslova Žene, ali je scenarij odbijen kao društveno prezamršen. U socrealističkim djelima žena je mogla pridonositi gradnji komunizma, ali samo pod vodstvom (obično starijeg) muškarca i sve dotle dok time ne

zanemaruje ili trivijalizira svoju ulogu majke. *Uspavanka,* film režisera Dzige Vertova (Denisa Arkadjeviča Kaufmana), snimljen 1937. godine, završava primjereno s pojavom samoga Staljina kao ikoničkoga očinskog lika.[130] U filmu *Član vlade* režisera Aleksandra Grigorjeviča Zarhija iz 1939. i u vrlo uspješnoj filmskoj bajci *Svijetli put* (prvobitni naslov, *Pepeljuga,* promijenjen je na Staljinov prijedlog) Grigorija Vasiljeviča Aleksandrova iz 1940. junakinje su skromne sovjetske žene, jedna u kolhozu, druga bivša sluškinja i radnica u industriji tekstila, koje svladavaju sve zapreke uz pomoć mirnih i sposobnih muškaraca (poljoprivrednog radnika, partijskog sekretara, inženjera), raskrinkavaju sabotere (agronoma ubojicu u kolhozu, podmetača požara u tvorničkom skladištu), pa obje kao u bajci nakraju postaju zastupnice u Vrhovnom sovjetu.[131]

Njemački filmovi o mjestu žene snimljeni nakon 1933. nisu zanemarili ulogu radne žene, ali su obično rješavali dileme povezane s napetošću između obitelji i profesije standardnim romantičnim ili komičnim sredstvima. U popularnoj ratnodopskoj romantičnoj priči *Velika ljubav,* snimljenoj 1942. po državnoj narudžbi, slavna estradna zvijezda, zaokupljena sama sobom, zaljubljuje se u pilota ratnog zrakoplovstva i odriče se svojih romantičnih čežnja i hrabro ga šalje natrag u njegovu eskadrilu pjevajući "Svijet neće stati zbog toga".[132] Kao u sovjetskim filmovima, u brojnim filmovima radnu ženu podržava muškarac u dilemama povezanima s njezinom novom ulogom ili s novom tehnologijom. U filmu *Žena na raskrižju,* snimljenom 1938., liječnicu u propalom braku spašava stariji profesor medicine, koji je uzima pod svoje okrilje i

pomaže joj da stekne odlučnost i optimizam. U filmu *Nemoguća žena,* snimljenom 1936., istražuje se dvojaki položaj profesionalne žene; u filmu razdražljivu usidjelicu, koja vodi neuspješnu tvrtku, uslužni inženjer spašava od komercijalne propasti i života bez ljubavi.[133] Malo se filmova bavilo realističnim dilemama poput filma *Osam djevojaka u čamcu* iz 1932., u kojemu trudna studentica želi pobaciti, ili filma *Sanjalačka usta,* snimljenog iste godine, u kojemu se preljubnica ne može pomiriti s gubitkom ljubavnika pa se utapa.[134] Nakon 1933. žene postaju korisne članice društva kao majke, radnice ili poljoprivrednice, ali ne mogu ući u potpuno muški *Reichstag.* Bježanje od stvarnosti i sentimentalnost njemačke kinematografije poslije 1933. ostavili su žene izvan politike, dok se u sovjetskim filmovima partijska politika - čak i u utopijskom žanru tridesetih godina - prikazivala kao dio životnog tkiva i za muškarce i za žene.

Narodna kultura nije ni u jednoj ni u drugoj diktaturi bila ograničena na pasivno slušanje radija ili gledanje filmova. Obje su diktature htjele razviti pozitivne oblike amaterskog sudjelovanja u kulturi onih ljudi koji nisu bili profesionalni umjetnici. Amaterskom ili "narodnom" kulturom održavao se populistički ideal prema kojem kulturu ne nameće sustav već ona kolektivno pripada narodu. Narodne kulturne inicijative morale su također zadovoljavati mjerila službene umjetnosti, jer bi nenadzirane otvarale mnogo prostora za subverziju ili izrugivanje, no za mnoge koji su svojevoljno sudjelovali u stvaranju vlastite kulture, organske spone između politike, umjetnosti i društva rijetko su bile shvaćene kao nametanje ili ograničenje, pa su u mnogim slučajevima, možda i u

većini slučajeva, primali ideološke ciljeve službene umjetnosti s odobravanjem ili su ih oponašali. Gradnja "narodne" kulture bila je dvosmjerni proces - ni monolitno diktiran niti nekontrolirano spontan, već mješavina jednog i drugog.

Taj je proces više napredovao u Sovjetskom Savezu, u kojem je javni kulturni život bio premalo razvijen prije revolucije. Komunisti su općenito bili neskloni naslijeđenoj narodnoj tradiciji i arhaičnim obredima, koji su se zadržali u velikom dijelu Rusije nakon 1917. Sovjetska narodna kultura razvila se kao neposredna posljedica prilika nakon revolucije, pa i tamo gdje je ostala simbolično vezana za predrevolucionarne kulturne oblike. U Sovjetskom Savezu bilo je 1952. godine 123.000 domova kulture u kojima su lokalne skupine mogle uvježbavati i prikazivati drame, zborne pjesme i koncerte, raspravljati o najnovijem romanu ili organizirati pjesnička natjecanja. Pod Staljinom je tridesetih godina došlo do preporoda narodne glazbe i narodnih pripovijetki, ali sada izraženih u prepoznatljivo komunističkom obliku. Narodna glazba poprimila je oblik popularne, melodične, revolucionarne ili domoljubne "masovne pjesme", pa su se pojavile tisuće takvih pjesama. Državni narodni orkestar, osnovan 1936. godine, održao je u četiri godine 571 koncert diljem Sovjetskog Saveza. Broj lokalnih folklornih zborova i orkestara stalno je rastao, pa je do 1940. proizvodnja balalajki dostigla milijun i pol na godinu.[135] Folklorni pjesnici postali su nacionalne zvijezde. Kazah Džambul Džabajev nastupio je pred samim Staljinom, pa su njegove pretjerane hvalospjeve velikom vođi i komunizmu objavili diljem zemlje (premda je naknadno dokazano da je pjesme sastavio jedan ruski

novinar, koji je angažirao stvarnog ali nepismenog Kazaha da odigra ulogu narodnog genija).[136]

Tridesetih godina s folklorne baštine prenesene tradicijom skinuto je praznovjerno i pogansko ruho, pa se folklor polako pretvorio iz usmene tradicije u pisanu književnost. U Društvu sovjetskih pisaca osnovana je folklorna sekcija pod vodstvom istaknutog stručnjaka za folklor Jurija B. Sokolova, koji je 1931. tvrdio kako bi narodne pripovijetke i pjesme također trebalo "sustavno klasno usmjeravati".[137] Folklor je diljem Sovjetskog Saveza podvrgnut stalnom političkom nadzoru kao i sve ostale umjetničke grane. Prvi svezak Sovjetske narodne književnosti, zbirka uzbečkih epskih pjesama o revoluciji i njezinim vođama, objavljena je 1935. pod naslovom *Stihovi i pjesme istočnih naroda o Staljinu.* Prigodom obilježavanja dvadesete obljetnice revolucije objavljena je 1937. prva antologija sovjetskih narodnih pripovijedaka, *Stvaralaštvo naroda SSSR-a.* Marfa Semjonovna Krjukova, najpoznatija ruska izvođačica folklornih pjesama, nazvala je sovjetske pjesme *novini* (nove pjesme). Njih su uglavnom skladali (ali ne uvijek i zapisivali) obični seljaci, vojnici ili radnici, pa bi ih zatim transkribirali sovjetski folkloristi. U te su se pjesme ubrajale i *biline,* epske tužaljke, te *častuške,* šaljive pjesmice, obje sa sovjetskim sadržajem. Jedna od prvih *bilina,* objavljena u *Pravdi* 1936., bila je "Tužaljka za Kirovim". Kasnije su pjesme otvoreno kombinirale drevne i moderne elemente: "Ne govori to proročanska ptica/već sovjetski radio", "Zvijezde su s neba pale/na naše selo/Naše seoske kuće/rasvijetlila je električna struja."[138]

Stapanje starog i novog bilo je očito i u širenju narodnog kazališta, koje se također poslužilo seoskom i varoškom

tradicijom obrednih poklada. Dvadesetih godina diljem Sovjetskog Saveza pojavile su se brojne amaterske dramske družine, koje su prikazivale revolucionarne bajke ili promicale partijsku propagandu. Prema procjenama, 1931. godine bilo ih je već 15.000, a privlačile su možda i sto milijuna gledatelja na godinu. Zbog dva milijuna sudionika kazalište je doista postalo istinski populistički medij. Država je 1932. organizirala Olimpijadu autonomne umjetnosti, pa je za tu prigodu odabrano više od stotinu kazališnih skupina i pjevačkih zborova kao najboljih predstavnika amaterske umjetnosti. Teme su potjecale iz svakodnevnog života izvođača: kolektiv građevinara iz Minska prikazao je "Petogodišnji plan u četiri godine", a tvornički ansambl iz Ižorska igrokaz "Ugljen". Tridesetih godina družine su postale ambicioznije i profesionalnije, pa je 1938. pobijedio moskovski kazališni kružok koji je izveo dramu *Malograđanin* Maksima Gorkog.[139] Narodno kazalište prilagođavalo se lokalnim uvjetima u svakom dijelu države. Iz Moskve se 1935. uputilo Putujuće arktičko kazalište na turneju po najudaljenijim i najnenaseljenijim krajevima duž arktičkog kruga, te izvelo 400 predstava u dvije godine. U dalekoj Igarki lokalni entuzijasti zatražili su dozvolu za osnivanje vlastitog kazališta, pa su se, poslije tečaja u Moskvi, vratili i osnovali najsjeverniju kazališnu kuću na svijetu. Ankakemen, pripadnik plemena Čukča na dalekom sjeveru, napisao je dramu na svom jeziku. U Burijatsko-Mongolskoj Republici, na obalama Bajkalskog jezera, redovito se prikazivala mongolska verzija Shakespeareova *Kralja Leara* zbog velike tematske sličnosti s lokalnim folklorom. Uz sovjetska djela izvodio se vrlo često i Shakespeare. Dramska družina Moskovske tvornice

gume izvela je *Ukroćenu goropadnicu* više od stotinu puta.[140]

U Njemačkoj je sudjelovanje javnosti u umjetničkim djelatnostima pošlo drugim smjerom. Ondje je već postojala ustaljena tradicija aktivne amaterske kulture. Njemački pjevački savez imao je 800.000 članova diljem zemlje. Čitateljska društva, kazališne družine i amaterski glazbenici morali su poštovati ograničenja glede sadržaja koje su smjeli izvoditi ili čitati, ali nisu morali izvoditi revolucionarne moralitete. Postojala su i folklorna društva i orkestri, ali je njemačka publika već tridesetih godina bila previše urbanizirana i previše izložena modernim oblicima zabave, pa je folklor imao samo drugorazrednu ulogu u promicanju narodne kulture. Pojavio se i oblik pučke nacionalsocijalističke poezije, koju su uglavnom pisali profesionalni pjesnici; 1941. objavljen je izbor pjesama pod naslovom *Führeru. Riječi njemačkih pjesnika,* između ostaloga s ulizivačkim stihovima njemačkog romanopisca Willa Vespera, jednog od najplodnijih pisaca njemačkih "novih pjesama". U jeziku velikog dijela ulagivačkog pjesništva bili su prisutni jaki folklorni elementi (teme uskrsnuća, otkupljenja, patnje, svladavanja poteškoća) i folklornih stilskih figura (sunce, priroda, snaga, vidovitost itd.).[141] Mediji su redovito objavljivali primjere amaterskih pjesmica koje su slavile režim, ali to pjesništvo nije imalo službenu potporu niti je bilo tako popularno kao u Sovjetskom Savezu.

Neuspjeh u stvaranju izrazito nacionalsocijalističke narodne kulture bio je očit u kazalištu. U prvim godinama novog *Reicha* napisane su stotine drama o usponu i pobjedi nacionalsocijalizma; mnoge od njih napisali su amateri,

simpatizeri stranke. Nazivali su ih zajedničkim imenom *"thing* -drame" *("thing"*- "sudište, mjesto okupljanja, skupština" na norveškom) i brigu o njima vodio je Savez za kazališta na otvorenom i narodna kazališta, osnovan u srpnju 1933. radi nadziranja izvedbi amaterskih kazališnih družina. Od listopada 1933. te su družine smjele izvoditi drame samo sa službenom dozvolom. Savez je poticao *"thing"*-kazalište i angažiranje velikog broja glumaca i još brojnijih korova (poput onih u antičkoj drami) kako bi se time namjerno naglasio karakter kolektivne drame. Iste godine Radna je fronta organizirala natječaj na koji je prispjelo 489 drama i 694 zbornih djela, sve za masovne glumačke ansamble.[142] Osnivane su i posebne dramske zajednice za uprizorenja dramskih spektakla kao oblika narodnih svečanosti. Goebbelsovo ministarstvo namjeravalo je premrežiti Njemačku sa 400 posebnih amfiteatara na otvorenom za izvođenje novih drama. Same drame svodile su se na njemačko nacionalističko fraziranje, ali su postizale učinak kolektivnim korskim dionicama i sinkroniziranim stupanjem glumaca, utjelovljujući novi organsku zajednicu i njezine ideale rasnog bratstva. Kao i heroizam socrealističkih drama, heroizam ovih drama bio je plošan i dosadno uporan, ali je nadasve morbidna tema smrti i uskrsnuća *(Mrtvački ples* i *Njemačka muka* najpoznatiji su i najčešće izvođeni primjeri) jedinstven proizvod nacionalističkog realizma.[143] Goebbels je ipak 1935. obustavio potporu, raspustio Dramske zajednice i zabranio korski recitativ. Thing-drama je nestala. Gubitak stranačkog pokroviteljstva možda je bio posljedica jakih religioznih metafora, stalnih pozivanja na weimarsku dekadenciju i uprizorenja koje je podsjećalo na ekspresionističke ili

nezavisne radničke drame iz dvadesetih godina. *Njemačka muka* skinuta je s repertoara zbog svojega izrazitog pacifizma, premda je 1934. dobila državnu nagradu. Otvorene političke teme nisu po službenom mišljenju bile prikladne za puku zabavu. Propast *thing*-kazališta poklopio se s nestankom herojskih filmova o borbi SA-a.[144]

U Njemačkoj su mnogo više sudjelovali u političkom teatru. Ideju o "estetiziranoj politici" prvi je put 1936. formulirao njemački marksistički filozof Walter Benjamin kako bi objasnio privlačnost nacional-socijalizma kao masovnog pokreta. Godinu dana poslije, u satiričnoj pjesmi povodom Goebbelsove odluke o zabrani umjetničke kritike Brecht je opisao Treći *Reich* kao golemu pozornicu ili filmski set s Hitlerom kao "glavnim glumcem *Reicha":* "Režim/Silno voli kazalište/Njegovi su uspjesi/Uglavnom na kazališnom planu."[145] Logikom kojom je definirao umjetnost kao politiku, režim je definirao politiku kao umjetnost. Tridesetih godina *Reich* su pokatkad uspoređivali sa sveukupnim umjetničkim djelom *(Gesamtkunstwerk).* Sveprisutna predodžba društvenog "tijela" u utopijskom jeziku režima ponavljala se u promicanju modernih prikaza idealnog tjelesnog oblika u umjetnosti.[146] Nacionalsocijalistička koncepcija organske i kolektivne prirode društvenog i političkog sustava vidljivo se isticala estetskim prikazom pokreta: posvuda prisutne zastave, uniforme, festivali, mitinzi, filmovi i - povrh svega - golemi, svečani, brižljivo planirani repertoar prema obrednom kalendaru režima.

Nacionalsocijalističku godinu obilježavale su četiri glavne obredne prigode i niz manjih priredbi, koje je organizirao Ured za svečane igre, rekreaciju i proslave. Prvi

svibanj slavio se diljem Njemačke kao praznik rada u najširem smislu i kao "Dan nacionalnog bratstva". Žetvene svečanosti slavile su se svake jeseni u donjosaskom gradu Bückleburgu s morem zastava i narodnih nošnji te u prisutnosti Hitlera.[147] Svake godine u rujnu održavao se godišnji stranački miting u Nürnbergu. Zbog veličanstvene inscenacije i složenog obreda nürnberški su mitinzi bili središnji događaj u stranačkoj političkoj umjetnosti. Arhitekta Alberta Speera pozvali su 1937. da za godišnji kongres kreira estetski spektakl koji će zasjeniti sve prethodne mitinge. Speer je postavio 130 protuzrakoplovnih reflektora u razmacima od 40 metara oko stadiona Zeppelin. Time je dobio "katedralu svjetla" koja se protezala više od 6.000 metara u visinu. Predstava je namjerno uprizorena u noći kako bi se prikrio manje estetski izgled tisuća postarijih i podebljih stranačkih dužnosnika, pa su mnoštvo na stadionu, tisuće zastava, trubači i visoki podij s izdvojenim likom *Führera* proizveli spektakl izvanredne teatralne snage.[148] Po danu, usprkos gotovo neprekidnoj kiši, koreografirane povorke koje su stupale na stadionu, povici *Sieg Heil*, stapanje smeđe, crne i crvene boje na cijelom stadionu i strogo poštovani obredi oslikali su pokret i njegovu kolektivnu volju mnogo bolje negoli dosadni i bombastični govori. Simbolika je namjerno i lukavo iskorištena za iskazivanje politike. Možda je značajna činjenica to što je sam Speer odlučio stupiti u Nacionalsocijalističku stranku 1931. tek pošto je promatrao SA-ovce kako žustro stupaju ulicom.[149]

Četvrta godišnja proslava bila je možda najteatralnija. Od 1926. godine članovi stranke okupljali su se svakog 8. studenog u Münchenu kako bi sutradan odali počast palim

"mučenicima" pokreta koji su poginuli od policijskih metaka 9. studenog 1923., na dan Hitlerova *Putscha* u Bavarskoj. Pobunu su svake godine uprizorili kao pantomimu. Hitler je 1935. odlučio ekshumirati mučenike i ponovno ih pokopati u Hramu slave usred Münchena. Arhitekti su trebali kreirati šesnaest brončanih sarkofaga s obrednim zastavama. Na putu kroz središte Münchena do Feldherrnhallea, mjesta gdje su pučisti ubijeni, bili su postavljeni stupovi sa zapaljenim uljanicama i velikim crvenim zastavama. Sarkofage su noću provozili ulicama, osvijetljenim bakljama, u pratnji članova stranke sa zastavama te uz prigušeni zvuk stotine bubnjeva. "Herojska simfonija", pisalo je u stranačkom glasilu.[150] Sarkofazi su sutradan položeni u novoizgrađeni hram praćeni dugim i brižljivo izvježbanim završnim obredom koji je trebao zaokružiti noćnu predstavu. Ispred povorke stranačkih vođa nosili su "krvavu zastavu", zastavu iz prvobitne povorke, natopljenu krvlju pučista, najvažniju i najsvetiju relikviju stranke. Kada je povorka stigla do hrama, teatralni učinak naglasila je pojava Hitlera, gologlavog i jednostavno odjevenog, koji je ušao u svetište kako bi nijemo odao počast mrtvima. Dvodnevna je ceremonija snimljena i puštena u optjecaj u proljeće iduće godine pod naslovom *Za nas,* kako bi cijela Njemačka mogla gledati političku predstavu.

Te kolektivne drame ponavljale su se u manjem omjeru diljem Njemačke. Upravo ti elementi, beskrajno krojenje javnog političkog života, sveprisutni simbolizam, retorika, te stapanje glazbe, poezije, filma i kazališta s političkim obredom stvorili su istinsku, aktivnu narodnu kulturu koja je bila neposrednija i svrsishodnija od *thing*-kazališta. To je

očito nalikovalo na kolektivnu političku kulturu Sovjetskog Saveza, koja je primjenjivala istu mješavinu režirane političke predstave i masovnog sudjelovanja. Pukim slučajem ključne predstave iz komunističkog kalendara odigravale su se također u svibnju i studenom: 1. svibanj kao Dan rada i obrane te 7. studeni, obljetnica boljševičke revolucije. Kao u Njemačkoj, bilo je i mnogo manjih svetkovina - Dan Crvene armije, Staljinov rođendan itd. U Sovjetskom Savezu obredi i svečanosti bili su ugrađeni u svakodnevni život partije i stanovništva te su, kao u Njemačkoj, bili spoj umjetničkoga političkog prikaza i kulturnog sudjelovanja. Političke proslave obilježavali su nastupi zborova i orkestara, recitacije i partijski govori. Godišnje prvosvibanjske povorke nisu bile tako raskošno koreografirane i sakralizirane kao njemački mitinzi, ali su do tridesetih godina porasle do spektakularnih razmjera. Jedan engleski posjetitelj, koji je 1936. pratio povorku u Lenjingradu, najprije je promatrao pet sati 40.000 vojnika i mornara, a zatim tisuće radnika, sportske klubove, pionire, studente i članove sindikata s crvenim zastavama i transparentima, kako ulaze marširajući na Uricki trg ispred Zimskog dvorca i izlaze s njega. U povorci su bili i operni pjevači, romski ansambli, akrobati, gimnastičari itd. Navečer je lenjingradsko nebo osvijetlio vatromet, a ljudi su plesali na ulicama. Godinu dana prije Speera, središte grada bilo je osvijetljeno protuzrakoplovnim reflektorima.[152]

Staljinističke političke predstave podsjećaju na karneval. U tim predstavama nije bilo svečane komemorativnosti i morbidnosti nacionalsocijalističkih obreda. Njihov je cilj bio uključiti cijelo stanovništvo u povremenu, raskošnu, vizualno uzbudljivu proslavu revolucionarnih uspjeha i

ukinuti granicu između gledatelja i umjetnika. Taj je proces bio dublji negoli u Njemačkoj, gdje su se sudionici u političkom kazalištu često odvajali od publike premda su iz nje potjecali. Engleski posjetitelj na prvosvibanjskoj proslavi u Lenjingradu shvatio je da "nema promatrača" jer su svi bili "aktivni sudionici".[153] Dvadesetih godina javne svečanosti bile su nužno sredstvo za oslobađanje revolucionarnog zanosa. U okviru Agitpropa Centralnog komiteta osnovana je Centralna komisija za praznike radi nadziranja javnih događaja. Ti su se događaji razlikovali od seljačkih poklada, *maslenica,* prigoda za neumjereno pijanstvo i bestidno ponašanje.[154] Od samog početka na glavnim socijalističkim proslavama trebalo je poštivati određeno dostojanstvo i ozbiljnost, ali je bilo mnogo manjih "karnevalskih" predstava na kojima su kazalište, filmovi, glazba i ples ispremiješani bez repa i glave s političkim prikazima i partijskom propagandom. Dvadesetih godina veliki su napori uloženi kako bi se u tvornicama i zadrugama angažirala kulturna društva u planiranju i oblikovanju javnih svečanosti. Nadzor tih događaja bio je postupno sve stroži. Nošenje maski zabranjeno je 1927., a takozvana "prijateljska karikatura" poznatih ličnosti doživjela je istu sudbinu 1929.[155] Kako se opseg svečanosti povećavao, a proslava sovjetskih uspjeha bivala značajnija, njihov se oblik jasnije propisivao, a struktura i sadržaj profesionalizirali. Vojne parade odvojene su od pučkih svečanosti, a pjesme i drame na svečanostima režirali su umjetnici a ne radnici.

U staljinističkim političkim obredima sudjelovali su svake godine milijuni ljudi. Svaka je pokrajina imala svoje kulturne priredbe. Svaki partijski ogranak, kao u

Njemačkoj, imao je svoje simbole, pjesme, metafore i koreografiju, od gimnastičkih društava do protuzrakoplovne obrane. To su poslije 1934. postali elementi socijalističkog realizma, sudionici u utopijskim metaforama koje su podjednako podržavale pučka kultura i umjetnost, kao što su se i obični Nijemci našli u ulozi glumaca, a ne gledatelja, u javnom kazalištu nacionalističkog realizma. Bilo bi teško ocijeniti u kojoj su mjeri stanovnici Sovjetskog Saveza i Njemačke dobrovoljno surađivali u toj umjetničkoj iluziji, jer je u objema državama bilo velikih razlika u reakciji, ali bilo bi pogrešno a priori pretpostaviti da je javnost, kako je pretpostavio Brecht, "morala" doći na političku predstavu.[156] Sudjelovanje javnosti reguliralo se i poticalo, ali nije bilo posve pasivno. Dnevnik što ga je 1936. vodila Galina Vladimirovna Štange, aktivistica moskovskog ženskog pokreta, pokazuje kako su obični ljudi lako upijali socijalistički realizam. U prosincu su je pozvali kao članicu delegacije supruga službenika Komesarijata transporta i komunikacija da pjeva pred samim Staljinom prigodom izlaganja oklopnog vlaka kupljenog njihovom uštedom. Delegacija je uvježbala pjesmu za otvorenje ("Velika zemlja, moja rodna domovina"), a za tu prigodu naručena je i jedna druga pjesma, "Transportni odjel i armija - naša najdraža braća". Galini su zatim rekli da neće moći biti na tribini zbog prevelikog broja delegata. U svojem dnevniku zabilježila je tugu zbog toga što neće vidjeti Staljina izbliza, "a tako ga volim".[157] Sjedila je u publici s osjećajem "jakog ponosa", a kada je ugledala kako Staljin grli dvoje djece, gotovo se rasplakala. Sve joj je bilo prekrasno: "More cvijeća, šarene vrpce i zastave, glazba i dugo klicanje". Nekoliko tjedana poslije zapisala je u dnevnik: "Život nam

nije baš jako zabavan premda svi pokazatelji kažu kako bismo trebali biti sretni", no nije povezala tu primjedbu s predstavom na kojoj je sudjelovala.[158] Socijalistički realizam mogao se odvojiti od privatnih tegoba radi održavanja umjetničke metafore, a to su mogli i Galina Stange i milijuni sovjetskih i njemačkih građana koji su se poistovjećivali s novom stvarnošću i nalazili u njoj izvor zadovoljstva.

I jedna i druga diktatura doista su se nadale kako će kulturna revolucija, koja je uvela politiku socijalističkog odnosno nacionalističkog realizma, preobraziti odnos umjetnosti i naroda te politike i umjetnosti. Maksim Gorki, koji je imao središnju ulogu u poticanju Staljina ka socijalističkom realizmu, bio je pod jakim utjecajem ideja o prijenosu misli ruskog psihologa Nauma Kotika, koji je 1904. tvrdio kako je otkrio "N-zrake", kako ih je sam nazvao - nevidljive duševne niti koje objašnjavaju čitanje i prijenos misli te povezuju ljude u mnoštvu i masovnom pokretu.[159] Te ideje podržavao je nakon 1917. znanstvenik Vladimir Mihajlovič Behterev, za kojega je boljševizam bio oblik masovne hipnoze; njegov Odbor za proučavanje mentalne sugestije razradio je dvadesetih godina opću teoriju o masovnoj telekomunikaciji misli, i Gorki se nadao da bi se ona mogla iskoristiti u književnosti radi stvaranja optimističnog revolucionarnog društva.[160]

I Hitlerovo gledište o funkciji kulture i propagande temelji se dijelom na idejama socijalne psihologije. Međutim, te ideje ne objašnjavaju zašto su i jedna i druga diktatura htjele tako apsolutno upravljati unutarnjom naravi cijele kulturne djelatnosti - elitne i pučke, profesionalne i amaterske kako bi isključile svaki utjecaj onoga što su one

smatrale subverzivnim, dekadentnim i dvosmislenim. Takva je odluka potjecala ponajprije iz središnjih utopijskih ideologija dvaju sustava, koji su namjerno gradili posebnu verziju stvarnosti bez moguće alternative. Rezultat je bila namjerna kulturna autarkija, samodovoljnost, koja je što je više mogla štitila stanovništvo jedne i druge zemlje od vanjskih kulturnih utjecaja i poticala razvoj narodne domaće umjetnosti. Iako su se mnogi pod diktaturom ograđivali od stvarnosti, ni jedan ni drugi sustav nije bio pripravan tolerirati kršenje umjetničkih, a time i političkih normi. Jak strah od izlaganja stvarnosti objašnjava zašto je regulativa bila tako temeljita i apsurdna. Pokušaj ukroćivanja cijele kulture, umjetničke i pučke, nije već po svojoj prirodi mogao biti posve apsolutan; ostale su dvosmislenosti, proturječja, promjena naglaska u kulturnoj politici, kao i autorske obmane poput, primjerice, *Ode Staljinu* Osipa Mandeljštama iz 1937., koja je bila očito šaljiva pa ga nije spasila uhićenja i smrti. Usprkos tome, i u jednoj i u drugoj državi bilo je vrlo malo otpora protiv gušenja umjetničkog eksperimenta i otvorenosti, a povremeni pokušaji nisu utjecali na opću kulturnu strategiju.

Jedan od glavnih razloga toga uspjeha nije aparat kulturne represije, već opseg u kojem je velika većina ljudi sudjelovala, svojevoljno ili drukčije, i bila angažirana u svim mnogobrojnim oblicima kulturnog izražavanja, te davala potporu novoj umjetničkoj stvarnosti. Književna komora *Reicha* morala je 1938. provjeriti i odobriti čak 3.000 dramskih rukopisa; na nacionalni glazbeni festival 1939. prispjela je 1.121 skladba, među njima 36 opera i 631 simfonija.[161] Narodna kultura, kao i narodna pravda, nije bila samo izum sustava. Službeno pokroviteljstvo stvaralo je

i priznatu umjetnost koju je narod priznavao. Iako je žanr, usvojen u jednoj i drugoj diktaturi, bio uzak, gledatelji i čitatelji prihvaćali su većinu drama, filmova i knjiga kao svoju kulturu, i ta su djela bila općenito vrlo popularna. Socijalistički realizam u Sovjetskom Savezu može se tumačiti kao eskapizam, bijeg od stvarnosti, baš kao što su hollywoodski filmovi tridesetih godina nudili osiromašenim Amerikancima pogled na svijetlu potrošačku budućnost. Sovjetska je kultura, tvrdio je Staljin 1930., "umjetnost novoga doba koja hrabro gleda u budućnost".[162] Nacionalni realizam u Hitlerovoj Njemačkoj bio je izazovniji zbog naglašavanja povijesne veličine, samožrtvovanja i imanentnosti slavne smrti, ali su osjećaji i metafore imali velikog odjeka upravo zato što je nacionalsocijalistička kultura doista odražavala šire vrijednosti i interese značajnih dijelova stanovništva. Usprkos utopijskom obilježju nove umjetnosti, njezini su korijeni bili u društvu na koje je bila usmjerena.

10. Dirigirano gospodarstvo

"Njemačka se ubrzo neće nimalo razlikovati od boljševičke Rusije; direktori poduzeća koja ne izvršavaju odredbe 'Plana' bit će optuženi zbog izdaje njemačkog naroda i strijeljani."

Fritz Thyssen, 1940.[1]

Malo je njemačkih poslovnih ljudi dočekalo Hitlerovo imenovanje na položaj kancelara 1933. s većim oduševljenjem od čeličnog magnata Fritza Thyssena. Taj najstariji sin Augusta Thyssena, osnivača (1873.) jedne od najuspješnijih i najbogatijih kompanija u Ruhru, sastao se prvi put s Hitlerom u listopadu 1923. Dotad je već bio sudjelovao u političkom životu. U prosincu 1918. uhitili su ga njemački komunistički revolucionari s još trojicom vodećih poslovnih ljudi i optužili za izdaju, ali su ga nekoliko dana kasnije pustili. U srpnju 1923. izveden je u Mainzu pred francuski vojni sud zbog organizacije pasivnog otpora francusko-belgijskoj okupaciji Ruhra; morao je platiti globu i ponovno je završio u zatvoru.[2] Thyssen je postupno stekao uvjerenje kako će nacionalsocijalizam preporoditi Njemačku i okončati socijalne sukobe u novoj republici. Kao pobožni katolik, Thyssen je bio pod jakim utjecajem austrijskog sociologa Othmara Spanna, čije su se ideje o korporativističkoj organizaciji društva poklapale s

Thyssenovim socijalkatoličkim pogledima o okončanju klasnih sukoba strukturiranom suradnjom na temelju staleža. U znak zahvalnosti za Thyssenove velikodušne donacije stranci, Hitler ga je po dolasku na vlast potaknuo da osnuje Institut za korporativizam *(Institut für Ständewesen).*

Dvije godine poslije, 1935. godine, direktor Instituta završio je u koncentracijskom logoru u Dachauu jer nije zadovoljio ambicije Njemačke radne fronte da zastupa sve radnike i poslodavce. Thyssen je bivao sve razočaraniji novim režimom, dijelom zbog njegova antikatoličkog i antisemitskog stava, a dijelom zbog sve jače državne kontrole gospodarskog života. Iako je toplo pozdravio kršenje Versailleskog sporazuma, Thyssen je bio protiv rata. Tijekom odmora u Bavarskoj u kolovozu 1939. Thyssen je Hermannu Göringu slao pisma osuđujući Hitlerovu diplomaciju kao neodgovornu i nepopustljivu. Htio je također znati zašto je zet njegove sestre, austrijski monarhist, koji je također završio u Dachauu poslije pripojenja Austrije 1938., naglo umro u pritvoru potkraj ljeta 1939. Drugog rujna, dan nakon njemačkog napada na Poljsku, Thyssen i njegova obitelj uputili su se automobilima prema Alpama, navodno na jednodnevni izlet. Umjesto toga, prebjegli su u Švicarsku. Nekoliko mjeseci poslije švicarske vlasti odbile su pružiti mu utočište, pa je prešao u Francusku, u kojoj je diktirao memoare američkom novinaru Emeryju Reevesu. Usporedbu s boljševičkom Rusijom s početka ovoga poglavlja Thyssen je naveo u intervjuu snimljenom u Monte Carlu u proljeće 1940. Nekoliko tjedana nakon francuskog poraza u lipnju Thyssen se ponovno našao u zatvoru.

Gestapovskim agentima dopustili su da ga uhite u neokupiranom dijelu Francuske i vrate u Njemačku, u kojoj je proveo ostatak rata, tada kao šezdesetogodišnjak, u koncentracijskim logorima. Gestapo je zaplijenio njegovu imovinu već u listopadu 1939., i država ju je službeno preuzela u prosincu na temelju Zakona o konfiskaciji imovine komunista od 26. svibnja 1933.[3]

Iz Sovjetskog Saveza prebjegao je 1944. godine Viktor Andrejevič Kravčenko, visoki rukovodilac u industriji čelika i komunistički dužnosnik, prosvjedujući poput Thyssena protiv zločina i ludila režima čije je težnje nekoć zanosno pozdravljao. Kao sin radikalno orijentiranog radnika iz Jekaterinoslava, Kravčenko je dvadesetih godina studirao metalurgiju. Početkom drugog petogodišnjeg plana (1932. - 1937.) postao je član Komunističke partije i rukovodilac tvornice za proizvodnju čeličnih cijevi u Nikopolju, industrijskom srcu Donbasa. Njegov revolucionarni idealizam, naslijeđen od oca (koji nije bio član partije), splasnuo je zbog strašnih nejednakosti u sovjetskoj industriji. Kao rukovodilac tvornice cijevi Kravčenko je imao pravo na jednu od osam petosobnih kuća za najviše rukovodioce; kuća je imala hladnjak (stalno pun kavijara, dinja i svježeg povrća), radio i kupaonicu.

Posluživali su ga sluškinja, vrtlar i vozač, koje je plaćala država. Imao je na raspolaganju auto i dva konja. Jeo je u restoranu za rukovodioce kojega je obilno snabdijevao obližnji kolhoz. Radnici su jeli u "golemoj, nehigijenskoj, smrdljivoj kantini"; otprilike 5.000 radnika tvornice živjelo je u primitivnim drvenim barakama tik do tvornice, u uvjetima koji bi "više odgovarali životinjama negoli ljudskim bićima".[4] Zarađivao je pet puta više od

kvalificiranog predradnika i deset puta više od radnika u pogonu.

Te su razlike potaknule Kravčenkovo razočaranje zbog velikog jaza između socijalističke retorike i otvorene eksploatacije sovjetskoga industrijskog radništva. Sjećao se kako mu se njegov revolucionarni otac žalio kako su radnike vezali na strojeve "poput kmetova"; sovjetska "politička tiranija i gospodarsko ugnjetavanje", razmišljao je, isti su kao u kapitalizmu, samo ovaj put pod drugim imenom.[5] Kravčenko je postupno shvatio da je Sovjetski Savez ponovno podijeljen na višu i nižu klasu, te da je iznevjerio obećanje o boljem životu za sve. No imao je više sreće od Thyssena jer je izbjegao zatvor. Tijekom čistki tridesetih godina stotine Kravčenkovih kolega završile su u logorima ili bile smaknute na temelju izmišljenih optužbi zbog sabotaže. Imao je stalno problema sa službom sigurnosti, ali se uspio izvući s partijskim ukorom i blagom osudom za pronevjeru 1940., koju su mu ukinuli poslije žalbe. Kao člana sovjetske komisije za nabavke u okviru programa američke pomoći na osnovi Zakona o zajmu i najmu (*lend-lease*) poslali su ga 1943. u Sjedinjene Države, ali tek poslije temeljite provjere NKVD-a, koja je podrazumijevala višemjesečno preslušavanje. Njegovo putovanje odobrio je čak Centralni komitet. Morao je pročitati dvije brošure, u kojima je, između ostalog, navedena zabrana ulaženja u noćne lokale u Americi te obraćanja ženama. Jedna od uputa upozoravala je na vrlo moguću krađu putovnice. Prije odlaska morao je saslušati harangiranje visokog partijskog rukovodioca o neprijateljskom društvu (tj. o Sjedinjenim Državama, ne o Njemačkoj) u "završnom stadiju trule degeneracije", pa je u

kolovozu 1943. otplovio u SAD na teretnom brodu koji je prevozio drvenu građu. Trećeg travnja 1944. objavio je u *New York Timesu* pripremljenu izjavu, u kojoj je osudio potlačenost i oskudice što ih trpi ruski narod pod ciničnom tiranijom.[6]

Thyssena i Kravčenka spajalo je uvjerenje da su njihovi gospodarski sustavi, jedan kapitalistički a drugi komunistički, pod diktaturom bivali sve sličniji. Njihovo se iskustvo nije poklapalo s uobičajenom predodžbom dvaju gospodarskih sustava koje su tada - a uglavnom i sve do danas - smatrali nepobitnom i očitom razlikom između dvaju režima. Marksisti su opisivali nacionalsocijalističko gospodarstvo kao ekstremni oblik kapitalizma, stvoren zbog pritiska krize poslije 1929. i straha od radničke klase. Za Komunističku internacionalu Hitlerova je Njemačka bila "teroristička diktatura najšovinističkijih i najimperijalističkijih elemenata financijskog kapitalizma".[7] Njemački sociolog Fritz Pollock, koji je pisao u američkom izgnanstvu tijekom Drugoga svjetskog rata, nazvao je njemački sustav "državnim kapitalizmom", i taj se izraz uglavnom koristi i danas. Pollock je opisao njemački sustav kao prisilni režim koji drži radnike u stezi, stabilizira tržište i opsežno intervenira, ali u biti štiti stvaranje privatne dobiti, pokretačke snage svakog kapitalističkog gospodarstva. U poslijeratnim tumačenjima njemačko gospodarstvo pod Hitlerom postalo je "disfunkcionalni kapitalizam", tipičan za doba produljene krize.[8]

Nasuprot tome sovjetsko gospodarstvo pod Staljinom smatrali su sustavom u kojemu je ukinuta svaka privatna dobit i uvedeno državno vlasništvo umjesto privatnog poduzetništva, a svim elementima gospodarskog života

upravljaju jedino državna planska tijela. Nacionalsocijalistički ekonomisti osuđivali su marksističko plansko gospodarstvo kao sustav "koji zahtijeva nacionalizaciju svih sredstava proizvodnje" i "guši svaku neovisnu djelatnost".[9] Poslijeratni opisi Staljinova gospodarstva vrlo kritično prihvaćaju pretjerane tvrdnje o uspjehu gospodarskog planiranja, ali ne dovode u dvojbu činjenicu da su kolektivno vlasništvo, državno planiranje i državna kontrola bili značajke sovjetskog eksperimenta. Na temelju novijih tumačenja neuspjeha sovjetskog planskog gospodarstva pod Staljinom taj bi se sustav lako mogao opisati kao "disfunkcionalni socijalizam".[10]

Razlika između dvaju sustava nije, zapravo, bila toliko izrazita: nacionalsocijalističko gledište o gospodarstvu ne može se olako nazvati kapitalističkim kao što se ni sovjetski sustav ne može opisati kao primjer čistog socijalizma. Najočitija razlika između jednog i drugog gospodarstva bila je rezultat vrlo različitih okolnosti njihova ekonomskog razvoja. U četrdeset godina prije Prvoga svjetskog rata njemačko gospodarstvo izraslo je u drugu gospodarsku i trgovačku silu na svijetu. Industrijski razvoj počivao je na visokokvalificiranom radništvu primjeni znanosti u proizvodnji i konjunkturnom svjetskom tržištu Država je pružala zaštitu ondje gdje je ona bila potrebna i pomagala u razvoju infrastrukture, ali gospodarstvo su vodile privatne kompanije koje su poslovale preko velikih trustova i kartela. Rat je preobrazio njemački gospodarski učinak. Nakon 1919. gospodarstvo se borilo za povratak na predratnu razinu trgovine i proizvodnje, pa je država preuzela mnogo istaknutiju ulogu u vođenju njemačkog gospodarstva, poticanju državne politike zapošljavanja, promicanju

vanjske trgovine i javnim ulaganjima. Inflacija je 1923. godine "pojela" imovinu bogatih slojeva, pa je Njemačka postala pretjerano ovisna o vanjskim izvorima kapitala ili o državnim ulaganjima. Zbog krize, koja je u Njemačkoj nastupila početkom 1929., država je - htjela-ne htjela - morala neposredno uskočiti kako bi spasila njemački posrnuli bankarski sustav (koji je zapravo nacionaliziran u okviru kriznih mjera) i pokušala zaustaviti pad zapošljavanja i proizvodnje. Njemačko privatno gospodarstvo našlo se 1932. u teškoj krizi: proizvodnja u teškoj industriji jedva je prelazila razinu iz devedesetih godina 19. stoljeća, trgovina je spala na polovinu vrijednosti iz 1928., a broj nezaposlenih povećao se na više od 6 milijuna - više od jedne trećine zaposlenih u industriji.[11]

Sovjetsko je iskustvo bilo posve suprotno. Prije Prvoga svjetskog rata Rusko Carstvo bilo je usred brze gospodarske modernizacije, ali je tempo i narav te preobrazbe ometala premoć seoskog gospodarstva, od kojeg je živjelo približno 80% stanovništva, uglavnom od poljoprivrede i seoskih obrta. Industrijska proizvodnja 1913. bila je deset puta veća od one 1860. godine, a Rusija je po društvenom proizvodu bila peta zemlja na svijetu. Taj se učinak u velikoj mjeri temeljio na državnim narudžbama, osobito za znatno povećane oružane snage, te na opsežnoj državnoj regulativi i pomoći. Poslovna je zajednica bila podijeljena: s jedne strane bili su malobrojni domaći trgovci i poduzetnici, a s druge vrlo brojni inozemni gospodarstvenici i menadžeri koji su pratili velika inozemna ulaganja i tretirali Rusiju kao gospodarsku koloniju. Teška je industrija bila razvijena, organizirana u tržišne konzorcije i strogo državno regulirana. Sektori robe široke potrošnje bili su u privatnim

rukama i tržišno orijentirani, ali su većinom bili tehnički primitivni, regionalni i maleni.[12]

Poslije Oktobarske revolucije mlada komunistička država preuzela je vlasništvo nad cijelom teškom industrijom, bankarskim sektorom i željeznicama. Boljševici su se nadali da će i zemlju i sitnu trgovinu uključiti u sustav društvenog vlasništva, ali su zbog gotovo potpunog zastoja ponude robe široke potrošnje i gladi 1921. godine Lenjin i njegova vlada odustali od tih planova, pa je u sklopu Nove ekonomske politike (NEP-a) otprilike 80% sitne proizvodnje i 99% poljoprivrede ostalo u privatnom sektoru.[13] Industrijska proizvodnja i ulaganja dosegnuli su 1927. "carsku" razinu iz 1913., ali je više od milijun industrijskih radnika bilo nezaposleno, dok su seljaci, sitni trgovci i posrednici (tzv. *nepmani*) vodili uspješno i uglavnom privatno tržišno gospodarstvo. Preživljenje narodnoga sitnog kapitalizma i spor razvoj moderne, državne teške industrije naveli su partiju na pokretanje industrijalizacije pod vodstvom države. Pod Staljinovim pritiskom, sovjetski režim pokrenuo je 1927.-1928. drugi pokušaj stvaranja istinskijeg socijalističkog gospodarstva. U skladu s prvim petogodišnjim planom, privatne zemljišne posjede i trgovinu preuzeli su društveni kolhozi i sovhozi te društvena maloprodajna mreža. Do 1937. državni je sektor preuzeo 93% seljačkih domaćinstava i dvije trećine sitnih proizvođača.[14] Sektor teške industrije, kojega je Lenjin stalno naglašavao kao prioritet za održivi socijalistički rast, brzo se razvijao. Dok se Njemačka mučila u najtežoj krizi u svojoj povijesti, sovjetsko gospodarstvo povećavalo je industrijsku proizvodnju, zaposlenost i ulaganja nevjerojatnom brzinom. Već 1932. u teškoj industriji radilo

je dvaput više radnika negoli 1928., a industrijska proizvodnja rasla je po stopi od 10% na godinu.[15] U jednom kratkom trenutku sovjetsko gospodarstvo gotovo je dostiglo Njemačku: 1933. godine njemačke su čeličane proizvele 7,500.000 tona čelika, a sovjetske otprilike 6 milijuna.[16]

Gospodarstva i jedne i druge zemlje preobrazila su se pod diktaturom. Iako se razina razvoja razlikovala, tridesetih godina taj se jaz naglo smanjivao. Smanjila se i razlika između "socijalističkog" i "kapitalističkog" sustava, premda nije nestala. Pod diktaturom ta su dva sustava postali inačice dirigiranog gospodarstva podložnog prisilnom, državnom upravljanju, u kojima gospodarski razvoj nije pokretalo tržište nego ciljevi režima. I jedno i drugo dirigirano gospodarstvo bilo je suočeno s jednakim poteškoćama i vodilo je vrlo sličnu politiku u njihovu rješavanju. Brzi preporod poslije krize u Njemačkoj i ubrzani industrijski rast u SSSR-u poticali su ekonomiku mobilizacije, u kojoj je energija države bila usredotočena na postizanje iznimno visokih stopa rasta i gospodarski preustroj nimalo nalik na one kakvi bi se postigli samo djelovanjem tržišta. Dok se razvijeni svijet s mukom oporavljao od krize, njemački društveni proizvod porastao je u realnim jedinicama za više od 70% u razdoblju od 1933. do 1938. Prema najnovijim i pouzdanim procjenama, sovjetsko gospodarstvo poraslo je za najmanje 70% od 1928. do 1937.[17]

U oba slučaja rast je postignut u uvjetima razmjerne gospodarske izolacije dok je ostatak svjetskog gospodarstva tridesetih godina šepesao prema oporavku. Trgovina u Njemačkoj i u Sovjetskom Savezu pala je za dvije trećine od 1928. do 1937.; strani kapital, koji je objema državama

stajao na raspolaganju dvadesetih godina, nije postojao kao činitelj rasta tridesetih i četrdesetih godina. Oba su gospodarstva obnovljena i proširena u uvjetima iznimne autarkije. Ta izolacija od šireg svjetskog gospodarstva, premda nije bila apsolutna, odražavala je političke prioritete dvojice diktatora, koji su gospodarsku neovisnost politički smatrali poželjnom i vojno bitnom.

I Staljin i Hitler bili su protivnici kapitalizma. Ni jedan ni drugi diktator nije prihvaćao neograničeni gospodarski individualizam, slobodno tržište i profitnu motivaciju kojima se odlikuje suvremeni kapitalistički sustav. Obojica su, s različitih motrišta, priznavali potrebu za prevladavanjem liberalne ili buržujske ekonomike novim gospodarskim poretkom. Dvadesetih godina nije trebalo biti marksist kako bi se shvatilo da kapitalizam izaziva klasni sukob, gospodarsku sebičnost i ponovljene krize. Staljin je, naravno, bio marksist: on je shvaćao da je liberalni gospodarski poredak osuđen na propast zbog svojih temeljnih proturječnosti. "Za ukidanje krize", izjavio je na Šesnaestom kongresu partije neposredno prije napada na ruski privatni sektor, "treba ukinuti kapitalizam."[18] Za Hitlera je moderni kapitalizam snosio odgovornost za ucjenjivanje nacija u interesu kozmopolitske, parazitske klase rentijera. "Današnji gospodarski sustav", rekao je jednom stranačkom dužnosniku 1934., "djelo je Židova." Hitler je preporučivao "radikalno uklanjanje neograničenog gospodarskog liberalizma". "Kapitalizmu je isteklo vrijeme", objašnjavao je Mussoliniju desetljeće poslije.[19]

Oba su diktatora smatrala gospodarstvo sredstvom za postizanje cilja, ali ne ciljem po sebi. Ekonomika je bila posebno važna za oba sustava, jer su Hitler i Staljin zdravo

gospodarstvo smatrali nužnim temeljem za postizanje drugih prioriteta, kao što su gradnja društvene utopije, vojna obrana diktature, postizanje socijalnog mira i trajno blagostanje u dalekoj budućnosti. To su bile težnje koje se nisu mogle ostvariti, kako su to prepoznala oba diktatora, osloncem na spremnost kapitalističkog slobodnog tržišta da se odrekne svojih prvenstveno profitnih nagona u prilog ciljeva zajednice. Hitler je odbacivao "slobodnu igru sila" i zagovarao ideju prema kojoj se "ono što je nekada bio slučaj mora planirati"; u već navedenom govoru na Kongresu 1930., Staljin je ismijao "djetinjastu formulu" prema kojoj će "kapitalistički elementi Rusije mirno prerasti u socijalizam".[20]

U Staljinovu slučaju, središnje mjesto gospodarstva u njegovu svjetonazoru posve je jasno. Svi marksisti načelno su prihvaćali materijalistički pogled na povijest: politički sustavi i društveni poredci proizlaze na kraju iz prirode načina proizvodnje (feudalizma, kapitalizma itd.) i iz društvenih odnosa svakog načina (kmet/veleposjednik, kapitalist/proleter itd.). Dvadesetih godina u Sovjetskom Savezu pretpostavljalo se da će u određenom trenutku način proizvodnje biti dovoljno socijalistički i dopustiti prijelaz na besklasno socijalističko društvo. Međutim, gospodarska stvarnost u doba NEP-a bila je miješano gospodarstvo, dijelom socijalističko, dijelom kapitalističko, u kojemu se više od četiri petine sudionika bavilo nekakvim oblikom privatne gospodarske djelatnosti. Reakcija partije bila je podijeljena: neki su pretpostavljali da će malo privatno gospodarstvo omogućiti polagani razvoj u socijalističkije oblike; drugi su tvrdili da je potreban ubrzan industrijski razvoj i ukidanje ostataka kapitalizma. Već je bilo riječi o

utjecaju te rasprave na partijske političke sukobe koji su doveli Staljina na vlast. Ovdje treba samo podsjetiti na to da je do zime 1927/28. Staljin napokon postao uvjeren da se režim mora izložiti opasnosti sučeljavanja pretežno nesocijalističkih masa te "novih milijunaša", koji te mase eksploatiraju, s planskom gradnjom socijalističkog gospodarstva.

Za Staljina je prvenstveni cilj gospodarske obnove bio: "Punom parom naprijed na putu industrijalizacije - prema socijalizmu."[21]

Gospodarska revolucija koju je najavila prva petoljetka trebala je ostvariti bolju sukladnost načina proizvodnje i društvenog sustava Staljin je izrazio jednostavno marksističko gledište, koje je uživalo opću potporu u partiji, da je socijalizam nemoguć bez društvenog gospodarstva pod društvenom upravom. Gospodarstvo je postalo jedino sredstvo za ostvarenje društvenih i političkih težnja partije i slamanje preostale snage domaćeg kapitalizma. Po Staljinovu mišljenju, to je podrazumijevalo dva zasebna ali srodna procesa: s jedne strane, gradnju modernoga industrijskog i agrarnog gospodarstva, a s druge, "ukidanje eksploatacije i poraz konačne, očajničke protuofenzive kapitalizma".[22] Bilo je teško u stvarnosti pomiriti obje težnje s klasičnim marksizmom. Gradnja industrijskog gospodarstva odozgo posredstvom planskog aparata socijalističke države potpuno je zamijenila buržoaski stadij odsutan u gospodarskom razvoju Rusije; pod Staljinom, moderno gospodarstvo trebali su graditi socijalisti a ne kapitalisti. To se moglo postići samo krutim dirigiranim gospodarstvom i visokim stupnjem gospodarske prisile nad običnim radnicima i seljacima. Drugo, "ofenzivom

socijalizma" protiv kapitalističkih i imperijalističkih neprijatelja socijalističko gospodarstvo postalo je sredstvo za vođenje rata do smrti protiv kapitalizma, a taj je ishod Marxu bio nezamisliv. Staljin je 1930. podsjetio svoje suradnike da je ključno pitanje, "Tko će koga pobijediti?", formulirao Lenjin, a ne Marx. Suočen s kapitalističkim okruženjem i stalnom prijetnjom vojne intervencije, Staljin je smatrao gospodarstvo izvorom vojne pomoći potrebne za očuvanje revolucionarne države. Tridesetih godina Staljin je svim silama podupirao pomak u gospodarskom planiranju prema obrani; taj imperativ, iskorištavanje dirigiranog gospodarstva kao sredstva za opstanak revolucije, zasjenio je sve ostale prioritete, pa je Sovjetski Savez do svojega kraja ostao opterećen preglomaznom vojnom industrijom.[23]

Hitlerov stav o gospodarstvu bio je problematičniji. U ovom slučaju nije bilo korpusa gotove teorije. Nacionalsocijalistički su se ekonomisti prepirali, često i žestoko, oko prave prirode svoje gospodarske ideologije, pa je stranka morala biti oprezna u javnim izjavama kako ne bi udaljila imućne ljude ili poduzetnike koji su je podupirali. Često se izražava mišljenje kako Hitlera nije zanimalo gospodarstvo i da ga nije poznavao te da je stoga to zamršeno područje prepuštao stručnjacima. Ta je pretpostavka potpuno netočna. Gospodarstvo je bilo temeljni element Hitlerova svjetonazora. On je tijekom svoje političke karijere dosljedno zagovarao, kao i Staljin, određena jasna premda jednostavna gospodarska načela. Najvažnije među njima bilo je njegovo ustrajanje na gospodarstvu koje mora, kako je tvrdio, uvijek biti podređeno potrebama *Volka* i države koja ga zastupa. U ovom kao i u drugim područjima gospodarstvo je bilo

sredstvo za "očuvanje rase". Kako je Hitler objavio na jednom od prvih stranačkih mitinga, kapitalizam "mora postati sluga države a ne njezin gospodar".[24] U gospodarskom programu što ga je izradila gospodarska služba stranke 1931. gospodarstvo se tumačilo kao "vlasništvo naroda" nad kojim država, kao njegov opunomoćenik, ima "najvišu vlast".[25] Na godišnjem kongresu stranke Hitler je istaknuo kako nije važno je li njegova ideologija kapitalistička ili socijalistička sve dotle dok gospodarska politika služi jednom trajnom činitelju - "samoj zajednici".[26] Ta se politika nazivala *Volkswirtschaft* (narodno gospodarstvo). Dvadesetih godina to je bio bezazleni sinonim za "ekonomiju", ali su je riječi nacionalsocijalističkih ekonomista ispunile novim značenjem: to je bilo gospodarstvo za narod, "organi i krvotok" rasnoga tijela.[27] To nisu bili originalni pogledi Nacionalsocijalističke stranke, jer je Njemačka imala dugu tradiciju nacionalističke i dirigirane ekonomske misli koja je dvadesetih godina doživjela vrhunac u obliku opće intelektualne pobune protiv ideje prema kojoj bi neregulirani kapitalizam zadovoljio stvarne potrebe njemačkog naroda. To gledište o narodnom gospodarstvu u službi naroda u cjelini, umjesto samozvane gospodarske klike, usvojeno je kao stalna ideja radikalnih nacionalističkih krugova i Hitler se njome bezrezervno služio.

Ideja o "primatu politike" u gospodarskom životu nacije bila je nerazdvojno povezana s Hitlerovim čvrstim socijalno-darvinističkim vjerovanjem u rasno nadmetanje. Hitler je 1928. diktirao nastavak *Mein Kampfa*, koji nije nikada objavljen, takozvanu "Drugu knjigu" koja se bavi

odnosom između opstanka rase, rata i ekonomskih resursa. Njegova je koncepcija imala više zajedničkih točaka s merkantilističkom tradicijom s početka novoga vijeka, prema kojoj se teritorij, bogatstvo i resursi osvajaju mačem zbog pogrešne pretpostavke da je bogatstvo svijeta ograničeno - no neograničeno podložno eksproprijaciji. Hitler je iz popularne geopolitike dvadesetih godina posudio ideju kako je prvenstveno pitanje s kojim su suočene sve nacije ograničenje životnog prostora *(Lebensraum)* - zemlje i sirovina potrebnih za održavanje života nacije ili rase. Prostor je bio ograničen, pa je stoga "borba za kruh svagdašnji na čelu svih vitalnih potreba".[28] Zdrav narod, tvrdio je Hitler, mora se oslanjati na gospodarske resurse kojima vlada: "Svjetska trgovina, svjetsko gospodarstvo, turizam itd. prijelazna su sredstva za osiguranje života nacije." Za naciju poput Njemačke, koja nema dovoljno zemlje i resursa za svoje marljivo stanovništvo, jedino je rješenje nasilno oduzimanje zemlje od nekog drugog. Zemlja nije dodijeljena nijednom određenom narodu kao nepovredivo vlasništvo, tvrdio je nadalje Hitler, već je Providnost dodjeljuje osvajaču: "Stjecanje tla uvijek je povezano s primjenom sile."[29]

Neobična otvorenost tih primjedbi možda objašnjava zašto one nikada nisu objavljene. Hitlerova pretpostavka da je gospodarstvo u funkciji rasne borbe, u kojoj su jedina sredstva otvoreno ratovanje i eksproprijacija, oslanja se na istu kritiku kapitalizma kakvom su se koristili komunisti - kritiku pretjerane koncentracije kapitala, pada izvoza, smanjenja tržišta, hiperprodukcije - no dok je marksistički odgovor bila revolucija, Hitlerov je odgovor bilo osvajanje.[30] Rat će njemačkom narodu dati ekonomske

resurse koje on ne može steći u uvjetima sve slabijeg kapitalističkog sustava. Stoga je državu trebalo organizirati kako bi pripremala narod za rat i osvojila životni prostor potreban za opstanak, a zatim obnovljeno blagostanje zaštitila i obranila od svih pridošlica. Na jednom od prvih sastanaka svojega kabineta 1933. Hitler je rekao ministrima kako budućnost Njemačke "ovisi isključivo i jedino o obnovi oružanih snaga".[31] Hitler se slagao s općim gledištem prema kojem je neuspjeh gospodarstva uzrokovao njemački poraz 1918. Gospodarstvo je najvažnije sredstvo za vođenje rata, tvrdio je, pa ga stoga treba potpuno preoblikovati kako bi se izbjegao ponovni poraz. Koncepcija *Wehrwirtschafta*, "gospodarstva utemeljenog na obrani" - koju bismo danas mogli nazvati "vojno-industrijskim kompleksom" - razrađena je tridesetih godina kako bi se istaknula vodeća uloga ponovnog naoružavanja u oblikovanju "narodnog gospodarstva".

Hitler je bio uvjeren kako se kapitalističkom gospodarstvu ne bi moglo povjeriti stavljanje tih nacionalnih prioriteta na prvo mjesto zbog njemu svojstvene sebičnosti. Alternativa je bila gospodarstvo koje će planirati i voditi država te koje će, po potrebi, biti i vlasništvo države. Hitler je slijedio taj put u skladu sa svojim ideološkim sklonostima. Zagovarao je privatno vlasništvo kao poticaj kreativnom nadmetanju i tehničkoj inovaciji sve dotle dok ono zadovoljava nacionalni interes i sve dotle dok je kapital "produktivan" *(schaffend)* a ne "grabežljiv" *(raffend).* S druge strane, bojao se pretjerane birokratizacije i nedostatka osobne odgovornosti u potpunoj državnoj monopolizaciji gospodarskog života, ali nije nikada branio liberalni kapitalistički sustav naslijeđen od Weimarske

Republike. Mnogi Hitlerovi sljedbenici oduševljeno su prihvatili oslobađanje njemačkog gospodarstva od kapitalističke prošlosti i njegov novi, izrazito njemački socijalistički karakter, kojim je gospodarstvo stavljeno isključivo "u službu države i narodne zajednice".[32]

U Trećem *Reichu* opstanak privatnog sektora nije bio nespojiv s postojanjem opsežnog državnog planiranja, gospodarske intervencije pa i javnog vlasništva nad sredstvima proizvodnje. Hitler je želio upravljati ekonomskim resursima onako kako će odgovarati brojnim nacionalnim ciljevima režima - obrani, gradnji gradova, mreži novih cesta, samodovoljnosti resursa itd. "Bez plana nećemo uspjeti", izjavio je 1935. na godišnjem kongresu stranke. Na tu se temu ponovno vratio na kongresu sljedeće godine: "Treba okončati nepostojanje ograničenja slobodnog gospodarstva u prilog planskom upravljanju i planskoj akciji". U jednom razgovoru u srpnju 1942. Hitler je podsjetio slušatelje da se gospodarska moć nacije mobilizira samo "planiranjem gospodarstva odozgo"; poslije rata, nastavit će se "državna kontrola gospodarstva" kako pojedinačni interesi ne bi ometali temeljne interese nacije.[33] Ekonomisti - koji nisu svi bili nacionalsocijalisti - upotrebljavali su izraz "dirigirano gospodarstvo" *(gelenkte Wirtschaft)* kako bi opisali oblik gospodarstva koji nije bio ni očito kapitalistički ni komunistički. Otto Ohlendorf, jedan od skupine gospodarskih stručnjaka dodijeljenih SS-u, koji je tijekom rata zapovijedao jednom *Einsatzgruppe* za likvidaciju sovjetskih Židova na Istočnoj fronti, opisao je gospodarski poredak nakon 1933. kao "potpuno planirano gospodarsko upravljanje" u kojem "država *vodi* gospodarstvo".[34] Njemačko gospodarstvo postalo je pod

Hitlerom - kao i sovjetsko gospodarstvo pod Staljinom - dirigirano gospodarstvo.

Staljin i Hitler bili su suočeni, iz različitih razloga, s kriznim gospodarskim sustavima koji su sputavali postizanje njihovih političkih ciljeva. Staljin je bio sklon novom gospodarskom poretku koji bi mogao riješiti središnji problem ruske gospodarske modernizacije još od sredine 19. stoljeća - kako izići nakraj sa stvarnošću, tj. s gospodarskom i društvenom zaostalošću, posljedicom brojne i siromašne populacije sitnih seljaka i obrtnika koji nisu bili skloni zahtjevima modernizacije države. Politički prodor prema komunizmu bio je moguć samo rješavanjem glavnih proturječja ruskoga gospodarskog razvoja i nametanjem socijalističke industrijalizacije. Hitlerov novi poredak trebao je prevladati veliku ovisnost Njemačke o širem svjetskom gospodarstvu, koju su zastrašujuće razotkrili rat, a zatim i gospodarske krize, usvajanjem grabežljive neomerkantilističke ekonomike i osvajanjem teritorija nužnog za zadovoljenje potreba njemačkog stanovništva. Napredak prema novom njemačkom rasnom društvu - zdravom, bogatom i teško naoružanom - bio je moguć samo preobrazbom slobodnog kapitalističkog društva. U jednom i drugom sustavu gospodarski rezultat bio je uvjetovan isključivo političkim prerogativama.

Tridesetih godina državno gospodarsko planiranje i makroekonomska teorija na kojoj se ono temeljilo bili su još u povojima i čekali "odrastanje" nakon 1945. Izvanredan rast i preustroj, postignuti u Sovjetskom Savezu i Njemačkoj tridesetih i četrdesetih godina 20. stoljeća, bili su rezultat eksperimentalnih i improvizatorskih političkih poteza. Ključ dirigiranog gospodarstva bio je u velikoj mjeri

prisilni karakter dvaju političkih sustava. Hitler se jednom hvalio kako su najsigurnije rješenje inflacije "naši koncentracijski logori".[35] Prijetnja stroge kazne za gospodarsku sabotažu, ugrađena u zakone obiju država, visjela je nad glavom svakog lijenog radnika ili nesposobnog inženjera.[36] No preobrazba jednog i drugog gospodarstva ne bi bila moguća samo političkom voljom.

Glavno objašnjenje gospodarskih rezultata postignutih tridesetih godina valja potražiti u naraštaju sovjetskih i njemačkih ekonomskih stručnjaka - ekonomista, bankara, tvorničkih direktora - koji su krenuli u prve stvarne eksperimente u makroekonomskom planiranju i makroekonomskoj politici. Stručnjaci jedne i druge zemlje morali su istraživati nove oblike državne gospodarske intervencije pod pritiskom političkih gospodara koji nisu htjeli da im gospodarska ograničenja sputavaju političke ambicije. Korijeni obaju sustava nalaze se u njemačkom iskustvu poslije Prvoga svjetskog rata. Opće nacionalno planiranje te organizacija proizvodnje i distribucije sirovina, hrane i industrijskih proizvoda, koje je potaknuo njemački industrijalac Walther Rathenau, postali su uzor moderne državne kontrole gospodarstva. Sovjetski su ekonomisti bili impresionirani njemačkim uspjesima, a osobito ih se dojmio njemački ekonomist Karl Ballod, čija je knjiga *Država budućnosti* prvi put objavljena 1898. godine, a zatim opsežno redigirana 1919. zbog rata, prevedena na ruski te su je oduševljeno čitali uglavnom neboljševički ekonomisti i inženjeri angažirani za razvoj državnog gospodarstva početkom dvadesetih godina.[37]

Sovjetsko opredjeljenje za planiranje datira od Osmoga partijskog kongresa 1919., na kojemu je Molotov pozvao na

uspostavu "nacionalnog gospodarskog plana". Dvije godine poslije, 22. veljače 1921., osnovana je Državna planska komisija kao savjetodavno tijelo Sovjeta ministara za rad i obranu osnovanoga u ožujku 1919. Plansku komisiju - bolje poznatu po kratici Gosplan - vodio je mali broj ekonomista koji su s mukom nastojali dobiti makar i najprimitivniju sliku o gospodarstvu koje su trebali voditi. Najistaknutiji član ekipe bio je Nikolaj Dmitrijevič Kondratjev, sveučilišni profesor ekonomije i bivši član Socijalrevolucionarne stranke, koji nije tajio svoju nesklonost boljševizmu, ali su ga zbog stručnosti ipak angažirali da vodi nacionalni gospodarski "trust mozgova", Institut za istraživanje konjunkture, osnovan 1920. Kao teoretičar uživao je veliko poštovanje i bio je poznat po otkriću kretanja dugih valova gospodarskog razvoja poznatog pod imenom "Kondratjevljev ciklus". Kondratjev se pridružio Gosplanu i preuzeo odgovornost za izradu ukupne slike mladoga sovjetskog gospodarstva s bivšim menjševikom Vladimirom Gustavovičem Gromanom. Prvi kontrolni pokazatelji objavljeni su tek 1925.-1926.; bili su nepotpuni i spekulativni za statistički manje dostupno ruralno gospodarstvo.[38] Kondratjev je bio protiv svake pomisli da se gospodarski razvoj rukovodi pukim "željama" te je s većinom planera Gosplana zagovarao razborit rast na temelju realnih statističkih prognoza i ostataka tržišnog gospodarstva. No kažnjen je zbog svojeg opredjeljenja za kontrarevolucionarnu teoriju "ravnoteže" kada je partija prešla na program ubrzane industrijalizacije 1927. godine Otpušten je u svibnju 1928., uhićen u lipnju 1930., optužen kao "kulački profesor" i strpan u zatvor s Gromanom i

desecima drugih stručnjaka. Smaknut je u jeku velikog terora u rujnu 1938.[39]

Kondratjev i njegovi kolege ipak su položili temelje makroekonomskog planiranja. Vrhovni sovjet za nacionalno gospodarstvo (VSNH) iskoristio je godišnje kontrolne brojke u izradi prvog industrijskoga petogodišnjeg plana 1927. godine. Prvi nacrt od ukupno 740 stranica imao je 340 stranica statističkih podataka; završna verzija narasla je na tri sveska i 2000 stranica. No ovaj je plan propisivao pravila i nije više bio samo skup prognoza i ekstrapolacija: "Naši planovi", izjavio je Staljin na Petnaestom partijskom kongresu 1927., "nisu prognoze, nego *obvezatne naredbe..."* Ovakva koncepcija planiranja kao skupa naredbi odražavala je vojnički jezik bitaka i kampanja kojim su se opisivale gospodarske težnje režima. Sustav je zapovijedao, gospodarstvo je slušalo. Staljin je, kao da želi naglasiti kako odbacuje gospodarski oprez, angažirao svojega gruzijskog sunarodnjaka, primitivnog i koleričnog Serga Ordžonikidzea, i ovlastio ga za ostvarenje plana. Krupan i bučan, guste neuredne kose i čupavih brkova, Ordžonikidze se ponašao kao da je u vojarni, sukladno svojoj ulozi gospodarskog kaplara. Stalno je vikao i psovao svakoga, pa i Staljina, i maltretirao kolege i podređene kao da su novaci u vojsci. Ordžonikidze je bio ekonomska neznalica, pa je stalno samo prijetio rukovodiocima i službenicima i pozivao ih da izvrše svoj dio plana, najprije kao predsjednik Radničkog i seljačkog inspektorata (Rabkrin) od 1927. do 1930., a zatim kao šef VSNH-a tijekom izrade drugog petogodišnjeg plana. Zatim je 1932. preuzeo novoosnovani Komesarijat za tešku industriju, pa je iskoristio i to tijelo kao pokretač nastavka gospodarske obnove sve dok se 18.

veljače 1937. - sve slabijeg zdravlja i utučen, jer se svađao sa Staljinom zbog vala uhićenja najbližih suradnika tijekom čistke - nije ubio.[42]

Političko preuzimanje planiranja završeno je početkom tridesetih godina temeljitom reorganizacijom cijele strukture izvršenom kao reakcijom na gospodarski nered izazvan prvim petogodišnjim planom. Očišćen od "buržujskih" stručnjaka Gosplan je 1931. podijeljen na jedanaest odjela kako bi se time dobio potpuniji pregled gospodarstva. Iz Svesavezne planske akademije izlazili su mladi komunistički planeri i zauzimali mjesta svojih prethodnika koji su čamili u logorima. Gosplan je ponovno reformiran 1935. radi dobivanja pravih svesaveznih planova; osnovano je pet odjela za makroekonomsko planiranje, te još šesnaest za pojedine grane gospodarstva i sedam autonomnih odjela za glavna područja državne politike, primjerice, obranu i zdravstvo.[43] VSNH je ukinut 1932., a Rabkrin dvije godine poslije, pa su time uklonjeni nezgodni suparnici na polju planiranja. Istodobno je Gosplan neposrednije podređen Politbirou, u kojem su se donosile glavne odluke o gospodarskom planiranju pod Staljinovim budnim okom. Tim je promjenama trebalo postići jasniju hijerarhiju i pojačati ulogu nacionalnog planiranja. Rabkrin je 1934. zamijenjen Kontrolnom komisijom zaduženom za izvršenje plana, provjeru napretka i kažnjavanje zanemarivanja dužnosti.[44]

Planski je sustav očvrsnuo tek sredinom tridesetih godina. Niz petogodišnjih planova koji su se počeli provoditi od sredine dvadesetih godina trebao je dati grubi okvir za postizanje državnih ciljeva, ali su se ciljevi u praksi pokazali neostvarivima. Stvarni je rezultat uvijek bio manji

od planirane proizvodnje. Dugoročni ciljevi zamijenjeni su, zapravo, uzastopnim nizom jednogodišnjih planova, oblikovanih općenito prema težnjama petogodišnjeg programa. U srpnju bi Politbiro na nekoliko listova papira dao obrise godišnjeg plana s glavnim kategorijama naturalne proizvodnje i potrebnih ulaganja. Od srpnja do studenog komesarijati za industriju i Gosplan organizirali su sastanke na granskoj i regionalnoj razini diljem Sovjetskog Saveza radi razgovora o potrebama i mogućnostima. Svakog studenog Gosplanov Odjel za centralno planiranje sastavljao je skupni plan *(svodnij)* , sada na nekoliko stotina stranica, i podnosio ga vlastima na odobrenje. Plan se zatim službeno odobravao u prosincu ili siječnju, pa su se ciljevi upućivali gospodarskim komesarijatima, a odande glavnim komitetima *(glavki)* kombinata, trustova i poduzeća osnovanih prema prvom petogodišnjem planu.[45]

Sustav je funkcionirao bolje u teoriji negoli u praksi. Nad svima je visjela sjena Ordžonikidzea i njegova sustava rješavanja problema, jer se koordinacija planova i postizanje ostvarivih ciljeva nisu mogli održavati bez stalnoga izvanrednog stanja, kreativne improvizacije i pretjeranih kazni. Gosplanu su stalno nedostajali pouzdani statistički podatci, jer je bilo teško dobiti pouzdane informacije od poduzeća čiji su rukovodioci bili izloženi stalnoj prijetnji istrage i kazne, ili su bili previše šikanirani, slabo informirani ili nepismeni, pa se nisu bavili beskonačnim ispunjavanjem formulara. Prvi stvarni nacionalni plan izrađen je tek 1931., ali nije imao dovoljan broj ključnih planskih varijabli. Uklanjanje gospodarskih stručnjaka početkom tridesetih godina smanjilo je važnost ekonomike kao visokoškolskog studija, pa su planeri bili više tehničari

nego teoretičari, usko upoznati sa svojim područjem rada ali nedovoljno obrazovani za razumijevanje cijeloga gospodarstva. Nije bilo adekvatnog pregleda nacionalnih računa kojima bi se gospodarstvo moglo mjeriti monetarnim a ne grubim naturalnim pokazateljima; Gosplanov Institut za gospodarska istraživanja pripremao je takav pregled, ali je on dovršen tek početkom rata 1941. U očajničkoj potrazi za pomoći Gosplanov je Institut proučavao njemački gospodarski preporod pod Hitlerom, ali je knjiga *Planski manevri* u kapitalističkim zemljama, u kojoj su prikazani rezultati tog proučavanja, zabranjena, a institut ukinut 1938.[46] Gospodarstvo je bilo više mobilizirano negoli planirano; tijekom oskudica ili u slučaju uskih grla nastojanja režima bila su usredotočena na tadašnju krizu sve dotle dok ne bi trebalo rješavati sljedeću krizu. "Nije bilo suvislog planskog sustava", zabilježio je jedan mladi američki ekonomist poslije jednogodišnjeg studija na Planskoj akademiji. "Postojao je samo jednostavan sustav prioriteta".[47]

Problemi usklađivanja plana i stvarnosti potaknuli su 1938. završnu reformu Gosplana, kojom su položeni temelji makroekonomskog planiranja poslijeratnoga Sovjetskog Saveza. Ta promjena obično se povezuje s imenom Nikolaja Aleksejeviča Voznesenskog, pripadnika novog naraštaja ekonomista obrazovanih za vrijeme komunizma i neokaljanih postavkama predrevolucionarne ekonomike. Voznesenski je u siječnju 1938., na početku trećega petogodišnjeg plana, postao direktor Gosplana. Bio je dijete u doba revolucije, pa od radnika postao jedan od vodećih ekonomista partije tridesetih godina. Kada je imenovan na mjesto direktora Gosplana, imao je svega trideset četiri

godine. Njegov je glavni teoretski doprinos pretvaranje nužde u vrlinu: tvrdio je kako je tek gospodarski sustav utemeljen na stalnim oskudicama i uskim grlima doista revolucionaran: "aktivnom borbom za njihovo ukidanje" sustav se angažira u kreativnoj borbi za proizvodnju. Po njegovu mišljenju, ekonomski zakoni nisu apstraktna zapreka razvoju već vrijede onoliko koliko i proizvodni ciljevi koje utvrđuje proleterska država.[48] Voznesenski je ipak nadzirao preobrazbu planskog sustava u stručnije sredstvo makroekonomskog upravljanja. Gosplan je 2. veljače 1938. podijeljen na dva dijela. Jedan se bavio glavnim makroekonomskim varijablama i imao je četiri odjela (državne gospodarske bilance, ulaganja, financije i regionalno/sektorsko planiranje); drugi je dio imao dvadeset odjela zaduženih za glavne industrijske grane, vanjsku trgovinu, hranu i komunikacije. To je bio prvi trenutak u kojemu je Gosplan mogao tvrditi da nadzire cijelo gospodarstvo.[49]

Ubrzo su uslijedile druge promjene. Gosplan je sada imao i pravo nadziranja izvršavanja plana, pa je osnovan sustav regionalnih komisija za provedbu plana. Državna statistička ustanova - Centralna uprava gospodarskog računovodstva - priključena je Gosplanu 1939., i njezin je rad reorganiziran kako bi se osigurao pouzdaniji izvor podataka s nižih razina. Sada je prvi put sinoptički plan izražen novčanim vrijednostima s agregatima za dohodak i potrošnju stanovništva te agregatnim bilancama akumulacije kapitala i industrijskih resursa. Planovi su prije toga počinjali s proizvodnim ciljevima, a zatim je ekstrapoliran potreban novac, sirovine i rad; planovi su sada počinjali s projekcijama novca, sirovina i radne snage za

sljedeću godinu kako bi se ustanovilo što se može prije određivanja onoga što se želi.[50] Zbog veće složenosti planiranja broj komesarijata za industriju povećan je 1938. s pet na dvadeset pet, uz šest neindustrijskih komesarijata za poljoprivredu i promet. Nakon 1938. oni su tijesno surađivali s Gosplanom u oblikovanju i usavršavanju planskog procesa. Komesarijati su imali glavne komitete *(glavki),* podijeljene funkcionalno i teritorijalno, koji su povezivali planska tijela s pojedinim poduzećima.[51] Karakter gospodarskog upravljanja postupno se promijenio s neplanirane državne kontrole na kontrolirano državno planiranje. Reformirani je sustav ostao na snazi i poslije Staljinove smrti, ali Voznesenski nije bio te sreće. Kada je 1948. napisao udžbenik o komunističkoj ekonomici, zamjerio se ljubomornom Staljinu. Uhićen je, mučen da prizna besmislene optužbe za špijunažu i sabotažu, te strijeljan 1950.

Gospodarsko planiranje u Trećem *Reichu* nije općenito bilo tako opasno. Bilo je gotovo sigurno učinkovitije, i to s razlogom. Državni je aparat već dvadesetih godina izradio okvir modernoga miješanog gospodarstva, s opsežnim odgovornostima za socijalnu zaštitu i stambenu izgradnju, kao i mjere za gospodarsko upravljanje koje su se počele primjenjivati poslije rata, a kasnije su nastavljene poslije valutnog sloma 1923. godine. Bogata njemačka tradicija znanstvene ekonomike prethodila je kejnezijanskoj revoluciji više od jednog desetljeća. Njemački su ekonomisti pozorno pratili događaje u Sovjetskom Savezu te objavili pionirska djela o nacionalnim računima potrebnima za efikasnu makroekonomsku politiku. Statistički ured *Reicha,* osnovan 1872., znatno je proširen

1924. pod vodstvom Ernsta Wagemanna; sredinom tridesetih godina taj je ured imao 2.800 zaposlenika, sedam puta više od Gosplana početkom istog desetljeća.[52] Institut za praćenje poslovnih ciklusa osnovan je 1925. za praćenje promjena nacionalnog gospodarskog rasta i analizu njihovih uzroka. Sredstva za upravljanje gospodarstvom i kontrolu njegova razvoja postojala su prije Hitlerova dolaska na vlast.

Dolazak diktature u Njemačkoj pojačao je vlast centralnog aparata za gospodarsko planiranje i politiku. U ožujku 1933. utjecajni bankar Hjalmar Schacht imenovan je predsjednikom *Reichshanke,* njemačke središnje banke. On nije bio nacionalsocijalist, ali je podupirao neprijateljski stav novog režima prema starom gospodarskom poretku i odobravao njegov gospodarski nacionalizam. Hitler ga je angažirao kao gospodarskog stručnjaka koji će usmjeravati gospodarski preporod Njemačke sigurnije od ekonomista Nacionalsocijalističke stranke i time stvoriti temelj za opsežno ponovno naoružavanje. Pedesetšestogodišnji Schacht odudarao je od stranačke elite u smeđim košuljama. Bio je konzervativnih navika i izgleda, a na fotografijama se njegovo okruglo, ptičje lice, zasjenjeno prevelikim naočalama bez okvira, doimalo kao da je nasađeno na starinski kruti ovratnik i tamno poslovno odijelo. Izdanak je krute i konvencionalne građanske obitelji, te je kao mlad čovjek postao osrednje uspješni bankar živo zainteresiran za politiku. Inflacijski slom marke nakon Prvog svjetskog rata doveo ga je na istaknuti položaj u državi - u studenom 1923. imenovan je valutnim povjerenikom pošto su druga dva bankara odbila taj posao. Progurao je stabilizaciju valute i ostao na čelu *Reichsbanke* sve do 1930., kada je podnio

ostavku u znak prosvjeda protiv stalnog plaćanja reparacija pobjedničkim savezničkim silama. Vratio se u banku uvjeren da Njemačka mora poći putem gospodarskog nacionalizma. "Doba gospodarskog liberalizma", izjavio je 1934., "zauvijek je prošlo."[53]

Schacht nije uveo potpuno planirano gospodarstvo, za koje nije bilo političke potpore. Umjesto toga, uveo je sustav dirigiranog gospodarstva *(Wirtschaftslenkung)* s nizom kontrolnih mehanizama za ukidanje tržišta i stabilizaciju gospodarskog razvoja. Kontrole su bile zakonski propisane i prisilne, i podupirala ih je "čvrsta ruka države", kako ju je nazvao Schacht. Cilj je bio usmjeravanje gospodarstva u smjeru koji je željela država, ali bez središnjeg plana ili središnje planske ustanove.[54] Schacht je u praksi uspio pretvoriti *Reichsbanku* u žarište makroekonomskog projekta, a kad je u rujnu 1934. postao ministar gospodarstva, objedinio je djelatnost obiju ustanova radi koordinacije općeg upravljanja gospodarstvom. Ključni elementi Schachtove strategije bili su kontrola tržišta kapitala, kontrola trgovine i deviznih poslova te održavanje niskih nadnica. Prvi je element uveden 1933. Sve investicijske odluke morale su se dostavljati odjelu *Reichsbanke* koji je imao pravo odobravanja svake emisije dionica. Prednost su imali projekti koji su zadovoljavali državne prioritete. Kontrola vanjske trgovine, koja je započela 1931. zbog sve gore njemačke platne bilance, proširena je 1933., a zatim pretvorena u državno reguliranu trgovinu prema Schachtovu "Novom planu" uvedenom u jesen 1934. Platni razredi utvrđeni su na razini 1933. godine, a radnici su izgubili svako pravo na slobodno pregovaranje o povećanju plaće.[55]

Svrha sustava racioniranja kredita i raspodjele sredstava bila je slična svrsi planiranja ciljeva i kvota u Sovjetskom Savezu. Njegovo je djelovanje dopunjavala nacionalna organizacija industrije i poljoprivrede uvedena 1933.-1934., tj. sustav komora i "uprava" s obvezatnim članstvom. Prehrambena uprava *Reicha (Reichsnährstand;* organizacija nastala spajanjem poljoprivrednih udruga i komora) osnovana je zakonodavnim aktom 15. srpnja 1933. na čelu s Waltherom Darreom glavnim poljoprivrednim glasnogovornikom stranke. Njezin karakter i ovlaštenja definirani su zakonom od 13. rujna 1933., kojim je uvedena državna organizacija za proizvodnju, određivanje cijena i plasman poljoprivrednih proizvoda - mnogo opsežnija i učinkovitija od sovjetskih kolhoza i sovhoza. Temeljem Zakona o organskoj obnovi gospodarskog sustava Njemačke, osnovana je 27. veljače 1934. nacionalna mreža komora pod Gospodarskom komorom *Reicha (Reichswirtschaftskammer)* na čelu s ekonomistom Albertom Pietzschom. Sve su prethodne gospodarske udruge ukinute i zamijenilo ih je šest komora - za industriju, trgovinu, obrt, bankarstvo, osiguranje i energetiku. Nacionalne komore podijeljene su na 43 dodatne gospodarske grupe *(Wirtschaftsgruppen*), a svaka od njih na manje funkcionalne i teritorijalne jedinice, kojih je ukupno bilo 393.[57]

Funkcija toga ustroja pod Hitlerovom diktaturom nije nikada bila posve jasna, jer te ustanove, za razliku od sovjetskih pandana *(glavki),* nisu nikada imale konkretnu plansku ili izvršnu odgovornost. Njihov značaj postaje očitiji ako ih razmatramo u kontekstu centralizacije upravljanja gospodarstvom nakon 1933. i smanjenja

područja organizacijske autonomije. Gospodarska komora *Reicha* djelovala je kao forum za raspravljanje o gospodarskoj politici i za koordinaciju njezine provedbe u suradnji s Ministarstvom gospodarstva, slično Sovjetu za gospodarstvo osnovanom u Sovjetskom Savezu u studenom 1937. Jedan od ekonomista koji su mu dodijeljeni, Ferdinand Grünig, izrađivao je sektorske bilance i agregatne nacionalne račune koji su se dostavljali državnom gospodarskom aparatu radi oblikovanja politike.[58] Ovakvim složenim ustrojem centralni je aparat kontrolirao svaku tvrtku i svako seosko gospodarstvo, a komore i grupe postale su presudni posrednici za prikupljanje podataka potrebnih radi dobivanja potpune statističke slike cijeloga gospodarstva i prenošenja smjernica i ciljeva nacionalne politike svojim članovima. Centralne vlasti bile su sa svoje strane stalno obavještavane o problemima u samom gospodarstvu preko obvezatnih dvotjednih izvještaja koje su im dostavljale gospodarske grupe.[59]

Schachtovom strategijom postignut je izvanredan trogodišnji oporavak poslije krize, ali je postalo sve teže odupirati se zahtjevima tržišta posrednim kontrolnim sredstvima. Već 1936. javlja se pritisak na neizvjesnu trgovačku bilancu radi povećanja ponude hrane poslije loše žetve, industrija je htjela iskoristiti preporod povećanjem proizvodnje robe široke potrošnje i uspostavom normalne trgovine, a raslo je i nezadovoljstvo mnogih poduzetnika i seljaka zbog - po njihovu mišljenju - nepotrebnog ograničavanja gospodarskog izbora i pretjerane birokratizacije. Najvažnije od svega, sve važniji vojni sektor, u čijem je poticanju Schacht na Hitlerov zahtjev imao veliku ulogu, prijetio je inflacijskim pritiscima jer se

vojna industrija sa svojim sve većim narudžbama natjecala za resurse kojih nije bilo dovoljno. Schacht se nije htio izložiti toj opasnosti. On je u početku računao na visoku stopu rasta i polagani povratak na slobodnije tržišno gospodarstvo. Umjesto toga, državna je kontrola ojačala, a istodobno je rastao politički pritisak za istinsko "narodno gospodarstvo" odvojeno od uskih interesa kapitalističke elite. Schacht se 1935. tužio da je prisiljen djelovati "pod primatom politike". Stranački radikali pokrenuli su žestoku kampanju protiv kapitalističkog egoizma i osobito protiv Schachta. Sigurnosna policija prisluškivala mu je telefonske razgovore i postavila uređaje za prisluškivanje u njegov ured. U veljači 1936. gotovo ga je uhitio Gestapo poslije otvorenog napada na stranku u govoru što ga je održao u Bremenu.[60] Međutim, krizu koja je prijetila gospodarskoj politici u ljeto 1936. riješio je sam Hitler bez upozorenja ili savjetovanja.

Potkraj kolovoza Hitler je otišao na jug u svoje utočište u Berchtesgadenu, u kojem je osobno napisao jedan od veoma rijetkih dokumenata što ih je sastavio tijekom dvanaest godina diktature. Dokument se bavio opstankom Njemačke u neprijateljskom okruženju. Njemačka ne ovisi samo o stvaranju oružanih snaga većih od svih mogućih neprijateljskih snaga, pisao je Hitler; ona mora prisiliti i gospodarstvo da prihvati svoju rasnu dužnost kloneći se svih nebitnih zadaća u prilog stvaranja temelja za opsežno ratovanje: "Nacija ne živi za gospodarstvo", pisao je nadalje Hitler, ponavljajući svoje poglede iz dvadesetih godina, "... naprotiv, upravo su financije i gospodarstvo vodeći poslovni ljudi i teoretičari, dužni bezuvjetno služiti borbi za afirmaciju naše nacije".[61] Oba cilja, ponovno naoružanje i

gospodarski preustroj, trebalo je postići u četiri godine. Nekoliko dana nakon toga pozvao je Hermanna Göringa, pa su zajedno otišli na dugu šetnju Tijekom šetnje Hitler je objasnio što je napisao i tada zatražio od Göringa da preuzme odgovornost za zamisao koja je ubrzo postala poznata kao četverogodišnji plan.[62] Schacht je doznao za plan tek kada je on službeno objavljen 9. rujna na godišnjem mitingu stranke; iako je bio ministar gospodarstva, nije dobio primjerak memoranduma Kako se pokazalo, Hitlerova odluka bila je isto toliko važna koliko i Staljinov konačni prijelaz na plansku industrijalizaciju 1927. godine. Naslov, Četverogodišnji plan, nije odabran slučajno: vojni čelnici predložili su 1933. "petogodišnji plan" za vojni i gospodarski preporod, ali je naslov odbijen te je prihvaćen naslov manje marksističkog prizvuka za ponovno pokretanje gospodarstva. Stoga je plan usvojen 1936. bio formalno drugi četverogodišnji plan, a u listopadu 1940. odobren je kao nastavak treći četverogodišnji plan.[63] Drugi je plan ozakonjen 18. listopada 1936., a Göring je postao opunomoćenik s apsolutnim ovlaštenjima od samoga Hitlera da bezobzirno ukloni svaku zapreku na svojem putu. "I mi možemo postići", rekao je Göring svom kabinetu, " ono što su postigli Rusi".[64]

Ako je Schacht bio plah buržoaski stručnjak, Göring je bio njemački Ordžonikidze. Usprkos reputaciji lijenog bonvivana, krupni, razmetljivi glavni zapovjednik njemačkog ratnog zrakoplovstva bio je čovjek nemilosrdne političke energije i velikih ambicija, šarmantni nasilnik koji nije trpio nikakvu oporbu. Hitler je u Berlinu objavio skupini vodećih poslovnih ljudi prijeteću vijest da je novi vođa plana čovjek "nesalomljive volje za kojega ne postoje

riječi 'neće ići'".[65] Göring nije bio gospodarski stručnjak, ali je brzo skupio ekipu ekonomista i poduzetnika, članova stranke. U palači Pruskoga državnog ministarstva u Leipzigerstrasse, u srcu berlinske ministarske četvrti, Göring je osnovao organizaciju koja je ubrzo zapošljavala više od tisuću ljudi. Unutarnji gospodarski kabinet vodila su dva ekonomista, Erich Neumann i Friedrich Gramsch, koji su nenametljivo koordinirali makroekonomsku politiku plana do te mjere, prema jednom dužnosniku, da su naposljetku "upravljali cijelim gospodarstvom"[66] Göring je nedvojbeno na taj način tumačio svrhu plana. U prvom izdanju novog časopisa o četverogodišnjem planu, objavljenom u siječnju 1937., najavio je kako namjerava provesti "jedinstveno vodstvo i organizaciju cijeloga gospodarstva".[67]

Većina kritičara sumnjičavo gleda na tvrdnje o uspješnosti plana, ali ustroj uspostavljen u prvih petnaest mjeseci od uvođenja plana odgovara gledištu da je Hitlerov režim tretirao plan kao što su sovjetski rukovodioci tretirali svoj. Hitler je postupio slično staljinističkoj praksi, hrabro iznoseći svoje planove, a zatim usklađujući resurse s ciljevima, umjesto obrnuto. Dok je Schachta, kao i Kondratjeva, zanimala ravnoteža, Hitler je bio skloniji izražavanju puke ekonomske snage. Hitler je, kao Staljin, nagonski težio dirigiranom gospodarstvu. Popis njegovih želja bio je opsežan: moderniziran i produktivan poljoprivredni sektor koji će Njemačku osloboditi straha od blokade, mreža novih autocesta, desetak preuređenih gradova, opsežan program zamjene uvoza sintetskim strateškim materijalima i vojna industrija koja će moći nadmašiti najveće neprijateljsko gospodarstvo. Naglasak je

bio na grandioznim programima neposrednih materijalnih ulaganja, "produkcionistička" koncepcija koju je Hitler također dijelio sa svojim gospodarski nesofisticiranim sudiktatorom.

Ti se najuži gospodarski ciljevi nisu mogli postići bez strožeg nadzora nacionalnog gospodarstva. Organizacija za provedbu plana, osnovana u listopadu 1936., odražavala je tu stvarnost. Bila je podijeljena na šest glavnih odjela: proizvodnja sirovina, raspodjela sirovina, radna snaga, poljoprivreda, kontrola cijena i devize. Svaki je odjel bio podijeljen i na niže jedinice. Najvažniji odjel u toj organizaciji bio je ured povjerenika za cijene, osnovan 29. listopada 1936., jer je inflacija mogla lako potkopati cijelu strategiju. Tu je dužnost preuzeo šleski *Gauleiter* Josef Wagner, koji je u studenom donio uredbu o zamrzavanju cijena. Diljem države osnovana je mreža od dvadeset sedam lokalnih ureda za praćenje svih lokalnih cijena te odobravanje ili odbijanje povećanja. Wagner je smio intervenirati i u određivanju platnih razreda, tijesno povezanih sa stabilnošću cijena; njegovi su suradnici mogli također zahtijevati od tvrtki da usvoje nove proizvodne ili radne metode radi smanjenja cijena.[68] Usprkos tim promjenama, gospodarsko planiranje bilo je još i u nadležnosti Schachtova ministarstva. U studenom 1937, Schacht je morao podnijeti ostavku na mjesto ministra gospodarstva, a u siječnju 1939. otpušten je iz *Reichsbanke.* Kao i sovjetski gospodarski stručnjaci, završio je u koncentracijskom logoru. Göring je iskoristio Schachtovu ostavku kako bi racionalizirao ustroj plana povezujući ga neposredno s ministarstvom gospodarstva, na čije je čelo postavio stranačku marionetu, gospodarskog novinara

Walthera Funka, inače sklonog piću. Organizaciji za provedbu plana dodani su administrativni odjeli za trgovinu, devize i kreditnu politiku, rudarstvo, industriju željeza i energetiku. Göringova se organizacija zatim prihvatila godišnje raspodjele industrijskih ulaganja, propisala proizvodnju niza glavnih industrijskih grana - od kemikalija u rinfuzi do crijeva za kobasice, vodila sustav kvota za raspodjelu sirovina, nadzirala sve trgovačke i devizne transakcije, modernizirala poljoprivrednu proizvodnju, povećala proizvodnju strojeva i obučavala radnu snagu. Sve te djelatnosti praćene su statistički kako bi se do najmanje mjere odredila proizvodnja, kretanje i raspodjela svih dobara i usluga, te pratilo izvršenje plana. Gosplan Voznesenskog nije to mogao postići 1938.

Dirigirana gospodarstva obavljala su funkcije izbora i raspodjele (alokacije) koje se obično povezuju s tržištem u liberalnom kapitalizmu. Zbog istiskivanja tržišta došlo je do temeljitog preustroja i jednog i drugog gospodarstva u skladu s političkim planskim preferencijama diktatorskih režima, a ne s preferencijama običnih potrošača, proizvođača i trgovaca. U oba režima to nije značilo samo kontrolu domaćih gospodarskih varijabla nego i smanjenje ovisnosti o širem svjetskom tržištu i eliminiranje stranog utjecaja na domaće gospodarske uvjete.

I Njemačka i Sovjetski Savez morali su prevladati ovisnost iz prošlosti. Modernizacija carske države ovisila je uvelike o velikim inozemnim kreditima, prisilnom izvozu žitarica, te prijenosu stručnjaka i znanja i iskustva *(know-how)* iz razvijenih zapadnih ekonomija. Potkraj dvadesetih godina Sovjetska je država morala usvojiti sličnu strategiju kako bi dovršila prvi petogodišnji plan. Stotine inozemnih

stručnjaka sudjelovale su u podizanju sovjetskih tvornica; polagani priljev uvoznih strojeva i industrijske opreme pretvorio se u poplavu poslije 1927. te dosegao 71% ukupnog uvoza - dok je postotak u carsko doba, 1913. godine, bio mnogo niži - 21,5%. Inozemni dug, koji je nova država odbila priznati 1918., ponovno je dosegao visoku razinu iz carskih dana u razdoblju od 1930. do 1932. Deficit se povećao jer je Sovjetski Savez hitno uvozio tehnička sredstva za daljnju industrijalizaciju upravo u doba kada zbog velike krize druge zemlje nisu mogle kupovati sovjetsku, izvoznu robu u velikim količinama.[69] Iako su seljaci gladovali zbog kolektivizacije, Sovjetski Savez izvozio je žitarice na svjetska tržišta po dampinškim cijenama kako bi obuzdao sve veći rast duga.

Njemačka je 1914. bila poslije Velike Britanije najjača svjetska trgovačka sila: jedna četvrtina njezine industrije proizvodila je za izvoz. Trgovina se poslije rata tromo oporavljala, pa je njemačko gospodarstvo postalo osobito osjetljivo na međunarodni poslovni ciklus. Osim toga, poraz 1918. opteretio je Njemačku ratnim reparacijama koje je ona trebala otplaćivati do 1988., a izgubila je i teritorije bogate sirovinama u Alsace-Lorrainu i Šleskoj. Valutni slom 1923. srozao je Njemačku na položaj zemlje u razvoju: njezina je valuta obnovljena s pomoću bogatijih zapadnih zemalja, i Njemačka je tijekom dvadesetih godina morala ovisiti o velikim stranim zajmovima kako bi time nadoknadila nepostojanje adekvatnih izvora domaćeg kapitala. Kad je svjetskoj konjunkturi došao kraj 1929., Njemačka se, poput Sovjetskog Saveza, našla pod pritiskom otplate duga, koji više nije mogla otplaćivati izvozom. Zbog katastrofalne platne bilance Njemačka se 1931. godine našla

na rubu bankrota; propast je odgođena jer su vjerovnici privremeno pristali na odgodu otplate duga. Trgovina se smanjila na polovinu, pa su milijuni Nijemaca u izvoznim industrijskim granama ostali bez posla ili radili sa skraćenim radnim vremenom. Mnogi su njemački izvoznici preživjeli samo zato što su tri godine sovjetski uvoznici kupovali više od polovine njemačkog izvoza kako bi riješili nedostatak alatnih strojeva potrebnih za petoljetku.[70]

Tijekom tridesetih godina odnos Sovjetskog Saveza i Njemačke sa svjetskim gospodarstvom preobrazio se sa štetne ovisnosti u zatvorenost i oslanjanje na vlastite snage. Točno je da bi svjetska gospodarska kriza ionako promijenila taj odnos, a to se dogodilo svim industrijaliziranim zemljama, zbog smanjene trgovine i velikog pada neposrednih stranih ulaganja i komercijalnih zajmova. Međunarodna kriza ubrzala je svjetski trend prema gospodarskoj samodovoljnosti reguliranoj trgovini i valutnoj kontroli koji su općenito poznati po međuratnom izrazu "autarkija". Njemačka i Sovjetski Savez razvili su krajnje verzije te koncepcije. Obje su zemlje sebe namjerno izolirale od svjetskog tržišta zamijenivši inozemne kredite domaćim izvorima kapitala, a uvoz domaćom proizvodnjom bitne opreme i materijala Država je potpuno kontrolirala preostale veze sa svjetskim gospodarstvom radi očuvanja svojih prioriteta.

Cilj sovjetske i njemačke autarkije bio je i politički i gospodarski Koncepcija autarkije - kako su je shvaćali tridesetih godina - nije obuhvaćala samo supstituciju uvoza, već i nacionalnu neovisnost i slobodu političkog manevra, kako država ne bi ostala, kako se izrazio jedan nacionalsocijalistički ekonomist, "provincija" svjetskog

gospodarstva i kozmopolitskog kapitalizma koji ga je podržavao.[71] Smanjenje ovisnosti o inozemstvu bilo je dvostruko važno za Sovjetski Savez: prvo zato da bi se sovjetski industrijski razvoj razlikovao od razvoja u doba carske države, drugo zato da bi se time pokazalo da jedino svjetsko socijalističko gospodarstvo može održati rast bez buržujskih proizvoda i buržujskih stručnjaka. Industrijska modernizacija, kako je Staljin rekao partijskim delegatima u prosincu 1925., mora pretvoriti Sovjetski Savez "iz zemlje koja uvozi strojeve i opremu u zemlju koja proizvodi strojeve i opremu".[72] "Narodni" napad na strane stručnjake, koji je počeo 1929. i završio 1933. suđenjem britanskim inženjerima iz kompanije Metro-Vickers, bio je izraz političke ogorčenosti zbog korištenja kapitalističkog neprijatelja u gradnji socijalističke budućnosti.

Sovjetske vlasti nisu upotrebljavale izraz autarkija u tom širem smislu, ali su mjere provedene tridesetih godina bile prepoznatljivo autarkijske. Sovjetsku trgovinu vodila je država u potpunosti, i ona se temeljila na bilateralnim ugovorima te se prvenstveno odnosila na proizvode bitne za industrijalizaciju, a ne na robu široke potrošnje. Sustav je vodio Komesarijat za vanjsku trgovinu osnovan 1930. godine. Za svaku glavnu kategoriju proizvoda osnovana su posebna izvozna i uvozna trgovačka poduzeća, odgovorna za planiranje i izvršavanje trgovačkih transakcija, ali je svaku transakciju morao odobriti središnji komesarijat. Izvoz je tridesetih godina bio obilno subvencioniran, jer su troškovi proizvodnje bili viši od cijena koje su se mogle postići na svjetskom tržištu. Sve devizne transakcije vodila je državna banka.[73] Tijekom tridesetih godina industrija je postupno sve više proizvodila robu koju je prije uvozila, pa

se omjer uvoza i izvoza poboljšavao. Trgovina je 1928. pridonosila oko 8% nacionalnog dohotka, a 1940. samo 4,7%. Vrijednost uvoza i izvoza 1938. iznosila je samo 28% od vršnog poslijeratnog iznosa 1930.-1931. (i samo 20% vrijednosti trgovine u carsko doba 1913.).[74] Trgovina s glavnim kapitalističkim zemljama dramatično se smanjila. Uvoz iz Sjedinjenih Država dosegao je vrhunac 1930. s 1,1 milijardom rubalja, ali je pao na samo 78 milijuna 1934. Broj ugovora s američkim tvrtkama smanjio se sa 124 1931. na samo 46 1933.; komforna vila, u kojoj je stanovao Kravčenko, sagrađena je za američke inženjere nekoliko godina prije.[75] Uvoz iz Njemačke dosegao je 1,8 milijardi rubalja 1931., ali se smanjio na 67 milijuna 1938. godine. Smanjila se i ovisnost o uvozu stranih strojeva. Sovjetski Savez preuzimao je 1932. točno tri četvrtine njemačkog izvoza strojeva, ali se 1938. to svelo na samo 3,8%.[76] Vanjski je dug dobrim dijelom otplaćen u zlatu, koje su u užasnim uvjetima kopali logoraši u novim rudnicima zlata u Sibiru.

U Njemačkoj je autarkija bila promišljenija i - u kontekstu dotad slobodnotržišnog gospodarstva - radikalnija. Dvadesetih godina nacionalistički ekonomisti zagovarali su autarkijsko gospodarstvo kako bi Njemačka ponovno stekla gospodarski suverenitet i političko dostojanstvo. Kupovanje njemačke robe, trošenje njemačke hrane i gradnja samo njemačkim materijalima postale su domoljubne obveze. Gospodarski program Nacionalsocijalističke stranke trebao je osloboditi Njemačku gospodarskih posljedica Versailleskog sporazuma i "okova međunarodnog kapitala". "Mi želimo osigurati egzistenciju njemačkog naroda", pisao je Göring 1937.,

"neovisno o svakoj krizi u svijetu."[77] Jedan od prvih poteza nove vlade bilo je odbijanje daljnjeg plaćanja reparacija i smanjenje ili obustava otplate stranih zajmova. Nije bilo gotovo nikakva novog zaduživanja, a otplata postojećih zajmova iz dvadesetih godina znatno se smanjila jer su se inozemni vlasnici njemačkih obveznica rado rješavali tih vrijednosnih papira za male novce čim je isplata kamata blokirana. Zastupnici koji su radili za njemačku vladu tajno su otkupljivali obveznice po vrlo niskoj cijeni Od još neplaćenog inozemnog duga iz 1932. godine ostalo je 1939. u stranim rukama samo 15%. Inozemni kapital, na koji se Njemačka oslanjala dvadesetih godina, zamijenio je kapital njemačke države, čiji se dug potrostručio od 1933. do 1939.[78]

Njemačku vanjsku trgovinu nadzirala je država upadljivo nalik na sovjetski model. Održavanje ravnoteže između uvoza i izvoza bilo je bitno jer Njemačka, pošto je gotovo bankrotirala, nije imala zlata niti deviza za pokriće eventualnih platnobilančnih deficita, pa je stoga trebalo jasno odrediti prioritete. Schacht je 1934. uveo "Novi plan", kako ga je sam nazvao, za centraliziranu kontrolu njemačke trgovine. Taj je plan zapravo objedinio skup kontrola koje su se jedna po jedna uvodile od 1931. Svi uvoznici i izvoznici morali su imati dozvolu za svaku vanjskotrgovačku transakciju. Te je dozvole izdavalo sedamnaest (kasnije dvadeset) nadzorništava *(Überwachungstellen),* koja su, poput sovjetskih uvozno-izvoznih poduzeća, bila zadužena za odgovarajuće asortimane proizvoda. Taj se sustav nemilosrdno provodio kako bi se osigurala trgovina onom robom - prvenstveno sirovinama - koja je režimu bila bitna za ponovno

naoružanje i razvoj teške industrije. Trgovina se sve više ugovarala na vezanoj bilateralnoj osnovi, a vrijednost marke bila je umjetno utvrđena kako bi se potaknuo izvoz potreban za plaćanje bitnih uvoznih materijala. Kao i sovjetsku robu i njemačku su robu subvencionirali posebnim porezom koji su plaćali neizvoznici, jer su njemačke cijene, kao i sovjetske, bile više od svjetskih.[79] Tijekom tridesetih godina slobodna trgovina je potpuno obustavljena kako roba široke potrošnje ne bi povećala uvozne troškove. Ionako nizak udio trgovine u nacionalnom proizvodu pao je sa 18,2% 1933. na 12,2% šest godina poslije.

Drugim četverogodišnjim planom autarkija je dovedena do novih granica uvođenjem opsežnog programa supstitucije uvoza. Znaci da je Zapad spreman uvesti gospodarske sankcije protiv Italije nakon napada na Etiopiju 1935. godine povećali su vjerojatnost da bi i Njemačka u slučaju krize mogla postati budućom žrtvom blokade. Prvi prioritet plana bilo je povećanje domaće proizvodnje hrane i industrijskog repromaterijala. Povećanom primjenom umjetnih gnojiva i poljoprivrednih strojeva Njemačka je uspjela povećati samodovoljnost u prehrambenim proizvodima sa 68% 1928. na 83% 1938/39.[80]

Proizvodnja sirovina iz njemačkih izvora povećala se od 1932. do 1937. za 108%, dok se količina uvoznih sirovina povećala samo 14%. Njemačka je čak uspijevala eksploatirati vlastite ograničene zalihe sirove nafte: 1928. proizvedeno je 102.900 tona, a 1936. 445.000 tona.[81] Njemačka mnogih sirovina nije imala dovoljno, a nekih nije imala uopće. Četverogodišnjim planom pokrenuti su veliki kapitalni projekti za proizvodnju ključnih sintetskih materijala, osobito benzina i kaučuka (i jedan i drugi su se

temeljili na eksperimentalnom radu njemačkih kemičara koji su radili u njemačkom divu IG Farben), te za povećanje domaće proizvodnje ugljena, željezne rude i bazičnih kemikalija. U prvom planu navedeno je devetnaest proizvodnih sektora, s naglaskom na kemijskoj industriji; bila su predviđena i velika ulaganja u brodogradnju, elektroenergetiku, ali i mnogo manja ulaganja u proizvodnju čađe, kožnih proizvoda i nemasnih sapuna. Ukupna ulaganja iznosila su više od 8 milijardi maraka, više od polovine ukupnih ulaganja u industriju od 1936. do 1940.[82] Kao i Sovjetski Savez, Njemačka je tridesetih godina fizički proširila svoju industrijsku bazu kako ne bi postala talac kapitalističkog svijeta.

Četverogodišnji i petogodišnji planovi ne bi imali mnogo gospodarskog smisla u svijetu slobodne trgovine i mirnodopske razmjene. No oni su bili racionalniji u kontekstu mentaliteta ekonomske opsade i sve gore međunarodne situacije tridesetih godina. U Njemačkoj i u Sovjetskom Savezu autarkija je bila strateški izbor. Oslanjanje na vlastite snage bilo je potrebno za vođenje obrambenog ili agresivnog rata. U objema državama gospodarski neuspjeh smatrao se objašnjenjem poraza u Prvom svjetskom ratu. Najvažniji preustroj u dirigiranom gospodarstvu dviju diktatura odnosio se na razvoj vojnog sektora većeg od svih što su ih dotad u mirno doba razvile ostale države - kako gospodarstvo ne bi ušlo u eventualni budući sukob nedovoljno pripremljeno ili nedovoljno ustrojeno za ratnu mobilizaciju.

Vojne nabave nisu potaknule dirigirano gospodarstvo, ali opseg vojnih izdataka i priprema tridesetih godina doveo je do jače kontrole kako bi se postojeći resursi usmjerili u

vojni sektor na štetu tadašnje civilne potrošnje, a postojeći civilni proizvodni kapaciteti prilagodili vojnoj primjeni u ratu. Grubi podatci o vojnim proračunima Njemačke i Sovjetskog Saveza pokazuju nagli rast s razmjerno beznačajne razine dvadesetih godina do velikog povećanja sredinom tridesetih godina Vojni izdatci u obje države slučajno su se povećali u istoj mjeri od 1928. do 1938.: sa 880 milijuna na 23,2 milijarde rubalja u jednoj državi, te sa 650 milijuna na 17,3 milijarde maraka u drugoj - to jest dvadeset šest puta. Odluka o proširenju sovjetskog vojnog sektora kao ključnog gospodarskog prioriteta donesena je u pripremi prvoga petogodišnjeg plana, ali ju je sam Staljin još više forsirao 1932., pa je u trećem planu 1937. vojni sektor postao glavni element. Proces zamašnoga, ponovnog naoružanja u Njemačkoj počeo je kasnije, u prvim godinama Hitlerove diktature, i dostigao izvanrednu razinu u istom razdoblju kao u Sovjetskom Savezu, tj. od 1937. godine. Udio vojnih izdataka u njemačkom državnom proračunu dosegao je 54% 1938/39., a u Sovjetskom Savezu jednu trećinu proračuna za 1940. U jednoj i drugoj zemlji taj je postotak u proračunu bio mnogo veći potkraj tridesetih godina negoli 1931.: bio je sedam puta veći u Sovjetskom Savezu, a četiri puta u Njemačkoj.[83]

Bez obzira na način mjerenja, vojni izdatci u objema zemljama bili su povijesno izuzetni, pa se potkraj tridesetih godina i u jednoj i u drugoj pojavilo nešto poput ratnog gospodarstva u mirno doba. Postotak nacionalnog proizvoda potrošen u vojne svrhe 1913. na vrhuncu predratne utrke u naoružanju bio je malen u odnosu na utrku koja se vodila tridesetih godina. Carska je država 1913. godine odvajala, prema procjenama, 4,8% nacionalnog proizvoda za vojne

izdatke, a carska Njemačka približno 3%; 1939. godine Njemačka je za istu svrhu trošila 29%, a Sovjetski Savez 17%, ali su oba gospodarstva bila mnogo jača uoči Drugog svjetskog rata negoli uoči Prvoga. Vojne potrebe bile su iznimno visoke i što se tiče radne snage i investicijskih sredstava. U svibnju 1939. više od 25% njemačkih industrijskih radnika radilo je za oružane snage; u prerađivačkoj industriji i graditeljstvu postotak je bio gotovo 30%.[84] Njemačka ulaganja u vojni sektor (proizvodnja oružja i gradnja vojnih objekata) iznosila su 1938. godine 28% od ukupnih ulaganja. Brojke za Sovjetski Savez pokazuju da je nešto više od 20% svih ulaganja u industriju odlazilo na vojnu industriju.[85] Usporedbe s drugim zemljama također su znakovite. Od 1933. do 1938. Sovjetski Savez i Njemačka trošili su u vojne svrhe gotovo tri puta više od Velike Britanije, Francuske ili Sjedinjenih Država. Godine 1938. Velika Britanija i Sjedinjene Države proizvodile su svaka 13% od količine oružja proizvedenog u Njemačkoj.[86]

Oružje, vojarne i utvrde - fizički znakovi vojne potrošnje - samo su dio priče. U jednom i drugom sustavu vojno se planiranje temeljilo na pretpostavci da će svaki budući rat nametati dalekosežne zahtjeve glede gospodarskih resursa i izdržljivosti. Programi supstitucije uvoza i kapitalna ulaganja temeljili su se djelomice na toj pretpostavci. Proizvodnji zrakoplova bila je potrebna industrija aluminija; eksplozivi su se proizvodili iz bazičnih kemikalija; za proizvodnju topova, tenkova i vozila bio je potreban čelik. Proizvodnja hrane u ratno doba bila je također prijeko potrebna sastavnica svakoga ratnodopskog gospodarstva, a to su i Njemačka i Sovjetski Savez na svoju

štetu ustanovili u Prvom svjetskom ratu. Jedan od argumenata vojnog sektora Gosplana u prilog kolektivizacije poljoprivrede bio je da će podruštvljenje poljoprivrede omogućiti bolju "mogućnost kontroliranja" proizvodnje i raspodjele hrane u "ratnim uvjetima".[87] Veza između racionalizacije poljoprivrede i budućeg rata bila je također središnji element poljoprivrednog programa u njemačkom drugom četverogodišnjem planu. Vojne pripreme na toj osnovi nametale su gospodarstvu dodatne zahtjeve koji se obično opisuju izrazima "posredno" ili "gospodarsko" ponovno naoružavanje.

Zbroj neposrednih i posrednih potreba vojnog sektora nisu nikada izračunali ni u jednoj ni u drugoj državi. U njemačkom slučaju velik dio ulaganja potjecao je iz privatnog sektora a ne iz državne blagajne, pa je teško utvrditi ukupne brojke. Teško je također razdvojiti vojnu i civilnu proizvodnju u tvornicama koje su proizvodile i jedno i drugo. Mnogi njemački proizvođači robe široke potrošnje već su 1939. proizvodili velike količine za oružane snage - cipele, uniforme, vojničke porcije s priborom za jelo, papir, kožnate proizvode - koji su bili gotovo isti kao i proizvodi za civilno tržište, pa su se radi lakšega statističkog praćenja vodili kao civilni proizvodi. S druge strane, u Sovjetskom Savezu neka su vojna poduzeća proizvodila tenkove u jednom pogonu, a traktore u drugom.[88]

Postoje ipak važni i posve jasni primjeri ponovnog naoružanja. Njemačka je tridesetih godina razvila najjaču industriju aluminija na svijetu, i dvije trećine njezine proizvodnje koristila je pretežno industrija vojnih zrakoplova.[89] Programi za proizvodnju sintetskog benzina i

kaučuka, koji su moderniziranoj njemačkoj kopnenoj vojsci i zrakoplovstvu trebali osigurati gorivo i gume, zahtijevali su 1937. ukupna ulaganja od 1,9 milijardi maraka u tri godine, tj. gotovo polovinu svih ulaganja u proizvodnju kapitalnih dobara. Za gradnju tvornica predviđenih u "Programu nove proizvodnje", najavljenom u srpnju 1938., za bazične kemijske proizvode (eksplozive, kemijsko oružje i sintetske proizvode) bilo je potrebno više od milijun tona čelika i 8,6 milijardi maraka od 1938. do 1941.[90] Dragulj u toj kruni bila je divovska korporacija za željezo, čelik i oružje, osnovana 1937. pod imenom *Reichswerke "Hermann Göring",* koja je eksploatirala ležišta niskokvalitetne željezne rude u Salzgitteru nedaleko od Braunschweiga. *Reischwerke* je ubrzo postao jedan od glavnih stupova vojnog gospodarstva, sa stalnom imovinom koja je do rata prešla milijardu dolara i ukupnom imovinom diljem okupirane Europe od 3,1 milijarde, pa je postao najvećim industrijskim kompleksom u Europi.[91] Ako se zbroje ulaganja u vojnu industriju i ulaganja u objekte teške industrije povezane s ratom, koji se većinom ne bi bili gradili u normalnim tržišnim uvjetima, može se zaključiti da se više od 70% svih ulaganja u njemačku industriju do 1938.-1939. odnosilo na očekivano vođenje rata.[92]

Samo na temelju pokazatelja o troškovima vojne proizvodnje bilo bi teško tvrditi, kako se često čini, da se njemačko gospodarstvo tridesetih godina pripremalo za kratke, ograničene ratove s malim i fleksibilnim vojnim sektorom.[93] Planovi za osnovne kemijske i sintetske proizvode, željeznu rudu, aluminij i strojogradnju opravdavali su se uglavnom na temelju njihova doprinosa njemačkim ratnim ambicijama.[94] Planirana ekspanzija

vojne baze bila je tako velika da je već 1937. postalo jasno kako će Njemačkoj biti potreban pristup drugim resursima osim onih stvorenih programima samodovoljnosti. Kada je Hitler 5. studenoga 1937. izložio svoje vanjskopolitičke planove glavnim zapovjednicima oružanih snaga (kako je zabilježio njegov pobočnik pukovnik Hossbach), naglasio je da će Njemačka morati preuzeti susjedne teritorije kako bi osigurala poljoprivredno zemljište i sirovine. "Jedini je lijek", piše u zapisniku, "stjecanje većeg životnog prostora".[95] *Anschluss* Austrije u ožujku 1938., prijetnja ratom Čehoslovačkoj koja je završila pripojenjem čeških Sudeta u listopadu 1938. te poslije okupacija Češke i Moravske u ožujku 1939. bili su potaknuti gospodarskim i rasnim razlozima. Većinu teške industrije i proizvodnje sirovina odmah je prigrabio *Reichswerke* na štetu privatne industrije; kompleks je krajem 1940. zapošljavao 600.000 ljudi i počeo je preuzimati kontrolu ne samo nad proizvodnjom željeza, čelika i ugljena nego i nad naftnim resursima i rafinerijama diljem okupirane Europe i na teritoriju njemačkih saveznika.[96] Taj gospodarski imperijalizam bio je neprikriven. Još dok su njemačke snage početkom listopada 1938. pripremale okupaciju dijelova Čehoslovačke prema Münchenskom sporazumu, Göring je u Berlin pozvao visoke gospodarske dužnosnike, i na tom su sastanku svi sudetski gospodarski resursi, od lignita (za proizvodnju sintetskog benzina) do margarina, dodijeljeni programima četverogodišnjeg plana.[97] Pobornici autarkije počeli su govoriti o "gospodarstvu velikog prostora" *(Grossraumwirtschaft)* kao autarkičnom teritorijalnom bloku, a ne o posebnom nacionalnom gospodarstvu s Njemačkom u središtu. U ljeto 1941. Hitler je primijetio

kako bi autarkija možda bila nepotrebna kad bi se mogli osvojiti resursi i zemljišta - "moraš pokoriti ono što trebaš a nemaš".[98]

Grabežljivo gospodarstvo Trećeg *Reicha* izvedeno je iz Hitlerova pogleda na nacionalno gospodarsko nadmetanje izloženog u glavnim crtama dvadesetih godina. Time se njemačko dirigirano gospodarstvo razlikovalo od sovjetskog gospodarstva. U Sovjetskom Savezu gospodarska je kolonizacija bila interna i produktivna, a ne eksterna i piratska. Međutim, u jednom i drugom slučaju odabir jakoga vojnog sektora i razvoj teške industrije izazvao je iste strukturne distorzije. Kako je pokazalo jedno istraživanje *Reichsbanke* 1939., ravnoteža između proizvodnje dobara široke potrošnje i kapitalnih dobara (strojeva, tehničke opreme, teške industrije, materijala) znatno se promijenila u samo šest godina. Na proizvodnju dobara široke potrošnje otpadalo je 1932. 40% ulaganja, a 1938. samo 17%; fond plaća u istoj industriji iznosio je 40% od ukupnog iznosa 1932. i samo 25% 1938. godine. Ti su razmjeri, navodi se suhoparno u istraživanju, isti kao u Sovjetskom Savezu za isto razdoblje.[99] Promjena raspodjele nacionalnog proizvoda odražavala je taj strukturni pomak. Udio privatne potrošnje u njemačkom gospodarstvu iznosio je 1928. godine 69%, a u manje razvijenom sovjetskom gospodarstvu 83%; desetljeće poslije, 1937., brojke su pale na 56%, odnosno 61%. Nezapamćeni rast nacionalnog proizvoda tridesetih godina iskorišten je gotovo potpuno za državne investicijske programe i militarizaciju.[100]

Tridesetih godina obje su diktature odabrale topove umjesto maslaca, i tu je razliku Göring istaknuo u poznatom govoru 1935.: "Od rudače je država uvijek bila snažna, od

maslaca i margarina ljudi se u najboljem slučaju debljaju..." Izbor je bio namjeran. U govoru građevinskim radnicima 1937. Hitler je otvoreno izjavio kako vojni prioriteti zahtijevaju zapošljavanje "milijuna njemačkih radnika na poslu koji po sebi nije produktivan, to jest, drugi radnici ne mogu kupiti proizvode toga rada". S manje dobara široke potrošnje i više oružja, uvjeravao ih je Hitler, Njemačka će biti jaka i neovisna, pa će "poslije biti moguće poboljšati njemački životni standard".[101] Ni jedno ni drugo dirigirano gospodarstvo nije uspostavljeno radi zadovoljavanja apetita potrošača; taj je sustav uveden upravo zbog toga što bi stanovništvo, prepušteno sebi, htjelo poboljšati svoje blagostanje na štetu države. Erich Neumann, šef kabineta za četverogodišnji plan, objasnio je da cilj plana nije nikada bio poboljšanje životnog standarda: "Prije davanja prednosti potrošnji, moramo ponovno uspostaviti i trajno osigurati temelje nacionalnog gospodarstva... Naša je parola 'topovi umjesto maslaca'..."[102] Povećana civilna potrošnja ostala je u Sovjetskom Savezu zapisana kao cilj u petogodišnjim planovima, ali su u praksi dobra široke potrošnje bila redovna žrtva reprogramiranja plana u korist teške industrije i građevinarstva. Realna potrošnja po glavi stanovnika u Sovjetskom Savezu bila je 1937. godine 6% niža od potrošnje 1928., premda je realni BNP bio 71% viši; realna potrošnja po glavi stanovnika u Njemačkoj bila je 1938. samo 4% viša od potrošnje 1928. i odražavala je pomak prema punoj zaposlenosti, dok je realni nacionalni proizvod bio 40% viši.[103] Od takvog bi rasta svi živjeli bolje da je to država htjela.

Razina plaća jedan je od načina za procjenu promjena životnog standarda. U jednoj i drugoj zemlji država je

strogo kontrolirala plaće poslije uništenja nezavisnih sindikata u Njemačkoj u svibnju 1933. i ukidanja svakog neovisnoga radničkog pregovaranja u Sovjetskom Savezu 1931. Nacionalnim zakonom o radu satnice u Njemačkoj utvrđene su 1934. na kriznoj razini. Do 1938. realna tjedna zarada povećala se znatno iznad kriznih razina zahvaljujući dužem radnom vremenu i velikom broju prekovremenih sati, ali je još uvijek bila niža od zarade 1928. Prema procjenama, u Sovjetskom je Savezu realna satnica 1937. bila približno 40% niža negoli 1928.; 1940. pala je za još 5-10%, razinu iz 1928. dosegnula je tek 1949., i plaće su poslije stalno rasle, prvi put tijekom diktature.[104] To su vrlo grubi statistički podatci. Neki su radnici imali koristi od ustupaka odobrenih vojnim sektorima s manjkom kvalificirane radne snage, ali su se drugi, osobito u proizvodnji dobara široke potrošnje, našli na skraćenom radnom vremenu i u niskim platnim razredima. No, ni u jednoj ni u drugoj diktaturi nije općenito bilo stalnog rasta prihoda u usporedbi s razdobljem potkraj dvadesetih godina; većina radnika prolazila je jedva malo bolje nego 1913., a neki i gore.[105]

U stvarnosti je dohodak u diktaturi imao malo veze sa životnim standardom. Bila je važna raspoloživost roba. U tom pogledu postoje velike razlike između Njemačke i Sovjetskog Saveza. Mnogi potrošači u Sovjetskom Savezu doživjeli su duga razdoblja strašne nestašice zbog slabe žetve ili loše raspodjele ili rata. Milijuni su umrli od gladi tijekom krize s hranom nastale zbog kolektivizacije. U poslijeratnom razdoblju umrlo je još možda milijun ljudi zbog loše žetve 1946.; ta ljudska katastrofa nije privukla toliku pažnju koliko kobna glad 1921. i 1932. godine.[106]

Milijuni sovjetskih građana pretrpjeli su duga razdoblja gladi i pothranjenosti. Hrana je bila glavna briga svih potrošača. Kruh je od 1931. do 1935. bio racioniran kako bi svi radnici dobili barem nešto. Racioniranje je ponovno uvedeno od 1939. do 1941., kada su vojne potrebe potisnule civilno gospodarstvo, a zatim su svi osnovni prehrambeni artikli racionirani tijekom rata te sve do 1947. Za većinu sovjetskih građana rad je značio hranu. Tko nije radio, nije imao pravo na točkice za opskrbu hranom. U tvorničkim i školskim kantinama redovito su se dobivali jeftini i hranjivi obroci. Raspoloživost svih drugih roba bila je posve proizvoljna. Votka je otupljivala stvarnost praznih polica i nestašica hrane i mogla se lako nabaviti u trgovinama i uličnim kioscima; na votku je 1945. godine otpadalo 38% maloprodaje.[107]

Njemački potrošači bili su redovito opskrbljeni minimalnom količinom hrane i standardnih proizvoda široke potrošnje, ali je broj luksuznih proizvoda bio malen. Prije početka rata uvedeno je ograničeno racioniranje, osobito maslaca. Ograničenja potrošnje osjećali su prije svega proizvođači, a ne potrošači. Nestašicama sirovina i kreditnih sredstava namjerno se ograničavala proizvodnja glavnih artikala široke potrošnje. Cijene koje su njemački kupci plaćali za većinu roba bile su iznad svjetskih tržišnih cijena jer im zbog kontrolirane trgovine nisu bili dostupni jeftiniji strani proizvodi. Cijene prehrambenih proizvoda bile su namjerno visoke kako bi se povećao prihod poljoprivrednih dobara. Prema jednoj studiji potrošnje u skupini radničkih obitelji, u razdoblju od 1927. do 1937. naglo je pala potrošnja skupljih ili uvoznih proizvoda: pšeničnog kruha 44%, mesa 18%, voća 38%, jaja 41%.

Potrošnja standardnih prehrambenih proizvoda s visokim sadržajem ugljikohidrata - npr. krumpira i raženog kruha - naglo je porasla. Međutim, za razliku od sovjetskih građana, njemačke obitelji pile su manje alkohola, pa je, primjerice, potrošnja piva pala više od 50%.[108]

Životni standard može se mjeriti i kakvoćom i količinom onoga što se troši. Sve nekvalitetnija njemačka hrana značila je donekle pad standarda, premda su se raženim kruhom i krumpirom napunili želuci. Kvaliteta sovjetskih proizvoda široke potrošnje bila je nisko na svim popisima planskih prioriteta i općenito loša ili nesolidna. Na kvalitetu njemačkih proizvoda negativno su utjecali imperativi samodovoljnosti, koji su nametali primjenu zamjenskih ili recikliranih materijala. Tako je, primjerice, od rujna 1936. sva muška vunena odjeća morala biti proizvedena s najmanje 25% recikliranog materijala; već u studenom, prema novom zakonu, sve uniforme i odore za javne službe morale su sadržavati najmanje 50% novih umjetnih vlakana, tzv. celulozne vune *(Zellwolle).* Takva se odjeća loše nosila i nije sačuvala boju. Vojnike izložene kiši nazivali su "Marsovcima" jer im je boja sivozelenih uniformi prelazila na kožu.[109] Reciklaža je postala način života u Njemačkoj. Prema uredbi od 20. studenog 1936. sva domaćinstva morala su čuvati kuhinjske otpatke i oljuštine. Imenovan je i povjerenik za reciklirani materijal, koji je organizirao izložbe i govore o prednostima nadomjestaka *(Ersatz)* i improviziranih popravaka i prepravaka. Dodatne uredbe donesene 1937. i 1938. nalagale su recikliranje papira, kositra i drugog metalnog otpada, koji su se prikupljali od kuće do kuće. Domaćinstva su se također morala rješavati viška odjeće. Muškarci su

mogli imati samo dva para cipela i dva odijela; policija je bila ovlaštena za pretraživanje stanova ili kuća radi otkrivanja zaliha odjeće ili metalne robe. Prikrivanje je postalo gospodarska sabotaža.[110]

Potrošači u oba sustava morali su prihvatiti trgovinu rabljenim proizvodima kako bi time nadoknadili nestašice, nekvalitetnu robu i malu plaću. Poslije zabrane privatnih trgovina 1930. u Sovjetskom Savezu pojavile su se neslužbene prodavaonice, pa su milijuni sovjetskih potrošača kupovali i prodavali što god su mogli. U svim gradovima Sovjetskog Saveza pojavili su se ulični preprodavači i pokućarci. Na privatnim uličnim tržnicama obavljala se 1945. gotovo polovina sveukupne trgovine. Posjetitelje u Rusiji iznenađivala je spremnost kupaca na kupnju svega što se nudi, koliko god bilo iznošeno, oštećeno ili prljavo.[111] U gospodarstvu koje pati od nestašice potrošači žrtvuju kvalitetu za raspoloživost. U jednom i drugom sustavu potrošači su se prilagođavali situaciji, pa su lovili kupce, cjenkali se i ponekad krali ono što nisu sebi mogli priuštiti ili naći u trgovinama.

U jednom i drugom dirigiranom gospodarstvu vlasti su kontrolirale ne samo ono što se trošilo nego i raspolaganje eventualnim viškom dohotka ili "višak kupovne moći" preostao nakon što su potrošači kupili ono što su mogli. Dio toga viška prisvajao se visokim porezima. U Njemačkoj su neposredni i posredni porezi ostali na visokoj izvanrednoj razini utvrđenoj za vrijeme krize; porezni prihodi u nacionalnom proizvodu podvostručeni su od 1930. do 1940. - sa 12,5% na 23,1%. U Sovjetskom Savezu najveća stavka državnih prihoda (59% u 1934. godini) bio je porez na promet, uveden 1931., koji se naplaćivao na mjestu

proizvodnje a ne prodaje; iste godine neposrednim porezima naplaćeno je samo 6% poreznih prihoda. Stopa poreza na promet izmanipulirana je kako bi troškove industrijalizacije podnijeli potrošači a ne država putem zajmova.[112] Ostatak viškova prelijevao se u štednju. Štednja je praktički bila obvezatna u Sovjetskom Savezu te se od plaće svakog mjeseca odbijao odgovarajući iznos. To je bila "štednja" samo u ograničenom smislu, jer se ušteđevina mogla podizati i trošiti samo sa službenom dozvolom. Država je štednim ulozima u štedionicama pokrivala tekuće rashode i ulaganja održavajući time obmanu da sami građani financijski ulažu u vlastitu budućnost.

U Njemačkoj je štednja također izmanipulirana na isti način Koeficijent štednje naglo je porastao s oporavkom, a državna promidžba bombardirala je građane porukama o štednji kao domoljubnoj i razboritoj dužnosti. Štedionice su zatim morale kupovati državne obveznice ili kratkoročne blagajničke zapise, prvenstveno radi financiranja ponovnog naoružanja i investicijskih projekata, a i radi sprječavanja viška koji bi mogao potaknuti potrošačku potražnju koja se nije mogla zadovoljiti. Ministarstvo financija nazvalo je ovakav kružni oblik financiranja "bešumnim financiranjem" *(geräuschlose Finanzierung)* jer se proces odvijao bez glasne javne kampanje kako bi se ljude navelo na kupnju državnih obveznica.[113] Zahvaljujući štednji, višak kupovne moći nije stvarao inflacijske pritiske na ograničenu ponudu robe široke potrošnje, a štednja je prikrivala i strukturne distorzije jednog i drugog dirigiranog gospodarstva kojima je režim kažnjavao svoje stanovništvo prisiljavajući ga da posredno financira državnu proizvodnju za koju je radilo.

Općenito je poznato da je teško dirigirati gospodarstvom. Gospodarstvo se odlikuje inercijom koju je teško otkriti: što je gospodarstvo veće, veća je i sklonost inerciji ili otporu državnoj politici. Diktature o kojima je riječ u ovoj knjizi nisu imale nikakvu čarobnu formulu za preobrazbu te stvarnosti. Nastojanja usmjerena na uspostavu prevlasti nad gospodarstvom i na njegovo preusmjeravanje poticala su stalna društvena trvenja, pravosudna natezanja i političke svađe, koje su u nekim ozbiljnim slučajevima mogli riješiti samo Staljin ili Hitler. Ono što se na papiru doima poput statističke slike neometana rasta i razvoja bilo je zapravo stalni ciklus krize, ponovne prilagodbe, političkog pregovaranja i čiste militarističke prisile. Thyssen i Kravčenko nisu napustili dirigirano gospodarstvo samo iz vlastitog interesa, ali kada su to učinili, proglasili su ih dezerterima gospodarske vojske.[114]

Mnoge poteškoće s kojima su bila suočena oba gospodarstva bile su posljedica eksperimentalne naravi dirigirane ekonomike. Naglasak na fizičkoj gradnji tvornica, kanala, cesta, vojnih objekata i gradova uzrokovao je sve veću krizu prekomjernog ulaganja; osim toga, ostatak gospodarstva nije mogao osigurati dovoljno radne snage, građevinskog materijala i strojeva za dovršenje projekata na vrijeme. Prvi petogodišnji plan završio je sa stotinama nedovršenih objekata, a razmjerni uspjeh drugog plana postignut je njihovim dovršenjem i puštanjem u rad. Njemački četverogodišnji plan zahtijevao je velike količine resursa kojih je već bilo premalo zbog velike vojne potrošnje, pa je većina programa odložena ili je kasnila u stalnoj utrci za sirovinama, građevinskim radnicima i strojevima.[115] I jedno i drugo gospodarstvo obiluju

primjerima nestručnoga ili preoptimističnog planiranja. U tom je pogledu karakteristično Kravčenkovo iskustvo u Sibiru. Uputili su ga 1939. u Staljinsk da podigne novu tvornicu čeličnih cijevi. Bio je to prestižni projekt za regiju i trebao je proizvoditi 170.000 tona visokokvalitetnih cijevi na godinu. No kad je Kravčenko stigao u Staljinsk, zatekao je kaos, nekoliko napola dovršenih pogona kojima je već nedostajalo goriva, drvene građe, cigli, cementa i radnika. Lokacija odabrana za tvornicu nalazila se na goloj riječnoj obali, nekoliko kilometara od grada, bez prilazne ceste ili pruge, te plina i struje, a teren je bio tako natopljen vodom da nije ni slučajno mogao podnijeti planirane teške objekte. Malo nizvodnije, zgrada stara dvije godine već je tonula u blatnu zemlju. Izloživši se velikoj opasnosti, Kravčenko je uspio uvjeriti svoj komesarijat da odustane od projekta nakon što su u njega utrošeni milijuni rubalja. Trebalo je pronaći novu lokaciju, pa je cijeli proces planiranja i osiguranja sredstava počeo iznova.[116]

Stručnost i učinkovitost jednog i drugog sustava ugrožavao je monopson - država je bila glavni kupac u Sovjetskom Savezu i najveći kupac u Njemačkoj, ne samo za naoružanje već i za cijeli niz drugih dobara. Zbog odsutnosti klasičnih tržišnih pritisaka na proizvođače, o protuvrijednosti za novac odlučivao je glavni kupac. U Njemačkoj je sustav ugovora "troškovi plus" (određivanje cijene dodavanjem profitne marže na troškove) čak stimulirao poduzetnike da proizvode s većim troškovima i manje učinkovito. Dobit je bila dopuštena kao postotak na troškove: što je proizvod bio skuplji, prihod proizvođača bio je veći. Budući da je država bila obvezatna kupiti gotov proizvod, nije bilo tržišne kazne zbog proizvodnje preskupe

robe.[117] U godišnje ciljeve sovjetskih proizvođača bila su ugrađena smanjenja troškova, ali to nije sprječavalo ambiciozne rukovodioce da što prijevarom što nestručnošću birokracije naplate što je više moguće kako bi dobili rezervna sredstva za tvornicu. Zbog toga se razvila golema birokratska struktura za praćenje izvršenja ugovora i pregled računa, pa su rukovodioci/direktori u oba sustava morali živjeti i mučiti se, kako se izrazio Kravčenko, "u džungli upitnika, obrazaca i izvještaja u sedam primjeraka".[118] U Njemačkoj su se državna tijela odgovorna za četverogodišnji plan trudila da nametnu ispravne računovodstvene postupke poduzetnicima koji su nevoljko prihvaćali javni pregled svojih knjiga, dok u Sovjetskom Savezu jednostavno nije postojao dovoljan broj stručnih računovođa koji bi provjeravali radi li svaka tvornica u društvenom interesu.[119]

Napet odnos proizvođača i planera ističe odsutnost konsenzusa u dirigiranom gospodarstvu. Usprkos općoj političkoj suglasnosti o potrebi za upravljanjem gospodarstvom, i jedan i drugi sustav uključivali su natezanja oko prioriteta i političkih mjera. Zbog uobičajenog slaganja jednog bitnog projekta na drugi bez njihova usuglašavanja radi prioritetnog redoslijeda svaki je direktor (ili direktorica, kojih je bilo malo, ako ih je uopće bilo) smatrao sebe posebno privilegiranim i sposobnim da s dužnosnicima raspravlja o dodjeli radne snage ili materijala na štetu drugih gospodarskih subjekata. Pritisak glede izvršenja plana osjećao se još više u Sovjetskom Savezu, u kojem se svaki neuspjeh mogao tumačiti kao gospodarska sabotaža. Dirigirana gospodarstva nisu bila plod mirnoga planskog procesa nego beskonačnoga i često žestokog

pogađanja. U praksi se to svodilo na sustav prioriteta koji se temeljio više na opsegu političkog pritiska i birokratskog koristoljublja što ga je pojedini sudionik u tom pogađanju mogao primijeniti negoli na gospodarskoj racionalnosti.[120] Time se objašnjavaju izvanredna ovlaštenja koja je Hitler dao Göringu kako bi mogao presjeći proces pogađanja i izdavati naredbe ostalim gospodarskim akterima. No i Göring se ubrzo našao u tom procesu kad se počeo braniti od zahtjeva vojske, ministarstva financija, opunomoćenika za građevinarstvo i privatne industrije.[121] U Sovjetskom Savezu bujanje gospodarskih komesarijata poticalo je osjećaj planske izolacije i birokratskog egoizma jer je svaka grana raspravljala s političkim vlastima o svojem slučaju. U jednom i drugom gospodarstvu trebalo je pomiriti i previše centrifugalnih interesa kako bi se izbjegao početak entropije. U odsutnosti klasičnih tržišnih pritisaka sustave je održavala politička volja.

U tim brojnim okolnostima bilo je teško trajno gušiti tržište. U državnim sektorima sovjetskog gospodarstva rukovodioci i dužnosnici morali su nalaziti načine na koje će izići nakraj sa sustavom, ponekad kaotično nedjelotvornim, izloženim žestokim kaznama i upravno hirovitim. Kao rezultat pojavili su se podređeni tržišni mehanizmi koji su pomogli sustavu da se usprkos svemu održi. To tržište u sjeni bilo je vrlo jednostavno: neko poduzeće ili skladište imalo je materijal koji je nekom drugom poduzeću trebao za izvršenje plana, ali to poduzeće nije na njega imalo pravo; i to drugo poduzeće imalo je na zalihi opremu ili alat koji mu nisu trebali, ali su se mogli zamijeniti za ono što je njemu trebalo. To je bilo opasno, ali je sustav bio dovoljno nestručan u praćenju izvršenja plana

ili dovoljno spreman tolerirati ovakva kršenja pravila, pa je tržište u sjeni funkcioniralo. Za to su bile potrebne dvije tipično ruske institucije. Prva je bila *blat* (protekcija), korištenje osobnih veza (i mita) za dobivanje preferencijalnog tretmana kod vlasti. Druga je bila *tolkač* ("gurač"), "profesionalni" špekulant čiji je posao bio pronalaženje proizvoda ili materijala koji su se mogli dobiti izvan plana. *Tolkači* su bili posvuda u Sovjetskom Savezu, a sklapali su poslove i razmjenjivali proizvode u crnom gospodarskom podzemlju u kojem su vladala posebna tržišna pravila.[122] Vlasti su ih tolerirale, jer su se i dužnosnici koristili vlastitim službenim vezama *(otvetrabotniki)* kako bi izbjegli birokraciju i redovne kanale.[123] *Tolkačima* su iz sredstava poduzeća plaćali velikodušne provizije, koje je trebalo prikriti kreativnim računovodstvom. Vlasti su se pravile kao da ništa ne vide. Opstanak svih tih sirovih tržišnih mehanizama bio je potreban radi opstanka samog sustava. Država je reagirala tek kada su vodeći ekonomisti otvoreno predlagali oživljavanje tržišne prakse. Direktora Gosplana, središnje državne banke, strijeljali su pošto je predložio popuštanje gospodarske kontrole.[124]

Proces u Njemačkoj bio je obrnut. Ondje se pretežno tržišno gospodarstvo moralo prilagoditi gospodarskom sustavu kojim upravlja država. S ukidanjem tržišnih mehanizama njemačka industrija i administracija prilagodile su se novoj stvarnosti. Pritom se razvio sustav vrlo sličan onome u Sovjetskom Savezu, s istim kupoprodajnim odnosom, s istom mrežom dužnosnika i direktora koji su nalazili načine na koje će izbjeći kontrolu ili nagraditi lojalnost, s istim stvaranjem zaliha i špekulacijama, pa i s

njemačkom verzijom *blata* (protekcije) čiji su opseg povjesničari tek počeli otkrivati.[125] Njemačko je gospodarstvo uvijek bilo organiziranije i birokratiziranije od svojih zapadnih pandana, pa je prijelaz na dirigirano gospodarstvo bio mirniji i manje neugodan. Istaknuti direktori iz privatnog sektora prešli su na visoke položaje u novom državno-stranačkom aparatu i usvojili njegove postavke: Carl Krauch iz IG Farbena vodio je kemijski program četverogodišnjeg plana; Heinrich Koppenberg, bivši zaposlenik Flicka, vodio je velik dio državne industrije zrakoplova i aluminija; Karl-Otto Saur, Kruppov stručnjak za studij vremena i pokreta, postao je 1942. tehnički direktor Speerova Ministarstva za naoružanje; Paul Pleiger, sitni proizvođač željeza iz Porajnja, došao je, zahvaljujući stranci, na čelo cijelog carstva *Reichswerkea.*[126] Neformalne strukture suradnje i razmjene koje je stvorilo novo gospodarsko okruženje nisu imale mnogo veze s istisnutim tržišnim mehanizmima ili kapitalističkim koristoljubljem. To su bila lažna tržišta stvorena radi učinkovitijeg planiranja i određivanja prioriteta. Kao u Sovjetskom Savezu, svaka inicijativa povezana s ponovnom uspostavom klasične tržišne racionalnosti nailazila je na snažan otpor. Kada su se čelnici rurske industrije željeza i čelika sastali u ljeto 1937. kako bi raspravljali o svojem protivljenju eksploataciji skuplje domaće rudače, koju je zagovarao *Reichswerke*, Göringova obavještajna služba snimila je njihove sastanke uređajima za prisluškivanje. Göring je svima, osim jednom sudioniku, uputio telegram i u njemu zaprijetio progonom zbog sabotaže; jedinom izuzetku ponudio je "mastan" ugovor.[127]

Naposljetku, i jedno i drugo dirigirano gospodarstvo oslanjalo se na prisilu kako bi ograničilo prirodnu sklonost svojega stanovništva prema vlastitom gospodarskom blagostanju na štetu dužnosti prema diktatorskoj državi. Dirigirana gospodarstva bila su prije svega sustavi moći, i njihovi su naputci, planovi i propisi imali zakonsku snagu. "Svaka državna direktiva operativni je nalog koji se mora bezuvjetno izvršiti", najavio je tužitelj na procesu skupini sovjetskih gospodarskih rukovodilaca tijekom čistke; "samo potpuno izvršenje naloga i disciplina mogu osigurati potpunu pobjedu u bitki za socijalističko gospodarstvo".[128] Pojam gospodarske sabotaže bio je ugrađen u sovjetski Kazneni zakonik iz 1926., čl. 58, st. 14. Svaki nemar ili ometanje procesa proizvodnje i raspodjele dobara smatrao se kontrarevolucionarnim zločinom, koji se kažnjavao u rasponu od jednogodišnjeg zatvora do strijeljanja ("najviše mjere društvene zaštite").[129] Tijekom prvoga petogodišnjeg plana doneseni su i zakoni protiv proizvodnje nekvalitetne robe, nesavjesnog vršenja dužnosti u trgovinama i krade, s logorskim kaznama od pet do deset godina.[130] Poslije rata, gospodarski su uvjeti bili tako loši da je gospodarski kriminalitet postao stvarnost za milijune gladnih sovjetskih građana. Komesarijat za pravosuđe pokrenuo je 1945. kampanju protiv "pljačkaša socijalističke imovine", ali je broj krađa sljedeće godine porastao gotovo za četvrtinu. Na Staljinov zahtjev, 4. lipnja 1947. objavljen je novi drakonski zakon protiv gospodarskog kriminala, pa je broj osoba osuđenih na logorsku kaznu dulju od šest godina porastao sa 44.552 u 1946. na četvrt milijuna sljedeće godine. Od 1947. do 1952. milijun i pol Rusa otpremljeno je u logor zbog krađe.[131] Većina uhićenih postali su zločinci iz čistog očaja,

kao, primjerice, radnica iz lenjingradske tvornice gume koja je osuđena na deset godina logora zbog krađe triju pari cipela.[132] Predsjednik Sovjetskoga vrhovnog suda izrazio je mišljenje kako takvi zločini odražavaju "preživjeli kapitalizam u svijesti našega naroda".[133]

Ništa se u tom omjeru nije događalo u Njemačkoj, ali su se imperativi gospodarskog plana iskorištavali kao oblik društvene kontrole. Nitko nije mogao izbjeći nametljive zakonske zahtjeve za otpad i recikliranje, kao i upornu promidžbu za kupnju njemačke robe. Zbog prioriteta "nacionalnih zadaća" na štetu zadovoljavanja potrošača svako negodovanje zbog nestašica ili kvalitete predstavljalo je potencijalnu izdaju. Tijekom četverogodišnjeg plana objavljeno je mnogo zakona koji su kriminalizirali gospodarske prekršaje i predviđali isti raspon kazni kao u Sovjetskom Savezu. Zakon protiv gospodarske sabotaže objavljen je 1. prosinca 1936. Svaki njemački građanin koji "nanosi ozbiljnu štetu njemačkom gospodarstvu" mogao je biti "kažnjen smrću", a njegova imovina zaplijenjena.[134] Crna burza, krijumčarenje devizne prijevare pa i neovlašteno povećanje cijene bili su kažnjavani dugim zatvorskim kaznama ili pogubljenjem kao primjeri - kako je to bilo formulirano u zakonu - "čiste sebičnosti". No zakoni su se primjenjivali umjereno. Tako je, primjerice, povjerenik za cijene otkrio da su jednostavne prijetnje protiv dvaju poduzetnika, objavljene u tisku kada su zakoni o cijenama prvi put uvedeni 1936., bile posve dovoljne u smislu "odvraćanja", pa nije stoga bio potreban nikakav daljnji "spektakularni postupak" sve do 1945.[135] U Njemačkoj je primjerno kažnjavanje poduzetnika, trgovaca i radnika doista smanjilo broj kaznenih djela određenih

novim zakonima o gospodarskom kriminalitetu. No u Sovjetskom Savezu strah od kazne ili sramota zbog nje nisu nikada dovoljno poticali na poslušnost.

Jedna od mnogih žrtava gospodarske prisile bilo je načelo vlasništva imovine. To pitanje nije bilo ograničeno samo na Sovjetski Savez kako bi se možda pretpostavljalo. Ni u jednoj ni u drugoj diktaturi privatna imovina nije bila nepovredivo pravo, već se smatrala povlasticom stečenom pripadnošću društvu. Nacionalsocijalizam je od nacionalističkih teoretičara prava posudio zamisao o "germanskom" zakonu o imovini. Otto Ohlendorf je 1935. objašnjavao kako privatna imovina ne podrazumijeva liberalni pojam "neograničenog posjedovanja nekog dobra" već, umjesto toga, "obvezu prema zajednici" odnosno starateljstvo na dobrobit svih.[136] Sovjetsko zakonodavstvo razlikovalo je privatnu i osobnu imovinu. Privatna imovina bila je dopuštena prema Građanskom zakoniku iz 1923., jer je bila u skladu s Novom ekonomskom politikom. S ukidanjem NEP-a pojam imovine promijenjen je u pojam "osobnog posjedovanja" te je kao takav ugrađen u Ustav iz 1936. Imovina u tom smislu bila je opravdana kao izvedenica socijalističke imovine, stečene socijalističkim radom i stoga potvrđene svojim kolektivističkim karakterom; vlasnici obrtničkih radionica i malobrojnih seljačkih posjeda nisu uživali nikakvu ustavnu zaštitu jer su se ti obrti i posjedi smatrali privatnom a ne osobnom imovinom.[137]

Sve do danas zadržao se uporni mit da je sva imovina u Sovjetskom Savezu bila u državnom vlasništvu. U okviru petogodišnjih planova država je samo eliminirala privatnu imovinu koja je podrazumijevala eksploataciju rada drugih

osoba. Kreditne banke, seljački posjedi, trgovine i većina obrta prešli su nakon 1929. u društveno vlasništvo u obliku kolhoza ili proizvođačkih zadruga, no država je bila njihov vlasnik samo "posredno". U staljinističkom sustavu još je ostalo privatnog vlasništva, privatne trgovine i osobne imovine. Prema Zakonu o seljačkim posjedima iz 1935., radnici u kolhozima imali su pravo na jednu česticu, koju su mogli sami obrađivati i prodavati proizvode na slobodnom tržištu. Već 1950. više od 50% vrijednosti sovjetskih poljoprivrednih proizvoda potjecalo je s privatnih okućnica punih domaćih životinja, peradi, voćaka i povrtnjaka.[138] Još 1939. bilo je više od milijun samostalnih obrtnika koji su preživljavali kao privatni proizvođači na rubovima podruštvljenog gospodarstva. Zabrana uličnih trgovina i tržnica nije djelovala, pa se velik dio trgovine obavljao u neslužbenim i statistički nevidljivim uličnim kioscima i tržnicama, koji su tridesetih i četrdesetih godina nicali diljem Sovjetskog Saveza.

Svi su imali pravo na privatnu imovinu osim privatnih proizvođača. Ta je imovina mogla biti u raznim oblicima, pa se strogo pazilo da ta jezgra privatne imovine ne preraste u kapitalističku tvornicu. Prema Ustavu iz 1936. seljaci su mogli posjedovati poljoprivredne alate za obradu svojih čestica; ljudi su mogli posjedovati stan ili kuću uz dozvolu lokalnog sovjeta, ali površina nije smjela prelaziti 60 četvornih metara; u većini slučajeva bila je dopuštena i rasprostranjena *dača.* Građani su mogli posjedovati državne obveznice, premda je do njih bilo teško doći, a poslijeratna revalorizacija valute 1947. znatno je smanjila njihovu vrijednost.[139] Smjela su se nasljeđivati i dobra, premda vlasti nisu dopuštale stjecanje bogatstva. Prema prvim

poslijerevolucionarnim propisima obitelj zaposlenog muškarca mogla je naslijediti alat, kuću i dobra do 10.000 rubalja, ali se nakon 1922. na ostavštinu plaćao visok porez na nasljedstvo, i to do 90% na (vjerojatno) rijetke ostavštine vrjednije od pola milijuna rubalja. Tridesetih i četrdesetih godina porez na nasljedstvo je smanjen, a od 1945. dobra su mogle naslijeđivati i osobe koje se nisu ubrajale u neposredno domaćinstvo preminule osobe. Porez na nasljedstvo nije se plaćao na obveznice i gotovinske pologe.[140] No sve to nije obogatilo sovjetske građane niti ih je oslobađalo od opasnosti izvlaštenja. Zakoni su obično predviđali konfiskaciju cjelokupne imovine kao kaznu za ozbiljne zločine, za sve teže političke delikte i za dezertiranje. Usprkos tome osobna i privatna imovina održale su se u granicama koje je određivala država. Slobodno raspolaganje dobrima cvalo je izvan pretežno društvenog sektora jer nije ozbiljno ugrožavalo politički sustav.

Održao se i mit o mjestu imovine u nacionalsocijalističkom sustavu Obično se pretpostavlja da se opstankom privatne imovine njemački sustav razlikuje od svakog oblika socijalističkog gospodarstva. Iako je očito da su oblici privatnog vlasništva preživjeli u Trećem *Reichu,* naglo se širilo državno vlasništvo, dok je načelo slobodnog raspolaganja imovinom ograničeno koncepcijom starateljstva. Država je već 1933. svojatala znatne dijelove proizvodnog gospodarstva, ali se zatim od 1933. do 1939. udio države povećavao iz godine u godinu. Na državnu potrošnju otpadalo je 1929. godine 27% nacionalnog proizvoda, dok je 1938. udio narastao na 36%. U desetogodišnjem razdoblju od 1933. do 1943. imovina

državnih poduzeća podvostručila se i dosegla više od 4 milijarde maraka; samo broj državnih poduzeća, među kojima su mnoga bila iz vojne industrije, povećao se na 531.[141] Golema tvornica Volkswagen bila je u državnom vlasništvu kao i kompleks *Reichswerke.* Hitler je na stranačkom kongresu 1937. objavio da će se privatno vlasništvo tolerirati sve dok je sukladno ciljevima režima; u suprotnom, intervenirat će država.[142] Cilj nacionalsocijalističkog gospodarstva nije bila korist za privatni kapital - kao ni u sovjetskom gospodarstvu.

Ograničenja slobodnog raspolaganja imovinom također su se nametala iz nacionalnih ili političkih razloga. Prema odredbama Zakona o ograničenom raspolaganju naslijeđenih poljoprivrednih posjeda *(Erbhofgesetz)* iz 1934. seljaci nisu mogli slobodno raspolagati naslijeđenim posjedima, a nestručnim ili politički nepodobnim seljacima mogla se i potpuno oduzeti imovina. Zakon o dividendama iz 1934. ograničavao je dobit i dividende na najviše 6%, a poduzeća su morala reinvestirati svaki višak ili ga ustupiti državi. Kapital se nije smio slobodno prenositi u inozemstvo, a njegovo korištenje u Njemačkoj ograničavao je Nadzorni ured za kreditne poslove (osnovan u prosincu 1934.), koji ga je usmjeravao na određene nacionalne zadaće a ne na najrentabilnije djelatnosti. Kao u Sovjetskom Savezu, političko protivljenje moglo je biti kažnjeno izvlaštenjem. Vlasništvo zatočenih komunista moglo se zaplijeniti. Fritz Thyssen nije prekršio nijedan zakon kad je pobjegao u Švicarsku, ali je režim njegov čin smatrao sabotažom, pa je najprije privremeno zaplijenio, a zatim nacionalizirao njegovu cjelokupnu imovinu.[143] Izvlaštenje je najviše i najnasilnije pogađalo njemačke Židove, čiju su

imovinu plijenili ili kupovali po mnogo nižoj cijeni ili zadržavali kao jamstvo protiv iseljavanja.[144] Širenje države izvan prvobitnih granica Njemačke povećalo je. mogućnost daljnjeg otimanja i izvlaštenja dobara, imovine i radne snage. Privatno vlasništvo nije nikada bilo zapreka za grabež nacionalsocijalističke države. I Hitlerovo poimanje ekonomike temeljilo se na ideji da se blagostanje jedne nacije može osigurati samo otimanjem imovine druge nacije. Iako država nije neposredno ugrožavala imovinu većine Nijemaca, načelo imovinskih prava i sigurnost privatnog vlasništva kršili su na mnogo načina rasni ili nacionalni prioriteti režima. Koncepcija starateljstva pružala je državi neograničene mogućnosti nametanja nacionalnih prioriteta kad god joj je to odgovaralo.

Obnova i kontrola sovjetskog i njemačkog gospodarstva u razdoblju od nekoliko godina bila je jedan od glavnih ciljeva jedne i druge diktature. Obećano komunističko društvo nije se moglo sagraditi bez gospodarske preobrazbe niti se moglo dobro zaštititi bez moćnoga vojnog establišmenta. Preporod i imperijalistička ekspanzija Njemačke bili bi nezamislivi bez mobilizacije značajnog dijela nacionalnog gospodarstva. Međutim, zbog inzistiranja na prvenstvu politike oba su režima morala mobilizirati i usmjeravati gospodarske sustave goleme veličine, raznolikosti i složenosti. Preustroj se mogao postići samo suspendiranjem tržišta i znatnim jačanjem prisilnih ovlaštenja države. Uski, produkcionistički pogled na ekonomiku što su ga poticali i Hitler i Staljin nudio je jednostavna rješenja. U stvarnosti je proces preobrazbe bio nadasve težak. On je potaknuo velike rasprave i ogorčenost, inherentnu neučinkovitost i, u sovjetskom slučaju, izuzetno

nasilje prema onim istim muškarcima i ženama koji su se svakodnevno mučili kako bi suhoparne dimenzije plana pretvorili u proizvodnu stvarnost.

Njemački ekonomist Arnold Müller-Armack, jedan od onih koji su tridesetih godina pozdravili zamisao da bi planiranje moglo izgladiti strašne posljedice kapitalističkog poslovnog ciklusa, odrekao se 1947 svojih nekadašnjih pogleda u knjizi "Dirigirano gospodarstvo ili tržišno gospodarstvo". Po njegovu mišljenju, europsko iskustvo iz tridesetih godina pokazalo je da su se eksperimenti s upravljanjem nacionalnim gospodarstvom koji su odbacili mehanizam slobodnog formiranja cijena, a to su učinili i Njemačka i Sovjetski Savez, neizbježno pretvarali u "mehanizam moći autoritarne države" čija je svrha bila "maksimalna mobilizacija gospodarskih resursa" radi postizanja političkih ciljeva. Logični ishod bilo je ukidanje potrošnje u korist države; potrošač je postao "beznačajan lik". Mladi sovjetski ekonomist N. Sazonov napisao je 1943. doktorsku disertaciju pod naslovom "Uvod u teoriju gospodarske politike", u kojoj i on tvrdi da je sovjetski potrošač trajno kažnjavan odsutnošću slobodno određenih cijena i nezavisnog tržišta rada i trgovine. Centralni komitet osudio je tezu kao poziv na ponovnu uspostavu kapitalizma, pa se Sazonov morao javno odreći svojih gledišta.[146]

Logika dirigiranih gospodarstava temeljila se na ukidanju formalnih tržišta i ograničenju privatne potrošnje. Po takvim uvjetima Sovjetski Savez nije bio dokazivo socijalistički, ali očito nije bio ni kapitalistički. Nacionalsocijalistička Njemačka nije bila u uobičajenom smislu kapitalistička, ali nije bila ni sustav koji bi se mogao opisati kao marksistički. Thyssen i Kravčenko su s pravom

smatrali oba sustava hibridima. Dirigirana gospodarstva bila su prije svega sredstva za postizanje određenih političkih ciljeva, čiji su utopijski karakter određivale političke ambicije obiju diktatura, a ne prevladavajući način proizvodnje.

11.Vojne supersile

"Kao 1914., zagovornici ratobornog imperijalizma, zagovornici rata i osvete izbijaju u prvi plan. Događaji očito najavljuju novi rat."

Josif Visarionovič Staljin,
Referat na 17. kongresu KPSS-a 1934.[1]

"Njemačku će, kao uvijek, morati smatrati žarištem obrane zapadnog svijeta od napada boljševizma. Ovim redcima htio bih samo izraziti svoje uvjerenje kako se ta kriza ne može niti će se moći izbjeći. Opseg razvoja naših vojnih resursa stoga mora biti što veći i što brži."

Adolf Hitler, kolovoz 1936.[2]

I Hitler i Staljin predviđali su veliki rat između Njemačke i Sovjetskog Saveza. Kao i mnogi drugi Europljani, Hitler je smatrao boljševizam glavnom opasnošću za opstanak zapadne civilizacije; Staljin je vjerovao da će imperijalističke sile neizbježno krenuti u nove ratove za tržišta i sirovine te da je Njemačka pod Hitlerom najopasniji i najgrabežljiviji imperijalist. Oba su diktatora htjela pošto-poto izbjeći poraz. Boljševička pobjeda, smatrao je Hitler, bila bi za Europu gora od pada

Rimskog Carstva.[3] Imperijalistički rat bio je za Staljina kontrarevolucija, gubitak svega što se postiglo od 1917. Budući da su oba diktatora smatrali rat neizbježnom povijesnom nuždom, naoružavali su se jedan protiv drugoga. U tom su procesu Njemačka i Sovjetski Savez - pod diktaturom - postale vodeće vojne supersile na svijetu.

Rat je bio jedan od od glavnih elemenata u svjetonazoru obaju diktatora. Obojica su doživjela četiri godine ratovanja, ali ne na isti način. Hitlerov vatreni, mesijanski nacionalizam rodio se na francuskoj fronti od 1914. do poraza Njemačke 1918. Staljin je taj rat pratio izdaleka, iz sibirskog izgnanstva, jer ga kao preopasnog radikala nisu unovačili u carsku vojsku; njegovo je ratno iskustvo oblikovao žestoki četverogodišnji građanski rat poslije boljševičke revolucije. Za Hitlera je rat bio nerazdvojiv od borbe za nacionalni opstanak koju je želio voditi "Ono što je konačno odlučno u životu jednog naroda", pisao je u drugoj, neobjavljenoj knjizi, "jest volja za samoočuvanjem." "Ratovanje je "posve u skladu s prirodom", tvrdio je, poželjno radi sebe kako bi narod ostao snažan i zdrav.[4] Deset godina poslije, na vlasti, pratio je ljetne manevre njemačkih oružanih snaga. Dok je odlazio s poligona očito ushićen, objavio je pratiocima da je Clausewitz imao pravo: "Rat je otac svih stvari; svaka generacija mora jednom ratovati."[5]

Staljinov pogled na rat oblikovala je Lenjinova tvrdnja da su rat i revolucionarna politika nerazdvojni u moderno doba. "Iz sveopćeg uništenja uzrokovanog ratom", pisao je Lenjin 1920. godine, "izrasta svjetska revolucionarna kriza, koja može završiti samo proleterskom revolucijom i njezinom pobjedom."[6] Tijekom dvadesetih i tridesetih

godina partija je uporno tvrdila kako će ponovno izbiti imperijalistički ratovi, koji će pružiti konačnu priliku za dovršenje revolucionarne preobrazbe suvremenog svijeta. U pismu upućenom Maksimu Gorkom 1930. Staljin objašnjava kako se "pitanje rata ne može odvojiti od političkih pitanja, jer rat je izraz politike. Stoga smo mi za oslobodilačke, antiimperijalističke, revolucionarne ratove, premda ni oni nisu izuzeti od strahota i krovoprolića već, naprotiv, obiluju njima."[7] Mnoga ratna strahovanja, koja je sovjetsko rukovodstvo poticalo od građanskog rata do njemačkog napada 1941. nisu bila samo izraz paranoje nego i središnji element u revolucionarnoj ideologiji lenjinizma. Staljinovo iskustvo iz građanskog rata, u kojemu je bio predstavnik partije u nekim ključnim kampanjama, usadilo je u njegova razmišljanja očitu vezu između revolucionarne pobjede i beskompromisnog nasilja, s dubokim posljedicama za sovjetsko društvo. Zapadna intervencija tijekom građanskog rata pokazala je da imperijalizam neće nikada dopustiti Sovjetskom Savezu neometan napredak. Staljin je bio jedan od najglasnijih i najzlokobnijih proroka. U najpoznatijoj ratnoj histeriji, u ljeto 1927., Staljin je objavio kako je nedvojbeno da ih "čeka novi imperijalistički rat: stvarna opasnost od rata općenito, i posebice od rata protiv Sovjetskog Saveza".[8]

Ipak, postoji jedna stvarna razlika između Hitlerova i Staljinova pogleda na rat. Hitler je žudio za ratom, ne samo radi osvete zbog poraza 1918. i kazne nametnute mirovnim sporazumom, već zato što je rat definitivno opravdavao njegovo samozvano diktatorsko poslanje - oblikovanje snažne nove njemačke zajednice koja će moći osnovati i obraniti novo carstvo i ubiti židovsko-boljševičkog zmaja.

Rat je za njega bio nuždan čin povijesne obnove i otkupljenja. Za Staljina rat su nametali drugi radi uništenja mlade socijalističke države, pa je odgovarajući stav bila obrana. Usprkos svim pokušajima kojima se htjelo pokazati kako je Staljin tridesetih i četrdesetih godina planirao revolucionarne osvajačke ratove, postojeći dokazi i dalje pokazuju da je Staljinov stav bio usredotočen na obranu i odgovor na rat. Sovjetskom Savezu odgovarali su ratovi između imperijalističkih država, pa je stoga u kolovozu 1939. radije potpisao Sovjetsko-njemački pakt o nenapadanju, koji se u svakom pogledu protivio logici sukoba između komunizma i fašizma, umjesto da zajedno sa zapadnim silama odabere borbu protiv Njemačke. Potkraj dvadesetih godina sovjetsko je rukovodstvo čak spekuliralo o budućem ratu između dviju glavnih kapitalističkih sila, Velike Britanije i Sjedinjenih Država; u usporedbi s tim ratom, tvrdilo se, Prvi svjetski rat "nalikovat će na dječju igru".[9]

Ti različiti stavovi - jedan agresivan i grabežljiv, drugi obramben - proizveli su tridesetih godina sličnu reakciju, jer su i u Njemačkoj i u Sovjetskom Savezu prevladale vojne pripreme i paravojna mobilizacija društva. Obje su diktature bile prožete duhom općeg militarizma, koji je podupirao goleme programe vojnih priprema nametnute u tom razdoblju. Stoga se Hitler i Staljin nisu slučajno pojavljivali u javnosti u jednostavnim vojničkim odijelima. Staljinova vojnička bluza s visokim ovratnikom, bez ukrasa i gajtana, i čizme do koljena nalikovale su na novu uniformu sovjetske vojske. Hitler je nosio jednostavnu smeđu SA-ovsku uniformu; ponekad je, u skladu s predodžbom vrhovnog narodnog zapovjednika, birao dotjeraniju odjeću, ali nije bio

vojni paun poput Göringa. Oba diktatora namjerno su odijevala uniformu kao znak svojeg uvjerenja da je revolucionarni rat ili borba za opstanak nacije u određenom smislu trajno stanje.

Nije slučajno ni to što su oba diktatora preuzela vrhovno zapovjedništvo oružanih snaga - Hitler u veljači 1938, Staljin u lipnju 1941.

Iako se dio razloga može povezati s nepovjerenjem zbog neovisnosti i ambicija vojne elite u objema državama, preuzimanje vrhovnog zapovjedništva bilo je potpuno u skladu sa širim ovlastima obaju diktatora. To zapovjedništvo nije bilo puka formalnost. Hitler i Staljin preuzeli su vrhovno zapovjedništvo kako bi vodili glavnu riječ u vojnom i strateškom odlučivanju i spriječili druge da preuzmu tu funkciju umjesto njih. Po logici i jednog i drugog diktatora ni u ratu ni u miru nije moglo biti zamjenika. Ista logika vrijedila je za opću mobilizaciju u objema zemljama. Zbog izričitog militarizma obiju diktatura, ratovanje je bila prirodna prerogativa i jednog i drugog vođe usprkos njihovu političkom i civilnom statusu i usprkos činjenici što su njihov pogled na rat oblikovali politički a ne vojni prioriteti.

Tko je dvadesetih godina pratio vojni položaj Sovjetskog Saveza ili Njemačke mogao ih je opisati samo kao drugorazredne vojne sile. Obje su bile vojno slabe, pa ih je ta slabost privremeno isključivala iz definicije velike sile. Preobrazba od stanja vojne slabosti do statusa supersile ostvarena je strjelovitom brzinom tridesetih godina, ali sjeme te promjene potječe iz prvih, teških poslijeratnih godina.

Njemačka slabost bila je neposredna posljedica poraza 1918. godine. Njemačka je razoružana prema odredbama Versailleskog sporazuma potpisanog u lipnju sljedeće godine. Velika predratna vojska svedena je na snage za održavanje reda i mira od 100.000 ljudi; to su sve morali biti vojnici s dugim vojnim rokom kako Njemačka ne bi obučavala veći broj ljudi redovnim izmjenama toga broja. Njemački glavni stožer raspušten je, vodeće vojne akademije zatvorene su, a vojna infrastruktura - utvrde, vojarne, aerodromi i skladišta uništena ili zatvorena. Njemačka je smjela imati samo ograničenu količinu obrambenog oružja: određeni broj lakih topova i vozila, malu ratnu mornaricu s najviše šest manjih bojnih brodova ili krstarica te trideset pomoćnih brodova, ali nije smjela imati podmornice i pomorsko zrakoplovstvo; zrakoplovstvo kao posebni rod vojske bilo je isključeno. Ministarstvo rata postalo je Ministarstvo obrane. Smanjene snage prema Sporazumu smjele su obavljati samo dvije zadaće: održavati red i mir te nadzirati njemačke granice. Pobjedničke države imale su u Njemačkoj inspektore oružja sve do 1926. radi provjere poštovanja Sporazuma, te postrojbe koje su ondje bile razmještene do 1930.

Njemačke stožerne vježbe održane početkom tridesetih godina pokazale su da se Njemačka ne bi mogla braniti ni od svojih manjih, ali sada jače naoružanih susjeda koji su stvoreni Sporazumom - Poljske i Čehoslovačke.

Ni Sovjetski Savez nije mogao poraziti Poljsku. Sovjetska armija pokušala je 1920. iskoristiti uspjeh protiv kontrarevolucionarnih bjelogardijskih snaga pa je prodrla na teritorij koji je prije pripadao ruskom carstvu, ali sada je pravo na njega polagala Poljska. Poljska armija porazila je

pred Varšavom sovjetske snage na čelu s Mihailom Nikolajevičem Tuhačevskim, dijelom zbog pogrešne strateške procjene samoga Staljina koji je, kao vojni predstavnik partije, odbio osloboditi snage pod svojom kontrolom radi potpore ofenzivi. Crvena armija zadržala je kontrolu nad preostalim dijelom područja koji je 1924. godine pripojen Sovjetskom Savezu, ali bez nade da će revoluciju prenijeti u Europu, jer je većina vojnika demobilizirana, pa je od nje ostalo samo 600.000 neorganiziranih vojnika od 5,300.000 koliko ih je sudjelovalo u građanskom ratu. Od 87.000 časnika obučenih tijekom sukoba, 30.000 je poginulo, a samo 25.000 ostalo je u službi.[10] U siječnju 1924. osnovana je posebna komisija za ispitivanje obrambenog položaja Sovjetskog Saveza. Na temelju nalaza komisija je zaključila da Crvena armija nije "pouzdana borbena sila".[11] Kada je Mihail Vasiljevič Frunze u siječnju 1925. imenovan komesarom za kopnenu vojsku i ratnu mornaricu kao nasljednik Trockoga, uveden je novi Zakon o vojnoj obvezi kako bi se u oružane snage privuklo više sovjetskih mladih muškaraca i žena, a poboljšana je i obuka časnika te disciplina i opskrba običnih vojnika. Međutim, borbeni duh bio je i dalje problem u vojsci koja se zbog svojega civilnog karaktera u građanskom ratu naviknula na familijaran odnos vojnika i časnika te nepoštovanje vojnog reda. Oružane snage nisu znale kakav bi strateški profil trebale usvojiti - osim očite zadaće, obrane revolucionarne države. Planiranje mobilizacije i kadrovska procjena bili su u povojima. Povrh svega, bilo je premalo oružja. Zrakoplovstvo je imalo dvadeset pet eskadrila za cijelo sovjetsko područje, a kopnena vojska samo dvadeset osam aktivnih formacijski

nepopunjenih divizija.[12] Tenkova i vozila bilo je malo, a bili su i zastarjeli. Dvadesetih godina, na prvosvibanjskim paradama Crvena armija se vozila Crvenim trgom na biciklima.

Usprkos tome, obje su države imale dugu i složenu vojnu tradiciju na koju su se mogle osloniti. Prisilno razoružanje Njemačke dvadesetih godina nije moglo zabraniti bivšoj vojnoj eliti razmišljanje o porazu i njegovim poukama niti o pripremi za dan kada će Njemačka ponovno stvoriti vojni establišment kakav je imala prije 1918. godine. Jedan od članova te elite, vojni zapovjednik iz Prvoga svjetskog rata feldmaršal Paul von Hindenburg, izabran je na općim neposrednim izborima za predsjednika *Reicha,* pa su konzervativni vojni krugovi počeli razmišljati o mogućnostima ograničenoga, tajnog ponovnog naoružavanja. U široj javnosti njemačku vojnu tradiciju održavala je mreža neformalnih veza, koja se temeljila na milijunima bivših vojnika uključenih u veteranske saveze. U Sovjetskom Savezu nad nove revolucionarne snage nadvila se teška sjena nekadašnje carske vojske. Potkraj građanskog rata otprilike trećina časnika Crvene armije bili su bivši specijalci *(voenspeci),* časnici carske vojske; i 83% svih zapovjednika divizija i korpusa bili su pripadnici iste vojske.[13] Radikalni boljševici tražili su posve milicijski sustav, istinsku "narodnu" vojsku, ali je njihov zahtjev odbijen, pa je donesena odluka da se stvore profesionalne oružane snage koje će iskoristiti bogato organizacijsko i doktrinarno iskustvo predrevolucionarne vojske. U razdoblju od 1920. do 1941. na položaju načelnika stožera Crvene armije najduže se zadržao bivši carski stožerni časnik Boris Mihajlovič Šapošnikov: od 1928. do 1931. te

ponovno od 1937. do 1940. U međuvremenu je znatno utjecao na oblikovanje doktrine i ustroja sovjetskih snaga, a nadasve na obnavljanje glavnog stožera poslije dugog razdoblja revolucionarne odbojnosti prema rangu i autoritetu.[14] On je također bio jedan od rijetkih visokih časnika koji su se Staljinu sviđali i kojima je vjerovao.

Vojnička vodstva jedne i druge države sjedinjavala je dvadesetih godina želja za objašnjenjem poraza pretrpljenih u Prvom svjetskom ratu. Razmišljalo se i o načinu kojim bi se izbjeglo ponavljanje takve sudbine. Odgovori do kojih su došli i jedni i drugi bili su slični: nijedna se strana nije dostatno pripremila za "totalni rat", kako se on sada nazivao. Vojna misao prije 1914. nije isključivala dugi rat do iscrpljenja protivnika. Ruski poduzetnik Ivan Stanislavovič Blioh (Bloh) napisao je 1895. popularnu raspravu o budućem ratu, u kojoj je izrazio mišljenje da će se sukobi između modernih industrijskih država neizbježno izroditi u brutalnu tučnjavu koja će neizbježno biti destruktivna i skupa, pa će ratovi biti praktički nezamislivi. Ta je rasprava 1899. prevedena na njemački.[15] Njemački vojni mislioci bili su podijeljeni: jedni su zagovarali jednu, brzu i odlučnu bitku koja će uništiti protivnika, dok su oprezniji nazirali u modernom naoružanju mogućnost vođenja rata do iscrpljivanja neprijatelja.[16] Međutim, 1914. godine i ruska i njemačka vojska htjele su sukob koji će brzo završiti i odlučujuće bitke. Umjesto toga, uslijedio je dug i razoran rat. Poslije raspada ruskih ratnih djelovanja u revoluciji 1917. slijedio je slom njemačke obrane. Autopsija poraza u jednoj i drugoj državi usredotočila se na neuspjeh u održavanju pozadine i na neshvaćanje činjenice kako se

moderno ratovanje ne svodi samo na vojsku nego uključuje i cijelo društveno i gospodarsko tkivo zaraćene strane.

Ta je spoznaja oblikovala cijelo razdoblje vojne obnove u međuratnim godinama. U njemačkim vojnim krugovima prevladavala je koncepcija totalnog rata. General Erich von Ludendorff, rukovodeća ličnost u operacijama njemačke kopnene vojske do 1918., skovao je izraz *totaler Krieg* (totalni rat) u memoarima objavljenima poslije rata. Za razliku od ranijih ratova, tvrdio je, moderni se rat odnosi na temeljno pitanje - opstanak ili uništenje države. Država stoga mora "staviti svoje psihičke, moralne, fizičke i materijalne snage u službu rata".[17] General Wilhelm Groener, ministar obrane u Weimarskoj Republici od 1928. do 1932., oblikovao je stav prema ratu koji je odražavao promjenu društvene i gospodarske stvarnosti u prilog "industrijaliziranom" ratu i masovnim oružanim snagama. "Treba organizirati cijelu snagu naroda za borbu i rad", pisao je u memorandumu o njemačkoj strateškoj budućnosti, dodajući kako se rat sada vodi za "budućnost rase".[18]

Sovjetska razmišljanja o ratu temeljila su se na sličnim zaključcima o razlozima poraza carske države 1917. i komunističke pobjede u građanskom ratu 1920. "Za ispravno vođenje rata", tvrdio je Lenjin, "potrebna je snažna i organizirana pozadina";[19] rat se vodi za opstanak revolucije. Sovjetski rukovodioci oduvijek su smatrali da će se rat morati voditi s cijelim sovjetskim društvom i gospodarstvom u nepokolebljivoj obrani socijalističkih prava vojnika i radnika. Kada je Šapošnikov 1927. objavio studiju o novom glavnom stožeru Crvene armije, tvrdio je kako će budući ratovi biti golemi sukobi s masovnom

mobilizacijom, koji više neće biti odgovornost oružanih snaga: "Priprema rata i sam rat stvar je države. Danas strategija obuhvaća i primjenu oružanih snaga i sve druge resurse države."[20] Tada se u Sovjetskom Savezu već načelno prihvaćala postavka kako će rat protiv imperijalističko-kapitalističkih država biti dug, velik i gospodarski iscrpljujući. "Cjelokupna industrija", pisalo je u jednom izvještaju 1927., "mora usmjeriti svoje napore na podmirivanje ratnih potreba." Usprkos njegovu konačnom neuspjehu, njemačko vojno dirigirano gospodarstvo, uvedeno poslije 1914., preuzeli su u Sovjetskom Savezu kao uzor.[21] Kao vrlo mladi načelnik glavnog stožera Tuhačevski je 1926. naredio svojim suradnicima da izrade sveobuhvatnu studiju o prirodi modernog industrijaliziranog sukoba. Ta je studija pod naslovom "Budući rat" na 735 stranica objavljena u svibnju 1928. Njezina središnja preporuka odnosila se na poželjnu pripremu industrije i radnika na opću vojnu mobilizaciju znatno prije početka sukoba.[22]

Dvadesetih godina u jednoj i drugoj državi počele su pripreme za mogući drugi totalni rat. U Njemačkoj se to moralo raditi u tajnosti. Godine 1925. osnovano je naizgled bezazleno "Statističko društvo" koje je prikrivalo mrežu veza uspostavljenih između vodećih vojnih ličnosti i njemačke industrije radi uvođenja njemačkih poduzetnika u razmišljanje o totalnoj mobilizaciji i gospodarskoj fronti u ratu. Već početkom tridesetih godina njemački vojni establišment polako je infiltrirao ideje i pojedince u civilna ministarstva kako bi se time stvorio kostur za buduću mobilizaciju pozadine. Kako bi izbjegla nepopustljiva ograničenja glede razvoja oružja nametnuta Versailleskim

sporazumom, njemačka je vojska donijela radikalnu odluku o suradnji s Crvenom armijom na sovjetskom tlu, daleko od savezničkih verifikacijskih ekipa. Prema međunarodnom sporazumu sklopljenom u Berlinu 1926. godine, njemačke su snage smjele osnivati centre za istraživanje tenkova, kemijskog oružja i zrakoplova u Sovjetskom Savezu. Nakon toga uslijedile su redovite razmjene kadrova. Sovjetski časnici pohađali su stožerne tečajeve u Njemačkoj, na kojima su raspravljali o složenim zamislima u vođenju totalnog rata; njemački časnici, putujući *incognito* u civilnim odijelima, vodili su eksperimente, u spartanskim bazama razasutima po sovjetskim stepama, s oružjem kojim će poslije predvoditi njemački napad u istom sumornom krajoliku 1941. Obje su strane oprezno surađivale, možda svjesne da bi jednoga dana mogle iskoristiti stečeno znanje jedna protiv druge. Tajna suradnja završila je tek kada je Hitler postao kancelar 1933.[23]

Velike i sustavne pripreme za vođenje totalnog rata postale su realnost tek s nastupom diktature. Hitler i Staljin odigrali su glavnu ulogu u preobrazbi svojih država u vojne supersile u manje od deset godina. Iako su to činili iz različitih razloga, i jedan i drugi diktator dijelili su mišljenje svojih oružanih snaga kako će budući sukob između velikih država zahtijevati cjelokupne vojne, društvene i gospodarske resurse države. Njihova spremnost da prihvate strašnu cijenu totalnog rata odražavala je narav uloga - a to je po njihovu mišljenju bio njemački nacionalni opstanak s jedne strane, budućnost sovjetske revolucije s druge.

Hitlerov pogled na rat kakav bi Njemačka morala voditi oblikovala je njegova tvrdnja kako je rat u funkciji borbe za rasnu prevlast i nacionalnu afirmaciju, borbe koju zastupa

njegova diktatura. Ta je koncepcija u osnovi bila i gospodarska, i društvena i vojna. U svojoj tzv. "Drugoj knjizi" Hitler polazi od pretpostavke da je cjelokupna povijest "tijek borbe naroda za opstanak". Borba se, nastavlja Hitler, odnosi uglavnom na pristup gospodarskim resursima i prisvajanje teritorija koji odgovara veličini nacije. Rat je "konačno oružje kojim se narod bori za kruh svagdašnji". Na krizu rase koja je uslijedila nakon ograničenja nametnutih Versailleskim sporazumom Hitler odgovara obnovom "unutarnje snage" njemačkog naroda pa prijelazom na vojne pohode radi stjecanja potrebnih resursa. To je značilo mobilizaciju, ali ne samo vojnih snaga već "cjelokupne snage naroda". Veliki državnici, zaključivao je, nisu se nikada mogli zadovoljiti "ograničenim pripremama za rat".

Rat je sastavni dio "temeljnoga, osnovanog, trajnog razvoja naroda".[24] Kada je osam godina poslije, tada već na vlasti, napisao memorandum na temelju kojega je nastao četverogodišnji plan, tvrdio je kako vojne pripreme za rat moraju biti opsežne i važnije od svega ostalog. Vojska koju je Hitler predviđao morala je biti *"najbolja vojska na svijetu",* a opseg razvoja njemačkih resursa za rat *"mora biti što veći i brži"* (kurziv u izvorniku). Zahtjevi priprema za rat moraju određivati gospodarske i društvene prioritete: "Sve su ostale želje nevažne.[25]

I Staljinov pogled na rat temeljio se na gospodarstvu, i to ne samo zbog marksizma. Kada se u svibnju 1935. obratio časnicima koji su završili akademije Crvene armije, rekao im je kako je Sovjetski Savez bio suočen s kritičnim izborom - ostati u srednjovjekovnom mraku sitne proizvodnje i primitivne tehnologije ili razviti modernu

tešku industriju kao osnovu za obranu revolucije. Sredstva iskorištena za stvaranje modernog gospodarstva i sovjetske vojne snage, podsjetio ih je, mogla su se upotrijebiti za poboljšanje svakodnevnog života sovjetskih građana:

"No s takvim 'planom' ne bismo danas imali metalurgiju niti strojogradnju, ni traktore i automobile, zrakoplove i tenkove. Našli bismo se nenaoružani pred stranim neprijateljima. Potkopali bismo temelje socijalizma u svojoj zemlji. Postali bismo sužnji buržoazije."[26]

Odluka o povezivanju gospodarske modernizacije Sovjetskog Saveza s vojnom sposobnošću obrane revolucije potječe iz prvih dana prvog petogodišnjeg plana 1927. - 1928. No kritična je prekretnica nastupila 1932. - 1933. kada je Staljin, pošto je isprva podržavao umjereniju vojnu ekspanziju tempom koji bi gospodarstvo moglo izdržati, potpuno prebacio naglasak na programe opsežne militarizacije i na za to potrebni gospodarski preustroj. U govoru na sastanku Centralnog komiteta 1933. Staljin je naglasio kako se proizvodna kampanja temelji na obrani revolucije: "Stoga je partija morala potaknuti zemlju kako bismo u SSSR-u stvorili osnovu industrijalizacije, koja je temelj naše moći".[27]

Razlog promjene početkom tridesetih godina nije posve jasan. Kada je Tuhačevski 1930. na temelju studija u knjizi *Budući rat* predložio golem program ponovnog naoružanja - kopnenu vojsku od 260 divizija, 40.000 zrakoplova, 50.000 tenkova - kao osnovu za masovno industrijalizirano ratovanje, Staljin ga je odbacio kao nerealni "crveni militarizam".[28] No godinu dana poslije Staljin je postavio Tuhačevskog na položaj načelnika za naoružanje, pa su izrađeni novi opsežni planovi za ponovno naoružanje

Sovjetskog Saveza. U drugom petogodišnjem planu vojni izdatci naglo su se povećali, iako je njihov puni iznos prikriven - kao kod Hitlerovih prvih planova za ponovno naoružanje - friziranjem proračuna. Vojni izdatci 1931. iznosili su 1,8 milijardi rubalja, 1932. dosegli su 4 milijarde, a 1936. godine 14,8 milijardi.[29] Takav opseg ponovnog naoružanja zahtijevao je daljnje jačanje proizvodnje strojeva i sirovina te više razine ulaganja u strojogradnju i proizvodnju bazičnih kemikalija. Jedno od objašnjenja za tu promjenu prioriteta jest sve gora međunarodna situacija poslije japanskog napada i okupacije Mandžurije 1931. godine. Japan je bio žestoki protivnik komunizma i država s imperijalističkim ambicijama i velikim oružanim snagama; s osvajanjem Mandžurije dobio je dugu zajedničku granicu sa Sovjetskim Savezom. Ponovno se pojavio strah da bi imperijalističke sile na istoku i zapadu mogle iskoristiti rat protiv Sovjetskog Saveza kao nekakav oblik upravljanja krizom tijekom svjetske gospodarske depresije. Time se, primjerice, može objasniti odluka o premještanju velikog dijela nove teške industrije, donesena u okviru drugog petogodišnjeg plana, u sigurnija područja u srednjoj Rusiji, i odluka o stvaranju obrambenih tampon zona duž osjetljivih granica Sovjetskog Saveza, iz kojih je iseljeno stanovništvo i koje su pretvorene u ničiju zemlju sa strogim sigurnosnim režimom.[30] Opasnost od rata bila je za sovjetsko rukovodstvo uistinu realna. Staljin je prihvatio opću zabrinutost i omogućio donošenje odluke o naglom širenju vojnog sektora.[31]

Ponovno europsko naoružavanje tridesetih godina obično se opisuje kao utrka između Njemačke i zapadnih sila. Pokretačka sila ponovnog naoružanja bila je zapravo

rana verzija hladnog rata, vojna utrka Njemačke i Sovjetskog Saveza. Hitlerov memorandum iz 1936. počinje spominjanjem "opasnog razmjera" razvoja Crvene armije; Staljin je u izvještaju na 17. kongresu partije 1934. istaknuo posebnu opasnost od njemačkog fašizma i njegove promišljene "ratne politike".[32] Staljin je sredinom tridesetih godina smatrao da mu ne prijeti neposredna opasnost od zapadnog imperijalizma, ali je zato opasnost od njemačkoga i japanskog imperijalizma bila sve prisutnija i veća. I Hitler je u svojim vanjskopolitičkim promišljanjima smatrao kako će moći vojno preteći zapadne sile te ih prisiliti da pristanu na reviziju Versailleskog sporazuma i njemačku dominaciju istočne Europe kao jedinog sredstva odvraćanja sovjetskog komunizma od Europe.[33] Nije stoga nimalo slučajno što je bombarder velikog dometa, koji je njemačko zrakoplovstvo počelo konstruirati sredinom tridesetih godina, nazvan "uralskim bombarderom".[34]

Statistički podatci o naoružavanju u objema državama tridesetih godina pokazuju opsežnu ponovnu militarizaciju postignutu u doista kratkom razdoblju. Taj proces nije tekao posve glatko. Tempo njemačkog ponovnog naoružanja usporio se 1936./1937. zbog resursa potrebnih za proširenje industrijske osnove (čelik, kemijski proizvodi, alatni strojevi itd.) potrebne za rat. I sovjetska vojna proizvodnja usporena je 1934.-1936. zbog sličnih ograničenja, ali je ipak neumoljivo rasla. Od 1933. do 1938. Njemačka i Sovjetski Savez trošili su otprilike isti iznos za vojne potrebe - 2,9 odnosno 2,8 milijardi funta; dok je Velika Britanija u istom razdoblju potrošila samo 1,2 milijarde, a Francuska 1,1 milijardu funta.[35] Udio vojne potrošnje u nacionalnom proizvodu također je naglo porastao, pa je 1938. godine

dosegnuo 17% u Njemačkoj i 13% u Sovjetskom Savezu (vidi Tabelu 11.1). U usporedbi s cijelim dvadesetim stoljećem to su izuzetni mirnodopski iznosi. Uoči Prvoga svjetskog rata Njemačka je trošila približno 3% nacionalnog proizvoda u vojne svrhe, a carska Rusija otprilike 5%. Šezdesetih godina dvadesetoga stoljeća, tijekom Hladnog rata, vojni izdatci zapadnih zemalja iznosili su prosječno 6% nacionalnog proizvoda.[36]

U naoružanju i ljudstvu i jedan i drugi vojni sustav doživjeli su preobrazbu u odnosu na razmjerno slabo brojčano stanje dvadesetih godina. U Sovjetskom Savezu broj vojnika porastao je sa 562.000 1931. godine na 4,200.000 1940. Njemačka vojska od 100.000 vojnika iz 1933. narasla je do 1939. na više od 2 milijuna. I jedna i druga zemlja imale su još veći broj rezervista.[37] Sovjetska industrija zrakoplova proizvela je 1931. godine 860 zrakoplova, a 1939. čak 10.382; 1931. proizvedeno je 740 tenkova (od kojih su mnogi bili zapravo oklopna vozila s lakom strojnicom), a 1939. 2.950 teških moderno konstruiranih tenkova izvrsnih tehničkih osobina. Proizvodnja topova povećala se sto puta od 1931. do 1939. Velik dio toga povećanja ostvaren je od 1937. do 1939., kada su trećim petogodišnjim planom položeni temelji koji su četrdesetih godina pretvorili Sovjetski Savez u teško naoružanu supersilu. Vojna proizvodnja stalno je rasla i u Njemačkoj poslije 1933., a još brže 1937./1939. pošto su osigurani industrijski resursi i nova vojna infrastruktura. Dok je 1933. proizvedeno 368 lakih zrakoplova, njemačka zrakoplovna industrija - s najvećim ulaganjima na svijetu - proizvela je 1939. godine 8.295 visokokvalitetnih bombardera, lovaca i školskih zrakoplova; broj

proizvedenih vozila povećao se sa 5.667 1934. na 66.930 1939.[38] Prema planovima donesenima potkraj 1938. do 1942. trebalo je stvoriti golemo zrakoplovstvo s jezgrom od 4.300 teških i srednjih bombardera velikog dometa. Kao voditelj četverogodišnjeg plana Hermann Göring je u listopadu 1938. objavio Hitlerovu odluku da se proizvodnja oružja prosječno poveća tri puta.[39] U Sovjetskom Savezu i u Njemačkoj ciljni datum za dovršenje naoružanja bilo je razdoblje 1943.-1945.

Tabela 11.1: Vojni izdatci u Njemačkoj i Sovjetskom Savezu 1928.-1939.

Proračunska	Njemačka	Sovjetski Savez
godina	(u milijardama	(u milijardama
	reichsmaraka)	rubalja)
1928.	0,75	0,88
1929.	0,68	1,05
1930.	0,67	1,20*1,20*1,20*1,20*
1931.	0,61	1,79
1932.	0,62	4,03**
1933.	0,75	4,30**
1934.	4,09**	5,40**
1935.	5,49**	8,20
1936	10,27**	14,80
1937.	10,96**	17,47
1938.	17,25	27,04
1939.	38,00	40,88

* Podatak za 1930. je procjena.

** Podatci obuhvaćaju izdatke izvan redovnog proračuna. Posebne mjenice (tzv. "Mefo-mjenice") pokrivale su dodatne njemačke izdatke. Oni su iznosili 2,1 milijardi maraka 1934., 2,7 milijardi 1935., 4,45 milijardi 1936. i 2,7 milijardi 1937. Sovjetski izdatci za 1932.-1934. uključuju dodatna neproračunska sredstva, koja su ostala tajna, kao i "Mefo-mjenice".

Bilješka: Sovjetski budžetski pokazatelji ne odražavaju visoku razinu inflacije. U cijenama za 1937. brojka za 1928. je 1,7 milijardi, za 1937. 17 milijardi, a za 1940. 45,2 milijardi. U Njemačkoj je od 1929. do 1936. došlo do deflacije cijena, pa su pokazatelji za izdatke u tim godinama viši u realnim jedinicama.

Izvor: R.W. Davies, "Defence spending and defence industries in the 1930s", u J. Barber i M. Harrison (ur.), *The Soviet Defence-Industry Complex from Stalin to Krushchev* (London, 2000.); Bundesarchiv-Berlin,R2/21776-81, Reichsfinanzministerium, "Entwicklung der Ausgaben in der Rechnungsjahren 1934-1939", 17. srpanj 1939. Veći iznosi navedeni su u BA R3102/3602, Statistisches Reichsamt, "Die gesteuerte Wehrwirtschaft 1933-1939", 25. veljače 1947., s. 135, u kojem se izvoru navodi ukupni iznos za 1932./1933. - 1938./1939. od 57,8 milijardi maraka, za razliku od 49,3 milijarde u evidenciji Ministarstva financija.

Kasnija faza ponovnog naoružanja - i to je značajno - trebala je osigurati oružje koje će jednoj i drugoj državi omogućiti globalni domet. Velikim dijelom tridesetih godina ratna mornarica bila je zanemareno siroče u jednoj i drugoj državi. Moderna ratna mornarica s velikim prekooceanskim brodovima bila je skupa. Sovjetski Savez

nije se trudio da obnovi rusku carsku mornaricu nakon 1917., a njemačka ratna mornarica bila je razoružanjem svedena na smiješan ostatak. Kada je počelo opsežno ponovno naoružavanje, ratna je mornarica u jednoj i drugoj državi dobila samo mali dio povećanog vojnog proračuna. Ta se situacija promijenila nakon neposredne intervencije jednog i drugog diktatora. Staljin je potkraj 1935. podržao odluku o stvaranju takozvane "velike prekooceanske flote". Sve do toga vremena ratna se mornarica bavila samo planiranjem malih pomorskih operacija u Baltičkom ili Crnom moru uz primjenu podmornica i malih brzih brodova. Međutim, sa Staljinovom potporom oživjela je zamisao o floti velikih površinskih brodova koja bi mogla intervenirati u istočnoazijskim vodama ili na Sredozemlju. Planovi su odobreni u svibnju 1936., pa je u sljedeće tri godine počela gradnja flote od dvanaest krstarica, četiri bojna broda i dva bojna krstaša. U kolovozu 1939. planovi su revidirani i predviđena je gradnja još veće flote od petnaest novih bojnih brodova, šesnaest bojnih krstaša i dvadeset osam novih krstarica; dovršenje je bilo predviđeno do 1947. godine, ali kapacitet sovjetskih brodogradilišta, kako se pokazalo, nije bio dorastao tolikom broju.[40] I Hitler je 1938. počeo razmišljati o širim strateškim potrebama čim Njemačka ponovno stekne status velesile, pa je izradu plana povjerio časnicima ratne mornarice koji su još bili skloni tradicionalnoj vojnopomorskoj strategiji s velikih brodovima. Plan Z (Z za *Ziel,* "cilj") odobren je u siječnju 1939.; predviđao je 6 bojnih brodova, 4 nosača zrakoplova, 8 teških krstarica i 233 podmornice, koje je trebalo sagraditi u nekoliko stadija do 1949.[41]

Autori strategije supersile obmanjivali su se i zamislima o interkontinentalnim zrakoplovima za napad na Sjedinjene Države. Potkraj tridesetih godina njemačka kompanija Messerschmitt radila je na projektu bombardera velikog dometa, Me 264, s dometom od 6000 kilometara s jednotonskom bombom, koji su nazvali "američkim bombarderom". Potkraj četrdesetih godina počelo se na Staljinov nalog raditi na projektu bombardera velikog dometa, Mya-4 "Bison" (zapadna klas.), sposoban za napad na američke ciljeve iz baza u Sovjetskom Savezu. Međutim, avion nije zadovoljio specifikacije.[42] Staljin se u tom razdoblju već spremao za nuklearno oružje i hladni rat.

Grubi statistički podatci o vojnoj proizvodnji ne odaju cijelu priču. U jednoj i drugoj diktaturi razvoj "vojno-industrijskog kompleksa", kako to danas nazivamo, bio je popraćen velikim ulaganjima u ratne sirovine, primjerice, u čelik i kemijske proizvode, i u robu široke potrošnje - od uniformi do bicikla - potrebnu za svaku vojsku. O tim posrednim oblicima ponovnog naoružanja bilo je već riječi u 10. poglavlju, no valja ponoviti opseg tih zahtjeva. Prema izvještajima njemačkih industrijskih kompanija, u svibnju 1939. za narudžbe vojnog sektora radila je neposredno jedna petina radnika zaposlenih u sektoru sirovina, jedna trećina građevinskih radnika i 29% radnika u prerađivačkoj industriji.[43] Ulaganja u vojne kapacitete između 1937. i 1939. iznosila su, prema procjenama, dvije trećine ukupnih ulaganja u industriju; samo programi četverogodišnjeg plana stajali su 5,5 milijardi maraka, više od svih ulaganja u tešku industriju od 1933. Zbog nestašice odgovarajuće radne snage 1938./1939. pokrenuti su programi prekvalifikacije za 736.000 radnika u organizaciji

četverogodišnjeg plana i Radne fronte; još pola milijuna radnika prekvalificirale su same industrijske tvrtke.[44] Prioriteti sovjetskog trećeg petogodišnjeg plana, koji je počeo 1938., bili su neprikriveno strateški. Vrijednost proizvodnje vojne industrije porasla je sa 7,7 milijardi rubalja 1937. godine na 25,9 milijardi 1940., i rasla je po stopi od 41% na godinu - doista izvanredan postotak za mirnodopsko razdoblje. Ulaganja u vojni sektor iznosila su ukupno 1,6 milijardi rubalja 1936. godine, ali su investicijske projekcije plana za razdoblje 1938.-1942. predviđale ukupno 21,9 milijardi, sa značajnim povećanjem proizvodnje alatnih strojeva, električne energije, vozila i kemijskih proizvoda, o kojima je ovisilo buduće ratovanje.[45] I u Njemačkoj i u Sovjetskom Savezu stotine tisuća radnika - od kojih su mnogi prisilno unovačeni ili pokupljeni iz logora - rintalo je na gradnji golemih utvrda. Njemačka "Siegfriedova" linija *(Westwall,* zapadni bedem) duž granice s Francuskom trebala je štititi njemačku pozadinu dok Njemačka osvoji Istok; Staljinova "linija", izgrađena duž cijele ugrožene zapadne granice Sovjetskog Saveza, trebala je zadržati Njemačku.[46]

Opseg tih vojnih priprema može se procijeniti na temelju planova za ratnu mobilizaciju. U Njemačkoj su cijelo stanovništvo smatrali potencijalnim borcima ili radnicima u budućim ratnim operacijama. Na sastanku Obrambenog vijeća *Reicha,* osnovanog 1938. pod Göringovim predsjedništvom radi koordinacije cjelokupnih vojnih i gospodarskih djelatnosti, odobrene su 19. lipnja nove smjernice za iskorištenje njemačkog stanovništva u ratu. Prema izračunima, ukupni broj aktivnih stanovnika koje se moglo mobilizirati iznosio je 43,5 milijuna od

ukupno (uključujući Austriju i tek pripojene Sudete) 79 milijuna (bili su isključeni vrlo mladi stanovnici, starci te 11 milijuna žena s djecom mlađom od 14 godina). Od 26 milijuna muškaraca, na 7 milijuna imale bi u slučaju rata pravo oružane snage. Ostatak i 17 milijuna žena radili bi u industriji, poljoprivredi i bitnim službama. Zaposlene žene trebalo je premjestiti iz trgovina i ureda u industriju (iako je taj proces već bio u tijeku potkraj tridesetih godina, kada su se žene dobrovoljno javljale na rad u industriji ili bile onamo premještene). Jednu trećinu muškaraca zaposlenih u poljoprivredi pozvali bi u vojsku, i njihovo bi mjesto preuzele žene. I zatočenici u koncentracijskim logorima, kojih je bilo otprilike 20.000, bili bi prisiljeni raditi za njemačku vojnu industriju, i to u malim logorskim radionicama.[47] Tijekom rasprava koje su se 1938. i 1939. vodile o njemačkim ratnim djelatnostima, pretpostavljalo se da će se nacija boriti kao jedan čovjek, jedni na fronti, drugi u tvornicama i na poljoprivrednim posjedima. U svibnju 1939. Hitler je upozorio vrhovne zapovjednike oružanih snaga da se država mora pripremiti na "rat u trajanju od deset do petnaest godina" te da je za to "bitna neograničena primjena svih resursa".[48]

I u Sovjetskom Savezu planovi za budući rat izražavali su se u smislu sveopće mobilizacije. Industrija je temeljito planirala prijelaz na ratnu proizvodnju s višenamjenskim alatnim strojevima koji su se mogli iskoristiti i za proizvodnju traktora i za proizvodnju tenkova. U mobilizacijskim planovima bilo je predviđeno da se u prvih nekoliko tjedana rata pozove 5 milijuna ljudi uz postojeće mirnodopske ročnike (kojih je 1941. bilo 5,200.000). Zakonima o novačenju, donesenima 1936. i 1939. godine,

povećan je dobni raspon na sve muškarce od devetnaest do pedeset godina. Za milijune rezervista bilo je svakog mjeseca predviđeno obvezatnih deset sati obuke, a svake godine dodatnih 650.000 ljudi pohađalo je borbenu obuku. Milijune seljaka trebalo je u Crvenu armiju pratiti 730.000 konja i 30.000 traktora. Plan mobilizacije za industriju MP-1 predviđao je godišnju vojnu proizvodnju u vrijednosti od 60 milijardi rubalja, dvaput više od mirnodopske razine.[49] Uvjeti golemog sukoba na Istočnoj fronti utvrđeni su mnogo prije 1941., a utvrdile su ih dvije države za koje je rat bio odmjeravanje snage dvaju društava. U tom okvira totalnog rata Sovjetski Savez je od 1941. do 1945. godine mobilizirao ukupno 29 milijuna vojnika. Njemačka je mobilizirala 18 milijuna, a još nekoliko milijuna pridonijeli su njezini saveznici i vojnici unovačeni na osvojenim teritorijima. Te su brojke bacile u sjenu mobilizacijske napore drugih velikih sila.[50]

Zašto su jedna i druga diktatura težile za tim da postanu supersile tridesetih godina? Očito objašnjenje - zato što su se bojale za vlastitu međunarodnu sigurnost - samo za sebe nije dovoljno, jer su se mogle naoružavati polaganije i u manjem opsegu te se na taj način zaštititi od vanjskih opasnosti. U jednoj i drugoj vjerovalo se da će budući rat biti nalik na Prvi svjetski rat, ali možda i gori, no to je gledište bilo rasprostranjeno izvan Njemačke i Sovjetskog Saveza te je nakon 1919. potaknulo pacifizam diljem Europe. Ono čime su se njemačka i sovjetska diktatura razlikovale od ostalih bila je činjenica što su bile prožete militarizmom, koji nije bio posljedica ambicija ili utjecaja oružanih snaga, nego same naravi obaju režima.

Rat je doveo do diktature u jednoj i drugoj državi i oblikovao njezine ciljeve. Boljševičku revoluciju omogućio je slom carskih vojnih operacija, ali se ona osigurala i učvrstila tek poslije četiri godine žestokog građanskog rata. Staljin i većina rukovodilaca u njegovu krugu tridesetih godina neposredno su iskusili taj rat. Pobjeda revolucije i poraz buržujskih neprijatelja bili su za njih povijesno potrebna borba u kojoj nikakva moralna ustručavanja ili humanitarni porivi nisu smjeli skrenuti prave komuniste s krvavog puta do njihova cilja U sljedećim desetljećima sovjetski su komunisti smatrali da su trajno u borbi protiv ostataka buržoazije. Taj je sustav, po svemu sudeći, stalno bio na rubu rata protiv kontrarevolucije.

Hitlerova diktatura bila je neposredni proizvod njemačkog poraza 1918. godine i žestokoga političkog građanskog rata između nacionalista i njemačke ljevice poslije Prvoga svjetskog rata. Nacionalistički veterani vodili su nemilosrdni rat protiv njemačkih komunista; nasilje se na mahove ponavljalo dvadesetih godina, ali je ponovno planulo tijekom gospodarske krize potkraj dvadesetih i početkom tridesetih godina. Hitler je samozvano preuzeo sudbinsku zadaću da njemački poraz 1918. pretvori u pobjedu nad onim snagama koje su, po njegovu uvjerenju, dovele do poraza, te su i dalje gušile njemački preporod dvadesetih godina. Njegova kasnija pobjeda 1933. prikazana je kao posljedica te borbe te je otvorila put prema mogućoj osveti za 1918. Treći *Reich* bio je od samog početka u ratu protiv komunizma i Židova; u jednom trenutku čak se očekivalo da će taj građanski rat prerasti u širi europski sukob između istih političkih opcija. Hitler je predstavljao sve one nacionalističke elemente za koje je

1918. godina bila samo odgoda. "Mir se mora podrediti zahtjevima rata", glasio je uvodnik u vojnom časopisu *Deutsche Wehr* ("Njemačka obrana"). "Rat je tajni vladar našega stoljeća; mir je postao samo puko primirje između dva rata."[51]

I jedna i druga diktatura stvorile su metafore trajnog sukoba kao sredstvo ozakonjenja režima. To je dovelo do opće militarizacije političkog života u kojoj su razlike između vojne i civilne sfere postale nejasne i neodređene u općem vojnom ozračju. Korijeni militarizirane politike potječu iz dvadesetih godina. U Sovjetskom Savezu revolucionarnu borbu vodili su revolucionari u uniformi, "naoružani narod", kako se izrazio Lenjin.[52] Lav Trocki, do 1925. narodni komesar za rat s važnom ulogom u stvaranju Crvene armije, postupao je s radnicima kao da vlada opsadno stanje: "nema dezertiranja s posla", "neumorna energija u radu - kao u maršu, kao u bitki". Idealni boljševik bio je radnik-ratnik, koji i gradi i brani socijalizam. Prvi svibanj postao je još u početku prigoda za vojni obred, a ne svečanost pacifizma, internacionalizma i proleterske solidarnosti. "Ne demonstracije protiv militarizma", pisao je Trocki uoči prvog svibnja 1920., "već jačanje naše armije." Tijekom dvadesetih godina prvi svibnja i proslava obljetnice revolucije u studenom postale su prigode za objavu sovjetske moći usprkos trajnoj opasnosti od kontrarevolucije. "Ratovi su doista neizbježni sve dotle dok postoji klasno društvo", pisao je Trocki dvije godine poslije. "Rat je za nas nastavak revolucije."[53]

Borba za eliminiranje kulaka na sovjetskom selu nakon 1929. najbolje ilustrira zamisao prema kojoj je revolucionarna država organizirana radi nadziranja trajnoga

građanskog rata u kojemu se siromašni seljaci i radnici bore protiv klasnih neprijatelja. "Kako bismo uklonili kulake kao klasu", pisao je Staljin, "otpor klase treba smrviti u otvorenoj bitki."[54] Ta se bitka vodila za hranu i za reorganizaciju društva, i kampanja je veoma podsjećala na krute mjere protiv poljoprivrednih proizvođača u građanskom ratu i na kaznene ekspedicije radi zapljene skrivenih zaliha hrane. U studenom 1929. režim je zatražio 25.000 dobrovoljaca, najpovjerljivijih komunista među industrijskim radnicima, radi uvođenja programa kolektivizacije na selu. Javilo se 70.000 dobrovoljaca, i među njima je odabrano 27.219 tzv. *dvadcatipjatitisjačnika* na temelju političke odanosti i proleterskog porijekla. Mnogi su bili veterani građanskog rata. Jedan dobrovoljac, kojega su uputili na područje na kojem se borio deset godina prije, sjetio se svojih ratnih dana: "Preda mnom se javljaju slike iz 1919., kada sam bio u ovom istom okrugu i probijao se s puškom u ruci kroz snježne zapuhe, a mećava je bijesnjela kao i sada. Osjećam se ponovno mlad".[55] Mnogi su radnici prihvatili jezik mobilizacije i službe na fronti. Jedan je svoj kolhoz nazvao "Smrt kulacima". Pjesnik Majakovski napisao je pjesmu o maršu *dvadcatipjatitisjačnika:* "Naprijed, *dvadcatipjatitisjačniki!!* Naprijed! Neprijatelj napreduje, treba dotući/Tu bandu popova i kulaka/Na frontu!/Naprijed!"[56] Veliki broj poginulih na objema stranama pokazuje kako govor o bitkama nije uopće bio puka retorika. Ratom protiv kulaka dovršen je posao započet u građanskom ratu.

I militarizacija njemačke politike dvadesetih godina bila je dovršenje nedovršena posla. Revolucija i građanski sukob u Njemačkoj poslije 1918. uzrokovali su nemilosrdan

politički rat, nepoznat u političkom svijetu predratne kajzerske Njemačke. Kako bi odvratila komunističku revoluciju, vlada je 1919. unovačila veterane, koji su se vratili iz rata za održavanje javnog reda. Te milicijske postrojbe, poznate pod imenom *Freikorps,* dobile su slobodne ruke da teroriziraju radno stanovništvo. Žestoki nacionalistički dobrovoljci, podivljali od rata, mučili su i likvidirali komuniste, borili se protiv prodiranja Poljaka na njemački teritorij i ubijali sve one koje su smatrali neprijateljima naroda uključujući njemačkog ministra vanjskih poslova Walthera Rathenaua, kojega su 1922., na putu u Ministarstvo, ustrijelila dva bivša pripadnika jedne od najzloglasnijih i najokrutnijih skupina, tzv. Reinhardtove brigade.[57] Iako je *Freikorps* uz određene poteškoće raspušten, desne nacionalističke stranke osnivale su paravojne političke postrojbe koje su se i dalje tukle na ulici. Jedna od njih bio je nacionalsocijalistički *Sturmabteilung* (SA) kojega je mlada stranka osnovala 1921. godine.

Rast političkih "armija" dvadesetih godina karakterističan je za sve njemačke političke stranke. Socijaldemokrati su organizirali *Reichsbanner* ("Zastava *Reicha"),* uniformirano krilo pokreta, a komunisti Crvenu frontu, oponašajući sovjetsko poimanje klasnoga rata kao građanskog rata. "Za nas rat nije samo pitanje 'bilo jednom davno'", pisao je komunist Johannes Becher 1929., "već živa stvarnost."[58] Potkraj dvadesetih godina nacionalsocijalistički SA imao je 60.000 članova, a 1932. čak 450.000. SA je bio organiziran strogo vojnički s uniformama, činovima i znakovljem. Pripadnici SA-a smatrali su sebe političkim vojnicima na fronti protiv

marksizma i vodili su nemilosrdan ulični rat protiv ljevice tijekom dvadesetih godina. Uz te političke armije, Nijemci su se mogli pridruživati nacionalističkim omladinskim skupinama ili veteranskim udrugama koje su poticale paravojne aktivnosti - *Jungdeutscher Orden* (Red mladih Nijemaca), *Wehrwolf*(Vukodlak), *Bürgerwehr* (Građanska obrana) - i mnogim drugim. Najveća među njima bila je "Čelična kaciga" *(Stahlhelm),* koja je do sredine dvadesetih godina okupila 300.000 bivših vojnika, a 1933. pola milijuna. Slike brojnih javnih ceremonija u čast poginulih u ratu ili demonstracija povodom nacionalističkih obljetnica potvrđuju kako je u Njemačkoj narodni militarizam prkosno cvao unatoč nametnutom razoružanju.[59]

Uspon njemačkog narodnog militarizma bio je otvoreniji i neovisniji negoli u Sovjetskom Savezu. Iako je u weimarskoj Njemačkoj bilo pacifističkih pokreta i njemačka umjetnička avangarda energično odbacivala rat (ali ne i nasilje), milijuni Nijemaca održavali su svoj *Fronterlebnis* (doživljaj rata) kao zajedništvo, drugarstvo i žrtvovanje u svijetu koji se raspada. Mnogi su prihvatili i opasniju tvrdnju radikalnih konzervativnih intelektualaca da je rat i prirodan i jedini istinski ljudski doživljaj. "U početku bijaše rat", pisao je glavni filozof konzervativne pobune Oswald Spengler.[60] Pisci poslije Spenglera uživali su u fatalističkom, nihilističkom prihvaćanju primitivnog ljudskog nagona da se iskuša u bitki. Oni su slavili zamisao prema kojoj je život gruba i neposredna borba i tumačili nasilje u sukobu uzvišenim izrazom ljudske volje. "Mi nismo buržuji, mi smo sinovi rata i građanskih ratova", pisao je Ernst Jünger u jednoj osudi novoga republikanskog doba, "i samo kad se makne ta predstava koja kruži u

praznom prostoru, moći će se u nama razviti ono što je doista prirodno, elementarno, istinski divlje, primitivno." Wilhelm von Schramm žudio je za ratom, za "svečanom, uzvišenom i krvavom igrom", koja od početka vremena "stvara prave muškarce."[61] Mogao bi se pretjerano naglašavati utjecaj mnogih drugih radikalnih nacionalista poput Jüngera ili von Schramma, koji su sanjali o ratu kao pročišćenju duha, ali nema dvojbe da je Njemačka prije Hitlera bila opsjednuta ratom i vojnim životom. Dvadesetih godina milijuni Nijemaca nosili su dobrovoljno uniforme. Na svaku knjigu o miru napisanu početkom tridesetih godina napisano je dvadeset knjiga o ratu.[62] U četverogodišnjem razdoblju prije negoli je Hitler postao kancelar njemačka je politika tonula u divljačko nasilje koje je trajalo sve do konsolidacije diktature 1934. Popularni militarizam pothranjivao se zajedničkom zanesenošću ratom i nasiljem kao sredstvima nacionalnog otkupljenja.

Militarizam nije bio izum dviju diktatura, ali su ga pod Staljinom i Hitlerom iskorištavali u mnogim kulturnim i društvenim kontekstima. Sovjetska kultura tridesetih godina bila je prožeta predodžbama i temama o građanskom ratu i idejom žrtvovanja na bojišnicama revolucije. Drama Vsevoloda Vitaljeviča Višnjevskog *Zadnji odlučan* (citat iz "Internacionale" - prev.) prikazivala se tridesetih godina nekoliko sezona. U završnom prizoru skupina od dvadeset sedam sovjetskih vojnika i mornara brani granicu od imperijalističkog neprijatelja Kazalištem odjekuje tutnjava topništva i štektanje strojnica, i dvadeset šest branitelja pogiba. Posljednji otetura do ploče na kojoj piše "162,000.000 manje 27 daje 161,999,973", a zatim i sam umire. Na pozornicu tada stupa muškarac i gromkim glasom

pita: "Tko je od vas u vojsci?" Nekoliko muškaraca ustaje. Muškarac nastavlja: "Tko je u pričuvi?" Ustaje veći broj. Naposljetku muškarac pita: "Tko će braniti Sovjetski Savez?" Svi skaču na noge. Gromki glas završava riječima: "Predstava je završena. Nastavak - na fronti!"[63]

Borba, junaštvo i otkupljenje glavne su teme promidžbenog filma *Hans Westmar,* koji je Goebbelsovo ministarstvo snimilo u prvim danima diktature, u prosincu 1933. Film je fikcionalizirana priča o Horstu Wesselu, junaku *Hitlerjugenda,* koji je napisao stranačku himnu prije pogibije u uličnoj tučnjavi s mladim komunistima. Film prikazuje Westmara kao idealističkog i odlučnog mladog studenta koji želi osloboditi Njemačku sramote zbog poraza pa se bori za njezino uskrsnuće protiv komunističke opasnosti. On odlazi u "stvarnu bitku" i pada pod metcima jedne komunističke bande. Westmar umire od rana u bolnici, ali ga prije toga posjećuje sam Joseph Goebbels, i govori Westmaru kako je njegova groznica poput groznice pokreta: "Preboljet ćemo je i krenuti prema pobjedi." Mladić diže ruku na zadnji pozdrav, promrmlja *"Deutschland"* i umire.[64] U stiliziranom završetku filma, Westmar uzlazi na nebo, sa zastavom s kukastim križem u ruci, uskrišen poput Hitlerove Njemačke. Wessel je postao simbol junačke borbe. "Duh Horsta Wessela", emitirao je radio ratne 1941. prigodom obljetnice njegova mučeništva, "danas je pokretačka sila borbe za slobodu koju vode oružane snage i domovina". Komemoracije Wesselu postale su tako popularne da ih je Goebbels nakon nekog vremena sve zabranio, osim službene obljetnice njegove smrti na političkoj bojišnici.[65]

Prikaz politike kao oblika ratovanja karakterističan je za Treći *Reich*, ali i za Staljinov Sovjetski Savez. Opsjednutost uniformom bila je izraz želje za pretvaranje civila u nazovivojnike. Svaka institucija Nacionalsocijalističke stranke imala je svoje uniforme. *Organisation Todt,* organizacija zadužena za gradnju njemačkih autocesta, imala je uniformu koja se nije mogla razlikovati od vojničke. I Ministarstvo vanjskih poslova Joachima von Ribbentropa moralo je 1939. prihvatiti novu diplomatsku odjeću kako se dužnosnici ne bi osjećali neugodno u mnoštvu predstavnika militariziranih ustanova koji su se odijevali poput vojnika na svakoj svečanosti. Članovi *Hitlerjugenda* (Hitlerove mladeži), u kojemu su dječaci od četrnaeste do osamnaeste godine prolazili predvojničku obuku, igrali grube igre i odlazili na iscrpljujuće marševe, bili su odjeveni kao i vojni kadeti. *Hitlerjugend* je imao pet rangova, i svaki je imao svoju uniformu - od načelnika stožera do *Unterbannführera* - svoju šiljastu vojničku kapu, gajtanske oznake i znakovlje. Članice Saveza njemačkih djevojaka *(Bund deutscher Mädel,* BMD) nosile su diskretniju odoru - jaknu od imitacije antilopa, dugu suknju i bluzu - ali su i one morale održavati kondiciju trčanjem, plivanjem hodanjem i gimnastikom. Do 1940. djevojkama je podijeljeno 60.000 znački za uspjehe na športskom polju: djevojke su odlazile na planinarenje s teškim naprtnjačama na leđima, a ljetni logori BDM-a nalikovali su, vojničkim duhom i rasporedom, na dječačke logore.[66]

Poslije članstva u *Hitlerjugendu* slijedila je godina dana radne službe, također organizirane na vojnički način. Obvezatne radne akcije *(Reichsarbeitsdienst)* uvedene su u lipnju 1935. za svu osamnaestogodišnju mladež kao oblik

"službe *Volku".*[67] Svake godine stotine tisuća mladih ljudi odlazile su u radne logore i kopale jarke, popravljale ceste, sjekle drveće i, povrh svega, upoznavale se s naporima i rutinom vojničkog života. Jedan mladi Englez, koji je 1934. dobrovoljno proveo tri tjedna na njemačkim radnim akcijama ovako je opisao svoj boravak: mirozov u 4,30 ujutro; vježbe i postrojavanje; rad od 6,40 do 14,00; poslijepodne sport; svake večeri jedan sat političkog obrazovanja; povečerje u 21,30, gašenje svjetla u 21,45. Za svako kršenje discipline - loše napravljen krevet, zakašnjenje - zapovjednik čete određivao je kazne u obliku dodatnog rada ili zabrane izlaska. Kao radna odjeća služile su svijetlosive borbene uniforme i vojničke čizme, a za vojničke vježbe smeđe uniforme, vojničke kape i elegantnije čizme. U službenim prigodama odijevala se svečana žućkastosmeda vojnička uniforma s kapom i znakom sa svastikom.[68] Kada su se sudionici radnih akcija pojavljivali na glavnim stranačkim mitinzima, stupali su kao vojnici, držeći alat kao puške i čekajući naredbu "Pozdrav lopatom!"

Nakon 1933. mnogi mladi Nijemci znali su samo za taj paramilitarizam. Dječaci su stupali u *Jungvolk* u dobi od deset godina, četiri godine kasnije u *Hitlerjugend,* s osamnaest odlazili na obvezatne radne akcije, a zatim, poslije ponovnog uvođenja obvezatnog vojnog roka 1935., služili dvije godine u vojsci. Sovjetska mladež nije bila toliko organizirana, ali je i Komsomol nastojao usaditi etos službe narodu uz jak vojni prizvuk. "Komsomol nije škola", glasila je jedna parola dvadesetih godina. "Njegova najvažnija tradicija jest borba."[69] Uz bavljenje uobičajenim sportovima, stotine tisuća mladih ljudi odlazile su na

tečajeve strjeljaštva i po završetku dobivale značku s natpisom "Spreman za rad i obranu". Samo 1933. 215.000 djevojaka i mladića dobilo je diplomu izvrsnog strijelca. Svi studenti i učenici srednjih škola morali su pohađati redovitu vojnu obuku. U tvornicama i na fakultetima organizirali su se tečajevi strjeljaštva i rukovanja oružjem. Na selu, traktorske stanice koje su osnovane za skupine kolhoza vodile su i tečajeve na kojima su seljaci dobivali primitivnu pouku iz samoobrane i narodnog otpora uz korištenje poljoprivrednog alata. Uz redovnu vojsku, u kojoj je većina devetnaestogodišnjaka morala služiti obvezatni dvogodišnji rok, postojale su i teritorijalne snage s obukom od trideset do devedeset dana tijekom pet godina, pod neposrednim nadzorom vojnih lica. Dvije dobrovoljačke organizacije, jedna za obranu od kemijskog oružja a druga za civilnu protuzrakoplovnu obranu, osnovane su 1923. i postale su tridesetih godina važni činitelji u pripremi sovjetskog naroda za rat kakav bi ga mogao čekati u budućnosti. Dvije su se organizacije spojile pod zajedničkim imenom *Osviahim* 1927., pa su 1933. imale 13 milijuna članova, od čega su tri milijuna bile žene. Tridesetih godina mnogi članovi *Osviahima* prošli su osnovnu vojnu obuku, a tisuće budućih pilota počele su letjeti na jedrilicama i zrakoplovima te organizacije.[70]

Ti oblici mobilizacije naroda držali su sovjetsko i njemačko stanovništvo u stanju stalne uzbune. Svaka politička inicijativa prikazivala se kao poziv na okupljanje za bitku, politički poziv na oružje. To namjerno njegovanje duha mobilizacije odražavalo se i u jeziku jednog i drugog režima. U Njemačkoj se riječ *Kampf* upotrebljavala u mnogim javnim kampanjama. Ta se riječ može prevesti kao

"borba" i kao "bitka". Riječ "fronta" često je u politiku usađivala osjećaj hitnosti. Uz te riječi u javnoj retorici bile su česte i riječi "neprijatelj" i "pobjeda". Riječ "marš" imala je poseban prizvuk.

Život u Njemačkoj, tvrdio je ideolog Nacionalsocijalističke stranke Alfred Rosenberg, usvojio je "stil kolone na maršu".[71] Nacionalsocijalistički pokret organizirao je bezbrojne smotre u vojničkom stilu kako bi time svima usadio u glavu da je stranka doista dovela njemački narod u red. Ciljevi su bile brojne bojišnice režima - protiv nezaposlenosti, protiv neradnika, protiv bračnih parova bez djece, protiv onih koji gomilaju zalihe itd. Te je sirove vojničke metafore pojačavao rječnik nasilja koji je slavio vojničke vrijednosti a napadao poroke liberalne otmjenosti. Kada je Hitler članovima *Hitlerjugenda* okupljenim u Potsdamu 1936. objavio kako želi "nemilosrdnu, nepokolebljivu mladež čvrstu poput čelika - Kruppova čelika", koristio se jezikom koji u velikoj mjeri i danas prožima javne izjave stotina stranačkih vođa.[72] Stranka je namjerno poticala verbalnu brutalnost i vojarničko ponašanje. Agresivni militarizam režima veličao je i iskorištavao muževnu snagu. Kobni odjeci takvog pristupa mogli su se čuti u pozivanju vojnika i sigurnosne policije na klanje stanovnika istočne Europe početkom četrdesetih godina.

Sovjetski Savez nije bio imun na izopačivanje javnog jezika. Ideal krjeposnog revolucionarnog nasilja na kojem je izgrađen režim stalno se očitovao vojničkim jezikom, koji se ravnao prema samom Lenjinu: "U razdoblju građanskog rata idealna proleterska partija mora biti borbena".[73] Trocki je bio poznat po odbacivanju buržujske čovjekoljubivosti i

kao pobornik "stroge, beskompromisne borbe". Partija je usvojila i zadržala borbeni jezik građanskog rata, i Staljin se u svojim govorima tridesetih godina stalno služio vojničkim metaforama kako bi članove partije podsjetio na brojne zadatke koji ih čekaju. Politika se određivala kao "bitka", "pohod" i "bojišnica". Riječ "fronta" primjenjivala se uporno u svim područjima sovjetskoga javnog života. Socijalisti su jurišali na bedeme, poduzimali ofenzive, kretali u napad. Korištenje takvog rječnika poticala je i riječ "neprijatelj" koja se pojavljivala u svim opisima klasne borbe. Pozvani da stvaraju slike na temu građanskog rata tridesetih godina, sovjetski umjetnici pisali su Komesaru za obranu Klimentu Jefremoviču Vorošilovu: "Mi umjetnici želimo svojim djelima pucati na naše klasne neprijatelje kao što na njih pucaju i pucat će vojnici Crvene armije. Vi ste nas naučili kako se treba boriti umjetnošću."[75]

Militarizacija naroda služila je dvojakoj svrsi. Prvo, bila je oblik društvene discipline; drugo, poticala je aktivnu psihološku pripremu za velike izmišljene ratove budućnosti. Disciplina se mogla nametnuti radnicima utuvljivanjem jezika regrutacije i vojne službe. Tijekom prvoga petogodišnjeg plana radnici su organizirani u "udarničke brigade" nalik na "jurišne postrojbe" iz građanskog rata. I u Sovjetskom Savezu 1932. godine i u Njemačkoj 1938. država je imala zakonsko pravo unovačiti radnike za zadatke koji su, po službenom mišljenju, bili bitni za obranu. Prema zakoniku iz 1940., industrijski radnici bili su prisiljeni raditi kao u ratnom stanju, s više prekovremenih sati i strogim kaznama protiv zabušavanja. Među njemačkim radnicima, kako je zamijećeno, oni koji su bili članovi udruga mladeži i odradili obvezatne radne akcije

prihvaćali su novu političku stvarnost i strožu disciplinu spremnije od starijih radnika naviknutih na veću slobodu djelovanja. U golemoj tvornici Volkswagen osnovanoj 1939. naučnike su nazivali "vojnicima rada" i obučavali ih u posebnom centru *(Ordensburg),* s vojnom disciplinom i vojničkim uniformama te predavanjima o odanosti "fronti rada".[76] Instrumenti krajnje represije u jednoj i drugoj državi - koncentracijski logori - bili su organizirani kao vojne baze. Parodija vojničke rutine - svakodnevne prozivke na zbornom mjestu, stupanje u koloni u grubim odorama, barake nalik na vojarne, nemilosrdni sustav zapovijedanja - mogla se shvatiti kao dio šireg procesa mobilizacije svakog člana zajednice za službu državi, uključujući političke oporbenjake i tzv. "asocijalce".

Oba su režima svojim mobilizacijskim prioritetima u mirnodopskom razdoblju pripremala stanovništvo na zahtjeve budućeg rata. Njemački nastavnici morali su pripremati svoje učenike da budu "samopouzdani, sposobni za borbu *(wehrhaft)* i spremni za akciju". U listopadu 1937. Ministarstvo za obrazovanje izdalo je "Smjernice za tjelesni odgoj" kako bi se svim dječacima osigurao svakodnevno jedan sat "održavanja kondicije" radi pripreme za vojnu službu.[77] Sovjetski rukovodioci težili su dvadesetih godina ka revolucionarnom društvu u kojem neće biti velikih razlika između obrazovanja za rad i obrazovanja za obranu revolucije: "Što više znanja i vještina radnička i seljačka omladina usvoji u školi, bit će pripremljenija i mladi će crvenoarmejac bolje ovladati vojničkom vještinom." Oba su režima očekivala da će disciplina i predanost, koje su usađivale partija/stranka i njihove brojne udruge pružiti vrijednosti koje će se moći iskoristiti u obrani

revolucionarne države ili u osvajanju životnog prostora i osvetničkog rata. Ratovanje se smatralo sveopćom građanskom dužnošću te političkom, partijskom i vojnom dužnošću. Na 17. kongresu partije 1934. Lazar Mojsjejevič Kaganovič izjavio je da su "komunisti armija revolucionarnih ratnika".[79] Zamisao prema kojoj je partija/stranka politička vojska, predstavnica militariziranog društva, nametala je temeljna pitanja o odnosu između oružanih snaga i diktature.

Ubrzo nakon Hitlerova imenovanja kancelarom 1933. godine, pukovnik Walther Reichenau pobjedonosno je napisao kako se "oružane snage nisu nikada toliko poistovjetile s državom koliko danas". Cijela njemačka vojska nije dijelila taj osjećaj, ali je općenito postojala nada da će oružane snage ponovno vratiti mjesto koje su zauzimale u Wilhelmovu carstvu. Taj je stav general Kurt von Schleicher nekoliko godina prije sažeo kao "prvenstvenu, odlučujuću ulogu na području vanjske i unutarnje politike".[81] Hitler je ugađao tim očekivanjima objavljujući kako su oružane snage i Nacionalsocijalistička stranka dva "stupa države". Kada je SA sa svojih četiri milijuna članova obezglavljen ubojstvom Ernsta Röhma i drugih vođa SA-a u lipnju 1934., vojska je bila spremna podržati novog vođu protiv njegovih vlastitih radikalnih pobornika. No, na dan Röhmova uhićenja SS-ovski ubojice umorili su i von Schleichera. To je ubojstvo najavilo polaganu promjenu u odnosu između novog režima i njegovih oružanih snaga, koji je završio potpunim podvrgavanjem vojske diktaturi.

Okolnosti u Sovjetskom Savezu nametale su tješnju vezu vojske i politike od samog početka. Oružane su snage

osnovane kao oružano krilo proleterske revolucije potčinjeno, kao i ostatak sovjetskog društva, političkoj volji partijske avangarde. Kada je 1920. objavljen prvi potpuni Vojni pravilnik Crvene armije, u njemu je predviđen i službeni partijski aparat koji je trebao raditi uz vojne zapovjednike i time zajamčiti i ojačati "borbenu spremnost Crvene armije kao vojne potpore diktaturi proletarijata".[82] Neki su boljševici htjeli od samog početka zamijeniti vojsku narodnom milicijom sastavljenom od radni-ka i seljaka. Partijski rukovodioci su oklijevali, ali se to pitanje potezalo sve do 1924., kada su odbačeni argumenti u prilog istinske socijalističke milicije (stvarne "radničko-seljačke demokratizacije", kako ju je opisao Trocki, "duboko ukorijenjene i naoružane puškom i sabljom") i uveden miješani sustav - dijelom redovna vojska, dijelom teritorijalne postrojbe pod vojnom kontrolom.[83]

Oružane snage nadzirao je Revolucionarni vojni sovjet, odbor sastavljen od civilnih članova partije i predstavnika vojne elite iz kopnene vojske (i poslije ratne mornarice), koji je od samog početka režima uspostavio načelo prema kojem oružane snage nisu autonomna komponenta revolucionarne države nego njezina čvrsta sastavnica. Još 1918. osnovana je politička uprava (PUR) za političko obrazovanje oružanih snaga. PUR je postao sredstvo političkog utjecaja na oružane snage, a politički komesari koje je PUR dodjeljivao svakoj armijskoj grupi, diviziji i pukovniji postali su ključne osobe koje su povezivale oružane snage s centrom sovjetskog partijskog sustava. PUR nije bio odgovoran vojnom zapovjedništvu nego neposredno Centralnom komitetu. Nakon 1924. političko krilo pod vodstvom A.S. Bubnova počelo je širiti svoje

djelatnosti i sve više zadirati u prerogative redovnih vojnika. Za partiju su oružane snage bile "škola socijalizma" koja je poticala časnike da se upisuju u partiju. U partiji je 1926. bilo 40% časnika, a četrdesetih godina približno 70%.[84]

Za razliku od njemačke vojne elite, brak partije i vojske potaknuo je posve drukčije ambicije među sovjetskim časnicima. Načelnik glavnog stožera Boris Stanisavljevič Šapošnikov objavio je 1927. veliku studiju o novom sovjetskom glavnom stožeru pod naslovom *Mozak armije.* On je pošao od pretpostavke da sovjetska vojska ne smije oponašati predratnu njemačku vojsku svojatajući jednu od glavnih uloga u politici ili društvu. Umjesto toga, tvrdio je, vojska mora održavati socijalističko društvo čiji je dio. Uloga glavnog stožera mora biti funkcionalna, "priprema vojske za pobjedu na polju vojnih djelatnosti".[85] Naglašavanje posve stručnih prerogativa oružanih snaga podrazumijevalo je njihovo potpuno podvrgavanje sovjetskoj državi i, konačno, partiji, ali je potaknulo i sve jači pritisak kopnene vojske i ratne mornarice za stvaranje profesionalnijih, funkcionalnijih oružanih snaga. Jedan od vodećih zagovornika profesionalizma bio je Tuhačevski. On je podupirao stvaranje moderniziranih, obrazovanijih i brojnijih oružanih snaga s većom autonomijom u uskoj sferi vojne organizacije, planiranja i tehnologije.

Pomak prema reformi i profesionalizaciji oružanih snaga tridesetih godina - pod sjenom Staljinove sve jače diktature - odmah je izazvao političke reperkusije. Inicijativu je preuzelo vojno rukovodstvo, čiji su se odnosi s Komesarom za obranu Vorošilovim stalno pogoršavali. Vorošilov je bio jedan od članova uskog kruga oko Staljina

s malo vojnog iskustva i poznavanja vojnih pitanja. On nije vjerovao zagovornicima reorganizacije oružanih snaga, jer je taj proces povećavao jaz između oružanih snaga i njihovih partijskih nadzornika. Prva kušnja za taj novi odnos uslijedila je kada je 1930. godine Tuhačevski samom Staljinu predao plan za proširenje vojnih snaga. Staljin je odbacio plan kao nemarksistički i prekorio Tuhačevskog zbog "posve vojnog" razmišljanja neovisnog o "gospodarskom i kulturnom stanju zemlje".[86] Staljin se povukao dvije godine poslije kada je odobrio planove ponovnog naoružavanja i zadužio Tuhačevskog da ih vodi kao načelnik za naoružanje. Tuhačevski je oko sebe okupio skupinu zagovornika modernizacije oružanih snaga, opredijeljenih za njegove zamisli o stvaranju posve profesionalnih, stručno izobraženih oružanih snaga, uz odgovarajuću razinu discipline i moderno naoružanje. Te su reforme osporile strogi politički nadzor oružanih snaga. Partija je 1934. godine pristala ukloniti političke komesare iz svih postrojba oružanih snaga, a utjecaj PUR-a se smanjio. Predrevolucionarni činovi vraćeni su 1935., uključujući najviši - čin maršala. Tuhačevski je s Vorošilovim bio jedan od prve petorice unaprijeđenih časnika.[87] U travnju 1936. Tuhačevski je postavljen na položaj prvog zamjenika komesara za obranu. U proljeće iste godine zagovaratelji profesionalnosti neuspješno su pokušali istisnuti Vorošilova s obrazloženjem da je nesposoban za vođenje resora obrane. Tijekom 1936. u vojnim poslovima prevagnule su prvi put oružane snage na štetu partije.[88]

U Njemačkoj je situacija bila gotovo potpuno obrnuta. Neovisnost njemačke vojske, na koju proces

Gleichschaltunga (prisilnog konformizma) nije mnogo utjecao i koja je uživala relativnu autonomiju, polako se topila. U početku je položaj vojske čuvao preživjeli predsjednički sustav. U prve dvije godine novoga režima Hitlerova diktatura nije bila dovoljno jaka da bi se suprotstavila Hindenburgu čak i da je Hitler to htio. Stoga je vojno zapovjedništvo bilo prilično neovisno u planiranju ponovnog naoružanja i reorganizaciji oružanih snaga kada je u prosincu 1933. donesena odluka o kršenju Versailleskog sporazuma potrostručenjem broja od 100.000 vojnika određenih Sporazumom. Hitler je naslijedio pukovnika Wernera von Blomberga kao svog prvog ministra obrane; von Blomberg je i prije 1933. bio uključen u tajno ponovno naoružavanje Njemačke, pa je oduševljeno prihvatio Hitlerove zamisli o obnovi oružanih snaga. Godine 1934. postavljen je na čelo novostvorenog Obrambenog vijeća *Reicha,* koje je okupilo vojne zapovjednike i civilne ministre; međutim, za razliku od Revolucionarnog vojnog sovjeta u Sovjetskom Savezu, von Blomberg se nadao da će moći iskoristiti Vijeće za proširenje vojnih interesa i utjecaja na civilni establišment. Uspio je uvjeriti Hitlera da imenuje opunomoćenika za ratno gospodarstvo koji je trebao nadzirati pripreme za mobilizaciju gospodarstva. Taj je posao dobio Hjalmar Schacht, ministar gospodarstva, premda je von Blomberg bio skloniji osobi iz vojnih krugova. U studenom 1935. von Blomberg je objavio "Smjernice za jedinstvenu obranu *Reicha",* koje su jasno pokazivale da se to područje tiče isključivo i jedino oružanih snaga ako dođe do rata.[90] Kao i Tuhačevski, s kojim se susreo tijekom sovjetsko-njemačke razmjene časnika potkraj dvadesetih godina, von Blomberg je bio

zagovornik modernizacije vojske koju je smatrao profesionalnim sredstvom, a njezino vodstvo posebnim stručnim dužnosnicima. On se nije htio miješati u politiku, ali se nadao da se politika neće miješati u vojsku.

Smrt predsjednika Hindenburga 2. kolovoza 1934. najavila je političke promjene koje su naposljetku izigrale šire ambicije njemačkih generala. Istoga dana von Reichenau je svim postrojbama oružanih snaga uputio naredbu da osobno prisegnu na odanost Hitleru. Mnogi viši časnici nisu oduševljeno prihvatili tu zapovijed. Prema novoj prisezi, vojnik se Adolfu Hitleru obvezivao na "bezuvjetnu poslušnost" do smrti. Prisega u doba Republike obvezivala je vojnike na "zaštitu njemačke nacije i njezinih zakonitih institucija".[91] Hitler je također spojio urede kancelara i predsjednika u jedinstveni ured *Führera* te time praktički postao vrhovni zapovjednik oružanih snaga. Vojska je odjednom izgubila zaštitu svojega predsjedničkog pokrovitelja i dobila umjesto toga vođu Nacionalsocijalističke stranke kao svojega novog nominalnog vrhovnog zapovjednika. Iako se Hitler trudio da uvjeri vojno vodstvo kako će osigurati "opstanak i nepovredivost" vojske, odnos političkih i vojnih vođa u Trećem *Reichu* doživio je preobrazbu.[92]

Taj su odnos još više ugrozile podjele u vojnom establišmentu. Vojska nije jedina nosila oružje nakon 1933. Iste godine, 27. travnja, Hermann Göring imenovan je ministrom zrakoplovstva. Vojska je htjela zadržati kontrolu nad vojnim zrakoplovima, koje je tajno konstruirala prije 1933., ali je bila preglasana. Mlado zrakoplovstvo, koje je Ministarstvo obrane oprezno njegovalo, prešlo je u ruke jednog od najpopularnijih i najmoćnijih ljudi u

Nacionalsocijalističkoj stranci. Novo Ministarstvo zrakoplovstva popunilo se višim časnicima odanima nacionalsocijalizmu, uključujući jednog od bivših direktora Lufthanse Erharda Milcha i neobuzdanoga bivšeg letačkog asa, kaskadera i karikaturista Ernsta Udeta, koji je kao časnik SA-a jedva izbjegao smrt u likvidaciji Röhmovih ljudi: spasio ga je Göring, koji mu je 1936. povjerio nadzor razvoja njemačke zrakoplovne tehnologije.[93] Göringova je želja bila pretvoriti zrakoplovstvo u simbol nove države, i premda su mnogi viši zapovjednici i časnici isprva potjecali iz vojnih krugova, zrakoplovstvo je uglavnom bilo neovisno o utjecaju ostalih oružanih snaga i von Blombergova Ministarstva, kojemu je zrakoplovstvo formalno bilo podređeno do 1938. Samo su pripadnici zrakoplovstva pozdravljali jedan drugoga Hitlerovim, "njemačkim pozdravom".

Zrakoplovstvo se ubrzo počelo neposredno natjecati s ostalim oružanim snagama za sredstva. Od 1933. do 1939. otprilike 40% vojnog proračuna bilo je namijenjeno zrakoplovstvu.[94] Göring je naručio veličanstvenu zgradu ministarstva u Leipzigerstrasse u Berlinu, i njezinih 4.500 ureda postali su spomenik novom vojnom poretku. Hitler je 1. travnja 1935. službeno objavio ponovno osnivanje njemačkih oružanih snaga izvan uvjeta dopuštenih Versailleskim sporazumom; tada je osnovano i njemačko ratno zrakoplovstvo s Göringom kao njegovim glavnim zapovjednikom. U listopadu 1936. Göringu je povjereno vođenje drugoga četverogodišnjeg plana, koji je neposredno osporio monopol što ga je Ministarstvo obrane (preimenovano u Ministarstvo rata 1935.) imalo u organizaciji ponovnog naoružanja Njemačke. Žestoki

sukobi koji su uslijedili 1937. oko toga tko je nadležan pripremati Njemačku za rat nisu bili rezultat pukog birokratskog suparništva nego politički sukob između ambicija vojnog vodstva i želje stranačkih političara da vode glavnu riječ u oblikovanju njemačke vojne politike i strategije.

I stav same vojske o njezinoj funkciji u državi bio je podijeljen. Mnogi viši časnici bili su skloni tehnokratskom putu - stvoriti vrlo učinkovite borbene snage, a političarima prepustiti politiku rata. Neki drugi, uključujući pukovnika Ludwiga Becka, načelnika stožera kopnene vojske, htjeli su očuvati i proširiti posebno mjesto - po njihovu mišljenju - njemačkih oružanih snaga u državnoj politici. Tradicionalisti većinom nisu bili oduševljeni nacionalsocijalističkim pokretom usprkos svojim nadasve nacionalističkim pogledima. Oni su uspijevali spriječiti preveliko upletanje stranke i njezinih simbola u oružane snage (osim kukastog križa na repovima njemačkih ratnih zrakoplova i raznih stranačkih znački koje su se mogle nositi na vojnoj uniformi), ali su mnogi novi pripadnici sve brojnijih oružanih snaga bezuvjetno podupirali nacionalsocijalističke sadržaje. Von Blomberg je 1935. naredio vojnim osobama da ne kupuju robu u trgovinama židovskih vlasnika, a u travnju 1936. zatražio je od vojnih osoba da se žene samo "arijskim ženama".[95] U siječnju 1936. general Friedrich Dollmann, zapovjednik Tirinškog vojnog okruga, izdao je svojim postrojbama smjernice prema kojima je u blagovaonice trebalo staviti Hitlerovu sliku, a *Kaiserove* slike spremiti u skladište. Časnicima je zapovijedeno da "obrazovanjem i primjerom" budu "uvjereni nacionalsocijalisti".[96]

Polagana infiltracija nacionalsocijalističkih sadržaja i pristaša u oružane snage nije bila nimalo iznenađujuća. Dvadesetih godina njemačka je vojska bila brojčano vrlo mala, a vojnici su služili dugi vojni rok. Redovna vojska imala je 1933. samo 4.000 časnika. Političke paravojne organizacije bile su mnogo brojnije, a među njima je 1934. bio najbrojniji SA. Kad su se oružane snage počele povećavati 1933., mnogi novi pripadnici neizbježno su već "odradili" naukovanje u jednom od radikalnih nacionalističkih ili omladinskih pokreta predhitlerovskog doba. Ponovim uvođenjem novačenja 14. ožujka 1935. u vojsku su stupili brojni mladi vojnici sa "stažom" u *Hitlerjugendu* ili na radnim akcijama ili u SA-u. To je potaknulo nova trvenja između starijih karijernih vojnika i ambicioznih mladih nacionalsocijalista koji su znali nanjušiti starinske vrijednosti i mlaku lojalnost svojih starješina.[97] Vojska je počela odražavati društvo, kao u Sovjetskom Savezu, a među svim elementima toga društva mladi je naraštaj bio najsvjesnije nacionalsocijalistički.

Najznačajniji suparnik monopolu oružanih snaga u jednoj i drugoj diktaturi nije bila stranka/partija već sigurnosni aparat. U Sovjetskom Savezu Narodni komesarijat za unutarnje poslove (NKVD) imao je pod kontrolom 750.000 ljudi, uključujući policiju, miliciju i naoružane pripadnike službe sigurnosti. Taj je aparat bio iznad same vojske i bio je neposredno odgovoran komesaru za unutarnje poslove a ne Vorošilovu. Uz političke komesare, svakoj su postrojbi do razine divizije i pukovnije bili dodijeljeni i dužnosnici službe sigurnosti. Njihov zadatak nije bio pretvarati mlade novake u dobre komuniste već izdvojiti i pronaći antikomuniste i kontrarevolucionare.

Svaki je časnik znao da ga ne čeka samo ukor zbog nemarnosti u političkom obrazovanju; kad god bi pogriješio ili se podsmjehnuo partijskoj liniji, izlagao se optužbi za sabotažu ili političko neslaganje. Sigurnosni aparat u Njemačkoj nije djelovao kao zakon iznad oružanih snaga (iako je von Blomberg 1936. pristao na to da se vojnici koji su navodno počinili političke zločine predaju Gestapou a ne vojnim pravosudnim tijelima), ali je zato SS, čiji su vođe preuzeli prevlast u sigurnosnom aparatu 1936., svojatao pravo na prvenstvo u odnosu na vojsku. Kako ga je definirao njegov vođa Heinrich Himmler, SS je bio "čuvar nacije, stražar nordijske rase". SS-ovci su 1936. dobili pravo na nošenje oružja ako su čuvali koncentracijske logore. Tri godine poslije, Himmler je uspio uvjeriti Hitlera da odobri osnivanje posebnih SS-ovskih postrojba *(Waffen-SS)* u oružanim snagama. Sredinom tridesetih godina odnosi oružanih snaga i SS-a bili su loši, pa su se vojnici i SS-ovci redovito tukli i međusobno vrijeđali. Himmler nije tajio svoje nepovjerenje u više oficire niti svoju konačnu ambiciju - stvaranje uzornih SS-ovskih snaga koje bi zamijenile vojsku kao glavnog branitelja nacije. Namjerno podržavanje SS-a kao stranačke i nacionalne elite, vojnički ustrojene u svakom pogledu, bilo je najneposrednija prijetnja stranke oružanim snagama zbog izvanrednih ovlaštenja sigurnosnog aparata i Himmlerova bliskog odnosa s Hitlerom.[99]

Nije stoga slučajno što su i NKVD i Himmlerov sigurnosni aparat odigrali središnju ulogu u kriznim civilno-vojnim odnosima koji su se pojavili u objema diktaturama 1937./1938. godine. U tim dvjema godinama visoko vodstvo i sovjetskih i njemačkih oružanih snaga potpuno je

očišćeno, a svaki zahtjev za profesionalnom autonomijom ili političkim utjecajem definitivno je odbačen, i to je u jednoj i drugoj diktaturi imalo ozbiljne posljedice. Čistka visokoga vojnog rukovodstva u Sovjetskom Savezu bila je dio šireg terora koji je zahvatio sovjetsko društvo 1937. godine, ali je ona imala i svoje posebne uzroke. Sigurnosna policija sumnjala je u vojno rukovodstvo još početkom tridesetih godina, u razdoblju sovjetsko-njemačke suradnje. Od 1930. do 1932. Crvena armija očišćena je od bivših carskih stručnjaka, pa ih je više od 3.000 otpušteno ili strpano u logore. Tijekom redovnih saslušavanja žrtava čistke dvojica od njih natuknuli su da je sam Tuhačevski raspravljao o uspostavi vojne diktature. Na Staljinov zahtjev OGPU je pokrenuo istragu, ali je zatim izvijestio da je Tuhačevski "sto posto čist".[100] Sigurnosna je policija nedvojbeno pomno nadzirala visoke vojne zapovjednike, ali je Tuhačevski sam sebi pogoršao položaj osornim i nesnošljivim stavom prema političarima, osobito prema Vorošilovu, čije je vojno neznanje otvoreno osuđivao.

Tuhačevski je bio popularan u vojnim krugovima: heroj iz građanskog rata, mlad, privlačan, siguran u svoje mišljenje, pravi budući Bonaparte. Bio je otvoren i neposredan i u Staljinovoj prisutnosti. Kada je u studenom 1936. organizirao ratne igre na temu nepredviđenoga njemačkog napada, Staljin je zapovijedio demonstraciju igara u Kremlju. Tuhačevski je zakasnio i ustanovio da su njegovi kolege već poslušno za Staljina priredili simulaciju u kojoj sovjetske snage odbijaju njemački napad, upadaju u Poljsku, povezuju se s antifašističkim snagama i postižu za stolom briljantnu pobjedu. Tuhačevski im je rekao da su pogriješili: Njemačka će napasti bez upozorenja, s

premoćnim snagama, i nametnuti dug i ogorčen obrambeni sukob. "Što to pokušavaš?", prasnuo je Staljin. "Uplašiti sovjetsku vlast?"[101] Kada se nekoliko tjedana poslije u NKVD-u, kojim je tada zapovijedao Ježov, počelo šuškati o političkoj nepouzdanosti vojnog rukovodstva, očiti cilj bio je Tuhačevski. Njegova samouvjerenost i nepoštivanje ideološke dogme uvjerili su Staljina da bi vojska doista mogla kovati zavjeru na kakvu je prvi put posumnjao 1930., pa i "uspostaviti vojnu diktaturu".[102] Primjer vojne pobune u Španjolskoj još je bio Staljinu na umu, pa je u ožujku 1937. NKVD počeo hapsiti sovjetske časnike koji su ondje služili s obrazloženjem da su politički kontaminirani. Kada je sigurnosna policija mučenjem iščupala priznanje o vojnoj zavjeri iz nesretnog zapovjednika brigade Medvedeva, dokazi su upućeni ravno Staljinu.

Prema Mihailu Špigelglasu, šefu protuobavještajne službe NKVD-a, ti su dokazi izazvali u Kremlju pravu paniku zbog otkrivanja "stvarne zavjere". Postrojbe NKVD-a stavljene su u stanje pune pripravnosti. Izvor informacija o navodnoj zavjeri bio je nedvojbeno sam Ježov. Njegov je zamjenik u proljeće 1937. naredio jednom agentu službe sigurnosti da "izradi scenarij o važnoj, duboko ukorijenjenoj zavjeri u Crvenoj armiji" koji će istaknuti Ježovljevu osobnu ulogu.[103] NKVD je vjerodostojnost vojne zavjere - koja je gotovo sigurno bila puka izmišljotina - potvrdio dokumentima koje je navodno dobio od njemačke protuobavještajne službe (taj izvor nije nikada pouzdano potvrđen). Izvučena je na vidjelo i evidencija o vezama s njemačkim vojnicima iz dvadesetih i tridesetih godina, prema Berlinskom sporazumu, kao još jedna potvrda dvoličnosti vojnih rukovodilaca. Tuhačevskog su stalno

pratili; njegov posjet Londonu na krunidbu kralja Georgea VI. iznenada je otkazan s obrazloženjem da je otkriven plan za atentat na toga sovjetskog maršala; u svibnju je iznenada smijenjen s položaja načelnika stožera i degradiran na položaj zapovjednika Povolškog vojnog okruga, a to je bio gotovo siguran uvod u uhićenje. Nekoliko dana poslije pozvali su ga na sastanak s lokalnim političkim komesarima, uhitili i uputili u moskovski zatvor Lefortovo. S njim je uhićeno još sedam visokih zapovjednika. Iako vojnici, nisu uspjeli izdržati višednevno mučenje. Tuhačevski se potpuno slomio, priznao zločine i optuživao sve širi krug svojih kolega u kopnenoj vojsci i ratnoj mornarici. Na sastanku Centralnog komiteta održanom 24. svibnja političari su inzistirali na glasovanju za proces. Svi su se suglasili, pa su 11. lipnja osmorica vojnih zapovjednika izvedena pred sud i proglašena krivima još istoga dana. Staljin je potpisao njihove smrtne presude, pa su iste večeri strijeljani. Tuhačevski je umro iskazujući odanost čovjeku koji je samo nekoliko sati prije odobrio njegovu smrt.[104]

Dosta se spekulira o razlozima za uklanjanje vojnog rukovodstva u vrijeme kada je Sovjetski Savez bio suočen sa sve gorom vojnom situacijom. Prema najneuvjerljivijem objašnjenju, Tuhačevski i ostali časnici stvarno su kovali zavjeru kako bi svrgnuli Staljina, pa je NKVD nekako to otkrio. Bivši časnik NKVD-a Aleksandr Mihajlovič Orlov, koji je prebjegao u Sjedinjene Države, objavio je tvrdnju da su rukovodioci Crvene armije namjeravali uhititi Staljina i Vorošilova na sastanku u Kremlju, opkoliti zgradu s dvije pukovnije odane generalima, pa strijeljati Staljina na licu mjesta ili ga dovesti pred Centralni komitet i ondje iznijeti

njegove zločine pred javnost. Orlovljevi su izvori bili iz druge ruke i do danas se nisu našli nikakvi drugi dokazi koji bi potvrdili njegovu priču.[105] No nije važno je li Tuhačevski namjeravao svrgnuti Staljina ili nije; važno je da je sovjetsko rukovodstvo vjerovalo da jest. Četrdeset godina poslije Molotov je još bio uvjeren da su dokazi koje je iznio NKVD stvarni i da su se generali povezali s Nijemcima kako bi Sovjetski Savez pretvorili u njemačku koloniju: "Nedvojbeno je da su Tuhačevski i njegovi vojni suradnici pripremali državni udar."[106] Potkraj 1936. i početkom 1937. Kremlj je bio u panici zbog njemačkih provokacija i špijunaže, pa su Nijemci koji su radili u Moskvi istjerani iz zemlje. Uzbunu je potaknuo pakt protiv Kominterne koji su Njemačka i Japan potpisali 15. studenog 1936. Tuhačevski je 1936. održavao veze s njemačkim veleposlanstvom, pa je čak pokušao uspostaviti prijateljske odnose s njemačkim predstavnicima.[107] Kada je ime Tuhačevskog spomenuto u siječnju 1937. tijekom saslušanja Karla Radeka, istaknutog komunista koji je pao u nemilost, stalno sumnjičavi Staljin počeo je povezivati stvari. Tuhačevski je svojedobno bio štićenik isključenog Trockog i bio je vodeći zagovornik sovjetsko-njemačke suradnje. Iako su jedini "dokazi" iščupani iz zatočenika premlaćivanjem u ćelijama službe državne sigurnosti, sve je podupiralo ideju o "trockističko-fašističkoj" zavjeri. Čistka vojnih osoba bila je usredotočena na časnike koji su surađivali s Nijemcima prije 1933. Samo je jedan izbjegao smaknuće 1937. godine. Zbog sumorne veleizdajničke atmosfere i iracionalno se doimalo vjerodostojno. "Sve je bilo napeto do granice izdržljivosti", sjećao se Molotov 1977. "U tom razdoblju trebalo je postupati nemilosrdno."[108]

Tijekom sljedećih osamnaest mjeseci iz kopnene vojske i ratne mornarice izbačene su tisuće časnika; neki su uhićeni i kasnije pogubljeni, neki su završili u logoru, a neki su nakratko umirovljeni pa vraćeni na dužnost. Sve u svemu, čistka je obuhvatila 45% najviših časnika i komesara PUR-a, uključujući i 71 od 85 časnika u Revolucionarnom vojnom sovjetu te 720 od 837 zapovjednika - od pukovnika do maršala - koji su čin dobili prema novom pravilniku iz 1935. Šapošnikov je bio jedan od rijetkih koji su preživjeli čistku. Za oružane snage u cjelini rezultat nije bio tako katastrofalan kako se nekoć mislilo. Kako je izračunao Roger Reese, izbačen je 34.501 časnik; od toga broja vraćeno je do 1940. na dužnost 11.596, pa je pod udarom čistke ostalo još 22.705 časnika od otprilike 144.000 u 1937. i 179.000 u 1938. Od otpuštenih, NKVD je uhitio samo 4.474 u 1937. i 5.032 u 1938., tj. 5,4% od ukupnog broja časnika. Samo je 3.7% časnika od ukupnog broja 1938. otpušteno zbog čistke 1940.[109] Svi časnici optuženi za sudioništvo u "fašističko-trockističkoj zavjeri" Tuhačevskog strijeljani su, ali se nikada neće znati točan broj. Većina časnika ostala je u vojsci, a mnogi obuhvaćeni čistkom nisu smaknuti. Ovi zaključci daju pravu sliku o čistki vojnih osoba, ali ne mijenjaju njezin politički značaj. Kriza je iskorištena radi ponovne uspostave političke prevlasti nad sovjetskim oružanim snagama na štetu zagovornika modernizacije vojske.

Problem s kojim se njemačka vojska suočila 1938. godine - općenito poznat kao Blomberg-Fritscheva kriza prema dvjema glavnim žrtvama - također je počeo s glasinama o nepouzdanosti vojske. Tijekom 1936. odnosi vojske i vodećih stranačkih dužnosnika počeli su se

pogoršavati. Gestapo je vodio dosjee o visokim časnicima; Himmlerov SS potaknuo je novinsku kampanju u kojoj se navodilo na zaključak da je zastarjela vojska zapreka u gradnji istinske nacionalsocijalističke države. Prisluškivali su se telefonski razgovori i presretala pisma. Priličan dio kleveta uhvatio je korijena, jer se Hitler 1937. zamjetno ohladio prema vodećim časnicima. Godinu dana poslije, njegov pobočnik čuo ga je kako tvrdi da je vojska "nesiguran element u državi".[110] Još kasnije, u kolovozu 1942., u jednom od svojih poslijepodnevnih monologa Hitler se potužio Alfredu Jodlu, načelniku operativnog odjela Vrhovnog zapovjedništva, da je vojska sredinom tridesetih godina bila "masa ljudi koji su radili iza mojih leđa i sabotirali moje napore".[111] Kada je Hitler svojim glavnim zapovjednicima objavio plan za njemačko teritorijalno širenje, na sastanku 5. studenog 1937. koji je zabilježen u tzv. Hossbachovu memorandumu (zapisniku sa sastanka što ga je vodio pukovnik Hossbach), njihova mlaka reakcija (osim Göringove, koji je, navodno, skočio na stol i obećao potporu) podjarila je već tinjanjuću ogorčenost zbog očito podvojenog stava oružanih snaga glede izlaganja ratnoj opasnosti te zbog sporog obnavljanja vojnih kapaciteta. Usprkos tome, nema dokaza da je Hitler htio odmah otpustiti von Blomberga ili druge visoke časnike. To su postigli Himmler i Göring, koji su obojica htjeli smijeniti ministra rata i koji su bili neprijateljski raspoloženi prema vojnom vrhu, smatrajući ga nedovoljno nacionalsocijalističkim zbog konzervativna podrijetla i političkih pretenzija.

Povod za izazivanje krize bio je banalan. Werner von Blomberg, privlačan šezdesetogodišnjak, veseo i

mladenačkog izgleda, odlučio je sklopiti brak s ljepuškastom dvadesetčetverogodišnjom Evom Gruhn, kćerkom čistačice, konobaricom koja je zarađivala pozirajući gola za kalendare i pornografske publikacije. Bila je nekoliko mjeseci u drugom stanju. Kada je von Blomberg u prosincu 1937. neoprezno priznao Göringu svoju nezgodnu vezu, nije uopće shvatio moguće posljedice. Göring mu je rekao neka se samo ženi, a Gestapo je na to izradio dosje s tri kompleta kompromitirajućih fotografija buduće nevjeste ministra rata.[112] Göring je istovremeno, u suradnji s Reinhardom Heydrichom, Himmlerovim zamjenikom, odlučio ponovno izvući jedan stari gestapovski dosje o generalu Wemeru von Fritschu, glavnom zapovjedniku oružanih snaga, u kojem se tvrdilo - zbog zamjene identiteta - da je general homoseksualac. Von Fritsch je bio miran, povučen, osamljenik, a zbog monokla nalikovao je na karikaturu pruskog generala; stranka ga je smatrala simbolom stare Njemačke koju je željela izbrisati. Iskušenje da istodobno svrgnu i von Blomberga i von Fritscha zbog moralne izopačenosti bilo je zavjerenicima neodoljivo. Zavjeru protiv obojice pažljivo su isplanirali i izmanipulirali Heydrich i Göring. U siječnju 1938, von Blomberg se oženio s Evom Gruhn, a kum mu je bio Hitler. Dva tjedna poslije Hitleru je objavljena istina, zajedno s dosjeom o von Fritschu, koji je iskorišten kao inkriminirajući dokaz njegove tobožnje homoseksualnosti. Von Blomberg je prisiljen na ostavku, i razbješnjeli Hitler poslao ga je na godinu dana u izgnanstvo zajedno s njegovom mladom suprugom. Von Fritsch je podnio ostavku, ponižen i tvrdeći da je nevin, te je osamnaest

mjeseci poslije, ogorčen zbog poniženja, poginuo u Poljskoj u rujnu 1939. izlažući se namjerno neprijateljskoj vatri.[113]

Blomberg-Fritscheva kriza imala je duboke političke posljedice za buduću ulogu oružanih snaga. Stranački su se vođe bojali da bi kriza mogla izazvati vojni udar; jedan se svjedok sjeća kako je 20.000 SS-ovaca tajno raspoređeno oko Berlina za slučaj građanskog rata.[114] To se nije dogodilo, premda je u njemačkoj vojsci bilo stvarnih protivnika Hitlerove politike, uključujući načelnika stožera Ludwiga Becka, koji je smatrao da se Hitler izlaže prevelikim rizicima u vanjskoj politici. No Hitler nije stao u jačanju svojega položaja protiv konzervativnog vodstva oružanih snaga. Na savjet von Blomberga, koji nije htio vidjeti kako zavjerenike nagrađuju njegovim položajem, Hitler je 4. veljače 1938. ukinuo položaj ministra rata i objavio kako će aktivno preuzeti dužnost vrhovnog zapovjednika oružanih snaga, na kojem je položaju nominalno bio od objave Zakona o obrani 21. svibnja 1935. Pošto je 1938. donesen ukaz kojim je imenovan vrhovnim zapovjednikom, Hitler je jasno objavio svoje namjere da preobrazi ustroj: "Odsad ću neposredno i osobno zapovijedati cjelokupnim oružanim snagama."[115] Od toga trenutka tri roda vojske bila su službeno podređena Hitleru, koji je sada imao, kako se izrazio načelnik njegova vojnog stožera Wilhelm Keitel, "neposrednu moć i ovlaštenje".[116] Na dan postavljenja Hitler se obratio visokim časnicima u zgradi Ministarstva rata, te je okrivio vojsku od 100.000 ljudi iz razdoblja prije 1933. što nije stvorila vođe koji zaslužuju to ime i objavio da će od toga trenutka on odobravati sva imenovanja u oružanim snagama. Istoga dana donio je odluku o umirovljenju četrnaest generala i

degradiranju još četrdeset visokih časnika čija pouzdanost i pogledi nisu bili u skladu s novim vojnim režimom.[117]

Te su inicijative potpuno promijenile odnos između stranke i vojske. Vojska se nekoliko mjeseci opirala u nadi da će Hitler, pošto se slegne prašina izazvana skandalima, ostaviti uglavnom staro stanje. Umjesto toga, svaka rasprava još je više učvrstila Hitlerovu vlast i prisilila vojno vodstvo na mrzovoljnu suradnju. Okvir novog odnosa utvrđen je u Hitlerovoj izjavi u *Reichstagu* 20.veljače, u kojoj je uvjerio zastupnike da više nema problema u odnosima između nacionalsocijalističke države i "nacionalsocijalističkih oružanih snaga".[118] Vrhovno zapovjedništvo (OKW) ubrzo je preraslo u aparat s operativnim osobljem koji je bio podređen neposredno Hitleru, s dvanaest glavnih odjela te 1.500 dužnosnika i administrativaca, uglavnom iz bivšeg Ministarstva rata.[119] Nekoliko tjedana poslije Hitler je položio prvi ispit kao vrhovni zapovjednik nadzirući vojnu okupaciju Austrije. Kada je u svibnju objavio želju da najesen napadne Čehoslovačku, skupina visokih zapovjednika oko Bečka razmatrala je mogućnost svrgavanja vlade ako se Hitler zarati, ali je u kolovozu i Beck morao podnijeti ostavku zbog upornog protivljenja riziku rata. Državni udar što ga je Beck pomagao planirati i koji se trebao provesti potkraj rujna (okupirati zgradu kancelarije *Reicha* i smaknuti Hitlera) pao je u vodu kada je Hitler na Münchenskoj konferenciji ostvario pobjedu bez prolijevanja krvi.[120]

Istovremeno su poduzete praktične mjere za čvršće povezivanje oružanih snaga s Nacionalsocijalističkom strankom. Ustaljenom vojničkom pozdravu dodan je "njemački pozdrav" s dignutom rukom. Zakon objavljen u

travnju nalagao je "drugarske odnose" između vojnih postrojba i stranačke organizacije. Za novog glavnog zapovjednika izabran je general Walther von Brauchitsch, osoba mnogo manje neovisnog duha od von Fritscha. Von Brauchitsch je postao uzor suradnje i uveo je nacionalsocijalizam u vojne snage mnogo izravnije no što je dotad bilo moguće. Pojačano je političko obrazovanje, a u travnju 1939. osnovan je u OKW-u Odjel za promidžbu u vojnim snagama.[121] Kada je von Brauchitsch u prosincu 1938. objavio smjernice za obuku časnika, naglasio je kako "nitko ne smije nadmašiti časnički zbor u čistoći i iskrenosti nacionalsocijalističkih pogleda".[122] U ljeto 1938. godine SS je izborio još jednu pobjedu u ratu protiv vojske. Hitler je 17. kolovoza objavio dekret kojim je potvrdio Himmlerovu vlast nad oružanim pripadnicima SS-a u mirno doba i ukinuo sva ograničenja glede broja pripadnika SS-a koji smiju nositi oružje.[123]

I Komunistička partija pojačala je poslije čistke nadzor nad oružanim snagama Sovjetskoga Saveza. Dok je nesretni Tuhačevski u mukama sve priznavao, Staljin je odobrio povratak političkih komesara u sve vojne postrojbe od divizije naviše. PUR je u kolovozu 1937. preuzeo nepokolebljivi staljinist Lav Zaharovič Mehlis, urednik *Pravde* i dvadesetih godina član Staljinova sekretarijata. Mehlis je bio sirovi propagator, čovjek silne energije i nemilosrdnosti, koji je shvatio svoje imenovanje kao zadaću "boljševizacije" vojske. Ubrzo su se politički komesari pojavili i u najmanjim postrojbama. Otprilike 73% novoga vala političkih komesara nije prošlo nikakvu vojnu obuku. Politički su komesari sada pregledavali i supotpisivali svaku zapovijed vojnih zapovjednika. Čistke su se nastavile u

smanjenom opsegu tijekom 1939. i 1940., ali svi su časnici znali da su partija i sigurnosni aparat ponovno uspostavili političku vlast nad oružanim snagama, čvrstu kao u doba građanskog rata.[124]

U čistkama svoje vojske pobjednici su bili Hitler i Staljin. I jedan i drugi uklonili su time moguću prijetnju diktaturi, prijetnju onog elementa koji u svakom sustavu može preuzeti vlast. Obojica su stavili oružane snage pod pomni nadzor partije/stranke i njezina rukovodstva. Dva hvalospjeva potkraj tridesetih godina, jedan na Hitlerov rođendan u travnju 1938., drugi na Staljinov šezdeseti rođendan u prosincu 1939., otkrivaju do koje je mjere kult ličnosti obaju diktatora počeo odražavati njihove vojne pretenzije. Hitlera su hvalili kao političkog i vojnog genija, "duhovnog stvaraoca i začetnika" njemačkog vojnog preporoda: "U svojem nemjerljivom trudu uloženom u vojnu snagu *Reicha,* u svojoj brizi za njegovu obranu i njegovo oružje... on je pravi vojnički vođa svoga naroda!"[125] Vorošilov je u *Pravdi* poistovjetio Staljinovo ime s Crvenom armijom: "Oružana obrana pobjedničkog socijalizma, razvoj Crvene armije Sovjetskog Saveza, njezina povijest, njezina snaga i moć, njezini čvrsti očeličeni redovi - sve je to nerazdvojno povezano s imenom Staljina."[126] Potkraj tridesetih godina obje su države postale velike vojne sile, pa su diktatori reagirali kako veliko proširenje vojnog establišmenta ne bi potaknulo političke pretenzije oružanih snaga na kojima se ta sila temeljila. Logikom diktature, a osobito sustava u kojemu se militarizacija naroda temelji na civilnoj političkoj stranci/partiji a ne na oružanim snagama, oba su diktatora prisvojili izvanrednu vojnu odgovornost i doveli oružane

snage pod kontrolu političke revolucije To se naposljetku pokazalo opasnim za svjetsku povijest. Potkraj tridesetih godina i jedan i drugi diktator imali su na raspolaganju sredstva za sukob, za "građanski rat" na kojemu su se temeljile njihove diktature - rat komunizma protiv kapitalističkog imperijalizma, nacionalsocijalizma protiv judeo-boljševizma. Jezik i metafore nasilja i ratobornosti naposljetku su prešli na djelo u golemom i nemilosrdnom sukobu dviju država. Za oba diktatora sukob je bio povijesno neizbježan, premda ga je Staljin htio izbjeći da je mogao. Hitler je htio upotrijebiti vojnu moć kojom je raspolagao za borbu protiv drugih država. "On jednostavno nije mogao shvatiti vojnika koji se boji rata", zapisao je jedan pobočnik u svoj dnevnik.[127] Staljin je tridesetih godina učinio sve što je mogao kako bi Sovjetski Savez mogao reagirati na svaku prijetnju vlastitom masovnom silom. Ponovno naoružavanje i militarizacija politike naglašavali su silu kao temelj obiju država. Nasilni politički rječnik i nasilna politička rješenja bili su glavne značajke dvaju revolucionarnih poredaka koji su i neposredno i posredno bili potomci rata. I jedan i drugi sustav naposljetku je prošao ili pao na završnom ispitu - ispitu sposobnosti za vođenje drugoga svjetskog rata s većim uspjehom negoli u prvom.

12. Totalni rat

"Neprijatelj je okrutan i neumoljiv. On se nastoji domoći naše zemlje natopljene našim znojem, našega žita i nafte osiguranih našim trudom. Ovo je pitanje života ili smrti za sovjetsku državu, za narode SSSR-a, pitanje hoće li narodi Sovjetskog Saveza ostati slobodni ili pasti u ropstvo."

Josif Visarionovič Staljin, govor na radiju, 3. srpnja 1941.[1]

"Führer kaže: imali pravo ili krivo, moramo pobijediti. To je jedini put. A pobjeda je ispravna, moralna i potrebna. A kad jednom pobijedimo, tko će istraživati naše metode? U svakom slučaju, već moramo odgovarati za tako mnogo stvari, pa moramo pobijediti jer će inače biti iskorijenjena naša nacija - s nama na čelu - i sve ono što nam je priraslo srcu."

Joseph Goebbels, dnevnik, 16. lipnja 1941.[2]

Dugi, ogorčeni, krvavi rat između Njemačke i Sovjetskog Saveza od ljeta 1941. do proljeća 1945. odredit će konačni opstanak jedne ili druge diktature. Ulozi obiju strana bili su neograničeni. Cilj rata koji je 22. lipnja 1941.

povela Njemačka s nekoliko manjih saveznika - Finskom, Rumunjskom i Mađarskom pod šifrom Operacija Barbarossa bio je uništenje Sovjetskog Saveza i komunističkog sustava. Komunistička revolucija ne bi nadživjela sovjetski poraz. "Njemački agresori", upozorio je Staljin u jednoj radijskoj emisiji u studenom 1941., "žele istrijebiti narode SSSR-a."[3] Njemački su vođe smatrali da sovjetska pobjeda ne bi bila samo kraj nacionalsocijalizma nego i kraj njemačkog naroda - pa i europske civilizacije. Ako "taj životinjski konglomerat", ruski narod, ikada krene ka zapadu Europe, zapisao je Joseph Goebbels u svom dnevniku u siječnju 1942., "ljudski um ne može ni zamisliti što bi to značilo".[4] U travnju 1945., dok se Crvena armija približavala Berlinu Hitler je razmišljao kako će, kad Njemačku potuku, "naš poraz biti krajnji i potpun"; "u ovakvom strašnom sukobu, u ratu u kojem se suočavaju dvije potpuno nepomirljive ideologije, to se pitanje može riješiti samo potpunim uništenjem jedne ili druge strane".[5] Kako bi izbjegao zarobljavanje, Hitler se ubio nekoliko tjedana kasnije. Rat dviju diktatura bio je totalni rat, ne samo zato što je podrazumijevao mobilizaciju svih materijalnih i društvenih resursa kojima su diktature raspolagale već i zato što je u ideološko tkivo dvaju sustava bila nerazdvojno i čvrsto ugrađena podjela na totalnu pobjedu i totalni poraz.

Ako duboki ideološki korijeni općeg okvira sukoba sežu do ranijeg, Prvoga svjetskog rata, vrijeme i narav njemačko-sovjetskoga sučeljavanja 1941. godine u velikoj su mjeri posljedica promjena okolnosti u ratu koji je 3. rujna 1939. izbio između Njemačke s jedne i Velike Britanije i Francuske s druge strane. Ideološka predodžba i politička

kalkulacija nisu bile alternative 1941. godine, ali su djelovale u paru. Štoviše, od kolovoza 1939. do lipnja 1941. politika je uspjela zamaskirati širok politički jaz koji je razdvajao dvije diktature. Nekoliko politički svrsishodnih sporazuma pretvorilo je suparnike u privremene saveznike: dvije države potpisale su 23. kolovoza 1939. Pakt o nenapadanju; 28. rujna potpisan je Sporazum o prijateljstvu, koji je podijelio Poljsku na dvije interesne sfere, jednu njemačku, a drugu sovjetsku; 11. veljače sklopljen je opsežan trgovinski ugovor o razmjeni sovjetskih sirovina i hrane za njemačke strojeve i vojnu opremu; naposljetku, 10. siječnja 1941. potpisan je u Moskvi dodatni sporazum kojim su potvrđeni gospodarski odnosi za još jednu godinu.[6] Ni jedna ni druga strana nisu u tom kratkom razdoblju detanta imale nikakve iluzije o razlozima sporazumijevanja. Sporazumi su sklopljeni zato što 1939. godine ni jedna ni druga zemlja nisu htjele međusobno ratovati. Hitler se nadao da će pakt sa Sovjetskim Savezom odvratiti Veliku Britaniju i Francusku od ulaska s njim u sukob zbog njemačko-poljskog rata koji je počeo 1. rujna 1939.; iako se to nije dogodilo, pakt je osigurao njemačku pozadinu i pribavio njemačkom ratnom gospodarstvu velike količine potrebnog materijala. Staljin je odobrio pakt, usprkos šoku što ga je pakt izazvao širom svijeta među tisućama komunista koji su sovjetski antifašizam primali kao nešto posve razumljivo, jer je on omogućio Sovjetskom Savezu da konsolidira svoj sigurnosni položaj u istočnoj Europi, dobije suvremenu tehnologiju od njemačke industrije i, ponajprije, da izbjegne rat na strani dviju kapitalističkih država, Velike Britanije i Francuske, protiv treće kapitalističke države, Njemačke.[7]

Ti sporazumi također su omogućili Sovjetskom Savezu da se domogne dodatnih teritorija u sferama utjecaja koje su izložene u tajnom dodatku Paktu u kolovozu te potvrđene Sporazumom o prijateljstvu koji je potpisan u Moskvi mjesec dana nakon toga. Sovjetski Savez ušao je u Poljsku 17. rujna i okupirao istočnu polovinu zemlje; u jesenskim mjesecima baltičke države pretvorene su praktički u satelite. U prosincu su sovjetske snage povele kratak rat protiv Finske kako bi tu bivšu carsku provinciju podvrgnule sovjetskoj vlasti, ali je žestok finski otpor prisilio Sovjetski Savez da se zadovolji pripajanjem dijela teritorija na Karelijskoj prevlaci istočno od Lenjingrada radi veće sigurnosti grada. U lipnju 1940., dok je Njemačka bila zaokupljena ratovanjem na zapadu, baltičke države integrirane su u Sovjetski Savez, a rumunjske pokrajine Besarabija i sjeverna Bukovina nasilno su okupirane. Teritorijalni dobitci pozdravljeni su kao trijumf sovjetske strategije. Prema predsjedavajućem vanjskopolitičkog odbora Vrhovnog sovjeta Andreju Aleksandroviču Ždanovu, Sovjetski Savez uspio je iskoristiti "suprotnosti među imperijalistima za poboljšanje položaja socijalizma";[8] to je mišljenje bilo u skladu sa sovjetskim poimanjem međunarodnih odnosa. Sovjetski Savez smatrao je sebe moralno neutralnim u odnosima s nesocijalističkim državama jer su one sve bile manifestacije veće ili manje kapitalističke eksploatacije. I Staljinovo teoretsko mišljenje temeljilo se na Lenjinovoj tvrdnji prema kojoj je kapitalizam, kako bi izbjegao slom, pribjegao aktivnom imperijalizmu i ratu. Međutim, bilo je važno da kapitalističke države požderu jedna drugu, a ne Sovjetski Savez; u posljednjim stadijima svakog velikog rata

Sovjetski Savez posljednji bi "poduzeo korake".[9] Pakt s Njemačkom trebao je omogućiti Sovjetskom Savezu nemiješanje u sukob između kapitalističkih država a ne spriječiti rat. Staljin je 1. srpnja 1940. rekao sovjetskom veleposlaniku u Tokiju kako je Pakt o nenapadanju "nametnula želja da se pokrene rat u Europi".[10] Sovjetski Savez nije bio zainteresiran za održavanje *statusa quo* već za moguće stjecanje dobitaka u ratu izvan sovjetskih granica. Staljin je u listopadu 1939. kritizirao Kominternu zbog podrške demokratskim državama na štetu fašističkih država: "Nemamo ništa protiv [rata] ako se one dobro potuku i međusobno oslabe."[11]

Politika poticanja kapitalističkih ratova kako bi se time oslabio kapitalizam ovisila je o jednoj presudnoj pretpostavci: kao i prošli rat, novi je morao biti dug i iscrpljujući. Isprva se pretpostavljalo da će vojna ravnoteža između dviju "suprotstavljenih kapitalističkih skupina", kako ih je nazvao Ždanov, uzrokovati pat poziciju. U lipnju 1940. Molotov je litavskom ministru vanjskih poslova otvoreno izložio sovjetsku viziju budućnosti u kojoj će Crvena armija osloboditi zaraćena stanovništva, natjerana na očajničku pobunu zbog strahovitih troškova dugog i neriješenog rata, a kapitalistički će vojni pohod propasti: završna bitka između buržoazije i proletarijata u Porajnju "odlučit će sudbinu Europe jednom zauvijek".[12] To je praktički bila vizija prošlosti, jer je bila potpuno obojena iskustvom Prvoga svjetskog rata i boljševičke revolucije. Ona je odražavala opasnu stvarnost: Sovjetski Savez nije mogao dopustiti ni jednoj ni drugoj kapitalističkoj strani da ostvari brzu i odlučnu pobjedu. Staljin nije htio da Njemačka bude poražena već "tako oslabljena da će joj

trebati godine prije negoli se ponovno upusti u veliki rat protiv Sovjetskog Saveza".[13] Sovjetski su planeri shvaćali da bi njemački poraz mogao izložiti Sovjetski Savez dvama teško naoružanim, grabežljivim carstvima, kojima bi možda bilo teško oduprijeti se iskušenju napada na komunizam. S druge strane, njemačka pobjeda mogla bi potaknuti Hitlera na novu avanturu na istoku. Sovjetski Savez se nadao pat poziciji. Brzo uništenje francuskih i britanskih armija u svibnju i lipnju 1940. odjednom je suočilo sovjetsku državu s obnovljenom ratnom prijetnjom. Staljina je zaprepastila vijest o predaji Francuske. "Kako su mogli dopustiti Hitleru da ih porazi, da ih zgazi?", upitao je Hruščova.[14] Kako bi odgodio dan mogućeg njemačkog napada na Sovjetski Savez, Staljin je bio prisiljen na ustupke. Stalna rijeka sirovina tekla je iz Sovjetskog Saveza i podupirala njemačke ratne operacije; u sedamnaest mjeseci valjanosti sporazuma Njemačka je primila 1,4 milijuna tona žitarica, milijun tona drvene građe, velike količine rijetkih metala i 212.000 tona materijala iz Japana prevezenog transsibirskom željeznicom. Sovjetska propaganda plasirala je neumjerene prikaze simpatija prema Njemačkoj. Staljin je osobno čestitao Hitleru na munjevitoj pobjedi.

Njemačke reakcije na pakt bile su i cinične i dvosmislene. Hitler je trebao sovjetsku neutralnost sve dotle dok se borio protiv zapadnih sila, pa ju je kupio izgledima za značajnu gospodarsku pomoć od svojega novog sovjetskog partnera. Pitanje njemačko-sovjetskih odnosa stavljeno je na led u rujnu 1939. sve dok se ne završi neželjeni rat s Velikom Britanijom i Francuskom, ali je sovjetsko širenje na štetu. Finske, baltičkih država i Rumunjske ugrozilo sigurnost Njemačke. Potkraj lipnja

1940. njemački su zapovjednici počeli razrađivati alternativne planove za nepredviđene okolnosti s obzirom na osvajačke pohode Crvene armije. Načelnik stožera kopnene vojske, general Franz Halder, naredio je svojim suradnicima da razmotre mogućnost "vojnog udara" na istoku kako bi se sovjetske oružane snage održale na distanci. Halder je 21. srpnja prikazao Hitleru plan operacije u baltičkim državama i Ukrajini: plan je trebao energično podsjetiti na "dominantni položaj Njemačke u Europi", i to za četiri do šest tjedana dok su postrojbe još mobilizirane poslije poraza Francuske.[16] Iako isprva nije reagirao na vojni prijedlog, i Hitler je tijekom srpnja razmatrao sovjetsko pitanje. Načelnik operativnog odjela Vrhovnog zapovjedništva, general-pukovnik Alfred Jodl, pozvao je suradnike na sastanak u adaptiranom željezničkom vagonu, te objavio kako je Hitler odlučio "jednom zauvijek" osloboditi svijet od sovjetske opasnosti. Dva dana nakon toga njemački vojni zapovjednici sastali su se u Hitlerovu bavarskom utočištu i ondje su im izloženi svi Hitlerovi planovi. On je htio potpuno uništenje sovjetskog sustava i ništa drugo, "skršiti tu državu jednim teškim udarcem". Pohod je bio planiran za proljeće. Trebao je biti kratak, žestok i smrtonosan.[17]

Neki od argumenata kojima je Hitler opravdavao rat protiv Sovjetskog Saveza bili su rezultat okolnosti. Na sastanku 31. srpnja jasno je istaknuo kako napadom želi osigurati vlast nad cijelom Europom kao odskočnom daskom za rat protiv Velike Britanije, a možda i Sjedinjenih Država. Ratom bi se također uklonile sve neizvjesnosti i spekulacije o Staljinovim razlozima, jer se granica komunističkog svijeta potajno približila srednjoj Europi.

Hitler je također shvaćao da su sovjetske sirovine, nafta i hrana mogle pomoći njemačkom ratnom gospodarstvu u svakom budućem sukobu sa Zapadom koji je bio bogat resursima.[18] Međutim, za Hitlera su to bili faktori koje je on mogao iskoristiti kako bi uvjerio stranačke i vojne vođe, a možda i samoga sebe, da je rat u smislu neposredne akcije i razboritosti strateški svrsishodan. Međutim, iza svih izraza racionalne strateške nužnosti krile su se fantastičnije ambicije - dovršenje nacionalnoga revolucionarnog rata koji se vodio od 1933. protiv komunizma i njegovih navodnih židovskih saveznika i otvaranje beskonačnih istočnih prostora za vječno njemačko carstvo.

Cijelo vrijeme dok je Njemačko-sovjetski pakt bio na snazi Hitler nije nikada tajio svoje namjere glede konačnog rata protiv sovjetskog komunizma. U jesen 1939. njegov pobočnik Nicolaus von Below čuo je nekoliko puta Hitlera kako tvrdi da je rat na zapadu kratak diverzijski manevar koji će mu "osloboditi leđa za konfrontaciju s boljševizmom". Hitler je 23. studenog u povjerenju rekao von Belowu kako mu je potrebna brza pobjeda na zapadu jer mu vojska treba "za veliku operaciju na istoku protiv Rusije".[19] U govoru, koji je trajao četiri i pol sata, Hitler je stranačkim vođama potkraj listopada 1939. objavio kako ga samo "trenutna nužda" sprječava da "ponovno ne krene na istok".[20] Odluku o pripremi za rat, donesenu u srpnju 1940., treba shvatiti u tom kontekstu. Hitler se nadao da će Velika Britanija odustati od rata i omogućiti mu sukob za koji se pripremao cijeloga života. Za Hitlera je ta odluka bila veličanstvena za svjetsku povijest; kako je poslije priznao u svojoj oporuci 1945., bila je to "najteža odluka" koju je morao donijeti.[21] Boljševizam je "neprijatelj broj jedan"

rekao je Goebbelsu u kolovozu 1940. U prosincu je ponovno naglasio kako će veliki obračun sa Sovjetskim Savezom "odlučiti o pitanju hegemonije u Europi."[22] Tridesetog ožujka 1941. ponovno je pozvao zapovjednike na sastanak u kabinet kancelarije *Reicha* pa u još jednom dugom govoru objasnio kako to neće biti običan rat već "borba dvaju suprotnih svjetonazora", koju će trebati nemilosrdno voditi radi "istrjebljenja" komunizma ("asocijalnog zločinačkog sustava") "za sva vremena".[23] Rat protiv Sovjetskog Saveza nije bio rezultat puke strateške kalkulacije; da je bilo tako, bio bi smisleniji vojni plan za kratki udar ujesen 1940., koji bi Crvenu armiju dovoljno ranio i time je zadržao izvan Europe, iako je Hitler tražio načine za opravdanje agresije, njegov plan o konačnom obračunu razvijao se svojim tokom. Protekla je gotovo cijela godina dana od njegove odluke o pripremi za rat donesene u srpnju 1940. i kampanje pokrenute u lipnju sljedeće godine. To bi se teško moglo smatrati kratkoročnom reakcijom na nepredvidive ratne okolnosti.

U kolovozu 1940. godine njemačke oružane snage počele su pripremati veliki udar protiv Sovjetskog Saveza. Pod šifrom "Fritz" planiranje je u rujnu preuzela ekipa pod vodstvom generala Friedricha von Paulusa, njemačkog zapovjednika koji je poslije opkoljen - i zarobljen kod Staljingrada. U studenom, uoči posjeta sovjetskog ministra vanjskih poslova Molotova, Hitler je potpisao direktivu o nastavku priprema za rat na istoku. Sastanci s Molotovom, koji je tražio sovjetske baze u Bugarskoj i Turskoj radi kontrole nad ušćem Dunava i Bosporskim tjesnacem, odvijali su se u neobičnom ozračju koje nije odražavalo realnost. Hitler nije bio pripreman na dodatne ustupke, a

Molotovljev pismeni zahtjev u kojemu je zatraženo pojašnjenje o mogućim njemačkim ponudama ostao je bez odgovora.[24] Lako je moguće da je posjet iskorišten kako bi se kolebljivce uvjerilo da Sovjetski Savez doista ugrožava njemačke interese u istočnoj Europi; možda je on trebao i Hitleru kako bi sebe uvjerio da je odabrao pravi put. Ratni plan potvrđen je tek poslije Molotovljevog povratka u Moskvu. Nekoliko dana nakon toga Hitler je naredio da počnu radovi na velikom istočnom stožeru. Pod nadzorom Fritza Todta, voditelja gradnje *Autobahna,* odabrano je područje od 250 hektara u šumi nedaleko od istočnopruskog grada Rastenburga. Odmah je počela gradnja golemog kompleksa ureda, bunkera i prostorija za sastanke pod krinkom nove kemijske tvornice *Askania Nord.* Hitler je odabrao naziv *Wolfschanze* ("vučja jazbina") za stožer svojega grabežljivog rata. To su područje nadlijetali zrakoplovi Aeroflota na direktnim letovima između Moskve i Berlina i ne sluteći kakvi se radovi odvijaju pod njima.[25]

Vojni planovi prikazani su Hitleru na sastanku 5. prosinca. On ih je u potpunosti odobrio i predložio svibanj sljedeće godine kao vrijeme napada. Trinaest dana poslije, 18. prosinca, Hitler je potpisao Ratnu direktivu br. 21 za operaciju koja se sada zvala "Barbarossa", radi "slamanja sovjetske Rusije u brzoj kampanji". Cilj te kampanje bilo je uništenje Crvene armije za nekoliko tjedana i zauzimanje golemog područja zapadno od takozvane "AA-crte" od Arhangelska na dalekom sjeveru do Astrahana na ušću Volge na dalekom jugu. "Azijska Rusija" našla bi se zbijena u prostor iza te crte, a preostalu industriju u uralskom području trebalo je uništiti bombardiranjem kako bi se spriječila svaka obnova sovjetske države.[26] Cijeli se pohod

temeljio na pretpostavci da sovjetske snage nisu dorasle Nijemcima pa će stoga biti brzo poražene. Hitler je 5. prosinca izjavio kako će do proljeća njemačke vojne postrojbe biti "očito na zenitu", a snage neprijatelja "na nedvojbenom nadiru".[27] Nitko nije nikada osporio ideju o brzom ratu Njemački su je zapovjednici potvrdili u vlastitim podcjenjivačkim procjenama neprijatelja. U travnju 1941. general Blumentritt izjavio je glavnom stožeru kako su sovjetski časnici veoma nestručni pa će ih Nijemci moći poraziti za "četrnaest dana žestokih okršaja"; mjesec dana nakon toga spominjao je sukob u trajanju od "osam do četrnaest dana" protiv vojske "neobrazovanih poluazijatskih" boraca. Prema mišljenju glavnog zapovjednika kopnenih snaga rat je trebao trajati "najviše četiri tjedna", a nakon toga će uslijediti jednostavne operacije čišćenja.[28] Hitler je izdao konačnu direktivu prije početka operacije, koja je naposljetku odgođena na 22. lipnja 1941. i zahtijevala je totalnu pobjedu do jeseni. Joseph Goebbels zabilježio je u svojem dnevniku završne razgovore s Hitlerom: "Potisnut ćemo neprijatelja jednim glatkim potezom. *Führer* ocjenjuje da će operacija trajati četiri mjeseca. Ja računam na manje. Boljševizam će se srušiti poput kule od karata."[29]

Usprkos svim pričama o novom razdoblju sovjetsko-njemačkog prijateljstva, Sovjetski Savez nije zanemarivao njemački problem. Opasnost od rata protiv Njemačke nije nikada ispuštena iz vida. Poslije poraza Francuske komesar za obranu Semjon Konstantinovič Timošenko izvijestio je kako je Njemačka "sada najvažniji i najjači neprijatelj".[30] U srpnju 1940. načelnik glavnog stožera Boris Mihajlovič Šapošnikov izradio je, brže od Nijemaca, detaljni plan

moguće njemačke invazije. Trokraki napad što ga je Šapošnikov zamislio u velikoj je mjeri nalikovao na kasniji stvarni napad.[31] Sovjetska vojna strategija temeljila se na zamisli prema kojoj će u svakom ratu lake zaštitne snage na granici dovoljno dugo zadržati napadača i time omogućiti mobilizaciju glavnine snaga za masivnu ofenzivu, potisnuti neprijatelja na njegov teritorij i ondje ga uništiti. Tijekom prvih mjeseci 1941. godine poboljšana je priprema graničnih područja za dočekivanje prvog udara njemačkog napada, ali su potpune smjernice donesene tek početkom svibnja, a u lipnju su granična područja još očekivala potpun plan.[32] Trebalo je vremena i za izradu općeg plana mobilizacije za 1941. godinu za slučaj rata, i taj je plan također bio nepotpun kad je rat počeo. Novoimenovani načelnik glavnog stožera general Georgij Konstantinovič Žukov naredio je 26. aprila početak postupne mobilizacije reagirajući na brojne dokaze o pokretu njemačkih snaga prema istoku. Trinaestog svibnja izdana je zapovijed o razmještaju znatnih snaga u zapadna granična područja, ali od 33 divizije samo je četiri ili pet bilo potpuno opremljeno kad je izbio rat. Prvoga lipnja pozvano je u vojsku 793.500 vojnih obveznika, a 15. lipnja naređeno je njihovo prebacivanje na prednji kraj obrane. Taj je proces trebalo dovršiti do srpnja ili kolovoza. Kamuflaža aerodroma trebala je početi 19. lipnja, ali tek što je počela, njemački su zrakoplovi uništili tisuće sovjetskih letjelica koje su se zatekle na otvorenom bez ikakve zaštite.[33]

I sovjetski rukovodioci počeli su govoriti o pripremama jezikom konačnog obračuna s imperijalističkim neprijateljem. U rujnu 1940. Staljin je odobrio plan o odbijanju njemačkog napada, premda se nadao da će se rat

moći izbjeći barem do 1942., tj. dok Crvena armija ne dovrši pripreme te dok se ne izgrade granične utvrde duž granica novostečenih teritorija.[34] Od listopada 1940. počela se ozbiljno razmatrati mogućnost rata, a prve znakove dao je Ždanov u govoru u kojem je spomenuo pripremu stanovništva na "samopožrtvovnost i herojstvo" i odbacivanje svake pomisli na "rat s malo krvoprolića". U proljeće je i sam Staljin upozorio na promjenu sovjetskog stava kada je odlučio objaviti - na paradi kadeta povodom završetka vojne akademije 5. svibnja - kako doista prijeti opasnost od Njemačke za koju se nova Crvena armija mora brzo pripremiti. Jedine postojeće bilješke o njegovu govoru - izvornik nije nikada objavljen - pokazuju kako je sam Staljin smatrao rat vrlo vjerojatnim. Njemačke oružane snage lako su pobjeđivale, rekao je također, ali izgubit će "pljačkaški osvajački rat"; njemačke su snage slabije no što se čini ("ništa posebno"), a mnogim je vojnicima "dosta rata".[35] Odgovarajući na zdravicu kasnije iste večeri, Staljin je izjavio: "Crvena armija je moderna vojska, a moderna vojska je ofenzivna vojska!"[36] Tijekom sljedećeg mjeseca sovjetska propaganda počela je naglašavati temu konačne apokaliptičke bitke, "ofenzivnog i razornog rata". U lipnju 1941., nekoliko dana prije invazije, vojni odjel za političko obrazovanje objavio je kako je rat protiv "kapitalističkog svijeta neizbježan" i nehotice je dalekovidno izrazio mišljenje kako će Sovjetski Savez možda biti prisiljen da se od sada "ubrzo uporno i nepokolebljivo priprema za odlučnu bitku s okolnim kapitalističkim svijetom".[37]

Neki povjesničari smatraju taj iznenadni pomak u sovjetskim gledištima dokazom da je Staljin doista pripremao preventivni napad na Njemačku u ljeto 1941. U

dokumentu s datumom 15. svibanj navodi se prijedlog vojnih planera o kratkom napadu sovjetskih snaga na eventualne snage koje se okupljaju i ugrožavaju sovjetski teritorij. Dokument je odražavao pretežnu vojnu strategiju, tj. koncepciju "agresivne obrane": prekidanje neprijateljskog napada kratkim napadima na neprijateljske položaje dok se Crvena armija mobilizira i razmješta za odlučnu bitku. Nema dokaza da je to ikada bilo nešto više od prijedloga za remećenje njemačkih priprema, na koji nitko nije obratio pažnju. Malo je vjerojatno da ga je Staljin pročitao, no i da jest, tijekom svibnja i lipnja on se službeno i dosljedno opirao svakoj akciji koja bi mogla izazvati njemačku odmazdu prije negoli se Crvena armija pripremi za rat 1942. godine. Staljin se nadao kako će ograničena mobilizacija prema zapadu biti dovoljna i odvratiti Njemačku, koju je još uvijek smatrao preslabom i previše zaokupljenom na zapadu, pa stoga nesklonom totalnom ratu. U ljeto 1941. Sovjetski Savez bio je mnogo svjesniji njemačke opasnosti negoli u bilo koje doba od 1939., ali je osim ograničene i nepotpune pripreme granice učinjeno vrlo malo. Njemački vojni ataše u Moskvi proputovao je Sovjetski Savez uzduž i poprijeko potkraj svibnja, ali nije zamijetio "nikakve znakove ofenzivnih namjera".[38] Samo je zapovjednik sovjetske Baltičke fronte prkosio zapovijedima i stavio snage u stanje najveće pripravnosti prije 22. lipnja. Za cijeli ostali dio sovjetske granice Moskva je zabranila svaku provokativnu pripremu premda su promatrači mogli vidjeti kako njemačke postrojbe grade splavi i pontonske mostove na zapadnim obalama riječne granice u Poljskoj, premda je u zapadnim graničnim područjima uhićeno 236 njemačkih agenata i premda su svi obavještajni podatci

nedvosmisleno upozoravali na njemački napad.[39] U noći 21. lipnja Žukov je napokon nagovorio Staljina da dovede granične postrojbe u stanje najviše pripravnosti, no dok su dešifrirale telegrame, mnoge su postrojbe već bombardirali njemački zrakoplovi.

Rat se nije odvijao po planu ni za jednu ni za drugu stranu. U početku se činilo kako je potpuno opravdano njemačko gledište da će se Crvena armija raspasti suočena s modernom i sofisticiranom vojnom mašinerijom. U prvih šest tjedana snage Osovine prodrle su duboko u sovjetski teritorij, osvojile sva područja koja je Sovjetski Savez preuzeo 1939. i 1940. godine te ušle u Bjelorusiju i Ukrajinu. Do 1. rujna njemačke armije opkolile su Lenjingrad i zauzele Kijev, te napokon počele prodirati na teritorij Ruske SFSR. U velikim operacijama okruženja uništen je veći dio sovjetskoga prednjeg kraja obrane te je ubijeno 236.000 i zarobljeno više od 2 milijuna sovjetskih vojnika. U samo četiri tjedna Nijemci su, prema procjenama, uništili otprilike 90% sovjetskih tenkova; u istom razdoblju većina od 319 postrojba Crvene armije koje su sudjelovale u operacijama uništena je ili je pretrpjela teške gubitke.[40] Taj izvanredni uspjeh uvjerio je njemačke generale, pa i samoga Hitlera, da je brzi rat na istoku moguć. Vojni su čelnici htjeli nastaviti prodor punom parom i osvojiti Moskvu, ali je Hitler promijenio prioritete radi osvajanja bogatih gospodarskih resursa Ukrajine. U rujnu je napad ponovno usmjeren na Moskvu, u kojoj su, prema Hitlerovu uvjerenju, ostale samo slabe snage. Šestoga rujna Hitler je izdao Direktivu br. 35 za Operaciju "Tajfun", kojom je jednim brzim udarom trebalo slomiti ostatak sovjetskog otpora. Tridesetog rujna njemačke oklopne snage

krenule su ravno prema Moskvi. Kretale su se tako brzo da su ušle u grad Orel dok su još vozili tramvaji. Do 5. listopada vodeće postrojbe doprle su na samo 130 kilometara od Moskve; do kraja studenog čelo prvoga klina bilo je već u predgrađima, dvadeset kilometara od Staljinova Kremlja.[41] Hitler je sada bio potpuno uvjeren da je njegova tromjesečna kampanja uspjela, pa se 4. listopada vratio u Berlin. Pred oduševljenim gledateljstvom u berlinskom Sportpalastu objavio je kako se vratio iz "najveće bitke u povijesti svijeta", što nije bilo daleko od istine. Sovjetski zmaj, uvjeravao je publiku, dotučen je do kraja i "neće više nikada ustati".[42]

Na sovjetskoj strani, pripreme za njemački napad pretrpjele su potpuni neuspjeh - do te mjere da bitne granične jedinice nisu čak upozorene da se pravodobno pripreme - pa se sovjetska strategija raspala za nekoliko sati. Sada se pokazalo kako je nerealna bila pomisao da će lake granične snage zadržati i ometati napadačke snage dok se vojska mobilizira, koncentrira te napadne neprijatelja i potisne ga natrag na njegovo tlo. Sovjetska ofenzivna strategija imala bi smisla samo da je neprijatelju trebalo vremena za mobilizaciju i da je bio brojčano slabiji. Iznenadni napad jakih njemačkih snaga potpuno je zbunio sovjetske postrojbe. Iz Moskve su izbezumljeno slali sovjetskim armijama pozive da krenu u napad koji će paralizirati neprijatelja i otjerati ga natrag preko granice, ali ti su pozivi bili besmisleni. Kad bi sovjetske armije pokušavale stati, napadačke su ih jedinice opkoljavale u velikim kliještima i izbacivale ih iz stroja. Staljin tjednima nije bio u dodiru s vojnom stvarnošću, ali ne zato što je doživio slom, kako je tvrdio Hruščov u godinama

destaljinizacije. Prema danas dostupnim dokazima, Staljin je užurbano radio. U prvom tjednu nakon njemačkog napada psovao je suradnike i generale i prijetio im, ali je nedvojbeno vodio glavnu riječ, ako i nije potpuno vladao situacijom. U dnevniku njegova ureda registriran je beskonačni niz posjetitelja i savjetovanja: 22. lipnja zavedeno je 29 sastanaka od 5,45 ujutro kad je objavljena vijest o njemačkom napadu, do 16,45 poslije podne; sljedećeg dana sastanci su počeli u tri ujutro i trajali do gotovo dva sata sljedećeg jutra; sljedeća tri dana sastanci i razgovori trajali su sve do 23,30 ili 24,00 sata.[43] Staljinov ispijen i napet izgled nije bio rezultat živčanog sloma nego prekomjernog očajničkog i neobuzdanog rada. U nedjelju 29. lipnja otišao je u svoju daču izvan Moskve i ostao ondje do ponedjeljka pišući govor za sovjetski narod i pripremajući dvije važne direktive o sovjetskim ratnim zadaćama. Prvog srpnja vratio se u Kremlj kao predsjedavajući novoosnovanog Državnog komiteta za obranu, uspostavljenog zakonom dan prije, a dva dana poslije izjavio je u radijskoj emisiji za stanovništvo kako se sovjetska država "uhvatila u smrtni koštac s najopakijim i najpodmuklijim neprijateljem"; to nije "obični rat", naglasio je, nego borba na život i smrt.[44]

U prvim mjesecima rata Staljin je uporno tražio da Crvena armija stane i bori se ili da krene u protunapad premda je imalo više operativnog smisla povući se na položaj koji je bilo lakše obraniti. Načelnik glavnog stožera Žukov otpušten je jer je predlagao napuštanje teritorija i povlačenje, te ukopavanje i konsolidaciju položaja. Staljin je sam preuzeo vrhovno zapovjedništvo oružanih snaga te pretvorio svoj ured u Kremlju u središte sovjetskih ratnih

operacija, ali su njegovo vojničko neiskustvo i uobičajeno nepovjerenje u vojne zapovjednike samo još otežali ionako tešku situaciju. Njemačke snage iz armijske grupe Centar ubrzo su krenule u završni napad na Moskvu; većina sovjetske vlade evakuirana je u Kujbišev. Dok je Hitler likovao u Berlinu, Staljin se suočavao s teškim izborom. Koliko je poznato Staljin nije bio hrabra ličnost. Odluka da ostane u Moskvi kada su njemačke oklopne jedinice, koje nitko nije mogao zaustaviti cijelog ljeta i jeseni, doprle na samo 130 km od prijestolnice, izložila je Staljina velikoj opasnosti. U dijelu gradskog stanovništva zavladala je panika; tisuće su pobjegle, drugi su pljačkali trgovine ili stanove onih koji su otišli. Dim i vatra od njemačkih zračnih napada miješali su se s dimom i vatrom brojnih lomača na kojima su spaljivali državne dokumente kako ne bi pali u neprijateljske ruke. No tisuće Moskovljana pohitale su i u središte grada i zahtijevale od vlasti čvrst otpor. U prijestolnici je 19. listopada uvedeno opsadno stanje. Istoga dana Staljin je donio povijesnu odluku da će ostati u Kremlju što god se dogodilo, možda potaknut primjerom običnih ljudi, jer su ga izvijestili o iskazima odanosti. "Nećemo predati Moskvu", rekao je stražarima u svojoj dači.[45] Vratio se u prijestolnicu i naredio da se poduzmu oštre mjere kako bi se u grad vratio red.

Nekoliko dana prije te odluke Staljin je imenovao Žukova - koji je ponovno bio u milosti poslije svađe sa Staljinom u srpnju - zapovjednikom obrambenih položaja ispred prijestolnice. Između Moskve i Nijemaca stajalo je samo 90.000 umornih i loše opremljenih vojnika.

Žukov je nekako uspio skupiti dovoljno snaga za kružnu obranu grada dok ne stignu rezerve iz istočnog dijela

Sovjetskog Saveza - nadajući se da Japanci neće intervenirati. Linija se jedva održala, a zatim su sovjetske snage 5. prosinca krenule u protuofenzivu i odbacile iscrpljene, promrznule njemačke postrojbe dovoljno daleko i time na trenutak odvratile opasnost od prijestolnice. Time su konačno stvoreni uvjeti za rat iscrpljivanja i spriječena brza njemačka pobjeda. Kao i mnogi njegovi generali, Hitler je smatrao invaziju na Sovjetski Savez malo većom verzijom kratkoga rata protiv Poljske dvije godine prije i prezirno je odbacivao mogućnost sovjetskog otpora. Neuspjelo zauzimanje Moskve prisililo je Hitlera na drugu godinu rata, premda je i dalje bio uvjeren kako će pobijediti Sovjetski Savez čim se u proljeće i ljeto poboljšaju uvjeti za ratne operacije. Devetnaestog prosinca smijenio je von Brauchitscha s položaja glavnog zapovjednika i sam preuzeo zapovjedništvo, obećavši kako će "odgojiti vojsku u duhu nacionalsocijalizma".[46] Ni Staljin nije lako priznao činjenicu da se rat ne može odmah okončati "brzom pobjedom", kako ju je nazivao, pa je ponovno natjerao svoje armije u napad u siječnju i veljači - i time ih izvrgnuo strahovitim strateški besmislenim gubitcima.[47] I jedan i drugi diktator sada su neposredno vodili svoje vojne operacije - dvojica amaterskih vojskovođa na čelu najbrojnijih snaga u povijesti.

Rat iscrpljivanja neprijatelja tekao je neravnomjerno od samoga početka. Njemačke snage i njihovi saveznici stekli su očito mnogo prednosti. Iako su njihove postrojbe imale mnogo gubitaka u jesen i zimu 1941., ti su gubitci bili mnogo manji od onih što su ih nanijeli neprijatelju. Od lipnja do prosinca 1941. ukupni gubitci Crvene armije iznosili su 2,6 milijuna poginulih i 3,3 milijuna

zarobljenika; njemačka je strana imala 164.000 poginulih. Na svakog poginulog njemačkog vojnika poginulo je dvadeset sovjetskih.[48] Njemačka vojna oprema i razina obučenosti vojnika bile su općenito mnogo bolje, a operativnim znanjem i taktičkom vještinom njemačke su snage uvelike nadmašile Crvenu armiju, nepripremljenu za moderni, pokretljivi rat na kopnu i slabo pripremljenu za zračni rat nad bojištem. Glavne su se razlike očitovale u količini vojnih, industrijskih i poljoprivrednih resursa raspoloživih jednoj i drugoj strani. Brzim napadom snage Osovine osvojile su velik dio sovjetske žitnice, Ukrajine, koja je svojim viškovima hrane podmirivala potrebe velikog dijela Sovjetskog Saveza. Na okupiranim područjima ostalo je 60% sovjetske stoke, 40% žitorodnih površina i 84% proizvodnje šećera. Ta su područja bila i glavna središta sovjetske industrijske proizvodnje, s otprilike dvije trećine proizvodnje ugljena, sirovog željeza i aluminija, usredotočene uglavnom u bogatom industrijskom području Donbasa. U okupiranom dijelu živjelo je više od 40% sovjetskog stanovništva i 32% industrijskih radnika, a mnogi od njih bili su potencijalni vojnici i radnici izgubljeni za sovjetske ratne potrebe. Milijuni stanovnika osvojenih područja radili su sada za njemačke oružane snage na istoku, a više od 2 milijuna radnika upućeno je na prisilni rad u Njemačku.[49] Od prosinca 1940. do prosinca 1942. Sovjetski Savez izgubio je 43.000 km kolosijeka i sa 106.000 spao na 63.000 km.[50] Mnogim osvojenim resursima i objektima koristile su se okupacijske snage - čisti dobitak za Njemačku, čisti gubitak za Sovjetski Savez.

Neravnoteža je bila najveća 1942. godine; gubitci sovjetskih snaga bili su izuzetno nepovoljni za dugi rat

iscrpljivanja neprijatelja. Sovjetsko gospodarstvo svedeno je na bijedni ostatak sustava izgrađenog u drugom i trećem petogodišnjem planu. Sovjetski ugljenokopi proizveli su 1942. godine samo 23% od količine koju je proizveo Veliki Njemački *Reich*, a sovjetske čeličane samo 28% od njemačke proizvodnje. Broj radnika u sovjetskoj industriji smanjio se s 8,3 milijuna 1940. godine na 5,5 milijuna 1942.; broj njemačkih domaćih radnika iznosio je 13,6 milijuna 1940., a 11,5 milijuna 1942.[51] Usprkos tome, tijekom rata Sovjetski Savez uspio je proizvesti mnogo više tenkova, topova i zrakoplova od Njemačke, i to čak u prvoj godini poslije katastrofalnih poraza 1941. (vidi Tabelu 12.1). Sposobnost za proizvodnju izvanrednih količina opreme sa smanjenim gospodarstvom i smanjenim brojem radnika glavno je objašnjenje konačne pobjede Sovjetskog Saveza na istočnoj fronti i to je u upadljivoj suprotnosti s proizvodnim učinkom njegova tehnički naprednijeg i bogatijeg protivnika.

Od samog početka rata protiv Njemačke organizacija sovjetskih ratnodopskih djelatnosti bila je potpuno centralizirana. Tridesetog lipnja 1941. osnovan je Državni komitet za obranu (GKO) pod Staljinovim predsjedavanjem. Mali "ratni kabinet" imao je isprva još četiri člana - to su bili Molotov, Maljenkov, Berija i Vorošilov - ali je glavnu riječ u odlučivanju imao Staljin. Komitetu su odobrena "potpuna ovlaštenja", premda je Staljin već uglavnom imao takva ovlaštenja.[52] Komitet je "gazio" preko ustaljenih birokratskih i komesarskih postupaka te poticao izvanredan stupanj improvizacije i fleksibilnosti sve dotle dok su ga njegovi opunomoćenici neposredno izvještavali o svojim djelatnostima. Nije bilo

nikakvog radnog vremena. Tko god je imao nešto za reći mogao je slobodno ući u kremaljski ured u svako doba. Članovi GKO-a mogli su donositi obvezujuće odluke na licu mjesta. Postojeći komesarijati i sovjeti izvršavali su naloge Komiteta, ali su morali usredotočiti svu energiju i na ratnu proizvodnju i mobilizaciju. Komesarijat za opću strojogradnju postao je Komesarijat za minobacače; Građevinski komesarijat bio je odgovoran samo za gradnju tvornica i objekata potrebnih za rat i imao je izvanredna ovlaštenja za rekviriranje potrebne radne snage i materijala. Sustav je bio jednostavan ali učinkovit. Zastoji u proizvodnji ili kriza u transportnom sustavu smjesta su se registrirali, pa su najviše vlasti mogle odmah poduzeti odgovarajuće mjere. Ravnoteža između centralizacije i fleksibilnog delegiranja ovlaštenja pokazala se boljim sredstvom u izvanrednim ratnim okolnostima negoli tijekom industrijalizacije tridesetih godina.[53]

Tabela 12.1: Resursi i vojna proizvodnja Sovjetskog : 1941.-1945.

* Sintetski naftni proizvodi, sirova nafta i uvoz.

** Brojke za njemačku industriju uključujući obrtnike.

***Brojke za Sovjetski Savez odnose se na ratne zarobljenike krajem godine; brojke za Njemačku uključuju stranu radnu snagu (dobrovoljnu i na prisilnom radu) i ratne zarobljenike.

Brojke za Sovjetski Savez uključuju samohodne topove. Brojke za Njemačku uključuju samohodne topove u 1943. i 1944.

##Topovi svih kalibara za Sovjetski Savez (s posebnim brojkama za kalibre veće od 76 mm); njemačke brojke uključuju sve topove kalibra većeg od 37 mm.

Izvori: za ratne zarobljenike u Sovjetskom Savezu, S. Karner, *Im Archipel GUPVI: Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941-1956* (Beč, 1995.), s. 90; za prisilni rad u Njemačkoj i ratne zarobljenike, U. Herbert, *Fremdarbeit: Politik und Praxis des 'AusländerEinsatzes' in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches* (Berlin, 1985.), ss. 99, 180-2, 271; za raspoloživu radnu snagu, M. Harrison, *Soviet* Planning *in Peace and War 1938-1945* (Cambridge, 1985.), ss. 138-40 (za posve drukčije brojke vidi R.W. Davies, M. Harrison i S.G. Wheatcroft, *The Economic Transformation of the Soviet Union 1913-1945* (Cambridge, 1994.), s. 322, koji za razdoblje od 1941. do 1945. navode brojke od 12,8, 8,8, 9,1, 10,3 i 11,7 milijuna. Broj zaposlenika u njemačkoj industriji iz IWM FD 3056/49, "Statistički materijali o stanju njemačke radne snage tijekom ratnog razdoblja od 1939. do 1944.", 31. srpanj 1945.

Gospodarski plan povjeren je mladom ekonomistu Nikolaju Aleksejeviču Voznesenskom, koji je postavljen na čelo Gosplana 1938. godine. Voznesenski je 9. srpnja 1941. zadužen za izradu plana ratne proizvodnje za cijelo gospodarstvo. Kada je plan zbog njemačkih pobjeda postao neupotrebljiv, 25. listopada objavljen je novi plan za preostali dio sovjetskog teritorija u središtu i na istoku zemlje. Planovi su izrađeni za mjesečnu, tromjesečnu i godišnju proizvodnju standardnog oružja i za opremu potrebnu za njegovu proizvodnju. Izrađene su i detaljne

bilance radi racionalne raspodjele glavnih sredstava proizvodnje - alatnih strojeva, energije, radne snage i sirovina - najvažnijim korisnicima. Te bilance nisu funkcionirale savršeno, ali se zahvaljujući iskustvu iz državnoga gospodarskog planiranja mogla steći sveukupna slika ratnoga gospodarstva, a proizvodni procesi znatno su pojednostavljeni.[54] U planovima se bacilo težište na vojnu proizvodnju i izdatke, dok je civilna potrošnja svedena na minimum; sa dvije trećine nacionalnog dohotka 1940. godine civilna potrošnja spala je na jednu trećinu 1944. Vojni izdatci povećali su se sa 17% nacionalnog dohotka 1940. do vršne vrijednosti od gotovo 60% u 1943. Maloprodaja se tijekom rata smanjila te je 1943. dosegnula tek 36% svog opsega 1940., i opskrbljivala je sovjetski narod minimumom potrebnim za opstanak.[55]

Od samog početka ratna proizvodnja koncentrirana je u velikim tvorničkim halama u kojima su bili mogući primitivni oblici masovne proizvodnje s primjenom velikog broja praktički nekvalificiranih novih radnika, uglavnom žena i dječaka. Dok je 1940. u industriji bilo zaposleno 38% žena, taj se postotak do 1943. povećao na 52%; do kraja rata više od jedne trećine građevinskih radnika bile su žene.[56] Industrijska središta u uralskom području, Kazahstanu i zapadnom Sibiru naglo su proširena kako bi se nadoknadio gubitak kemijskih proizvoda, sirovina i oružja na zapadu. U nekim slučajevima u nove su pogone uključili opremu i radnike evakuirane iz borbene zone Evakuirano je 25 milijuna ljudi, željezničkim vagonima ili kamionima a mnogi su bježali i pješke, mučno prelazeći stotine kilometara do sigurnih područja i ponekad tjerajući stada stoke i koza pred sobom. Dva dana poslije njemačkog

napada, 24. lipnja, osnovan je Sovjet za evakuaciju. S izvanrednim ovlaštenjima, Sovjet je sa svojih osamdeset pet dužnosnika uspio organizirati masovno povlačenje strojeva, kvalificiranih radnika i hrane. Na istok je otpremljeno, prema procjenama, 50.000 malih radionica i tvornica i 2.593 velikih poduzeća; opremu su često iskrcavali na otvorenom, pa su je evakuirani radnici ponovno montirali u teškim zimskim uvjetima.[57] Gotovo polovina sovjetskih industrijskih ulaganja posvećena je ponovnom puštanju u pogon tvornica preseljenih na istok i gradnji novih tvornica. Radnici su živjeli u primitivnim, improviziranim stambenim objektima. Više od dva milijuna radnika prekvalificirano je u strojare u obrtnim i industrijskim školama, osnovanima u listopadu 1940., za rad u vojnim tvornicama. Planovi su u cijelosti bili posvećeni pretvaranju neokupiranog područja u "jedinstven ratni logor", kako ga je nazivao Staljin.[58]

Sovjetski radnici radili su u krajnje teškim uvjetima. Prema prvim ratnodopskim dekretima radni je dan povećan do tri sata, a prema dekretu iz prosinca 1941. svi su radnici morali ostati na svojem radnom mjestu sve dok traje rat. Lokalne vlasti imale su pravo prisilno mobilizirati radnike, a od veljače 1942. svi muškarci od 16 do 55 godina i sve žene od 16 do 45 godina podvrgnuti su radnoj obvezi, pa su često poslije naporne desetosatne smjene u tvornici radili i noću, kopajući utvrde ili puneći vreće pijeskom. Kako se rad za vojne potrebe povećavao tako se smanjivala raspoloživa količina robe široke potrošnje i hrane. Vlasti su reagirale uvođenjem općeg sustava racioniranja koji se strogo temeljio na načelu prema kojemu je smio jesti samo onaj tko radi. Racioniranje osnovnih prehrambenih artikala počelo je u Moskvi, Lenjingradu i u drugim velikim

gradovima 8. srpnja 1941. godine, ali je već do studenog prošireno na cijelu zemlju, na 115 velikih gradova i naselja, ali ne i na poljoprivredna područja. Racionirana količina hrane dijelila se na četiri kategorije, od mršavih 750 kalorija za uzdržavane članove obitelji do većih, točno izračunatih obroka od 1.387 kalorija za obične radnike, 1.913 kalorija za teške poslove i 4.418 kalorija za rudare. Osobe koje nisu radile ili nisu pripadale radničkom domaćinstvu nisu dobivale ništa. Tijekom rata u Sovjetskom Savezu umro je od gladi nepoznat i nepriznat broj starih, bolesnih ljudi i samaca, koji nisu mogli kupiti hrane na slobodnom ili crnom tržištu, na kojem su se cijene hrane od 1940. do 1943. povećale šesnaest puta, a cijena kruha dvadeset tri puta.[59]

Hrana je prevladavala u "strategiji" opstanka običnih sovjetskih ljudi suočenih s teškim ratnim uvjetima života i rada. Za redovne radnike izvor hrane bile su tvornice, s jednim ili dva topla obroka na dan po subvencioniranoj cijeni. Broj državnih kantina povećao se sa 51.600 u 1941. na 73.400 potkraj rata, i u njima se hranilo 25 milijuna ljudi. Tvornice su obrađivale vlastite poljoprivredne posjede radi podmirenja radničkih potreba, ali su nestašice hrane i niska kaloričnost službenih racioniranih količina hrane naveli lokalne vlasti na dodjelu malih čestica radnicima u predgrađima industrijskih gradova. Prema zakonu od 7. travnja 1942. lokalne vlasti smjele su dodjeljivati neobrađenu zemlju, pa je do kraja 1942. dodijeljeno 5,9 milijuna čestica, a do kraja 1944. 16,5 milijuna. Na njima su umorni radnici poslije posla proizvodili ograničene količine mesa, voća i povrća, pa su naposljetku proizvodili 25% sovjetske proizvodnje krumpira. Čitava armija od 600.000

"društvenih kontrolora" dobrovoljno je čuvala čestice, u ograničenom slobodnom vremenu, od uvijek prisutne opasnosti od krađe.[60] Hrana se uglavnom sastojala od ugljikohidrata - krumpira i crnog kruha. Racionirana količina kruha iznosila je od 400 grama na dan do 800 grama za najteži posao. Prosječna godišnja potrošnja mesa i masti iznosila je samo sedam kilograma po osobi 1944.. Racioniranje nije osiguravalo hranu već samo pravo na nju. Jednom prilikom u Kujbiševu su dijelili čokoladu kada kruha nije bilo, premda luksuznih proizvoda gotovo i nije bilo. Davatelji krvi bili su posebna iznimka. Oni su dobivali obrok od tri jela, mjesečne radničke "točkice" te 500 grama maslaca i šećera. Samo u Moskvi bilo je 200.000 do 300.000 takvih davatelja.[61]

Život je bio najteži na sovjetskom selu. Velik dio vojnika unovačen je sa sela, pa su poljoprivredne poslove obavljale uglavnom žene, kojih je u kolhozima bilo 50% 1941. a 80% 1945. Broj obvezatnih trudodana povećan je na 150 godišnje i uvedene su stroge kazne za prekršitelje. Konje je uzela vojska, a traktori su se kvarili ili stajali zbog nestašice goriva. Žene i dječaci vukli su plugove s improviziranom ormom. Godine 1942. četiri petine žita požnjeveno je srpom, a prosječni prinos po hektaru spao je na jedva malo više od polovine predratnog prinosa.[62] Kolhoznici nisu dobivali gotovo ništa za cjelodnevni mukotrpni i obeshrabrujući rad: jedan krumpir i 200 grama kruha na dan, ali ponekad i manje. Režim je stalno sumnjao da će seljaci hranom ucjenjivati gradove i vojsku, pa su vlasti prisvajale gotovo cjelokupnu proizvodnju kolhoza. Seljaci su dobili 10 milijuna tona žita što su ga požnjeli 1940., ali samo 2,24 milijuna tona 1942. te 3,79 milijuna

1945. kada su se uvjeti na selu počeli poboljšavati. Seljacima je prepušteno da se snalaze na malim okućnicama koje su im odobrene tridesetih godina, ali su vlasti rekvirirale velik dio stoke koju su seljaci na njima uzgajali, a na prodaju hrane plaćao se velik porez.[63] U kontekstu sovjetskih ratnih napora seljaci su bili marginalni. Neki su se snalazili prodavajući hranu na crnoj burzi, drugi su je razmjenjivali s gladnim stanovnicima gradova, ali bogaćenje seljaka ili gomilanje zaliha bilo je opasno, jer je režim htio izbjeći strahovitu krizu hrane zbog koje je carstvo palo 1917. godine. Za opstanak u ratnim okolnostima bili su bitni izvlačenje i raspodjela dovoljne količine hrane kako bi radnici mogli raditi a vojnici ratovati.

Izvanredni napori na preobrazbi preostalog teritorija Sovjetskog Saveza u jedinstveno, integrirano ratno gospodarstvo bili bi vrlo ugroženi bez inozemne pomoći. Uloga američke i britanske gospodarske pomoći u okviru sporazuma o zajmu i najmu (*Lend-Lease)* sklopljenih 1941. i 1942. oduvijek je predmet spora. Razmjerno mali dio pomoći dospijevao je u Sovjetski Savez u obliku gotovog oružja, a dio vojne opreme, uključujući britanske tenkove tipa "Matilda" smatrao se (ne bez razloga) drugorazrednim. Dva zapadna saveznika isporučila su Sovjetskom Savezu samo 4% sovjetskog naoružanja, a to, prema službenoj poslijeratnoj sovjetskoj povijesti rata, "nije moglo presudno utjecati na ishod".[64] Međutim, glavni dio pomoći stizao je u obliku hrane, repromaterijala, strojeva i industrijske opreme. Zahvaljujući *Lend-Leaseu,* sovjetske tvornice mogle su se usredotočiti na masovnu proizvodnju oružja sovjetske konstrukcije umjesto proizvodnje drugih vrsta opreme. Sjedinjene Države poslale su 409.500 vozila

(uglavnom poznate kamione *Studebaker),* dok je Sovjetski Savez proizveo samo 265.000 vozila. Osim toga, iz Amerike je stiglo 43% kamionskih guma za sovjetske potrebe i 56% tračnica za sovjetsku željezničku mrežu. Amerika je isporučila i 1.900 lokomotiva, dok ih je Sovjetski Savez tijekom rata proizveo samo 92. Bez *Lend-Leasea* sovjetski bi transportni sustav postao krizni sektor. Bila je bitna i isporuka repromaterijala. Iako je Sovjetski Savez bio bogat nalazištima nafte, rat je omeo rad rafinerija i proizvodnju rafinerijske opreme te ozbiljno smanjio proizvodnju visokokvalitetnog goriva. Sjedinjene Države isporučile su 58% visokooktanskog goriva potrebnog za sovjetske zrakoplove i oko trećinu sovjetskih potreba u eksplozivima, 80% bakra i 328.000 tona aluminija (Sovjetski Savez proizveo je 283.000 tona aluminija, većinom 1944. i 1945.).[65] Količine poslane konzervirane hrane osigurale su svakom sovjetskom vojniku jedan obrok na dan, premda prema izvještajima s bojišnice vojnici nisu bili redoviti korisnici tih pošiljki.

Sovjetski ratni napori bili su prije svega usredotočeni na vođenje rata na račun svega ostalog. Oružje se proizvodilo u količinama o kojima je govorio Tuhačevski kada je predlagao industrijalizaciju ratovanja početkom tridesetih godina. Tko god nije radio ili je bio nemaran ili nestručan gubio je pravo na "točkice", a mogao je završiti i na prisilnom radu u logoru kakvih je bilo diljem Sovjetskog Saveza. No bilo bi pogrešno pretpostaviti da je prisila bila jedino sredstvo za osiguranje predanosti sovjetske pozadine totalnom ratu. Rad je značio opstanak, ne samo za pojedinca, koji bi inače bio suočen s polaganim izgladnjivanjem, već i za Sovjetski Savez ili Majku Rusiju.

Napokon se pojavio stvarni neprijatelj, ovaj put u obliku Njemačke, koji je naelektrizirao sovjetsko društvo i potaknuo ga na napore koji su se činili gotovo nemogućim kad je napadač 1941. godine prepolovio sovjetsku industriju, gospodarstvo i proizvodnju hrane.

Njemačka diktatura nije nikada u potpunosti iskoristila jaz koji je privremeno razdvajao sovjetsko i njemačko gospodarstvo u srednjim godinama rata. Njemačka industrija i dalje je proizvodila opremu vrlo visoke tehničke kvalitete tijekom cijelog rata. U usporedbi sa Sovjetskim Savezom, Njemačka je obilovala resursima i mogla ih je u potpunosti iskorištavati prije početka masovnog savezničkog bombardiranja 1944. godine. Nadalje, ako je Sovjetski Savez imao *Lend-Lease,* Njemačkoj su bili dostupni resursi velikog dijela Europe pod njezinom okupacijom od 1938. kao i resursi koje su joj isporučivale neutralne ili savezničke države prema posebnim trgovačkim ugovorima, uključujući velike količine ugljena, željezne rude, nafte i obojenih metala. To "gospodarstvo velikog područja", kako su ga nazivali njemački planeri, osiguravalo je potencijalno golemu sirovinsku bazu. Neke od tih sirovina iskorištavale su se na licu mjesta, neke su odlazile u *Reich.* Prema procjenama, za njemački ratni stroj radilo je 1943, 1944. otprilike 20 milijuna radnika izvan Njemačke; približno 6 milijuna radnika prebačeno je, uglavnom silom, iz okupiranih područja na rad u Njemačku.[66] Cijela gospodarska baza kojom je Treći *Reich* raspolagao bila je - s naftom kao jedinim izuzetkom - neizmjerno veća od baze kojom je mogao raspolagati Sovjetski Savez. Ipak, od 1941. do 1945. Europa pod njemačkom vlašću proizvela je 103.000 zrakoplova, 61.000 tenkova i samohodnih topova te

87.000 teških topova, a Sovjetski Savez 137.000 zrakoplova, 99.500 tenkova i samohodnih topova te 182.000 teških topova.

Prema glavnom objašnjenju toga paradoksa, njemačke vlasti nisu, po svemu sudeći, bile spremne potpuno mobilizirati gospodarstvo bojeći se da bi to slomilo duh civilnog stanovništva kao, kako se tvrdilo, 1918. godine. Hitlerova osobna opsjednutost mitom o "nožu u leđa" obično se koristi kao opravdanje za tvrdnju da je ratno gospodarstvo tijekom njemačkog ratnog pothvata bilo nalik na "mirnodopsko" gospodarstvo barem do 1942., te da nije bilo potpuno mobilizirano za totalni rat sve do 1944.[67] Taj argument slabo se slaže s izvanrednom razinom vojne pripremljenosti i prilagođavanja gospodarstva, što je postignuto četverogodišnjim planom prije 1939. ili masivnom gospodarskom i društvenom mobilizacijom koja je uvedena u Njemačkoj i na okupiranim teritorijima odmah ujesen 1939. godine. Četvrtoga rujna 1939. objavljen je Zakon o ratnom gospodarstvu u kojemu su izložene smjernice za brzu mobilizaciju civilnih resursa i prebacivanje na ratnu ekonomiju. U prosincu 1939. Hitler je zatražio plan naoružanja "s najvišim mogućim brojkama". Ured za vojnu nabavu usporedio je Hitlerove ciljeve s njemačkom proizvodnjom na vrhuncu ratnih aktivnosti 1918. i ustanovio da Hitler u svim slučajevima želi više: 151.780 topova na godinu umjesto 15.550, 2,179.000 strojnica umjesto 196.600 itd. Sve je to zahtijevalo, kako pokazuje jedan kasniji ratnodopski izvještaj, "gušenje civilne potrošnje" i "brzu i potpunu prilagodbu nacionalnog gospodarstva ratnim potrebama". Guverner središnje banke Walther Funk rekao je svom upravnom odboru u veljači

1940. kako se gospodarska mobilizacija "temelji na pretpostavci totalnog rata".[68]

Iako te brojke nisu ostvarene ni 1942., konverzija civilnog gospodarstva radi držanja koraka sa zahtjevima, započeta ujesen 1939., bila je gotovo dovršena do operacije Barbarossa. U svibnju 1941. 55% radnika proizvodilo je opremu za oružane snage. Broj radnika angažiranih u vojnoj proizvodnji povećao se za 139% od 1939. do 1941., ali za samo 11% od 1941. do 1943. Oblik gospodarstva promijenio se pod utjecajem rata kao i u Sovjetskom Savezu. Izdatci za vojne svrhe iznosili su otprilike 20% nacionalnog dohotka 1938.-1939., ali su dostigli 60% u 1941. i 73% 1943.-1944. Potrošački izdatci smanjili su se sa 71 milijardu maraka 1939. na 57 milijardi 1942., i na 53 milijarde 1944., a pritom je četiri petine ukupnog pada uslijedilo prije 1942. Potrošnja po glavi stanovnika smanjila se do 1941. za otprilike 20%. Industrija robe široke potrošnje brzo je prešla na ratnu proizvodnju, pa je do 1940. polovina proizvodnje bila namijenjena oružanim snagama.[69] Oružane su snage također uzimale lavlji dio željeza, čelika i rijetkih metala. Njemački civili morali su ustuknuti pred ratnim potrebama.

Za razliku od Sovjetskog Saveza, u Njemačkoj nitko nije pokušao uspostaviti centraliziranu ratnodopsku upravu kada je izbio rat. Vojne odluke donosio je Hitlerov vrhovni stožer. Za šire vojne aktivnosti trebalo je ispočetka biti zaduženo Vijeće za obranu *Reicha* pod vodstvom Hermanna Göringa, ali ono nije imalo ovlaštenja kao sovjetski GKO (Državni komitet za obranu) i bilo je predaleko od Hitlera, pa je za nekoliko tjedana propalo kao središnje tijelo. Organizacija za provedbu četverogodišnjeg plana te tehnički

i nabavni odjeli oružanih snaga radili su na mobilizaciji zajedno s ministarstvima. Organizacija gospodarskih resursa okupirane Europe, usprkos njihovoj važnosti za rat, također je podijeljena na nekoliko resora i nije nikada centralizirana Oružane snage, osobito kopnena vojska, htjele su preuzeti organizaciju ratne proizvodnje s obzirom na to da su izgubile nadzor nad četverogodišnjim planom potkraj tridesetih godina, i odupirale su se civilnom upletanju. U proljeće 1940. inženjer Fritz Todt imenovan je ministrom za vojnu opremu kako bi uveo red u proizvodnju oružja, ali on nije imao utjecaja na proizvodnju zrakoplova - 40% cjelokupne ratne proizvodnje - a njegovi odnosi s vodećim časnicima i industrijalcima bili su loše definirani i napeti. Kombinacije središnje kontrole i fleksibilne reakcije, tipične za sovjetski sustav, nije uopće bilo. Njemačko ratno gospodarstvo proizvodilo je visokokvalitetno oružje, ali proizvedene količine nisu nimalo opravdavale dodijeljene resurse.

Hitler je 1941. postao potpuno svjestan sve većeg jaza između ciljeva i stvarne proizvodnje. Oni koji su pokušavali mobilizirati ratno gospodarstvo tužili su se u ljeto te godine da ne mogu rekvirirati više resursa, pa ni uza sve bogatstvo okupirane Europe. U srpnju 1941. Hitler je odobrio povećanje proizvodnje radi zadovoljavanja potreba buduće vojne situacije poslije predviđenog poraza Sovjetskog Saveza ujesen. Ti planovi o zračnim i pomorskim snagama za borbu protiv Velike Britanije i Sjedinjenih Država, povezani s velikom, stalnom i potpuno motoriziranom kopnenom vojskom kakvu je htio Hitler, naposljetku su razotkrili neučinkovitu mobilizaciju njemačkoga ratnog gospodarstva. Pomanjkanje centralne kontrole uzrokovalo je

izvanredno velike količine škarta i pogrešno usmjeren trud; takvo je stanje također potaknulo oružane snage da naručuju manje proizvodne serije uz redovite tehničke izmjene, pa su žrtvovale kvantitetu za kvalitetu. Hitler je uporno tražio od oružanih snaga da prihvate "sirovu masovnu proizvodnju" i "jednostavne, čvrste izvedbe" umjesto malih serija visokokvalitetnog oružja, koje je bilo skupo i zbog uložene radne snage i zbog materijala.[70] Trećeg prosinca 1941. Hitler je potpisao "Zakon o pojednostavljenju i poboljšanoj učinkovitosti naše proizvodnje oružja", općenito poznat kao "Zakon o racionalizaciji". Hitler je prigovorio njemačkim tvrtkama zato što nisu usvojile sustav velikih tvornica i jednostavnih proizvodnih metoda, te naredio oružanim snagama da pojednostavne i standardiziraju konstrukciju oružja kako bi omogućile "masovnu proizvodnju na modernim načelima".[71]

U proljeće 1942. Hitler je pokrenuo reorganizaciju ratne ekonomike. Pošto je Fritz Todt poginuo u zrakoplovnoj nesreći u veljači 1942., Hitler je za njegova nasljednika odabrao svog arhitekta Alberta Speera, koji se slučajno našao u stožeru samo nekoliko sati nakon Todtove pogibije. Speerove veze s vojskom bile su minimalne. Hitler se divio njegovu radu i dao mu je potpuna osobna ovlaštenja za "veću centralizaciju i modernizaciju cijelog gospodarstva".[72] Speer je postavljen na čelo novog Ministarstva za oružje i vojnu opremu. Kao i Voznesenski, počeo je detaljno planirati ratnu proizvodnju. U ožujku je osnovao novi centralni planski ured, mali gospodarski kabinet u kojem se moglo raspravljati o svakom elementu gospodarstva i uspostaviti ispravnu ravnotežu između resursa i proizvodnje oružja. Osnovan je i sustav

specijaliziranih glavnih odbora *(Hauptauschüsse)* za svaku važnu granu vojne proizvodnje, i angažirani su industrijalci i inženjeri radi poboljšanja stručnosti. Sve je to urodilo znatnim uspjehom jer su Speerovi suradnici otkrili veliku neučinkovitost i neekonomičnost u industriji. Tako se, primjerice, istom količinom čelika 1944. moglo proizvesti četiri puta više oružja. S novom organizacijom proizvodnje i velikim proizvodnim serijama smanjeni su troškovi i vrijeme proizvodnje. Lovac Messerschmitt Me 109 proizvodio se 1941. tempom od 140 na mjesec u sedam tvornica; dvije godine poslije proizvodnja se povećala na 1.000 lovaca u tri velike tvornice. S malim sveukupnim povećanjem resursa 1944. proizvodilo se triput više oružja negoli 1941., ali još ipak manje nego u Sovjetskom Savezu.[73]

Veću racionalizaciju njemačke ratne ekonomike ograničavali su mnogi faktori. Okupirana područja nisu nikada potpuno iskorištena. Proizvodnja zrakoplova ostala je izvan Speerove nadležnosti do 1944., a izgubio je i kontrolu nad razmještajem radne snage kada je u ožujku 1942. Hitler odlučio imenovati *Gauleitera* Tiringije, starog stranačkog borca Fritza Sauckela, opunomoćenikom za radnu snagu. Zbog prebirokratiziranih struktura sustav je bio preplaniran. Vojska je nerado prihvatila Speera jer je bio civil, pa se pokušala i dalje držati najmodernije tehnologije i malih proizvodnih serija. Sve u svemu, oružje je i dalje bilo kvalitetnije od sovjetskog, ali bilo ga je premalo za golemu vojsku koja je 1943. i 1944. trpjela sve veće gubitke u ljudstvu i materijalu. Početak velikog savezničkog bombardiranja 1944. omeo je potpuno iskorištavanje resursa i potaknuo Hitlera na traženje čudotvornog oružja (tzv.

"osvetničkog oružja"), zbog kojega su golema sredstva skrenuli s proizvodnje standardnog ali masovno proizvedenog oružja u kritičnom trenutku rata. U ljeto 1944. Joseph Goebbels je imenovan opunomoćenikom za totalni rat, jer je Speerova zvijezda počela blijedjeti, ali je Goebbels na tu dužnost gledao prvenstveno u promidžbenom smislu. Od ljeta 1944. organizacija ratnog gospodarstva postala je još improviziranija i raspršenija, prisiljena, kao i sovjetsko gospodarstvo 1941. i 1942., na pojednostavnjenje proizvodnje i velike količine jednostavnijeg ali dokazanog oružja, poput ručnog protutenkovskog bacača *(Panzerfaust),* uz pojačanu disciplinu i iskorištavanje radnika, među kojima su sada u većini bili strani radnici na prisilnom radu.

Uvjeti u njemačkoj pozadini bili su znatno povoljniji negoli u Sovjetskom Savezu, u kojem je životni standard bio nizak i prije 1941. No i Njemačka je odmah prešla na trajna smanjenja količine hrane i potrošnje domaćinstva, a pogoršali su se i radni uvjeti s promjenom sastava radne snage. Još je raširenо pogrešno uvjerenje da njemačke žene nisu prisiljavali na rad u tvornicama koje su radile za ratnu industriju, ali ta se tvrdnja uglavnom temelji na statističkoj zabludi. Žene su u Njemačkoj uvijek bile znatan dio radne snage, osobito u poljoprivredi u kojoj su, kao u Sovjetskom Savezu, vodile posjede dok su muškarci radili u industriji ili transportu. Uoči rata, 1939. godine, 37% radne snage u Njemačkoj - 14 milijuna radnika - bile su žene; do kraja rata taj se broj povećao na 51%, što nije bilo daleko od brojke u Sovjetskom Savezu, a svakako mnogo više nego u Velikoj Britaniji ili Sjedinjenim Državama. Na selu je 1944. godine 65% poljoprivredne radne snage otpadalo na žene. Veliki

broj stranih radnica na prisilnom radu znatno je povećao udio žena u industriji. Žene su morale prihvatiti dulje radno vrijeme te i opasniji i naporniji rad. Broj žena u teškoj industriji podvostručio se, sa 760.000 na 1,5 milijun, od 1939. do 1943. Bolest i izostanci bili su glavni problemi, koje je pogoršavalo bombardiranje. Više od 3 milijuna žena majki radilo je šest sati po smjeni, tj. s nepunim radnim vremenom; zajedno s redovnim radnicama, 1944. godine radilo je više od 17 milijuna žena, a mnoge su žene radile dobrovoljno kao socijalne radnice, učiteljice ili stranačke aktivistice.[74] Kao u Sovjetskom Savezu, žene u Njemačkoj imale su vrlo važnu ulogu u održavanju ratne ekonomike.

Za domaće stanovništvo raspoloživost hrane bila je važna kao i za sovjetskog neprijatelja. Njemački je režim htio izbjeći problem masovne gladi iz Prvoga svjetskog rata, pa se svim silama trudio da iskorijeni šverc i gomilanje zaliha. Racioniranje i stroga kontrola cijena osiguravali su ravnopravniju raspodjelu opskrbe i žrtvovanja negoli 1914. Sustav racioniranja planiran je prije početka rata pa je odmah uveden ujesen 1939. za mnoge proizvode osim krumpira. Luksuzna je hrana nestala, pa su tijekom rata Nijemci uglavnom jeli jednoličnu hranu: krumpir, crni kruh i ograničene količine mesnih proizvoda i slastica, te se takva prehrana nije baš razlikovala od sovjetske (ondje je prosječni potrošač također dobivao tri kilograma kruha na tjedan), premda je njemačka prehrana bila možda nešto kaloričnija. Kada su Nijemci išli u restoran, morali su davati kupone ("točkice") za svako jelo: posebno za grašak, meso itd. Mnogi prehrambeni artikli proizvodili su se kao nadomjestci *(ersatz)* već i prije, ali je kvaliteta većine prehrambenih proizvoda pala tijekom rata jer je država

inzistirala na jedinstvenim standardnim proizvodima i dopuštala patvorenje. Kava se pravila od prženog ječma, a čaj od raznih trava i drugih biljaka. Cigarete su racionirane na jednu i pol na dan za žene, tri za muškarce. Vladala je nestašica svježe hrane jer je ona odlazila dijelom na konzerviranje, a dijelom za mnogo bolje hranjene oružane snage. Dobava standardnih racioniranih dobara održavala se tijekom rata iskorištavanjem europskih resursa (premda su osvojena sovjetska poljoprivredna područja uglavnom podmirivala potrebe milijuna ljudi i konja na istoku), ali osim krumpira i šećera iz šećerne repe, količina glavnih sastojaka stalno se smanjivala, osim za radnike na najnapornijim poslovima. Samo je armija radnika na prisilnom radu i logoraša bila u gorem položaju.[75]

Posljedice totalnog rata nisu ni u jednom trenutku bile iste za jedno i drugo stanovništvo. Uvjeti u Sovjetskom Savezu bili su teži u početku rata negoli 1944., kada su velika područja vraćena i kada je improvizirano gospodarstvo zamijenio ustaljeniji i predvidljiviji sustav. S druge strane, u Njemačkoj su uvjeti bivali sve gori kako se rat nastavljao, a bombardiranje postalo sve redovitije. Ljudi su radije živjeli na njemačkom selu negoli u gradu, a i hrane je ondje bilo više. Za razliku od toga, život u većini sovjetskih gradova bio je sigurniji i manje bijedan; osim toga, vlasti su bile spremne primijeniti i silu kako bi hrana dospjela u gradove, pa se urbano stanovništvo općenito bolje hranilo. Viši društveni položaj značio je prednost u pristupu hrani i robi široke potrošnje, osobito stranačkim/partijskim dužnosnicima u jednom i drugom sustavu. Radnici su mogli dobivati premije u hrani za izuzetan trud, ali činovnici uglavnom nisu na to imali pravo.

Logoraši u jednom i drugom sustavu doživjeli su rat kao pogoršanje svojih tegoba sa sve manje hrane, bez lijekova i s napornim radom pod nadzorom stražara koji su bili zaduženi za postizanje maksimalnog učinka uz minimalne troškove. U jednoj i drugoj diktaturi vladao je izuzetan stupanj kontrole i organizacije domaćeg stanovništva, sa strogim kaznama za kršenje zakona, zabušavanje ili izražavanje neslaganja. Kako je zamijetio jedan poljski liječnik koji je 1942. vlakom putovao kroz Sibir, na svakom prijelazu rijeke ili mostu putnici u vlaku morali su zbog sigurnosnih razloga zatvarati prozore i gledati ravno preda se. Osim povremenog natezanja između pijanih putnika i stražara, "svi su poštovali to pravilo bez mrmljanja".[76]

Posljedice totalnog rata možda se nigdje nisu osjećale tako apsolutno kao u Lenjingradu tijekom više od 900 dana opsade od jeseni 1941. Civilno stanovništvo grada stopilo se s mrežom vojnika, bolničarki, vatrogasaca i milicionara u tom posebnom ratnom okruženju, proizvodeći oružje, kopajući jarke, gaseći požare i očajnički tragajući za hranom. Više od milijun ljudi umrlo je od hladnoće i gladi, a ostali su se snalazili uzgajajući povrće na 200.000 čestica u gradu i oko njega te održavajući tanku životnu vezu s ostatkom Sovjetskog Saveza "ledenom cestom" preko jezera Ladoga. Grad su stalno bombardirali i granatirali njemačko zrakoplovstvo i topništvo, a Lenjingrađani su sami proizvodili granate kojima se uzvraćali vatru. Prvih devet mjeseci životni su uvjeti bili gotovo nepodnošljivi. Na temperaturi ispod ništice, bez električne struje i petroleja, članovi domaćinstva tragali su za bilo čim što je moglo gorjeti ili su to otimali od drugih koji su bili preumorni ili preslabi pa se nisu mogli oduprijeti. Male količine lijekova

ubrzo su iscrpljene. Izgladnjeli stanovnici padali su na ulicama i smrzavali se. Partijci i agenti NKVD-a nastojali su održati disciplinu, pa su hapsili i deportirali žrtve dok su njemačke snage stiskale obruč oko grada. "Svi smo mi osuđenici na smrt", napisala je jedna lenjingradska bolničarka u svojem dnevniku, "samo ne znamo tko je sljedeći."[77] Zbog strahovite gladi stanovnici su bili opsjednuti hranom. Kako je zamijetio jedan liječnik, čiji je sinčić umro u zimi 1941./1942, "kad god se sastane dvoje ili troje ljudi, na poslu, u uredu, u repu, govori se samo o hrani - što će nam dati na potrošačku kartu, koliko, čega ima, to su najhitnija pitanja." Kada je jedna bivša balerina rekla lokalnom partijskom aktivistu kako je dijelila sa starom majkom hranu i time joj omogućila da preživi zimu, on joj je rekao da je neumjesna i sentimentalna "jer država treba mlade živote, ne stare!"[78] Lenjingradsku umjetnicu Anu Petrovnu Ostroumovu-Lebedevu sudbina grada podsjećala je na kolektivno ludilo koje je opsjelo čovječanstvo i bacilo nevine ljude u usijanu peć. "Naš Lenjingrad", napisala je u svojem dnevniku u ožujku 1942., "svi mi samo smo sićušan detalj u cijelom tom strahovitom, groznom ali grandioznom i začudnom ratu." Priznala je sama sebi kako osjeća "sotonski romantizam", nekakvu "veličanstvenost", "neodoljivo i nepromišljeno srljanje u smrt i uništenje".[79]

Lenjingrad se nalazio na glavnoj bojišnici u golemom ratu između Njemačke i Sovjetskog Saveza. Rat se vodio prostranim graničnim područjima Poljske, baltičkih zemalja, Ukrajine, Bjelorusije. Snage Osovine doprle su 1941. i 1942. do zapadnog ruba same Rusije, ali su najprije i izbačene iz tog dijela; Crvena armija dospjela je 1945. samo do istočnih pokrajina *Reicha* i malo dalje od Berlina. U

područjima između tih dviju krajnjih točaka milijuni vojnika i milijuni civila izgubili su život u najvećem i najskupljem ratu u povijesti. Taj je sukob dvaput bjesnio istim područjem: prvi put kad su ga sile Osovine pregazile 1941., drugi put dok ih je Crvena armija tjerala natrag od 1943. do 1945. Kad god se vojska povlačila, uništavala je većinu onoga što je ostavljala za sobom; svaki put napadačka je vojska uništavala sve više. Ostala je pustinja - napuštena sela, razoreni gradovi i bezbroj masovnih grobnica. Ondje je izvršen genocid nad Židovima. Ondje su milijuni sovjetskih ratnih zarobljenika pomrli od gladi. Ondje još leži većina njemačkih i sovjetskih vojnika koji su poginuli u ratu.

Neograničeno masovno nasilje na Istočnoj fronti danas se najčešće opisuje izrazom "barbarizacija ratovanja". Taj pojam označava razinu namjernog, zvjerskog nasilja koja je nadmašila ionako barbarske uvjete u kojima se rat vodio na ostalim frontama od 1939. i 1945., i on se posebice primjenjuje na ponašanje njemačkih snaga na okupiranom istoku. "Barbarizacija" navodi na zaključak o procesu kojim se klasično ratovanje izrodilo u razne oblike neobuzdanoga, rutinskog barbarstva pa i u sistematski nasilni rasizam koji je završio genocidom. No model tog nasilja bio je u stvarnosti složeniji. Istočna fronta bila je poprište nekoliko zasebnih sučeljavanja i svaki je bio smrtonosan na svoj način. Neki oblici nasilja suprotstavljenih snaga kršili su suvremene konvencije o ratnim pravilima i zarobljavanju vojnika. Neregularno gerilsko ratovanje poticalo je nasilje oružanih snaga i snaga sigurnosti, koje je poprimalo oblik vojnog sukoba između regularnih vojnika i partizana, ali i odmazde vojnih i sigurnosnih snaga nad (obično)

nenaoružanim civilima zbog partizanskih napada. Oba oblika nasilja uključivala su obje strane, Osovinu i Sovjetski Savez. Snage Osovine bile su mješavina regularnih vojnika, policajaca, agenata službe sigurnosti i lokalne milicije koju je regrutirao i opremao okupator. Žrtva nasilja bilo je i civilno stanovništvo koje su neprijateljske oružane snage opsjedale, granatirale, bombardirale, izgladnjivale i deportirale. I okupacijske snage i kolaboracionisti provodili su nasilje nad rasnim manjinama, pretežno Židovima, koje je trebalo strpati u geta ili pobiti. Nasilje nad nenaoružanim civilima provodile su uglavnom njemačke službe sigurnosti (SS, SD, Gestapo, policija) uz pomoć tisuća domaćih kolaboracionista i pripadnika regularnih oružanih snaga; o tome se govori opširnije u sljedećim poglavljima. Granice između tih raznih oblika nasilja nisu bile uvijek jasno određene i počinitelji su ih po želji lako prelazili, ali svatko je imao posebne razloge za narav i eskalaciju nasilja, i oni se ne mogu posve objasniti općim izrazom "barbarizacija".

Objašnjenja nekih oblika nasilja mogu se općenito svrstati u dva dijela: prema prvima, posrijedi je krajnje nasilje potaknuto ideološkom indoktrinacijom ili namjernom okrutnošću; drugo se objašnjenje usredotočuje na demoralizirajuće okruženje rata - visoke gubitke, žestoku borbu, surovu klimu, glad i strah.[81] Ti su faktori nedvojbeno odigrali određenu ulogu, ali krajnje nasilje na istoku bilo je neposredna posljedica načina na koji su jedna i druga diktatura oblikovale sukob od samog početka, Hitler kao osvajač rasnog carstva, Staljin kao branitelj revolucionarne države od njemačkog napada. Cjelokupni njemački pohod na istoku bio je određen Hitlerovom tvrdnjom, u ožujku 1941., kako vodi "rat za istrjebljenje".[82]

Od ožujka do lipnja niz direktiva iz Hitlerova vrhovnog stožera, poznatih općenito pod nazivom "kriminalne zapovijedi", dopuštao je njemačkim snagama smaknuće "židovsko-boljševičke" inteligencije, političkih komesara i pripadnika sovjetskih snaga sigurnosti. "Treba upotrijebiti silu u najbrutalnijem obliku", rekao je Hitler načelniku glavnog stožera.[83] Trinaestog svibnja. 1941. izišao je Zakon o ratnodopskom vojnom pravosuđu kojim su zločini protiv civila izuzeti iz nadležnosti vojnih sudova i kojim je suspendirana svaka obveza kažnjavanja vojnika zbog kaznenih djela protiv "neprijateljskih civilnih osoba". "Pripadnike neregularnih snaga", stajalo je u zakonu, "treba nemilosrdno smaknuti u sukobu ili bijegu." Svaki neprijateljski čin civila trebalo je "ugušiti na licu mjesta krajnjim metodama"; na mjestima odakle su dolazili napadi bile su dopuštene "mjere odmazde" ako se krivci nisu mogli uhvatiti.[84] Slijedile su "Smjernice za ponašanje vojnika u Rusiji" objavljene 19. svibnja. U članku I (2) pisalo je: "Borba Njemačke zahtijeva nemilosrdnu i energičnu akciju protiv boljševičkih agitatora, gerilaca, sabotera i Židova"; bila je odobrena i "potpuna likvidacija svakog aktivnog ili pasivnog otpora".[85] Šestoga lipnja vrhovno zapovjedništvo izdalo je "Smjernice za postupak prema političkim komesarima", u kojima se najprije zastrašujućim izrazima opisivao "mržnjom ispunjen, okrutan i neljudski postupak" koji su njemački vojnici mogli očekivati od njih, a zatim nalagalo da komesare zarobljene u borbi "u načelu treba odmah smaknuti". Zapovjednik kopnene vojske von Brauchitsch naredio je da se uvrsti dodatak prema kojemu komesare, ako je moguće, treba pobiti "neupadljivo".[86]

Hitlerova gledišta o postupanju prema sovjetskom neprijatelju bila su gledišta njemačkog vrhovnog zapovjednika; njima se nedvosmisleno dopuštala krajnja grubost prema sovjetskom civilnom stanovništvu i umorstvo nekih kategorija zarobljenika, te je njemačkim vojnicima unaprijed zajamčen imunitet ako tako postupe. Vojska nije prosvjedovala jer su mnogi viši časnici prihvaćali nužnost posebnih mjera protiv novog neprijatelja pa su spremno prenosili predrasude svojeg vrhovnog zapovjednika vojnicima kojima su zapovijedali.

Tipičan je primjer studija koju je general Hoepner izradio za *Panzergruppe* 4 početkom svibnja 1941.; studija je na početku naglašavala rat protiv Rusije kao bitan dio "borbe za opstanak njemačkog *Volka* protiv judeo-boljševizma". Kampanju treba voditi kaže se u nastavku, "nečuvenom strogošću". Vojnici se moraju oboružati "željeznom, nemilosrdnom voljom" i ne smiju pokazivati "nikakvu milost prema predstavnicima današnjeg rusko-boljševičkog sustava".[87] Načelnik glavnog stožera Franz Halder, jedan od onih koji su planirali udar protiv Hitlera 1938., sam je dodao "Židove i komuniste" na popis ciljnih kategorija tijekom napada na Jugoslaviju u travnju 1941.; nekoliko tjedana poslije, sudjelovao je u sastavljanju zapovijedi za operaciju Barbarossa, zahtijevajući "željeznu strogost" prema civilnom stanovništvu koje su "zaveli predstavnici judeo-boljševičke ideologije".[88] Na sastanku u lipnju general Eugen Müller objavio je vojnim sucima Hitlerovu namjeru prema kojoj će "pravni obziri morati ustupiti mjesto ratnim potrebama". Von Brauchitscha je brinula jedino opasnost od "izopačavanja vojnika" uslijed neograničene dozvole za ubijanje, pa je zahtijevao da se u

pravila unese odredba prema kojoj se odmazda i ubojstvo mogu izvršiti samo na zapovijed časnika.[89]

Vojnike su unaprijed upozoravali kako mogu očekivati neprijateljsko ponašanje koje opravdava odmazdu i sustavno nasilje. Prema sovjetskim vojnicima, pa i zarobljenicima, trebalo je postupati vrlo oprezno. Kako su upozoravale službene vojne smjernice, "azijski vojnici Crvene armije posebno su nepristupačni, nepredvidivi, podmukli i bešćutni".[90] U jednom letku pod naslovom "Poznaješ li neprijatelja?", isticalo se kako se od Rusa ne može očekivati "dolično i viteško vojničko ponašanje". Mnogi viši časnici sjećali su se rata na istoku od 1914. do 1918. i Rusa koji su se pretvarali da su mrtvi ili su se i dalje borili premda su bili ranjeni, ili se odijevali u neprijateljske uniforme i ubijali njemačke vojnike. Rusi muče i ubijaju zarobljenike, tvrdilo se, pa se svaki njemački vojnik čašću morao obvezati "da mu ni jedan drug neće pasti u neprijateljske ruke!" Uz ostale opasnosti, trebalo je paziti na padobrance u civilnoj odjeći, otrovanu hranu i vodu i kemijsko oružje koje će - kako se također tvrdilo - sovjetska strana prva upotrijebiti. Poslije, tijekom rata, njemačkim novacima na fronti redovito su govorili kako moraju pretpostaviti da će ih vojnici koji se predaju napasti čim im se pruži prilika i kako "mrtvi" vojnici često znaju "oživjeti" i pucati njemačkim vojnicima u leđa.[91] Kada su Njemački vojnici ušli u Sovjetski Savez 1941., bili su već pripremljeni na najgore. Albert Neuhaus, trgovački putnik iz Münstera kojega su pozvali u vojsku radi invazije, pisao je ženi, tjedan dana nakon početka rata, kako Rusi nisu znali što ih je snašlo: "A to ta rulja svakako i zaslužuje."[92] Mladi mitraljezac Günther Koschorrek opisuje u svojem tajnom

dnevniku prve dojmove "o prljavoj, smeđoj uništenoj masi" - sovjetskim vojnicima koje je pokosio svojom strojnicom.[93]

Sovjetska reakcija na njemačku invaziju bila je poziv cijelom sovjetskom društvu na oružje. Predratni ideal vojnika građanina, još iz doba građanskog rata, bio je duboko usađen u sovjetsku narodnu kulturu. Svaki je građanin trebao postati borac ako je to trenutak nalagao; odbiti napadača, i po mogućnosti ga ubiti, nije bio čin samoubilačkog očaja već časna građanska dužnost. U svojem prvom ratnom govoru, emitiranom na sveopće olakšanje 3. srpnja 1941., Staljin je objavio kako će uz sovjetske oružane snage "svi sovjetski građani morati braniti svaki pedalj sovjetske zemlje i boriti se do zadnje kapi krvi za naše gradove i naša sela". Taj rat, dodao je, nije obični rat već "veliki rat cjelokupnog sovjetskog naroda", pa je pozvao partizanske snage da progone i uništavaju neprijatelja, a radne ljude da brane ugrožene gradove.[94] U studenom se Staljin obratio moskovskom sovjetu, pa je okupljenim članovima rekao kako narod "mora uništiti Nijemce do posljednjeg čovjeka" zbog neograničenog nasilja njemačkih snaga.[95] Isti se nemilosrdni stav odnosio na sve one koji su ugrožavali sovjetsku pozadinu i vojnike koji su se predavali umjesto da se bore do posljednjeg daha i posljednjeg metka. Zapovijed br. 270, izdana u kolovozu 1941., osuđivala je sve zarobljene sovjetske vojnike kao "izdajnike domovine" i predviđala kazne za njihove obitelji. Kada je Staljinov sin Jakov zarobljen u srpnju, njegova žena provela je dvije godine u logoru.[96]

Poziv cijelom društvu na oružje izložio je tisuće pripadnika neregularnih snaga divljačkoj odmazdi njemačke

vojske. Milicijske postrojbe, skupljene na brzinu u Moskvi i Lenjingradu, slali su na prvu liniju obrane, na kojoj su pretrpjele strahovite gubitke. Oko 130.000 poslano ih je na lenjingradsku frontu dok se 500.000 Lenjingrađana pripremalo za obranu, a 14.000 partizana uvježbavalo za akcije iza neprijateljskih linija.[97] U prvim mjesecima njemačke invazije narod je pozitivno reagirao na Staljinov poziv na oružje i na žrtvovanje, a to su bile i središnje poruke sve veće militarizacije sovjetskog društva prije 1941. Tijekom 1942. naglasak u ratnoj propagandi prebačen je s herojskog žrtvovanja na krvavu odmazdu kada su se vijesti o njemačkim zvjerstvima počele širiti u sovjetskom stanovništvu. U ljetnim mjesecima pokrenuta je organizirana kampanja mržnje kako bi se stanovništvo potaknulo na nove napore. Pjesnik Ilja Grigorjevič Erenburg, koji se 1940. vratio iz Pariza u Moskvu, neumorno je smišljao propagandne poruke pune mržnje: "Ubijmo! Ako nisi danas ubio Nijemca, potratio si dan!" Neprijatelj je sveden na životinjske predodžbe, među kojima su bili omiljeni gmaz/zmija i pas. U članku "Partizan", objavljenom u *Pravdi* u srpnju 1942., Nijemci se opisuju kao "krvnici, krvopije, ljudožderi, ubojice, pljačkaši, psi". U jednoj pjesmi, objavljenoj potkraj kolovoza, Nijemac postaje "fašistička zmija": "Moramo joj izbiti zube/Iščupati utrobu/Slomiti kičmu"[98]

Silovanje sovjetskih žena bilo je stalna tema, a običnim sovjetskim vojnicima govorili su o njemačkim zvjerstvima, pa su to oni prenosili jedan drugome. Njemačke vojnike predstavljali su sovjetskoj javnosti kao izopačene zvijeri koje treba nemilosrdno pobiti; bila je to prava zrcalna slika negativnog stereotipa crvenoarmejca u njemačkoj vojnoj

promidžbi. Time je na objema stranama potaknuta eskalacija nasilja: njemačkim vojnicima bila je dopuštena krajnja brutalnost u postupku protiv civila i oprezno omalovažavanje vojnika; od sovjetskog se naroda očekivala obrana svim mogućim sredstvima, a od sovjetskih vojnika surova osveta kao odgovor na odmazdu napadača. Na taj su se način ostvarile predodžbe i jedne i druge strane.

Usprkos tome, ni svi njemački niti svi sovjetski vojnici nisu činili zvjerstva zato što im je to bilo dopušteno ili zato što su na to bili poticani. Na samoj bojišnici sudar dviju snaga izazivao je izuzetno nasilje. Sovjetske su snage pretrpjele izvanredne gubitke, ali su se borile s odlučnošću koja je iznenadila Nijemce. Junaštvo pojedinih sovjetskih vojnika bila je samoubilačko, ali je stvaralo mnogo veće gubitke na njemačkoj strani. Sveprisutna svijest o nasilnoj smrti poticala je i strah i fatalizam. Vojnici na objema stranama bili su suočeni s nasiljem vlastite strane ako su dezertirali ili bježali. Njemačke oružane snage sudile su 35.000 slučajeva navodnog dezertiranja, osudile 22.000 na smrt i pogubile otprilike 15.000 do 20.000 vlastitih vojnika; Nijemci su, poput Crvene armije, premještali zabušante i kriminalce u kaznene bataljune. Vojnici su neprekidno, mjesecima, sudjelovali u borbama, sa sve manjim izgledom za dopust. Smrt je stalno vrebala. Giorgio Geddes, talijanski časnik za vezu, pratio je malu skupinu njemačkih vojnika koji su izgubili vezu sa svojom postrojbom u okolini Staljingrada. Kada su ih dva njemačka vojna policajca zaustavila i zatražila dokumente, jedan ih je vojnik ustrijelio strojnicom. Kada se okrenuo "kao da se ništa nije dogodilo", drugi je vojnik izvadio pištolj i ubio ga. Skupina

je krenula dalje seoskim putem, ostavivši poginule za sobom.[99]

Ni jedna ni druga strana nije poštovala ratne zakone. Sovjetski su vojnici vješto pribjegavali lukavštinama koje su ih izlagale surovoj odmazdi. Vješto su se skrivali i ubacivali protivniku iza leđa, ležali nepomični u streljačkim zaklonima ili živicama, pa odjednom napadali njemačko pješaštvo s leđa. Sovjetski vojnici bili su vičniji borbi prsa o prsa; znali su se prikradati stražarima i izvidnicama i zaklati ih, te izbezumiti Nijemce pritajenim akcijama. I sovjetski snajperi bili su smrtonosni. U borbi bi ponekad legli među poginule, nepomični, sve dok ne bi došao trenutak za ponovnu upotrebu oružja. Stoga su njemački vojnici ubijali svakoga, pa i ranjenike. U svojem prvom sukobu nedaleko Staljingrada, Koschorrek je užasnuto promatrao kako njegov narednik šmajserom puca u glave naizgled mrtvih vojnika. I drugi su to činili, udarajući tijela i pucajući u ona koja bi se pomaknula. No nekoliko mjeseci poslije ravnodušno je promatrao kako njegovi drugovi ubijaju ranjenoga sovjetskog časnika kada je on pokušao izvući pištolj i pucati u vojnike koji su mu previjali ranu.[100] Njemačkim su vojnicima govorili da Crvena armija ne zarobljava, a isto i sovjetskim vojnicima za njemačke snage. Zvjerstva su prerasla u rutinu. Jevgenij Besonov, sovjetski časnik-tenkist, zabilježio je u svojim memoarima njemački napad na improviziranu bolnicu u kojem su pobijeni svi ranjenici; na povlačenju 1944., Koschorrek je naišao na osakaćena tijela njemačkih vojnika, zdrobljenih glava i rasporenih trbuha.[101] Obje su strane zarobljavale protivničke vojnike, ali su snage u pokretu ili obuzete mržnjom pobile tisuće zarobljenika. Zvjersko ponašanje

potaknulo je ukleti krug straha i odmazde iz kojega nije bilo izlaza.

I jedna i druga strana zarobile su milijune vojnika, ali postupak prema zarobljenicima jasno pokazuje njihov različit pristup ratu. Do ljeta 1944. njemačke su snage zarobile ukupno 5,2 milijuna sovjetskih vojnika, od kojih je, prema službenim izvještajima, umrlo ili ubijeno 2,2 milijuna. Prema procjenama, tijekom rata pomrlo je 2,540.000 do 3,300.000 sovjetskih ratnih zarobljenika.[102] Prema sovjetskim podatcima, od 2,880.000 njemačkih zarobljenika pomrlo je 356.000, tj. 14,9%.[103] Najveći broj sovjetskih zarobljenika umro je u zimu 1941./1942., kada je njemačka vojska zarobila mnogo više vojnika negoli je očekivala. Zarobljenike su trpali u improvizirane logore ograđene bodljikavom žicom i okružene mitraljeskim gnijezdima, često bez ikakva zaklona i s nedovoljno hrane. Hitler je isprva odlučno odbijao njihovo dovođenje u Europu na prisilni rad jer ih je smatrao biološkom i političkom opasnošću. Kada je potkraj lipnja 1941. sovjetska strana, koja nije potpisala Ženevsku konvenciju o ratnim zarobljenicima iz 1929., pokušala uključiti Međunarodni crveni križ u utvrđivanje postupka prema zarobljenicima na jednoj i drugoj strani, Njemačka je to odbila. U početnim stadijima rata Hitlerov stav prema pokorenim slavenskim narodima bio je otvoreno genocidan. Prema općem planu za istok, milijuni Slavena trebali su pomrijeti tijekom gradnje novoga carstva. Hitler je zapovjedio vojnicima koji su opsjedali Lenjingrad da se uopće ne obaziru na sudbinu tri milijuna građana, a svojoj je sviti izjavio kako će Moskvu s njezinim stanovnicima zbrisati s lica zemlje. Dok su sovjetski zarobljenici umirali

od gladi, bolest i glad kosile su i tisuće stanovnika gradova pod njemačkom okupacijom.[104]

Međutim, nisu svi sovjetski zarobljenici pomrli zbog nebrige. Otprilike 600.000 pobile su njemačke snage i pripadnici službe sigurnosti zbog rasne pripadnosti ili zato što su komunisti. Neke su ubijali zbog kršenja propisa ili pokušaja bijega iz smrtonosnih logora. U siječnju 1942. zapovjednik jednog logora u Smolensku zabilježio je u svojem dnevniku smaknuće, "pred očima ostalih", dvojice izgladnjelih zarobljenika optuženih da su jeli svoje mrtve drugove.[105]

U Njemačku je odlazio mali broj sovjetskih zarobljenika sve dok Hitler 31. listopada 1941. nije pristao, pod pritiskom sveopće nestašice radne snage, na iskorištavanje sovjetskih ratnih zarobljenika u *Reichu,* ali uz uvjet da budu izolirani od domaćeg stanovništva. Međutim, do ožujka sljedeće godine upućeno ih je samo 166.800. Masovni transporti krenuli su tek u travnju 1942., ali su do tada već pomrle dvije trećine zarobljenika.[106] Ostali su bili preslabi za rad. "Od milijuna zarobljenika", zapisao je isti zapovjednik logora, "samo je nekoliko tisuća sposobno za rad... Nevjerojatno mnogo umrlo je od tifusa, a ostali su veoma slabi i nemoćni."[107] Tijekom 1942. nove su zarobljenike slali u Njemačku, pa ih je do jeseni zaposleno gotovo pola milijuna, a do 1944. 631.000. Hranili su ih namjerno loše i strogo kažnjavali za svaki prekršaj. Tisuće su završile u koncentracijskim logorima. Prema izvještaju SD-a iz kolovoza 1942., antisovjetska promidžba potaknula je u njemačkom stanovništvu strah od "životinjskih" ruskih zvijeri. "Mnogi pripadnici *Volka",* navodi izvještaj, "smatraju da ih treba radikalno istrijebiti."[108]

Na postupak prema njemačkim zarobljenicima u Sovjetskom Savezu utjecala je velika nestašica radne snage u sovjetskom ratnom gospodarstvu. Kao i njemačke oružane snage, Crvena armija se samo ograničeno pobrinula za zarobljenike. U jesen 1941. postojala su samo tri logora koji su mogli primiti 8.000 zarobljenika; do 1943. broj se povećao na 31 logor s kapacitetom 200.000 zarobljenika. Većina zarobljenika razmještena je u radne logore u poljoprivredi, građevinarstvu i teškoj industriji u skladu s odredbama o iskorištavanju zarobljenika za rad od 1. srpnja 1941. Zarobljenike su dijelili na iste četiri kategorije kao i radnu snagu iz Gulaga, od potpuno zdravih do invalida. Smrtnost je isprva bila visoka zbog nedostatka hrane, hladnoće i bolesti. Tijekom prve zime, 1941./1942., smrtnost je iznosila 15%, ali se u zimu 1942./1943. povećala na 52%; većina od 119.000 zarobljenika umrla je od posljedica teške distrofije. Nakon 1943. vlasti su uložile velike napore u povećanje produktivnosti zarobljenika i poboljšanje opskrbe, pa je do kraja rata smrtnost pala na samo 4%.[109] Zarobljenici su bili izolirani od stanovništva. Živjeli su u šatorima i primitivnim barakama, u logorima kojima su upravljali njemački časnici. Muškarci su radili deset do dvanaest sati na dan i dobivali su istu hranu kao i logoraši Gulaga, kruh i juhu. Oni koji su bili dovoljno jaki za prebacivanje norme dobivali su više kruha. Poticali su ih na uzajamno natjecanje kako bi postali stahanovski zarobljenici. Zarobljenici su bili podvrgnuti istim sigurnosnim provjerama kao i ostali zatvorenici. Sabotaža se tretirala kao "fašistički otpor" i strogo kažnjavala; istodobno se provodio i program preodgoja, pa se petina zarobljenika učlanila u pokret "Slobodna Njemačka". Neki

su pohađali tromjesečni tečaj "antifašističke propagande" u organizaciji NKVD-a pa su 1945 upućeni u sovjetsku zonu u Njemačkoj kao agitatori. Naposljetku je u Njemačku vraćeno više od 2 milijuna zarobljenika - 1,400.000 do 1948., a posljednji tek 1956.[110]

Jedino ratno područje na kojemu nije bilo zarobljavanja i na kojemu nije bilo milosti bio je sukob između snaga Osovine i neregularnih snaga koje su se borile protiv njih u njemačkoj pozadini. Njemačka je vojska očekivala i tu vrstu rata, premda se slabo pripremila za njega. Stroge mjere predviđene prije invazije odmah su stupile na snagu. Dva tjedna poslije početka napada, kaplar Werner Bergholtz bio je svjedokom strijeljanja 100 talaca poslije pogibije dvaju stražara: "Svi su morali biti Židovi", zapisao je u svojem dnevniku.[111] Zapovijedi o protugerilskoj borbi primjenjivale su se nemilosrdno. Iz Hitlerova stožera stalno su stizale nove direktive za još barbarskije postupke oružanih snaga i službe sigurnosti. Zakonom od 23. srpnja tim je snagama dopušteno "terorističko djelovanje" koje će u sovjetskom narodu ugušiti "svaki pokušaj neposluha".[112] Wilhelm Keitel, načelnik stožera u Hitlerovu Vrhovnom zapovjedništvu, izdao je 16. rujna zapovijed o taocima kojom je vojsci dopušteno da pogubi 50 do 100 sovjetskih građana za svakog ubijenog Nijemca. Ljudski život, tvrdio je Keitel, ne znači mnogo u Sovjetskom Savezu.[113] Diljem okupiranog područja, pa i u onim dijelovima koje je neposredno prije rata okupirao Sovjetski Savez, snage Osovine napadali su partizani, mali "džepovi" izoliranih i opkoljenih sovjetskih vojnika ili komesara, komsomolci i druge neregularne postrojbe. Ta partizanska aktivnost bila je slabo organizirana, a njemačka policija i vojska proganjala

je i ubijala na tisuće pripadnika tog pokreta. Njihova tijela, s rukom ispisanim komadima kartona oko vrata, visjela su danima kao upozorenje ostalima. U srpnju 1942. Himmler je postao nadležan za protugerilske operacije; on je odmah zabranio upotrebu riječi "partizan" i zamijenio je riječju "bandit". Prema novim smjernicama za protugerilski rat objavljenima 16. prosinca 1942., rat protiv neregularnih snaga trebalo je voditi bez obzira na zakonske propise ili moralne obzire, "bez ograničenja, pa i protiv žena i djece".[114]

Sovjetske vlasti nisu se pripremile za partizanski rat. Kada je Staljin pozvao na partizanski ustanak protiv agresora u srpnju 1941., znao je da su pripreme za eventualne partizanske operacije obustavljene jer nije imao povjerenja u političku pouzdanost neregularnih snaga. Pripadnici tih snaga dobili su primjerak Lenjinova pamfleta o "partizanskom ratovanju" iz 1906. i ograničenu količinu oružja. Staljin je tek 30. svibnja odobrio osnivanje Središnjeg stožera za partizansko ratovanje na čelu s generalnim sekretarom Komunističke partije za Bjelorusiju Pantelejmonom Kondratjevičem Ponomarenkom. Postrojbe su organizirane vojno i vodili su ih časnici Crvene armije i agenti NKVD-a. Partizani su sebe trebali smatrati i osvetnicima i borcima. U skladu s partizanskom prisegom, trebali su voditi "strahovitu, nemilosrdnu i upornu osvetničku borbu protiv neprijatelja... Krv za krv! Smrt za smrt!"[115] Prema procjenama, do kraja 1942. bilo je približno 300.000 partizana, ali bi bilo nemoguće izračunati točan broj. Tisuće partizana poginule su u velikim njemačkim protupartizanskim akcijama koje je provelo

deset sigurnosnih divizija razmještenih u pozadini njemačke armije.

Neki pripadnici tih postrojba sudjelovali su u partizanskom ratovanju samo povremeno. Mnogi su bili pravi banditi koji su pljačkali domaće stanovništvo i terorizirali cijela područja. Giorgio Geddes bio je prisutan prilikom smaknuća lokalnoga partizanskog vođe u Ukrajini; pod izlikom da surađuje s Nijemcima kao član ukrajinske milicije taj je čovjek ubio više od trideset lokalnih seljana. Njegovo smaknuće privuklo je ushićeno mnoštvo koje ga je smatralo "običnim kriminalcem i ubojicom", ali je prije smaknuća ipak uzviknuo "Živio Staljin!" i čak uspio još uzviknuti "Živjela Rusija!" u lice njemačkom časniku koji je u njega ispalio posljednji metak.[116]

Ova priča najbolje opisuje složene borbene okolnosti partizanskog rata. Na područjima pod okupacijom snaga Osovine uglavnom nisu živjeli Rusi, pa su s Nijemcima kolaborirale tisuće lokalnih stanovnika. Nijemci su neke uključili u protugerilske postrojbe koje su progonile i ubijale zaostale vojnike Crvene armije, dezertere i prave partizane. Prema procjenama, u Ukrajini je otprilike 300.000 nacionalističkih gerilaca ratovalo i protiv njemačkog okupatora i protiv partizana, te protiv Crvene armije kad je ponovno ušla u taj dio Sovjetskog Saveza. Nasilje i zločin vladali su u krajevima daleko od svake vlasti, a i gladno stanovništvo povremeno je pribjegavalo nasilju kako bi preživjelo pod okupacijom. Jedina zajednička nit koja se provlači kroz rat između regularnih i neregularnih snaga jest krajnje teroristički postupak njemačkih vojnih i sigurnosnih snaga prema civilnom stanovništvu. Zbog opasnih uvjeta protugerilskog ratovanja

njemački su vojnici bili prebrzi na oružju i brutalni. Partizanski su napadi bili nepredvidivi i smrtonosni, i partizane je bilo teško razlikovati od ostalih stanovnika. Metode odmazde bile su redom ubojite. U jednom dnevniku navodi se sljedeće: "Petnaest muškaraca, 41 žena, 50 djece - ukupno 106 osoba, simpatizera partizana - riješeno posebnim postupkom *(sonderbehandelt);* svi stanovnici odvedeni i likvidirani."[117] U studenom 1941. partizanska zasjeda izvan sela Velika Obuhivka u Ukrajini potaknula je smjesta odmazdu. Njemačka pješačka postrojba opkolila je selo, spalila sve kuće osim onih koje su joj bile potrebne, i postrijeljala 200-300 muškaraca, žena i djece.[118]

Ratom protiv partizana zapovijedao je SS-ovski general Erich von dem Bach-Zelewski, koji je također upravljao sigurnosnim postrojbama *(Einsatzgruppen)* za likvidaciju sovjetskih Židova i komunista u prvim danima rata. General nije razlikovao jedne od drugih: "Gdje ima partizana, ima i Židova, a gdje ima Židova, ima i partizana."[119] Tisuće osoba uhvaćenih tijekom protupartizanskih operacija čišćenja bili su nevini pripadnici židovskih zajednica, koje su prve izdvajane za odmazdu. No lokalno stanovništvo osjećalo je protupartizansko nasilje i nakon likvidacije većine židovskog stanovništva. U organiziranim operacijama čišćenja pod vodstvom snaga sigurnosti bilo je mnogo civilnih žrtava, premda su Nijemci ubrajali poginule u "bandite". U operaciji "Malarija" u kolovozu 1942., 3.750 vojnika - SS-ovskih pješaka, policajaca, te pripadnika lokalne litavske i ruske milicije - krenulo je protiv jednog partizanskog uporišta. Strijeljano je 1.274 "sumnjivih osoba" i u borbi ubijeno 389 partizana. Mnogi ubijeni, možda i većina, bili su nenaoružani. U jednoj drugoj

operaciji, u studenom 1942., poginulo je 2.975 ljudi, dok je njemačka strana izgubila dvojicu; mjesec dana poslije, omjer je bio 6.172 poginulih prema 7 na njemačkoj strani, a u jednoj velikoj operaciji 1943. godine 12.987 prema 29.[120] U području Armijske grupe Centar ubijeno je prema izvještajima više od 100.000 "bandita". U svim tim sukobima količina pronađenog oružja bila je beznačajna u odnosu na broj ubijenih. Primjerice, u jednoj operaciji 1942. godine ubijeno je 928 "bandita", ali je pronađena samo 201 puška.[121] Većina ubijenih u tom neregularnom ratu na istoku bili su nevini civili, pa su mnogi zbog njemačkog nasilja otišli u partizane. Prema procjenama, na sovjetskoj je strani poginulo 16 do 17 milijuna civila. Oni su bili žrtve različitih oblika nasilja sa svih strana, ali zajednički nazivnik bio je "istijebljivački rat" što ga je Hitler pokrenuo u lipnju 1941., i taj je rat prije svega izazvao val nasilja.

Zločince su na nasilna djela navodili različiti razlozi. Svaki pokušaj jednostavne klasifikacije razloga - primjerice, rezultat indoktrinacije, posljedica vojnog etosa ili muževnosti, odanost grupi ili bezdušnost - propada već zbog golemog broja i silne raznovrsnosti nasilnika te velikog raspona njihova ponašanja i stavova. U mnogim slučajevima ideologija i borbeni moral, *Kampfmoral,* išli su rame uz rame. Karl Kretschmer, SS-ovski časnik na čelu jedne postrojbe za likvidaciju potkraj 1942., pisao je svojoj ženi: "Pogled na mrtve (uključujući žene i djecu) nije veseo. Ali mi vodimo ovaj rat za opstanak našeg naroda." U istom pismu on žali zbog svojih obzira, "glupih misli", kako ih naziva, ali zatim dodaje: "Ako ne možeš izdržati pogled na mrtve ljude, to je slabost; najbolji način za svladavanje tog osjećaja jest ubijati što češće. Tada to prijeđe u naviku".[121]

S druge strane, za neke je nasilje bez razmišljanja postalo način života. Jedan pripadnik *Waffen-SS-a* hvalio se poslije rata u logoru kako je ubijao civile i crvenoarmejske zarobljenike, njih 700 jednom prilikom, jer je za to "dobivao cigarete i *Schnapps*".[122] Argument da je ovakva brutalnost bila posljedica dugog rata na istoku, u kojem su uvjeti uzrokovali takvu degeneraciju, ne poklapa se s dokazima o njemačkom krajnjem nasilju na drugim područjima sukoba, na kojima su počinitelji bili i pripadnici oružanih snaga i agenti službe sigurnosti, ili sa sustavnim i masovnim zvjerstvima prema Židovima i civilima tijekom razdoblja lakih pobjeda snaga Osovine 1941. te u prvim danima rata.[123] Za većinu mladih njemačkih vojnika koji su kasnije otišli u rat na istoku većina zvjerstava već je bila stvar prošlosti i zbila se dvije ili tri godine prije toga. Izopačenost vojnog ponašanja može se bolje shvatiti u kontekstu političkih i rasnih predrasuda režima, klime legalnog dopuštanja zvjerstava koje su vojnici bili i te kako svjesni te neobično surove tradicije njemačkog vojnog pravosuđa koju su prizivali radi opravdanja odmazde, uzimanja talaca i ubojstava vojnika. Sve se to očekivalo od "totalnog rata".

Na sovjetskoj strani lakše je shvatiti nasilje, ne samo zato što su se Crvena armija i tisuće civilnih dobrovoljaca borili za oslobađanje svoje zemlje od agresije i okupacije već i zato što je sam sustav opravdavao i iskorištavao krajnje oblike nasilja u obrani revolucionarne države. Nasilje nad napadačem išlo je rame uz rame s nasiljem sovjetske države nad njezinim vojnicima i stanovništvom. Primjerice, u Moskvi je, prema Zakonu o opsadnom stanju iz listopada 1941., u devet mjeseci zatočeno 83.060 ljudi: 13

je strijeljano na licu mjesta, 887 osuđeno na smrt, a 44.168 strpano u zatvor.[124] Kada su sovjetski vojnici stigli u Njemačku - pošto su prešli razoreni zapadni dio svoje zemlje - uslijedila su masovna ubijanja i silovanja stanovnika koje su, kako su ih učili, mrzili kao životinje. To se nasilje može lakše shvatiti od nasilja kojemu je bilo izloženo stanovništvo na istoku, jer je njemačko nasilje bilo jednostavan ali opak izraz osjećaja pobjede i osvete. Istodobno su se sovjetski vojnici i snage sigurnosti našli usred vlastitog brutalnog partizanskog rata protiv ukrajinskih i baltičkih nacionalista, koji su se ponovno našli pod sovjetskom vlašću. Taj je gerilski rat potaknuo još jedan divljački krug neobuzdanog nasilja. Od veljače 1944. do svibnja 1946. sovjetske su snage ubile 110.000 nacionalista, uhitile još 250.000 i deportirale u logore ukupno 570.826 ljudi; mnogi od njih bili su članovi obitelji i djeca ubijenih ili uhićenih nacionalista.[125] Budući da su mnogi bili sumnjivi zbog kolaboracionizma, naglašavala se njihova izdaja a ne nacionalizam. Zarobljen je mali broj ljudi, koji su povješani s kartonima oko vrata, na kojima su pisale pojedinosti njihova "zločina". Mnogi od gerilaca koji su ih progonili bili su bivši partizani koji su ranije bili žrtve ukrajinske nacionalističke osvete.[126] Nasilje u razorenim graničnim područjima prestalo je tek početkom pedesetih godina 20. stoljeća.

U posljednjim tjednima 1940. godine i njemačke oružane snage i Crvena armija organizirali su ratne igre kako bi ustanovili tko će pobijediti u vojnom sukobu Njemačke i Sovjetskog Saveza. Njemačke igre održane su u Berlinu u studenom, i rezultat je bio brz i potpuni poraz sovjetskih snaga. Ratne igre u Moskvi održane su tjedan

dana poslije rasprava u stožeru potkraj prosinca. Prvu su igru odigrali Žukov i general Dmitri V. Pavlov, načelnik sovjetskih motoriziranih jedinica. Žukov je predstavljao Nijemce. Poslije početnog sovjetskog prodora, Žukov je potpuno potukao Pavlova. Kada je Staljin pitao za rezultat, načelnik glavnog stožera nije se usudio reći istinu, pa je sutradan smijenjen. Pavlova su strijeljali u srpnju zato što nije uspio zaustaviti stvarni njemački napad.[127]

Hitlerova Njemačka nije dobila rat protiv Staljinova Sovjetskog Saveza, a za to velike zasluge ima Žukov. Ima mnogo razloga zbog čega je Njemačka na istoku doživjela poraz. Neki su od njih posljedica razlika u načinu na koji su jedan i drugi sustav vodili rat, neki pak rezultat suprotnih reakcija jednog i drugog diktatora na zahtjeve koje je nametalo zapovijedanje vojnim snagama. Početak valja potražiti na bojištu jer su sovjetske snage, usprkos brojnim teškoćama koje su ometale učinak Crvene armije tijekom prvih osamnaest mjeseci rata, uspjele nadjačati napadača - ali ne, kako se često pretpostavlja, napadajući neprijatelja većim vojnim snagama. Mišljenje da je Sovjetski Savez mogao iz beskrajnih eurazijskih prostora popunjavati svoje armije uništene u prvim godinama sukoba potpuno iskrivljuje razlike između raspoloživih ljudskih kapaciteta dviju strana. Na područjima koje su snage Osovine okupirale do sredine 1942. godine živjelo je otprilike 66 milijuna ljudi, pa je time znatno smanjen broj potencijalnih sovjetskih vojnika i radnika. Nasuprot tome, Njemačka se mogla osloniti ne samo na ljudstvo proširenog *Reicha* nego i na stanovnike okupiranog dijela Europe i Sovjetskog Saveza. Na istoku su Njemačku podupirale Finska, Mađarska, Rumunjska, Slovačka i u ograničenoj mjeri

Italija, pa su time znatno povećani ljudski kapaciteti. Tijekom kritičnih srednjih godina rata, prije negoli su njemačke snage bile primorane da se i u Italiji i Francuskoj bore protiv Velike Britanije i Sjedinjenih Država, omjer stanovništva jedne i druge strane na istoku daje iznenađujuće brojke. Velika Njemačka imala je više od 96 milijuna, a krnja sovjetska država približno 120 milijuna stanovnika. Finska, Rumunjska i Mađarska imale su 1941. otprilike 29 milijuna stanovnika.

Od tog osnovnog stanovništva, i jedna i druga strana imale su 1943. i 1944. otprilike 11 milijuna vojnika u oružanim snagama, ne računajući finske, mađarske, slovačke i rumunjske snage na njemačkoj strani, dobrovoljačke divizije iz ostalih dijelova Europe i nekoliko milijuna bivših sovjetskih građana, od kojih je 300.000 nosilo oružje dok su drugi radili u postrojbama za snabdijevanje i pomoćnim postrojbama njemačke vojske.[128] U prvoj godini rata Sovjetski Savez izgubio je više od 5 milijuna izvježbanih vojnika, uključujući jezgru regularne vojske. Gubitci su i dalje bili izuzetno veliki tijekom rata, ali su se smanjivali sa sve većim uspjesima Crvene armije. Ukupni vojni gubitci iznosili su 11,444.100 vojnika, a od toga je 8,668.400 poginulo. Dodatnih 18 milijuna otpada na gubitke zbog ranjavanja, bolesti, smrzavanja ili živčanog sloma - i to čini nevjerojatnih 84% od ukupnog broja mobiliziranih vojnika.[129] Njemačka je na istoku imala otprilike 3,6 milijuna poginulih ili zarobljenih, najveći dio u posljednje dvije godine rata.[130] Budući da su sovjetske snage imale nepotrebno velike gubitke, u početku zbog loše borbene taktike, a zatim zbog često lakoumnog zanemarivanja gubitaka, podatci o ljudstvu ne kažu ništa o

borbenoj snazi jedne i druge strane. Sovjetske su divizije formirane i reformirane sa sve manjim brojem vojnika, pa se time može objasniti množenje njihova broja tijekom rata. Prosječna veličina divizije od 10.000-12.000 vojnika smanjila se tijekom rata na razinu koja je često bila malo veća od 3.000 vojnika, a ponekad i manje. Prema navodima preživjelih sovjetskih vojnika, postrojbe su se borile i kada su bile svedene na krnji ostatak početnog broja. Crvenoarmejski poručnik Jevgenij Besonov borio se u brigadi koja je sa 500 spala na 50 ljudi, ali je i dalje ostala na fronti. Mnoge sovjetske vojne postrojbe skrpane su od starijih muškaraca (koji su često nevoljko sudjelovali u borbi) ili muškaraca koji nisu bili izvježbani ili koje je bilo teško disciplinirati. Prema Besonovu, i redovni osamnaestogodišnji novaci "bili su fizički slabi, većinom niski i krhki".[131]

Na razliku između borbenih snaga dvaju protivnika utjecalo je naglo povećanje naoružanja na sovjetskoj strani i bolje iskorištenje tog oružja. Tijekom 1942. i 1943. Crvena armija postigla je znatnu prevagu u vojnim kapacitetima i ljudstvu. Kao na zapadnoj fronti u Prvom svjetskom ratu, bila je presudna nadmoć u topništvu. Sovjetske tvornice proizvodile su stotine-tisuća topova, a njemačke desetke tisuća. Sovjetski Savez bio je 1942. i 1943. nadmoćan i u proizvodnji tenkova, a Crvena armija bila je i pokretnija od njemačke vojske, sa stotinama tisuća sovjetskih i američkih kamiona i džipova. Zapisi vojnika i jedne i druge strane pokazuju kako su topništvo i tenkovi omogućavali probijanje neprijateljskih položaja i time potvrđivali neučinkovitost operacija s pješačkim postrojbama bez potpore. Dok su se sovjetske snage sve više modernizirale i

mehanizirale, druga je strana trpjela od sve slabije opskrbe. Velike udaljenosti, loš teren te problemi s popravkom, redovnim održavanjem i gorivom otežavali su njemačku situaciju i proširili već postojeći jaz između vojnih kapaciteta kojima su raspolagale jedna i druga strana, premda je njemačko oružje i dalje bilo kvalitetnije i bolje iskorišteno od sovjetskog.[132] No snage Osovine nisu porazile sovjetske "mase". Porazilo ih je brojnije moderno oružje.

No ni ta prednost ne bi bila dovoljna bez velikih promjena u organizaciji operacija Crvene armije i razmještaja modernog naoružanja. To je bila izvanredna preobrazba, pogotovo s obzirom na činjenicu da se odvijala u okruženju stalnih poraza i izvanrednih mjera. Sovjetski glavni stožer počeo je 1942. izvlačiti pouke iz početnih poraza. Glavna je slabost bila loše održavanje kontrole nad bojištem. Postignuta su značajna poboljšanja u upravljanju velikim operacijama. Centralizacija kontrole bila je imperativ, zajedno s efikasnom koncentracijom operacija. To je podrazumijevalo potpunu reformu u organizaciji postrojba. Formirane su udarne, teško naoružane i motorizirane tenkovske armije po uzoru na njemačke oklopne armije *(Panzerarmeen)*. To su bile mobilne, samostalne postrojbe s vlastitim pješaštvom, topništvom, protutenkovskim topovima i oklopnim vozilima. One su bile čelo klina u svakom napadu, a slijedile su ih slabije naoružane pješačke divizije čiji su zadaće bile čišćenje i zaposjedanje terena.[133] Zrakoplovne snage raspodijeljene su 1941. na cijelu frontu i dodijeljene pojedinim armijama, pa nisu bile koordinirane. Pod vodstvom mladog zrakoplovnog časnika Aleksandra Aleksandroviča

Novikova koji se istaknuo u obrani Lenjingrada, sovjetsko ratno zrakoplovstvo je centralizirano, snage koncentrirane za primjenu na kritičnim mjestima tijekom bitke, a operacije su se u cijelosti pratile iz kontrolnih centara smještenih iza linije fronte.[134] Ključna komponenta u reformi bile su radiokomunikacije koje su prije 1942. bile primitivne, a u nekim slučajevima nisu ni postojale. Ni tenkovi ni zrakoplovi nisu bili opremljeni radiouređajima, pa nisu mogli održavati vezu sa zapovjednicima na bojištu. U okviru zajma *Lend-Lease* Sovjetskom Savezu isporučeno je 35.089 radiostanica, 380.000 poljskih telefona, 5.800 radioprijemnika i 1,600.000 km telefonske žice.[135] Ti su uređaji unijeli preokret u sovjetski borbeni učinak. Kretanje tenkovskih armija i zrakoplovnih eskadrila moglo se pratiti dvosmjernim radiovezama. Velika se pažnja obraćala na sigurnost u komunikacijama, za razliku od prakse 1941. kada su se često slale nešifrirane poruke pa ih je njemačka obavještajna služba mogla hvatati. Sovjetska je strana razvila i sofisticirane radijske protumjere, pa je blokirala i ometala njemački radiopromet ili emitirala zbunjujuće poruke.[136]

Znatno se poboljšao i taktički učinak sovjetskih snaga, iako su hitno uvježbavanje i loša kvaliteta časnika ponekad poništavali te prednosti u borbi. U borbi na prilazima Staljingradu Günther Koschorrek zamijetio je pred sobom veliki "džep" sovjetskih pješaka koji su zapeli u jednoj udolini. Njihov ih je zapovjednik prodornim zvucima zviždaljke potjerao kroz strojničku vatru sve dok ih naposljetku nije spržio njemački plamenobacački tenk.[137] No sovjetsko pješaštvo nije više napadalo u velikim valovima i stradavalo od vatre ukopanih njemačkih

strojnica, nego je napredovalo pod zaštitom tenkova, topništva i raketne vatre. Sovjetski su vojnici dobro uvježbali prikrivanje i varke, znali su se šuljati i strogo paziti na tišinu. Bitki koja je dovela do opkoljavanja Staljingrada u studenom 1942., Operaciji "Uran", prethodila je masovna koncentracija snaga Crvene armije koja je gotovo potpuno promakla pažnji njemačke obavještajne službe. U jednoj od najvećih bitaka u istočnom ratu, Operaciji "Bagration" pokrenutoj u lipnju 1944. protiv njemačke Armijske grupe Centar, Crvena armija okupila je 5.000 zrakoplova, 5.200 tenkova i 1,4 milijuna vojnika, dovukla na prvu liniju 300.000 tona goriva i milijun tona drugog materijala, a ipak je potpuno iznenadila njemačke snage. Šef njemačke vojne obavještajne službe na istoku, pukovnik Reinhard Gehlen, izvijestio je Armijsku grupu Centar kako može "očekivati mirno ljeto".[138] Poboljšale su se i sovjetske obavještajne službe na bojištu. Agresivnim izviđanjem, infiltracijom i špijuniranjem te presretanjem radijskih poruka i njihovim dešifriranjem sovjetske su snage već 1943. mnogo bolje poznavale neprijatelja s kojim su bile suočene. Razlika u borbenom učinku bila je upadljiva 1941., ali su sovjetske snage svojim trudom smanjile tu razliku na prihvatljivu razinu dvije godine poslije.

Ta mnogobrojna temeljna poboljšanja borbenog učinka sovjetskih snaga došla su potpuno do izražaja u bitkama u kojima je od studenog 1942. do siječnja 1943. oslobođen Staljingrad, a njemačka Šesta armija na čelu s generalom Friedrichom von Paulusom prisiljena na kapitulaciju. Prekretnica je uslijedila šest mjeseci poslije, kada su njemačke oružane snage pokrenule Operaciju "Citadela" radi osvajanja velike kurske izbočine, razbijanja sovjetske

fronte i stvaranja mogućnosti za ponovni napad na Moskvu. Duboki obrambeni pojas uspostavljen na Žukovljev zahtjev izdržao je njemački napad, i Crvena armija prvi put nije uzmaknula pred njemačkim ljetnim napadom. U protuofenzivi koja je zatim uslijedila njemačke su snage potisnute na polazne položaje i tada je započelo dugo njemačko povlačenje. To povlačenje nije nalikovalo na bezglavi uzmak sovjetskih armija u ljeto 1941. godine. Njemačke oružane snage bile su i dalje opasan neprijatelj, borbenog učinka koji se stalno mijenjao i popravljao s novim oružjem, primjerice, novim "lovcem tenkova", samohodnim protutenkovskim topom *Ferdinand* od 75 tona, kojemu nisu bili dorasli standardni sovjetski tenkovi T-34. Do poraza njemačkih snaga protekle su još dvije godine skupog ratovanja tijekom kojih je ubijeno ili zarobljeno još 4,520.000 sovjetskih vojnika. Stalno bombardiranje Njemačke smanjilo je mogućnost masovnije proizvodnje oružja, oduzelo njemačkoj istočnoj fronti zrakoplove i otvorilo u lipnju 1944. put drugoj fronti na zapadu. No kritične su bile 1942. i 1943. godina, kada je Crvena armija uspjela zadržati njemačke snage dovoljno dugo, pa je reformirala praksu, organizaciju, uvježbavanje i opremanje vojnih snaga i time ostvarila operativni uspjeh.

Promjena ratne sreće odražava način na koji su dvojica diktatora pristupali svojim odgovornostima kao vrhovni zapovjednici. Obojica su ozbiljno shvaćala svoju ulogu. Ni jedan ni drugi nisu se ni dana odvajali od praćenja ratnih operacija tijekom četverogodišnjeg sukoba Hitler se tijekom rata odrekao gledanja svog večernjeg filma. I jedan i drugi diktator sastajali su se najmanje dvaput na dan s predstavnicima operativnog stožera ili zapovjedništva radi

informacija o razvoju događaja i potvrde ili promjene vojnih direktiva. U Staljinovu stožeru u Kremlju objedinjeni su Državni komitet za obranu i Vrhovno zapovjedništvo *(Stavka),* pa je time uspostavljena tijesna veza između pozadine i fronte. Staljin je redovito slao visoko rangirane izaslanike radi praćenja događaja na svim sektorima, i oni su podnosili izvještaje neposredno njemu. Ponekad je i telefonski razgovarao s generalima ili dužnosnicima te izdavao zapovijedi ili požurivao njihovo izvršenje.[139] Hitler je uglavnom sve vodio iz svojeg stožera, premda se i on redovito sastajao s civilnim dužnosnicima ili ministrima radi razmatranja gospodarskih ili stručnih pitanja.[140] Poslije Hitlerovih odluka nije bilo toliko neposrednog nadzora na fronti ili u pozadini, niti su posebni izaslanici ili povjerenici sustavno odlazili iz vrhovnog stožera kako bi provjeravali izvršenje zapovijedi ili rješenje problema. Njemački je ustroj bio centraliziran, ali ne i centralno kontroliran, po čemu se značajno razlikovao od sustava uspostavljenog pod Staljinom, koji je dopuštao veću improvizaciju, omogućavao bolju dvostranu vezu i smanjivao birokratizaciju aktivnosti.

Ima i drugih važnih razlika između jednog i drugog diktatora. Tijekom rata Staljin je shvatio svoja strateška ograničenja, pa se sve više oslanjao na savjet profesionalnih vojnika. Prekretnica je uslijedila potkraj ljeta 1942., kada su njemačke snage, koje su 28. lipnja krenule prema Staljingradu i kavkaskim naftnim poljima u Operaciji "Blau", ponovno zaprijetile općim prodorom. Staljin je 27. kolovoza pozvao Žukova na sastanak s Državnim komitetom za obranu u Kremlju. Rekao mu je da mora spasiti Staljingrad i objavio da je imenovan na položaj

zamjenika vrhovnog zapovjednika podređenog samom Staljinu. Plan za zaustavljanje njemačkih snaga i spašavanje južne fronte izradili su Žukov i vrhovni stožer; i plan koji je doveo do poraza njemačkih snaga kod Kurska bio je djelo vojnog rukovodstva. U jednom i drugom slučaju Staljina je trebalo uvjeravati i nagovarati dodvoravanjem, ali je Žukov naučio da se čvrstim nastupom, jasnim argumentima i majstorskim prikazom detalja mogu odagnati Staljinove sumnje. Staljin je prihvatio novu ravnotežu snaga jer nije imao mnogo izbora, pa je usredotočio svoje napore na mobilizaciju gospodarstva i radne snage, područja na kojima je imao mnogo više iskustva. Pobjede poslije Staljingrada odražavale su novu podjelu odgovornosti između oružanih snaga i diktatora koja je smanjila, premda nije potpuno eliminirala, štetne posljedice Staljinova naivnog poimanja operativnog planiranja.[141]

S druge strane, Hitler je sve više vjerovao u vlastite strateške sposobnosti. Kao ni Staljin, Hitler nije bio neznalica u vojnom pogledu. Kada su ga na saslušanju upitali kako ocjenjuje Hitlera kao vojnog zapovjednika, načelnik njegova operativnog odjela general-pukovnik Alfred Jodl odgovorio je: "Da nije bilo mnogih važnih odluka koje je donio *Führer,* bili bismo prije izgubili rat." Po Jodlovu mišljenju, Hitler je bio "veliki vojskovođa", ali se zbog početnih uspjeha, često postignutih usprkos otporu njemačkog glavnog stožera, sve više zanosio zabludom kako se razumije u ratovanje više od vojnih stručnjaka.[142] Hitler je visoke stožerne časnike počeo smatrati nepotrebno konzervativnima i opreznima, pa i nelojalnima ili kukavicama. "Zamijetio sam", izjavio je zapazivši potištenost visokih časnika zbog neuspjeha pod Moskvom,

"kad god svi izgube živce, ja jedini ostajem miran."[143] Hitlerova odluka o preuzimanju neposrednog zapovjedništva nad oružanim snagama u prosincu 1941. prvi je od mnogo primjera smjenjivanja ili premještanja visokih časnika na nove dužnosti zato što nisu prihvaćali ili shvaćali želje svojeg zapovjednika. Hitler je u kolovozu 1942. zatražio da se sve njegove odluke u stožeru zabilježe stenografski, kako ne bi bilo nikakve dvojbe o tome što je i kada zapovijedio.[144] Nije se nikada ni razmišljalo o tome da bi Hitler mogao imenovati zamjenika vrhovnog zapovjednika. U listopadu 1941. rekao je Himmleru: "Ako se posvećujem vojnim pitanjima, činim to stoga što znam da u ovom trenutku nitko to ne može činiti uspješnije od mene."[145] Tijekom rata Hitler je sve više preuzimao vlast od oružanih snaga, pa je inzistirao, prema Jodlovu svjedočenju, na "donošenju svih važnijih odluka". Bilo je to golemo opterećenje za jednog jedinog čovjeka. Kako se približavao kraj rata, Hitler je sve sumnjičavije delegirao odgovornost pa je naređivao razmještaj i najmanjih postrojba. Njegova najveća mana, zaključio je Jodl, bilo je slabo shvaćanje operativne stvarnosti. To je vrijedilo i za Staljina. Hitler nije htio prihvatiti vlastita ograničenja, možda zato što je smatrao svoj poziv njemačkog vrhovnog zapovjednika središnjim ciljem diktature utemeljene na idealu nasilne afirmacije rase, dok je za Staljina vrhovno zapovjedništvo bilo prije svega politička nužda.

Promjena odnosa između diktatora i oružanih snaga odrazila se i u ulozi partije/stranke u vojnim poslovima. U Sovjetskom Savezu partiju su predstavljali politički komesari pridodani svakoj vojnoj postrojbi; komesari su bili odgovorni za političko obrazovanje i zapovijedali su

postrojbama zajedno s vojnim časnicima. Uloga komesara ojačala je poslije čistki 1937. godine i ponovno je nametnuta poslije katastrofalnih poraza 1941., koji su dijelom pripisani nedovoljnoj komunističkoj preobrazbi vojske. Tijekom 1942. utjecaj partije počeo je slabiti, i vojska je preuzela veću odgovornost. U lipnju je Lav Zaharovič Mehlis smijenjen s položaja načelnika Političke uprave, a 9. listopada ukinuti su komesari u manjim postrojbama, a u većim postrojbama izgubili su pravo na supotpisivanje zapovijedi; u prosincu su komesare degradirali na položaj pomoćnika zapovjednika postrojbe u koju su bili postavljeni. Godine 1943. 122.000 bivših komesara premješteno je na frontu, na kojoj su kao niži časnici prisiljeni na stvarnu vojničku službu.[146] Riječ "drug" sve se manje upotrebljavala i zamijenjena je časničkim činom. Časnici su smjeli nositi gajtane i epolete, i vraćena su odlikovanja iz predrevolucionarnih dana. Zasluge na bojnom polju nagrađivale su se članstvom u partiji, premda to nije podrazumijevalo izuzeće od borbe. Milijuni crvenoarmejaca postali su članovi partije, a u ratu je poginulo više od 3,5 milijuna komunista.[147] Partijsko obrazovanje u oružanim snagama nije nestalo, ali se diljem Sovjetskog Saveza naglasak s političkog formalizma prebacio na vojno obrazovanje i domoljublje.

U njemačkim oružanim snagama Nacionalsocijalistička stranka imala je manju ulogu u prvim stadijima rata, premda su mnogi vojnici bili članovi stranke ili uvjereni pristaše nacionalsocijalističkog pokreta. Odjel za promidžbu u oružanim snagama, osnovan u travnju 1939., organizirao je promidžbene satnije za poticanje borbenog duha vojnika i izdavanje novina za vojnike na fronti. U svibnju 1940.

zapovjednik njemačke vojske general von Brauchitsch objavio je dekret o "Jedinstvu u nacionalsocijalizmu" radi poticanja tješnjeg poistovjećivanja vojske sa strankom, a u listopadu 1940. objavljene su nove smjernice za vojničko obrazovanje pod četiri glavna naslova; "Njemački *Volk",* "Njemački *Reich",* "Njemački životni prostor" i "Nacionalsocijalizam kao temelj".[148] Oružane su se snage opirale daljnjem upletanju, ali kada je borbeni duh počeo slabiti tijekom dugog povlačenja poslije Kurska, stranka je reagirala programom podizanja nacionalsocijalističke svijesti oružanih snaga i obavještavanja vojnika o političkoj važnosti njihove borbe. U listopadu 1943. Hitler je naredio časnicima da se ugledaju na političke komesare, a 22. prosinca osnovao je pri vrhovnom stožeru Stožer za nacionalsocijalističko vodstvo na čelu s generalom Hermannom Reineckeom. U suradnji s kancelarijom Nacionalsocijalističke stranke Reinecke je postavio političke časnike u sve veće vojne postrojbe. Do prosinca je imenovano 1.047 pravih komesara i 47.000 drugih časnika odgovornih i za političko obrazovanje i za redovne vojne dužnosti.[149] Ti su časnici imali isti status kao ostali časnici na fronti i odlazili su na tečajeve političke izobrazbe. Hitler je htio izbjeći ono što je smatrao pogreškama u Prvom svjetskom ratu. "Tada je sve to bilo besmisleno", rekao je Reineckeu prigodom osnivanja novog političkog stožera, "nije bilo borbenog duha." Pobjedu na istoku, podsjetio je slušateljstvo, ostvarit će samo "apsolutno ujedinjeno ideološko tijelo".[150]

Pojačana stranačka indoktrinacija možda je poboljšala borbeni duh, premda iskazi vojnika s fronte navode na zaključak kako su se mnogi vojnici nastavili boriti zbog

straha od sovjetske invazije na domovinu i straha za vlastiti opstanak. Dok se njegova postrojba kroz Poljsku povlačila prema *Reichu,* Günther Koschorrek zabilježio je 26. srpnja 1944. u svojem dnevniku: "Njemački se vojnici bore samo iz osjećaja dužnosti koji je u njih usađen... i sve ih više to čini nevoljko". Nekoliko dana poslije Koschorrekov borbeni duh spao je "na ništicu" kada je shvatio kako "naši vođe ne mogu više ništa učiniti".[151] Armijski cenzori nisu u pismima s fronte nalazili ni vjeru u Hitlera. Od 38.000 pisama koja su u rujnu 1944. poslali vojnici 14 armije, samo 2% izražavalo je vjeru u *Führera,* a samo 5% vjeru u konačnu pobjedu.[152] Kao u Sovjetskom Savezu početkom Operacije Barbarossa, službe sigurnosti počele su pribjegavati zastrašivanju kako bi vojnike prisilile na borbu, a stranački aktivisti pratili su znakove nelojalnosti ili malodušnosti među časnicima. SS je na tom polju bio još aktivniji. Himmler je u srpnju postavljen na čelo "Doknadne vojske" *(Ersatzheer),* organizacije za vojničku rezervu i obuku. SS-ovske postrojbe borile su se sa sve žešćim i nihilističkijim omalovažavanjem protivnika i njemačkih regularnih postrojba, koje nisu bile opsjednute nacionalsocijalizmom. Još na fronti u ožujku 1945., ranjen sedam puta, Koschorrek u svojem dnevniku priznaje kako više ne vjeruje promidžbi, ali se boji javno izraziti takvo mišljenje zbog vojne policije "koja brutalno strijelja sve one koji se ne slažu s režimom ili ih čak javno vješa".[153] Prvoga svibnja Koschorrek je saznao za Hitlerovo samoubojstvo. On i njegovi suborci bili su "šokirani kad su saznali kako je ponosni vođa odlučio pobjeći od odgovornosti", no "za nekoliko sati bio je zaboravljen".[154]

Trud uložen u održavanje borbenog morala njemačkih vojnika ističe jednu važnu moralnu razliku između jedne i druge strane, njemačke i sovjetske, koja se u najjednostavnijem smislu svodi na razliku između vođenja agresivnog i obrambenog rata. Tu su razliku odmah shvatili sovjetski rukovodioci i neumorno je iskorištavali kako bi održali borbeni duh sovjetskog društva. U govoru što ga je održao u Moskvi u studenom 1941. Staljin je primijetio kako je "borbeni duh naše armije jači od njemačkog, jer naša armija brani svoju zemlju od stranih napadača i vjeruje u pravednost svoje borbe". "Za razliku od nas", nastavio je, "njemačka armija vodi osvajački rat", pa je ona vojska "profesionalnih pljačkaša" koja neizbježno "srozava ugled njemačkih oružanih snaga".[155] Sovjetska ratna propaganda iskorištavala je ideju obrane sovjetske domovine i sjećanja na povijesnu obranu Rusije, pa su mnogi sovjetski vojnici i radnici prihvatili ta gledišta.[156] Kada je njemački napad na Staljingrad izazvao paniku u južnoj Rusiji, Staljin je morao izdati zapovijed br. 227, "Ni koraka natrag", koja je predviđala oštre kazne za zapovjednika ili komesara koji naredi neovlašteno povlačenje te pozivala obične vojnike "da se bore za naše tlo, za spas Domovine".[157] Od pripadnika snaga sigurnosti formirane su posebne zaštitne postrojbe *(zagraditeljnije otrjadi)* koje su morale sprječavati bijeg vojnika s fronte. Zanemarivanje dužnosti kažnjavalo se smrću, pa je, prema procjenama, 158.000 sovjetskih vojnika osuđeno na smrt. Za manje prekršaje bila je predviđena zatvorska kazna ili premještaj u kazneni bataljun; 442.000 vojnika premješteno je u te kaznene postrojbe, a 436.000 je provelo, obično kratko vrijeme, u zatvoru.[158]

Stroga disciplina nije odražavala pomanjkanje domoljublja već izuzetno teške uvjete na ratištu, koji su poticali paniku ili povremenu malodušnost i neslaganje. I na fronti i u pozadini ljudi su se tužili i gunđali zbog ratnih poteškoća, slabih informacija ili pritajene kontrole vlasti. No vrlo mnogo podataka pokazuje kako se velik dio stanovništva pomirio sa strahovitim žrtvovanjem i osobnim gubitcima, te se borio i radio i time jednostavno izražavao domoljubnu ogorčenost na napadače. Takvi osjećaji često nisu imali veze s oduševljenjem za Staljina ili sovjetsku državu, ali nisu isključivali iskreno uvjerenje da je to revolucionarni rat proleterske države protiv imperijalističkih sila. Dok se njemačka vojska približavala Moskvi u studenom 1941., vojni cenzori provjerili su više od 5 milijuna poštanskih pošiljaka, ali su zaplijenili samo 6.912 i izbacili neke odlomke iz još 56.808. Prema izvještajima, gledišta su općenito bila "pozitivna".[159] U Lenjingradu, tijekom prvih mjeseci rata prije opsade, podatci o radničkim sastancima ili pisma vlastima i vojničkim novinama pokazuju istinsku želju za obranom revolucije. Jedan radnik, koji je stupio u miliciju u srpnju 1941., poslao je u novine "Obraćanje svim trudbenicima" i zamolio ih da objave njegove riječi: "Mi, radnici za strojem, pođimo - i starci i djedovi - da zbacimo fašizam, uništimo izrabljivače..."[160] Pismo nije nikada objavljeno, navodno zbog političke nepismenosti. Jedan drugi, kritičniji lenjingradski radnik razlikovao je borbu za rukovodstvo i borbu za revoluciju - koja je "naša".[161] Sovjetske su vlasti reagirale na očitu želju za vođenjem "narodnog rata" popuštajući strogu kontrolu partije i sigurnosnog aparata (u jednoj direktivi za partijske kadrove iz 1942. stajalo je, uz

ostalo, "prestanite učiti mase, učite od njih") i dopuštajući društvu da surađuje s vlastima u borbi protiv Njemačke. Kako se pokazalo, popuštanje je bilo privremeno, ali je potaknulo opće uvjerenje kako će se poslije rata sovjetski sustav poboljšati. Jedan mladi sibirski vojnik rekao je u siječnju 1944. ukrajinskom redatelju Aleksandru Petroviču Dovženku: "Znate, svi se mi nadamo nekakvim promjenama u životu."[162] Osjećaj da rat uvelike pojednostavnjuje odnos između ljudi i sustava, koji su zajednički usmjereni na poraz njemačke vojske, značio je kraj očitog jaza između društvene stvarnosti i službene linije sovjetske utopije. Kako je Jevgenij Aleksandrovič Jevtušenko napisao u svojim memoarima, rat je "olakšao duhovni teret Rusa, jer više nisu morali biti neiskreni". To je, vjerovao je Jevtušenko, "jedan od glavnih uzroka naše pobjede".[163]

Njemačka je u Sovjetskom Savezu bila prisutna iz drugih razloga. Rat na istoku bio je imperijalistička agresija radi uništenja boljševičke države i stvaranja područja njemačke rasne dominacije. Taj se cilj mogao prikazati ideološkim rječnikom koji su obični vojnici i radnici mogli shvatiti, ali bilo ga je teže objasniti i opravdati nego patriotsku obranu. To se pogotovo odnosi na sovjetsku vjeru u bolju budućnost čim se neprijatelj otjera, jer za agresora ta je budućnost bivala sve nejasnija i sve neodređenija kako je ratna sreća prelazila na drugu stranu. Ideju rasnog carstva i gospodarskog iskorištavanja, sadržanu u detaljno razrađenom četverogodišnjem planu SS-ovaca ili Göringa, bilo je teško prenijeti i domaćem stanovništvu i vojnicima - osim pomoću jednostavnih ideja o "životnom prostoru". Jedna njemačka postrojba istaknula je 1941. u Bjelorusiji

veliku ploču s parolom "Rusi moraju poginuti kako bismo mi živjeli".[164] Vojnički zapisi o ratu na istoku pokazuju da je zamisao o zadržavanju "azijatskog" neprijatelja daleko od Europe bila toliko prisutna koliko i obećanja o uzornom njemačkom carstvu u budućnosti. Neuspješan pokušaj da se Sovjetski Savez porazi već 1941. otežao je proces održavanja borbenog morala u narodu. Goebbels je već u zimi 1941./1942. zamijetio naglo hlađenje javnog raspoloženja kad je narod prvi put shvatio da su brze pobjede iz prve dvije godine rata stvar prošlosti. "Njemački je narod sve tjeskobniji zbog istočne fronte... Riječima se ne može opisati što naši vojnici pišu svojim kućama s fronte."[165] Poslije njemačkog poraza kod Kurska Goebbels je evidentirao sve veći broj pisama "s neobično jakom kritikom" ne samo stranačkog vodstva nego i samog Hitlera.[166] Tijekom 1943. njemačka promidžba sve je više naglašavala poruku kako Njemačka vodi križarski rat protiv boljševizma kako bi spasila ne samo njemačku kulturu nego i samu europsku civilizaciju. Fanatizam njemačkih vojnika, članova Nacionalsocijalističke stranke i običnih civila u mjesecima koji su prethodili porazu temeljio se na očajničkim naporima za sprječavanje razaranja Njemačke i podupiranje zamisli o pravednom nasilju protiv azijskog boljševizma, a za to gledište moglo se lakše boriti nego za politiku rasnog uništenja i gospodarske pljačke s kojom je započeo sukob.[167]

Te razlike objašnjavaju zašto je bilo mnogo teže na istok "izvoziti" hitlerizam nego staljinizam. Iako su njemačke vojne snage isprva pozdravljali kao oslobodi telje, i usprkos demonstracijama, s plakatima i ikonama s Hitlerovim likom, organiziranima u područjima koja su Nijemci tek

preuzeli od sovjetske vlasti, strog postupak prema lokalnim nacionalistima, pljačka hrane i odvođenje radnika i nemilosrdno nasilje okupatora prema civilnom stanovništvu znatno su umanjili mogućnost političke kolaboracije. Njemačke vlasti nisu se baš trudile prikriti činjenicu kako osvojena područja smatraju njemačkim kolonijama i predstražama novog njemačkog rasnog carstva. Kada je Crvena armija ponovno osvojila okupirana područja, nisu je uvijek dočekali kao oslobodiltelja, osobito u područjima koja je Sovjetski Savez pripojio prije 1941. No sovjetske su se vlasti ipak mogle općenito predstaviti kao oslobodiltelji i prikazati sovjetsku prisutnost kao nešto što se razlikuje od njemačke vlasti. Poslije rata sovjetske su vlasti uspostavile nominalno nezavisne države u istočnoj Europi, u kojima su vladale komunističke partije opredijeljene za staljinistički model brzoga rasta teške industrije, kolektivizaciju poljoprivrede i jednostranačje. Uza sve poteškoće tipične za Staljinov sustav - kulturnu autokraciju, politički progon, uništenje društvenih klasa neprihvatljivih za revolucionarnu državu - "narodne demokracije" nisu bile kolonije nego suverene države. Sovjetska je propaganda stalno naglašavala tu činjenicu. Iako bi istočnoeuropskim državama bila milija potpuna nezavisnost, njihovi životni uvjeti pod sovjetskom dominacijom bili su očito drukčiji od uvjeta pod Trećim *Reichom.*

Tijekom 1944. i početkom 1945. Hitler je polako počeo shvaćati da je rat izgubljen. Umjesto da se počne baviti samooptužbama, prihvatio je logiku rasnog sukoba na kojoj se temeljio njegov intelektualni stav.

U svojem darvinističkom svjetonazoru on je pretpostavio kako će Nijemci pobijediti zato što po svojoj

prirodi više vrijede, ali je samu borbu smatrao prirodnim stanjem: "Tko hoće živjeti, mora se i boriti" napisao je 1944., "a tko ne želi prihvatiti vječnu borbu na ovome svijetu ne zaslužuje život."[168] Ako to znači poraz, izjavio je u jednom od svojih večernjih monologa, "tada me ni to nimalo ne uzbuđuje: ako se njemački narod ne želi zauzeti za vlastiti opstanak, neka mu bude: tada mora nestati!"[169] Dosljedan do kraja, u jednom od svojih posljednjih zabilježenih razgovora u veljači 1945. Hitler se vratio na sukob sa svjetskim židovstvom: "To će značiti da su nas pobijedili Židovi."[170] U ožujku 1945. zapovijedio je da se pri povlačenju uništi sve (politika "spaljene zemlje") kako pobjednički neprijatelj ne bi ništa dobio svojim osvajanjem, ali ta je direktiva uglavnom zanemarena. Kada su sovjetske snage osvojile Berlin početkom svibnja 1945., Hitlerovoj diktaturi došao je kraj.

Pobjeda 1945. godine učvrstila je sovjetski sustav i Staljinovu osobnu vladavinu. Staljin je izišao iz rata s ojačanim kultom ličnosti i neosporivim autoritetom. Sovjetski sustav bio je prožet narodnim militarizmom. Britanskog novinara koji je posjetio Sovjetski Savez 1945. godine zaprepastila je usredotočenost sovjetskog društva na vojna pitanja, vojnu obuku i vojno obrazovanje. Tako su, primjerice, školska djeca od sedme do četrnaeste godine trebala imati 916 sati predvojničke obuke na godinu. Djevojčice su poučavali Morseovoj abecedi i radiovezama, a trinaestogodišnji dječaci učili su rukovati puškama i automatima. U standardnoj školskoj pjesmarici bilo je dvadeset šest pjesama. Prva je bila "Pjesma Staljinu", druga "Pjesma sreće" o postignućima Sovjetskog Saveza, a preostale su bile ratne pjesme, od "Marša tenkista", "Pjesme

partizana" i "Pjesme fronte" do "Trinaest mi je godina (i ubrzo ću u centar za mobilizaciju)".[171] Pobjeda je omogućila ugrađivanje vojne pripravnosti u sustav, pa je u vrijeme Staljinove smrti 1953. Sovjetski Savez bio najjače naoružana država na svijetu. Proslava Dana pobjede 9. svibnja bila je najvažnija svečanost u partijskom kalendaru. Pobjeda je sustavu osigurala novi temeljni mit, neposredniji i snažniji od sjećanja na Oktobarsku revoluciju, koju je svatko mlađi od četrdeset pet godina već slabo pamtio.

No sovjetskom narodu nije ispunjeno implicitno obećanje da će država popustiti svoj stalni nadzor nad sovjetskim društvom po završetku rata. Još i prije konačnoga njemačkog poraza režim je ponovno uveo sigurnosnu mrežu i ojačao moć partije. Nadzor nad kulturom pojačan je 1946., a svaki tračak kozmopolitizma ili ratnodopske liberalizacije ugašen. Sustav je glatko prešao od sukoba s Hitlerom na hladnoratovsku konfrontaciju s američkim i britanskim imperijalizmom. Ponovno se upozoravalo na pritajenog neprijatelja koji se uvukao u partijske redove poput fašističkih špijuna prije 1939. U siječnju 1953. dnevnik *Izvestija* upozorio je čitatelje na "tajno djelovanje špijuna i sabotera koje su nam poslale imperijalističke obavještajne službe" i pozvao ih na istu strogu budnost kakva se primjenjivala protiv neprijatelja naroda tridesetih godina.[172] Rat je u sovjetskom duhu ostao totalni rat između dvaju nepomirljivih sustava. Kao i Hitlerova, Staljinova je diktatura bila obilježena središnjim metaforama borbe te je takva i ostala dok se borila da obnovi zemlju razorenu strahovitim trogodišnjim nasiljem i ponovno uspostavi društvo koja se oporavljalo od

traumatskih posljedica gubitaka nezapamćenih u modernom dobu.

13. Nacije i rase

"Gotovo je neshvatljiva zabluda ako vjerujete da se, recimo, Crnac ili Kinez može pretvoriti u Nijemca zato što uči njemački i želi govoriti njemački u budućnosti... nacionalnost ili, zapravo, rasa nije u jeziku nego u krvi..."

Adolf Hitler, *Mein Kampf,* 1925.[1]

"...ako je čovjek po krvi Crnac, a odgojen je u takvu društvu, jeziku i kulturi da sebe zove Rusom, nema u tome ništa neispravno, pa i onda kad mu je boja kože crna."

V. N. Starovski, 1938.[2]

Centralni komitet sovjetske Komunističke partije objavio je 12. kolovoza 1941. rezoluciju broj 2060-935s zapovjedivši snagama sigurnosti deportaciju cijelog stanovništva Povolške Njemačke Autonomne Republike u srednju Aziju i u Sibir. Razlozi za tu zapovijed bili su uglavnom izmišljeni. U Moskvi je njemački napad dva mjeseca prije potaknuo opći strah od pete kolone fašističkih simpatizera spremnih da pruže pomoć osvajačkoj vojsci. U Sovjetskom Savezu živjelo je gotovo milijun i pol

doseljenika njemačkoga podrijetla. Oni su bili prvi na meti režima, premda je NKVD u cijelom njemačkom stanovništvu otkrio samo dvanaest navodnih slučajeva špijunaže i sabotaže. NKVD je u kolovozu sovjetske paravojne trupe odjenuo u njemačke uniforme i spustio ih na poljoprivredno područje naseljeno Nijemcima uz donji tok rijeke Volge kako bi iskušao lojalnost seljana. Tamo gdje su ih lijepo dočekali, cijela su sela bila likvidirana. Staljina su upozorili kako su svi Nijemci-sumnjivi, ne samo oni koji bi moglo djelovati kao "saboteri i diverzanti" (prema riječima iz rezolucije), nego i ostalo stanovništvo, muškarci, žene i djeca, jer nisu odmah dojavili sabotažu.[3]

Postrojbu veličine cijele divizije Crvene armije poslali su na jug da pokupe sve sovjetske Nijemce. Predvođeni časnicima NKVD-a, vojnici su najprije uhitili odrasle muškarce, a zatim naredili ostalim članovima domaćinstva da skupe hranu i odjeću te da se pješice ili u teretnjacima upute prema vlakovima koji su ih čekali. Iako je Moskva dala pravo svakom domaćinstvu da ponese do tonu robe i neograničenu svotu novca, vojnicima je bilo stalo samo da što brže dopreme Nijemce na vlak, pa su neki uspjeli ponijeti samo zavežljaj. Racije u nekim selima bile su vrlo brze, pa su ruske izbjeglice, koje su dopremili onamo kasnije još istoga dana da preuzmu poljoprivredna gospodarstva, pronašli polupojedena jela i nepomužene krave.[4] Agenti iz službe sigurnosti, brzi na oružju, i njuškajući za najmanjim tragom diverzije, pronašli su u nekim kućama zastavice s kukastim križem te strijeljali vlasnike na licu mjesta. Te zastavice bile su tim ljudima predane godinu dana prije kad se govorilo o Hitlerovu državnom posjetu radi očuvanja Njemačko-sovjetskog

pakta.[5] U tri tjedna cijelo je njemačko stanovništvo Povolžja, ukupno 366.000 ljudi, ukrcano u pretrpane vlakove i otpremljeno u nehigijenskim uvjetima u daleke krajeve srednje i sjeverne Rusije, u kojima su ih grubo istovarili, pa su morali graditi novi život iz temelja. Do siječnja 1942. otpremljeno je na istok 800.000 Nijemaca iz svih dijelova Sovjetskoga Saveza.[6]

Deportacija nije bila nepoznata Nijemcima pod ruskom vlašću. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata na istok ih je deportirano 200.000 iz predjela uz rusko-njemačku frontu. Tijekom tridesetih godina još su ih tisuće silom preseljene, često uz obavijest samo nekoliko sati prije, iz stokilometarskog pojasa iza zapadne sovjetske granice. Sigurnosna policija sastavila je 1934. što je mogla potpuniji popis svih Nijemaca u Sovjetskom Savezu ako ikada dođe do rata s Hitlerom. U svojoj dugoj povijesti njemačkoj se zajednici pod ruskom vlašću polako pogoršavalo stanje poslije povlaštenog statusa, niskih poreza i oslobađanja od vojne službe, koji su namamili tisuće Nijemaca da se u osamnaestom stoljeću nasele u Rusiji Katarine Velike. Više njemačkih useljenika naselilo se u devetnaestom stoljeću u Ukrajini, na Krimu i Kavkazu, pa ih je 1914. bilo više od 2 milijuna u cijelom Ruskom carstvu. Njihova naselja bile su male Njemačke: zgodne, uredne kućice i brižljivo obrađena polja, luteranske crkve, posebno lokalno narječje njemačkog jezika. Malo ih je sklapalo brak s Rusima. Ta zatvorenost pomogla im je poslije revolucije. Boljševički režim svrstao ih je u posebnu narodnost i omogućio Nijemcima da sačuvaju svoj kulturni identitet i visok stupanj samouprave. Povolški Nijemci dobili su status Autonomne Sovjetske Socijalističke Republike sa samoupravnim sjedištem u

gradu Engelsu, imenovanom u čast njemačkoga suosnivača komunizma. Ta je republika imala radiopostaju na njemačkom jeziku, njemačke novine i njemačku upravu.

Mnogo se toga promijenilo pod Staljinovom vlašću. Do 1939. godine njemačkim je zajednicama izvan njemačke Povolške republike ukinuta autonomija, u Ukrajini je zatvorena 451 škola na njemačkom jeziku, privremeno su ukinute njemačke novine, a mnogo Nijemaca završilo je u Gulazima.[7] Do njemačkoga napada 1941. više nije bilo nastave na njemačkom, ni kulture, ni uprave, ni religije za milijun sovjetskih Nijemaca izvan Povolške republike. Vlasti su i ondje počele vršiti pritisak mnogo prije rata zatvarajući i pogubljujući istaknute čelnike u zajednici i nameću ći NKVD-ove ophodnje i redarstvene satove. Politbiro je 1934. izdao dekret "O borbi protiv kontrarevolucionarnih fašističkih elemenata" u "njemačkim kolonijama", kako ih je uporno nazivao režim.[8] Zbog Hitlera sve su Nijemce, pa i oduševljene komuniste, kojih je bilo mnogo, počeli smatrati stalnom prijetnjom režimu. Rat je dovršio uništenje starih njemačkih zajednica. Autonomna republika službeno je ukinuta 7. rujna; sve njemačke muškarce uključili su u radne brigade, koje su crnčile kao na prisilnom radu, kamo god ih je režim uputio, pod uvjetima koji se gotovo nimalo nisu razlikovali od Gulagovih logora, pa se procjenjuje da je umrlo 175.000 ljudi. Poslije rata sve se manje ljudi služilo njemačkim jezikom i naglo se povećao broj miješanih brakova. Tek poslije Staljinove smrti Nijemce su oslobodili iz posebnih radnih naselja, a sovjetska je vlada tek 1964. objavila uredbu kojom se ukida kazna za ratnu izdaju za tada već raspršene i osiromašene njemačke zajednice.[9]

Ta se sudbina mnogo razlikovala od one koju im je namijenio Hitler u njemačkim planovima za etničku preobrazbu pobijeđenog Istoka. U Prvom svjetskom ratu bilo je govora o tome da se Povolški Nijemci vrate u *Reich* i ondje se nasele umjesto Poljaka pod njemačkom vlašću. Potkraj dvadesetih godina njemački je narod skupljao novac kako bi pomogao sovjetskim Nijemcima da emigriraju u Njemačku i izbjegnu kolektivizaciju.[10] Zamisao o ponovnom ujedinjenju iseljenih Nijemaca s dalekom domovinom bila je središnja ideja u pretjeranim planovima o kojima je 1941. maštao Heinrich Himmler u svojstvu komesara Reicha za zaštitu njemačke rase, nove funkcije koju je za njega Hitler stvorio u listopadu 1939. Himmler se namjeravao pobrinuti da se na Istoku "ne izgubi niti ne ostavi ni jedna kap njemačke krvi za tuđu rasu".[11] Njemački doseljenici na Krimu, u Ukrajini i duž Volge trebali su postati rasne predstraže novoga germanskog carstva, sirovina za germanizaciju Istoka, premda toga nisu bili svjesni. Moskovska objava masovne deportacije svih sovjetskih Nijemaca u rujnu 1941. razljutila je berlinske vlasti. Ministar za okupirana područja na Istoku, stranački ideolog Alfred Rosenberg, izdao je njemačkoj radiopropagandi naputke da emitira protuprijetnju: "Ako se izvrše zločini nad Povolškim Nijemcima, Židovi će mnogostruko više platiti kako bi se izravnali računi za te zločine."[12]

Njemački osvajači ipak su se domogli dijela svojih sunarodnjaka. Sile Osovine brzo su prodrle na sovjetski teritorij, pa je više od 300.000 sovjetskih Nijemaca došlo pod njihovu nadležnost, od toga više od 183.000 u Ukrajini.[13] Kao prvo, trebalo je točno odrediti tko je u

stanovništvu novoga istočnog carstva pravi "Nijemac". Taj posao nije bio nimalo jednostavan. U cijeloj okupiranoj Europi Himmlerov je komesarijat revno sastavljao popise Nijemaca. U popisima su jasno bile naznačene kategorije stanovništva na Istoku, koje su njemački dužnosnici nemilosrdno primjenjivali dok su pretraživali etnički "lonac za taljenje" u potrazi za znakovima nijemstva. Skupina I i II na popisu bili su rasno čisti Nijemci s oba njemačka roditelja, a te dvije skupine međusobno su se razlikovale prema stupnju do kojeg je pojedinac sačuvao pravu njemačku svijest. U skupinu III bili su uključeni oni u kojima je prevladavala njemačka krv i čiji su izgled i ponašanje jasno pokazivali da je "regermanizacija" moguća. U posljednju kategoriju uključeni su oni koji su imali njemačke krvi, ali su se stopili s tuđom rasnom okolinom do te mjere da su izgubili svaki poriv da ostanu Nijemci, pa ih se nije moglo učinkovito "regermanizirati".[14] No bilo je odstupanja i na tom opširnom popisu Sovjetski Nijemci židovskog podrijetla bili su potpuno isključeni s popisa i pogubljeni. Dužnosnici su morali posebno pripaziti da se Rusi koji su naučili njemački ili prihvatili njemački način života ne provuku kroz mrežu kao tobožnji Nijemci; s druge strane, Nijemci koji su govorili samo ruski i preuzeli ruske običaje mogli su ipak doći na popis kao genetski dodatak u opširnoj kategoriji "njemačkog podrijetla, može se regermanizirati".[15]

Kad je počelo "prosijavanje", otkrilo se da dva stoljeća u Rusiji nisu Nijemce pretvorila u SS-ovski ideal. Dužnosnici su se tužili kako im jezik nije samo posebno narječje nego je i pomiješan s ruskim; običaji i pogledi sovjetskih Nijemaca nisu bili poput onih u europskih Nijemaca; bilo je

mnogo dokaza da su skloniji komunizmu negoli fašizmu, pa su izdvojili sovjetske Nijemce u komunističkim redovima i likvidirali ih. Kada su lokalne sovjetske Nijemce počeli prisiljavati da se pridruže postrojbama za uhićenje, zatvaranje i ubijanje Židova, prosvjedovali su i bunili se. Mnogo ih je poslano na zapad kako bi se naselili u osvojenim poljskim područjima; druge su poslali na Krim kao avangardu programa njemačke kolonizacije. Kada se njemačka vojska povlačila, za njom je pošlo 300.000 sovjetskih Nijemaca, ali većina ih je potkraj rata zarobljena i predana sovjetskim vlastima, pa su završili u logorima i u posebnim radnim naseljima u Sibiru. Njihovi potomci napokon su se sjedinili sa svojim sunarodnjacima devedesetih godina 20. stoljeća kada je više od 250.000 Nijemaca emigriralo iz poslijekomunističke Rusije u novu, ujedinjenu Njemačku.[16]

Sudbina sovjetskih Nijemaca ističe nadasve složenu i mnogoznačnu narav rasnih i nacionalnih pitanja pod Staljinom i Hitlerom. Nesretnim sovjetskim Nijemcima ta je mnogoznačnost nametnula dvostruku opasnost. Što im je sovjetski režim više dopuštao da zadrže svoj njemački identitet, bili su privlačniji Hitlerovoj Njemačkoj, a opasniji Staljinu. Zbog toga je to nevino stanovništvo preživjelo desetljeće nezasluženе viktimizacije i potpuno uništenje svoje tradicionalne kulture i zajednica.

Definicija nacije, rase i države bila je središnje pitanje u jednoj i drugoj diktaturi. Nacionalna i rasna pitanja pokrenula su velik dio silnog nasilja i društvene viktimizacije u oba režima. Ni u jednoj ni u drugoj diktaturi nacionalni identitet nije bio jasno izražen. Dvije diktature pojavile su se, štoviše, u državama u kojima je nacionalni

identitet bio nejasan, proturječan i krhak. Staljin i Hitler morali su se suočiti s naslijeđem nestabilnog identiteta namećući na razne načine verziju koju su smatrali sukladnom ideološkim prioritetima i povijesnim okolnostima u jednom i drugom sustavu.

Predrevolucionarna Rusija bila je carska država, a ne nacija. Otprilike 45% stanovništva carstva bili su neruski narodi, a mnogi od njih pokoreni su tek tijekom 19. stoljeća te grupirani oko ruske etničke jezgre. Razlika između države kao "rusocentričnog" carstva i ideje o izrazito ruskoj nacionalnosti i kulturi izražena je semantički u razlici između pridjeva *rosijskij* (država, carstvo) i *ruskij* (narod, jezik), te politički u razlici između "zapadnjaka", koji su bili skloniji državnoj definiciji, i "slavofila", koji su bili skloni kulturnoj i etničkoj definiciji nacionalnosti. Carski podanici bili su prvenstveno lojalni kruni kao središnjoj instituciji države. Rusi ili "Velikorusi", kako su bili poznati, smatrali su sebe - ako su to uopće razmatrali - višom državnom nacionalnošću, ali oni nisu činili nacionalnu državu; na širokoj neruskoj periferiji zaseban i razvijen osjećaj nacionalnog identiteta ili nije postojao ili je još bio u povojima u 19. stoljeću. Izraz "nacija" prouzrokovao je veću zbrku: etnografi su rabili riječ *nacija* (kao ruski izraz) kako bi definirali određene etničke kategorije u carstvu; riječ *narod,* koju su rabili slavenofilni nacionalisti, navodila je na istaknutu kulturnu i lingvističku zajednicu, ali ne obvezatno i na razvijen osjećaj nacionalnosti, pa ni na zajednički geografski teritorij. Slabost političkog nacionalizma odrazila se na prvim izborima za Dumu 1905. kada su nacionalne stranke dobile samo 9% glasova.[17] U ruskom carstvu veze između države, nacije i teritorija bile

su slabo definirane. Za većinu stanovnika u carstvu identitet je uglavnom određivala neposredna povezanost rada i mjesta te veća ili manja lojalnost caru.

Nakon 1917. boljševički se režim suočio s izrazitim paradoksom. S jedne strane, marksizam je nalagao da u sociološkom smislu revolucionarna država mora biti internacionalistička. "Radni ljudi nemaju zemlju", pisao je Marx.[18] Nacionalni identitet općenito se smatrao proizvodom specifičnoga buržujskog stadija u povijesnom razvitku, kojemu je suđeno da odumre kada stanovništvo shvati svoj identitet u smislu pripadnika socijalističke zajednice. S druge strane Lenjin je gledao na nacionalnu emancipaciju kao na zakonitu težnju kolonijalnih naroda u borbi protiv kapitalističkog imperijalizma. Radikalni politički pokreti cvjetali su prije 1917. na neruskoj periferiji carske Rusije; neki su imali nacionalne aspiracije, pa bi se moglo reći da su njihovi sljedbenici nalikovali na borce za nezavisnost kolonija drugih velikih europskih carstava. Ideološki kompromis postignut je 1918. godine. Režim je dopustio izražavanje nacionalnog osjećaja svim nekadašnjim podaničkim narodima, ali je priznao da je to u određenom smislu privremena stepenica prema zrelom stadiju socijalističke svijesti koja ujedinjuje sve narode u bratskoj suradnji. Tijekom građanskog rata bilo je nacionalnih ustupaka kako bi se stekli saveznici protiv kontrarevolucionarnih snaga, ali kad je mlada sovjetska država napokon ustavno definirana, sastavnice klasificirane kao nacionalnosti više nisu imale pravo na zasebni politički razvitak. Separatistički pokreti u Gruziji i Ukrajini bili su ugušeni. Staljin je novu državu htio predstaviti kao Rusku Federaciju, ali kada je ustav konačno ratificiran u siječnju

1924., država je nazvana prema Lenjinovoj želji - Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika.[19]

Ni ta formulacija nije odgovorila na mnoga pitanja. Od stanovnika Sovjetskog Saveza očekivalo se kako će imati nekoliko identiteta koji će se preklapati: najprije kao stanovnici jedne od trideset sedam federalnih republika ili autonomnih oblasti potvrđenih 1924., zatim kao članovi izrazite etničke skupine i naposljetku kao sovjetski građani. Veza između nacionalnosti i teritorija ostala je nesavršena. Više od 20 milijuna ljudi pripadalo je etničkim manjinama u republikama u kojima je prevladala druga etnička kategorija. U nekim malim republikama domaće ljude brojčano su nadmašili Rusi.[20] Još više milijuna nastavalo je zemlje koje su nekoć pripadale Ruskom Carstvu, ali su pripojene novim nezavisnim državama u Istočnoj Europi, koje će, kako su se nadali sovjetski vođe, jednoga dana potpasti pod sovjetsku vlast. Predodžba kako će se revolucija naposljetku proširiti na druge dijelove Europe dala je i samom Sovjetskom Savezu privremeni oblik jer je i on čekao da se pojavi bratstvo socijalističkih država. Internacionalizam režima, izražen u hotimičnom odabiru "Internacionale" kao "nacionalne" himne u državi i crvene zastave internacionalnog socijalizma kao njezina simbola, morao se pomiriti s množenjem istaknutih nacionalnih jedinica unutar sovjetske federalne države i, do početka dvadesetih godina, s očitim neuspjehom revolucije izvan svojih granica.

Njemački nacionalni identitet također je proizvod složene povijesne situacije. Njemačka država, stvorena 1871., bila je federacija nekadašnjih nezavisnih država od kojih je najveća i najjača bila Pruska. Federalni karakter

novog ustroja održao je snažne pokrajinske osjećaje sve do tridesetih godina 20. stoljeća. Nova država bila je, poput ruskoga carstva, prije ustavni negoli nacionalni identitet, ujedinjen odanošću Kruni i novom Ustavu. Izraz za označavanje Njemačke bio je namjerno neodređen: *Deutsches Reich* podsjećao je na srednjovjekovno germansko "carstvo" ili na odumrlo Sveto Rimsko Carstvo, ali nije izražavao nacionalno jedinstvo. Njemačka riječ za naciju imala je, poput ruskog pandana, dvije verzije: *Nation* je bio uglavnom etnografski izraz, ali riječ koja se najčešće rabila u 19. stoljeću za njemačku naciju bila je *Volk,* koja nije značila samo "narod" nego i jedinstvenu zajednicu zajedničkih vrijednosti, zajedničkog jezika, kulture, pa i krvi. Koncept nacionalnosti bilo je veoma osporavano područje. Mnogi njemački nacionalisti, nadahnuti idejom o jednom *Volku*, težili su za rješenjem "Velike Njemačke" prije 1871. na temelju saveza svih germanskih naroda u etnički definiranoj državi. No iz Njemačke stvorene 1871. bili su isključeni milijuni Nijemaca koji su živjeli u Habsburškoj Monarhiji, a s druge strane, njezine su granice obuhvaćale milijune Poljaka, Danaca i Francuza, koji su postali državljani nove države osvajanjem ili pripojenjem, ali nisu imali zajedničku nacionalnost. To rješenje, "Manja Njemačka", odgovaralo je konzervativnoj eliti koja je stvorila njemačko carstvo, ali ne i pangermanskim težnjama mnogih njemačkih nacionalista, koji su se još nadali naciji utemeljenoj na etničkim i kulturnim sklonostima, a ne na zajedničkom teritoriju ili zajedničkim državnim institucijama. Simboli novoga *Reicha* bili su također sporni. Nacionalna himna prihvaćena je tek dvadesetih godina 20. stoljeća. Zastava je bila pruska, crno-bijelo-crvena, na kojoj

je dominirao carski orao, ali zastava njemačkoga nacionalnog pokreta, koji je nastao u revoluciji 1848, bila je crno-zlatno-crvena trobojnica. Politika je podijelila te dvije zastave: pruska je zastava odražavala konzervativna gledišta *Reicha* nakon 1871.; odbačena trobojnica označavala je snage društvenog napretka.

Različite verzije Njemačke došle su snažno do izražaja nakon Prvoga svjetskog rata. Imperijalna je Njemačka eliminirana i uspostavljena je nova republika. Weimarska Republika, osnovana u tirinškom a ne u pruskom gradu, usvojila je pak još jednu verziju njemačke narodnosnosti, s korijenima u težnji za ujedinjenom, ustavnom i liberalnom državom koja se pojavila u neuspjeloj njemačkoj revoluciji 1848. Republika je bila zajednica slobodnih i ravnopravnih građana, sveobuhvatna *Staatsnation.* Simboli su podsjećali na to liberalno naslijede. Republika je prihvatila njemačku trobojnicu, a popularnu domoljubnu pjesmu "Deutschland, Deutschland über alles" prihvatili su 1924. kao nacionalnu himnu. "Njemačka iznad svega" bila je prečesto pogrešno prevođena kao "Njemačka iznad svakoga", a 1848. pjevali su je kao neslužbenu himnu Frankfurtskog parlamenta. Napisao ju je 1841. jedan njemački pjesnik u izgnanstvu, kao radikalni izazov monarhističkom despotizmu, a prva tri stiha slave sve oblike njemačkog identiteta, od ljubavi prema prirodi do ljubavi prema vinu.[21] Njemački demokrati smatrali su je izrazom revolucionarnog domoljublja, njemačkim ekvivalentom "Marseljeze".

Stanovništvo nije nikada zdušno prihvatilo republiku koja ga je htjela predstavljati. Konzervativci su čeznuli za starim *Reichom,* monarhijom i tradicijom; bili su kivni na socijaldemokratsko podrijetlo nove države i bezuvjetni

internacionalizam njemačkih socijalista i komunista. Neki su Nijemci htjeli federalno ustrojstvo od prije 1871. s istinskom nezavisnošću glavnih pokrajina. Većina njemačkih domoljuba pretpostavljala je da republika neće moći riješiti središnje nacionalno pitanje - budućnost "Njemačke" poslije poraza i teritorijalnu rascjepkanost. Ostalo je neriješeno i samo pitanje ustroja "Njemačke". Pangermanisti su željeli uniju Njemačke i teritorija s njemačkim stanovništvom koji je 1919. postao Austrija, ali unija je odbijena zbog uvjeta iz Versailleskog ugovora. Granična područja predana su Francuskoj, Poljskoj i Danskoj, premda je u njima živjela znatna njemačka manjina. Milijuni Nijemaca iz bivše Habsburške Monarhije živjeli su sada pod češkom i talijanskom vlašću. Tijekom dvadesetih godina njemački su geografi pokušali zajedno izraditi kartu njemačke nacije, onako kako bi ona, po njihovu mišljenju, trebala izgledati, ali rezultati su bili neuvjerljivi. Etničku kartu Njemačke mogli su izraditi, ali bilo je teško odlučiti bi li kartu trebalo protegnuti čak do Povolških Nijemaca; njemački jezični, kulturni i trgovački utjecaj mogao se prikazati na karti istočno i južno od postojećih granica, ali teritorij takve Njemačke bio je neodređen.[22]

Već dvadesetih godina stavovi u nacionalističkim krugovima nisu bili povezani ni s geografijom ni s ustrojstvom. Poticali su tradicionalni pojam *Volka* kako bi definirali njemačku naciju kao jedinstvenu i isključivu zajednicu koja spaja sve Nijemce, unutar i izvan granica države. Definirajući njemačku naciju u užem etničkom i kulturnom smislu, nacionalisti su mogli uključiti sve "džepove" njemačkog stanovništva u susjednim državama,

ali oni su mogli i odreći nacionalnost svakome tko je formalno bio državljanin, ali nije bio Nijemac. "Naš je najviši cilj", napisao je 1921. austrijski pangermanist Georg von Schönerer, "nacionalna ekskluzivnost."[23] Dvadesetih godina predodžbu o *Volku* pojačalo je na pseudoznanstveni način združivanje sa socijalnom biologijom. Nacionalisti su u *völkisch* zajednici vidjeli rasnu jedinicu koja nije povezana samo jakim osjećajem kulturne izrazitosti i duhovnim sklonostima nego i zajedničkim fizičkim podrijetlom. Hereditarno tumačenje nacionalnosti bilo je središnji element radikalne nacionalne misli u Njemačkoj. Načelo *Artgleichheita* ili sličnosti vrste prevladavalo je u novom pogledu na naciju, i upravo je u tome najočitija razlika u odnosu na pitanje identiteta u Sovjetskom Savezu, jer ni u jednoj raspravi o različitim identitetima sovjetskih građana pitanje rasne isključivosti nije bilo ni relevantno ni provedivo.[24]

O problemu nacionalnog identiteta imali su što reći i Staljin i Hitler. I jedan i drugi bili su i sami nacionalni "autsajderi" - Staljin je bio Gruzijac i prihvatio je Rusiju kao svoj politički dom prije rata, a Hitler Austrijanac koji se 1914. radije borio za Njemačku nego za Habsburšku Monarhiju, pa je ondje i ostao nakon 1918. godine Hitler je praktički bio bez državljanstva osam godina, od 1925. do 1932.; austrijsko mu je oduzeto, a njemačko nije dobio. Moglo bi se možda tvrditi da su zbog toga obojica bili skloni prenaglašavanju svojega usvojenog ruskog, odnosno njemačkog identiteta, ali to bi bilo teško uvjerljivo dokazati. Bilo je mnogo drugih nerusa u sovjetskom vodstvu, koje je privukao boljševizam zbog neprijateljstva prema šovinizmu carske države; austrijski Nijemci lako su se selili preko

granice u Njemačku, ali i Nijemci u Austriju, i mnogi su dijelili Hitlerove pangermanske osjećaje. I Hitler i Staljin nedvojbeno su shvatili da mogu biti mnogo uspješniji političari na pozornici većoj od Gruzije ili Austrije, ali najvažnija je činjenica da su ideje o naciji, nacionalnosti i državnosti bitno određivale njihove ideološke poglede.

Lenjin je 1913. zatražio od Staljina da napiše pamflet o *Marksizmu i nacionalnom pitanju* i objasni koji je stav boljševičke partije prema nacionalizmu. To je možda Staljinov najvažniji i najoriginalniji doprinos teoriji; to je i izrazito jasna definicija onoga što čini naciju. Staljin je *a priori* odbacio mišljenje da je nacija po svojoj prirodi rasna ili plemenska te da "nacionalna posebnost" ima političkog smisla. Većina modernih nacija proizvod je duge povijesti rasnog miješanja, i nacije su, tvrdi Staljin, stvarane povijesno a ne biološki. Nacionalnost se izražava zajedničkim jezikom, jedinstvenim teritorijem, zajedničkim gospodarskim životom i, iznad svega, zajedničkom kulturom i mentalitetom.[25] Sve ovako definirane nacije imaju jednaka prava na slobodno izražavanje svoje nacionalnosti. Samoodređenje nacionalnih skupina oblik je oslobađanja od ugnjetavanja: kulturna sloboda za jednu nacionalnost podrazumijeva volju da se i svima drugima dopusti ista sloboda.[26]

Slobodno izražavanje kulturne i jezične različitosti nije isto što i buržujski nacionalizam, tvrdi nadalje Staljin. Njegovo tumačenje razlikuje nacionalizam kao separatističku i šovinističku strategiju vladajuće klase, kojoj je cilj unošenje razdora u redove proletarijata, od nacionalizma kao "prava nacionalnosti na slobodni razvoj" u okviru internacionalne proleterske solidarnosti.[27] Staljin

nije bio sklon neograničenom pravu na političko samoopredjeljenje ako autonomija nije u skladu s interesima revolucionarnog pokreta. Buržujske nacionalnosti bile su segregacijske i plemenske; boljševičke nacionalnosti bile su internacionalističke i bratske.[28] Proturječna ideja da nacije mogu potvrditi svoju kulturnu jedinstvenost i pritom ostati članice širega socijalističkog bratstva ostala je središnje načelo boljševičke politike prema nacionalnostima nakon 1917. Staljin je to 1925. rezimirao u jednostavnoj formuli: "...nacionalna po obliku, a socijalistička po sadržaju."[29]

Staljinu je oduvijek bio potpuno jasno da Sovjetski Savez ni u kojem smislu ne čini naciju. Kao i carska Rusija, sovjetska je država unutar svojih granica imala mnogo nacionalnosti. Staljin je mogao tvrditi da je Sovjetski Savez kao multinacionalna zajednica - "ta značajna organizacija za suradnju naroda" - istinski internacionalistička država, "živi primjer budućeg saveza naroda".[30] Nacionalizam će naposljetku postati manje važan kad se nacionalnosti stope u jednu jedinu besklasnu zajednicu. To bi predstavljalo ono što je postalo poznato kao gradnja "socijalizma u jednoj zemlji". Ta ideja, koju je prvi osmislio Lenjin 1915., često se pogrešno prikazuje kao izraz "nacionalnog" socijalizma - odmak od internacionalističkih aspiracija pravog marksizma nadahnut "nacionalističkijim" Staljinom. No ta težnja nije bila nacionalistička ni u kojem prepoznatljivom smislu. Kada je Staljin 1924. tvrdio kako "mi možemo graditi socijalizam... vlastitim trudom", on je izražavao socijalnu a ne nacionalnu težnju.[31] Neuspjeh revolucije izvan sovjetskih granica primorao je većinu boljševika da se pomiri s činjenicom kako će socijalizam trebati graditi bez pomoći drugih proletarijata, ali postojanje tolikih

nacionalnih skupina unutar SSSR-a omogućilo je režimu da sačuva dojam kako je ostao internacionalistički i u srži i u namjeri. Staljin nije nikada okrenuo leđa ideji da Sovjetski Savez treba nastaviti borbu protiv kapitalizma i poticati revoluciju u inozemstvu; "socijalizam u jednoj zemlji" dao je Sovjetskom Savezu posebno mjesto u vođenju svjetske borbe, ali to nije bila objava nacionalne neovisnosti. Ako je Staljin tridesetih godina očekivao od sovjetskih građana da izražavaju sovjetski patriotizam, bilo je to iz ljubavi prema jedinoj socijalističkoj domovini, a ne iz nacionalne oholosti. Staljin je 1930. rekao na Šesnaestom kongresu Komunističke partije da nema govora o prisiljavanju različitih nacionalnih jedinica Sovjetskog Saveza da udu u "zajedničku *velikorusku* naciju".[32] Iako se od sredine tridesetih diktatura počela više poistovjećivati sa specifično ruskom prošlošću, Staljin je uvijek održavao razliku između Sovjetskog Saveza kao socijalističke države s mnogo nacionalnosti i nacije kao izraza posebne i jedinstvene kulture.

Hitler nije dao sustavnu definiciju narodnosnosti kao Staljin, ali što o tome misli opisao je u *Mein Kampfu* (Moja borba), koji je napisao 1924., i u takozvanoj "drugoj" knjizi koju je diktirao 1928., ali ju nije objavio. Za Hitlera je nacija neodvojiva od pojma rase. Svaka nacija, pisao je, "samo je mnoštvo više-manje sličnih individualnih bića"; ta bića "povezana su krvlju", sličnim vrijednostima i razvijenom rasnom sviješću. Dok je Staljin tvrdio kako je "svaka pojedina nacija jednaka drugoj naciji", Hitler je tvrdio da su one povijesno u stanju stalne nejednakosti.[33] On je dijelio nacije na dvije kategorije: više rase nadahnute su porivom za "samoočuvanjem i trajanjem" i sposobne su

stvoriti i održati višu kulturu; niže rase osuđene su na biološku degeneraciju i kulturnu sterilnost. Hitlerove su nacije zajednice u trajnoj konfrontaciji, po prirodi i iz nužde isključive i ratoborne. Njih se ne može definirati zajedničkim teritorijem, jer snažan a geografski skučen narod ima pravo prigrabiti još zemlje koju treba za dugoročni opstanak.

Država, po Hitleru, treba biti unutar istih granica kao nacija ili rasa. Jedina svrha države jest da štiti biološku čistoću svojega stanovništva, diže razinu rasne svijesti i organizira se za obranu od drugih nacija koje ugrožavaju njezine vitalne interese. Nenijemci po definiciji ne mogu postati punopravni članovi Hitlerove "germanske države njemačke nacije".[34] Hitler je odbacivao svaku pomisao na internacionalizam smatrajući ga smrtnim neprijateljem prave rasne države i židovskom idejom. On je, naprotiv, očekivao da "čitav život i stremljenje" jednog naroda budu posvećeni potvrđivanju vlastitih nacionalnih vrijednosti na račun drugih, stranih kultura.[35] Glavni neprijatelj njegove težnje bili su Židovi, jer su upravo oni, kao "izrazita suprotnost" rasnoj državi, bili tijekom povijesti sredstvo onoga što Hitler naziva "denacionalizacijom".[36] I sami bez stalnog teritorija - "rasa bez korijenja" - Židovi su "parazitski cvali na tijelu nacije domaćina, isisavajući njezinu kulturu, onečišćujući njezino biološko naslijede".[37] Hitlerov nacionalizam bio je isključiv i defenzivan, izraz kulturne superiornosti i rasne sklonosti, dok je Staljinov bio sredstvo kulturne emancipacije i političke konvergencije. Staljinova država bila je mnogonacionalna stvarnost koju je održavala izrazito nenacionalna društvena i politička vizija; Hitlerova koncepcija države temeljila se isključivo na

"očuvanju i jačanju" jedne jedine nacije čijem cilju trebaju nemilosrdno biti podređene sve političke i društvene težnje.[38]

Sovjetska nacionalna politika brižljivo je slijedila smjernice što ih je Staljin postavio 1913. i koje je partija općenito prihvatila. Ni jednoj nacionalnosti nije bilo dopušteno otrgnuti se iz revolucionarne države i slijediti vlastitu politiku, jer je to bilo žigosano kao buržujski separatizam. Nacionaliste koji nisu bili i opredijeljeni komunisti uklonili su iz službe ili zatvorili. S druge strane, režim je odlučno slijedio etnocentrični program. Glavnim nacionalnostima bilo je dopušteno imati zasebnu partijsku "sekciju", uključujući Židove koji nisu imali posebni teritorij. Ta je politika iznijela na površinu poteškoće u odlučivanju koje etničke frakcije u sovjetskom stanovništvu doista čine naciju. Postojala je iskrena volja da se potiče etnička raznolikost, jer se općenito smatralo kako će razvijanje osjećaja nacionalnoga kulturnog identiteta ubrzati proces društvene i političke modernizacije, a u isto vrijeme poticati nacionalnosti na poistovjećivanje sa širim ciljevima sovjetskoga socijalizma. Prvi korak u emancipaciji nacionalne kulture napravljen je 1923. kada je uvedena politika *korjenizacije.* Cilj je bio poticanje "ukorjenjivanja" lokalnog izražavanja etničkog identiteta. Ustav iz 1924. godine dao je službeni oblik mnogonacionalnoj državi: usporedo s četiri najveće republike (Ukrajinska SSR, Bjeloruska SSR, Ruska SFSR i Zakavkaska SFSR) bilo je manjih autonomnih republika i autonomnih oblasti. Etničkim zajednicama koje su živjele izvan nacionalnog teritorija određenog za njih, bilo je dopušteno osnivati

autonomne pokrajine i okruge radi zaštite svojega zasebnog nacionalnog identiteta.[39]

Taj proces doveo je sovjetsku državu u paradoksalni položaj, pa je ona u mnogim slučajevima morala utvrditi i stvarati nacionalne identitete za skupine koje su imale malo osjećaja za vlastiti etnički karakter ili ga uopće nisu imale, a katkada ni književni jezik. Sovjetski etnografi proveli su mnoge godine klasificirajući svaku etničku manjinu koju su mogli naći i u najudaljenijim predjelima arktičkoga kruga. Do 1927. našli su ih 172, i sve su dobile službeni status. Prvi cjeloviti popis nacionalnosti objavljen je godinu dana prije, ali su u njega bile uključene i "dvojbene nacionalnosti", neke s manje od pedeset ljudi.[40] Istraživanje jezika bilo je još temeljitije; identificirana su 192 zasebna jezika, i svi su oni imali pravo na nekakvu institucijsku zastupljenost, pa i onda kada su posrijedi bili lingvistički otočići okruženi morem drugih jezika. Tamo gdje nije bilo književnoga jezika, trebalo ga je izmisliti. Zaključeno je da je latinski alfabet manje imperijalistički od ruske ćirilice, pa su prvi transkribirani jezici bili pisani latinicom na temelju simbola Međunarodnoga fonetskog društva, ali bez velikih slova i znakova interpunkcije.[41] Lingvistička modernizacija potaknula je i odluku da se latinizira arapsko pismo južnoga dijela Sovjetskog Saveza pod pokroviteljstvom Svesaveznoga komiteta za novi alfabet, osnovanog 1927. godine. Na Kavkazu i u srednjoj Aziji slabo obrazovani učitelji borili su se kako bi natjerali nepismeno stanovništvo da uči pismo koje im je svima bilo potpuno strano. Đaci jedne kirgiške učiteljice naučili su napamet slova alfabeta.[42] Za one malobrojne koji su govorili marginalnim jezicima latinski alfabet nije mogao u cijelosti prenijeti raznolikost

glasova, pa su naposljetku izumili 125 različitih alfabetskih znakova za 92 različita jezika.[43]

Država je morala potaknuti proces *korjenizacije* i za veće etničke skupine. Istočna područja Bjelorusije pretvorena su Bjelorusku Republiku 1924., ali većina rođenih Bjelorusa bili su seljaci s vrlo ograničenim osjećajem etničkog identiteta i mnogi su govorili jezikom koji nije bio bjeloruski. Na popisu stanovništva 1926. godine 80% stanovnika tvrdilo je da su Bjelorusi, ali samo 67% da govori bjeloruski.[44] Prije revolucije nije bilo ni jednih jedinih novina na bjeloruskom, ali zahvaljujući službenom poticaju bilo ih je 30 do 1928., a 149 desetljeće poslije. Rješenje za uspješnu *korjenizaciju* bilo je školovanje na domaćem jeziku i povećanje pismenosti. U svojoj brošuri iz 1913. Staljin je naveo da se nacionalne težnje mogu zadovoljiti tako da svaka manjina dobije "vlastite škole".[45] Već 1927. godine 38% bjeloruske djece imalo je nastavu u školi na bjeloruskom jeziku, a 1939. taj je postotak narastao na 93.[46] U cijelom Sovjetskom Savezu učenje na lokalnim jezicima bilo je organizirano razmjerno etničkom sastavu svake regije. Uzbekistan, "nacija" umjetno stvorena 1924. od mnogo različitih naroda, hvalio se sa dvadeset dva službena jezika, a sićušni Dagestan sa dvadeset. Već 1934. godine mogli su se dobiti školski udžbenici napisani na više od stotinu različitih jezika.[47]

Interno stvaranje nacije imalo je proturječne učinke. U jednu ruku, ono je doista poticalo modernizaciju sovjetskoga društva podizanjem razine pismenosti i modernih oblika komunikacije. Pedeset šest posto sovjetskog stanovništva bilo je pismeno 1926., a 89% već 1939. Neruske regije stvarale su vlastitu elitu čiji je glavni

interes bio iskorištavanje sovjetskih programa gospodarskog razvitka i socijalnih reformi za vlastito stanovništvo. U Ukrajini i Bjelorusiji gradsko stanovništvo uključivalo je visok postotak neautohtonih, uglavnom ruskih stanovnika. Već potkraj dvadesetih godina gradovi su se počeli puniti bjeloruskim i ukrajinskim seljacima privučenim boljom zaradom u industriji. Godine 1926. na svakog ruskog stanovnika Kijeva dolazilo je 1,7 Ukrajinaca; već 1941. taj se omjer povećao na 5,6.[48] Promjena nacionalnog sastava lokalnih komunističkih partija također je odražavala etnocentrične prioritete države. Godine 1922. samo 23% članova ukrajinske Komunističke partije bili su rođeni Ukrajinci, a više od polovine bili su Rusi; 1931. bilo je 58% Ukrajinaca i samo 24% Rusa.[49] Potkraj dvadesetih godina ukrajinska partija zatražila je da se ruski teritorij, uglavnom naseljen Ukrajincima, ponovno ustupi Ukrajini. Moskva je to odbila, ali je 130 etničkih "regija" i 4.000 etničkih gradskih općina dodijelila ukrajinskom stanovništvu koje je živjelo unutar Ruske SFSR.[50]

Politika koja je počela nacionalnim ustupcima kako bi ugušila lokalni separatizam produbila je nacionalni osjećaj i oslabila veze socijalističkoga centra i nacionalističke periferije. To se proturječje pokazalo neprihvatljivim u kontekstu gospodarske revolucije započete 1928. Opći otpor kolektivizaciji u neruskim regijama dosegnuo je vrhunac nakon odluke da se ukrajinske i kazaške seljake 1932. primora na ustupanje njihova žita čak po cijenu masovne gladi koja je, prema procjenama, odnijela 4 milijuna života, većinom neruskih. Od početka tridesetih godina, kada se pod Staljinovim pritiskom doista morao provoditi slogan "nacionalno po obliku, socijalističko po sadržaju",

pretjerivanja iz dvadesetih godina u provođenju politike prema nacionalnostima ublažena su, a ponegdje je ona i obustavljena. *Korjenizacija* je 1933. službeno napuštena: posvećivalo se manje pozornosti *korjenizaciji* lokalne kulture, a više se pazilo na promicanje sovjetsko-ruskog identiteta.[51]

Etnografima, koji su marljivo definirali mnoge nacionalne skupine dvadesetih godina, naređeno je da pojednostavne svoju klasifikaciju. Do 1937. popis nacionalnosti smanjen je sa 172 na 107 objedinjavanjem malih skupina s izrazitim etničkim sličnostima. U popisu stanovništva 1939. taj se broj smanjio na 98. Od toga broja identificirano je nekih 59 kao glavne nacionalnosti, a 39 kao etničke manjine.[52] Pretjerano naglašavanje jezične autonomije također je ublaženo. Godine 1937. 40 milijuna nerusa, koji su prije bili prisiljeni prihvatiti latinski alfabet, obaviješteno je da će svoj jezik otad pisati ćirilicom; ta je promjena provedena iduće godine, pa su oni ponovno postali nepismeni. Uredbom od 13. ožujka 1938. ruski je jezik uveden kao obvezatni drugi jezik u sve škole. U većini viših škola i sveučilišta ruski se zadržao kao jezik nastave i u neruskim područjima. Obvezatna dvojezičnost omogućavala je veći pristup višim školama, ali ona je Sovjetskom Savezu pružila i jedno, zajedničko sredstvo komunikacije. Ruski su uzdizali kao "međunarodni jezik socijalističke kulture".[53] Ruski je ponovno uveden kao službeni vojni jezik u Crvenoj armiji. Lokalne jezike još su mogli upotrebljavati dužnosnici i partijski rukovodioci, ali ruski je bio bitno sredstvo komunikacije s Moskvom i nenadomjestiv za svakog nerusa koji je težio napretku u karijeri.[54]

Od početka tridesetih godina režim je počeo raspetljavati složenu mrežu zasebnih etničkih identiteta radi veće asimilacije. Staljin je htio smanjiti centrifugalne težnje koje je potaknula *korjenizacija* afirmirajući zajednički sovjetski identitet koji nije potjecao iz nacije nego iz klase. Centralni komitet raspustio je 1930. sve nacionalne sekcije u partijskom aparatu. Mnogi lokalni komiteti, uspostavljeni za zaštitu nacionalnih manjina, ukinuti su 1934. godine. U idućih pet godina tisuće škola, sovjeta, autonomnih nacionalnih oblasti ili gradskih općina, dodijeljenih posebnim nacionalnostima, pretvorene su u multietničke ustanove ili su zatvorene. Centar je i gospodarski stisnuo periferiju. Uvođenjem petogodišnjih planova državni je proračun centraliziran u Moskvi na štetu neruskih republika i oblasti. Na centar je otpadalo prosječno 55-60% državnog proračuna dvadesetih godina; ta se brojka 1930. popela na 74%, a do kraja diktature na gotovo 80%.[55] S ukidanjem (1932.) Vrhovnoga gospodarskog sovjeta, koji je imao ogranke u svim većim nacionalnim republikama, nestala su lokalna ovlaštenja za gospodarsko planiranje i proizvodnju svega osim robe za široku potrošnju. Staljinovim Ustavom četiri godine poslije ukinuta su sva ovlaštenja što su ih prije imale nacionalne republike i oblasti, osim u socijalnom osiguranju i obrazovanju; uloga Vijeća za nacionalnosti unutar Vrhovnog sovjeta oslabljena je kad je ukinut njegov prezidij.[56]

Moglo bi se pasti u iskušenje i tvrditi kako tendencija centralizacije tridesetih godina odražava ponovnu potvrdu ruskog nacionalizma poslije njegova opadanja 1917. Staljina su često prikazivali kao veliko-ruskog nacionalista koji je sklon uporabi ruske povijesti i ruske kulture kao

sredstva za gušenje ponovnog izbijanja neruskog nacionalizma, optužujući ga za izdaju multikulturalnih težnji revolucije i za jačanje tendencije centralizacije u diktaturi. No problem je još složeniji zbog proturječja u sovjetskoj nacionalnoj politici od uspostave Sovjetskog Saveza 1924. Zbog Lenjinove bojazni da će predrevolucionarni velikoruski šovinizam preživjeti, nije se spominjala izrazita ruska nacionalnost. Riječi "Rusija" ili "ruski" hotimice su ispuštene iz naziva nove sovjetske države. Nije bilo ni posebne ruske Komunističke partije. Poštarima je naređeno da ne isporučuju pisma iz inozemstva ako na njima piše "Rusija". Teritorij Ruske SFSR bio je etnički raznolik kao i sam Savez, pa je stoga uključivao mnoštvo atonomnih oblasti i okruga u kojima su živjele nacionalne manjine. "Ruski" *(rosiskij)* u Ruskoj Federativnoj Socijalističkoj Republici označavao je prije "državu" nego narod ili kulturu. Rusija je bila izrazito dominantan teritorij već po samoj veličini i povijesnom značenju, no ruski se narod ipak našao u procjepu između nepriznatoga nacionalnog identiteta i nove stvarnosti sovjetskoga državljanstva.[57]

Staljin je shvaćao to proturječje. On nije bio ruski nacionalist premda se divio ruskoj kulturi i bio je očaran ruskom poviješću. Tridesetih godina poticao je ograničenu rusifikaciju iz političkih razloga. Rusiju su prikazivali kao najuspješniji sovjetski model socijalističkog razvoja, kao starijeg brata nacionalnih republika u povoju i sazrijevanju, okupljenih oko njegovih granica. Ruski primjer također se koristio kao uzor novoga sovjetskog patriotizma koji je režim smatrao potrebnom protutežom neplanirano potaknutom lokalnom patriotizmu u nacionalnim

republikama. Biti Rus značilo je istodobno biti idealni socijalistički građanin koji nije opredijeljen za šovinističke maštarije o nacionalnoj superiornosti nego duboko svjestan progresivnog karaktera socijalističke države koju on/ona pomaže graditi.

Sovjetski patriotizam trebao je ujediniti sve nacionalnosti u zajedničko opredjeljenje za gradnju socijalizma, ali tridesetih godina on je imao neposredniji cilj. S povećanjem opasnosti od rata s japanske strane na istoku i njemačke na zapadu režim je nastojao mobilizirati oduševljenje naroda za obranu onoga što se sada ponovno nazivalo "domovina" *(rodina).* Ruska povijest iskorištena je za patriotske simbole i herojsku prošlost koje zajednički sovjetski identitet nije mogao potpuno zadovoljiti. Promjenu naglaska označilo je 1934. ponovno uvođenje uobičajene narativne povijesti u sovjetske škole umjesto historijskog materijalizma koji je odbačen kao presuhoparan. Standardni udžbenik *Kratka povijest Rusije* M.N. Pokrovskog zamijenila je 1937. domoljubnija verzija iz prošlosti. Na uvodnoj stranici bio je moto: "Ljubimo svoju zemlju i moramo znati njezinu prekrasnu povijest."[58] Aleksandra Pankratova objavila je 1940. novu *Povijest SSSR-a* u kojoj se velike vojne pobjede iz prošlosti koriste kao stepenice prema modernoj socijalističkoj državi. Bitka kod Borodina 1812., kojom je zaustavljeno napredovanje Napoleonove osvajačke vojske, opisana je riječima koje su očito služile tadašnjim ciljevima:"...Ruski je narod još jednom pokazao svijetu sav svoj heroizam i samopožrtvovanje kada je obrana zemlje i nacionalna neovisnost bila u pitanju."[59]

Veza između službenog poticanja patriotizma i šire međunarodne krize bila je očita. Obnova zanimanja za velike ratne heroje iz ruske povijesti nije podrazumijevala rehabilitaciju nitkova iz carske prošlosti. Povijest je bila selektivna. Petra Velikoga slavili su kao modernizatora i državotvorca. Caru Ivanu IV. Groznom dopušten je povratak u sovjetski panteon nakon desetljeća ocrnjivanja, s obrazloženjem da je postavio prve primitivne temelje moderne sovjetske države. Centralni komitet službeno ga je rehabilitirao 1940., a dvije godine poslije slavili su njegove "izvanredne političke vještine" i korištenje "grubim mjerama" protiv unutarnjih izdajnika.[60] Nova povijest bila je promišljeno didaktička. Bilo je važno pokazati kako je običan narod imao važnu ulogu u herojskim borbama iz prošlosti, dok su plemstvo i trgovci oklijevali ili izdavali svoju državu. Bila je to središnja tema u Ejzenštejnovu filmu *Aleksandar Nevski,* naručenom 1937. i snimljenom tijekom šest mjeseci 1938. Film se prvobitno zvao *Rus* (srednjovjekovno ime Rusije) a prikazuje povijest novgorodskoga kneza iz 13. stoljeća koji je dignuo narod protiv njemačkih Teutonskih vitezova u slavnoj bitci na zaleđenom Čudskom jezeru 1242. godine. Ne treba mnogo mašte za shvaćanje te poruke. U Ejzenštejnovu prvobitnom scenariju Nevski je ubijen neposredno prije negoli njegova narodna vojska natjera Nijemce u bijeg, ali Staljin mu je rekao da svoje heroje želi žive. Film je sniman u ljetnim mjesecima 1938., pa je zimsku bitku trebalo simulirati održavajući gromade leda na jezeru balonima punjenim plinom i bojeći vegetaciju u bijelo. Kad je film bio gotov, Ejzenštejn je napisao propagandni članak pod naslovom "Moja tema je patriotizam" u kojem objašnjava kako

posljednje riječi Aleksandra Nevskog - "Digne li netko mač protiv nas, poginut će od tog mača" - izražavaju "osjećaje i volju masa sovjetskoga naroda".[61]

Ponovno otkrivanje ruske prošlosti iskorišteno je za učvršćenje lojalnosti sovjetskoj državi. Ploča s "Pjesmom o domovini" iz *Cirkusa,* filma o rasnoj toleranciji, prodana je u 20 milijuna primjeraka, ali domovina iz te pjesme je sovjetska država, ne Rusija.[62] Politiku rusifikacije iz tridesetih godina ne smijemo preuveličavati.

Nije postojala namjera oživljavanja šovinističkog naslijeđa iz carskog doba. Ruska povijest pružala je sovjetskoj rodoljubnoj propagandi heroje za koje je svatko znao, ali bilo je i mnogo sovjetskih heroja. Bilo je praktičnih razloga za šire učenje ruskog jezika ili uvođenje zajedničkoga službenog jezika u sovjetsku vojsku i administraciju, ali inače se podržavalo opredjeljenje za multietničku državu. Broj novina i knjiga na neruskim jezicima nastavio se povećavati tridesetih i četrdesetih godina. Proslava stogodišnjice smrti pjesnika Puškina obilježena je objavljivanjem 27 milijuna primjeraka njegovih pjesama na najmanje šezdeset tri jezika.[63] Nastavile su se dodjeljivati nove domovine. Židovska Autonomna Republika osnovana je u Birobidžanu na sovjetskom dalekom istoku radi poticanja punijeg osjećaja židovskoga nacionalnog identiteta. Postotci nerusa u lokalnoj i nacionalnoj vladi povećavali su se tijekom Staljinove vlasti.

Mnogo važniji od rusifikacije bio je staljinistički antinacionalizam. To je tridesetih i četrdesetih godina dovelo do deportacije više od 2 milijuna nerusa u logore i posebna naselja, do masovnih ubojstava tisuća ljudi u

čistkama 1936.- 38. i do provođenja sve nasilnije politike prema sovjetskim Židovima. Očito proturječje između režimskoga etnocentrizma i strahovitog nasilja prema velikom broju pripadnika nacionalnih manjina potječe od podjele na dvije vrste nacionalizma o kojima je pisao Staljin u svojem pamfletu iz 1913. godine. Reakcionarni nacionalizam nije bio u skladu sa socijalizmom, jer je on podržavao ideju o zasebnom, plemenskom identitetu; socijalistički nacionalizam bio je prihvatljiv jer se temeljio na idejama jednakosti i oslobođenja. Crta razgraničenja nije bila politička nego etnička. Tridesetih i četrdesetih godina Staljin je općenito odredio te političke kategorije uključujući nacionalnosti čija je lojalnost bila sumnjiva zbog njihove etničke povezanosti sa stranim narodima koji su, kako se pretpostavljalo, bili neprijateljski raspoloženi prema sovjetskoj državi. Staljin nije prigovarao načelu nacionalnog razvitka kao takvom (nekim je deportiranim narodima bilo dopušteno zadržati nekakav oblik etničkog identiteta u njihovoj novoj domovini) nego onim narodima koji, po njegovu mišljenju, nisu položili politički test odanosti komunizmu, primjerice, sovjetskim Nijemcima.

Većina etničkih deportacija bila je rezultat rata ili straha od rata. Na sovjetskim istočnim, zapadnim i južnim granicama bilo je prilično brojnih nacionalnih manjina etnički povezanih sa stanovništvom sovjetskih antikomunističkih susjeda - Finske, Poljske, Japana, Irana, Turske i baltičkih država. U pograničnom pojasu dubokom dvadeset dva kilometra, uspostavljenom 1923., patrolirale su postrojbe NKVD-a koje su trebale onemogućiti i izolirati eventualne iredentističke težnje. Sovjetska ksenofobija bila je glavni sastavni dio kolektivne paranoje radi zaštite

"socijalizma u jednoj zemlji". Drugi pojas određen je 1929. još dalje od granice, a od 1930. stanovništvo, koje su smatrali neprijateljima interesa sovjetske sigurnosti, preseljavali su u unutrašnjost, najprije Poljake, Bjeloruse i Ukrajince, zatim Fince u Kareliji i Lenjingradu, poslije Nijemce u Ukrajini.[64] Godine 1932. preseljeno je 60.000 Kozaka naseljenih uz rijeku Kuban, a pet godina poslije 6.000 Iranaca i gotovo 1.000 Kurda. U kolovozu 1937. Centralni komitet donio je uredbu o prvoj opsežnoj deportaciji 171.000 Korejaca sa sovjetskoga dalekog istoka, jer su ih smatrali opasnima za sigurnost zbog blizine Japana. U rujnu su ih preselili vlakovima na četrdeset četiri razne lokacije u srednjoj Aziji. Onima koji su pristali na odlazak platili su odštetu od 370 rubalja i voznu kartu; ostale je milicija NKVD-a strpala u vlakove. Mjere su bile besmisleno temeljite: 700 već zatočenih Korejaca pronađeno je u posebnim radnim naseljima na istoku i otpremljeno njihovim sunarodnjacima u Kazahstan.[65]

Strah od unutarnjeg neprijatelja objašnjava visoki postotak nerusa koji su bili žrtve vala masovnih uhićenja i smaknuća između 1936. i 1938. Stotine tisuća Rusa dijelile su s njima istu sudbinu, ali neruski su narodi bili strože kažnjavani. NKVD je mnoge od njih nazivao "nacionalnostima stranih vlada" kako bi opravdao njihov progon. Od 681.000 strijeljanih za vrijeme *ježovščine* 1937. i 1938. godine 247.000 bilo je optuženo za nacionalističko djelovanje. Procjenjuje se da je strijeljano 73% uhićenih iz neruskih područja, mnogo više od Rusa; od 1936. do 1938. godine 800.000 nerusa bilo je pogubljeno, poslano u logore ili deportirano u srednju Aziju.[66] Moskva je izdvojila ukrajinsku Komunističku partiju kao rasadište iredentizma i

buržoaskog nacionalizma poništavajući time desetljeće službenog poticanja posebnoga ukrajinskog nacionalnog identiteta. Ukrajinska autokefalna crkva, osnovana 1921., bila je prisiljena 1930. na priključenje Ruskoj pravoslavnoj crkvi.[67] Ukrajinski otpor kolektivizaciji bio je divljački ugušen. Zatim je 1937. došla na red ukrajinska Komunistička partija, posebno etnički Ukrajinci koji su u njoj bili sve brojniji i dominantniji. U proljeće 1937. dvije trećine viših rukovodilaca i jedna trećina lokalnih partijskih funkcionara završile su kao žrtve čistki. Od kolovoza 1937. do ljeta 1938. uhićeni su svi ukrajinski državni komesari i 99 od 102 člana Centralnog komiteta ukrajinske partije, a većinu su strijeljali. U proljeće 1938. Staljin je poslao u Ukrajinu mladog Rusa Nikitu Sergejeviča Hruščova, novu zvijezdu partije, koji je kao partijski šef u Moskvi već proveo čistku nad većinom gradskih čelnih komunista, s direktivom da iskorijeni ostatke ukrajinskog "otpora". Taj uzorni, preambiciozni aktivist zapovjedio je da se ponovno uhiti cijelo partijsko vodstvo i otpustio partijske sekretare koje su na brzinu imenovali umjesto onih koje su uklonili čistkom ili strijeljali 1937. Tijekom 1938. imenovano je 1.600 novih partijskih sekretara u gradovima i okruzima te republike.[68] "Ruka nam ne smije drhtati", rekao je Hruščov u kolovozu 1937., "... moramo gaziti po tijelima neprijatelja..."[69]

Režimski je antinacionalizam nabujao s dolaskom rata. Od 1940. do 1948. više od 3 milijuna nerusa iseljeno je iz svojeg zavičaja i otpremljeno u sovjetsku unutrašnjost. Ondje su doživjeli istu sudbinu kao i sovjetski Nijemci, prepušteni sami sebi u posebnim naseljima u dalekim i pustim krajevima Kazahstana i Sibira bez hrane i vode, s

bijednim smještajem bez sanitarija, ili bez ikakva smještaja. Deset posto od svih osoba otpremljenih u posebna naselja - približno 3 77.000 ljudi - umrlo je od bolesti, slabe prehrane i hladnoće.[70] Mnogo je tisuća ljudi umrlo na putu u ta naselja tijekom duge i spore vožnje vlakom ili u napornim forsiranim marševima. Deportacije su se obavljale bez ikakva temeljnog ili osmišljenog plana. Svaki val bio je reakcija na okolnosti izvan Sovjetskoga Saveza, prvi u razdoblju suradnje s Njemačkom, drugi kao reakcija na strah od izdaje u ratu u neruskim pograničnim područjima, treći kao posljedica rata, kada su stotine tisuća optuženih za kolaboraciju s njemačkim neprijateljem otpremljeni u Gulagove logore ili u posebna naselja. Samo drugi val obuhvatio je metodično preseljavanje čitavih etničkih grupa. Prije 1941. i nakon 1945. izgnanici su selektirani prema političkim kriterijima, kao "društveno opasni" ili antisovjetski, s elastičnim rasponom kategorija od očitih (nacionalistički političari, svećenici, vojne osobe i trgovci) do apsurdnih (filatelisti i esperantisti, žrtve kozmopolitskog karaktera svojih hobija). Nacionalnost kao takva nije bila jedini kriterij jer bi se u tom slučaju dodatni milijuni priključili nedobrovoljnom egzodusu.[71]

Žrtve prvoga vala bili su Poljaci, Latvijci, Estonci i Litvanci u bivšim carskim područjima koja su pala pod sovjetsku vlast prema uvjetima Sovjetsko-njemačkog pakta potpisanoga 28. rujna 1939. radi potvrde podjele Poljske između dviju država. Točan broj deportiranih nije poznat, jer su se stotine tisuća dragovoljno selile u potrazi za poslom u industrijskim središtima zapadnoga Sovjetskog Saveza, a mnogi su unovačeni u Crvenu armiju. Broj Poljaka deportiranih u logore i u posebna naselja

procjenjuje se na približno milijun muškaraca, žena i djece, uključujući 336.000 izbjeglica iz zapadne Poljske koju su okupirali Nijemci, ali svi nisu bili Poljaci. Samo 58% govorilo je poljski; jedna petina bili su Židovi, a 15% Rusi i Ukrajinci, uhvaćeni u mrežu zbog svoje politike ili društvenog položaja.[72] U baltičkim državama, koje je okupirao Sovjetski Savez u lipnju 1940., na meti su bili isti društveno-politički elementi: 30.000 iz Litve, 16.000 iz Latvije i 10.000 Estonaca.[73] Deportirani su u teretnim vagonima, s rupom grubo izrezanom u drvenom podu za vršenje nužde i s rešetkastim prozorčićem. Vagoni predviđeni za četrdeset ljudi bili su prepuni do kritične točke. Hrana je bila predviđena za svaki transport, ali je njezina raspodjela ovisila o stražarima koji su je krali ili prodavali. Juha, kruh i slana riba služila se jedanput svakih nekoliko dana, ali vode je bilo malo; posljedica je bio velik postotak smrtnih slučajeva od dehidracije kod većine osjetljivih deportiraca, djece i starijih ljudi. Moglo se pobjeći tako da se probiju istrošeni ili truli podovi vagona, ali nakon nekog vremena stražari su ispod zadnjeg teretnog vagona pričvrstili improviziranu čeličnu kosu kako bi prepolovili bjegunce dok su ležali na pruzi.[74]

Drugi val deportacija imao je drukčiji uzrok. Nakon invazije 22. lipnja 1941. stanovništvo u pograničnim područjima etnički povezano s napadačkom vojskom udaljeno je odatle iz sigurnosnih razloga: o sudbini sovjetskih Nijemaca već smo govorili, ali njima je priključeno 89.000 Finaca koje su otpremali u Kazahstan u kolovozu i rujnu 1941. unatoč činjenici što su vlakovi i ljudstvo i te kako bili potrebni da obuzdaju naglo napredovanje neprijatelja. Dvije godine nakon toga deset

manjih nacionalnih manjina iz južnih pograničnih područja kolektivno je kažnjeno, po Staljinovoj neposrednoj zapovijedi, zbog kolaboracije s okupatorom. Sve su ih smatrali potencijalnom opasnošću za sigurnost, ali kako nije bilo načina raspoznavanja koji su pojedinci kolaborirali s neprijateljem ili bi mogli kolaborirati u budućnosti, deportirano je, za svaki slučaj, sve stanovništvo, a njihova je zemlja dodijeljena bivšim vojnicima ili ruskim naseljenicima. Kalmike (93.000) i Karačajevce (69.000) otpremili su 1943. na istok; godinu dana poslije otišlo je 387.000 Čečena, 91.000 Inguša, 38.000 Balkara, 183.000 krimskih Tatara, 15.000 Grka i 95.000 Turaka i Kurda.[75] Opravdanje deportacije bilo je doista tanko, ali mnoge manje nacionalnosti već su se sporile s Moskvom mnogo prije rata. Bile su bespomoćne zbog svojega ograničenog broja i lako prepoznatljive zbog politike *korjenizacije.* Mnogi Ukrajinci također su kolaborirali s njemačkim okupatorom ili su se priključili antisovjetskoj nacionalističkoj vojsci koja se borila i protiv Nijemaca i protiv Rusa, ali uza svu Staljinovu želju za osvetom, nije se moglo premjestiti 40 milijuna Ukrajinaca iz najplodnije i industrijski najrazvijenije republike.[76] Umjesto toga, u tri poslijeratne godine treći je val deportiraca stigao u radne logore i u specijalna naselja. Neki su bili Ukrajinci i Bjelorusi koji su dragovoljno radili za Nijemce; drugi su radili za Nijemce ili su se borili na njihovoj strani kako bi izbjegli glad ili zatvor; neki su bili nedragovoljni *Ostarbeiter,* istočni radnici, i njih 2 milijuna otpremili su u Njemačku na rad u ratnoj industriji i poljoprivredi. Budući da je među njima bilo mnogo Rusa, taj treći val nije, kao ni prvi, određivalo etničko podrijetlo. Teško je nagađati

brojke, ali već 1949. godine bilo je 2,3 milijuna specijalnih naseljenika, i gotovo su svi bili pripadnici nacionalnih manjina; četiri petine bile su osuđene, uredbom od studenoga 1948., da ostatak života provedu u tim naseljima. U prvih pet poslijeratnih godina umrlo je 219.000 deportiranih s juga.[77]

Premda su etničke deportacije velikog opsega jenjale u Sovjetskom Savezu nakon 1945., što je govorilo o njihovoj bliskoj vezi s ratnim okolnostima, staljinistički antinacionalizam ipak ima još jedno poglavlje. U godinama do diktatorove smrti 1953. došao je red na viktimizaciju Židova. Židovska zajednica bila je posebni problem za sovjetsku nacionalnu politiku."Ne mogu ih progutati, ne mogu ih ni ispljunuti", uzviknuo je, navodno, Staljin kada je oduševljeno mnoštvo od 50.000 Židova pozdravilo Goldu Meir, prvu izraelsku veleposlanicu u Moskvi, u listopadu 1948. "Oni su jedina skupina koja se uopće ne može asimilirati."[78] Staljin je spoznao jedinstveno obilježje židovskoga identiteta dok je pisao o nacionalizmu 1913. godine. Od osamdeset jedne stranice *Marksizma i nacionalnog pitanja* sedamnaest ih je posvetio židovskom pitanju. Staljin je smatrao kako Židovi imaju "nacionalni karakter", no, budući da nisu tijesno povezani sa zemljom, nemaju ni jasno određen teritorij, pa ne "čine naciju". Nije odobravao ono što je nazivao židovskom "segregacijom" i "razgraničenjem", pa je židovsku "nacionalnu ekskluzivnost" smatrao drskim i neprijateljskim stavom prema socijalizmu.[79]

Židovsko stanovništvo carske Rusije uglavnom nije bilo seljačko, pa stoga nisu imali definiran teritorij, ali bili su geografski koncentrirani. Od pet milijuna Židova u carskoj

Rusiji većina ih je živjela u ograničenom području naseljavanja, u širokom luku teritorija koji se protezao od baltičkih država do Krima, u kojem je Židovima dopušteno naseljavanje u osamnaestom stoljeću. Bili su ograničeni na određene regije u kojima su činili visok postotak stanovništva gradova i gradskih naselja. Ruski Židovi, koji su bili žrtve i države i rasprostranjenoga lokalnog antisemitizma, prvi su u Europi razvili izrazito cionističko gledište. Od prvoga Kongresa pristaša cionizma 1884. do Prve cionističke konvencije u svibnju 1917., nakon careva pada, židovski su nacionalisti tražili pravo na židovsku domovinu i zaštitu židovske kulture i religijskog identiteta. U Rusiji je 1917. bilo 300.000 cionista, organiziranih u 1.200 lokalnih grupa.[80] U ruskom židovskom stanovništvu bilo je vrlo malo boljševika; samo 958 ušlo je u partiju prije 1917. Za razliku od njih, glavna židovska socijalistička organizacija *Bund* imala je 33.000 članova.[81] Početkom dvadesetih godina 20. stoljeća tisuće židovskih socijalista priključile su se Komunističkoj partiji; partija je osnovala nacionalnu sekciju za Židove, *jevsekciju*, premda Židovi nisu bili definirani kao posebna nacionalnost s vlastitim autonomnim teritorijem. Židovi komunisti imali su glavnu ulogu u izoliranju i napadanju cionista čija je potpora odvojenom identitetu, židovskoj vjeri i židovskom internacionalizmu na očite načine narušavala političke prioritete režima. Cionistički pokret prešao je 1920. u ilegalu te je tajnim djelovanjem, izlažući se opasnosti, prkosio režimu. Tijekom dvadesetih godina cionisti su bili izvrgnuti masovnim uhićenjima i zatvorskim kaznama. Odlasci iz Sovjetskog Saveza u Palestinu hotimice su ograničavani; dok je 1925. i 1926. emigriralo 21.157

Židova, u osam godina između 1927. i 1934. (1934. su prekinuta sva iseljenja) smjelo ih je otići samo 3.045.[82]

Sovjetska politika prema Židovima bila je dvadesetih godina podijeljena između okrutnog suzbijanja cionizma i ideološkog opredjeljenja za kulturnu autonomiju i društveni razvitak etničkih manjina. Antisemitizam je bio službeno zabranjen kao dio službene politike protiv carskog naslijeđa diskriminacije i šovinizma; izraz "Jid" bio je zakonom zabranjen. Režim je samovoljno pravio razliku između jidiša i hebrejskog obrazlažući da je prvi jezik židovskih masa, a drugi židovske religijske i kulturne elite. Već 1931. bilo je 1.100 škola na jidišu i 40 dnevnih novina na jidišu.[83] Sovjetske Židove poticali su na odlazak iz tradicionalnih *štetla,* gradića u ograničenom području naseljavanja *(čerta osedlosti,* konačno ukinuta 1915., prije revolucije) kako bi usvojili moderniji pogled na društvo. Tisuće su raseljene na seoska gospodarstva u južnoj Ukrajini i na Krimu, pa se židovsko seosko stanovništvo do kraja tridesetih godina povećalo sa 75.000 na 396.000, otprilike 13% ukupnoga židovskog stanovništva. Broj Židova u industriji udvostručio se između 1926. i 1931. godine, sa značajnom navalom u veće gradove izvan *čerte osedlosti,*[84] Režim se nadao da će se sovjetski Židovi brzo asimilirati u novi svjetovni, proleterski svijet. Već 1939. godine 77% Židova radilo je u tvornicama i uredima; samo 16% još je održavalo tradicionalno obrtništvo, a od njih su samo 3% bili privatni trgovci.[85]

Uvjeti za mnoge sovjetske Židove znatno su se promijenili tridesetih godina pod Staljinom. Ovdje je važno razlikovati politiku koja se općenito primjenjivala na sovjetsko stanovništvo i politiku usmjerenu specifično na

Židove. Sovjetski Židovi bili su u većini slučajeva kažnjavani isto kao i nežidovi. Jevsekcija je ukinuta 1930. kao i druge nacionalne partijske sekcije, a većina dužnosnika ubijena je poslije u čistkama. Sa završetkom Nove ekonomske politike nestala je većina samostalnih židovskih tvrtki i obrtničkih radionica, ali to se odnosilo i na nežidove. Jačanje protureligijske kampanje 1929. dovelo je do zatvaranja 100 sinagoga i zabrane svetkovanja šabata; no zatvarane su i kršćanske crkve i džamije, a radni se tjedan promijenio kako bi se spriječilo svetkovanje kršćanske nedjelje.[86] Židove koje su tridesetih godina državni organi hapsili, držali u zatvoru ili ubijali bili su proganjani kao kontrarevolucionari ili reakcionarni nacionalisti usporedo s milijunima nežidova. U Gulagovoj populaciji potkraj tridesetih godina bili su čak premalo zastupljeni s obzirom na njihov udio u ukupnom stanovništvu.[87] Vlada je 1928. godine odlučila osnovati područje posebnog naseljavanja sovjetskih Židova u Birobidžanu na dalekoj sovjetsko-mandžurijskoj granici nadajući se kako bi time mogla odvratiti židovske težnje za domovinom u Palestini. Službeni status autonomne oblasti dobili su 1936. godine. To je područje bilo jedno od najsumornijih i najnegostoljubivijih u Sovjetskom Savezu; privatno zemljoposjedništvo bilo je dopušteno kako bi se taj neprimamljiv kraj učinio privlačnijim. Međutim, nije bilo prisilnih odlazaka ili deportacija Židova u Birobidžan. Doseljenici su polako "kapali", ali do 1939. bilo ih je tek 108.000; mnogi od njih nisu bili Židovi, a privukli su ih izgledi privatnog poljoprivrednog gospodarstva. Popis stanovništva iz 1959. pokazao je samo 8,8 % Židova u stanovništvu toga područja.[88]

Ratne okolnosti ponovno su potaknule režim na agresivniji antinacionalizam, usmjeren najprije na židovsku elitu u Sovjetskom Savezu, zatim na židovsko stanovništvo u cjelini koje je, poput sovjetskih Nijemaca ili Čečena, došlo pod kolektivnu političku sumnju. Ratne su godine snažno i trajno promijenile položaj sovjetskih Židova. Sovjetski Savez dobio je 1939. i 1940. još gotovo 2 milijuna Židova u istočnoj Poljskoj i u baltičkim državama. U tim područjima cionizam je bio vrlo jak, a židovska kultura izrazita i snažna. U manje od dvije godine okupacije nezavisni židovski život postao je vrlo ograničen: sinagoge su zatvorene, šabat službeno ignoriran, židovski dućani i radionice pretvoreni u obvezatne državne zadruge, a javni obredi židovskoga vjerskog i obiteljskog života protjerani u privatnost doma i protuzakonite bogomolje.[89] Tisuće rabina, vođa zajednice i intelektualaca uhićene su i deportirane. Procjenjuje se da je među onima koji su bili deportirani iz istočne Poljske bilo otprilike 250.000 Židova; neki su bili izbjeglice iz zapadne Poljske koju su okupirali Nijemci.[90] Kada je počeo rat u lipnju 1941., nepoznati broj Židova iz tog područja pobjegao je na istok i povlačio se s Crvenom armijom, ali oni koji su ostali, poubijani su gotovo svi u njemačkom genocidu koji je uslijedio. Kada je Crvena armija ponovno ušla u Kijev u studenom 1943., nađen je živ samo jedan Židov. Kada su se izbjeglice napokon vratile 1944. i 1945. u svoje gradove i sela, mogli su samo ustanoviti da je židovska zajednica praktički nestala.

Za vrijeme rata Staljin je iskoristio njemačko neprijateljstvo prema Židovima za svoje ciljeve. Istaknuti židovski intelektualci osnovali su u kolovozu 1941. Antihitlerovski komitet, ali njegova nezavisnost i

internacionalizam bili su previše za nepovjerljiv i krut režim. Dvojicu vođa poljskih Židova u izgnanstvu odveo je NKVD; jedan se ubio u zatvoru, a drugoga su strijeljali. Pod pokroviteljstvom države osnovan je u travnju 1942. Židovski antifašistički komitet radi mobilizacije židovske potpore ratu i dobivanje inozemnih financijskih sredstava za sovjetske ratne napore. Nominalni vođa bio je poznati sovjetski glumac Solomon Mihoels, ali je on zapravo bio oruđe režima, i stalno ga je pratilo budno oko NKVD-a. Taj je komitet nadživio rat, a podnosili su ga sve dotle dok je mogao iz inozemstva dobivati potporu za sovjetske ciljeve. Buđenje židovskog identiteta, potaknuto stvaranjem Države Izrael 1948., Staljin je oprezno pozdravio kao sredstvo za pritisak na zapadne imperijaliste na Bliskom istoku, ali kada je postalo očito da mnogi sovjetski Židovi čekaju obnovu cionizma kako bi naglasili vlastite težnje za zasebnim kulturnim i religijskim razvitkom u Sovjetskom Savezu, počela je represija. Tisuće židovskih intelektualaca i zagovornika cionizma uhićene su i zatvorene zbog navodnog "kozmopolitizma" u odnosima sa stranim židovskim zajednicama. Iseljavanje u Izrael bilo je zabranjeno; četiri starije žene i invalidni veteran jedini su se provukli od svibnja 1948., kada je zabrana nametnuta, do kraja 1951.[91] Staljinov kronični strah od etničke pete kolone, koji je potaknuo deportacije tridesetih i početkom četrdesetih godina, sada se prebacio na hladni rat.

Prvi put svi su Židovi osumnjičeni da su agenti američke međunarodne cionističke zavjere. Mihoels je bio žrtva nespretnog atentata što ga je naredio sam Staljin u siječnju 1948. Agenti NKVD-a najprije su ga premlatili i ustrijelili, pa ostavili na cesti na kojoj ga je pregazio

teretnjak u tobožnjoj prometnoj nesreći, a zatim ga je država svečano pokopala.[92] U idućih pet godina, sve do Staljinove smrti 1953., tisuće i tisuće pripadnika židovske elite - liječnika, umjetnika i općenito intelektualaca - ubijene su ili zatvorene kao špijuni, saboteri ili atentatori koji rade za američki imperijalizam. Postoje jaki premda još nepotpuni dokazi da je Staljin pripremao masovnu deportaciju sovjetskih Židova 1953. kao kaznu za njihovu političku nepouzdanost i tvrdokornu "nacionalnu odijeljenost".[93]

Je li taj val antižidovske represije bio potaknut rasizmom? Isto pitanje moglo bi se postaviti i za druge deportacije i jaki antinacionalizam u godinama u kojima je staljinizam bio na vrhuncu. Nema dvojbe da je u Sovjetskom Savezu u narodu bilo rasizma prema Židovima i između drugih etničkih manjina. No sovjetska je država službeno bila protiv svih oblika otvorene i nasilne rasne diskriminacije. Kada su dva gostujuća, bijela američka inženjera izbacila crnoga američkog radnika iz kantine u tvornici traktora u Staljingradu 1930., bili su uhićeni, osuđeni za "bijeli šovinizam" i vraćeni u Sjedinjene Države.[94] Malu crnu zajednicu na Kavkazu - potomke dezertera iz višerasne otomanske vojske - režim je poticao na sklapanje mješovitih brakova i na asimilaciju. Pojam "rase" sovjetski su znanstvenici smatrali antropološkim fenomenom i on se proučavao odvojeno od etnografije koja se bavila nacijama. Tijekom dvadesetih godina sovjetski i njemački antropolozi surađivali su na fiziološkoj klasifikaciji rasa, ali kada su njemački znanstvenici počeli prihvaćati nacionalsocijalističke tvrdnje o političkom karakteru rasnih razlika, njihovi sovjetski kolege prekinuli su suradnju naglašavajući kako su sve rase jednako

vrijedne: rasa je rezultat promjena povijesnih uvjeta, a ne unutarnjeg bića. Sovjetske istraživače poslali su tridesetih godina u najudaljenije dijelove Sovjetskog Saveza da pokažu kako takozvane "zaostale" rase nisu osuđene na propast sve dotle dok sovjetska država može mijenjati vanjske društvene uvjete.[95] Miješanje rasa, prokletstvo rasne degeneracije za njemačke socijalne biologe, znanstveno je ispitano u Burjatsko-mongolskoj ASSR kako bi se razborito dokazalo da su radnici miješane rase jednaki etnički čistim Rusima po izdržljivosti i fizičkim sposobnostima.[96]

Glavno objašnjenje neprijateljstva sovjetskog režima prema nekim nacionalnostima - u političkom kontekstu u kojem je etnička različitost namjerno poticana i stvarana - prije je političke naravi negoli biološke. Interne putovnice uvedene su 1934. i vlasnici su u jednu od rubrika morali upisati svoju narodnost. Svrha toga nije bilo dobivanje sveobuhvatnoga etničkog profila stanovništva, jer se to odnosilo samo na osobe iznad šesnaest godina koje su živjele u gradovima; naprotiv, vlasti su time htjele pratiti pripadnike nacionalnosti koje su smatrali mogućom sigurnosnom opasnošću a koji su se raspršili u urbanim područjima. Bilo je to, u najboljem slučaju, nesavršeno sredstvo kontrole, jer su vlasnici putovnica mogli birati ili nacionalnost jednog od roditelja ili onu koja im se sviđa, ako im se to činilo prikladnim. One etničke skupine koje su postale meta staljinističkog antinacionalizma nisu bile žrtve rasizma već ksenofobije, straha da određeni narodi, povezani s vanjskim svijetom, predstavljaju trojanske konje koji su čvrsto odlučili potkopati sovjetski socijalistički eksperiment. Taj stav nije bio nimalo racionalniji od

biološkog rasizma, ali je njegov korijen bio politički i njegov je cilj bio sačuvati sovjetski komunizam pod svaku cijenu.

Nacionalna politika u nacionalsocijalizmu naizgled je jednostavnija. Gotovo svi opisi Hitlerova *Reicha* daju sliku njegova ultranacionalizma, i sva je politika od 1933. do 1945. godine uzročno povezana sa središnjim ciljem očuvanja, povećanja i obrane njemačke nacije. Sam Hitler smatrao je vanjsku politiku, naoružanje, gospodarski preporod i društvene težnje režima podjednako važnima. "Njemačka politika", zabilježene su njegove riječi u studenom 1937., "mora osigurati i sačuvati rasnu masu i povećati je."[97] Njemački *Volk*, najomiljeniji izraz tijekom cijele diktature, spajao je pojam "nacije" i pojam "rase"i bio je kriterij svega što je režim činio svodeći složeno nacionalističko naslijede na najjednostavniji izraz.

Međutim, nacionalno pitanje nije se moglo riješiti tako lako. Režim koji je bio tako glasni pobornik narodnosnosti upadljivo je malo raspravljao u tome što čini naciju, jezik i simboli nacionalnosti i državnosti bili su jednako neodređeni kao i nakon osnutka njemačke države 1871. godine. Sam izraz odabran za naziv nove države, "Treći *Reich" (Das Dritte Reich),* imao je nesretno podrijetlo, jer ga je skovao razmetljiv radikalni nacionalist Moeller van den Bruck čija je knjiga *Treći Reich* objavljena 1923. godine. Dvije godine poslije van den Brucka su smjestili u duševnu bolnicu zbog posljedica sifilisa što ga je zaradio u svojoj boemskoj mladosti. Ondje se ubio 30. svibnja 1925. Zbog poziva na probuđenu, autoritarnu Njemačku knjiga je postigla veliki uspjeh, i nacionalsocijalisti su prisvojili taj

izraz, ali van den Bruck bio je i jedan od onih autora čije su knjige obijesno spaljivali nacionalsocijalistički studenti u svibnju 1933.[98] Riječ *Reich*značila je "carstvo", a ne "nacija", ali Treći *Reich* nije nikad bio službeni naziv države, koja je ostala "Njemački *Reich" (Deutsches Reich)* kao i 1871. godine. Izraz "nacija" rijetko se upotrebljavao zbog povezanosti sa zapadnom liberalnom tradicijom. U većini političkih rasprava nakon 1933. radije su se upotrebljavali izrazi "rasa" *(Rasse, Volk)* ili "rasna država" *(Volksstaat).* U kolovozu 1936. Goebbels je direktivom zabranio uporabu riječi *Volk* u bilo kojem drugom kontekstu: "Postoji samo njemački *Volk*."[99]

Simboli nacionalnog preporoda bili su također neodređeni. Režim je odbacio republikansku trobojnicu, ali ju nije zamijenio nacionalnom zastavom *Reicha* prije 1919. nego zastavom sa svastikom u sredini po Hitlerovoj zamisli. Četverokraki križ sa završetkom pod pravim kutem, staroindijskog podrijetla, bio je poznat već potkraj 19. stoljeća krugu mističnih rasnih teoretičara i "arijcima" na radikalnom krilu njemačkih nacionalista koji su se njime koristili kao "arijskim" talismanom. Kukasti križ ulijevo okrenutih nazubljenih krakova uveo je u Njemačku radničku stranku 1919. zubar Friedrich Krohn kao znak svojega arijskog, antisemitskog svjetonazora. Kad se ta stranka pretvorila u NSDAP, Hitler je preuzeo isti simbol, izravnao krakove, okrenuo ih udesno i smjestio crnu svastiku na bijelu pozadinu okruženu crvenim. To je postala standardna formula za zastavu, transparente i vrpcu na rukavu. Nakon 1933. takva zastava se koristila u svim javnim prigodama, a u svibnju iste godine Goebbels je objavio odredbe kojima se zabranjuje komercijalna uporaba

kukastog križa osim za značke, zastavice i transparente koji su prevladavali u svim javnim obredima tijekom nacističke diktature.[100] Boje na novoj zastavi podsjećale su na carsku crnu, bijelu i crvenu, ali nisu simbolizirale obnovu nekadašnjeg carstva.

Izbor zastave s kukastim križem naglašavao je kako su nacionalni simboli diktature potjecali iz nacionalsocijalističke sadašnjosti, a ne iz nacionalističke prošlosti. Jedan takav primjer je nacionalna himna. Nakon 1933. režim je tražio da se pjeva samo prva od tri kitice; drugu su smatrali banalnom, a treća je podsjećala na liberalnu težnju za "slobodom i pravdom" iz 19. stoljeća. U svim javnim prigodama morala se stoga pjevati ta jedna kitica, a poslije nje dvije kitice *Horst Wessel-Lieda,* stranačke himne; napisao ju je mladi SA-ovac kojega su 1930. u Berlinu ubili komunisti u sobi u kojoj je živio s jednom prostitutkom.[101] Wesselova pjesma "Dignite zastave..." poziv je na oružje nacionalsocijalistima, ali ne i narodu. Stranačko rušenje nacionalnih simbola imalo je učinak smanjivanja a ne poticanja tradicionalne nacionalne lojalnosti. Godišnje svečanosti, organizirane u slavu Bismarcka, osnivača moderne Njemačke, ukinute su 1934. godine.[102] Iste godine prisega koju su polagali vojnici pri dolasku u vojnu službu promijenjena je iz obvezivanja na poštovanje Ustava i "zaštitu njemačke nacije" u osobnu izjavu o "bezuvjetnoj poslušnosti" Adolfu Hitleru, "vođi njemačkoga naroda".[103] Kada su u siječnju 1939. promijenili prisegu sovjetske armije - da će se "boriti za Sovjetski Savez, za socijalizam" - nisu je promijenili u zakletvu na lojalnost Staljinu, nego u rodoljubniji zavjet "narodu i domovini".[104]

Ideja o stranci kao utjelovljenju nacije i o Hitleru kao personifikaciji nacionalne borbe dala je jasnu inačicu njemačke narodnosnosti koja se suprotstavljala drugim shvaćanjima nacije. Federalna nacionalna država, naslijeđena od Weimarske Republike, ukinuta je reformom lokalne uprave 1934., pa je time završila neovisnost pokrajina i donošenje odluka centralizirano je u Berlinu. Konzervativne verzije njemačke budućnosti također su odbačene. Njemačka nacionalna pučka stranka (DNVP), većim dijelom dvadesetih godina glavna nacionalistička stranka u Njemačkoj, bila je prisiljena 1933. na samolikvidaciju. U ožujku je njezino ime promijenjeno u Njemačku nacionalnu frontu kako bi se ublažio dojam o staromodnoj stranci. Dva mjeseca poslije paravojno krilo pokreta, zelenokošuljaški *Kampfring*, zabranjeno je kao leglo antinacizma, i uhićen je njegov vođa Herbert von Bismarck, nećak velikoga Bismarcka. Stranka je 27. lipnja 1933. izglasala svoje raspuštanje ne čekajući da je Hitler na to prisili.[105] Patriotska Svenjemačka liga, osnovana 1889. radi promicanja saveza svih Nijemaca, također se našla na mukama s novim vlastima zato što su njezine težnje, kao i težnje DNVP-a, bile prereakcionarne, a njezino nepovjerenje u nacionalsocijalizam neprikriveno. Stranka je šest godina povremeno šikanirala Ligu, a zatim je Gestapo 13. ožujka 1939. zapečatio sve njezine urede diljem Njemačke; uhićeni su mnogi njezini čelnici zbog veza s konzervativnom oporbom, i Liga je likvidirana.[106]

Nacionalsocijalistička predodžba nacije kao *Volka* bila je isto toliko neodređena koliko i raniji *völkisch* nacionalizam. Pitanje teritorijalnosti ostalo je neriješeno većim dijelom trajanja diktature. Nacionalsocijalisti su znali

da Njemačka Versailleskoga mirovnog ugovora nije njemačka nacija kakvom su je oni shvaćali, jer nije obuhvaćala sve Nijemce ili povijesna područja njemačkog naseljavanja. Hitler je oduvijek namjeravao proširiti njemački teritorij, ali je ta težnja namjerno ostala neodređena, jer je zahtjev za povrat područja izgubljenih u Versaillesu značio samo ponovnu uspostavu nekadašnjega Bismarckova *Reicha,* iz kojega su bili isključeni Nijemci iz bivše Habsburške Monarhije. Kartografi su bili pod stalnom kontrolom stranačkih službi da ne bi preusko definirali njemačke zahtjeve ili predložili jasno definirano etničko i kulturno područje nijemstva izvan postojećih granica. Karte rasnog sastava Europe izbačene su iz škola. U ožujku 1938. geografi i etnografi pokušali su posljednji put napraviti prihvatljivu kartu potpunog opsega njemačkoga nacionalnog teritorija *(Volksboden).* Suglasili su se o tri izrazite teritorijalne kategorije: I. kategorija za područje njemačke jezgre, II. kategorija za miješana područje između područja njemačke jezgre i područja jezgara drugih naroda i III. kategorija za sve njemačke enklave "nasukane" između dalekih i tuđih jezgara. Međutim, 4. studenog 1938. stranačko cenzorsko povjerenstvo, *Prüfungskommission*, zabranilo je sve zemljopisne karte putativnog nacionalnog teritorija.[107] Do toga stadija Velika Njemačka, koja je obuhvaćala Nijemce bivše Habsburške Monarhije, već je bila stvorena sjedinjenjem s Austrijom u ožujku 1938. i okupacijom čehoslovačkih Sudeta početkom listopada. Stranački radikali već su razmatrali sljedeći stadij velikonjemačkoga carstva na istoku.[108]

Krv, prije negoli tlo, bila je determinanta nacionalsocijalističke nacije. Riječ "krv", a ne "geni",

odabrana je iz semantičkih razloga; kada su njemački znanstvenici devetnaestoga stoljeća klasificirali rase prema kvaliteti, govorili su o "krvi" kao ključnoj varijabli. Metafora krvi bila je razumljiva i u skladu s mističnijim nacionalizmom u kojem se krv shvaćala kao posrednik posebnoga nacionalnog duha koji se prelijeva iz jednog naraštaja u drugi. Njemački Zakon o državljanstvu iz 1913. određivao je njemačko državljanstvo isključivo po krvi.[109] Zajedničku "rasnu krv" *(Volksblut)* Hitler je smatrao osnovnim preduvjetom za njemačku naciju.[110] Njemački nacionalni identitet koristio se u devetnaestom stoljeću metaforom tijela kako bi pokazao zajedništvo *Volka;* režim je pod Hitlerom definirao nacionalno tijelo kao biološku činjenicu, a ne kao metaforičko sredstvo. Narodnosnost u Trećem *Reichu* manje se bavila pitanjima kulture ili zajedničke povijesti, što je omogućavalo razne interpretacije, a više pojmom koji se nazivao "genealoška zajednica".[111]

Nacionalnu zajednicu u prvim godinama režima definiralo je specifično zakonodavstvo koje je propisivalo tko jest a tko nije rasni Nijemac. Prvi zakon, objavljen 14. srpnja 1933., bio je zakon "o poništenju naturalizacije i oduzimanju njemačkog državljanstva". Meta su uglavnom, ali ne i isključivo, bili Židovi. Židovima iz Istočne Europe, nedavno naturaliziranima, ukinuli su status; Nijemce u inozemstvu, koji su bili neprijatelji novoga *Reicha,* moglo se "denaturalizirati". Temeljem toga zakona fizičaru Albertu Einsteinu, koji je otišao u izgnanstvo u Sjedinjene Države u ožujku 1933., oduzeto je njemačko državljanstvo.[112] Prvo sveobuhvatno zakonodavstvo o državljanstvu najavio je Hitler 1935. na stranačkom mitingu u Nürnbergu. *Reichstag*

se 15. rujna 1935. sastao na posebnoj sjednici u Nürnbergu, na kojoj je odobrio dva zasebna zakona: prvi Zakon o zaštiti njemačke krvi i njemačke časti, a drugi, novi Zakon o državljanstvu *Reicha.* Ti zakoni bili su usmjereni uglavnom protiv njemačkih Židova čiji je status "Nijemaca" još bio formalno nedirnut. Bilo je zabranjeno sklapati brakove između Nijemaca i Židova; zabrana se odnosila i na izvanbračne seksualne veze kako bi se sačuvala "čistoća njemačke krvi". Drugi je zakon odobravao državljanstvo samo onima koji su "njemačke ili srodne krvi" sve dotle dok su oni "spremni i pogodni za služenje njemačkom *Volku* i *Reichu".*[113] Drugi zakon nije specificirao Židove kao takve, i prema njegovim odredbama ni drugi nenijemci više nisu imali pravo na državljanstvo, uključujući malobrojno njemačko crno stanovništvo iz predratnih njemačkih kolonija u Africi i 600 potomaka veza između njemačkih žena i crnih francuskih vojnika za vrijeme okupacije Ruhra 1923. godine. Ta su djeca 1937. prisilno sterilizirana kako bi se otklonila mogućnost daljnje kontaminacije njemačke krvi.[114] Državljanstvo su mogli izgubiti čak Nijemci koji nisu bili "spremni i podobni"; prema tom zakonu tisuće komunističkih prognanika pretvorene su u nenijemce.

Hitler je definicije u Zakonu o njemačkoj krvi ostavio otvorenima precrtavši posljednju rečenicu u nacrtu zakona pripremljenom u Nürnbergu: "Ovaj se zakon odnosi samo na čiste, prave Židove." U sljedećim mjesecima vodile su se opširne rasprave o tome hoće li se jedan ili drugi zakon primjenjivati na pedesetpostotne ili dvadesetpetpostotne Židove. Dopuna Zakona o državljanstvu objavljena je 14. studenog 1935. i u njoj je navedeno da je Židov/Židovka Nijemac/Njemica, čiji su djed i baka Židovi i koji/koja je i

sam(a) ortodoksni/ortodoksna Židov/Židovka, ili je u braku sa Židovom/Židovkom; svi drugi, pedesetpostotni ili dvadesetpetpostotni Židovi još su bili njemački državljani.[115] Kompliciranа i teško shvatljiva nastojanja Njemačke da u sovjetskoj stepi sedam godina poslije odredi tko je rasni Nijemac potječu iz težnje da se vrlo precizno pravno definira židovska nacionalnost. Tijekom preostalih deset godina *Reicha* na točno definiranje njemačke krvi utrošeni su sati i sati pravnog i medicinskog istraživanja. No to je bio ključ za određivanje punog opsega njemačkog nacionalnog tijela; Hitler je 1938. naveo da čak 30 milijuna Nijemaca *(Volksdeutsche)* živi izvan njemačkog teritorija. Kad je njemačka ekspanzija nakon 1938 mnoge od njih uvukla u njemačku mrežu, oni su imali uvjete za državljanstvo po zakonu od 1935. ako su mogli dokazati njemačku krv i ispravno rasno ponašanje.

Odgovornost za određivanje i čuvanje njemačke krvi prešla je u početku diktature na Himmlerov SS. Prvobitni SS-ov Rasni ured, osnovan 1932., bavio se prvenstveno biološkim stanjem svojih novaka. U studenom 1933. ured se preselio iz Münchena u Berlin gdje je prekršten u Glavni ured za rasu i naseljavanje na čelu s Waltherom Darreom, stranačkim poljoprivrednim stručnjakom i glavnim pobornikom ideje o "krvnoj svijesti germanskih naroda".[116] Sve do njegove ostavke 1938. godine početna djelatnost ureda odražavala je Darreove poglede na stvaranje zdravog seljaštva i poticanje SS-ovskih obitelji na život na selu. Njegov nasljednik Günther Pancke, SS-ovski rasni stručnjak, nadzirao je pretvaranje tog ureda u središnje sredstvo rasnog planiranja. Rasni ured unaprijedio je rasna "znanstvena" istraživanja i skupljao znanstvene i

medicinske podatke radi potvrde biološke superiornosti germanskih naroda i trajne genetske inferiornosti svih drugih. Ured je postao glavna ustanova za vraćanje u okrilje *Volka* tisuća rasnih Nijemaca koji su okupacijom i invazijom došli pod njemačku vlast. Rat je pružio SS-u izvanredne i neočekivane prilike da ostvari pojam "nacije" kao "rase". Hitler je Himmlera na njegov rođendan, 7. studenog 1939., imenovao komesarom *Reicha* za zaštitu njemačke rase, a godinu dana poslije Himmler je ustanovio Njemački rasni registar *(Deutsche Volksliste)* kao prvi korak u identifikaciji svakoga tko je imao uvjete za pravog Nijemca po krvi, a ne kulturom ili jezikom.[117]

Registar je napokon obuhvatio otprilike 1,5 milijun Europljana koje su ispitivali, mjerili, fotografirali i liječnički pregledavali u okviru znanstvenog nastojanja da se stvori jedinstveno i isključivo nacionalno tijelo. Svaki potencijalni Nijemac bio je upisan na "rasnoj kartici". Sprijeda su bili podatci o roditeljima i njihovim roditeljima i rubrika za "prosudbu rase" koja se temeljila najprije na tjelesnim dokazima, a zatim na stavovima ispitanika. Na poleđini kartice bile su navedene glavne tjelesne karakteristike - boja kose, očiju itd. - u četiri stupca. Prvi stupac bio je arijski ideal; visok, dugih udova, plavokos, plavih očiju, tankih usana, rumenih obraza. Karakteristike u četvrtom stupcu odnosile su se na niske, tamnopute, punousne, tamnokose i kosooke osobe. Kategorije nosa bile su u rasponu od "pravilan, ravan i uzak" do "debeo, širok i kukast".[118] Sve te rasne zabilješke bile su savjesno pohranjene na bušenim karticama, proizvedenim najmodernijim automatskim Hollerithovim strojevima, davnim pretečama današnjih kompjutora. SS-ove rasne

znanstvenike također je zanimala egzaktnija etnička klasifikacija populacija pod njihovom vlašću kako bi izdvojili osobe s većim potencijalom za germanizaciju ili za regermanizaciju. Poljake su podijelili na pet različitih kategorija - nordijsku, subnordijsku, dinarsku, praslavensku i istočnjačku; sama Poljska bila je podijeljena na pet rasnih zona, svaka je bila uvjetovana vlastitim rasnim profilom. Zapadna Ukrajina bila je označena kao zona sa sedam rasnih podtipova.[119]

Ta klasifikacija nije izvršena kako bi se zadovoljila znanstvena znatiželja nego kao opravdanje politike rasne hijerarhije. U okupiranoj Poljskoj samo su 3% ispitanika smatrali biološki pogodnima za njemačku naciju. Na Hitlerovu izričitu zapovijed poljsku nacionalnu elitu trebalo je likvidirati kako bi se spriječio nacionalni preporod. U proljeće 1940. godine ubijeno je 6.000 poljskih intelektualaca; za vrijeme rata ubijeno je 45% svih liječnika, 57% pravnika, 40% profesora.[120] Dok je Staljin oklijevao s deportacijom ukrajinskog stanovništva, njemački planeri nisu imali takvih obzira. Planovi za etničku rekonstrukciju Istoka poprimili su fantastične razmjere. Četiri petine svih Poljaka, 75% Bjelorusa i 64% zapadnih Ukrajinaca trebalo je deportirati u Sibir, područje koje se činilo pogodnije za primitivnu narav njihova rasnog karaktera i u kojem se pretpostavljalo da će izginuti milijuni ljudi. Procjene broja onih koje je trebalo preseliti kretale su se od 31 milijuna u Generalnom planu Istok, sastavljenom 1941. godine, do 46-51 milijuna u planovima Rosenbergova Ministarstva za okupirana područja na Istoku, osnovanog iste godine radi koordinacije etničkog čišćenja i političke reforme okupiranog Istoka.[121] Prema procjenama, planirano je

preseljenje 650-750.000 Nijemaca s istoka i jugoistoka Europe u novu domovinu u osvojenim područjima Poljske, u kojima je Himmler namjeravao sagraditi "zid krvi" *(Blutswall)* kako bi odijelio njemačku Europu od slavenske Azije. U tu brojku uključeno je 187.000 Nijemaca iz područja koje je anektirao Sovjetski Savez 1940., koji su deportirani u Njemačku prema uvjetima Njemačko-sovjetskog sporazuma od 28. rujna 1939., te 77.000 Nijemaca koji su živjeli u Rumunjskoj. Plan se znatno povećao 1941. kada je odlučeno da će se na Istoku naseliti 3,3 milijuna Nijemaca, među njima 770.000 iz samog *Reicha,* odabranih na temelju ocjene njihove "krvne vrijednosti". Kako bi se napravilo prostora za priljev novoga rasnog materijala Poljake i poljske Židove preselili su na istok, ali cijeli golemi program ponovnog naseljavanja i deportacije bio je loše planiran, improviziran i skup. U zimi 1940./41. 200.000 Nijemaca još je čamilo u 1.500 izbjegličkih logora.[122]

Pokušaji stvaranja nacije po strogo biološkim uvjetima, koje su sovjetski znanstvenici ismijali, rezultirali su mjerama koje su unosile zbunjenost, proturječnost, diskriminaciju i, naposljetku, vodile u smrt one koji su bili isključeni iz nacionalnog tijela. Među tim etničkim grupama, koje su postale dio Himmlerova ekstravagantnog programa za nacionalnu konsolidaciju, bilo je 26.000 Cigana (Sinti i Romi) koji su živjeli u Njemačkoj. U početku ih nisu smatrali ozbiljnom rasnom opasnošću. Njih je kriminalistička policija maltretirala kao skitnice ili recividiste, a od 1937. postali su žrtve Himmlerove odluke da napuni koncentracijske logore takozvanim "asocijalcima". Njihova rasna viktimizacija uslijedila je tek

pošto je Ministarstvo unutarnjih poslova u proljeće 1936. uspostavilo Istraživački institut za rasnu higijenu i biologiju stanovništva pod vodstvom Roberta Rittera, dječjeg psihologa sa znanstvenim zanimanjem za hereditarni kriminalitet. Ritter je obilazio romske logore i katalogizirao 77% romskog stanovništva; njegovi pomoćnici uzimali su uzorke krvi i sastavljali složena rodoslovlja. Već 1938. godine Ritter je zaključio da romsko stanovništvo nije arijsko, usprkos indijskom podrijetlu, zato što je približno 90%, po njegovu mišljenju, bilo miješane rase *(Mischlinge).* "Znamo da u ovom slučaju imamo posla", napisao je, "s primitivnim nomadima tuđe rase."[123] Romsko "asocijalno" ponašanje, naveo je, posljedica je njihove inferiorne miješane rase. Sve veće opće neprijateljstvo prema raznolikom romskom stanovništvu, uključujući lutajuće *Jeniše,* "bijele cigane" (koji su zapravo etnički bili Nijemci), napokon je završilo uredbom o "suzbijanju ciganske kuge", koju je 8. prosinca 1938. objavio Himmler kao šef policije *Reicha.* Uredba se temeljila na "unutarnjim obilježjima rase". Njome je ozakonjeno sastavljanje nacionalnog registra svih čistokrvnih Roma, *Mischlinga* i neromskih skitnica, te njihovo obvezno rasno-biološko ispitivanje. Skitnicama je bilo zabranjeno ulaziti u pogranična područja iz sigurnosnih razloga. Primjena nürnbeškog zakona o miješanim brakovima bila je konačno nametnuta Romima kao "tuđoj rasi".[124]

Uvjeti za Rome pogoršali su se 1939., jer su lokalne vlasti tu policijsku uredbu tumačile kako im je odgovaralo. U Austriji je brojno, stalno naseljeno romsko stanovništvo u Gradišću već izgubilo pravo glasa i pravo na školovanje, a javne izvedbe njihove glazbe zabranjene su 1938. godine.

Svi odrasli muškarci otpremljeni su 1939. na prisilni rad.[125] Rat je radikalno promijenio položaj Roma. Poslije poraza Poljske Hitler je dao ovlaštenje za deportaciju svih Roma u *Reichu* na osvojeni poljski teritorij, dijelom iz sigurnosnih razloga jer su Rome općenito smatrali špijunima, dijelom zato što su bili, poput njemačkih Židova koje će otpremiti s njima, "tuđa" nacionalnost. Reinhard Heydrich, Himmlerov zamjenik, zapovjedio je 17. listopada 1939. svim romskim skupinama da prekinu s lutalačkim načinom života, jer će se inače naći u koncentracijskom logoru. Romske muškarce koristili su za prisilni rad; one u vojnoj službi izbacili su. Romskim ženama zabranili su gatanje kako ne bi uznemiravale njemačko stanovništvo neutemeljenim glasinama. Kad bi ih uhvatili, završile bi u koncentracijskom logoru u Ravensbrücku.[126]

Do masovne deportacije nije nikada došlo zbog prenapučenosti poljskih prihvatnih područja. Godine 1940. na rad u Poljsku bilo je otpremljeno samo 2.500 Roma, ali nisu ih zatočili; u studenom 1941. 5.000 gradišćanskih Roma otpremljeno je u geto u Lodz u kojem su se mnogi razboljeli od tifusa i postali prve žrtve likvidirane plinom u zatvorenim vozilima u Chelmnu (Culmu) da se spriječi širenje bolesti.[127] Himmler je naposljetku, u siječnju 1943., naredio da se u Auschwitzu ustanovi posebni romski logor za smještaj "asocijalnih" cigana miješane rase. Približno 5.000 Roma, klasificiranih među čistokrvne, smjelo je ostati u Njemačkoj kao objekt SS-ovskoga rasnog proučavanja. Romi miješane rase koji su radili u vojnoj industriji ili imali njemačkoga bračnog druga, ili koji su mogli dokazati da imaju stalni posao i da su stalno nastanjeni prije 1939. bili su amnestirani. Trebali su biti deportirani samo Romi

miješane rase čiji su stil života smatrali trajnom opasnošću za rasu domaćina, ali lokalni policajci i dužnosnici bili su manje osjetljivi na rasne nijanse SS-a, pa su tisuće Roma otpremili na istok ili u logore bez obzira na okolnosti. Otprilike 13.080 njemačkih Roma otpremljeno je u Auschwitz, k tomu i 10.000 iz drugih dijelova Europe. Nije bilo općeg plana likvidacije. Većina Roma umrla je u Auschwitzu od posljedica naporna rada ili od bolesti; otprilike 5.600 likvidirano je plinom. Međutim, postupak prema sovjetskim i poljskim Romima bio je drukčiji. U početku su ih ubijali kao moguće partizane ili špijune, ali to je ubojstvo ubrzo prešlo u rutinsko rasno ubijanje. Hinrich Lohse, njemački komesar za baltički Ostland, zapovjedio je da se s Romima ima "postupati kao sa Židovima".[128] Procjenjuje se da ih je 64.700 stradalo na Istoku. Od 872.000 romskih stanovnika Europe 1939. godine, 212.000 (24%) pomrlo je ili ubijeno.[129]

Narod nije volio Rome, pa su ih vlasti lakše izdvajale i kažnjavale uz opće odobravanje. Rasa je postala izlika za kažnjavanje društvenog zastranjenja, kako su to općenito nazivali, a ne etničke opasnosti. Sa Židovima u Njemačkoj bilo je drukčije. "Rasni je problem", pisala su 1938. godine dva rasna stručnjaka iz Ministarstva unutarnjih poslova, *"židovsko pitanje."*[130] Vlasti su njemačke Židove smatrah jedinom tuđom rasom od nekakve važnosti unutar njemačkoga nacionalnog tijela, i oni su bili glavni cilj sistematske politike službene rasne diskriminacije nakon 1933. No njihova novija povijest ničim ne pokazuje zašto je trebalo biti tako. U Njemačkoj je 1932. bilo 525.000 Židova; većina su bile sređene obitelji, mnogi su bili asimilirani, pokršteni Židovi, a neki su bili noviji izbjeglice,

tražeći spas od pogroma i rasizma u Istočnoj Europi. Tradicija židovsko-njemačke kulture bila je duga i bogata; od njihove građanske emancipacije 1812. godine mnogi njemački Židovi integrirali su se u njemačku elitu, u poslovni i u intelektualni život. Bilo je povremenih antisemitskih prosvjeda protiv useljavanja Židova i protiv židovskih vlasnika trgovina potkraj devedesetih godina 19. stoljeća. Sam izraz "antisemitizam" skovao je jedan Nijemac 1879. godine. Značajni dio obrazovanih Nijemaca smatrao je "Židova" neprijateljem njemačke kulture i njemačkih vrijednosti; neki su Židove smatrali biološkom opasnošću kada je hereditarna socijalna biologija postala moderna prije 1914. I jedna i druga intelektualna tradicija cvjetale su nakon 1919. To gotovo nije bilo važno židovskim Nijemcima. Nije bilo osjećaja zasebnoga političkog ili društvenog identiteta, usprkos očitim razlikama u kulturi i religiji za one koji su se držali tih razlika. Cionizam je nakratko postao popularan nakon 1918., ali od 23.000 cionista 1923. broj se smanjio na 17.000 cionista 1929., a od njih je jako mali postotak bio politički aktivan.[131] Palestina je bila privlačna ograničenom broju Židova, i do 1933. onamo se iselilo manje od 2.000 njemačkih Židova.[132] Tijekom dvadesetih godina 20. stoljeća radikalna nacionalistička desnica usvojila je antisemitizam kao središnji element svojega političkog stava, ali sve dotle dok se NSDPA nije probila na izborima 1930., oni su ostali mala ali istaknuta manjina. Blaži oblik antisemitizma bio je raširen i u njemačkom društvu i diljem nežidovske Europe.

U tom smislu 1933. godina značila je potpun prekid s prošlošću. Granica koja je dijelila Nijemce i njemačke

Židove, koja je bila propusna i neodređena, pretvorila se u visok zid. Nekoliko dana nakon imenovanja Hitlera kancelarom mladi njemački student prava, Raimund Pretzel, koji je iz dna duše mrzio novoga vođu, sjedio je za pisaćim stolom u glavnoj pravnoj knjižnici u Berlinu. Mladi SA-ovci upali su u zgradu loveći židovske pravnike. Jedan se ustobočio ispred njegova pisaćeg stola i upitao ga da li je on arijac; promrljao je "da" i nasilnik se udaljio.[133] Rasni identitet bio je od samog početka Trećega *Reicha* odlučujući test uključenja i isključenja; bio je i fizički opasan. Od samog početka Hitlerova karakterizacija "Židova" kao neprijatelja označila je sučeljavanje kao rasni rat. Pretzel nije samo nevoljko potvrdio etničke kategorije, nego je izbjegao i batine.

To su očiti i važni trenutci. Antisemitizam nacionalsocijalističkog pokreta bilo je općepoznat diljem Njemačke i 1933. odmah je zahvatio sva područja javnoga života. Zbog odjeka u inozemstvu bilo je službenih pokušaja obuzdavanja vala antisemitskog nasilja koje su nad njemačkim Židovima u proljeće 1933. provodili mnogobrojni razulareni rasisti u stranci i u SA-u. Samo tri mjeseca nakon Hitlerova imenovanja bilo je ograničenih neslužbenih bojkota u Velikoj Britaniji, Kanadi, Južnoj Africi, Australiji, Nizozemskoj, Francuskoj, Švedskoj i u Sjedinjenim Državama.[134] No raširene i opake manifestacije antisemitizma ostavile su traga. "Gotovo sam se priviknuo na to da sam obespravljen", napisao je židovski filolog Victor Klemperer samo nekoliko tjedana nakon Hitlerova uspjeha na izborima u ožujku 1933. "Ja jednostavno nisam Nijemac i arijac nego Židov i moram biti zahvalan što mi dopuštaju da ostanem živ..."[135] Tijekom

sljedećih šest godina židovsko je stanovništvo ostalo bez državljanstva, isključeno je iz profesionalnog života i izvlašteno - i sve se to događalo pod pokroviteljstvom države. Bio je to polagan i kumulativan proces, ali su ga režim i stranka oduševljeno pozdravili a javnost općenito odobravala. Od 1933. do 1939. izišlo je više od 250 zakona i uredaba za isključenje i stigmatizaciju Židova, počevši od Zakona o obnovi profesionalne državne službe, objavljenog 7. travnja 1933. Prema članku 3 toga zakona državni službenici nearijskog podrijetla "moraju otići u mirovinu"; četiri dana poslije dodatna uredba objasnila je da je "nearijac" onaj čiji su otac ili majka, djed ili baka nearijci.[136] Iznimke su bili židovski ratni veterani i oni s dugim stažem u državnoj službi.

Taj zakon potaknuo je službenik Ministarstva unutarnjih poslova, Achim Gercke, koji je kao student na Sveučilištu Göttingen dvadesetih godina pokušao stvoriti kartoteku svih Židova koji žive u Njemačkoj. U svibnju 1933. pravdao je taj zakon obrazloženjem kako će Nijemci napokon shvatiti da je "nacionalna zajednica zajednica krvi".[137] Stotine službenika diljem Njemačke užurbano su sastavljale pravilnike za isključivanje ili diskriminaciju Židova. Mjesta na fakultetima i višim školama bila su zatvorena za Židove; kina, bazeni, kazališta, parkovi bili su "arijski očišćeni". Židovi nisu smjeli imati radio; zakoni koji su potom slijedili oduzeli su im pravo na vozačku dozvolu, na vlasništvo automobila ili motorkotača, pa i na posjedovanje prikolice motorkotača, i to se nemilosrdno i dosljedno provodilo.[138] Mnogi njemački Židovi reagirali su iseljavanjem. U lipnju 1933. u Njemačkoj je bilo 499.682 Židova; od toga su 98.747 bili državljani drugih zemalja. Do svibnja 1939.

ostalo ih je 213.457, a od toga su 25.783 bili nenijemci.[139] Otprilike 60.000 otišlo je u Palestinu prema sporazumu od kolovoza 1933. između Ministarstva gospodarstva i njemačkih cionista - takozvanom Sporazumu o *haavari* (hebr. transfer, transport) - koji je vezivao židovsko iseljavanje s izvozom njemačke robe na Srednji istok. Svi židovski emigranti morali su državi plaćati visoku pristojbu kao nekakvu javnu otkupninu za puštanje iz Njemačke. Iseljavanje se nastavilo sve do jeseni 1941., a u tom trenutku u *Reichu* je još bilo 164.000 njemačkih Židova.[140]

Primarni cilj nacionalsocijalističke politike bio je isključiti Židove iz nacionalnog tijela, najprije njihovim smještanjem u karantenu unutar Njemačke, a zatim protjerivanjem u inozemstvo. Koliko god to bilo paradoksalno, židovski identitet u tridesetim godinama ojačao je prisilnim razvitkom isključivo židovske kulture, obrazovanja i gospodarstva te službenim vezama s cionizmom pod stranačkim pokroviteljstvom. Njemački su rasni stručnjaci raspravljali o definiranju njemačkih Židova, ali slijedili su općenito Hitlerovo gledište kako oni doista čine "naciju". Međutim, što je izrazitiji i zasebniji bivao židovski identitet, sve je više podjarivao rasizam stranačkih fanatika. Od sredine tridesetih godina otvoreno se govorilo kako Njemačka mora biti potpuno *judenrein,* "očišćena od Židova". "Židovi moraju iz Njemačke", rekao je Hitler Goebbelsu u studenom 1937., "zapravo, iz cijele Europe."[141] Pripojenje Austrije u ožujku 1938. dovelo je milijune Nijemaca u *Volk,* ali i dodatnih 190.000 Židova. Austrijski nacionalsocijalisti odmah su nametnuli, u suradnji sa SS-om i sa savjetnicima Gestapoa, sveobuhvatni program antisemitskog "čišćenja". Emigraciju je organizirao

gestapovski stručnjak za židovska pitanja Adolf Eichmann. U nekoliko mjeseci židovske tvrtke i stambeni objekti bili su "arijski očišćeni". Do kolovoza 1939. svih 33.000 židovskih tvrtki u Beču bilo je likvidirano ili preneseno u njemačke ruke. Njemačka praksa prisiljavanja Židova da plate za svoju slobodu i emigraciju proširena je i na Austriju. Do svibnja 1939. godine 100.000 austrijskih Židova preselilo se u inozemstvo.[142]

Židovi su bili žrtve opće rasne mržnje i teorije rasnog nacionalizma. Još nisu bili objekt fizičke likvidacije. Mnoge rasprave o predratnom antisemitizmu u Njemačkoj usredotočene su na traženje korijena kasnijega, ratnodopskog genocida. Takozvani "intencionalistički" povjesničari nalaze odgovor u Hitlerovim osobnim primjedbama i povremenim javnim prijetnjama Židovima; "funkcionalistički" ili "strukturalistički" autori smatraju antisemitsku politiku tridesetih godina nizom neplaniranih koraka, "kumulativnom radikalizacijom" budućeg genocida, ali ne nalaze jasne dokaze o genocidnom poticaju prije 1939.[143] Oba pristupa traganju za korijenima genocida skreću pozornost sa središnje stvarnosti za sve Židove nakon 1933.; bez obzira na to je li kasniji genocid bio eksplicitan ili samo implicitan u protužidovskoj politici tridesetih godina, cijeli sustav koji se pojavio nakon 1933. bio je temeljno antisemitski u gledištima, cilju i praksi. Osvetnička i nasilna ksenofobija potaknuta režimom bila je usmjerena primarno na Židove tijekom cijele diktature.

Odnos njemačkog nacionalizma i židovskog identiteta najvažniji je za razumijevanje kasnijih odluka koje su dovele do genocida. Neke antisemitske osjećaje u Njemačkoj prepoznajemo kao uobičajenu predrasudu -

kršćanska osuda Kristovih ubojica, zavist zbog profesionalnog uspjeha židovskih intelektualaca i kulturnih djelatnika te rasprostranjena kivnost zbog židovskih malih poduzeća. No za Hitlera i tisuće njemačkih antisemita u stranci i izvan nje, sukob između njemačkog *Volka* i židovskog identiteta bila je neizbježna, transcendentna borba za nadmoć između elementarnih sila svjetla i tame. Židov je za Hitlera bio "antičovjek", "stvorenje izvan prirode, tuđe prirodi".[144] Židovi potiču degeneraciju nacija; u svim svojim obličjima oni su "antinacija". Židovi mogu biti kapitalisti u Londonu ili u New Yorku, ili boljševici u Moskvi, ali njihove različite djelatnosti služe zajedničkoj i praiskonskoj težnji da potkopaju čiste nacije i unište civiliziran život. Židovska opasnost, prema nacionalsocijalističkoj eshatologiji, bila je duboka i bezgranična, ali ona je, iznad svega, izazivala iscrpljujući osjećaj nesigurnosti u ugroženoj naciji. Židove nisu smatrali samo oruđem unutarnjeg nacionalnog raspadanja nego i sredstvom sila, rasprostranjenih širom svijeta, koje su čvrsto odlučile uništiti nacionalni opstanak Njemačke. Njemački se identitet pod Hitlerom oblikovao u odnosu na židovski "drukčiji" identitet, i svaka se rasprava o tom identitetu trebala obustaviti pred opasnošću od zajedničkoga rasnog neprijatelja.

Hitler je tumačio nacionalnu borbu u najisključivijem povijesnom smislu. Njemačka nacija bila je zaokupljena konačnom borbom za svoj opstanak, ni više, ni manje. Taj nepopustljivi manihejski pogled na svijet, podjela na "njih i na nas", njemački trijumf i židovska katastrofa prožimali su sve antisemitske rasprave tridesetih godina i bili središnja točka Hitlerova pogleda na povijest. Kada je 1919. i 1920.

sastavljao sinopsis za "Monumentalnu povijest čovječanstva", bilješke su vrvjele ponavljanjima antonima - "arijski i židovski", "radilice i trutovi", "graditelji i rušitelji" - za objašnjenje cjelokupnog tijeka ljudske povijesti. Nestali narodi "nisu se mogli spasiti" od propasti, ali Židovi koji nisu imali vlastitu državu "spasili su se".[145] To golemo povijesno platno oživjelo je šesnaest godina poslije, kada je Hitler 1936. pisao tajni memorandum koji je postao temelj njemačkih ratnih priprema. Njegova je tema bila "borba nacija za život". Svijet je spreman na sukob sa silama židovskog boljševizma. Samo njemački preporod stoji između oslabljenih europskih nacija i novoga srednjeg vijeka, "najokrutnije rasne katastrofe" od "propasti država iz staroga vijeka". Ako Njemačka ne uspije, posljedica će biti "konačna destrukcija" ili "uništenje" njemačkog *Volka.*[146] To je bilo Hitlerovo privatno mišljenje, ne dio javne retorike. Kopiju memoranduma dobila su samo dvojica stranačkih vođa pod prijetnjom da nikada ne otkriju njegov sadržaj. Jezik i namjera bili su nedvosmisleni. Hitlerov antisemitizam bio je nasilan i njemački: opstanak ili propast nacije.

Rat protiv Židova bio je izraz straha, a ne moći. Maštarije o židovskoj svjetskoj zavjeri bile su tako međusobno isprepletene da se židovska snaga doimala groznom i nepobjedivom. "Bili smo u defenzivi", pisao je Robert Ley u svojoj nürnberškoj ćeliji 1945. razmišljajući o židovskoj katastrofi.[147] Nacionalsocijalizam je bio predstavljen kao posljednji junački bedem protiv "požidovljenja" koje prodire u cijeli svijet. Židovi u Njemačkoj bili su, prema pisanju SS-ovskog glasila *Das Schwarze Korps,* "dio svjetskog Židovstva i suodgovorni su

za sve što svjetsko Židovstvo pokreće protiv Njemačke".[148] Borba protiv "svjetskog Židovstva" za njemački opstanak bila je za vođe režima tijesno povezana s njemačkom vanjskom politikom. Ley ponovno kaže 1945.: "Mi nacionalsocijalisti gledali smo u borbama, koje su sada iza nas, samo rat protiv Židova - ne protiv Francuza, Engleza, Amerikanaca ili Rusa."[149] Od kraja 1938. godine, kada su njemačka ekspanzija i ponovno naoružanje potaknuli ozbiljnu međunarodnu krizu, jezik njemačkog antisemitizma postao je oštriji i silovitiji. U govoru u *Reichstagu* u siječnju 1939. Hitler je uporabio riječ "uništenje" kada je opomenuo Židove kod kuće i u inozemstvu da će židovska rasa u Europi biti gubitnica suoči li se Njemačka s novim "svjetskim ratom". To se katkada smatra diplomatskim gambitom, upozorenjem Velikoj Britaniji i Americi da se ne pletu u njemačke poslove. No riječ "uništenje" *(Vernichtung)* bila je u širokoj uporabi među stranačkim rasistima već 1939. Veza rata i budućeg sređivanja računa sa "svjetskim Židovstvom" bila je bitna za pogled režima na prijeteću krizu u svjetskoj povijesti, razdoblje koje je Himmler nazvao "rasnim ratovima".[150]

Kada je u rujnu 1939. počeo rat, nisu ga smatrali slučajnom ili neplaniranom prilikom za silovitiju politiku židovske deportacije nego produžetkom i pojačanjem antisemitskog "hladnog rata" u kojem je Njemačka bila angažirana barem od svojeg poraza 1918. godine. Hitler je 7. listopada 1939. izdao naredbu kojom je ovlastio Himmlera za deportaciju svih Židova iz Velike Njemačke na istok gdje će ih naseliti s gotovo 2 milijuna poljskih Židova, sada pod njemačkom vlašću. Samo 4.700 Židova

deportirano je iz Austrije i Češke prije nego što je Hitler iznenada zaustavio preseljavanje bojeći se da bi prisutnost velikog broja Židova mogla biti opasna ako u Poljskoj želi okupiti vojsku za napad na Sovjetski Savez.[151] Poraz Francuske u lipnju 1940. potaknuo je kratko koketiranje sa zamisli da se europski Židovi otpreme na afrički otok Madagaskar u nadi da će ih desetkovati uvjeti u tropskom getu. Zbog neuspjelog pokušaja Njemačke da porazi Veliku Britaniju, "plan Madagaskar" bio je neizvediv. Umjesto toga, poljske su Židove strpali u zatvore, na brzinu sagrađene u getima na poljskom tlu. Odluka koja je napokon donesena u studenom 1940., o početku totalnog rata protiv Sovjetskog Saveza u ljeto 1941., otkrila je novu i nasilnu dimenziju rata protiv Židova. U svibnju i lipnju 1941. Hitler je izdao prvu od mnogih zapovijedi koje odobravaju ubojstvo određenih kategorija neprijateljskog stanovništva, uključujući Židove u službi sovjetske države, oružanih snaga ili Komunističke partije. Bilo je to prvi put da je ubijanje Židova naređeno javno i izričito, premda Hitler nije tada prvi put zapovjedio masovno ubojstvo nacionalnih neprijatelja.[152]

Od trenutka napada 22. lipnja 1941. postrojbe sigurnosne policije (četiri *Einsatzgruppen)* i oružane snage počele su uništavanje ne samo Židova u državnoj i partijskoj službi nego i svih Židova koje su smatrali sigurnosnom opasnošću za osvajačku vojsku. Bio je to zbrkan i nekoordiniran proces koji su potaknule lokalne inicijative i nepodudarna tumačenja općenitih i permisivnih uputa iz Hitlerova stožera. No pomoglo mu je novačenje oduševljenih antisemita u područjima koje je ubrzo zauzela njemačka vojska (a i nasilni antisemitizam rumunjske i

mađarske vojske koje su se borile na njemačkoj strani). Njemačke sigurnosne postrojbe odmah su uspostavile vezu s lokalnim antisemitskim grupama. Samo tri dana nakon napada dužnosnici njemačke službe sigurnosti potaknuli su pripadnike litavske milicije u Kovnu da organiziraju pogrom, pa je te noći divljački ubijeno 1.500 Židova. Njemački zapovjednik angažirao je lokalnu policiju u Rigi za ubojstvo 400 Židova i spaljivanje svih sinagoga u gradu.[153] U Bjelorusiji i Ukrajini tisuće Židova pobili su nenijemci, katkada ponukani na to, a katkada i ne. Procjenjuje se da je naposljetku umoreno 1,4 milijuna Židova u takozvanom "divljem ubijanju", a stotine tisuća protjerane su u improvizirana geta u kojima su, bez sredstava za život, umirali od gladi, bolesti i hladnoće.[154]

Proširenje programa ubijanja 1942., koji bi obuhvatio sve Židove u Njemačkoj i u okupiranoj Europi, nije stoga predstavljalo odluku o genocidu nego o njegovu razmjeru. Temeljna odluka o ubijanju određenih kategorija Židova, koje su smatrali najopasnijim rasnim neprijateljima njemačkoga naroda, donesena je u proljeće 1941., a masovno ubijanje Židova zato što su Židovi počelo je u lipnju 1941. i nastavilo se sve do propasti *Reicha.* U srpnju 1941. Hermann Göring ovlastio je Heydricha da za židovsko stanovništvo nade "konačno rješenje" *(Endlösung)* koje je, i u najbenevolentnijem tumačenju, značilo uništenje njihovih zajednica, masovnu deportaciju i fizičku eliminaciju najopasnijih elemenata. Prijelaz na genocidno rješenje u ljeto 1941. očito su potvrđivale stotine na brzinu iskopanih jama, jaraka i protutenkovskih zamki za improvizirane masovne grobnice diljem osvojenoga Istoka.

Nema ni jednog dokumenta niti odluke koji bi objasnili postupno proširivanje politike uništenja na cjelokupno židovsko stanovništvo. "Konačno rješenje" pretvorilo se korak po korak u sveopći genocid i taj se korak ubrzavao. U jesen 1941., sa sve većim američkim angažmanom u ratu i njegovom simboličnom potvrdom anglo-američkom Atlantskom poveljom potpisanom 14. kolovoza, koju je Hitler protumačio kao dokaz židovskih nastojanja da stvore antinjemačku koaliciju, broj ubojstava na Istoku je eskalirao.[155] Sredinom kolovoza *Einsatzgruppen* dobile su nalog od Himmlera da počnu ubijati židovske žene i djecu te sve muškarce Židove. Muškarce su u Srbiji ubijali od rujna. Židovske zajednice u Galiciji i Warthegauu, područjima okupirane Poljske, pohvatali su i poubijali tijekom jesenskih mjeseci. U rujnu je Hitler konačno odobrio deportaciju njemačkih i austrijskih Židova, odgođenu 1939. godine. Prve su deportacije počele od 15. do 18. listopada, i već do početka studenoga gotovo 20.000 Židova otpremljeno je u geta u kojima su poubijali nenjemačke Židove da oslobode mjesto za pridošlice. Jedan od prvih transporta od 5.000 njemačkih Židova likvidiran je u Kovnu u studenom 1941., premda nije bilo odobrenja iz Berlina. U cijeloj okupiranoj Europi počeli su sustavno ubijati Židove nesposobne za robovski rad kao "ljude koji su beskorisni a jedu".[156]

Kada je Njemačka 10. prosinca 1941. objavila rat Sjedinjenim Državama, Hitler je javno i privatno objavio da će se u globalnom ratu napokon ostvariti njegovo proročanstvo iz siječnja 1939. o uništenju europskih Židova. To je gledište bilo u skladu s dugom poviješću njegova antisemitizma, koje je uvijek izražavao idiomom "rat do

uništenja". "Svjetski rat je započeo" - zapisao je Goebbels u svojem dnevniku 13. prosinca, dan nakon Hitlerova govora stranačkim vođama - "istrebljenje Židova mora biti nužna posljedica."[157] Hitler je vjerojatno odlučio prijeći s neorganiziranog i nekoordiniranog ubijanja na logorski program masovnog ubijanja nekoliko tjedana prije, ali za to nema čvrstih dokaza. Rosenberg je već 18. studenoga zabilježio da se "biološko uništenje europskoga Židovstva" mora obaviti na sovjetskom teritoriju.[158] Adolf Eichmann, gestapovski dužnosnik zadužen za otpremu svih Židova na Istok, sjetio se poslije rata kako mu je u jednom trenutku u jesen 1941. zapovjeđeno opće uništenje, ali nije točno znao kada.[159] No, bez obzira na datum tih privatnih odluka, masovna ubojstva 1941. na Istoku utrla su put, već u proljeće 1942., sustavnom programu identifikacije, deportacije i ubojstva svih Židova u Europi. Sve javne rasprave o politici prema Židovima bile su hotimice zaodjevene u dvosmisleni jezik radi zaštite od kontrole javnosti. Hitler je nastavio govoriti o masovnim deportacijama kada su Židove mjesecima svakodnevno masovno ubijali s njegovim odobrenjem. Deportacija europskih Židova bila je tema zloglasne sjednice u Wannseeu, sazvane najprije za početak prosinca, zatim odgođene na 20. siječnja 1942., a do tog vremena u Chelmnu, u logoru smrti, već su likvidirani plinom prvi poljski Židovi. Otprilike petina deportiranih Židova korištena je kao prisilna radna snaga dok nisu umrli, a ostatak su otpremili u logore i poubijali nekoliko sati nakon dolaska.[160] Ubijanje se nastavilo bez prekida sve do jeseni 1944., i do toga vremena istrijebljeno je približno 5,7 milijuna Židova iz cijele Europe.

Mnogi su elementi pridonijeli genocidu. Neke smo istražili u drugim poglavljima: barbarski uvjeti rata na Istoku, projekt germanizacije koji je pokrenuo Himmler 1939., biomedicinska politika protiv oskvrnuća rase u Njemačkoj, interes sigurnosnog i rasnog aparata čiji su se moć i utjecaj širili ukorak s politikom deportacije i ubojstava - sve je to pridonijelo genocidu nad Židovima. No pitanje nacionalnog opstanka, suočenog sa židovskom prijetnjom, bilo je spona svih tih elemenata. Postupak sa Židovima mogla je objasniti samo iskrivljena slika njemačke nacionalne zabrinutosti i nacionalnih težnja. Sustav je planski počeo promicati ideju da je opstanak Njemačke potpuno ovisan o isključenju ili, ako je potrebno, uništenju Židova. "Za nas je to", rekao je Hitler Bormannu u veljači 1945., "bitan proces dezinfekcije koji provodimo do krajnjih granica kako se ne bismo sami ugušili i bili uništeni." Mobiliziran je opći njemački antisemitizam radi potpore toj nacionalnoj težnji; ekspanzija te brutalnosti i diskriminacije nije započela tek s Nacionalsocijalističkom strankom, pa se antisemitizam vrlo brzo ukorijenio u njemački javni život, mnogo prije negoli je rat 1939. promijenio narav predodžbe o "židovskoj prijetnji". Rat je prikazan kao očajnička borba za nacionalni opstanak, a Židovi kao zlokobna i skrivena ruka iza njegova početka i eskalacije. "Nikada prije", nastavio je Hitler, "nije bilo rata tako tipično i istodobno tako isključivo povezanog sa Židovima."[161] Samo je stravična kombinacija predrasuda, samoopravdanja i prilike mogla proizvesti takve kobne posljedice beskompromisnog i zastrašujućeg načina na koji je Hitlerova diktatura prikazala apokaliptičnu borbu "Arijaca" i "Židova".

Malo je zajedničkih crta u pogledima dviju diktatura na rasu i naciju. I jedna i druga težile su oblikovanju konsenzualnog identiteta u državama u kojima nije bilo konsenzusa, ali to su činile u posve različitom kontekstu. To nisu bile dvije inačice iste vrste "nacionalističkog socijalizma" nego dvije posve različite vrste. Sovjetski Savez bio je federacija nacionalnosti čiji su se nacionalni identiteti poštovali ako nisu ugrožavali središnje političke težnje režima. Dugoročni cilj bio je asimilacija na temelju zajedničkih socijalističkih revolucionarnih težnja i sovjetskog rodoljublja. Nacionalnost se u Hitlerovoj Njemačkoj tretirala kao jedini element za određivanje karaktera države. Ksenofobna i isključiva, Hitlerova Njemačka vidjela je sebe u izravnom, silovitom nadmetanju s drugim nacionalnostima, vezana trajno poviješću rasne borbe *(Völkerringen).*[162] Tuđe rase nisu se mogle asimilirati ni u kojim okolnostima.

Ta suprotnost nije spriječila Staljina u kažnjavanju nacionalnosti. Milijuni pripadnika nacionalnih manjina deportirani su iz svojih zavičaja; desetci tisuća stradali su u zatvorima i logorima. Ali i milijuni Rusa. Nije bilo ničeg etnički specifičnog za viktimizaciju u Sovjetskom Savezu. Žrtve su kažnjavane iz političkih razloga - zbog sumnje u njihovu lojalnost komunističkoj državi ili zbog toga što su ih smatrali nesposobnima za asimilaciju u komunističku federaciju. Posljedice za stigmatizirane manjine bile su općenito strašne. Ljude su izvlačili iz njihovih domova, slali na dug i mukotrpan put u srednju Aziju ili u Sibir i ostavljali bez sredstava za novi život. Jezik režima u opisivanju neprijatelja nije se razlikovao od jezika u Trećem *Reichu:* "paraziti", "gamad", "izvori zagađenja", "smeće".[163]

"Neprijatelji" su bili žrtve općeg primitivizma i brutalnosti dužnosnika i policajaca koji su vodili deportacije i specijalna preseljenja. Tisuće su ubijene u čistkama zbog tobožnje političke nepodobnosti. Grubi rasizam uvijek je tinjao ispod površine; Židovi su redovito stradavali kao žrtve općeg antisemitizma naslijeđenog iz carske prošlosti. No nijedna deportacija ili etnička akcija režima nije bila namjerno genocidna. Službene zapovijedi iz središta odnosile su se na premještaj stanovništva, ali ne i iskorjenjivanje. Poseban je trud uložen u naglašavanje razumnih uvjeta u kojima je trebalo preseliti stanovništvo. Vlakovi su trebali imati dva bolničara, odgovarajuću i redovnu opskrbu hranom i ograničeni broj putnika u svakom vagonu, ali malo je tih uvjeta bilo zadovoljeno.[164] Većina sjećanja u vezi s deportacijama daje sliku opće bijede deportiranih ljudi - posljedice nestručnosti, korupcije, nasumičnog nasilja ili hotimičnih zlodjela onih koji su ih deportirali - ali posljednje odredište ipak nije bio sporedni kolosijek u Auschwitzu.

U čemu je razlika između sovjetske nacionalne viktimizacije i nacionalsocijalističkog genocida? Dragovoljna suradnja mnogih sovjetskih građana u masovnom njemačkom ubijanju, ne samo Židova nego i Roma, pokazuje da se suprotnost tih dvaju sustava ne može objasniti ničim jedinstvenim za njemačko društvo. Razlika je bila u političkim prioritetima tih dvaju režima. Njemačka politika pod Hitlerom bila je svedena na jednostavne mehanizme nacionalnog opstanka. S Hitlerom na čelu, sustav je izričito odobravao rasno zlostavljanje, pa rasnu isključivost i naposljetku masovno ubijanje. Zapovijedi iz Hitlerova ratnog stožera ozakonile su genocid. "Moramo li

strijeljati Židove?" pitao je jedan gestapovac nakon informativnog sastanka kod Heydricha u lipnju 1941. "Naravno", bio je odgovor.[165] U okupiranoj Ukrajini njemačke vlasti organizirale su opsežnu promidžbenu kampanju kako bi pridobili Ukrajince da se poistovjete s njemačkim antisemitizmom, jer su i njih ubrajali u žrtve "židovskog boljševizma". U kijevskim novinama *Nova ukrajinska riječ,* tiskanima pod njemačkim pokroviteljstvom, u 576 od ukupno 700 članaka pisalo se o židovskoj opasnosti; prikazani su i propagandni filmovi *Staljin i Židovi i Židovi i NKVD.*[166] Dodjeljivane su nagrade onima koji bi prokazivali Židove. Tisuće Ukrajinaca radile su za Nijemce kao pripadnici milicije zatvarajući i pogubljujući Židove. Kada su sovjetski Židovi bježali u šume kako bi se priključili partizanima, nežidovski pripadnici pokreta otpora dočekali bi ih neprijateljski, katkada i ubijali.

Spremnost Ukrajinaca da zatvaraju i ubijaju ukrajinsko židovsko stanovništvo, kada su za to dobili odobrenje, ističe do koje je mjere sovjetska vlast držala pod kontrolom ubojiti rasizam. No Staljinov Sovjetski Savez dopuštao je uhićivanje, deportaciju, pa i ubijanje navodnih političkih neprijatelja komunizma, uključujući nacionalnosti koje su tobože bile sumnjive zbog nelojalnosti sovjetskoj državi, žrtve političke ksenofobije, uglavnom potaknute strahom od rata ili samim ratom. Kao multietnička država, Sovjetski Savez bio je službeno opredijeljen za rasnu toleranciju; sovjetske vlasti isticale su očitu rasnu netoleranciju njemačke diktature kao izrazitu karakteristiku fašizma. Nakon 1945. Sovjetski Savez je zanemario specifičnu sudbinu Židova kako bi dokazao multietnički karakter

sovjetskih ratnih napora i sovjetskih žrtava. Civilne žrtve iz rata protiv Njemačke postale su "sovjetski građani mnogih nacionalnosti" kako bi se milijuni Slavena ubijenih od 1941. do 1945. također proglasili ciljem njemačke rasne mržnje.[168] U ratu je skovan ekumenski sovjetski identitet; njemački identitet pod Hitlerom sveden je na grub izraz etničke razlike.

14. Carstvo logorâ

> "Mostovskom je najsablasnije od svega bilo to što se nacionalsocijalizam u logoru osjećao kao kod kuće: umjesto da bahato zuri kroz monokl u obične ljude, razgovara i šali se njihovim jezikom. Prizeman je i plebejski. I izvrsno poznaje um, jezik i dušu onih koje je lišio slobode."
>
> Vasilij Semjonovič Grosman, *Život i sudbina,* 1960.[1]

Početkom ljeta 1945. osamnaestogodišnjega njemačkog vojnika, koji se nedavno vratio u rodni grad u sovjetskoj okupacijskoj zoni, uhitila je sovjetska služba sigurnosti pod sumnjom da je u protusovjetskom pokretu otpora. Alberta Kiliana poslali su u specijalni logor br. 1 u Mühlbergu na rijeci Labi. Taj logor, koji je vodio KGB, bio je strogi "logor šutnje" *(Schweigelager),* izoliran od vanjskog svijeta, sa zabranom posjeta i pisama. Ono po čemu se razlikovala ta predstraža goleme Gulagove organizacije bila je činjenica što je taj logor tek nekoliko tjedana prije bio njemački logor za sovjetske zatvorenike. Sada u stražarskim promatračnicama nisu bili Nijemci nego KGB-ovci.[2]

Prijelaz s njemačkog na sovjetski logor bio je gotovo nezamjetan. Iste gole barake, isti drveni ležaji i zakrpani pokrivači, isti prljavi zahodi, ista pokvarena hrana, isti

sizifovski rad, lomljenje kamena. Logorom su rukovodili "funkcionari" koje su birali zatvorenici između sebe, a razlikovali su se od drugih jer su oko rukava imali crvenu vrpcu s crnim rubom i tri velike crvene zvijezde umjesto donedavnih simbola Trećega *Reicha.* Oni su tjerali zatvorenike iz baraka svakoga jutra u šest sati na prozivku; maltretirali su i tukli zatvorenike dok su teturajući odlazili na dvanaestosatni rad, svaki dan osim nedjelje poslijepodne; krali su im hranu i pljačkali imovinu. Imovina se oduzimala veoma temeljito, pa nikome nije ostao ni ručni sat ni budilica, a jednog povjerljivog zatvorenika zadužili su da prolazi logorom i izvikuje koliko je sati. Hrana je bila na izmaku; svakoga dana za dvanaest sati rada dobivala se litra vodene juhe i 600 grama kruha. Ubrzo su slabiji zatočenici - urednici, suci, odvjetnici činovnici i nacistički stranački dužnosnici - malaksali od gladi, hladnoće i dizenterije. Od 122.671 zatvorenika koji su prošli kroz taj logor, umrlo je 42.889, a još 756 ih je strijeljano pod optužbom da su neprijatelji sovjetske države.[3]

Nakon nekoliko tjedana Kilian je vidio kako sovjetski stražari stavljaju na logorska vrata veliki natpis na njemačkom i ruskom jeziku. Velikim slovima, na vrhu, pisalo je: RED, DISCIPLINA, ČISTOĆA. Ispod toga bili su napisani logorski propisi. Svakoga sovjetskog vojnika i časnika trebalo je vojnički pozdravljati. Bile su zabranjene olovke i papir, zabranjeno je pisanje pisama i razgovori sa ženama u logoru; povrh svega toga, bez obzira na prljavštinu i oskudicu, bez ručnika, bez četki, bez sapuna, zatvorenici su morali održavati osobnu higijenu i urednost svojih ležaja. Kilian je razmišljao o posvemašnjoj suprotnosti između službenih pravila i bijedne stvarnosti,

između hipokritskih izjava o redu i kaosa i nasilja logorskog okruženja u nastojanju da se radom iscrpe zatvorenici, preslabi i bolesni da se odupru razornim posljedicama; malo je toga razdvajalo sovjetski logorski sustav od onoga kojega je tek nedavno zamijenio.

Sama ideja "logora" općenito se pripisuje jednoj i drugoj diktaturi kao njezin središnji element. Hitlerov režim nedjeljiv je od koncentracijskih logora i logora smrti u kojima su se divljački i neobuzdano provodile grozote i rasno nasilje. Upravo se zbog logora Hitlerova i Staljinova diktatura razlikuju od svih drugih oblika moderne autoritarne vlasti. Sovjetski Gulag simbolizira političku pokvarenost i licemjerje režima koji se službeno opredijelio za napredak čovjeka, ali je bio u stanju u tom procesu porobiti milijune ljudi. I u tome se Staljinova diktatura očitovala u najsmrtonosnijem i najnehumanijem obliku. Nedvojbeno je da su logori u određenom smislu simbol tih dvaju sustava. Kad je Grosman rekao da je nacionalsocijalizam u logoru kao "kod kuće", pisao je i o sovjetskom i o njemačkom režimu. Ni jedan Rus zbog cenzure nije mogao pročitati što je Grosman napisao 1960., jer bi podtekst bio jasan svima.[4]

Međutim, koliko god generički pojam "logora" bio koristan kao zajednički amblem tih dviju diktatura, svrha, struktura i razvitak dvaju logorskih sustava imali su vlastitu različitu povijest. Svi logori nisu bili isti. Postoje razlike između tih dvaju sustava, a postoje i upadljive sličnosti. U oba sustava bilo je mnogo različitih vrsta logora. Stanje u njima nikada nije bilo postojano nego se mijenjalo kao reakcija na vanjske pritiske ili okolnosti, koji su dijelom bili ideološki i politički, a dijelom posljedica praktičnih zahtjeva

gospodarskog razvitka ili rata. Unatoč izolaciji i ograničenjima, tajnosti i isključivosti, logori su odražavali šire procese u državi i u društvu. Oni nisu nikada bili puki nusproizvod krajnje autokracije nego okrutna zrcala u kojima se diktatura suočavala s vlastitom odvratno uvećanom i izopačenom slikom.

Beskrajna složenost logorskoga sustava u Njemačkoj i u Sovjetskom Savezu ne omogućava jednostavan odgovor na pitanje: "Čemu su oni služili?" Pojava i širenje tih dvaju logorskih carstava nemaju samo jedan uzrok, a ni posljedicu. U jednom razdoblju Drugoga svjetskog rata na tlu Poljske, koju je okupirala Njemačka, istodobno su se nalazili koncentracijski logori za političke zatvorenike, logori za ratne zarobljenike, logori smrti i privatni radni logori koji su služili ratnoj industriji, i svaki od njih bio je posebna kategorija sa svojim početkom i poviješću. Bilo je čak logora za Nijemce koje su prevozili vlakovima iz istočne Europe kako bi ih naselili u osvojenu Poljsku, ali su umjesto na obećanim poljoprivrednim imanjima, u kućama i gospodarskim zgradama morali mjesecima boraviti u primitivnim barakama, gotovo bez hrane i lijekova. Logora svih vrsta bilo je posvuda i u Hitlerovoj Njemačkoj i u Staljinovu Sovjetskom Savezu. Kapacitet logora bio je golem. Doslovce milijuni zatvorenika iz cijele Europe živjeli su i umirali u logorima tih dvaju sustava.

Povijest sovjetskih koncentracijskih logora započinje, kao i mnogo toga u toj diktaturi, u ruskom građanskom ratu. Pod carevima je bilo kaznenih kolonija i zatočeničkih centara, ali oni nisu bili nimalo nalik na improvizirane sabirne logore što ih je osnovala Čeka, tajna policija mladoga boljševičkog režima, u srpnju 1918. Logori su bili

za klasne neprijatelje, koje su uhićivali i trpali u svakakve zgrade - barake, tvornice, čak kuće izvlaštenih plemića - u kojima su ih stražari, koje gotovo nitko nije nadzirao, terorizirali i oduzimali im hranu, jer su i njih često hranili tek malo bolje od zarobljenika. Zbog gladi, bolesti, batinanja i zlostavljanja smrtnost je, prema procjenama, iznosila 33%. Neki su zatvorenici radili do iscrpljenosti, pa su brže umirali. Doimali su se, sjeća se jedan svjedok, poput "bezvrijednih, preplašenih robova".[5] Prema procjenama, tih logora bilo je otprilike 300.

Ti prvi logori bili su rezultat sukoba u građanskom ratu. Većinu logoraša smatrali su klasnim neprijateljima; neki su bili socijalistički suparnici, strpani onamo bez sudskog procesa kako ne bi ugrožavali revolucionarnu borbu. U svibnju 1919. Komesarijat za pravosuđe osnovao je tijelo koje je godinu dana poslije službeno nazvano Glavnom državnom upravom za prisilni rad (GUPR). Osnovano je još logora, također pod upravom Čeke, u kojima su zatvorenici morali plaćati zatočeništvo radom. Poslije pobjede u građanskom ratu 1922. godine sovjetske vlasti počele su smanjivati preopterećeni logorski aparat. Tri stotine Čekinih logora zatvoreno je ili preneseno na Komesarijat za pravosuđe. Zatvorski sustav centraliziran je pod Komesarijatom za unutarnje poslove. GPU/OGPU-u, nasljedniku Čeke poslije reorganizacije 1922. godine, ostalo je samo nekoliko lokacija: dva zatvora u Moskvi i Lenjingradu, deset malih logora za "izolaciju" najopasnijih zatvorenika i mreža koncentracijskih logora na dalekom sjeveru Sovjetskog Saveza, poznatih pod neutralnim akronimom SLON, Solovecki specijalni logori *(Soloveckije lagerja osoboga naznačenija).*[6]

Upravo ti arktički logori činili su jezgru zloglasnih Gulagovih logora desetljeće poslije. Bili su smješteni daleko od središta ruskoga života, u oblasti Arhangelsk. Glavni logor bio je smješten u nekadašnjem manastiru na otoku Solovecki. Onamo nisu otpremali samo kontrarevolucionare i političke suparnike nego i obične kriminalce koje je režim smatrao "nepopravljivima", premda je samo nekoliko godina prije oslobodio sve obične zatvorenike s obrazloženjem da je kapitalizam od njih učinio kriminalce. Broj zatvorenika otpremljenih na sjever stalno se povećavao dvadesetih godina; godinu za godinom OGPU je uspijevao prkositii umjerenim reformama 1922. šireći broj logora i uvjeravajući vlasti da u njih otprema nove kategorije zatvorenika. Službena linija dvadesetih godina isticala je logore kao preodgajališta u kojima su se zatvorenici mogli pripremati za život predan komunizmu. "Sovjetska vlast ne kažnjava", glasila je parola na logorskom zidu, "ona reformira."[7] Većinu zatvorenika prisiljavali su na naporan rad - zloglasnu *katorgu,* robiju - kao sredstvo obraćenja u dobre komuniste. Sovjetski logorski sustav promijenio se s uvođenjem prve petoljetke 1928. godine. Logoraški rad iskorištavao se sve odlučnije, pa je broj mladih, sposobnih zatvorenika upućen u logore OGPU-a odražavao sve veću gospodarsku važnost logorskoga sustava. Broj se povećavao jer su u logore OGPU-a otpremali sve kažnjenike čije su kazne bile veće od tri godine, i nastavio se povećavati kada su sudovi dobili nalog da povećaju broj pritvora ukidanjem prakse raširene dvadesetih godina - dosuđivanja radne službe "na slobodi" većini optuženika osuđenih na redovnim sudovima. Staljin je bio glavni zagovornik uporabe logora za postizanje gospodarskih ciljeva

socijalizma. Logore nisu nikada smatrali pukim sredstvima zastrašivanja.

Zatvorski i logorski sustav reformiran je 7. travnja 1930. Zakonom o popravnim radnim logorima. Logori OGPU-a bili su pod Glavnom upravom popravnih radnih logora i radnih naselja. Zbog neizgovorivog akronima GUITLTP, naslov je neslužbeno skraćen u Gulag ili Glavna uprava logora *(Glavnoe upravlenie lagerej),* i pod tim imenom poznat je i danas. Sustavom je upravljao OGPU-ov dužnosnik Lazar Kogan, a njega je 1932. zamijenio njegov zamjenik Matvej Berman koji je imao glavnu ulogu u stvaranju i širenju golema GUlag-ova sustava. Zakon iz 1930. bio je jedino javno priznanje postojanja i cilja logora tijekom cijelog Staljinova razdoblja. Izraz "popravni rad", u kojem su zgodno združena dva različita pojma, govori čemu su služili logori. Oni su, u prvom redu, bili ustanove za rehabilitaciju, odgovorne za "borbu za komunistički moral" protiv običnih kriminalaca i kontrarevolucionara; no zatvorenici su istodobno trebali raditi oduševljeno poput svih drugih kao aktivni sudionici "u gradnji socijalizma". Politički zatvorenici, koji dotad nisu morali raditi, postali su dio armije logoraša priključenih "društvu trudbenika", kako se to nazivalo u zakonu.[8] Logorske parole, koje je na plakatima i zidovima ispisao logorski politbiro, odražavale su pomak naglaska: "Sovjetsko društvo nagrađuje tvoj rad!", "Radom ćeš zaslužiti mjesto u socijalističkom društvu".[9] U tim je porukama bilo grube ali razumljive marksističke logike: oni koji su počinili zločin ne smiju biti oslobođeni korisnoga rada dok čestiti građani vani herojski rade na gradnji socijalizma. To bi bilo izrugivanje

revoluciji. Ne samo gospodarsko načelo korisnosti nego i komunistički moral stvorili su krut režim logorskog rada.

Gulag je kontrolirao mrežu mnogobrojnih i raznovrsnih logora. Arktički logori ostali su zasebna kategorija premda su bili podređeni Upravi Soloveckih logora (USLAG). U istočnom Sibiru uspostavljena je 1931. godine Građevinska uprava za daleki istok *(Daljstroj)* radi kopanja zlata u najvećim svjetskim nalazištima u jednom od najpustijih područja na svijetu. U početku je to bio samostalni odjel logorskoga sustava, a pod Gulagovu kontrolu došao je 1937. Ondje su nastali zloglasni logori na području Kolime, u kojem se dobivala jedna trećina sovjetskog zlata i koje je dvadeset godina bilo najsmrtonosniji dio Gulagova carstva. Ostali logori bili su poznati pod općim imenom "popravni radni logori" (ITL); neki od tih logora preimenovani su 1943. u *katorga* logore za društveno najopasnije kriminalce; specijalni logori osnovani su 1948. za političke zatvorenike, koji su napokon bili odvojeni od običnih kriminalaca s kojima su bili zajedno u logorima od dvadesetih godina. Jedan ženski logor osnovan je 1937. godine za žene i kćeri muškaraca koji su osuđeni i strijeljani kao neprijatelji naroda, no u većini logora bili su i muškarci i žene, ali u odvojenim barakama.[10] Gulag je bio zadužen i za takozvana "specijalna naselja" u dalekim pustošima Sovjetskog Saveza u koja su otpremali kulačke obitelji početkom tridesetih godina. To nisu bili logori u pravom smislu. U mnogim slučajevima naseljenike bi jednostavno ostavljali u šumama i stepama bez hrane i krova nad glavom i naredili im da grade novu zajednicu golim rukama. Naseljenici su radili u poljoprivredi, u teškoj industriji i na rušenju drveća pod slabim nadzorom Gulaga. Slobodniji od logorskog

stanovništva, bez stražarskih tornjeva i bodljikave žice, prognanici su bili moderni kmetovi: nisu smjeli nikamo odlaziti niti se seliti; njihov je rad bio obvezan i pod nadzorom.

NKVD je u srpnju 1934. preuzeo jedinstvenu kontrolu nad čitavim sigurnosnim i zatvorskim sustavom. Gulag je tom carstvu logora i naselja dodao treću kategoriju, popravne radne kolonije kojima je od 1919. godine upravljao Komesarijat za pravosuđe. Radne kolonije (ITK) uspostavljene su za zatvorenike osuđene za sitna kaznena djela i osuđene na manje od tri godine. Ondje zatvorski režim nije bio tako težak; kolonisti su radili rame uz rame s kriminalcima osuđenim na prisilni rad, ali ne i na pritvor. Stražara je bilo malo, pa se svakodnevno bježalo i stoga su sve kolonije predane u ruke NKVD-a. Tako su zatvori otvorenog tipa, a to su kolonije i bile, postali više nalik na strožu logorsku strukturu. Čuvari kolonija bili su sada vojnici, a logorska sigurnost se pojačala. Bijegovi iz Gulaga, uobičajeni prije 1934., sveli su se na minimum. Režim u kolonijama izjednačio se s onim u logorima, premda rad nije bio tako ubitačan kao u arktičkim šumarskim logorima ili u kolimskim rudnicima, a i puštanja su bila redovitija. Kolonije su bile brojnije i geografski razbacanije, a njihovi su radnici bili raspodijeljeni gdje god je to tražio program gospodarskog razvitka. Do 1940. osnovana su pedeset tri popravna radna logora (svaki pojedini logor bio je zapravo mreža logora ili "točaka" oko središnje uprave), koje je na na regionalnoj osnovi organizirala uprava Gulaga u Moskvi; bilo je 425 popravnih radnih kolonija kojima su upravljali lokalni ogranci NKVD-a.[11]

Njemački logorski sustav razlikovao se u samom početku od sovjetskih pandana u jednom važnom pogledu. U Njemačkoj su logore ponajprije smatrali zatvorima za političke protivnike, ondje u se morali usredotočiti na političke neprijatelje i izolirati ih radi zaštite njemačkog društva i diktature. Izraz "koncentracijski logor" skovan je u Njemačkoj prije 1914. za improvizirane logore kojima su se koristili Britanci u Burskom ratu za smještaj neprijateljskog stanovništva i za radne logore osnovane u njemačkoj koloniji u Jugozapadnoj Africi. Zamisao o uporabi koncentracijskih logora kao privremene mjere protiv političkih nemira u Njemačkoj potječe barem od revolucije 1919., pa je u godinama poslijeratne krize izraz "logor" ušao u njemački politički rječnik. Komuniste su zatvarali i smještali u "sabirne logore" *(Sammellager)* pod budnim okom lokalne milicije i demobiliziranih časnika. Na vrhuncu inflacijske krize 1923. komuniste su ponovno skupili u logore za ratne zarobljenike zbog navodne opasnosti od pobune. Logori su otvoreni u Pruskoj i u Hannoveru; u Sennelageru blizu Bielefelda uveden je brutalni nadzor s tada već poznatim sustavom bodljikave žice i stražarskih tornjeva.[12] Svi su ti logori brzo zatvoreni čim je jenjala politička kriza. No zamisao o korištenju koncentracijskih logora za političke neprijatelje zadržala se u općem političkom mišljenju. Zabilježene su Hitlerove prve napomene o logorima u ožujku 1921.; na stranačkom mitingu u rujnu 1922. objasnio je da "zločinci iz studenoga" - Židovi i marksisti - "moraju osjetiti kako je živjeti u koncentracijskom logoru *(Konzentrationslager)*".[13] Desetljeće poslije, kada je nacionalsocijalizam postao masovni pokret i težio za političkom vlašću, stranka nije

tajila svoju namjeru da i provede tu prijetnju. U kolovozu 1932. nacističke novine objasnile su da će stranka, kada preuzme vlast, pozatvarati komuniste i socijaldemokrate i strpati ih u koncentracijske logore.

Stranka je održala riječ. Samo nekoliko dana nakon Hitlerova imenovanja kancelarom SA je počeo hvatati političke neprijatelje i zatvarati ih u improvizirane zatvore. Poput Čekinih logora iz 1918., bili su slabo nadzirani i namjerno okrutni, ali, za razliku od Čeke, SA je djelovao u svoje ime, ne obazirući se na vlasti. Lokalni su organi malo-pomalo počeli u prvoj polovini 1933. preuzimati logore i stavljati ih pod svoju vlast. Bezakonje SA-ovskog terora s vremenom je obuzdano. Broj logora progresivno se smanjio, i zatvorenike su skupili u nekoliko većih središta. Tijekom 1933. otvoreno je najmanje 157 logora. Neki su podsjećali na pretrpane zatvore; neki su, poput zloglasnog Oranienburga blizu Berlina, uspostavljeni u velikim tvornicama; neke su pak smjestili u nekadašnje vojarne. Od svibnja do listopada 1933. zatvoreno je 34 logora. Gotovo svi ostali zatvoreni su tijekom 1934. godine, kad su političke zatvorenike poštedili izravnog teroriziranja. Njih je, prema procjenama, bilo 25.000 u ljeto 1933., ali već 1935. nije ih bilo više od 3.500.[14] Za to razdoblje logorske povijesti karakteristični su improvizirani logori.

Osnivanje budućega logorskog sustava povezano je s malom skupinom logora koje je država službeno priznala i financirala tijekom 1933. godine. Njima su upravljali lokalni dužnosnici Ministarstva za pravosuđe ili Ministarstva unutarnjih poslova. Najvažniji je bio logor otvoren u tvorničkim barakama u Dachauu, nedaleko od Münchena. Taj logor, koji je u ožujku 1933. utemeljio

Heinrich Himmler, vođa SS-a i šef bavarske policije, postao je model budućega logorskog sustava. Nije ga vodila redovita policija nego stražari SS-a, koji su bili odgovorni Himmleru, a ne državnoj sudbenoj vlasti, i ta je nepravilnost omogućila stražarima da teroriziraju zatvorenike po volji. U lipnju 1933. Himmler je imenovao prvog zapovjednika logora, SS-ovca Theodora Eickea, koji je prije toga bio pomoćnik upravitelja odjela za sigurnost u IG Farbenindustrie, najvećem kemijskom kompleksu u zemlji.

Eicke je bio svadljiv čovjek. Taj četrdesetjednogodišnji zapovjednik, jedanaesto dijete šefa željezničke stanice, bio je odavno poznat po svojoj otresitosti. Himmler ga je izvukao iz duševne bolnice u koju ga je silom poslalo lokalno nacionalsocijalističko vodstvo na psihijatrijsko ispitivanje. Radio je u vojnoj financijskoj službi, zatim na policiji u kojoj su ga šikanirali zbog krajnje desničarskih pogleda, a tada je osigurao posao u IG Farbenu. Član Nacionalsocijalističke stranke postao je 1928., a SS-a 1930. godine. Bio je naprasit i strahovito je mrzio ljevičare. Njegova slika odaje namrgođeno lice strogih crta, nemilosrdna pogleda - uzor logorskog zapovjednika. Shvatio je svoju dužnost beskrajno ozbiljno. Dachau je vođen vojnički precizno i s proračunatom okrutnošću. Eicke je dao nacrt pravilnika za upravljanje i rad cjelokupnoga logorskog sustava. Uveo je režim teškog, nemilosrdnog rada; sastavio je detaljni disciplinski pravilnik i prihvatio se izobrazbe stražara u metodama svakodnevnog ugnjetavanja, uključujući vještinu pucanja u zatvorenike u pokušaju bijega. "Trpeljivost", glasila je jedna njegova uputa, "znači slabost."[15] Pokazao se vrlo uspješnim, pa je poslije Himmlera preuzeo prusku političku policiju u travnju 1934.

i nadzor nad organizacijom i radom svih preostalih logora kao službeni inspektor koncentracijskih logora.

U ljeto 1934. logorski je sustav bio na raskrižju. Eickeovo novo carstvo brzo je nestajalo kad su zatvorili male logore i kada se broj zatvorenika smanjivao iz mjeseca u mjesec. Pitanje preostalih političkih zatvorenika moglo se rješavati uobičajenim zatvorskim i pravosudnim postupkom, a Ministarstvo pravosuđa i Ministarstvo unutarnjih poslova htjeli su se riješiti improviziranog aparata logora iz 1919. iz doba izvanredne krize. Osim Dachauom, Eicke je upravljao s još četiri logora, a to su bili Oranienburg-Columbiahaus u Berlinu, Esterwegen u Emslandu, Sachsenburg u Tiringiji i Lichtenburg na Labi. U prosincu 1934. njegova ovlaštenja ojačala je uspostava službenog inspektorata u stožeru Gestapoa u Berlinu, ali do lipnja 1935. Eickeov novi odjel skupio je samo pet policijskih dužnosnika i osam pripadnika SS-a za cijeli *Reich.*[16]

Logori su preživjeli uglavnom zato što ih je Hitler odobravao. U veljači 1935. objavio je da se broj zatvorenika više neće smanjivati. U lipnju 1935. odobrio je državno financiranje logora, potvrdio Eickeove prijedloge za organizaciju logora i suglasio se da u logorima stražare isključivo naoružani SS-ovci; u studenom 1935. odbio je pokušaj Ministarstva pravosuđa da u logore uvedu normativni zakon. Naposljetku, u proljeće 1936. Hitler je potvrdio da je za logore zadužen isključivo SS, i kada je u lipnju imenovao Himmlera šefom policije i sigurnosti *Reicha,* logori su došli pod njegovu neposrednu vlast.[17] Sustav koncentracijskih logora ustalio se organizacijski tek 1936. godine. Himmler je logore smatrao trajnom i potrebnom karakteristikom sustava u kojem će

nereformirani neprijatelji i rasno nepoželjni biti potpuno izolirani od ostatka nacionalne zajednice. U početku je logoraše, kao i u Sovjetskom Savezu, trebalo preodgojiti strogim svakodnevnim aktivnostima i političkom indoktrinacijom. Kad bi ih pustili, zatvorenici su morali potpisati da se neće angažirati ni u kakvoj političkoj aktivnosti koja se protivi režimu. Nikada nisu pušteni na slobodu samo zatvorenici čije se ponašanje smatralo nepopravljivim. Prema Eickeovim naredbama, oni su raspoređeni u posebne kaznene čete, podvrgnute mjerama posebne strogosti.[18]

Od 1936. godine obilježja logorskog sustava počela su se mijenjati usporedo s ubrzanim naoružavanjem Njemačke i društvenim pripremama za rat. Strah da bi domaće zavjere mogle potkopati sav njemački trud uložen u budući rat potaknuo je fizičku ekspanziju logorskih kapaciteta kako bi se izdajnici mogli smjestiti u okrutno i izolirano zatočeništvo. Izbor lokacije u središnjoj Njemačkoj za novi logor u Buchenwaldu, blizu Weimara, temeljio se na Eickeovu bizarnom uvjerenju kako će se prije rata neprijatelji države skrivati ondje, praktički u "srcu Njemačke"; oni će čekati priliku i udariti kad rat počne ako ih se ne preduhitri i zatvori.[19] U svojem govoru u siječnju 1937. Himmler je širenje logorskog sustava neposredno povezao s budućim ratom u kojem treba zatvoriti "znatan broj nepouzdanih tipova", možda čak 50.000.[20] Ministru financija Reicha, koji je morao financirati nove logore, objasnio je da treba sagraditi drugi logor u Sachsenhausenu pokraj Berlina, kao odgovor na zahtjev oružanih snaga koje traže veći zatvor za moguće neprijatelje nacionalnih

priprema za rat, čiji bi se kapacitet mogao lako proširiti kad počne rat. Planirao je logor za 7.500 zatvorenika.[21]

Druga funkcija logora bila je gospodarska. Od 1933. godine logoraši su na prisilnom radu proizvodili sitne potrepštine za potrebe SS-a ili su radili na građevinskim objektima. No taj rad nije bio ni osobito produktivan niti bitan za gospodarstvo, a i broj zatvorenika bio je premalen za učinkovit preporod Njemačke, pa i onda kada su se ti zatvorenici djelotvornije iskorištavali. Do 1937. stanje se promijenilo. Nezaposlenost je gotovo nestala, uslijedila je nestašica radne snage. Gospodarstvo je sada bilo usmjereno na ubrzane pripreme za rat prema Göringovu četverogodišnjem planu. Jedan od planskih odjela na čelu s Ulrichom Greifertom pripojen je Himmlerovoj osobnoj administraciji. On je 1939. objavio kako je prošireni sustav koncentracijskih logora "najidealnije sredstvo za ostvarenje cilja", koje će prisiliti svakoga sposobnog Nijemca, uključujući zatvorenike, na izvršenje "životnog zadatka nacije".[22]

Za postizanje tih dvaju ciljeva - borbe protiv defetizma i poticanja priprema za rat - Himmler je htio zamijeniti "jednostavne logore", kako ih je nazivao, građene u kriznoj 1933., novom generacijom "potpuno novih, modernih i suvremenih logora, koji se u svakom trenutku mogu proširiti".[23] Tijekom 1936. i 1937. zatvoreni su svi logori osim Dachaua, a i Dachau su potpuno obnovili radom logoraša. Zamijenili su ih sofisticirano opremljeni Sachsenhausen i Buchenwald, koji su dovršeni 1938.; u okupiranoj Austriji sagrađen je specijalni kazneni logor u Mauthausenu u kojem su logoraše do smrti iscrpljivali radom u kamenolomima. Četvrti, ženski logor, sagrađen je

sjeverno od Berlina, u Ravensbrücku. Oba su dovršena 1939. Kako bi se povećala logorska populacija hapsile su se nove kategorije - recidivisti, "asocijalci" i neradnici - ili ih se premještalo iz redovnih zatvora. SS je radi povećanja njihove produktivnosti htio osnovati vlastita industrijska poduzeća. U proljeće 1938. osnovano je *Deutsche Erd und Steinwerke* (Njemačko poduzeće za zemljane i kamene radove) pod vodstvom SS-ovskog časnika zaduženog za gospodarstvo, Oswalda Pohla. Poduzeće je isporučivalo materijal iz kamenoloma za građevno preoblikovanje Berlina i drugih njemačkih gradova. Godinu dana poslije SS je otvorio vlastite tvornice za proizvodnju oružja za *Waffen-SS.* Naposljetku je SS vodio više od četrdeset poduzeća, od proizvodnje džema do konstrukcije raketa V2.[24]

Postojala je željezna logika i u preobrazbi njemačkih logora u zatvore za produktivni rad. Skupinama koje su SS i mnogi drugi smatrali društvenim talogom nije se nipošto moglo dopustiti da dokono sjede u zatvoru dok pošteni njemački radnici svesrdno proizvode oružje za domovinu. Povezivanje zatočeništva i rada približilo je njemački sustav njegovu sovjetskom pandanu. Zbog iscrpljujućih, fizički nepodnošljivih uvjeta nemilosrdnog rada logori jednog i drugog sustava isticali su se visokom stopom smrtnosti; u jednom i drugom sustavu smatrali su da se neslobodnu radnu snagu treba gospodarski iskoristiti više od slobodne. SS-ova poduzeća trebala su održavati dvojnu svrhu novih logora čijom su se radnom snagom koristila - produktivni rad i iscrpljivanje do smrti. Ni u jednom ni u drugom sustavu te težnje nisu, kako se katkada tvrdi, bile alternative. Rad, koliko god bio racionalan u smislu njemačkog naoružavanja ili sovjetske industrijalizacije, bio

je drugi oblik kažnjavanja društvenih zastranjivanja ili političkog otpora.

Povijest jednoga velikog, novog logora, sagrađenog 1940. nakon poraza Francuske i okupacije Alsacea, zorno pokazuje tijesnu vezu rada i represije. Lokaciju logora odredila su nalazišta rijetkoga crvenog granita u sjevernim Vogezima, koji je Albertu Speeru trebao za predviđene pobjedničke građevine u Berlinu. Speer se složio da granit eksploatiraju SS-ovske kompanije s logorašima kao radnom snagom. Lokacija je nađena u Natzweileru, blizu nalazišta crvenoga granita, i zatvorenici su logor počeli graditi u proljeće 1941. godine. Polovina od 900 radnika postali su invalidi ili su umrli već prve godine. Kad je logor dovršen, SS-ovcima je poslužio kao sredstvo posebne represije. Natzweiler je postao izolacijski logor za političke neprijatelje iz zapadne i sjeverne Europe, zatočene uredbom *Nacht und Nebel* (Noć i magla) iz 1941. Bio je i poprište specijalnih pogubljenja, jer su u taj logor dovodili SS-ove zatvorenike i tajno ih ubijali. Još stotine i stotine radile su iscrpljujući se do smrti u kamenolomima za Hitlerove gradove ili proizvodeći oružje za pobjedu čiji su se izgledi smanjivali iz godine u godinu.[25] Ratne potrebe nisu nipošto smanjivale smrtonosni karakter logorskog režima nego su samo tražile nove žrtve.

Rat je doista promijenio njemački logorski sistem u jednom važnom vidu: od male skupine od pet glavnih logora s otprilike 25.000 zatvorenika 1939. godine, narasla je diljem kontinenta velika mreža logora raspršenih po cijeloj okupiranoj Europi. Već 1944. bilo je 20 glavnih logora i 165 njihovih ispostava. U okupiranoj Europi bilo je još najmanje 78 logora koje je vodila policija i u kojima su

skupljali zatvorenike za premještaj na druga mjesta ili ih držali zatočene bez sudskog procesa.[26] Ti mnogobrojni logori bili su napunjeni tisućama "rasnih" neprijatelja, uglavnom Židova, i tisućama političkih zatvorenika i kriminalaca iz redova poraženih naroda, uglavnom iz Poljske i Sovjetskog Saveza. U rujnu 1939. Eicke je otišao u rat (ubijen je u Rusiji 1943.), ali ne prije negoli je svojem nasljedniku, Richardu Glücksu, dao izričitu naredbu da "treba uništiti svakog neprijatelja države, svakog sabotera rata".[27] Logorski inspektorat prebačen je s Gestapoa na Himmlerovu SS-ovsku središnjicu, ali zbog sve veće gospodarske uloge logora došlo je u proljeće 1942. do reorganizacije, pa su logori stavljeni pod upravu novoosnovanog SS-ova gospodarskog odjela, Glavnog ureda za gospodarsku upravu (WVHA) koji je vodio Oswald Pohl. Logorima je upravljao Ured D, koji je sve do svršetka rata nastavio voditi Glücks, čovjek nimalo simpatičniji od Eickea.

Sa sve hitnijim proizvodnim zahtjevima logorski inspektorat izgubio je monopol nad logorskom upravom. U jesen 1942. Speer je zatražio još logoraša za izvršenje povećanog programa naoružanja. Neka poduzeća otvarala su vlastite logore. Kompanija Hasag vodila je u Poljskoj šest logora za vlastite potrebe s većinskom židovskom radnom snagom. Ondje nije bilo nikakvih Schindlera. Logorima su upravljali nadzornici, lokalni Poljaci, koji su uveli strahovladu. Uvjeti su bili gori nego u koncentracijskim logorima. Zatvorenici su dobivali samo 200 grama kruha i litru i pol vodene juhe za dvanaest sati rada. Židovi koji su se rušili od neishranjenosti iscrpljivali su se do smrti u posebnom dijelu tvornice poznate kao

Logor C. Nesretni logoraši proizvodili su otprilike jednu trećinu streljiva za Istočnu frontu.[28]

SS i Gestapo vodili su vlastite logore za nepopravljive ili nepokorne radnike. U Hinzertu blizu Triera SS je sagradio takozvani "specijalni logor" za građevinske radnike koji su se sukobili s vlastima. Do svršetka rata SS je iz toga logora nadzirao 33 druga logora, 27 logorskih ispostava i 6 policijskih logora.[29] Kada je izbio rat, Gestapo je počeo na kratko vrijeme pritvarati radnike radi "preodgajanja" kroz rad. Ti logori *(Arbeitserziehungslager)* množili su se s priljevom radnika na prisilnom radu u *Reich*. Do svršetka rata bilo ih je 106; neki su bili organizirani unutar postojećih koncentracijskih logora, a svi su davali radnike za ratnu proizvodnju.[30] Do svršetka rata svaka mala tvornica imala je svoju kvotu logorskih radnika, često smještenih u improviziranim uvjetima, bez ikakva komfora i s malo hrane. Samo na području Berlina bilo je više od 1.100 malih logora. U Buchenwaldu blizu Weimara redovito su iznajmljivali male skupine logoraša malim tvrtkama ili uredima za sitne građevinske radove, vrtlarenje ili popravke.[31] Nitko u Njemačkoj nije se mogao pretvarati da su logori bili skriveni od pogleda. Do kraja rata Njemačka je bila vidljivo podijeljena na slobodne i neslobodne, *vrli novi svijet* robova i eksploatatora.

Njemački ratnodopski logorski sustav bio je paradoksalan: što su logori više podupirali ratnu ekonomiku, bivali su sve smrtonosniji. Radnici u najgorim logorima često su jedva uspijevali preživjeti nekoliko tjedana. Logorska evidencija pokazuje da su obično najdulje preživljavali ljudi od dvadeset do trideset godina, ali tu su dobnu skupinu svugdje tražili. Mnogi su logoraši oslabjeli

zbog nedostatka hrane, starosti ili invalidnosti još prije dolaska u logor, pa su brzo umirali. Napetost između političkih ciljeva logora i praktičnih ratnih potreba nije nigdje bila očitija nego u postupcima prema židovskom stanovništvu Europe. Dok je državna sigurnost planski organizirala masovno ubojstvo milijuna Židova u logorima smrti, gospodarstvo *Reicha* tragalo je po Europi za dodatnom radnom snagom.

Ta shizofrenična stvarnost sažeta je u strašnoj povijesti logora u Auschwitz-Birkenauu, čija je polovina bila namijenjena logorašima za ratnu proizvodnju, a polovina masovnom ubojstvu milijuna ljudi. Mračna povijest Auschwitza počela je u travnju 1940. kada je bivša vojarna na toj lokaciji izabrana kao logor za poljske političke zatvorenike. Šest mjeseci poslije Pohl je posjetio logor i odlučio ga iskoristiti za lokalnu šljunčaru. Kada je kemijska korporacija IG Farben odlučila 1941. sagraditi veliku tvornicu kaučuka u Auschwitzu, logorski se kompleks proširio. U ožujku 1941. Himmler je naredio da se u logor smjesti 30.000 zatvorenika koji će biti radna snaga u tvornici kaučuka. U Monowitzu, prekoputa logora s druge strane rijeke, planirano je golemo industrijsko gradilište. Hitler je planirao s vremenom onamo smjestiti 100.000 logoraša za rad na rekonstrukciji cijelog područja. U rujnu te godine njemačka kopnena vojska, tada već duboko u sovjetskom teritoriju, obećala je Himmleru 100.000 sovjetskih zatvorenika koji će graditi veći logor i tvornice, i prvi kontingent od 10.000 zarobljenika stigao je u listopadu 1941. Godine 1942. odlučili su sovjetske zatvorenike zamijeniti deportiranim Židovima.[32] U sljedeće četiri godine 405.000 radnika, prema procjenama, crnčilo je na

gradnji tvornice koja tijekom cijeloga rata nije isporučila ni pola kilograma sintetskog kaučuka, jer nije imala dovoljno opreme niti inženjera, a ni ljudskih uvjeta za rad. Preživjelo je samo 144.000 logoraša. Od prvog kontingenta od 10.000 sovjetskih ratnih zarobljenika umrlo je za tri mjeseca 8.000, a prestalih 2.000 do kraja veljače.[33]

Usporedo s rastom logora za robovsku radnu snagu, Auschwitz-Birkenau postao je centar za ubijanje. Taj je program počeo 1940. kada su poljski zatvorenici u prvom koncentracijskom logoru ubijeni ili umrli od zlostavljanja. Postojeći krematorij morali su 1940. zamijeniti drugim, a treći je naručen u studenom 1941. Auschwitz je, poput Natzweilera, bio posebna lokacija za ubijanje ljudi s Istoka, najprije poljskih nacionalista, zatim komunista među sovjetskim zatvorenicima, od kojih je 850 ugurano u prvu improviziranu plinsku komoru u Auschwitzu u rujnu 1941. kako bi se ispitao učinak pesticida ciklona B na ljudskim žrtvama.[34] Tijekom druge polovine 1941. dopremanje sovjetskih zarobljenika s Istoka presušilo je. U siječnju 1942. Himmler je naredio Glücksu da pripremi za transport do 150.000 Židova u koncentracijske logore na Istoku. Auschwitz-Birkenau postao je konačno odredište za 1,1 milijun Židova; četiri petine tih Židova ubijeni su odmah nakon dolaska u logor u plinskim komorama postavljenim u birkenauskom logorskom kompleksu.[35] Muškarce i žene koji su im se činili sposobni za rad izdavajali su na dolasku i otpremali na rad u Monowitz i na druge logorske lokacije. Prva skupina od 400 starijih Židova ubijena je sredinom veljače 1942. Dovršenje novih plinskih uređaja 1942. i 1943. povećalo je kapacitet procesa istrjebljenja. Ubijanje se nastavilo bez prekida sve do studenoga 1944. - prosječno

više od 30.000 na mjesec. Kako bi riješili pitanje milijuna Židova koje je režim osudio na istrebljenje gradili su druge logore - u Chelmnu, Belzecu, Treblinki, Maidaneku i Sobiboru. Smatra se da je ondje pogubljeno 2,6 milijuna Židova. U manjim logorima, u Rigi i Malom Trostenecu blizu Minska, stradalo je još najmanje 250.000.[36] To nisu bili uobičajeni logori. To su bile tvornice za ubijanje. Kada je ubijanje dovršeno, srušili bi one koji nisu bili i radni logori, poput Auschwitza i Maidaneka, pa su se ta mjesta opet pretvorila u poljske oranice.

Iako su bili posebno brutalni i beznadni, sovjetski logori nisu nikada bili planirani kao centri za istrjebljenje. Rat je donio važne promjene u ustroju sovjetskih logora. I prije rata, 1940. i početkom 1941., Berija je uveo decentralizaciju i racionalizaciju Gulagova sustava. Svaka važnija gospodarska grana koja se služila Gulagovim prisilnim radom bila je pod zasebnom glavnom upravom čiji je posao bio osigurati zadovoljenje proizvodnih kvota i maksimalni proizvodni učinak. Bilo ih je ukupno pet - za industriju, rudarstvo i metalurgiju, gradnju željeznica, drvnu industriju i cestogradnju - sa zbunjujućim akronimima u sustavu koji je ionako bio opterećen administrativnim skraćenicama.[37] Te promjene pokazuju u kojoj je mjeri logika uporabe logorskog rada za gospodarske svrhe konačno pretvorila Gulag u socijalistički industrijski trust važan za ekonomski razvoj, a nakon 1941. nužan za ratno gospodarstvo. Za vrijeme rata logorska radna snaga činila je desetinu ukupne nepoljoprivredne radne snage. Logoraši su iskopali 8,9 milijuna tona ugljena, proizveli 30,2 milijuna minobacačkih mina (13 % od cjelokupne proizvodnje), 25,5 milijuna granata velikog kalibra, 9,2 milijuna protupješačkih mina i

1,7 milijuna nepotrebnih plinskih maski. Na zatvorskim poljoprivrednim dobrima proizvodili su i hranu za zatvorenike i stražare te za šire stanovništvo: to je samo 1941. iznosilo 140.000 tona žita, 293.000 tone krumpira, 225.000 tona stočne hrane i 366.500 komada stoke.[38]

Njemačka invazija zaprijetila je katastrofom za čitavu logorsku upravu, jer mnogi su logori bili na pravcu neprijateljskog napada. Uz kvalificirane radnike, strojeve i alate evakuirane na istok tragom povlačenja Crvene armije, NKVD je uspio organizirati premještanje 27 koncentracijskih logora i 210 radnih kolonija s ukupno više od 750.000 logoraša.[39] Nesretne su logoraše nagurali u preostale logore sve dotle dok nisu sagradili nove, i to je možda objašnjenje pristanka Gulaga da iznajmljuje logoraše koje je tražilo više od četrdeset raznih komesarijata zaduženih za ratnu proizvodnju. Ti su logoraši dodijeljeni pojedinim poduzećima, pa je podignuta mreža privremenih manjih logora, poput onih u Njemačkoj, blizu mjesta na kojima je trebalo raditi. Do svršetka rata bilo je otprilike 380 takvih logora i u njima je živjelo više od 200.000 logoraša. Do 1945. Gulag je nadzirao i 53 velika radna logora sa 667 logorskih ispostava i 475 kolonija.[40] Decentralizacija zatvorske populacije doživjela je još jednu promjenu zbog velikog nedostatka ljudstva u oružanim snagama. Brojke pokazuju da je od 1941. do srpnja 1944. 975,000 zatvorenika pušteno i prebačeno u oružane snage. To su bili uglavnom obični kriminalci; političkim zatvorenicima kazne su ostale. Kao u Njemačkoj, režim nije htio riskirati da interni defetizam ugrozi otpor. Unovačeni zatvorenici samo su donekle smatrali slobodu blagoslovom.

Razmjestili su ih u posebne kaznene postrojbe i slali na najopasnije zadatke.[41]

Za razliku od Njemačke, otpuštanja iz logora i iznajmljivanje logoraške radne snage prouzrokovali su nagli pad broja logoraša. Sovjetski logori imali su 1939. šezdeset šest puta više zatvorenika od njemačkih: kada je 1944. broj njemačkih logoraša dosegnuo vrhunac, Gulagovi logori imali su samo jedan i pol puta više "stanovnika". Međutim, za vrijeme rata uvedene su nove kategorije logora zbog borbe protiv defetizma i navodne kontrarevolucionarne opasnosti u armijskim redovima, te za milijune sovjetskih građana koji su, nažalost, postali njemački zarobljenici i zatvorenici na prisilnom radu. Uprava za ratne zarobljenike (UPVI) aktivirala je ne samo logore za neprijateljske vojnike, nego i dvadeset šest specijalnih logora za sovjetske vojnike koji su se vraćali iz njemačkog zarobljeništva i bili su zatočeni kao mogući špijuni i saboteri.[42] Tim logorima upravljao je NKVD sve dotle dok ih nije preuzeo Gulag u srpnju 1944. NKVD je također vodio takozvane logore za ispitivanje i selekciju (PFL) otvorene iz istih razloga 27. prosinca 1941. i za civile i za vojnike. U tim su logorima za vrijeme rata ispitali pola milijuna ljudi, a zatvorenici su bili prisiljeni raditi dok su bili pod istragom. U svibnju 1945. godine 161.000 logoraša radilo je za sovjetske ratne potrebe. U siječnju 1946. ukinuli su te logore, a preostale zatvorenike prebacili u Gulagove logore, s još neriješenim slučajevima.[43]

Gulagov sustav doživio je vrhunac poslije rata. Veliko povećanje broja logoraša odražavalo je nove progone unutarnjeg neprijatelja, sada pod krinkom "kozmopolita" ili američkih špijuna, te Staljinovu ponovnu zapovijed da se

oštrije kažnjavaju zločini koji su se prije kažnjavali kratkim zatvorom ili društveno korisnim, kolektivnim radom. Broj logora se povećao kako bi mogao primiti nove logoraše. Gulag je 1947. kontrolirao 63 koncentracijska logora (od kojih su 22 bila namijenjena za najteže kazne) i 1.016 radnih kolonija. Teror je popustio tek poslije Staljinove smrti. U roku od godinu dana 70% zatvorenika pušteno je na slobodu, premda je, a to je bilo još gore, zatočeno novih 589.000.[44] Logori su ostali trajno obilježje poststaljinovskoga kaznenog sustava sve do osamdesetih godina 20. stoljeća.

Dobro je poznato da su milijuni živjeli i umrli u dva logorska režima. No, koliko milijuna? I kakvih zatvorenika? Ta se teška pitanja ne mogu svesti tek na bezlične brojke statističkih ispitivanja, ne samo zato što mnoge brojke koje se odnose na preživjele nisu pouzdane, nego i zato što bi bilo povijesno neumjesno opisivati duge godine logorskog robovanja i milijune izgubljenih ili uništenih života u logorima izražavajući ih brojkama i postotcima. Statistički podaci o logorima ipak otkrivaju važne istine i razobličuju mnoge mitove o prirodi tih dvaju sustava; statistički podatci rasvjetljavaju niz dubokih razlika između dvaju sustava, koje bi puki opis njihova ustroja i djelovanja mogao prikriti.

Ukupan broj zatočenika mijenjao se prema okolnostima i namjerama koje smo već opisali. Teže je izračunati broj njemačkih logoraša od sovjetskog broja zbog različitih kategorija logora izvan jurisdikcije SS-ovskoga logorskog inspektorata gdje nije vođena tako savjesna evidencija, no ipak postoje globalne brojke za logoraše koji su radili za SS i za broj logoraša na nekim lokacijama tridesetih godina. Tabela 14.1 pokazuje da je od najnižeg broja 1934.,

otprilike 3.000 logoraša, logorska populacija porasla na najmanje 715.000 do početka 1945. Najveći rast bio je između 1943. i 1945. Još u ljeto 1942. bilo je samo otprilike 100.000 logoraša. Broj logoraša u logorima pod upravom policije ili Gestapoa nije poznat. Za razliku od njemačkih podataka, sovjetski podatci pružaju potpuni broj sovjetskih logoraša zato što su u većini slučajeva zatvorenici najprije prolazili kroz neki oblik formalnih sudskih postupaka, i te su podatke besprijekorno vodili NKVD i Gulag. Sovjetski statistički podatci prikazani su u Tabeli 14.2. Oni pokazuju da je većina zatočenika između 1930., kada je osnovan Gulag, i 1953., kada je umro Staljin, bila u logorima a ne u kolonijama s blažim režimom. Veliko povećanje broja logoraša u kolonijama nakon 1947. bilo je posljedica novih zakona o državnom kriminalu, i to je rezultiralo većim brojem pritvora za manje prekršaje, ali obično kaznom u koloniji a ne u logoru. U sovjetske brojke treba uključiti i pola milijuna ljudi u zatvorima NKVD-a za vrijeme i poslije rata, koji nisu službeno bili zatvorenici nego povratnici pod prismotrom.

Glavna poteškoća u opisivanju logorske populacije pomoću godišnjih statističkih podataka posve je očita. Kako bismo shvatili utjecaj logora na njemačko i sovjetsko stanovništvo bitno je rekonstruirati *protok* zatvorenika u logore i iz njih. Svake godine neke su zatočenike puštali na slobodu (činjenica koju je lako zanemariti, ali je ipak statistički značajna); svake godine umro je određen broj zatočenika (ni to nije statistički beznačajno). Broj zatvorenika na kraju godine razlikovao se od broja godinu dana prije. Upravo ti dinamički statistički podatci posebno su "neuhvatljivi". Primjerice, u njemačkim logorima

tridesetih godina većina političkih zatvorenika bila je pritvorena na šest mjeseci do godinu dana. Jedna godišnja brojka u određenom trenutku značajno umanjuje ukupni broj svih Nijemaca koji su prošli kroz ruke SS-a godinu za godinom. Prema malobrojnim raspoloživim podatcima, broj pri ulasku u logore mnogo je veći od konačnog broja logoraša u logoru. U Buchenwald je od 1937., kada je otvoren, do 1942. primljeno 43.502 zatvorenika, no potkraj 1942. u logoru ih je bilo svega nekih 10.000. U tom razdoblju logorska evidencija prikazuje 8.246 smrti, ali i vrlo velik broj odlazaka.[45] Može se pretpostaviti da su neki pušteni, vjerojatno prije 1940., ali rijetko za vrijeme rata, ili su bili premješteni u druge radne logore i zatvore, pa bi se u tom slučaju postotak pokazao kao ulaz u evidenciji drugog logora i brojio dvaput. Nema izlaza iz te statističke zavrzlame. Jedini sigurni zaključak jest da su brojke za logoraše u bilo koje vrijeme bitno manje od stvarnog broja onih koji su prošli kroz logorska vrata. Najbliža procjena ukupnog broja ulaza pokazuje da je približno 1,650.000 otpremljeno u glavne logore (ne uključujući logore smrti). Procjene ukupnog broja umrlih znatno variraju, od 400.000 pa čak do 1,100.000. Mjesečni statistički podatci za četiri logora - Auschwitz, Buchenwald, Sachsenhausen i Mauthausen - pokazuju ukupno 1,046.000 ulaza i 409.000 smrti tijekom cijelog razdoblja njihova postojanja. To daje stopu smrtnosti od 40%. Umanjeni ili neumanjeni, ti grubi statistički podaci pokazuju izuzetno visoku stopu smrtnosti u njemačkom sustavu.[46]

Godina	Ukupno
1939.	21.400

(kol.)	
1940.	o. 60.000
1942. (kol.)	115.000
1943. (lip.)	199.500
1944. (kol.)	524.286
1945. (siječ.)	714.211

Godina	Ukupno
1933. (srpanj)	26.789
1934. (kol.)	o. 3.000
1935.	o. 3.500
1936. (stud.)1936. (stud.)	4.761
1937. (siječ.)	7.500
1938. (list.)	24.000
1939. (počet.)	60.000*

Tabela 14.1 Broj zatočenika u njemačkim koncentracijskim logorima 1933.-1945.

*Ovaj broj uključuje približno 35.000-40.000 njemačkih Židova nakratko uhićenih poslije pogroma u "kristalnoj noći" 9./10. studenog 1938.

Izvor: W. Sofsky, *The Order of Terror: the Concentration Camp* (Princeton, NJ, 1997), str. 28-9, 34-5, 38; J. Tuchel "Dimensionen des Terrors: Funktionen der Konzentrationslager in Deutschland 1933-1945" u D. Dahlmann i G. Hirschfeld (ur.) *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation: Dimensionen der Massenverbrechen in der Sowjetunion und in Deutschland* (Essen, 1999), str. 372, 383.

Tabela 14.2 Broj zatočenika u ITL-ima (Gulagovim radnim logorima) i ITK-ima (radnim kolonijama) 1930.-1953.

Godina	Logori ITL	Kolonije ITK	Ukupno
1930.	179.000	-	179.000
1931.	212.000	-	212.000
1932.	268.700		268.700
1933.	334.300	-	334.300
1934.	510.307	-	510.307
1935.	725.483	240.259	965.742
1936.	839.406	457.088	1,296.494
1937.	820.881	375.488	1,196.369
1938.	996.367	885.203	1,881.570
1939.	1,317.195	355.243	1,672.438
1940.	1,344.408	315.584	1,659.992
1941.	1,500.524	429.205	1,929.729
1942.	1,415.596	361.447	1,777.043
1943.	983.974	500.208	1,484.181
1944.	663.594	516.225	1,179.819

1945.	715.506	745.171	1,460.677
1946.	746.871	956.224	1,703.095
1947.	808.839	912.704	1,721.543
1948.	1,108.057	1,091.478	2,199.535
1949.	1,216.361	1,140.324	2,356.685
1950.	1,416.300	1,145.051	2,561.351
1951.	1,533.767	994.379	2,528.146
1952.	1,711.202	793.312	2,504.514
1953.	1,727.970	740.554	2,468.524

Izvor; J.P. Pohl, *The Stalinist Penal System* (London, 1997), str. 10-11.

Uza sve njegove mnogobrojne brutalnosti, u Gulagovu sustavu stopa smrtnosti bila je niža negoli u njemačkom sustavu. Broj zatvorenika koji su ulazili u logore Gulaga i iz njih izlazili mnogo je točniji nego u njemačkom slučaju, a isto vrijedi i za broj smrti. Brojke su prikazane na Tabeli 14.3. Od 1934. do 1947. u logore je ušlo 6,711.037 zatvorenika; ukupni broj umrlih ili ubijenih bio je 980.091, a to je 14,6%. U tom razdoblju 4,182.135 logoraša pušteno je iz logora, ili zato što su odslužili kaznu ili zato što su ih prebacili u oružane snage. Gotovo dvije trećine umrle su u razdoblju od četiri godine, od 1941. do 1944., uglavnom zbog oskudice hrane i lijekova uzrokovane ratnim nestašicama. Broj umrlih u neratnim godinama bio je bitno manji, prosječno 38.600. Istina je da je najveći broj mrtvih u njemačkim logorima - u godinama 1944. i 1945. - bio i rezultat vojnog poraza, bombardiranja i pada opskrbe hranom, pa i namjernog zanemarivanja i brutalnosti, posebice na mnogim prisilnim marševima što su ih nametali umornim i bolesnim zatvorenicima, ali ostaje značajan jaz

između 40 i 14 posto. Evidencija o stopi smrtnosti u tri njemačka logora od 1938. do 1940. pokazuje da je smrtnost bila vrlo visoka i prije ratne krize. U Mauthausenu je stopa smrtnosti 1939. bila 24 posto, a 1940. bila je 76 posto; 1940. u Buchenwaldu 21 posto, u Sachsenhausenu 33 posto.[47] Njemački logori nastali su kao sredstvo nasilja nad neprijateljima nacije i zbog ratne ekonomike. Rad je često bio smišljeno sredstvo uništenja. Rad u Gulagu mogao je uništiti čovjeka, ali cilj je bio održati zatvorenike na životu i u koliko-toliko dobru stanju za rad, osim u najstrašnijim kaznenim logorima. Da ih je režim htio mrtve, ubio bi ih, baš kao i sve zatvorenike osuđene za trockizam i ubijene 1942. kako ne bi u ratno doba kontaminirali logore.

Upadljive su i suprotnosti između dviju diktatura glede statističkih podataka o logorašima. Dva su posebno važna. U njemačkim su logorima golemom većinom prevladavali nenijemci koji su u njima proveli više od pola svojega života. U ratnim godinama dopremljeno je, prema procjenama, 90 - 95 % logoraša iz preostalog dijela Europe. Velika većina onih koji su umrli ili ubijeni u logorima bili su iz nenjemačkih populacija. SS-ova logorska ispostava u Gusenu imala je 1942. samo 4,9 % Nijemaca (polovica logoraša bili su španjolski republikanci, više od četvrtine Rusi). U Natzweileru samo 4 % političkih zatvorenika do 1944. bili su Nijemci; u Buchenwaldu je u svibnju 1944. bilo samo 11% Nijemaca.[48] Već 1944. godine u Njemačkoj je bilo zatočeno više sovjetskih građana nego u Sovjetskom Savezu. U sovjetskim logorima postotci su bili gotovo posve različiti. Manje od pola posto zatočenika 1939. potjecalo je iz etničkih skupina izvan Sovjetskog Saveza. Većina zatočenika, 77%, bili su Rusi ili Ukrajinci.[49]

Postotak stranaca rastao je za vrijeme i poslije rata kada su Poljake i Nijemce otpremali na rad u logore i u specijalna naselja. Međutim, sovjetska je država uglavnom zatvarala svoj narod dok su Nijemci u logorima držali građane drugih država.

Tabela 14.3 Gulagovi logori: broj primljenih, pobjeglih, umrlih i otpuštenih 1934.-1947

Godina	Primljeno*	Pobjeglo	Umrlo	Otpušteno
1934.	493.313	83.490	26.295	147.272
1935.	457.063	67.493	28.328	211.035
1936.	468.714	58.313	20.595	369.544
1937.	673.325	58.264	25.376	364.437
1938.	836.444	32.033	90.546	279.966
1939.	401.230	12.333	50.502	223.622
1940.	660.003	11.813	46.665	316.825
1941.	854.699	10.592	100.997	624-276
1942.	559.774	11.822	248.877	509.538
1943.	363.023	6.242	166.967	336.750
1944.	331.161	3.586	60.948	152.131
1945.	364.210	2.196	43.848	336.750
1946.	463.344	2.642	18.154	115.700
1947.	626.987	3.779	35.668	194.886

*U broj primljenih uključeni su i oni koje su uhvatili poslije bijega.

Izvor. E. Bacon, *The Gulag at War: Stalin's Labour System in the Light of the Archives* (London, 1994), str. 167.

Još je veća razlika u tome što je Sovjetski Savez u logore slao obične kriminalce. Od kraja dvadesetih godina

logori su trebali proširiti konvencionalni kazneni i zatvorski sustav. U općoj predodžbi Gulaga kao prebivališta cijelog naraštaja sovjetskih disidenata izostavljaju se oni koji su činili najveći postotak logoraške populacije. Od 1934. do 1953. postotak zatočenika osuđenih zbog kontrarevolucionarne djelatnosti prema čl. 58 nadmašio je postotak običnih kriminalaca samo u dvije godine, 1946. i 1947. Na vrhuncu čistke tridesetih godina na političke zatvorenike otpadalo je samo 12 % logoraša u Gulagu; u doba Staljinove smrti bilo ih je malo više od jedne četvrtine, 582.522 "političkih" prema 1,920.553 "običnih kriminalaca". Ti politički zatvorenici bili su podijeljeni na razne kategorije političkih zločina: velika većina bila je zatočena zbog izdaje i nacionalističkog otpora, ostatak zbog špijunaže, terorizma, "diverzije" i manjih kontrarevolucionarnih djela.[50] Preostali logoraši činili su mješavinu uobičajenih kriminalaca i sitnih delinkvenata. U njih su uključeni surovi *urki* ili *blatnije,* kažnjeničke klike koje su postojale i prije revolucije. Oni su bili lako prepoznatljivi, ne samo zbog nasilničkog ponašanja nego i zbog šarenih tetovaža koje su prekrivale svaki dio njihova tijela, katkada i likovima Staljina i Lenjina. Oni su terorizirali druge zatvorenike, samovoljno ih ubijali i pljačkali; i stražari su ih se bojali i bili s njima u dosluhu. Uz okorjele kriminalce logorska je populacija obuhvaćala i stotine tisuća sitnih lopova *(bitoviki)* koji su dvadesetih godina mogli eventualno biti kažnjeni samo globom ili kratkotrajnim prisilnim radom. Početkom tridesetih godina kazne su se pooštrile, dijelom zbog većih potreba za logorskom radnom snagom. Za mnoge bi se moglo reći da gotovo i nisu bili kriminalci u pravom smislu te riječi -

primjerice, žene koje su ukrale vreću žita za svoju gladnu obitelj, radnici koji su gunđali više negoli je trebalo. Veći dio bio je zatvoren zbog krađe državne imovine; od 1,9 milijuna kriminalaca 1 milijun bio je zatvoren 1952. prema Zakonu o krađi državne imovine od 4. lipnja 1947., ali samo 19.925 zbog krade imovine drugih ljudi.[51]

U njemačkim logorima bilo je vrlo malo kriminalaca. Nekoliko tisuća recidivista otpremljeno je u logore sredinom tridesetih godina; tisuće navodno nepopravljivih zatvorenika otpremljene su 1942. u Mauthausen u kojemu su radom iscrpljeni do smrti za nekoliko tjedana. Većina logora imala je malu čvrstu jezgru nasilnika - pandana sovjetskih *urka* - ali oni nikada nisu mogli nekažnjeno zavladati golemom mnogonacionalnom populacijom logoraša. Većina njemačkih logoraša koji su u logore dospjeli od 1937. nadalje bila je ondje zbog društvene ili biološke stigme, ne zbog toga što su počinili određeno kazneno djelo. To su bile tisuće homoseksualaca, beskućnika, alkoholičara i "parazita" koji su otpremljeni u logore zbog moralnih prekršaja i kriminala - oni su činili 70 % logoraša do 1939. godine. Bilo je i Jehovinih svjedoka koji se nisu htjeli odreći svoje vjere priznavajući Hitlerovu vlast. To su često bili najslabiji elementi u logorskoj hijerarhiji i umirali su češće od ostalih. Kada su se logori napunili nenjemačkim logorašima nakon 1939., većina zatvorenika bili su politički ili rasni neprijatelji. U Ravensbrück je 83% zatočenica došlo s "političkom" etiketom; samo 12% bile su "asocijalke", 2% kriminalke i malo više od 1% Jehovine svjedokinje.[52] U mrežu bačenu po cijeloj Europi nedvojbeno su hvatali i dovlačili u logore

kriminalce svih vrsta, ali većina počinitelja kaznenih djela završila je u zatvoru a ne u logoru.

U jednom pogledu dva su se sustava poklapala: i jedan i drugi zatvarali su i mnogo žena i mnogo muškaraca. U Sovjetskom Savezu žene su otpremali u logore tijekom progona kulaka početkom tridesetih godina. Na sačuvanim fotografijama dugi redovi žena s rupcima na glavi i u iznošenim opravama muče se lopatama i golemim tačkama kopajući Bjelomorski kanal. Radile su i živjele s muškarcima, odvojene samo zajedničkom ogradom, a katkada uopće nisu bile odvojene. Tijekom čistki tisuće žena otpremali su u logor za "žene izdajnika domovine" u Akmolinsku. Nakon 1946. otvoreno je nekoliko potpuno ženskih logorskih ispostava, u kojima su bile zaposlene žene proizvodeći tkanine i drugu robu široke potrošnje. Žene nisu bile imunije od muškaraca na proizvoljne optužbe za kontrarevoluciju, niti su bile manje podložne grubom zatvorskom režimu. Žene su otpremali i u najgore zatvore na dalekom sjeveru i dalekom istoku da rade iste teške poslove kao muškarci. Postotak žena u logorima i u kolonijama stalno je rastao. U 1948. godini gotovo petina logoraša bile su žene (208.000). Postotak u kolonijama s manje napornim radom bio je još veći. Ondje ih je bilo 246.000, 38% od ukupnog broja kažnjenika.[53]

I u njemačkim logorima zabilježen je polagan ali stalan rast broja žena. U početnom razdoblju državni kazneno-popravni dom u Moringenu blizu Hannovera iskoristili su kao privremeni logor za žene u zaštitnom pritvoru. Ondje je vladao razmjerno blag režim, i u njima su držali žene kratko vrijeme radi "preodgajanja". Ondje se, primjerice, našla i jedna komunistička romantičarka koja je uhvaćena kako

stavlja cvijeće na grob istaknute komunistkinje Rose Luxemburg, koju su ubili njemački nacionalisti 1919. godine. Moringen je zatvoren 1938. pa je mali broj žena prebačen u tvrđavu Lichtenburg, jedan od prvih koncentracijskih logora, otvoren 1933. godine. Ondje se ženska logorska populacija ubrzo napunila "asocijalkama". U svibnju 1939. otvoren je ženski logor u Ravensbrücku, sagrađen za tu namjenu osamdeset kilometara sjeverno od Berlina. Logor je otvoren sa 867 zatočenica, ali on se veoma brzo počeo puniti nenjemicama pa su se prvobitni objekti za 4.000 zatočenica morali dograditi 1942 godine. Već 1944. u Ravensbrücku i njegovim ispostavama smješteno je više od 50.000 žena, većinom Poljakinja i Ruskinja.[54] Godine 1945. bilo je, prema procjenama, 203.000 logorašica diljem tada već smanjenoga njemačkog carstva, koje su radile u brojnim logorskim ispostavama i radnim logorima. Ta brojka predstavlja 38% cjelokupne logorske populacije, a to je veći postotak nego u Gulagu.[55]

Malo je informacija o dobnom profilu u logorima. Svjedočenje preživjelih potvrđuje da dob nije bila prepreka zatočenju. Najstarije i najmlađe dobne skupine umirale su brže, a to pokazuje da su u većini logora prevladavale osobe u dobi od 20 do 50 godina. Oba sustava imala su posebne odjele za maloljetnike. SS je otvorio osam *Jugendschutzlagera* (logora za zaštitu mladeži) u Njemačkoj i Poljskoj za mlade prijestupnike, ali dječaci i djevojke u dobi od 13 do 19 godina završavali su također u redovnim logorima. U Sovjetskom Savezu broj mladih prijestupnika, i kriminalaca i kontrarevolucionara, znatno se povećao od kraja tridesetih godina, a kazne su bile strože i za sitna kaznena djela. Mnoge su jednostavno nazivali

"društveno štetnim elementima" i slali ih u zatvor jer su bili potomci nekadašnjih plemića ili svećenika. Od malo više od 10.000 1939. godine, broj Gulagovih stanovnika u dobi od 12 do 18 godina porastao je na 35.500 1953. godine. Jedni su bili djeca zatočenica - neki su i rođeni u Gulagu - drugi su bili žrtve Staljinova uporna zahtjeva da huliganstvo i vandalizam treba rješavati kažnjavanjem a ne službenim ukorima.[56]

Socijalni sastav logorskog stanovništva nemoguće je detaljnije rekonstruirati zbog široke lepeze socijalnih i profesionalnih skupina kao i društva iz kojeg su potjecale. Ni jedna društvena skupina nije bila imuna na prijetnju zatvora, jer su se mnoga kažnjiva djela proizvoljno tumačila kao politička. U logorima društvena klasa nije značila ništa. Društvena struktura svedena je odmah pri ulasku u logor na jednostavnu podjelu na zatvorenike i stražare. Rutinskom registracijom pojedinci bi se u samo nekoliko sati pretvarali u bezlične tisuće obrijanih glava, u gruboj logoraškoj odjeći, u pothranjene brojeve na logorskom popisu. Čim su došli u logor, zatvorenici su se našli u drugom svijetu. Složene hijerarhije i kolektivi što su ih uspostavljali logoraši nisu uglavnom bili povezani s vanjskim svijetom, s "velikom zonom", kako su je zvali sovjetski zarobljenici. "Mala zona" bila je društvo za sebe.[57]

Svaki je koncentracijski logor bio okruženje za sebe. Na vođenje logora utjecali su klima, topografija, vrsta posla dodijeljena zatočenicima, ponašanje stražara te podjele i hijerarhije među logorašima. Bilo je redovnih logora u kojima se mogla izgraditi kruta ali sređena egzistencija; bilo je kaznenih logora s pojačanom brutalnošću i ubijanjem. Usprkos tome, mnoge zajedničke karakteristike mogu se

naći ne samo u logorima iste države nego i usporedbom njemačkoga i sovjetskog logorskog sustava. Zapisi preživjelih iz njemačkih i sovjetskih logora, koji su na svoju nesreću bili zatočeni i u jednima i u drugima, pokazuju sličnost života u logorima jedne i druge države.

Gotovo svi opisi prvih nekoliko sati u zatočenikovu životu usredotočeni su na iznenadni i temeljiti gubitak osobnog identiteta. Svi pridošlice već su doživjeli putovanje pretrpanim kamionima ili vlakovima, s malo hrane i vode, zagušljivima ljeti, ledenima zimi. Sovjetski zatvorenički vlakovi imali su u svakom vagonu po jedno vjedro koje je služilo kao latrina; svakih nekoliko dana davali su im suhi kruh i slanu ribu, ali malo pitke vode. Prema većini opisa njemačkih zatvoreničkih vlakova, zatvorenici nisu dobivali ni hranu ni vodu, pa su stizali u logore već izgladnjeli, iscrpljeni i prljavi. Zatvorenici su na dolasku prolazili uobičajenu proceduru. U Auschwitzu su onima koje su odabrali za logorski rad, a ne za likvidaciju, uručili na dolasku sve njihove stvari; registrirali su ih i utetovirali broj na podlakticu; poslije tanjura vodenaste juhe, prevruće da bi je popili u dodijeljeno vrijeme, zatvorenike bi svukli, polili hladnom vodom i obrijali im glave. Zatim su im izdavali grubu logorašku odjeću s dobro poznatim širokim sivim prugama i odvodili ih u barake u kojima bi im dodijelili drveni ležaj koji se sastojao samo od uske daske i tankog pokrivača, i to je bio zatvorenikov životni prostor.[58] Za žene je taj obred uključivao hotimičnu spolnu degradaciju. Žene bi u Ravensbrücku svukli i obrijali, i glavu i stidne dlake, a zatim ih natjerali da nekoliko sati stoje gole pod vedrim nebom, izložene pogledima stražara, kako bi ih liječnički pregledali tj. grubo pretražili vaginu istom

neopranom sondom u potrazi za skrivenim dragocjenostima.[59]

Dolazak u sovjetski logor bio je obred koja se razlikovao samo u nekoliko pojedinosti. Jedan se finski zatočenik sjeća dolaska u logor Temnikovski na jugu Rusije, nakon duga putovanja u ledenim vagonima za stoku, u kojima su zatvorenici morali ostati dva dana dulje bez hrane i mogućnosti kretanja, jer su dužnosnici logora otišli kući preko nedjelje: poslije polaganog ulaska kroz visoka logorska vrata urešena socijalističkim parolama slijedio je postupak registracije, pranje hladnom vodom, brijanje glave, vrč vrele vode te smještaj u barake u kojima su pridošlice morali uzeti ležajeve bez pokrivača najudaljenije od dviju malih peći.[60] Doduše, zatvorenici su smjeli zadržati svoju odjeću. Nakon četrdesetih godina sovjetske vlasti odustale su od izdavanja radne odjeće; čak su i u njemačkim logorima 1944. prestali davati odjeću, zbog poplave logoraša.[61] Smještajni objekti bili su isti u oba sustava - duge barake (u SSSR-u katkada šatori ili duboki rovovi u zemlji prekriveni trstikom) sa dva reda drvenih ležajeva postavljenih tako blizu jedan drugoga da je kretanje između njih bilo gotovo nemoguće. U Auschwitzu je zbog sve većeg broja potrebnih radnika problem nedovoljnog kapaciteta baraka riješen još većim suženjem životnog prostora, pa bi zgurali do pet ljudi na jedan jedini drveni ležaj, malo širi od jednog metra.[62] Sa širenjem jednog i drugog sustava, smanjivao se prostor dodijeljen svakom zatvoreniku.

Fizički raspored logora i obredi nisu odabrani nasumce. Bili su proizvod pravilnika i odredbi iz centrale u kojoj se određivalo kako zatvorenike treba smjestiti, kakva mora biti

disciplina i kako i što treba raditi. Njemački sustav bio je hotimice planiran tako da bude fizički krut, a psihički destruktivan. Prvobitne odredbe sastavio je Theodor Eicke za Dachau 1933., i one su ostale na snazi sve do 1945. Zatvorenici su trebali imati drveni ležaj i malo racionirane hrane; njihov je rad trebao biti represivan i ponižavajući; stražari su dobili naputke o nizu kaznenih mjera i zlostavljanja mnogo prije početka rata.[63] Odredbe o racioniranju hrane, radnim normama i disciplinskim postupcima postojale su i u Gulagovim logorima, a donosio ih je NKVD. Ta pravila i pravilnike provodio je zapovjednik logora - isti naslov rabili su u jednom i u drugom sustavu - a pod njegovim zapovjedništvom bila je uprava i straža logora. Svaki je logor imao svoju administraciju. Sovjetski logori imali su svoj kulturno-obrazovni odjel (ostatak početne zamisli o "popravnoj" ustanovi) koji je organizirao predstave na komunističke praznike i pisanje parola te upravljao logorskom knjižnicom. U jednom logoru zatvorenici su mogli zaraditi dodatne porcije hrane slikajući portrete Staljina za ukrašavanje logorskih zidova. Parole koje su najavljivale socijalistički raj bile su ispisane na daskama i grubim tkaninama crvenom bojom napravljenom od zdrobljene opeke i vode.[64] U njemačkim logorima nije bilo kulture.

Najviše straha ulijevao je politički odjel uprave. Logori u oba sustava "dvostruko su terorizirali" zatvorenike koji su već bili žrtve sustava. Politički odjel u njemačkim logorima bio je povezan s Gestapom; njegov je posao bio nadzirati logoraše ne bi li se otkrili bilo kakvi znakovi političkog otpora ili "stvaranja klike" te davati preporuke za premještaje ili smaknuća, koja su se provodila u logoru.

Gulagovi specijalni odjeli, kojima je upravljao NKVD-ov opunomoćenik, očekivali su da će zatvorenici nastaviti rušilačke i terorističke djelatnosti i u dalekim pustošima tundre. Neke su zatvorenike koristili kao špijune - zvali su ih *stučki* - u zamjenu za bolju hranu ili manje rada. Na svakih 1.000 zatvorenika bilo je 1940. godine 10 *stučki;* 1947. bilo ih je 139.000, 80 na svakih 1.000 zatvorenika.[65] Dojava doušnika značila bi za zatvorenika skraćeno Gulagovo saslušanje i neizbježnu dodatnu kaznu. Jednog zatvorenika u logoru Temnikovski, koji je odslužio osam od deset godina kazne, čuli su kako gunđa da su u carsko doba pravili bolje čizme; dobio je još osam godina na preostale dvije.[66]

Ispod uprave logora bio je drugi sloj logorske vlasti. U jednom i drugom sustavu i zatočenici su morali sudjelovati u upravljanju. Glavnim djelatnostima logora upravljali su zatvorenici koje je odabrao zapovjednik logora; u nekim slučajevima čak su i stražari u logom bili bivši zatvorenici. Zatvorenici-nadglednici ulijevali su više straha od logorske uprave jer su imali svakodnevnu vlast nad životom i smrću svih zatvorenika pod svojim nadzorom. Oni su sudili po svojoj volji, prijetili i tukli druge zatvorenike i forsirali tempo rada od straha da i sami ne budu kažnjeni ili degradirani. U Njemačkoj se tim sustavom upravljalo kao vojnom postrojbom. Povjerljivi zatvorenici u logoru, rekao je Himmler skupini generala 1944., "dočasnici" su u logorskoj hijerarhiji.[67] Na vrhu hijerarhije bio je logorski starješina ili *Lagerältester.* Svakom barakom upravljao je *Blockältester.* Za izvršavanje radnih naloga bio je zadužen *kapo* ili šef. Osim toga, logorašima je osobito bilo stalo do činovničkih poslova u logorskom uredu ili u baraci. Te

zaposlenike nazivali su zajedničkim imenom *Prominenten* i obično su ih birali među logorašima s najduljim zatvorskim stažem. Katkada su to bili kriminalci koji su upravljali logorom kao mafijaški šefovi; katkada su ih uzimali iz redova "političkih". Kada su proširili logore, najbolje poslove obično su dobivali Nijemci koji su se mogli učinkovitije povezati sa SS-ovskim nadglednicima. Ti "dužnosnici" nosili su palice ili gumene pendreke; jedan *kapo* u Auschwitzu nosio je zloglasni bič kojemu su nadjenuli ime "tumač" jer su njegov "govor" mogli razumjeti logoraši svih nacionalnosti.[68] Te su palice ili pendreke mogli rabiti bez ograničenja. Za neposlušne zatvorenike postojala je "kaznena četa", jedinica koja se isticala iznimnim divljaštvom prema nesretnim prekršiteljima.

Sovjetski logori također su iskorištavali zatvorenike za sve logorske djelatnosti, gotovo uvijek kriminalce, često nemilosrdne *urke* koji su pljačkali, silovali i ucjenjivali kako bi održali red u logoru. Glavna je zadaća bila organizacija radne snage. Svaka radna brigada imala je vođu i predradnika koji su natjeravali zatvorenike na zborno mjesto u šest sati ujutro za *rasvod,* podjelu rada. Oni su pomno pazili što radnici rade, bilježili svaki prekršaj, oštro kažnjavali logoraše palicama i šibama, a na kraju dana bilježili pojedinosti u vezi s ispunjenjem radnih normi brigade.[69] Budući da je prebacivanje ili podbacivanje normi utjecalo na porcije hrane, njihova je moć u logorima bila neizmjerna. To su bili *predurki,* sovjetski "Prominenten".

Svakog jutra, osim u nedjelju, koja je obično bila dan (katkada samo pola dana) odmora, *kapi* i predradnici vodili su zatvorenike na posao. Rad je vladao svakodnevicom

logorskog života i radna brigada bila je ključna društvena jedinica koja se obično temeljila na jednom bloku baraka. Nije bilo važno kakvi su gospodarski ciljevi postavljeni u Moskvi ili u Berlinu. Stražari i dužnosnici obično su se brinuli za to da rad bude kazna, da se ponavlja i da je neprekidan. Zatvorenicima je ideal bio rad u industriji, pod krovom, a toga je, kako je rat napredovao, bilo sve više s obzirom na grozničava nastojanja da se proizvede više vojne opreme. No i ovdje su uvjeti nametnuti zatvorenicima bili hotimice gori nego za slobodne radnike koji su često radili uz njih, ali s redovitim stankama i solidnim obrocima. Sovjetski logori bili su tijesno povezani s kampanjskim duhom izvršenja plana i prebacivanja norme koji se zadržao još iz dana staljinističkoga industrijskog zanosa tridesetih godina. Logori su postali groteskna parodija socijalističkog natjecanja. Za one koji su ispunili svoju radnu normu bilo je više kruha, čak prilika da žive u jednoj od stahanovskih baraka sa slamaricama i pokrivačima. Gulag je određivao porcije kruha s obzirom na radni učinak - 1.000 grama na dan za postizanje norme, s kliznom skalom za svakoga tko bi je podbacio ili prebacio. Oni koji su na svoju nesreću postizali samo 75%, dobivali su 400 grama kruha. Oni koji su postigli manje od 30%, bili su osuđeni kao "zabušanti" i obično bi ih strijeljali. Budući da su logoraši sa slabim učinkom dobivali manje kruha, mogućnost da postignu normu smanjivala su se iz dana u dan. Oni su u logorskom žargonu bili poznati kao *dohodjage*, "otpisani", "umirući".[70]

Rad u njemačkim logorima razlikovao se od logora do logora. U logorima sa strogim režimom rad je bio nadasve težak i zatočenici su umirali za nekoliko tjedana. U logorskim tvornicama oružja bilo je lakše raditi i preživjeti.

Od 1943. uloženo je više truda u održavanje života sposobnih radnika, pa je u nekim sektorima zatvorenička produktivnost počela rasti. Uveden je sustav nagrađivanja kao u Gulagu, dodatna hrana za isticanje u radu. No *kapi* i stražari u mnogim logorima smatrali su rad najstrožim oblikom kažnjavanja i poniženja, a ne doprinosom ratnoj privredi. Norme su bile besmislene u uvjetima kad su radnici jedva hodali. Muškarci i žene u Auschwitzu morali su se postrojiti na zbornom mjestu radi prozivke u šest sati ujutro.

Orkestar je svirao laku plesnu muziku. Zatim bi polako krenule radne skupine u peteroredu, stupajući mimo orkestra i kroz logorska vrata. Muškarci i žene morali su do dalekih radnih lokacija hodati u teškim klompama i prljavoj odjeći punoj uši i zagađenoj izmetinama. One koji su malaksali ili bili brutalno pretučeni tijekom dana vukli su navečer natrag na improviziranim nosilima. Prema ženama su postupali posebno okrutno. Slali su ih da nose kamenje za gradnju ceste golim rukama ili da u zimi proširuju korito rijeke Visle u laganoj odjeći i bez obuće. Kad je skupina od osamdeset francuskih Židovki odbila takav posao, stražarice su ih kolcima i sjekirama nasmrt pretukle.[71]

"Dan bez tamnog oblaka. Gotovo sretan dan", razmišlja Ivan Denisovič na kraju Solženjicinova romana o logorskom životu.[72] To nije puka ironija. Sam Solženjicin mnogo je godina proveo u Gulagu. Većina zatvorenika preživjela je sovjetske koncentracijske logore. Usred grozota prisilnog rada i stalnog kažnjavanja zatvorenici su stvarali mala, obično privremena društva s vlastitom kolotečinom, vlastitom hijerarhijom, vlastitim bazičnim sustavom logorskog trgovanja. Zatvorenici koji su preživjeli

prve mjesece naučili su kako izbjeći kazne i ne postati žrtvom, kako proživjeti "sretan dan" u logoru.

Zatvorenici su se najprije trebali upoznati s društvenom strukturom logoraša. U Njemačkoj ta je struktura bila odmah prepoznatljiva, jer je svaki zatvorenik morao nositi karakterističnu trokut i slovo koje je označavalo njegovu nacionalnost. Kriminalci su nosili zeleni trokut, politički zatvorenici crveni. Židovi su nosili žuti trokut ili Davidovu zvijezdu koju su dobivali stavljajući preko žutog trokuta drugi trokut. " Asocijalci" su nosili crni, povratnici plavi, Jehovini svjedoci ljubičasti, a homoseksualci ružičasti. Zatvorenici s posebnim kaznama imali su crnu oznaku na vrhu svojega trokuta ili istaknute crvene pruge i krugove iscrtane na gornjem dijelu odjeće.[73] Stražari i *kapi* postupali su različito prema različitim kategorijama. Nijemci nisu imali slova unutar svojih trokuta i prema njima su postupali blaže nego prema nenijemcima. Kad je počeo rat, mnogi su već bili dugogodišnji zatvorenici, pa su imali viši status i kod stražara i kod pridošlica. Kada se logor napunio nenijemcima i Židovima, Nijemci su dobivali poslove na vrhu logorske hijerarhije. Na dnu hijerarhije bili su židovski zatvorenici, prema kojima su uvijek postupali osvetljivije i nehumanije nego prema drugim žrtvama, kao posvuda u njemačkom "novom poretku". Jedva malo bolje postupali su prema Rusima i Poljacima, koji su 1944. činili većinu logorske populacije. Zatvorenike označene za kažnjavanje moglo se tući nogama i zlostavljati više od ostalih. Asocijalci i homoseksualci bili su žrtve raznih predrasuda od kojih nisu ostali imuni ni mnogi drugi zatvorenici. Homofobija je bila međunarodna i besklasna.

Gulagovi logori imali su pojednostavljenu hijerarhiju. *Urki* i *predurki* bili su logorska elita, premda se i njih moglo podijeliti na različite i sukobljene klanove. Nije bilo razlikovnih značaka za "političke" i kriminalce, ali i naivnom je pridošlici bilo dovoljno nekoliko sati u logoru da vidi tko je tko. Kriminalci su brojčano prevladavali nad političkim zatvorenicima koje nisu smatrali "svojima" nego izdajnicima ili klasnim neprijateljima. U sovjetskim logorima bilo je manje otvorenog rasizma, osim možda prema Židovima. Napetosti i sukobi bili su više rezultat društvenih predrasuda što ih je stvorio sovjetski režim. Politički zatvorenici mrzili su nepopravljivo grube i opake kriminalce; oni su pak u "političkima" gledali buržujske snobove čije će klasne navike logor izbiti napornim radom. Rezultat je bila parodija staljinističke revolucionarne klasne borbe.

Podjela moći između kriminalaca i političkih zatvorenika bila je drukčija u njemačkim logorima u kojima je postotak političkih zatvorenika bio veći. "Zeleni" kriminalci dominirali su u Auschwitzu, ali u Buchenwaldu i Sachsenhausenu prevagnuli bi sad jedni, sad drugi. U logorima s velikim brojem komunista mogli su se stvarati logorski "kolektivi" koji su time utjecali na imenovanje "dužnosnika" ili ublažavali okrutan kriminalni režim pomažući slabijim zatvorenicima i držeći lopove i ucjenjivače pod kontrolom. Zatvorenici koji nisu pripadali nijednoj skupini, bili su najizloženiji u toj smrtonosnoj ničijoj zemlji. Logorska uprava znala je za te napetosti, ali se rijetko upletala. U nekim slučajevima SS-ovci i kriminalci surađivali su u korupciji. Posebno povjerenstvo Kriminalističke policije, upućeno radi istrage u

sachsenhausenski logor u ožujku 1944., otkrilo je ne samo uspješan komunistički kolektiv u logoru nego i kriminalni dosluh osoblja SS-a i dominantnih "zelenih".[74]

Zatvorenicima je preostalo samo navikavanje na svijet zatvorske hijerarhije i zatvorske diskriminacije. Nepisana pravila logorskog društva shvaćala su se i poštovala jednako koliko i službeni pravilnik logorske uprave. Službeni program bio je isti u oba sustava: ustajanje između 4,30 i 6,00 sati, ovisno o godišnjem dobu, doručak, rad do večeri, večera, večernja prozivka (koja je mogla trajati onoliko koliko je trebalo da se službeno utvrdi tko je tijekom dana umro ili se razbolio), nakraju iscrpljen i mučan san. Intervale između rada, spavanja i jela zatvorenici su imali za sebe. U tim kratkim interludijima cvjetao je tajni život u logoru. Na logorskim tržnicama trgovalo se raznom robom, ukradenom ili iznuđenom. U sovjetskim logorima zatvorenici su katkada bili plaćeni u rubljima, pa se time moglo kupiti nekoliko deka kruha više ili više primjeraka *Pravde,* koju su koristili kao cigaretni papir.[75] U nekim njemačkim logorima postojao je tajni svijet politike, u kojem se raspravljalo o otporu i bijegu, osnivale se mreže za samopomoć, organizirali mali prosvjedi. Logorski doušnici redovito su odavali logorska tajna udruženja, pa su njihove pripadnike ubijali ili premještali.[76]

Povremeno bi se u jednom i drugom sustavu ukazala kratka prilika za skrivenu intimnost. Svjedočanstva iz Ravensbrücka otkrila su česte lezbijske veze između zatvorenica, čak između nadglednica i njihovih štićenica, a teško je vjerovati da seksa nije bilo i u muškim logorima, čak ako se to uglavnom i ne spominje u svjedočanstvima.[77] U Gulagovu sustavu, u kojem su muškarci i žene bili

smješteni na istom mjestu, seksualne veze bile su češće, a uprava je uglavnom bila tolerantnija. Stražari i zapovjednici uzimali su ljubavnice iz redova logorašica. U Gulagu je 1950. godine zabilježeno gotovo 12.000 trudnoća.[78] Sovjetski logori imali su i tamniju stranu svoje povijesti. *Urki* su sudjelovali u divljačkim masovnim silovanjima logorašica u prizorima nezamislive izopačenosti. Čini se da je u njemačkim logorima bilo mnogo manje silovanja, premda se preživjeli iz Auschwitza i Ravensbrücka sjećaju slučajeva silovanja i stražarskih seksualnih zlostavljanja. U Ravensbrücku su pijani sovjetski vojnici grupno silovali žene koje su ondje još zatekli žive.

Jedan elementarni nagon ujedinjavao je sve zatvorenike. "Svu životnu energiju koja mi je još ostala", pisao je jedan židovski logoraš u Auschwitzu, "mobilizirao sam da preživim."[80] Granica između života i smrti ovisila je uglavnom o količini hrane. Ni u jednom ni u drugom sustavu nisu namjeravali izgladnjivati zatvorenike do smrti; hrane je trebalo biti dosta kako bi logoraši mogli raditi, a količina hrane u Gulagu ovisila je potpuno o radnom učinku. U praksi je količina hrane rijetko bila dostatna za rad. U sovjetskim logorima hrana se uglavnom sastojala od tvrdog kruha, vodenaste juhe i povremenih paketića nerafiniranog šećera, te slane ribe ili kobasice. U sjevernim logorima zatvorenici su zimi svaki dan prije posla dobivali gutljaj čistog alkohola da se zgriju.[81] U njemačkim logorima hrana je bila ista: rijetka kaša, kruh ujutro i navečer, povremeno komad salame. U oba sustava nekim kategorijama zatvorenika bilo je dopušteno primati pakete od rodbine ili prijatelja. Te dodatne zalihe krali su stražari ili otimali kriminalci, ali opisi preživjelih potvrđuju kako su

se neki paketi ipak isporučivali i osiguravali dulje preživljavanje.[82] Kriza u opskrbi hranom obično je bila posljedica vanjskih okolnosti. U Sovjetskom Savezu poremećaji potaknuti prenapučenošću logora i neredovitom dostavom hrane 1937./1938. i u prvim godinama rata uzrokovali su izuzetnu smrtnost od gladi i bolesti. U posljednjim godinama rata opskrba hranom u njemačkim logorima raspala se zbog bombardiranja i poraza, pa je visok postotak umrlih u mjesecima prije i poslije oslobođenja posljedica gladi.

Zbog loše ishrane, bolesti i invalidnost još su češće završavali smrću. Zbog zagađene vode nije se mogla izbjeći dizenterija. U logorima su vladale epidemije svraba, skorbuta, tifusa i niza drugih parazitskih bolesti. Zbog teškog i opasnog rada bilo je slomljenih udova i iščašenja. Zimsko vrijeme donosilo je smrzotine i hipotermiju, ne samo u Sibiru nego i u logorima u središtu Europe. Logorski dužnosnici redovno su kontrolirali stanje logoraša. U sovjetskim logorima zatvorenici su bili podijeljeni na pet kategorija, od "sposoban za sve vrste posla" do "nesposoban za rad, druga klasa".[83] Najslabije zatvorenike manje su hranili, ali su ih i manje opterećivali poslom. Prema većini logorskih opisa, logorski liječnici i bolničari davali su onoliko lijekova koliko su mogli (uključujući destilat borovih iglica, odvratna okusa, za liječenje skorbuta). Teže slučajeve bolesti i invalidnosti otpremali su iz logora u središnju bolnicu Gulag se nije olako odricao logoraša ako su mogli još raditi. Logoraši su se mogli mjesecima oporavljati u lokalnim bolnicama u kojima su prljavi i pretučeni, mogli barem nakratko uživati na čistoj posteljini i u dobroj hrani prije povratka u logor.[84] Sustav je dizao ruke

samo od *dohodjaga,* koji su se razlikovali od drugih izgubljenim i očajnim pogledom, te bezvoljnošću koja je ubrzavala slabljenje organizma. Umirali su na poslu, na prozivci, u snu. Ljeti su ih zakopavali u plitke rake. Zimi bi se smrznuli i tijelo i zemlja. Tijela su iznosili i ostavljali poput jezovitih kipova u obližnjim šumama, uspravljena ili pružena, pa bi ih raskomadali vukovi i medvjedi. Stražari su morali provjeriti sva tijela kako bi se uvjerili nema li lažnih mrtvaca, to jest bjegunaca. Nepopustljivo odani državi, lomili su lubanje čekićem i stavljali užareno željezo na smrznuta tijela.[85]

U njemačkim logorima zatvorenike su pregledavali svaki mjesec kako bi ispitali jesu li sposobni za rad. Posljedice su bile mnogo smrtonosnije nego u Gulagu. U tim logorima invalidne zatvorenike nisu održavali na životu. "Otpisane" u njemačkim logorima nazivali su *Muselmänner,* muslimani; poput "otpisanih" oni su bili potpuno tjelesno iscijeđeni, apatični, psihotični. Njihovo je stanje bilo očito. U Auschwitzu su prisiljavali muškarce i žene da skidaju prljavo donje rublje i pokazuju bedra logorskim liječnicima koji su po stupnju njihove istrošenosti mogli zaključiti hoće li zatvorenici još moći raditi.[86] One koji nisu prošli na pregledu, nisu slali u oporavilišta nego u plinske komore. Većina logora imala je bolnički odjel s ambulantom, ali zatvorenici su pošto-poto nastojali izbjeći odlazak onamo. Suosjećajni logoraši - liječnici nastojali su spasiti živote svojih supatnika, ali redovite SS-ove ophodnje u bolnicama birale su pacijente koje je trebalo usmrtiti. Nitko se nije trudio da zadrži te logoraše na životu. S napredovanjem rata zahtjevi za većom produktivnošću zadovoljavali su se ubijanjem slabijih zatvorenika kako bi se napravilo mjesta

za jače, izdržljivije radnike. U Ravensbrücku su 1944. montirali improviziranu plinsku komoru u kojoj su mogli odjedanput ubiti 150 bolesnih i invalidnih žena. Manje skupine ubijali su metkom u zatiljak.[87] U druge logore uveli su krematorije i plinske komore da riješe pitanje invalidnih logoraša, pa su uobičajene logore malo-pomalo pretvarali u logore smrti.

Prilike za preživljenje mogle su se povećati na mnogo načina. U Gulagu su zatvorenici i nadglednici katkada bili u dosluhu pa su frizirali norme. To je lukavstvo u logorima (i općenito u gospodarstvu) bilo poznato kao *tufta.* Ako su se norme redovito ispunjavale, porcije kruha bile su velike i rad se lakše podnosio. Logoraški "dužnosnici" mogli su trgovati s kuharima i prodavačima; kriminalci su krali ono što nisu mogli iznuditi.[88] I bijeg je bio moguć. Broj bjegunaca iz sovjetskih logora s popustljivijim režimom početkom tridesetih godina dosegnuo je vrhunac 1934., pa ih je zabilježeno 83.490. Međutim, već 1953. sustav je bio tako siguran da je uspjelo pobjeći samo 785 logoraša ili 0,045%. Hajka za bjeguncima trajala je sve dotle dok ih ne bi uhvatili. Kada su uhvatili grupicu bjegunaca iz logora Temnikovski, osakatili su ih logorski psi, a zatim su im nekoliko puta pucali u leđa. Njihova tijela ostavljena su tri dana u kolima pred vratima logora kao znak upozorenja. Bijeg iz njemačkih logora bio je gotovo nemoguć uza žicu pod strujom i stražare, strojnička gnijezda i pse. Pobjeći se moglo samo iz slabije čuvanih manjih logora ili tijekom transporta. Od 1938. do 1945. iz Mauthausena je uspio pobjeći samo 31 logoraš, ali iz logorskih ispostava glavnog logora pobjeglo ih je 353. Malo ih je ostalo na slobodi. Bjegunce je lokalno stanovništvo predavalo vlastima, ili bi

ih pohvatali i ubili, katkada za odmazdu, praćenu jezovitim prizorima, pred očima logoraša.[89]

Smrt u logorima javljala se u bezbroj oblika. Strašnim posljedicama gladi i bolesti treba dodati i pravo bezakonje koje je vladalo u logorima. Zatvorenici su ubijali jedni druge radi koristi ili iz osvete. Glavni *kapo* u Auschwitzu, div kojega su se bojali svi logoraši, bio je degradiran i poslan u Buchenwald, u kojem ga je zagušilo deset njegovih novih "kolega".[90] Prijašnje istražitelje zatočene u Gulagu redovito su ubijali oni koje su ti istražitelji ranije ispitivali. Zatvorenici u jednom i drugom sustavu bili su žrtve nepredviđenog i proizvoljnog nasilja stražara i logoraša dužnosnika koji su s njima postupali kršeći sva pravila i ponašajući se kao najteži zločinci. Brojni logoraški zapisi govore o zatvorenicima koje su usmrtili premlaćivanjem, davili guranjem glave u latrinu ili u kotao s juhom, ili hladnokrvno strijeljali. Kazne su bile eksperimentiranje s brižljivo odmjerenim sadizmom koji je prožimao sve vidove logorskog života u jednom i drugom sustavu. U svakom logoru bilo je posebnih samica u kojima su za manje prekršaje logoraše kažnjavali na tjedan dana ili dulje u malim, skučenim, tamnim i zagušljivim prostorijama ili spremištima, s malo hrane ili bez nje; u sovjetskim samicama zatvorenicima su oduzimali toplu odjeću i obuću. U soloveckim logorima početkom tridesetih godina prekršitelje su vezivali gole za drveće u ljetnim noćima kako bi ih nasmrt izboli komarci; zimi je omiljena kazna bilo zamrznuto stubište, 273 stube koje su vodile do smrznuta jezera. Zatvorenike su natjeravali da se bosi spuštaju niza stube i donesu dvije kante vode; ako su imalo prolili dok su svladavali zaleđene stube, ponovno su ih slali

dolje po vodu. Svrha toga je bila da se zatvorenicima prilijepe noge za zamrznute stube, pa bi ih ondje ostavili da se smrznu.[91] Logoraše su divljački kažnjavali pod Eickeovim režimom u Dachauu 1933. godine, i barbarska zlodjela obilježavala su taj sustav sve do njegova pada 1945. Omiljeno mučilište bio je *Pfahlbaum:* zatvorenike bi objesili na stup i vezali im ruke iznad glave. Ako su visjeli satima, iščašila bi im se ramena; ako je to potrajalo danima, snašla ih je polagana smrt. U jednom sovjetskom logoru za vrijeme rata zatvorenike su svlačili do gole kože, prisiljavali da stoje na vrhovima prstiju te vezali žičanom omčom oko vrata na visoku ogradu. Noge bi im klonule od iscrpljenosti i žica bi ih polako zadavila.[92]

Takva zvjerstva nisu se uvijek tolerirala. Pritužbe na uvjete u logorima stizale su do vlasti u Moskvi, i doista rezultirale naporima da se obuzda sadizam i poboljšaju uvjeti života.[93] Prva generacija Gulagovih šefova, uključujući Bermana, nestala je u čistkama 1938., optužena za režim zločina i nasilja. U njemačkim logorima nasilje se obuzdavalo mnogo slabije, dijelom zato što su ga provodili mnogi, uključujući dužnosnike, časnike i liječnike, koji su obavljali rutinske pokuse na zatvorenicima pod najbarbarskijim uvjetima. Cilj nasilja u Gulagu bio je postići što veći učinak logoraša, dok mnogi opisi života u SS-ovskim logorima govore o tome da je nasilje bilo samo sebi bio cilj, ugrađeno u sustav mnogo prije nego što se zbog ratne ekonomike počelo zlorabiti pravo na neograničeno ugnjetavanje. Stražari SS-a redovito su kažnjavali i mučili logoraše kako bi time pokazali svoju apsolutnu vlast. Kada početkom rata u Sachsenhausenu nije bilo posla, logoraši nisu imali slobodnog vremena već su

morali stajati cijeli dan ili čak satima ležati potrbuške na podu, a za to vrijeme SS-ovski posjetitelji zabavljali su se prisiljavajući zatvorenike na sklekove sve dok ne bi popadali od iscrpljenosti.[94] Taj model nediferencirane viktimizacije izdvaja njemačke logore.

Nemoguće je izbjeći pitanje zašto su ta dva logorska sustava primjenjivala takvu namjernu i bešćutnu okrutnost. Ima raznih objašnjenja. Treba se ponajprije sjetiti da su tridesetih godina svi europski zatvorski režimi bili okrutni; mnogi oblici života u logoru imali su zajedničke crte sa životom u zatvorima za osuđenike na prisilni rad. Drugo, sustavi za praćenje i obuzdavanje bezakonja u logorima Njemačke i Sovjetskog Saveza bili su slabi i rijetko su se primjenjivali. Poruka iz središnjice bila je da se život u logoru treba učiniti izuzetno surovim, jer su mnogi zatvorenici bili navodni izdajnici. Ponašanje stražara i logoraških "dužnosnika" pojačavalo je brutalnost. Kriminalni "dužnosnici" koristili su se svojim položajem za kriminalizaciju logora; nekriminalci su iskoristili svoj posao kao sredstvo preživljavanja i nisu birali načina u očuvanju vlastite sigurnosti. Stražari su često bili slabo obrazovani, i sami nevoljni izgnanici, pa su svoje frustracije iskaljivali na zatvorenicima; drugi stražari, osobito SS-ovska divizija "Mrtvačka glava", koja je tridesetih godina čuvala logore, bili su posebno izvježbani za psihičko uništavanje i sadizam. I naposljetku, zatvorenici nisu imali nikakva prava niti mogućnosti za poboljšanje uvjeta. Hitler je od samog početka tražio da se odvjetnicima trajno zabrani pristup zatvorenicima.[95] U jednom i drugom sustavu ništa nije stajalo između zatvorenika i samovoljnog maltretiranja.

Logori su odražavali najgoru stranu ljudske prirode. Opisuju ih kao institucije "apsolutne moći" u kojima je državni teror doživio logički vrhunac primjenjujući "apsolutni teror".[96] Iako je to možda zadovoljavajući opis načina na koji su logori funkcionirali, nije potpuno jasna uloga koju su oni imali u funkcioniranju diktature. I jedan i drugi režim mogli su koristiti regularni zatvorski sustav za istu svrhu, ali oni su otvarali logore. Ni u jednom ni u drugom sustavu nije se primjećivao očit zastrašujući učinak logora: što su dulje postojali veći je bio broj političkih zatvorenika i kažnjenika.

Jedno objašnjenje povezano je s golemom brojnošću zatočenika Sovjetski zatvorski sustav nije mogao smjestiti milijune muškaraca i žena koji su postali žrtve državne policije tridesetih godina. U jednom trenutku 1930. godine masovna pretrpanost natjerala je Staljina da donese odluku o puštanju polovine zatvorenika. U kolovozu 1934. u Njemačkoj je objavljena djelomična amnestija kako bi se dobilo prostora u pretrpanim ćelijama.[97] Logori su bili odgovor na krizu zatvorskog sustava: bili su jeftini, fleksibilni, brzo građeni i mobilni. Njemački logori bili su mali dio sustava njemačkih redovnih zatvora sredinom tridesetih godina, ali obje institucije bile su nakon 1939. preplavljene stotinama tisuća ratnodopskih kažnjenika prema kojima se postupalo kao prema političkim ratnim zarobljenicima i koji su bili zatočeni kao ratni zarobljenici u improviziranim barakama iza bodljikave žice. Golem broj zatvorenika nije se mogao smjestiti na drugi način.

Uloga gospodarstva također je veoma važna. U Sovjetskom Savezu odnos između povećanja broja logoraša i zahtjeva industrijske izgradnje tridesetih godina i obnove

nakon 1945. bio je i te kako očit. Često se navodi kako je režim cinično širio kategorije zločina i broj osuđenika kako bi dobio radnu snagu bitnu za razvitak slabo naseljenih regija ili gradnju golemih infrastrukturnih objekata. Eksploatacija zatvorske radne snage bila je veoma zanimljiva režimu koji je očajnički želio ubrzati industrijske promjene svim sredstvima i najbržim tempom; funkcija logorskih radnika postala je primarna početkom tridesetih godina. U Njemačkoj ta veza nije tako izrazita sve do rata, kada je nedostatak radne snage potaknuo i državnu i privatnu industriju da učinkovitije iskoristi zatvorske radnike. Većina njih radila je izvan logora i SS-ovske industrije.[98]

Ima istine u oba navedena objašnjenja. Logori su bili reakcija na poplavu zatvorenika, političkih i nepolitičkih. Logorska je radna snaga postala nezamjenjiva u jednom i drugom gospodarstvu u trenutcima kad redovito tržište radne snage nije moglo dati dovoljno slobodnih radnika. No, i u jednoj i drugoj državi logor kao institucija diktature bio je ranijeg datuma od pojave kritičnog broja zatvorenika i opsežne gospodarske eksploatacije. Funkcija logorskog sustava bila je više povezana sa strategijom izolacije ili uništenja koju su oba režima primjenjivala na svojim neprijateljima. U tome je bilo određene ideološke dosljednosti. Himmler je 1935. želio održati logore kada ih je Ministarstvo unutarnjih poslova htjelo zatvoriti, jer je htio da se pod učinkovitom stranačkom jurisdikcijom potpuno izoliraju pojedinci isključeni iz *Volksgemeinschafta* zbog političkog otpora, društvene delinkvencije ili rase, na kojima će se eksperimentirati ili će ih se istrijebiti.[99] Upravo od tog razdoblja puštanje iz logora postaje doista

iznimno i upravo iz tog razdoblja potječe zamisao o "istijebljenju radom" - antiteza strategije o racionalnoj gospodarskoj eksploataciji. Njemački koncentracijski logor bio je sredstvo ideološkog rata. Njegovo se opravdanje temelji na suludim maštanjima o rasnoj higijeni u okviru vizije njemačke utopije, ali i na prekomjernom strahu od ratne zavjere i nacionalnog sloma na domaćoj fronti.

I sovjetski logor bio je dijete ideološkog rata. Kampanja protiv kulaka početkom tridesetih godina i kasniji rat protiv trockista i subverzivnih elemenata 1936.-38. bili su previše složeni i nabijeni politikom da bi bili puka sredstva za prikupljanje radne snage. Nagli rast broja običnih zatvorenika u logorima odražavao je promjenu u kaznenoj politici, a povećanje radne snage bila je njezina posljedica, a ne uzrok. I sovjetski koncentracijski logori bili su namijenjeni društvenoj izolaciji neprijatelja, premda su, za razliku od njemačkih logora, puštali zatvorenike kad su odslužili kaznu, osim manje skupine neprijatelja koje su smatrali nepopravljivima i nisu vjerovali u njihov povratak uobičajenom životu. Čak i tada politički su zatvorenici pri otpuštanju morali potpisati izjavu da se više neće baviti kontrarevolucionarnom djelatnošću. Morali su živjeti daleko od važnijih gradova navedenih na posebnom popisu i javljati se NKVD-ovoj policiji svakog tjedna još godinama nakon otpuštanja.[100] "Dvostruki teror" denuncijacije i ponovnog kažnjavanja u Gulagu bio je suvišan ako je primarni cilj bio režim prisilnog rada. Logore su smatrali opasnim mjestima, punima onih koje je režim nazivao opasnošću.

Logori su funkcionirali kao logičan ishod ideologija ukorijenjenih u dihotomiji između pripadanja i isključenja.

Bilo je sporedno što je većina žrtava političkih i rasnih isključenja bila nevina. Ti su režimi imenovali svoje neprijatelje, uništavali ih ili uklanjali. U njemačkoj diktaturi jezik uništenja i istrjebljenja bio je bukvalan i u svojoj primjeni nije pravio razlike. Pisac i kemičar Primo Levi, talijanski Židov koji je preživio Auschwitz, pamti da je pepeo iz krematorija poslije spaljivanja zatvorenika, pošto su ih ubili u plinskim komorama, SS iskorištavao za posipanje putova i cesta oko svojih nastambi. Bio je to krajnji izraz nagona za ponižavanjem i uništavanjem, za gaženjem bijednih zatvorenika u njihovoj vlasti - koji se očitovao u svakodnevnoj rutini i u bezgraničnoj okrutnosti koncentracijskih logora. Logori nisu bili samo proizvod okolnosti i utilitarizma, niti su bili isključivo izraz terora. Oni su bili neposredna posljedica ideološke pokretačke sile dviju diktatura koja je počivala, kao većina modernih autokracija, na nametanju krivnje i na spasonosnom uništenju neprijatelja.

Zaključak
Dvije diktature

"Ljudi se zanose velikim iluzijama. Hipnotizirani su i ne vide što se stvarno događa oko njih. Svuda uokolo neograničeno vladaju divljaštvo i krvoproliće. Oni to ne opažaju i vjeruju da će poslijerevolucionarna sutrašnjica donijeti svima ne samo bogatstvo nego i rajsko blaženstvo. Svuda uokolo osipa se moral, posvuda vladaju razuzdanost, sadizam i okrutnost - mase to nazivaju moralnom regeneracijom."

Pitrim Sorokin, 1967.[1]

Sovjetski tumač Valentin Berježkov radio je u Berlinu u proljeće i ljeto 1940. u povjerenstvu koje je nadziralo isporuke njemačke tehnologije u Sovjetski Savez prema uvjetima trgovačkog sporazuma što su ga potpisala dvojica diktatora. Iznenadio se ugledavši poznato okruženje: "Ista idolizacija 'vođe', isti masovni mitinzi i parade... Vrlo slična, razmetljiva arhitektura, herojske teme veoma nalik na naš socrealizam... masovno ideološko pranje mozga."[2] Promatrao je ulagivačko ponašanje njemačkih masa kad im se obraćao Hitler i sjetio se Staljina kako stoji za govornicom iznad Lenjinova mauzoleja i maše kolonama oduševljenih komunista koji prolaze mimo njega. No tu

usporedbu, sjećao se poslije Berježkov, nije mogao razjasniti u ono doba, "pa ni samom sebi". Dobro je razumio jaz koji je dijelio te dvije diktature. Staljin je htio da sovjetski narod gradi socijalističku budućnost "u kojoj će svi ljudi biti jednaki i sretni". Hitlerov je cilj bio "stvoriti carstvo vladajuće rase" i htio je da ga njegov narod izgradi na "ratnom krvoproliću".[3]

Ta osnovna razlika ostaje i danas. Uza sve sličnosti u načinu provođenja diktature, u mehanizmima koji su povezivali narod i vođu, u značajnoj sukladnosti kulturnih ciljeva, strategije gospodarskog menadžmenta, utopijskih društvenih težnja, pa i moralnog jezika režima, utvrđeni ideološki ciljevi bili su izrazito različiti, kao i razlike koje su dijelile katolike i protestante u šesnaestom stoljeću. Kratkotrajno popularna ideja o "nacionalboljševizmu", koja je cvjetala dvadesetih godina, možda je mogla premostiti jaz između dviju ideologija, ali ona nije privukla ni jednog ni drugog diktatora.[4] Uza svu strahovitu cijenu stvaranja socijalističkog raja, Staljin je tijekom cijele diktature tvrdio da se bori za svjetsku pobjedu društveno zapostavljenih i eksploatiranih, pa i dok je velika većina njegova naroda bila podvrgnuta političkoj kontroli i nestašicama. Uza sve milijune svojih ubijenih, osakaćenih i žrtvovanih sunarodnjaka, Hitler je sve do samog kraja 1945. ostao uvjeren da se vrijedilo boriti za ideal rasnog carstva. Ta dva sustava ujedinjavao je nepremostiv i trajni jaz između ideala i stvarnosti te zajednička sredstva koja su oba sustava primjenjivala za prikrivanje izvrtanja istine.

Pri svakoj usporedbi treba početi od pitanja zašto su u godinama nakon Prvoga svjetskog rata nastala dva ekstremna oblika diktature, koje je narod svesrdno prihvatio

i čiji su vođe propovijedali ideju o ekskluzivnoj, holističkoj zajednici, povezanoj u kolektivnoj težnji za apsolutnom utopijom. Ni jedan ni drugi sustav nije bio apstrakcija, niti nametnut vanjskom silom. Te dvije diktature bile su proizvod specifične političke kulture i društvenog okruženja, ne neobjašnjiva povijesna aberacija. Bile su i jedinstvene. Ni jedna moderna europska država nije pokušala, niti je za to imala sredstva prije 1914., obuhvatiti ukupnost društva - voditi ili nadzirati kulturnu djelatnost, dirigirati gospodarstvom, organizirati društvo, određivati parametre privatnog života i uvjete javnog ponašanja. Prvi svjetski rat potaknuo je prva (ograničena) nastojanja za upravljanje cijelim društvima i organizacijom njihova gospodarstva i kulture, ali ni izdaleka u opsegu u kojem su to pokušale učiniti poslijeratne diktature, uključujući Mussolinijevu, koje su dvadesetih godina stvorile izraz "totalitaran" za opis sustava koji obuhvaćaju ukupnost društva.

Jedan odgovor na šire pitanje korijena političkog holizma možda leži u "kultu znanosti", kako to naziva Cvetan Todorov. Čvrsta vjera u moć znanosti da spozna a zatim preobrazi čovjekov položaj bila je raširena od sredine devetnaestoga stoljeća.[5] Tvrdnje "scijentizma (premda te tvrdnje nisu znanstvene) mogle bi se svesti na vjeru da društvo treba biti organizirano oko cilja znanstvenih načela i da su ta načela ekskluzivna i monistička. Pojedinci nisu bili važni, ali društveni organizam i te kako jest. Opća znanstvena rasprava imala je jak utopijski prizvuk. Znanost je trebala riješiti probleme stvarnog svijeta planiranjem, zdravstvenom reformom, eugenikom, društvenim inženjeringom i tehničkim inovacijama.

Vjera u znanost nije nužno proizvela diktaturu, premda su njezini sljedbenici bili veoma skloni poimanju znanosti u autokratskom smislu. No znanstveni argumenti doista su bili u temeljima političke ideologije i društvenih težnji dviju diktatura, sovjetske i njemačke. Prvi krivac bio je marksizam sa svojim viđenjem sociološke utopije ukorijenjene u primjeni moderne ekonomske i društvene znanosti. Tvrdnje znanstvenog socijalizma, proizvoda djela Friedricha Engelsa i Karla Marxa, temeljile su se na vjeri da zakoni ekonomskog razvoja nužno stvaraju uvjete za jedinstven društveni sustav koji se osniva na ukidanju klasa i oduzimanju privatnog vlasništva radi društvene koristi. Te su tvrdnje bile apsolutne, jer komunističko društvo neće samo obuhvatiti sve, ono će u isto vrijeme iskorijeniti sve manifestacije "lažne" društvene svijesti "diktaturom proletarijata", kako je to nazivao Marx (i, energičnije, Lenjin). Društveni razvoj, prema Marxu, stvorio je oblik modernog apsolutizma i u isto vrijeme obećavao potpunu društvenu emancipaciju - paradoks u srži staljinističke diktature.

Znanstveni korijeni njemačke diktature mogu se naći u biološkim znanostima. Razvitak popularne socijalne biologije potkraj devetnaestog stoljeća, povezane s djelima Ernsta Haeckela i mnogih njegovih sljedbenika, stvorio je svjetonazor koji se temeljio na očuvanju rase ili nacije kao čiste i ekskluzivne "vrste" i na primjeni strogih pravila koja će osigurati njezino dugotrajno zdravlje i snagu. Hitler je poznavao rasne teorije Ludwiga Woltmanna, čija se knjiga *Politička antropologija*, objavljena 1903., ponovno javlja u vulgarnom znanstvenom obliku u Mein *Kampfu.*[6] Woltmann i drugi isprepleli su ideju o rasnoj higijeni s

konvencionalnom teorijom evolucije dokazujući neizbježnost rasne borbe kao središnje povijesne stvarnosti, dok je za marksiste to bila klasna borba. Konačni proizvod bila je biološka utopija čije se holističko pravo temeljilo na očuvanju vrste a njezina autoritarnost na nužnosti nemilosrdne medicinske intervencije da bi se očuvale genske zalihe.

Važnost tih znanstvenih imperativa za objašnjenje tvrdnji jedne i druge diktature kako će stvarati organske zajednice zaštićene od društvenog i rasnog oskvrnuća glavna je tema ove knjige. Znanost pomaže objasniti narav kolektivističkih zajednica i njihove groteskne krajnosti u iskorjenjivanju elemenata koji se smatraju društvenim ili rasnim izopćenicima. No sama znanost ne objašnjava zašto se diktatura pojavila u određenom trenutku i na određenom mjestu, pa ako i daje okvir za razumijevanje njezinih nemilosrdnih težnja za znanstvenim savršenstvom. Diktature u Njemačkoj i Rusiji bile su plod temeljitog odbacivanja zapadnoga liberalnog ideala napretka s naglaskom na suverenosti pojedinca, vrlinama građanskoga društva i toleranciji različitosti. Marksisti su odbacili liberalno-buržujsko doba, jer je, po njihovu mišljenju, očito zastupalo isključivo interese vlasničkih klasa. Nacionalsocijalisti su ga odbacili jer je stvaralo društveni antagonizam, poticalo rasno osiromašenje u sve većim, stihijski izgrađenim industrijskim gradovima i vodilo pretjeranom štovanju ekonomskog egoizma. Važno je shvatiti koliko su Staljinu i Hitleru na početku njihove političke karijere bili irelevantni moderni liberalizam ili vrijednosti građanskog društva: jedan je sudjelovao u nasilnom rušenju veoma neliberalne autokratske monarhije,

a drugi je bio opsjednut nacionalnom borbom i rasnom higijenom. Rat i revolucija, u kojima je rođen njihov svjetonazor, uništili su liberalne postavke o naravi historijskog razvoja. Dok su bili na vlasti ta se dvojica političara uopće nisu obazirala na liberalne vrijednosti; oni su ih smatrali dokazom političke slabosti i društvene rascjepkanosti u prošlosti.

Antiliberalizam jednog i drugog diktatora i njihovih pokreta dio je šireg tumačenja razvoja svjetske povijesti. Staljin i Hitler, premda svaki na svoj način, vidjeli su sebe kao aktere u izvanrednoj historijskoj drami. I jedan i drugi tvrdili su da njihova diktatura predstavlja temeljnu prekretnicu u povijesti modernog svijeta. Staljin je o Oktobarskoj revoluciji govorio kao o događaju koji je uzdrmao svijet i zaprijetio da će potkopati a zatim nadmašiti cijelu buržujsku eru, rođenu, kako je tvrdio Marx, u Francuskoj revoluciji. Povodom desete obljetnice Oktobarske revolucije Staljin je u jednom članku u *Pravdi* napisao da se u oktobru 1917. "dogodila revolucija međunarodnoga svjetskog poretka" koja je označila, ni više ni manje, "radikalni preokret u svjetskoj povijesti čovječanstva". Staljin je usporedio šok koji su aristokraciji priredili jakobinci nakon 1789. sa šokom koji je izazvao boljševizam, "budeći strah i mržnju u buržoaziji svih zemalja".[7] Staljin je htio dokrajčiti buržujski stadij u povijesti, kako je pretkazala Marxova ekonomska znanost. Alternativa je Staljinu bila nezamisliva, a i svakom drugom boljševiku. "Između naše proleterske države i cijeloga preostalog buržujskog svijeta", napisao je Mihail Vasiljevič Frunze, prethodnik Vorošilova na položaju komesara Crvene armije, "moguć je samo dug, uporan, očajnički rat

na život i smrt."[8] Taj zastrašujući osjećaj odgovornosti za sudbinu svih društveno zapostavljenih i eksploatiranih u svijetu bio je težak povijesni teret. Sovjetski vođe ponašali su se kao da je na njima odgovornost za povijesni razvoj pa su opravdavali svoje djelovanje stalnim isticanjem neumoljivosti povijesnih promjena i naravi svojeg poslanja u svjetskoj povijesti.

Nacionalsocijalisti su također svoj pokret smatrali jedinstvenim fenomenom u svjetskoj povijesti, čija je zadaća preokrenuti tokove povijesnih promjena koje su proizvele marksizam i revoluciju i spasiti Europu od najveće krize s kojom se suočila nakon Francuske revolucije. Hans Mehringer slavio je 1938. uspjeh nacionalsocijalističkoga pokreta kao povijesnu "prekretnicu" na dugom putu koji je započeo 1789. a završio "boljševizmom, nihilizmom i anarhijom". Mehringer je mislio da će nacionalsocijalistički pokret promijeniti i same okolnosti života u Europi i dati "smisao postojanju tijekom mnogih budućih stoljeća".[9] Hitler je na samom početku svoje karijere već imao nevjerojatne iluzije o povijesnoj veličini združujući vlastitu sudbinu s tokovima njemačke povijesti. U memorandumu o geopolitičkoj budućnosti Njemačke Hitler je 1938. izložio postavke koje su bile zrcalni odraz Staljinovih: "Od Francuske revolucije svijet se sve brže kreće prema novom sukobu koji zahtijeva konačno eliminiranje boljševizma." Hitler se nadao da će u tom sukobu pobijediti Njemačka, koja se bori za ukupno naslijede civilizirane Europe; u protivnom, svijet će doživjeti "najstrašniju katastrofu od propasti država starog vijeka".[10] Na stranačkom kongresu 1934. rekao je delegatima da se nacionalsocijalistički pokret bori protiv

Francuske revolucije i njezina naslijeđa "internacionalističko-revolucionarne dogme" koju već stotinu i pedeset godina šire židovski intelektualci. To je također bila teška povijesna odgovornost. "Ne smatram to ugodnom zadaćom", napisao je Hitler u svojem memorandumu, "nego ozbiljnom smetnjom i teretom za naš nacionalni život."[12] No "teret povijesne odgovornosti" ipak je i sovjetski komunizam i njemački nacionalizam ispunio osjećajem važnosti. Diktatori su mogli očekivati odziv stanovništva, koje je imalo osjećaj da sa svojim vođama stvara povijest.

Ti različiti poticaji odredili su kolektivističke težnje jedne i druge diktature. Znanost im je dala racionalni legitimitet u skladu s temeljnim postavkama znanstvene zajednice o velikim mogućnostima budućeg modernoga društva. Povijest je pokazala potrebu za revolucionarnom preobrazbom životnih uvjeta ugroženih pogubnim djelovanjem kapitalizma i potkrijepila legitimitet izveden iz znanosti. Antiliberalna i antihumanistička pobuna oslobodila je diktature uobičajenih moralnih obzira i potvrdila njihov izraziti antiindividualistički moralni svjetonazor. Sustavi koji su bili rezultat tih pogleda bili su isključivi, sveobuhvatni i moralno apsolutni. Oni su bili zajednice koje su stranke što su ih stvarale smatrale nepovredivima, i to objašnjava zašto su bili tako opsjednuti svakom pukotinom, koliko god bila sitna ili bezazlena, u jedinstvenom unitarističkom organizmu. Samo se tako može objasniti činjenica da je cenzura u Sovjetskom Savezu tražila znakove subverzije na svakoj tiskanoj stranici, pa i među djelima pisanim u ime same Komunističke partije. Grozničavi napori Gestapoa da uđu u trag svakom

pojedinom preživjelom Židovu u Njemačkoj, do tiskanja opširnih uputa kako otkriti pregradne zidove i skrivena vrata u podu, ne mogu se shvatiti ako se ne uzme u obzir ekstremni holizam sustava.[13]

Uobičajeni opis jednog i drugog sustava usredotočen je na strogi karakter državne represije kao jamstvo njihove neograničene vlasti. Bio je to zapravo izraz slabosti. Obje diktature bile su prožete dubokim strahom i nesigurnostima. "Neprijatelji" su za jednu i za drugu bile sile s izvanrednim, tajnovitim, subverzivnim i društveno pogubnim moćima. "Prikriveni" neprijatelj u Sovjetskom Savezu tridesetih godina, pritajen u partijskim redovima, bio je najveća opasnost za režim; u nacionalsocijalističkoj Njemačkoj Židovi su bili prikazivani kao gotovo nezaustavljiva sila koja iskorištava svjetsku povijest radi vlastitih ciljeva i čije će uništenje iziskivati maksimalne napore od njemačkoga naroda i njegovih saveznika. U jednom i u drugom slučaju posrijedi je bio strah od nestajanja, koji je poticao divljački režim diskriminacije. Hitler je uvjerio sama sebe i milijune svojih zemljaka da brojni neprijatelji Njemačke kane uništiti njemačku kulturu i oslabiti njemački narod. U posljedicama Prvoga svjetskog rata i katastrofalne inflacije i krize dvadesetih godina Hitler je nalazio povijesnu potvrdu tvrdnje da je Njemačka na rubu kaosa. U Sovjetskom Savezu bojali su se da će boljševička revolucija doživjeti sudbinu neuspjelih pobuna 1919. u ostalim dijelovima Europe, da je kontrarevolucija stalno prisutna realnost koja će iskoristiti prvi znak kolebanja i kompromisa, pa su ti strahovi podjarivali paranoičnu brigu za opstanak revolucije ne samo kod Staljina nego u čitavoj partiji. Gubitak je za jedne i druge bio apsolutan. Nacionalsocijalisti su nestanak

njemačke rase prikazivali kao konačan kraj Njemačke; mogući uspjeh kontrarevolucije smatrali su u Sovjetskom Savezu katastrofom koja bi potvrdila zloćudnu i nepopustljivu moć buržoazije, unatoč njezinu povijesnom slomu. Zbog tih scenarija s nepovoljnim završetkom oba su sustava promicala ekstremni stupanj obrane od pretpostavljenoga unutarnjeg neprijatelja i njegove destruktivne prijetnje, i to objašnjava zašto je aparat državne sigurnosti djelovao tako kruto i surovo u otkrivanju neprijatelja i njegovu uništavanju.

Strah od skrivenog neprijatelja olakšava objašnjenje jednog od središnjih obilježja dviju diktatura. I jednu i drugu pokretale su duboka mržnja i nezadovoljstvo. Dvojica diktatora u tome su prednjačila, izražavajući svoje političke stavove na način koji je javnosti nedvosmisleno poručivao da neprijatelje režima nedvojbeno treba mrziti. I Hitlerova i Staljinova mržnja potjecala je iz osobnog iskustva. Hitler je počeo mrziti neprijatelje njemačke nacije u Prvom svjetskom ratu, i to ne samo vanjske nego - još važnije - unutarnje neprijatelje, jer je smatrao da oni guše nacionalnu želju za pobjedom. Hermann Rauschning, sjećajući se Hitlera iz tridesetih godina, bio je osupnut činjenicom što ga "mržnja opija kao vino".[14] U Hitlerovu *Mein Kampfu* niže se rečenica za rečenicom o institucijama, klasama i idejama koje su njezina autora nadahnule dubokom povijesnom mržnjom. U weimarskoj Njemačkoj mržnja je bila zarazna i prožimala je nacionalističko pisanje dvadesetih godina. Oswald Spengler potkraj Prvoga svjetskog rata zapaža "neopisivu mržnju", skovanu u porazu.[15] Sovjetski vođe obasipali su svoju javnost pozivima na mržnju prema neprijatelju, tvrdeći kako je mržnja vrijedna revolucionarna

osobina. Andrej Januarjevič Višinski, ugledni sovjetski pravnik tridesetih godina, prihvatio je "nepomirljivu mržnju prema neprijatelju kao jedno od najvažnijih načela komunističke etike".[16] Staljin je, kao i Hitler, javno očitovao svoju mržnju. Ona je bila plod njegova iskustva u revolucionarnoj ilegali, koje se temeljilo na velikom neprijateljstvu prema carističkoj državi, a i prema drugim revolucionarnim frakcijama koje nisu htjele uvidjeti ispravnost boljševičkih ideala niti prihvatiti beskompromisnu revolucionarnu borbu.[17]

Kombinacija čvrstog povijesnog i moralnog uvjerenja i nepomirljive mržnje prema neprijatelju stvorila je institucionaliziranu dihotomiju prijatelja i neprijatelja kakvu je u svojoj političkoj misli jasno izrazio njemački pravnik Carl Schmit, koji je smatrao kako modernu politiku neizbježno određuje podjela na one uključene u određenu političku zajednicu i na one isključene iz nje. Njegova predodžba o "prijatelju ili neprijatelju" *(Freund oder Feind)* odražavala je opću stvarnost u europskoj politici dvadesetih godina, i ona nije bila puka akademska izmišljotina. Ta je podjela pokazivala apsolutnu nepomirljivost u kojoj nije bilo prostora za mnoge milijune njemačkih ili sovjetskih građana koji su se, ako su uopće o tome razmišljali, nalazili negdje između ta dva pola. Staljin je vrlo rano u svojem političkom životu primijetio da je neprijatelj onaj "tko ne potčini svoje 'ja' svetom idealu".[18] Nacionalsocijalisti su sve gledali crno-bijelo. Gregor Strasser rekao je na stranačkom mitingu 1929. kako u "Njemačkoj postoje dvije kategorije". Na jednoj strani bili su "oni koji vjeruju u njemačku budućnost, a to su Nijemci", a na drugoj "oni koji su, iz tko zna kakvih razloga, protiv toga, a to su nenijemci".[19]

Gerhard Neesse pisao je 1934. kako Nijemac koji pročita *Mein Kampf* može reći "samo da ili ne", ništa između toga.[20] Ni sovjetska retorika nije ostavljala prostora za neodlučne. Svijet je podijeljen manihejski, na dobro i zlo, na društveno prihvatljivo i društveno pogubno; ta se podjela ustalila u izrazu "društveno opasan" koji se upotrebljavao za sve one koji su genetski povezani s bivšim vladajućim klasama.[21] Podjela na uključene i isključene bila je složena, ali i sovjetski i njemački državljani morali su pripadati ili jednoj ili drugoj kategoriji. To objašnjava zašto su nacionalsocijalisti išli tako daleko u točnom definiranju statusa onih koji su bili polužidovi. To objašnjava i sovjetsku politiku otkrivanja sinova i kćeri "društveno opasnih" pojedinaca i oduzimanja građanskih prava ili mogućnosti napredovanja u društvu zbog genetskog zagađenja ili kontaminacije društva.[22]

Mržnja je, barem dijelom, i krivac za opće nasilje u jednoj i drugoj diktaturi. Stranice ove knjige, poput ostalih opisa tih dviju diktatura, pune su nasilja. Ubojstva, atentati i samoubojstva bili su svakodnevnica; milijuni ljudi trpjeli su i druge oblike nasilja: isključenje, deportaciju i zatvaranje u logore. Nasilje je bilo suviše rašireno i trajno da bi se moglo objasniti samo time što se zbivalo u represivnim, autokratskim režimima. Nasilje je bilo ugrađeno u svjetonazor jednog i drugog diktatora; ono je bilo bit sustava, a ne samo sredstvo kontrole, i provodilo se na svim razinama društva. Može se tvrditi da je prihvaćanje nasilja kao nečeg neizbježnog, pa i dobrodošlog u određenim okolnostima, bilo posljedica traume iz Prvoga svjetskog rata i građanskih ratova koje je on izazvao. Hitler i mnogi drugi stranački veterani bili su godinama izvrgnuti smrtnoj

opasnosti u mučnim, izravnim i krvavim sukobima. Neki su i u mirnodopskim prilikama zadržali toleranciju prema fizičkoj brutalnosti i morbidnu opsjednutost nasiljem (i nasilnom smrću) koji su poslije prožimali cijeli Treći *Reich.* Himna napisana za "Olimpijsku mladež" 1936. nije slavila samo radost sporta nego i čar herojske smrti: "Najveći dar domovini/Najviša žrtva za domovinu/ bude li potrebno: žrtvovanje života!"[23]

Građanski rat u Sovjetskom Savezu okrvavio je ruke boljševičkih vođa. Nasilje je bilo rašireno i barbarsko na obje strane, otupljujući moralnu osjetljivost i stvarajući uvjerenje da je nasilna obrana revolucije i pravedna i povijesno nužna. No u sovjetskom se slučaju jezik političkog nasilja pojavio puno prije iskustva rata. On je bio glavni element u boljševičkom poimanju revolucionarne borbe, po definiciji razorne i krvave. Lenjin je 1905. dužnost revolucionarnih masa vidio u "nemilosrdnom uništenju neprijatelja", i toj temi neprestance se vraćao tijekom revolucije i građanskog rata, a ona je prevladavala i u jeziku njegovih revolucionarnih sudrugova.[25] Staljin je poslije, u svojim *Osnovama lenjinizma,* napisao kako je "zakon nasilne proleterske revolucije, zakon o uništenju buržoaske državne mašinerije, neizbježan zakon revolucionarnog pokreta".[26] I Staljin i Hitler smatrali su nasilje neizbježnom posljedicom svoje političke misije. Revolucionarni sukobi iziskivali su fizičko uklanjanje ili suzbijanje kontrarevolucionarnih snaga; rasni sukob primijenio je zakone prirode na ljudsku populaciju, a nasilje je u prirodi instinktivno i nemilosrdno. Planovi jednog i drugog diktatora o političkoj i društvenoj obnovi bili su smišljeno, gotovo oduševljeno, antihumanistički. Ni jedan

od njih nije sebe smatrao ubojicom, premda su bili vođe krvavih i smrtonosnih režima. Umjesto toga, nasilje su smatrali činom otkupljenja, spašavanja društva od imaginarnog neprijatelja kojemu je nasilje druga priroda. Ni jedan ni drugi diktator nisu bili svjesni katastrofalno razornih dugoročnih posljedica. Dvije diktature nisu samo uništavale živote u svojim zatvorima i logorima; one su uništile čitave tradicionalne zajednice, istrijebile milijune, deportirale milijune, iskorijenile religiju, porušile crkve, razorile gradove i uništile neke od najbogatijih kultura u Europi: Ta su dva sustava, iz različitih razloga, posredno ili neposredno, namjerno uzrokovala smrt milijuna i milijuna od gladi, nebrige, bolesti ili režimskim ubijanjem; njemački napad na Sovjetski Savez pokosio je živote 11 milijuna pripadnika oružanih snaga, većinom sovjetskih. Već i puko ponavljanje tih nezamislivih statističkih podataka izdvaja te dvije diktature od svega ostaloga u novom vijeku. Ljudske žrtve stvaranja utopije i borbe da se ona sačuva u nepojmljivom su nerazmjeru s onim što se dobilo ili izgubilo. One su posljedica jezovite logike sustava obilježenih nesmiljenom borbom za opstanak, koja je zahtijevala bezgranično nasilje sve dotle dok se taj opstanak ne osigura i dok se ne uklone sve moralne ograde koje bi mogle obuzdati one koji su u njoj sudjelovali.

Sablasnu silaznu spiralu od isključenja iz društva zbog mržnje do trajnog nasilja teško je pomiriti s utopijskim težnjama dvaju sustava. Zajednička koncepcija borbe ujedinila je ta dva elementa. Utopija obećana tridesetih godina jednom i drugom stanovništvu bila je uvijek nešto što se tek treba "dogoditi", daleki ideal koji se nejasno nazirao u svakodnevnoj stvarnosti borbe protiv onoga što su

ta dva sustava smatrala okovima starog poretka i protiv društvenih vrijednosti i moralnih nazora koji su ih podržavali. Staljin je taj paradoks izrazio u govoru 1934., u kojem je objasnio da je državna vlast nužan prijelazni stadij prema slobodnijem sustavu: "Najviši stupanj državne vlasti u cilju stvaranja uvjeta za odumiranje državne vlasti..." Staljin je dodao da je "loš marksist" svatko tko ne razumije proturječni karakter toga povijesnog procesa.[27] Hitlerovo viđenje budućnosti također se temeljilo na nastavljanju borbe sve dok se ne osiguraju temelji za sređenu rasnu državu.[28] Dvije utopijske države vodile su metaforički život, opravdavajući svoju politiku težnjom za postizanjem dalekog cilja i uvjeravajući stanovništvo da se isplati boriti za taj odgođeni ideal.

Metaforički karakter tih dviju diktatura oduvijek je bilo teško razumjeti. Jaz između stvarnosti i onoga što se tvrdilo da je stvarnost danas je nadasve očit, pa se čini nevjerodostojnim da su ti režimi mogli održavati iluziju ili da joj je stanovništvo moglo povjerovati. No shizofrena priroda dviju diktatura odredila je pravila njihova funkcioniranja. Obojica vođa i oni koje su vodili sudjelovali su u kolektivnom činu izvrtanja realnosti, pa je istina postala neistina a neistine su se predstavljale kao istine. "Ljudi su postali lukavi", napisao je jedan razočarani njemački poslovni čovjek u rujnu 1939., "i znaju se pretvarati. Postali smo lijepo društvo lažljivaca."[29]

Metafora diktature bilo je mnogo. Vođe su postali mitski simboli režima, a banalne značajke njihovih ličnosti previđane su. Kultovi su oba lika pretvorili u nestvarne verzije njih samih, koje je zatim ostatak sustava preuzeo kao da su pripisane vrline bile stvarne. Prikaz društva jedne i

druge zemlje bio je parodija društvene stvarnosti. Baš u trenutku kada je Staljin ustvrdio "kako život postaje radosniji", režim je započeo dvogodišnji period neviđenog terora, a životni standard je pao na najnižu razinu od početka diktature. Javnost su zasipale slike nasmiješenih kolhoznika i bogatih žetvi dok su u isto vrijeme milijuni seljaka bili u radnim logorima a dodatni milijuni umirali u najstrašnijoj gladi stoljeća. Treći *Reich*gradio je idealno društvo na temeljima rasnog zastrašivanja i diskriminacije koji su doveli do prisilne sterilizacije 300.000 ljudi i najavile da će se tom popisu dodati još 1,6 milijuna s biološkim nedostatcima. Demokracija se u oba sustava prikazivala kao nešto što nema veze sa slobodnim i otvorenim političkim izborom. Neprijatelji oba sustava opisivani su kao zastrašujuća prijetnja, iako najčešće nisu predstavljali nikakvu opasnost. Politički zatvorenici u Sovjetskom Savezu morali su priznavati najapsurdnije zločine, i ta su priznanja onda korištena za preuveličavanje kontrarevolucionarne opasnosti do fantastičnih razmjera. Priznanja su iznuđivali batinanjem zatvorenika koji ponekad ni sami više nisu bili sigurni jesu li počinili zločine za koje ih optužuju. Na sudu su mnoge laži prikazivali kao povijesne istine; kada su neki pokušavali povući svoje iskaze, nadglasavali su ih tužitelji i suci i proglašavali ih lašcima. Čini se da su sovjetski vođe doista vjerovali tim optužbama. Molotov, koji je potpisao mnoge liste optuženika osuđenih na pogubljenje 1937., još je tvrdio u jednom intervjuu, više od trideset godina kasnije: "Na sudu je dokazano da su desničari otrovali Gorkoga. Jagoda, bivši šef tajne policije, bio je upleten u trovanje svojega prethodnika."[30] Slične psihološke akrobacije izvodili su

milijuni njemačkih i sovjetskih državljana koji su potisnuli svoju sumnju kako bi poduprli utopijske metafore sustava.

Uspjeh jedne i druge diktature u stvaranju i poticanju iluzija o njihovoj pravoj naravi u srži je njihove opće javne afirmacije. Svi politički sustavi donekle pribjegavaju lukavštinama i lažima, ali Staljinov i Hitlerov režim činili su to sustavno, ne dopuštajući da svjetlo prodre ni kroz najsitniju pukotinu zavjesa kojima su se potpuno zastrli. Oba režima funkcionirala su u uvjetima jake međunarodne izolacije, kontrole informacija i kulturne autarkije.

Niti jedan niti drugi režim nije dopuštao ni najmanju neprijateljsku aluziju, premda ih je bilo mnogo kad nije prijetila opasnost od kazne; informacije o vanjskom svijetu ili o pravom stanju u diktaturi nisu se mogle dobiti, osim na političkoj crnoj burzi, uz izlaganje opasnosti od koncentracijskog logora ili smrtne kazne; velik dio političkih odluka donosio se u potpunoj tajnosti, a kazne za kršenje te tajnosti bile su stroge. Zbog izolacije, ograničenog pristupa informacijama koje je država uglavnom prethodno cenzurirala, napuhane promidžbene kampanje i partijskog/stranačkog odgoja, velik dio javnosti teško je doznavao istinu, pa su ljudi stoga bili skloni prihvatiti cijelu službenu istinu ili njezine bitne dijelove. Javni jezik obiju diktatura podupirao je odsutnost kritike i uskogrudnost. "U Sovjetskom Savezu", napisao je Andre Gide poslije razočaravajućeg posjeta 1936., "svatko unaprijed zna da o bilo kojoj i o svakoj temi postoji samo jedno mišljenje. Kad razgovarate s jednim Rusom, čini vam se kao da ste razgovarali sa svima." Gide primjećuje kako se kritika svodi samo na pitanja "je li ovo ili ono 'na pravoj liniji'. O samoj liniji nije se nikada ni raspravljalo".[31] Taj

konformizam uvukao se neopazice, veoma "lako, prirodno i nezamjetno, pa mislim da u njemu nema licemjerja".[32] Njemački filolog Viktor Klemperer opaža isti proces u Njemačkoj. "Nacizam", napisao je u svojim bilježnicama tridesetih godina, "ulazi ljudima pod kožu i u krv kroz riječi pojedinaca, govorne figure i jezične oblike." Beskrajnim ponavljanjem novi jezik upija se, vjerovao je Klemperer, "mehanički i nesvjesno".[33] Njegovi svakodnevni kontakti s njemačkim zemljacima uvjerili su ga da "mase vjeruju svemu što im se kaže" i da to spremno čine. "Za svaku tiraniju", razmišljao je na dan plebiscita za ujedinjenje s Austrijom 10. travnja 1938., "najvažnije je potisnuti nagon za postavljanjem pitanja."[34]

Snažna očaranost dvama sustavima bila je razmjerna stupnju poistovjećivanja njihova stanovništva sa njihovom središnjom porukom. U oba slučaja postojale su bitne povijesne okolnosti koje su poticale sklonost ka prihvaćanju iskrivljene istine. Obećanja diktatura bila su opojna i privlačna, jer su odražavala težnje velikog dijela stanovništva i lako su se prenosila na ostale. U Sovjetskom Savezu obećanje revolucionarnog raja spasonosnom borbom bilo je glavni element boljševičkih ideala i njime su se koristili za opravdanje svih žrtava i odricanja u sadašnjosti. Za partijce je bilo bitno da u to vjeruju; za milijune običnih ljudi, koji su se nastojali pomiriti s postrevolucionarnim svijetom i prihvatiti ga, daleka utopija predstavljala je uzvišeni cilj, pomažući im da se suoče s nepojmljivim poteškoćama. "Lijepo je graditi budućnost", objasnio je jedan mladi tvornički dužnosnik američkom novinaru koji je posjetio tvornicu. "Mi činimo velike stvari - gradimo društvo u usporedbi s kojim će se civilizacija

Zapadne Europe i Amerike činiti barbarskom." No tada je dodao: "Htio bih ipak sada uživati malo dokolice i ljepote."[35] Nisu svi sovjetski građani u potpunosti shvaćali narav tih obećanja, niti prihvaćali njihovu nužnost ili ljudsku cijenu, ali je diktatura ipak uspješno funkcionirala poduprta snažnom vjerom naroda, usađenom u svakodnevni život, da će budućnost donijeti bogatu žetvu.

U Njemačkoj je želja da se zanemari međunarodna osuda poslije Prvoga svjetskog rata, izbriše krivnja, obnovi snažna i cijenjena država, odvrati opasnost od komunizma i ponovno afirmiraju izrazite njemačke vrijednosti i kultura bila nadasve snažna i privlačna, ne samo aktivistima u nacionalističkoj revoluciji nego i mnogim Nijemcima koji su se protivili Nacionalsocijalističkoj stranci ili bili ravnodušni prema njoj. Kolektivna psihička trauma zbog poraza i stid naglo su nestali 1933. godine; što je bivalo očitije da Hitler može ispuniti obećanja o njemačkom političkom preporodu, duhovnoj obnovi i buđenju kulture, stanovništvo se spremnije poistovjećivalo s diktaturom i njemačkom novom erom. Potreba za vjerom u mogućnost otkupljenja odražavala je kolektivni očaj čije je psihološke dimenzije nemoguće povijesno izmjeriti, ali spremnost za prihvaćanje tvrdnji režima bila je očita u odobravanju njegova jezika, sadržaja i ponašanja. Bio je to proces sublimacije koji se zbio u vrlo kratkom razdoblju, znak da opće odobravanje nije bilo samo reakcija na jezik i promidžbu režima nego i rezultat nesigurnosti i ogorčenosti onih koji su Hitleru davali potporu kao njemačkom mesiji i prije 1933. godine. I u jednom i u drugom sustavu lojalnost se svela na vrlo jednostavnu formulu vjere u bolju budućnost, čvršći identitet i preobražajni učinak nove

politike. Moć te privlačnosti, pa i za one koje ona nije zavela, bila je neodoljiva; protivnike su smatrali hereticima koji nisu shvatili novu vjeru.

To ne znači da je svaki Nijemac postao nacionalsocijalist niti svaki sovjetski građanin komunist. Prihvaćanje glavnih mitova diktature bilo je za većinu običnih građana indirektan proces, a u mnogim slučajevima i nešto o čemu se nije svjesno ni razmišljalo. Veoma mnogo ljudi u svakom od tih sustava nije imalo posebnih razloga da ne vjeruje u stvarnost koja im se prikazivala. Sposobnost povjesničara da prepozna iskrivljene ili lažne argumente u govorima i propagandnim brošurama jedne i druge diktature reakcija je povlaštenih, koja nedovoljno uzima u obzir razmjere do kojih su ti dokumenti u ono doba korišteni kao da su osjećaji što su ih izražavali bili valjani.[36] Sklonost mišljenju da se stanovništvo pod diktaturom nalazilo u trajnom stanju potpunog angažmana - bilo to oduševljenje, odbijanje ili otpor - pretjerano naglašava stupanj opće političke svijesti i pripisuje stanovništvu određeno znanje o širim procesima države o kojima ni stranački/partijski dužnosnici često nisu ništa znali. Velika većina sovjetskih i njemačkih građana nije bila isključena iz novog društva. Oni su ostali razmjerno daleko od središnjega političkog procesa; njihovo mišljenje o političkoj stvarnosti bilo je uskogrudno, jer su bili slabo informirani i ravnodušni; teror ih se nije ticao ako ih nisu proglasili neprijateljima; svakodnevni život bio je u sjeni politike, ali joj nije nužno bio pridružen. Lokalne stranačke/partijske organizacije određivale su službenu liniju, pratile nepridržavanje i poticale potporu stranačkim/partijskim idealima. Metafore režima bile su daleke težnje, sami vođe svedeni su na

ikonografske slike, viđene nakratko u filmskim žurnalima ili u novinskim člancima, ali fizički daleko od većine stanovnika. Hitler i Staljin bili su idealizirani kao fenomeni koji mogu ispuniti glavno obećanje o postizanju utopije kroz borbu. Narod je te političke težnje prihvatio i usvojio kao okvir ponašanja u svakodnevnom životu. Seema Allan, Amerikanka koja je živjela u Sovjetskom Savezu tridesetih godina, zabilježila je mnoge razgovore s običnim Rusima, koji su pokazali kako je lako posuđivati mitove režima u svakodnevnim raspravama. "Da nismo izgradili svoju industriju, odavno bi nas uništila neka strana sila"; "Dopustite da vam kažem, Rusija se razvija onako kako se nikada ne bi mogla razvijati u staro doba! Život je sada malo težak, ali se brzo poboljšava"; jedna tatarska narodna pjesma "govori o svemu što je novo i dobro u našem svijetu i kako mijenjamo staro".[37]

Vođe i stanovništvo pod njihovom vlašću, u Njemačkoj i u Sovjetskom Savezu, zajednički su stvarali društvo koje se kolektivno borilo za obećano novo doba. Bio je to uzajamni odnos u kojem su se Hitler i Staljin predstavljali kao zastupnici šireg povijesnog interesa i društvenih težnji ljudi kojima su vladali i na toj osnovi prihvatili su ih značajni dijelovi stanovništva. Koliko god se razlikovale u podrijetlu, sve holističke diktature - a bilo ih je još mnogo više nakon 1945. - oslanjaju se na sudioništvo, baš kao što djeluju izolirajući i uništavajući odabranu manjinu čiji primjer djeluje na racionalnu želju ostalih da budu uključeni i zaštićeni. Staljinova i Hitlerova diktatura bile su populističke diktature, koje je pothranjivalo masovno odobravanje i masovno sudjelovanje te fasciniranost neograničenom moći. Brojna iskustva ljudi koji su živjeli u

obje diktature jasno pokazuju da je ta fasciniranost postojala; ona je poprimala oblik emocionalne veze - čas vedre, čas uznemirujuće, pa i odbojne - koja je trajala samo dotle dok je postojao objekt fascinacije (premda se ta fascinacija zadržala u očito neiscrpnom općem zanimanju za njihovu povijest). Te diktature ne mogu se shvatiti samo kao sustavi političkog ugnjetavanja, jer je bilo veoma mnogo onih koji su u njima sudjelovali i spremno u njima gledali sredstvo vlastite emancipacije, ili sigurnosti, ili jačanja identiteta, ili osobne koristi. Divljaštvo barbarskoga, razornog rata između Njemačke i Sovjetskog Saveza od 1941. do 1945. potječe iz dubine društvene podrške i psihološkog poistovjećivanja s diktaturama koje su vodile taj rat, te iz mržnje ili bezosjećajnosti prema neprijatelju i straha od njega, usađenih nemilosrdnom propagandom usmjerenom protiv "drugoga". Taj rat nisu mogle voditi demokratske države.

Odnos diktatora i stanovništva bio je složen, raznolik, podvojen, a katkada i proturječan. U jednom i drugom slučaju tim su odnosom upravljale različite okolnosti, različite sredine i vrlo različite težnje. No europska kriza koja je izbacila na površinu tu dvojicu diktatora, te intelektualno i kulturno naslijede, stvorili su dva sustava koje su podupirale upadljivo slične političke i društvene strategije i zajednički model vlasti, sudjelovanja i općeg odziva. U tom smislu nije bio neumjestan osjećaj nelagode Valentina Berježkova kada je, na dolasku iz Moskve u Berlin 1940. godine, otkrio "koliko imaju zajedničkog" Njemačka i Sovjetski Savez.

Bibliografija

I Objavljeni dokumenti, referentni radovi
II Hitlerova i Staljinova djela
III Memoari, dnevnici, literatura
IV Suvremene publikacije
V Publikacije nakon 1960.

I. OBJAVLJENI DOKUMENTI, REFERENTNI RADOVI

Adibekov, G. M. 'Special Settlers - Victims of "Complete Collectivisation": from the Documents of "Osobaya Paplea" Political Bureau, *Istoricheskii Archiv,* no. 3 (1994), pp. 145-81.

Benn, G. *Briefe an F. W. Oetze 1932.-1945* (Wiesbaden, 1977).

Benn, G. *Briefe an Tilly Wedekind 1930-1955* (Stuttgart, 1986).

Bugai, N. 'Crammed into freight Cars and Deported to Place of Destination: L. Beria Reports to I. Stalin', *Istoria SSSR,* no. I (1994), pp. 143-61.

Burdick, C. and Jacobsen, H.-A. (eds) *The Haider Diary, 1939-1942* (London, 1988).

Chizhova, L. M. 'Unheard War Warnings, April-June 1941', *Istoricheskii Archiv,* no. 2 (1995), pp. 4-23.

Constitution (Fundamental Law) of the Union of Soviet Socialist Republics (Moscow, 1937).

Corley, F. (ed.) *Religion in the Soviet Union: an Archival Reader* (New York, 1996).

Curtis, J. E. (ed.) *Mikhail Bulgakov: Manuscripts Don't Bum. A Life in Diaries and Letters* (London, 1991).

Davies, R. W., Khievniuk, O. V., Rees, E. A., Liudmila, P. K. and Larisa, A. R. (eds) *The Stalin-Kaganovich Correspondence 1931-1936* (New Haven, Conn., 2003).

Domarus, M. *Hitler: Reden und Proklamationen 1932-1945* vols, Munich, 1965).

Ehrenburg, I. and Grossman, V. The *Complete Black Book of Russian Jewry* ed. D. Patterson (New Brunswick, NJ, 2002).

Franklin, B. (ed.) The *Essential Stalin: Major Theoretical Writings 1905-52* (London, 1973).

Fröhlich, E. Die *Tagebücher Joseph Goebbels: sämtliche Fragmente* (4 vols, Munich, 1987).

Genoud, F. (ed.) The *Testament of Adolf Hitler: The Hitler-Bormann Documents*(London, 1961).

Gruchmann, L. and Weber, R. (eds) Der *Hitler-Prozess 1924: Wortlaut der Hauptverhandlung vor den Volksgericht* München I (4 vols, Munich, 1997).

Hazard, J. (ed.) *Soviet Legal Philosophy* (Cambridge, .Mass., 1951).

Heiber, H. and Glantz, D. (eds) *Hitler and his Generals: Military Conferences 1942-1945* (London, 2002).

Hess, W. R. (ed.) *Rudolf Hess: Briefe, 1908-1933* (Munich, 1987).

Jochmann, W. (ed.) *Adolf Hitler: Monologe im Führerhauptquartier 1941-1944* (Hamburg, 1980).

Kaden, H. and Nestler, L,. (eds) *Dokumente des Verbrechens: aus Akten des Dritten Reiches 1933-1945* (3

vols, Berlin, 1993).

Kogon, E., Langbein, H. and Rückerl, A. (eds) *Nazi Mass Murder: a Documentary History of the Use of Poison Gas* (New Haven, Conn., 1993).

Kotze, H. von (ed.) *Heeresadjutant bei Hitler 1938-1945: Aufzeichnungen des Majors Engel* (Stuttgart, 1974).

Kotze, H. von and Krausnick, H. (eds) *'Es spricht der Führer': 7 exemplarische Hitler-Reden* (Gütersloh, 1966).

Lawton, A. (ed.) *Russian Futurism through Its Manifestoes, 1912-1928* (Ithaca, NY, 1988).

Lih, L. T., Naumov, O. V. and Khievniuk, O. V. (eds) *Stalin's Letters to Molotov* (New Haven, Conn.,1995).

Loza, D. *Fightingfor the Soviet Motherland: Recollections from the Eastern Front* (Lincoln, Nebr., 1998).

The Military Writings and Speeches of Leon Trotsky (4 vols, London, 1981).

Miller-Kipp, G. (ed.) *'Auch Dugehörst dem Führer': Die Geschichte des Bundes Deutscher Mädel (BDM) in Quellen und Dokumenten* (Weinheim, 2001).

Moll, M. (ed.) *Führer-Erlasse, 1939-1945* (Stuttgart, 1997).

Owings, A. *Frauen: German Women Recall the Third Reich* (London, 1993).

Reddemann, K. (ed.) *Zwischen Front und Heimat: Der Briefwechsel des münsterischen Ehepaares Agnes und Albert Neuhaus 1940-1944* (Münster, 1996).

Report of Court Proceedings in the Case of the Anti-Soviet Trotskyite Centre, January 23-30 1937 (Moscow, 1937).

Runciman, W. G. (ed.) *Max Weber: Selections in Translation* (London, 1974). *Russkii Archiv 13: nemetskii Voennoplennye* v SSSR (Moscow, 1999).

Schräder, F. E. *Der Moskauer Prozess 1936: zur Sozialgeschichte eines politischen Feinbildes* (Frankfurt am Main, 1995).

Semin, I. V., Sigachev, I. and Chuvashin, G. 'At the Battle-Front - Documents from the Central Archives, 1941-1945', *Istoricheskii Archiv,* no. 2. (1995), pp.40-86.

Seraphim, H.-G. *Das politische Tagehuch Alfred Rosenbergs aus dem Jahren 1934/35 und -1939/40* (Göttingen, 1956).

Shapovalov, V. (ed.) *Remembering the Darkness: Women in Soviet Prisons* (Lanham, Md., 2001).

Short History of the Communist Party of the Soviet Union (Moscow, 1942).

Siegelbaum, L. and Sokolov, A. (eds) *Stalinism as a Way of Life* (New Haven, Conn., 2000).

Simmons, C. and Perlina, N. (eds) *Writing the Siege of Leningrad: Women's Diaries, Memoirs and Documentary Prose* (Pittsburgh, 2002).

Stalinskoye Politburo v 30-ye gody ed. O. Khievniuk et al. (Moscow, 1995).

Suny, R. G. (ed.) *The Structure of Soviet History: Essays and Documents* (Oxford, 2003).

Taylor, F. (ed.) *The Goebbels Diaries* 1939-1941 (London, 1982).

Treue, W. 'Hitlers Denkschrift zum Vierjahresplan 1936', *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte,* 3 (1955) pp. 184-210.

Trevor-Roper, H. (ed.) *Hitlers War Directives* (London, 1964).

Uncensored Germany: Letters and News Sent Secretly from Germany to the German freedom Party (London, 1940).

Vollnhals, C. (ed.) *Hitler: Reden, Schriften und Anordnungen Februar 1925 bis Januar 1933* (12 vols, Munich, 1992).

Wehrmachtsverbrechen: Dokumente aus sowjetischen Archiven (Cologne, 1997).

Werth, N. and Moullec, G. *Rapports secrets sovietiques: La societe russe dans les documents confidentiels 1921-1991)* (Paris, 1994).

Widerstand und Exil der deutschen Arbeiterbewegung 1933-1945 (Bonn, 1982). Wilhelm, H.-H. (ed.) *Rassenpolitik und Kriegführung: Sicherheitspolizei und Wehrmacht in Polen und der Sowjetunion* (Passau, 1991).

Zile, Z. L. (ed.) *Ideas and Forces in Soviet Legal History: a Reader on the Soviet State and the Law* (Oxford, 1992).

II. HITLEROVA I STALJINOVA DJELA

Hitler, A. *Mein Kampf (2* vols, Munich, 1926-7).

Hitler, A. *The Secret Book* ed. T. Taylor (New York, 1961).

Stalin, J. *Economic Problems of Socialism in the U.S.S.R.* (Peking, 1972.).

Stalin, J. *Foundations of Leninism* (New York, 1939).

Stalin, J. *The Great Patriotic War of the Soviet Union* (New York, 1945).

Stalin, J. *Leninism: Selected Writings* (New York, 1942).

Stalin, J. *Problems of Leninism* (Moscow, 1947).
Stalin, J. *The War of National Liberation* (New York, 1942).
Stalin, J. Works (13 vols, Moscow, 1953-55 edition).
Stalin, J. et al. *From the First to the Second Five-Year Plan: a Symposium* (New York, n.d.).

III. MEMOARI, DNEVNICI, LITERATURA

Allan, S. R. *Comrades and Citizens: Soviet People* (London, 1938).
Baikoff, A, V. *I Knew Stalin* (London, 1940).
Bardach, J. and Gleeson, K. *Man is Wolf to Man: Surviving the Gulag*(Berkeley, Calif., 1998).
Bazhanov, B. *Avec Staline dans le Kremlin* (Paris, 1930).
Below, N. von *At Hitler's Side: The Memoirs of Hitler's Luftwaffe Adjutant 1937-1945* (London, 2003).
Berezhkov, V. M. *At Stalin's Side* (New York, 1994).
Beria, S. *Beria, My Father: Inside Stalin's Kremlin* (London, 2001).
Bessonov, E. *Tank Rider: into the Reich with the Red Army* (London, 2003).
Brecht, B. *Poems 1913-1956* (London, 1976).
Brown, E. J. *The Proletarian Episode in Russian Literature 1928-1932* (New York, 1953).
Brunovsky, V. *The Methods of the OGPU* (London, 1931).
Bulgakov, M.*The Master and Margarita* (London, 1997).
Cassidy, H. *Moscow Dateline 1941-1943* (London, 1944).

Chamberlin, W. H. Soviet *Russia: a Living Record and a History* (Boston, Mass., 1938).

Davies, J. E. *Mission to Moscow* (London, 1942).

Deriabin, P. with Evans, J.C. *Inside Stalin's Kremlin* (Washington, DC, 1998).

Djilas, M. *Conversations with Stalin* (New York, 1962).

Duranty, W. *Stalin and Co: The Politburo and the Men who Rule Russia* (London, 1949).

Ehrenburg, I. *Men - Years - Life, volume* 5: *The War Years 1941-1945* (London, 1964).

Engelmann, B. *In Hitler's Germany: Everyday Life in the Third Reich* (London, 1988).

Fadeev, A. *The Rout* ed. R. Cockrell (London, 1995).

Frangois-Poncet, A. *The Fateful Years. Memoirs of a French Ambassador in Berlin*(London, 1949).

Geddes, G. *Nichivö: Life Love and Death on the Russian Front* (London, 2001).

Geissmar, B. *The Baton and the Jackboot: Recollections of Musical Life* (London, 1988).

Gide, A. *Backfrom the U.S.S.R.* (London, 1937).

Giesler, H. *Ein anderer Hitler: Bericht seines Architekten Hermann Giesler* (Leoni, 1977).

Ginzburg, E. *Into the Whirlwind* (London, 1967).

Gladkov, N. *Cement* (London, 1980).

Gorky, M. *Mother* (London, 1949).

Grigorenko, P. *Memoirs* (London, 1983).

Grossman, V. *Life and Fate* (London, 1985).

Hanfstaengl, E. *Hitler: the Missing, Years* (London, 1957).

Hoess, R. *Commandant of Auschwitz* (London, 1959).

Junge, T. *Until the Final Hour: Hitler's Last Secretary* (London, 2003).

Jünger, E. *Storm of Steel* (London, 2003).

Khrushchev, N. *Khrushchev Remembers* (London, 1971).

Kilian, A. *Einzuweisen zur völligen Isolierung NKWD-Speziallager Mühlberg/Elbe 1945-1948* (Leipzig, 1993).

Klemperer, V. *I Shall Bear Witness: The Diaries of Viktor Klemperer 1933-1941* (London, 1998).

Klukowski, Z. *Diary from the Years of Occupation 1939-1944* (Chicago, 1993).

Koschorrek, G. K. *Blood Red Snow: The Memoirs of a German Soldier on the Eastern Front* (London, 2002).

Krause, K. *Zehn Jahre Kammerdiener bei Hitler* (Hamburg, 1950).

Kravchenko, V. *I Chose Freedom: The Personal and Political life of a Soviet Official* (London, 1947).

Krivitsky, W. *I Was Stalin's Agent* (2nd edn, Cambridge, 1992).

Lengyel, E. *Secret Siberia* (London, 1947).

Levi, P. *The Drowned and the Saved* (London, 1988).

Leyda, J. *Kino: a History of Russian and Soviet film* (Princeton, NJ, 1983).

The Life of Stalin: a Symposium (London, 1930).

Lorant, S. *I Was Hitler's Prisoner* (London, 1955).

Luck, S. I. *Observation in Russia* (London, 1938).

Lunacharsky, A. *Revolutionary Silhouettes* (London, 1967).

Lyons, E. *Assignment in Utopia* (London, 1937).

Lyons, E. *Stalin: Czar of all the Russias* (London, 1940).

Maks, L. *Russia by the Back Door* (London, 1954).

Mandelstam, N. *Hope Against Hope* (London, 1970).

Mikoyan, A. *Memoirs of Anastas Mikoyan,* vol I (Madison, Conn., 1988).

Nahon, M. *Birkenau: Camp of Death* (Tuscaloosa, Ala., 1989).

Parvilahti, U. *Beria's Gardens: Ten Years' Captivity in Russia and Siberia*(London, 1959).

Platanov, A. *Happy Moscow* (London, 2001).

Price, G. Ward *I Know These Dictators* (London, 1937).

Reck-Malleczewen, F. *Diary of a Man in Despair* (London, 1995).

Resis, A. (ed.) *Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics* (Chicago, 1993).

Romano-Petrova, N. *Stalin's Doctor, Stalin's Nurse: A Memoir* (Princeton, NJ,1984).

Serge, V. *The Case of Comrade Tulayev* (London, 1968).

Serge, V. *Memoirs of a Revolutionary 1901-1941* (Oxford, 1967).

Simonov, K. *Kriegstagebücher 1942-1945* (2 vols, Berlin, 1979).

Smith, A. *I Was a Soviet Worker* (London, 1937).

Solzhenitsyn, A. *One Day in the Life of Ivan Denisovich* (London, 1963).

Speer, A. *Inside the Third Reich: Memoirs* (London, 1970).

Steinberg, P. *Speak You Also; a Survivor's Reckoning* (London, 2001).

Steinhoff, J., Pechel, P. and Showalter, D. (eds) *Voices from the Third Reich: an Oral History* (Washington, DC,

1989).

Stieber, J. *Against the Odds: Survival on the Russian Front 1944-1945* (Dublin, 1995).

Street, L. *I Married a Russian: Letters from Kharkov* (London, 1944).

Tennant, R. W. *True Account* (London, 1957).

Turner, H. A. (ed.) *Hitler: Memoirs of a Confidant* [Otto Wagener] (New Haven, Conn., 1985).

Warlimont, W. *Inside Hitler's Headquarters* (London, 1964).

White, W. *Report on the Russians* (New York, 1945).

Yevtushenko, Y. (ed.) *Twentieth-Century Russian Poetry* (London, 1993).

Zbarsky, I. and Hutchinson, S. *Lenin's Embalmers* (London, 1998).

Zhukov, G. K. *Reminiscences and Reflections* (2. vols, Moscow, 1985).

IV. SUVREMENE PUBLIKACIJE (PRIJE 1960)

Abel, T. *Why Hitler Came into Power: An Answer Based on the Original Life Stories of Six Hundred of His Followers* (New York, 1938).

Alexander, E. *Der Mythos Hitler* (Zurich, 1937).

Alexandrov, G. L. el. al. *Joseph Stalin: a Short Biography* (Moscow, 1939, 2nd edn, 1947).

Barton, P. *L 'Institution concentrationnaire en Russe 1930-1957* (Paris, 1959).

Bauer, R. A. *The New Man in Soviet Psychology* (Cambridge, Mass., 1952).

Baykov, A. *The Development of the Soviet Economic System* (Cambridge, 1947).

Belli, E. von *Der Krieg der Zukunft im Urteil des Auslandes* (Berlin, 1936).

Bettelheim, C. *La planification sovietique* (Paris, 1939).

Borland, H. Soviet *Literary Theory and Practice during the First Five-Year Plan, 1928-32* (New York, 1950).

Brady, R. A. *The Spirit and Structure of German Fascism* (London, 1937).

Brausse, H. *Die Führungsordnung der deutschen Volkes: Grundlegung einer Führungslehre* (Hamburg, 1940).

Bromage, B. *Molotov: the Story of an Era* (London, 1956).

Brutzkus, B. *Economic Planning in Soviet Russia* (London, 1934).

Carson, G. B. *Electoral Practices in the USSR* (New York, 1955).

Coates, W. P. and Coates, Z. K. *From Tsardom to the Stalin Constitution*(London, 1938).

Dallin, D. and Nicolaevsky, B. *Forced Labor in Soviet Russia* (London, 1947).

Douglas, P. F. *God Among the Germans* (Philadelphia, 1935).

Fraenkel, E. *The Dual State: A Contribution to the Theory of Dictatorship* (New York, 1941).

Gachkel, S. *Le mecanisme desfinances sovietiques* (Paris, 1946).

Graham, S. *Stalin: An Impartial Study of the Life and Work of Joseph Stalin* (London,1931).

Gregory, J. S. *Land of the Soviets* (London, 1946).

Grothe, H. (ed.) *Kleines Handwörterbuch) des Grenz- und Ausland - Deutschtums*(Munich, 1932.).

Guillebaud, C. W. *The Economic Recovery of Germany* (London, 1939).

Guins, G. C. *Soviet Law and Soviet Society* (The Hague, 1954).

Haydu. J. *Russland 1932* (Vienna, 1932).

Hodgman, D. R. *Soviet Industrial Production 1928-1951* (Cambridge, Mass., 1954).

Horrabin, J. F. and Gregory, J. S. *An Atlas of the U.S.S.R.* (London, 1945).

Hubbard, L. E. *Soviet Labour and Industry* (London, 1942).

Hubbard, L. E. *Soviet Money and Finance* (London, 1936).

Hubbard, L. E. *Soviet Trade and Distribution* (London, 1938).

Hudson, G. F. *Questions of East and West: Studies in Current History*(London,1953).

Inkeles, A. *Public Opinion in Soviet Russia: a Study in Mass Persuasion* (Cambridge, Mass., 1950).

Jones, J. W. *The Nazi Concept of Law* (Oxford, 1939).

Kautsky, K. *Thomas More and His Utopia* (London, 1927).

Koerber, L. von *Sowjetrussland kämpft gegen das Verbrechen* (Berlin, 1933).

Kohn, H. *The Twentieth Century: a midway account of the western world*(London, 1950).

Kolnai, A. *The War Against the West* (London, 1938).

Kruck, A. *Geschichte des Alldeutschen Verbandes 1890-1939* (Wiesbaden, 1954).

Kühn, A., Staemmler, M. and Burgdörfer, F. (eds) *Erbkunde. Rassenpflege. Bevölkerungspolitik.*

Schicksalsfragen des deutschen Volkes (Leipzig, 1936).

Labin, S. *Stalin's Russia* (London, 1949).

Leites, N. and Bernant, E. *Rituals of Liquidation: The Case of the Moscow Trials* (Glencoe, 111., 1954).

Lewis, W. *The Hitler Cult* (London, 1939).

Macleod, J. *The New Soviet Theatre* (London, 1943).

Mehringer, H. *Die NSDAP als politische Ausleseorganisation* (Munich, 1938).

Meissner, B. *The Communist Party of the Soviet Union* (New York, 1956).

Metalnikov, S. *La lutte contre le mort* (Paris, 1937).

Mirbt, R. (ed.) *Das deutsche Herz: Ein Volksbuch deutscher Gedichte* (Berlin, 1934).

Morgan, J. H. *Assize of Arms: being the Story of the Disarmament of Germany and her Rearmament* (2 vols, London, 1945).

Müller-Armack, A. *Wirtschaftslenkung und Marktwirtschaft* (Hamburg, 1947).

Münz, L. *Führer Durch die Behörden und Organisationen* (Berlin, 1939).

Neesse, G. *Die NSDAP: Versuch einer Rechtsdeutung* (Stuttgart, 1935).

Neumann, F. *Behemoth: the Structure and Practice of National Socialism*(London, 1942).

Nicolai, H. *Der Neuaufbau des Reiches nach dem Reichsreformgesetz vom 30. Januar 1934* (Berlin, 1934).

Nissen, O. *Germany - Land of Substitutes* (London, 1944).

Öhquist, J. *Das Reich des Führers* (Bonn, 1943).

Prokopovicz, S. N. *Russlands Volkswirtschaft unter den Sowjets* (Zurich, 1944).

Rauschning, H. *The Conservative Revolution* (New York, 1941).

Rauschning, H. *Germany's Revolution of Destruction* (London, 1938).

Roberts, S. *The House that Hitler Built* (London, 1938).

Royal Institute of International Affairs *Nationalism* (London, 1939).

Serge, V. *Portrait de Staline* (Paris, 1940).

Shabad, T. *Geography of the USSR: a Regional Survey* (New York, 1951).

Sorokin, P. *The Crisis of Our Age: the Social and Cultural Outlook* (New York, 1945)

Spinka, M. *The Church in Soviet Russia* (Oxford, 1956).

Stern, B. J. and Smith, S. (eds) *Understanding the Russians: a Study of Soviet Life and Culture* (New York, 1947).

Trotsky, L. *The Revolution Betrayed: What is the Soviet Union and where is it going?* (London, 1947).

Van Paassen, P. *Visions Rise and Change* (New York, 1955).

Voroshilov, K. *Stalin and the Armedforces of the U.S.S.R.* (Moscow, 1951).

Voznesensky, N. *War Economy of the USSR in the Period of Patriotic War* (Moscow, 1948).

Weber, A. *Marktwirtschaft und Sowjetwirtschaft* (Munich, 1949).

Wetter, G. *Dialectical Materialism: A Historical and Systematic Survey of Philosophy in the Soviet Union* (New York, 1958).

White, W. L. *Report on the Russians* (New York, 1945).

Winterton, P. *Report on Russia* (London, 1945).

V. PUBLIKACIJE NAKON 1960.

Absolon, R. *Die Wehrmacht im Dritten Reich: Band IV, 5 Februar 1938 bis 31 August 1939* (Boppard a Rh, 1979).

Acton, E. *Russia: the Tsarit and Soviet Legacy* (2nd edn, London, 1995).

Adam, P. *Am of the Third Reich* (London, 1992).

Addison, P. and Calder, A. (eds) *Time to Kill. The soldier's Experience of War in the West 1939-1945* (London, 1997).

Agursky, M. An Occult Source of Socialist Realism: (Gorky and Theories of Thought Transference', in B. G. Rosenthal *The Occult in Russian and Soviet Culture* (Ithaca, NY, 1997), pp. 225-46.

Alexopoulos, G. 'Exposing Illegality and Oneself: Complaint and Risk in Stalin's Russia', in P. H. Solomon *Reforming Justice in Russia 1864-1996* (New York, 1997), pp. 168-89.

Alexopoulos, G. *Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State 1926-1936* (Ithaca, NY, 2003).

Allen, M. T. 'The Banality of Evil Reconsidered: SS Mid-level Managers of Extermination through Work', *Central European History,* 30 (1997), pp. 253-94.

Allen, M. T. *The business of Genocide: The SS, Slave Labor, and the Concentration Camps* (Chapel Hill, NC, 2002).

Altshuler, M. *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust* (Jerusalem, 1998).

Aly, G. *'Final Solution': Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews* (London, 1999).

Aly, G. and Heim, S. *Architects of Annihilation: Auschwitz and the Logic of Destruction (London,* 2002).

Amis, M. *Koba the Dread: Laughter and the Twenty Million* (New York, 2002.).

Anderson, T. 'Incident at Baranivka: German Reprisals and the Soviet Partisan Movement in Ukraine, October-December 1941', *Journal of Modern History,* 71 (1999), pp. 585-623.

Andrew, C. and Gordievsky, O. *KGB: the Inside Story* (London, 1990).

Andreyev, C. *Vlasov and the Russian Liberation Movement: Soviet Reality and Emigre Theories* (Cambridge, 1987).

Andrle, V. A *Social History of Twentieth-Century Russia* (London, 1994).

Andrle, V. *Workers in Stalin's Russia: Industrialization and Social Change in a Planned Economy* (New York, 1988).

Antonov-Ovseyenko, A. *The Time of Stalin: Porrtrait of a Tyranny* (New York, 1981).

Applebaum, A. *Gulag: a History of the Soviet Camps* (London, 2003).

Arbogast, C. *Herrschaftsinstanzen der württembergischen NSDAP: Funktion, Sozialprofil und Lebenswege einer regionalen NS-Elite 1920-1960* (Munich, 1998).

Armstrong, J. A. (ed.) *Soviet Partisans in World War II* (Madison, Wise., 1964).

Armstrong, J. A. *Ukrainian Nationalism* (3rd edn, Englewood, Colo., 1990).

Attwood, L. (ed.) *Red Women on the Silver Screen: Soviet Women and Cinema from the beginning to the end of the Communist era* (London, 1993).

Audoin-Rouzeau, S., Becker, A., Ingrao, C. and Rousso, H. (eds) *La Violence de guerre 1914-1945* (Brussels, 2002).

Avtorkhanov, A. *The Communist Party Apparatus* (Chicago, 1961).

Axell, A. *Stalin's War Through the Eyes of his Commanders* (London, 1997).

Axell, A. *Zhukov* (London, 2003).

Ayass, W. *Asoziale im Nationalsozialismus* (Stuttgart, 1995).

Bacon, H. *The Gulag at War: Stalin's Forced Labour System in the Light of the Archives* (London, 1994).

Bacon, E. T. 'Soviet Military losses in World War II', *Journal of Slavic Military Studies, 6* (1993), pp. 613-33.

Baigent, M. and Leigh, R. *Secret Germany: Claus van Stauffenberg and the Mystical Crusade against Hitler* (London, 1994).

Bailes, K. E. 'The American Connection: Ideology and the Transfer of American Technology to the Soviet Union, 1917-1941', *Comparative Studies in Society and History,* 23 (1981), pp. 421-48.

Bailes, K. E. 'Stalin and the Making of a New Elite: A Comment', *Slavic Review,* 39 (1980), pp. 286-9.

Bailes, K. E. *Technology and Society under Lenin and Stalin: Origins of the Soviet Technical Intelligentsia* (Princeton, NJ, 1978).

Baird, J. W. To *Die for Germany: Heroes in the Nazi Pantheon* (Bloomington, Ind., 1990).

Bajohr, F. *'Arisierung' in Hamburg; Die Verdrängung der jüdischen Unternehmer 1933-1945* (Hamburg, 1997).

Bajohr, F. *Parvenüs und Profiteure. Korruption in der NS-Zeit* (Frankfurt am Main, 2001).

Bakels, F. B. *Nacht und Nebel: Das Bericht eines holländischen Christen aus deutschen Gefängnissen und Konzentrationslagern* (Frankfurt am Main, 1979).

Baldauf, I. 'Some Thoughts on the Making of the Uzbek Nation', *Cahiers du monde russe, 32* (1991), pp. 79-96.

Balderston, T. *Economics and Politics in the Weimar Republic* (Cambridge, 2002).

Balfour, M. *Withstanding Hitler in Germany 1933-1945* (London, 1988).

Ball, A. M. *Russia's Last Capitalists; The Nepmen, 1921-1929* (Berkeley, Calif., 1987).

Banach, J. *Heydrichs Elite: Das Führerkorps der Sicherheitspolizei und des SD 1936-1945* (Paderborn, 1998).

Barber, J. 'The Moscow Crisis of October 1941', in J. Cooper, M. Perrie and E. A. Rees (eds) *Soviet History 1917-1953 Essays in Honour of R. W. Davies* (London, 1995).

Barber, J. and Harrison, M. (eds) *The Soviet Defence-Industry Complex from Stalin to Khrushchev* (London, 2000).

Barber, J. and Harrison, M. *The Soviet Home Front 1941-1945* (London, 1991).

Barkai, A. *From Boycott to Annihilation: The Economic Struggle of German Jews, 1933-1943* (Hannover, NJ, 1989).

Barkai, A. *Nazi Economics: Ideology, Theory, and Policy* (Oxford, 1990).

Barnes, J. J. and Barnes, P. P. *Hitler's Mein Kampf: Britain and America: a Publishing History 1930-39* (Cambridge, 1980).

Barnett, V. *For the Soul of the People: Protestant Protest against Hitler* (Oxford, 1992).

Barnett, V. *Kondratiev and the Dynamics of Economic Development: Long Cycles and Industrial Growth in Historical Context* (London, 1998).

Barron, S. (ed.) *'Degenerate Art': The Fate of the Avant-Garde in Nazi Germany* (New York, 1991).

Barros, J. and Gregor, R. *Double Deception: Stalin, Hitler and the Invasion of Russia* (Dekalb, 111., 1995).

Barsch,C.-E. *Die politische Religion des Nationalsozialismus* (Munich, 1998).

Bartlett, R. *Wagner in Russia* (Cambridge, 1995).

Bartov, O. *The Eastern Front 1941-1945: German Troops and the Barbarization of Warfare* (New York, 1985).

Bartov, O. *Hitler's Army: Soldiers, Nazis and War in the Third Reich* (Oxford, 1991).

Bartov, O. 'The Missing Years: German Workers, German Soldiers', in D. Crew (ed.) *Nazism and German Society 1933-1945* (London, 1994), pp. 41-66.

Bashalov, A. *General Vlasov - predatel' ill geroi?* (St Petersburg, 1994).

Baykov, A. *The Development of the Soviet Economic System* (Cambridge, 1947).

Beachley, D. R. 'Soviet Radio-Electronic Combat in World War II', *Military Review,* 61 (1981).

Beaumont, J. *Comrades in Arms: British Aid to Russia 1941-1945* (London, 1980) .

Beetham, D. *Max Weber and the Theory of Modern Politics* (London, 1974).

Behrenbeck, S. *Der Kult um die toten Helden: nationalsozialistische Mythen, Riten und Symbole* (Vierow bei Greifswald, 1996).

Beier, G. *Die illegale Reichsleitung der Gewerkschaften 1933 -1945* (Cologne, 1981) .

Beime, P. (ed.) *Revolution in Law. Contributions to the Development of Soviet Legal Theory, 1917-1938* (New York, 1990).

Bendersky, J. W. *Carl Schmitt: Theorist for the Reich* (Princeton, NJ, 1983). Benvenuti, F. 'A Stalinist Victim of Stalinism: "Sergo" Ordzhonikidze', in J. Cooper, M. Perrie and E. A. Rees (eds) *Soviet History 1917-1913: Essays in Honour of R. W. Davies* (London, 1995), pp. 134-57.

Benvenuti, F. 'Industry and Purge in the Donbass 1936-37', *Europe-Asia Studies, 45 (1993), pp.* 57-78.

Bergan, R. *Sergei Eisenstein: a Life in Conflict* (New York, 1997).

Bergen, D. 'The Nazi Concept of the Volksdeutsche and the Exacerbation of Anti-Semitism in Eastern Europe 1939-1945', *Journal of Contemporary History,* 29 (1994), pp. 569-82.

Berghahn, V. *Der Stahlhelm: Bund der Frontsoldaten 1918-1935* (Düsseldorf, 1966).

Bergmeier, H. and Lotz, R. E. *Hitlers Airwaves: the Inside Story of Nazi Radio Broadcasting and Propaganda Swing* (New Haven, Conn., 1997).

Berschel, H. *Bürokratie und Terror: Das Judenreferat der Gestapo Düsseldorf 1935-1945* (Essen, 2001).

Berthold, W. *Die 42 Attentate auf Adolf Hitler* (Wiesbaden, 2000).

Berton, K. *Moscow: An Architectural History* (London, 1977).

Bessel, R. *Germany after the First World War* (Oxford, 1993).

Bessel, R. *(ed.) Life in the Third Reich* (Oxford, 2001).

Beyerchen, A. 'Rational Means and Irrational Ends. Thoughts on the Technology of Racism in the Third Reich', *Central European History*, 30 (1997) pp.386-440.

Bezyminsky, L. A. 'Stalins Rede vom 5. Mai 1941 - neu dokumentiert', in G. R. Ueberschär, and L. A. Bezyminsky (eds) *Der deutsche Angriff auf die Sowjetunion 1941* (Darmstadt, 1998).

Biesemann, J. *Das Ermächtigungsgesetz als Grundlage der Gesetzgebung im nationalsozialistischen Staat* (Münster, 1985).

Bilas, l. 'Le KGB et la destruction de l'eglise catholique ukrainienne', *L'est europeen,* 31 (1993), pp. 50-63.

Billington, J. H. *The Face of Russia* (New York, 1998).

Birken, L. *Hitler as Philosophe: Remnants of the Enlightenment in National Socialism* (Westport, Conn., 1995).

Birkenfeld, W. 'Stalin als Wirtschaftsplaner Hitlers', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 51 (1966), pp. ???

Blakely, A. *Russia and the Negro* (Washington, DC, 1986).

Blank, S. 'Soviet Institutional Development during NEP: A Prelude to Stalin', Russian *History,* 9 (1982), pp. 325-46.

Blasius, D. *Carl Schmitt: Preussischer Staatsrat im Hitlers Reich* (Göttingen, 2001).

Bleuel, P. *Strength through Joy: Sex and Society in Nazi Germany* (London, 1973).

Bloch, M. *Ribbentrop* (London, 1992).

Boas, J. *Boulevard des miseres: The Story of Transit Camp Westerbork* (Hamden, Conn., 1985).

Bociorkiw, B. R. 'Religion and Atheism in Soviet Society', in R. H. Marshall *Aspects of Religion in the Soviet Union 1917-1967* (Chicago, 1971).

Bock, G. 'Racism and Sexism in Nazi Germany: Motherhood, Compulsory Sterilization and the State', in R. Bridenthal, A. Grossmann and M. Kaplan (eds) *When Biology became Destiny: Women in Weimar Germany and Nazi Germany* (New York, 1984).

Bonnell, V. *Iconography of Power: Soviet Political Posters under Lenin and Stalin*(Berkeley, Calif., 1997).

Boog, H. et al. *Der Angriff auf die Sowietunion* (Stuttgart, 1983).

Bordiugov, G. A. 'The Bolsheviks and the National Banner', Russian *Studies in History,* 39 (2000), pp. 79-90.

Bordiugov, G. A. 'The Transformation of the Policy of Extraordinary Measures into a Permanent System of Government', in N. Rosenfeldt, B. Jensen and E. Kulavig (eds) *Mechanisms of Power in the Soviet Union* (London, 2000), pp. 122-44.

Boshyk, Y. (ed.) *Ukraine During World War II: History and its Aftermath*(Edmonton, Alberta, 1986).

Boterbloem, K. *Life and Death under Stalin: Kalinin Province, 1945-1953*(Montreal, 1999).

Bougai, N. *The Deportation of Peoples in the Soviet Union* (New York, 1996).

Bourdeaux, M. *Opium of the People: the Christian Religion in the USSR* (London, 1965).

Bowlt, J. and Drutt, M, (eds) *Amazons of the Avant-Garde* (Royal Academy, London,1999).

Bracher, K. D. *The German Dictatorship: the Origins, Structure, and Effects of National Socialism* (London, 1971).

Brahm, H. (ed.) *Opposition in der Sowjetunion* (Düsseldorf, 1972).

Brandenberger, D. *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity 1931-1956* (Cambridge, Mass., 2002).

Brandenberger, D. and Dubrovsky, A.'"The People need a Tsar": the Emergence of National Bolshevism as Stalinist Ideology 1931-1941', *Europe - Asia Studies,* 50 (1998), pp. 873-92.

Brechtefeld, J. *Mitteleuropa and German Politics: 1848 to the Present* (London, 1996).

Brenner, M. *After the Holocaust: Rebuilding Jewish Lives in Postwar Germany* (Princeton, NJ, 1997).

Bridenthal, R., Grossmann, A. and Kaplan, M. (eds) *When Biology became Destiny: Women in Weimar Germany and Nazi Germany* (New York, 1984).

Brooks, J. 'Socialist Realism in *Pravda:* Read All About It!', *Slavic Review,* 53 (1994), pp. 973-91

Brossat, A. (ed.) *Ozerlag, 1937-1964. Le systeme du Goulag: traces perdues, memoires reveilles d'un camp stalinien* (Paris, 1991).

Broszat, M. *Hitler and the Collapse of Weimar Germany* (Leamington Spa, 1987).

Broszat, M. *The Hitler State: the foundation and development of the internal structure of the Third Reich* (London, 1981).

Brotherstone, I. and Dukes, P. (eds) *The Trotsky Reappraisal* (Edinburgh, 1992).

Browder, G. C. *Foundations of the Nazi Police State: the Formation of Sipo and* SD (Lexington, Ky, 1990).

Browning, C. 'Hitler and the Euphoria of Victory: the Path to the Final Solution', in D. Cesarani (ed.) *The Final Solution: Origins and Implementation*(London, 1994), pp. 137-47.

Browning, C. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution*(Cambridge, 1992).

Browning, C. *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*(Cambridge, 1992).

Brumfield, W. C:. *A History of Russian Architecture* (Cambridge, 1993).

Brunner, G. *Das Parteistatut der KPdSU 1903-1961* (Cologne, 1965).

Brustein, W. *The Logic of Evil: The Social Origins of the Nazi Party 1925-1933*(New Haven, Conn., 1996).

Buckley, M. *Women and Ideology in the Soviet Union* (New York, 1989).

Bullock, A. *Hitler and Stalin: Parallel Lives* (London, 1991).

Burbank, J. 'Lenin and the Law in Revolutionary Russia', *Slavic Review, 54*(1995) pp. 23-44.

Burden, H. T. *The Nuremberg Party Rallies:* 1923-39 (London, 1967).

Burleigh, M. *Death and Deliverance: 'Euthanasia' in Germany 1900-1945*(Cambridge, 1994).

Burleigh, M. *Ethics and Extermination: Reflections on Nazi Genocide* (Cambridge, 1997).

Burleigh, M. 'National Socialism as a Political Religion', *Totalitarian Movements and Political Religions,* 1 (2000), pp. 1-26.

Burleigh, M. *The Third Reich: a New History* (London, 2000).

Burleigh, M. and Wippermann, W. *The Racial State: Germany 1933-1941*(Cambridge, 1991).

Butler, R. *An Illustrated History of the Gestapo* (London, 1992).

Butler, W. E. *Soviet Law* (2nd edn, London, 1988).

Campbell, B. *The SA Generals and the Rise of Nazism* (Lexington, Ky, 1998).

Caplan, J. 'National Socialism and the Theory or the State', in T. Childers, and J. Caplan (eds) *Reevaluating the Third Reich* (New York, 1993), pp. 98-113.

Carlebach, E. *Tote auf Urlaub: Kommunist in Deutschland, Dachau und Buchenwald 1937-1945* (Bonn, 1995).

Caroe, O. *Soviet Empire: the Turks of Central Asia and Stalinism* (London, 1967).

Carsten, F. I,. *The German Workers and the Nazis* (Aldershot, 1995).

Cary, N. D. 'Antisemitism, Everyday Life, and the Devastation of Public Morals in Nazi Germany', *Central European History,* 55 (2002), pp. 551-89.

Cassinelli, C. W. *Total Revolution: A Comparative Study of Germany under Hitler, the Soviet Union under Stalin and China under Mao* (Santa Barbara, Calif., 1976).

Chapman, J. G. *Real Wages in Soviet Russia since 1928* (Cambridge, Mass., 1963).

Chegodneva, M. 'Mass Culture and Socialist Realism', *Russian Studies in History,* 42 (2003), pp. 49-65.

Chichlo, B. 'Histoire de la formation des territoires autonomes chez les peoples turco-mongols de siberie', *Cahiers du monde russe*, 28 (1987), pp. 361-402.

Chor'kov, A. G. 'The Red Army during the Initial Phase of the Great Patriotic War', in B. Wegner (ed.) *From Peace to War: Germany, Soviet Russia and the World 1939-1941* (Providence, RI, 1997).

Ciszek, W. and Flaherty, D. With *God in Russia* (London, 1964).

Clark, K. 'Engineers of Human Souls in an Age of Industrialization: Changing Cultural Models, 1929-31', in W. Rosenberg and L. Siegelbaum (eds) *Social Dimensions of Soviet Industrialization* (Bloomington, Ind., 1993).

Clark, K. *The Soviet Novel: History as Ritual* (3rd edn, Bloomington, Ind., 2000).

Clark, K. 'Utopian Anthropology as a Context for Stalinist Literature', in R. Tucker (ed.) *Stalinism: Essays in Historical Interpretation* (New York, 1977).

Clemens, W. C. 'The Burden of Defense: Soviet Russia m the 1920s', *Journal of Slavic Military Studies,* 9 (1996), pp. 786-99.

Cohen, A. (ed.) *The Shoah and the War* (New York, 1992).

Cohen, S. F. *Bukharin and the Bolshevik Revolution: a Political Biography 1888-1938* (New York, 1980).

Cohen, S. F. *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History after 1917*(Oxford, 1985).

Colton,T. J. *Moscow: Governing the Socialist Metropolis* (Cambridge, Mass., 1995).

Connelly, J. 'Nazis and Slavs: From Racial Theory to Racist Practice', *Central European History,* 32 (1999), pp. 1-34.

Connelly, J. 'The Uses of Volksgemeinschaft: Letters to NSDAP Kreisleitung Eisenach, 1939-1940', *Journal of Modern History,* 68 (1996), pp. 899-930.

Conquest, R. (ed.) *Justice and the Legal System in the USSR* (London, 1968).

Conquest, R. *The Great Terror* (London, 1971).

Conquest, R. *Stalin: Breaker of Nations* (London, 1991).

Conquest, R. *Stalin and the Kirov Murder* (London, 1989).

Constantini, A. *L'union sovietique en guerre 1941-1945* (Paris, 1968).

Conway, J. *The Nazi Persecution of the Churches* (London, 1968).

Cooper, J., Perrie, M. and Rees, E. A. (eds) *Soviet History 1917-1953: Essays in Honour of R. W. Davies* (London, 1995).

Cooper, M. *The Phantom War: The German Struggle Against Soviet Partisans*(London,1979).

Cornwell, J. *Hitler's Scientists: Science, War and the Devil's Pact* (London, (2003).

Crew, D. (ed.) *Nazism and German Society 1933-1943* (London, 1994).

Cristi, R. *Carl Schmitt and authoritarian liberalism* (Cardiff, 1998).

Crome, L. *Unbroken: Resistance and Survival in the Concentration Camps*(London, 1988).

Curtiss, J. S. *The Russian Church and the Soviet State* (Gloucester, Mass., 1965).

Dahlmann, D. and Hirschfeld, G. (eds) *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation* (Essen, 1999)..

Dallin, A. *German Rule in Russia 1941-1945* (2nd edn, London, 1981).

Daniels, R. V. *The Conscience of the Revolution: Communist Opposition in Soviet Russia* (Cambridge, Mass., 1960).

Daniels, R. V. *Trotsky, Stalin and Socialism* (Boulder, Colo., 1991).

Daniels, R. V. Trotsky's conception of the revolutionary process', in T. Brotherstone and P. Dukes (eds) *The Trotsky Reappraisal* (Edinburgh, 1992), pp. 145-55.

Dann, O. *Nation und Nationalismus in Deutschland* 1770-1990 (Munich, 1993).

David-Fox, M. 'Memory, Archives, Politics: The Rise of Stalin in Avtorkhanov's *Technology of Power', Slavic Review,* 54 (1995), pp. 988-1003.

David-Fox, M. *Revolution of the Mind: Higher Learning among the Bolsheviks 1918-1929* (Ithaca, NY, 1997).

David-Fox, M. and Hoffmann, D. 'The Politburo Protocols, 1919-40', *Russian Review,* 55 (1996), pp. 99-103.

Davies, R. W. (ed.) *From Tsarism to the New Economic Policy* (Ithaca, NY, 1991).

Davies, R. W. The Socialist Market: A Debate in Soviet Industry 1932-1933', *Slavic Studies,* 43 (1984), pp. 201-23.

Davies, R. W. *Soviet Economic Development from Lenin to Khrushchev*(Cambridge, 1998).

Davies, R. W. 'Soviet Military Expenditure and the Armaments Industry 1929-1933', *Europe-Asia Studies,* 45 (1993), pp. 577-608.

Davies, R. W. and Harrison, M. 'Defence spending and defence industry in the 1930s', in J. Barber and M. Harrison Soviet *Defence-Industry Complex from Stalin to Khrushchev* (London, 2000), pp. 70-95.

Davies, R. W., Harrison, M. and Wheatcroft, S. G. *The Economic Transformation of the Soviet Union 1913-1945* (Cambridge, 1994).

Davies, S. *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941* (Cambridge, 1997).

Day, R. B. *The 'Crisis' and the 'Crash': Soviet Studies of the West 1917-1939*(Ithaca,NY, 1984).

Dean, M. *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941-44* (London, 2000).

Dean, M. 'The Development and Implementation of Nazi Denaturalization and Confiscation Policy up to the Eleventh Decree of the Reich Citizenship Law', *Holocaust and Genocide Studies,* 16 (2002), pp. 217-41.

Degras, J. and Nove, A. (eds) *Soviet Planning: Essays in Honour of Naum Jasny (Oxford,* 1964).

Deist, W. (ed.) The *German Military in the Age of Total War* (Oxford, 1985).

Deist, W. The *Wehrmacht and German Rearmament* (London, 1981).

Deist, W. et al. *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg:*Band I (Stuttgart, 1979).

D'Encausse, H. C. The *Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State 1917-1930* (New York, 1992).

Depretto, J.-P. *Les Ouvriers en U.R.S.S. 1928-1941* (Paris, 1997).

Depretto, J.-P. 'L'opinion ouvriere (1928-1932)'. *Revue des Etudes Slaves,* 66 (1994), pp. 55-60.

Deutscher, I. *Stalin: a Political Biography* (London, 1966).

Dewhirst, M. and Farrell, R.. The *Soviet Censorship* (New York, 1973).

Diewald-Kerkmann, G. 'Denunziantentum und Gestapo. Die freiwilligen 'Heifer' aus der Bevölkerung', in G. Paul and K.-M. Mallmann (eds) *Die Gestapo: Mythos und Realität* (Darmstadt, 1995).

Die Weisse Rose. Student Resistance to National Socialism 1942/1945: *Forschungsergebnisse und Erfahrungsberichte* (Nottingham, 1991).

Dlugoborski, W. 'Das Problem des Vergleichs von Nationalsozialismus und Stalinismus', in D. Dahlmann and G. Hirschfeld (eds) *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation* (Essen, 1999) pp. 19-28.

Dohan, M. R. 'The Economic Origins of Soviet Autarky 1927/28-1934', *Slavic Review,* 35 (1976), pp. 603-35.

Dörner, B. *'Heimtücke': Das Gesetz als Waffe: Kontrolle, Abschreckung und Verfolgung: in Deutschland 1933-1945* (Paderborn, 1998).

Dove, R. and Lamb, S. (eds) *German Writers and Politics 1918-39* (London, 1992).

Dreier, R. and Sellen, W. *Recht und Justiz im 'Dritten Reich'* (Frankfurt am Main, 1989).

Drobisch, K. and Wieland, G. *System der NS-Konzentrationslager 1933-1939*(Berlin, 1993).

Droste, M. *Bauhaus 1919-1933* (Cologne, 1998).

Dunin-Wasowicz, K. *Resistance in the Concentration Camps* (Warsaw, 1982).

Dunmore, T. *The Stalinist Command Economy: the Soviet State Apparatus and Economic Policy 1945-1953* (London, 1980).

Dunn, W. S. *Hitler's Nemesis: the Red Army 1930-1945* (Westport, Conn.1994).

Dunn, W. S. *The Soviet Economy and the Red Army 1930-1945* (London, 1995).

Durgan, A. 'Trotsky, the POUM and the Spanish Revolution', *Journal of Trotsky Studies,*2 (1994), pp. 43-74.

Dwork, D. and Pelt, R . J. van *Auschwitz: 1270 to the Present* (New York, 1996).

Dyakov, Y. and Bushuyeva, T. *The Red Army and the Wehrmacht: How the Soviets Militarized Germany 1922-1933* (New York, 1995).

Eaton, K. B. (ed.) *Enemies of the People: The Destruction of Soviet Literary, Theater, and Film Arts in the 1930s* (Evanston, 111., 2002).

Eaton, R. *Ideal Cities: Utopianism and the (Un)Built Environment* (London, 2001).

Echevarria, A. J. *After Clausewitz: German Military Thinkers before the Great War* (Lawrence, Kans., 2000).

Edele, M. 'Strange Young Men in Stalin's Moscow', *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas,* 50 (2002), pp. 22-36.

Edmondson, L .and Waldron, P. (eds) *Economy and Society in Russia and the Soviet Union 1860-1930: Essays for Olga Crisp* (London. 1992).

Elleinstein, J. *Staline* (Paris, 1984).

Ellman, M. 'The Soviet 1937 Provincial Show Trials: Carnival or Terror?', *Europe-Asia Studies,* 53 (2001), pp. 1221-34.

Elon, A. *The Pity of it All: A Portrait of Jews in Germany 1743-1933* (London, 2002).

El-Tayeb, F.' "Blood is a very special Juice": Racialized Bodies and Citizenship in Twentieth-Century Germany, *International Review of Social History,* 44 (1999), pp. 149-69.

Engerman, D. C. 'William Henry Chamberlin and Russia's Revolt Against Western Civilization', *Russian History,* 26 (1999), pp. 45-64.

Erickson, J. (ed.) *Barbarossa: the Axis and the Allies* (Edinburgh, 1994).

Erickson, J. "Red Army Battlefield Performance, 1941 -1945; the System and the Soldier', in P. Addison and A. Calder (eds) *Time to Kill: The Soldier's Experience of War in the West 1939-1945* (London, i 1997).

Erickson, J. *The Road to Berlin: Stalin's War with Germany (London, 1983).*

Erickson, J. *The Road to Stalingrad* (London, 1975).

Erickson, J. *The Soviet High Command: a Military-Political History 1918-1941*(London, 1962).

Erickson, J. 'Soviet Women at War', in J. Garrard and C. Garrard (eds) *World War 2 and the Soviet People* (London, 1993), pp. 50-76.

Ericson, E. E. *Feeding the German Eagle: Soviet Economic Aid to Nazi Germany, 1933-1941* (Westport, Conn., 1999).

Erlich, V. *Russian Formalism. History-Doctrine* (3rd edn, New Haven, Conn., 1981).

Ermolaev, H. *Censorship in Soviet Literature* (Lanham, Md., 1997).

Ermolaev, H. *Soviet Literary Theories 1917-1934: the Genesis of Socialist Realism*(New York, 1977).

Fainsod, M. *How Russia Is Ruled* (Cambridge, Mass., 1967).

Fainsod, M *Smolensk under Soviet Rule* (Boston, Mass., 1989).

Falter, J. and Kater, M. H. 'Wähler und Mitglieder der NSDAP', *Geschichte und Gesellschaft,* 19 (1993), pp. 155-77.

Farber, S. *Before Stalinism: The Rise and Fall of Soviet Democracy* (Cambridge, 1990).

Feinstein, M. M. 'Deutschland über alles? The National Anthem Debate in the Federal Republic of Germany', *Central European History,* 33 (2000), pp. 505-31.

Felshtinsky, Y. 'Lenin, Trotsky, Stalin and the Left Opposition in the USSR 1918-1928', *Cahiers du monde russe,* 31(1990), pp. 569-78.

Fenander, S. 'Author and Autocrat: Tertz's Stalin and the Ruse of Charisma', *Russian Review,* 58 (1999), pp. 286-97.

Fenner, J. *Le Goulag des Tsars* (Paris, 1986).

Fenske, H. *Bürokratie in Deutschland von späten Kaiserreich bis zur Gegegnwart*(Berlin, 1985).

Fieberg, G. *Justiz im nationalsozialistischen Deutschland* (Bundesministerium der Justiz, Cologne, 1984).

Figes, O. A *People's Tragedy: the Russian revolution 1891-1924* (London, 1996).

Figes, O. *Natasha's Dance: a Cultural History of Russia* (London, 2001).

Figes, O. and Kolonitskii, B. *Interpreting the Russian Revolution: the Language and Symbols of 1917* (New Haven, Conn., 1999).

Filtzer, D. *Soviet Workers and Stalinist Industrialization* (London, 1986).

Filtzer, D. 'Stalinism and the Working Class in the 1930s', in J. Channon *Politics, Society and Stalinism in the USSR* (London, 1998), pp. 163-84.

Filtzer, D. 'The Standard of Living of Soviet Industrial Workers in the Immediate Postwar Period, 1945-1948', *Europe-Asia Studies,* 51 (1999), pp.1013-38.

Fischer, C. *The Rise of the Nazis* (Manchester, 2002).

Fischer, C. *Stormtroopers: a Social, Economic and Ideological Analysis 1929-1935*(London, 1983).

Fitzpatrick, S. 'Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia', *Journal of Modern History,* 65 (1993), pp. 745-70.

Fitzpatrick, S. *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia*(Ithaca, NY, 1992.).

Fitzpatrick, S. *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s* (Oxford, 1999).

Fitzpatrick, S. 'How the Mice Buried the Cat: scenes from the Great Purges of 1937 in the Russian Provinces', *Russian Review,* 52 (1993), pp. 299-320.

Fitzpatrick, S. 'Ordhonokidze's Takeover of Vesenkha; a Case Study in Soviet Bureaucratic Polities', *Soviet Studies,* 37 (1985), pp. 153-72.

Fitzpatrick, S. *The Russian Revolution* (Oxford, 1994).

Fitzpatrick, S. 'Signals from Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s', *Journal of Modern History,* 68

(1996), pp. 831-66.

Fitzpatrick, S. 'Stalin and the Making of a New Elite, 1928-1939', *Slavic Review,* 38 (1979), pp. 377-402.

Fleischauer, I. and Pinkus, B. *The Soviet Germans: Past and Present*(London, 1986).

Fleming, G. *Hitler and the Final Solution* (London, 1985).

Flores, M. and Gori, F. (eds) *GuLag: il sistema de i lager in URSS* (Milan, 1999).

Förster, J. 'Hitler Turns East - German War Policy in 1940 and 1941', in B. Wegner (ed.) *From Peace to War: Germany, Soviet Russia and the World 19391941* (Providence, RI, 1997), pp. 115-34.>

Förster, J. 'Ludendorff and Hitler in Perspective: The Battle for the German Soldier's Mind, 1917-1944', *War in History,* 10 (2003), pp. 321-34.

Förster, J. 'The Relation between Operation Barbarossa as an Ideological War of Extermination and the Final Solution', in D. Cesarani (ed.) *The final Solution: Origins and Implementation* (London, 1994), pp. 85-102.

Förster, J. and Mawdsley, E. 'Hitler and Stalin: Secret Speeches on the Eve of Barbarossa', *War in History,* II (2004), pp. 61-103.

Frei, N. *National Socialist Rule in Germany: the Führer State 1933-1945* (Oxford, 1993).

Frei, N. Steinbacher, S. and Wagner, B. (eds) *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit: neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik* (Munich, 2000).

Freifeld, A. Nietzscheanism and Anti-Nietzscheanism in East Europe', in A. Freifeld, P. Bergmann and B. C.

Rosenthal (eds) *East Europe Reads Nietzsche*(New York, 1998)pp. 1-19.

Friefeld, A., Bergmann, P. and Rosenthal, B. G. (eds) *East Europe reads Nietzsche* (New York, 1998)

Frevert, U. *Women in German History* (Oxford, 1989).

Friedlander, H. *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution* (Chapel Hill, NC, 1995).

Friedlander, S. *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution 1933-1939* (London, 1997).

Fröhlich, E. 'Die kulturpolitische Pressekonferenz des Reichspropagandaministeriums', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 22 (1974), pp. 347-81.

Füllberg-Stolberg, C., Jung, M., Riebe, R. and Scheitenberger, M. (eds) *Frauen in Konzentrationslagern Bergen-Belsen, Ravensbrück* (Bremen, 1994).

Garrard, J. and Garrard, C. *Inside the Soviet Writers' Union* (London, 1990).

Garrard, J. and Garrard, C. (eds) *World War 2 and the Soviet People* (London, 1993).

Gasman, D. *The Scientific Origins of National Socialism* (London, 1971).

Gay, P. *Weimar Culture* (London, 1968).

Geifman, A. *Thou Shalt Kill: Revolutionary Terrorism in Russia, 1894-1917 (Princeton, NJ,* 1993).

Geiger, H. K. *The Family in Soviet Russia* (Cambridge, Mass., 1968).

Gellately, R. *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany* (Oxford, 2001).

Gellately, R. *The Gestapo and German Society: Enforcing Racial Policy 1933-1945* (Oxford, 1990).

Gellately, R. and Stoltzfus, M. (eds) *Social Outsiders in Nazi Germany* (Princeton, NJ, 2001).

Gentile, E. 'The Sacrilisation of Politics: Definitions, Interpretations and Reflections on the Question of Secular Religion and Totalitarianism', *Totalitarian Movements and Political Religions,* I (2000), pp. 18-55.

Gerlach, C. 'The Wannsee Conference, the Fate of the German Jews, and Hitler's Decision in Principle to Exterminate All European Jews', *Journal of Modern History,* 70 (1998), pp. 759-812.

Getty, J. A. *The Origin of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered 1933-1938* (Cambridge, 1985).

Getty, J. A. 'Samokritika Rituals in the Stalinist Central Committee, 1933-38', *Russian Review,* 58 (1999), pp. 49-70.

Getty, J. A. and Manning, R. (eds) *Stalinist' Terror: New Perspectives* (Cambridge, 1993).

Getty, J. A., Ritterspom, G. T. and Zemskov, V. N. "Victims of the Soviet Penal System in the Pre-War Years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence', *American Historical Review,* 98 (1993), pp. 1017-47.

Gill, G. *The Origins of the Stalinist Political System* (London, 1990).

Gill, G. *The Rules of the Communist Party of the Soviet Union* (London, 1988).

Gill, G. *Stalinism* (2nd edn, London, 1998).

Gispen, K. 'Visions of Utopia: Social Emancipation, Technological Progress and Anticapitalism Nazi Inventor Policy 1933-1945', *Central European History,* 32 (1999), pp. 35-51.

Gladkov, A. *Meetings with Pasternak* (London, 1977).

Glantz, D. M. *Before Stalingrad: Barbarossa - Hitler's Invasion of Russia 1941*(Stroud, 2003).

Glantz, D. M. *Soviet Operational Art: in Pursuit of Deep Battle* (London, 1991).

Glantz, D. M. *Stumbling Colossus: The Red Army on the Eve of World War*(Lawrence, Kans., 1998).

Glantz, D. M. and House, J. *When Titans Clashed: How the Red Army Stopped Hitler* (Lawrence, Kans., 1995).

Gooding, J. *Rulers and Subjects: Government and People in Russia 1801-1991*(London, 1996).

Gorlizki, Y. 'Party Revivalism and the Death of Stalin', *Slavic Review,* 54 (1995), pp. 1-22.

Gorlizki, Y. 'Rules, Incentives and Soviet Campaign Justice after World War II', *Europe-Asia Studies,* 51 (1999), pp. 1245-65.

Gorodetsky, G. *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia* (New Haven, Conn., 1999).

Gorsuch, A. E. '"NEP Be Damned". Young Militants in the 1920s and the Culture of Civil War', *Russian Review,* 56 (1997), pp. 564 — 80.

Gossweiler, K. *Die Strasser-Legende* (Berlin, 1994).

Gotttried, P. *Thinkers of Our Time: Carl Schmitt* (London, 1990).

Goure, L. *The Siege of Leningrad* (Stanford, 1962).

Graham, L. *R. Science, Philosophy and Human Behaviour in the Soviet Union*(New York, 1987).

Graml, H. (ed.) *Widerstand im Dritten Reich: Probleme, Ereignisse, Gestalten*(Frankfurt am Main, 1994).

Grau, G. (ed.) *Hidden Holocaust? Gay and Lesbian Persecution in Germany 1933-1945* (London, 1995).

Graziosi, A. A *New, Peculiar State: Explorations in Soviet History 1917-1937*(Westport, Conn., 2000).

Great Patriotic War of the Soviet Union 1941-1945 (Moscow, 1970).

Gregory, P. R. *Before Command: an Economic History of Russia from Emancipation to the First Five-Year Plan* (Princeton, NJ, 1994).

Gregory, P. R. (ed.) *Behind the Fagade of Stalin' s Command Economy* (Stanford, 2001).

Grekhov, V. N. Massacre of the Komsomol Leaders in 1937-38, *Voprosii Istorii,* II (1990), pp. 136-45.

Grenkevich, L. *The Soviet Partisan Movement 1941-1944* (London, 1999).

Grill, J. H. *The Nazi Movement in Baden 1920-1945* (Chapel Hill, NC, 1983).

Gritschner, O. *Der Hitler-Prozess und sein Richter Georg Neithardt* (Munich, 2001).

Gronov, E. S. *Stalin: vlast' iskusstvo* (Moscow, 1998).

Gross, J. *Revolution from Abroad: the Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, NJ, 1988).

Grunwald, C. de *God and the Soviets* (London, 1961).

Guerin, D. *Fascism and Big Business* (New York, 1973).

Günther, H. (ed.) *The Culture of the Stalin Period* (London, 1990).

Günther, H. *Walter Benjamin und der humane Marxismus* (Freiburg im Breisgau, 1974).

Gutkin, I. The Magic of Words: Symbolism, Futurism, Socialist Realism', in B. G. Rosenthal *The Occult in Russian and Soviet Culture* (Ithaca, NY, 1997), pp. 225-46.

Gutman, Y. and Berenbaum, M. (eds) *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*(Bloomington, Ind., 1994).

Hachtmann, R. *Industriearbeit im 'Dritten Reich'* (Gottingen, 1989).

Hachtmann, R. 'Industriearbeiterinnen im der deutschen Kriegswirtschaft 1936-1945', *Geschichte und Gesellschaft,* 19 (1993), pp. 322-66.

Hackett, D. A. (ed.) *The Buchenwald Report* (Boulder, Colo., 1995).

Hagen, M. von *Soldiers in the Proletarian Dictatorship: the Red Army and the Soviet Socialist State 1917-1930* (Ithaca, NY, 1990).

Hagendoom, L., Csepeli, G., Dekker, H. and Farnen, R. (eds) *European Nations and Nationalism: Theoretical and historical perspectives* (Aldershot, 2000).

Hahn, W. *Postwar Soviet Politics: the Fall of Zhdanov and the Defeat of Moderation 1946-1953* (Ithaca, NY, 1982.).

Hake, S. *Popular Cinema of the Third Reich* (Austin, Tex., 2001).

Halfin, I. *From Darkness to Light: Class Consciousness and Salvation in Revolutionary* Russia (Pittsburgh, 2000).

Halfin, I. 'Poetics in the Archives: the Quest for "True" Bolshevik Documents', *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas,* 51 (2003), pp. 84-9.

Hamburger Stiftung zur Förderung von Wissenschaft und Kultur (ed.) *'Deutsche Wirtschaft': Zwangsarbeit von KZ-Häftlingen für Industrie und Behörden* (Hamburg, 1991).

Hamerow, T. S. *On the Road to the Wolfs Lair: German Resistance to Hitler*(Cambridge, Mass., 1997).

Hancock, E. *National Socialist Leadership and Total War 1941-1945* (New York, 1991).

Hanser, R. *Prelude to Terror: The Rise of Hitler 1919-1923* (London, 1970).

Harasymiw, B. *Soviet Communist Party Officials: A study in organizational roles and change* (New York, 1996).

Hardesty, V. *Red Phoenix: the Rise of Soviet Air Power* (London, 1982).

Harrison, M. *Accounting for War: Soviet production, employment and the defence burden 1940-1945* (Cambridge, 1996).

Harrison, M. 'Counting Soviet Deaths in the Great Patriotic War: a Comment', *Europe-Asia Studies,* 55 (2003), pp. 939-44.

Harrison, M. (ed.) *The Economics of World War II: Six great powers in international comparison* (Cambridge, 1998).

Harrison, M. 'Soviet National Accounting for World War II: an Inside View', in Cooper, M. Perrie and E. A. Rees (eds) *Soviet History 1917-1953: Essays in Honour of R. W. Davies* (London, 1995), pp. 219-42.

Harrison, M. Soviet *Planning in Peace and War 1938-1945* (Cambridge, 1985).

Harrison, M. and Davies, R. W. 'The Soviet Military-Economic Effort during the Second Five-Year Plan', *Europe-Asia Studies,* 49 (1997), pp. 369-406.

Hartmann, C. *Halder Generalstabschef Hitlers 1938-1942* (Paderborn, 1991).

Hartmann, C. 'Massensterben oder Massenvernichtung? Sowjetische Kriegsgefangene im "Unternehmen

Barbarossa'", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 49 (2001), pp. 97-158.

Haslam, J. 'Political Opposition to Stalin and the Origins of the Terror in Russia, 1932-1936', *The Historical Journal, 29* (1986), pp. 395-418.

Häufele, G. 'Zwangsumsiedlung in Polen 1939-1941: zum Vergleich sowjetischer und deutscher Besatzungspolitik', in D. Dahlmann and G. Hirschfeld (eds) *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation* (Essen, 1999), pp. 515-34.

Haynes, J. *New Soviet Man: Gender and Masculinity in Stalinist Soviet Cinema*(Manchester, 2003).

Hayward, M. *Writers in Russia 1917- 1978* (London, 1983).

Hayward, M. and Labedz, L. (eds) *Literature and Revolution in Soviet Russia 1917-1962* (Oxford, 1963).

Hazard, J. N., Shapiro, I. and Maggs, P. B. (eds) *The Soviet Legal System* (New York, 1969).

Heer, H. *Tote Zonen: Die deutsche Wehrmacht an der Ostfront* (Hamburg, 1999.)

Heer, H. and Naumann, K. *War of Extermination: The German Military in World War II 1941-1944* (Oxford, 2000).

Heiden, D. and Mai, G. (eds) *Nationalsozialismus in Thüringen* (Weimar, 1995).

Heilbronner, O. 'From Antisemitic Peripheries to Antisemitic Centres: The Place of Antisemitism in Modern German History', *Journal of Contemporary History,* 35 (2000), pp. 559-76.

Hein, D. 'Partei und Bewegung: Zwei Typen moderner politischer Willensbildung', *Historische Zeitschrift,* 263

(1996), pp. 69-98.

Heinemann, I. *'Rasse, Siedlung, deutsches Blut': Das Rasse-& Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas* (Gottingen, 2003).

Heinsohn, K., Vogel, B. and Weckel, U. (eds) *Zwischen Karriere und Verfolgung: Handlungsräume von Frauen im ns-en Deutschland* (Frankfurt am Main, 1997).

Hellbeck, J. 'Working, Struggling, Becoming: Stalin Era Autobiographical Texts', *Russian Review,* 60 (2001), pp. 340-59.

Heller, I.. 'Le realisme socialiste comme organisation du champ culturel', *Cahiers du monde russe.* 33 (1992.), pp. 307-44.

Heller, L.. 'Necro-, retro-, ou post? Modernismes, modernite et realisme socialiste', *Cahiers du monde russe,* 33 (1992), pp. 5-22.

Heller, M. *Cogs in the Soviet Wheel: the Formation of Soviet Man* (London, 1988).

Heller, M. and Nekrich, A. *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present* (London, 1982).

Herb, G. and Kaplan, D. (eds) *Nested Identities: Nationalism, Territory and Scale*(Lanham, Md, 1999).

Herb, G. H. *Under the Map of Germany: Nationalism and Propaganda 1918-1941*(London, 1997).

Herbert, U. *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989* (Bonn, 1996).

Herbert, U. *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des 'Ausländer-Einsatzes' in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches* (Berlin, 1985).

Herbert, U. *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German perspectives and Controversies* (Oxford, 2000).

Herf, J. *Reactionary Modernism: Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich* (Cambridge, 1984).

Hermand, J. *Der alte Traum vom neuen Reich. Völkische Utopien und Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1988).

Hermann, U. and Nassen, U. (eds) *Formative Ästhetik in Nationalsozialismus. Intentionen, Medial und Praxisformen totalitärer ästhetischer Herrschaft und Beherrschung* (Weinheim, 1994).

Herzstein, R. *When Nazi Dreams Come True* (London, 1982,).

Hesse, E. *Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944* (Göttingen, 1969).

Hessler, J. 'Postwar Normalisation and its Limits in the USSR: the Case of Trade', *Europe-Asia Studies,* 53 (2001), pp. 445-71.

Higham, R. and Kagan, F. W. (eds) *The Military History of the Soviet Union*(New York, 2002).

Hildermeier, M. *Geschichte der Sowjetunion 1917-1991* (Munich, 1998).

Hill, R. and Frank, P. *The Soviet Communist Party* (London, 1983).

Hingley, R. *Russian Writers and Soviet Society 1917-1978* (London, 1979).

Hirsch, F. 'Race without the Practice of Racial Polities', *Slavic Review,* 61 (2002), pp. 30-43.

Hirschfeld, G. *The Politics of Genocide: Jews and Soviet POWs in Nazi Germany*(London, 1988).

Hirschfeld, G. and Kettentacker, L (eds) *Der 'Führerstaat': Mythos und Realität*(Stuttgart, 1981).

Hoffmann, D. L. *Stalinist Values: the Cultural Norms of Soviet Modernity 1917-1941* (Ithaca, NY, 2003).

Hoffmann, D. L. and Kotsonis, Y. (eds) *Russian Modernity: Politics, Knowledge and Practices* (London, 2000).

Hoffmann, J. *Die Geschichte der Wlassow-Armee* (Freiburg im Breisgau, 1984).

Hoffmann, J. *Stalins Vernichtungskrieg 1941-1945* (Munich, 1995).

Höhne, H. *The Order of the Death's Head: the Story of Hitler's SS* (New York, 1969).

Hollander, G. D. *Soviet Political Indoctrination: Developments in Mass Media and Propaganda since Stalin* (New York, 1972).

Holloway, D. *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy* (New Haven, Conn., 1994).

Hooton, E. *Phoenix Triumphant: the Rise and Rise of the Luftwaffe* (London, 1994).

Hopkins, M. W. *Mass Media in the Soviet Union* (New York, 1970).

Hosking, G. A. *History of the Soviet Union* (London, 1985).

Hosking, G. 'The Second World War and Russian National Consciousness', *Past & Present,* 175 (2002), pp. 162-87.

Hosking, G. and Service, R. (eds) Russian *Nationalism Past and Present*(London, 1998).

Hubbard, W. B. *'Godless Communists': Atheism and Society in Soviet Russia 1917-1932* (DeKalb, 111., 2000).

Hubert, P. *Uniformierte Reichstag: Die Geschichte der Pseudo-Volksvertretung 1933-1945,* (Düsseldorf, 1992).

Hughes, J. 'Re-evaluating Stalin's Peasant Policy in 1928-30', in J. Pallet (ed.) *Transforming Peasants: Society, State and the Peasantry 1861-1930 (London, 1998), pp. 238-57.*

Hughes, J. Stalin, Siberia and the crisis of the New Economic Policy (Cambridge, 1991).

Husband, W. B. 'Soviet Atheism and Russian Orthodox Strategies of Resistance 1917-1932', *Journal of Modern History,* 70 (1998), pp. 74-107.

Ilic, M. 'The Great Terror in Leningrad: a Quantitative Analysis', *Europe-Asia Studies,* 52. (2000), pp. 1515-34.

Ilic, M. *Women Workers in the Soviet lnterwar Economy* (London, 1999).

Ivanov, M. 'The Conditions of Russian Labour in the 1920s - early 1930s', *Voprosii Istorii,* 5 (1998), pp. 28-44.

Jäckel, E. *Hitler's World View: a Blueprint for Power* (Middleton, Conn., 1981).

Jahn, E. 'Zum Problem der Vergleichbarkeit von Massenverfolgung und Massenvernichtung', in D. Dahlmann and G. Hirschfeld (eds) *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung, und Deportation* (Essen, 1999), pp. 29-51.

Jakobsen, M. *Origins of the Gulag: the Soviet Prison Camp System 1917-1934*(London, 1993).

James, H. *The Deutsche Bank and the Nazi Economic War against the Jews* (Cambridge, 2001).

James, H. *The German Slump: Politics and Economics, 1924-1936* (Oxford, 1986).

Jasny, N. *Soviet Economists of the Twenties* (Cambridge, 1972).

Jersak, T. 'Die Interaktion von Kriegsverlauf und Judenvernichtung: ein Blick auf Hitlers Strategie im Spätsommer 1941', *Historische Zeitschrift,* 268 (1999), pp.311-74.

Joachimsthaler, A. *Korrektur einer Biographie. Adolf Hitler 1908-1920 (Munich, 1989).*

Johnson, E. A. Nazi Terror: *The Gestapo, Jews and Ordinary Germans* (New York, 1999).

Kagan, F. 'The Evacuation of Soviet Industry in the Wake of Barbarossa: a Key to Soviet Victory', *Journal of Slavic Military Studies,* 8 (1995), pp. 387-414...

Kaienberg, H. (ed.) *Konzentrationslager und deutsche Wirtschaft 1939-1945*(Opladen, 1996).

Kaienberg, H. *'Vernichtung durch Arbeit': Der Fall Neuengamme* (Bonn, 1990)

Kallis, A. A. 'To Expand or not to Expand? Territory, Generic Fascism and the Quest for an "Ideal Fatherland"', *Journal of Contemporary History,* 38 (2003), pp. 237-60.

Kaminsky, U. *Zwangssterilisation und 'Euthanasie' im Rheinland* (Cologne, 1995).

Kane, M. *Weimar Germany and the Limits of Political Art: a Study of the Work of George Grosz and Ernst Toller* (Fife, 1987).

Karay, F. *Death Comes in Yellow: Skarzysko-Kamienna Slave Labor Camp*(Amsterdam, 1996).

Karner, S. Im *Archipel GUPVI: Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941-1956* (Vienna, 1995).

Kater, M. 'Forbidden Fruit? Jazz in the Third Reich', *American Historical Review,* 94 (1989), pp. 11-43.

Kater, M. *The Nazi Party: A Social Profile of Members and Leaders, 1919-1945* (Oxford, 1983).

Katsenelinbolgen, A. *Soviet Economic Thought and Political Power in the USSR*(New York, 1980).

Kelly, A. *The Descent of Darwin. The Popularization of Darwinism in Germany, 1860-1914* (Chapel Hill, NC, 1981).

Kelly, C. A. *History of Russian Women's Writing 1820-1992* (Oxford, 1994).

Kenez, P. *Cinema and Soviet Society: From the Revolution to the Death of Stalin*(London, 2001).

Kerber, L. L. *Stalin's Aviation Gulag: a Memoir of Andrei Tupolev and the Purge Era* (Washington, DC, 1996).

Kershaw, I. *Hitler: Hubris 1889-1936* (London, 1998).

Kershaw, I. *The 'Hitler Myth': Image and Reality in the Third Reich* (Oxford, 1987).

Kershaw, I. *Hitler: Nemesis, 1936-1945* (London, 2000).

Kershaw, I. *The Nazi Dictatorship* (London, 2003).

Kershaw, I. *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria, 1933-1945* (Oxford, 1983).

Kershaw, I. and Lewin, M. (eds) *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison* (Cambridge, 1997).

Khlevniuk, O. 'The Objectives of the Great Terror 1937-38', in J. Cooper, M. Perrie and E. A. Rees (eds) *Soviet History 1917-1953: Essays in Honour of R. W. Davies* (London, 1995), pp. 158-76.

Khlevniuk, O. *In Stalin's Shadow: the Career of 'Sergo' Ordzhonikidze* (London, 1995).

Khlevniuk, O. *Politburo - mekhanizmy politicheskoi vlasti v 1930 ye gody*(Moscow, 1996).

Kienitz, S. 'Der Krieg der Invaliden. Helden-Bilder und Männlichkeitskonstruktion nach dem Ersten Weltkrieg', *Militärgeschichtliche Zeitschrift,* 60 (2001), pp. 367-402.

Kinz, G. *Der Bund Deutscher Mädel: Ein Beitrag zur ausserschulischen Mädchenerziehung im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1990).

Kirstein, W. *Das Konzentrationslager als Institution totalen Terrors: Das Beispiel des Konzentrationslager Natzweiler* (Pfaffenweiler, 1992).

Kissenkoetter, U. *Gregor Strasser und die NSDAP* (Stuttgart, 1978).

Klaus, M. *Mädelen im Dritten Reich: Der Bund Deutscher Mädel* (Cologne, 1983).

Kline, G. L. 'The Defence of Terrorism: Trotsky and his major critics, in T. Brotherstone and P. Dukes (eds) *The Trotsky Reappraisal* (Edinburgh, 1992), pp. 156-65.

Knight, A. *Beria: Stalin's First Lieutenant* (London, 1993).

Knight, A. *Who Killed Kirov? The Kremlin's Greatest Mystery* (New York, 1999).

Koch, H. W. *In the Name of the Volk: Political Justice in Hitler's Germany*(London, 1989).

Kochan, L. (ed.) *The Jews in Soviet Russia since 1917* (Oxford, 1978).

Koehl, R. *The Black Corps: The Structure and Power Struggles of the Nazi SS*(Madison, Wise., 1983).

Koenen, A. *Der Fall Carl Schmitt: sein Aufstieg zum 'Kronjuristen des Dritten Reiches'* (Darmstadt, 1995).

Kokusin, A. I. 'The Gulag during the war', *Istoricheskii Arkhiv,* (1994-5), pp. 60-87.

Kolloquien des Instituts für Zeitgeschichte: NS-Recht in historischer Perspecktive(Munich, 1981).

Koonz, C. *The Nazi Conscience* (Cambridge, Mass., 2003).

Kopperschmidt, J. (ed.) *Hitler der Redner* (Munich, 2003).

Kopperschmidt, J. 'Hitler vor Gericht. Oder: Rede als "Arbeit am Mythos"', in *idem, Hitler der Redner* (Munich, 2003), pp. 327-58.

Koshar, R. *Social Life, Local Politics, and Nazism: Marburg 1880-1935* (Chapel Hill, NC, 1986).

Kostyrchenko, G. V. 'Soviet Censorship in 1945-52', *Voprosii istorii,* 11-12 (1996), pp. 87-95.

Kotkin, S. *Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization* (Berkeley, Calif., 1995)

Kozlov, V. 'Denunciation and its Functions in Soviet Governance: a Study of Denunciations and their Bureaucratic Handling from Soviet Police Archives 1944-1953' *Journal of Modern History,* 68 (1996), pp. 867-98.

Kracauer, S. *From Caligari to Hitler: a Psychological History of the German Film*(Princeton, NJ, 1974).

Krausnick, H. and Broszat, M. *Anatomy of the SS State* (London, 1970).

Krivosheev, G. F. (ed.) *Soviet Casualties and Combat Losses in the Twentieth Century* (London, 1997).

Kroll, F. L. *Utopie als Ideologie: Geschichtsdenken und politisches Handeln im Dritten Reich* (Paderborn, 1998).

Kubatzki, R. *Zwangsarbeiter-und Kriegsgefangenenlager: Standorte und Topographie in*

Berlin und im brandenburgischen Umland 1939 bis 1945 (Berlin, 2001).

Kube, A. *Pour le merite und Hakenkreuz: Hermann Göring im Dritten Reich*(Munich, 1986).

Kuhn, U. 'Rede als Selbstinszenierung - Hitler auf der "Buhne"', in J. Kopperschmidt (ed.) *Hitler als Redner* (Munich, 2003), pp. 159-82.

Kuhr-Korolev, C. Plaggenborg, S. and Wellmann, M. (eds) *Sowjetjugend 1917-1941: Generation zwischen Revolution und Resignation* (Essen, 2001).

Kumanev, G. A. 'The Soviet Economy and the 1941 Evacuation', in J. Wieczynski, (ed.) *Operation Barbarossa'. The German Attack on the Soviet Union, June 22 1941* (Salt Lake City, 1993) pp. 163-93.

Kumanev, G. A. "Sudibi Sovetskoi Intellegentsii (30e gody)', *Istoria SSSR, i*(1990), pp. 23-40.

Kuromiya, H. *Stalin's Industrial Revolution: Politics and Workers, 1928-1932*(Cambridge, 1988).

Kuschpeta, O. *The Banking and Credit System of the USSR* (Leiden, 1978).

Lahusen, T. *How Life Writes the Book: Real Socialism and Socialist Realism in Stalin's Russia* (Ithaca, NY, 1997).

Laqueur, W. *Russia and Germany: a Century of Conflict* (London, 1965).

Laqueur, W. *Stalin: the Glasnost Revelations* (London, 1990).

Large, D. C. (ed.) *Contending with Hitler: Varieties of German Resistance in the Third Reich* (Cambridge, 1991).

Lastours, S. de *Toukhatchevski: le batisseur de l'Armee Rouge* (Paris, *1996).*

Lattek, C. 'Bergen-Belsen: From "Privileged" Camp to Death Camp', in J. Reilly et al. (eds) *Belsen in History and Memory* (London, 1997), pp. 37-71.

Latzel, K. *Deutsche Soldaten - nationalsozialistischer Krieg?* (Paderborn, 1998).

Lauryssens, S. *The Man who Invented the Third Reich* (Stroud, 1999).

Lebedeva, V. G. Totalitarian and Mass Elements in Soviet Culture of the 1930s', *Russian Studies in History,* 42 (2003), pp. 66-96.

Lenoe, M. 'Did Stalin Kill Kirov and Does it Matter?', *Journal of Modern History,*74 (2002) pp. 352-80.

Leo, R. di *Occupazione e salari nell'URSS 1950-1977* (Milan, 1980).

Levi, E. *Music in the Third Reich* (London, 1994).

Levin, N. *Paradox of Survival: The Jews in the Soviet Union since 1917* (2 vols, London, 1990).

Lewin, M. *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia* (London, 1985).

Lewin, M. *Russian Peasants and Soviet Power: a Study of Collectivization* (New York, 1975).

Lewis, D. C. *After Atheism: Religion and Ethnicity in Russia and Central Asia*(New York, 2000).

Lewy, G. 'Gypsies and Jews under the Nazis', *Holocaust and Genocide Studies,*13 (1999), pp. 383-404.

Lewy, G. *The Nazi Persecution of the Gypsies* (Oxford, 2.000).

Liebermann, S. R. "Crisis Management in the USSR: The Wartime System of Administration and Control', in S. Linz (ed.) *The Impact of World War II on the Soviet People* (Totowa, N J, 1985), pp. 59-76.

Lifton, R. J. *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide*(London, 1986).

Linden, C. A. *The Soviet Party-State: the Politics of Ideocratic Despotism*(Westport, Conn., 1983).

Lindenmeyr, A. 'The First Political Trial: Countess Sofia Panina', *Russian Review,* 60 (2001), pp. 505-25.

Linz, S. (ed.) *The Impact of World War II on the Soviet Union* (Totowa, NJ, 1985).

Loe, M. L. 'Gorky and Nietzsche: The Quest for a Russian Superman', in B. G. Rosenthal (cd.) *Nietzsche in Russia* (Princeton, NJ, 1986), pp. 251 -74.

Loginov, V. *Tene' Stalina* (Moscow, 2000).

Löhmann, R. *Der Stalinmythos: Stalin zur Sozialgeschichte des Personenkults in der Sowjetunion (1929-1935)* (Münster, 1990).

Longerich, P. *Die braunen Bataillone Geschichte der SA* (Münich, 1989).

Longerich, P. *The Unwritten Order: Hitler's Role in the Final Solution* (Stroud, 2001).

London, J. (ed.) *Theatre under the Nazis* (Manchester, 2000).

Lotfi, G. *KZ der Gestapo: Arbeitserziehungslager im Dritten Reich* (Stuttgart, 2000).

Löwenhardt, J. *Decision Making in Soviet Politics* (London, 1981).

Löwenhardt, J. Ozinga, J. and van Ree, E. *The Rise and Fall of the Soviet Politburo* (London, 1992).

Lozowick, Y. *Hitler's Bureaucrats: The Nazi Security Police and the Banality of Evil* (London, 2,000).

Lucas, J. *War on the Eastern Front: The German Soldier in Russia 1941-1945*(London, 1991).

Lüdtke, A. 'The "Honor of Labor": Industrial Workers and the Power of Symbols under National Socialism, in D. Crew (ed.) *Nazism and German Society 1933-1945* (London, 1994), pp. 67-109.

Lukes, R. *The Forgotten Holocaust: the Poles under German Occupation 1939-1944* (Lexington, Ky, 1986).

Lumass, V. *Himmler's Auxiliaries: the Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe 1939-1945* (Chapel Hill, NC, 1993).

Lutzel, K. *Deutsche Soldaten - nationalsozialistischer Krieg? Kriegserlebnis und Kriegserfahrung,* (Paderborn, 1998).

Luukkanen, A. *The Religious Policy of the Stalinist State* (Helsinki, 1997).

Lydolph, P. E. *Geography of the USSR* (2nd edn. New York, 1970).

Lynn, N. and Bogorov, V. 'Reimaging the Russian Past', in G. Herb and D. Kaplan (eds) *Nested Identities: Nationalism, Territory and Scale* (Langham, Md, 1999).

Lyons, G. (ed.) *The Russian Version of the Second World War* (London, 1976).

Mai, U. *'Rasse und Raum': Agrarpolitik, Sozial-und Raumplanung im NS-Staat*(Paderborn, 2002).

Main, S. J. 'The Arrest and "Testimony" of Marshal of the Soviet Union M. N. Tukhachevsky', *Journal of Slavic Military Studies,* 10 (1997), pp. 151-95.

Main, S.J. 'Stalin in June 1941', *Europe-Asia Studies,* 48 (1996), pp. 837-9,

Maiwald, S. and Mischler, G. *Sexualität unter dem Hakenkreuz: Manipulation und Vernichtung der Intimsphäre im NS-Staat* (Hamburg, 1999).

Majer, D. *Grundlagen des nationalsozialistischen Rechtssystems* (Stuttgart, 1987).

Malcher, G. *Blank Pages: Soviet Genocide against the Polish People* (Woking, 1993).

Mally, L. 'Autonomous Theatre and the Origins of Socialist Realism: the 1932 Olympiad of Autonomous Art', Russian *Review, 52* (1993), pp. 198-212.

Mally, L. *Culture of the Future: The Proletkult Movement in Revolutionary Russia*(Berkeley, Calif., 1990).

Mangan, J. A. (ed.) *Shaping the Superman: Fascist Body as Political Icon - Aryan Fascism* (London, 1999).

Manuel, F. E. (ed.) *Utopias and Utopian Thought* (Cambridge, Mass., 1966).

Marchand, S. 'Nazi Culture: Banality or Barbarism?' *Journal of Modern History,* 70 (1998), pp. 108-18.

Marples, D. *Stalinism in the Ukraine in the 1940s* (Cambridge, 1992).

Marsh, R. *Images of Dictatorship: Stalin in Literature* (London, 1989).

Marshall, R. H. (ed.) *Aspects of Religion in the Soviet Union 1917-1967* (Chicago, 1971).

Marten, H.-G. 'Racism, Social Darwinism, Anti-Semitism and Aryan Supremacy', in J. A. Mangan (ed.) *Shaping the Superman: Fascist Body as Political Icon - Aryan Fascism* (London, 1999), pp. 23-41.

Martens, L. *Un autre regard sur Staline* (Brussels, 1994).

Maser, W. *Mein Kampf: Der Fahrplan eines Welteroberers: Geschichte, Auszüge, Kommentare* (Esslingen, 1974).

Mason, T. W. *Social Policy in the Third Reich: the Working Class and the 'National Community'* (Oxford, 1993).

Matheson, P. *The Third Reich and the Christian Churches* (Edinburgh, 1981).

Mawdsley, E. *The Russian Civil War* (London, 1987).

Mawdsley, E. *The Stalin Years: the Soviet Union 1929-1953* (Manchester, 1998).

Mawdsley, E. and White, S. *The Soviet Elite from Lenin to Gorbachev: The Central Committee and its Members 1917-1991* (Oxford, 2000).

Mazower, M. 'Military Violence and National Socialist Values: The Wehrmacht in Greece 1941 -1944', *Past & Present,* 134 (1992), pp. 129-58.

McCagg, W. O. *Stalin Embattled 1943-1948* (Detroit, 1978).

McCauley, A. *Women's Work and Wages in the Soviet Union* (London, 1981).

McClelland, J. C. 'Utopianism versus Revolutionary Heroism in Bolshevik Policy: the Proletarian Culture Debate', *Slavic Review,* 39 (1980), pp. 40325.

McDermott, K. and Agnew, J. (eds) *The Comintern: A History of International Communismfrom Lenin to Stalin* (London, 1996).

McGilligan, P. *Fritz Lang: the Nature of the Beast* (London, 1997).

McKale, D. M. *The Nazi Party Courts: Hitler's management of conflict in his Movement 1921-1945;* (Lawrence, Kans., 1974).

McKenzie, K. *Comintern and World Revolution* (New York, 1964).

McNeal, R. H. *Stalin: Man and Ruler* (London, 1988).

Medvedev, R. *Let History Judge: the Origins and Consequences of Stalinism*(London, 1971).

Medvedev, R. *Nikolai Bukharin: The Last Years* (New York, 1980).

Meissner, B., Brunner, G. and Löwenthal, R. (eds) *Einparteisystem und bürokratische Herrschaft in der Sowjetunion* (Cologne, 1978).

Merkl, P. H. *Political Violence under the Swastika: 581 Early Nazis* (Princeton, NJ, 1975).

Merridale, C. *Moscow Politics and the Rise of Stalin: The Communist Party in the Capital 1925-32* (London, 1990).

Merridale, C. *Night of Stone: Death and Memory in Russia* (London, 2000).

Merridale, C. The Reluctant Opposition: The Right "Deviation" in Moscow, 1928', *Soviet Studies,* 41 (1989), pp. 382-400.

Merson, A. *Communist Resistance in Nazi Germany* (London, 1985).

Merz, K.-U. *Das Schrecksbild: Deutschland und der Bolschewismus 1917 bis 1921* (Frankfurt am Main, 1995).

Michel, A. Des *Allemands contre le Nazisme: oppositions et resistances 1933-1945* (Paris, 1997).

Mickiewicz, E. P. *Soviet Political Schools: the Communist Party Adult Instruction System* (New Haven, Conn., 1967).

Mil'bakh, V. S. 'Repression in the 57th Special Corps (Mongolian People's Republic)', *Journal of Slavic Military Studies,* 15 (2002), pp. 91-122.

Millar, J. R. *The Soviet Economic Experiment* ed. S. J. Linz (Urbana, III, 1990).

Miller, F. J. *Folklore for Stalin: Russian Folklore and Pseudofolklore of the Stalin Era* (New York, 1990).

Miller, F. J. 'The Image of Stalin in Soviet Russian Folklore', *Russian Review,* 39 (1980), pp. 50-67.

Milne, L. *Mikhail Bulgakov: a Critical Biography* (Cambridge, 1990).

Milward, A. S. *The German Economy at War* (London, 1965).

Milward, A. S. *War, Economy and Society 1939-1945* (London, 1987).

Miner, S. M. *Stalin's Holy War: Religion, Nationalism and Alliance Politics, 1941-1945* (Chapel Hill, NC, 2003).

Miskolczy, A. *Hitler's Library* (Budapest, 2003).

Moll, M. 'Steuerungsinstrument im "Ämterchaos"? Die Tagungen der Reichs und Gauleiter der NSDAP', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 49 (2001), pp 215-73.

Mommsen, H. 'Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem' in G. Hirschfeld and L. Kettenacker (eds) *Der Führerstaat': Mythos und Realität*(Stuttgart, 1981).

Mommsen, H. (ed.) *The Third Reich between Vision and Reality: New Perspectives on German History 1918-1945* (Oxford, 2001).

Montefiore, S. S. *Stalin: The Court of the Red Tsar* (London, 2003).

Moorsteen, R. and Powell, R. *The Soviet Capital Stock 1928-1962.* (Homewood, 1ll., 1966).

Morsey, R. (ed.) *Das 'Ermächtigungsgesetz' vom 24 März 1933* (Düsseldorf, 1992).

Moskoff, W. *The Bread of Affliction: The Food Supply in the USSR during World War II* (Cambridge, 1990).

Mosse, G. L. *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars* (Oxford, 1990).

Müller, I. *Hitler's Justice: The Courts of the Third Reich* (London, 1991).

Müller, K.-J. *Das Heer und Hitler: Armee und nationalsozialistisches Regime 1933-1940* (Stuttgart, 1969).

Müller, R.-D. *Hitlers Ostkrieg und die deutsche Siedlungspolitik* (Frankfurt am Main, 1991).

Müller, R.-D. and Ueberschär, G. R. *Hitler's War in the East 1941-1945: a Critical Assessment* (Oxford, 1997).

Müller, R.-D. and Volkmann, H.-E. (eds) *Die Wehrmacht: Mythos und Realität*(Munich, 1999).

Müller-Dietz, H. *Recht im Nationalsozialismus* (Baden-Baden, 2000).

Munting, R. *The Economic Development of the USSR* (London, 1982.).

Naiman, E. *Sex in Public: The Incarnation of Early Soviet Ideology* (Princeton, NJ, 1997).

Naimark, N. and Gibianski, L. (eds) *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe 1944-1949* (Boulder, Colo., 1997).

Nation, R. C. *Black Earth, Red Star: A History of Soviet Security Policy 1917-1991*(Ithaca, NY, 1992).

Nekrich, A. M. *Pariahs, Partners, Predators: German-Soviet Relations 1922-1941*(New York, 1997).

Neurohr, J. F. *Der Mythos vom Dritten Reich* (Stuttgart, 1957).

Nevezhin, V. A. 'The Pact with Germany and the Idea of an "Offensive War" (1939-1941)' *Journal of Slavic Military*

Studies, 8 (1995), pp. 811-33.

Nevin, T. *Ernst Jünger and Germany: Into the Abyss 1914-1945* (London, 1997).

Nicholls, A. *Freedom with Responsibility: The Social Market Economy in Germany 1918-1963,* (Oxford, 1994).

Nichols, T. M. *The Sacred Cause: Civil-Military Conflict over Soviet National Security, 1917-1992* (Ithaca, NY, 1993).

Nicosia, F. R. and Stokes, L. D. (eds) *Germans Against Nazism: Nonconformity, Opposition and Resistance in the Third Reich* (New York, 1990).

Nove, A. *An Economic History of the USSR* (3rd edn, London, 1992).

Nove, A. 'The peasantry in World War II', in S. Linz (ed.) *The Impact of World War II on the Soviet Union* (Totowa, NJ, 1985), pp. 79-90.

Nove, A. *Stalinism and After* (London, 1975).

Nove, A. (ed.) *The Stalin Phenomenon* (London, 1993).

Nove, A. 'Terror Victims - Is the Evidence Complete?' *Europe-Asia Studies,* 46 (1994), pp. 535-7.

O'Neill, R. J. *The German Army and the Nazi Party 1933-1939* (London, 1966).

Orlow, D. *The History of the Nazi Party* (2 vols, Newton Abbot, 1973).

Orth, K. *Das System der ns Konzentrationslager: Eine politische Organisationsgeschichte* (Hamburg, 1999).

Orth, K. 'Gab es eine Lagergesellschaft? "Kriminelle" und politische Häftlinge im Konzentrationslager', in N. Frei, S. Steinbacher and B. Wagner (eds) *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit: neue Studien zur*

nationalsozialistischen Lagerpolitik (Munich, 2000), pp. 109-33.

Osokina, E. *Our Daily Bread: Socialist Distribution and the Art of Survival in Stalin's* Russia, *1927-1941* (New York, 2001).

Otto, R. *Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/42.* (Munich, 1998).

Oved, Y. 'The Future Society according to Kropotkin', *Cahiers du monde russe,*33 (1992), pp. 303-20.

Overy, R. J. 'The Four-Year Plan', in T. Gourvish (ed.) *European Yearbook of Business History: Number 3* (Aldershot, 2000), pp. 87-106.

Overy, R. J. 'Germany and the Munich Crisis. A Mutilated Victory?' *Diplomacy and Statecraft,* 10 (2000), pp. 191-215.

Overy, R. J. *Interrogations: the Nazi Elite in Allied Hands, 1945* (London, 2001).

Overy, R.J. *The Nazi Economic Recovery 1932-1938* (2nd edn, Cambridge, 1996).

Overy, R. J. *Russia's War* (London, 1998).

Overy, R. J. *War and Economy in the Third Reich* (Oxford, 1994).

Overy, R. J. *Why the Allies Won* (London, 1995).

Overy, R. J., Ten Cate, J. and Otto, G. (eds) *Die Neuordnung Europas: NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten* (Berlin, 1997).

Pabst, M. *Staatsterrorismus: Theorie und Praxis kommunistischer Herrschaft* (Graz, 1997).

Padfield, P. *Himmler: Reichsführer SS* (London, 1990).

Panayi, P. (ed.) *Weimar and Nazi Germany: Continuities and Discontinuities*(London, 2001).

Parrish, M. 'The Downfall of the "Iron Commissar": N. I. Ezhov 1938-40', *Journal of Slavic Military Studies,* 14 (2001), pp. 71-104.

Parrish, M. *The Lesser Terror: Soviet State Security 1939-1953* (Westport, Conn., 1996).

Paul, G. (ed.) *Die Täter der Shoah: fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* (Munich, 2002).

Paul, G. and Mallmann, K.-M. (eds) *Die Gestapo - Mythos und Realität*(Darmstadt, 1995).

Paul, G. and Mallmann, K.-M. (eds) *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg: Heimatfront und besetztes Europa* (Darmstadt, 2000).

Pavlov, D. V. *Leningrad 1941: the Blockade* (Chicago, 1965).

Pavlova, I. V. 'The Machinery of Political Power in the USSR of the 20s and 30 s', *Voprosii istorii,* 11-12. (1998), pp. 49-67.

Pavlova, I. V. 'The Strength and Weakness of Stalin's Power', in N. Rosenfeldt, B. Jensen and E. Kulavig (eds) *Mechanisms of Power in the Soviet Union*(London, 2000), pp. 23-39.

Peris, D. 'Commissars in Red Cassocks: Former Priests in the League of the Militant Godless', *Slavic Review,* 54 (1995), pp. 342-64.

Peris, D. *Storming the Heavens: the Soviet League of the Militant Godless,* (Ithaca, NY, 1998).

Perne, M. 'Nationalism and History: the Cult of Ivan the Terrible in Stalin's Russia', in G. Hosking and R. Service

(eds) Russian *Nationalism Past and Present* (London, 1998), pp. 107-27.

Perz, B. *Projekt Quarz: Steyr-Daimler-Puch und das Konzentrationslager Melk*(Vienna, 1991).

Peschanski, D. *La France des Camps: L'internement 1938-1946* (Paris, 2002).

Petrone, K. *Life Has Become More Joyous. Comrades: Celebrations in the Time of Stalin* (Bloomington, Ind., 2000).

Petropoulos, J. *The Faustian Bargain: the Art World in Nazi Germany* (London, 2000).

Petsch, J. 'Architektur und Städtebau im Dritten Reich - Anspruch und Wirklichkeit', in D. Peukert and J. Reulecke (eds) *Die Reihen fast geschlossen: Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus* (Wuppertal, 1981).

Peukert, D. 'The Genesis of the "Final Solution" from the Spirit of Science, in D. Crew (ed.) *Nazism and German Society 1933-1945* (London, 1994), pp. 274-99.

Peukert, D. *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life* (London, 1987).

Pfaff, D. *Die Entwicklung der sowjetischen Rechtslehre* (Cologne, 1968).

Pinchuk, B.-C. *Shtetl Jews under Soviet Rule: Eastern Poland on the Eve of the Holocaust* (London, 1990).

Pine, L. 'Creating Conformity: the Training of Girls in the Bund Deutscher Mädel', *European History Quarterly,* 33 (2003), pp. 367-85.

Pine, L. *Nazi Family Policy 1933-1945* (Oxford, 1997).

Pingel, F. *Häftlinge unter SS-Herrschaft: Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager* (Hamburg, 1978).

Pini, U. *Erotik im Dritten Reich* (Munich, 1992.).

Pinkus, B. *The Jews of the Soviet Union: the History of a National Minority*(Cambridge, 1993).

Pinkus, B. 'La participation des minorities nationals extra-territoriales a la vie politique et publique de l'Union Sovietique, 1917-1939', *Cahiers du monde russe*, 36 (1995), pp. 297-318.

Pinnow, K. 'Cutting and Counting: Forensic Medicine as a Science of Society in Bolshevik Russia, 1920-29', in D. Hoffmann and Y. Kotsonis (eds) *Russian Modernity: Politics, Knowledge, Practices* (London, 2000).

Pisiotis, A. K. 'Images of Hate in the Art of War', in R. Stites *Culture and Entertainment in Wartime Russia* (Bloomington, Ind., 1995), pp. 141-56.

Plaggenborg, S. 'Gewalt und Militanz in Sowjetrussland 1919-1930', *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas,* 44 (1996), pp. 409-30.

Platt, K. E. and Brandenberger, D. 'Terribly Romantic, Terribly Progressive, or Terribly Tragic: Rehabilitating Ivan IV under I. V. Stalin', *Russian Review,* 58 (1999), pp. 635-54.

Plöckinger, O. 'Rhetorik, Propaganda und Masse in Hitlers Mein Kampf, in J. Kopperschmidt (ed.) *Hitler als Redner* (Munich, 2003), pp. 115-42.

Plumper, J. Abolishing Ambiguity: Soviet Censorship Practices in the 1930s', *Russian Review*, 60 (2001), pp. 526-44.

Poeppel, D. H., Prinz Wilhelm von Preussen and von Hase, K.-G. *Die Soldaten der Wehrmacht* (Munich, 1998).

Pohl, J. *Ethnic Cleansing in the USSR, 1927-1949* (Westport, Conn., 2002).

Pohl, J. *The Stalinist Penal System* (Jefferson, NC, 1997).

Pons, S. *Stalin and the Inevitable War 1936-1941* (London, 2002).

Pons, S. 'Stalinism and Party Organisation (1933-48)', in J. Channon (ed.) *Politics, Society and Stalinism in the USSR* (London, 1998), pp. 93-114.

Porter, C. and Jones, M. *Moscow in World War II* (London, 1987).

Pospielovsky, D. V. A *History of Marxist-Leninist Atheism and Soviet AntiReligious Policies: Volume I. A History of Soviet Atheism in Theory and Practice*(London, 1987); *Volume II. Soviet Anti-Religious Campaigns and Persecutions*(London, 1988).

Potthoff, H. *Freie Gewerkschaften 1918-1933: Der Allgemeine Deutsche Gewerkschaftsbund in der Weimarer Republik* (Düsseldorf, 1987).

Prantl, H. (ed.) *Wehrmachtsverbrechen: eine deutsche Kontroverse* (Hamburg, 1997).

Pulzer, P. *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria* (London, 1988).

Pyta, W.'"Menschenökonomie": Das Ineinandergreifen von ländlicher Sozialraumgestaltung und rassenbiologischer Bevölkerungspolitik im nationalsozialistischen Staat', *Historische Zeitschrift,* 273 (2001), pp. 51-94.

Quinn, M. *The Swastika: Constructing the Symbol* (London, 1994).

Raddatz, F. J. *Gottfried Benn: Leben - niederer Wahn: Eine Biographie* (Munich, 2001).

Radosh, R. and Habeck, M. R. *Spain Betrayed: The Soviet Union in the Spanish Civil War* (New Haven, Conn.,

2001).

Radzinsky, E. *Stalin* (London, 1996).

Rapaport, Y. *The Doctors' Plot: Stalin's Last Crime* (London, 1991).

Rebentisch, D. 'Die "politische Beurteilung" als Herrschaftsinstrument der NSDAP', in D. Peukert and J. Reulecke (eds) *Die Reihen fast geschlossen: Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus* (Wuppertal, 1981), pp. 107-28.

Redell, C. (ed.) *Transformations in Russian and Soviet Military History*(Washington, DC, 1990).

Ree, E. van *The Political Thought of Joseph Stalin* (London, 2002).

Ree, E. van 'Stalin's Organic Theory of the Party', *Russian Review*, 52(1993), pp. 43-57.

Rees, E. A. (ed.) *Decision-Making in the Stalinist Command Economy, 1932-37* (London, 1997).

Rees, E. A. 'Stalin and Russian Nationalism', in G. Hosking and R. Service (eds) Russian *Nationalism Past and Present* (London, 1998), pp. 77-105.

Reese, R. R. *Stalin's Reluctant Soldiers: a Social History of the Red Army 1925-1941* (Lawrence, Kans., 1996).

Reibel, C.-W. *Das Fundament der Diktatur: Die NSDAP-Ortsgruppen 1932-1945*(Paderborn, 2002).

Reichel, P. 'Festival and Cult: Masculine and Militaristic Mechanisms of National Socialism', in J . A. Mangan (ed.) *Shaping the Superman: Fascist Body as Political Icon - Aryan Fascism* (London, 1999), pp. 153-68.

Reid, S. 'Socialist Realism in the Stalinist Terror: the Industry of Socialism Art Exhibition, 1935-41', Russian

Review, 60 (2001), pp. 153-84.

Reidel, P. 'Aspekte ästhetischer Politik im nationalsozialistischen Staat', in U. Hermann and U. Nassen (eds) *Formative Ästhetik im Nationalsozialismus. Intentionen, Medien und Praxisformen totalitärer ästhetischer Herrschaft und Beherrschung* (Weinheim, 1994).

Reilly, J. et al. (eds) *Belsen in History and Memory* (London, 1997).

Reinhardt, K. *Moscow - the Turning Point: the Failure of Hitler's Strategy in the Winter of 1941-1942* (Oxford, 1992).

Renner, A. 'Defining a Russian Nation: Mikhail Katkov and the "Invention" of National Polities', *Slavonic and East European Review,* 81 (2003), pp. 659-82.

Reuth, R. *Goebbels* (London, 1993).

Rhodes, R. *Masters of Death: The SS Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust* (New York, 2002).

Rich, N. *Hitler's War Aims* (2 vols, London, 1973-4).

Rigby, T. H. *The Changing Soviet System: Mono-organisational Socialism from its Origins to Gorbachev's Restructuring* (London, 1990).

Rigby, T. H. *Communist Party Membership in the USSR 1917-1967* (Princeton, NJ, 1968).

Rigby, T. H. 'Staffing USSR Incorporated: The Origins of the Nomenklatura System', *Soviet Studies,* 40 1988), pp. 523-37.

Rigby, T. H. 'Was Stalin a Disloyal Patron?' *Soviet Studies,* 38 (1996), pp. 311-24.

Ritchie, J. M. *German Literature under National Socialism* (London, 1983).

Rittersporn, G. T. 'Extra-Judicial Repression and the Courts: Their Relationship in the 1930s', in P. H. Solomon (ed.) *Reforming Justice in Russia 1864-1996* (New York, 1997), pp. 207-27.

Rittersporn, G. T. *Stalinist Simplifications and Soviet Complications: Social Tensions and Political Conflict in the USSR, 1933-1953* (Reading, 1991).

Rizzi, B. *The Bureaucratisation of the World. The USSR: Bureaucratic Collectivism*(London, 1985).

Roberts, C. A. 'Planning for War: the Red Army and the Catastrophe of 1941, *Europe-Asia Studies,* 47 (1995), pp. 1293-326.

Roberts, G. The Soviet Decisions for a Pact with the Soviet Union', Soviet *Studies,* 44 (1992), pp. 67-87.

Roberts, G. *The Soviet Union and the Origins of the Second World War 1933-1941*(London, 1995).

Roberts, J. *Walter Benjamin* (London, 1982).

Robin, R. *Socialist Realism. An Impossible Aesthetic* (Stanford, 1992).

Rogovin, V. Z. *1937: Stalin's Year of Terror* (Oak Park, Mich., 1998).

Rogovin, V. Z. *Vlasti i oppozi'tsii* (Moscow, 1993).

Rohwer, J. and Monakov, M. *Stalin's Ocean-Going Fleet: Soviet Naval Strategy and Shipbuilding Programme 1935-1953* (London, 2001).

Rosefielde, S. 'Stalinism in Post-Communist Perspective: New Evidence on Killings, Forced Labor and Economic Growth in the 1930s', *Europe-Asia Studies,* 48 (1996), pp. 959-87.

Roseman, M. 'Recent Writing on the Holocaust', *Journal of Contemporary History,* 36 (2001), pp. 361-72.

Roseman, M. *The Villa, the Lake, the Meeting: Wannsee and the Final Solution*(London, 2002).

Rosenberg, W. and Siegelbaum, L. (eds) *Social Dimensions of Soviet Industrialization* (Bloomington, Ind., 1993).

Rosenfeldt, N. '"The Consistory of the Communist Church": The Origins and Development of Stalin's Secret Chancellery', *Russian History, 9* (1982), pp. 300-324.

Rosenfeldt, N., Jensen, B. and Kulavig, E. (eds) *Mechanisms of Power in the Soviet Union* (London, 2000).

Rosenthal, B. G. *New Myth, New World: from Nietzsche to Stalin* (Pittsburgh, 2002).

Rosenthal, B. G. 'Nietzsche, Nationality, Nationalism', in A. Freifeld, P. Bergmann and B. G. Rosenthal (eds) *East Europe reads Nietzsche* (New York, 1998), pp. 181 -206.

Rosenthal, B. G. (ed.) *The Occult in Russian and Soviet Culture* (Ithaca, NY, 1977).

Rossi, J. *The Gulag Handbook* (New York, 1989).

Rossman, J. J. 'The Teikovo Cotton Workers' Strike of April 1932: Class, Gender and Identity Politics in Stalin's Russia', *Russian Review, 56 (1997),*pp. 44-69.

Roth, C. *Parteikreis und Kreisleiter der NSDAP unter besonderer Berücksichtigung Bayerns* (Munich, 1997).

Roth, K. H. *Facetten des Terrors. Der Geheimdienst der 'Deutsche Arbeitsfront'*(Bremen, 2000).

Rousso, H. (ed.) *Stalinisme et Nazisme. Histoire et memoire comparees* (Paris, 1999).

Rowley, D. G. 'Imperial versus national discourse: the case of Russia', *Nations and Nationalism,* 6(2000), pp. 23-42.

Roxburgh, A. *Pravda: Inside the Soviet News Machine* (London, 1987).

Rubinstein, J. *Tangled Loyalties: The Life and Times of Ilya Ehrenburg* (London, 1996).

Rummell, R. *Lethal Politics: Soviet Genocide and Mass Murder since 1917* (New Brunswick, NJ, 1990).

Russell, E. P.'"Speaking of Annihilation": Mobilizing for War against Human and Insect Enemies',. *Journal of American History* (1996), pp. 1505-29.

Rzhevsky, N. (ed.) *Modern Russian Culture* (Cambridge, 1998).

Sabrin, B. *Alliance for Murder: the Nazi Ukrainian-Nationalist Partnership in Genocide* (London, 1991).

Salkeld, A. A *Portrait of Leni Riefenstahl* (London, 1997).

Samuelson, L. 'Mikhail Tukhachevsky and War-Economic Planning: Reconsiderations on the Pre-War Soviet Military Build-Up', *Journal of Slavic Military Studies,* 9 (1996), pp. 804-47.

Samuelson, L. *Plans for Stalin's War Machine: Tukhachevskii and Military- Economic Planning,* 1925-1941 (London, 2000).

Samuelson, L. 'The Red Army and economic planning, 1925-40', in J. Barber and M. Harrison (eds) *The Soviet Defence-Industry Complex from Stalin to Khrushchev* (London, 2000), pp. 47-69.

Sapir, J. *Les fluctuations economiques en URSS 1941-1945)* (Paris, 1989).

Sapir, J. 'The Economics of War in the Soviet Union during World War II', in I. Kershaw and M. Lewin (eds)

Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison (Cambridge, 1997), pp. 208-36.

Saur, C. 'Rede als Erzeugung von Komplizentum. Hitler und die öffentliche Erwähnung der Judenvernichtung', in J. Kopperschmidt (ed.) *Hitler als Redner* (Munich, 2003), pp. 413-40.

Schaer, R., Claeys, G. and Sargent, L. T. (eds) *Utopia: the Search for the Ideal Society in the Western World* (New York, 2000).

Schapiro, L. *The Communist Party of the Soviet Union* (London, 1960).

Schauff, F. 'Company Choir of Terror: The Military Council of the 1930s - the Red Army Between the XVIIth and XVlIIth Party Congresses', *Journal of Slavic Military Studies,* 12 (1999), pp. 123-63.

Schechter, J, and Luchkov, V. (eds) *Khrushchev Remembers: the Glasnost Tapes*(New York, 1990).

Scherer, K. *'Asoziale' im Dritten Reich* (Münister, 1990).

Schieder, W. 'Die NSDAP vor 1933. Profil einer faschistischen Partei' *Geschichte und Gesellschaft,* 19 (1993), pp. 141-54.

Schley, J. *Nachbar Buchenwald: Die Stadt Weimar und ihr Konzentrationslager 1937-1945* (Cologne, 1999).

Schmid, H.-D. (ed.) *Zwei Städte unter dem Hakenkreuz: Widerstand und Verweigerung in Hannover und Leipzig 1933-1945* (Leipzig, 1994).

Schmider, K. 'No Quiet on the Eastern Front: the Suvorov Debate in the 1990s', *Journal of Slavic Military Studies,* 10 (1997), pp. 181-94.

Schmidt, H. *'Beabsichtige ich die Todesstrafe zu beantragen': die nationalsozialistische Sondergerichtbarkeit*

im Oberlandesgerichtsbezirk Düsseldorf 1933 bis *1945* (Essen, 1998).

Schmiechen-Ackermann, D. Der "Blockwart"', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 48 (2000), pp. 575-602.

Schmiechen-Ackermann, D. *Diktaturen im Vergleich* (Darmstadt, 2002).

Schmiechen-Ackermann, D. *Nationalsozialismus und Arbeitermilieus: Der nationalsozialistische Angriff auf die proletarischen Wohnquartiere und die Reaktion in den sozialistischen Vereinen* (Bonn, 1998).

Schmölders, C. *Hitlers Gesicht: Eine physiognomische Biographie* (Munich, 2000).

Schneider, J. and Harbrecht, H. (eds) *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftspolitik in Deutschland (1933-1993)* (Stuttgart, 1996).

Schneider, M. *Unterm Hakenkreuz: Arbeiter und Arbeiterbewegung 1933 bis 1939* (Bonn, 1999).

Schoenbaum, D. *Hitler's Social Revolution: Class and Status in Nazi Germany 1933-1939* (New York, 1966).

Scholder, K. A *Requiem for Hitler and Other New Perspectives on the German Church Struggle* (Philadelphia, 1989),

Scholder, K. Die evangelische Kirche in der Sicht der nationalsozialistischen Führung', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 16 (1968), pp. 15-35.

Schubert-Weller, C. *Hitler-Jugend: Vom 'Jungsturm Adolf Hitler' zur Staatsjugend des Dritten Reiches* (Weinheim, 1993).

Schulte, J. E. *Zwangsarbeit und 'Vernichtung: Das Wirtschaftsimperium der SS*(Paderborn, 2001).

Schulte, T. *The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia* (Oxford, 1989).

Schumann, D. 'Europa, das Erste Weltkrieg und die Nachkriegszeit: eine Kontinuität der Gewalt?' *Journal of Modern European History,* I (2003), pp. 24-43.

Schwaab, E. H. *Hitlers Mind: a Plunge into Madness* (New York, 1992).

Schwarz, G. *Die nationalsozialistischen Lager* (Frankfurt am Main, 1990).

Schweller, R. L. *Deadly Imbalances: Tripolarity and Hitler's Strategy of World Conquest* (New York, 1998).

Schwendemann, H. *Die wirtschaftliche Zusammenarbeit zwischen dem Deutschen Reich und der Sowjetunion von 1939 bis 1941* (Berlin, 1993).

Seidler, F. W. and Zeigert, D. *Die Führerhauptquartiere: Anlagen und Planungen im Zweiten Weltkrieg* (Munich, 2000).

Sella, A. *The Value of Human Life in Soviet Warfare* (London, 1992).

Semiryaga, M. 'The USSR and the Pre-War Political Crisis', *Voprosi Istorii,*. 9 (1990), pp. 49-65.

Sengotta, H. J. *Der Reichsstatthalter in Lippe 1933 bis 1939. Reichsrechtliche Bestimmungen und politische Praxis* (Detmold, 1976).

Seurot, F. *Le systeme economique de l'URSS* (Paris, 1989).

Shearer, D. *Industry, State, and Society in Stalin's Russia* (Ithaca, NY, 1996).

Shearer, D. 'Wheeling and Dealing in Soviet Industry: syndicates, trade and political economy at the end of the 1920s', *Cahiers du monde russe,* 36 (1995), pp. 139-60.

Shepherd, B. 'The Continuum of Brutality: Wehrmacht Security Divisions in Central Russia, 1942.', *German History,* 21 (2003), pp. 49-81.

Shklovsky, V. *Mayakovsky and his Circle* (London, 1972.).

Shtemenko, S. M. *The Soviet General Staff at War* (Moscow, 1970).

Shukman, H. (ed.) *Stalin's Generals* (London, 1993).

Shymko, Y. (ed.) For *This Was I Born* (Toronto, 1973).

Siegelbaum, L. 'Production Collectives and Communes and the "Imperatives" of Soviet Industrialization', *Slavic Review,* 45 (1986), pp. 65-84.

Siegelbaum, L. *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 19351941* (Cambridge, 1988).

Siegelbaum, L. and Suny, R. G. (eds) *Making Workers Soviet: Power, Class and Identity* (Ithaca, NY, 1994).

Simonov, N. 'The "war scare" of 1927 and the birth of the defence-industry complex', in J. Barber and M. Harrison (eds) *The Soviet Defence-Industry Complex from Stalin to Khrushchev* (London, 2000), pp. 33-46.

Simonsen, S. G. 'Raising "The Russian Question": Ethnicity and Statehood - Russkie and Rossiya', *Nationalism and Ethnic Politics, 2* (1996), pp. 91-110.

Skalnik, P. 'Soviet etnografiia and the nation(alities) question', *Cahiers du monde russe,* 31 (1990), pp. 183-93.

Slepyan, K. 'The Soviet Partisan Movement and the Holocaust', *Holocaust and Genocide Studies,* 14 (2000), pp. 1-27.

Smelser, R. *Robert Ley: Hitler's Labor Front Leader* (Oxford, 1988).

Smith, G. (ed.) *The Nationalities Question in the Soviet Union* (London, 1990).

Sofsky, W. *The Order of Terror: The Concentration Camp* (Princeton, NJ, 1997).

Sohn-Rethel, A. *Economy and Class Structure of German Fascism* (London, 1978).

Sokolov, B. The Cost of War: Human Losses for the USSR and Germany 1939-1945', *Journal of Slavic Military Studies,* 9 (1996), pp. 152-93.

Sokolov, B. 'Lend Lease in Soviet Military Efforts 1941-1945', *Journal of Slavic Military Studies,* 7 (1994), pp. 120-51.

Solomon, P. H. *Soviet Criminal Justice Under Stalin* (Cambridge, 1996).

Solomon, S. G. 'The demographic argument in Soviet debates over the legalization of abortion in the 1920s', *Cahiers du monde russe*, 33 (1992), pp. 5982.

Solzhemtsyn, A. *The Gulag Archipelago* (3 vols, London, 1973-8).

Sorenson, J. B. *The Life and Death of Soviet Trade Unionism 1917-1928* (New York, 1969).

Sorokin, P. *The Sociology of Revolution* (New York, 1967).

Soyfer, V. N. *Lysenko and the Tragedy of Soviet Science* (New Brunswick, NJ, 1994).

Spotts, F. *Hitler and the Power of Aesthetics* (London, 2002).

Stachura, P. *Gregor Strasser and the Rise of Nazism* (London, 1983).

Starkov, B. 'The Trial that was not Held', *Europe-Asia Studies,* 46 (1994), pp. 1297-315.

Starkov, B. 'Trotsky and Ryutin: from the history of the anti-Stalin resistance in the 1930s, in T. Brotherstone and P. Dukes (eds) *The Trotsky Reappraisal*(Edinburgh, 1992), pp. 70-83.

Staudinger, H. *The Inner Nazi: a critical analysis of Mein Kampf* (London, 1981).

Steinbach, P, and Tuchel, J. (eds) *Widerstand in Deutschland 1933-1945*(Munich, 1994).

Steinberg, M. D. *Proletarian Imagination: Self Modernity and the Sacred in Russia, 1910-1925* (Ithaca, NY, 2002).

Steinweis, A. E. *Art, Ideology and Economics in Nazi Germany: the Reich Chambers of Music, Theater, and the Visual Arts* (Chapel Hill, NC, 1993).

Steinweis, A. E. 'Weimar Culture and the Rise of National Socialism: the Kampfbund für deutsche Kultur', *Central European History,* 24 (1991), pp. 402-23.

Stephan, J. J. *The Russian Fascists: Tragedy and Farce in Exile 1925-1945*(London, 1978).

Stephens, F. J. *Hitler Youth: History, Organisation, Uniforms and Insignia*(London, 1973).

Stephenson, J. *The Nazi Organisation of Women* (London, 1981).

Stephenson, J. 'Propaganda, Autarky and the German Housewife', in D. Welch (ed.) *Nazi Propaganda* (London, 1983), pp. 117-42.

Stephenson, J. *Women in Nazi Germany* (London, 1975).

Stern, J. P. *Hitler, the Führer, and the People* (London, 1976).

Stettner, R. *'Archipel Gulag': Stalins Zwangslager - Terrorinstrument und Wirtschaftsgigant* (Paderborn, 1996).

Stites, R. (ed.) *Culture and entertainment in Wartime Russia* (Bloomington, Ind., 1995).

Stites, R. *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution* (Oxford, 1989).

Stites, R. *Russian Popular Culture: Entertainment and Society since 1900*(Cambridge, 1992.).

Stollies, M. *The Law under the Swastika: Studies in Legal History in Nazi Germany*(Chicago, 1998).

Stoltzfus, M. *Resistance of the Heart: Intermarriage and the Rosenstrasse Protest in Nazi Germany* (New York, 1996).

Stommer, R. '"Da oben versinkt einem der Alltag...," Thingstätten im Dritten Reich als Demonstration der Volksgemeinschaftsideologie', in D. Peukert and J. Reulecke (eds) *Die Reihen fast geschlossen: Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus* (Wuppertal, 1981), pp. 149-74.

Stone, D. R. *Hammer and Rifle: the Militarization of the Soviet Union 1926-1933*(Lawrence, Kans., 2000).

Storr, A. (ed.) *The Essential Jung Selected Writings* (London, 1983).

Strätz, H. W. 'Die studentische Aktion wider den undeutschen Geist', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 16 (1968), pp. 347-72.

Straus, K. M. *Factory and Community in Stalin's* Russia: *The making of an industrial working class* (Pittsburgh, 1997).

Streim, A. *Sowjetische Gefangene in Hitlers Vernichtungskrieg;: Berichte und Dokumente* (Heidelberg, 1982).

Streit, C. *Keine Kameraden: die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945* (Stuttgart, 1978).

Streit, C. 'Die sowjetischen Kriegsgefangenen in den deutschen Lagern', in D. Dahlmann and G. Hirschfeld (eds) *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation* (Essen, 1999), pp. 403-14.

Sutela, P. *Socialism, Planning and Optimality: a Study in Soviet Economic Thought*(Helsinki, 1984).

Sutton, A. C. *Western Technology and Soviet Economic Development 1930 to 1945*(Stanford, 1971).

Swayze, H. *Political Control of Literature in the USSR 1946-1959* (Cambridge, Mass., 1962).

Sword, K. *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939-48* (London, 1994).

Sword, K. (ed.) *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces 1939-1941*(London, 1991).

Syring, E. *Hitler: seine politische Utopie* (Frankfurt am Main, 1994).

Szamuely, T. 'The Elimination of Opposition between the Sixteenth and Seventeenth Congresses of the CPSU', *Soviet Studies,* 17 (1966), pp. 318-38.

Szejnmann, C.-C. *Nazism in Central Germany: the Brownshirts in 'Red' Saxony*(Oxford, 1999).

Szöllösi-Janze, M. (ed) *Science in the Third Reich* (Oxford, 2001).

Szporluk, R. 'Nationalism and communism: reflections: Russia, Ukraine, Belarus and Poland', *Nations and*

Nationalism, 4 (1998), pp. 301-20.

Tait, A. L. 'Lunacharsky: a "Nietzschean Marxist"?' in B. G. Rosenthal *Nietzsche in Russia* (Princeton, NJ, 1986), pp. 275-92.

Tarleton, R. E. 'What Really Happened to the Stalin Line?' *Journal of Slavic Military Studies*, 6 (1993), pp. 21-61.

Taylor, B. and van der Will, W. (eds) *The Nazification of Art: Art, Design, Music, Architecture and Film in the Third Reich* (Winchester, 1990).

Taylor, R. *Film Propaganda in Soviet Russia and Nazi Germany* (London, 1998).

Taylor, R. *Literature and Society in Germany 1918-1945* (Brighton, 1980).

Taylor, R. *The Politics of the Soviet Cinema* (London, 1979).

Taylor, R. and Spring, D. (eds) *Stalinism and Soviet Cinema* (London, 1993).

Temin, P. 'Soviet and Nazi economic planning in the 1930s', *Economic History Review,* 44 (1991), pp. 573-95.

Thamer, H.-U. *Verführung und Gewalt: Deutschland 1933-1945* (Berlin, 1986).

Theweleit, K. *Male Fantasies. Male bodies: psychoanalysing the white terror*(Oxford, 1989).

Thies, J. 'Nazi Architecture - a Blueprint for World Domination: the Last Aims of Adolf Hitler', in D. Welch (ed.) *Nazi Propaganda* (London, 1983), pp. 45-64.

Thurner, E. *National Socialism and Gypsies in Austria* (Tuscaloosa, Ala., 1998).

Thurston, R.W. *Life and Terror in Stalin's Russia 1934-1941* (London, 1996).

Thurston, R. W. 'Social Dimensions of Stalinist Rule: Humor and Terror in the USSR, 1935-1941' *Journal of Social History,* 24 (1990/1), pp. 54162.

Todorov, T. *Facing the Extreme: Moral Life in the Concentration Camps* (New York, 1996).

Todorov, T. *Hope and Memory: Reflections on the Twentieth Century* (London, 2003).

Tolz, V. 'New Information about the Deportations of Ethnic Groups in the USSR during World War 2', in J. Garrard and C. Garrard (eds) *World War 2 and the Soviet People* (London, 1993), pp. 161-79.

Tompsen, W. *Khrushchev* (London, 1994).

Tooze, J. A. *Statistics and the German State, 1900-1945,: the Making of Modern Economic Knowledge* (Cambridge, 2001).

Tregub, S. *The Heroic Life of Nikolai Ostrovsky* (Moscow, 1964).

Tröger, A. 'The Creation of a Female Assembly-Line Proletariat', in R. Bridenthal, A. Grossmann and M. Kaplan (eds) *When Biology became Destiny: Women in Weimar Germany and Nazi Germany* (New York, 1984), pp. 237-70.

Tuchel, J. 'Dimensionen des Terrors: Funktionen der Konzentrationslager in Deutschland 1933-1945', in D. Dahlmann and G. Hirschfeld (eds) *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung, und Deportation* (Essen, 1999), pp. 371-91.

Tuchel, J. *Konzentrationslager: Organisationsgeschichte und Funktion der 'Inspektion der Konzentrationslager' 1934-1938* (Boppard am Rhein, 1991).

Tucker, R. *Stalin as Revolutionary, 1879-1929* (New York, 1974).

Tucker, R. *Stalin in Power: the Revolution from Above, 1928-1941* (New York, 1990).

Tucker, R. (ed.) *Stalinism: Essays in Historical Interpretation* (New York, 1977).

Tumarkin, N. *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia* (Cambridge, Mass., 1997) .

Ueberschär, G. and Bezymenski, L. A. (eds) *Der deutsche Angriff auf die Sowjetunion 1941: Die Kontroverse um die Präventivkriegsthese* (Darmstadt, 1998) .

Ueberschär, G. and Wette, W. (eds) *'Unternehmen Barbarossa': Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion* (Paderborn, 1994).

Ulam, A. *Lenin and the Bolsheviks* (London, 1965).

Ulam, A. *Stalin: The Man and His Era* (London, 1973).

Usborne, C. *The Politics of the Body in Weimar Germany: Women's Reproductive Rights and Duties* (London, 1992).

Vaksberg, A. *The Prosecutor and the Prey: Vyshinsky and the 1930s Moscow Show Trials* (London, 1990).

Vaksberg, A. *Stalin against the Jews* (New York, 1994).

Van Dyke, C. 'The Timoshenko Reforms March-July 1940', *Journal of Slavic Military Studies,* 9 (1996), pp. 69-96.

Vardys, V. "The Baltic States under Stalin: the First Experience 1939-1941', in K. Sword (ed.) *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces 1939-1941* (London, 1991), pp. 268-90.

Vieler, E. H. *The Ideological Roots of German National Socialism* (New York, 1999).

Viola, L. *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization* (New York, 1987).

Viola, L. (ed.) *Contending, with Stalinism: Soviet Power and Popular Resistance in the 1930s* (Ithaca, NY, 2002).

Viola, L. *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance* (New York, 1996).

Volkogonov, D. *Stalin: Triumph and Tragedy* (London, 1991).

Volkogonov, D. *Trotsky: the eternal Revolutionary* (London, 1996).

Volkov, V. K. 'Soviet-German Relations during the Second Half of 1940', *Voprosii istorii,*2 (1997), pp. 3-18.

Vopel, S. 'Radikaler, völkischer Nationalismus in Deutschland 1917-1933', in H. Timmermann (ed.) *Nationalismus und Nationalbewegung in Europa 1914-1945* (Berlin, 1999).

Vorländer, H. *Die NSV: Darstellung und Dokumentation einer nationalsozialistischen Organisation* (Boppard am Rhein, 1988).

Vorsin, V. F. 'Motor Vehicle Transport Deliveries through "Lend-Lease"', *Journal of Slavic Military Studies,* 10 (1997), pp. ?

Voslensky, M. *Nomenklatura: Anatomy of the Soviet Ruling Class* (London, 1984).

Wachsmann, N. '"Annihilation through Labor": The Killing of State Prisoners in the Third Reich', *Journal of Modern History,* 71 (1999), pp. 624-59.

Watson, D. *Molotov and Soviet Government: Sovnarkom, 1930-41* (London, 1996).

Wegner, B. (ed.) *From Peace to War: Germany, Soviet Russia and the World 1939-1941* (Providence, RI, 1997).

Wegner, B. *Hitlers politische Soldaten: Die Waffen-SS 1933-1945* (Paderborn, 1992).

Weinberg, R. 'Purge and Politics on the Periphery: Birobidzhan in 1937', *Slavic Review,* 52 (1993), pp. 13-27.

Weindling, P. *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism 1870-1945* (Cambridge, 1989).

Weiner, A. 'The Making of a Dominant Myth: the Second World War and the Construction of Political Identities within the Soviet Polity', *Russian Review,*55 (1996), pp. 638-60.

Weiner, A. *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution* (Princeton, NJ, 2001).

Weiner, A. 'Nothing but Certainty', *Slavic Review,*61 (2002), pp. 44-53.

Weisbrod, B. 'Violence and Sacrifice: Imagining the Nation in Weimar Germany', in H. Mommsen, (ed.) *The Third Reich between Vision and Reality: New Perspectives on German History 1918-1945* (Oxford, 2001), pp. 5-22.

Weitz, E. D. 'Racial Politics without the Concept of Race: Reevaluating Soviet Ethnic and National Purges', *Slavic Review,* 61 (2002), pp. 1-29.

Weitz, J. *Hitler's Banker: Hjalmar Horace Greeley Schacht* (London, 1998).

Welch, D. (ed.) *Nazi Propaganda* (London, 1983).

Welch, D. *Propaganda and the German Cinema* (London, 2001).

Wellers, G. *Les chambers a gaz ont existe: Des documents, des temoignages, des chiffres* (Paris, 1981).

Werle, *G. Justiz-Strafrecht und polizeiliche Verbrechenskämpfung im Dritten Reich*(Berlin, 1989).

Werth, A. *Russia at War* 1941-1945 (London, 1964).

Wheatcroft, S. 'More Light on the Scale of Repression and Excess Mortality in the Soviet Union in the 1930s', in J. A. Getty and R. Manning (eds) *Stalinist Terror: New Perspectives* (Cambridge, 1993), pp. 275-90.

Wieczynski, J. (ed.) *Operation Barbarossa: the German Attack on the Soviet Union, June 22 1941* (Salt Lake City, 1993).

Wiesen, S. J. 'Morality and Memory: Reflections on Business Ethics and National Socialism', *Journal of Holocaust Education,* 10 (2001), pp. 60-82.

Wild, D. *Fragments of Utopia* (London, 1998).

Wilhelm, F. *Die Polizei im NS-Staat: Die Geschichte ihre Organisation im Überblick* (Paderborn, 1997).

Wilhelm, H.-H. (ed.) *Rassenpolitik und Kriegsführung;: Sicherheitspolizei und Wehrmacht in Polen und der Sowjetunion* (Passau, 1991).

Winkler, D. *Frauenarbeit im 'Dritten Reich'* (Hamburg, 1977).

Winkler, H. A. *Der Weg in die Katastrophe: Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik 1930 bis 1933* (Berlin, 1987).

Wolf, N. *Kirchner* (London, 2003).

Woll, H. *Die Wirtschaftslehre des deutschen Faschismus* (Munich, 1988).

Wysocki, G. Die *Geheimestaatspolizei im Land Braunschweig* (Frankfurt am Main, 1997).

Yakupov, N. M. 'Stalin and the Red Army', *Istoriia SSSR,* 5 (1991), pp. 17076.

Yedlin, T. *Maxim Gorky: a Political Biography* (Westport, Conn., 1999).

Yekelchyk, S. 'The Making of a "Proletarian Capital": Patterns of Stalinist Social Policy in Kiev in the mid-1930s', *Europe-Asia Studies,* 50 (1998), pp. 1229-44.

Young, G. *Power and the Sacred in Revolutionary Russia: Religious Activists in the Village* (University Park, Pa., 1997).

Young, J. W. *Totalitarian Language: Orwell's Newspeak and its Nazi and Communist Antecedents* (Charlottesville, Va., 1991).

Zaleski, E. *Planning for Economic Growth in the Soviet Union 1918-1932* (Chapel Hill, NC, 1962).

Zaleski, E. *Stalinist Planning for Economic Growth 1933-1952* (London, 1980).

Zarubinsky, O. 'Collaboration of the Population in Occupied Ukrainian Territory: Some Aspects of the Overall Picture', *Journal of Slavic Military Studies,* 10 (1997), pp. 138-52.

Zayas, A. M. de *The Wehrmacht War Crimes Bureau, 1939-1945* (Lincoln, Nebr., 1989).

Zehnpfennig, B. *Hitler's Mein Kampf: Eine Interpretation* (Munich, 2000).

Zeidler, M. *Reichswehr und Rote Armee 1920-1933* (Munich, 1993).

Zelenin, I. 'The Implementation of Politics of the Elimination of the Kulaks as a Class (Autumn 1930-1932)', *Istoriia SSSR,* 6(1990), pp. 172-91.

Zeman, Z. *Nazi Propaganda* (Oxford, 1973).

Zetterling, N. 'Loss Ratios on the Eastern Front during World War II', *Journal of Slavic Military Studies, 9* (1996), pp. 895-906.

Zhukrai, V. *Stalin: Pravda i loch'* (Moscow, 1996).

Ziegler, H. F. *Nazi Germany's New Aristocracy: the SS Leadership, 1925-1939*(Princeton, NJ, 1989).

Ziemann, B. 'Germany after the First World War - A Violent Society?' *Journal of Modern European History,* 1 (2003), pp. 80-95.

Zitelmann, R. *Hitler: the Politics of Seduction* (London, 1999).

Zuckermann, F. S. *The Tsarist Secret Police in Russian Society, 1880-1917* (London, 1996).

Bilješke

Uvod

1 H. Kohn, *The Twentieth Century: a Midway Account of the Western World*(London, 1950), s. 65.

2 T. Todorov, *Hope and Memory: Reflections on the Twentieth Century* (London, 2003), ss. 75-7.

3 Todorov, *Hope and Memory, s. 82.*

4 A. Besangon, 'Nazisme et communisme, egalement criminels', *L'est europeen,* 35 (1997), ss. 3-6. Vidi također W. Dlugoborski, 'Das Problem des Vergleichs von Nationalsozialismus und Stalinismus' u D. Dahlmann i G. Hirschfeld (ur.) *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation* (Essen, 1999), ss. 19-28; E. Jahn, 'Zum Problem der Vergleichbarkeit von Massenverfolgung und Massenvemichtung' *ibid.,* ss. 29-51.

5 S. Courtois, N. Werth, et al. *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression* (Cambridge, Mass., 1999).

6 D. Rayfield, *Stalin and his Hangmen* (London, 2004). O Hitleru, R. G. Waite *The Psychopathic God: Adolf Hitler* (New York, 1978); E. H. Schwaab, *Hitler's Mind: A Plunge into Madness* (New York, 1992); F. Redlich, *Hitler: Diagnosis of a Destructive Prophet* (Oxford, 1999), osobito pogl. 9.

7 A. Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives* (London, 1991).

8 O Hitleru postoji standardna biografija u dva sveska: I. Kershaw, *Hitler: Hubris 1889-1936* (London, 1998.) i *Hitler: Nemesis 1936-1945* (London, 2000.). O Staljinu, D. Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy* (London, 1991.); S. Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar* (London, 2003.).

9 O Njemačkoj vidi M. Burleigh, *The Third Reich: a New History* (London, 2000.), o Sovjetskom Savezu, R. Service, *A History of Twentieth-Century Russia* (London, 1997.).

10 R. H. McNeal, *Stalin: Man and Ruler* (London, 1988), s. 237.

11 F. Genoud (ur.) *The Testament of Adolf Hitler* (London, 1960), s. 100, zapis od 26. veljače 1945.

12 H. Heiber i D.M. Glantz (ur.), *Hitler and His Generals: Military Conferences 1942-1945* (London, 2003.); s. 388, sastanak *Führera* s generalom Reineckeom 7. siječnja 1944.

13 O Staljinu vidi E. van Ree, *The Political Thought of Joseph Stalin* (London, 2002). O Hitleru, R. Zitelmann, *Hitler: the Politics of Seduction* (London, 1999); F. L. Kroll, *Utopie als Ideologie: Geschichtsdenken und politisches Handeln im Dritten Reich* (Paderborn, 1998).

14 O njemačkoj inflaciji G. Feldman, *The Great Disorder: Politics, Economics and Society in the German Inflation: 1914-1924* (Oxford, 1993.); o sovjetskoj inflaciji, L.E. Hubbard, *Soviet Money and Finance* (London, 1936.), 1. i 4. pogl.

15 V. Serge, *The Case of Comrade Tulayev* (London, 1968), s. 88.

1. Staljin i Hitler: Put do diktature

1. A. Hitler, *Mein Kampf,* ur. D. C. Watt (London, 1969).
2. R. Service, *Lenin* (London, 2000), ss. 462-5.
3. Service, *Lenin,* s. 467; E. Radzinsky, *Stalin* (London, 1996), ss. 193-4.
4. Service, *Lenin,* s. 469.
5. B. Bazhanov, *Avec Staline dans le Kremlin* (Paris, 1930), s. 43.
6. D. Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy* (London, 1991), ss. 93-4; Bazhanov, *Avec Staline*, s. 48.
7. E. Hanfstaengl, *Hitler: the Missing Years* (London, 1957), s. 108.
8. L. Gruchmann i R. Weber (ur.) *Der Hitler-Prozess 1924: Wortlaut der Hauptverhandlung vor den Volksgericht München* (4 sv., München, 1997) sv. i, ss. xxxv-xxxvii.
9. O. Gritschner, *Der Hitler-Prozess und sein Richter Georg Neithardt* (München, 2001), s. 42.
10. Gruchmann i Weber, *Der Hitler-Prozess,* sv. iv, s. 1591.
11. Hanfstaengl, *Hitler,* s. 114; W. R. Hess (ur.) *Rudolf Hess: Briefe, 1908-1933*(München 1987), s. 322, Hessovo pismo Ilse Pröhl, 12. svibnja 1924.
12. Gritschner, *Der Hitler-Prozess,* s. 62.
13. O Staljinu, W. Duranty, *Stalin & Co: The Politburo and the Men who Rule Russia* (London, 1949.), s. 39; o Hitleru, Imperial War Museum, Speer Collection, Box 369, III. dio, iskorištavanje Alberta Speera, "Adolf Hitler", 19. listopad 1945., s. 19. Vidi također T. Junge, *Until the Final Hour. Hitler's Last Secretary* (London, 2003.), koja se sjeća

Hitlerove primjedbe poslije eksplozije bombe u njegovu stožeru u srpnju 1944.: "Eto, moje dame, sve je ponovno ispalo dobro. Još jedan dokaz da mi je sudbina dodijelila poslanje". Vidi također W.S. Allen (ur.), *The Infancy of Nazism: The Memoirs of Ex-Gauleiter Albert Krebs 1923-1933* (New York, 1976.), s. 181: "Providnost mu je [Hitleru]", rekao je Hess Krebsu 1931., "uvijek davala nadahnuće za pravu stvar."

14. Duranty, *Stalin and Co, s. 38.*

15. O njegovoj anamnezi N. Romano-Petrova, *Stalin's Doctor. Stalin's Nurse: A Memoir* (Princenton, NJ, 1984.), ss. 5-6.

16. O Staljinovim mnogim revolucionarnim nadimcima vidi *The life of Stalin: a Symposium* (London, 1930.); o Sibiru A.V. Baikaloff, *I Knew Stalin* (London, 1940.), ss. 27-29.

17. Vidi npr. *Joseph Stalin:* A Short Biography (Moskva, 1949.), s. 55: "Staljin je bio Lenjinov najbliži suradnik. Bio je neposredno zadužen za sve pripreme pobune [1917. godine]", ili, na s. 76, "Staljin je neposredno nadahnuo i organizirao najveće pobjede Crvene armije [u građanskom ratu]". Isti se portret javlja u *Short History of the Communist Party of the Soviet Union* (Moskva, 1942.), (tzv. "Kratki kurs"), ss. 206-207.

18. Joseph Stalin, *Works,* sv. iii, s. 67, 'What did we expect from the conference?' u *Soldatskaya Pravda,* 6. svibnja 1917.

19. Stalin, *Works,* sv. iii, s. 408, Govor na sjednici Centralnog komiteta, 16. listopada 1917.

20. R. Tucker, *Stalin as Revolutionary 1879-1929* (New York, 1973), ss. 179-82.

21. Citirano u Tucker, *Stalin,* ss. 178-9; Trockijeva primjedba u D. Volkogonov, *Trotsky: The eternal revolutionary* (London, 1996), s. 322.

22. Baikaloff, *I Knew Stalin,* s. 29.

23. Tucker, *Stalin,* s. 181; S. Graham, *Stalin: an Impartial Study of the Life and Work of Joseph Stalin* (London, 1931), s. 39.

24. M. Voslensky, *Nomenklatura: Anatomy of the Soviet Ruling Class* (London, 1984), s. 47.

25. Duranty, *Stalin and Co.,* s. 30; E. Lyons, *Stalin: Czar of all the Russians*(London, 1940.), ss. 176-177; Baikaloff, *I Knew Stalin,* s. 28. "Govorio je isprekidano, s jakim gruzijskim naglaskom; govor mu je bio monoton i nezanimljiv"; Graham, *Stalin,* ss. 117-119.

26. Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy,* ss. 225-9.

27. Tucker, *Stalin,* s. 175. "Postoji dogmatski marksizam", rekao je Staljin u jednoj raspravi u kolovozu 1917., "i kreativni marksizam. Ja sam za ovaj drugi."

28. Priča o jedaćem priboru u A.H. Birse, *Memoirs of an Interpreter* (London, 1967.), s. 160.

29. Tucker, *Stalin,* s. 212.

30. Baikaloff, *I Knew Stalin,* s. 85, ponavljajući priču Noaha Žordanije.

31. Baikaloff, *I Knew Stalin,* s. 84.

32. Lyons, *Stalin: Czar,* s. 175; vidi i njegov prikaz u E. Lyons, *Assignment in Utopia* (London, 1937.), ss. 381-389: "Njegovo tamnoputo lice doimalo se prijateljski, gotovo dobroćudno."

33. Graham, *Stalin,* s. 119: "Miran i nepomičan sjedi Staljin, sjeća se jedan promatrač, "kamena lica poput prethistorijskog zmaja, na kojemu su žive samo oči."

34. Graham, *Stalin,* s. 79; Tucker, *Stalin,* ss. 210ff.

35. S. Sebag Montefiore, *Stalin: the Court of the Red Czar* (London, 2003.), ss. 1-18 o samoubojstvu njegove druge žene; A. Reiss (ur.), *Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics. Conversations with Felix Chuev* (Chicago, 1993.), ss. 177-178, o Staljinovim navikama pri piću: "Staljin nije mnogo pio, premda je silio druge. Po svemu sudeći, bio mu je to koristan način za testiranje ljudi."

36. Intervju s Dmitrijem Volkogonovim, 1. epizoda dokumentarne serije *Russia's War,* 1997.

37. Tucker, *Stalin,* s. 209.

38. Graham, *Stalin,* s. 93.

39. A. Amba, *I Was Stalin's Bodyguard* (London, 1952) s. 69.

40. E. W. Tennant, *True Account* (London, 1957), ss. 182-3.

41. O njegovim simpatijama prema austrijskom židovskom kompozitoru prije 1914. vidi B. Hamann, *Hitler's Vienna: a Dictator's Apprenticeship*(London, 1999.), ss. 64-66, 349.

42. Hamman, *Hitler's Vienna,* ss. 398-402; W. Maser (ur.) *Hitler's Letters and Notes* (New York, 1977), ss. 27-31.

43. Maser, *Letters and Notes,* s. 45. Hitlerovo pismo Anni Popp, 20. listopada 1914.

44. Maser, *Letters and Notes,* ss. 52-5, Hitlerovo pismo Josephu Poppu, 1. studenog 1914.

45. Hitler, *Mein Kampf,* s. 150.

46. Hitler, *Mein Kampf,* ss. 186-187. Za analizu Hitlerova psihičkog stanja vidi F. Redlich, *Hitler: Diagnosis of a Destructive Prophet* (New York, 1999.), ss. 286-317.

47. A. Joachimsthaler, *Korrektur einer Biographie: Adolf Hitler 1908-1920* (München, 1989), ss. 250-53.

48. F. Reck-Malleczewen, *Diary of a Man in Despair* (London, 1995), ss. 22-3.

49. H. Rauschning, *Hitler Speaks* (London, 1939.), s. 68; vidi i opis njegova prevoditelja, Eugena Dollmanna, u Public Record Office, London, WO 218/4475, izvještaj o saslušanju SS *Oberührera Dollmanna* (bez dat., kolovoz 1945.), ss. 1-2.

50. H. Hoffmann, *Hitler Was My Friend* (London, 1955), s. 196.

51. Junge, *Until the Final Hour,* s. 44.

52. Hitler, *Mein Kampf,* s. 98.

53. IWM Speer Collection, Box S366, Evaluation Report 241, First Preliminnary Report on Hjalmar Schacht, 31 July 1945, s. 1.

54. A. Miskolczy, *Hitler's Library* (Budapest, 2003), pogl. 1.

55. F.-L. Kroll, *Utopie als Ideologie: Geschichtsdenken und politisches Handeln im Dritten Reich* (Paderborn, 1998), ss. 32-4, 56-64; E. Syring, *Hitler: seine politische Utopie* (Frankfurt am Main, 1994), ss. 22-9, 51-93; J. Hermand, *Der alte Traum vom neuen Reich: völkische Utopien und Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1988), ss. 147-56, 215ff.

56. Vidi, npr., P. Pulzer, *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria* (London, 1988.), ss. 121ff., 195-207. U svibnju 1918. mala austrijska Radnička stranka promijenila je ime u Njemačka nacionalsocijalistička radnička stranka. "Nacionalsocijalističke" ideje bile su vrlo prisutne u

velikom dijelu austrijskoga radikalnog nacionalizma prije 1914. Vidi i K.D. Bracher, *The German Dictatorship: the Origins, Structure and Consequences of National Socialism* (London 1971.), ss. 72 — 79.

57. Kroll, *Utopie als Ideologie,* ss. 49-56; Syring, *Hitler,* ss.40-4; P. Longerich, *The Unwritten Order: Hitler's Role in the Final Solution* (Stroud, 2001), ss. 1526; K.-U. Merz *Das Schreckbild: Deutschland und der Bolschewismus 1917 bis 1921* (Frankfurt am Main, 1995), ss. 457-71.

58. Rauschning, *Hitler Speaks,* ss. 208-9; Hitler, *Mein Kampf, ss. 96-7.*

59. Rauschning, *Hitler Speaks,* s. 211.

60. Hitler, *Mein Kampf,* s. 269.

61. Za Hitlerovu anamnezu vidi Redlich, *Hitler: Diagnosis,* ss. 223-254.

62. G. Ward Price, *I Know These Dictators* (London, 1937), ss. 9-10; PRO, WO 218/4775, Dollmannovo saslušanje, s. 1.

63. Ward Price, *I Know These Dictators,* ss. 16-17; vidi također navod u K. Krause, *Zehn Jahre Kammerdiener bei Hitler* (Hamburg, 1990), ss. 14-21. O šampanjcu u čast Pearl Harbora vidi Liddell Hart Archive, King's College, Hechler Collection, file 1, The enemy side of the hill', s. 93.

64. Krause, *Zehn Jahre,* ss. 31-32; Junge, *Until the Final Hour,* ss. 67-70, o Hitlerovima prehrambenim navikama i antipatiji prema osobama koje jedu meso.

65. Junge, *Until the Final Hour,* s. 114.

66. Miskolczy, *Hitler's Library,* ss. 3-5.

67. E. H. Schwaab, *Hitler's Mind: a Plunge into Madness* (New York, 1992), s. 29.

68. Schwaab, *Hitler's Mind,* s. 43.

69. F. Genoud (ur.) *The Testament of Adolf Hitler: the Hitler-Bormann Documents* (London, 1961), s. 95, zapis od 25. veljače 1945.

70. Allen (ur.), *Infancy of Nazism,* s. 165.

71. Tucker, *Stalin,* ss. 309-310 za načelo kolektivnog rukovodstva; s. 319 za citat iz Buharina.

72. Graham, *Stalin,* s. 121.

73. I. Zbarsky i S. Hutchinson, *Lenin's Embalmers* (London, 1998), ss. 11-12; N. Tumarkin, *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia* (Cambridge, Mass., 1997), ss. 174-5.

74. J. Stalin, *Problems of Leninism* (Moskva, 1947), ss. 13-93, 'The Foundations of Leninism'; Tucker, *Stalin,* ss. 316-24; R. W. Daniels, *The Conscience of the Revolution: Communist Opposition in Soviet Russia* (Cambridge, Mass., 1960), ss. 236-8.

75. Stalin, *Works,* sv. vi, s. 48, 'U povodu Lenjinove smrti', govor održan 26. siječnja 1924. na Drugom svesaveznom kongresu sovjeta.

76. Stalin, *Works,* sv. vi, ss. 189-90, 'Foundations of Leninism', *Pravda,*svibanj 1924.

77. Stalin, *Works,* sv. vi, s. 47.

78. Stalin, *Works,* sv. vi, ss. 191-2.

79. Graham, *Stalin,* ss. 78-9.

80. Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy,* ss. 104-5. O nadmetanju s

Trockim vidi također R. W. Daniels, *Trotsky, Stalin and Socialism* (Boulder, Colo., 1991); Y. Felshtinsky, 'Lenin, Trotsky, Stalin and the Left Opposition in the USSR, 1918-1928', *Cahiers du Monde russe et sovietique,* 31 (1990), ss. 570-73.

81. Stalin, *Works,* sv. vi, s. 373, 'Trockizam ili lenjinizam?' govor održan 19. studenog 1924; Tucker, *Stalin,* ss. 340-44.

82. Tucker, *Stalin,* ss. 353-4.

83. Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy,* s. 134.

84. Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy,* s. 113.

85. Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy,* s. 135.

86. L. Trotsky, *My Life: an Attempt at an Autobiography* (London, 1970), s. 554.

87. Staljin, O oporbi, s. 865, govor na plenumu Centralnog komiteta, 23. listopada 1927.

88. Stalin, O oporbi, ss. 867, 883.

89. Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy,* ss. 175.178; Zbarsky i Hutchinson, *Lenin's Embalmers,* ss. 661-62, za opis Buharina. Vidi i S. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography 1888-1938* (New York, 1980.) za standardni prikaz.

90. O pojavi "desne oporbe" vidi C. Merridale, "The Reluctant Opposition: the Right 'Deviation' in Moscow 1928", *Soviet Studies,* 41 (1989.), ss. 382-400

91. Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy,* s. 177.

92. Merridale, 'Reluctant Opposition', ss. 384-8; vidi i *idem, Moscow Politics and the Rise of Stalin: the Communist Party in the Capital 1925-32* (London, 1990) osobito pogl. 2-3; R. Medvedev, *Nikolai Bukharin: The Last Years* (New York, 1980), ss. 17-18.

93. A. Avtorkhanov, *Stalin and the Soviet Communist Party: a Study in the Technology of Power* (Munich, 1959) ss. 117-18.

94. Volkogonov, *Stalin, Triumph and Tragedy,* s. 186; Avtorhanov, *Stalin and the Communist Party,* ss. 124-125,

152-153. Za kritičniju procjenu tvrdnje o "skretanju" udesno vidi M. David-Fox, "Memory, Archives, Politics". O usponu Staljina vidi Avtorhanov, *Technology of Power, Slavic Review,* 54 (1995.), ss. 988-1003. O usponu Molotova vidi D. Watson, *Molotov and Soviet Government, Sovnarkom, 1930-1941* (London, 1996.), ss. 27-44; R.G. Sunny, "Stalin and his Stalinism: power and authority in the Soviet Union, 1930-1953" u I. Kershaw i M. Lewin (ur.), *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison* (Cambridge, 1997.), ss. 33-35.

95. Avtorkhanov, *Stalin and the Communist Party,* ss. 156-7; J. Brooks, *Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*(Princeton, NJ, 2000), ss. 59-61; J. Gooding, *Rulers and Subjects: Government and People in Russia 1801-1991* (London, 1996), ss. 199-200.

96. D. Orlow, *The History of the Nazi Party: Volume I, 1919-1933* (Newton Abbot, 1973), s. 49.

97. Orlow, *History of the Nazi Party: I,* ss. 52-3.

98. Hess, *Rudolf Hess: Briefe,* s. 363, Hessovo pismo Klari i Fritzu Hessu, 2. ožujka 1925. Govor u C. Vollnhals (ur.), Hitler: *Reden, Schriften und Anordnungen Februar 1925 bis Januar 1933* (12 vols, München, 1992), s. 14-28.

99. P. Stachura, *Gregor Strasser and the Rise of Nazism* (London, 1983), ss. 11-26; U. Kissenkoetter, *Gregor Strasser und die NSDAP* (Stuttgart, 1978), ss. 22-5.

100. Stachura, *Strasser,* s. 38.

101. Hess, *Rudolf Hess: Briefe,* s. 368, Hessovo pismo Klari i Fritzu Hessu, 24. travnja 1925.

102. Orlow, *History of the Nazi Party:* I, ss. 68-70; I. Kershaw, *Hitler: Hubris 1889-1936* (London, 1998), ss.

274-7.

103. Stachura, *Strasser,* s. 51; vidi i Kissenkoetter, *Gregor Strasser,* s. 24.

104. Stachura, *Strasser,* s. 51; o Hitlerovim gospodarskim gledištima R. Zittelmann, *Hitler: The Politics of Seduction* (London, 199.), osobito IV. dio, ss. 198-269.

105. Orlow, *History of the Nazi Party: I,* ss. 135-6, 143.

106. P. Longerich, *Die Braunen Bataillone: Geschichte der SA* (Munich, 1989), ss. 15-33; Orlow, *History of the Nazi Party: I,* ss. 211-13.

107. K. Gossweiler, *Die Strasser-Legende* (Berlin, 1994), s. 19; Kissenkoetter,

Gregor Strasser, ss. 41-7.

108. C. Fischer, *Stormtroopers: a Social, Economic and Ideological Analysis 1929-1935* (London, 1983) ss. 5-6; H. A. Turner (ur.) *Hitler: Memoirs of a Confidant*(New Haven, Conn. 1985), ss. 28-31.

109. Stachura, *Strasser,* s. 101.

110. Stachura, *Strasser,* ss. 101-13; Kissenkoetter, *Gregor Strasser,* ss. 123-30, 162-77.

111. Avtorkhanov, *Stalin and the Communist Party,* s.124.

112. S. Cohen, *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History since 1917* (Oxford, 1985), pogl. 3. Vidi raspravu u S. Blank, 'Soviet Institutional Development during NEP: A Prelude to Stalinism', *Russian History, 9* (1982), ss.325-46; Daniels, *Conscience of the Revolution,* ss. 398-401, 408-11; S. Farber, *Before Stalinism: the Rise and Fall of Soviet Democracy* (Cambridge, 1990) ss. 149 ff. o izostanku bilo kakve neovisne političke aktivnosti puno prije staljinizma.

113. Stachura, *Strasser,* s. 124; Medvedev, *Nikolai Bukharin,* s. 161.

114. Staljin, Djela *(Works),* XIII. svezak, govor na Prvoj svesaveznoj konferenciji vodećih kadrova socijalističke revolucije, 4. veljače 1931.

115. Stalin, *Works,* sv. xiii, s. 42.

116. H. Kuromiya, *Stalin's Industrial Revolution: Politics and Workers, 19281932* (Cambridge, 1988), s. 5.

117. Kuromiya, *Stalin's Industrial Revolution,* s. 17; J. Hughes, 'Capturing the Russian Peasantry: Stalinist Grain Procurement Policy and the "Urals-Siberian" Method', *Slavic Review, 53* (1994), ss. 77-8. Vidi i J. Hughes, *Stalin, Siberia and the crisis of the New Economic Policy* (Cambridge, 1991), osobito poglavlja 5-6.

118. Hughes, 'Capturing the Peasantry', s. 87; J. Hughes, 'Re-evaluating Stalin's Peasant Policy 1928-30' u J. Pallot (ur.) *Transforming Peasants: Society, State and the Peasantry 1861-1930* (London, 1998), ss. 242-50, 255-6.

119. Hughes, 'Capturing the Peasantry', ss. 80-81; M. Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power: a Study of Collectivization* (New York, 1975) pogl. 16-17.

120. R. C. Nation, *Black Earth, Red Star: A History of Soviet Security Policy 1917-1991* (Ithaca, NY, 1992), s. 61; Kuromiya, *Stalin's Industrial Revolution,* s. 15; o sudbini buržoaskih stručnjaka vidi N. Jasny, *Soviet Economists of the Twenties*(Cambridge, 1972), ss. 119, 127, 144.

121. R- W. Davies, M. Harrison i S. G. Wheatcroft (ur.), *The Economic Transformation of the Soviet Union 1913-1945* (Cambridge, 1994), ss. 113-14, 290.

122. L. Viola, *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*

(Oxford, 1996), ss. 105, 139-40; vidi i T. Macdonald, 'A Peasant Rebellion in Stalin's Russia' u L. Viola (ur.), *Contending with Stalinism: Soviet Power and Popular Resistance in the 1930s* (Ithaca, NY, 2002), ss. 84-108.

123. Viola, *Peasant Rebels,* ss. 171-2.

124. Davies, Harrison i Wheatcroft, *Economic Transformation*, s. 68.

125. R.W. Davies, O.V. Hlevniuk, E.A. Rees, L.P. Košeljeva i L.A. Rogovaja (ur.), *The Stalin-Kaganovich Correspondence 1931-1936* (New Haven, Conn., 2003.), s. 180-181, pismo Staljina Kaganoviču od 11. kolovoza 1932. O gladi vidi S.G. Wheatcroft, "More Light on the Scale of Repression and Excess Mortality in the Soviet Union in the 1930s", u J.A. Getty i R. Manning (ur.), *Stalinist Terror: New Perspectives* (Cambridge, 1993.), ss. 273-289. Ekstrapolacije demografskih podataka pokazuju prekomjerni mortalitet, od 4-5 milijuna, koji se može pripisati gladi i njezinim posljedicama.

126. J. Rossman, 'A Workers' Strike in Stalin s Russia' u Viola (ur.), *Contending with Stalinism,* ss. 45-6; J. Haslam, 'Political Opposition to Stalin and the Origins of the Terror in Russia, 1932-1936', *The Historical Journal, 29* (1986), ss. 396-9; B. Starkov, 'Trotsky and Ryutin: from the history of the anti-Stalin resistance in the 1930s' u T. Brotherstone i P. Dukes (ur.), *The Trotsky Reappraisal* (Edinburgh, 1992), ss. 71-3.

127. Kuromiya, *Stalin's Industrial Revolution,* s. 21.

128. R. G. Suny, 'Stalin and his Stalinism', u I. Kershaw i M. Lewin (ur), *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison* (Cambridge, 1997), ss. 46-7.

129. Lewin, *Russian Peasants,* s. 448.

130. R. Gaucher, *Opposition in the USSR, 1917-1967* (New York, 1969), s. 270.

131. Standardno djelo je H. James, *The German Slump: Politics and Economics 1924-1936* (Oxford 1986); vidi i J. von Krüdener (ur.), *Economic Crisis and Political Collapse: the Weimar Republic 1924-1933* (Oxford, 1990).

132. S. Haffner, *Defying Hitler: a Memoir* (London, 2002), s. 68.

133. D. Schumann, *Politisches Gewalt in der Weimarer Republik 1919-1933*(Essen, 2000), ss. 320, 335-7.

134. Zitelmann, *Hitler,* ss. 33-53, 62-75. "Naša stranka", objavio je Hitler jednom govoru 1920., "mora imati revolucionarni karakter"; ili, 1921., "Njemačka se može spasiti... samo revolucijom" (s. 62).

135. T. Abel, *Why Hitler Came into Power: an Answer Based on the Original Life Stories of Six Hundred of his Followers* (New York, 1938), s. 93.

136. Haffner, *Defying Hitler,* s. 71.

137. Stachura, *Strasser,* s. 76.

138. Vidi P. Fritzsche, *Germans into Nazis* (Cambridge, Mass., 1998), ss. 209ff. Vidi i C. Fischer, *The Rise of the Nazis* (Manchester, 2002); M. Broszat, *Hitler and the Collapse of Weimar Germany* (Leamington Spa, 1987); H. A. Turner, *Hitler's Thirty Days to Power: January 1933* (London, 1996).

139. Avtorkhanov, *Stalin and the Communist Party,* pogl. 1-2.

140. J. Biesemann, *Das Ermächtigungsgesetz als Grundlage der Gesetzgebung im nationalsozialistischen Staat* (Münster, 1985), ss. 279-82.

141. Stalin, *Works,* sv. xiii, s. 354.

142. Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy,* s. 198.

143. J. Toland, *Adolf Hitler* (New York, 1976), s. 361; H. Burden, *The Nuremberg Party Rallies: 1923-39* (London, 1967), ss. 76, 80-81.

144. Longerich, *Die braunen Bataillone,* s. 184. Sredinom 1934. SA je imao 4,5 milijuna članova. Vidi i K. Heiden, *The Führer* (New York, 1944.), ss. 570-582; *Hitler: Hubris,* ss. 500-507.

145. Kershaw, *Hitler: Hubris,* s. 517.

146. Detaljnije u H.-G. Seraphim (ur.), *Das politische Tagebuch Alfred Roenbergs aus den Jahren 1934/35 und 1939/40* (Göttingen, 1956), ss. 33-5.

147. M. Domarus, *Hitler: Reden und Proklamationen 1932-1945: Band I Triumph*(München, 1965), s. 405.

148. Domarus, *Hitler: Reden,* s. 406.

149. Domarus, *Hitler: Reden,* ss. 424-5.

150. A. Knight, *Who Killed Kirov? The Kremlin's Greatest Mystery* (New York, 1999), s. 115.

151. Knight, *Who Killed Kirov?,* ss. 172-4; Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy,* s. 200.

152. Knight, *Who Killed Kirov?,* ss. 169-70; Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy,* ss. 205-6.

153. Knight, *Who Killed Kirov?,* s. 183.

154. Knight, *Who Killed Kirov?,* ss. 197-8; Getty and Manning, *Stalinist Terror,* ss. 45-9; M. Lenoe, 'Did Stalin Kill Kirov and Does it Matter?', *Journal of Modern History,* 74 (2002), ss. 352-80.

155. 'Lex Kirov' u Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy,* s. 208.

156. V. M. Berezhkov, *At Stalin's Side* (New York, 1994), s. 10.

2. poglavlje

1. D. Beetham, *Max Weber and the Theory of Modern Politics* (London, 1974), s. 236.

2. A. Avtorkhanov, *The Communist Party Apparatus* (Chicago, 1966), s. 52.

3. V. Garros, N. Korenevskaya i T. Lahusen (ur.), *Intimacy and Terror: Soviet Diaries of the 1930s* (New York, 1995), ss. 205-6, iz dnevnika Galine Stange, 12. prosinca 1937, s. 357, iz dnevnika Ljubov Šaporine, 12. prosinca 1937.

4. Garros et al, *Intimacy and Terror,* s. 206.

5. Garros et al., *Intimacy and Terror,* s. 357.

6. S. Labin *Stalin's Russia* (London, 1949), s. 34.

7. L. Siegelbaum i A. Sokolov (ur.), *Stalinism as a Way of Life* (New Haven, Conn., 2000), ss. 159-63; K. Petrone, *Life Has Become More Joyous, Comrades: Celebrations in the Time of Stalin* (Bloomington, Ind., 2000), s. 175.

8. S. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent 1934-1941* (Cambridge, 1997), ss. 102-12.

9. Davies, *Popular Opinion,* s. 112.

10. P. Hubert, *Uniformierter Reichstag: Die Geschichte der Pseudo-Volksvertretung 1933-1945* (Düsseldorf, 1992), ss. 88, 265; R. Gellateley, *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany* (Oxford, 2001), ss. 15-16.

11. Hubert, *Uniformierter Reichstag,* s. 281.

12. Hubert, *Uniformierter Reichstag,* ss. 249-251, 274; IWM, FO 645, Box 156, svjedočenje Alberta Göringa, 25. rujna 1945., za pojedinosti o glasovima za "ne".

13. Hubert, *Uniformierter Reichstag,* s. 237

14. J. Stalin, *Problems of Leninism* (Moscow, 1947), s. 557, 'On the Draft Constitution of the U. S. S. R.', govor održan 25. studenog 1936.

15. *Ibid.*

16. H. von Kotze i H. Krausnick (ur.), *'Es spricht der Führer': 7 exemplarische Hitler-Reden* (Gütersloh, 1966), s. 142, Hitlerov govor partijskim dužnosnicima, 29. travnja 1937.

17. Stalin, *Problems,* ss. 550-51; vidi i G. B. Carson, *Electoral Practices in the USSR* (New York, 1955), ss. 50-52.

18. Hubert, *Uniformierter Reichstag,* ss. 61, 87; Kotze i Krausnick, *'Es spricht der Führer',* s. 120.

19. Kotze i Krausnick, *'Es spricht der Führer',* s. 140.

20. G. Neesse, *Die NSDAP: Versuch einer Rechtsdeutung* (Stuttgart, 1935), ss. 143-5; Hubert, *Uniformierter Reichstag,* s. 240.

21. H. Rauschning, *Hitler Speaks* (London 1939.), s. 199. Hitler je rekao Rauschningu "nema neograničene moći... I najekstremniji autokrat mora prilagoditi svoju apsolutnu volju postojećim uvjetima".

22. A. L. Unger, *Constitutional Development in the USSR: a Guide to Soviet Constitutions* (London, 1981), ss. 50-52, 59-72.

23. *The Constitution of the U. S. S. R.* (Moscow, 1937), ss. 7-9.

24. Hubert, *Uniformierter Reichstag,* ss. 59-61; J. Biesemann, *Das Ermächtigungsgesetz als Grundlage der Gesetzgebung im nationalsozialistischen Staat* (Münster, 1985), ss. 51-4, 381-2. O Hitlerovim idejama o savjetodavnom senatu, *Mein Kampf,* sv. ii, ss. 501-2.

25. Hubert, *Uniformierter Reichstag,* ss. 58-63; M. Domarus (ur.), *Hitler: Reden und Proklamationen 1932-1945: Band I, Triumph* (Munich, 1965), s.

429; M. Moll (ur.), *'Führer-Erlasse', 1939-1945* (Stuttgart, 1997), ss. 49-50.

26. Labin, *Stalin's Russia,* s. 31.

27. E. Lyons, *Assignment in Utopia* (London, 1937).

28. E. van Ree, *The Political Thought of Joseph Stalin,* (London, 2002.), ss. 148149; vidi i J. Stalin, Djela *(Works)* (13 sv., Moskva, 1953.-1955.), 1. sv., ss. 371-372, za njegova rana gledišta u "Anarchism and Socialism", prosinac 1906,/siječanj 1907. On je razlikovao dvije vrste diktature - diktaturu većine, "ulice", masa, usmjerenu protiv svih "tlačitelja", i diktaturu manjine ili klike, koja "steže omču oko vrata većine".

29. E. Mawdsley i S. White, *The Soviet Elite from Lenin to Gorbachev: The Central Committee and its Members 1917-1991* (Oxford, 2000), ss. 126-7; D. Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy* (London, 1991), s. 217.

30. M. David-Fox i D. Hoffmann, 'The Politburo Protocols 1919-30', *Russian Review, 55* (1996), ss. 99-100; I. Pavlova, 'The Strength and Weakness of Stalin's Power', u N. Rosenfeldt, B. Jensen i E. Kulavig (ur.), *Mechanisms of Power in the Soviet Union* (London, 2000), s. 30; O. V. Hlevniuk, *Politburo - mehanizmy političeskoi vlasti v 1930-ye gody* (Moskva, 1996), ss. 330-31.

31. Mawdsley i White, *Soviet Elite,* s. 126; Hlevniuk, *Politburo,* ss. 288, 332-3; J. Löwenhardt, J. Ozinga i E. van Ree, The *Rise and Fall of the Soviet Politburo*(London, 1992), ss. 34-5.

32. Hlevniuk, *Politburo,* ss. 246-52.

33. Vidi npr. posljedice dugoga Staljinova odmora od 30. lipnja do 31. listopada 1935. u R.W. Davies, O.V. Hlevniuk, E.A. Rees, Ludmila P. Košeleva i Larisa A. Rogovaja (ur.), *The Stalin-Kaganovich Correspondence 1931-1936* (New Haven, Conn., 2003.), ss. 209-235.

34. T.J. Colton, *Moscow: Governing the Socialist Metropolis* (Cambridge, Mass., 1995.), o Staljinovu pažljivom praćenju obnove Moskve.

35. Hlevniuk, *Politburo,* ss. 290-291; "Upravo se na tim večerama odlučivalo o sudbini prostrane ruske zemlje i novostečenih teritorija te, u znatnoj mjeri, ljudskog roda", zaključuje Đilas. "Na tim su večerama sovjetski rukovodioci bili međusobno najviše povezani, najprisniji."

36. N. Rosenfeldt, '"The Consistory of the Communist Church": The Origins and Development of Stalin's Secret Chancellery', Russian *History, 9* (1982), ss. 308-15, 318; N. Rosenfeldt 'The Importance of the Secret Apparatus of the Soviet Communist Party during the Stalin Era', u Rosenfeldt, Jensen i Kulavig, *Mechanisms of Power,* ss. 40-59; Pavlova, 'Strengths and Weaknesses', ss. 29-36. O Staljinovom redovnom pristupu tajnim podacima o drugim državama vidi V. V. Poznyakov, The Soviet Intelligence Services and the Government: Information and Military-Political Decisions from the early 1920s to the early 1950s', u Rosenfeldt, Jensen i Kulavig, *Mechanisms of Power,* s. 107.

37. Rosenfeldt, '"The Consistory of the Communist Church"', ss. 315-17, 321.

38. S. S. Montefiore, *Stalin: the Court of the Red Tsar* (London, 2003), ss. 59-60.

39. A. Knight, *Beria: Stalin's First Lieutenant* (London, 1993), ss. 172-3; Montefiore, *Court of the Red Tsar,* s. 559.

40. Rosenfeldt, "The Consistory of the Communist Church'", ss. 320-23.

41. V. Serge, *The Case of Comrade Tulayev* (London, 1968), ss. 257-8. Vidi i V. Serge, *Memoirs of a Revolutionary 1901-1941* (Oxford, 1967), ss. 284 ff.

42. Kotze i Krausnick, *'Es spricht der Führer*', s. 117.

43. J. Öhquist, *Das Reich des Führers* (Bonn, 1943), s. 157.

44. H. Brausse, *Die Fühmngsordnung des deutschen Volkes: Grundlegung einer Führungslehre* (Hamburg, 1940.), ss. 54-60; Neesse, *Die NSDAP,* ss. 145-147: "Führer je živo utjelovljenje većine naroda."

45. Hubert, *Uniformierter Reichstag,* ss. 132-7.

46. Moll, *Führer Erlasse,* ss. 48-49; E.H. Schwaab, *Hitler's Mind: a Plunge into Madness* (New York, 1992.), s. 43, citira Hansa Franka: "U formuliranju prava provodi se *Führerova* povijesna volja, i ispunjenje te njegove povijesne volje ne ovisi ni o kakvim državnim zakonima".

47. IWM, FO 645 Box 161, svjedočenje Baldura von Schiracha, 15. rujna 1945, s. 5.

48. Kotze i Krausnick, *'Er spricht der Führer',* s. 160.

49. D. Orlow, *The History of the Nazi Party, sv. 2: 1933-1945* (Newton Abbot, 1973), ss. 333-6.

50. Orlow, *History of the Nazi Party,* ss. 422-3, 458-9, 466.

51. Hubert, *Uniformierter Reichstag,* ss. 57, 220-26.

52. A. Resis (ur.), *Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics* (Chicago, 1993), ss. 38-9.

53. Raspravu o slabom diktatoru vidi u Moll, *Führer Erlasse, ss. 9-29;* vidi i D. Rebentisch, *Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg* (Stuttgart, 1989).

54. H. Mommsen, 'Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem', u G. Hirschfeld i L. Kettenacker (ur.), Der *'Führerstaat': Mythos und Realität* (Stuttgart, 1981), ss. 43-70.

55. Vidi npr. J.P. Duffy, *Hitler Slept Late and Other Blunders That Cost Him the War* (New York, 1991.), osobito 11. pogl., "profil šeprtlje" . O Hitlerovu radnom danu tridesetih godina vidi K. Krause, *Zehn Jahre Kammerdiener bei Hitler*(Hamburg, 1950.), ss. 13-22, s opisom Hitlerova dnevnog programa tridesetih godina i početkom rata.

56. Vidi Pavlova, 'Strengths and Weaknesses', ss. 23-37; S. Pons, 'Stalinism and Party Organisation (1933-48)', u J. Channon (ur.) *Politics, Society and Stalinism in the USSR* (London, 1998), ss. 93-4.

57. G. A. Bordiougov, 'The Transformation of the Policy of Extraordinary Measures into a Permanent System of Government', u Rosenfeldt, Jensen and Kulavig, *Mechanisms of Power,* ss. 122-40.

58. Vidi na primjer I. Kershaw, 'Working Towards the Führer: reflections on the nature of the Nazi Dictatorship', u I. Kershaw i M. Lewin (ur.) *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison* (Cambridge, 1997), ss. 88-107.

59. Vidi na primjer S. Fitzpatrick, *'Blat in Stalin's Time'*, u S. Lovell, A.

Ledeneva i A. Rogachevskii (ur.), *Bribery and Blat in Russia: Negotiating Reciprocity from the Middle Ages to the*

1990s (London, 2000), ss. 169-76; E. Belova, 'Economic Crime and Punishment', u P. R. Gregory, *Behind the Fagade of Stalin's Command Economy* (Stanford, 2001), ss. 133-43.

60. Vidi na primjer Belova, 'Economic Crime', ss. 134-5; D. R. Shearer, *Industry, State, and Society in Stalin's Russia, 1926-34* (Ithaca, NY, 1996), ss. 196-203, 208-10.

61. Resis, *Molotov Remembers,* s. 181.

62. Resis, *Molotov Remembers,* ss. 181-3.

63. Montefiore, *Court of the Red Tsar.*

64. Ironijom sudbine, jedan od rijetkih ljudi kojima se Hitler obraćao s "ti" bio je Ernst Röhm, umoren po Hitlerovu nalogu 1934.

65. R. J. Overy, *Interrogations: the Nazi Elite in Allied Hands* (London, 1001), ss. 132-40.

66. Resis, *Molotov Remembers,* s. 183.

67. B. Bromage, *Molotov: the Story of an Era* (London, 1956); Montefiore, *Court of the Red Tsar,* ss. 34-5.

68. S. Beria, *Beria, My Father: Inside Stalin's Kremlin* (London, 2001), s. 165; Volkogonov, *Triumph and Tragedy,* ss. 249-52.

69. Davies et al, *The Stalin-Kaganovich Correspondence,* ss. 21-36.

70. Resis, *Molotov Remembers,* s. 232.

71. Beria, *Bena, My Father,* s. 160; o Ždanovljevoj smrti vidi J. Brent i V.

Naumov, *Stalin's Last Crime: the Plot against the Jewish Doctors, 1948-1953* (London, 2002).

72. Beria, *Beria, My Father,* ss. 141-2.

73. T. H. Rigby, 'Was Stalin a Loyal Patron?' *Soviet Studies,* 38 (1986), ss. 31314, 17-19.

74. Vidi A. Kube, *Pour le merite und Hakenkreuz: Hermann Göring im Dritten Räch* (Munich, 1986).

75. R. Reuth, *Goebbels* (London, 1993).

76. T. Junge, *Until the Final Hour: Hitler's Last Secretary* (London, 2003), s. 94. O Himmleru, P. Padfield, *Himmler. Reichsführer SS* (London, 1990).

77. F. Genoud (ur.), *The Testament of Adolf Hitler: the Hitler-Bormann Documents* (London, 1961), s. 104.

78. IWM, Speer Collection, Box S369, FIAT Report 19, 'Adolf Hitler', ss. 3-4.

79. s. Huttenberger, 'Nationalsozialistische Polykratie', *Geschichte und Gesellschaft,* 2 (1976), ss. 419-42; K. Hildebrand, 'Monokratie oder Polykratie? Hitlers Herrschaft und das Dritte Reich', u Hirschfeld i Kettenacker, *Der 'Führerstaat',* ss. 73-96.

80. Beria, *Beria, My Father,* s. 157; Resis, *Molotov Remembers,* s. 181.

81. IWM, Speer Collection, Box 5369, FIAT Report, 19, s. 3.

82. Dollmann u PRO, WO 218/4475, saslušanje Eugena Dollmanna (kolovoz 1945.), s. 1; G.W. Price, *I Know These Dictators* (London, 1937.), ss. 9-10.: "Miran je sve dok mu pažnju ne pobudi nekakva politička primjedba. Tada mu oči zablistaju, opušteno se tijelo ukoči, pa iz njega hrapavim, sumornim glasom provali dugi odgovor."

83. IWM, Speer Collection, Box S369, FIAT Report 19, Albert Speer Adolf Hitler' 19 Oktober, 1945, s. 9.

84. Junge, *Until the Final Hour,* s. 85.

85. *Reichsgesetzblatt,* 1936., I. dio, s. 887; BA-B, R26 I V/4, "Sitzung des kleinen Ministerrats" (Sjednica maloga ministarskog vijeća), 21. listopada 1936., s. 2: "Vlast

Ministra predsjednika [Göringa] neograničena je." Heinrich Lammers predstojnik Kancelarije *Reicha,* opisao je prirodu te vlasti poslije rata: "Göringu su podređene sve državne i stranačke institucije." Vidi IWM F0645, Box 159, "Notes on Legislation and Measures for the Defence of the Reich", 17. listopad 1945.

86. IWM, Speer Collection, Box S369, FIAT Report 19, Part III, 'Exploitation of Albert Speer', ss. 9-10.

87. Volkogonov, *Triumph and Tragedy,* ss. 240-41.

88. Resis, *Molotov Remembers,* ss. 179-80.

89. Krause, *Zehn Jahre,* s. 22.

90. Resis, *Molotov Remembers,* s. 180.

91. Resis, *Molotov Remembers,* s. 29.

92. R. J. Overy, *Goering the 'Iron Man'* (London, 1984), ss. 59-75.

93. G. P. Megargee, *Inside Hitler's High Command* (Lawrence, Kans., 2000), ss. 44-8; IWM, FO 645, Box 158, memorandum by Wilhelm Keitel 'The position and powers of the Chief of OKW', 9 October 1945, ss. 1-4; W. Deist 'Die Wehrmacht des Dritten Reiches', in W. Deist *et al. Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg: Band I* (Stuttgart, 1979), ss. 501-20.

94. 'Weisung Adolf Hitlers an die Wehrmacht von 3 April 1939', H. Michaelis i E. Schraepler (ur.) *Ursachen und Folgen vom deutschen Zusammenbruch 1918 bis 1945* (Berlin, 1967), sv. xiii, s. 212.

95. Vidi R. J. Overy, 'Strategic Intelligence and the Outbreak of the Second World War', *War in History, 5* (1998), ss. 456-64.

96. IWM, Case XI, document book lb, s. 133, Fritzsche affidavit, 29. lipnja

1948; E. Fröhlich (ur.) *Die Tagebücher von Joseph Goebbels: Teil 1, Aufzeichnungen 1923-1941, sv.* vii (Munich, 1998), s. 87.

97. H. von Kotze (ur.) *Heeresadjutant bei Hitler 1938-1945: Aufzeichnungen des Majors Engel* (Stuttgart, 1974), s. 60; H. Groscurth, *Tagebuch eines Abwehroffiziers* (Stuttgart, 1970), s. 128, zabilješke od 28. i 30. rujna 1938.

98. J. Toland, *Adolf Hitler* (London, 1976), s. 571.

99. B. Whaley, *Codeword Barbarossa* (Cambridge, Mass., 1973), s. 211.

100. O Staljinovu pismu vidi A. M. Nekrich, *Pariahs, Partners, Predators: German-Soviet Relations 1922-1941* (New York, 1997), s. 22; C. Roberts, 'Planning for War: the Red Army and the Catastrophe of 1941', *Europe-Asia Studies,* 47 (1995), s. 1319.

101. R. McNeal, *Stalin: Man and Ruler* (London, 1988), s. 238.

102. Resis, *Molotov Remembers,* s. 22; Knight, *Beria,* s. 109.

103. O Staljinu, Resis, *Molotov Remembers,* s. 25; *O.* Dietrich, *The Hitler I Knew* (London, 1955), s. 47. Također i L. E. Hill (ur.), *Die Weizsäckerpapiere 1933-50* (Frankfurt am Main, 1974), s. 164, bilješka od 7. rujna 1939.

104. N. von Below, *At Hitler's Side: The Memoirs of Hitler's Luftwaffe Adjutant 1937-1945* (London, 2003), ss. 32-3.

105. E. Radzinsky, *Stalin* (London, 1996), ss. 451-2.

106. von Below, *At Hitler's Side,* s. 33.

107. O funkciji vidi Brausse, *Führungsordnung, s. 52; o* nasljeđivanju N. N. Zitelmann, *Hitler: the Politics of Seduction* (London, 1999.), s. 383.

108. Zitelmann, *Hitler,* ss. 383-7; o osobitoj naravi Hitlerova vodstva vidi Brausse, *Führungsordnung,* ss. 54-5, 60.

109. W. Taubman, *Khrushchev: the Man and his Era* (New York, 2003), ss. 3-17.

5. poglavlje

1. *Pravda,* 19 December 1939, About Stalin'.

2. *Uncensored Germany: Letters and News Sent Secretly from Germany to the German Freedom Party* (London, 1940), ss. 23-4.

3. I. Zbarsky i S. Hutchinson, *Lenin's Embalmers* (London, 1998), ss. 164-5;

S. Fenander, Author and Autocrat: Tertz's Stalin and the Ruse of Charisma', Russian *Review, 58* (1999), s. 295.

4. P. Grigorenko, *Memoirs* (London, 1983), s. 219; s. Deriabin i J. C. Evans ,*Inside Stalin's Kremlin* (Washington, DC, 1998), ss. x-xi.

5. A. Speer, *Inside the Third Reich: Memoirs* (London, 1970), ss. 488-9.

6. Imperial War Museum, London, *Aus deutsche Urkunden.* Letters from British censor's office, n. d. but c. 1945.

7. I. Kershaw, *The 'Hitler Myth': Image and Reality in the Third Reich* (Oxford, 1987), ss. 264-6.

8. W. Lewis, *The Hitler Cult* (London, 1939); E. Alexander, *Der Mythos Hitler*(Zurich, 1937).

9. Vidi S. Labin, *Stalin's Russia* (London, 1949.), s. 61, za suvremena gledišta o Staljinovu kultu.

10. A. Hitler, *Mein Kampf* (ur. D. C. Watt, London, 1969), ss. 403, 408-9; R. Zitelmann, *Hitler: the Politics of Seduction* (London, 1999), s. 391.

11. H. Trevor-Roper, (ur.) *Hitler's Table Talk, 1941-1944* (London, 1973), ss. 385-6, 508, razgovori vođeni 31. ožujka 1942. i 31. svibnja 1942.

12. G. Macdonogh, *The Last Kaiser: William The Impetuous* (London, 2000), s. 453.

13. J. Stalin, *Foundations of Leninism* (New York, 1939), s. 59.

14. Stalin, *Foundations,* ss. 110, 118.

15. J. Stalin, *Works* (13 sv., Moskva, 1952-55), sv. xiii, ss. 107-9, 'Razgovor s njemačkim piscem Emilom Ludwigom', 13. prosinac 1931.

16. D. Brandenberger i A. Dubrovsky, '"The People need a Tsar": the Emergence of National Bolshevism as Stalinist Ideology 1931-1951', *Europe- Asia Studies,* 50 (1998), ss. 873-92; vidi i D. Brandenberger, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity 1931-1956* (Cambridge, Mass., 2002), ss. 56-8, 86-90, 100-03.

17. A. Resis (ur.), *Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics. Conversations with Felix Chuev* (Chicago, 1993), ss. 181, 213.

18. E. van Ree, *The Political Thought of Joseph Stalin* (London, 2002), s. 163.

19. *Voprosy Istorii,* 1953, no. 11.

20. B. Rosenthal, *New Myth, New World: from Nietzsche to Stalin* (Pittsburgh, 2002), s. 377.

21. R. Bendix, *Max Weber: an Intellectual Portrait* (London, 1966), ss. 299307; J. Winckelmann (ur.), *Max Weber: gesammelte politische Schrifte (Tübingen, 1958), ss. 505ff, 'Politik als Beruf, studeni 1919.*

22. D. Beetham, *Max Weber and the Theory of Modern Politics* (London, 1974), s. 227.

23. W. G. Runciman (ur.), *Max Weber: Selections in Translation* (London, 1974), s. 226.

24. Rosenthal, *New Myth, New World,* s. 377.

25. A. Storr (ur.), *The Essential Jung: Selected Writings* (London, 1983), ss. 191, 202-3.

26. A. Kolnai, The *War Against the West* (London, 1938), s. 159.

27. G. Scheele, *The Weimar Republic: Overture to the Third Reich* (London, 1946), ss. 229-30.

28. B. G. Rosenthal, 'Nietzsche, Nationality, Nationalism', u A. Freifeld, P. Bergmann i B. G. Rosenthal (ur.), *East Europe reads Nietzsche* (New York, 1998), ss. 190-97; M. L. Loe, 'Gorky and Nietzsche: the Quest for a Russian Superman', u B. G. Rosenthal (ur), *Nietzsche in Russia* (Princeton, NJ, 1986), ss. 251-2.

29. J. Jevtušenko (ur.), *Twentieth-Century Russian Poetry* (London 1993.), s.

81; o vjerskim predodžbama i metaforama vidi N. Tumarkin, *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia* (Cambridge, Mass., 1997.), ss. 18-23; M.D. Steinberg, *Proletarian Imagination: Self, Modernity, and the Sacred in Russia, 1910-1925* (Ithaca, NY, 2002.), ss. 254-255, 273-278.

30. Tumarkin, *Lenin Lives!,* s. 21; o Lunačarskom vidi A. L. Tait, 'Lunacharsky: a "Nietzschean Marxist"?', u Rosenthal, *Nietzsche in Russia,* ss. 275-92.

31. O kultu cara i njegovu slabljenju vidi O. Figes i B. Kolonitskii, *Interpreting the Russian Revolution: the*

Language and Symbols of 1917 (New Haven, Conn., 1999), pogl. 1-2; Tumarkin, *Lenin Lives!,* ss. 6-12.

32. *Pravda,* 18. prosinca 1939.

33. W. Laqueur, *Stalin: the Glasnost Revelations* (London, 1990), s. 180.

34. Tumarkin, *Lenin Lives!,* ss. 54-5.

35. Bonnell, *Iconography of Power: Soviet Political Posters under Lenin and Stalin* (Berkeley, Calif., 1997), ss. 140-54; S. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941* (Cambridge, 1997), ss. 147-9.

36. Tumarkin, *Lenin Lives!,* s. 80.

37. Tumarkin, *Lenin Lives!,* s. 82.

38. B. Ennker, 'The Origins and Intentions of the Lenin Cult', u I. D. Thatcher (ur.), *Regime and Society in Twentieth-Century Russia* (London, 1999), ss. 11925; Zbarsky i Hutchinson, *Lenin's Embalmers,* ss. 9-25 o pojedinostima u vezi s tom odlukom.

39. Ennker, 'Lenin Cult', ss. 123-4; Zbarsky i Hutchinson, *Lenin's Embalmers,* ss. 25-31; Tumarkin, *Lenin Lives!,* ss. 191-6, 205.

40. Bonnell, *Iconography of Power,* ss. 148, 150; Tumarkin, *Lenin Lives!,* ss.

126-7; R. Löhmann, *Der Stalinmythos: Studien zur Sozialgeschichte des Personenkultes in der Sowjetunion (1929-1935)* (Münster, 1990), ss. 47-56.

41. Storr, *The Essential Jung,* s. 210, 'The Development of Personality', 1934.

42. Lewis, *Hitler Cult,* s. 47.

43. IWM, FO 645/161, saslušanje Christe Schroeder, 13 rujna 1945, s. 5.

44. Vidi, primjerice, G. Ueding, 'Rede als Fürherproklamation' u J. Kopperschmidt (ur.), *Hitler der Redner* (München, 2003), ss. 441-53.

45. M. Dodd, *My Years in Germany* (London, 1939), s. 180.

46. M. Loiperdinger, '"Sieg des Glaubens" - Ein gelungenes Experiment nationalsozialistischer Filmpropaganda', u U. Hermann i U. Nassen (ur.), *Formative Ästhetik in Nationalsozialismus* (Weinheim, 1994), ss. 40-45.

47. V. Cowles, *Looking for Trouble* (London, 1941), ss. 153-4.

48. Lewis, *Hitler Cult,* s. 39.

49. J. H. Billington, *The Face of Russia* (New York, 1998), s. 210.

50. Vidi, primjerice, J. Stalin, *Problems of Leninism* (Moscow, 1947), ss. 250, 285, 439.

51. Resis, *Molotov Remembers,* ss. 175-6.

52. Hitlerov uzor bio je neoženjeni gradonačelnik Beča Karl Lueger. Vidi B. Hamann, *Hitler's Vienna: a Dictator's Apprenticeship* (Oxford, 1999.), ss. 375378; vidi i Public Record Office, Kew, London FO 1031/102, "Žene oko Hitlera", memorandum Karla Brandta, 6. veljače 1946.: "Hitler je u srcima njemačkog naroda želio održati mističnu legendu o tome kako će - sve dotle dok ostane neženja - uvijek postojati mogućnost za jednu od milijuna njemačkih žena da eventualno stekne visoku čast i bude uz Hitlera."

53. Speer, *Inside the Third Reich,* s. 114.

54. E. Barker, *Reflections on Government* (Oxford, 1942), s. 375.

55. Kolnai, *War against the West,* s. 153.

56. Kolnai, *War against the West,* ss. 156, 158.

57. Stalin, *Foundations,* ss. 109-10.

58. Bonnell, *Iconography of Power,* ss. 157-9.

59. Tumarkin, *Lenin Lives!,* ss. 252-3; Rosenthal, *New Myth, New World,* ss. 375, 379; S. Davis, 'The Leader Cult: Propaganda and its Reception in Stalin's Russia', u J. Channon (ur.), *Politics, Society and Stalinism in the USSR* (London, 1998), ss. 117-18.

60. Labin, *Stalin's Russia,* s. 71; vidi i van Ree, *Political Thought of Joseph Stalin,* s. 162.

61. Bonnell, *Iconography of Power,* ss. 162-4; Labin, *Stalin's Russia,* s. 67.

62. van Ree, *Political Thought of Joseph Stalin,* s. 165.

63. C. Schmölders, *Hitlers Gesicht: Eine physiognomische Biographie* (München, 2000), s. 145.

64. Schmölders, *Hitlers Gesicht,* ss. 39-40; o stvaranju imidža vidi i U. Kühn, 'Rede als Selbstinszenierung - Hitler auf der "Bühne"', u Kopperschmidt, *Hitler der Redner,* ss. 368-79; K. Protte, 'Hitler als Redner in Fotografie und Film', u Kopperschmidt, *Hitler der Redner,* ss. 243-54.

65. Schmölders, *Hitlers Gesicht,* s. 104.

66. Schmölders, *Hitlers Gesicht,* ss. 148-9; vidi i C. Koonz, *The Nazi Conscience*(Cambridge, Mass., 2003), ss. 77-9.

67. Bonnell, *Iconography of Power,* s. 137.

68. Bonnell, *Iconography of Power,* s. 157.

69. Rosenthal, New *Myth, New World,* ss. 380, 386.

70. Löhmann, Der *Stalinmythos, s. 27.*

71. G. F. Alexandrov et al, Joseph *Stalin: a Short Biography* (Moscow, 1949); vidi i van Ree, *Political Thought of Josesph Stalin,* ss. 162-5.

72. J. J. Barnes i P. P. Barnes, *Hitler's Mein Kampf: Britain and America: a Publishing History 1930-39* (Cambridge, 1980), ss. 1-2; vidi i W. Maser, *Mein Kampf: Der Fahrplan eines Welteroberers: Geschichte,* Auszüge, *Kommentare*

(Esslingen, 1974) i, u novije vrijeme, B. Zehnpfennig, *Hitlers Mein Kampf: Eine Interpretation* (Munich, 2000).

73. Laqueur, *Glasnost Revelations,* s. 182.

74. *History of the Communist Party of the Soviet Union: short course* (Moscow, 1942), s. 206.

75. Fenander, Author and Autocrat', s. 297.

76. Fenander, Author and Autocrat', s. 297.

77. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia,* s. 149.

78. Labin, *Stalin's Russia, s. 68.*

79. H. G. Baynes, *Germany Possessed* (London, 1941), ss. 107-8.

80. Schmölders, *Hitlers Gesicht,* s. 145.

81. Bonnell, *Iconography of Power,* ss. 148, 166.

82. Labin, *Stalin's Russia,* ss. 64-5.

83. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia,* s. 161.

84. F. J. Miller, *Folklore for Stalin: Russian Folklore and Pseudofolklore of the Stalin Era* (New York, 1990), pogl. 2.

85. Müler, *Folklore for Stalin, s. 69;* F. J. Müler, 'The Image of Stalin in Soviet Russian Folklore', Russian *Review, 39* (1980), ss. 57-8.

86. Miller, *Folklore for Stalin,* s. 143.

87. Baynes, *Germany Possessed,* s. 107.

88. R. Marsh, *Image of Dictatorship: Stalin in Literature* (London, 1989), s. 31.

89. Marsh, *Images of Dictatorship,* s. 39.

90. Marsh, *Images of Dictatorship,* s. 27.

91. Labin, *Stalin's Russia,* s. 65.

92. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia,* s. 165; *Glasnost Revelations, s.*183.

93. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia,* s. 174.

94. G. Neesse, *Die NSDAP: versuch einer Rechtsdentung* (Stuttgart, 1935), ss. 196-7; vidi i H. Brausse, *Die Führungsordnung der deutschen Volkes: Grundlegung einer Führungslehre* (Hamburg, 1940) ss. 14-25, 52-5.

95. Storr, *Essential Jung,* s. 201.

96. M. Perne, 'Nationalism and History: the Cult of Ivan the Terrible in Stalin's Russia', u G. Hosking i R. Service (ur.), Russian *Nationalism: Past and Present* (London, 1998), s. 120.

97. *Joseph Stalin: a Short Biography,* ss. 201-3.

98. Kolnai, *War against the West, s. 20.*

99. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia,* s. 172.

100. Kershaw, *The 'Hitler Myth',* s. 60.

101. O kultu općenito vidi Kershaw, *The 'Hitler Myth';* G. Gill, 'The Soviet Leader Cult: Reflections on the Structure of Leadership in the Soviet Union', *British Journal of Political Science,* 10 (1980), ss. 167-86; R. H. Tucker, 'The Rise of Stalin's Personality Cult', *American Historical Review, 84* (1979), ss. 347-66; S. Davies, 'The Leader Cult: Propaganda and its Perception in Stalinist Russia', u J. Channon (ur.), *Politics, Society and Stalinism in the USSR* (London, 1988), ss. 115-38.

102. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia,* s. 170.

103. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia,* s. 174.

104. N. Mandelstam, *Hope against Hope* (London, 1970), s. 203; vidi i Marsh, *Image of Dictatorship,* ss. 36-8.

105. Marsh, *Image of Dictatorship,* ss. 45-50.

106. J. Brooks, *Thank you, Comrade Stalin: Soviet Public Culture from Revolution to Cold War* (Princeton, 2000), s. 60.

107. G. Prokhorov, *Art under Socialist Realism: Soviet Painting 1930-1950 (Roseville East, Austr., 1995), s. 101.*

108. IWM, Speer Collection, Box S369, FIAT Report 19, exploitation of Albert Speer, 19 October 1945, ss. 3-4.

109. C. Haste, *Nazi Women* (London, 2001), s. 78.

110. F. Reck-Malleczewen, *Diary of a Man in Despair* (London, 1951), s. 19.

111. Resis, *Molotov Remembers,* ss. 189-90; on Hitler's retirement, IWM, Speer Collection, Box S369, FIAT Report 19, s. 15.

112. Löhman, *Der Stalinmythos,* s. 6.

113. Marsh, *Images of Dictatorship,* s. 28.

114. Fenander, 'Author and Autocrat', s. 295.

4. poglavlje

1. J. Öhquist, *Das Reich des Führers* (Bonn, 1943), s. 161.

2. J. Stalin, *Works* (13 sv., Moscow, 1953-55), sv. viii, s. 43, 'Concerning Questions of Leninism', siječanj 1926.

3. 'Der Schlussrede des Führers auf dem Parteikongress' 10 September 1934, u G. Neesse *Die Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (Stuttgart, 1935), ss. 194-6.

4. J. Stalin, *Problems of Leninism* (Moscow, 1947), ss. 80-81, 'Foundation of Leninism', April 1924.

5. Stalin, *Problems of Leninism,* ss. 81-2; Neesse, *Nationalsozialistische Partei, ss.*196-7; D. Hein, 'Partei und Bewegung. Zwei Typen moderner politischer Willensbildung', *Historische Zeitschrift, 263* (1996), ss. 85-7, 90-91.

6. Neesse, *Nationalsozialistische Partei,* s. 202; Stalin, *Problems of Leninism, s. 80.*

7. Neesse, *Nationalsozialistische Partei,* s. 202; Stalin, *Problems of Leninism, s. 139, 'On the Problems of Leninism', 26 January 1926; H. Mehringer, Die NSDAP als politische Ausleseorganisation (München, 1938), s. 14.*

8. Stalin, *Problems of Leninism,* s. 84; Neesse, *Nationalsozialistische Partei,* s. 202; L. Münz, *Führer durch die Behörden und Organisationen* (Berlin, 1939), s. 2a.

9. Stalin, *Problems of Leninism,* s. 153; Works, sv. viii, s. 43.

10. Stalin, *Problems of Leninism,* s. 82; Stalin, *Works,* sv. viii, ss. 44-5.

11. Neesse, *Nationalsozialistische Partei, s. 22;* Mehringer, *Die NSDAP,* s. 14; W. Schieder, 'Die NSDAP vor 1933. Profil einer faschistischen Partei', *Geschichte und Gesellschaft, 19* (1993), ss. 145-7; J. Caplan, 'National Socialism and the Theory of the State', u T. Childers i J. Caplan (ur.), *Reevaluating the Third Reich* (New York, 1993), ss. 105-7.

12. T. H. Rigby, *Communist Party Membership in the USSR 1917-1967*(Princeton, NJ, 1968), s. 52; M. Kater, *The Nazi Party:* A *Social Profile of Members and Leaders, 1919-1945* (Oxford, 1983), s. 263; B. Meissner, *The*

Communist Party of the Soviet Union (New York, 1956), ss. 4-5.

13. A. Avtorkhanov, *The Communist Party Apparatus* (Chicago, 1961), ss. 76, 79-80; M. Fainsod, *How Russia is Ruled* (Cambridge, Mass., 1967), ss. 248-50, 262; G. Gill, *The Rules of the Communist Party of the Soviet Union* (London, 1988), ss. 40-42.

14. R. Taylor, *Film Propaganda in Soviet Russia and Nazi Germany* (London, • 1998), s. 63.

15. Meissner, *Communist Party,* s. 40; Gill, *Rules of the Communist Party, ss.*163-4.

16. C.-W. Reibel, *Das Fundament der Diktatur: Die NSDAP-Ortsgruppen 1932-1945* (Paderborn, 2002), ss. 232-3.

17. Pojedinosti o članstvu u Rigby, *Communist Party Membership,* ss. 190-91, 197-200, 256-63; vidi i Fainsod, *How Russia is Ruled,* ss. 248-70.

18. Rigby, *Communist Party Membership,* ss. 275-80.

19. D. Orlow, *The History of the Nazi Party: Volume II 1933-1945* (Newton Abbot, 1973), ss. 55-6, 202.

20. Kater, *The Nazi Party,* s. 263; Orlow, *Nazi Party: II,* ss. 203-5, 253, 323.

21. Rigby, *Communist Party Membership,* s. 73; D. Schmiechen-Ackermann, 'Der "Blockwart"', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 48 (2000), ss. 584-5.

22. Rigby, *Communist Party Membership,* ss. 204-14; Fainsod, *How Russia is Ruled,* 260-61, 262; vidi i J. A. Getty, *The Origin of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered 1933-1938* (Cambridge, 1985).

23. Fainsod, *How Russia is Ruled,* ss. 177, 196.

24. Rigby, *Communist Party Membership,* ss. 263-75.

25. Schmiechen-Ackermann, 'Der "Blockwart"', ss. 596-7.

26. Procjena iz Kater, Nazi Party, s. *263.*

27. Orlow, *Nazi Party: II,* ss. 124-5.

28. Schmiechen-Ackermann, 'Der "Blockwart"', s. 587.

29. D. Mühlberger, 'The Pattern of the SA's Social Appeal', u C. Fischer (ur.)

The Rise of National Socialism and the Working Classes in Weimar Germany (Oxford, 1996), ss. 99-116.

30. A. Graziosi, A New, Peculiar State: Explorations in Soviet History 1917-1937(Westport, Conn., 2000), ss. 196-7.

31. Fainsod, How *Russia is Ruled,* s. 251; R. Hill i P. Frank, *The Soviet Communist Party* (London, 1983), ss. 33-6.

32. K. Boterbloem, *Life and Death under Stalin: Kalinin Province, 1945-1953*

(Montreal, 1999), s. 102; Fainsod, *How Russia is Ruled,* s. 264.

33. C.-C. Szejnmann, *Vom Traum zum Alptraum: Sachsen in der Weimarer Republik* (Dresden, 2000), ss. 114-16.

34. Kater, *The Nazi Party,* ss. 264-7; D. Mühlberger (ur.) *The Social Basis of European Fascist Movements* (London, 1987), ss. 76-94; C. Roth, *Parteikreis und Kreisleiter der NSDAP unter besonderer Berücksichtigung Bayerns* (München, 1997), s. 182; H.-U. Thamer, *Verführung und Gewalt: Deutschland 1933-1945*(Berlin, 1986), s. 175.

35. J. Falter i M. H. Kater, 'Wähler und Mitglieder der NSDAP', *Geschichte und Gesellschaft,* 19 (1993), s. 165.

36. Roth, *Parteikreis und Kreisleiter,* s. 183; Meissner, *Communist Party,* s. 10.

37. Fainsod, *How Russia is Ruled,* ss. 254, 271; Rigby, *Communist Party Membership,* s. 361.

38. Rigby, *Communist Party Membership,* s. 354; Fainsod, *How Russia is Ruled,* ss. 257, 274.

39. Roth, *Parteikreis und Kreisleiter,* s.' 180; Thamer, *Verführung und Gewalt, s.*178; Kater, *The Nazi Party,* s. 257.

40. Gill, *Rules of the Communist Party,* ss. 162-3, Rules of the All-Union Communist Party, 1934.

41. Avtorkhanov, *Communist Party Apparatus,* ss. 119, 122; Fainsod, *How Russia is Ruled,* ss. 229-30.

42. Avtorkhanov, *Communist Party Apparatus,* ss. 153-4; Fainsod, *How Russia is Ruled,* s. 196; M. Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule* (Boston, Mass., 1989), ss. 63, 113; L. Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union* (London, 1960), ss. 444-5.

43. Reibel, *Fundament der Diktatur,* ss. 32-5.

44. Reibel, *Fundament der Diktatur,* ss. 121, 123; Schmiechen-Ackermann,'Der "Blockwart"', s. 586.

45. Münz, *Führer durch die Behörden und Organisationen,* ss. 6-8.

46. Reibel, *Fundament der Diktatur,* ss. 50-51, 56-63.

47. Fainsod, *How Russia is Ruled,* ss. 284-91; Avtorkhanov, *Communist Party Apparatus,* ss. 256-7; vidi i I. Tirado, 'The Komsomol and the Bright Socialist Future', u C. Kuhr-Korolev, S. Plaggenborg i M. Wellmann (ur.), *Sowjetjugend 1917-1941; Generation zwischen Revolution und Resignation* (Essen, 2001), ss. 217-32.

48. G. Kinz, *Der Bund Deutscher Mädel: Ein Beitrag zur ausserschulischen Mädchenerziehung im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1990), ss. 3-12, 25; C. Schubert-Weller, *Hitler-Jugend: Vom Jungsturm Adolf Hitler' zur Staatsjugend des Dritten Reiches* (Weinheim, 1993), ss. 13-15, 33-4.

49. H. Vorländer, *Die NSV: Darstellung und Dokumentation einer national sozialistischen Organisation* (Boppard am Rhein, 1988), ss. 1-14, 96; J. Stephenson, *The Nazi Organisation of Women* (London, 1981), ss. 50-55, 140.

50. Avtorkhanov, *Communist Party Apparatus,* s. 13.

51. E. van Ree, 'Stalin's Organic Theory of the Party', *Russian Review, 52*(1993), s. 54.

52. S. Allan, *Comrades and Citizens: Soviet People* (London, 1938), ss. 889, 94-5.

53. Fainsod, *How Russia is Ruled,* ss. 260-61; Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule,* ss. 220-22.

54. Allan, *Comrades and Citizens,* ss. 257-9.

55. Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule,* s. 230; S. Pons, 'Stalinism and Party Organisation (1933-1948)', u J. Channon (ur.) *Politics, Society and Stalinism in the USSR* (London, 1998), ss. 96-7.

56. D. M. McKale, *The Nazi Party Courts: Hitler's management of conflict in his Movement 1921-1945* (Lawrence, Kans., 1974), ss. 77-8, 123.

57. McKale, *Nazi Party Courts,* s. 55.

58. McKale, *Nazi Party Courts,* ss. 22-3.

59. McKale, *Nazi Party Courts,* ss. 144-5, 164, 178-80; M. Moll,

'Steuerungsinstrument im "Ämterchaos"? Die Tagungen der Reichs-und Gauleiter der NSDAP', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 49 (2001), ss. 236-8.

60. Allan, *Comrades and Citizens,* s. 88.

61. E. P. Mickiewicz, *Soviet Political Schools: the Communist Party Adult Instruction System* (New Haven, Conn., 1967), ss. 3-9, 89-101; M. David-Fox, *Revolution of the Mind: Higher Learning among the Bolsheviks, 1918-1929* (Ithaca, NY, 1997), ss. 84-7; T. Kirstein, 'Das sowjetische Parteischulsystem', u B. Meissner, G. Brunner i R. Löwenthal (ur.), *Einparteisystem und bürokratische Herrschaft in der Sowjetunion* (Cologne, 1978), ss. 204-16.

62. Orlow, *Nazi Party: II,* ss. 188-92; Schmiechen-Ackermann, 'Der"Blockwart"', s. 589.

63. Schubert-Weller, *Hitler-Jugend,* ss. 182-3; o odabiru i primanju vidi svjedočenje P. Petersona u J. Steinhoff, P. Pechel i D. Showalter (ur.), *Voices of the Third Reich: an Oral History* (Washington, DC, 1989), ss. 8-9.

64. Avtorkhanov, *Communist Party Apparatus,* ss. 79-80; Schmiechen-Ackermann, 'Der "Blockwart"', s. 586; M. Voslensky, *Nomenklatura: Anatomy of the Soviet Ruling Class* (London, 1984), ss. 48-9.

65. Allan, *Comrades and Citizens,* s. 242.

66. Schmiechen-Ackermann, 'Der "Blockwart"', s. 589.

67. Gill, *Rules of the Communist Party,* ss. 165-6.

68. Schmiechen-Ackermann, 'Der "Blockwart"', ss. 581-3; Reibel, *Fundament der Diktatur,* ss. 104-5; Stephenson, *Nazi Organisation of Women,* s. 155; L. Pine, 'Creating Conformity: the Training of Girls in the Bund Deutscher Mädel', *European History Quarterly,* 33 (2003), ss. 367-85.

69. Schmiechen-Ackermann, 'Der "Blockwart"', ss. 590-95; J. Noakes (ur.) *Nazism 1919-1945: a Documentary Reader: Volume 4* (Exeter, 1998), ss. 96100, 'Service Instructions for Block Leaders. 1 June 1944'.

70. Reibel, *Fundament der Diktatur,* ss. 104-5, 191.

71. D. Rebentisch, 'Die "politische Beurteilung" als Herrschaftsinstrument der NSDAP', u D. Peukert i J. Reulecke (ur.), *Die Reihen fast geschlossen: Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus* (Wuppertal, 1981), ss. 107-28; Roth, *Parteikreis und Kreisleiter,* ss. 269-70.

72. Rebentisch, 'Die "politische Beurteilung"', s. 114.

73. Rebentisch, 'Die "politische Beurteilung"', ss. 108, 117-18.

74. Roth, *Parteikreis und Kreisleiter,* ss. 282-3.

75. S. Labin, *Stalin's Russia* (London, 1949), s. 149; Tirado, 'The Komsomol', ss. 220-22.

76.Labin, *Stalin's Russia*, s. 153.

77. Boterbloem, *Life and Death under Stalin,* s. 125.

78. A. Smith, *I Was a Soviet Worker* (London, 1937), s. 242.

79. Noakes, *Nazism: Volume 4,* ss. 97-8.

80. Vorländer, *Die NSV: Dokumente,* ss. 53-4.

81. G. Miller-Kipp (ur.), *'Auch Du gehörst dem Führer': Die Geschichte des Bundes Deutscher Mädel in Quellen und Dokumenten* (Munich, 2001), s. 62.

82. Vidi, primjerice, C. Arbogast, *Herrschaftsinstanzen der württembergischen NSDAP: Funktion, Sozialprofil und Lebenswege einer regionalen NS-Elite 1920-1960* (München, 1998), ss. 116-22.

83. O razvoju njemačke birokracije J. Caplan, 'Profession as Vocation: The German Civil Service', u G. Cocks i K. Jarausch (ur.), *German Professions, 1800-1950* (Oxford, 1990), ss. 163-82.

84. T. H. Rigby, 'Staffing USSR Incorporated: The Origins of the Nomenklatura System', *Soviet Studies,* 40 (1988), ss. 526-30.

85. Labin, *Stalin's* Russia, s. 50; Rigby, 'Staffing USSR Incorporated', ss. 531-3.

86. Labin, Stalin's *Russia,* s. 50.

87. R. Koshar, *Social Life, Local Politics, and Nazism: Marburg 1880-1935*(Chapel Hill, NC, 1986), ss. 247-50.

88. J. H. Grill, *The Nazi Movement in Baden 1920-1945* (Chapel Hill, NC, 1983), ss. 247-8, 257, 265.

89. H. Fenske, *Bürokratie in Deutschland von späten Kaiserreich bis zur Gegenwart* (Berlin, 1985), ss. 40-43.

90. Fenske, *Bürokratie in Deutschland,* ss. 44, 48; Broszat, *The Hitler State, the foundation and development of the internal structure of the Third Reich* (London, 1981), ss. 242-3.

91. Orlow, *Nazi Party: II,* ss. 226-7; H. Mommsen, *Beamtentum in Dritten Reich: mit ausgewählten Quellen zur nationalsozialistischen Beamtenpolitik*(Stuttgart, 1966), ss. 103-4.

92. Roth, *Parteikreis und Kreisleiter,* ss. 234-5.

93. Roth, *Parteikreis und Kreisleiter, s. 195.*

94. Roth, *Parteikreis und Kreisleiter,* ss. 213, 215.

95. Orlow, *Nazi Party: II,* ss. 228-9.

96. Schmiechen-Ackermann, 'Der "Blockwart"', s. 586; Orlow, *Nazi Party:* ^ ss. 72-3.

97. Avtorkhanov, *Communist Party Apparatus,* ss. 143, 199.

98. Münz, *Führer durch die Behörden,* ss. 6-9.

99. Roth, *Parteikreis und Kreisleiter,* ss. 122-3.

100. Roth, *Parteikreis und Kreisleiter,* ss. 139-44.

101. Broszat, *Hitler State,* ss. 112-17; o dužnosti namjesnika Reicha *(Reichsstatthalter)* vidi H.-J. Sengotta, *Der Reichsstatthalter in Lippe 1933 bis 1939. Reichsrechtliche Bestimmungen und politische Praxis* (Detmold, 1976), ss. 41-59, 408-9.

102. Moll, 'Steuerungsinstrument', ss. 215-72; više o ulozi *Gauleitera* vidi P. Hüttenberger, *Die Gauleiter* (Stuttgart, 1969).

103. Fainsod, *How Russia is Ruled,* s. 199.

104. Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule,* s. 98.

105. Mommsen, *Beamtentum,* s. 103.

106. Gill, *Rules of the Communist Party,* ss. 44-7.

107. Avtorkhanov, *Communist Party Apparatus,* ss. 103-4; Pons, 'Stalinism and Party Organisation', ss. 108-9.

108. B. Harasymiw, *Soviet Communist Party Officials: A study in organizational roles and change* (New York, 1996), ss. 85-8.

109. B. Meissner, 'Die besonderen Wesenszüge der sowjetischen Bürokratie und die Wandlungsmöglichkeiten des Einparteisystems' u Meissner, Brunner i Löwenthal, *Einparteisystem,* ss. 73-4; R. di Leo, *Occupazione e salari nell'URSS 1950-1977* (Milano, 1980), ss. 38-9, 50.

110. Harasymiw, *Communist Party Officials,* s. 30.

111. Fenske, *Bürokratie in Deutschland,* ss. 45-7.

112. Fenske, *Bürokratie in Deutschland,* ss. 48-51.

113. Vidi R. Koehl, *The Black Corps: the Structure and Power Struggles of the Nazi SS*(Madison, Wisc., 1983); proces infiltracije i nadzora opisan je u A. Speer, *The Slave State: Heinrich Himmler's Masterplan for SS Supremacy* (London, 1981).

114. Meissner, 'Der besonderen Wesenzüge', s. 77.

115. Fenske, *Bürokratie in Deutschland,* s. 45.

116. Partija je oživjela nakon Staljinove smrti. Vidi Y. Gorlizki, 'Party Revivalism and the Death of Stalin', *Slavic Review,* 54 (1995), ss. 1-22.

117. Vidi primjerice A. Unger, *The Totalitarian Party: Party and People in Nazi Germany and Soviet Russia* (London, 1974).

118. Roth, *Parteikreis und Kreisleiter,* s. 143.

119. Harasymiw, *Communist Party Officials,* ss. 136-7.

120. Boterbloem, *Life and Death under Stalin.*

121. S. Davies '"Us Against Them": Social Identity in Soviet Russia, 1934-41', *Russian Review, 56* (1997), ss. 70-89.

5. poglavlje

1. M. Fainsod, *How Russia is Ruled* (Cambridge, Mass., 1967), s. 424.

2. N. Baynes (ur.), *Hitler's Speeches 1919-1939* (2 sv., Oxford, 1942), sv. i., s. 504.

3. R. Tucker and S. Cohen (ur.), *The Great Purge Trial* (New York, 1965), s. xv.

4. Fainsod, *How Russia is Ruled,* s. 423.

5. N. Leites i E. Bernant, *Rituals of Liquidation: the Case of the Moscow Trials*(Glencoe, 111., 1954), ss. 318, 322-3; vidi također Narodni komesarijat pravde SSSR-a,

Izvještaj o sudskim procesima u slučaju antisovjetskog 'Bloka, desničara i trockista' (Moskva, 1938), ss. 625-7.

6. J. Stalin, Works (13 sv., Moscow, 1952-5), sv. xiii, ss. 110-11, 'razgovor s njemačkim piscem Emilom Ludwigom', 13 prosinac 1931.

7. T. Rees i A. Thorpe (ur.), *International Communism and the Communist International 1919-1943* (Manchester, 1998), s. 35.

8. Fainsod, *How Russia is Ruled,* s. 159.

9. Leites i Bernant, *Rituals of Liquidation,* s. 12.

10. E. Alexander, *Der Mythos Hitler* (Zurich, 1937), s. 395.

11. Baynes, *Hitler's Speeches, sv.* i, s. 504, proklamacija na partijskom kongresu održanom 1. rujna 1933.

12. Bynes, *Hitler's Speeches,* I. sv., s. 299, Hitlerov govor u *Reichstagu* 13. srpnja 1934. Hitler je podsjetio slušatelje kako je komunizam uveo "masovni terorizam" u sve dijelove svijeta.

13. P. Weindling, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism 1870-1945* (Cambridge, 1989), ss. 382-5.

14. F. S. Zuckermann, *The Tsarist Secret Police in Russian Society, 1880-1917* (London, 1996), ss. 19-27; J. Daly, 'The Security Police and Politics in Late Imperial Russia', u A. Geifman (ur.), *Russia under the Last Tsar: Opposition and Subversion* (Oxford, 1999), ss. 217-34.

15. M. Broszat, *The Hitler State: the foundation and development of the internal structure of the Third Reich* (London, 1981), s. 332. O političkoj policiji vidi F. Wilhelm, *Die Polizei im NS-Staat* (Paderborn, 1997), ss. 24-35.

16. G. Leggett, *The Cheka: Lenin's Political Police* (Oxford, 1981), ss. 16-22, 342-6, 351-2; R. Conquest (ur.), *The Soviet Police System* (London, 1968) ss 13-18.

17. Fainsod, *How Russia is Ruled,* ss. 425-8.

18. R. Sharlet, 'Stalinism and Soviet Legal Culture', u R. Tucker (ur.) *Stalinism: Essays in Historical Interpretation* (New York, 1977), ss. 164-6.

19. R. W. Thurston, *Life and Terror in Stalin's Russia 1934-1941* (London, 1996), ss. 22-3; J. A. Getty i O. V. Naumov (ur.), *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks 1932-1939* (New Haven, Conn., 1999), ss. 145-7; D. Rayfield, *Stalin and his Hangmen* (London, 2004), ss. 239-40.

20. K. McDermott i J. Agnew, *The Comintern: A History of International Communism from Lenin to Stalin* (London, 1996), ss. 148, 151.

21. B. A. Starkov, 'The Trial that was not Held', *Europe-Asia Studies*, 46 (1994), ss. 1308-9.

22. E. Ginzburg, *Into the Whirlwind* (London, 1967), ss. 130-37.

23. V. Z. Rogovin, *1937: Stalin's Year of Terror* (Oak Park, Mich., 1998), ss. 286-8.

24. Starkov, 'The Trial that was not Held', ss. 1304-5; Rogovin, *1937,* ss. 497-9.

25. Starkov, 'The Trial that was not Held', s. 1300; Thurston, *Life and Terror,* ss. 59-60.

26. Thurston, *Life and Terror,* ss. 124-5, 129-31; A. Knight, *Beria: Stalin's First Lieutenant* (London, 1993), ss. 90-93; G. T. Rittersporn, 'Extra-Judicial Repression and the Courts: Their Relationship in the 1930s', u P. H. Solomon

(ur.), *Reforming Justice in Russia, 1864-1996* (New York, 1997), ss. 216-19.

27. S. Beria, *Beria, My Father: Inside Stalin's Kremlin* (London, 2001), s. 44.

28. Više o tome vidi u M. Parrish, *The Lesser Terror: Soviet State Security 19391953* (Westport, Conn., 1996).

29. Baynes, *Hitler's Speeches,* sv. i., s. 220.

30. J. Biesemann, *Das Ermächtigungsgesetzt als Grundlage der Gesetzgebung im nationalsozialistischen Staat* (Münster, 1985), ss. 250-53.

31. H. Kaden i L. Nestler (ur.), *Dokumente des Verbrechens: aus Akten des Dritten Reiches 1933-1945* (3 sv., Berlin, 1993), sv. i, s. 29, Verordnung zum Schutz von Volk und Staat, 28 February 1933; vidi i Biesemann, *Das Ermächtigungsgesetz,* ss. 253-63.

32. Kaden i Nestler, *Dokumente des Verbrechens,* sv. i., s. 31; Broszat, *Hitler State,* s. 329.

33. Kaden i Nestler, *Dokumente des Verbrechens,* sv. i, ss. 34-8; Broszat, *Hitler State,* ss. 330-31. O sudovima H. Koch, *In the Name of the Volk: Political Justice in Hitler's Germany* (London, 1989), s. 4; H. Schmidt, *'Beabsichtige ich die Todesstrafe zu beantragen': die nationalsozialistische Sondergerichtsbarkeit im Oberlandesgerichtsbezirk Düsseldorf 1933 bis 1945* (Essen, 1998), ss. 27-9; B. Dörner, *'Heimtücke': Das Gesetz als Waffe* (Paderborn, 1998), ss. 20 ff.

34. Koch, *In the Name of the Volk,* ss. 45-8.

35. I. Müller, *Hitler's Justice: the Courts of the Third Reich* (London, 1991), ss. 86-7.

36. G. Werle, *Justiz-Strafrecht und polizeiliche Verbrechenskämpfung im Dritten Räch* (Berlin, 1989), ss.

533-42; U. Herbert, *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989* (Bonn, 1996), ss. 150-51, 169. Vidi i J. Tuchel, 'Dimensionen des Terrors: Funktionen der Konzentrationslager in Deutschland 1933-1945', i D. Dahlmann i G. Hirschfeld (ur.), *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation* (Essen, 1999), s. 374, koji procjenjuju da je 80,000 zadržano u pritvoru u određenom periodu 1933.

37. S. Lorant, *I Was Hitler's Prisoner* (London, 1935), ss. 32-42, 275-8.

38. Broszat, *Hitler State,* s. 333; H.-U. Thamer, *Verführung und Gewalt: Deutschland 1933-1945* (Berlin, 1986), s. 385.

39. Kaden i Nestler, *Dokumente des Verbrechens,* sv. i, ss. 183-4,

Bestimmungen zur Durchführung von Exekutionen in 'Sonder behandlungsfälle', 6 January 1943; N. Frei, *National Socialist Rule in Germany: the Führer State 1933-1945* (Oxford, 1993), ss. 114-15.

40. Broszat, *Hitler State,* s. 342.

41. J. Noakes i G. Pridham (ur.), *Nazism 1919-1945: a Documentary Reader*(Exeter, 1984), s. 519.

42. A. Antonov-Ovseyenko, *The Time of Stalin: Portrait of a Tyranny* (New York, 1981), ss. 211-13.

43. S. G. Wheatcroft, 'The Scale and Nature of German and Soviet Repression and Mass Killings', *Europe-Asia Studies,* 48 (1996), ss. 1332-3. A. Nove, 'Terror Victims - Is the Evidence Complete?', *Europe-Asia Studies,* 46 (1994), ss. 535-7.

44. Getty i Naumov, *Road to Terror,* s. 588; J. O. Pohl, *The Stalinist Penal System* (Jefferson, NC, 1997), s. 8.

45. Pohl, *Stalinist Penal System,* ss. 11, 15; E. Bacon, *The Gulag at War: Stalin's Forced Labour System in the Light of the Archives* (London, 1994), ss. 28-30.

46. Nove, 'Terror Victims', s. 536; Gulag deaths in Pohl, *Stalinist Penal System,* ss. 48-9.

47. O procjenama za njemačke logore vidi Wheatcroft, 'German and Soviet Repression', ss. 1328-9; o broju zatočenika u logorima vidi W. Sofsky, *The Order of Terror: the Concentration Camp* (Princeton, NJ, 1997), ss. 28-9, 34-5, 38; Tuchel, 'Dimensionen des Terrors', 372, 383.

48. Koch, *In the Name of the Volk,* s. 132.

49. Schmidt, *'Beabsichtige ich die Todesstrafe',* s. 91.

50. Kaden i Nestler, *Dokumente des Verbrechens,* sv. i., ss. 162-3, Erlass Hitlers über die Verfolgung von Straftaten gegen das Reich, 7 December 1941; vidi i F. B. Bakels, *Nacht und Nebel: Das Bericht eines holländischen Christen aus deutschen Gefängnissen und Konzentrationslagern* (Frankfurt am Main, 1979).

51. O razlikama u procjenama broja umrlih Židova vidi Wheatcroft, 'Ausmass und Wesen', s. 75.

52. F. Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft: Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager* (Hamburg, 1978), s. 230.

53. McDermott, 'The History of the Comintern', s. 35; A. Resis (ur.), *Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics* (Chicago, 1993), s. 277-8.

54. Ginsburg, *Into the Whirlwind,* s. 44.

55. V. S. Mil'bakh, 'Repression in the 57th Special Corps (Mongolian People's Republic)', *Journal of Slavic Military*

Studies, 15(2002), ss. 108-9.

56. Mil'bakh, 'Repression in the 57th Corps', ss. 109-11.

57. D. Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy* (London, 1991), s. 373.

58. Volkogonov, *Stalin,* s. 374.

59. N. Werth, 'A State against its People: Violence, Repression and Terror in the Soviet Union', u N. Werth et al. *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression* (London, 1999), ss. 190-93.

60. M. Ilič, 'The Great Terror in Leningrad: a Quantitative Analysis', *Europe-Asia Studies,* 52(2000), ss. 1518-20.

61. McDermott, 'History of the Comintern', s. 35.

62. McDermott i Agnew, *The Comintern,* ss. 145-9.

63. A. Lindenmeyr, 'The First Political Trial: Countess Sofia Panina', *Russian Review,* 60 (2001), ss. 505-25.

64. Milbah, "Represija u 57. korpusu", s. 117. Broj nesreća redovito se prijavljivao vojnim vlastima kao dokaz nemara i lošeg rukovođenja prije velikog terora. Vidi F. Schauff, "Company Choir of Terror: The Military Council of the 1930s - the Red Army Between the XVIIth and XVIIIth Party Congresses", *Journal of Slavic Military Studies,* 12 (1999.), ss. 132, 136, 142.

65. F. F. Benvenuti, 'Industry and Purge in the Donbass 1936-37', *Europe-Asia Studies,* 45(1993), ss. 60-63; vidi i D. L. Hoffmann, 'The Great Terror on the Local Level: Purges in Moscow Factories', u J. A. Getty i R. Manning (ur.), *Stalinist Terror: New Perspectives* (Cambridge, 1993), ss. 163-7.

66. Werth, 'A State Against its People', ss. 200-201; o ubojstvima svećenika vidi M. Pabst, *Staatsterrorismus:*

Theorie und Praxis kommunistischer Herrschaft (Graz, 1997), s. 67.

67. M. Parrish, 'The Downfall of the "Iron Commissar": N. I. Ezhov 1938-40', *Journal of Slavic Military Studies, 14* (2001), ss. 72-99; Getty i Naumov, *Road to Terror,* s. 561.

68. Baynes, *Hitler's Speeches*, s. 221.

69. P. Longerich, *The Unwritten Order: Hitler's Role in the Final Solution (Stroud, 2001), ss. 19-26 o Hitlerovim ranijim stavovima. O teoriji zavjere vidi K.-U. Merz, Das Schreckbild: Deutschland und der Bolschewismus 1917 bis 1921 (Frankfurt am Main, 1995), ss. 457-71.*

70. Kaden i Nestler, Dokumente des Verbrechens, sv. i, ss. 78-9, Vortrag Heinrich Himmlers über Wesen und Aufgaben der SS und der Polizei, January 1937.

71. A. Merson, *Communist Resistance in Nazi Germany* (London, 1985), s. 32; Müller, *Hitler's Justice,* s. 56.

72. Lorant, *Hitler's Prisoner,* ss. 92-3, 155.

73. K. Orth, *Das System der ns Konzentrationslager: Eine politische Organisationsgeschichte* (Hamburg, 1999), ss. 47, 51-3; Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft,* ss. 69, 71.

74. Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft,* ss. 70-71.

75. N. Wachsmann, '"Annihilation Through Labor": The Killing of State Prisoners in the Third Reich', *Journal of Modern History,* 71 (1999), s. 625.

76. G. J. Giles, 'The Institutionalization of Homosexual Panic in the Third Reich', u R. Gellately i N. Stoltzfus (ur.), *Social Outsiders in Nazi Germany*(Princeton, NJ, 2001), s. 235.

77. Giles, 'Homosexual Panic', ss. 242-4.

78. G. Grau (ur.), *Hidden Holocaust? Gay and Lesbian Persecution in Germany 1933-45* (London, 1995), ss. 4-7, 248-9, 251; Giles, 'Homosexual Panic', ss. 244-5; H.-G. Stümke, 'From the "People's Consciousness of Right and Wrong" to "The Healthy Instincts of the Nation": The Persecution of Homosexuals in Nazi Germany', u M. Burleigh (ur.), *Confronting the Nazi Past*(London, 1996), ss. 154-65.

79. N. Wachsmann, 'Reform and Repression: Prisons and Penal Policy in Germany, 1918-1939', University of London, PhD thesis, 2000, s. 215.

80. Wachsmann, 'Reform and Repression', s. 206.

81. G. Bock, 'Racism and Sexism in Nazi Germany: Motherhood, Compulsory Sterilization and the State', u R. Bridenthal, A. Grossman i M. Kaplan (ur.), *When Biology became Destiny: Women in Weimar Germany and Nazi Germany (New York, 1984), ss. 276-80.*

82. Y. Lozowick, Hitler's Bureaucrats: The Nazi Security Police and the Banality of Evil (London, 2000), ss. 20-21, 46-8. Vidi i H. Benschel, Bürokratie und Terror: Das Judenreferat der Gestapo Düsseldorf 1935-1945 (Essen, 2001).

83. E. A. Johnson, *Nazi Terror: the Gestapo, Jews, and Ordinary Germans* (New York, 1999), ss. 408-11.

84. Johnson, *Nazi Terror,* ss. 385-7; K. Kwiet 'Nach dem Pogrom: Stufen der Ausgrenzung', u W. Benz (ur.), *Die Juden in Deutschland 1933-1945: Leben unter nationalsozialistischer Herrschaft* (Munich, 1988), ss. 596-614.

85. I. Erhenburg i V. Grossman, *The Complete Black Book of Russian Jewry*(New Brunswick, NJ, 2002), ss. 423-

4.

86. Johnson, *Nazi Terror,* ss. 322-8.

87. Lorant, *Hitler's Prisoner,* s. 123.

88. Stalin, *Works,* sv. xiii, s. 111.

89. R. W. Thurston, 'Fear and Belief in the USSR's "Great Terror": Response to Arrest 1935-1939', *Slavic Review,* 45 (1986), s. 228.

90. H. Arendt, *Eichmann in Jerusalem: a Report on the Banality of Evil* (London, 1963), s. 22; C. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (London, 1992).

91. K.-M. Mallmann i G. Paul, 'Omniscient, Omnipotent, Omnipresent? Gestapo, Society and Resistance', u D. Crew (ur.), *Nazism and German Society 1933-1945* (London, 1994), ss. 173-4; R. Gellately, *The Gestapo and German Society: Enforcing Racial Policy 1933-1945* (Oxford, 1990), ss. 44-6; G.

Browder, *Fundations of the Nazi Police State: the Formation of Sipo and SD* (Lexington, Kty, 1990), s. 235, koji iznosi brojku od 7,000 političkih policajaca u Gestapou 1936.

92. O policijskoj rutini vidi Wilhelm, *Die Polizei im NS-Staat.* Ministar unutarnjih poslova Wilhelm Frick zapovijedio je 1938. godine policiji da vodi kartoteku *(Volskartei)* za svakog stanovnika od 5 do 70 godina; ta je zadaća dovršena 1940. (ss. 109-110).

93. Mallmann i Paul, 'Gestapo, Society and Resistance', ss. 175-7. Tijekom rata Gestapo je uglavnom proganjao nenjemačke političke neprijatelje. Vidi, primjerice, R. Otto, *Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangenen im deutschen Reichsgebiet 1941/42* (München, 1998).

94. R. Conquest, *Justice and the Legal System in the USSR* (London, 1968), s. 6.

95. Thurston, *Life and Terror,* ss. 70-71.

96. Vidi C. Graf, 'Kontinuitäten und Brüche. Von der Politischen Polizei der Weimarer Republik zur Geheimen Staatspolizei', u G. Paul i K.-M. Mallmann (ur.), *Die Gestapo - Mythos und Realität* (Darmstadt, 1995), ss. 73-83; J. Tuchel, 'Gestapo und Reichssicherheitshauptamt, Die Berliner Zentralinstitutionen der Gestapo', u Paul i Mallmann, *Gestapo,* ss. 84-100.

97. Merson, *Communist Resistance,* ss. 50-51; o nadgledanju tvornica vidi K- H. Roth, *Facetten des Terrors: Der Geheimdienst der 'Deutsche Arbeitsfront' und die Zerstörung der Arbeiterbewegung 1933-1938* (Bremen, 2000), ss. 13-21.

98. S. Fitzpatrick, 'Signals from Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s', *Journal of Modern History, 68* (1996), s. 834; Thurston, *Life and Terror,* s. 71.

99. Fitzpatrick, 'Signals from Below', s. 835.

100. V. Kozlov, 'Denunciation and its Functions in Soviet Governance: a Study of Denunciations and their Bureaucratic Handling from Soviet Police Archives 1944-1953', *Journal of Modern History,* 68 (1996), s. 876.

101. Gellately, *Gestapo and German Society,* s. 162; vidi i Johnson, *Nazi Terror,* s. 365: u Krefeldu je 24% slučajeva pokrenuto nakon prokazivanja civila, dok je 32% pokrenula policija.

102. Mallmann i Paul, 'Gestapo, Society and Resistance', s. 179.

103. R. Gellately, 'Denunciations in Twentieth-Century Germany: Aspects of Self-Policing in the Third Reich and

the German Democratic Republic', *Journal of Modern History, 68* (1996), s. 939.

104. Fitzpatrick, 'Signals from Below', s. 861.

105. J. Connelly, "The Uses of *Volksgemeinschaft:* Letters to the NSDAP Kresileitung Eisenach, 1939-1940', *Journal of Modern History,* 68 (1996), s. 926. O motivaciji vidi C. Arbogast, *Herrschaftsinstanzen der württembergischen NSDAP: Funktion, Sozialprofil und Lebenswege einer regionalen NS-Elite 1920-1960* (Munich, 1998), ss. 102-11.

106. Fitzpatrick, 'Signals from Below', s. 848.

107. Primjerice, Benvenuti, 'Industry and Purge', ss. 61-3, 68-9.

108. R. Evans, 'Social Outsiders in German History: From the Sixteenth Century to 1933', u Gellately i Stoltzfus, *Social Outsiders,* ss. 20-44; vidi i G. Alexopoulos, *Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens and the Soviet State, 1926-1936*(Ithaca, NY, 2003), ss. 3-11.

109. S. Fitzpatrick, 'How the Mice Buried the Cat: scenes from the Great Purges of 1937 in the Russian Provinces', *Russian Review,* 52 (1993), s. 319.

110. Baynes, *Hitler's Speeches,* sv. i., s. 230.

111. R. Gellately, *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany* (Oxford 2001.), ss. 51-69. Vidi i B. Engelmann, *In Hitler's Germany: Everyday Life in the Third Reich* (London, 1988.), ss. 34-35. U razgovoru o logorima s poznanicima poslije rata Engelmann je zabilježio sljedeće: "Moji su roditelji govorili da logori imaju važnu odgojnu funkciju. Naravno, u mojoj se kući govorilo i o 'opasnim neprijateljima države', i čuo sam također da se s njima strogo postupa."

112. M. Ellman, 'The Soviet 1937 Provincial Show Trials: Carnival or Terror?', Europe-Asia Studies, 53 (2001), ss. 1221, 1223-33.

113. I. Zbarsky i S. Hutchinson, *Lenin's Embalmers* (London, 1998), ss. 108-9.

114. Connelly, 'Uses of *Folksgemeinschaft',* s. 917.

115. I. Gutkin, 'The Magic of Words: Symbolism, Futurism, Socialist Realism', u B. G. Rosenthal (ur.), *The Occult in Russian and Soviet Culture*(Ithaca, NY, 1997), ss. 241-4.

116. E. Lyons, *Assignment Utopia* (London, 1937), s. 372.

117. R. Rhodes, *Masters of Death: the SS Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust* (New York, 2002), s. 219.

118. Kaden i Nestler, *Dokumente des Verbrechens,* sv. i., ss. 245, 247, Rede Heinrich Himmlers in Posen, 4 October 1943.

119. Resis, *Molotov Remembers,* ss. 265, 270.

6. poglavlje

1. J. Thies, 'Nazi Architecture - a Blueprint for World Domination: the Last Aims of Adolf Hitler', u D. Welch (ur.), *Nazi Propaganda* (London, 1983), ss. 46-7.

2. T. J. Colton, *Moscow: Governing the Socialist Metropolis* (Cambridge, Mass., 1995), s. 280.

3. Colton, *Socialist Metropolis,* s. 218.

4. K. Berton, *Moscow: an Architectural History* (London, 1977), ss. 222-4.

5. Colton, *Socialist Metropolis,* s. 332; Berton, *Moscow,* s. 224.

6. R. Eaton, *Ideal Cities: Utopianism and the (Un) Built Environment* (London, 2001), ss. 183-96 o sovjetskoj izgradnji utopije; Colton, *Socialist Metropolis,* s. 333.

7. A. Speer, *Inside the Third Reich: Memoirs* (London, 1970), ss. 74, 132-3.

8. D. Münk, Die *Organisation des Raumes im Nationalsozialismus* (Bonn, 1993), s. 304; A. Scobie, *Hitler's State Architecture, the Impact of Classical Antiquity*(London, 1990), ss. 110-12; H. Weihsmann, *Bauen unterm Hakenkreuz, Architektur des Untergangs* (Vienna, 1998), ss. 19-20.

9. Weihsmann, *Bauen untern Hakenkreuz,* s. 272; Scobie, *Hitler's State Architecture,* s. 112.

10. W. C. Brumfield, A *History of Russian Architecture* (Cambridge, 1993), s. 486; Colton, *Socialist Metropolis,* s. 332.

11. E. Forndran, *Die Stadt-und Industrie gründun gen Wolfsburg und Salzgitter*(Frankfurt am Main, 1984), ss. 67-8.

12. L. E. Blomquist, 'Some Utopian Elements in Stalinist Art', *Russian Review,* 11 (1984), ss. 298-301; Colton, *Socialist Metropolis,* s. 223. Vidi i A. J. Klinghoffer, *Red Apocalypse: the Religious Evolution of Soviet Communism* (Lanham, Md, 1996), ss. 48 ff.

13. Scobie, *Hitler's State Architecture,* s. 97.

14. Fomdran, *Die Stadt-und Industriegründungen,* ss. 67-8.

15. Colton, *Socialist Metropolis,* s. 200.

16. S. F. Starr, 'Visionary Town Planning during the Cultural Revolution', u S. Fitzpatrick (ur.), *Cultural Revolution in Russia, 1928-1931* (Bloomington, Ind., 1978), s. 218.

17. R. Stites, *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution* (Oxford, 1989), s. 202.

18. M. Droste, *Bauhaus, 1919-1933* (Cologne, 1998), ss. 227-8, 233-5.

19. H. Giesler, *Ein anderer Hitler: Bericht seines Architekten Hermann Giesler*(Leoni, 1977), ss. 199, 206; G. Troost (ur.), *Das Bauen im neuen Reich*(Bayreuth, 1939), s. 131.

20. Weihsmann, *Bauen unterm Hakenkreuz,* ss. 274-5.

21. Thies, 'Nazi Architecture', ss. 45-6.

22. Colton, *Socialist Metropolis,* s. 254.

23. Colton, *Socialist Metropolis,* ss. 277-8.

24. Berton, *Moscow*, s. 226.

25. Berton, *Moscow,* ss. 228-9; V. Paperny, 'Moscow in the 1930s and the Emergence of a New City', u H. Günther, *The Culture of the Stalin Period*(London, 1990), ss. 233-4.

26. Colton, *Socialist Metropolis,* ss. 257-9.

27. Colton, *Socialist Metropolis,* s. 327.

28. Bmmfield, *History of Russian Architecture,* s. 49.

29. Münk, *Die Organisation des Raumes,* s. 304.

30. Fomdran, *Die Stadt-und Industrigründungen,* ss. 88-9; M. Cluet, *L'Architecture du IIIe Reich: Origines intellectuelles et visees ideologiques* (Bern, 1987), ss. 201-4.

31. Weihsmann, *Bauen unterm Hakenkreuz,* s. 28.

32. Münk, *Die Organisation des Raumes,* ss. 306-7; o Wolfsburgu vidi C. Schneider, *Stadtgründung im Dritten Reich: Wolfsburg und Salzgitter* (München, 1979).

33. Weihsmann, *Bauen unterm Hakenkreuz,* s. 22.

34. Speer, *Inside the Third Reich,* s. 140. Procjena je izražena u protuvrijednosti tadašnje marke (1960-ih).

35. T. Harlander i G. Fehl (ur), *Hitlers sozialer Wohnungsbau 1940-1945: Wohnungs politik, Baugestaltung und Siedlungsplanung* (Hamburg, 1986), s. 111; Memorandum of DAF 'Die sozialen Aufgaben nach dem Kriege', 1941.

36. Harlander i Fehl, *Hitlers sozialer Wohnungsbau,* s. 116: DAF Homesteads Office 'Totale Planung und Gestaltung', 1940.

37. Harlander i Fehl, *Hitlers sozialer Wohnungsbau,* ss. 131-2: Hitlerov "Temeljni zakon o izgradnji socijalnih kuća" od 25. studenog 1940.

38. O planovima za izgradnju novih ekonomskih područja vidi H. Kahrs,

'Von der "Grossraumwirtschaft" zur "Neuen Ordnung", u H. Kahrs (ur.), *Modelle für ein deutsches Europa: Ökonomie und Herrschaft im Grosswirtschaftsraum* (Berlin, 1992), ss. 9-26.

39. Thies, 'Nazi Architecture', ss. 54-8.

40. S. Steinbacher, *'Musterstadt Auschwitz': Germanisierungspolitik und Judenmord in Ostoberschlesien* (München, 2000), ss. 223-4, 238.

41. D. Dwork i R. J. van Pelt, Auschwitz: 1270 to the Present (New York, 1996), s. 156.

42. Dwork i van Pelt, *Auschwitz,* ss. 241-4.

43. Steinbacher, *'Musterstadt Auschwitz',* s. 224; G. Aly i S. Heim, *Architects of Annihilation: Auschwitz and the Logic of Destruction* (London, 2002), ss. 106-12.

44. Colton, *Socialist Metropolis,* s. 284.

45. Starr, 'Visionary Town Planning', ss. 208, 210; Stites, *Revolutionary Dreams,* ss. 197-8.

46. Starr, 'Visionary Town Planning", s. 238; Stites, *Revolutionary Dreams, ss.*97-8.

47. Blomquist, 'Utopian Elements in Stalinist Art', s. 298; o nejasnoj razlici između moderniteta i progresa vidi C. Caldenby, 'The Vision of a Rational Architecture', Russian Review, II (1984), ss. 269-82.

48. Brumfield, *History of Russian Architecture,* ss. 486-7.

49. Colton, *Socialist Metropolis,* s. 223.

50. S. Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization* (Berkeley, Calif., 1995), ss. 34, 397.

51. Kotkin, *Magnetic Mountain,* ss. 116-17, 120; vidi i Caldenby, 'Rational Architecture', ss. 270-71.

52. Kotkin, *Magnetic Mountain,* s. 117.

53. Kotkin, *Magnetic Mountain,* ss. 125, 134-5.

54. Rouvidois, 'Utopia and Totalitarianism', u R. Schner, G. Claeys i L. T. Sargent (ur.), *Utopia: the Search for the*

Ideal Society in the Western World (New York, 2000), s. 330.

55. D. Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution: Class and Status in Nazi Germany 1933-1939* (New York, 1966), s. 38.

56. R. Zitelmann, *Hitler: the Politics of Seduction* (London, 1999), ss. 109, 127; E. Syring, *Hitler: seine politische Utopie* (Frankfun am Main, 1994), ss. 170-71.

57. Zitelmann, *Hitler,* ss. 145, 147.

58. S. Fitzpatrick, 'Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia', *Journal of Modern History,* 65 (1993), ss. 749-50; vidi i G. Alexopoulos, *Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State 1926-1936*(Ithaca, NY, 2003), ss. 14-17, 21-5.

59. Zitelmann, *Hitler,* ss. 127, 145; Schoenbaum, *Hitler's Social* Revolution, ss. 65-6; F. L. Kroll, *Utopie als Ideologie: Geschichtsdenken und politisches Handeln im Dritten Reich* (Paderborn, 1998), ss. 35-9.

60. A. Kolnai, *The War Against the West* (London, 1938), ss. 73, 80.

61. Münk, *Organisation des Raumes,* s. 67.

62. F. Janka, *Die braune Gesellschaft: ein Volk wird formatiert* (Stuttgart, 1997), ss. 172-85, 196-7; vidi i Syring, *Hitler: seine politische Utopie,* ss. 22-9, 210.

63. Münk, *Organisation des Raumes,* s. 63.

64. Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution,* s. 62.

65. Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution, s. 57.*

66. A. Lüdtke, 'The "Honor of Labor”: Industrial Workers and the Power of Symbols under National Socialism', u D. Crew (ur.), *Nazism and German Society 1933-1945* (London, 1994), ss. 67-109.

67. Zitelmann, *Hitler,* ss. 154-6.

68. Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution,* s. 67; vidi i statističku analizu u D. Mühiberger (ur.), *The Social Basis of European Fascist Movements* (London, 1987), ss. 76-94.

69. Fitzpatrick, 'Ascribing Class', ss. 749-50.

70. Alexopoulos, *Stalin's Outcasts,* ss. 24-8, 70-73, 90-95; Fitzpatrick, 'Ascribing Class', ss. 756-7.

71. L. Siegelbaum, 'Production Collectives and Communes and the "Imperatives" of Soviet Industrialization', *Slavic Review,* 45 (1986), ss. 65-79.

72. J. C. McClelland, 'Utopianism versus Revolutionary Heroism in Bolshevik Policy: the Proletarian Culture Debate', *Slavic Review, 39* (1980), ss. 404-7, 415.

73. J. Stalin, *Problems of Leninism* (Moscow, 1947), ss. 421-2, 424, 'Results of the First Five-Year Plan', Plenum Centralnog komiteta, 7. siječnja 1933.

74. Stalin, *Problems of Leninism,* ss. 498-9, 'Report on the Work of the Central Committee to the 17th Congress', 26 January 1934.

75. K. E. Bailes, *Technology and Society under Lenin and Stalin* (Princeton, NJ, 1978), s. 166.

76. Stalin, *Problems of Leninism,* s. 502.

77. Staljin, *Pitanja lenjinizma,* ss. 544-546, o "nacrtu Ustava SSSR-a", 25. studenog 1936.: "... sve su eksploatatorske klase eliminirane. Ostaje radnička klasa. Ostaje seljačka klasa, Ostaje inteligencija."

78. Stalin, *Problems of Leninism,* s. 503.

79. Zitelmann, *Hitler,* s. 164.

80. Zitelmann, *Hitler,* s. 168; vidi i Syring, *Hitler: seine politische Utopie, ss.*184-7.

81. Vidi, primjerice, A. Angelopoulos, *Planisme et progres social* (Paris, 1951) posebno pogl. 3; E. Lederer, *Planwirtschaft* (Tübingen, 1932); F. Lenz, *Wirtschaftsplanung und Planwirtschaft* (Berlin, 1948).

82. Zitelmann, *Hitler,* s. 321.

83. P. Kluke, 'Hitler und das Volkwagenprojekt', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 8* (1960), s. 349.

84. O Todtu vidi J. Herf, *Reactionary Modernism: Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich* (Cambridge, 1984), ss. 199-200; o "zapadnom bedemu" vidi J. Heyl, 'The Construction of the *Westwall:* An Example of National Socialist Policy-Making', *Central European History, 14*(1981), s. 77.

85. Herf, *Reactionary Modernism,* ss. 200, 204-6.

86. Herf, *Reactionary Modernism,* s. 168. Zanimljiv primjer novog pogleda na tehnologiju i narodnu zajednicu navodi K. Gispen, "Visions of Utopia: Social Emancipation, Technological Progress and Anticapitalism in Nazi Inventor Policy, 1933-1945", *Central European History,* 32 (1999.), ss. 35-51.

87. Bailes, *Technology and Society,* ss. 160-63.

88. Colton, *Socialist Metropolis,* s. 259; K. Clark, 'Engineers of Human Souls in an Age of Industrialization: Changing Cultural Models, 1929-31', u W. Rosenberg i L. Siegelbaum (ur.), *Social Dimensions of Soviet Industrialization*(Bloomington, Ind., 1993), s. 249.

89. Bailes, *Technology and Society,* s. 163.

90. Clark, 'Engineers of Human Souls', ss. 250-51; Bailes, *Technology and Society,* ss. 176-7.

91. Bailes, *Technology and Society,* s. 289; K. E. Bailes, 'Stalin and the Making of a New Elite: A Comment', *Slavic*

Review, 39 (1980), ss. 268-9; S. Fitzpatrick 'Stalin and the Making of a New Elite, 1928-1939', *Slavic Review, 38* (1979), ss. 385-7, 396-8.

92. Zitelmann, *Hitler,* s. 182.

93. O Eichmannu i administrativnom aparatu službe sigurnosti vidi Y. Lozowick, *Hitler's Bureaucrats: the Nazi Security Police and the Banality of Evil*(London, 200.): H. Safrian, *Die Eichmann Männer* (Beč, 1993.),

94. M. Kater, *The Nazi Party: a Social Profile of Members and Leaders, 1919-1945 (Oxford, 1983), ss. 252-3, 264 (brojke se temelje na statističkom uzorku); H. F. Ziegler, Nazi Germany's New Aristocracy: the SS Leadership, 1925-1939 (Princeton, NJ, 1989), ss. 102-5.*

95. Ziegler, Nazi Germany's New Aristocracy, s. 73.

96. I. Halfin, 'The Rape of the Intelligentsia: A Proletarian Foundation Myth',

Russian Review, 56 (1997), ss. 103, 106; A. Lunacharsky, *On Education: Selected Articles and Speeches* (Moscow, 1981), predavanje 'O odgajanju čovjeka budućnosti', 23. svibnja 1928.

97. S. Fitzpatrick, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s* (Oxford, 1999), ss. 75-6.

98. H. Rauschning, *Hitler Speaks* (London, 1939), ss. 241-3.

99. Rauschning, *Hitler Speaks,* s. 247; Janka, *Die braune Gesellschaft,* ss. 183-91, 200-201.

100. Weindling, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism 1870-1945* (Cambridge, 1989), ss. 7-8; P. Weingart, 'Eugenic Utopias: Blueprints for the Rationalization of Human Evolution',

Sociology of the Sciences Yearbook: Vol VIII (Dordrecht, 1984), s. 175.

101. L. R. Graham, 'Science and Values: The Eugenics Movement in Germany and Russia m the 1920s', *American Historical Review, 82* (1977), ss. 1132, 1145-7.

102. J. Stalin, *Works* (13 vols, Moscow 1953-55), vol, i, s. 316, 'Anarchism or Socialism?' 1906-7; vidi i V. N. Soyfer, *Lysenko and the Tragedy of Soviet Science*(New Brunswick, NJ, 1994), ss. 200-203.

103. Graham, 'Science and Values', ss. 1139-43, 1151; F. Hirsch, 'Race without the Practice of Racial Politics', *Slavic Review, 61* (2002), ss. 32-4.

104. Sofer, *Lysenko,* pogl. 8-11; L. R. Graham, *Science, Philosophy and Human Behaviour in the Soviet Union* (New York, 1987), ss. 221-2.

105. Weindling, *Health, Race and German Politics,* ss. 436-7; R. Proctor, *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis* (Cambridge, Mass., 1988), s. 286.

106. Graham, 'Science and Values', s. 1143.

107. Rauschning, *Hitler Speaks,* s. 243.

108. Weindling, *Health, Race and German Politics,* ss. 522-7; H. Friedlander, 'The Exclusion and Murder of the Disabled', u R. Gellately i N. Stoltzfus (ur.) *Social Outsiders in Nazi Germany* (Princeton, NJ, 2001), ss. 146-8; Weingart, 'Eugenic Utopias', ss. 183-4.

109. Friedlander, 'Murder of the Disabled', s. 148.

110. Weindling, *Health, Race and German Politics,* ss. 529-530, 533; G. Bock, "Racism and Sexism in Nazi Germany: Motherhood, Compulsory Sterilization and the State", u R. Bridenthal, A. Grossmann i M. Kaplan (ur.), *When Biology Became Destiny: Women in Weimar Germany*

and Nazi Germany (New York, 1984.), ss. 276-277, 279-280. Otprilike 2000 osoba sterilizirano je do 1940., uključujući žene, kojima su odstranjivali jajnike. Vidi U. Kaminsky, *Zwangssterilisation und 'Euthanasie' im Rheinland* (Köln, 1995.); prema njegovim podatcima, sterilizacija se najbrže provodila od 1934. do 1936.; H. Friedländer, *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*(Chapel Hill, NC, 1995.), ss. 26-30.

111. Proctor, *Racial Hygiene,* ss. 203-4; Weindling, *Health, Race and German Politics,* ss. 526-9.

112. Weindling, *Health, Race and German Politics,* ss. 530-32. Vidi i S. Maiwald i G. Mischler, *Sexualität unter dem Hakenkreuz* (Hamburg, 1999), ss. 105-16.

113. P. Bleuel, *Strength through Joy: Sex and Society in Nazi Germany* (London, 1973), s. 194; Weingart, 'Eugenic Utopias', ss. 178-80.

114. K. H. Minuth (ur.), *Akten der Reichskanzlei. Regierung Hitler 1933-1938* (Boppard am Rhein, 1983) sv. ii, ss. 1188-9; Maiwald i Mischler, *Sexualität,* ss. 108-9.

115. L. Pine, *Nazi Family Policy 1933-1945* (Oxford, 1997), s. 132.

116. U. Frevert, *Women in German History* (Oxford, 1989), ss. 232-3; R. Grunberger, A *Social History of the Third Reich* (London, 1968), s. 300.

117. Frevert, *Women in German History, s. 237; o "jednogodišnjoj dužnosti" (Pflichtjahr) vidi F. Petrick, 'Eine Untersuchung zur Beseitigung der Arbeitslosigkeit unter der deutschen Jugend in den Jahren 1933 bis 1935', Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, I dio (1967), ss. 291, 299; o zapošljavanju vidi S. Bajohr, Die Hälfte der Fabrik:*

Geschichte der Frauenarbeit in Deutschland 1914 bis 1945 (Marburg, 1979), s. 252.

118. Frevert, Women in German History, ss. 236-7; Grunberger, Social History of the Third Reich, ss. 312-13.

119. Proctor, *Racial Hygiene,* ss. 283-4.

120. Bleuel, *Strength through Joy,* s. 111.

121. O Himmleru vidi Kroll, *Utopie als Ideologie,* ss. 213-22; vidi i J. Hoberman, 'Primacy of Performance: Superman not Superathlete', u J. A. Mangan (ur.), *Shaping the Superman. Fascist Body as Political Icon - Aryan Fascism* (London, 1999), ss. 78-80.

122. I. Heinemann, *'Rasse, Siedlung, deutsches Blut': Das Rasse-Siedlung-shauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas* (Göttingen, 2003), ss. 64-5; o rasnoj klasifikaciji u Europi vidi I. Heinemann, '"Another Type of Perpetrator": The SS Racial Experts and Forced Population Movements in the Occupied Regions', *Holocaust and Genocide Studies, 15* (2001), ss. 389-93, 395-9.

123. R. J. Lifton, *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide* (London, 1986), ss. 25, 41-5, 469-87; D. Peukert, 'The Genesis of the "Final Solution" from the Spirit of Science', u Crew (ur.), *Nazism and German Society,* s. 285.

124. Lifton, *Nazi Doctors,* s. 477.

125. Proctor, *Racial Hygiene,* s. 196.

126. E. P. Russell, '"Speaking of Annihilation": Mobilizing for War against Human and Insect Enemies', *Journal of American History, 82* (1996), ss. 151922; E. Kogon, H. Langbein i A. Rückerl (ur.), *Nazi Mass Murder:*

A *Documentary History of the Use of Poison Gas* (New Haven, Conn., 1993), ss. 146-7, 193-5, 206-9.

127. Friedlander, 'Murder of the Disabled', ss. 150-52; Proctor, *Racial Hygiene,* s. 186; vidi i M. Burleigh, *Death and Deliverance: 'Euthanasia' in Germany 1900-1945* (Cambridge, 1994), ss. 96-7, 112-13; Friedlander, *Origins of Nazi Genocide,* ss. 37-40.

128. Lifton, *Nazi Doctors,* s. 45; Friedlander, 'Murder of the Disabled', s. 151;

S. Kühl, 'The Relationship between Eugenics and the so-called "Euthanasia Action" in Nazi Germany', u M. Szöllösy-Janze (ur.), *Science in the Third Reich*(Oxford, 2001), ss. 201-3, koji tvrdi da je rat bio primarni poticaj masovnim ubojstvima.

129. Friedlander, 'Murder of the Disabled', ss. 154-5; Friedlander, *Origins of Nazi Genocide,* ss. 83-8.

130. Friedlander, 'Murder of the Disabled', ss. 155-6; Proctor, *Racial Hygiene,* ss. 206-8.

131. K. Pinnow, 'Cutting and Counting: Forensic Medicine as a Science of Society in Bolshevik Russia, 1920-29', u D. Hoffmann i Y. Kotsonis (ur.), *Russian Modernity: Politics, Knowledge, Practices* (London, 2000), s. 123.

132. Fitzpatrick, *Everyday Stalinism,* ss. 117-22, 130-32; Alexopoulos, *Stalin's Outcasts,* ss. 169-75.

133. P. Barton, *L'institution concentrationnaire en Russe 1930-1957* (Paris 1959), s. 56.

134. S. Allan, *Comrades and Citizens: Soviet People* (London, 1938), ss. 122 155-6.

135. A. E. Gorsuch, 'NEP Be Damned! Young Militants in the 1920s and the Culture of Civil War', Russian Review,

56 (1997), ss. 576-7. Pušenje je također osuđivano kao štetno "za sovjetsko tijelo”.

136. H. K. Geiger, *The Family in Soviet Russia* (Cambridge, Mass., 1968), ss. 88-90.

137. Geiger, *Family in Soviet Russia,* s. 190; M. Buckley, *Women and Ideology in the Soviet Union* (New York, 1989), ss. 134-5.

138. Geiger, *Family in Soviet Russia,* s. 94.

139. Geiger, *Family in Soviet Russia,* s. 95; o stavovima prema spolnoj emancipaciji vidi E. Naimark, *Sex in Public: the Incarnation of Early Soviet Ideology*(Princeton, NJ, 1997.).

140. Allan, *Comrades and Citizens,* ss. 84-5; Geiger, *Family in Soviet Russia,* s. 92.

141. Buckley, *Women and Ideology,* ss. 128-9; Fitzpatrick, *Everyday Stalinism,* s. 152.

142. Geiger, *Family in Soviet Russia,* s. 194.

143. Buckley, *Women and Ideology,* ss. 129-31; Fitzpatrick, *Everyday Stalinism,* s. 155; Geiger, *Family in Soviet Russia,* ss. 193-5; S. G. Solomon, 'The demographic argument in Soviet debates over the legalization of abortion in the 1920s', *Cahiers du monde russe, 33* (1992), ss. 60-65.

144. Halfin, 'Rape of the Intelligentsia', s. 104; McClelland, 'Utopianism versus Revolutionay Heroism', s. 405.

145. R. A. Bauer, *The New Man in Soviet Psychology* (Cambridge, Mass., 1952), ss. 124, 132, 143-50.

146. Stalin, *Problems of Leninism,* ss. 522-33.

147. L. Siegelbaum, *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935-1941* (Cambridge, 1988), ss. 68-71.

148. Siegelbaum, *Stakhanovism,* s. 73.

149. V. Bonnell, 'The Iconography of the Worker in Soviet Political Art', u L. Siegelbaum i R. Suny (ur.), *Making Workers Soviet: Power Class and Identity*(Ithaca, NY, 1994), ss. 361-2; Fitzpatrick, *Everyday Stalinism,* ss. 73-5; K. Clark 'Utopian Anthropology as a Context for Stalinist Literature', u R. Tucker (ur.), *Stalinism Essays in Historical Interpretation* (New York, 1977), ss. 185-6.

150. Clark, 'Utopian Anthropology', ss. 183-4; Fitzpatrick, *Everyday Stalinism,* s. 77; Bonnell, 'Iconography of the Worker', ss. 367-9.

151. Buckley, *Women and Ideology,* ss. 108-9, 112; Geiger, *Family in Soviet Russia,* s. 187.

152. Buckley, *Women and Ideology,* ss. 118-19; Siegelbaum, *Stakhanovism, ss.*190-91.

153. Geiger, *Family in Soviet Russia*, s. 177.

154. Buckley, *Women and Ideology,* s. 117.

155. J. E. Bowlt i M. Drutt (ur.), *Amazons of the Avant-Garde* (London, 1999), ss. 54.5; Bonnell, 'Iconography of the Worker', ss. 369, 71.

156. K. Theweleit, *Male Fantasies. Male bodies: psychoanalysing the white terror*(Oxford, 1989), s. 163; B. Taylor i W. van der Will (ur.), *The Nazification of Art: Art, Design, Music, Architecture and Film in the Third Reich* (Winchester, 1990), s. 63. Vidi i J. A. Mangan, 'Icon of Monumental Brutality: Art and the Aryan Man', u Mangan, *Shaping the Superman,* ss. 139-49.

157. Fitzpatrick, *Everyday Stalinism,* s. 46.

158. Blomquist, 'Utopian Elements', s. 300; Rouvidois, 'Utopia and Totalitarianism', s. 322.

159. Stalin, *Problems of Leninism,* s. 531.

160. Rouvidois, 'Utopia and Totalitarianism', s. 324.

161. Fitzpatrick, *Everyday Stalinism,* s. 68.

162. Allan, *Comrades and Citizens,* ss. 208-9.

163. Vidi R. Gellately, *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany*(Oxford, 2001.), i C. Koonz, *The Nazi Conscience* (Cambridge, Mass., 2003.), koji istražuju različite načine na koje su obični Nijemci prihvaćali i opravdavali diktaturu.

164. Rouvidois, 'Utopia and Totalitarianism', s. 330.

165. E. Kamenka, 'Soviet Philosophy', u A. Smirenko (ur.), *Social Thought in the Soviet Union* (Chicago, 1969), ss. 89-90; K. Bayertz, 'From Utopia to Science? The Development of Socialist Theory between Utopia and Science', *Sociology of the Sciences Yearbook:* Vol VIII (Dordrecht, 1984), ss. 93-110. Vidi i L. R. Graham, *Science, Philosophy and Human Behaviour in the Soviet Union*(New York, 1987), osobito pogl. v-vii.

166. Složeni odnos moderne znanosti i režima istražuje Szöllösi-Janze, *Science in the Third Reich;* vidi i M. Renneberg i M. Walker (ur.), *Science, Technology and National Socialism* (Cambridge, 1994.).

167. J. W. Baird, To *Die for Germany: Heroes in the Nazi Pantheon*(Bloomington, Ind., 1990).

168. Bauer, *New Man,* ss. 144-5; o pobačaju vidi Geiger, *Family in Soviet Russia,* s. 195.

7. poglavlje

1. G. C. Guins, Soviet *Law and Soviet Society* (The Hague, 1954), s. 29.

2. A. Koenen, *Der Fall Carl Schmitt; sein Aufstieg zum Kronjuristen des Dritten Reiches'* (Darmstadt, 1995), s. 612.

3. J. Stalin, *Problems of Leninism* (Moscow, 1947), ss. 569-78, 'Dialectical and Historical Materialism', September 1938; vidi i E. Kamenka, 'Soviet Philosophy 1917-1967', u A. Smirenko (ur.), *Social Thought in the Soviet Union*(Chicago, 1969), s. 53. Priručnici o dijalektičkom materijalizmu objavljivani su u nakladama 250.000 do 500.000 primjeraka.

4. N. Harding, *Leninism* (London, 1996), s. 226.

5. R. T. de George, *Patterns of Soviet Thought* (New York, 1966), ss. 171-2.

6. G. Wetter, *Dialectical Materialism: A Historical and Systematic Survey of Philosophy in the Soviet Union* (New York, 1958), ss. 219-20.

7. A. Hitler, *Mein Kampf* ur. D. C. Watt (London, 1968), s. 258; W. Maser (ur.), *Hitler's Letters and Notes* (New York, 1977), s. 280; D. Gasman, *The Scientific Origins of National Socialism* (London, 1971), ss. 47-9.

8. Hitler, *Mein Kampf* s. 260; Maser, *Hitler's Letters and Notes,* s. 280.

9. E. Jäckel, *Hitler's World View: a Blueprint for Power* (Middleton, Conn., 1981), s. 94.

10. A. Hitler, *The Secret Book,* ur. T. Taylor (New York, 1961), s. 6; vidi i E. Fraenkel, *The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship* (New York, 1941), ss. 108-9, gdje se citira mišljenje Hansa Gerbera da je nacional- socijalistička politička misao bila egzistencijalna i biološka.

11. Hitler, *Mein Kampf,* ss. 268-9.

12. Stalin, *Problems of Leninism,* s. 578; Hitler, *Mein Kampf,* s. 262.

13. P. van Paassen, *Visions Rise and Change* (New York, 1955), ss. 100-106.

14. J. Bergman, 'The Image of Jesus in the Russian Revolutionary Movement. The Case of Russian Marxism', *International Review of Social History, 25* (1990), s. 226.

15. P. J. Duncan, *Russian Messianism: Third Rome, Revolution, Communism and After* (London, 2000), ss. 51-2; D. G. Rowley, *Millenarian Bolshevism, 1900-1920* (New York, 1987), ss. 355-72; W. B. Hubbard, *Godless Communists': Atheism and Society in Soviet Russia 1917-1932* (Dekalb, 111, 2000), ss. 30-35.

16. V. Lenjin, *Sabrana djela* (45 sv., Moskva, 1963), sv. xxxv, s. 121, pismo Maksimu Gorkom, 13. ili 14. studenog 1913, ss. 127-8, pismo Maksimu Gorkom, studeni 1913. Vidi i D. V. Pospielovsky, *A History of Marxist Leninist Atheism and Soviet Anti-Religious Policies: Sv. I:* A *History of Soviet Atheism in Theory and Practice* (London, 1987), ss. 1-17.

17. Hubbard, *'Godless Communists',* s. 47.

18. M. A. Meerson, 'The Political Philosophy of the Russian Orthodox Episcopate in the Soviet Period', u G. Hosking (ur.), *Church, Nation and State in Russia and Ukraine* (London, 1991), s. 217.

19. van Paassen, *Visions Rise and Change,* s. 63; E. Trubetskoy, 'The Bolshevist Utopia and the Religious Movement in Russia', u M. Bohachevsky-Chomiak i B. G. Rosenthal (ur.), *A Revolution of the Spirit: Crisis of Values in Russia 1890-1918* (Newtonville, Mass., 1982), ss. 331-2, 336-8.

20. M. Bourdeaux, *Opium of the People: the Christian Religion in the USSR*(London, 1965), s. 51; Hubbard,

'Godless Communists', ss. 58-9; J. S. Curtiss, *The Russian Church and the Soviet State* (Gloucester, Mass., 1965), ss. 200-203; A. J. Klinghoffer, *Red Apocalypse: the Religious Evolution of Soviet Communism*(Lanham, Md, 1996), ss. 113-14.

21. Pospielovsky, *Marxist-Leninist Atheism: I,* ss. 30-34.

22. Hubbard, *'Godless Communists?,* ss. 62-3; D. Peris, *Storming the Heavens: the Soviet League of the Militant Godless* (Ithaca, NY, 1998), ss. 48-9.

23. D. V. Pospielovsky, A *History of Marxist-Leninist Atheism and Anti-Religious Policies, Sv. II: Soviet Anti-Religious Campaigns and Persecutions* (London 1988), s. 19; C. de Grunwald, *God and the Soviets* (London, 1961), ss. 46-7, 79.

24. de Grunwald, *God and the Soviets,* ss. 73-9; F. Corley (ur.), *Religion in the Soviet Union* (New York, 1996), s. 119, Upute Područnog komiteta Roslav partijskim dužnosnicima i Ligi militantnih bezbožnika od 15. travnja 1937.

25. Bergman, 'The Image of Jesus', ss. 240-42.

26. Pospielovsky, *Marxist-Leninist Atheism: II,* ss. 48-9.

27. M. Spinka, *The Church in Soviet Russia* (Oxford, 1956), s. 38.

28. Bourdeaux, *Opium of the People,* s. 54; G. L. Freeze, 'Counter-reformation in Russian Orthodoxy: Popular Response to Religious Innovation, 19221925', *Slavic Review, 54* (1995), ss. 305-39.

29. Spinka, *Church in Soviet Russia,* ss. 62-6; Bourdeaux, *Opium of the People,* s. 54.

30. Pospielovsky, *Marxist-Leninist Atheims: I,* s. 51.

31. Pospielovsky, *Marxist-Leninist Atheism: II,* s. 34.

32. W. H. Chamberlin, Soviet *Russia: a Living Record and a History* (Boston, 1938), s. 318; Pospielovsky, *Marxist-Leninist Atheism: I*, ss. 44-5.

33. de Grunwald, *God and the Soviets,* s. 54; Pospielovsky, *Marxist-Leninist Atheisme: II,* s. 67.

34. Pospielovsky, *Marxist-Leninist Atheism: II,* ss. 66-8.

35. Curtiss, *The Russian Church,* ss. 228-9.

36. Pospielovsky, *Marxist-Leninist Atheism: I,* ss. 1-4; Curtiss, *The Russian Church,* s. 232.

37. A. Luukkanen, *The Religious Policy of the Stalinist State* (Helsinki, 1997.) ss. 53-54; K. Corley, *Religion in the Soviet Union,* s. 118. Teme su bile, primjerice, "Priča o Kristu i drugim umrlim i navodno uskrslim bogovima", "Vjera i crkva u službi međunarodnog fašizma" itd.

38. Pospielovsky, *Marxist-Leninist Atheism: I,* s. 55; Curtiss, *The Russian Church,* ss. 212, 253; vidi i G. Young, *Young Power and the Sacred in Revolutionary Russia: Religious Activists in the Village* (University Park, Pa., 1997).

39. van Paassen, *Visions Rise and Change,* ss. 44-5, 72-3.

40. Peris, *Storming the Heavens,* s. 224, za rezultate popisa stanovništva. Od 98,410.000 popisanih stanovnika, 42,243.000 izjavilo je da su ateisti. O episkopima vidi Pospielovsky, *Marxist-Leninist Atheism: II,* ss. 67-68.

41. The Moscow Patriarchate, *The Truth about Religion in Russia* (London, 1944); Spinka, *Church in Soviet Russia, ss. 82-6;* S. M. Miner, *Stalin's Holy War: Religion, Nationalism and Alliance Politics, 1941-1945* (Chapel Hill, NC, 2003), ss. 96-8.

42. Bordeaux, *Opium of the People,* s. 234; Miner, *Stalin's Holy War,* s. 99.

43. Pospielovsky, *Marxist-Leninist Atheism: II,* s. 96; I, s. 71; Peris, *Storming the Heavens,* s. 222.

44. B. R. Bociorkiw, 'Religion and Atheism in Soviet Society', u R. H. Marshall (ur.), *Aspects of Religion in the Soviet Union 1917-1967* (Chicago, 1971), ss. 45-6.

45. van Paassen, *Visions Rise and Change,* s. 60; Duncan, Russian *Messianism,* s. 58.

46. S. Roberts, *The House that Hitler Built* (London, 1938), s. 268; M. Bendiscioli, *The New Racial Paganism* (London, 1939), s. 22.

47. Meerson, 'Russian Orthodox Episcopate', s. 218.

48. P. F. Douglas, *God Among the Germans* (Philadelphia, 1935), ss. 278-9.

49. K. Scholder, A *Requiem for Hitler and Other New Perspectives on the German Church Struggle* (Philadelphia, 1989), ss. 54-5; Douglas, *God Among the Germans,* ss. 19-21.

50. A. Kolnai, *The War Against the West* (London, 1938), ss. 247, 267: 'nijedan hrabar čovjek ne želi drugi život', tvrdi jedan njemački teolog.

51. Scholder, *Requiem for Hitler,* ss. 41-2.

52. Douglas, *God Among the Germans,* ss. 72-4; W. Künneth i H. Schreiner (ur.), *Die Nation vor Gott* (Berlin, 1937), ss. 403-22.

53. Kolnai, *War Against the West,* ss. 233-4; Douglas, *God Among the Germans,* s. 74.

54. Künneth and Streiner, *Nation vor Gott,* ss. 444 ff; Kolnai, *War Against the West,* s. 283; Douglas, *God Among the Germans,* s. 58.

55. K. Scholder 'Die evangelische Kirche in der Sicht der nationalsozialistischen Führung', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 16* (1968), s. 18-19;

Douglas, *God Among the Germans,* ss. 87-91; o Haueru vidi Kolnai, *War Against the West,* s. 283.

56. H. Trevor-Roper (ur.), *Hitler's Table Talk 1941-1944* (London, 1984), s. 191, 8-9 January 1942.

57. Trevor-Roper, *Hitler's Table Talk, s. 59,* 14 October 1941; s. 125, 11 November 1941.

58. Trevor-Roper, *Hitler's Table Talk,* s. 314, 8. veljače 1942.: "Naši su svećenici obiju vjeroispovijesti zlo koje izjeda našu utrobu".

59. Douglas, *God Among the Germans,* ss. 2-3; Trevor-Roper, *Hitler's Table Talk,* ss. 60-61, 14 October 1941; o Hitlerovoj religioznosti vidi i H.

Buchheim, *Glaubenskrise im Dritten Reich: Drei Kapitel nationalsozialistischer Religionspolitik* (Stuttgart, 1953), ss. 9-16.

60. Douglas, *God Among the Germans,* ss. 14-17; Trevor-Roper, *Hitler's Table Talk,* s. 59; D. Gasman, *The Scientific Origins of National Socialism* (London, 1971), ss. 162-9.

61. Roberts, *House that Hitler Built,* s. 270; o Rosenbergu vidi Douglas, *God Among the Germans,* ss. 30 ff.

62. M. Burleigh, *The Third Reich: a New History* (London, 2000), s. 253; Hitler, *Mein Kampf,* ss. 419-20.

63. Douglas, *God Among the Germans,* ss. 212-13, 217; V. Bamett, *For the Soul of the People: Protestant Protest against Hitler* (Oxford, 1992), ss. 32-4.

64. Scholder, *Requiem for Hitler,* ss. 101-2; Barnett, *Soul of the People,* ss. 34-5.

65. Scholder, *Requiem for Hitler,* ss. 77-9, 90-92, 103.

66. Scholder, *Requiem for Hitler,* s. 93.

67. Tekst u P. Matheson (ur.), *The Third Reich and the Christian Churches*(Edinburgh, 1981), ss. 39-40, govor koji je održao dr Krause, 13. studenog 1933; Douglas, *God Among the Germans,* ss. 81-4.

68. Trevor-Roper, *Hitler's Table Talk,* s. 7, 11-12 July 1941; o Kerrlu vidi Scholder, 'Die evangelische Kirche', ss. 26-8.

69. Douglas, *God Among the Germans,* s. 26.

70. Buchheim, *Glaubenskrise im Dritten Reich,* s. 16.

71. Bendiscioli, *New Racial Paganism,* ss. 3, 32.

72. Douglas, *God Among the Germans,* s. 21.

73. Scholder, *Requiem for Hitler,* ss. 110-11.

74. Bendiscioli, *New Racial Paganism,* ss. 67-85; Scholder, *Requiem for Hitler* s. 112; Matheson, *Third Reich and Christian Church,* ss. 67-71, "With Burning Concern”, 14. ožujka 1937. Nema prostora, navodi se u enciklici, "za *ersatz*ili zamjensku religiju zasnovanu na proizvoljnim *objavama,* koje neki suvremeni pobornici nastoje izvesti iz takozvanih mitova o krvi i rasi".

75. J. Conway, *The Nazi Persecution of the Churches* (London, 1968), ss. 2989. Ta je brojka tek procjena. Točan se broj ne zna.

76. Scholder, 'Die evangelische Kirche', ss. 23-4.

77. Barnett, *Soul of the People,* ss. 43-4.

78. Scholder, *Requiem for Hitler,* ss. 163-6.

79. Barnett, *Soul of the People, ss. 87,* 93.

80. F. Reck-Malleczewen, *Diary of a Man in Despair* (London, 1995), s. 22.

81. Trevor-Roper, *Hitler's Table Talk,* s. 6, 11-12 July 1941; s. 343, 27 February 1942.

82. S. A. Golunskii i M. S. Strogovich, 'The Theory of the State and the Law', u J. Hazard (ur.), *Soviet Legal Philosophy* (Cambridge, Mass., 1951), ss. 366-77; D. Hoffmann, *Stalinist Values: the Cultural Norms of Soviet Modernity 1917-1941* (Ithaca, NY, 2003), ss. 58-9.

83. Guins, *Soviet Law and Soviet Society,* s. 27.

84. M. Stolleis, *Public Law in Germany 1880-1914* (Oxford, 2001), ss. 422-3, 43031; I. Müller, *Hitler's Justice: The Courts of the Third Reich* (London, 1991), s. 71.

85. Fraenkel, *Dual State,* s. 109. Vidi i J. W. Bendersky, *Carl Schmitt: Theorist for the Reich* (Princeton, NJ, 1983), ss. 35, 87; B. Rüthers, *Carl Schmitt in Dritten Reich. Wissenschaft als Zeitgeist-Verstärkung* (Munich, 1989), ss. 41-4.

86. J. W. Jones, *The Nazi Concept of Law* (Oxford, 1939), s. 19.

87. R. Conquest (ur.), *Justice and the Legal System in the USSR* (London, 1968), s. 13; J. Hazard, I. Shapiro i P. B. Maggs (ur.), *The Soviet Legal System* (New York, 1969), ss. 5-6; P. Beirne i R. Sharlet, 'Toward a General Theory of Law and Marxism: E. B. Pashukanis', u P. Beirne (ur.), *Revolution in Law: Contributions to the Development of Soviet Legal Theory, 1917-1938* (New York, 1990), ss. 23-4.

88. Conquest, *Justice and the Legal System,* s. 13; R. Sharlet, P. B. Maggs i P. Beirne 'P. I. Stuchka and Soviet Law', u Beirne, *Revolution in Law,* ss. 49-50. Vidi i J.

Burbank, 'Lenin and the Law in Revolutionary Russia', *Slavic Review, 54* (1955), ss. 23-44.

89. Beirne i Sharlet, Toward a General Theory', s. 36.

90. H. Solomon, *Soviet Criminal Justice Under Stalin* (Cambridge, 1996.), ss. 20-24, 34-38. Već 1928. 100% tužitelja i 85% sudaca narodnih sudova bili su članovi partije.

91. Hazard et al, *Soviet Legal System,* s. 6.

92. D. Pfaff, *Die Entwicklung der sowjetischen Rechtslehre* (Cologne, 1968), ss. 115-21; Beirne i Sharlet, 'Towards a General Theory', ss. 34, 39.

93. Guins, *Soviet Law and Soviet Society,* s. 31.

94. R. Sharlet i P. Beirne, 'In Search of Vyshinsky: the Paradox of Law and Terror', u Beirne, *Revolution in Law,* ss. 150-51; Guins, *Soviet Law and Soviet Society,* ss. 30-31.

95. Sharlet i Beirne, 'In Search of Vyshinsky', ss. 138-40.

96. Pfaff, *Sowjetischen Rechtslehre,* s. 115.

97. Pfaff, *sowjetischen Rechtslehre,* s. 118; vidi i I. P. Trainin, 'The Relationship between State and Law', 1945 u Hazard, *Soviet Legal Philosophy, ss. 444-5, 446-8.*

98. Z. L. Zile (ur.), Ideas and Forces in Soviet Legal History: a Reader on the Soviet State and the Law (Oxford, 1992), s. 277; E. Huskey, 'Vyshinsky, Krylenko, and Soviet Penal Policies in the 1930s', u Beirne, Revolution in Law, ss. 184-6; P. H. Solomon, 'The Bureaucratization of Criminal Justice under Stalin', u P. H. Solomon (ur.), Reforming Justice in Russia, 1864-1996 (New York, 1997), ss. 229-32.

99. Bendersky, *Carl Schmitt,* s. 35.

100. Koenen, *Der Fall Carl Schmitt,* s. 609; H. Müller-Dietz, *Recht im Nationalsozialismus* (Baden-Baden, 2000), s. 5; G. Fieberg, *Justiz in nationalsozialistischen Deutschland* (Bundesministerium der Justiz, Cologne, 1984), ss. 28-9.

101. Rüthers, *Carl Schmitt im Dritten Reich,* s. 60.

102. Müller, *Hitler's Justice,* s. 76.

103. Roberts, *House that Hitler Built, s. 285;* Müller, *Hitler's Justice,* s. 72; D. Majer, *Grundlagen des nationalsozialistischen Rechtssystems* (Stuttgart, 1987), s. 104; Koenen, *Der Fall Carl Schmitt,* s. 608.

104. O Schmittu vidi Bendersky, *Carl Schmitt,* ss. 38-9, 87-8; R. Cirsti, *Carl Schmitt and authoritarian liberalism* (Cardiff, 1998), ss. 5-15. Za opće biografske podatke vidi D. Blasius, *Carl Schmitt: Preussischer Staatsrat im Hitlers Reich* (Göttingen, 2001).

105. Rüthers, *Carl Schmitt im Dritten Reich,* s. 53.

106. Koenen, Der *Fall Carl Schmitt,* s. 608; Müller, *Hitler's Justice,* s. 71.

107. Rüthers, *Carl Schmitt im Dritten Reich,* ss. 59-66; Cristi, *Carl Schmitt, ss.*12-15.

108. Rüthers, *Carl Schmitt im Dritten Reich,* ss. 53-5; Koenen, *Der Fall Carl Schmitt,* s. 601.

109. E. Rabofsky i G. Oberkofler, *Verborgene Wurzeln der NS-Justiz: Strafrechtliche Rüstung für zwei Weltkriegen* (Vienna, 1985), s. 97.

110. Müller, *Hitler's Justice,* ss. 68-9; Rabofsky i Oberkofler, *Verborgene Wurzeln,* ss. 83-4.

111. Müller, *Hitlers Justice,* ss. 60-65.

112. Majer, *Grundlagen des nationalsozialistischen Rechtssystems,* s. 103.

113. Majer, *Grundlagen des nationalsozialistischen Rechtssystems,* ss. 101-2; Fraenkel, *Dual State,* ss. 40, 107-12.

114. Majer, *Grundlagen des nationalsozialistischen Rechtssystems,* s. 103.

115. Roberts, *House that Hitler Built,* s. 286.

116. Koenen, *Der Fall Carl Schmitt,* s. 612. Göringova atribucija, srpanj 1934.

117. Hazard, Soviet *Legal Philosophy,* s. 370.

118. Fieberg, *Justiz im ns Deutschland, s. 28.*

119. Conquest, *Justice and the Legal System,* s. 17.

120. Majer, *Grundlagen des nationalsozialistischen Rechtssystems,* s. 104.

121. Rabofsky i Oberkofler, *Verborgene Wurzeln,* ss. 96-7; Müller, *Hitler's Justice,* ss. 76-7.

122. Zile, *Ideas and Forces,* ss. 265-6, zakon 'O zaštiti i jačanju javne socijalističke imovine', od 7. kolovoza 1932.

123. Zile, *Ideas and Forces,* ss. 297-8, dekret 'O dopuni zakonskih odredbi o zločinu protiv države... člancima koji se odnose na izdaju'.

124. Hazard *et al, Soviet Legal System,* ss. 5-6; E. Ginzburg, *Into the Whirlwind*(London, 1967), s. 131.

125. Rabofsky i Oberkofler, *Verborgene Wurzeln,* ss. 85-6; Müller, *Hitler's Justice,* s. 74.

126. Pfaff, *Sowjetischen Rechtslehre,* s. 117.

127. Royal Institute of International Affairs, *Nationalism* (London, 1939), s. 72.

128. Wetter, *Dialectical Materialism,* s. 176.

129. Guins, Soviet *Law and Soviet Society,* s. 32.

130. Scholder, *Requiem for Hitler,* ss. 47-8.

131. Kolnai, *War Against the West,* ss. 55-6.

132. Bendersky, *Carl Schmitt,* ss. 38-9; Müller, *Hitler's Justice,* s. 72.

133. Kolnai, *War Against the West, s. 289.*

134. G. Neesse, Die *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (Stuttgart, 1935), s. 10.

135. Majer, *Grundlagen des nationalsozialistischen Rechtssystems,* s. 103.

136. Wetter, *Dialectical Materialism,* s. 268.

137. Douglas, *God among the Germans,* s. 25.

138. V. Kravchenko, *I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official* (London, 1947), s. 275.

139. de George, Soviet *Ethics and Morality,* s. 83.

140. Guins, *Soviet Law and Soviet Society,* s. 30.

141. Kolnai, *War Against the West,* ss. 291, 293-4; o idealu strogosti vidi J. Hoberman, 'Primacy of Performance: Superman not Superathlete', u J. A, Mangan (ur.), *Shaping the Superman: Fascist Body as Political Icon - Aryan Fascism* (London, 1999), ss. 78-9.

142. Imperial War Museum, London, FO 645, Box 157, svjedočenje Rudolfa Hössa u Nürnbergu, 5. travnja 1946, s. 11.

143. Trevor-Roper, *Hitler's Table Talk,* s. 304; Pfaff, *Sowjetischen Rechtslehre,* s. 111.

8. poglavlje

1. *Uncensored Germany: Letters and News Sent Secretly from Germany to the German Freedom Party* (London, 1940), ss. 71-3, pismo jednog učitelja, od 14. kolovoza 1939.

2. *Uncensored Germany,* ss. 69-73. Vidi i B. Engelmann, *In Hitler's Germany: Everyday Life in the Third Reich* (London, 1988.), s. 38. Prema Engelmannovoj procjeni, 10 do 18% njegovih školskih drugova bili su "pravi nacisti".

3. Vidi primjerice R. Gellately, *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany* (Oxford, 2001); N. Frei, 'People's Community and War: Hitler's Popular Support', u H. Mommsen (ur.), *The Third Reich between Vision and Reality: New Perspectives on German History 1918-1945* (Oxford, 2001), ss. 5974; D. Hoffmann, *Stalinist Values: the Cultural Norms of Soviet Modernity 1917-1941* (Ithaca, NY, 2003).

4. M. Ivanova, *Labour Camp Socialism: the Gulag in the Soviet Totaliarian System*(New York, 2000.), s. 51: kada su jednom seljaku otkrili 850 grama skrivenog žita, Okružni sud u Belgorodu osudio ga je 1937. na 5 godina logora; H. James, "The Deutsche Bank and the Dictatorship 1933-1945", u L. Gall et al, *The Deutsche Bank, 1870-1945* (London, 1995.), s. 350. Hermanna Kohlera su pogubili jer je izjavio da je nacionalsocijalizam "običan prdac".

5. Vidi I. Kershaw, *The 'Hitler Myth': Image and Reality in the Third Reich*(Oxford, 1987), ss. 83-104; I. Kershaw, 'The Führer-Image and Political Integration: the Popular Conception of Hitler in Bavaria during the Third Reich', u G. Hirschfeld i L. Kettenacker (ur.), *Der 'Führerstaat': Mythos and Realität* (Stuttgart, 1981), ss. 133-60.

6. Engelmann, *In Hitler's Germany,* s. vii.

7. A. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago 1918-1956* (London, 1974), ss. 1820.

8. Vidi, npr., izvještaje političke policije u J. Schadt (ur.), *Verfolgung und Widerstand under dem Nationalsozialismus in Baden. Die Lageberichte der Gestapo und des Generalstaatsanwalts Karlsruhe 1933-1940* (Stuttgart, 1976.). Izvještaji su se uvijek odnosili na neprijateljski stav ili nepoštivanje zakona.

9. J.-P. Depretto, 'L'opinion ouvriere (1928-1932)', *Revue des Etudes Slaves, 66*(1994), s. 59.

10. Na primjer Schadt, *Verfolgung und Widerstand in Baden,* s. 107, 'Stand und Tätigkeit der staatsfeindlichen Betätigungen', 4 October 1934.

11. D. Schmiechen-Ackermann, *Nationalsozialismus und Arbeitermilieus: Der nationalsozialistische Angriff auf die proletarischen Wohnquartiere und die Reaktion in den sozialistischen Vereinen* (Bonn, 1998), s. 756.

12. L. Siegelbaum, 'Soviet Norms Determination in Theory and Practice 1917-1941', *Soviet Studies, 36* (1984), ss. 46-8; o zakonima koji su 1920-tih štitili radnike vidi M. Ilič, *Women Workers in the Soviet Inter-War Economy: From 'Protection' to 'Equality'* (London, 1999), ss. 46-52.

13. J.-P. Depretto, *Les Ouvriers en U. R. S. S. 1928-1941* (Paris, 1997), ss. 276

7; T. Szamuely, 'The Elimination of Opposition between the Sixteenth and Seventeenth Congresses of the CPSU', *Soviet Studies, 17* (1966), ss. 335-6; A. Graziosi, A *New, Peculiar State: Explorations in Soviet History 1917-1937*

(Westport, Conn., 2000), ss. 179-83; J. B. Sorensen, *The Life and Death of Soviet Trade Unionism 1917-1928* (New York, 1969), ss. 245-53.

14. Graziosi, *New, Peculiar State,* ss. 190-91.

15. Graziosi, *New, Peculiar State,* ss. 192-4; D. Filtzer, 'Stalinism and the Working Class in the 1930s', u J. Channon (ur.), *Politics, Society and Stalinism in the USSR*(London, 1998), ss. 172-8; Szamuely, 'Elimination of Opposition', ss. 336-7; D. Filtzer, *Soviet Workers and Stalinist Industrialization: the Formation of Modern Soviet Production Relations 1928-1941* (London, 1986), ss. 107-15, 135-46.

16. V. Kravchenko, *I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official* (London, 1947), ss. 311-15; L. E. Hubbard, *Soviet Labour and Industry*(London, 1942), ss. 96-7.

17. J. Harrer, 'Gewerkschaftlicher Widerstand gegen das "Dritte Reich"', u F. Deppe, G. Fülberth i J. Harrer (ur.), *Geschichte der deutschen Werkschaftsbewegung*(4. izd, Köln, 1989), ss. 349-56; S. Mielke i M. Frese (ur.), *Die Gewerkschaften im Widerstand und in der Emigration 1933-1945* (Frankfurt am Main, 1999), ss. 13-17;

G.Mai, '"Warum steht der deutsche Arbeiter zu Hitler?" Zur Rolle der Deutschen Arbeitsfront im Herrschaftssystem des Dritten Reiches', *Geschichte und Gesellschaft, 13* (1987), ss. 215-17.

18. C. W. Guillebaud, *The Economic Recovery of Germany, 1933-1938* (London, 1939), ss. 110-11.

19. Harrer, 'Gewerkschaftlicher Widerstand', s. 344.

20. Harrer, 'Gewerkschaftlicher Widerstand', ss. 346-9; Mielcke i Frese, *Gewerkschaften in Widerstand,* ss. 13-16.

21. Harrer, 'Gewerkschaftlicher Widerstand', ss. 372-7; G. Beier, *Die illegale Reichsleitung der Gewerkschaften 1933-1945* (Cologne, 1981), ss. 41-3, 73.

22. A. Merson, *Communist Resistance in Nazi Germany* (London, 1985.), s. 182. Brojka od 60.000 uključuje sve one koji su, prema procjenama, bili aktivni nakon 1933. U siječnju 1933. partija je imala 360.000 članova.

23. Schadt, *Verfolgung und Widerstand in Baden,* ss. 106-9, 'Lagebericht des Gestapa Karlsruhe', 4 October 1934.

24. G. Plum, 'Die KPD in der Illegalität', u H. Grami (ur.), *Widerstand im Dritten Reich: Probleme, Ereignisse, Gestalten* (Frankfurt am Main, 1994), ss. 167-70.

25. Harrer, 'Gewerkschaftlicher Widerstand', s. 369; K. H. Roth, *Facetten des Terros: Der Geheimdienst der 'Deutsche Arbeitsfront' und die Zerstörung der Arbeiterbewegung 1933 bis 1938* (Bremen, 2000), ss. 36-8.

26. Roth, *Facetten des Terrors,* ss. 9-21; Harrer, 'Gewerkschaftlicher Widerstand', s. 370; G. Lotfi, *KZ der Gestapo: Arbeitserziehungslager im Dritten Reich* (Stuttgart, 2000), ss. 25-42, 114-21.

27. Depretto, 'L'opinion ouvriere', ss. 53-8; E. Osokina, *Our Daily Bread: Socialist Distribution and the Art of Survival in Stalin's* Russia (New York, 2001), ss. 53-6.

28. Filtzer, 'Stalinism and the Working Class', ss. 168-9.

29. J. J. Rossman, 'The Teikovo Cotton Workers' Strike of April 1932: Class, Gender and Identity Politics in Stalin's Russia', *Russian Review,* 56 (1997), s. 44.

30. Rossman, 'Teikovo Cotton Workers' Strike', ss. 46-63; vidi i J.J. Rossman, 'A Workers' Strike in Stalin's Russia: the Vichuga Uprising of April 1932', u L. Viola (ur.), *Contending with Stalinism: Soviet Power and Popular Resistance in the 1930s* (Ithaca, NY, 2002), ss. 44-80. I ovaj je štrajk ugušen policijskom represijom, iako je donio neke ekonomske olakšice.

31. Vidi J. Falter i M. H. Kater, 'Wähler und Mitglieder der NSDAP', *Geschichte und Gesellschaft, 19* (1993), ss. 155-77.

32. Mielke i Frese, *Gewerkschaften im Widerstand,* ss. 13-15.

33. O sudbini ostalih socijalističkih stranki vidi V. N. Brovkin, *The Mensheviks after October: Socialist Opposition and the Rise of the Bolshevik Dictatorship*(Ithaca, NY, 1987); V. N. Brovkin (ur.), *The Bolsheviks in Russian Society: the Revolution and the Civil Wars* (New Haven, Conn., 1997), osobito pogl. 2, 4 i

7; A. Liebich, 'The Mensheviks', u A. Geifman (ur.), *Russia under the Last Tsar: Opposition and Subversion 1894-1917* (Oxford, 1999), ss. 19-33.

34. R. Löhmann, *Der Stalinmythos: Studien zur Sozialgeschichte des Personenkultes in der Sowjetunion* (Münster, 1990), s. 205; Depretto, *Les Ouvriers en U. R. S. S.,* s. 367.

35. Löhmann, *Stalinmythos,* ss. 206-15; V. Andrle, *Workers in Stalin's Russia: Industrialization and Social Change in a Planned Economy* (New York, 1988), s. 35; Ilič, *Women Workers,* s. 185; Filtzer, *Soviet Workers,* ss. 57-65.

36. K. M. Strauss, *Factory and Community in Stalin's Russia: the Making of an Industrial Working Class* (Pittsburgh, 1997), ss. 23-4, 268-81.

37. H. Potthoff, *Freie Gewerkschaften 1918-1933: Der Allgemeine Deutsche Gewerkschaftsbund in der Weimarer Republik* (Düsseldorf, 1987), s. 346.

38. W. Benz, 'Vom freiwilligen Arbeitsdienst zur Arbeitsdienstpflicht', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 16*

(1968), ss. 317-46; D. P. Silverman, *Hitler's Economy: Nazi Work Creation Programs, 1933-1936* (Cambridge, Mass., 1998), ss. 168-72, 195-8.

39. Schmiechen-Ackermann, *Nationalsozialismus und Arbeitermilieus,* ss. 43-24, 487-90, 674-84; M. Schneider, *Unterm Hakenkreuz: Arbeiter und Arbeiterbewegung 1933 bis 1939* (Bonn, 1999), ss. 347-411, 736-51.

40. Strauss, *Factory and Community,* ss. 272-4; L. Siegelbaum, *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935-1941* (Cambridge, 1988), ss. 146-8, 163-8, 179-90. Krajem 1930-tih bilo je tri milijuna radnika u kategoriji "stahanovaca", ali se njihov sastav vrlo brzo mijenjao.

41. Strauss, *Factory and Community,* s. 195.

42. Filtzer, 'Stalinism and the Working Class', ss. 172-4.

43. Siegelbaum, 'Soviet Norms Determination', ss. 53-6; o ukidanju kolektivnih ugovora L. Siegelbaum, 'Production Collectives and Communes and the "Imperatives" of Soviet Industrialization', *Slavic Review,* 45 (1986), ss. 67, 73-81.

44. M. Lewin, *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia* (London, 1985), s. 250.

45. R. Smelser, 'Die Sozialplanung der Deutschen Arbeitsfront', u M. Prinz i R. Zitelmann (ur.), *Nationalsozialismus und Modernisierung* (Darmstadt, 1991), ss. 75-77; Mai, '"Warum steht der deutsche Arbeiter zu Hitler?"', ss. 220-26;

U. Herbert, 'Arbeiterschaft im "Dritten Reich": Zwischenbilanz und offene

Fragen', *Geschichte und Gesellschaft,* 15 (1989), ss. 323-31. Vidi i R.

Hachtmann, *Industriearbeit im 'Dritten Reich'* (Göttingen, 1989), ss. 54-66; J. Gillingham, 'The "Deproletarianization" of German Society: Vocational Training in the Third Reich', *Journal of Social History,* 19 (1985/6), ss. 423-32.

46. Smelser, 'Sozialplanung der Deutschen Arbeitsfront', s. 75.

47. Vidi, primjerice, U. Hess, 'Zum Widerstand gegen den Nationalsozialismus in Leipziger Betrieben 1933-1939. Bedingungen, Möglichkeiten, Grenzen', u H.-D. Schmid (ur.), *Zwei Städte unter dem Hakenkreuz: Widerstand und Verweigerung in Hannover und Leipzig 1933-1945* (Leipzig, 1994), ss. 148-51.

48. Bundesarchiv-Berlin, R3101/11921, Reich Economics Ministry, weekly report, 18 December 1944. Vidi i A. Tröger, 'Die Planung des Rationalisierungsproletariats: Zur Entwicklung der geschlechts-spezifischen > Arbeitsteilung und das weibliche Arbeitsmarkt im Nationalsozialismus', u A. Kuhn i J. Rüsen (ur.), *Frauen in der Geschichte* (Düsseldorf, 1982), ss. 245-313.

49. Strauss, *Factory and Community,* ss. 224-30; Ilič, *Women Workers,* ss. 96-103; o hrani u tvorničkim kantinama, vidi P. Francis, *I Worked in a Soviet Factory* (London, 1939), ss. 80-82.

50. Andrle, *Workers in Stalin's Russia,* ss. 46-9; Hubbard, *Soviet Labour and Industry,* ss. 192, 211-14.

51. M. Klürer, *Von Klassenkampf zur Volksgemeinschaft: Sozialpolitik im Dritten Reich* (Leoni, 1988), ss. 167-9; Herbert, 'Arbeiterschaft im "Dritten Reich"', s. 137. O socijalnim doprinosima njemačkih

poduzeća vidi H. Pohl, S. Habeth i B. Brüninghaus, *Die Daimler-Benz AG in den Jahren 1933 bis 1945* (Stuttgart, 1986), ss. 172-80.

52. Smelser, 'Sozialplanung der Deutschen Arbeitsfront', ss. 78-9; Herbert, 'Arbeiterschaft im "Dritten Reich"', s. 342; Mai, '"Warum steht der deutsche Arbeiter zu Hitler?"', ss. 226-8.

53. Schmiechen-Ackermann, *Nationalsozialismus und Arbeitermilieus,* s. 642.

54. Filtzer, 'Stalinism and the Working Class', ss. 177-8; Siegelbaum, 'Soviet Norms Determination', ss. 57-8; Hubbard, *Soviet Labour and Industry,* ss. 105-9.

55. BA-Berlin, R2501/65, Reichsbank report, 'Steigende Arbeiterlöhne', 19 June 1939, ss. 2-7.

56. Mai, '"Warum steht der deutsche Arbeiter zu Hitler?"', ss. 216-20, 228; W. Zollitsch, 'Die Vertrauensratswahlen von 1934 und 1935', *Geschichte und Gesellschaft,* 15 (1989), ss. 363-4, 378-9.

57. Mai, '" Warum steht der deutsche Arbeiter zu Hitler?"', s. 222. Vidi i G.

Mai, 'Die nationalsozialistische Betriebszellen-Organisation: Arbeiterschaft und Nationalsozialismus 1927-1934', u D. Heiden i G. Mai (ur.) *Nationalsozialismus in Thüringen* (Weimar, 1995), s. 165.

58. F. Carsten, *The German Workers and the Nazis* (Aldershot, 1995), ss. 44, 46

59. Carsten, *German Workers,* s. 37.

60. J. Falter, "Warum die deutsche Arbeiter während des 'Dritten Reiches' zu Hitler standen", *Geschichte und Gesellschaft,* 13 (1987.), ss. 217-231. Hess "Zum Widerstand gegen den Nationalsozialismus", navodi da su

tri četvrtine radnika u leipziškim tvornicama bili članovi stranke.

61. A. Geifmann, *Thou Shalt Kill: Revolutionary Terrorism in Russia, 1894-1917*(Princeton, NJ, 1993).

62. I. Zbarsky i S. Hutchinson, *Lenin's Embalmers* (London, 1998), s. 93.

63. D. Volkogonov, *Trotsky: the Eternal Revolutionary* (London, 1996), ss. 377-8.

64. A. V. Baikaloff, *I Knew Stalin* (London, 1940), ss. 78-9.

65. Vidi na primjer T. J. Colton, *Moscow: Governing the Socialist Metropolis*(Cambridge, Mass., 1995), ss. 323-4.

66. Volkogonov, *Trotsky,* ss. 379, 392; V. Serge, *Memoirs of a Revolutionary 1901-1941* (Oxford, 1967), s. 344.

67. R. J. Overy, *Interrogations: the Nazi Elite in Allied Hands, 1945* (London, 2001), ss. 132-4, 460-67.

68. R. W. Whalen, *Assassinating Hitler: Ethics and Resistance in Nazi Germany*(Toronto, 1993), ss. 36-7.

69. J. P. Duffy i V. L. Ricci, *Target Hitler: the Plots to Kill Adolf Hitler* (Westport, Conn., 1992), ss. 26-8; W. Berthold, *Die 42 Attentate auf Adolf Hitler*(Wiesbaden, 2000), ss. 126-45.

70. Berthold, 42 *Attentate,* ss. 102-13; Duffy i Ricci, *Target Hitler,* ss. 19-21.

71. F. von Schlabrendorff, *The Secret War Against Hitler* (London, 1966), ss. 229-40, 276-92; M. Baigent i R. Leigh, *Secret Germany: Claus von Stauffenberg and the Mystical Crusade against Hitler* (London, 1994), ss. 46-58; Berthold, *42 Attentate,* ss. 214-36.

72. Carsten, *German Workers,* ss. 17-19.

73. Carsten, *German Workers,* ss. 105-6; H. Mehringer, 'Sozialdemokratischer und sozialistischer Widerstand', u P. Steinbach i J. Tuchel (ur.), *Widerstand und Nationalsozialismus* (Berlin, 1944), ss. 126-36.

74. Merson, *Communist Resistance,* ss. 84-7, 162-3; Carsten, *German Workers,* ss. 70-71; o problemima komunističkog pokreta otpora vidi Hess, 'Zum Widerstand gegen den Nationalsozialismus', ss. 148-9, 152; Plum, 'KPD in der Illegalität', ss. 157-70.

75. Merson, *Communist Resistance,* ss. 160-63; Carsten, *German Workers, ss.*110-11.

76. T. Hamerow, *On the Road to The Wolfs Lair: German Resistance to Hitler*(Cambridge, Mass., 1997), ss. 9-11. Vidi i M. Meyer-Krahmer, *Carl Goerdeler und sein Weg in den Widerstand* (Freiburg im Breisgau, 1989).

77. Hamerow, *Road to the Wolfs Lair,* ss. 13-14.

78. A. Speer, *Inside the Third Reich: Memoirs* (London, 1970), ss. 379-81, 392;

H. Schacht, 76 *Jahre meines Lebens* (Bad Wörishofen, 1953), ss. 533-7.

79. Hamerow, *Road to the Wolfs Lair,* ss. 320-21.

80. Hamerow, *Road to the Wolfs Lair,* s. 334.

81. K. von Klemperer, *German Resistance Against Hitler: the Search for Allies Abroad* (Oxford, 1992), ss. 432-3.

82. B. Scheurig, *Verräter oder Patrioten. Das Nationalkomitee 'Freies Deutschland' und der Bund deutscher Offiziere in der Sowjetunion 1943-1945* (Berlin, 1993), s. 138.

83. J. P. Stern, 'The White Rose', u *Die Weisse Rose. Student Resistance to National Socialism 1942-1943:*

Forschungsergebnisse und Erfahrungsberichte (Nottingham, 1991), ss. 11-31.

84. Serge, *Memoirs of a Revolutionary,* s. 275.

85. S. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941* (Cambridge, 1997), ss. 122-3. Vidi i B. Starkov,. 'Trotsky and Ryutin: from the history of the anti-Stalin resistance in the 1930s', u T. Brotherstone i P. Dukes (ur.), *The Trotsky Reappraisal* (Edinburgh, 1992), ss. 73, 77-6.

86. R. Gaucher, *Opposition in the U. S. S. R. 1917-1967* (New York, 1969), ss. 123-7.

87. G. Fischer, Soviet *Opposition to Stalin: a Case Study in World War II*(Cambridge, Mass., 1952), s. 146.

88. J. J. Stephan, *The Russian Fascists: Tragedy and Farce in Exile, 1925-1945 (London, 1978), ss. 49-51, 55-8.*

89. Stephan, Russian Fascists, ss. 159-66, 168-9.

90. Stephan, *Russian Fascists,* ss. 338-40, 351-4, 357-64.

91. Volkogonov, *Trotsky*, ss. 320-22.

92. Volkogonov, *Trotsky,* ss. 328-9, 337-9, 401-6; o utjecaju Trockog vidi Starkov, 'Trotsky and Ryutin', ss. 74, 78-9. Vidi i A. Durgan, 'Trotsky, the POUM and the Spanish Revolution', *Journal of Trotsky Studies*, 2 (1994), ss. 56-7, 65-5; o stavu Trockoga prema terorizmu G. L. Kline, 'The Defence of Terrorism: Trotsky and his major critics', u Brotherstone i Dukes, *The Trotsky Reappraisal,* ss. 156-63.

93. Gaucher, *Opposition in the U. S. S.* R., ss. 273-80; V. Rogovin, *1937: Stalin's Year of Terror* (Oak Park, Mich., 1998), ss. 328-44.

94. Volkogonov, *Trotsky,* ss. 463-6; Durgan, Trotsky and the POUM', s. 43 o Mercaderu. O stavu Trockoga prema

terorizmu vidi Kline, The Defence of Terrorism'.

95. Fischer, *Soviet Opposition,* ss. 42-3.

96. Gaucher, *Opoosition in the U. S. S. R.,* s. 321; C. Andreyev, *Vlasov and the Russian Liberation Movement: Soviet Reality and Emigre Theories* (Cambridge, 1987), ss. 2-4.

97. Andreyev, *Vlasov,* ss. 206-8; M. Parrish, *The Lesser Terror: Soviet State Security 1939-1953* (Westport, Conn., 1996), ss. 151-3.

98. Andreyev, *Vlasov,* ss. 210-14.

99. J. Hoffmann, *Die Geschichte der Wlassow-Armee* (Freiburg im Breisgau, 1984), ss. 205-6.

100. Parrish, *Lesser Terror,* ss. 148-50.

101. R. W. Thurston, 'Social Dimensions of Stalinist Rule: Humor and Terror in the USSR, 1935-1941', *Journal of Social History, 24* (1990/91), s. 541.

102. Fischer, Soviet *Opposition,* ss. 115-16.

103. J. Fürst, 'Re-Examining Opposition under Stalin: Evidence and Context - A Reply to Kuromiya', *Europe-Asia Studies*, 55 (2003), ss. 795-9.

104. D. Peukert, *Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life* (London, 1987), s. 154-9.

105. Peukert, *Inside Nazi Germany,* s. 161.

106. Thurston, 'Social Dimensions', s. 553.

107. *Pravda,* 12. lipnja 1937.

108. L. Siegelbaum i L. Sokolov (ur.), *Stalinism as a Way of Life* (New Haven, Conn., 2000), s. 239.

109. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia,* s. 135.

110. Siegelbaum i Sokolov, *Stalinism as a Way of Life,* s. 176.

111. Siegelbaum i Sokolov, *Stalinism as a Way of Life,* s. 241.

112. Schadt, *Verfolgung und Widerstand,* s. 117.

113. D. Kahn, *Hitler's Spies: German Military Intelligence* in *World War II* (London, 1978), ss. 181-2.

114. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia,* ss. 52, 177.

115. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia,* s. 177.

116. S. Graham, *Stalin: An Impartial Study of the Life and Work of Joseph Stalin*(London, 1931), ss. 78-9; vidi i Thurston, 'Social Dimensions', ss. 544-7.

117. V. A. Nevezhin, 'The Pact with Germany and the Idea of an "Offensive War" (1939-1941)', *Journal of Slavic Military Studies, 8* (1995), ss. 813-15.

118. I. Kershaw, *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria, 1933-1945* (Oxford, 1983), ss. 334-57.

119. H. Boberach (ur.), *Meldungen aus dem Reich: Auswahl aus den geheimen Lageberichten der Sicherheitsdienst der SS, 1939-1945* (Berlin, 1965).

120 E. Radzinsky, *Stalin* (London, 1996), s. 429.

9. poglavlje

1. B. Brecht, *Poems 1913-1956* (London, 1976), s. 294.

2. S. Reid, 'Socialist Realism in the Stalinist Terror: the Industry of Socialism Art Exhibition, 1935-41', *Russian Review*, 60 (2001), ss. 153-6.

3. S. Barron (ur.), *'Degenerate Art': the Fate of the Avant-Garde in Nazi Germany*(New York, 1991), s. 17; s. Adam, *Arts of the Third Reich* (London, 1992), ss. 36-7.

4. Reid, 'Socialist Realism', ss. 161-4.

5. Reid, 'Socialist Realism', ss. 169-72.

6. Reid, 'Socialist Realism', ss. 169, 173-4, 179.

7. Barron, *'Degenerate Art',* s. 17; F. Spotts, *Hitler and the Power of Aesthetics*(London, 2002), ss. 171-2; Adam, *Arts of the Third Reich,* s. 94.

8. Spotts, *Hitler and the Power of Aesthetics,* ss. 171, 176; Barron, *'Degenerate Art',* s. 18; R. S. Wistrich, *Weekend in Munich: Art, Propaganda and Terror in the Third Reich* (London, 1995), ss. 80, 82-3.

9. Reid, 'Socialist Realism', ss. 182-3.

10. Spotts, *Hitler and the Power of Aesthetics,* s. 172.

11. Adam, *Arts of the Third Reich,* s. 114; Spotts, *Hitler and the Power of Aesthetics,* s. 169; Reid, 'Socialist Realism', s. 168.

12. H. Ermolaev, *Soviet Literary Theories 1917-1934: the Genesis of Socialist Realism* (New York, 1977), ss. 144, 147; K. Clark, *The Soviet Novel: History as Ritual* (Bloomington, Ind., 2000), ss. 27-31.

13. Ermolaev, Soviet *Literary Theories,* s. 145; T. Yedlin, *Maxim Gorky: a Political Biography* (Westport, Conn., 1999), ss. 198-9.

14. Ermolaev, Soviet *Literary Theories,* ss. 166-7.

15. S. Fitzpatrick, *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia*(Ithaca, NC, 1992.), ss. 187-188; *Pravda,* 28. siječnja 1936. Poslije napada na Šostakoviča, *Pravda* je 6. veljače 1936. objavila članak o modernom baletu ("baletni lopovluk”), a 20. veljače o modernoj "kakofoniji u arhitekturi".

16. I. Golomstock, *Totalitarian Art* (London, 1990), s. 174.

17. R. Hingley, *Russian Writers and Society 1917-1978* (London, 1979), ss. 198-200.

18. Golomstock, *Totalitarian Art,* s. 179.

19. S. Tregub, *The Heroic Life of Nikolai Ostrovsky* (Moscow, 1964), ss. 4, 38, 47.

20. W. N. Vickery, 'Zhdanovism (1946-1953)', u M. Hayward i L. Labedz (ur.) *Literature and Revolution in Soviet Russia 1917-1962* (Oxford, 1963), s. 110.

21. E. J. Brown, *The Proletarian Episode in Russian Literature 1928-1932* (New York, 1953), s. 88.

22. Golomstock, *Totalitarian Art,* s. 86; Ermolaev, Soviet *Literary Theories,* s. 197.

23. M. Meyer, 'A Musical Fagade for the Third Reich', u Barron, *Degenerate Art',* p 174; Golomstock, *Totalitarian Art,* s. 169.

24. Golomstock, *Totalitarian Art,* ss. 184-5.

25. Barron, *'Degenerate Art',* s. 46; Golomstock, *Totalitarian Art,* s. 83; D. Welch, 'Nazi Film Policy: Control, Ideology, and Propaganda', u G. R. Cuomo (ur.), *National Socialist Cultural Policy* (London, 1995), s .98.

26. Adam, *Arts of the Third Reich,* s. 94.

27. E. Bahr, 'Nazi Cultural Politics: Intentionalism vs. Functionalism', u Cuomo, *National Socialist Cultural Policy*, s. 9.

28. A. Steinweis, *Art, Ideology, and Economics in Nazi Germany* (Chapel Hill, NC, 1993), s. 22.

29. Golomstock, *Totalitarian Art,* ss. 82-3; L. Richard, *Le Nazisme et la Culture*(Brussels, 1988), ss. 184-90.

30. Golomstock, *Totalitarian Art,* s. 83.

31. Spotts, *Hitler and the Power of Aesthetics,* s. 176; Golomstock, *Totalitarian Art,* ss. 150-51.

32. Yedlin, *Maxim Gorky,* s. 199; Golomstock, *Totalitarian Art,* ss. 183, 191.

33. Barron, *'Degenerate Art',* s. 174.

34. A. Lawton (ur.), *Russian Futurism through its Manifestoes, 1912-1928*(Ithaca, NY, 1988), s. 253.

35. A. Gladkov, *Meetings with Pasternak: a Memoir* (London, 1977), s. 72.

36. L. Mally, *Culture of the Future: the Proletkult Movement in Revolutionary Russia* (Berkeley, 1990), ss. 246-50, 253-5.

37. Lawton, *Russian Futurism,* s. 48.

38. V. Erlich, *Russian Formalism: History - Doctrine* (3. izd., New Haven, Conn., 1981), ss. 99-103, 118.

39. Brown, *Proletarian Episode,* s. 88.

40. Brown, *Proletarian Episode,* s. 89.

41. Ermolaev, *Soviet Literary Theories,* ss. 94-5.

42. M. Kane, *Weimar Germany and the Limits of Political Art: a Study of the Work of George Grosz and Ernst Toller* (Fife, 1987), ss. 51-3.

43. M. Tatar, *Lustmord: Sexual Murder in Weimar Germany* (Princeton, NJ, 1995), s. 69.

44. A. E. Steinweis, 'Weimar Culture and the Rise of National Socialism: the

Kampfbund für deutsche Kultur', Central European History, 24 (1991), s. 405; Barron, *'Degenerate Art',* s. 11.

45. Steinweis, 'Weimar Culture', s. 414; J. Hermand, 'Bewähre Tümlichkeiten: Der völkisch-nazistische Traum einer ewig-deutschen Kunst', u H. Denkler i K. Prümm (ur.), *Die deutsche Literatur im Dritten Reich* (Stuttgart, 1976), s. 102.

46. Hermand, 'Bewähre Tümlichkeiten', ss. 102-3.

47. M. A. von Lüttichen, *'Entartete Kunst,* Munich 1937: a Reconstruction', u Barron, *'Degenerate Art',* ss. 45-6; S. Barron, 'Modern Art and Politics in PreWar Germany', ibid., ss. 9-10.

48. von Lüttichen, *'Entartete Kunst',* s. 45.

49. Barron, 'Modern Art and Polities', s. 9; sjećanja sa izložbe u P. Guenther, 'Three Days in Munich, July 1937', u Barron, *'Degenerate Art',* ss. 33-43.

50. W. Moritz, 'Film Censorship dunng the Nazi Era', u Barron, *'Degenerate Art',* s. 190; Meyer, 'Musical Fagade', ss. 180-82.

51. O. Figes, *Natasha's Dance: a Cultural History of Russia* (London, 2002), ss. 476-7; P. Kenez, *Cinema and Soviet Society: From the Revolution to the Death of Stalin* (London, 2001), ss. 94-5.

52. J. Garrard i C. Garrard, *Inside the Soviet Writers' Union* (London, 1990), ss. 31-2; Golomstock, *Totalitarian Art,* ss. 93-4.

53. Fitzpatrick, *Cultural Front,* ss. 197-8.

54. Vickery, 'Zhadanovism', ss. 101-5.

55. R. A. Brady, *The Spirit and Structure of German Fascism* (London, 1937), ss. 90-91; Barron, 'Modern Art and Polities', s. 10; E. Fröhlich, 'Die kulturpolitihsche Pressekonferenz des Reichspropagandaministeriums', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 22 (1974), ss. 353-6; V. Dahm, 'Der Reichskulturkammer als Instrument kulturpolitischer Steuerung und sozialer Reglementierung', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 34 (1986), ss. 53-84; J. Petropoulos, 'A Guide through the Visual Arts Administration of the Third Reich', u Cuomo, *National Socialist Cultural Policy,* ss. 121-52.

56. Brady, *Spirit and Structure,* s. 92.

57. S. Roberts, *The House that Hitler Built* (London, 1937), s. 242; J. London (ur.), *Theatre Under the Nazis* (Manchester, 2000), ss. 8-9, 12.

58. Brady, *Spirit and Structure,* s. 88.

59. Steinweis, 'Weimar Culture', ss. 406-19.

60. Steinweis, *Art, Ideology, and Economics,* ss. 4-6.

61. Golomstock, *Totalitarian Art,* ss. 220-22; Garrard i Garrard, *Soviet Writers' Union,* s. 24; Hingley, *Russian Writers and Society*, s. 207.

62. Steinweiss, *Art, Ideology and Economics,* ss. 74-9, 81-95.

63. J. W. Baird, *To Diefor Germany: Heroes in the Nazi Pantheon* (Bloomington Ind., 1990), s. 145.

64. Baird, *To Diefor Germany,* ss. 146-7.

65. Baird, *To Die for Germany,* s. 148.

66. E. J. Simmons, 'The Organization Writer (1934-46)', u Hayward i Labedz,

Literature and Revolution, ss. 84-5; Tregub, *The Heroic Life of Nikolai Ostrovsky, ss. 7,* 14, 38.

67. T. Lahusen, *How Life Writes the Book: Real Socialism and Socialist Realism in Stalin's Russia* (Ithaca, NY, 1997), ss. 13-15, 48-50, 53, 64-8, 79-80, 189-91.

68. R. Bartlett, *Wagner in Russia* (Cambridge, 1995), ss. 227, 259-67, 271-2, 288-9.

69. Figes, Natasha's Dance, ss. 480-81; Simmons, 'The Organization Writer', s. 96; Fitzpatrick, Cultural Front, s. 207. 70. H. Ermolaev, *Censorship in Soviet Literature* (Lanham, Md, 1997), s. 53.

71. Clark, *The Soviet Novel,* s. 4; M. Gorki, *Mati* (Moskva, 1949.). U uvodu se navodi: "Premda je napisan

deset godina prije uspostave sovjetske vlasti u Rusiji, to je kamen temeljac sovjetske književnosti".

72. Yedlin, *Maxim Gorky,* ss. 178, 180-83, 186, 192-3, 209 ff.

73. E. Levi, *Music in the Third Reich* (London, 1994), ss. 178-82; s. McGilligan, *Fritz Lang: the Nature of the Beast* (London, 1997), ss. 173, 174-6.

74. Levi, *Music in the Third Reich,* ss. 98-9, 192-3.

75. Meyer, 'Musical Fagade', s. 175; o literarnim konvencijama vidi J. M. Ritchie, *German Literature under National Socialism* (London, 1983), ss. 96101; T. Alkemeyer i A. Pichantz, 'Insezenierte Körperträume: Reartikulation von Herrschaft und Selbstbeherrschung in Körperbildern des Faschismus', u U. Hermann i U. Nassen (ur.), *Formative Ästhetik im Nationalsozialismus. Intentionen, Medien und Praxisformen totalitärer ästhetischer Herrschaft und Beherrschung* (Weinheim, 1994), s. 88; R. Taylor, *Literature and Society in Germany 1918-1945* (Brighton, 1980), ss. 236-44.

76. Ermolaev, *Censorship in Soviet Literature,* ss. 1-6; G. V. Kostyrchenko, 'Soviet Censorship in 1945-52', *Voprosii istorii, 11-12* (1996), ss. 87-8.

77. Ermolaev, *Censorship in Soviet Literature,* ss. 7, 57; Kostyrchenko, 'Soviet Censorship', s. 92, procjenjuje broj cenzora na 1,000; J. Plumper, 'Abolishing

Ambiguity: Soviet Censorship Practices in the 1930s', *Russian Review, 60*(2001), ss. 527-8, 533.

78. Jermolajev, *Censorship in Soviet Literature,* s. 57; Kostirčenko, "Soviet Censorship", s. 92, navodi sljedeće podatke o cenzuri tijekom rata: provjereno 235.031

novinskih izdanja, 207.942 članaka u časopisima, 71.740 knjiga, 158.998 brošura.

79. Plumper, Abolishing Ambiguity', ss. 530-31.

80. Plumper, Abolishing Ambiguity', ss. 535-7.

81. Plumper, Abolishing Ambiguity', s. 527.

82. Reid, 'Socialist Realism', s. 179.

83. Ermolaev, *Censorship in Soviet Literature,* ss. 43-5, 56; V. G. Lebedeva, 'Totalitarian and Mass Elements in Soviet Culture of the 1930s', *Russian Studies in History,* 42 (2003), ss. 81-4. O Fadjejevu vidi Vickery, 'Zhdanovism', ss. 114-15; R. Cockrell (ur.), predgovor u A. Fadeev, *The Rout* (London, 1995), ss. xi-xii.

84. Ermolaev, *Censorship in Soviet Literature,* s. 46.

85. H.-W. Strätz, 'Die studentische "Aktion wider den undeutschen Geist" im Frühjahr 1933', *Viertel]ahrshefte für Zeitgeschichte, 16* (1968), ss. 347-53; Brecht, *Poems,* ss. 294, 568; Richard, *Nazisme et la Culture,* s. 211; Ritchie, *German Literature,* s. 68-9. Preciznije, riječ je o dvojici autora, Marxu i njemačkom socijalistu Karlu Kautskom.

86. Roberts, *House that Hitler Built,* s. 248.

87. Vidi, primjerice, G. Neesse, *Die NSDAP: Versuch einer Rechtsdeutung*(Stuttgart, 1935), naslovna stranica.

88. Moritz, 'Film Censorship', s. 188; R. Taylor, *Film-Propaganda Soviet Russia and Nazi Germany* (London, 1998), ss. 145-6.

89. D. Welch, *Propaganda and the German Cinema 1933-45* (London, 2001), s. 14.

90. K. B. Eaton (ur.), *Enemies of the People: the Destruction of Soviet literary, Theater, and Film Arts in the 1930s* (Evanston, 111., 2002), ss. xx-xxi.

91. E. Braun, 'Vsevolod Meyerhold: the Final Act', u Eaton, *Enemies, ss.*151-9.

92. J. Rubinstein, *Tangled Loyalties: the Life and Times of Ilya Ehrenburg* (London, 1996), ss. 45, 49-50, 69, 176.

93. Ermolaev, *Censorship in Soviet Literature,* s. 50.

94. J. E. Curtis (ur.), *Mikhail Bulgakov: Manuscripts Don't Burn. A Life in Diaries and Letters* (London, 1991), s. 284, Bulgakovljevo pismo V. Verešajevu od 11. ožujka 1939.

95. L. Milne, *Mikhail Bulgakov: a Critical Biography* (Cambridge, 1990), ss. 259-60.

96. Milne, *Bulgakov,* ss. 220-25; Curtis, *Manuscripts Don't Burn,* ss. 229-30

97. Taylor, *Literature and Society,* s. 215.

98. Strätz, '"Aktion wider den undeutschen Geist"', s. 350; Taylor, *Literature and Society,* s. 218. Vidi i A. E. Steinweis, 'Cultural Eugenics: Social Policy Economic Reform, and the Purge of Jews from German Cultural Life', u Cuomo, *National Socialist Cultural Policy,* ss. 23-37.

99. Levi, *Music in the Third Reich,* s. 48.

100. Levi, *Music in the Third Reich,* ss. 30-31; E. Levi, 'Music and National Socialism: The Politicisation of Criticism, Composition and Performance', u B. Taylor i W. van der Will (ur.), *The Nazification of Art: Art, Music, Architecture and Film in the Third Reich* (Winchester, 1990), ss. 162-4; B. Geissmar, *The Baton and the Jackboot: Recollections of Musical Life* (London, 1988), s. 69.

101. G. Benn, *Briefe an F. W. Oetze 1931-1945* (Wiesbaden, 1977), ss. 33-5, Bennovo pismo Oetzeu od 25. travnja 1934.

102. G. Benn, *Briefe an Tilly Wedekind 1930-1955* (Stuttgart, 1986), ss. 267-8, Bennovo pismo Tilly Wedekind, 11. siječnja 1938.

103. Benn, *Briefe an F. W. Oetze,* ss. 186-7, pismo predsjednika spisateljske komore Bennu, 18. ožujka 1938; vidi i F. J. Raddatz, *Gottfried Benn: Leben - niederer Wahn: Eine Biographie* (München, 2001), ss. 168-73.

104. Taylor, *Literature and Society,* ss. 271-3.

105. D. L. Burgin, 'Sophia Parnok and Soviet-Russian Censorship, 1922-1933', u Eaton (ur.), *Enemies,* ss. 44-5; Gottfried Benn opisao je svoje godine ilegalnog stvaralaštva kao 'dvostruki život', *Doppelleben.*

106. O Beckmannu vidi Barron, *'Degenerate Art',* s. 203; o Pasternaku, Gladkov, *Meetings with Pasternak,* ss. 88-90; o piscima u izgnanstvu vidi M. Durzak (ur.), *Die deutsche Exilliteratur 1933-1945* (Stuttgart, 1973), ss. 10-19. Neki njemački slikari i pisci otišli su u Sovjetski Savez. Vidi K. Kudlinska, 'Die Exilsituation in der USSR', u Durzak, *Deutsche Exilliteratur,* ss. 159-72.

107. Y. Yevtushenko (ur.), *Twentieth-Century Russian Poetry* (London, 1993), s. 180, 'Requiem. 1935-40', napisan 1961.

108. Yevtushenko, *Russian Poetry,* s. 184, 'To Death', 19 August 1939.

109. Barron, *'Degenerate Art',* ss. 203, 269-70; N. Wolf, *Kirchner* (London, 2003), ss. 86-90.

110. Lahuson, *How Life Writes the Book,* ss. 152-9.

111. G. D. Hollander, *Soviet Political Indoctrination: Developments in Mass Media and Propaganda since Stalin* (New York, 1972), s. 210.

112. R. Stites, *Russian Popular Culture: Entertainment and Society since 1900* (Cambridge, 1992), ss. 74-6; Fitzpatrick, *Cultural Front*, s. 212.

113. M. Kater, 'Forbidden Fruit? Jazz in the Third Reich', *American Historical Review, 94* (1989), ss. 16-20; H. Bergmeier i R. E. Lotz, *Hitler's Airwaves: the Inside Story of Nazi Radio Broadcasting and Propaganda Swing* (New Haven, Conn., 1997), ss. 138-44; C. Lusane, *Hitler's Black Victims* (New York, 2002), ss. 201-3.

114. Bergmeier i Lotz, *Hitler's Airwaves,* s. 139, 145; Lusane, *Hitler's Black Victims,* ss. 202-3.

115. Stites, Russian *Popular Culture,* s. 82; M.W. Hopkins, *Mass Media in the Soviet Union* (New York, 1970), s. 94. A. Inkeles, *Public Opinion in Soviet Russia: a Study in Mass Persuasion* (Cambridge, Mass., 1950.), ss. 226-227, 235-236, 255. Podatci o emisijama 1947. godine: glazba 60%, političke emisije 19,4%, književne emisije 8,6%, dječje emisije 7,9%.

116. Bergmeier and Lotz, *Hitler's Airwaves,* s. 6.

117. Bergmeier and Lotz, *Hitler's Airwaves,* s. 7.

118. Bergmeier and Lotz, *Hitler's Airwaves,* s. 8.

119. M. Turovskaya, 'The 1930s and 1940s: cinema in context', u R. Taylor i

D. Spring (ur.), *Stalinism and Soviet Cinema* (London, 1993), s. 43.

120. Turovskaya, 'The 1930s and 1940s', s. 42; Hollander, *Soviet Political Indoctrination,* ss. 214-15; Inkelel, *Public Opinion,* ss. 301-3.

121. Turovskaya, 'The 1930s and 1940s', ss. 43, 45.

122. P. Kenez, 'Soviet cinema in the age of Stalin', u Taylor i Spring, *Stalinism and Soviet Cinema,* ss. 56-7, 61;

Turovskaya, 'The 1930s and 1940s', s. 42; R. Taylor, 'Red stars, positive heroes and personality cults', u Taylor i Spring, *Stalinism and Soviet Cinema,* s. 95.

123. Turovskaya, 'The 1930s and 1940s', s. 51.

124. Moritz, 'Film Censorship', s. 188; Taylor, *Film Propaganda,* ss. 145, 151; Welch, *Propaganda and the German Cinema,* s. 43.

125. Welch, *Propaganda and the German Cinema,* ss. 31, 35.

126. D. Welch, 'Nazi Film Policy: Control, Ideology, and Propaganda', u Cuomo, *National Socialist Cultural Policy,* s. 113; Welch, *Propaganda and the German Cinema,* s. 14.

127. S. Hake, *Popular Cinema of the Third Reich* (Austin, Tex., 2001), ss. 13031; Moritz, "Film Censorship', ss. 186-7.

128. S. Kracauer, *From Caligari to Hitler: a Psychological History of the German Film* (Princeton, NJ, 1974), ss. 269-70.

129. E. Khokhlova, 'Forbidden films of the 1930s', u Taylor i Spring, *Stalinism and Soviet Cinema,* s. 94.

130. J. Haynes, *New Soviet Man: Gender and Masculinity in Stalinist Soviet Cinema* (Manchester, 2003), s. 52; L. Attwood, 'The Stalin Era', u Attwood (ur.), *Red Women on the Silver Screen: Soviet Women and Cinema from the beginning to the end of the Communist eraa* (London, 1993), ss. 57-8.

131. Attwood, 'Stalin Era', s. 65; M. Enzensberger, "We were born to turn a fairy tale into reality”: Grigori Alexandrov's *The Radiant Path',* u Taylor i Spring, *Stalinism and Soviet Cinema,* ss. 97-108.

132. Welch, 'Nazi Film Policy', s. 109.

133. Hake, *Popular Cinema of the Third Reich,* ss. 192-9.

134. Kracauer, *Caligari to Hitler,* ss. 255-6.

135. Stites, *Russian Popular Culture, ss. 73-9;* Hollander, Soviet *Political Indoctrination,* ss. 214-15.

136. Marsh, *Images of Dictatorship, ss. 27-8.*

137. F. J. Miller, *Folklore for Stalin: Russian Folklore and Pseudofolklore of the Stalin Era* (New York, 1990), s. 7.

138. Miller, *Folklorefor Stalin*, ss. 69, 71; R. Robin 'Stalin and Popular Culture', u H. Günther (ur.), *The Culture of the Stalin Period* (London, 1990), s. 29.

139. L. Mally, 'Autonomous Theatre and the Origins of Socialist Realism: the 1932 Olympiad of Autonomous Art', Russian *Review*, 52 (1993), ss. 198-211; vidi i Lebedeva, 'Soviet Culture of the 1930s', ss. 68-76, 83-5.

140. J. Macleod, *The New Soviet Theatre* (London, 1943), ss. 53-7, 65.

141. Taylor, *Literature and Society,* ss. 246-61.

142. W. Niven, 'The Birth of Nazi Drama', u London (ur.), *Theatre under the Nazis,* ss. 54-5.

143. E. Levi, 'Opera in the Nazi Period', u London (ur.), *Theatre under the Nazis,* ss. 62-73; vidi i R. Stommer, '"Da oben versinkt einem der Alltag...": Thingstätten im Dritten Reich als Demonstration der Volksgemeinschaftsideologie', u D. Peukert i J. Reulecke (ur.), *Die Reihen fast Geschlossen: Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus* (Wuppertal, 1981), ss. 154. ff.

144. B. Drewniak, 'The Foundations of Theater Policy in Nazi Germany', u Cuomo, *National Socialist Cultural*

Policy, ss. 68, 82-3; Stommer, 'Thingstätten im Dritten Reich', ss. 170-72.

145. Brecht, *Poems,* s. 299. O Benjaminu vidi B. Taylor i W. van der Will, 'Aesthetics and National Socialism', u Taylor i van der Will, *Nazification of Art,* s. 11. O ulozi estetike u politici vidi P. Reidel, 'Aspekte ästhetischer Politik im NS-Staat', u Hermann i Nassen, *Formative Ästhetik,* ss. 14-21; P. Labanyi, 'Images of Fascism: Visualization and Aestheticization in the Third Reich', u M. Lafann (ur.), *The Burden of German History: 1919-1945* (London, 1988), ss. 156-60, 170-72. Vidi i S. Behrenbeck, *Der Kult um die toten Helden: nationalsozialistische Mythen, Riten und Symbole* (Vierow bei Greifswald, 1996).

146. Labanyi, 'Images of Fascism', s. 169.

147. Spotts, *Hitler and the Power of Aesthetics,* ss. 100-101.

148. A. Speer, *Inside the Third Reich: Memoirs* (London, 1970), ss. 58-9.

149. H. T. Burden, *The Nuremberg Party Rallies: 1923-39* (London, 1967), ss. 138-43.

150. Baird, *To Die for Germany,* ss. 58-6.

151. Baird, *To Die for Germany,* ss. 62-5.

152. S. I. Luck, *Observation in Russia* (London, 1938), ss. 30-39.

153. Luck, *Observation in Russia*, s. 33.

154. R. Sartorti, 'Stalinism and Carnival: Organisation and Aesthetics of Political Holidays', u Günther, *Culture of the Stalin Period,* ss. 49-50.

155. Sartorti, 'Stalinism and Carnival', ss. 58, 71.

156. Brecht, *Poems*, s. 299.

157. V. Garros, N. Korenevskaya i T. Lahusen (ur.), *Intimacy and Terror: Soviet Diaries of the 1930s* (New York, 1995), ss. 181-2, dnevnik Galine Štange, 25. prosinca 1936.

158. Garros et al., *Intimacy and Terror,* ss. 183, 191, dnevnik G. Štange, 25. prosinca 1936, 8. svibnja 1937.

159. M. Agursky, 'An Occult Source of Socialist Realism: Gorky and Theories of Thought Transference', u B. G. Rosenthal (ur.), *The Occult in Russian and Soviet Culture* (Ithaca, NY, 1997), s. 250.

160. Agursky, 'Occult Source of Socialist Realism', ss. 249, 252-8.

161. Meyer, 'Musical Fagade', s. 182.

162. Golomstock, *Totalitarian Art,* s. 179.

10. poglavlje

1. F. Thyssen, *I Paid Hitler* (London, 1941), s. 187.

2. H. A. Wessel, *Thyssen & Co, Mülheim a.d. Ruhr: die Geschichte einer Familie und ihrer Unternehmung* (Stuttgart, 1991), ss. 47-8, 162-3, 171.

3. Wessel, *Thyssen & Co,* ss. 48. 171; Thyssen, *I Paid Hitler,* ss. 30-41, 49-50; A. Barkai, *Nazi Economics: Ideology, Theory, and Policy* (Oxford, 1990), ss. 120-21.

4. V. Kravchenko, *I Chose Freedom: the Personal and Political Life of a Soviet Official* (London, 1947), ss. 174-5.

5. Kravchenko, *I Chose Freedom,* ss. 203-4.

6. Kravchenko, *I Chose Freedom,* ss. 1-4, 216-22, 226-30, 347-51.

7. K. McKenzie, *Comintern and World Revolution* (New York, 1964), s. 144.

8. F. Pollock, 'Staatskapitalismus', u H. Dubied i A. Sollner (ur.), *Wirtschaft Recht und Staat im Nationalsozialismus: Analysen des Institut für Sozialforschung*(Frankfurt am Main, 1981), ss. 81-106; 'disfunkcionalni kapitalizam' u A Sohn-Rethel, *Economy and Class Structure of German Fascism* (London, 1978) ss. 128-31.

9. Bundesarchiv-Berlin, R7/2149 Ohlendorf papers 'Grundsätze der Volkswirtschafts-politik' [September 1935], s. 9.

10. Vidi, primjerice P. R. Gregory (ur.), *Behind the Fagade of Stalin's Command Economy* (Stanford, 2001).

11. Vidi T. Balderston, *Economics and Politics in the Weimar Republic*(Cambridge, 2002); H. James, *The German Slump: Politics and Economics, 19241936* (Oxford, 1986); H.-J. Braun, *The German Economy in the Twentieth Century* (London, 1990); R. J. Overy, 'The German Economy, 1919-1945', u P. Panayi (ur.), *Weimar and Nazi Germany: Continuities and Discontinuities*(London, 2001), ss. 33-73.

12. Vidi R. W. Davies (ur.), *From Tsarism to the New Economic Policy* (Ithaca, NY, 1991); R. Munting, *The Economic Development of the USSR* (London, 1982); P. Gatrell, *The Tsarist Economy, 1850-1917* (London, 1986).

13. M. Ball, *Russia's Last Capitalists: the Nepmen, 1921-1929* (Berkeley, Calif., 1987.), s. 162-165; o maloprodaji A. Bajkov, *The Development of the Soviet Economic System* (Cambridge, 1947.), s. 107. Od 165.781 proizvodnih poduzeća prema popisu iz 1923., 147.471 (88,5%) bilo je u privatnom vlasništvu. I otprilike 75% maloprodaje bilo je 1922.-1923. u privatnim rukama (s. 55).

14. Munting, *Economic Development,* s. 97.

15. R.W. Davies, M. Harrison i S.G. Wheatcroft (ur.), *The Economic Transformation of the Soviet Union* (Cambridge, 1994.), ss. 36-37, 292. Nema usuglašene godišnje stope industrijskog rasta. Sovjetska službena stopa bila je 16,8% na godinu.

16. Davies, Harrison i Wheatcroft, *Economic Transformation,* s. 296; *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, 1933* (Berlin, 1934).

17. O Rusiji vidi Davies, Harrison i Wheatcroft, *Economic Transformation, s.*269. Sovjetski BDP 1928. iznosio je 123,76 milijarde rubalja, a 212,3 milijarde 1937. (po cijenama 1937.); njemački BDP iz A. Ritsehl i M. Spoerer, "Die Bruttosozialprodukt in Deutschland nach den amtlichen Volkseinkommens und Sozialproduktstatistiken 1901-1955", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte,* 37 (1997.), ss. 51-52. Rast od 1928. do 1938. bio je 39% u realnim jedinicama - od 90,8 milijardi *Reichsmaraka* 1928. do 126,2 milijardi 1938.

18. J. Stalin, *Works* (13 sv., Moscow, 1952-55), sv. xii, s. 252, politički izvještaj CK na XVI kongresu KPSS, 27. lipnja 1930.

19. R. Zitelmann, *Hitler: the Politics of Seduction* (London, 1999), s. 224; H. Rauschning *Hitler Speaks* (London, 1939), s. 235.

20. Zitelmann, *Hitler*, s. 215; Stalin, *Works,* sv. xi, s. 314; Rauschning, *Hitler Speaks,* s. 34.

21. J. Stalin, *Problems of Leninism* (Moscow, 1947), s. 300, 'A Year of Great Change' *Pravda,* 7. studenog 1929.

22. Stalin, *Works,* sv. xii, ss. 314-20, politički izvještaj na XVI kongresu; J. Stalin, *Economic Problems of*

Socialism in the U.S.S.R. (Peking, 1972), s. 5.

23. Stalin, *Works,* sv. xii, ss. 311-15.

24. Zitelmann, *Hitler,* ss. 206, 207.

25. Barkai, *Nazi Economics,* s. 37.

26. NSDAP *Parteitag der Arbeit von 6 bis 13 September 1937* (Munich, 1938), s. 38.

27. O. Wagener, *Das Wirtschaftsplan der NSDAP* (München, 1932), s. 5.

28. A. Hitler, *The Secret Book,* ur. T. Taylor (New York, 1961), ss. 5-6, 13.

29. Hitler, *Secret Book,* ss. 14, 24.

30. Hitler, *Secret Book,* ss. 21-3.

31. K.-H. Minuth (ur.), *Akten der Reichskanzlei: Regierung Hitler 1933-1938*

(Boppard am Rhein, 1983), sv. i, s. 62, Komitet za gospodarsko planiranje, 9. veljače 1933.

32. F. Nonnenbruch, *Die Wirtschaft in der NS Politik* (Berlin, 1935), s. 16.

33. Zitelmann, *Hitler,* s. 226-7, 232; o planiranju BA-B, R7/2149, Ohlendorf memorandum, 'Grundsätze der Volkswirtschaftspolitik', s. 9; vidi i A.-I. Berndt (ur.), *Gebt mir vier Johre Zeit: Dokumente zum ersten Vierjahresplan des Führers* (Munich, 1937), ss. 233-5, Hitlerov govor 30. siječnja 1937.

34. BA-B R7/2149, Ohlendorf papers, 'Unsere Wirtschaftsauffassung. Das Program der NSDAP', s. 9.

35. H. Trevor-Roper (ur.), *Hitler's Table Talk, 1941-1944* (Oxford, 1984), s. 65.

36. Vidi, primjerice, D. L. Hoffmann, 'The Great Terror on the Local Level: Purges in Moscow Factories, 1936-

1938', u J. A. Getty i R. Manning (ur.), *Stalinist Terror: New Perspectives* (Cambridge, 1993), ss. 163-8.

37. F. Seurot, *Le Systeme economique de l'URSS* (Paris, 1989), ss. 55-7; J. Schneider i W. Harbrecht (ur.), *Wirtschaftsordnung und Wirtschaftspolitik in Deutschland (1933-1993)* (Stuttgart, 1996), ss. viii-xxii.

38. V. Bamett, *Kondratiev and the Dynamics of Economic Development: Long Cycles and Industrial Growth in Historical Context* (London, 1998), ss. 21-2 171; N. Jasny, *Soviet Economists of the Twenties* (Cambridge, 1972), ss. 103-5.

39. Barnett, *Kondratiev,* ss. 190-96; Jasny, Soviet *Economists,* ss. 119, 127.

40. Jasny, *Soviet Economists,* s. 141; E. Zaleski, *Planningfor Economic Growth in the Soviet Union, 1918-1932* (Chapel Hill, NC, 1962), s. 58.

41. Baykov, Soviet *Economic System,* s. 424.

42. Vidi pobliže u E. A. Rees, *State Control in Soviet Russia: the Rise and Fall of the Workers' and Peasants' Inspectorate 1920-1934* (London, 1987), ss. 190231; O. K. Khlevniuk, *In Stalin's Shadow: the Career of 'Sergo' Ordzhonikidze*(London, 1995), ss. 41-52, 167; S. Fitzpatrick, 'Ordzhonikidze's Takeover of Vesenkha: a Case Study in Soviet Bureaucratic Polities', *Soviet Studies*, 31 (1985), ss. 154-67.

43. C. Bettelheim, *La planification sovietique* (Paris, 1939), ss. 72-3.

44. Rees, *State Control in Soviet Russia,* s. 231; Baykov, *Soviet Economic System,* ss. 453-5.

45. J. Millar, 'Soviet Planners 1936-37', u J. Degras i A. Nove (ur.), *Soviet Planning: Essays in Honour of Naum*

Jasny (Oxford, 1964), ss. 127-9.

46. Miller, 'Soviet Planners', ss. 120-21; Baykov, *Soviet Economic System,* ss. 441, 444.

47. Miller, 'Soviet Planners', s. 120; vidi i H. Hunter, 'Priorities and Shortfalls in Prewar Soviet Planning', u Degras i Nove, *Soviet Planning,* ss. 3-31.

48. P. Sutela, *Socialism, Planning and Optimality: a Study of Soviet Economic Thought* (Helsinki, 1984), ss. 13-15, 57-8; M. Harrison, Soviet *Planning in Peace and War, 1938-1945* (Cambridge, 1985), ss. 14-16, 18-19.

49. Bettelheim, *Planification sovietique,* ss. 74-5; Baykov, *Soviet Economic System,* ss. 455-7.

50. Baykov, *Soviet Economic System,* ss. 457-60.

51. T. Dunmore, *The Stalinist Command Economy: the Soviet State Apparatus and Economic Policy 1945-1953* (London, 1980), ss. 6-10.

52. J. A. Tooze, *Statistics and the German State, 1900-1945: the Making of Modern Economic Knowledge* (Cambridge, 2001), s. 186; Gosplanovi brojčani podaci u E. Zaleski, *Stalinist Planningfor Economic Growth 1933-1952* (Chapel Hill, NC, 1980), ss. 49-50.

53. BA-B R2/540 Schacht speech on 'Ziele deutscher Wirtschaftspolitik', 11 December 1934.

54. BA-B R2/540, "Die Ansprache Dr Schachts”, 23. siječnja 1937.; R11/318, "Ansprache Dr Schachts", Berlin, 10. svibnja 1938., ss. 12-14. "Upravljanje gospodarstvom”, rekao je Schacht, "mora voditi zdravom i održivom gospodarskom redu, a ne shematskom gospodarskom birokratizmu".

55. R J. Overy, *The Nazi Economic Recovery 1932-1938* (Cambridge, 1996); kritičku procjenu strategije rasta vidi u

C. Buchheim, 'The Nazi Boom: An Economic Cul-de-Sac', u H. Mommsen (ur.), *The Third Reich between Vision and Reality. New Perspectives on German History 1918-1945* (Oxford, 2001), ss. 79-92.

56. G. Corni i H. Giess, *Brot, Butter, Kanonen. Die Ernährungswirtschaft in Deutschland unter der Diktatur Hitlers* (Berlin, 1997.), ss. 81-86, 87-98, 133. Godine 1938. u Upravi za hranu bilo je 17.300 činovnika, a 57.400 seljaka obavljalo je dužnost lokalnih "upravitelja imanja".

57. R. A. Brady, *The Spirit and Structure of German Fascism* (London, 1937), ss. 266-72.

58. Tooze, *Statistics and the German State,* ss. 202-293; vidi BA-B R11/11 za Grünigove izvještaje o procjenama nacionalnog dohotka i ekonomskim bilancama. Vidi i BA-B R43 11/301, dr. Grünig, "Probleme der Wirtschaftslenkung".

59. BA-B R11/77, Reichswirtschaftskammer, izvještaji o gospodarskoj situaciji. Komora je pripremala svodne tromjesečne izvještaje i redovite sažetke izvještaja gospodarskih grupa za radnu snagu, sirovine, industriju, plaće i cijene, trgovinu itd.

60. O 'primatu politike' F. Marx, *Government in the Third Reich* (New York, 1936), s. 150; o prisluškivanju telefona H. B. Gisevius, *To the Bitter End* (London, 1948), ss. 200-201; o govoru održanom u Bremenu H. Heiber (ur.), *Reichsführer! Briefe an und von Himmler* (Stuttgart, 1968), s. 44, Aktennotiz 1 May 1936.

61. W. Treue, 'Hitlers Denkschrift zum Vierjahresplan 1936', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 3* (1955), s. 206.

62. Imperial War Museum, London, FO 645, Box 156, Göringovo saslušanje, 17. listopada 1945, s. 8.

63. Berndt, *Gebt mir vier Jahre Zeit,* s. 211; s. Schmidt, *Deutsche Wirtschaftsfreheit durch den Vierjahresplan* (Breslau, n. d.), ss. 2-8; G. Thomas *Geschichte der deutschen Wehr-und Rüstungswirtschaft 1918-1943/5* ur. W. Birkenfeld (Boppard am Rhein, 1966), s. 111.

64. 'Niederschrift über die Sitzung des Ministerrats 4 September 1936', u H. Michaelis i E. Schraepler (ur.), *Ursachen und Folgung vom deutschen Zusammenbruch 1918 bis 1945* (Berlin, 1968), sv. x, s. 545.

65. M. Domarus, *Hitler: Speeches and Proclamations* (4 sv., Wauconda, Ill., 1990-2004), sv. ii, s. 854.

66. BA-B R26/II Anh/2 W. Rentrop, 'Materialen zur Geschichte des Reichskommissars für die Preisbildung', ss. 8-13.

67. *Der Vierjahresplan* I (1937), s. 277.

68. BA-B R26/II Anh/1 H. Dichgans 'Zur Geschichte des Reichskommissars für Preisbildung' n. d., ss. 4-6, 9-11.

69. Davies, Harrison i Wheatcroft, *Economic Transformation,* s. 313; M. Dohan, 'Foreign Trade', u Davies, *Tsarism to the New Economic Policy,* ss. 22433, 326-7; W. Beitel i J. Nötzold, *Deutsch-sowjetische Wirtschaftsbeziehungen in der Zeit der Weimarer Republik* (Baden-Baden, 1979), s. 206.

70. Beitel i Nötzold, *Deutsch-sowjetische Wirtschaftsbeziehungen,* s. 217.

71. L. Prager, *Nationalsozialismus gegen Liberalismus* (Munich, 1933), s. 3. O autarkiji u Njemačkoj vidi D. Petzina, *Autarkiepolitik im Dritten Reich*(Stuttgart, 1968); A. Teichert, *Autarkie und Grosswirtschaftsraum in Deutschland 1930-1939* (Munich, 1984). Za analizu iz onog

vremena vidi H. Kremmler, *Autarkie in der organischen Wirtschaft* (Dresden, 1940).

72. R. W. Davies i O. K. Khlevniuk, 'Gosplan', u E. A. Rees (ur.), *Decision Making in the Stalinist Command Economy, 1932-37* (London, 1997), s. 34.

73. L. E. Hubbard, *Soviet Money and Finance* (London, 1936), ss. 290-96; Baykov, Soviet *Economic System,* ss. 264-72. Općenito o sovjetskoj autarkiji M. R. Dohan, 'The Economic Origins of Soviet Autarky 1927/28-1934', *Slavic Review, 35* (1976), ss. 603-35.

74. Procjene iznijete u Davies, Harrison i Wheatcroft, *Economic Transformation,* ss. 272, 312.

75. K. E. Bailes, 'The American Connection: Ideology and the Transfer of American Technology to the Soviet Union, 1917-1941', *Comparative Studies in Society and History, 23* (1981), ss. 443-8.

76. Beitel i Nötzold, *Deutsch-sowjetische Wirtschaftsbeziehungen*, ss. 208, 210, 217.

77. E. von Mickwitz (ur.), *Aussenhandel unter Zwang* (Hamburg, 1938), ss. 5, 41; o Hitlerovom prijelasku na autarkiju E. Syring, *Hitler: seine politische Utopie* (Frankfurt am Main, 1994), ss. 173-4.

78. Vidi detaljnije u S. Lurie, *Private Investment in a Controlled Economy: Germany 1933-1939* (London, 1947); N. Forbes, 'London Banks, the German Standstill Agreement and Economic Appeasement in the 1930s', *Economic History Review, 40* (1987).

79. O nadzorništvima BA-B R3101/8445 Ministarstvo gospodarstva 'Bekanntmachung über die Reichsstellen zur Überwachung und Regelung des Warenverkhers'; o funkcioniranju takvog sutava vidi G. R. von Radiis, *Die*

deutsche Aussenhandelspolitik unter dem Einfluss der Devisenbewirtschaftung con 1931 bis 1938 (Vienna, 1939). Vidi i W. A. Boelcke, *Deutschland als Welthandelsmacht 1930-1945* (Stuttgart, 1994), ss. 13-43.

80. Petzina, *Autarkiepolitik*, s. 95.

81. L. Zumpe, *Wirtschaft und Staat in Deutschland 1933 bis 1945* (Berlin, 1979), s. 221; H.-E. Volkmann, 'Die NS-Wirtschaft in Vorbereitung des Krieges', u W.Deist *et cd.* (ur.), *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg: Band I*(Stuttgart, 1979), s. 262; W. Jungermann i H. Krafft, *Rohstoffreichtum aus deutscher Erde* (Berlin, 1939), s. 69 o nafti.

82. Detaljnije u R. J. Overy, 'The Four Year Plan', u T. Gourvish (ur.), *European Yearbook of Business History: Number 3* (Aldershot, 2000), ss. 101-2.

83. R. W. Davies i M. Harrison, 'Defence spending and defence industry in the 1930s', u J. Barber i M. Harrison (ur.), *The Soviet Defence-Industry Complex from Stalin to Khrushchev* (London 2000), s. 73; German figures in National Archives, Microcopy T178, Roll 15, Reich finance ministry 'Statistische Übersichten zu den Reichshaushaltsrechnungen 1938 bis 1943', November 1944.

84. IWM FD 3056/49 'Statistical Material on the German Manpower Position during the war period 1939-1944', 31 July 1945, table 7.

85. B. H. Klein, *Germany's Economic Preparations for War* (Cambridge, Mass., 1959), s. 14; Davies i Harrison, 'Defence spending', ss. 87-8.

86. J. Sapir, *Les fluctuations economiques en URSS 1941-1945* (Paris, 1989), s. 47.

87. N. Simonov, 'The "war scare" of 1927 and the birth of the defence-industry complex', u Barber i Harrison, *Soviet Defence-Industry Complex*, s. 44.

88. U svibnju 1939 svaki osmi njemački radnik u proizvodnji robe široke potrošnje radio je za potrebe vojske. Vidi R. J. Overy, *War and Economy in the Third Reich* (Oxford, 1994), ss. 27-9 o preinačivanju potrošačkih sektora.

89. United States Strategic Bombing Survey, Report 10 'Light Metal Industry in Germany', Part I Aluminim, s. 2.

90. BA-B Reichsamt für Wirtschaftsausbau, New Production Plan, 12 July 1938, 'Finanzbedarf der Projekte des Vierjahresplan'.

91. R. J. Overy, 'The Reichswerke Hermann Göring: a Study in German Economic Imperialism', u Overy, *War and Economy,* ss. 144-74.

92. To ne uključuje ulaganja u željeznice, čiji je razvoj krajem 1930-ih također bio od strateškog značaja; isto vrijedi i za elektrifikaciju.

93. Ovaj je stav formuliran u američkom izvještaju o planovima za strateško bombardiranje, rujan 1945, s. 31: 'Nijemci nisu planirali dugo ratovanje, niti su bili za nj pripremljeni'. Vidi i N. Kaldor, 'The German War Economy', Review *of Economic Statistics, 13* (1946); A. S. Milward, 'Hitlers Konzept des Blitzkrieges', u A. Hillgruber (ur.), *Probleme des Zweiten Weltkrieges* (Cologne, 1967), ss. 19-40.

94. Za pregled svih tih priprema vidi BA-B R26 I/18, "Ergebnisse der Vierjahresplan-Arbeit", proljeće 1942., ss. 5-95. "Prema njegovu [Hitlerovom] naputku gospodarska

politika mora pripremiti gospodarstvo za četverogodišnji rat... (s. l)

95. *Akten zur deutschen auswärtigen Politik* ser. D., sv. i (Baden-Baden, 1950), s. 27 'Niederschrift über die Besprechung in der Reichskanzlei', 5 November 1937.

96. Overy, *War and Economy,* ss. 148-59.

97. BA-B R26IV/4 'Besprechung über die Eingliederung Sudetendeutschlands in die reichsdeutsche Wirtschaft', 3 October 1938.

98. IWM, EDS AL/1571 Thomas minute, 20 June 1940.

99. BA-B R2501/6585, Reichsbank memorandum 24 August 1939, appdx 1.

100. P. Temin, 'Soviet and Nazi economic planning in the 1930s', *Economic History Review,* 44 (1991), s. 585.

101. H. von Kotze i H. Krausnick (ur.), *'Es spricht der Führer': 7 exemplarische Hitler-Reden* (Gütersloh, 1966), ss. 176-7, govor održan 24. veljače 1937. građevinskim radnicima.

102. IWM Case XI Pros. Doc. Book 112, Neumann lecture 'The Four Year Plan', 29 April 1941, s. 294.

103. Temin, 'Soviet and Nazi planning', s. 584; J. Chapman, *Real Wages in Soviet Russia since 1928* (Cambridge, Mass., 1963), s. 166.

104. Chapman, *Real Wages,* s. 144, 146-148. Prema R. di Leo, *Occupazione e salari nell'URSS 1950-1977* (Milano, 1980.), s. 122, prosječne mjesečne plaće porasle su u novčanim jedinicama za faktor od 10,8 od 1928. do 1950., ali su cijene porasle za faktor 11,8. D. Filtzer, "The Standard of Living of Soviet Industrial Workers in the Immediate Postwar Period, 1945-1948", *Europe- Asia Studies,* 51 (1999.). O njemačkim plaćama G. Bry, *Wages in Germany*

1871-1945 (Princeton, 1960.), ss. 264, 362. O politici plaća T. Siegel, "Wage Policy in Germany", *Politics and Society,* 14 (1985.), ss. 5-37.

105. Vidi BA-B R2501/6581, Reichsbank, "Zur Entwicklung des deutschen Preis- und Lohnstandes seit 1933", app. 6, koji pokazuje raspon kretanja tjednih plaća od -0,8% (izdavaštvo) do 26,0% (metaloprerađivačka industrija) u odnosu na 1933.

106. Filtzer, 'Standard of Living', s. 1019.

107. J. Hessler, 'Postwar Normalisation and its Limits in the USSR: the Case of Trade', *Europe-Asia Studies, 53* (2001), ss. 445-8.

108. O. Nathan i M. Fried, *The Nazi Economic System* (London, 1944).

109. Izvještaj Lige naroda *World Economic Survey 1936/7* (Geneva, 1937), s. 150; H. Hauser, *Hitler against Germany: a Survey of Present-day Germany from the Inside* (London, 1940), s. 109.

110. O zakonskim okvirima BA-B R3102/3602, A. Jessen 'Die gesteuerte Wehrwirtschaft 1933-1939', ss. 61-2. Vidi i J. Stephenson, 'Propaganda, Autarky and the German Housewife', u D. Welch (ur.), *Nazi Propaganda*(London, 1983), ss. 117-38; F. Grube i G. Richter, *Alltag im 'Dritten Reich': so lebten die Deutsche 1933-1945* (Berlin, 1992), ss. 169-71; W. Bayles, *Postmarked Berlin* (London, 1942), ss. 40-41.

111. Hessler, 'Postwar Normalisation', s. 448.

112. A. Sommariva i G. Tullio, *German Macroeconomic History, 1880-1979*(London, 1987), s. 59; Hubbard, *Soviet Money and Finance,* ss. 111-13.

113. O "bešumnom financiranju" L. Schwerin von Krosigk, *Statsbankrott: Finanzpolitik des Deutschen Reiches 1920-1945* (Göttingen, 1974), ss. 297-9; W. A. Boelcke, *Die Kosten von Hitlers Krieg* (Paderborn, 1985), ss. 103-4. O povećanoj štednji vidi BA-B R7 XVI/22 O. Donner, 'Die Grenzen der Staatsverschuldung'.

114. Kravchenko, *I Chose Freedom,* s. 476; Thyssen, *I Paid Hitler,* ss. 47-9.

115. Vidi, primjerice, J. Heyl, 'The Construction of the Westwall: an Example of National Socialist Policy-making', *Central European History, 14* (1981), ss. 71-4.

116. Kravchenko, *I Chose Freedom,* ss. 323-5.

117. Zumpe, *Wirtschaft und Staat,* ss. 341-2.

118. Kravchenko, *I Chose Freedom,* s. 328.

119. Tooze, *Statistics and the German State,* ss. 239-44, o problemima prikupljanja podataka; Harrison, Soviet *Planning,* ss. 26-7.

120. Vidi, primjerice, Fitzpatrick, 'Ordzhonikidze's Takeover of Vesenkha', ss. 158-67.

121. R. J. Overy, *Goering: the 'Iron Man'* (London, 1984), ss. 53-60, 62-8; o njegovim posebnim ovlastima *Reichsgesetzblatt, 1936,* Part I, s. 887.

122. Munting, *Economic Development,* s. 105; Dunmore, *Stalinist Command Economy,* ss. 19-20; Temin, 'Soviet and Nazi Planning', s. 575; S. Fitzpatrick, *'Blat in Stalin's Time'*, u S. Lovell, A. Ledeneva i A. Rogachevskii (ur.), *Bribery and Blat in Russia: Negotiating Reciprocity from the Middle Ages to the 1990s*(London, 2000), ss. 169-76.

123. D. R. Shearer, *Industry, State, and Society in Stalin's Russia 1928-1934*(Ithaca, NY, 1996), ss. 235-6.

124. R. W. Davies, 'Making Economic Policy', u Gregory, *Behind the Fagade,* s. 75.

125. Vidi, primjerice, F. Bajohr, *Parvenüs und Profiteure. Korruption in der NS- Zeit* (Frankfurt am Main, 2001).

126. Overy, *War and Economy,* ss. 14, 164-6.

127. T. Emessen (ur.), Aus *Göring's Schreibtisch: ein Dokumentenfund* (Berlin 1947), ss. 81-3.

128. Khlevniuk, *In Stalin's Shadow,* ss. 51-2.

129. N. S. Prokopovicz, *Russlands Volkswirtschaft unter den Sowjets* (Zurich 1944), s. 257.

130. E. Belova, 'Economic Crime and Punishment', u Gregory (ur.), *Behind the Fagade,* ss. 145-52.

131. Y. Gorlizki, 'Rules, Incentives and Soviet Campaign Justice after World War II', *Europe-Asia Studies*, 51 (1999), ss. 1247-52, 1260.

132. Filtzer, 'Standard of Living', s. 1027.

133. Gorlizki, 'Rules, Incentives and Campaign Justice', s. 1253.

134. *Reichsgesetzblatt, 1936* Part I, s. 1015, 'Gesetz gegen Wirtschaftssabotage'.

135. BA-B R26/II Anh./l H. Dichgans 'Zur Geschichte des Reichskommissars für die Preisbildung', ss. 4-6.

136. BA-B R7/2149, Otto Ohlendorf, 'Grundsätze der nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik', s. 4. Vidi i D. Majer, *Grundlagen des nationalsozialistischen Rechtssystems* (Stuttgart, 1987), ss. 152-3; H. Woll, *Die Wirtschaftslehre des deutschen Faschismus* (Munich, 1988), ss. 92-6.

137. J. N. Hazard, I. Shapiro i P. B. Maggs (ur.), *The Soviet Legal System* (New York, 1969), ss. 384-6.

138. A. Nove, *An Economic History of the USSR* (London, 1992).

139. W. E. Butler, *Soviet Law* (London, 1988), ss. 180-85; J. R. Millar, *The Soviet Economic Experiment,* ur. S. Linz (Urbana, 1990), ss. 115-20.

140. Hazard et al., *Soviet Legal System,* ss. 402-3; Butler, *Soviet Law,* s. 189.

141. G. Ambrosius, *Der Staat als Unternehmer: öffentliche Wirtschaft und Kapitalismus seit dem 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1984), ss. 64, 79; NA Microcopy T83, Roll 74, Economics Ministry memorandum 'Der Zuwachs an staatlichen Unternehmungen in Privatrechtsform'.

142. NSDAP, *Der Parteitag der Arbeit,* ss. 36-8, Hitlerov govor na stranačkom kongresu, 13. rujna 1937.

143. Thyssen, I *Paid Hitler,* s. 49.

144. A. Barkai, *From Boycott to Annihilation: the Economic Struggle of German Jews, 1933-1943* (Hannover, NJ, 1989); F. Bajohr, *'Arisierung' in Hamburg: Die Verdrängung der jüdischen Unternehmer 1933-1945* (Hamburg, 1997).

145. A. Müller-Armack, *Wirtschaftslenkung und Marktwirtschaft* (Hamburg, 1947), ss. 18-19, 21.

146. G. Bordiugov, 'The Bolsheviks and the National Banner', *Russian Studies in History, 39* (2000), ss. 82-3, 89.

11. poglavlje

1. J. Stalin, *Problems of Leninism* (Moscow, 1947), ss. 460-61.

2. W. Treue, 'Hitlers Denkschrift zum Vierjahresplan 1936', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 3(1955), ss. 204-

5.

3. Treue, 'Hitlers Denkschrift', s. 205.

4. A. Hitler, *The Secret Book,* ur. T. Taylor (New York, 1961), s. 25.

5. Imperial War Museum, FO 645 Box 162, svjedočenje Fritza Wiedemanna u Nürnbergu, 9. listopada 1945, s. 23.

6. V. I. Lenin, *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism* (Peking, 1965), s. 6: predgovor francuskom i njemačkom izdanju.

7. J. Stalin, *Works* (13 sv., Moscow, 1952-55), sv. xii, s. 182, pismo A. M. Gorkom, 17. siječnja 1930.

8. M. von Boetticher, *Industrialisierungspolitik und Verteidigungskonzeption der UdSSR 1926-1930* (Düsseldorf, 1979), ss. 164-6; J. Erickson, *The Soviet High Command: a Military-Political History 1918-1941* (London, 1962), s. 284.

9. Boetticher, *Industrialisierungspolitik,* s. 166.

10. M. von Hagen, *Soldiers in the Proletarian Dictatorship: the Red Army and the Soviet Socialist State, 1917-1930* (Ithaca, NY, 1990), ss. 204-5.

11. von Hägen, *Soldiers in the Proletarian Dictatorship,* s. 203.

12. R. Pennington, 'From Chaos to the Eve of the Great Patriotic War, 192241', u R. Higham, J. T. Greenwood i V. Hardesty (ur.), *Russian Aviation and Airpower in the Twentieth Century* (London, 1998), s. 39; vidi W. S. Dunn, *Hitler's Nemesis: the Red Army, 1930-1945* (Westport, Conn., 1994), s. 27.

13. J. W. Kipp, 'Mass, Mobility, and the Origins of Soviet Operation Art, 1918-1936', u C. W. Reddel (ur.),

Transformations in Russian and Soviet Military History (Washington, DC, 1990), s. 95.

14. H. Shukman (ur.), *Stalin's Generals* (London, 1993), ss. 220-23; P. A. Bayer, *The Evolution of the Soviet General Staff, 1917-1941* (New York, 1987), ss. 152 ff.

15. I. S. Bloch, *Modern Weapons and Modern War: Is War Now Impossible?*(London, 1900).

16. A. J. Echevarria, *After Clausewitz: German Military Thinkers before the Great War* (Lawrence, Kans., 2000), ss. 85-7, 201-4.

17. E. Ludendorff, *The Nation at War* (London, 1935), ss. 22-3.

18. D. Fensch i O. Groehler, 'Imperialistische Ökonomie und militärische Strategie: eine Denkschrift Wilhelm Groeners', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 19 (1971), ss. 1170-77, 'Bedeutung der modernen Wirtschaft für die Strategie', c. 1927/8.

19. Boetticher, *Industrialisierungspolitik,* s. 209.

20. Bayer, *Evolution of Soviet General Staff,* ss. 152-3; Erickson, *Soviet High Command,* ss. 293-4.

21. L. Samuelson, *Plans for Stalin's War Machine: Tukhachevskii and Military Economic Planning, 1925-1941* (London, 2000), ss. 11-15, 17-18, 37-8;

Boetticher, *Industrialisierungspolitik,* s. 207.

22. Samuelson, *Plans for Stalin's War Machine,* ss. 22-3.

23. Y. Dyakov i T. Bushuyeva (ur.), *The Red Army and the Wehrmacht: How the Soviets Militarized Germany, 1922-1933* (New York, 1995), ss. 18-26; o 'Statističkom društvu' vidi B. A. Carroll, *Designfor Total War. Arms and Economics in the Third Reich* (The Hague, 1968), ss. 54-7,

64-71. Vidi i E. W. Hansen, *Reichswehr und Industrie: Rüstungswirtschaftliche Zusammenarbeit und wirtschaftliche Mobilmachungsvorbereitungen, 1923-1932* (Boppard am Rhein, 1978).

24. Hitler, *Secret Book,* ss. 5, 15.

25. Treue, 'Hitlers Denkschrift', s. 206.

26. Stalin, *Problems of Leninism,* ss. 520-21, 'Obraćanje časnicima koji su završili akademije Crvene armije', 4. svibnja 1935.

27. Stalin, *Problems of Leninism,* s. 405, 'Rezultati prvog petogodišnjeg plana', izvještaj na Plenumu, 7. siječnja 1933.

28. L. Samuelson, 'Mikhail Tukhachevsky and War-Economic Planning: Reconsiderations on the Pre-War Soviet Military Build-Up', *Journal of Slavic Military Studies, 9* (1996), s. 828.

29. R. W. Davies i M. Harrison, 'Defence spending and defence industry in the 1930s', u J. Barber i M. Harrison (ur.), *The Soviet Defence-Industry Complex from Stalin to Khrushchev* (London, 2000), s. 73; R. W. Davies, 'Soviet Military Expenditure and the Armaments Industry 1929-1933: A Reconsideration', *Europe-Asia Studies, 45* (1993), ss. 577-86.

30. Samuelson, *Plans for Stalin's War Machine,* ss. 128-43; T. Martin, 'The Origins of Soviet Ethnic Cleansing', *Journal of Modern History, 70* (1998), ss. 837-47.

31. D. Stone, *Hammer and Rifle: the Militarization of the Soviet Union 1926-1933*(Lawrence, Kansas, 2000.), ss. 185-186: Staljin je rekao Vorošilovu poslije japanske invazije na Mandžuriju da su "stvari s Japanom složene i ozbiljne”.

32. Treue, 'Hitlers Denkschrift', s. 204; Stalin, *Problems of Leninism,* s. 461, Izvještaj na 17. kongresu partije, 26. siječnja 1924.

33. B.-J. Wendt, *Grossdeutschland: Aussenpolitik und Kriegsvorbereitung des Hitler-Regimes* (Munich, 1987).

34. R. J. Overy, 'From "Uralbomber" to "Amerikabomber": the Luftwaffe and Strategic Bombing', *Journal of Strategie Studies, I* (1978), ss. 155-6.

35. W.S. Dunn, *The Soviet Economy and the Red Army 1930-1945* (London, 1995.), s. 21; vidi i R.L. Schweller, *Deadly Imbalance: Tripolarity and Hitler's Strategy of World Conquest* (New York, 1998.), ss. 206-207. Schweller je izračunao "ponder moći" za 1938./1939, na temelju resursa i vojnih izdataka: 100 za Njemačku, 72,5 za SSSR, 29,0 za Veliku Britaniju, 20,2 za Sjedinjene Države i 15,3 za Francusku.

36. Davies, 'Soviet Military Expenditure', ss. 590-91, 601; G. Kennedy, *The Economics of Defence* (London, 1975), s. 79; S. Andic i J. Veverka, 'The Growth of Government Expenditure in Germany', *Finanzarchiv,* 25(1964), s. 261. Podatak za 1913. iznosio je 3,6 posto.

37. Dunn, *Hitler's Nemesis,* ss. 26-32; W. Deist, 'Die Aufrüstung der Wehrmacht', u W. Deist et al. *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg* (Stuttgart, 1979), s. 447. Brojka je u rujnu 1939. narasla na 2,87 milijuna ljudi.

38. M. Harrison, Soviet *Planning in Peace and War, 1938-1945* (Cambridge, 1985), ss. 250-53; Samuelson, 'Mikhail Tukhachevsky', ss. 805-9; R. Wagenführ, *Die deutsche Industrie im Kriege* (Berlin, 1963), s. 74.

39. Overy, 'From "Uralbomber" to "Amerikabomber"', ss. 155-7; A. Bagel- Bohlan, *Hitlers industrielle*

Kriegsvorbereitung im Dritten Reich 1936 bis 1939(Koblenz, 1975), ss. 117-21.

40. J. Rohwer and M. Monakov, *Stalin's Ocean-Going Fleet: Soviet Naval Strategy and Shipbuilding Programme 1935-1953* (London, 2001), ss. 54-62, 103, 229-56.

41. J. Dülffer, *Weimar, Hitler und die Marine: Reichspolitik und Flottenbau 1920-1939* (Düsseldorf, 1973), ss. 488-504; W. Deist, *The Wehrmacht and German Rearmament* (London, 1981), ss. 82-4.

42. T. M. Nichols, *The Sacred Cause: Civil-Military Conflict over Soviet National Security, 1917-1992* (Ithaca, NY, 1993), s. 50; A. van Ishoven, *Messerschmitt* (London, 1975), ss. 115, 172.

43. IWM, FD 3056/49, "Statistički materijali o stanju njemačke radne snage", 31. srpnja 1945.; Tabela 7 na temelju podataka koje je Reichsgruppe Industrie slao statističkom uredu.

44. J. Gillingham, 'The "Deproletarianization" of German Society: Vocational Training in the Third Reich' *Journal of Social History,* 19 (1985/6), ss. 427-8.

45. Samuelson, *Plans for Stalin's War Machine,* ss. 191-5; N. S. Simonov, *'Mobpodgotovka: mobilisation planning in interwar industry'*, u Barber i Harrison, Soviet *Defence-Industry Complex,* ss. 216-17.

46. J. Heyl, 'The Construction of the *Westwall:* an Example of NationalSocialist Policy-making', *Central European History,* 14 (1981), s. 72; R. E. Tarleton, 'What Really Happened to the Stalin Line?', *Journal of Slavic Military Studies, 6* (1993), ss. 21-61.

47. R. Absolon, *Die Wehrmacht im Dritten Reich: Band IV, 5 Februar 1938 bis 31 August 1939* (Boppard am Rhein,

1979), ss. 9-11; vidi i IWM, EDS Mi 14/478 Heereswaffenamt, 'Die personelle Leistungsfähigkeit Deutschlands im Mob.- Fall', March 1939.

48. *Akten zur deutschen auswärtigen Politik,* Ser D, vol. vi (Baden-Baden, 1956), s. 481.

49. Dunn, *Hitler's Nemesis*, ss. 27, 29, 57; Simonov, 'plan mobilizacije', ss. 211-215; D. M. Glantz *Stumbling Colossus: The Red Army on the Eve of World War* (Lawrence, Kans., 1998), ss. 100-101.

50. O sovjetskom novačenju G. F. Krivosheev (ur.), *Soviet Casualties and Combat Losses in the Twentieth Century* (London, 1997), s. 91; B. V. Sokolov, 'The Cost of War: Human Losses for the USSR and Germany, 1939-45', *Journal of Slavic Military Studies, 9* (1996), s. 165.

51. H. Rauschning, *Germany's Revolution of Destruction* (London, 1938), s. 133.

52. Stone, *Hammer and Rifle,* ss. 3-5; I. Getzler, 'Lenin's Conception of Revolution as Civil War', u I. D. Thatcher (ur.), *Regime and Society in Twentieth-Century Russia* (London, 1999), ss. 109-17.

53. *The Military Writings and Speeches of Leon Trotsky* (6 sv, London, 1981), sv. iii, ss. 56, 374-5; sv. v, ss. 24-5.

54. Stalin, *Works,* sv. xii, s. 189, 'O politici uklanjanja kulaka kao klase', 21. siječnja 1930.

55. L. Viola, *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization* (New York, 1987), s. 62.

56. Viola, *Best Sons of the Fatherland,* s. 64.

57. R. Hanser, *Prelude to Terror: The Rise of Hitler 1919-1923* (London, 1970), ss. 266-71; vidi i D. Schumann, *Politisches Gewalt in der Weimarer Republik 1919-1933*

(Essen, 2001); B. Ziemann, 'Germany after the First World War - a Violent Society?' *Journal of Modern European History,* I (2003), ss. 80-95.

58. R. Taylor, *Literature and Society in Germany 1918-1945* (Brighton, 1980), s. 119.

59. V. Berghahn, *Der Stahlhelm: Bund der Frontsoldaten 1918-1935* (Düsseldorf, 1966), ss. 275-7, 286; P. Longerich, *Die braunen Bataillone: Geschichte der* SA (Munich, 1989), ss. 159, 184. O ambigvitetu te identifikacije s ratom vidi S.

Kienitz, 'Der Krieg der Invaliden. Helden-Bilder und Männlichkeitskonstruktion nach dem Ersten Weltkrieg', *Militär geschichtliche Zeitschrift, 60*(2001), ss. 367-402.

60. W. Wette, 'From Kellogg to Hitler (1928-1933). German Public Opinion Concerning the Rejection and Glorification of War', u W. Deist (ur.), *The German Military in the Age of Total War* (Oxford, 1985), s. 83.

61. T. Nevin, *Ernst Jünger and Germany: Into the Abyss 1914-1945* (London, 1997), s. 108; Wette, 'From Kellogg to Hitler', s. 85. Vidi G. Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars* (Oxford, 1990), ss. 159-80; K. Theweleit, *Male Fantasies: Volume II. Male Bodies: psychoanalysing the white terror* (Oxford, 1989), ss. 143-76.

62. Wette, 'From Kellogg to Hitler', ss. 88-9.

63. W. H. Chamberlin, *Russia's Iron Age* (London, 1934), s. 193-4.

64. J. W. Baird, *To Diefor Germany: Heroes in the Nazi Pantheon* (Bloomington, Ind., 1990), ss. 101-3.

65. Baird, *To Diefor Germany,* s. 106.

66. F. J. Stephens, *Hitler Youth: History, Organisation, Uniforms, Insignia* (London, 1973), ss. 5-7, 10-14, 37, 44-5; C. Schubert-Weller, *Hitler-Jugend: Vom Jungsturm Adolf Hitler' zur Staatsjugend des Dritten Reiches* (Weinheim, 1993), ss. 165-88; L. Pine, 'Creating Conformity: the Training of Girls in the *Bund Deutscher Mädel', European History Quarterly, 33* (2003), ss. 371-5, 377-80.

67. W. Benz, 'Vom freiwilligen Arbeitsdienst zur Arbeitsdienstpflicht', Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 16 (1968), ss. 317-46.

68. Bank of England, German files E8/56 204/8; C. A. Gunston, 'The German Labour Service', *The Old Lady,* 10 (December, 1934), ss. 277-87.

69. A. E. Gorsuch, '"NEP Be Damned": Young Militants in the 1920s and the Culture of Civil War', *Russian Review, 56* (1997), ss. 566-8, 576.

70. Chamberlin, *Russia's Iron Age,* ss. 200-202; Erickson, *Soviet High Command,* ss. 307-8.

71. J. W. Young, *Totalitarian Language: Orwell's Newspeak and its Nazi and Communist Antecedents* (Charlottesville, Va., 1991), s. 92.

72. Stephens, *Hitler Youth,* s. 5; o idealiziranju ratnika vidi P. Reichel, 'Festival and Cult: Masculine and Militaristic Mechanisms of National Socialism', u J. A. Mangan (ur.), *Shaping the Superman: Fascist Body as Political Icon - Aryan Fascism* (London, 1999), ss. 153-67.

73. Getzler, 'Lenin's Conception of Revolution', s. 109.

74. *Military Writings of Leon Trotsky,* vol. iii, s. 374.

75. Chamberlin, *Russia's Iron Age,* s. 299.

76. M. Kipp, 'Militarisierung der Lehrlingsausbildung in der "Ordensburg der Arbeit"', u U. Hermann i U. Nassen

(ur.), *Formative Ästhetik im Nationalsozialismus* (Weinheim, 1994), ss. 209, 216-17. Vidi i O. Bartov, 'The Missing Years: German Workers, German Soldiers', u D. Crew (ur.), *Nazism and German Society, 1933-1945* (London, 1994), ss. 54-60; W. Wette 'Ideologien, Propaganda und Innenpolitik als Voraussetzung der Kriegspolitik des Dritten Reiches', u Deist et al, *Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg,* ss 152-4, 166-73.

77. L. Peiffer, '"Soldatische Haltung in Auftreten und Sprache ist beim Turnunterricht selbstverständlich" - Die Militarisierung und Disziplinierung des Schulsports', u Hermann i Nassen, *Formative Ästhetik in Nationalsozialismus,* ss. 181-3.

78. *Military Writings of Leon Trotsky*, sv. v, s. 24.

79. S. Fitzpatrick, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russian in the 1930s* (Oxford, 1999), s. 17.

80. K.-J. Müller, *Das Heer und Hitler. Armee und nationalsozialistisches Regime 1933-1940* (Stuttgart 1969), s. 63.

81. P. Hayes, 'Kurt von Schleicher and Weimar Politics', *Journal of Modern History, 52* (1980), ss. 37-40 o Schleicherovim političkim stavovima.

82. Erickson, *Soviet High Command,* ss. 316-17.

83. von Hagen, *Soldiers in the Proletarian Dictatorship,* ss. 206-9; *Military Writings of Leon Trotsky,* sv. v, s. 23.

84. Erickson, *Soviet High Command,* s. 309; von Hägen, *Soldiers in the Proletarian Dictatorship,* ss. 94-100, ch. 5 passim.

85. Bayer, *Evolution of the Soviet General Staff,* s. 162.

86. Samuelson, *Plans for Stalin's War Machine,* ss. 108-9.

87. E. O'Ballance, *The Red Army* (London, 1964), ss. 116-18.

88. V. Rapaport i Y. Alexeev, *High Treason: Essays on the History of the Red Army, 1918-1938* (Durham, NC, 1985), s. 12.

89. H. J. Rautenberg, 'Drei dokumente zur Planung eines 300,000-Mann Friedenheeres aus dem Dezember 1933', *Militär geschichtliche Mitteilungen, 22*(1977), ss. 103-39; M. Geyer, 'Das Zweite Rüstungsprogramm (1930-1934)', *Militärgeschichtliche Mitteilungen, 17* (1975), ss. 25-72; W. Bernhardt, *Die deutsche Aufrüstung 1934-1939* (Frankfurt am Main, 1969), ss. 72-4, 84.

90. Carroll, *Design for Total War,* ss. 91-2, 108-9, 120.

91. R. J. O'Neill, *The German Army and the Nazi Party, 1933-1939* (London, 1966), s. 87.

92. O'Neill, *German Army,* s. 90.

93. E. R. Hooton, *Phoenix Triumphant: the Rise and Rise of the Luftwaffe*(London, 1994), ss. 94-9, 110-11; E. Homze, *Arming the Luftwaffe: the Reich Air Ministry and the German Aircraft Industry, 1919-39* (Lincoln, Nebr., 1976), ss. 51-60, 98-103; A. van Ishoven, *The Fall of an Eagle: the Life of Fighter Ace Emst Udet* (London, 1977), ss. 152-3, 161-2.

94. Bundesarchiv-Berlin, R2/21776-81, Reich finance ministry 'Entwicklung der Ausgaben in der Rechnungsjahren 1934-1939', 17 July 1939.

95. O'Neill, *German Army,* s. 115; A. W. Zoepf, *Wehrmacht zwischen Tradition und Ideologie: Der NS-*

Führungsoffizier im Zweiten Weltkrieg (Frankfurt am Main, 1988), ss. 24-9.

96. O'Neill, *German Army,* ss. 119-20.

97. O napetim odnosima između starih i novih elemenata M. Geyer, "Traditional Elites and National Socialist Leadership", u C. Maier (ur.), *The Rise of the Nazi Regime: New Perspectives* (London, 1986.), ss. 57-68; Deist et al., *Deutsches Reich und der Zweite Weltkrieg,* s. 500-517.

98. O odnosima vojska - SS, O'Neill, *German Army,* ss. 143-152.

99. B. Wegner, *Hitlers politische Soldaten: die Waffen-SS 1933-1945* (Paderborn, 1992), ss. 104-14.

100. Samuelson, *Plans for Stalin's War Machine,* ss. 113-115. Časnici su i dalje bili podvrgnuti istragama početkom tridesetih godina te isključivani iz partije. Vidi F. Schauff, "Company Choir of Terror: The Military Council of the 1930s - the Red Army between the XVlIth and XVIIIth Party Congresses", *Journal of Slavic Military Studies,* 12 (1999.), ss. 136-137, 141-142.

101. Rapaport i Alexeev, *High Treason,* ss. 15-19.

102. Samuelson, *Plans for Stalin's War Machine,* s. 114; Nichols, *Sacred Cause,* ss. 42-3.

103. D. Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy* (London, 1991), s. 319; C. Andrew i O. Gordievsky, *KGB: the Inside Story* (London 1990), s. 106.

104. S. Main, 'The Arrest and "Testimony" of Marshal of the Soviet Union M. N. Tukhachevsky (May-June 1937)', *Journal of Slavic Military Studies, 10*(1997), ss. 152-5.

105. V. Rogovin, *1937: Stalin's Year of Terror* (Oak Park, Mich., 1998), ss. 470-82; vidi i L. Martens, *Un autre*

regard sur Staline (Brussels, 1994), ss. 18590.

106. A. Resis (ur.), *Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics* (Chicago, 1993), s. 280.

107. A. M. Nekrich, *Pariahs, Partners, Predators: German-Soviet Relations 1922-1941* (New York, 1997), ss. 88-9, 99-100.

108. Resis, *Molotov Remembers,* s. 275; Nekrich, *Pariahs, Partners,* s. 100; R. C. Nation, *Black Earth, Red Star: a History of Soviet Security Policy 1917-1991*(Ithaca, NY, 1992), ss. 90, 96. Rjukov je također vjerovao u 'zavjeru': vidi N. Leites i E. Bernant, *Rituals of Liquidation: the Case of the Moscow Trials*(Glencoe, 111., 1954), s. 317.

109. R. Reese, *Stalin's Reluctant Soldiers: a Social History of the Red Army, 19251941* (Lawrence, Kans., 1996), ss. 134-46; N. M. Yakupov, 'Stalin and the Red Army', *lstoria SSSR, 5* (1991), ss. 170-2.

110. H. Deutsch, *Hitler and his Generals: the Hidden Crisis, January-June 1938*(Minnesota, 1974), s. 40.

111. H. Trevor-Roper, *Hitler's Table Talk, 1941-1944* (London, 1974), s. 633, 16 August 1942.

112. Deutsch, *Hitler and his Generals,* ss. 80-87, 98-104.

113. Deutsch, *Hitler and his Generals,* s. 111; F. Hossbach, *Zwischen Wehrmacht und Hitler 1934-1938* (Göttingen, 1965), ss. 123-4.

114. Deutsch, *Hitler and his Generals,* s. 251.

115. G. P. Megargee, *Inside Hitler's High Command* (Lawrence, Kans., 2000), ss. 44-5; Absolon, *Wehrmacht im Dritten Reich,* ss. 156-7.

116. IWM, FO 645 Box 158, memorandum Wilhelma Keitela, 'Položaj i ovlasti vrhovnog zapovjednika oružanih snaga', 9. listopada 1945, ss. 1-2.

117. Deutsch, *Hitler and his Generals, s. 307.*

118. Deist, 'Aufrüstung der Wehrmacht', s. 512.

119. Absolon, *Wehrmacht im Dritten Reich,* ss. 161-70.

120. K.-J. Müller, 'Über den "Militärischen Widerstand", u P. Steinbach i J. Tuchel (ur.), *Widerstand gegen den Nationalsozialismus* (Berlin, 1994), ss. 270-75.

121. Zoepf, *Wehrmacht zwischen Tradition und Ideologie,* ss. 32-8.

122. O'Neill, *German Army,* s. 103.

123. Wegner, *Hitlers politische Soldaten,* ss. 114-15.

124. H. Holdenhauer, 'Die Reorganisation der Roten Armee vor der "Grossen Säuberung" bis zum deutschen Angriff auf die UdSSR (1938-1941)', *Militärgeschichtliche Mitteilungen, 55* (1996), s. 137; Reese, *Stalin's Reluctant Soldiers,* s. 144.

125. Rauschning, *Germany's Revolution of Destruction, ss. 166-7.*

126. K. E. Voroshilov, *Stalin and the Armed Forces of the U. S. S. R.* (Moscow, 1951), s. 53.

127. G. Engel, *Heeresadjutant bei Hitler 1938-1943: Aufzeichnungen des Majors Engel,* ur. H. von Kotze (Stuttgart, 1974), s. 59.

12. poglavlje

1. J. Stalin, *The War of National Liberation* (New York, 1942), s. 13, govor povodom njemačke invazije na Sovjetski Savez, 3. srpnja 1941.

2. F. Taylor (ur.), *The Goebbels Diaries 1939-1941* (London, 1982), s. 415.

3. Staljin, *Oslobodilački rat* (War of Liberation, s. 29), govor prigodom obljetnice revolucije, 6. studenoga 1941.

4. L. Lochner (ur.), *The Goebbels Diaries* (London, 1948), s. 18.

5. F. Genoud (ur.) *The Testament of Adolf Hitler: the Hitler-Bromann Documents*(London, 1961), ss. 103-4, 2 April 1945.

6. E. E. Ericson, *Feeding the German Eagle: Soviet Economic Aid to Nazi Germany, 1933-1941* (Westport, Conn., 1999), ss. 104-5, 152; S. Pons, *Stalin and the Inevitable War 1936-1941* (London, 2002), s. 197.

7. Pons, *Stalin and War,* ss. 186-96; G. Roberts, 'The Soviet Decision for a Pact with Nazi Germany', *Soviet Studies, 44* (1992), ss. 66-8.

8. A. M. Nekrich, *Pariahs, Partners, Predators: German-Soviet Relations 1922 1941* (New York, 1997), s. 230.

9. R. Tucker, *Stalin in Power: the Revolution from Above, 1928-1941* (New York, 1990), s. 49.

10. V. A. Nevezhin, 'The Pact with Germany and the Idea of an "Offensive War"', *Journal of Slavic Military Studies, 8* (1995), s. 811; Pons, *Stalin and War,* ss. 202-3.

11. Nekrich, *Pariahs, Partners,* s. 137.

12. Nevezhin, 'Pact with Germany', s. 821.

13. R. E. Tarleton, What Really Happened to the Stalin Line?' *Journal of Slavic Military Studies, 6* (1993), s. 29.

14. J. Schechter i V. Luchkov (ur.), *Khrushchev Remembers: the Glasnost Tapes*(New York, 1990), s. 46; vidi i Pons, *Stalin and War,* ss. 198-9. O strahu od Britanije vidi G. Gorodetsky, *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia* (New Haven, Conn., 1999), s. 14-19.

15. Ericson, *Feeding the Eagle,* s. 209; Nekrich, *Pariahs, Partners,* s. 156; H. Schwendemann, *Die wirtschaftliche Zusammenarbeit zwischen dem Deutschen Reich und der Sowjetunion von 1939 bis 1941* (Berlin, 1993), ss. 373-5.

16. J. Förster, 'Hitler Turns East - German War Policy in 1940 and 1941', u B. Wegner (ur.), *From Peace to War: Germany, Soviet Russia and the World, 1939-1941* (Providence, RI, 1997), s. 120; C. Hartmann, *Halder, Generalstabschef Hitlers 1938-1942* (Paderborn, 1991), ss. 225-6.

17. Hartmann, *Halder,* s. 226; J. Förster, 'Hitler's Decision in Favour of War Against the Soviet Union', u H. Boog *et al., Germany and the Second World War. Volume IV: the Attack on the Soviet Union* (Oxford, 1998), ss. 25-9.

18. G. Ueberschär i W. Wette (ur.), *'Unternehmen Barbarossa': Der deutsche Überfall au die Sowjetunion* (Paderborn, 1994), ss. 98-100.

19. Ueberschär i Wette, *'Unternehmen Barbarossa',* s. 90; N. von Below, *At Hitler's Side, the Memoirs of Hitler's Luftwaffe Adjutant 1937-1945* (London 2001), ss. 42-3, 46-7.

20. Ueberschär and Wette, *'Unternehmen Barbarossa',* s. 91.

21. Genoud, *Testament of Adolf Hitler,* s. 63, 15. veljače 1945. Hitler je 1945. tvrdio kako su njegovi prvenstveni razlozi bili strateški i gospodarski. "Rat s Rusijom postao je neizbježan, što god mi učinili" (s. 66.)

22. Förster, 'Hitler Turns East', ss. 121, 126.

23. Ueberschär i Wette, *'Unternehmen Barbarossa',* s. 107; von Below, *At Hitler's Side,* ss. 91-2.

24. H. Trevor-Roper (ur.), *Hitler's War Directives 1939-1945* (London, 1964), s. 86; Gorodetsky, *Grand Delusion,* ss. 67-75.

25. F. W. Seidler i D. Zeigert, *Die Führerhauptquartiere: Anlagen und Planungen im Zweiten Weltkrieg* (Munich, 2000), ss. 193-6.

26. Trevor-Roper, *Hitler's War Directives,* ss. 93-4.

27. Förster, 'Hitler Turns East', s. 127.

28. Förster, 'Hitler Turns East', s. 129; A. Hillgruber, 'The German Military Leaders' View of Russia prior to the Attack on the Soviet Union', u Wegner, *From Peace To War,* ss. 172, 182.

29. Trevor-Roper, *Hitler's War Directives,* ss. 130-31, direktiva br. 32 'Pripreme za razdoblje nakon operacije Barbarosa'; Taylor, *Goebbels Diaries,* s. 414.

30. K. Alt, 'Die Wehrmacht im Kalkül Stalins', u R.-D. Müller i H.-E. Volkmann (ur.), *Die Wehrmacht: Mythos und Realität* (Munich, 1999), ss. 107-9.

31. D. Glantz, *Stumbling Colossus: the Red Army on the Eve of World War*(Lawrence, Kans., 1998), ss. 90-93.

32. Glantz, *Stumbling Colossus,* ss. 95-6.

33. Tarleton, 'Stalin Line', s. 50; C. Roberts, 'Planning for War: the Red Army and the Catastrophe of 1941', *Europe-Asia Studies, 47* (1995), s. 1319; Glantz, *Stumbling Colossus,* ss. 103-4.

34. Nevezhin, 'Pact with Germany', s. 821.

35. Alt, 'Die Wehrmacht', s. 111; L. A. Bezyminsky, 'Stalins Rede vom 5 Mai 1941 - neu dokumentiert', u G. R. Ueberschär i L. A Bezminsky (ur.), *Der deutsche Angriff auf die Sowjetunion 1941: Die Kontroverse um die Präventivkriegsthese* (Darmstadt, 1998), ss. 136-41; vidi i J.

Förster i E. Mawdsley, 'Hitler and Stalin: Secret Speeches on the Eve of Barbarossa', *War in History, II* (2004), ss. 88-100 za noviju verziju govora održanog 5. svibnja.

36. Förster and Mawdsley, 'Hitler and Stalin', ss. 101-2.

37. V. A. Nevezhin, 'The Making of Propaganda concerning USSR Foreign Policy, 1939-1941', u N. Rosenfeldt, J. Jensen i E. Kulavig (ur.), *Mechanism of Power in the Soviet Union* (London, 2000), ss. 159-60; Nekrich, *Pariahs, Partners,* s. 241; Förster i Mawdsley, 'Hitler and Stalin', ss. 86-7 o reakciji na govor od 5. svibnja.

38. Nekrich, *Pariahs, Partners,* ss. 228-9.

39. Glantz, *Stumbling Colossus,* ss. 239-43.

40. G. F. Krivosheev, *Soviet Casualties and Combat Losses in the Twentieth Century*(London, 1997), s. 98; R. Stolfi, *Hitler's Panzers* East: *World War II Reinterpreted*(Norman, Okl., 1991), ss. 88-9; A. G. Chor'kov, 'The Red Army during the Initial Phase of the Great patriotic War', u Wegner, *From Peace to War,* s. 416.

41. Detaljnije u D. M. Glantz, *Before Stalingrad: Barbarossa - Hitler's Invasion of Russia 1941* (Stroud, 2003), pogl. 7-8; Trevor-Roper, *Hitler's War Directives,* ss. 152-5, direktiva br. 35, od 6. rujna 1941.

42. J. Toland, *Adolf Hitler* (London, 1976), ss. 684-5.

43. V.P. Yampolsky (ur.), *Organy Gosudarstvennoi Bezopasnosti SSSR v Velikoi Otechestvennoi voine* (Moscow, 2000), sv. ii, ss. 98-104.

44. Yampolsky, *Organy,* s. 107.

45. D. Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy* (London, 1991), ss. 434-5; G. A. Bordiugov, 'The Popular Mood in the Unoccupied Soviet Union', u R. Thurston i B. Bonwetsch (ur.), *The People's War: Responses to World War*

II in the Soviet Union (Chicago, 2000), ss. 58-9; M. M. Gorinov, 'Muscovites' Moods, 22 June 1941 to May 1942', u Thurston i Bonwetsch, *People's War,* ss.123-4; J. Barber, 'The Moscow Crisis of October 1941', u J. Cooper, M. Perne i E. A. Rees (ur.), *Soviet History 1917-1953: Essays in Honour of R. W. Davies*(London, 1995), ss. 201-18.

46. M. Cooper, *The German Army 1933-1945* (London, 1978), s. 344.

47. Alt, 'Die Wehrmacht', s. 111.

48. *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht* 5 sv. (Frankfurt am Main, 1961-3), sv. i, ss. 1120-21; Brojke koje se odnose na Sovjetski Savez preuzete iz J. Erickson, 'Soviet War Losses', u J. Erickson i D. Dilks (ur.), *Barbarossa: the Axis and the Allies* (Edinburgh, 1994), ss. 264-5.

49. E. Zaleski, *Stalinist Planning for Economic Growth 1933-1952* (London, 1980), s. 291; S. Linz 'World War II and Soviet Economic Growth, 19401953', u S. Linz (ur.), *The Impact of World War II on the Soviet Union* (Totowa, NJ, 1985), s. 13.

50. W. S. Dunn, *The Soviet Economy and the Red Army 1930-1945* (London, 1995), s. 195.

51. Linz, "Sovjetski gospodarski rast", s. 18; Imperial War Museum, London FD 305/49, "Statistički materijali o stanju njemačke radne snage tijekom rata" 31. srpnja 1945. Te se brojke temelje na godišnjim bilancama radne snage koje je objavljivao Statistički ured *Reicha.* Njemački podatak za radnu snagu uključuje i "obrtnike". Godine 1942. bilo je 8,370.000 industrijskih radnika.

52. S. R. Lieberman, 'Crisis Management in the USSR: The Wartime System of Administration and Control', u

Linz, *Impact of World War II,* ss. 60-61.

53. Zaleski, *Stalinist Planning, ss. 287-8;* M. Harrison, *Soviet Planning in Peace and War, 1938-1945* (Cambridge, 1985), ss. 94-9; Lieberman, 'Crisis Management', ss. 60-66.

54. Zaleski, *Stalinist Planning,* ss. 286, 289-90.

55. Zaleski, *Stalinist Planning,* s. 317; M. Harrison, 'The Soviet Union: the defeated victor', u M. Harrison (ur.), *The Economics of World War II: Six great powers in international comparison* (Cambridge, 1998), ss. 275-8.

56. Linz, 'Soviet Economic Growth', s. 20; Harrison, 'The Soviet Union', s. 286.

57. F. Kagan, 'The Evacuation of Soviet Industry in the Wake of Barbarossa: a Key to Soviet Victory', *Journal of Slavic Military Studies, 8* (1995), ss. 389406; G. A. Kumanev, 'The Soviet Economy and the 1941 Evacuation', u J. L. Wieczynski (ur.), *Operation Barbarossa: The German Attack on the Soviet Union, June 22 1941* (Salt Lake City, 1993), ss. 161-81, 189.

58. Linz, 'Soviet Economic Growth', s. 17 o investiranju; o školama vidi M. Hindus, *Russia Fights On* (London, 1942), ss. 63-4; W. Moskoff, *The Bread of Affliction: The Food Supply in the USSR during World War II* (Cambridge, 1990), s. 83.

59. Linz, 'Soviet Economic Growth', ss. 19-20; J. Barber i M. Harrison, *The Soviet Home Front 1941-1945* (London, 1991), ss. 147-52 o mobilizaciji radnika. O racioniranju Zaleski, *Stalinist Planning,* ss. 328-30; Moskoff, *Bread of Affliction,* ss. 143-55; Barber i Harrison, *Soviet Home Front,* ss. 214-15 o kategorijama racioniranja 1944.

60. Zaleski, *Stalinist Planning,* ss. 333, 336-7; Moskoff, *Bread of Affliction,* ss. 108-9, 175.

61. Moskoff, *Bread of Affliction,* ss. 136-42.

62. A. Nove, 'The peasantry in World War II', u Linz, *Impact of World War* II, ss. 79-84.

63. Zaleski, *Stalinist Planning,* ss. 337-40.

64. B. V. Sokolov, 'Lend Lease in Soviet Military Efforts 1941-1945', *Journal of Slavic Military Studies, 7* (1994), ss. 567-8.

65. Sokolov, 'Lend Lease', ss. 570-81; V. Vorsin, 'Motor Vehicle Transport Deliveries Through "Lend-Lease"', *Journal of Slavic Military Studies, 10* (1997), ss. 164, 172-3; H. s. van Tuyll, *Feeding the Bear: American Aid to the Soviet Union 1941-1945* (New York, 1989), ss. 156-7.

66. U. Herbert, *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des 'Ausländer-Einsatzes' in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches* (Berlin, 1985), ss. 270-72.

67. Izraz je upotrijebio Rolf Wagenführ, dužnosnik Statističkog ureda *Reicha,*kada je za saveznike 1945. napisao povijest njemačkog ratnog gospodarstva. Vidi IWM, FD 3057/49 FIAT, Izvještaj 1312, "Gospodarska povijest Drugoga svjetskog rata", ss. 6-8.

68. Hitlerov plan u IWM, MI 14/521 (I dio) 'Munitionslieferung im Weltkrieg'; Zakon o ratnom gospodarstvu *Reichsgesetzblatt* 1939, I dio, s. 1609 'Kriegswirtschaftsverordnung', 4. rujna 1939. Reference koje se odnose na totalni rat u Bundesarchiv-Berlin R2501/7132, Reichsbank, natuknice za govor direktora Langea, studeni 1941; R2501/7041, Izvještaj o govoru predsjednika Reichsbanke 2. veljače 1940, s. 2.

69. R. J. Overy, *War and Economy in the Third Reich* (Oxford, 1994), ss. 27581; usporedba sa Sovjetskim Savezom u Harrison, 'The Soviet Union', s. 291.

70. Overy, *War and Economy,* s. 352.

71. IWM, EDS Mi 14/433 (file 2), Führer decree 'Vereinfachung und Leistungssteigerung unserer Rüstungsproduktion', 3 December 1941, s. 1.

72. IWM AL/1571, Col. Thomas, 'Aktennotiz über Besprechung mit Minister Speer, 3 March 1942', s. 1.

73. Overy, *War and Economy,* ss. 356-65.

74. D. Winkler, *Frauenarbeit im 'Dritten Reich'* (Hamburg, 1977), ss. 196-8; S. Bajohr, *Die Hälfte der Fabrik: Geschichte der Frauenarbeit in Deutschland 1914 bis 1945* (Marburg, 1979), s. 252; R. Wagenführ, *Die deutsche Industrie im Kriege*(Berlin, 1963), ss. 145-7; F. Wunderlich, *Farm Labor in Germany 1810-1945* (Princeton, NJ, 1961), ss. 297-9; o nepunom radnom vremenu IWM Box S368, Report 69, s. 5. Vidi i E. Hancock, 'Employment in Wartime: the experience of German women during the Second World War', *War & Society,* 12 (1994), ss. 43-68.

75. O racioniranju vidi Overy, *War and Economy,* ss. 170-71, 282-4; H. Focke i U. Reimer, *Alltag unterm Hakenkreuz: Wie die Nazis das Leben der Deutschen veränderten* (Hamburg, 1980), ss. 179-81.

76. L. Maks, *Russia by the Back Door* (London, 1954), s. 169.

77. C. Simmons i N. Perlina, *Writing the Siege of Leningrad: Women's diaries, memoirs and documentary prose* (Pittsburgh, 2002), s. 23, dnevnik Ljubov Šaporine, 12. rujna 1941.

78. Simmons i Perlina, *Siege of Leningrad,* s. 60, dnevnik Ane Lihačeve, 16 svibnja, 1942; s. 50, dnevnik Vere Kostrovickine [n.d.].

79. Simmons i Perlina, *Siege of Leningrad,* ss. 30-31, datum u dnevniku, 8 ožujka 1942.

80. Vidi O. Bartov, *The Eastern Front 1941-1945: German Troops and the Barbarization of Warfare* (New York, 1985).

81. Vidi i T. Schulte, *The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia*(Oxford, 1989); H. Heer, *Tote Zonen: Die deutsche Wehrmacht an der Ostfront*(Hamburg, 1999); H. Heer i K. Naumann (ur.), *Vernichtungskrieg, Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944* (Hamburg, 1995). On the debate over Wehrmacht criminality K. H. Pohl "'Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944', i K. H. Pohl (ur.), *Wehrmacht und Vernichtungspolitik. Militär in nationalsozialistischen System* (Göttingen, 1999), ss. 141-60.

82. Ueberschär i Wette, *'Unternehmen Barbarossa', s. 107;* Förster and Mawdsley, 'Hitler and Stalin', ss. 70-78 natuknice za govor.

83. J. Förster 'Operation Barbarossa as a War of Conquest and Annihilation'*, u Boog et al, Germany and the Second World War: Vol IV,* s. 485.

84. Schulte, *The German Army,* ss. 321-2.

85. Förster, 'Operation Barbarossa', s. 514.

86. Förster, 'Operation Barbarossa', s. 510.

87. H.-H. Wilhelm (ur.), *Rassenpolitik und Kriegführung: Sicherheitspolizei und Wehrmacht in Polen und der Sowjetunion* (Passau, 1991), s. 140, 'BarbarossaStudie', Generaloberst Hoepner, 2 May 1941.

88. Förster, 'Operation Barbarossa', ss. 492, 500.

89. E. Hesse, *Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944* (Göttingen, 1969), s. 36; Förster, 'Operation

Barbarossa', s. 504.

90. Schulte, *German Army,* s. 317.

91. Schulte, *German Army,* ss. 319-20; Wilhelm, *Rassenpolitik,* s. 138, general von Küchler, upute zapovjednicima divizija, 25. travnja 1941; Förster, 'Operation Barbarossa', s. 516. Vidi i G. K. Koschorrek, *Blood Red Snow: The Memoirs of a German Soldier on the Eastern Front* (London, 2002), ss. 67-9.

92. K. Reddemann (ur.), *Zwischen Front und Heimat: Der Briefwechsel des münsterischen Ehepaares Agnes und Albert Neuhaus 1940-1944* (Münster, 1996), s. 227, pismo Alberta Neuhausa od 30. lipnja 1941.

93. Koschorrek, *Blood Red Snow,* s. 64.

94. Stalin, *War of Liberation,* ss. 14-16.

95. Stalin, *War of Liberation,* s. 30.

96. A. Sella, *The Value of Human Life in Soviet Warfare* (London, 1992), ss.

100-102; Volkogonov, *Triumph and Tragedy,* s. 430 priča o Jakovu.

97. R. Bidlack, 'Survival Strategies in Leningrad during the First Year of the Soviet-German War', u Thurston i Bonwetsch, *People's War,* ss. 86-7.

98. *Pravda,* 17. kolovoza i 30. kolovoza 1942; A. Werth, *Russia at War 1941-1945*(London, 1964), s. 414; A. Weiner, *Making Sense of War: the Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution* (Princeton, NJ, 2001), ss. 162.3.

99. G. Geddes, *Nichivö: Life, Love and Death on the Russian Front* (London, 2001), s. 40; o njemačkim postupcima prema vlastitim vojnicima vidi M. Messerschmidt, 'Deserteure im Zweiten Weltkrieg', u W. Wette (ur.), *Deserteure der Wehrmacht: Feiglinge - Opfer -*

Hoffnungsträger (Essen, 1995), ss. 61-2; O. Hennicke i F. Wüllner, 'Über die barbarischen Vollstreckungsmethoden von Wehrmacht und Justiz im Zweiten Weltkrieg', u Wette, *Deserteure,* ss. 80-81.

100. Koschorrek, *Blood Red Snow,* s. 69; vidi i J. Stieber, *Against the Odds: Survival on the Russian Front 1944-1945* (Dublin, 1995), ss. 18-19.

101. Koschorrek, *Blood Red Snow,* s. 275; E. Bessonov, *Tank Rider: into the Reich with the Red Army* (London, 2003), s. 118; Stieber, *Against the Odds,* ss. 169-70.

102. A. Streim, *Sowjetische Gefangenen in Hitlers Vernichtungskrieg: Berichte und Dokumente* (Heidelberg, 1982), s. 175; C. Streit, 'Die sowjetische Kriegsgefangenen in den deutschen Lagern', u D. Dahlmann i G. Hirschfeld (ur.), *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation* (Essen, 1999), ss. 403-4. U novije vrijeme C. Hartmann, 'Massensterben oder Massenvernichtung? Sowjetische Kriegsgefangenen im "Unternehmen Barbarossa"', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 49 (2001).

103. *Russkii Arkhiv 13: Nemetskii Voemnoplennye v SSSR* (Moscow, 1999), Part I, s. 9.

104. *Ruskij Arhiv 13,* I. dio, s. 17. dokument 1, Molotov Međunarodnom crvenom križu, 27. lipnja 1941. O Hitlerovim gledištima vidi Toland, *Adolf Hitler,* s. 685. Vidi i C. Streit, *"Die Behandlung der verwundeten sowjetischen Kriegsgefangenen", u Heer i Naumann, Vernichtungskrieg,* ss. 78-91.

105. Hartmann, 'Massensterben oder Massenvernichtung?', s. 157.

106. Hartmann, 'Massensterben oder Massenvernichtung?', s. 158; Herbert, *Fremdarbeiter,* ss.

148-9.

107. Hartmann, 'Massensterben oder Massenvernichtung?', s. 158.

108. Herbert, *Fremdarbeiter,* s. 136.

109. S. Kamer, *Im Archipel GUPVI: Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941-1956* (Vienna, 1995), ss. 90-94, 194; *Russkii Arkhiv 13,* Part 2, ss. 69, 76, 159-60.

110. Kamer, *Archipel GUPVI,* ss. 94-104, 195; *Russkii Arkhiv 13,* Part 2, ss. 171-9, 265-74; R. J. Overy, *Russia's War* (London, 1998), ss. 297-8.

111. Heer, *Tote Zonen,* s. 101.

112. C. Streit, 'Partisans - Resistance - Prisoners of War', in Wieczynksi, *Operation Barbarossa,* s. 271.

113. H. Heer, 'Die Logik des Vernichtungskrieges: Wehrmacht und Partisanenkampf, u Heer i Naumann, *Vernichtungskrieg,* ss. 112-13.

114. Hesse, *Partisanenkrieg,* ss. 178-80; L. Grenkevich, *The Soviet Partisan Movement 1941-1944* (London, 1999), ss. 77-9; *Wehrmachtsverbrechen: Dokumente aus sowjetischen Archiven* ur. L. Bezymsky (Cologne, 1997). s. 116 OKW Befehl, 16 December, 1942; K.-M. Mallmann '"Aufgeräumt und abgebrannt": Sicherheitspolizei und "Bandenkampf' in der besetzten Sowjetunion', u G. Paul i K.-M. Mallmann (ur.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg: Heimatfront und besetztes Europa* (Darmstadt, 2000), ss. 506-7.

115. J. A. Armstrong (ur.), *Soviet Partisans in World War II* (Madison, Wisc. 1964), ss. 98-103, 662; Grenkevich, *Soviet Partisan Movement,* ss. 92-3.

116. Geddes, *Nichivo,* ss. 87-95.

117. Mallmann, 'Sicherheitspolizei und "Bandenkampf", s. 503.

118. T. Anderson, 'Incident at Baranivka: German Reprisals and the Soviet Partisan Movement in the Ukraine, October-December 1941', *Journal of Modern History,* 71(1999), ss. 611-13.

119. K. Lutzel, *Deutsche Soldaten - nationalsozialistischer Krieg? Kriegserlebnis und Kriegserfahrung* (Paderborn, 1998), s. 184.

120. Mallmann, 'Sicherheitspolizei und "Bandenkampf", ss. 513-14; vidi i B. Shepherd, 'The Continuum of Brutality: *Wehrmacht Security Divisions in Central Russia, 1942', German History, 21 (2003), ss. 60-63.*

121. R. Rhodes, *Masters of Death: the SS Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust* (New York, 2002), ss. 219-20.

122. Public Record Office, London, WO 311/45, letter from Judge-Advocate General Western Command Branch to Military Dept., Judge-Advocate Generalis office, 1 May 1945, s. 1.

123. Vidi, primjerice, M. Mazower, 'Military Violence and National Socialist Values: The *Wehrmacht* in Greece 1941-1944', *Past & Present*, 134 (1992), ss. 129-58; W. Manoschek, 'The Extermination of Jews in Serbia', u U. Herbert (ur.), *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies* (Oxford, 2000), ss. 163-85.

124. Gorinov, 'Muscovites' Moods', s. 119.

125. Weiner, *Making Sense of War,* ss. 172-3.

126. Weiner, *Making Sense of War,* ss. 177-9.

127. S. Bialer (ur.), *Stalin and his Generals: Soviet Military Memoirs of World War II* (New York, 1969), ss. 40-41, 143-8.

128. Sovjetske brojke u Harrison, "The Soviet Union", s. 285. Oružane su snage imale 7,1 milijuna vojnika 1941., 11,3 milijuna 1942., 11,9 milijuna 1943. i 12,2 milijuna 1944. Njemačke brojke iz H.-U. Thamer, *Verführung und Gewalt: Deutschland 1933-1945* (Berlin, 1986.), s. 718. Broj unovačenih: 9,4 milijuna do 1942., 11,2 milijuna 1943., 12,4 milijuna 1944.

129. Krivosheev, *Soviet Casualties,* ss. 85-91.

130. Sokolov, 'The Cost of War'. ss. 175-6, 187.

131. Bessonov, *Tank Rider,* s. 44; W. S. Dunn, *Hitler's Nemesis: the Red Army 1933-1945* (Westport, Conn., 1994), ss. 62-4; R. Thurston, 'Cauldrons of Loyalty and Betrayal: Soviet Soldiers' Behaviour 1941 and 1945', u Thurston i Bonwetsch, *People's War,* ss. 239-40; J. Erickson, 'Red Army Battlefied Performance, 1941-45: the System and the Soldier', u P. Addison i A. Calder (ur.), *Time to Kill: the Soldier's Experience of War in the West, 1939-1945* (London, 1997), ss. 237-41, 247-8.

132. O omjeru ljudstva i vojne opreme u Sovjetskom Savezu vidi J. Sapir, 'The Economics of War in the Soviet Union during World War II', u I. Kershaw i M. Lewin (ur.), *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*(Cambridge, 1997), ss. 219-21; S. J. Zaloga i J. Grandsen, *Soviet Tanks and Combat Vehicles in World War II* (London, 1984), ss. 146-9, 160-62. O omjeru ljudstva i vojne opreme u Njemačkoj vidi R. L. di Nardo, *Mechanized Juggernaut or Military Anachronism: Horses and the German Army in World War II* (London, 1991), ss. 37-56,

92-7; R. M. Orgorkiewicz, *Armoured Forces: a history of armoured forces and their vehicles* (London, 1970), ss. 74-9. Podrobnije u O. Bartov, *Hitler's Army: Soldiers, Nazis and War in the Third Reich* (Oxford, 1991), pogl. 2.

133. Ogorkiewicz, *Armoured Forces,* ss. 123-4; Zaloga i Grandsen, *Soviet Tanks,* ss. 146-9, 160-62.

134. V. Hardesty, *Red Phoenix: the Rise of Soviet Air Power 1941-1945* (London, 1982), ss. 83-8; M. O'Neill, 'The Soviet Air Force, 1917-1991', u R. Higham i F. W. Kagan (ur.), *The Military History of the Soviet Union* (New York, 2002), ss. 159-62.

135. van Tuyll, *Feeding the Bear,* ss. 156-7; J. Beaumont, *Comrades in Arms: British Aid to Russia, 1941-1945* (London, 1980), ss. 210-12.

136. D. R. Beachley, 'Soviet Radio-Electronic Combat in World War II', *Military Review*, 61 (1981), ss. 67-8.

137. Koschorrek, *Blood Red Snow,* s. 64.

138. D. Kahn, *Hitler's Spies: German Military Intelligence in World War II* (New York, 1978), ss. 440-41.

139. Liebermann, 'Crisis Management', ss. 61-6; Bialer, *Stalin and his Generals* ss. 352-4, 350-51.

140. Vidi P. Schramm, *Hitler the Man and the Military Leader* (London, 1972) ss. 194-205, Appendix II 'Memorandum on Hitler's Leadership, 1946' by Col A. Jodl; W. Warlimont, 'The German High Command during World War II' in D. Detweiler (ur.), *World War II German Military Studies* (24 sv., New York 1979) sv. vi, ss. 6-59. O bilješkama s Hitlerovih sastanaka na temu tehničkih i ekonomskih problema vidi W. A. Boelcke (ur.), *Deutschlands Rüstung im Zweiten Weltkrieg: Hitlers Konferenzen mit Albert Speer* (Frankfurt am Main, 1969);

IWM, Box S363, Kartei des Technischen Amtes, 1941-4, ss. 1-24: 'Liste von Rüstungs-Besprechungen bei Adolf Hitler, 1940-1945'.

141. B. Bonwetsch, 'Stalin, the Red Army, and the "Great Patriotic War"' u Kershaw i Lewin, *Stalinism and Nazism,* ss. 203-6; Overy, *Russia's War,* ss. 187-90.

142. National Archives, College Park, MD, RG332 USSBS, saslušanje generalpukovnika. A. Jodla, 29. lipnja 1945, ss. 6-7.

143. H. Trevor-Roper (ur.), *Hitler's Table Talk, 1941-1944* (London, 1973), s. 340, 26-27 February 1942.

144. NA, RG332, Jodlovo saslušanje s. 3.

145. Trevor-Roper, *Hitler's Table Talk,* s. 82, 21.-22. listopada 1941. Vidi i primjedbu iz T. Junge, *Until the Final Hour: Hitler's Last Secretary* (London, 2003.), s. 83. Hitler više nije htio "vidjeti nikakve časnike" poslije rata: "Svi su oni tvrdoglavi kao mazge, puni predrasuda i neelastični."

146. Bonwetsch, 'Stalin, the Red Army', s. 203; E. O'Ballance, *The Red Army*(London, 1964), s. 179.

147. M. Fainsod, *How Russia is Ruled* (Cambridge, Mass., 1967), ss. 269, 4801; T. H. Rigby, *Communist Party Membership in the USSR 1917-1967*(Princeton, NJ, 1968), ss. 249-6.

148. A. W. Zoepf, *Wehrmacht zwischen Tradition und Ideologie: Der NS Fühningsoffizier im Zweiten Weltkrieg* (Frankfurt am Main, 1988), ss. 35-9.

149. H. Heiber i D. M. Glantz (ur.), *Hitler and his Generals: Military Conferences 1942-1945* (London, 2002), s. 386; J. Förster, 'Ludendorff and Hitler in Perspective: The Battle for the German Soldier's Mind, 1917-1944', *War in History,* 10 (2003), ss. 329-31.

150. Heiber i Glantz, *Hitler and his Generals,* ss. 393, 396, sastanak 7. siječnja 1944.

151. Koschorrek, *Blood Red Snow,* ss. 275-6, 278-9.

152. Förster, 'Ludendorff and Hitler', s. 333.

153. Koschorrek, *Blood Red Snow,* ss. 305-6.

154. Koschorrek, *Blood Red Snow,* s. 311.

155. Stalin, *War of Liberation,* s. 23, govor održan 7. studenog 1941.

156. Brojne primjere patriotskog zanosa u narodu vidi u D. Loza (ur.), *Fightingfor the Soviet Motherland: Recollections from the Eastern Front* (Lincoln, Nebr. 1998); o propagandi J. Barber, 'The Image of Stalin in Soviet Propaganda and Public Opinion during World War 2', u J. Garrard i C. Garrard (ur.), *World War 2 and the Soviet People* (London, 1993), ss. 38-48; J. Brooks, *Thank You, Comrade Stalin: Soviet Public Culturefrom Revolution to Cold War* (Princeton, NJ, 2000), ss. 165-84;

D. Brandenberger, *National Bolshevism: Stalinist'Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity* (Cambridge, Mass., 2002), ss. 161-80.

157. Loza, *Fightingfor the Soviet Motherland,* ss. 220-21, appdx B. 'Order of the People's Commissar of Defense, no. 227', 28 July 1942.

158. Erickson, 'Soviet Losses', s. 262. Procjenu broja osuđenih na smrt vidi u

E. Mawdsley, *War in History,* 4 (1997), s. 230.

159. Gorinov, 'Muscovites' Moods', s. 126.

160. A. R. Dzeniskevich, 'The Social and Political Situation in Leningrad in the First Months of the German Invasion: the Social Psychology of the Workers', u Thurston i Bonwetsch, *People's War,* ss. 77-9.

161. Bordiugov, 'Popular Mood', ss. 59-60.

162. Bordiugov, 'Popular Mood', s. 68.

163. B. Bonwetsch, 'War as a "Breathing Space”: Soviet Intellectuals and the "Great Patriotic War"', u Thurston i Bonwetsch, *People's War,* s. 146.

164. *Wehrmachtsverbrechen*, s. 20.

165. Lochner, *Goebbels Diaries,* ss. 4-5, zapis od 22. siječnja 1942.

166. Lochner, *Goebbels Diaries,* s. 320, zapis od 25. srpnja 1943.

167. Z. Zeman, *Nazi Propaganda* (Oxford, 1968), ss. 165-6.

168. J. Hermand, *Der alte Traum von neuen Reich: Völkische Utopien und NS*(Frankfurt am Main, 1988), s. 341.

169. Hermand, *alte Traum von Reich,* s. 342.

170. Genoud, *Hitler's Testament, s. 89.*

171. P. Winterton, *Report on Russia* (London, 1945), ss. 108-12.

172. Weiner, *Making Sense of War, s. 37.*

13. poglavlje

1. A. Hitler, *Mein Kampf* (ur. D. C. Watt, London, 1969), ss. 353-4.

2. F. Hirsch, 'Race without the Practice of Racial Politics', *Slavic Review,* 61 (2002), ss. 30-31.

3. J. O. Pohl, *Ethnic Cleansing in the USSR, 1937-1949* (Westport, Conn

2002) , s. 33; M. Parrish, *The Lesser Terror: Soviet State Security 1939-1953*(Westport, Conn., 1996), ss. 100-03.

4. I. Fleischhauer, '"Operation Barbarossa" and the Deportation', u I. Fleischhauer i B. Pinkus, *The Soviet Germans: Past and Present* (London, 1986) ss. 78-80.

5. Fleischhauer, 'Deportation', s. 80.

6. Pohl, *Ethnic Cleansing,* ss. 42-4; V. Tolz, 'New Information about the Deportations of Ethnic Groups in the USSR during World War 2', u J. Garrard i C. Garrard (ur.), *World War 2 and the Soviet People* (London, 1993), ss. 161-5.

7. Pohl, *Ethnic Cleansing,* ss. 29-30; T. Martin, 'The Origins of Soviet Ethnic Cleansing', *Journal of Modern History, 70* (1998), ss. 853-5.

8. Fleischhauer, 'Deportation', ss. 78-9; Martin, 'Soviet Ethnic Cleansing', s. 853.

9. Pohl, *Ethnic Cleansing,* s. 56.

10. M. Burleigh, *Germany Turns Eastwards: a Study of Ostforschung in the Third Reich* (Cambridge, 1988), ss. 16-17; Martin, 'Soviet Ethnic Cleansing', s. 836.

11. I. Heinemann *'Rasse, Siedlung, deutsches Blut': Das Rasse & Siedlungs- chauptamt der der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas* (Göttingen, 2003) , ss. 1909-91, 449.

12. Fleischhauer, 'Deportation', s. 83.

13. Pohl, *Ethnic Cleansing,* s. 44; Fleischhauer, 'Deportation', ss. 86-7.

14. Heinemann, *'Rasse, Siedlung',* ss. 260-61; I. Fleischauer, 'The Ethnic Germans under Nazi Rule', u Fleischhauer i Pinkus, *The Soviet Germans,* ss. 95-6; J. Connelly, 'Nazis and Slavs: From Racial Theory to Racist Practice', *Central European History,* 32 (1999), ss. 15-19.

15. Heinemann, *'Rasse, Siedlung',* ss. 449-50.

16. Pohl, *Ethnic Cleansing,* s. 60.

17. T. R. Weeks, 'National Minorities in the Russian Empire, 1897-1917', u A. Geifman (ur.), *Russia under the Last Tsar: Opposition and Subversion 1894-1917* (Oxford, 1999), ss. 112-14, 117-21; A. Renner, 'Defining a Russian Nation: Mikhail Katkov and the "Invention" of National Polities', *Slavonic and East European Review,* 81 (2003), ss. 661-5; G. Hosking i R. Service (ur.), *Russian Nationalism Past and Present* (London, 1998), ss. 2-3; A. N. Sakharov, 'The Main Phases and Distinctive Features of Russian Nationalism', u Hosking i Service, *Russian Nationalism,* ss. 14-15; D. G. Rowley, 'Imperial versus national discourse: the case of Russia', *Nations and Nationalism, 6* (2000), ss. 23-35.

18. S. Avineri, 'Marxism and Nationalism', *Journal of Contemporary History,* 26 (1991), ss. 630-39.

19. J. Smith, *The Bolsheviks and the National Question 1917-1923* (London, 1999), s. 240.

20. G. Simon, 'Nationsbildung und "Revolution von oben”: Zur neuen sowjetischen Nationalitätenpolitik der dreissiger Jahre', *Geschichte und Gesellschaft,* 8 (1992), s. 46; B. Chiclo, 'Histoire de la formation des territoires autonomes chez les peoples turco-mongols de siberie', *Cahiers du monde russe*, 28 (1987), ss. 390-92.

21. M. M. Feinstein, 'Deutschland über alles? The National Anthem Debate in the Federal Republic of Germany', *Central European History,* 33 (2000), ss. 506-9.

22. G. H. Herb, *Under the Map of Germany: Nationalism and Propaganda 1918-1945* (London, 1997), ss. 136-9.

23. A. Kolnai, *The War Against the West* (London, 1938), s. 394.

24. S. Vopel, 'Radikaler, völkischer Nationalismus in Deutschland 1917-1933', in H. Timmermann (ur.), *Nationalismus und Nationalbewegung in Europa 1914-1945* (Berlin, 1999), ss. 162-75.

25. J. Stalin, Works (13 sv., Moskva, 1952-55), sv. ii, ss. 303-7, 'Marksizam i nacionalno pitanje', siječanj 1913.

26. Stalin, *Works,* sv. ii, s. 321.

27. Stalin, *Works,* sv. ii, s. 296, 'Na putu ka nacionalizmu: pismo s Kavkaza', 12. siječnja 1913.

28. Stalin, *Works,* sv. ii, ss. 322, 359, 375-7.

29. E. Koutaissoff, 'Literacy and the Place of Russian in the Non-Slav Republics of the USSR', Soviet *Studies,* 3 (1951), s. 115. Staljin je izrekao tu formulaciju u govoru održanom 18. svibnja 1925.

30. Stalin, *Works,* sv. vi, s. 153, 'Foundations of Leninism', April 1924.

31. Stalin, *Works,* sv. vi, s. 109.

32. G. Simon, *Nationalism and Policy Toward the Nationalities in the Soviet Union*(Boulder, Colo., 1991), s. 248; Y. Slezkine, 'The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism', *SlavicReview*, 53 (1994), s. 437; vidi i P. Skalnik, 'Soviet etnografiia and the nation(alities) question', *Cahiers du monde russe,* 31 (1990), ss. 183-4.

33. Hitler, *Mein Kampf,* s. 348; A. Hitler, *The Secret Book* (ur. T. Taylor, New York, 1961), ss. 6, 29, 44; Staljinova primjedba u Slezkine, 'The USSR as Communal Apartment', s. 445.

34. Hitler, *Mein Kampf,* ss. 299, 339-40.

35. Hitler, *Secret Book*, s. 29.

36. Hitler, *Mein Kampf,* ss. 272-7; Hitler, *Secret Book,* ss. 212-13.

37. W. Maser (ur.), *Hitler's Letters and Notes* (New York, 1974), s. 221; Hitler *Mein Kampf,* s. 273.

38. Hitler, *Mein Kampf,* s. 355.

39. H. C. D'Encausse, *The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State 1917-1930* (New York, 1992), ss. 135-7, 217; Simon, *Nationalism and Policy,* ss. 23-4.

40. F. Hirsch, The Soviet Union as a Work-in-Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926, 1937 and 1939 Censuses', *Slavic Review,*56 (1997), ss. 251-64.

41. S. Crisp, 'Soviet Language Planning 1917-1953', u M. Kirkwood, *Language Planning in the Soviet Union* (London, 1989), ss. 26-7.

42. Simon, *Nationalism and Policy,* s. 50.

43. Koutaissoff, 'Literacy and the Place of Russian', ss. 120-21.

44. S. L. Guthier, 'The Belorussians: National Identification and Assimilation 1897-1970: Part r, *Soviet Studies,* 29 (1977), s. 55.

45. Stalin, *Works,* sv. ii, s. 376.

46. J. Smith, 'The Education of National Minorities: the Early Soviet Experience', *Slavonic and East European Review,* 75 (1997), s. 302; Y. Bilinsky, 'Education and the Non-Russian Peoples in the USSR, 1917-1967: an Essay', *Slavic Review,* 21 (1968), ss. 419-20.

47. Simon, *Nationalism and Policy,* s. 240; Crisp, 'Soviet Language Planning', s. 38; I. Baldauf, 'Some

Thoughts on the Making of the Uzbek Nation', *Cahiers du monde russe,* 32 (1991), ss. 86-9.

48. G. O. Liber, Soviet *Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR 1923-1935* (Cambridge, 1902), s. 187.

49. Liber, Soviet *Nationality Policy,* appendix 14.

50. Martin, 'Soviet Ethnic Cleansing', ss. 842-4.

51. Simon, 'Nationsbildung und "Revolution von oben"', ss. 233-4, 247-9.

52. Hirsch, 'The Soviet Union as a Work-in-Progress', ss. 271-4.

53. Royal Institute of International Affairs, *Nationalism* (London, 1939), s. 78.

54. Crisp, 'Soviet Language Planning', ss. 28-9; Bilinsky, 'Education and the Non-Russian Peoples', s. 428; Koutaissoff, 'Literacy and the Place of Russian', s. 114; Simon, *Nationalism and Policy,* ss. 150-51.

55. Podrobnije u Simon, *Nationalism and Policy,* ss. 142-5.

56. Simon, *Nationalism and Policy,* ss. 144-5, 148.

57. Royal Institute of International Affairs, *Nationalism,* s. 74; S. G. Simonsen, 'Raising "The Russian Question": Ethnicity and Statehood - Russkie and Rossiya', *Nationalism and Ethnic Politics, 2* (1996), ss. 96-110. Vidi i N. Lynn i V. Bogorov, 'Reimaging the Russian Idea', u G. Herb i D. Kaplan (ur.), *Nested Identities: Nationalism, Territory and Scale* (Lanham, Md, 1999), ss. 101-7; R. Szporluk, 'Nationalism and Communism: reflections: Russia, Ukraine, Belarus and Poland', *Nations and Nationalism,* 4 (1998), ss. 308-11.

58. Royal Institute of International Affairs, *Nationalism,* s. 79.

59. A. Powell, 'The Nationalist Trend in Soviet Historiography', *Soviet Studies,* 2 (1950/1), ss. 373-5; D. Brandenberger, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity 1931-1956* (Cambridge, Mass., 2002), ss. 71-6, 86-94.

60. M. Perrie, 'Nationalism and History: the Cult of Ivan the Terrible in Stalin's Russia', u Hosking i Service (ur.), *Russian Nationalism,* ss. 107-13; K. E. Platt i D. Brandenberger, 'Terribly Romantic, Terribly Progressive, or Terribly Tragic: Rehabilitating Ivan IV under I. V. Stalin', *Russian Review,* 58 (1999), ss. 637-8.

61. R. Bergan, *Sergei Eisenstein: a Life in Conflict* (New York, 1997), ss. 296-306; vidi i D. Brandenberger, 'Soviet social mentalite and Russo-centrism on the eve of war', *Jahrbuch für die Geschichte Osteruropas,* 44 (1996), ss. 388, 392-4.

62. R. Stites, *Russian Popular Culture: Entertainment and Society since 1900* (Cambridge, 1992), s. 57.

63. Royal Institute of International Affairs, *Nationalism,* s. 79; vidi i Lynn i Bogorov, 'Reimaging the Russian Idea', ss. 107-8.

64. Martin, 'Soviet Ethnic Cleansing', ss. 830-31, 837, 845-9.

65. N. Bugai, *The Deportation of Peoples in the Soviet Union* (New York, 1996), ss. 28-31; Simon, *Nationalism and Policy,* ss. 199-200; Pohl, *Ethnic Cleansing,* ss. 9-19.

66. Martin, 'Soviet Ethnic Cleansing', ss. 853-7.

67. P. J. Duncan, 'Ukrainians', u G. Smith (ur.), *The Nationalities Question in the Soviet Union* (London, 1990),

ss. 96-7.

68. Simon, *Nationalism and Policy,* ss. 162-3.

69. W. Taubman, *Khrushchev: the Man and his Era* (New York, 2002), s. 99.

70. Pohl, *Ethnic Cleansing,* ss. 1-3.

71. O onima koji su govorili esperanto vidi K. Sword (ur.), *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939-1941* (London, 1991), appendix 3c 'NKVD Instructions Relating to "Anti-Soviet Elements"'.

72. K. Sword, *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939-48* (London, 1994), ss. 25-7; J. Gross, *Revolution from Abroad: the Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, NJ, 1988), ss. 193-4.

73. Tolz, 'Deportations of Ethnic Groups', s. 162.

74. Sword, *Deportation and Exile,* s. 22.

75. Pohl, *Ethnic Cleansing,* s. 5; Tolz, 'Deportation of Ethnic Groups', ss. 1617; Bougai, *Deportation of Peoples,* passim.

76. Tolz, 'Deportation of Ethnic Groups', s. 164.

77. Tolz, 'Deportation of Ethnic Groups', s. 166.

78. N. Levin, *Paradox of Survival: the Jews in the Soviet Union since 1917 (2* sv., London, 1990), sv. i, ss. 477-9, 484.

79. Stalin, *Works,* sv. ii, ss. 307-8, 345, 359; J. Miller, 'Soviet Theory on the Jews', u L. Kochan (ur.), *The Jews in Soviet Russia since 1917* (Oxford, 1978), ss. 49-52.

80. J. B. Schechtman, 'The USSR, Zionism and Israel', u Kochan, *Jews in Soviet Russia,* ss. 106-8.

81. Z. Gitelman, 'Soviet Jewry before the Holocaust', u Z. Gitelman (ur.), *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust*

in the USSR (Bloomington, Ind., 1997), s. 5; B. Pinkus, 'La participation des minorities nationals extraterritoriales ä la vie politique et publique de l'Union Sovietique, 1917-1939', *Cahiers du monde russe,* 36 (1995), ss. 299-300.

82. Schechtman, 'The USSR, Zionism and Israel', s. 118.

83. Gitelman, 'Soviet Jewry', s. 6; Smith, 'Education of National Minorities', s. 30; vidi i S. W. Baron, *The Russian Jew under Tsars and Soviets* (2. izd., New York, 1987), ss. 226-34.

84. M. Altshuler, Soviet *Jewry on the Eve of the Holocaust* (Jerusalem, 1998), ss. 30, 146; Levin, *Paradox of Survival,* ss. 134-43, 233; E. Lohr, 'The Russian Army and the Jews: Mass Deportations, Hostages, and Violence during World War I', *Russian Review, 60* (2001).

85. Altshuler, *Soviet Jewry,* s. 146.

86. Levin, *Paradox of Survival,* ss. 275-6.

87. Altshuler, *Soviet Jewry,* s. 26.

88. C. Abramsky, 'The Biro-Bidzhan Project, 1927-1959', u Kochan, *Jews in Soviet Russia,* ss. 70-71, 73-7.

89. B.-C. Pinchuk, *Shtetl Jews under Soviet Rule: Eastern Poland on the Eve of the Holocaust* (London, 1990), ss. 55, 129-31.

90. Pinchuk, *Shtetl Jews,* s. 39.

91. Schechtman, 'The USSR, Zionism and Israel', s. 124.

92. S. Sebag Montefiore, *Stalin: the Court of the Red Tsar* (London, 2003), ss. 509-10; A. Vaksberg, *Stalin against the Jews* (New York, 1994), ss. 159-81; Levin, *Paradox of Survival*, ss. 393-4.

93. Podrobnije u B. Pinkus, *The Jews of the Soviet Union: the History of a National Minority* (Cambridge, 1993), ss. 142-50, 174-7; Y. Rapaport, *The Doctors' Plot:*

Stalin's Last Crime (London, 1991); J. Brent i V. Naumov, *Stalin's Last Crime: the Plot against the Jewish Doctors, 1948-1953* (London, 2002).

94. A. Blakely, *Russia and the Negro* (Washington DC, 1986), s. 101.

95. Hirsch, 'Race without Racial Polities', ss. 32-5; A. Weiner, 'Nothing but Certainty', *Slavic Review,* 61 (2002), ss. 44-61. Za drugačije gledište vidi E. D. Weitz, 'Racial Politics without the Concept of Race: Reevaluating Soviet Ethnic and National Purges', *Slavic Review,* 61 (2002), ss. 1-29.

96. Hirsch, 'Race without Racial Polities', s. 36.

97. *Akten zur deutschen auswärtigen Politik, Ser. D,* vol. 1 (Baden-Baden, 1950), s. 25, 'Niederschrift über die Besprechung in der Reichskanzlei', 5 November 1937.

98. S. Lauryssens, *The Man who Invented the Third Reich* (Stroud, 1999), ss. 140, 146, 151.

99. J. W. Young, *Totalitarian Language: Orwell's Newspeak and its Nazi and Communist Antecedents* (Charlottesville, Va., 1991), s. 108.

100. M. Quinn, *The Swastika: Constructing the Symbol* (London, 1994), ss. 21, 116, 130-33.

101. Feinstein, 'Deutschland über alles?', ss. 506-9; J. W. Baird, *To Die for Germany: Heroes in the Nazi Pantheon* (Bloomington, Ind., 1990), ss. 79-80, 264-5.

102. A. Kruck, *Geschichte des Alldeutschen Verbandes 1890-1939* (Wiesbaden, 1954), s. 216.

103. R. J. O'Neill, *The German Army and the Nazi Party 1933-1939* (London, 1966), s. 87.

104. Royal Institute of International Affairs, *Nationalism, s. 78.*

105. J. A. Leopold, *Alfred Hugenberg: The Radical Nationalist Campaign against the Weimar Republic* (New Haven, Conn., 1977), ss. 149-63.

106. Kruck, *Geschichte des Alldeutschen Verbandes,* ss. 216-17.

107. Herb, *Under the Map of Germany,* ss. 132-40.

108. F. L. Kroll, *Utopie als Ideologie: Geschichtsdenken und Politisches Handeln im Dritten Reich* (Paderborn, 1998), ss. 217-20; vidi i A. A. Kallis, 'To Expand or not to Expand? Territory, Generic Fascism and the Quest for an "Ideal Fatherland"', *Journal of Contemporary History,* 38 (2003), ss. 237-60; J.

Hermand, *Der alte Traum vom neuen Reich: Völkische Utopien und Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1988), ss. 321-33.

109. F. El-Tayeb, '"Blood is a very special Juice": Racialized Bodies and Citizenship in Twentieth-Century Germany', *International Review of Social History,* 44 (1999), Supplement, ss. 149-53, 162.

110. E. Syring, *Hitler: seine politische Utopie* (Frankfurt am Main, 1994), s. 210.

111. Vopel, 'Radikaler, völkischer Nationalismus', s. 164.

112. M. Dean, 'The Development and Implementation of Nazi Denaturalization and Confiscation Policy up to the Eleventh Decree of the Reich Citizenship Law', *Holocaust and Genocide Studies,* 16 (2002), ss. 218-20.

113. H. Kaden i L. Nestler (ur.), *Dokumente des Verbrechens: aus Akten des Dritten Reiches 1933-1945* (3 sv., Berlin, 1993), sv. i, ss. 60-62, Reichsbürgergesetz, 15

September 1935; Gesetz zum Schutze des Deutschen Blutes und der deutschen Ehre, 15 September 1935.

114. P. Winndling, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism 1870-1945* (Cambridge, 1989), s. 530; C. Lusane, *Hitler's Black Victims* (New York, 2002).

115. *Dokumente des Verbrechens,* sv. i, ss. 66-7, Erste Verordnung zum Reichsbürgergesetz, 14 November 1935.

116. B. Miller-Lane (ur.), *Nazi Ideology before 1933:* A *Documentation* (Manchester, 1978) , s. 115 from 'Marriage Laws and the Principles of Breeding'; Heinemann, *'Rasse, Siedlung',* ss. 62-6; D. Bergen, 'The Nazi Concept of "Volksdeutsche" and the Exacerbation of Anti-Semitism in Eastern Europe 1939-1945', *Journal of Contemporary History,* 29 (1994), ss. 569-72 za pojedinosti iz 'Volksliste'.

117. Heinemann, *'Rasse, Siedlung',* ss. 190-95.

118. Heinemann, *'Rasse, Siedlung',* ss. 64-5; o broju ljudi obuhvaćenih Registrom, ss. 600-602.

119. Connelly, 'Nazis and Slavs', ss. 18-19; vidi i G. Bock, 'Gleichheit und Differenz in der nationalsozialistischen Rassenpolitik', *Geschichte und Gesellschaft,* 19 (1993), ss. 277-310.

120. R. Lukes, *The Forgotten Holocaust: the Poles under German Occupation 1939-1933* (Lexington, Kty, 1986), s. 8; vidi i J. T. Gross, *Polish Society under German Occupation: the Generalgouvernement, 1939-1944* (Princeton, NJ., 1979) , ss. 195-8 o njemačkoj politici prema nacionalnostima.

121. Connelly, 'Nazis and Slavs', s. 10.

122. Lukes, *Forgotten Holocaust,* s. 8; G. Aly, *'Final Solution': Nazi Population Policy and the Murder of the*

European Jews (London, 1999), ss. 108-13; Kroll, *Utopie, s.*220. Vidi i W. Pyta, '"Menschenökonomie": Das Ineinandergreifen von ländlicher Sozialraumgestaltung und rassenbiologischer Bevölkerungspolitik im nationalsozialistischen Staat', *Historisches Zeitschrift,* 273(2001), ss. 31-94.

123. G. Lewy, *The Nazi Persecution of the Gypsies* (Oxford, 2000), ss. 43-5, 47.

124. Lewy, *Persecution of the Gypsies,* ss. 52-3; E. Thumer, *National Socialism and Gypsies in Austria* (Tuscaloosa, Ala., 1998), ss. 11-12.

125. Thurner, *Gypsies in Austria,* ss. 38-9.

126. Lewy, *Persecution of the Gypsies,* ss. 66-9.

127. G. Lewy, 'Gypsies and Jews under the Nazis', *Holocaust and Genocide Studies,* 13 (1999), ss. 385-7.

128. Lewy, 'Gypsies and Jews', ss. 388-93.

129. B. D. Lutz i J. M. Lutz, 'Gypsies as victims of the Holocaust', *Holocaust and Genocide Studies,* 9 (1995), s. 356.

130. Lewy, *Persecution of the Gypsies,* s. 43.

131. A. Elon, *The Pity of it All: a Portrait of Jews in Germany 1743-1933*(London, 2002), ss. 210, 378; O. Heilbronner, 'From Antisemitic Peripheries to Antisemitic Centres: The Place of Antisemitism in Modern German History', *Journal of Contemporary History,* 35 (2000), ss. 560-75.

132. Elon, *Pity of it All,* s. 379; F. Nicosia, *The Third Reich and the Palestine Question* (London, 1985), s. 212 za podatke od 1932. nadalje.

133. S. Haffner, *Defying Hitler: a memoir* (London, 2002), ss. 121-2.

134. Bundesarchiv, Berlin R2501/6601, Reichsbank research department, 'Bedenkliche wirtschaftliche Auswirkungen des Judenboykotts', appendix, ss. 1-5.

135. V. Klemperer, *I Shall Bear Witness: the Diaries of Viktor Klemperer 193341* (London, 1998), s. 13.

136. S. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews: the Years of Persecution 19331939* (London, 1997), ss. 27-9.

137. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews,* s. 28; vidi i C. Koonz, *The Nazi Conscience* (Cambridge, Mass., 2003), ss. 166-7.

138. H. Michaelis i E. Schraepler (ur.), *Ursachen und Folgen vom deutschen Zusammenbruch 1918 bis 1945* (Berlin, 1968), sv. xi, s. 605, Himmlerov dekret od 3. prosinca 1938.

139. W. Benz (ur.), *Die Juden in Deutschland 1933-1945: Leben unter nationalsozialistischer Herrschaft* (Munich, 1988), s. 783.

140. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews,* ss. 62-3; Nicosia, *Third Reich and Palestine,* ss. 41-9, 212; Benz, *Juden in Deutschland,* ss. 733, 738. Benz iznosi brojku od 168. 972 za svibanj 1941. i 163. 696 za listopad iste godine.

141. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews,* s. 177.

142. Friedländer, *Nazi Germany and the Jews,* ss. 242-6; B. F. Pauley, *From Prejudice to Persecution: a History of Austrian Anti-Semitism* (Chapel Hill, NC, 1992), ss. 284-97.

143. H. Mommsen, *Von Weimar nach Auschwitz. Zur Geschichte Deutschlands in der Weltkriegsepoche* (Stuttgart, 1999), ss. 268-82.

144. Connelly, 'Nazis and Slavs', s. 33.

145. Maser, *Hitler's Letters and Notes,* ss. 279-83; vidi i K.-U. Merz, *Das Schreckbild: Deutschland und der*

Bolschewismus 1917 bis 1921 (Frankfurt am Main, 1995), ss. 457-71 o Hitlerovim stavovima o Židovima početkom 1920-ih.

146. W. Treue, 'Hitlers Denkschrift zum Vierjahresplan 1936', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 3 (1955), ss. 204-5.

147. National Archives II (College Park, MD) RG 238, Jackson papers, Box 3, prijevod pisma Roberta Leya dr. Pflückeru, 24. listopada 1945.

148. Friedländer, Nazi *Germany and the* Jews, ss. 3, 12.

149. National Archives, RG 238, Jackson papers, Box 3, Robert Ley to Dr Pflücker.

150. Hitlerov govor u M. Domarus, *Hitler's Speeches and Proclamations 19391940* (Würzburg, 1997), ss. 1448-9, Hitlerov govor u Reichstagu 30. siječnja 1939; o Himmleru u Kroll, *Utopie,* ss. 213-16.

151. P. Longerich, *The Unwritten Order: Hitler's Role in the Final Solution* (Stroud, 2001), ss. 51-3.

152. Longerich, *Unwritten Order,* ss. 63-5; vidi prikaz novijih rasprava o tom pitanju u M. Roseman, 'Recent Writing on the Holocaust', *Journal of Contemporary History,* 36 (2001), ss. 361-72.

153. R. Breitman, 'Himmler and the "Terrible Secret" among the executioners', *Journal of Contemporary History,* 26(1991), ss. 436-7.

154. Vidi npr. W. Benz, K. Kwiet i J. Matthäus, *Einsatz im "Reichskommissariat Ostland": Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weissrussland 1941-1944*(Berlin, 1998.), za detaljnu dokumentaciju o procesu getoizacije i masovnim strijeljanjima. Vidi i Aly, *"Final Solution",* 3., 7. i 8. pogl., o getima i deportaciji.

155. T. Jersak, 'Die Interaktion von Kriegsverlauf und Judenvemichtung: ein Blick auf Hitlers Strategie im Spätsommer 1941', *Historisches Zeitschrift,* 268(1999), ss. 345-60.

156. P. Witt, 'Two Decisions Concerning the "Final Solution to the Jewish Question": Deportation to Lodz and Mass Murder in Chelmno', *Holocaust and Genocide Studies,* 9(1995), s. 319; C. Gerlach, 'The Wannsee Conference, the Fate of the German Jews, and Hitler's Decision in Principle to Exterminate All European Jews', *Journal of Modern History,* 70(1998), ss. 762-8.

157. Gerlach, 'Wannsee Conference', ss. 784-5.

158. Gerlach, 'Wannsee Conference', ss. 807-8; o još nekim mišljenjima o značaju te sjednice održane 12. prosinca vidi M. Moll, 'Steuerungsinstrument im "Ämterchaos"? Die Tagungen der Reichs-und Gauleiter der NSDAP', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 49(2001), ss. 240-43; vidi i U. Herbert (ur.), *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies* (Oxford, 2000), ss. 38-41.

159. J. von Lang (ur.), *Das Eichmann-Protokoll: Tonbandaufzeichnungen der israelischen Verhörer* (Berlin, 1982), ss. 69, 86.

160. M. Roseman, *The Villa, the Lake, the Meeting: Wannsee and the Final Solution* (London, 2002), pogl. 3-4.

161 F. Genoud (ur.), *The Testament of Adolf Hitler: the Hitler-Bormann Documents* (London, 1961), ss. 51-2, zapis od 13. veljače 1945.

162. Hitler, *Mein Kampf,* s. 403.

163. Weitz, 'Racial Politics', s. 23.

164. Pohl, *Ethnic Cleansing,* ss. 2-3.

165. Breitman, 'Himmler and the "Terrible Secret"', s. 234.

166. M. I. Koval, 'The Nazi Genocide of the Jews and the Ukrainian Population 1941-1944', u Gitelman, *Bitter Legacy,* ss. 52-3.

167. K. Slepyan, 'The Soviet Partisan Movement and the Holocaust', *Holocaust and Genocide Studies,* H (2000), ss. 2-6.

168. Z. Gitelman, 'Soviet Reaction to the Holocaust 1945-1991', u L. Dobroszycki i J. Gurock (ur.), *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in Nazi-Occupied Territories of the USSR 1941-1945* (New York, 1993), ss. 3, 13-18.

14.poglavlje

1. V. Grossman, *Life and Fate* (London, 1985), s. 23.

2. A. Kilian, *Einzuweisen zur völligen Isolierung NKWD-Speziallager Mühlberg/Elbe 1945-1948* (Leipzig, 1993), ss. 79 ff.

3. Kilian, *NKWD-Speziallager Mühlberg/Elbe,* s. 7.

4. N. Tumarkin, *The Living and the Dead: the Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia* (New York, 1994), ss. 113-15.

5. M. Jakobsen, *Origins of the Gulag: the Soviet Prison Camp System 1917-1934*(London, 1993), ss. 17.41.

6. Jakobsen, *Origins of the Gulag,* ss. 112-14; R. Stettner, *'Archipel GULag': Stalins Zwangslager - Terrorinstrument und Wirtschaftsgigant* (Paderborn, 1996), ss. 66-76; G. M. Ivanova, *Labor Camp Socialism: the Gulag in the Soviet Totalitarian System* (New York, 2000), ss. 13-15. 1921. godine bilo je oko

50.000 zatvorenika u Čekinim logorima. Vidi i A. Applebaum, *Gulag: a History of the Soviet Camps* (London, 2003), pogl. 1-2.

7. Jakobsen, *Origins of the Gulag,* ss. 69, 91.

8. Jakobsen, *Origins of the Gulag,* ss. 125-6; J. Pohl, *The Stalinist Penal System*(Jefferson, NC, 1997), s. 12.

9. U, Parvilahti, *Beria's Gardens: Ten Years' Captivity in Russia and Siberia* (London, 1959), s. 94.

10. Jakobsen, *Origins of the Gulag,* ss. 119-21; Stettner, *'Archipel GULag', ss.*76-87; M. Flores i F. Gori (ur.), *Gulag: il sistema dei lager in URSS* (Milan, 1999), ss. 25-6.

11. Pohl, *Stalinist Penal System,* ss. 14-15; Ivanova, *Labor Camp Socialism,* ss. 23-5.

12. K. Drobisch i G. Wieland, *System der NS-Konzentrationslager 1933-1939* (Berlin, 1993), ss. 16-18.

13. Drobisch i Wieland, *NS-Konzentrationslager,* s. 16.

14. G. Schwarz, *Die nationalsozialistischen Lager* (Frankfurt am Main, 1990.), ss. 139-141, navodi 39 logora osnovanih 1933. i 1934.; J. Tuchel, "Dimensionen des Terrors: Funktionen der Konzentrationslager in Deutschland 1933-1945", u D. Dahlmann i G. Hirschfeld (ur.), *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation* (Essen, 1999.), ss. 374, 383; Drobisch i Wieland, *NS-Konzentrationslager,* ss. 73-75.

15. Eicke u J. Tuchel (ur.), *Die Inspektion der Konzentrationslager 1938-1945: Eine Dokumentation* (Berlin, 1994), ss. 36-7, 'Disziplinar-und Strafordnung für das Gefangenenlager', 1 August 1934; Drobisch i Wieland, *NS-Konzentrationslager,* ss. 98-9; W. Sofsky, *The Order of Terror: The Concentration Camp* (Princeton, NJ, 1997), ss. 31-2. O Eickeu vidi C. W. Sydnor, *Soldiers of Destruction:*

The SS Death's Head Division, 1933-1945 (Princeton, NJ, 1977), ss. 3-13.

16. Tuchel, *Inspektion der Konzentrationslager,* s. 34; Sofsky, *Order of Terror,* ss. 30-31.

17. Tuchel, *Inspektion der Konzentrationslager,* s. 40; Drobisch i Wieland, *NS- Konzentrationslager,* ss. 186-91; Tuchel, 'Dimensionen des Terrors', s. 379.

18. F. Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft: Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager* (Hamburg, 1978), ss. 39-40.

19. Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft,* s. 62.

20. H. Kaienberg, *'Vernichtung durch Arbeit': Der Fall Neuengamme* (Bonn, 1990), s. 33; Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft,* ss. 61-2; K. Orth, *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager: Eine politische Organisationsgeschichte* (Hamburg, 1999), s. 32.

21. H. Kaienberg, *Konzentrationslager und deutsche Wirtschaft 1939-1945* (Opladen, 1996), ss. 24-5; Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft,* s. 62.

22. Kaienberg, *Konzentrationslager, s. 26.*

23. Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft,* ss. 61-2.

24. Orth, *Das System der Konzentrationslager,* ss. 47-51; o gospodarskim aktivnostima SS-a vidi J.E. Schulte, *Zwangsarbeit und Vernichtung: Das Wirtschaftsimperium der SS* (Paderborn, 2001).

25. W. Kirstein, *Das Konzentrationslager als Institution totalen Terrors: Das Beispiel des Konzentrationslager Natzweiler* (Pfaffenweiler, 1992), ss. 1-33.

26. H. Kaienberg, 'KZ-Haft und Wirtschaftsinteresse: Das Wirtschaftsverwaltungshauptamt der SS als

Leistungszentrale der Konzentrationslager und der SS-Wirtschaft', u Kaienberg, *Konzentrationslager,* s. 51.

27. Kirstein, *Konzentrationslager Natzweiler,* s. 8. Primjedbu je čuo Rudolf Höss, budući zapovjednik Auschwitza, koji je osobno ubio prvu žrtvu optuženu za sabotažu, jednog radnika u tvornici zrakoplova Junkers, koji nije htio sudjelovati u vježbi protuzračne zaštite.

28. F. Karay, *Death Comes in Yellow: Skarzysko-Kamienna Slave Labor Camp*(Amsterdam, 1996), ss. 235-46.

29. Schwarz, *Nationalsozialistischen Lager,* s. 86.

30. G. Lotfi, KZ *der Gestapo: Arbeitserziehungslager im Dritten Reich* (Stuttgart, 2000), ss. 114-28, 440-41; Schwarz, *Nationalsozialistischen Lager,* ss. 82-3.

31. R. Kubatzki, *Zwangsarbeiter-und Kriegsgefangenenlager: Standorte und Topographie in Berlin und im brandenburgischen Umland 1939 bis 1945* (Berlin, 2000), s. 250 (bilo je ukupno 1.175 logora); J. Schley *Nachbar Buchenwald: Die Stadt Weimar und ihr Konzentrationslager 1937-1945* (Cologne, 1999), ss. 139-44.

32. Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft,* ss. 120-21; D. Dwork i R. J. van Pelt, *Auschwitz: 1270 to the Present* (New York, 1996), ss. 202-7, 261-3; G. Aly i S. Heim, *Architects of Annihilation: Auschwitz and the Logic of Destruction* (London, 2002), ss. 106-12.

33. Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft,* s. 230; Dwork i van Pelt, *Auschwitz,* s. 272.

34. E. Kogon, H. Langbein i A. Rückerl (ur.), *Nazi Mass Murder: a Documentary History of the Use of Poison Gas* (New Haven, Conn., 1993), ss. 145-6.

35. Dwork i van Pelt, *Auschwitz,* s. 299.

36. Schwarz, *Nationalsozialistischen Lager,* s. 211.

37. E. Bacon, *The Gulag at War: Stalin's Forced Labour System in the Light of the Archives* (London, 1994), ss. 73-6; Ivanova, *Labor Camp Socialism,* ss. 82-5, za potpune podatke o ekonomskoj organizaciji Gulagovih logora i o proizvodnim rezultatima prije 1941.

38. Bacon, *Gulag at War,* ss. 139-44; Ivanova, *Labor Camp Socialism,* ss. 94-5.

39. Pohl, *Stalinist Penal System,* s. 16.

40. Bacon, *Gulag at War,* ss. 142-3.

41. Pohl, *Stalinist Penal System, s. 17. 42.* Steuner, *'Archipel GULag',* ss. 181, 205-6.

43. Stettner, *'Archipel GULag',* ss. 203-4; Pohl, *Stalinist Penal System,* ss. 50-52.

44. Pohl, *Stalinist Penal System,* ss. 17-18; Ivanova, *Labor Camp Socialism,* ss. 65-7.

45. Sofsky, *Order of Terror,* ss. 35-6; D. A. Hackett (ur.), *The Buchenwald Report* (Boulder, Colo., 1995), ss. 112-13.

46. Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft,* s. 230.

47. Kaienberg, *'Vernichtung durch Arbeit', s. 60.*

48. Kirstein, *Konzentrationslager Natzweiler,* s. 65; K. Orth, 'Gab es eine Lagergesellschaft? "Kriminelle" und politische Häftlinge im Konzentrationslager', u N. Frei, S. Steinbacher i B. Wagner (ur.), *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit: neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik* (München, 2000), s. 119.

49. Pohl, *Stalinist Penal System,* ss. 35-37; Bacon, *Gulag at War,* s. 153. Godine 1944.(60,9% bili su Rusi, 11,1% Ukrajinci.

50. Pohl, *Stalinist Penal System,* s. 22; J. A. Getty, G. T. Rittersporn i V. N. Zemskov, 'Victims of the Soviet Penal System in the Pre-war Years: A First Approach on the Basis of the Archival Evidence', *American Historical Review,* 98 (1993), s. 1031-3; N. Werth i G. Moullec (ur.), *Rapports secrets sovietiques: La societe russe dans les documents confidentiels 1921-1991* (Paris, 1994), s. 386, izvještaj zapovjednika Gulaga o funkcioniranju Gulaga tijekom Velikog domovinskog rata, od 10. ožujka 1945, u kojem se iznosi broj 'kontrarevolucionara' i običnih kriminalaca, 1941-45.

51. Pohl, *Stalinist Penal System,* s. 25.

52. C. Füllberg-Stolberg, M. Jung, R. Riebe i M. Scheitenberger (ur.), *Frauen in Konzentrationslagern Bergen-Belsen, Ravensbrück* (Bremen, 1994), s. 79. O udjelu 'asocijalaca' vidi Orth, *Das System der Konzentrationslager,* ss. 51-3. Krajem 1930-ih taj je udio bio visok: 58 posto u Sachsenhausenu 1938.

53. Pohl, *Stalinist Penal System,* ss. 30-31; Stettner, *'Archipel GULag',* ss. 2023; O logoru Akmolinsk, u V. Shapovalov (ur.), *Remembering the Darkness: Women in Soviet Prisons* (Lanham, Md, 2001), s. 207.

54. J. Morrison, *Ravensbrück: Everyday Life in a Woman's Concentration Camp* (London, 2000), ss. 27-9, 86.

55. Kaienberg, 'KZ-Haft und Wirtschaftsinteresse', s. 51.

56. Pohl, *Stalinist Penal System,* ss. 32-3; Schwarz, *Nationalsozialistischen Lager,* ss. 84-6; Werth and Moullec, *Rapports secrets,* s. 387.

57. Shapovalov, *Remembering the Darkness,* s. 206.

58. M. Nahon, *Birkenau: Camp of Death* (Tuscaloosa, Ala., 1989), ss. 37-9.

59. Morrison, *Ravensbrück,* ss. 33-4.

60. Parvilahti, *Beria's Gardens,* ss. 93-7.

61. Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft,* s. 135.

62. Dwork i van Pelt, *Auschwitz,* ss. 263-4.

63. M. T. Allen, 'The Banality of Evil Reconsidered: SS Mid-level Managers of Extermination Through Work', *Central European History,* 30(1997), s. 263; vidi i A. Beyerchen, 'Rational Means and Irrational Ends: Thoughts on the Technology of Racism in the Third Reich', *Central European History,* 30(1997), ss. 386-402.

64. Parvilahti, *Beria's Gardens,* s. 95; D. Dallin i B. Nicolaevsky, *Forced Labor in Soviet Russia* (London, 1947), ss. 13-14.

65. Pohl, *Stalinist Penal System,* ss. 15-17.

66. Parvilahti, *Beria's Gardens,* s. 126.

67. Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft,* ss. 164-5.

68. Nahon, *Birkenau: Camp of Death,* s. 53.

69. Dallin i Nicolaevsky, *Forced Labor,* ss. 6-7; Parvilahti, *Beria's Gardens*, s. 98. 70. P. Barton, *L'institution concentrationnaire en Russe 1930-1957* (Paris, 1959), s. 80; o natjecanju za prebacivanje norme u logorima vidi L. von Koerber, *Sowjetrussland kämpft gegen das Verbrechen* (Berlin, 1933), ss. 24-5.

71. Dwork i van Pelt, *Auschwitz,* ss. 194-6; s. Steinberg, *Speak You Also: a Survivor's Reckoning* (London, 2001), ss. 66-71.

72. A. Solzhenitsyn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich* (London, 1963), s. 143.

73. Sofsky, *Order of Terror,* s. 118; Nohan, *Birkenau: Camp of Death,* s. 39.

74. Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft,* ss. 114-16.

75. Parvilahti, *Beria's Gardens,* ss. 109, 125.

76. Vidi primjerice K. Dunin-Wasowicz, *Resistance in the Concentration Camps*(Warsaw, 1982).

77. Morrison, *Ravensbrück,* ss. 130-33.

78. Pohl, *Stalinist Penal* System, s. 31.

79. Morrison, *Ravensbrück,* s. 365; J. Bardach i K. Gleeson, *Man is Wolf to Man: Surviving the Gulag* (Berkeley, Calif., 1998), ss. 191-3.

80. Steinberg, *Speak You Also,* s. 72.

81. Bardach i Gleeson, *Man is Wolf to Man,* ss. 227-8.

82. Na primjer Parvilahti, *Beria's Gardens,* ss. 118, 125; vidi i Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft,* s. 135.

83. Dallin i Nicolaevsky, *Forced Labor,* s. 6.

84. Bardach i Gleeson, *Man is Wolf to Man,* ss. 247-0.

85. Y. Shymko (ur.), *For This Was I Born* (Toronto, 1973), s. 41; D. Panin, *The Notebooks of Sologdin* (New York, 1976).

86. Steinberg, *Speak You Also,* s. 77.

87. Morrison, *Ravensbrück,* ss. 289-91.

88. Parvilahti, Beria's *Gardens,* ss. 99-100; Bardach i Gleeson, *Man is Wolf to Man,* s. 236.

89. Pohl, *Stalinist Penal System,* ss. 14-16; B. Perz, *Projekt Quarz: Steyr Daimler-Puch und das Konzentrationslager Melk* (Vienna, 1991), s. 300; Parvilahti, *Beria's Gardens,* ss. 132-3.

90. Steinberg, *Speak You Also,* s. 22.

91. Barton, *L'institution concentrationnaire,* ss. 78-9; Bardach i Gleeson, *Man is Wolf to Man,* s. 213.

92. L. Crome, *Unbroken: Resistance and Survival in the Concentration Camps*(London, 1988), ss. 54, 56-7; vidi i Kaienberg, *'Vernichtung durch Arbeit',* s. 56.

93. Werth i Moullec, *Rapports secrets,* ss. 377-82; izvještaj N. Ježova iz ožujka 1938. 'o broju radnih logora'; izvještaj Gulagovog operativnog odjela od 17. svibnja 1941. o logoru Sredne-Belsk; izvještaj dozapovjednika Gulagova operativnog odjela od 23. listopada 1941. o povećanju stope smrtnosti u logoru Aktiubinsk.

94. Crome, *Unbroken: Resistance and Survival,* s. 62.

95. U. Herberg, *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989* (Bonn, 1996), s. 151; Tuchel, 'Dimensionen des Terrors', s. 381.

96. Sofsky, *Order of Terror,* s. 16.

97. I. Müller, *Hitler's Justice: the Courts of the Third Reich* (London, 1991), s. 56.

98. M. Kärny, 'Das SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt', u Hamburger Stiftung zur Förderung von Wissenschaft und Kultur, *'Deutsche Wirtschaft': Zwangsarbeit Von KZ-H-aftlingen für Industrie und Behörden*

(Hamburg, 1991), ss. 160-64; F. Piper, 'Industrieunternehmen als Initiatoren des Einsatzes von KZ-Häftlingen', u Hamburger Stiftung, *'Deutsche Wirtschaft',* ss. 97-103. Od 500.000 radnika između 230 i 250 tisuća radilo je u privatnim tvrtkama.

99. Herbert, *Best,* ss. 169-70.

100. Barton, *L'institution concentrationnaire,* s. 56; Shapovalov, *Remembering the Darkness,* s. 207.

101. P. Levi, *The Drowned and the Saved* (London, 1988), s. 100.

Zaključak

1. P. Sorokin, *The Sociology of Revolution* (New York, 1967), ss. 185-6.

2. V. M. Berezhkov, *At Stalin's Side* (New York, 1994), ss. 7, 72.

3. Berezhkov, *At Stalin's Side,* s. 7.

4. Vidi L. Dupeux, *Strategie communiste et dynamique conservatrice: essai sur les differents sens de l'expression 'National-Bolchevisme'* (Paris, 1976).

5. T. Todorov, *Hope and Memory: Reflections on the Twentieth Century* (London, 2003), s. 25 ff.

6. E.H. Vieler, *The Ideological Roots of German National Socialism* (New York, 1999), s. 125; vidi također D. Gasman, *The Scientific Originis of National Socialism* (London, 1971), ss. 147-65.

7. 'The International Character of the October Revolution' u J. Stalin, *Problems of Leninism* (Moscow, 1947), ss. 198-203.

8. A. Ulam, *Expansion and Co-Existence: a History of Soviet Foreign Policy 1917-1967* (London, 1968), s. 78.

9. H. Mehringer, *Die NSDAP als politische Ausleseorganisation* (Munich, 1938), s. 5.

10. W. Treue, 'Hitlers Denkschrift zum Vierjahresplan 1936', *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte,* 3 (1955), s. 201.

11. 'Der Schlussrede des Führers auf dem Parteikongress 1934' u G. Neesse, Die *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (Stuttgart, 1935), s. 195.

12. Treue, 'Denkschrift', s. 202.

13. Pobliže o Gestapovskim uredima za Židove vidi H. Berschel, *Bürokratie und Terror: Das Judenreferat der Gestapo Düsseldorf 1935-1945* (Essen, 2001).

14. H. Rauschning, *Hitler Speaks* (London, 1939), s. 257.

15. P. Reidel, 'Aspekte ästhetischer Politik im NS-Staat' u U. Hermann i U. Nassen (ur.) *Formative Ästhetik im Nationalsozialismus. Intentionen, Medien und Praxisformen totalitärer ästhetischer Herrschaft und Beherrschung* (Weinheim, 1994), s. 14.

16. G. C. Guins, *Soviet Law and Soviet Society* (Hag, 1954.), s. 30. Prema priručniku za nastavnike iz 1940., djecu treba učiti da "mrze neprijatelje svoje zemlje". Vidi D. Brandenberger, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity 1931-1956* (Cambridge, Mass., 2002.), s. 65.

17. Vidi općenito J. V. Staljin, O oporbi (*On the Opposition*, pekinško izd., 1974.), govori i članci iz dvadesetih godina o partijskom jedinstvu i partijskom neslaganju.

18. E. van Ree, 'Stalin's Organic Theory of the Party', Russian Review, 52 (1993), s. 52.

19. P. Stachura, Gregor *Strasser and the Rise of Nazism* (London, 1983), s. 75

20. Neesse, *Nationalsozialistische Partei,* s. 10.

21. Vidi raspravu u I. Gutkin, 'The Magic of Words: Symbolism, Futurism Socialist Realism' u B. G. Rosenthal, *The Occult in Russian and Soviet Culture*(Ithaca, NY, 1997), ss. 241-4.

22. G. Alexopoulos, *Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State 19261936* (Ithaca, NY, 2002), osobito pogl. 2.

23. T. Alkemeyer i A. Richantz, 'Inszenierte Körperträume: Reartikulation von Herrschaft und

Selbstbeherrschung in Körperbildung des Faschismus' u Hermann i Nassen, *Formative Ästhetic,* ss. 82-3.

24. Vidi npr. S. Plaggenborg, 'Gewalt und Militanz im Sowjetrussland 19191930' *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas,* 44 (1996), ss. 409-30.

25. M. Pabst, *Staatsterrorismus: Theorie und Praxis kommunistischer Herrschaft* (Graz, 1997), s. 15.

26. Stalin, *Works,* sv. 6, s. 121.

27. G. A. Wetter, *Dialectical Materialism: a Historical and Systematic Survey of Philosophy in the Soviet Union* (New York, 1958), ss. 221-2.

28. F. Kroll, *Utopie als Ideologie: Geschichtsdenken und politisches Handeln im Dritten Reich* (Paderborn, 1998), ss. 56-64, 84-8.

29. *Uncensored Germany: Letters and News Sent Secretly from Germany to the German Freedom Party* (London, 1940), s. 80, 'Pismo jednog trgovca', rujan 1939.

30. A. Resis (ur.), *Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics* (Chicago, 1993), s. 264, intervju od 12. travnja 1973.

31. A. Gide, *Backfrom the U. S. S. R.* (London, 1937), ss. 45, 48.

32. Gide, *Backfrom the U. S. S. R,* s. 45.

33. M. Heller, *Cogs in the Soviet Wheel: the Formation of Soviet Man* (London, 1988), s. 287; vidi također raspravu o jeziku u E. Naiman, predgovor u knjizi A. Platanova, *Happy Moscow* (London, 2001), ss. xxxi-xxxvii.

34. V. Klemperer, I *Shall Bear Witness: the Diaries of Viktor Klemperer 1933-41*(London, 1998), ss. 227, 243.

35. S. Allen, *Comrades and Citizens* (London, 1938), ss. 244, 301.

36. Ova umjesna primjedba iznosi se u I. Halfin, 'Poetics in the Archives: the Quest for "True" Bolshevik Documents', *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas, 51* (2003), ss. 84-9. Jezik je, tvrdi Halfin, sam po sebi 'konstitutivan'.

37. Allen, *Comrades and Citizens,* ss. 229, 244, 301.

38. Berezhkov, At *Stalin's Side,* s. 117.

Rat je bio jedan od od glavnih elemenata u svjetonazoru obaju diktatora. Obojica su doživjela četiri godine ratovanja, ali ne na isti način. Hitlerov vatreni, mesijanski nacionalizam rodio se na francuskoj fronti od 1914. do poraza Njemačke 1918. Staljin je taj rat pratio izdaleka,

Ilustracije

1 Josif Visarionovič Staljin na vrhuncu diktatorske moći. Staljin je na američkog izaslanika Josepha E. Davisa ostavio dojam čovjeka "na čijem bi koljenu rado sjedilo dijete".

2 Staljin na sastanku Prezidija Vrhovnog sovjeta s predsjednikom Kalinjinom (lijevo). Staljin je bio član svih važnih komiteta kako bi mogao pozorno pratiti rad partije i države.

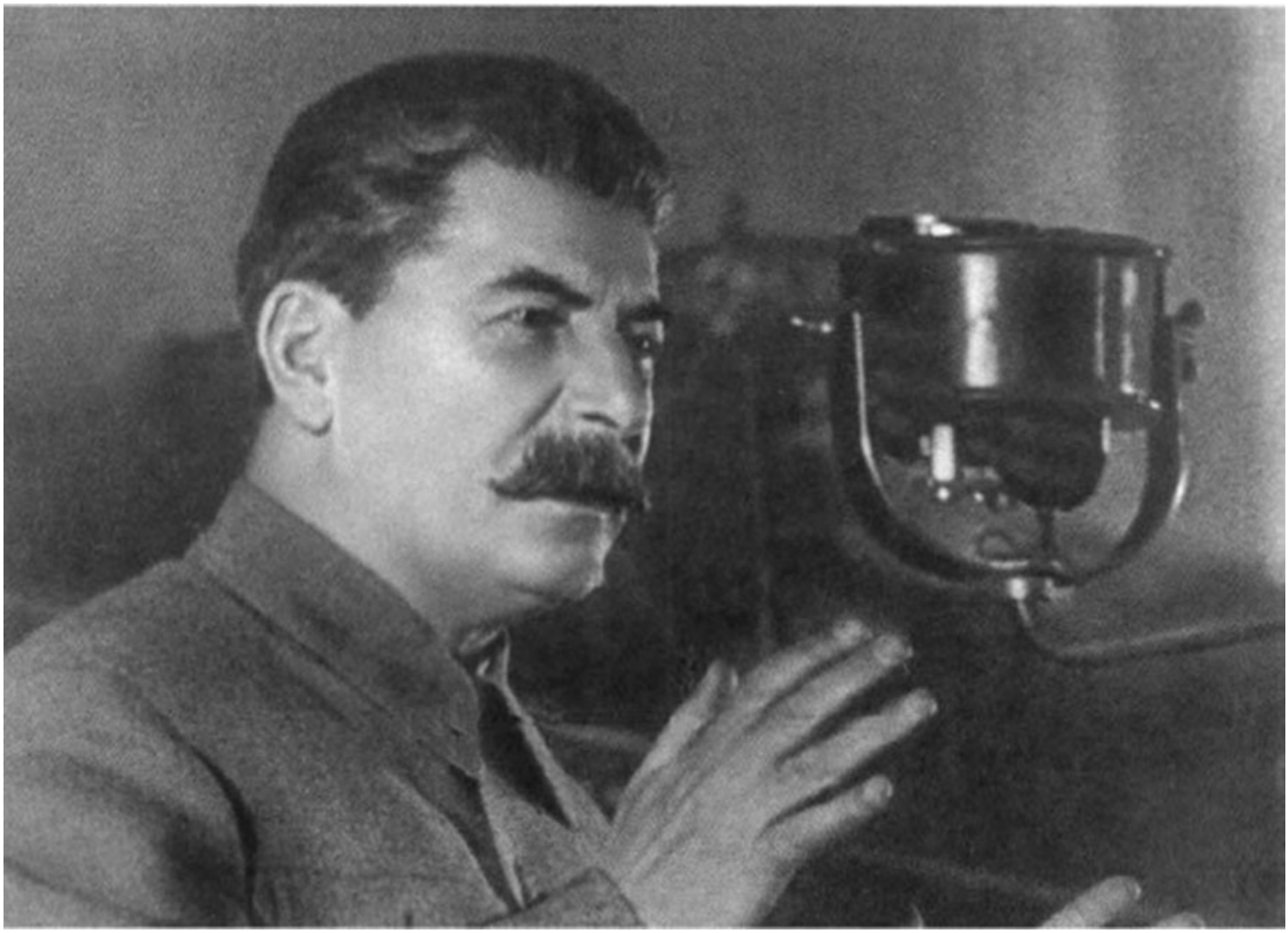

3 Staljin plješće svojem slušateljstvu nakon govora o novom ustavu 1936. Bio je miran i metodičan govornik, a razradio je govornički stil u kojem se stapala skromnost i autoritet.

4 Plakat s prikazom dvojice vođa, oko 1936. Kult Lenjina služio je za potvrdu Staljinova kulta. Ovdje je Lenjin već postao blijeda sjena iza stvarnog Vođe.

5 Propagandni sastanak na sovjetskom selu oko 1930. Kolhoznici slušaju agitatora koji im objašnjava državnu politiku uz pomoć Staljinove brošure. Od 1930. do 1932. u radne logore upućeno je više od dva milijuna seljaka.

СССР

6 Mimohod sportaša na moskovskom Crvenom trgu 1937. Na stijegu je portret Nikolaja Ježova, komesara unutarnjih poslova i šefa Službe državne sigurnosti. Za njegova mandata pogubljeno je gotovo 700.000 osoba pod optužbom da su neprijatelji naroda. To je krvoproliće završeno njegovim pogubljenjem početkom 1940.

7 Andrej Višinski 1938. kao vrhovni državni tužitelj Sovjetskog Saveza. Kao vodeći sovjetski pravnik Višinski je odigrao ključnu ulogu u stvaranju staljinističkoga pravosudnog sustava i razvoju sovjetskog pravnog poretka. Višinski je pozivao na "neumoljivu mržnju" prema neprijateljima revolucije premda je i sam bio menjševik 1917.

Bytyn dunja proletarlarь, birləşiniz!

taqdьr nama.

Işci dьjqaŋ və qьzьl əskərlər vəkillərьnь ənçən şəhər şorasь ortaq _____ sizni ənçən rajonьda 1931-nci jьlda jappasьqa kəlliktifləştьrьş asasьda qulaqlarnьŋ sьnьf bolьв jəşəvini tygətьşda kursətkən fa'alijətьŋьznь bildirьв, sizni əşal taqdьr nama elə mukəfətləjdur _____

ənçən şəhər şorasьnьŋ rəisini muqavьnь (kamilev)

19-nci oktəbir 1931-nci jьl ŞƏHƏR ƏNÇƏN.

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

ГРАМОТА.

Андижанский Городской Совет Рабочих, Дехканских и Красноармейских Депутатов, отмечая проявленную Вами тов. Худой Шукур Мирзо Раимов активность в ликвидации кулачества, как класса, на основе сплошной коллективизации в Андижанском районе в 1931 году, награждает вас настоящей грамотой и шелковым ламатом

Зам. пред. Андиж. Горсовета (Камилов)

19 Октября 1931 года. Г. АНДИЖАН.

8 Diploma dodijeljena 1931. za prokazivanje kulaka. Primatelj je bio nagrađen svilenim odijelom.

9 Zgrada Prezidija Vrhovnog sovjeta Ukrajine u Kijevu. Projektant, V. I. Zabolotni, osvojio je Staljinovu nagradu za projekt zgrade, koja je dovršena 1939. U gradovima širom Sovjetskog Saveza nove zgrade trebale su biti spomenici staljinističkoj utopiji.

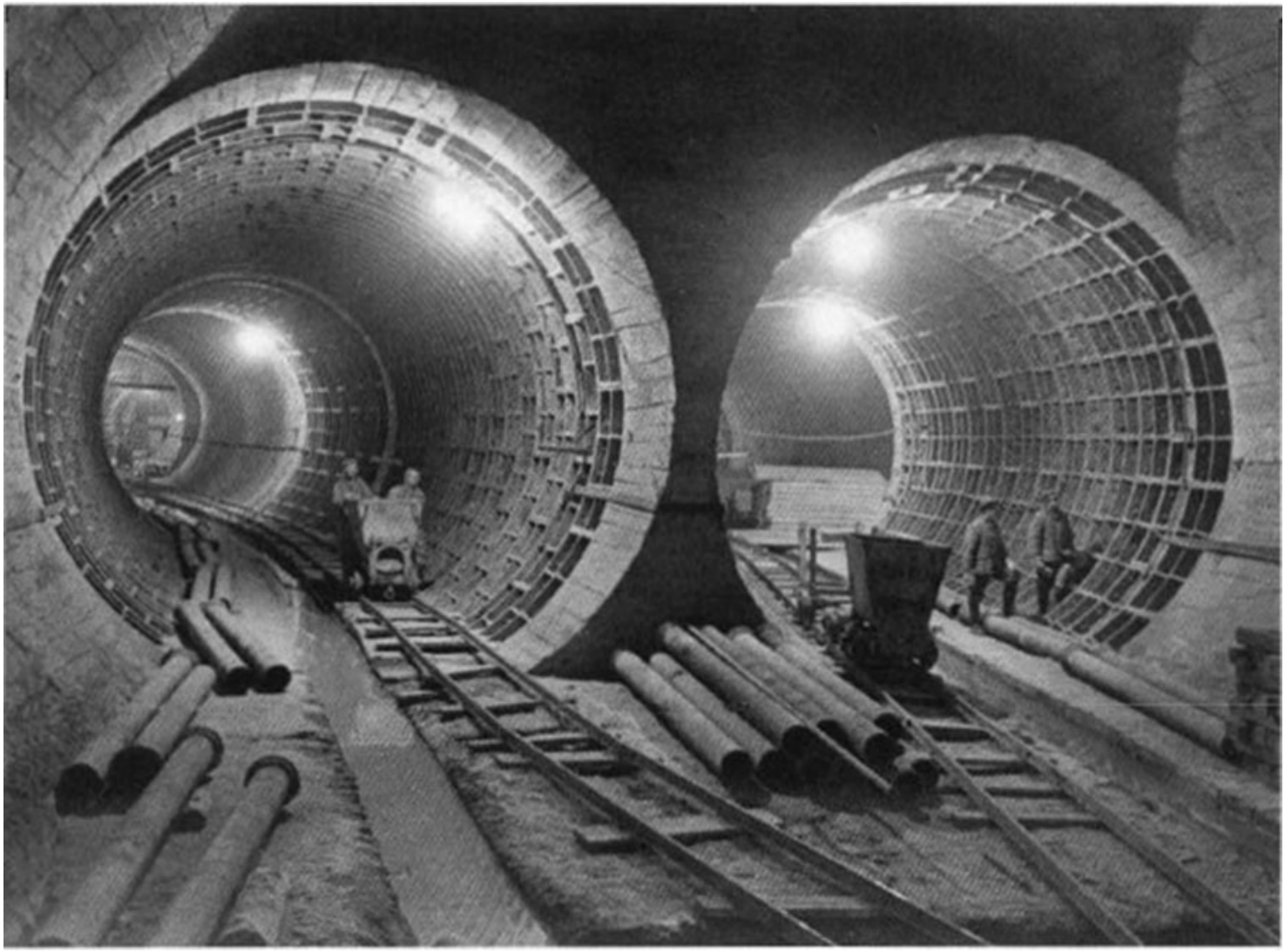

10 Gradnja četvrte dionice moskovskog metroa četrdesetih godina 20. stoljeća. Podzemna željeznica u prijestolnici bila je prestižni projekt. "Svaki vijak," izjavio je Lazar Kaganovič, "jest vijak socijalizma."

11 *Nezaboravni susret* V. Jefanova. Slika iz 1936. obilježava svečanost dodjele nagrade jednoj udarnici. Društvena se stvarnost prikazivala kao socijalna fantazija, karikatura teških uvjeta nametnutih radnicima tijekom petogodišnjih planova.

12 Član partije vodi kružok političkog preodgajanja skupine ruskih prostitutki. Tridesetih godina 20. stoljeća staljinistički moral osuđivao je seksualnu dekadenciju i hvalio konvencionalnu, skladnu obiteljsku jedinicu.

13 Trofim Lisenko, sovjetski "narodni znanstvenik", drži u ruci plod na znanstvenom kongresu. Lisenko je odbacivao mendelovsku genetiku i tvrdio da okoliš prevladava nad nasljeđivanjem, a to je gledište prihvatio cijeli staljinistički sustav.

14 Golemi kip Radnik i kolhoznica, djelo Vere Muhine, na vrhu sovjetskog paviljona u Parizu 1937. Na vrhu njemačkog paviljona na suprotnoj strani stajao je golemi kip dvaju golih arijevaca nazvan Drugarstvo.

15 Protuvjerske demonstracije u Moskvi dvadesetih godina 20. stoljeća. Radnici nose transparent s likom pravoslavnog svećenika i parolom "Dolje popovska obmana". Tisuće crkava zatvoreno je ili uništeno, a više od 35.000 svećenika ubijeno, zatočeno ili osiromašeno.

16 Slika mladog Staljina u razgovoru sa seljacima 1902., autor A. Kutateladze. Usprkos nasilnom režimskom antiklerikalizmu i ateizmu, slika se besramno koristi religijskim stilskim obilježjima.

17 Skupina stahanovskih rudara pozira nakon pobjede na državnom rudarskom natjecanju. Tridesetih godina 20. stoljeća milijuni radnika postali su "udarnici", s pravom na dodatnu plaću i bolju hranu. Najbolji radnici dobivali su više kruha čak i u radnim logorima.

18 Par igra damu u Parku kulture i odmora "Gorki" 1937. Većina običnih ljudi nije osjetila strahovladu koja je 1937.-1938. pomela partijske i državne dužnosnike.

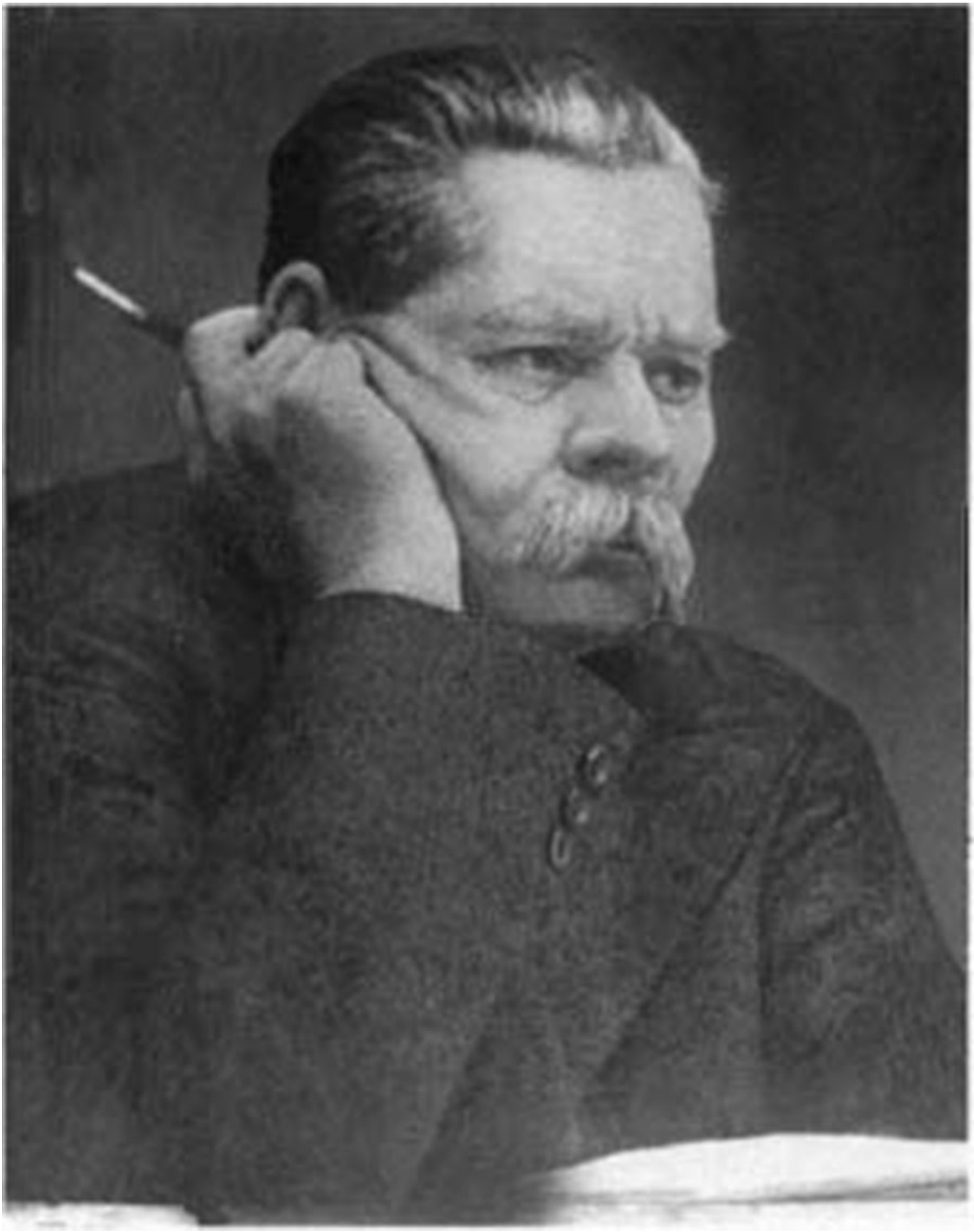

19 Pisac Maksim Gorki poslije povratka u Sovjetski Savez 1932. Gorki je 1917. upozorio da će Lenjinova revolucija izazvati "dugu i krvavu anarhiju", ali je tridesetih

godina 20. stoljeća postao glasnogovornik Staljinova "socijalističkog realizma" u umjetnosti.

20 Pisac Mihail Bulgakov. Staljinu su se sviđala njegova djela, ali nije dopuštao da se izvode ili objavljuju. Kada je

Bulgakovljeva drama o Staljinovoj mladosti odbijena 1939., Bulgakov se razbolio i pao u depresiju, i umro poslije manje od godine dana. Njegovo najveće djelo, Majstor i Margarita, objavljeno je tek 1968.

21 Gruzijka uči pisati po novoj azbuci nametnutoj potkraj dvadesetih godina 20. stoljeća. Režim je 1939. tvrdio

kako je praktički iskorijenio nepismenost. Tiskana riječ bila je najvažniji medij za politički odgoj.

22 Johansonova slika U staroj uralskoj tvornici, prva nagrada na svesovjetskoj umjetničkoj izložbi 1939. Staljinu se slika sviđala zbog jasnog prikaza klasnog sukoba. Kapitalist je prikazan nedvojbeno antisemitski.

23 Traktori u tvornici traktora u Čeljabinsku 1935. Traktori su bili simboli sovjetske modernizacije tridesetih godina 20. stoljeća. Traktorske stanice na selu postale su centri za odgoj, propagandu i partijske sastanke.

24 Podjela zemljoposjedničke zemlje u novoj Latvijskoj Socijalističkoj Republici poslije sovjetskog pripojenja baltičkih država 1940.

25 Traktoristica Olga Marčeva, koja je postala stahanovski uzor kolhoznice. Četiri petine poljoprivrednih

radnika i jedna trećina građevinskih radnika bile su 1945. godine žene.

26 Arhitekti i urbanisti rade na obnovi Moskve 1946. Bombardiranje zapadnog Sovjetskog Saveza tijekom rata izazvalo je golema razaranja. Više od tri milijuna zarobljenih vojnika Osovine iskorišteno je u gospodarskoj obnovi. Neki od njih radili su na gradilištima u prijestolnici.

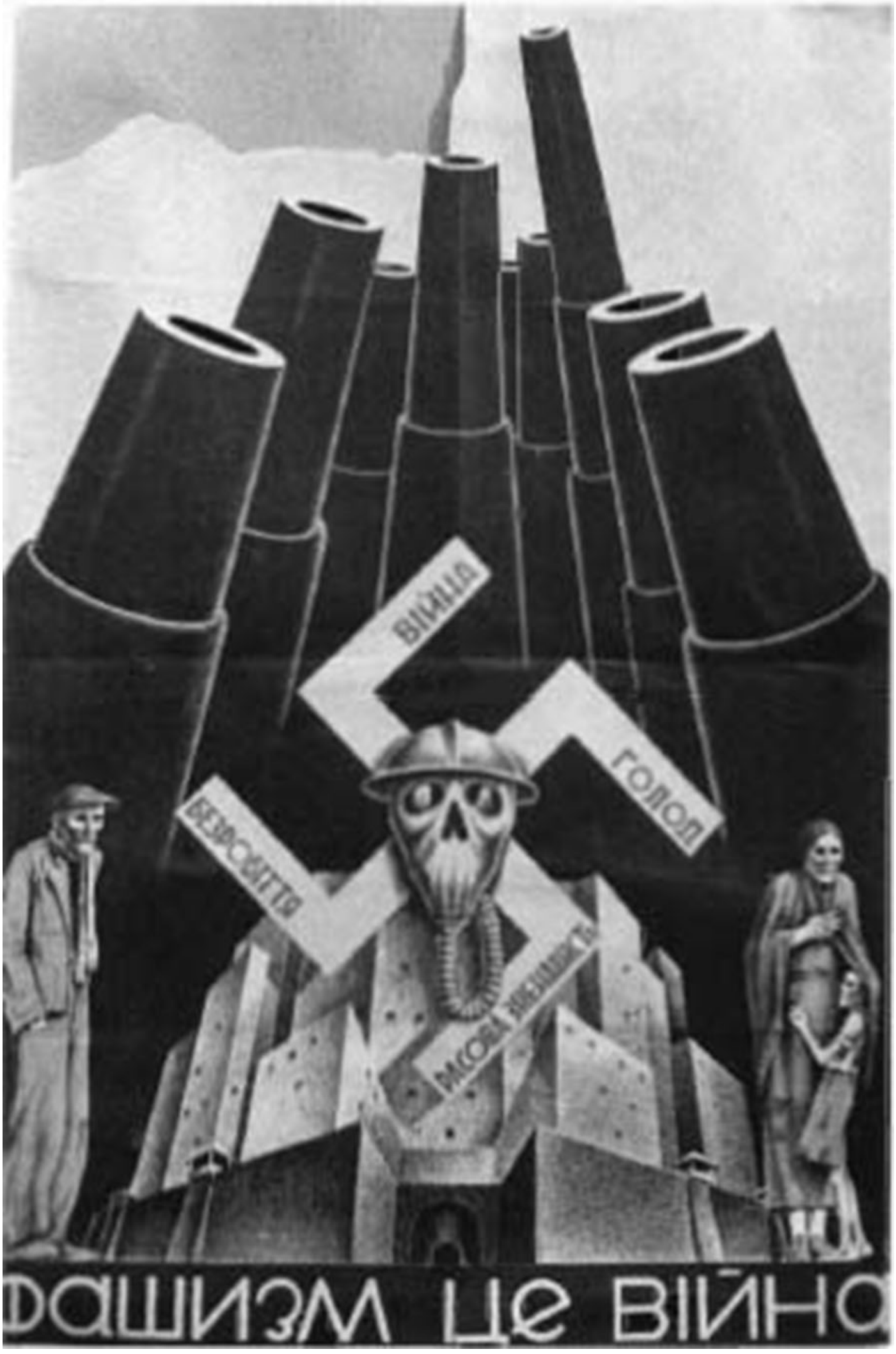
ВІЙНА
ГОЛОД
БЕЗРОБІТТЯ
МАСОВІ НЕЩАСТЯ
ФАШИЗМ ЦЕ ВІЙНА

27 Plakat "Fašizam znači rat" iz 1936. Staljin je tridesetih godina 20. stoljeća poticao golemo ponovno naoružavanje Sovjetskog Saveza kako bi se suprotstavio prijetnji Njemačke te nastojao pronaći način za izbjegavanje sukoba.

Проклятье поджигателям войны!
МАТЕРИ ВСЕГО МИРА, БОРИТЕСЬ ЗА МИР!

28 Idealizirani lik majke s djetetom suočen s ratnom prijetnjom: "Prokleti bili ratnohuškači! Majke svijeta, borite se za mir!" Naglašavanje obiteljskih vrijednosti odražavalo je opće odbacivanje seksualnog oslobođenja i društvenih eksperimenata iz dvadesetih godina 20. stoljeća.

29 Za vrijeme rata više od polovine radne snage bile su žene. Na slici nekadašnja studentica provjerava granate u tvornici oružja. Rukovodeća mjesta zadržali su muškarci.

30 Skupina dobrovoljki koje su se 1941. borile s partizanima protiv njemačke invazije. Kad je izbio rat, žene su se listom pridružile miliciji, ali ih je samo 4% preživjelo rat.

31 Tisuće žena morale su u Lenjingradu graditi barikade i pripremati obranu grada. Pošto je grad opkoljen u rujnu 1941., uslijedilo je svakodnevno bombardiranje i granatiranje. Prema procjenama, u gradu je od 1941. do oslobođenja 1944. poginulo milijun ljudi.

32 Vojnici postrojba generala Gurjeva kleče prigodom predaje Lenjinove zastave prije odlaska na staljingradsku

frontu. Vjerska simbolika pomagala je u okupljanju stanovništva u srednjim godinama rata kada je Sovjetski Savez bio suočen s porazom.

33 Njemački vojnici poziraju s pogubljenim partizanima.
U cijelom okupiranom dijelu Sovjetskog Saveza proganjali

su i ubijali pripadnike neredovitih postrojba. Do 1943. oko 300.000 ljudi pridružilo se partizanima kako bi izbjegli njemačku brutalnost ili sudbinu kolaboracionista.

34 Vlak sa sovjetskim Židovima iz Bjelorusije na putu (1932.) prema radnim mjestima u industriji u kuznjeckoj regiji. Sovjetski se režim nadao da će dokrajčiti osjećaj zasebnog židovskog identiteta potičući Židove da postanu radnici i seljaci.

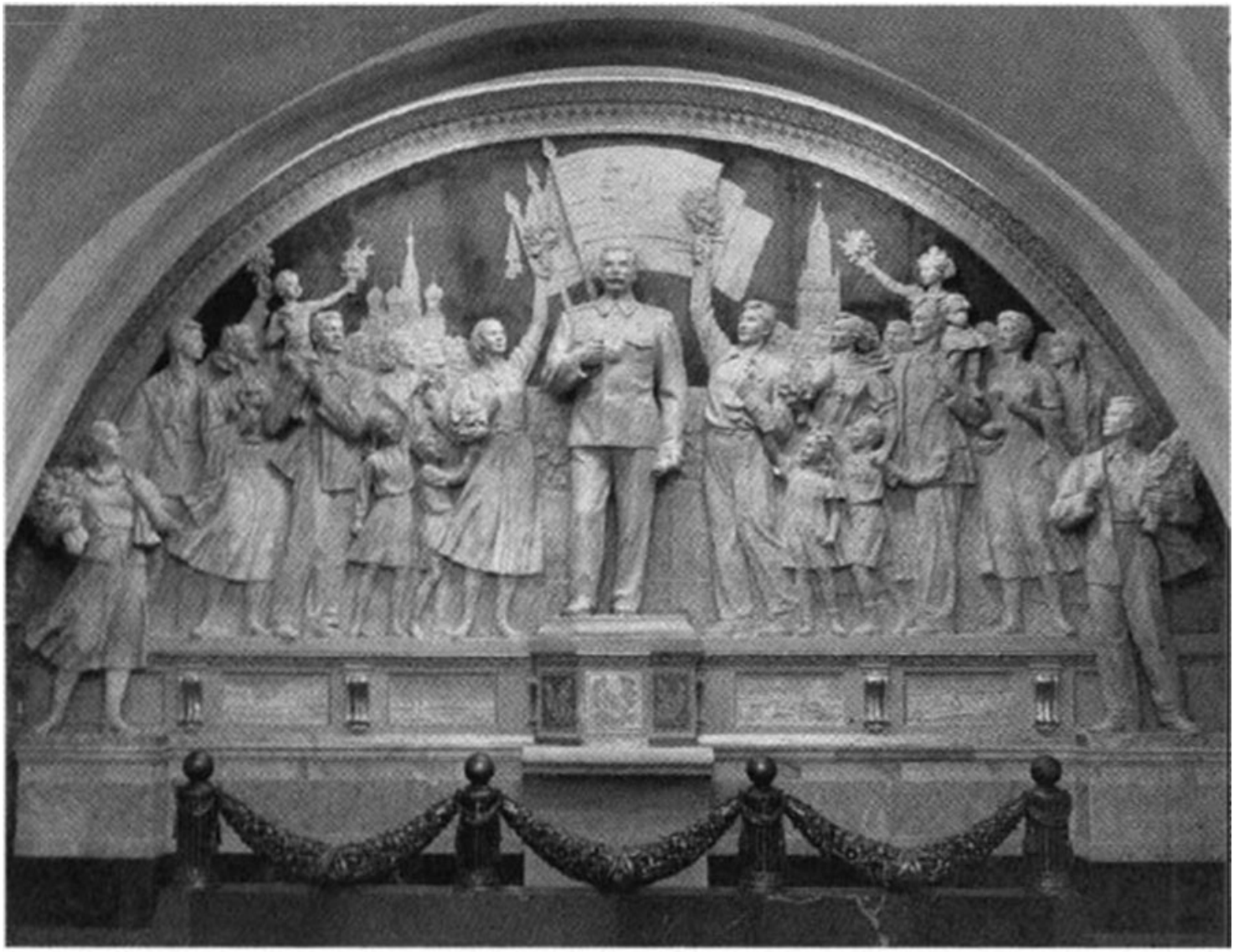

35 Poslije rata kult ličnosti dosegnuo je vrhunac. Niski reljef na moskovskoj postaji Taganskaja prikazuje ostarjelog Staljina okruženog obožavateljima. Do 1948. svi radovi na natjecanju za Staljinovu nagradu za umjetnost (osim dva) prikazivali su vođu.

36 Kada je Staljin umro 1953., njegovo je tijelo balzamirano i pohranjeno do Lenjina u mauzoleju. Hruščov je osudio Staljina 1956., a pet godina poslije njegovo je tijelo uklonjeno iz mauzoleja.

1 Adolf Hitler na putu do moći. Hitler je bio spoj izvanredne samouvjerenosti i velikog osjećaja za manipulaciju. "Magična moć izgovorene riječi", smatrao je, uvijek je oblikovala povijest.

2 Hitler na glasačkom mjestu u Potsdamu na općim izborima u ožujku 1936. Režim se hvalio da "njemačka demokracija", pa i sa samo jednom strankom, ima više sluha za volju naroda nego klasični parlamentarni sustav.

3 Kult ličnosti u Njemačkoj temeljio se na predodžbi Hitlera kao običnog čovjeka pozvanog na izvršenje izvanrednih djela. Hitler je volio da ga prikazuju kako se druži sa svojim narodom, kao na ovoj fotografiji susreta sa skupinom Hitlerove mladeži 1936.

4 Hitler je oko sebe zadržao malu skupinu ljudi kojima je ostao nadasve odan i koji su odigrali ključnu ulogu u promicanju politike. Slika iz 1935. prikazuje ga u društvu s njegovim zamjenikom Rudolfom Hessom (desno) u esesovskoj uniformi i Josephom Goebbelsom (sredina), ministrom za propagandu i narodno prosvjećivanje.

5 Mladež je imala posebnu ulogu u nacionalsocijalističkoj Njemačkoj: dužnosnici i vođe Hitlerove mladeži obraćaju se djevojačkoj udruzi, *Bund deutscher Mädel*. Udruga je imala vrlo stroga pravila i vrlo naporan program mjesečnih aktivnosti.

6 Adolf Hitler s Heinrichom Himmlerom, šefom sigurnosnih službi Reicha i policije te zapovjednikom SS-a. Himmler je znatno utjecao na Hitlera, promičući ne samo opću strahovladu već i rasnu i medicinsku politiku režima.

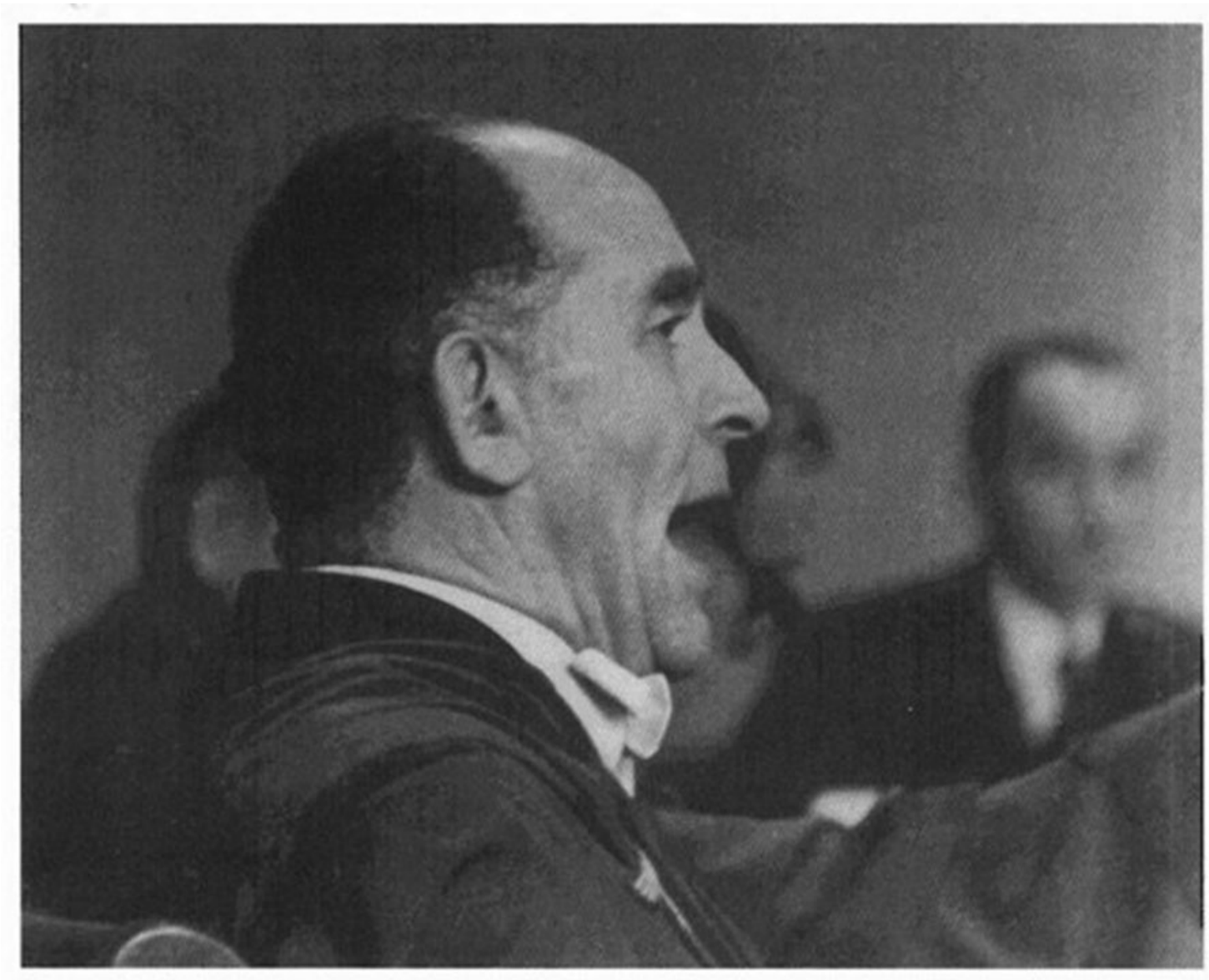

7 Nacionalsocijalistički pravnik Roland Freisler, koji je odigrao ključnu ulogu u potkopavanju uspostavljenog pravnog sustava i zamijenio ga "germanskim pravom". Freisler je 1943. postao predsjednik Narodnog suda u Berlinu, gdje je predsjedao na procesu srpanjskim zavjerenicima 1944. Tom prigodom snimljena je i ova slika.

8 Društvenu utopiju koju je predviđao nacionalsocijalizam trebala je voditi tehnokratska i stranačka elita. Slika prikazuje Hitlera kako proučava maketu mosta na *Autobahnu* s inženjerom Fritzom Todtom (sredina) i svojim zamjenikom Albertom Speerom (krajnje desno). Autoceste su trebale biti simbol novog njemačkog carstva.

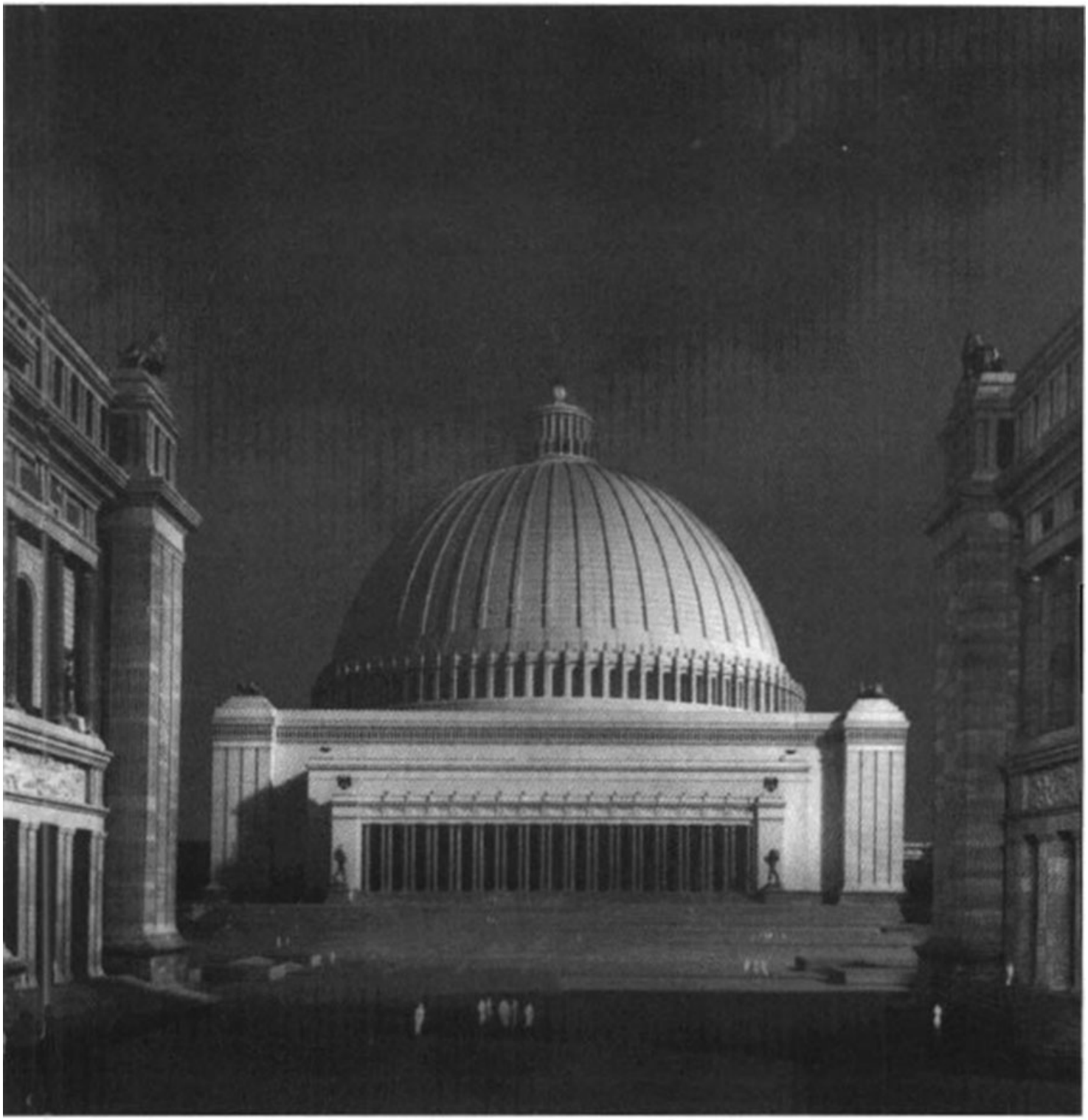

9 Hitler je imao ekstravagantne planove za preoblikovanje Berlina. Velika kongresna dvorana (na slici) izgrađena je samo kao maketa. Planirana dvorana imala je kupolu sedam puta veću od kupole Sv. Petra u Rimu, a kapacitet od 200.000 osoba.

Unterstützt das Hilfswerk
Mutter und Kind

10 Majka i dijete bili su idealizirani i u Trećem Reichu. Ovaj poziv na zaštitu obitelji ističe važnost razmnožavanja i vezu između "krvi i tla" u režimskoj propagandi.

generation (F_2) spaltet jedes der beiden Merkmalpaare nach dem 1. Mendelschen Gesetz: Schwarze und Rote erscheinen im Verhältnis $^3/_4 : ^1/_4$, ebenso Ganzgefärbte und Gescheckte $^3/_4 : ^1/_4$ (Abb. 31). Dabei treten in der F_2 Tiere mit sämtlichen Zusammenstellungen der gegensätzlichen Ausgangsmerkmale auf: schwarz-weiß Gescheckte, wie die eine P-Rasse, ganzgefärbte Rote, wie die andere P-Rasse und zwei

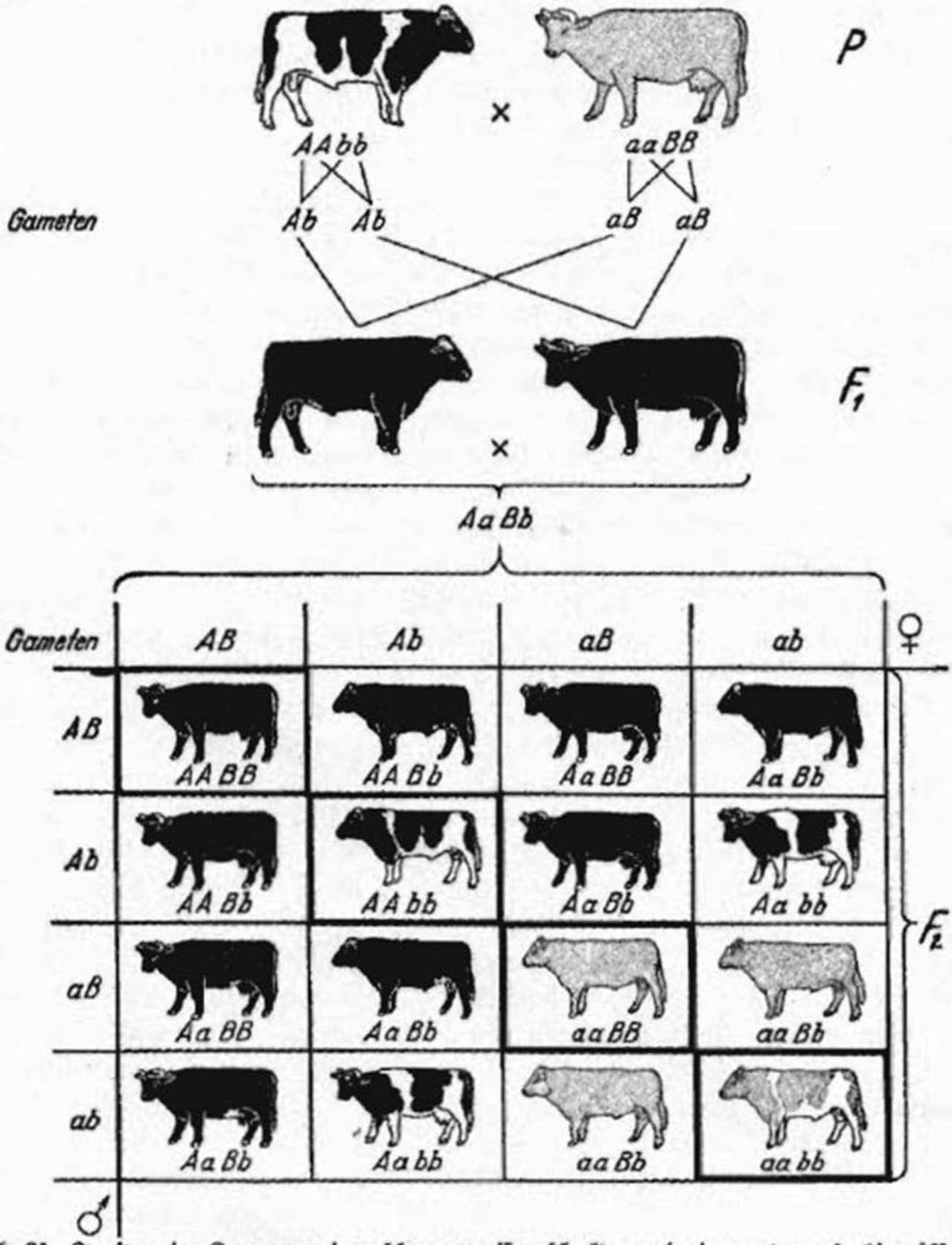

Abb. 31. Zweipaarige Kreuzung einer schwarz-weiß gescheckten und einer rot-ganzfarbigen Rasse. (Nach Lauprecht.)

11 U Njemačkoj se mendelovska genetika smatrala najvažnijom osnovom za razumijevanje važnosti naslijeđa u određivanju rasne čistoće. Knjiga objavljena 1936. objašnjava kako križanje stvara genetska odstupanja, te upozorava na rasno miješanje Nijemaca i Židova kao "opasnost za unutarnji sklad".

12 Idealna nacionalsocijalistička obitelj. Slika prikazuje djecu u Hitlerovoj mladeži, *Jungvolku*, udruzi i Luftwaffeu. Treći Reich bio je opsjednut uniformama, očitim znakom opredjeljenja za novi poredak.

13 Antisovjetski raspoloženi Rusi u progonstvu odobravali su Hitlerov antimarksizam. Na slici je član Ruske nacionalsocijalističke stranke (s hitlerovskim brkovima) u Berlinu. Usprkos simpatijama ruske oporbe prema novoj Njemačkoj, stranka je raspuštena 1939.

14 Ekspresionistički pjesnik Gottfried Benn isprva je oduševljeno podržavao nacionalnu revoluciju 1933., ali

stranka je njegova djela smatrala previše avangardnim i "židovskim", pa je njihovo objavljivanje zabranjeno 1938.

15 Hitler na Izložbi degenerirane umjetnosti u Münchenu 1937. Stotine modernih slika izložene su nasumce, izmiješane s crtežima duševnih bolesnika kako bi se time ukazalo na suludu prirodu moderne umjetnosti.

16 Nacionalsocijalistički pokret razradio je "estetsku politiku" u kojoj su obred, simbolika i koreografija igrali ključnu ulogu. Kadar iz filma o komemoraciji mučenika nacionalsocijalističkog pokreta u Münchenu 1935. prikazuje članove Hitlerove mladeži kako stranačkim zastavama iskazuju počast pred stranačkim hramom.

17 Fizička kondicija bila je osnovna poruka novog društva: njemačku se mladež poticalo na sudjelovanje u organiziranim sletovima radi simbolične potvrde važnosti zdravoga tijela za rasnu zajednicu. Slika prikazuje njemačke djevojke iz Sudeta na sletu.

18 Godine 1938. uvedena je radna obveza za sve mladiće od 18 godina. Na slici je radni bataljon koji se poslije rada vraća kući s lopatama na ramenu poput pušaka. Mladići su radili prema vojničkom programu uz redovite poticajne političke govore.

19 U Trećem Reichu razvijeni su mnogi oblici prisilnog rada. Slika prikazuje žene u koncentracijskom logoru Ravensbrück dok čekaju početak rada u logorskoj tvornici. Dugo radno vrijeme "nagrađivalo" se oskudnim obrocima i redovitim kažnjavanjem.

20 U međuratnim godinama njemačka nacionalistička politika bila je potpuno militarizirana. U ovoj su skupini i Hermann Göring (prvi red u sredini) i vođa SA-a Ernst Röhm (treći slijeva), koji je poslije ubijen. Hitler je svoje sljedbenike nazivao "političkim vojnicima".

„Jugend! Jugend! Wir sind
der Zukunft Soldaten . . .“

21 Hitlerova mladež punim glasom. Potpis glasi: "Mladež! Mladež! Mi smo vojnici budućnosti." Poslije 1933. mlade su Nijemce odgajali tako da smatraju vojnu službu najvećom časti, a žrtvovanje rasi najvećom težnjom.

22 Hitler nekoliko mjeseci poslije preuzimanja vrhovnog zapovjedništva oružanih snaga u veljači 1938. Slika ga prikazuje na godišnjim vojnim manevrima nedaleko od Stettina u kolovozu 1938. Hitler nije mogao "shvatiti vojnika koji se boji rata".

23 Drvorez iz 1942., prema crtežu sovjetskog umjetnika Pikova, prikazuje poraz njemačkih snaga pod Moskvom. Prikaz je neobična mješavina modernog rata i tradicionalne umjetnosti. Neuspjelo osvajanje Moskve osudilo je na propast Hitlerov rat protiv Sovjetskog Saveza.

24 Sovjetski Savez pretrpio je goleme štete kad su njemačke snage osvojile najbogatija i najnapučenija područja 1941. i 1942. Slika prikazuje bombardirane ostatke palače Ginsburg u Kijevu poslije njemačkih napada u ljeto 1941.

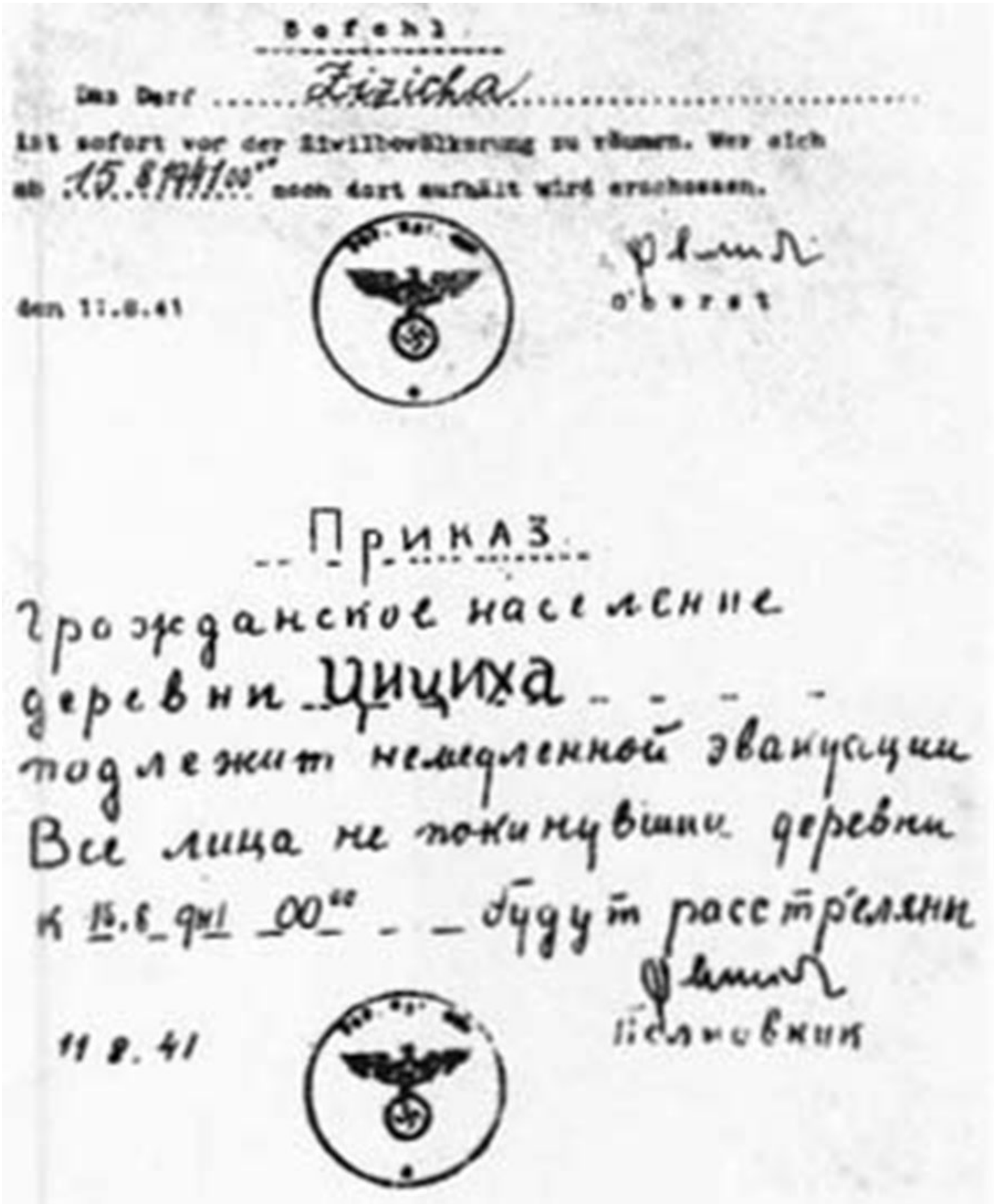

Befehl

Das Dorf ..... Zizicha .....

ist sofort von der Zivilbevölkerung zu räumen. Wer sich ab 15.8.1941.00" noch dort aufhält wird erschossen.

den 11.8.41

Oberst

Приказ

Гражданское население деревни Цициха - - - - подлежит немедленной эвакуации Все лица не покинувшие деревни к 15.8.41 00" - - будут расстреляны

11.8.41

Полковник

25 Njemački vojnici ušli su u Sovjetski Savez s naredbom da nemilosrdno suzbiju svaki otpor. Na slici: vojna naredba na njemačkom i bjeloruskom iz kolovoza 1941., kojom se od stanovništva sela Ciciha zahtijeva da napusti selo pod prijetnjom strijeljanja.

26 Vojnik Crvene armije ubijen na istočnoj fronti. Obje su strane barbarski postupale prema neprijateljskim vojnicima. Od 5,700.000 sovjetskih ratnih zarobljenika, 57% je umrlo ili poginulo tijekom rata.

27 Njemački dužnosnici rasno procjenjuju židovsko dijete. U cijeloj okupiranoj Europi čitava vojska znanstvenika i činovnika sastavljala je rasni profil stanovništva kako bi odredila one koji se mogu "ponijemčiti" i one koji su nakon 1941. osuđeni na istrebljenje.

28 Romsko dijete u Auschwitzu s logorskim brojem tetoviranim na podlaktici. Himmler je naredio osnivanje posebnog logora za proučavanje Roma, ali su tisuće Roma umrle ili ubijene u plinskim komorama. Tijekom rata poginulo je 25% europskih Roma.

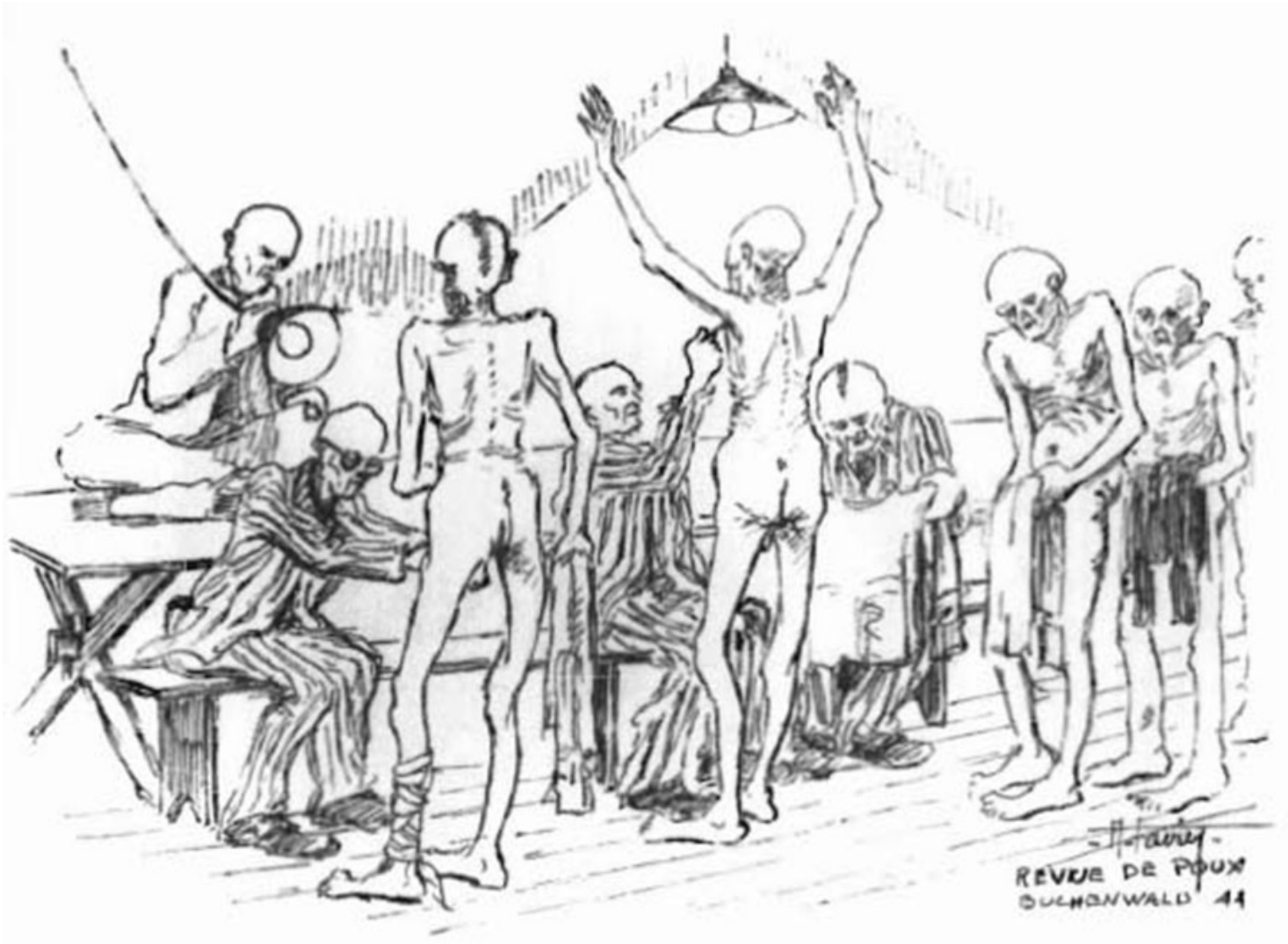

29 Logorski crtež pregleda zbog uši u koncentracijskom logoru Buchenwald 1944. Redovnim liječničkim pregledima određivalo se koliko je snage za rad preostalo u iscrpljenim zatočenicima. Osobe preslabe za rad čekala je smrt.

30 Skupina europskih Židova pri dolasku u Auschwitz-Birkenau. Otprilike petina zadržana je za rad na novom "uzornom gradu" što ga je planirao Himmler, dok su ostali poubijani u plinskim komorama Birkenaua i kremirani. U logoru je umrlo više od milijun ljudi.

31 Dvije žene koje je Crvena armija potkraj rata oslobodila iz logora u Pomorju. Starija žena je Njemica iz Kölna, a druga mlada Poljakinja. Četvrtina zatočenika bile su žene.

32 Tri vozačice kamiona njemačkog ratnog zrakoplovstva, koje je američka 7. armija zarobila potkraj rata, sjede do sanduka za protutenkovske ručne bacače (*Panzerfaust*). Za Hitlera je rat bio kušnja za njegov narod. Gubitak rata, izjavio je u veljači 1945., "znači da su nas Židovi porazili".

Karte

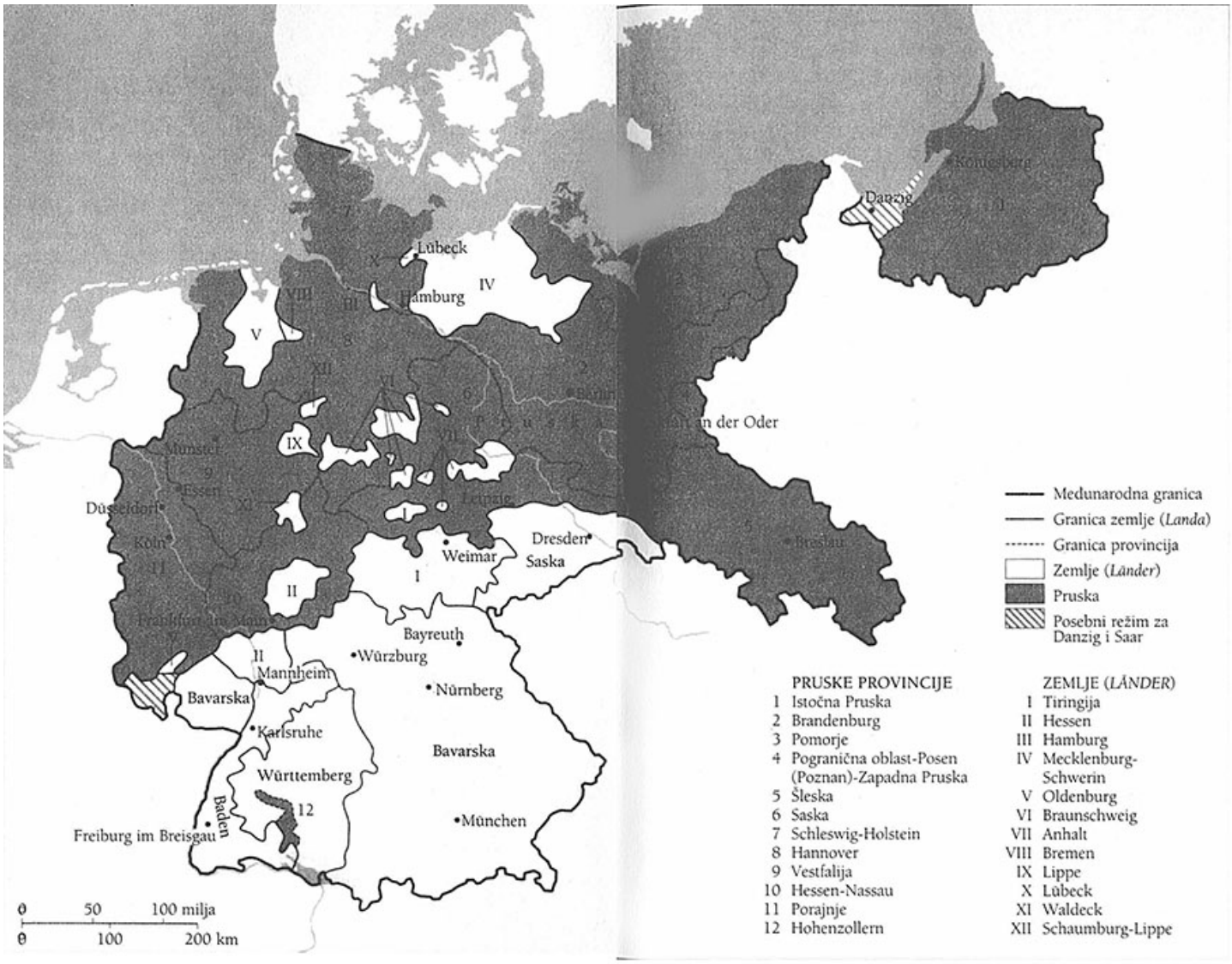

1 Njemačka 1933.

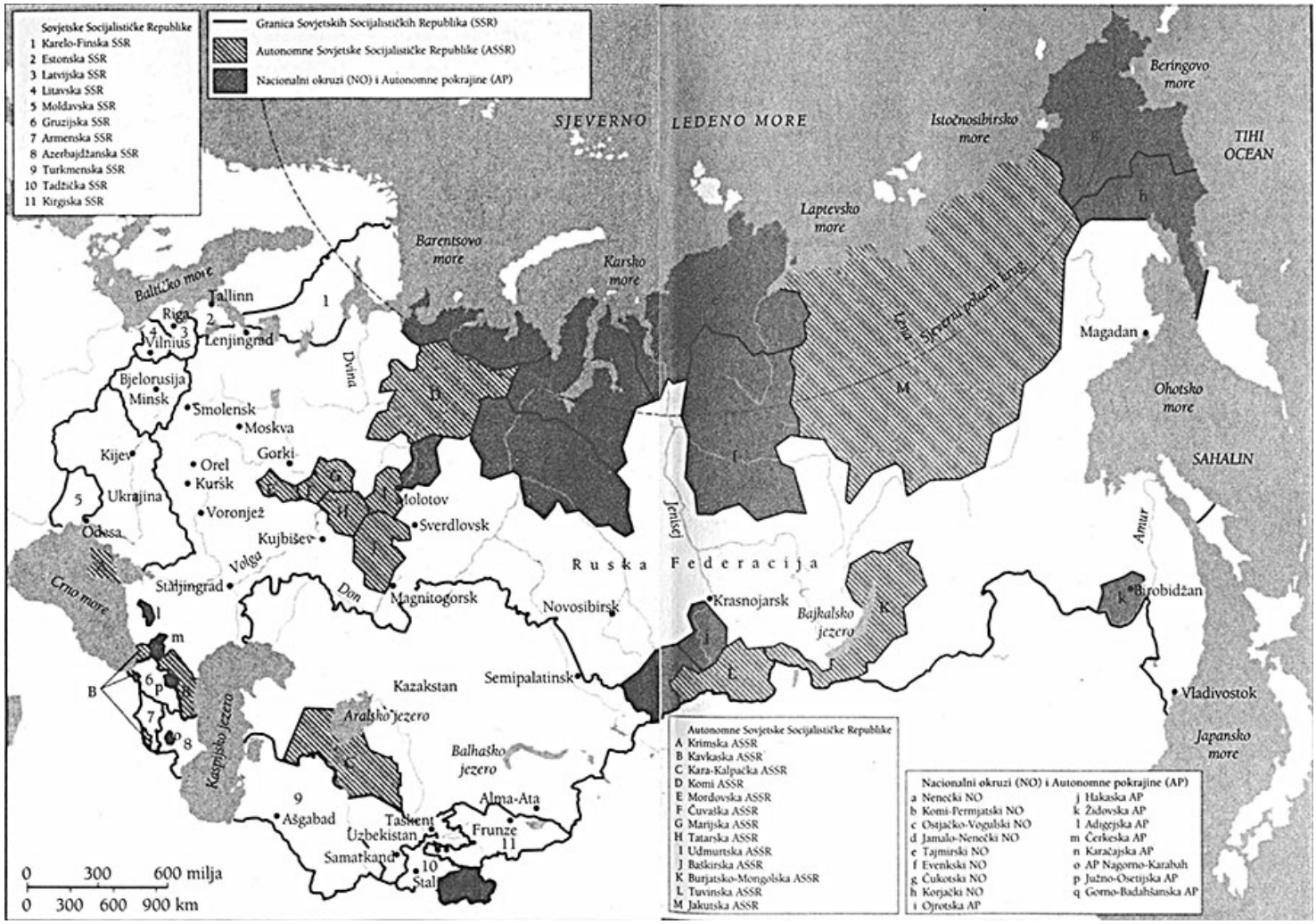

2 Sovjetski Savez tridesetih godina 20. st.

3 Stranačka organizacija u Njemačkoj

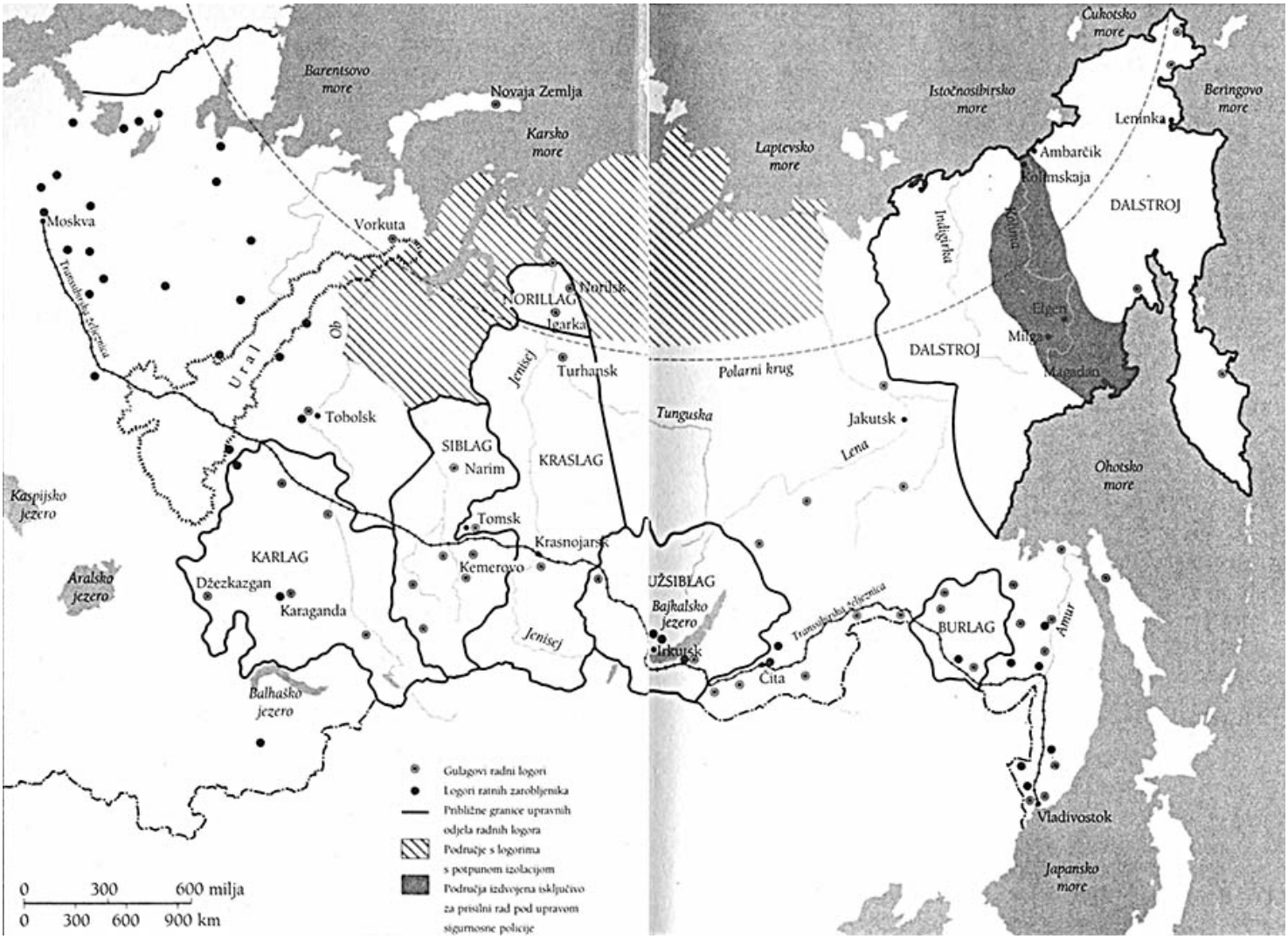

4 Sustav logora u središnjoj Rusiji i Sibiru

5 Sustav logora u Velikoj Njemačkoj

Karte-englesko izdanje

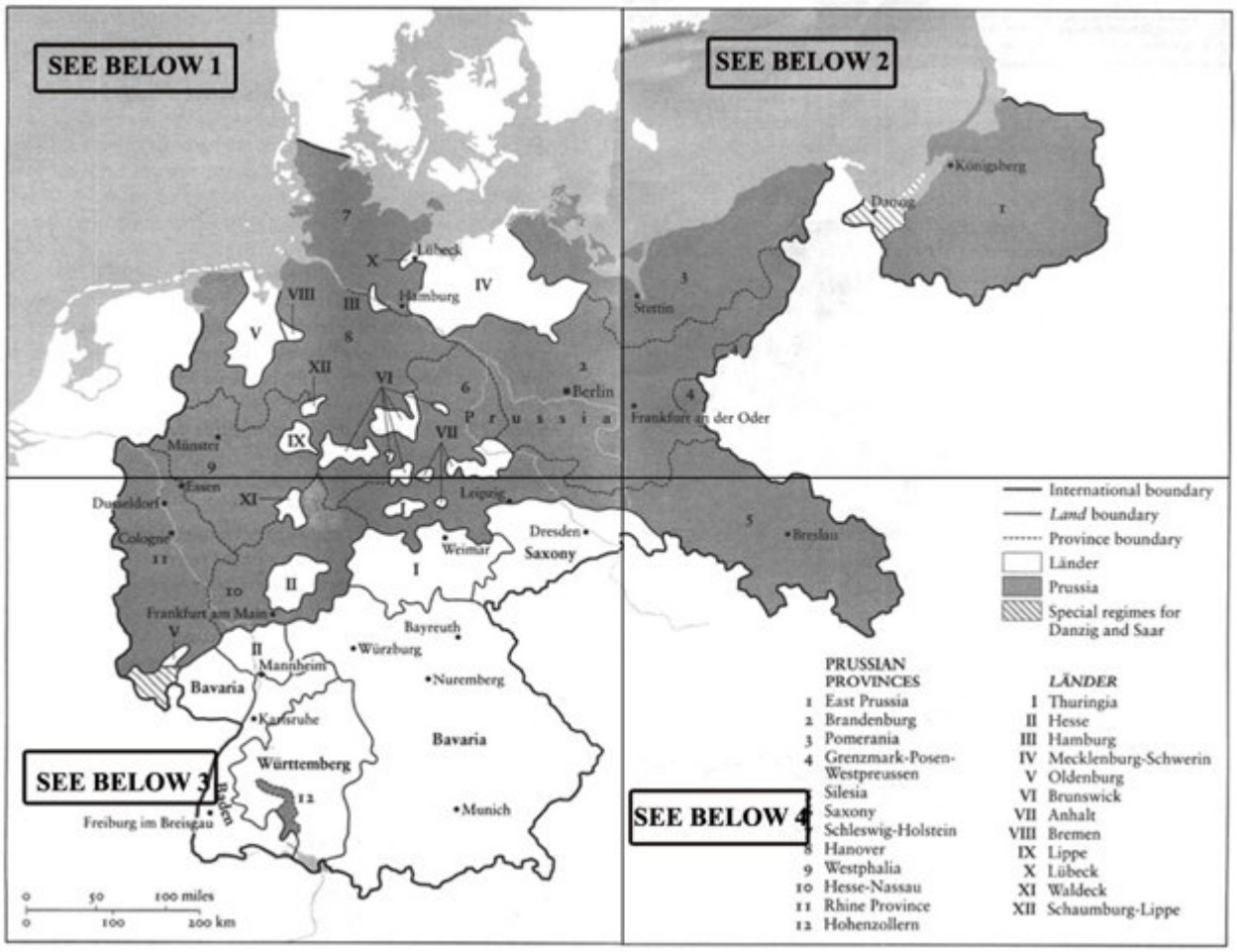

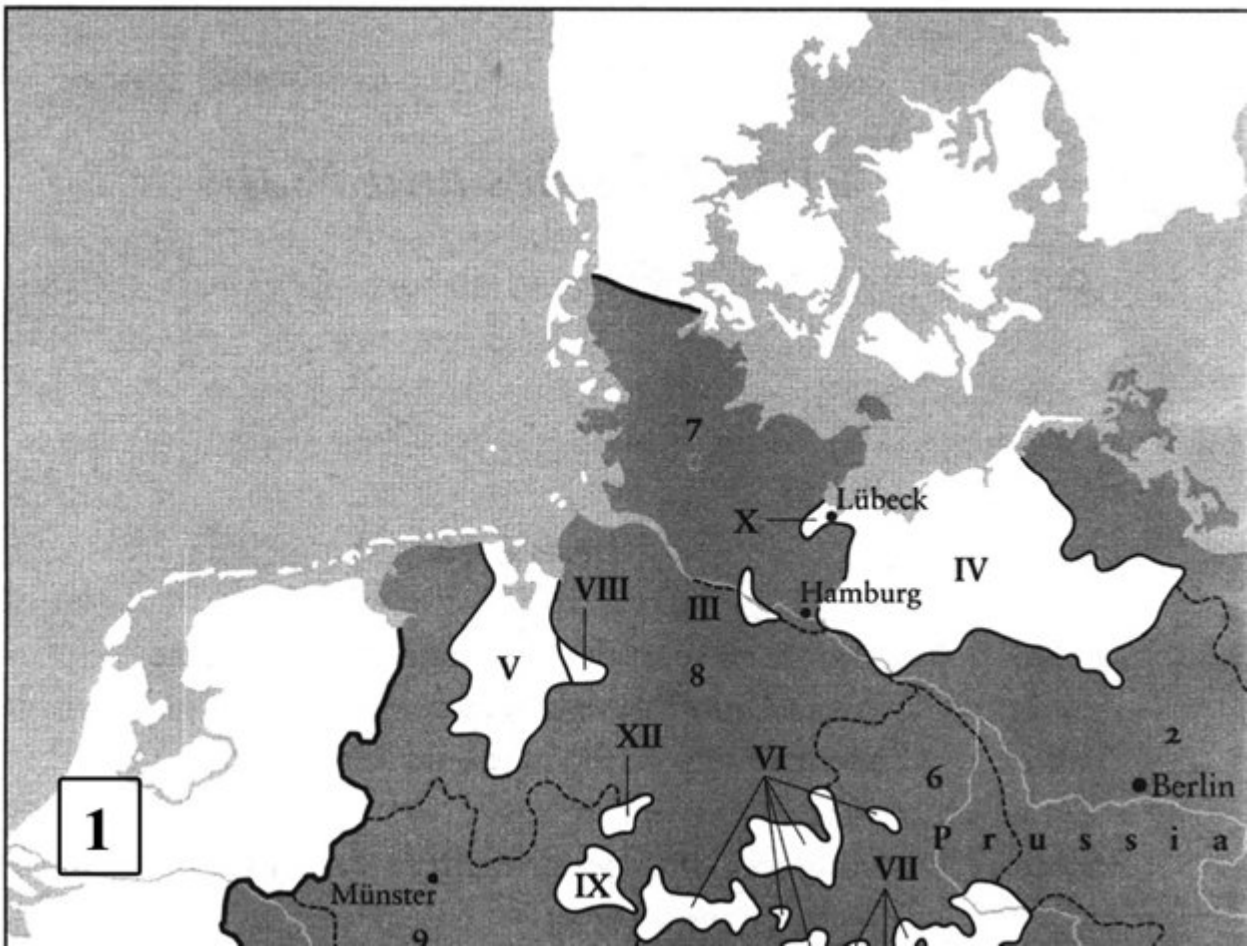
7
Lübeck
X
IV
VIII
III
Hamburg
V
8
XII
VI
2
Berlin
1
6
Prussia
VII
IX
Münster
9

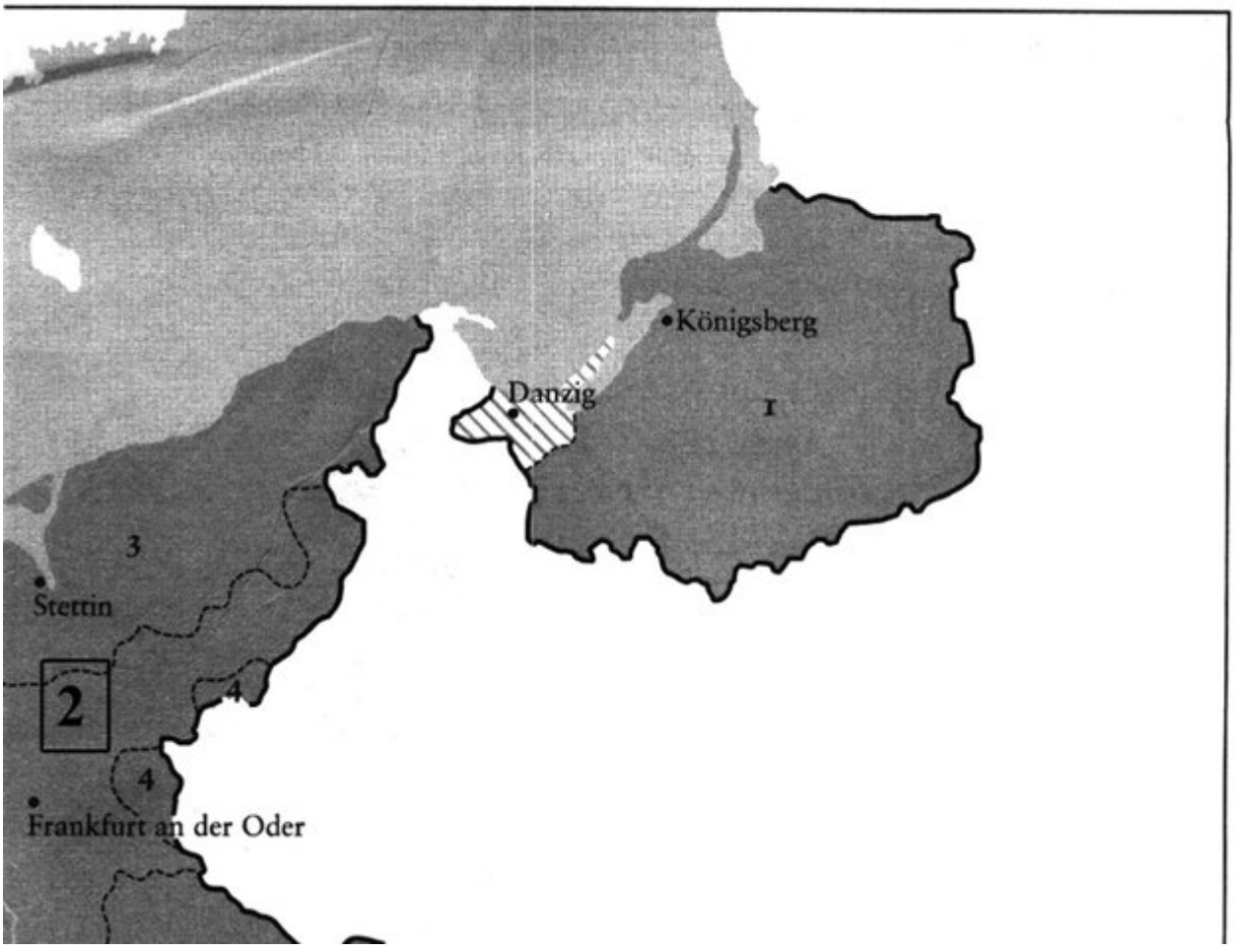
Königsberg
Danzig
1
3
Stettin
2
4
4
Frankfurt an der Oder

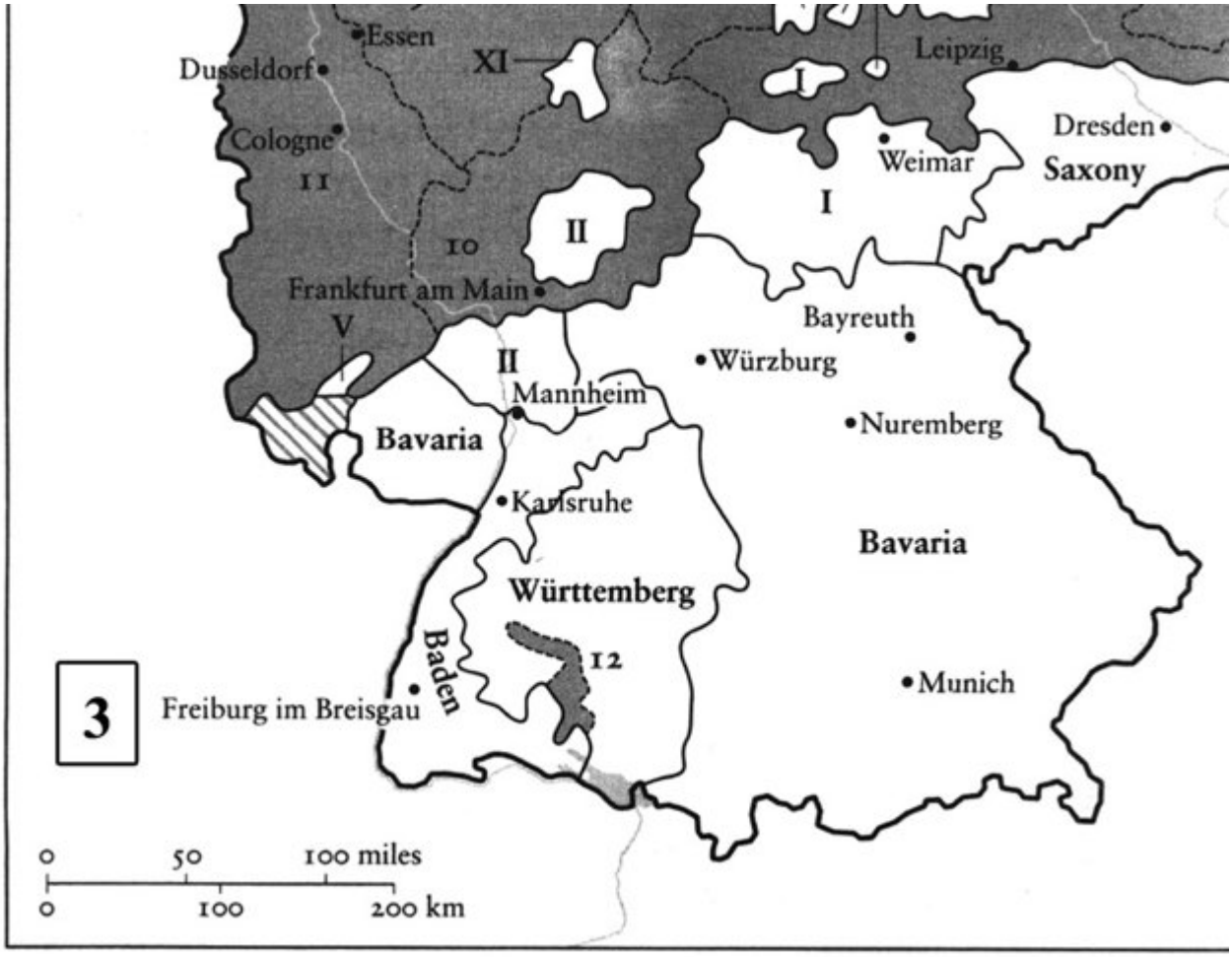

International boundary
Land boundary
Province boundary
Länder
Prussia
Special regimes for Danzig and Saar

PRUSSIAN PROVINCES

1 East Prussia
2 Brandenburg
3 Pomerania
4 Grenzmark-Posen-Westpreussen
5 Silesia
6 Saxony
7 Schleswig-Holstein
8 Hanover
9 Westphalia
10 Hesse-Nassau
11 Rhine Province
12 Hohenzollern

LÄNDER

I Thuringia
II Hesse
III Hamburg
IV Mecklenburg-Schwerin
V Oldenburg
VI Brunswick
VII Anhalt
VIII Bremen
IX Lippe
X Lübeck
XI Waldeck
XII Schaumburg-Lippe

4

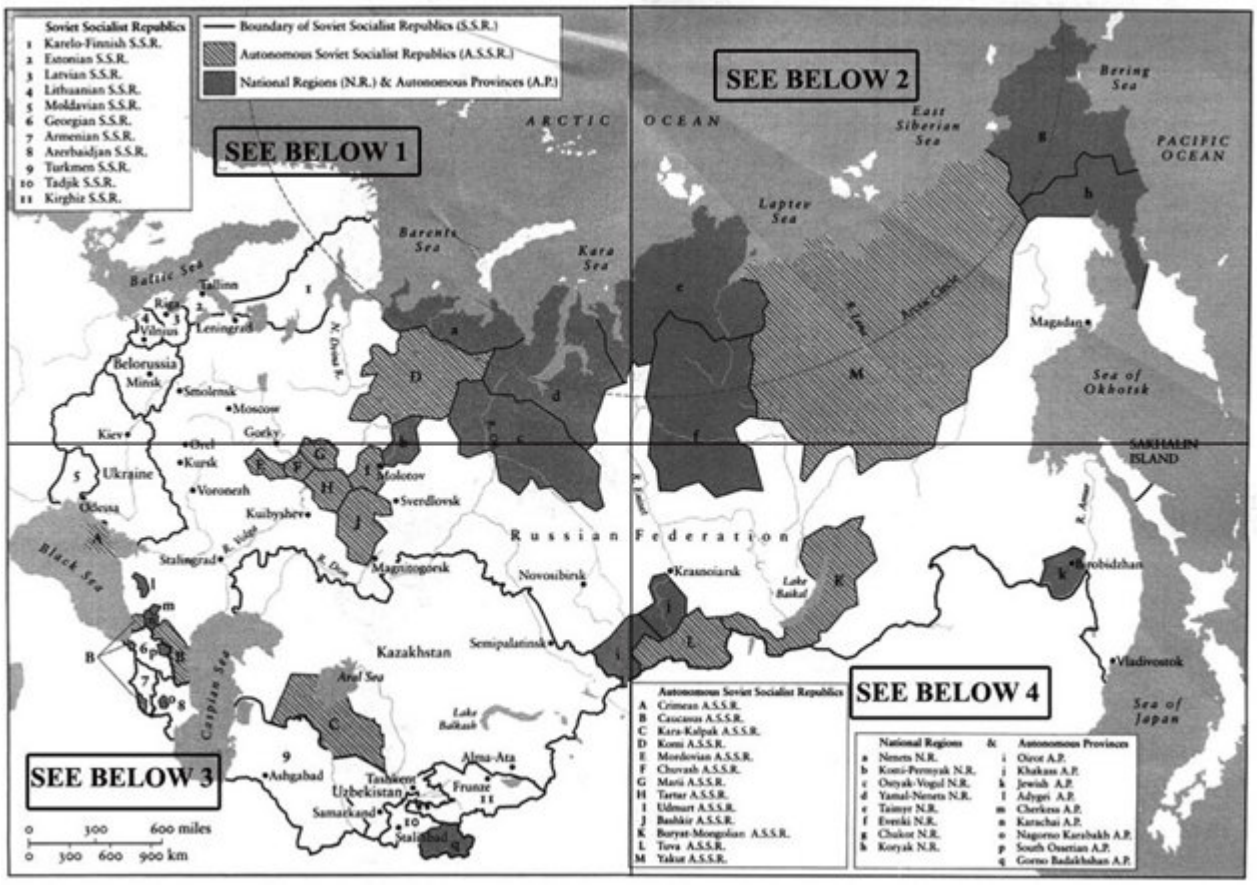
Soviet Socialist Republics
1 Karelo-Finnish S.S.R.
2 Estonian S.S.R.
3 Latvian S.S.R.
4 Lithuanian S.S.R.
5 Moldavian S.S.R.
6 Georgian S.S.R.
7 Armenian S.S.R.
8 Azerbaidjan S.S.R.
9 Turkmen S.S.R.
10 Tadjik S.S.R.
11 Kirghiz S.S.R.
Boundary of Soviet Socialist Republics (S.S.R.)
Autonomous Soviet Socialist Republics (A.S.S.R.)
National Regions (N.R.) & Autonomous Provinces (A.P.)
SEE BELOW 1
SEE BELOW 2
SEE BELOW 3
SEE BELOW 4
ARCTIC OCEAN
Barents Sea
Kara Sea
Laptev Sea
East Siberian Sea
Bering Sea
PACIFIC OCEAN
Baltic Sea
Black Sea
Caspian Sea
Aral Sea
Lake Baikal
Lake Balkash
Sea of Okhotsk
Sea of Japan
Russian Federation
Kazakhstan
Belorussia
Ukraine
Tallinn
Riga
Vilnius
Leningrad
Minsk
Smolensk
Moscow
Kiev
Gorky
Kursk
Voronezh
Kuibyshev
Stalingrad
Magnitogorsk
Novosibirsk
Krasnoiarsk
Irkutsk
Yakutsk
Magadan
Vladivostok
Khabarovsk
SAKHALIN ISLAND
Semipalatinsk
Alma-Ata
Ashgabad
Tashkent
Uzbekistan
Samarkand
Frunze
Stalinabad
Autonomous Soviet Socialist Republics
A Crimean A.S.S.R.
B Caucasian A.S.S.R.
C Kara-Kalpak A.S.S.R.
D Komi A.S.S.R.
E Mordovian A.S.S.R.
F Chuvash A.S.S.R.
G Mari A.S.S.R.
H Tartar A.S.S.R.
I Udmurt A.S.S.R.
J Bashkir A.S.S.R.
K Buryat-Mongolian A.S.S.R.
L Tuva A.S.S.R.
M Yakut A.S.S.R.
National Regions & Autonomous Provinces
a Nenets N.R.
b Komi-Permyak N.R.
c Ostyak-Vogul N.R.
d Yamal-Nenets N.R.
e Taimyr N.R.
f Evenki N.R.
g Chukot N.R.
h Koryak N.R.
i Oirot A.P.
j Khakass A.P.
k Jewish A.P.
l Adygei A.P.
m Cherkess A.P.
n Karachai A.P.
o Nagorno Karabakh A.P.
p South Ossetian A.P.
q Gorno Badakhshan A.P.
0 300 600 miles
0 300 600 900 km

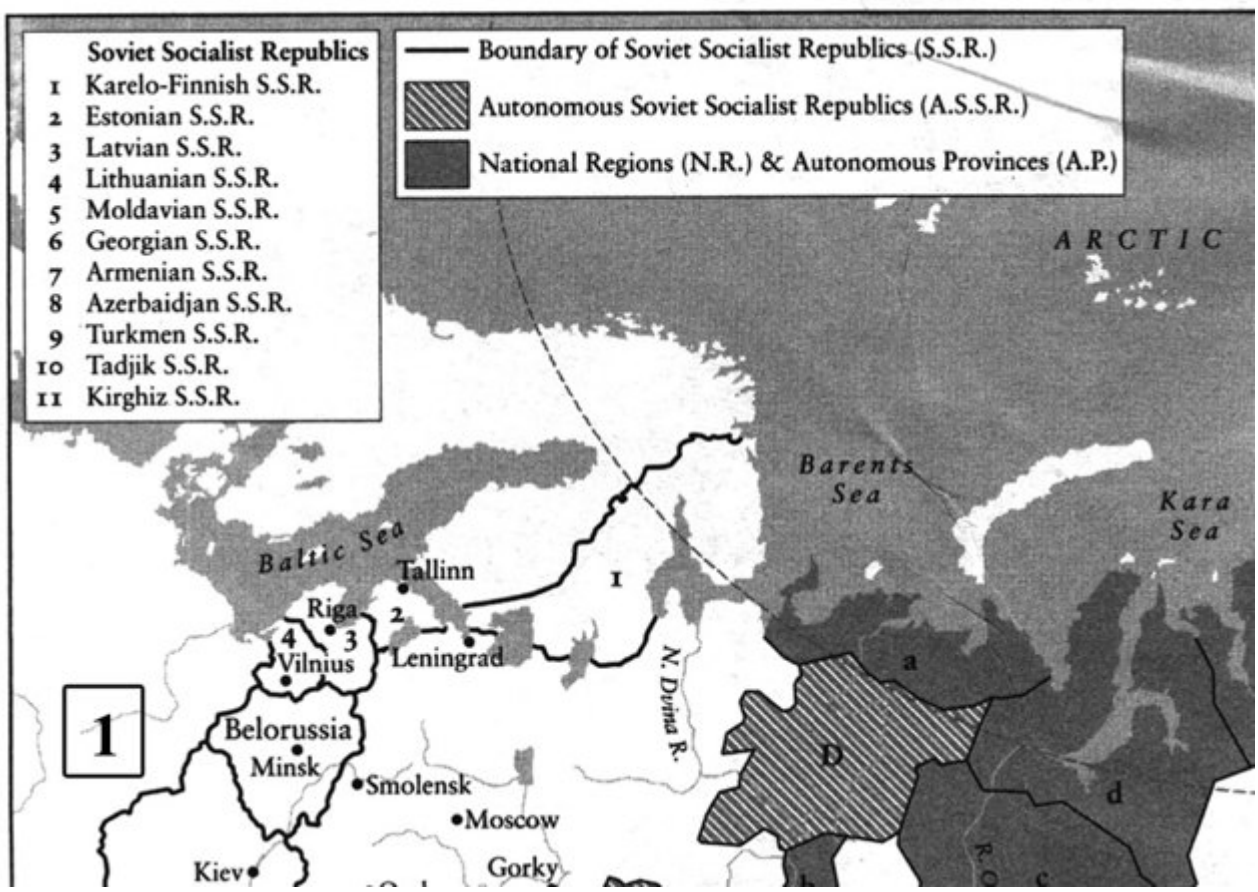
Soviet Socialist Republics
1 Karelo-Finnish S.S.R.
2 Estonian S.S.R.
3 Latvian S.S.R.
4 Lithuanian S.S.R.
5 Moldavian S.S.R.
6 Georgian S.S.R.
7 Armenian S.S.R.
8 Azerbaidjan S.S.R.
9 Turkmen S.S.R.
10 Tadjik S.S.R.
11 Kirghiz S.S.R.
Boundary of Soviet Socialist Republics (S.S.R.)
Autonomous Soviet Socialist Republics (A.S.S.R.)
National Regions (N.R.) & Autonomous Provinces (A.P.)
ARCTIC
Barents Sea
Kara Sea
Baltic Sea
Tallinn
Riga
Vilnius
Leningrad
N. Dvina R.
Belorussia
Minsk
Smolensk
Moscow
Kiev
Gorky
1

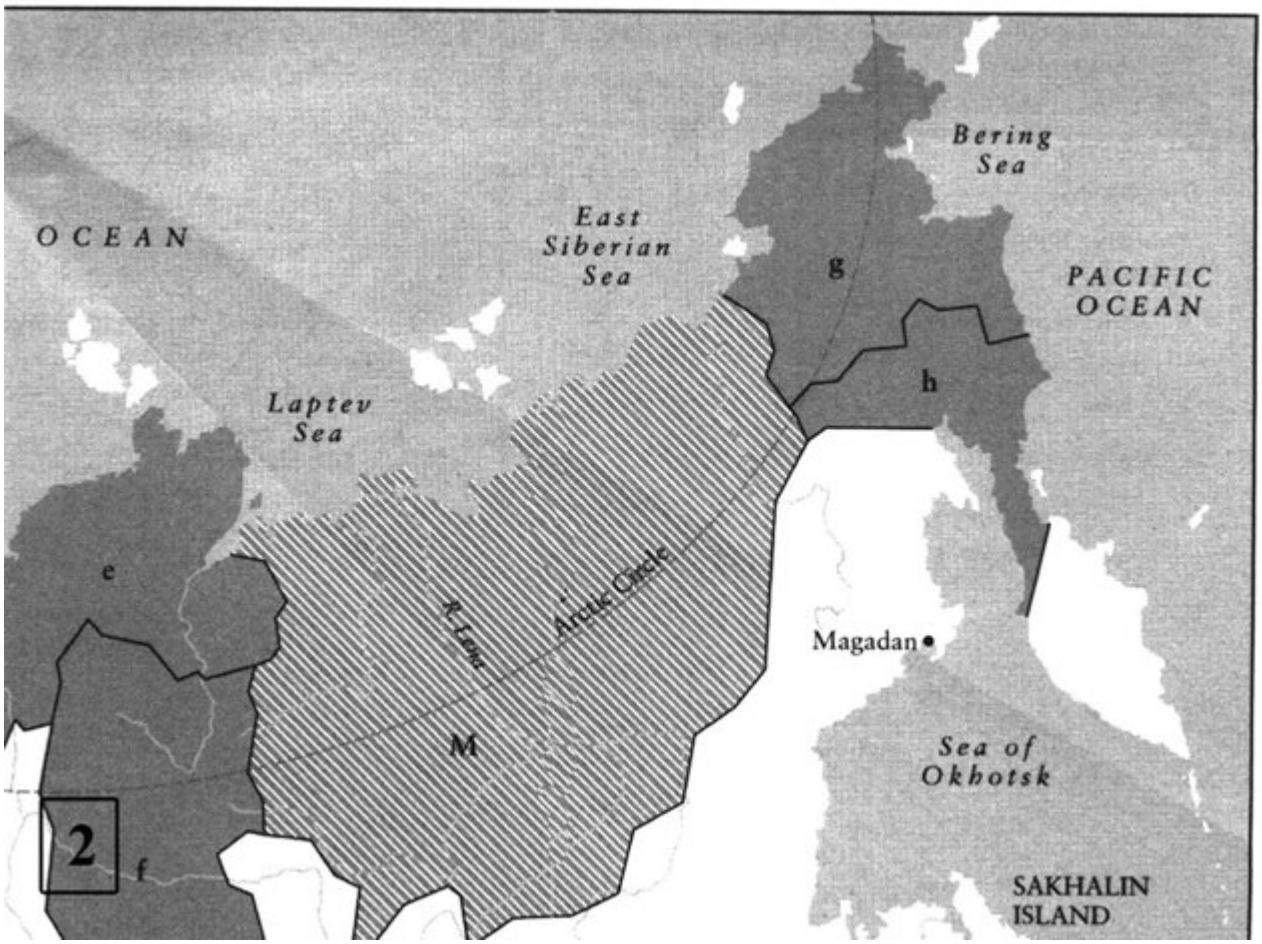
OCEAN
East Siberian Sea
Bering Sea
PACIFIC OCEAN
Laptev Sea
g
h
e
f
M
R. Lena
Arctic Circle
Magadan
Sea of Okhotsk
SAKHALIN ISLAND
2

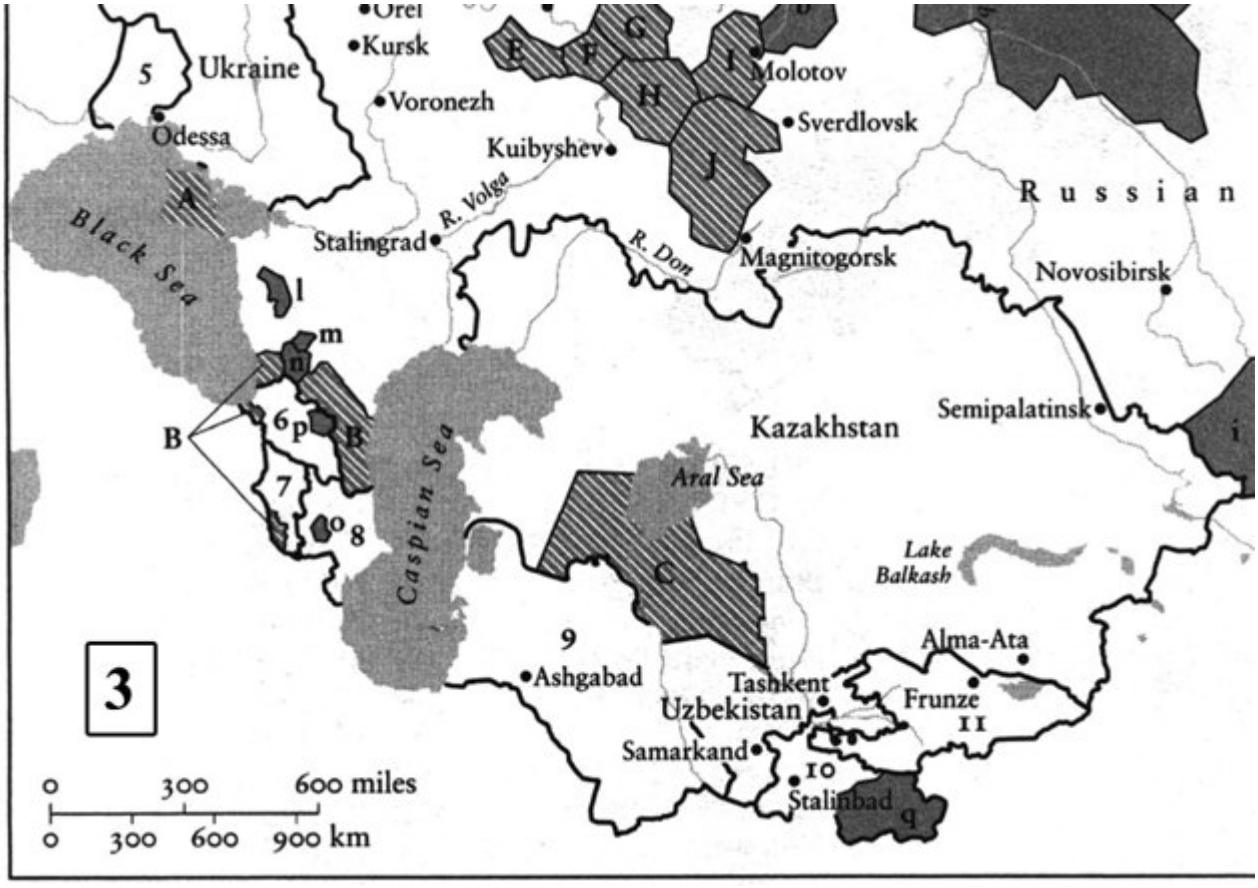
Orel
Kursk
Ukraine
5
Odessa
Voronezh
Kuibyshev
Molotov
Sverdlovsk
A
Black Sea
R. Volga
Stalingrad
R. Don
Magnitogorsk
Russian
Novosibirsk
l
m
n
B
6
p
7
o
8
Caspian Sea
Kazakhstan
Semipalatinsk
i
Aral Sea
Lake Balkash
C
9
Ashgabad
Alma-Ata
Tashkent
Uzbekistan
Frunze
11
Samarkand
10
Stalinbad
q
3
0 300 600 miles
0 300 600 900 km

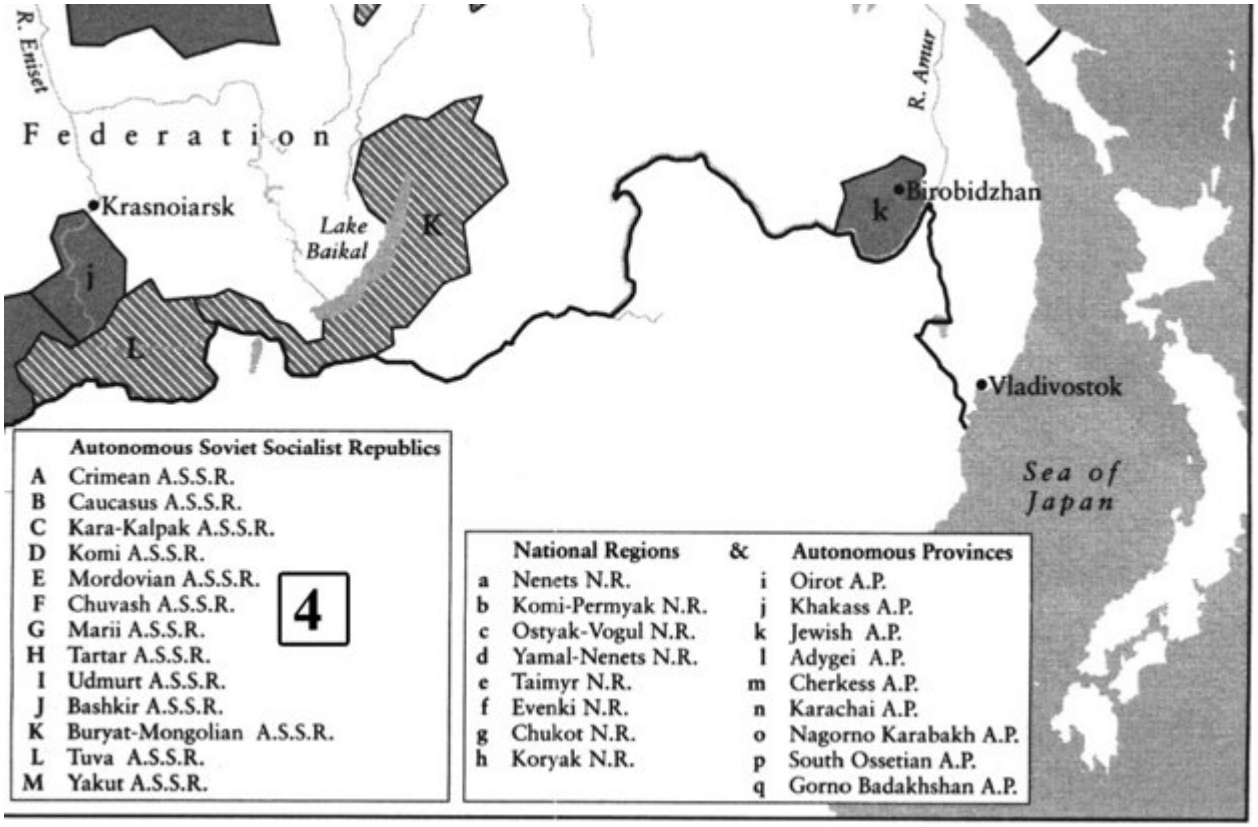
R. Eniset
Federation
R. Amur
Krasnoiarsk
Lake Baikal
K
j
L
k
Birobidzhan
Vladivostok
Sea of Japan
Autonomous Soviet Socialist Republics
A Crimean A.S.S.R.
B Caucasus A.S.S.R.
C Kara-Kalpak A.S.S.R.
D Komi A.S.S.R.
E Mordovian A.S.S.R.
F Chuvash A.S.S.R.
G Marii A.S.S.R.
H Tartar A.S.S.R.
I Udmurt A.S.S.R.
J Bashkir A.S.S.R.
K Buryat-Mongolian A.S.S.R.
L Tuva A.S.S.R.
M Yakut A.S.S.R.
4
National Regions & Autonomous Provinces
a Nenets N.R.
b Komi-Permyak N.R.
c Ostyak-Vogul N.R.
d Yamal-Nenets N.R.
e Taimyr N.R.
f Evenki N.R.
g Chukot N.R.
h Koryak N.R.
i Oirot A.P.
j Khakass A.P.
k Jewish A.P.
l Adygei A.P.
m Cherkess A.P.
n Karachai A.P.
o Nagorno Karabakh A.P.
p South Ossetian A.P.
q Gorno Badakhshan A.P.

Occupied territory
German satellite state
Greater Germany
Gaue
Gau capital
Party city
Party headquarters
Party autobahn
DENMARK
NETHERLANDS
BELGIUM
FRANCE
SWITZERLAND
ITALY
POLAND
SLOVAKIA
HUNGARY
SEE BELOW 1
SEE BELOW 2
SEE BELOW 3
SEE BELOW 4
Protectorate of Bohemia and Moravia
Schleswig-Holstein
Kiel
Hamburg
Mecklenburg Schwerin
Oldenburg
Wester-Ems
East Hanover
Hanover
Wolfsburg
Münster
North Westphalia
South Hanover-Brunswick
Magdeburg-Anhalt
Essen
Dortmund
South Westphalia
Kassel
Kurhessen
Cologne
Cologne-Aachen
Weimar
Thuringia
Halle
Merseburg
Dessau
Hesse-Nassau
Frankfurt
Moselland
Main-Franconia
Würzburg
Bayreuth
Mannheim
Westmark
Karlsruhe
Nuremberg
Franconia
Stuttgart
Württemberg-Hohenzollern
Augsburg
Munich
Swabia
Baden
Munich-Upper Bavaria
Innsbruck
Tirol-Vorarlberg
Salzburg
Linz
Lower Danube
Upper Danube
Vienna
Styria
Graz
Carinthia
Villach
Stettin
Pomerania
Danzig
Danzig-West Prussia
Königsberg
East Prussia
Mark Brandenburg
Berlin
Frankfurt
Posen
Wartheland
Warsaw
Lower Silesia
Breslau
Dresden
Saxony
Upper Silesia
0 50 100 miles
0 50 100 km

Occupied territory
German satellite state
Greater Germany
Gaue
Gau capital
Party city
Party headquarters
Party autobahn
DENMARK
Kiel
Schleswig-Holstein
Mecklenburg
Schwerin
Hamburg
Hamburg
Oldenburg
Luneburg
Wester-Ems
East Hanover
Hanover
Wolfsburg
NETHERLANDS
Münster
North Westphalia
South Hanover-Brunswick
Magdeburg-Anhalt
Essen
Dessau
Essen
Dortmund
Halle-
Düsseldorf
Düsseldorf
South Westphalia
Halle
BELGIUM
Kassel
Kurhessen
1
Cologne
Cologne-Aachen
Weimar
Thuringia

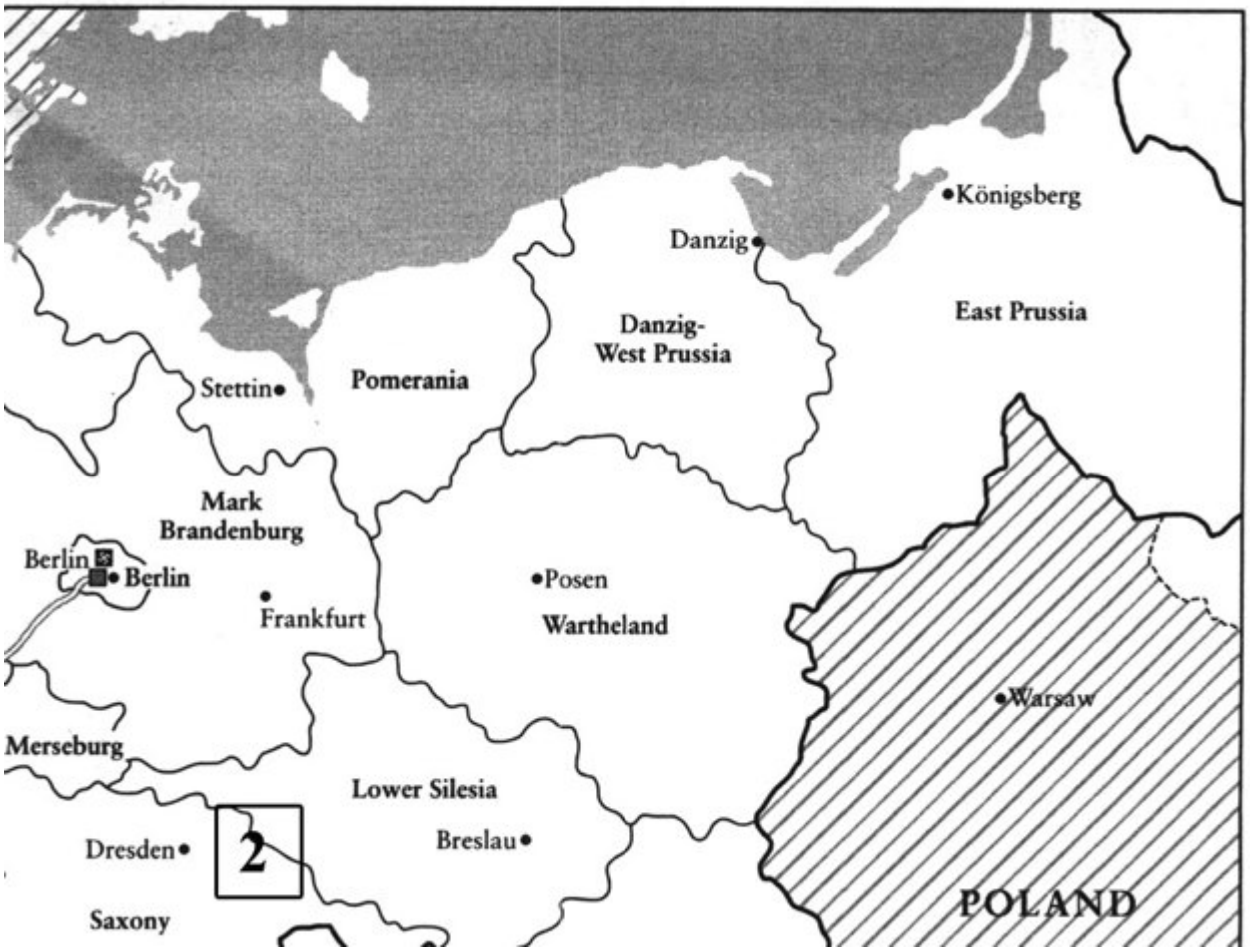
Königsberg
Danzig
East Prussia
Danzig-West Prussia
Stettin
Pomerania
Mark Brandenburg
Berlin
Berlin
Posen
Frankfurt
Wartheland
Warsaw
Merseburg
Lower Silesia
Dresden
2
Breslau
POLAND
Saxony

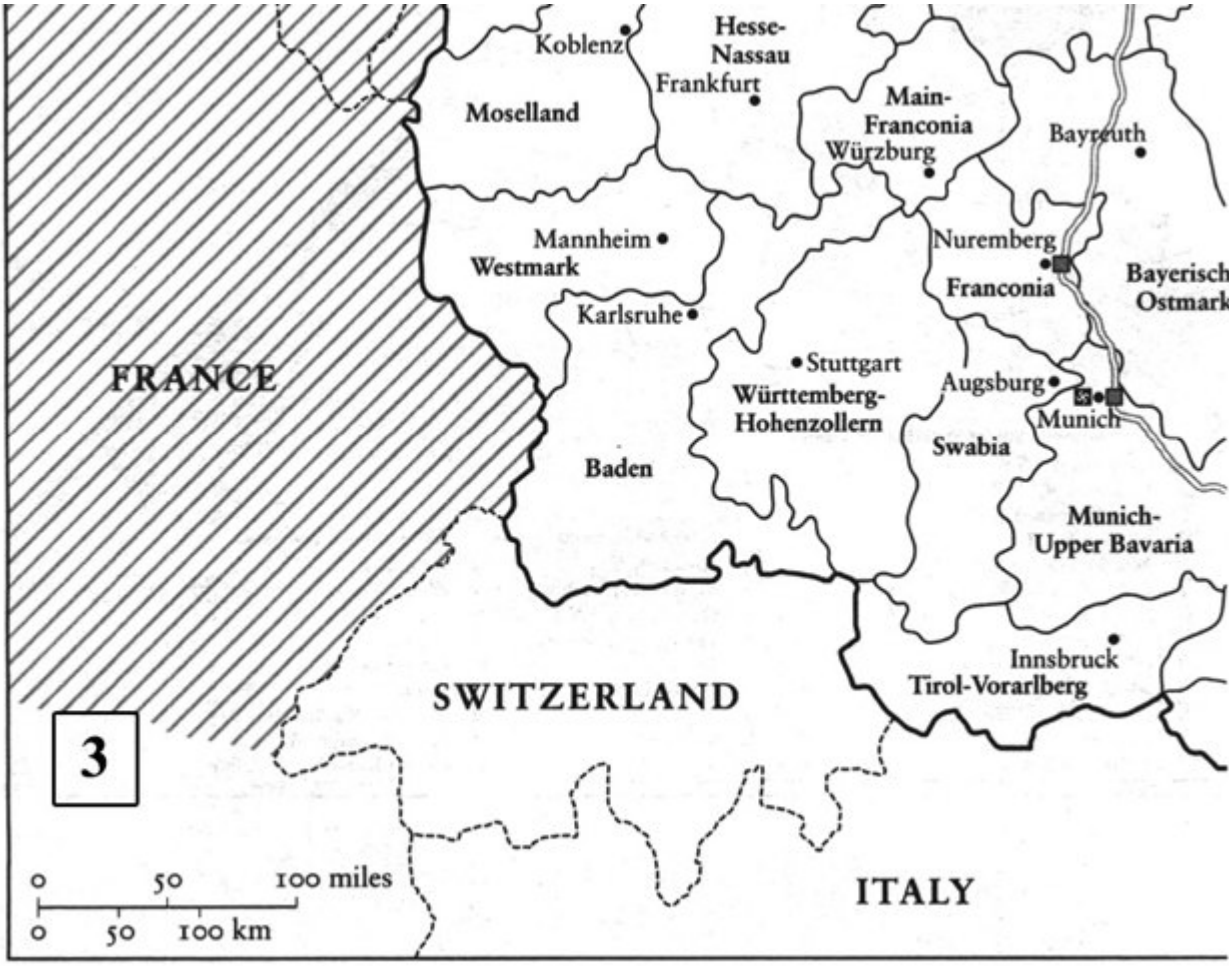
Koblenz
Hesse-
Nassau
Frankfurt
Moselland
Main-
Franconia
Würzburg
Bayreuth
Mannheim
Westmark
Nuremberg
Franconia
Bayerische
Ostmark
Karlsruhe
FRANCE
Stuttgart
Württemberg-
Hohenzollern
Augsburg
Munich
Swabia
Baden
Munich-
Upper Bavaria
Innsbruck
Tirol-Vorarlberg
SWITZERLAND
3
0 50 100 miles
0 50 100 km
ITALY

Upper Silesia
Protectorate of
Bohemia and
Moravia
Linz
Lower Danube
SLOVAKIA
Vienna
Vienna
Upper
Danube
Salzburg
Salzburg
Styria
Graz
Carinthia
Villach
HUNGARY
4

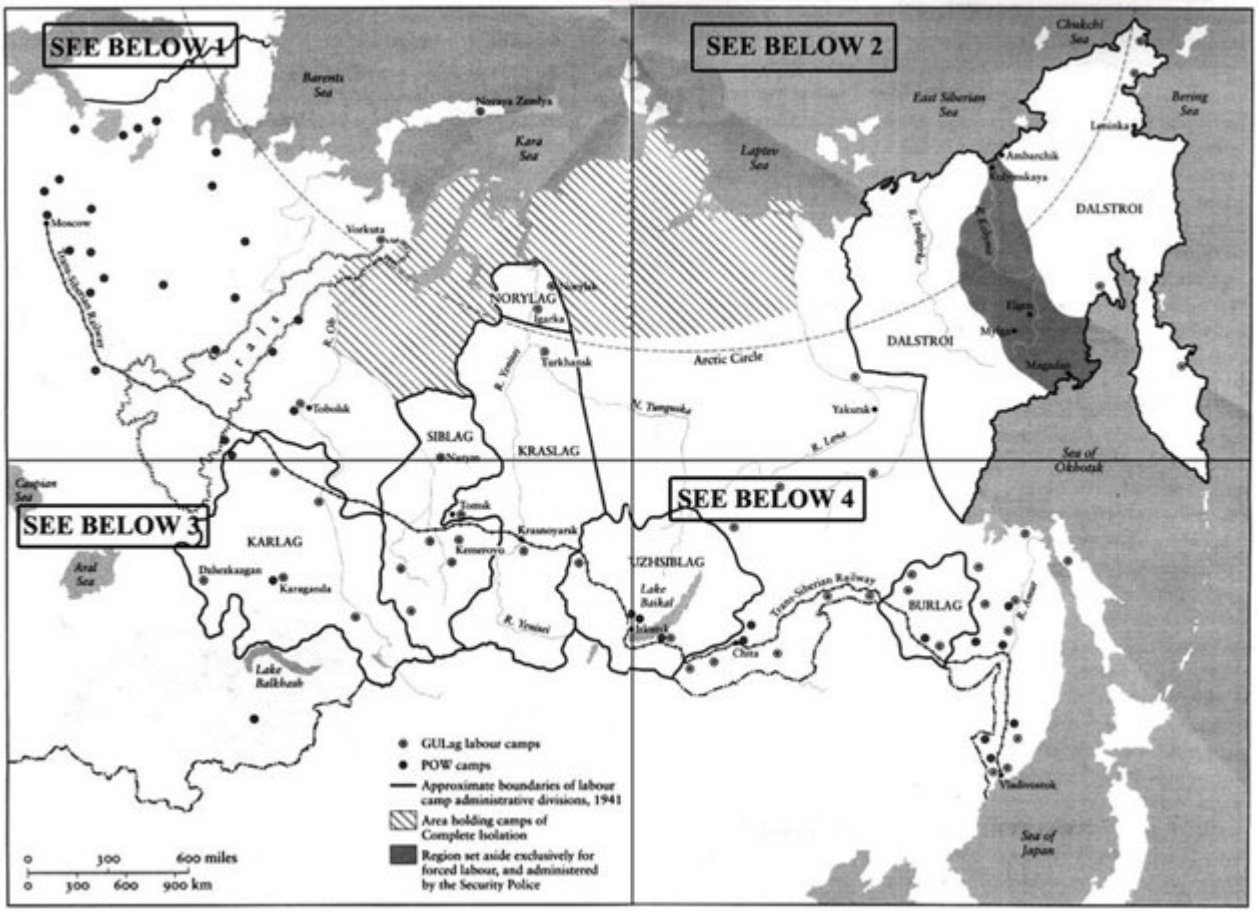
SEE BELOW 1
SEE BELOW 2
SEE BELOW 3
SEE BELOW 4
Barents Sea
Novaya Zemlya
Kara Sea
Laptev Sea
East Siberian Sea
Chukchi Sea
Bering Sea
Moscow
Vorkuta
Urals
NORYLAG
Igarka
Turkhansk
Arctic Circle
DALSTROI
Tobolsk
SIBLAG
KRASLAG
Yakutsk
Sea of Okhotsk
Caspian Sea
Tomsk
Krasnoyarsk
Kemerovo
KARLAG
Aral Sea
Dzhezkazgan
Karaganda
UZHSIBLAG
Lake Baikal
Irkutsk
Trans-Siberian Railway
BURLAG
Chita
Lake Balkhash
Vladivostok
Sea of Japan
GULag labour camps
POW camps
Approximate boundaries of labour camp administrative divisions, 1941
Area holding camps of Complete Isolation
Region set aside exclusively for forced labour, and administered by the Security Police
0 300 600 miles
0 300 600 900 km

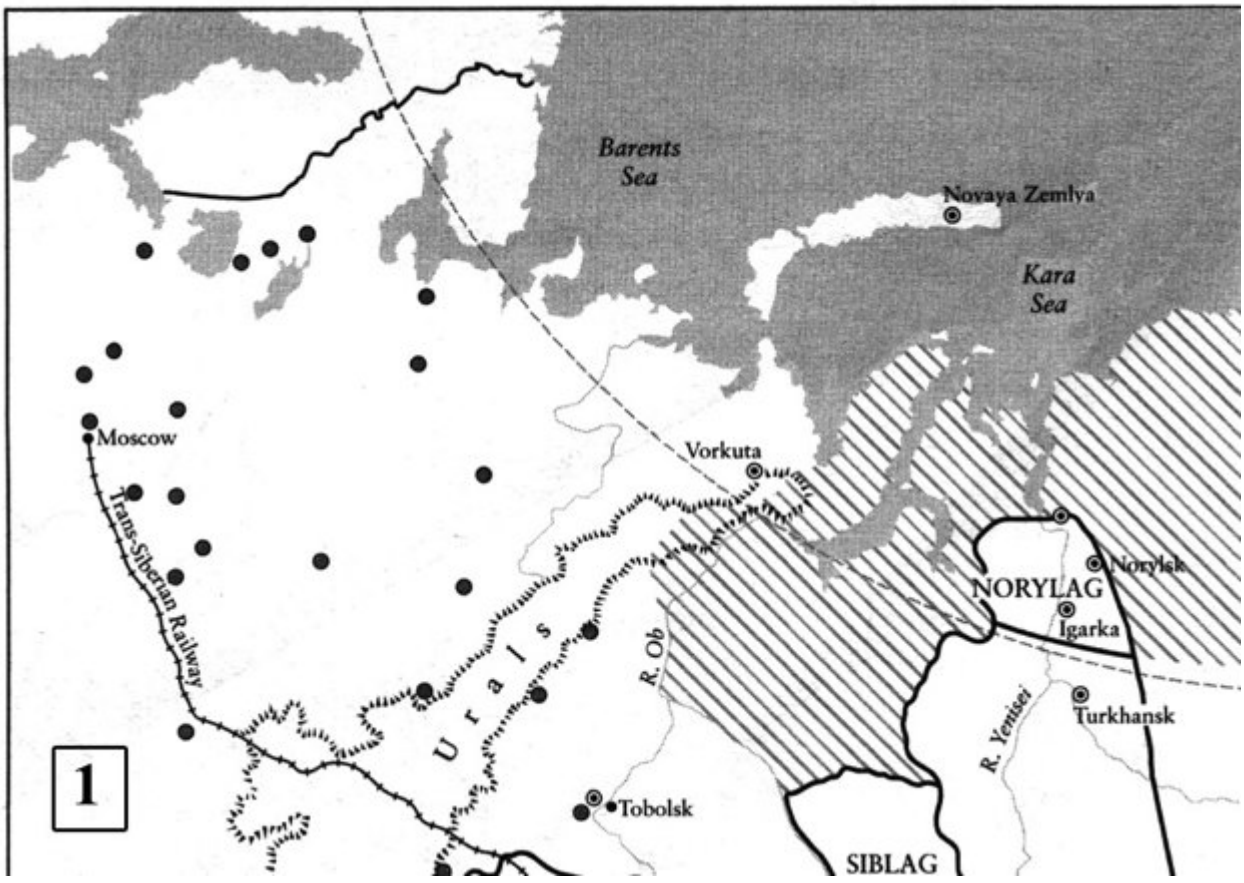
Barents Sea
Novaya Zemlya
Kara Sea
Moscow
Vorkuta
Trans-Siberian Railway
Urals
R. Ob
Norylsk
NORYLAG
Igarka
Turkhansk
R. Yenisei
Tobolsk
SIBLAG
1

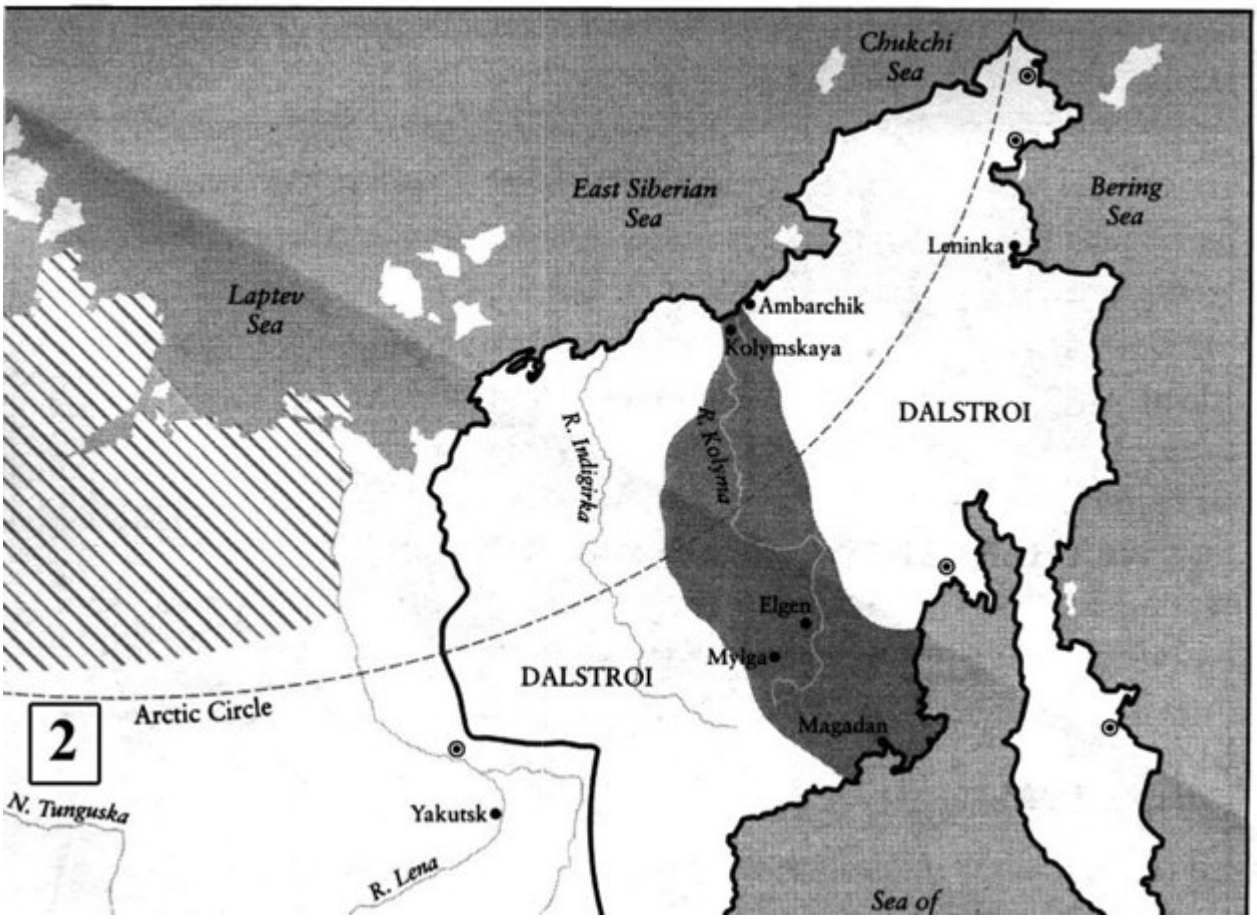
Chukchi Sea
East Siberian Sea
Bering Sea
Laptev Sea
Leninka
Ambarchik
Kolymskaya
DALSTROI
R. Indigirka
R. Kolyma
Elgen
Mylga
DALSTROI
Magadan
Arctic Circle
2
N. Tunguska
Yakutsk
R. Lena
Sea of

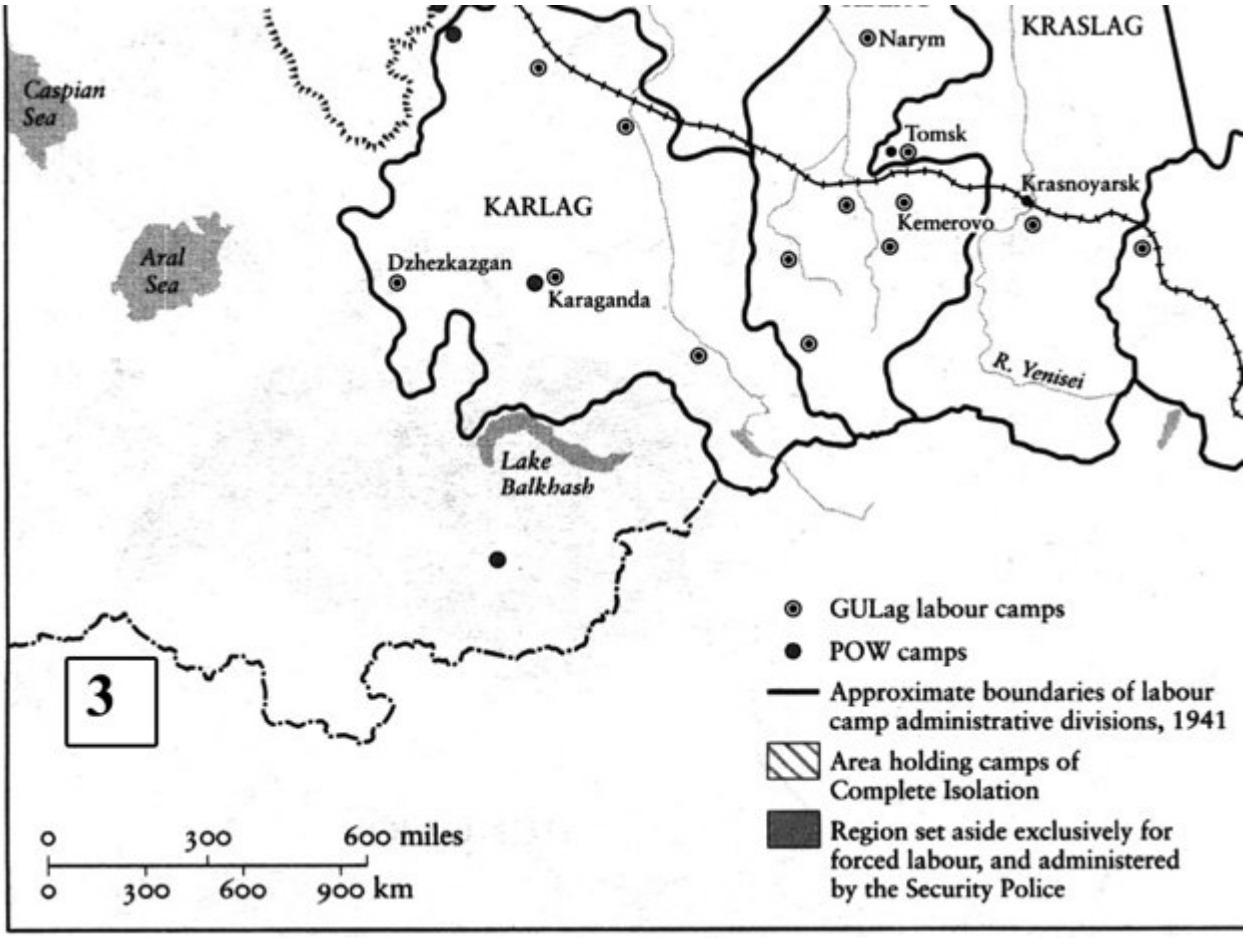
KRASLAG
Narym
Caspian Sea
Tomsk
Krasnoyarsk
KARLAG
Kemerovo
Aral Sea
Dzhezkazgan
Karaganda
R. Yenisei
Lake Balkhash
3
GULag labour camps
POW camps
Approximate boundaries of labour camp administrative divisions, 1941
Area holding camps of Complete Isolation
Region set aside exclusively for forced labour, and administered by the Security Police
0 300 600 miles
0 300 600 900 km

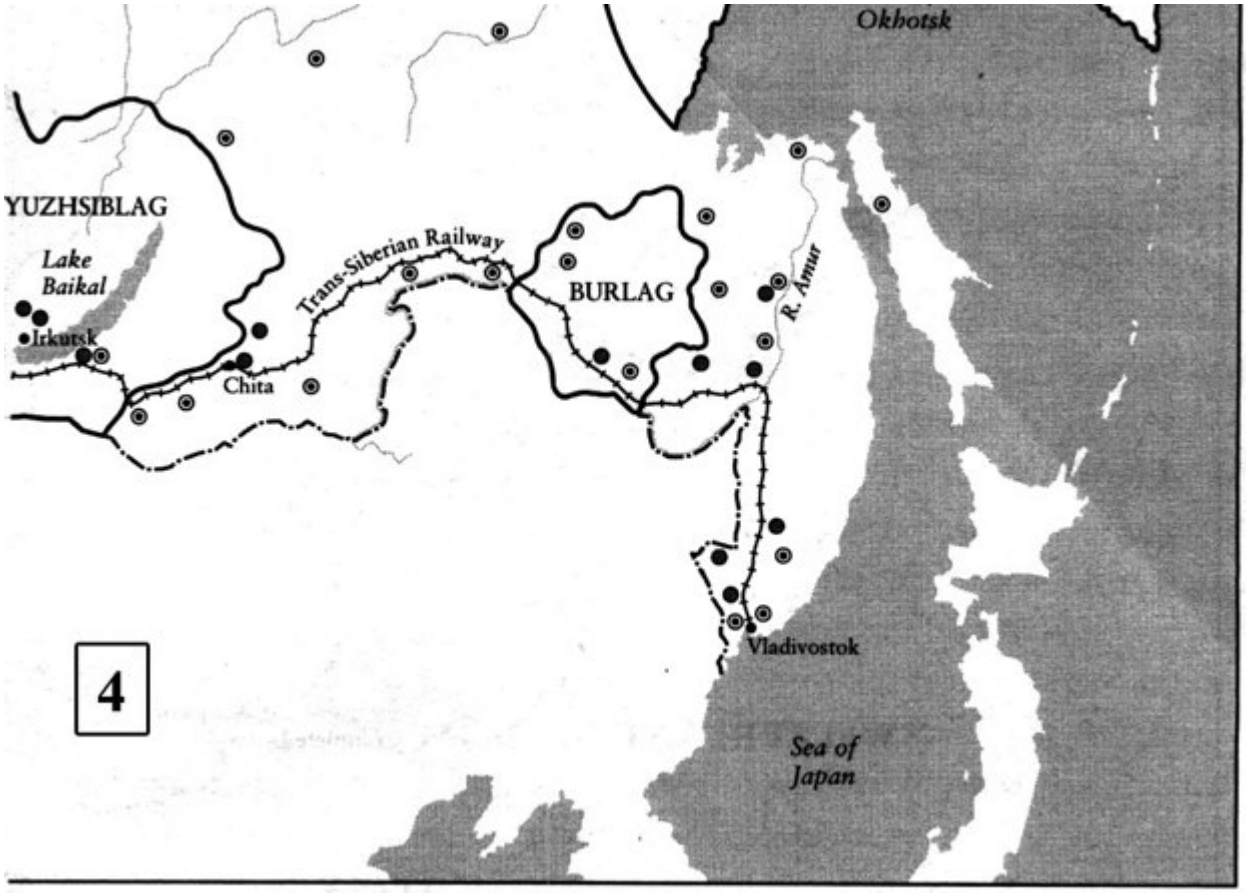
Okhotsk
YUZHSIBLAG
Lake Baikal
Irkutsk
Trans-Siberian Railway
Chita
BURLAG
R. Amur
Vladivostok
Sea of Japan
4

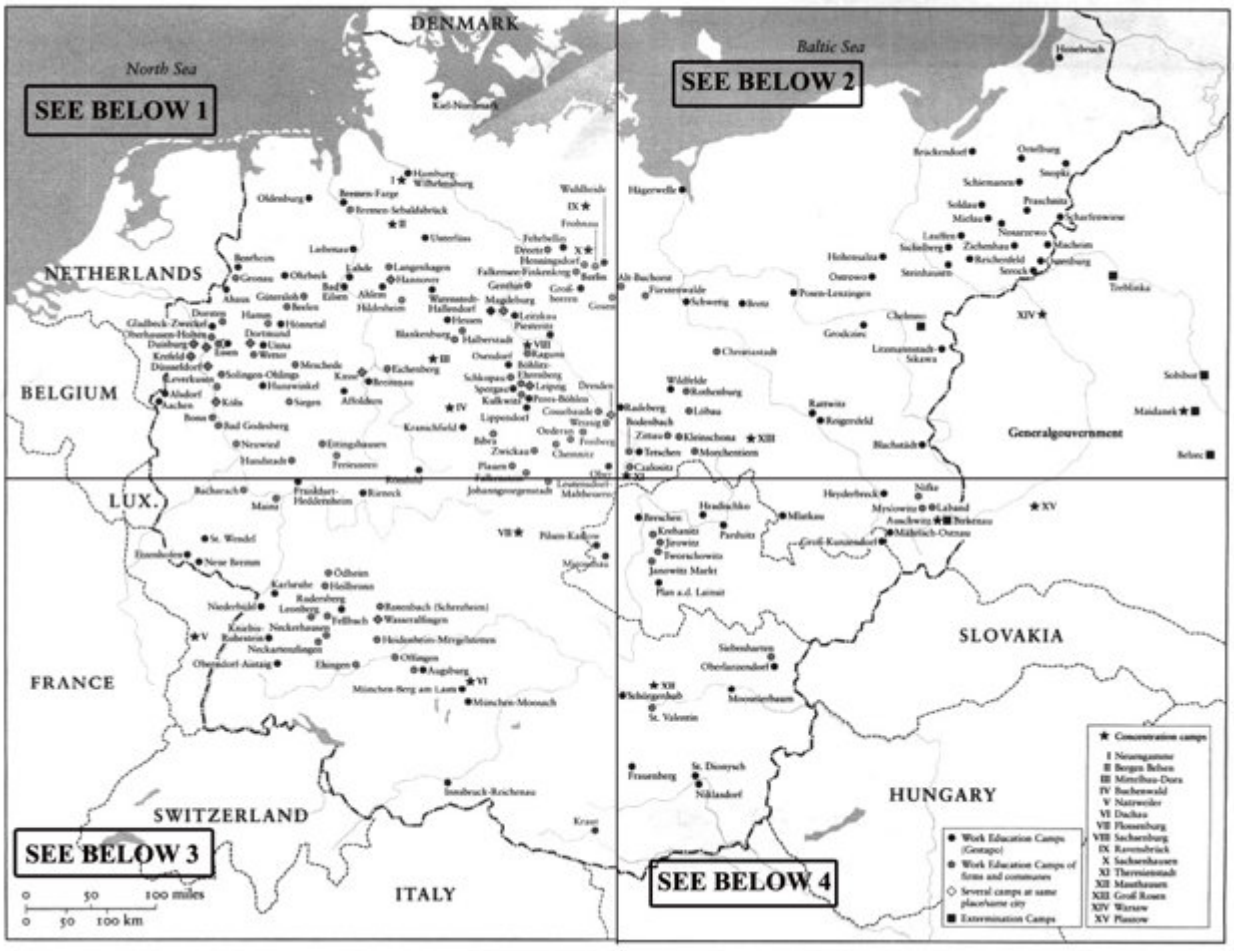
DENMARK
North Sea
SEE BELOW 1
Baltic Sea
SEE BELOW 2
NETHERLANDS
BELGIUM
LUX.
FRANCE
SWITZERLAND
ITALY
SLOVAKIA
HUNGARY
SEE BELOW 3
SEE BELOW 4
Generalgouvernement
0 50 100 miles
0 50 100 km

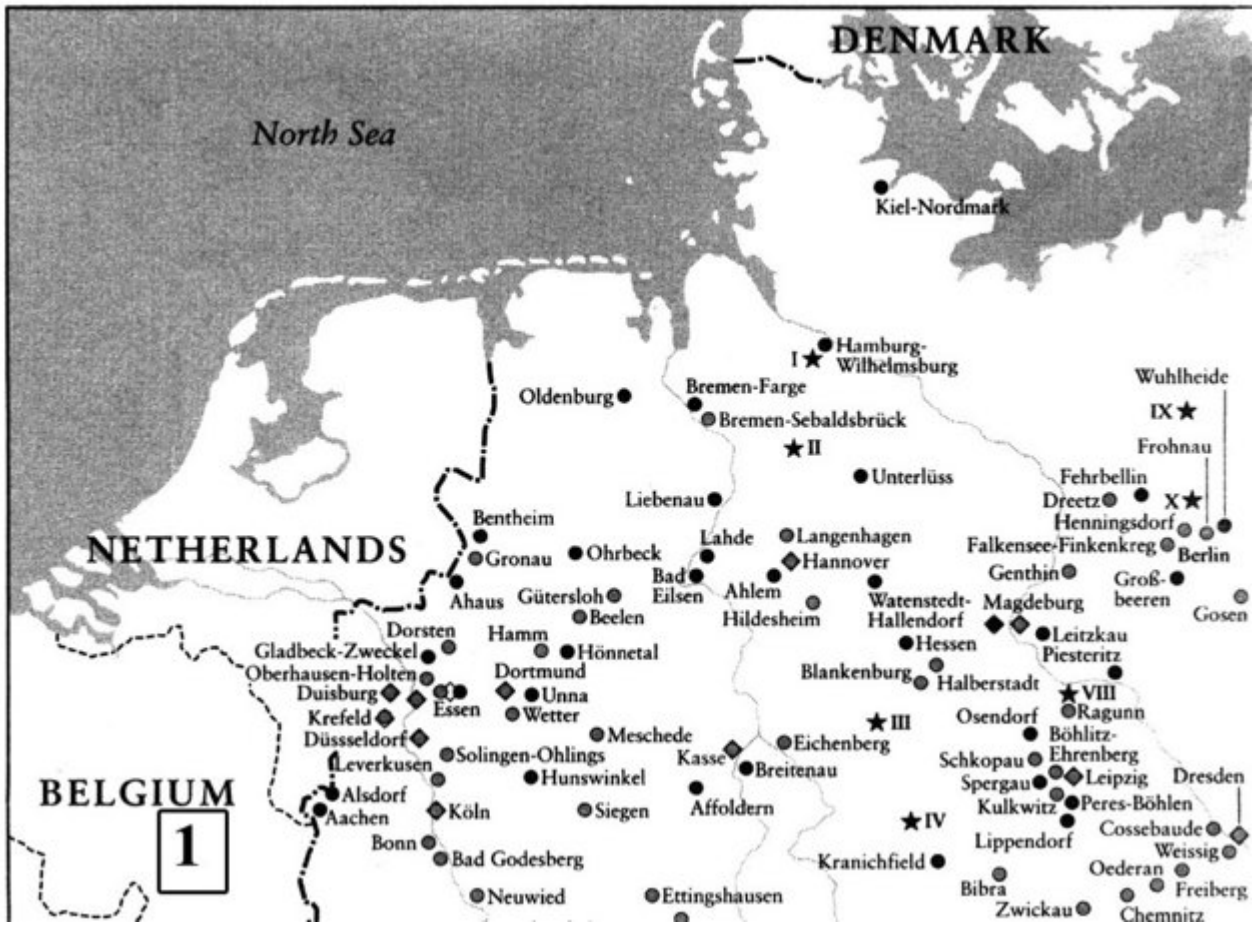
DENMARK
North Sea
Kiel-Nordmark
I ★ Hamburg-Wilhelmsburg
Oldenburg
Bremen-Farge
Bremen-Sebaldsbrück
★ II
Unterlüss
Wuhlheide
IX ★
Frohnau
Fehrbellin
Dreetz
X ★
Henningsdorf
Berlin
Liebenau
Bentheim
NETHERLANDS
Gronau
Ohrbeck
Lahde
Langenhagen
Hannover
Falkensee-Finkenkreg
Genthin
Groß-beeren
Gosen
Ahaus
Gütersloh
Beelen
Bad Eilsen
Ahlem
Hildesheim
Watenstedt-Hallendorf
Magdeburg
Leitzkau
Piesteritz
Dorsten
Hamm
Hönnetal
Hessen
Gladbeck-Zweckel
Oberhausen-Holten
Dortmund
Unna
Blankenburg
Halberstadt
★ VIII
Ragunn
Duisburg
Essen
Wetter
Krefeld
Osendorf
Böhlitz-Ehrenberg
★ III
Düsseldorf
Meschede
Eichenberg
Kasse
Breitenau
Schkopau
Leverkusen
Solingen-Ohlings
Hunswinkel
Spergau
Leipzig
Dresden
BELGIUM
1
Alsdorf
Aachen
Köln
Siegen
Affoldern
Kulkwitz
Peres-Böhlen
★ IV
Cossebaude
Lippendorf
Weissig
Bonn
Bad Godesberg
Kranichfield
Oederan
Freiberg
Bibra
Neuwied
Ettingshausen
Zwickau
Chemnitz

Baltic Sea
Honebruch
Brückendorf
Ortelburg
Snopki
Schiemanen
Hägerwelle
Soldau
Praschnitz
Mielau
Scharfenwiese
Nosarzewo
Lauffen
Sichelberg
Zichenhau
Macheim
Hohensalza
Reichenfeld
Ostenburg
Steinhausen
Serock
Ostrowo
Alt-Buchorst
Fürstenwalde
Posen-Lenzingen
Treblinka
Schwetig
Bretz
Chelmno
XIV ★
Grodcziec
2
Christiastadt
Litzmannstadt-Sikawa
Sobibor
Wildfelde
Rothenburg
Radeberg
Löbau
Rattwitz
Maidanek ★
Bodenbach
Reigersfeld
Zittau
Kleinschona
★ XIII
Generalgouvernment
Blachstädt
Tetschen
Morchentiern
Belzec

Hundstadt
Freiesneen
Plauen
Falkenstein
Johanngeorgenstadt
Ober
Leutensdorf-
Maltheuern
Römhild
Bacharach
Frankfurt-
Heddernheim
Rieneck
Mainz
LUX.
VII ★
Pilsen-Karlow
Mlosehau
St. Wendel
Etzenhofen
Neue Bremm
Ödheim
Karlsruhe
Heilbronn
Rudersberg
Niederbühl
Leonberg
Rotenbach (Schrezheim)
Fellbach
Wasseralfingen
Kniebis-
Ruhestein
Neckerhausen
★V
Heidenheim-Mergelstetten
Neckartenzlingen
Offingen
Oberndorf-Aistaig
Ehingen
Augsburg
FRANCE
★VI
München-Berg am Laim
München-Moosach
Innsbruck-Reichenau
SWITZERLAND
Kraut
3
0 50 100 miles
0 50 100 km
ITALY

Czalositz
★XI
Heyderbreck
Nifke
Hradischko
Myslowitz
Laband
★XV
Breschen
Mlatkau
Auschwitz ★■ Birkenau
Krehanitz
Parduitz
Mährisch-Ostnau
Jirowitz
Groß-Kunzendorf
Tworschowitz
Janowitz Markt
Plan a.d. Lainsit
SLOVAKIA
Siebenharten
Oberlanzendorf
★XII
Schörgenhub
Moosmerbaum
St. Valentin
Frauenberg
St. Dionysch
Niklasdorf
HUNGARY
4
● Work Education Camps (Gestapo)
● Work Education Camps of firms and communes
◇ Several camps at same place/same city
■ Extermination Camps
★ Concentration camps
I Neuengamme
II Bergen Belsen
III Mittelbau-Dora
IV Buchenwald
V Natzweiler
VI Dachau
VII Flossenburg
VIII Sachsenburg
IX Ravensbrück
X Sachsenhausen
XI Theresienstadt
XII Mauthausen
XIII Groß Rosen
XIV Warsaw
XV Plaszow

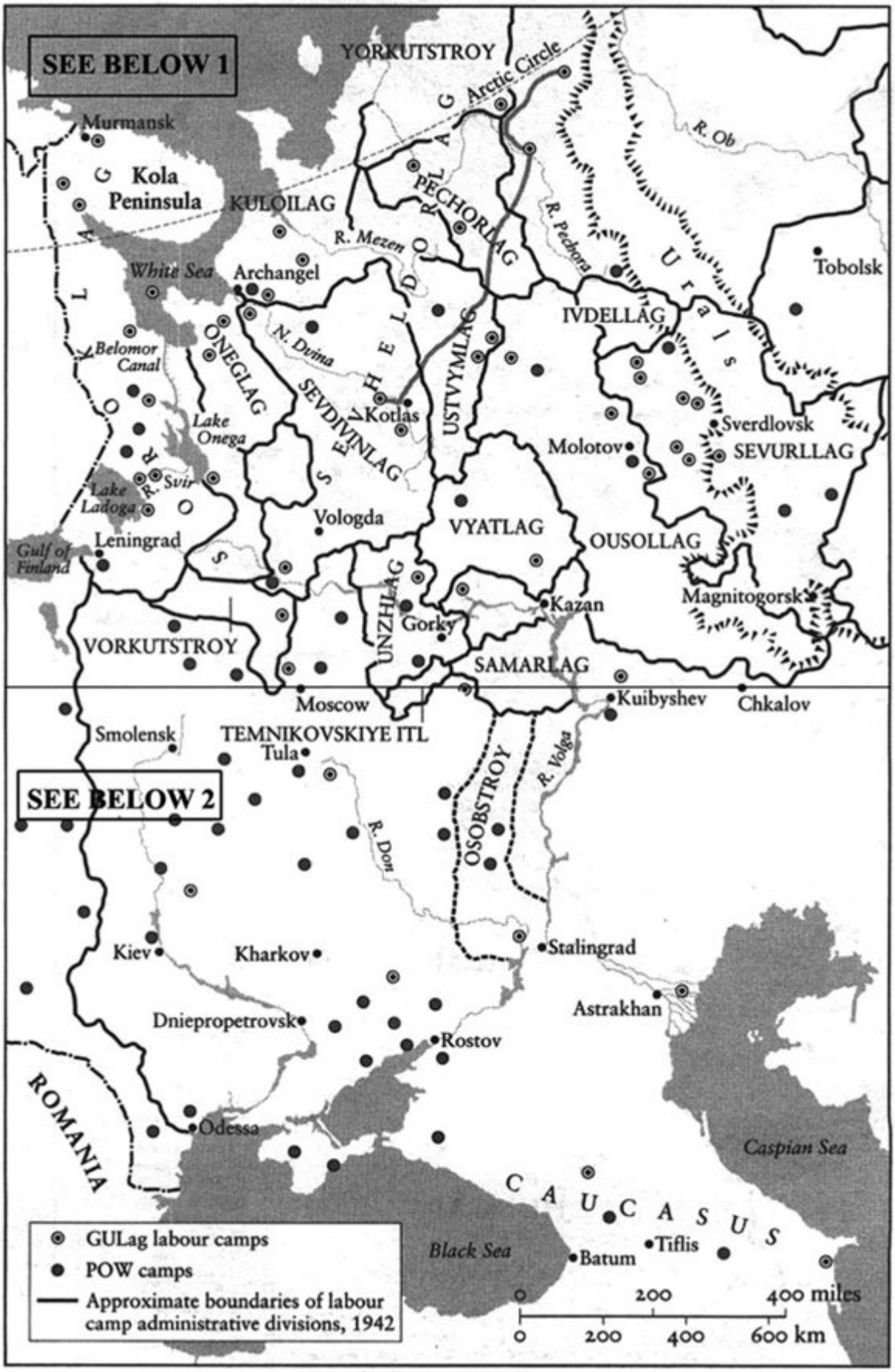
SEE BELOW 1
YORKUTSTROY
Arctic Circle
Murmansk
Kola Peninsula
KULOILAG
PECHORLAG
R. Ob
R. Mezen
R. Pechora
Urals
Tobolsk
White Sea
Archangel
IVDELLAG
Belomor Canal
ONEGLAG
N. Dvina
SEVDVINLAG
USTVYMLAG
Kotlas
Sverdlovsk
Molotov
SEVURLLAG
Lake Onega
R. Svir
Lake Ladoga
Vologda
VYATLAG
OUSOLLAG
Leningrad
Gulf of Finland
Kazan
Magnitogorsk
UNZHLAG
Gorky
VORKUTSTROY
SAMARLAG
Moscow
Kuibyshev
Chkalov
Smolensk
TEMNIKOVSKIYE ITL
Tula
SEE BELOW 2
R. Don
OSOBSTROY
R. Volga
Kiev
Kharkov
Stalingrad
Astrakhan
Dniepropetrovsk
Rostov
ROMANIA
Odessa
Caspian Sea
CAUCASUS
Black Sea
Batum
Tiflis
GULag labour camps
POW camps
Approximate boundaries of labour camp administrative divisions, 1942
0 200 400 miles
0 200 400 600 km

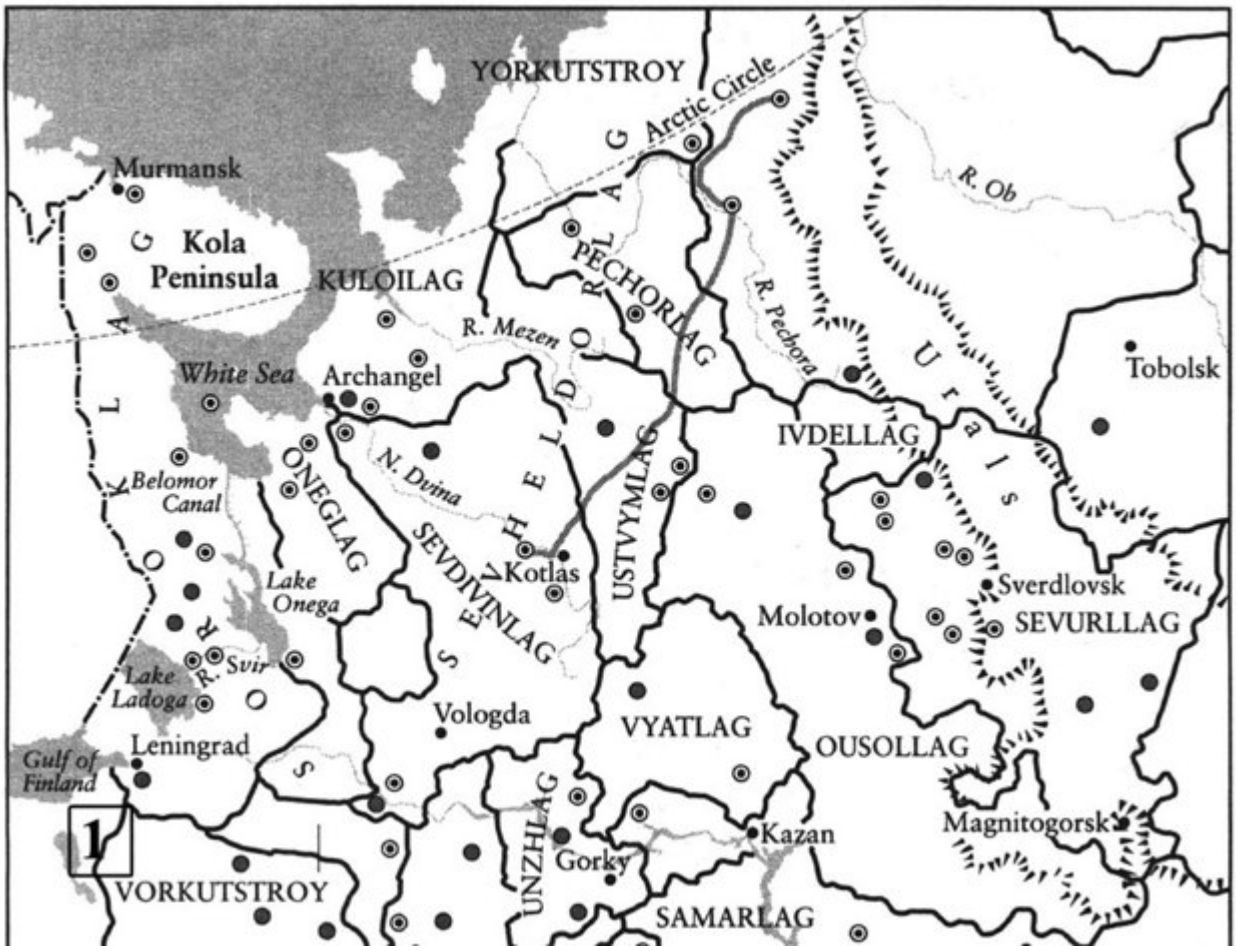
YORKUTSTROY
Arctic Circle
Murmansk
R. Ob
Kola Peninsula
KULOILAG
PECHORLAG
R. Mezen
R. Pechora
Urals
Tobolsk
White Sea
Archangel
IVDELLAG
Belomor Canal
ONEGLAG
N. Dvina
USTVYMLAG
Kotlas
Sverdlovsk
Lake Onega
SEVDIVINLAG
Molotov
SEVURLLAG
R. Svir
Lake Ladoga
Vologda
VYATLAG
OUSOLLAG
Leningrad
Gulf of Finland
Kazan
Magnitogorsk
1
Gorky
UNZHLAG
VORKUTSTROY
SAMARLAG

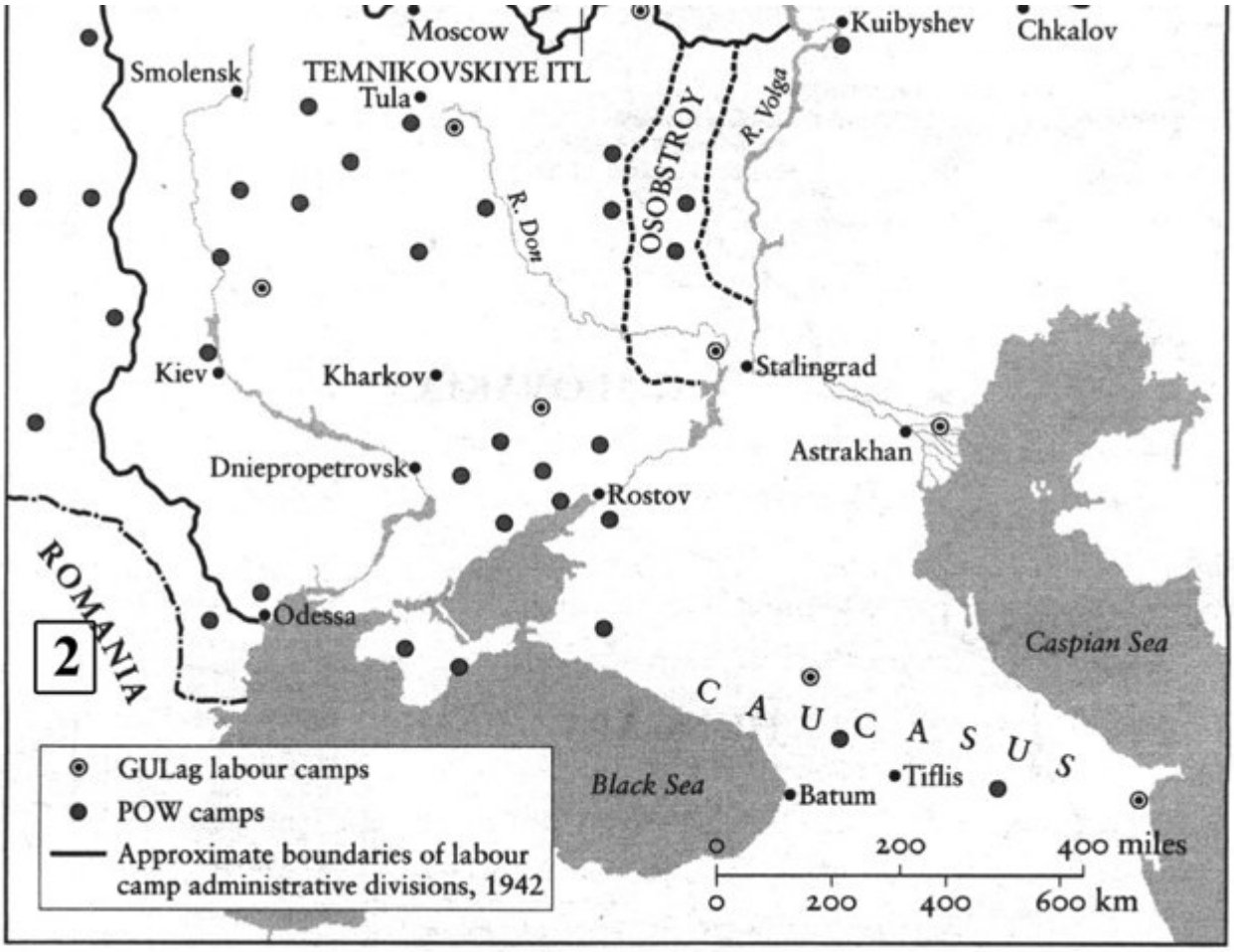
Moscow
Kuibyshev
Chkalov
Smolensk
TEMNIKOVSKIYE ITL
Tula
OSOBSTROY
R. Volga
R. Don
Kiev
Kharkov
Stalingrad
Astrakhan
Dniepropetrovsk
Rostov
ROMANIA
Odessa
2
Caspian Sea
CAUCASUS
Black Sea
Batum
Tiflis
GULag labour camps
POW camps
Approximate boundaries of labour camp administrative divisions, 1942
0 200 400 miles
0 200 400 600 km

Impresum

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 321.64(430+47)" 19"
94(47)-05 Stalin, I. V.
94(430)-05 Hitler, A.
32-05 Hitler, A.
32-05 Stalin, J. V.

OVERY, Richard James
Diktatori : Hitlerova Njemačka i
Staljinova Rusija / Richard Overy
preveli s engleskog Neda i Janko Paravić.
Zagreb : Naklada Ljevak, 2005. -
(Biblioteka Kultura i civilizacija)

Prijevod djela: Dictators / Richard Overy

ISBN 953-178-691-7
I. Hitler, Adolf - Biografija II. Stalin,
Josif Vissarionovič Džugašvili —
Biografija III. Diktature - Europa - 20. st.
450922072